

ქართულთა და ებრაელთა შეგობრობის იუბილე
יובל הידידות בין העמים והיהודים

წინასიტყვაობა

საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის „შრომების“ I (თბ., 1940 წ.), II (თბ., 1941 წ.), III (თბ., 1945 წ.) ტომების ხელმეორედ (დასკანირებული სახით, ერთ წიგნად) გამოცემის საფუძველი ისაა, რომ მაღალი მეცნიერული ღირებულების ეს „შრომები“ დღეს დიდ ზიზღიოგრაფიულ იშვიათობას წარმოადგენს. ამავე დროს, გვსურდა ქართულ-ებრაულ ურთიერთობათა 2600, მუზეუმის შენობის 100 და მუზეუმის 80 წლოვანი საიუბილეო თარიღების აღნიშვნისას, პატივი მიგვეგო მუზეუმის დამაარსებელთა და ხელმძღვანელებს, თანამშრომელთა, „შრომების“ სტატიების ავტორებისა და სარედაქციო კოლეგიის წევრების ხსოვნისათვის.

სწორედ მათ ნამოღვაწარ-ნაფუძარზე 1992 წელს აღდგა 1951 წელს გაუქმებული მუზეუმი და 2014 წელს, მისი ისტორიული შენობის რესტავრაციის შემდეგ (მუზეუმის ამალორძინებელი ქეიჭორი – „ქართუ ჯგუფი“ – ზ-ნი ზიძინა ივანიშვილი), ახალი ძალით გააგრძელებს სამეცნიერო-სამუზეუმო-საზოგადოებრივ მოღვაწეობას, როგორც ებრაელთა საქართველოში რხოვრების მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის განმძსარავი და ქართულ-ებრაულ ურთიერთობათა შემსწავლელი რენტრი.

პროფ. გივი ღამბაშიძე

Ministry of Culture and Monuments Protection of Georgia

D. BAAZOV MUSEUM OF
HISTORY OF JEWS
OF GEORGIA

WORKS
I - II - III

Georgian Academic Book
Tbilisi 2014

საქართველოს კულტურისა და ძეგლთა დაცვის სამინისტრო

ს.ს.ი.პ. ღავით ბააზოვის
საქართველოს ებრაელთა
ისტორიის მუზეუმი

შრომები I - II - III

ქართული აკადემიური წიგნი
თბილისი 2014

Ministry of Culture and Monuments Protection of Georgia
D. Baazov Museum of History of Jews of Georgia
Association of the Georgian-Jewish Relations
Society of Assyriologists, Biblical Studies And Caucasiologists (SABC)
World Congress of Jews of Georgia (Israel)
The Research Center of Jews of Georgia (Israel)

Editor:

G. Gambashidze

Editorial Board:

D. Baazov
G. Ben-Oren
Z. Davarashvili
I. David
M. Ghambashidze
Z. Kiknadze
E. Mamistvalishvili
T. Mamistvalovi-Kezerashvili
G. Mirtskhulava
Sh. Tsitsuashvili

On the Cover - D. Gvelesiani's Painting "After Anathema"

ISSN 1512-4398

ISBN 978-9941-9372-6-2

© D. Baazov Museum of History of Jews of Georgia

Georgian Academic Book

Ir. Abashidze 16, Tbilisi, 0179 Georgia

Tel: (995 32) 222 71 37, 551 227 137

E-mail: artlinesinfo@gmail.com

www.acad.ge

საქართველოს კულტურისა და ძეგლთა დაცვის სამინისტრო
სსიპ. დავით ბაზოვის საქართველოს ებრაელთა ისტორიის მუზეუმი
ქართულ-ებრაულ ურთიერთობათა ასოციაცია
ასიროლოგთა, ბიბლიესტთა და კავკასიოლოგთა საზოგადოება
საქართველოს ებრაელთა მსოფლიო კონგრესი (ისრაელი)
საქართველოს ებრაელთა კვლევის ცენტრი (ისრაელი)

რედაქტორი:

გ. ღამბაშიძე

სარედაქციო კოლეგია:

დ. ბააზოვი

გ. ბენ-ორენი

ზ. დავარაშვილი

ი. დავიდი

ზ. კიკნაძე

ე. მამისთვალიშვილი

თ. მამისთვალოვი-კეზერაშვილი

გ. მირცხულავა

მ. ღამბაშიძე

შ. წიწუაშვილი

გარეკანზე: დ. გველესიანის ნახატი „ანათემის შემდეგ“

ISSN 1512-4398

ISBN 978-9941-9372-6-2

© სსიპ. დავით ბაზოვის საქართველოს ებრაელთა ისტორიის მუზეუმი

ქართული აკადემიური წიგნი

ივ. აბაშიძის 16, 0179 თბილისი

ტელ: (+955 32) 222 71 37, 551 227 137

E-mail: artlinesinfo@gmail.com

www.acad.ge

სარჩევი

ტომი I	9
წინასიტყვაობა	11
Предисловие	14
ი. პაპისიმედოვი - საქართველოს ებრაელთა აღებ-მიცემობის ისტორიისათვის (1800-1864 წ.წ)	20
М. Шукян - Правовое положение евреев Грузии в XIX столетии	70
ა. კრიხელი - ბრეთის ბიბლიის საკითხისათვის	126
მ. მამისთვალიშვილი - ტერმინები: „ებრაელი“, „ისრაელი“, „ურია“	163
დოკუმენტები	176
ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს ებრაელთა შესახებ (პროფ. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით)	179
პირთა და გეოგრაფიული სახელების საძიებელი	264
სარჩევი	279
Оглавление	280
ტომი II	281
სარჩევი	285
Оглавление	286
Inhaltsverzeichnis	286
მოწინავე	288

Д. Шаптошвили - Музей к 20-летию установления советской власти в Грузии	305
ი. ქურჩიშვილი - ებრაელთა კოლმეურნეობა „წითელი გორა“	347
ი. პაპისიმედოვი - თვითნასწავლი მხატვარი შალომ კობოშვილი და მისი შემოქმედება	384
А. Крихели - Стела с еврейской надписью найденная в Мцхета	414
ისტორიული საბუთები საქართველოს ებრაელთა შესახებ (1828 - 1846 წ.წ.) (პროფ. შ. ჩხეტიას რედაქციით)	437
Ш. Чхетия - К вопросу о положении евреев Грузии в эпоху царизма	439
Археографическое введение	447
Документы о правовом положении евреев Грузии 1828 - 1829 г. г.	450
Документы о сачхерских евреях 1828 - 1838 г. г.	451
Документы о кутаисских евреях 1840 г.	484
Документы об ацкурских евреях 1845 - 1846 г. г.	486
Указатель собственных имен	490
ტომი III	495
სარჩევი	499
Оглавление	500
Contens	501
ი. პაპისიმედოვი - საქართველოს ებრაელთა აღებ-მიცემობის ისტორიისათვის (ნაწ. II)	502
И. Паписимедов - К истории торговли грузинских евреев (Часть II) (резюме)	573

J. Papisimedov - A Review of the Trade History of the Georgian Jews. Part II. Summary	577
იუდა ჰალევი ჩორნი - მოგზაურობა იმიერ და ამიერ-კავკასიაში 1860 - 1870 წ.წ. ნათარგმნი ძველი ებრაულიდან არონ კრიხელის მიერ	581
A. Крихели - Исторический обзор пребывания иногородних (русских и европейских) евреев на Кавказе 1804 - 1855 г. г. Часть I	626
ა. კრიხელი - ისტორიული მიმოხილვა კავკასიაში სხვაქალაქელ (რუსეთის და ევროპულ) ებრაელთა დასახლების შესახებ. ნაწილი I. (რეზიუმე)	658
A. Krikheli - A Historical Survey of Outlandish (Russian and European) Jewish Settlements in the Caucasus. Part I. Summary	662
ექიმი ი. ქურჩიშვილი - ახალციხეში მცხოვრებ ებრაელთა ხალხური მკურნალობა	665
Доктор И. Курчишвили - Народная медицина среди Ахалцихских евреев (резюме)	703
Dr. J. Kurchishvili - Folk-Medicine of the Akhalzikhean Jews. Summary	705
Л. М. Меликсет-Бек - Armeno-Hebraica	707
ლეონ მელიქსეთ-ბეგი - Armeno-Hebraica (რეზიუმე)	753
L. Melikset-Bek - Armeno-Hebraica. Summary	754
ა. კრიხელი - ქართველი ებრაელები ფეოდალური ურთიერთობების ხანაში	755
A. Крихели - Грузинские евреи в эпохе феодализма (резюме)	771
A. Krikheli - Georgian Jews During Feudal Period. Summary	776
ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს ებრაელთა შესახებ (აკად. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით)	781

საქ. სსრ განათლების სახალხო კომისარიატი

საქართველოს ეგრეთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი

უ რ ო მ ე ბ ი

ტომი I

საქ. ეგრეთა ისტ.-ეთნოგრაფიული მუზეუმის გამომცემლობა

1 9 თ ბ ი ლ ი ს ი 4 0

სარედაქციო კოლეგია
პროფ. ჩხეტიია შ., პროფ. ბერძენიშვილი ნ.,
დოც. იორდანიშვილი ს., კრიხელი ა.

პ.-მგებელი რედაქტორი
ა რ. კ რ ი ხ ე ლ ი

ტექ. რედაქტორი და გამომშვები
ზ. პ ა პ უ კ ა შ ვ ი ლ ი

გადაეცა წარმოებას 10. VI. 40. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 11. VIII. 40. ნაბეჭდ
ფორმათა რაოდენობა 16,5. ანაწყოების ზომა 6×10. სასტამბო ნიშანი ფორმაში
43776. ქალაქის ზომა 62×94. შეკვეთა № 1862. ტირაჟი 1000. უე90წ.

გამომცემლობა „ტექნიკა და შრომა“-ს სტამბა, ფურცელადის ქ., № 5.

წინასიტყვაობა

წინამდებარე კრებული—„საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები“ ტ. I—მუზეუმის ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა მონოგრაფიებსა და საქართველოს ფეოდალური ხანის საისტორიო დოკუმენტებს შეიცავს.

შრომებში მოცემულია მეცნიერული ანალიზი და განზოგადების პირველი სერიოზული ცდა იმ მასალებისა, რომლებიც საქართველოს ებრაელთა ისტორიასა და ეთნოგრაფიას, განსაკუთრებით კი XIX საუკუნის პერიოდს, შეეხებიან.

უძველესი დროიდანვე საქართველოში დასახლებულ ებრაელთა წარსულის შესწავლა დიდ მეცნიერულ ინტერესს წარმოადგენს. იგი ნათელს მოაჭენს დღემდე ჯერ კიდევ გამოურკვეველ, მთელ რიგ სოციალ-ეკონომიურ საკითხებს კავკასიისა და ძველი აღმოსავლეთის ისტორიიდან.

რევოლუციამდე, კავკასიის ხალხთა ისტორიისა და ეთნოგრაფიის შესწავლისას, ზოგიერთ მკვლევარს ებრაელთა ცხოვრებისა და ყოფის საკითხებზე შეჩერება სხვათა შორის თუ უხდებოდა. ამასთან, ისინი საკითხებს ხშირად ტენდენციურად აშუქებდნენ, ერთი ველი-კოდერჟავული ნაციონალიზმის სულით, მეორენი კი ისტორიული ფაქტების ულტრა-შოვინისტური თვალსაზრისით. ისიც უნდა ითქვას, რომ როგორც ერთი, ისე მეორენი საქართველოს ებრაელთა ისტორიული წარსულის სისტემატურ შესწავლას თავიანთ მიზნად სრულიადაც არ ისახავდნენ.

მხოლოდ საბჭოთა ხელისუფლებამ შექმნა საქართველოს ებრაელთა ისტორიული წარსულის ჭეშმარიტად მეცნიერული შესწავლის ყოველგვარი პირობა და წინამძღვარი დიად საბჭოთა კავშირის ხალხთა სოციალისტურ კულტურაში ამ ხალხის ჩაბმისათვის.

სტალინური კონსტიტუციის ბრწყინვალე შვის ქვეშ საქართველოს ებრაელთა ეკონომიურმა აღმავლობამ და კულტურულმა აღორძინებამ, კაცობრიობის ისტორიაში არყოფილმა და კაპიტალისტურ პირობებში შეუძლებელმა, საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის არსებობაც გამოიწვია.

მუზეუმს, პოლიტსაგანმანათლებლო ხასიათის სხვა ამოცანებთან ერთად, საქართველოს ებრაელთა ისტორიული წარსულის შესწავლის საპატიო და საპასუხისმგებლო ამოცანა აქვს დაკისრებული.

მუზეუმმა თავისი არსებობის ხანმოკლე პერიოდში პარტიული ორგანოების, სსსრ განათლების სახალხო კომისარიატის, სამეცნიერო დაწესებულებებისა და საქართველოს ცალკეული ავტორიტეტული მეცნიერი მუშაკების აქტიური შემწეობითა და ყოველდღიური დახმარებით საქართველოს ებრაელთა ახალგაზრდობიდან კადრების მომზადებასთან ერთად შეძლო მეტად ძვირფასი ისტორიული დოკუმენტების, ექსპონატებისა და მატერიალური კულტურის ძეგლების შეგროვება ისტორიისა და ეთნოგრაფიის დარგში.

მუზეუმის არსებობის პირველი ორი წელი მიეძღვნა სტაციონარულ გამოფენას „საქართველოს ებრაელთა ძველი და ახალი ყოფა“ და რაიონების მომსახურეობისათვის მოძრავი გამოფენის მოწყობას.

ამის პარალელურად, მუზეუმის ფონდში დაცული დოკუმენტებისა და მასალების ერთი ნაწილი დამუშავდა. ამ მუშაობის შედეგია წინამდებარე კრებული.

კრებულში წარმოდგენილი მონოგრაფიები და არქივის დოკუმენტები წინარეგოლუციურ საქართველოში მოსახლე ებრაელთა ეკონომიურ პირობებსა და კულტურულ-უფლებრივ მდგომარეობას ეხებიან.

მემამულეების მიერ ფიზიკური წამება, ქონებრივი განადგურება, მძარცველობა და მონებად გაყიდვა, როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე მის გარეთ, ყმა-ებრაელის (ისევე როგორც ყმა-ქართველის), ცხოვრების პირობებს განსაზღვრავდნენ გვიანფეოდალურ ხანაში.

კრებულის ისტორიული დოკუმენტები, რომლებიც პირველად იბეჭდება, ფეოდალური საქართველოს ებრაელთა სოციალურ კატეგორიებს გვისახავს და ფეოდალური ჩაგვრისა და პრივილეგირებული წოდების წინააღმდეგ ყმა-ქართველებთან ერთად ყმა-ებრაელთა სოციალური ბრძოლის შესახებ ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს.

მეფის თვითმპყრობელობის კოლონიური პოლიტიკა, რომელიც წინარეგოლუციურ საქართველოში განუხრელად ტარდებოდა, ცარიზმის როგორც საერთო შემზღუდველი ღონისძიებებით, ისე ებრაელთა მიმართ სპეციალური შეზღუდვებით, საქართველოში მცხოვრებ ებრაელთა მდგომარეობას კიდევ უფრო გაორკეცებით აუარესებდა.

არ ყოფილა კანონმდებლობისა და მართავამეგობის არც ერთი დარგი, სადაც მეფის რეჟიმს ებრაელ უმრავლესობასთან ბრძოლის მიზნით სპეციალური თვალსაზრისი არ გაეტარებინოს.

ცარიზმის კანონმდებლობა, ეხებოდა იგი განათლებას, სასამართლოს, სამხედრო ვალდებულებას, სახალხო მეურნეობას, თუ

სხვა საკითხებს, არასოდეს არ ივიწყებდა ებრაელთა წინააღმდეგ მიმართულ სპეციალურ ნორმებს.

ებრაელები შეზღუდული იყვნენ ქვეყნის ერთი კუთხიდან მეორეში გადასვლის უფლებაში, მათ არ ჰქონდათ ბინადრობის, შრომისა და განათლების უფლება.

წარმოებითი შრომის შესაძლებლობას მოკლებული საქართველოს ებრაელები, რომელთა უმრავლესობას არა ჰქონდა მტკიცე ეკონომიური ბაზა, იძულებული იყვნენ წვრილი ვაჭრობისათვის, მეწვრილმანეობისათვის მიემართნათ და ამ გზით ლუკმა-პური ეძიათ.

აუტანელი გაჭირვება, ბნელით მოცული სიღარიბე, მათი თანამგზავრი ყველა მოვლენით, საქართველოში მცხოვრებ წინარევოლუციური ხანის ებრაელთა მასების მუდმივი წილხვედრი იყო. წერა-კითხვის მცოდნე მათი საერთო რიცხვის 5%-ს შეადგენდა. საშუალო და უმაღლესი სასწავლებლები მათთვის დაკეტილი იყო, როგორც მეფის ხელისუფლების მიერ დაწესებული საერთო შემზღუდველი ნორმებით, ისე მათ შორის რელიგიური ფანატიზმისა და მისტიციზმის ფართედ გავრცელებით.

ებრაელი მასების მთელ საზოგადოებრივ ცხოვრებას წინარევოლუციურ საქართველოში რაბინებისა, ხაზამებისა და ბნელეთის სხვა მოციქულთა შავი არმია წარმართავდა. „ზეც“-ის მოციქულნი, რომლებიც მათი მფარველი მდიდრების ინტერესებს იცავდნენ, ყველა შესაძლებლობას იყენებდნენ უკულტურობისა, ხალხის სიბნელისა და ცრუმორწმუნეობის უფრო ძლიერი ექსპლოატაციისათვის.

ბრეთის ბიბლიის კულტს ასეული წლების განმავლობაში ფეოდალები და რაბინები გამდიდრების წყაროდ და ებრაელთა მასების ყვლეფის საშუალებად იყენებდნენ.

სოციალიზმის გამარჯვებამ ჩვენს ქვეყანაში ცარიზმის დროს დაჩაგრული ეროვნული უმცირესობანი ეკონომიურ, პოლიტიკურ და კულტურულ აღორძინებამდე მიიყვანა.

ძველი, წყევლიდი დროის ქმნილება, „ჰაერის ადამიანი“ ჩვენი სოციალისტური ქვეყნის ზედაპირიდან, წარსულის სხვა აჩრდილებსა და მოჩვენებებთან ერთად, გაქრა.

წარსულის შესწავლა კიდევ უფრო მეტად შეგვაძულებს იმას, რაც ხალხთა ბედნიერებას ხელს უშლიდა, კიდევ უფრო მეტად შეგვაყვარებს სოციალიზმის ბედნიერ სამშობლოს და სამსახურს გაუწევს სოციალისტური კულტურის შემდგომი ზრდისა და აყვავების საქმეს.

ეს არის კრებულის ძირითადი ამოცანა.

ა. კრიხელი

ПРЕДИСЛОВИЕ

Предлагаемый читателю сборник — „Труды Историко-Этнографического Музея евреев Грузии“, том I — включает в себе монографии молодых научных работников Музея и архивные исторические документы, относящиеся к феодальному периоду.

В „Трудах“ дана первая серьезная попытка научного анализа и обобщений материалов, касающихся истории и этнографии грузинских евреев, преимущественно за период XIX века.

Изучение прошлого грузинских евреев, история пребывания которых в Грузии отходит к глубокой древности, представляет большой научный интерес и может пролить свет на целый ряд, еще не выясненных до настоящего времени, социально-экономических вопросов, крайне важных для уяснения и разрешения отдельных моментов культуры древнего востока и Кавказа.

В дореволюционное время отдельные исследователи, при изучении истории и этнографии народов Кавказа, останавливались на отдельных вопросах из жизни и быта грузинских евреев. Вопросы эти, зачастую освещались тенденциозно: у одних в духе великодержавного национализма, у других — ультра-шовинистического освещения исторических фактов. Следует отметить, что как те, так и другие вовсе не ставили себе целью систематическое изучение исторического прошлого грузинских евреев.

Только Советская власть, широко приобщив народы великого Советского Союза к социалистической культуре, создала все условия и предпосылки для подлинно научного изучения их исторического прошлого.

Небывалый в истории человечества, невозможный при капиталистическом строе, экономический подъем и культурное возрождение грузинских евреев под лучезарным солнцем

Сталинской конституции вызвала к жизни и существование Историко-Этнографического Музея евреев Грузии.

На Музей, наряду с другими заданиями-политпросветительного характера, возложена почетная и ответственная задача—систематическое изучение исторического прошлого грузинских евреев.

Музей за короткий период своего существования, подготавливая кадры научных работников из числа молодых историков и этнографов грузинских евреев, при активной поддержке и повседневной помощи партийных органов, Наркомпроса Грузинской ССР, научных учреждений и отдельных авторитетных научных работников Грузии, сумел собрать весьма ценные исторические документы, экспонаты и предметы материальной культуры.

Первые два года функционирования Музея были посвящены организации стационарной выставки: „Старый и новый быт грузинских евреев“ и передвижных выставок для культурного обслуживания районов.

Параллельно с этим проводилась систематическая научная обработка части документов и материалов, находящихся в фондах Музея. Продуктом этой работы является настоящий сборник.

Монографии сборника и архивные документы касаются экономических условий, культурного состояния и правового положения евреев Грузии до революции.

Физическое истязание, имущественное разорение и ограбление со стороны помещиков, продажа в рабство, как внутри страны, так и за границей, определяли условия жизни еврея крепостного (как и крепостного грузина) в позднюю феодальную эпоху.

Впервые публикуемые в сборнике исторические документы отображают социальную категорию евреев в феодальной Грузии и дают наглядное представление о видах социальной борьбы евреев крепостных вместе с крепостными грузинами против феодального гнета и привилегированного сословия.

Колониальная политика царского самодержавия, неуклонно проводившаяся в дореволюционной Грузии, еще больше

усугубила положение евреев Грузии, подвергнутых как общим ограничительным мерам царизма в отношении евреев, так и специальным ограничениям.

Не было той области законодательства и правления, которая не учитывалась бы царским режимом со специальной точки зрения — борьбы с еврейской частью подданных государства.

Касалось ли законодательство вопросов просвещения или суда, воинской повинности или народного хозяйства, никогда власть не забывала в законодательных актах специальной ограничительной нормы, направленной против евреев.

Евреи были ограничены в праве передвигаться по стране; они не имели „правожительства“, не имели права на труд, на образование.

Грузинские евреи, лишенные возможности заниматься производительным трудом, не имея твердой экономической базы, в подавляющей массе вынуждены были заниматься мелкой торговлей — коробейничеством, влача жалкое существование в поисках куска хлеба.

Вопиющая нужда, беспросветная нищета, со всеми сопутствующими им явлениями, были постоянными спутниками еврейских масс Грузии дореволюционного периода. Грамотные составляли среди них 5% с общего количества. Средние и высшие учебные заведения были закрыты для них, как общими ограничительными мерами, установленными царской властью для евреев, так и широким распространением среди них религиозного фанатизма и мистицизма.

В дореволюционной Грузии всей общественной жизнью еврейских масс заправляла черная армия — раввинов-хахамов и прочих мракобесов. Эти представители „всевышнего“, обеспечивая интересы покровительствуемых им богачей, использовали все возможности для лучшей и большей эксплуатации безкультурья, народной темноты, предрассудков и суеверия.

Культ бретской библии в течение столетий служил источником обогащения феодалов, раввинов, средством обирания еврейских масс.

Победа социализма в нашей стране привела к огромному экономическому, политическому и культурному росту национальных меньшинств, угнетенных при царизме.

Порождение старого, мрачного времени „человек воздуха“ исчез с лица нашей социалистической земли вместе с другими призраками, привидениями прошлого.

Изучение прошлого научит нас еще больше ненавидеть все то, что мешало счастью людей, научит нас еще больше любить счастливую родину социализма и послужит основанием для дальнейшего роста и процветания социалистической культуры.

В этом основная задача сборника.

А. Крихели

გ ა მ ო კ ვ ლ ე ვ ა ნ ი

0. პ ა პ ი ს ი მ ე ჲ მ გ ი

საქართველოს ებრაელთა აღმზ-მიცემობის ისტორიისათვის
1800—1864 წ. წ. ¹

შ ე ს ა გ ა ლ ი ²

XVIII საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში დაქუცმაცებული და ცალკე სამეფო-სამთავროებად დანაწილებული საქართველო ნატურალურ მეურნეობის ქვეყანას წარმოადგენდა. მოსახლეობის მთავარ სამეურნეო საქმიანობას შეადგენდა მიწათმოქმედება, რომლის განვითარებას, სხვათაშორის, ხელს უშლიდა ის გარემოებაც, რომ მიწა ჯერ კიდევ უმთავრესად პრიმიტიული იარაღებით მუშავდებოდა.

სოფლის მეურნეობის გარდა, ამ პერიოდში არსებობდა ზოგიერთი სამრეწველო ხასიათის წამოწყება და წვრილ-კუსტარული სახელოსნოები. ამავე დროს საქართველოს გარკვეული სავაჭრო-ეკონომიური ურთიერთობა ჰქონდა უცხო ქვეყნებთანაც.

მრეწველობის მხრივ, აღმ. საქართველოში ყურადღება ექცეოდა უმთავრესად სამხედრო წარმოების—თოფის-წამლის დამზადებისა და ზარბაზნების ჩამოსხმის საქმეს. დროგამოშვებით მუშავდებოდა აგრეთვე ალავერდისა და ახტალის ვერცხლის, ტყვიისა და სპილენძის მადნები, რომლის განვითარებას ხელს უშლიდა უმთავრესად საჭირო კაპიტალის უქონლობა, სპეციალისტების უყოლობა და აგრეთვე გარეშე მტრების ხშირი თავდასხმები. გარდა ამისა, ტფილისში არსებობდა ზარაფხანა, სტამბა, ჩითის დამამზადებელი სახელოსნოები და სამღებროები. ასეთივე სახელოსნოები და სამღებროები არსებობდნენ აგრეთვე საქართველოს სხვა პატარა ქალაქებსა და დაბებშიაც.³

¹ დიდ მადლობას ვუცხადებ პატივცემულ ნ. ბერძენიშვილს და შ. ჩხეტიას, რომლებმაც მიმითითეს ზოგიერთ მასალაზე და საერთოდ ამ მიმოხილვის შესახებ მომცეს საჭირო შენიშვნები.

² აქ იხეჭდება ამ მიმოხილვის პირველი ნაწილი.

³ Ц а г а р е л и, Грамоты, I, 187, 189; Г у л и ш а м б а р о в, Историко-статист. обзор фабрик и заводов Тиф. губернии, стр. 168—178; Г и л ь-

რაც შეეხება დას. საქართველოს, იგი აღმ. საქართველოზე უფრო უკეთ იყო დაჯილდოებული ბუნებრივი სიმდიდრით, მაგრამ ეს სიმდიდრე გამოუყენებელი რჩებოდა; ხოლო შინამრეწველობის მნიშვნელოვან დარგს უმთავრესად აბრეშუმის დამუშავება და მისი ქსოვილების დამზადება შეადგენდა.

მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა თავისი ძირითადი სამრეწველო მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად ნელგეულის გადამუშავებას თვითონვე აწარმოებდა, ხოლო მოხმარების ისეთ საგნებს, რომლის დამუშავება თვითონ არ შეეძლო, ხელოსანისა და ვაჭრისაგან იძენდა.

აღებ-მიცემობას მისდევდნენ უმთავრესად სომხები და ებრაელები, ნაწილობრივ „ფრანგი-კათოლიკები“ და მცირე რაოდენობით — ქართველებიც...¹

უცხო ქვეყნებთან აღებ-მიცემობის მხრივ, აღმ. საქართველოს უშუალო სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდა რუსეთთან, ირანთან და თურქეთთან; ხოლო დას. საქართველოს სავაჭრო აღებ-მიცემობა უმთავრესად თურქეთით და ყირიმით განისაზღვრებოდა.

საქართველოს და კერძოდ ტფილისის უცხო ბაზრებთან ურთიერთობა ერთერთ ოფიციალურ კრებულში შემდეგნაირად არის გადმოცემული: „ალა-მაჰმად-ხანის მიერ ტფილისის დანგრევამდე, ვაჭრობა აქ... განისაზღვრებოდა უმთავრესად მეზობელი პროვინციებით: ერევნიდან, შირვანიდან, შექიდან, განჯის სახანოდან... იმერეთიდან — შემოჰქონდათ ბამბის ნაწარმი, აბრეშუმი, აბრეშუმის ქსოვილები, რკინა, შაბი, თევზი, თაფლი, სანთელი; ყარსიდან — მარილი; მთიელებიდან — ნაბდები; ჩერქეზები და მოზდოკელი სომხები მოერეკებოდნენ ცხენის ჯოგებს. ამსტერდამიდან შემოჰქონდათ მაუდი, შაქარი; ვენეციიდან — აბრეშუმის ქსოვილები; თურქეთიდან — რკინის ნაწარმი, აბრეშუმნარევი და ბამბის ქსოვილები; სპარსეთიდან და ინდოეთიდან — აბრეშუმის ქსოვილები, ძვირფასი ჩითეულობა, სხვადასხვა საღებავები და სხვა; ასტრახანიდან შემოჰქონდათ ბეწვეული და სხვა საქონელი... ევროპასთან ურთიერთობა ძალიან იშვიათი იყო“...²

денштедт, Географич. и стат. описание Грузии и Кавказа, 1809 г., стр. 185, 262; ნ. ბერძენიშვილი, სამღებროთა შესახებ XVIII ს. საქართველოში (მასალები საქართ. და კავკ. ისტორიისათვის ს. ს. რ. კ. მეცნ. აკადემიის საქ. ფილიალის გამოცემა, 1937 წ., ნაკ. VI).

¹ ქართველ თავად-აზნაურობას ეს ხელობა სამარცხვინოდ მიაჩნდა. იმ დროს, როდესაც ის ყმების ტყვედ გაყიდვას სრულიად არ თავილობდა.

² Обзор. Российских влад. за Кавказом, I, 1836 г., стр. 247—8 (სქოლიოში).

ამ დროისათვის საქართველოდან რუსეთში გაჰქონდათ: ბამბა, ღვინო, თევზეული, ხილი, მარილი, შაბი და სხვა¹.

დას. საქართველოს საგარეო ალებ მიცემობისა და შემოსატან-გასატანი საქონლის შესახებ იმერეთის მეფე სოლომონ პირველის ელჩი მ. ქუთათელი რუსეთის მთავრობისადმი წარდგენილ მოხსენებაში წერს: „ქუთაისის ქალაქიდან ვაჭრები დადიან ნავითა იმ სამს ციხეში—ბათუმს, ფოთს და სოხომს, გასასყიდლად დააქვს წმინდა სანთელი, აბრეშუმი, ბამბა, ბეწვი მელისა, კვერნისა და ვეფხვისა, და საკმლის ხორაგი; იქიდანაც წყლით მოაქვთ ოსმალოს სავაჭრო: სხვა-დასხვა ფერი ფარჩა, მაშუდი, შაქარი, ყავა და სხვა“...²

შინავაჭრობა სწარმოებდა ქალაქებში და სოფლად, სადაც უცხო ქვეყნებიდან შემოტანილი სამრეწველო საქონლის გარდა იყიდებოდა უმთავრესად სასოფ.-სამეურნეო პროდუქტები და შინამრეწველ-ხელოსანთა ნაწარმი. ტფილისში არსებულ საშინაო ალებ-მიცემობის შესახებ აკად. გულდენშტედტი წერს, რომ „ტფილისში ბევრი მისდევს ვაჭრობას, მაგრამ ისინი მხოლოდ წვრილი ვაჭრები არიან, ან უკეთ რომ ვთქვათ, მეფარდულენი, რომლებსაც მოეპოვებათ ჩვეულებრივი მატერიები, ყოველგვარი წვრილმანი, სანელებლის ძირები, საკვები და სხვა სურსათ-სანოვაგე“³.

* * *

როგორც აღვნიშნეთ, ვაჭართა უმეტესობას შეადგენდნენ სომხები და ებრაელები. ამათგან საგარეო და მსხვილ ალებ-მიცემობაში მოწინავე ადგილზე გამოდიოდნენ უფრო სომეხი ვაჭრები, რომელთა დიდი ნაწილი საბატონუშო ურთიერთობისაგან თავისუფალი იყო, ხოლო ებრაელთა ძირითადი მასა საბატონო, საეკლესიო ან სამეფო ყმად ირიცხებოდა⁴. ეს გარემოება ხელს უშლიდა ებრაელებს თავისუფლად და ფართო მასშტაბით ეწარმოებინათ ალებ-მიცემობა.⁵

ცნობილია, რომ ფეოდალური საქართველოს აყვავების ხანაში არსებობდნენ, როგორც სხვა ეროვნების, ისე ებრაელი დიდ-ვაჭრები,

¹ Акты, I, стр. 481.

² Чагарели, Грамоты, т. II, вып. I, стр. 3.

³ И. Гильденштедт Географ. и статистич. описание Грузии и Кавказа, стр. 184.

⁴ მთავარე ყმა-ებრაელი საერთო საბაჟო გამოსაღების გარდა იხდიდა აგრეთვე გარკვეული რაოდენობის საბატონო ბეგარასაც: სანთელს, საკმელს, ზამს, თევზეულს, ულაყს, ფულს და სხვა.

⁵ ალებ-მიცემობის გარდა ყმა-ებრაელთა ერთი ნაწილი ჩაბმული იყო სოფლის მეურნეობასა და შინამრეწველობაში.

რომლებიც ფართე პრივილეგიებით სარგებლობდნენ, და ვაჭრობასთან ერთად მნიშვნელოვან სახელმწიფოებრივ დავალებებსაც ასრულებდნენ. აღებულ პერიოდში კი ჩვენ ხელთ არსებულ საბუთების მიხედვით, ასეთი ებრაელი დიდ-ვაჭრები არ ჩანან, მაგრამ ამ პერიოდშიაც გვხვდება, მაგალითად, ისეთი ებრაელი ვაჭარი, რომელსაც თავისი ქონებრივი მდგომარეობის შემწეობით საკუთარი ყმა ჰყავს და საზოგადოებაში მეტნაკლებად პრივილეგირებული მდგომარეობა უკავია¹.

აქვე გვხვდება მოვაჭრე ყმა-ებრაელთა მეორე ფენა, რომელიც თავისი ბატონის შემწეობით ზოგიერთი საქონლის საბაჟო გადასახადისაგან თავისუფალი ხდება. მაგ., უზბაშ, ალხაზ და შიო მაჩაბლები მეფე გიორგის ზოგიერთ თავიანთ „ყმების ბაჟის სითარხნეს ეაჯებიან“. მეფე წყალობის წიგნს აძლევს მათ, რომლის ძალითაც მაჩაბლების ოთხ ყმას (მათ შორის ორ ებრაელს) შაბის, ხამის, თევზის, მარილის და მატყლის ბაჟი არ ეთხოვებათ „არც ქალაქს, არც გორს, არც ქცხილოვანს“² და არც ხეობაში³, ხოლო ფარჩის ბაჟიდან არ თავისუფლდებიან⁴. ამით, საფიქრებელია, ეს ვაჭრები გარკვეული შეღავათებით სარგებლობდნენ.

მაგრამ მოვაჭრე ყმა-ებრაელთა დიდი უმრავლესობა ყოველგვარ პრივილეგიას მოკლებულ მოყალნე გლეხის კატეგორიაში შედიოდა და მისი ვაჭრობაც სათანადოდ შეზღუდული იყო.

ზოგიერთ საბუთებიდან ჩანს, რომ ღარიბი ვაჭრის გარდა, საშუალო ვაჭარიც მოკლებული იყო თავისუფალი აღებ-მიცემობისა და მოგზაურობის საშუალებას: დიდი ფეოდალები პაპუნა წერეთელი და საჩინო ბარათაშვილი იმერეთის მეფე სოლომონთან ერთმანეთს უჩივიან. ბარათაშვილის საჩივარზე წერეთელი, სხვათა შორის, უპასუხებს: „ურია გავგზავნე რაჭას, ორი მტყვევ თათარი წავატანე გასასყიდლად და ასი მარჩილი თეთრი. დახვდი წინ, მტყვევებიც: წა[ა]რთვი, თეთრიც, და ურიას ოთხმოც მარჩილად თავი დაახსენვინე“...⁴ ამ საბუთიდან ჩანს, რომ თავისუფლებას მოკლებული ყმა-ვაჭრის მთელი მოქმედება (სხვადასხვა ქვეყნებში სავაჭროდ წასვლა, სააღებ-მიცემო საგნების განსაზღვრა და სხვა) ბატონის განკარგულებაზე და ნება-სურვილზე იყო დამოკიდებული.

¹ საქ. ცენტრარქივი, ძველი საბუთების ფონდი, საბ. № 3509.

² ცხინვალი, აწინდელი სტალინირი.

³ საქ. ცენტრარქივი, ძველი საბუთების ფონდი, საბ. № 26/219.

⁴ საქ. მუზ. ხელთნაწ. განყოფილება, საბ. № 1147.

სხვადასხვა ხელისშემშლელი პირობების გარდა მოვაჯრე ებრაელთა უმრავლესობას აღებ-მიცემობის საწარმოებლად არ გააჩნდა თავისი საკუთარი სავაჭრო საშუალებანი. ასეთი ებრაელები უმთავრესად შეძლებული ვაჭრებისაგან ნისიათ აღებული საქონელით, ან მევახშისაგან ვალად აღებული ფულის საშუალებით აწარმოებდნენ ვაჭრობას. მრავალგვარი კანონიერი, თუ უკანონო გადასახადებით დატვირთულ ყმა-ვაჭარს ხშირად ვალის გადახდის საშუალება არ ჰქონდა და მევახშის აკლემისაგან თავის დასაღწევად იძულებული ხდებოდა თავისი საცხოვრებელი ადგილიდან სხვაგან გადასახლებულიყო. ამ მოვლენის შესახებ ერთი საბუთის ცნობა გვაუწყებს, რომ სამეფო ყმა, ქუთათელი ებრაელი, მარდახა ბინიაშვილი, ვალის მიზეზით ქუთაისიდან აყრილა და ზემო საწერეთლოში გადასახლებულა¹.

საერთოდ შეიძლება ითქვას, რომ არსებული წყაროების მიხედვით XVIII ს. დასასრულს ებრაელთა აღებ-მიცემობა უმთავრესად შინავაჭრობით იფარგლებოდა. ისინი, როგორც ქალაქებში, ისე დაბა-სოფლებში და ბაზრობებზე ჰყიდდნენ შემოტანილ და ადგილობრივ დამზადებულ საქონელს, როგორც იყო სხვადასხვა ჩითეული, ხამი, სამოსელი, შალი, ნაბადი, მაუდი, აბრეშუმის ნაწარმი, მატყლი, ბეწვეული, რკინის ნაწარმი, სანთელი, შულო, საკმელი, ძაფი, მარილი, საღებავები, ლილა, შაბი, საპონი, ქონი, ზეთი, სურსათ-სანოვაგე და სხვა.

ასეთი იყო, ზოგადად რომ ვთქვათ, ებრაელთა სოციალური ყოფა და სავაჭრო საქმიანობა საქართველოში XVIII ს. დასასრულს.

---

¹ საქ. ცენტრარქივი, ძველი საბუთების ფონდი, საბ. № 2213.

I

XIX ს. დასაწყისიდან საქართველომ რუსეთთან შეერთების შედეგად თავისი პოლიტიკური დამოუკიდებლობა დაჰკარგა და რუსეთის კოლონიად გადაიქცა.

იმდროის რუსეთი იმპერიალისტურ გზაზე დამდგარ სამხედრო-ფეოდალურ ქვეყანას წარმოადგენდა, მაგრამ მრეწველობის განვითარების მხრივ, საქართველოსთან შედარებით, გაცილებით წინ იყო წასული. მართალია, რუსეთის მრეწველობა ძირითადად ყმების იძულებითი შრომაზე იყო დამყარებული, რის გამოც შრომის ნაყოფიერება დაბალ დონეზე იდგა, მაგრამ XIX ს. 30-იანი წლებიდან რუსეთის მრეწველობაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები ხდებოდა და კაპიტალისტური მეურნეობის პირობები იქმნებოდა.

XIX ს. დამდეგს რუსეთს სავაჭრო-ეკონომიური ურთიერთობა ჰქონდა ევროპისა და აზიის ქვეყნებთან. ამ ურთიერთობის გაცხოველების, სავაჭრო კაპიტალისტურ გზის გაკაფვისა და თავისი ახალგაზრდა მრეწველობისათვის ფართო ბაზრის შექმნის მიზნით, მან თანდათან დაიპყრო მთელი ა/კავკასია, რომლის საშუალებითაც ირანის მდიდარი ბაზრის ხელში ჩაგდებას ცდილობდა.

საქართველოში ფეხისშემოდგმისთანავე მეფის მთავრობამ შექმნა სამხედრო-ბიუროკრატიული მმართველობა, რომლის საშუალებითაც ტარდებოდა ქვეყნის ახალ საფუძველზე მოწყობა, ა/კავკასიის ხალხთა სრული დამორჩილება, კოლონიური მტაცებლობისათვის ნიადაგის მომზადება, ვაჭრობის ხელისშემშლელი პირობების თანდათანობითი ლიკვიდაცია, კერძო საკუთრების ფორმების დაცვა-განმტკიცება და სხვა. ამ ღონისძიებათა შედეგად საქართველოს ეკონომიურ ცხოვრებაში ხდებოდა ცვლილებანი და თანდათანობით ირღვეოდა ნატურალური მეურნეობა.

მაგრამ ეს ცვლილებანი ძალიან ნაკლებად ეხებოდა ადგილობრივი მრეწველობის შექმნა-განვითარებას. საქართველოში მრეწველობისათვის არსებული საკმაო ნედლეულითა და ბუნებრივ სიმდიდრეთა ექსპლოატაციით დაინტერესებული ზოგიერთი უცხოელი და

მათ შორის 20—30-იან წლებში რამდენიმედ მოღონიერებული ადგილობრივი ვაჭარ-მრეწველნი მთავრობისაგან ნებართვას მოითხოვდნენ მაუდის ფაბრიკის, შაქრის ქარხნისა და სხვა სარეწაო წამოწყებათა დაარსების შესახებ, მაგრამ მთავრობა, მეტროპოლიის მრეწველობით დაინტერესებული, ამის ნებართვას მათ არ აძლევდა და ადგილობრივი მრეწველობის განვითარებას ხელს უშლიდა. მეფის კოლონიური პოლიტიკის წყალობით XIX ს. 40 წლის განმავლობაში თითო-ორიოლა სარეწაოს აღმოცენების გარდა (მაგ. კასტელასი და სხვა, რომლებიც მოკლე დროში სწყვეტდნენ თავიანთ არსებობას), საქართველოში არ შექმნილა რაიმე მნიშვნელოვანი სამრეწველო კერა. ხოლო ზოგიერთი არსებული ქარხნები, სრულიად უმნიშვნელო და პრიმიტიულ-კუსტარული ხასიათის სარეწაოებს წარმოადგენდნენ.

XIX ს. 20-იან წლებამდე არც აღებ-მიცემობას დასტყობია რაიმე მნიშვნელოვანი განვითარება, მაგრამ ა/კ-ში მოსული ჯარის და სამმართველო აპარატის (მოხელეები) სახით ცოტად თუ ბევრად გაიზარდა მომხმარებელი და ვაჭრობასაც შედარებით გამოცოცხლება დაეტყო.

XIX ს. დამდეგს საქართველოს მთავარ სავაჭრო ცენტრს წარმოადგენდა ტფილისი, ნაწილობრივ კი ქუთაისიც. ტფილისელ ვაჭრებს, როგორც ვაზობდით, ჯერ კიდევ XVIII ს. დასასრულს სავაჭრო კავშირი ჰქონდათ რუსეთის ზოგიერთ ქალაქებთან, როგორიც იყო მოზდოკი, ყიზლარი, ასტრახანი. ბოლოს მათ მიმოსვლა დაიწყეს მაკარევის ბაზრობაზედაც; ხოლო 1807 წლიდან მყარდება ურთიერთობა მოსკოვთან, რაც შემდეგში უფრო ძლიერდება¹.

რუსეთის გარდა, საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდა აზიისა და ნაწილობრივ ევროპის ზოგიერთ ქალაქებთანაც.

ასტრახანის საბაჟოს ღირებუტორის 1809 წ. ცნობების მიხედვით, როგორც ადგილობრივ, ისე აზიელ ვაჭრებს ტფილისში შემოჰქონდათ ირანიდან, თურქეთიდან, დაღესტნიდან და აზერბაიჯანის სახანოებიდან სხვადასხვა სახის საქონელი, რომელთა ღირებულება (რუსეთიდან შემოტანილ საქონლის გარდა) უდრიდა 800.000 მან. ვერცხლით ან 1,5 მილ. ასიგნაციებით².

XIX ს. პირველ მეოთხედში საგარეო ვაჭრობის ზრდას გვაჩვენებს 1807 წ. ტფილისში დაარსებული საბაჟოს ცნობები: პირველ 5 წელს (1807—1811 წ. წ.) საბაჟოს შემოსავალი უდრიდა 88.600 მან. ვერცხლით. (ციფრები დამრგვალებულია), მეორე ხუთ წელს (1812—

¹ Обзор. Рос. влад. за Кавказом, I., стр. 248.

² Акты, IV, стр. 79—80.

1816 წ.წ.)—70.500 მან., ხოლო მესამე ხუთ წელს (1817—1821 წ.წ.)—114.900 მან., თუ ავიღებთ მომდევნო ხუთ წელს, მიუხედავად იმისა, რომ 1822 წლამდე გატანილი საქონელი 5%-ით იბეგრებოდა, ხოლო 1822 წლიდან მხოლოდ 1%-ით, საბაჟოს შემოსავალი ორჯერ და უფრო მეტად გაიზარდა: 1822—26 წ.წ. ეს შემოსავალი უდრიდა 294.300 მან¹.

XIX ს. 20-იან წლებამდე ევროპიდან ა/კ-ში ძალიან მცირე რაოდენობით შემოჰქონდათ საქონელი. ამის ერთ-ერთი მიზეზი მდგომარეობდა იმაში, რომ 1821 წლამდე ა/კ-ში შემოტანილი ევროპული საქონელი იბეგრებოდა 25—35%-ით. რაც შეეხება აზიურ საქონელს, რუსეთს ამ უკანასკნელის კონკურენციისა არ ეშინოდა და ეს საქონელი იბეგრებოდა მხოლოდ 5%-ით.

1822 წლიდან ა/კ-ის საგარეო ალბ-მიცემობის განვითარებაში ახალი პერიოდი იწყება.

იმ დროს, როდესაც მეფის მთავრობა ხელს უშლიდა ადგილობრივი მრეწველობის განვითარებას, მთავრობის ზოგიერთი გაჯღენიანი წარმომადგენლები, რა თქმა უნდა, გარკვეული მოსაზრებებით, ხელს უწყობდნენ ა/კ-ში ალბ-მიცემობის გაფართოებას. ამის მაგალითს წარმოადგენს 1821 წ. ერმოლოვის შუამდგომლობით, შეღავათიანი ვაჭრობისა და სატრანზიტო ტარიფის შემოღება ა/კ-ში, ათი წლის ვადით².

შეღავათიანი ტრანზიტის პერიოდში მთავრობამ მსხვილ ვაჭრებს დიდი პრივილეგიები მიანიჭა და ევროპიდან შემოტანილ საქონელზე მხოლოდ 5% საბაჟო გადასახადი დააწესა³.

უნდა აღინიშნოს, რომ XIX საუკ. პირველ ნახევარში ა/კ-ის მიმართ ცარიზმის სავაჭრო-საბაჟო პოლიტიკაში მომხდარი ცვლილებების ერთ-ერთ მთავარ მიზანს შეადგანდა ა/კ-ის ეკონომიური დაპყრობა. მაგრამ რუსეთის სავაჭრო-სამრეწველო კაპიტალს ჯერ კიდევ არ შესწევდა იმისი უნარი, რომ პოლიტიკურად დაპყრობილი ქვეყანა ეკონომიურადაც დაეპყრო. „რუსეთის მიერ მისი (კავკასიის—ი. პ.) ეკონომიური „დაპყრობა“—სწერდა ლენინი—გაცილებით უფრო გვიან მოხდა, ვიდრე პოლიტიკური დაპყრობა, ხოლო ეს ეკონომიური დაპყრობა სავსებით აქამდეც არ დასრულებულა“⁴.

¹ Акты, VIII, стр. 134.

² ა/კ-ში შეღავათიანი ტრანზიტისა და ვაჭრობის შესახებ იხილე პ. გუგუშვილის საინტერესო გამოკვლევა (სახუნტის „შრომები“, ტ. III, V, 1939 წ.).

³ Акты, VI, ч. I, стр. 262.

⁴ ლენინი, რჩეული ნაწერები, 1934 წ., ტ. I, გვ. 210.

მართლაც, XIX ს. პირველ 30—40-იანი წლებისათვის საქართველოში მსხვილი სავაჭრო კაპიტალის წარმომადგენლებად გვევლინებიან არა იმდენად რუსი ვაჭარ-მრეწველნი, რამდენადაც ევროპელი ნეგოციანტები და ადგილობრივი სომეხი ვაჭრები, რომლებიც საბითუმო-საგარეო ვაჭრობაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ და შეღავათიან პირობებში ხელში იგდებენ სხვადასხვა საკომერციო საქმეებს.

სატრანზიტო ვაჭრობაშიაც პირველად მთავარი ადგილი ეკავათ ევროპელ ვაჭრებს, შემდეგ ტფილისელი ვაჭრებიც დაუკავშირდნენ უცხოეთის ბაზრებს, განსაკუთრებით ლაიპციგს, საიდანაც შემოჰქონდათ მუუდი, ჩითები, აბრეშუმისა და შალის მატერიები, საგალანტერიო საქონელი და სხვა. ევროპიდან შემოტანილი საქონლის დიდი უმრავლესობა, ყულევიდან ტფილისზე გავლით, ირანში მიდიოდა, ნაწილი ა/კ-ში რჩებოდა, ხოლო ნაწილი კონტრაბანდის სახით რუსეთშიაც გაჰქონდათ.

თუ როგორი სისწრაფით ვითარდებოდა შეღავათიან პირობებში სავაჭრო ვაჭრობა, ჩანს შემდეგი ცნობებიდან: იმ დროს, როდესაც წინა 10 წლის (1812—21 წ. წ.) განმავლობაში შემოტანილი საქონლის ჯამი უდრიდა 5.812.000 მ. ვერცხლით (მრგვალ ციფრებში), გატანილისა—964.000 მ., 1822—31 წ.წ. შემოიტანეს 17.085.000 მ. საქონელი და გაიტანეს 7.005.000 მ. ამრიგად, შეღავათიან პერიოდში წინა ათ წელთან შედარებით საქონლის შემოტანა გაიზარდა დაახლოებით სამჯერ, გატანა კი—შვიდჯერ.

შეღავათიანი ტრანზიტის პერიოდში, ევროპასთან სავაჭრო ვაჭრობის გაცხოველების გარდა, აღებ-მიცემობა რუსეთთანაც შესამჩნევად გაიზარდა. ასე, მაგ., 1830 წ. მარტო ნ.-ნოვგოროდის ბაზრობიდან შემოუტანიათ 1.200.000 მან. საქონელი ვერცხლით¹.

შეღავათიანი ტრანზიტის საშუალებით ევროპიდან ა/კ-ში შემოტანილი და აქედან ირანში გატანილი საქონელი რუსეთის ფაბრიკულ ნაწარმს დიდ კონკურენციას უწევდა. ამის გამო, ფინ. მინისტრი კანკრინი და რუსეთის სავაჭრო-სამრეწველო კაპიტალის წარმომადგენელნი მოითხოვდნენ შეღავათიანი ტრანზიტის გაუქმებას, მაგრამ ტრანზიტმა 9¹/₂ წ. მაინც იარსება და 1831 წ. აღიკვეთა.

ახალი ტარიფით ევროპიდან შემოტანილ საქონელზე კვლავ დიდი საბაჟო გადასახადები დაწესდა და ევროპასა და აღმოსავლეთს

¹ Елецкий, Стат. описание Зак. края, стр. 75.

შორის არსებული სატრანზიტო ვაჭრობა ეხლა უმთავრესად არზრუმ-ტრაპიზონის გზით წარიმართა, რამაც საქართველოში ვაჭრობის განვითარებაზე უარყოფითი გავლენა იქონია. ამის შესახებ 1835 წ. ბარონი როზენი კანკრინს სწერდა: „ა/კ-ში კაპიტალები სავსებით გაჰქრნენ, კრედიტი დაეცა, გახშირდა გაკოტრება, თანდათან მცირდება რუსული მანუფაქტურული საქონლის გასაღება“¹.

შელავათიანი ტრანზიტის აღკვეთის შემდეგ, ა/კ-ში უმთავრესად აზიური და რუსული საქონელი შემოჰქონდათ. ამავე დროს გახშირდა ევროპულ საქონლის კონტრაბანდით შემოტანა, რაშიაც, სხვათაშორის, მონაწილეობას იღებდნენ და ხელს უწყობდნენ მთავრობის ზოგიერთი მოხელეებიც.

ამის გამო, ბარონი როზენი, გრაფი ვორონცოვი და მთავრობის ზოგიერთი წარჩინებული მოხელე შუამდგომლობდნენ მთავრობის წინაშე, რათა კვლავ აღდგენილიყო შელავათიანი სატრანზიტო ვაჭრობა. 1846 წ. კავკ. კომიტეტის თავმჯდომარე, ა/კ-ში არსებული სავაჭრო სისტემის შესახებ, თავის მოსაზრებებში წერდა: „მრეწველობა ა/კ-ში მეტად სავალალო მდგომარეობაშია: ვაჭარი-კაპიტალისტები, რომლებსაც ზეუძლიათ მრეწველობისათვის რაიმე მოძრაობის მიცემა, სრულიად არ არიან, მოსკოველი ვაჭრებისაგან, რომელთა სასარგებლოდ შემოღებულ იქნა არსებული სისტემა, ა/კ-ში არავინ არ დასახლდა. არავინ არ შეიტანა იქ თავისი კაპიტალი... ა/კ-ის მთელი ვაჭრობა ამჟამად იმყოფება ან კონტრაბანდისტების, ან წვრილ მრეწველ სომხების ხელში, რომლებიც საქონელს ნისიად ყიდულობენ და მეტად მაღალ ფასებში ჰყიდიან, რაც მძიმე ტვირთად აწევს ხალხს“². მაგრამ, კომიტეტის თავმჯდომარეს და ა/კ-ის მთავარ-მმართველებს, რასაკვირველია, სრულიად არ აწუხებდათ არც ა/კ-ის მრეწველობის ჩამორჩენა და არც ხალხის მძიმე ტვირთი. ისინი მხარს უჭერდნენ შავი ზღვის სანაპიროებზე და საერთოდ ა/კ-ში შელავათიანი ვაჭრობის აღდგენას იმ მოსაზრებით, რომ, მხოლოდ თავისუფალ ვაჭრობას ... „ზეუძლია... შესწყვიტოს მთიელთა საიდუმლო კავშირი თურქეთთან... განავითაროს მთიელებთან ჩვენი მშვიდობიანი ურთიერთობა და ამით საფუძველი ჩაუყაროს მათ ნამდვილ დამორჩილების საწყისს. უამისოდ ყოველგვარი ცდა აღმოსავლეთ ნაპირებზე მცხოვრებ მთიელთა

¹ Акты, VIII, стр. 155—7.

² Ленинградск. публичн. библиотека, „Бумаги Елпидова“, т. VI, лист 154.

დასაწყნარებლად ამოაღა უშედგო იქნება¹. (ხაზი ჩვენია ი. პ.). აი რისთვის სჭირდებოდათ ცარიზმის სატრაპებს თავისუფალი ვაჭრობის გაშლა-გაფართოება.

შელავთიანი ტრანზიტის აღკვეთის შემდეგ საგარეო ვაჭრობა მაინც იზრდება, მაგრამ ეს ზრდა აზიიდან შემოტანილი საქონლის ხარჯზე მიმდინარეობს.

თოთხმეტი წლის მანძილზე (1832—45 წ.წ.) ა/კ-ში შემოუტანიათ შემდეგი რაოდენობის ევროპული და აზიური საქონელი:

	1832—45 წ.წ.	საშუალო წლიური შემოტანა	‰‰
1. ევროპული და კოლონიური . . .	3.133.000 მან.	224.000 მან.	8,3
2. აზიური	34.640.000 „	2.474.000 „	91,7
სულ	37.773.000 „	2.698.000 ² „	100

როგორც ვხედავთ, ამ პერიოდში ევროპიდან საქონლის შემოტანა საგრძნობლად მცირეა, რადგან შემოტანილი საქონლის დაახლოებით 91,7‰ აზიურია, ხოლო 8,3‰ ევროპული.

საზღვარგარეთიდან შემოტანილი საქონლის გარდა, 1843—46 წ.წ. ტფილისელ ვაჭრებს რუსეთიდან ყოველწლიურად შემოჰქონდათ დაახლოებით 2 მილ. მან. საქონელი, ხოლო დანარჩენი ქალაქების ვაჭრებს—წელიწადში არა უმეტეს 0,5 მილ. მანეთისა³.

რაც შეეხება ა/კ-დან საქონლის გატანას, ამ პერიოდში (1832—45 წ.წ.) სულ გატანილია 11.714.000 მან. საქონელი (მრგვალციფრებში), საიდანაც საშუალო წლიური გატანა უდრის 836.700 მ.

1846 წ. ვორონცოვის შუამდგომლობით ევროპიდან შემოტანილ საქონელზე საბაჟო გადასახადები ნაწილობრივ შემცირდა, მაგრამ ამ მოვლენამ ძალიან უმნიშვნელო ცვლილებები შეიტანა ევროპიდან შემოსული საქონლის ზრდაში. ასე, მაგ., 1846—49 წ.წ., ანუ საბაჟო გადასახადების შემცირების 4 წლის მანძილზე, ა/კ-ში შემოტანილი საქონლის რაოდენობის სურათს გვაძლევს შემდეგი ცნობები:

	1846—49 წ.წ.	საშ. წლიური შემოტანა.	‰‰
1. ევროპული და კოლონიური	1.891.000 მ.	473.000 მ.	11,4
2. აზიური	14.680.000 „	3.670.000 „	88,6
სულ	16.571.000 „	4.143.000 ⁴ „	100

¹ იქვე, ფურც. 158.

² К. К. 1853 г., стр. 427—37. (ციფრები დამრგვალებულია ჩვენ მიერ).

³ Акты, X, стр. 184.

⁴ К. К. 1853 г., стр. 427—37. (ციფრები დამრგვალებულია ჩვენ მიერ).

ამ ცნობებიდან ჩანს, რომ ევროპიდან შემოტანილი საქონელი წინა წლებთან შედარებით ორჯერ და უფრო მეტად გაზრდილა, მაგრამ აზიურ საქონელთან შეფარდებით მაინც უმნიშვნელოა.

წარსულ წლებთან შედარებით ა/კ-დან გატანილი საქონლის რაოდენობა ნაწილობრივ შემცირებულა. მაგ., იმავე 4 წლის მანძილზე (1846—49) გაუტანიათ სულ 3.094.000 მან. საქონელი, რომლის საშუალო წლიური გატანა 773.500 მან. უდრის.

შელავათიანი ტრანზიტის დროს ევროპიდან ა/კ-ში შემოტანილი საქონლის უმრავლესობა მანუფაქტურული საქონელი იყო, ხოლო 1832 წლიდან კი შემოდიოდა: შაქარი, საღებავები, ლითონები, სასმელები და სხვა; ხოლო აზიიდან შემოტანილი საქონლის დიდ ნაწილს შეადგენდა მანუფაქტურული საქონელი. ა/კავკასიიდან გაჰქონდათ უმთავრესად ნედლეული: ტყავი, აბრეშუმი, მატყლი, ხე-ტყე და საკვები პროდუქტები.

1850 წ. ევროპიდან შემოსატან საქონელზე კვლავ გაიზარდა ტარიფი¹, მაგრამ ამით საქონლის შემოტანა არ შემცირებულა, პირიქით, დროთა განმავლობაში, როგორც შემოტანა, ისე გატანა მნიშვნელოვნად იზრდება. მაგ., ა/კ-ში შემოუტანიათ:

	1850 წ.	1859 წ.	1865 წ.
1. ევროპ. და კოლონ. საქონელი . . .	596.534 მ.	1.522.153 მ.	3.790.372 მ.
2. აზიური	3.144.676 „	3.394.595 „	3.558.076 „
სულ	3.741.210 „	4.916.748 „	7.348.448 „
გაუტანიათ .		1.838.342 „	5.845.349 ² „

როგორც ვხედავთ, 50-იანი წლებიდან ევროპული საქონლის შემოტანა და ა/კ-დან საქონლის სხვა ქვეყნებში გატანა მნიშვნელოვნად იზრდება, ხოლო აზიური საქონლის შემოტანა დაახლოებით ერთ დონეზე დგას.

ამრიგად, 60-იანი წლებისათვის საგრძნობლად გაიზარდა საგარეო ვაჭრობა და საერთოდ სავაჭრო კაპიტალის ბრუნვა ა/კავკასიაში.

დასასრულ, უნდა ითქვას, რომ XIX ს. პირველი ნახევრის მანძილზე ვაჭრობის ზრდასთან ერთად საქართველოს ქალაქებში იზრდებოდა და ყალიბდებოდა ახალი ბურჟუაზიული კლასი, რომე-

¹ ფ. მ ა ნ ა რ ა ძ ე, თხზულებათა კრებული, ტ. VIII, გვ. 8; ფ. გ., საქართველოს ეკონომიური განვითარება მე-XIX ს. (კვალი, 1902 წ., № 50, გ. 802).

² R. K. 1853, 57, 68 გ. გ.

ლიც, აწარმოებდა რა შედარებით დიდ სავაჭრო ოპერაციებს, ხელს უწყობდა ნატურალური მეურნეობის დაშლას და საფუძველს უყრიდა კაპიტალისტური მეურნეობის წარმოქმნას.

* * *

საბითუმო და საგარეო ვაჭრობაში საქ. ებრაელთა მონაწილეობის შესახებ ძალიან მცირე ცნობები მოგვეპოება. ხოლო ისეთი სტატისტიკური მასალა, რომლის საფუძველზედაც შესაძლებელი იქნებოდა, როგორც საგარეო, ისე საშინაო აღწ. მიცემობაში ებრაელების მონაწილეობისა და მათი ხვედრითი წონის ზუსტი დადგენა, თითქმის სრულიად არ არსებობს. მაგრამ აქა-იქ მიმოვანტული ზოგიერთი წერილობითი ცნობებისა და ჩვენ მიერ სიტყვიერად შეკრებილი მასალებიდან ჩანს, რომ ბატონყმობის გადავარდნამდე საქ. ებრაელებიდან მსხვილ საგარეო ვაჭრობაში მხოლოდ მცირე ნაწილი იყო ჩაბმული.

იმ დროს, როდესაც რუსეთის ებრაელები, ა/კ-ის 1821—31 წ. წ. შეღავათიან სატრანზიტო ვაჭრობაში, თავიანთი კომერციული და საკრედიტო საქმიანობით გარკვეულ როლს ასრულებდნენ¹, საქ. ებრაელებს ამ მხრივ, როგორც ჩანს, ძალიან უმნიშვნელო მონაწილეობა უნდა მიეღოთ².

რაც შეეხება ევროპელ ებრაელებს, ცნობილია, რომ მათი ერთი ნაწილი უმთავრესად XVI ს. დასაწყისიდან მოწინავე როლს ასრულებდა საერთაშორისო ვაჭრობისა და კაპიტალისტური მეურნეობის განვითარების საქმეში³.

იცნობდნენ რა ევროპელი ებრაელების სამრეწველო-კომერციულ დიდ თაოსნობას, ზოგიერთი ქართველი ინტელიგენტი XX ს. დასაწყისშიაც კი გაზეთის ფურცლებზე გაკვირვებას გამოსთქვამდა იმის გამო, რომ საქ. ებრაელებმა არც ვაჭრობაში და არც მრეწვე-

¹ შეღავათიან სატრანზიტო ვაჭრობის პერიოდში რუსეთის, განსაკუთრებით კი დაბა ბორდოს, ებრაელები გაცხოველებულ მონაწილეობას იღებდნენ ლაიპციგში ნაყიდი საქონელის სატრანსპორტო საქმიანობაში და ზშირად საკრედიტო ოპერაციებსაც აწარმოებდნენ. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ მათი დახმარებათ ტფილისელი სომეხი ვაჭრები საქონელს კრედიტით ღებულობდნენ ლაიპციგელი ვაჭრებისაგან (Русск. Эконом. Обзорение, ст. 97).

² ყოველ შემთხვევაში სატრანზიტო ვაჭრობაში მონაწილეობა შორის საქ. ებრაელები არ ჩანან.

³ ჰაკსტაუზენის ცნობით, ზოგი ევროპელი ებრაელი 40-იან წლებში ტფილისშიაც ყოფილა სავაჭროდ ჩამოსული (Гакстгаузен, Зак. край, 1857 г., стр. 108).

ლობაში ვერ გამოიჩინეს უნარი და გამჭრიახობა და მხოლოდ ჩარჩების როლში დარჩნენ¹. მაგრამ აქ გასაკვირი არაფერი არ იყო, რადგან თვით ფეოდალური საქართველოს ეკონომიკის ნატურალური ხასიათი, ებრაელთა მასის სიღარიბე და მათი საბატონეშო ურთიერთობის არტახებში ყოფნა, ბოლოს, ცარიზმის მიერ მათი უფლებრივი შეზღუდვანი და სხვა, საქ. ებრაელებს უკვეცდა მოქმედების ფართო ასპარეზს და მათი დიდი ნაწილი, მართლაც, წვრილი ვაჭრის როლში გამოდიოდა.

საქ. ებრაელთა ვაჭრობის შესახებ 60-იანი წლების დასაწყისში გაზ. „Кавказ“-ის კორესპონდენტი წერდა:

„...ებრაელები დაფანტულნი არიან ა/კავკასიის ბევრ ადგილებში: ისინი ბინადრობენ სამეგრელოში, იმერეთში, ახალციხეში და სურამში; მათი ნაწილი გაფანტულია მთებშიაც... ყველა ეს ებრაელები მისდევნენ წვრილ ვაჭრობას და, მიუხედავად ვაჭრობისადმი მათი მიდრეკილებისა, მათ შორის არც ერთი კაპიტალისტი არ არსებობს; უფრო შეძლებული ებრაელი ვაჭრები ცხოვრობენ ახალციხესა და ქუთაისშიაც“².

მართლაც, XIX ს. პირველ ნახევარში საქ. ებრაელებიდან გარეშე ბაზრებთან სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონიათ უმთავრესად ახალციხესა და ქუთაისში მცხოვრებ შეძლებულ ებრაელ ვაჭრებს.

„ა/კ-ის სავაჭრო პუნქტების მიმოხილვაში“ 1849 წ. ი. დიუკრუასი ახალციხის ვაჭრობისა და იქ მოვაჭრეთა შესახებ წერდა: „მიუხედავად იმისა, რომ თურქეთიდან ახალციხეში მომავალი გზები მთიანი და საკმაოდ უხერხულია, ამ ქალაქს [ე. ი. ახალციხეს], როგორც მოსაზღვრე პუნქტს, საკმაოდ კარგი ვაჭრობა აქვს შემოტანილი საქონლით. შემოტანილი საქონლის დიდი ნაწილი ადგილობრივ იყიდება; ნაწილი ტფილისშიაც გააქვთ გასასყიდად. ეს ვაჭრობა იმყოფება უმთავრესად ებრაელების ხელში, რომლებიც ძველთაგანვე მოსახლეობენ ახალციხეში. აზრუმიდან გადმოსახლებული სომხები³, რომლებიც ქალაქის მოსახლეობის მთავარ ნაწილს შეადგენენ, გაცილებით ნაკლებ მონაწილეობას იღებენ ამ ვაჭრობაში და უფრო ხელოსნობას მისდევნენ“⁴. ამ ცნობიდან ჩანს, რომ ახალციხის ვაჭრობა ძირითადად ებრაელების ხელში ყოფილა.

¹ Plebs, ივრია, 1902 წ., № 141.

² Кавказ, 1861 г., № 72.

³ ტექსტში სწერია: „Озургетские переселенцы“.

⁴ Дюк р у а с и, Обзор торговых пунктов Зака. края (К. К. 1849 г., отд. III, стр. 59).

როგორც ვიცით, 1828 წლამდე ახალციხე თურქეთის საფაშოს წარმოადგენდა და იქ მცხოვრები ებრაელობა საბატონეშო ურთიერთობიდან თავისუფალი იყო. ხოლო 1821 წლის შეღავათიანი ტრანზიტის გახსნამდე და ნაწილობრივ მისი აღკვეთის შემდეგაც ირანთან ევროპის დამაკავშირებელი სავაჭრო გზა თურქეთის ტერიტორიაზე გადიოდა და ირანში გასატანი ევროპული საქონლის დიდი ნაწილი სტამბოლიდან და იზმირიდან (სმირნა) ტრაპიზონ-არზრუმის შიმართულებით თავრიზში შეჰქონდათ. ისე რომ ახალციხე, როგორც სატრანზიტო გზასთან მახლობლად მდებარე და თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით დამაკავშირებელი ქალაქი ა/კ-ის ვაჭრობისა მცირე აზიასთან, ნაწილობრივ ირანთან და ევროპასთანაც, XIX ს. პირველ ნახევარში ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სავაჭრო პუნქტს წარმოადგენდა.¹ ამიტომ ახალციხელი ებრაელების ალემ-მიცემობას ხელს უწყობდა ერთის მხრივ, თურქეთის ტერიტორიის საშუალებით ზემოდ დასახელებულ ქალაქებთან ევროპის გაცხოველებული ვაჭრობა და მეორე მხრივ, საბატონეშო ურთიერთობისაგან მათი დამოუკიდებლობა. აქედან ცხადია, რომ ახალციხელ ებრაელებს, სხვა ადგილებზე მცხოვრებ ებრაელებთან შედარებით, უფრო მეტი შესაძლებლობა ზნდა ჰქონოდათ სავარყო ვაჭრობაში მონაწილეობის მიღებისა და ეკონომიურად დაწინაურებისა. მართლაც, XIX ს. პირველ ნახევარში ახალციხის ებრაელთა ერთ ნაწილს საკმაოდ ინტენსიური კომერციული კავშირი ჰქონდა უმთავრესად თურქეთისა და ირანის სააღმ-მიცემო ცენტრებთან. 30-იან წლებში მოვაჭრე ებრაელთა ერთ ჯგუფს ჩამოყალიბებული ჰქონია „სოლომონის სახელობის სავაჭრო კომპანია“, რომლის წევრებს, ევროპული და აზიური საქონლით ვაჭრობის გარდა, რუსული ფაბრიკის ნაწარმიც: ჩითი, ნაშური და სხვა საქონელი ქ. თოხათშიაც გაჰქონდათ გასასყიდად².

ვაჭრობის მიზნით საზღვარგარეთ გამგზავრებისათვის მთავრობის მიერ სხვადასხვა ვადით გაცემული საბუთებიდან ჩანს, რომ ახალციხელ ებრაელებს შესაძინევი სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონიათ კონსტანტინოპოლთან და თავრიზთან. ქუთაისის გუბერნიის სამმარ-

¹ სხვათა შორის შესაძლებელია უმთავრესად ამითაც აიხსნას ის მოვლენა, რომ განსაკუთრებით XIX ს. დასაწყისიდან სხვადასხვა სოფლებში მცხოვრებ ებრაელთა შეძლებული ფენა (მაგ. ახალდაბის, ოცხის, ზერთვისის, როკეთის, აღიგენის, დიდგირისა და სხვა) თანდათანობით ახალციხეში გადადის საცხოვრებლად, ხოლო შემდეგ ხანებში მათ მიჰყვება დასახელებულ სოფლებში მცხოვრებ ებრაელთა ზოგადი მასობრივი მოსახლეობაც.

² Акты, VIII, ст. 151.

თველოსადმი წარდგენილ თხოვნაში ახალციხელი ებრაელი, ბინო ისხაკაშვილი წერს: „მაქვს მიუცილებელი საჭიროება წასვლისათვის საეპროტ პერსიის სამთავროში, ქალაქს თავრიზსა, და ამისათვის უმორჩილესათ ვსთხოვ თქვენს მაღალკეთილშობილებას მოახდინოთ მოწყალებრივი განკარგულება მოცემისათვის ჩემდამი თავრიზის პაშპორტის, რომელითაც შემძლოს მე წასვლა პერსიის სამთავროში ერთად იმათთანა, რომელთაც ეხლა უნდა მიეცეს პაშპორტი თავრიზს წასვლისათვის ებრაელთა—მოშო ბინიაშვილსა, სამს მის ამხანაჟთა, რომლის განკარგულება ხდება ქუთაისის ლუბერნსკის პრავლენიასა შინა, თანახმად მორთმეულის მათდამი არძისა¹“... მსგავსი საბუთები მოგვეპოება აგრეთვე კონსტანტინოპოლში საეპროტ გამგზავრების შესახებაც. მაგ., 1856 წ. აბრამა ისხაკაშვილი სთხოვს სამმართველოს, რათა მისცენ მას კონსტანტინოპოლში საეპროტ გასამგზავრებად საჭირო პასპორტი ერთი წლის ვადით².

აღნიშნულ ადგილების გარდა, 60-იან წლებამდე და ნაწილობრივ მას შემდეგაც, ახალციხელ ებრაელთა სააღებ-მიცემო საქმიანობის ქალაქებს წარმოადგენენ ტრაპიზონი, არზრუმი, ყარსი, არტანუი, გუმბრი, შემახა, ნუხა, ერევანი, ტფილისი, ქუთაისი და სხვა. 50-იანი წლებიდან შეძლებულ მოგვარე ებრაელთა ერთ ნაწილს ხშირი მიმოსვლა დაუწყია რუსეთის ქალაქებშიაც: ნ.-ნოვოგოროდს, ასტრახანს, ტავანროგს და სხვადან. ამ ქალაქებიდან მათ ახალციხეში მოჰქონდათ რუსული ფაბრიკების ნაწარმი: ბამბახები, ტილოები და ჩითეულობა. შემოტანილ საქონელს ისინი ადგილობრივ ჰყიდდნენ; ნაწილი კიდევ—თურქეთის სხვადასხვა ქალაქებშიაც გაჰქონდათ. 60-იანი წლებიდან მათ საეპროტ ურთიერთობა ჰქონდათ აგრეთვე შუა-აზიის ქალაქებთანაც, როგორიცაა, მაგალითად, სამარყანდი, ბუხარა, კოკანდი, ტაშკენტი, აშხაბადი, მერვი და სხვა.

ახალციხელ მოგვარე ებრაელთა საგარეო ბაზრებთან ურთიერთობის, მათ მიერ შემოტანილ-გატანილ საქონლისა და სხვათა შესახებ საინტერესო მასალას წარმოადგენს ჩვენ მიერ 1935 და 1939 წ. წ. ახალციხელ მოხუც ებრაელებში შეგროვილი ცნობები³.

ამ მოხუცების გადმოცემით, XIX ს. პირველ ნახევარში შეძლებული ებრაელები საეპროტ სტამბოლს დადიოდნენ და მათ „მეს-

¹ ქუთაისის არქივი, ფ. № 478, საქ. 30, ფურც. 4.

² იქვე, ფურც. 47.

³ ახალციხის ებრაელთა საეპროტ საქმიანობის შესახებ ცნობები მოგვწოდებს შ. კობოშვილმა, ი. ჯანაშვილმა, მ. მურდუხაშვილმა, ი. ფიტიაშვილმა, მ. ჩარუხჩევმა და სხვებმა, რისთვისაც მათ დიდ მადლობას ვუცხადებ.

ტამბოლეები“ ეწოდებოდათ. სტამბოლში გამგზავრების წინ 10—12 ვაჭარი წინასწარ დანიშნავდა წასვლის დროს და საჭირო საბუთების მიღების შემდეგ გაემგზავრებოდა უფრო კვირა დღეს, რადგან ზოგს სწამდა, რომ ორშაბათი „თარსი“ ანუ „ნავსიანი“ დღე იყო. სავაჭროდ გამგზავრებისას ზოგჯერ ებრაელი ვაჭრები თავს დაალოცინებდნენ ხოლმე რაბინს ან ხახამს იმ მოსაზრებით, რომ მშვიდობიანი მგზავრობა და მოგებიანი ვაჭრობა ჰქონოდათ.

სტამბოლში მიმავალი ვაჭრები თავანთი საჭიროების მიხედვით დადიოდნენ სხვადასხვა გზებით. პირველ ხანებში ისინი მიდიოდნენ უმთავრესად არზრუმ-ტრაპიზონის სახმელეთო გზით, რომელიც ახალციხიდან მიემართებოდა სოფ. ბადელას, შემდეგ, ყანიფუარის გადასავალით, არტაანს, ოლთისს, არზრუმს, ქუმიშხანას, ტრაპიზონს; აქედან კი — იალქნიანი გემებით — კონსტანტინოპოლს. მეორე გზა მიდიოდა ახალციხიდან იმავე მიმართულებით არტაანამდე; არტაანიდან კი — არტანუჯს, ართვინს და ბათუმს. მესამე გზა, რომლითაც უფრო 50-იან წლებში დაიწყეს სიარული, ეს იყო ახალციხე, ბაღდადი, ქუთაისი, ორპირი, ფოთი, სტამბოლი.

ამ დროისათვის ზოგი ვაჭარი ყულევის საშუალებითაც მიდიოდა სტამბოლს და რუსული ოქრო-ვერცხლის ფული კონტრაბანდად გაჰქონდა.¹

სახმელეთო გზებზე საქონლის სატრანსპორტო საშუალებას შეადგენდა აქლემებისა და ცხენების ქარავნები. ქარავანს თან მიჰყვებოდნენ ვაჭრები, ჩალვადრები (აქლემებისა და ცხენების პატრონები²) და ქარავანაში (ქარავნის მეთაური), რომელიც ხელმძღვანელობდა საქონლის დაცვის, დატვირთვა-გადატვირთვის, ქირისა და სხვა საქარავნო საქმეებს. ყაჩაღებისა და იანიჩარებისაგან ქარავნის დაცვის მიზნით ჩალვადრები და ვაჭრების ერთი ნაწილი შეიარაღებული იყო, მაგრამ ყოველ შემთხვევისათვის ზოგი ვაჭარი წაღებულ ფულს ცხენის კურტნებში და ნაბდეებში ინახავდა.

¹ 1852 წ. ყულევიდან კონსტანტინოპოლს მიმავალ ახალციხელ ებრაელ მ. გორელიშვილს, რომელიც საბაჟოს მოხელეებმა გაჩხრიკეს, აღმოჩენია 66 მან. რუსული ვერცხლის ფული. აღმოჩენილი ფულისათვის კონფისკაცია გაუკეთებიათ და გორელიშვილი კი 140 მან. დაუჯარიმებიათ. (საქ. ცენტრარქივი. ფ. 30, საქ. № 17103). ეს მასალა და ზოგიერთი სხვა ცნობა აღმოაჩინა და მოამწოდა მეც. მუშაკმა, ა. მ. კრიზელმა, რისთვისაც მას დიდ მადლობას ვუცხადებ.

ჩალვადრები, სხვათა შორის ებრაელებიც ყოფილან.

ფულის გარდა ზოგს თან მიჰქონდა ბეწვეულიც, რომელიც ახალციხეში შემოდირთა აჭარიდან, ადიგენის რაიონიდან და სხვა ადგილებიდან. ზოგი გზათ გავლისას არტანუში ყიდულობდა ბეწვეულს: მელას, კვერნას, ხალთას და სხვა. ტრაპიზონზე წამსვლელ ვაჭრებს ახალციხიდან გაჰქონდათ დიდი რაოდენობის დამარილებული ტყავები (ხარის, კამეჩის, ძროხის), რასაც არზრუმში ჰყიდდნენ და აგრეთვე სტამბოლშიაც გაჰქონდათ.

სტამბოლში ჩასვლისას ვაჭრები ქარავასლებში ბინავდებოდნენ. უმრავლესობა საქონელს ნაღდ ანგარიშზე ყიდულობდა, ერთი ნაწილი კი კრედიტითაც.

„მესტამბოლები“ წელიწადში აკეთებდნენ ორ-სამ ოპერაციას, იშვიათად კი — ოთხს.

რუსეთის მიერ ახალციხის აღებამდე, სტამბოლიდან და სხვა ქვეყნებიდან დაბრუნებული ვაჭრები აუცილებლად უნდა ხლებოდნენ ბეგს, მის ხანუმს და მათთვის, — იმის მიხედვით, თუ ვის რა ღირებულების საქონელი მოჰქონდა, — ბაჟის სახით უნდა მიერთმიათ საჩუქარი — „ედია“: წითელი მაუდი, აბრეშუმის ქსოვილები, ნელსაცხებელი, ინა, ბასმა, ფერუმარილი და სხვა ფუფუნების საგნები. ხოლო რუსეთის მიერ ახალციხის დაპყრობის შემდეგ ქარავანს თან მოჰყვებოდა თურქი მოხელე — „ორკოშანი“, რომელიც მიაცილებდა მას სახელმწიფო საზღვრამდე (სოფ. ბადელა) და ჩააბარებდა რუს მოხელეებს; ეს უკანასკნელნი საკარანტინო პროცედურის შემდეგ საერთო საბაჟო წესით ბეგრავდნენ საქონელს.

ებრაელ ვაჭრებს სტამბოლიდან შემოჰქონდათ სხვადასხვა სახის აზიური და ევროპული საქონელი — აბრეშუმის ქსოვილებიდან: დამასკო, შამ-ალაჯი, ანტიკმორი, ოქროკაბა, მანთინა (ამ საქონელს შეძლებული კლასები ხმარობდნენ საზუბუნეებად¹, საკაბეებად, საპერანგეებად), თალაბულუზი (იხმარებოდა სარტყლებად), იაზმა პირველი ხარისხის, კარაპეტიში მეორე ხარისხის (იხმარებოდა თავსახურებად, ბალდალებად და მანდილებად); ბამბანარევი აბრეშუმის ქსოვილები: ყუთნი, ალაჯა, გეზი (იხმარებოდა საზუბუნეებად, საკაბეებად) და ჩარჩადი, რასაც ჩადრებად ხმარობდნენ; მატყლის მატერიები: სხვადასხვა ფერისა და ხარისხის ქაშემირები და მაუდი (ხმარობდნენ უმთავრესად შეძლებული კლასები საჯუბეებად², საჩო-

¹ ზუბუნი — ქალის ზედა ტანსაცმელი.

² ჯუბა — ქალის ზედა ტანსაცმელი: იკერებოდა განსაკუთრებით წითელი მაუდისაგან.

ხეებად, საშარვლებად და საკაბეებად); ბამბის ქსოვილები: მანუსა, იარიმ-მაული, თეთრი ამერიკო¹, სხვადასხვა ფერისა და ხარისხის ჩითები: ბასმა, კალათა, ტარახლი, ხუზარლი, უფახსაფმალი და სხვა, რასაც უმთავრესად საშუალო და ღარიბი გლეხობა ხმარობდა საკაბეებად, საპერანგეებად, სახალათეებად, საბნის პირებად და სხვა²; ქათანი (ტილოს მატერია—ლეიბებისათვის); სხვადასხვა ფერისა და ხარისხის ატლასები და ხავერდები; ბარაკანი (მორიფსო მატერია), რიფსი, თანზიფი (სალეჩაქე მარლა), ფუთა (იხმარებოდა წინასაფარებად და მოსახვევებად); ყადიფა (იხმარებოდა აბანოში ტანის შესაშრობად); მზა ბეწვეული, ბამბისა და ქანდრის (ტილოს) ძაფები, შერიგი, ყაითანი, ბუქმა (დაგრეხილი ყაითანი), სირმა, გლაბიდონი, თოკი, საფიანი, ფაიფურისა და ქაშანურის ჭურჭელი; ღილები: ვერცხლის, ყაითნის, საღაფის, შუშის; ქოფჩა ანუ ღუგმა, ფილდიშის სავარცხლები, შიმშირის კოვზები და კიღობნები; გიუზგი (სარკე); რკინისა და ფოლადის ნაწარმი: დანები, მაკრატლები. ნელსაცხებელი, ჩაი, ყავა, შაქარი, ზეთისხილი, მაგარი სასმელები და სხვა.

ტრაპიზონიდან და არზრუმიდან შემოტანილი საქონელი იყო: აბრეშუმისა და მატყლის ქსოვილები, ძვირფასი მზა ბეწვეული საუკეთესო ხარისხის თუთუნი, ქარვის მუნდშტუკები, ჩიბუხის ტარები და ჩიბუხები, ყალიონი³, დიდი რაოდენობის პალაბის საპონი, რახი (არაყი) და სხვა.

ახალციხელ ვაჭრებს თავრიზიდან შემოჰქონდათ: სხვადასხვა ფერის ყანაოზი, ქაშანის ფეშთამალი, ქირმანის შალები, სათრანჯი (საპირსახოცი), ღუკური (საბნის პირი), ფუთა, ფიჩვი (ფარდაგი), ისპაჰანის და ქაშანის ხალიჩები, ფირუზის თვლები და სხვა.

როგორც თავრიზიდან, ისე ნაწილობრივ ტფილისიდანაც შემოჰქონდათ სხვადასხვა ნელსაცხებელი და სააფთიაქო მასალა, ბიბარი, პილპილი, ბაჰარი, ყარამფილი (მიხაკი), დარიჩინი, გუნდა-ლახოსტაკი, ავლიჯანი, ყუელიჯანი, ილი, ბადიანი, შაბი, გოგირდი; ხმელი ხილი, ტკბილეულობა და სხვა. გარდა ამისა ტფილისიდან შემოჰქონდათ: ნაბადი, ღუკური შალე, ყალამქარი, ქალაღია და სხვა

¹ თეთრ ამერიკოს ადგილობრივ ღებავდნენ სხვადასხვა ფერად, რასაც უწოდებდნენ: ალიბეზ, გოვბეზ, ყირმიზიბეზ და ხმარობდნენ საცვლებად და ბალათ-შარვლებად.

² გარდა ამისა ადგილობრივ მზადდებოდა: ჩითი-შილა, ულუგურდი ანუ სამოსელი, რასაც დიდი გასავალი ჰქონდა გლეხობაში; საკურტნე შალი (ამზადდებდნენ უმთავრესად ებრაელები) და ჯეჯიმი, ანუ ფარდაგი.

³ В е в и к и й, Статистич. описание Зак. края, 1835 г., ст. 182.

წვრილმანი. ტფილისში გაჰქონდათ უმთავრესად თუთუნი, სხვადასხვა-მატერიები და ადგილობრივი ხელოსნური ნაწარმი.

ერევნიდან შემოდის: მარილი, ბრინჯი, ფქვილი, ყაჭი, ხმელი ხილი; ტბილელის: ხმელი თუთა, ტყლაპი, ტყლაპი-კვერი, ქუმა ანუ ჭურჩხელა და სხვა; ბუხარიდან — უმთავრესად ხალიჩები და კარაკული; სამარყანდიდან — საიგენი (აბრეშუმის საბნისპირი), ქიშმიში, ხმელი ნესვი და სხვა.

დასახელებული ადგილების გარდა, როგორც ვამოხდით, ახალციხელ ვაჭრებს გარკვეული ალგებ-მიცემობა ჰქონდათ იმერეთთან, განსაკუთრებით ქუთაისთან, სადაც, აბასთუმანის გზით სოფ. ბაღდადზე, გაჰქონდათ მარილი, ჰალაბის საპონი, ზეთისხილი, ძროხის ქონი, საქმელი ზეთი, წვრილი თევზი, თუთუნი, აფოხტი¹ (афохина), თხის დამუშავებული ტყავი, აბრეშუმის ქსოვილები, ალაჯადა სხვა. შემოჰქონდათ ადგილობრივი ნაწარმი: აბრეშუმის ქსოვილები, დარაია, უბრალო მაუდი, ტილო, ყაჭი, კამეჩის ტყავი², დარაიის სარტყლები, ყაბალახი, იმერული შალი, თაფლი, ზეთუნის ზეთი, ცოცხი; საღებავები: კიისფერი, ენდრო და სხვა.

XIX ს. 40-იან წლებში საზღვარგარეთიდან ახალციხეში შემოუტანიათ შემდეგი ღირებულების სხვადასხვა სახის საქონელი:

1845 წ. 259.000 მ. ვერცხლით.

1846 წ. 363.000 მ. „

1847 წ. 159.000 მ. „

ახალციხეში შემოტანილ საქონლის დიდ ნაწილს შეადგენდა ბამბის ქსოვილები. მაგ. 1845 წ. შემოუტანიათ 150.000 მან. ბამბის ნაწარმი, 1846 წ.—258.000 მ. 1847 წ. კი—მხოლოდ 73.000 მან. ამ ნაწარმიდან დიდი უმრავლესობა ალექსანდრიიდან შემოტანილი თეთრი ამერიკო ყოფილა, რაც ამავე წელს მთლიანად არ გასაღებულა; ამის გამო 1847 წ. ეს საქონელი აღარ შემოუტანიათ და ამიტომ 1847 წ. წარსულ წელთან შედარებით საქონლის შემოტანა საგრძნობლად შემცირებულა.

რაც შეეხება საქონლის გატანას ამ პერიოდში ახალციხიდან გაუტანიათ სხვადასხვა სახის საქონელი წლიურად 40.000 მან. ღირებულებისა³.

60-იანი წლების ბოლომდე ახალციხეს ჯერ კიდევ საკმაოდ ინტენსიური ალგებ-მიცემობა ჰქონდა გარეშე ქვეყნებთან. 60-იან

¹ დამარილებული გამხმარი ხორცი.

² Акты, VI, ст. 247.

³ Дюк р'ю а с и, К. К. 1849 г., отд. III, стр. 59—60.

წლების დასასრულიდან კი ახალციხის ვაჭრობა უმთავრესად ადგილობრივ ხასიათს ღებულობს და შეძლებული ებრაელების ერთი ნაწილიც ახალციხიდან სხვადასხვა სავაჭრო ქალაქებში გადადის საცხოვრებლად, რაზედაც ამ მონოგრაფიის მეორე ნაწილში შევჩერდებით.

ახალციხელი ებრაელების გარდა, როგორც აღვნიშნეთ, საგარეო და მსხვილ აღებ-მიცემობაში ჩაბმული იყო აგრეთვე საქართველოს სხვა ადგილებში მობინადრე ებრაელთა შეძლებული ნაწილიც.

დას. საქართველოში მცხოვრებ ებრაელთა სოც.-ეკონომიური ყოფის შესახებ „რუსეთის გუბერნიებისა და ოლქების სტატისტიკური აღწერა“-ში ნათქვამია: „თუმცა [ქუთაისის] გუბერნიაში დასახლებულ ებრაელთა დიდი ნაწილი თავისი ცხოვრების მიხედვით ქალაქად მობინადრეს მიეკუთვნება, მაგრამ არსებობენ ებრაელი გლეხები, რომლებიც იმერეთის შემაშულებებს ეკუთვნიან, ამასთანავე ეს უკანასკნელნიც უმთავრესად ვაჭრობას მისდევენ, რის გამოც ნაწილი ებრაელებისა ფრიად შეძლებულია; არის კიდევ საკმაოდ მდიდარი ხალხი, რომელსაც მნიშვნელოვანი კაპიტალი გააჩნია“¹.

კერძოდ ქუთაისელი ებრაელების ვაჭრობისა და ზოგი მათგანის ეკონომიური სიძლიერის შესახებ 1853 წ. გნილოსაროვი წერდა: „მთელი იმერეთის ვაჭრობა მათ [ე. ი. ებრაელთა] ხელშია. ისინი მართლაც საკმაოდ შეძლებულნი არიან... იყო შემთხვევები, როცა ისინი ოჯახის გათავისუფლებაზე მებატონეს ათი ათას მანეთამდე უხდიდნენ ვერცხლით და იმისათვის კი, რომ სხვა ადგილებზე არ გადაესახლებინათ, ისინი ვერცხლით იხდიდნენ 1000 მ. და მეტსაც“².

მთელი იმერეთის ვაჭრობა, რასაკვირველია, მარტო ებრაელების ხელში არ ყოფილა, მაგრამ ამ ცნობიდან ჩანს, რომ 1850-იან წლებისათვის ქუთაისში უკვე არსებობდნენ საკმაო კაპიტალის მქონე ებრაელი ვაჭრები.

ამის შესახებ შეიძლება დოკუმენტალური საბუთის დასახელება: 1849 წ. უმემკვიდრეოდ გარდაცვლილ საეკლესიო ყმა ქუთაისელ ებრაელს, იოსებ იაყობიშვილს, დარჩენია 25.000 მან. ქონება ვერცხლით და უფრო მეტიც, რის გამოც იაყობიშვილის ნათესავები ერთმანეთს ეჭიშვებიან მისი ქონების დაპატრონებისათვის³.

XIX ს. ოციან წლებამდე ქუთაისის ვაჭრებს მცირე სააღებ მიცე-

¹ Стат. описание губ. и областей Рос. империи, 1858 г., т. XVI, ч. V, стр. 186.

² П. Гниლოსаров, К. К. 1853 г., ст. 333.

³ ქუთაისის არქივი. იმერეთის ეპარქიალური კანცელარიის ფონდი № 484, ნაწ. II. საქ. № 1366, ფურ. 13.

მო ურთიერთობა ჰქონდათ საზღვარგარეთთან და რუსეთთან. ამ პერიოდში ქუთაისში უცხოეთის საქონელი უმთავრესად ახალციხიდან და ტფილისიდან შემოდის; ხოლო ოცინი წლებიდან ქუთაისელ ვაჭრებს სიარული დაუწყიათ ლაიპციგის ბაზრობაზე, საიდანაც წელიწადში 80—100 ათასი მან. საქონელი შემოუტანიათ, და ამ პერიოდიდან ქუთაისში ვაჭრობა გაფართოებულა¹.

გარეშე ბაზრებთან ქუთაისელი ებრაელების სავაჭრო ურთიერთობის შესახებ მოიპოება მთელი რიგი საბუთები, რომელთაგან, ამ შემთხვევაში, საჭიროდ მიგვაჩნია ერთ მათგანზე შეჩერება. საეკლესიო ყმა, ქუთაისელი ებრაელი, მოშა იაყობიშვილი თხოვნას აძლევს იმერეთის მიტროპოლიტ დავითს, სადაც წერს: „ჩემე [1845] წელსა გვაქუნდა შეკრულობა ამხანაგობისა მე და ბიძაშვილებთა ჩემთა: კაცო, დავით და შალომა ელოს ძე იაყობაშვილებთა, საკმაოს სუმიტაჲ; ვაწარმოებდით ვაჭრობასა კონსტანტინეპოლთან, მენგრელიასა შინა და სხვათა და სხვათა ქვეყნებთა. ხოლო წარსულთ ჩემთ [1849] წლის ნოემბრის თვეში პირისპირ მორიგეისამებრ ჩემთანა, მათ, ბიძაშვილებთა ჩემთა, აღმითქვეს მოცემად ჩემდა წილის მთავნსა და მოგებაში ხუთი ათასი მანეთი ვერცხლისა. თუმცა დაწვრილებითის ანგარიშით მერგებოდა მე მათგან შეიდი ათასი მანეთიცა, გარნაყოფილის ჩვენ შორის ნათესაობის კავშირისა შევჯერდი მე მათესოდენთა, რომლისა დროდამ დაისაკუთრეს რა მათ ჩვენი საზოგადო სუმა... და მრავლის ნებიერთა თხოვნითა ჩემითა არღა სურთ კმაყოფილება ჩემი არა რაოდენითა“... ამის გამო იგი მოითხოვს დაკმაყოფილებას და აცხადებს, რომ ვინაიდან იაყობიშვილებს ნაყიდი აქვთ 200 ფუთი აბრეშუმი, 1000 მან. სხვა საქონელი და აპირებენ კონსტანტინოპოლში წასვლას, „დაბოლოებამდე მათ მიერ ჩვენისა ამხანაგობის ანგარიშისა და დაკმაყოფილებამდე ჩემდა ნუ იქნებიან იგინი გაშვებულ ქუთაისით“...²

ამ შემთხვევაში ჩვენთვის საინტერესო არაა, თუ რა ბედი ეწვია ამ საქმეს, საინტერესოა მხოლოდ ის გარემოება, რომ ზოგიერთ ყმა ებრაელსაც კი, ადგილობრივი ვაჭრობის გარდა, XIX ს. პირველ ნახევარში გარკვეული ურთიერთობა ჰქონია საზღვარგარეთთანაც.

შეძლებულ ებრაელ ვაჭრებს, როგორც დავინახეთ, საზღვარგარეთ გაჰქონდათ დიდი რაოდენობის აბრეშუმი. მათ საექსპორტო

¹ П. Гнилосаров, К. К. 1853 г., стр. 320.

² ქუთაისის არქივი, იმერეთის ეპარქიალური კანცელარის ფონდი № 484, ნაწ. II, საქ. № 1366, ფურ. 3.

საგანს შეადგენდა აგრეთვე ბეწვეულიც: მელა, კვერნა, წავი, ხალთა, კატა, ტურა, ღორის ჯაგარი, ქალის თმა და სხვა.

ამ პერიოდში, ქუთაისელ ებრაელ ვაჭრებს საზღვარგარეთიდან და ნაწილობრივ რუსეთიდანაც შემოჰქონდათ უმთავრესად ფართლეული, საგალანტერიო საქონელი და სხვადასხვა წვრილმანი. მათ მიერ საქართველოში შემოტანილი საქონლის ასორტიმენტის შესახებ, სხვათა შორის, საინტერესო ცნობებს გვაწვდის ქუთაისის არქივში დაცული ზემოდ დასახელებული უმემკვიდრეოდ დარჩენილ იაყობიშვილის ქონების აღწერის სია. ამ სიის მიხედვით იაყობიშვილს დარჩენია შემდეგი რაოდენობისა და სახელწოდების საქონელი და გავალებულის თამასუქები: ¹

- . . . . .
3. ოცდათორმეტი ქეიიაში
  4. თერთმეტი თოფი უსკუდარი
  - . . . . .
  6. ორი თოფი რუსული უსკუდარი
  7. ერთი თოფი განვიწრო ყანაოზი
  8. ას ორმოცდაექვსი ბარდლის ჩითი
  9. ორმოცდაცხეტი თოფი ამერიკა
  10. ოცდათორმეტი თოფი მარალა
  11. ცამეტი ყალანქრის ჩითი
  12. ოცი ნაშური სხვადასხვა ფერი
  13. ოცდაშვიდი წითელი შილა
  14. ხუთი ბარდლის ჩითი
  15. ოთხმოცდაათი დარაია
  16. ხუთი თოფი დიმიკიტონი, რომელსაც აქვს თოფს საწოცი ალაბი.
  17. თუთხმეტი თოფი მისირის ამერიკანი
  18. ორმოცდაათი თოფი ამერიკა
  - . . . . .
  20. ორი მელის ტყავი
  - . . . . .
  22. ას და ათი საბნის პირი
  23. თერთმეტი თოფი თოფიანი ჩითი
  24. შვიდი თავშალი
  25. ხუთი შილა

¹ სიაში შეტანილი ზოგიერთი უძრავ-მოძრავი ქონება ჩვენ მიერ გამოტოვებულია (აღნიშნულია მრავალწერტილით).

26. ათი ნაჭერი წმინდა ჩითი
27. უქესი თოფი ჩითი
28. ერთი თოფი მიტკალი
29. ერთი თოფი ეშმაკის ტყავი
30. ხუთი თოფი პოშოლკოვის ცხვირსახოცები
31. ოცდაცამეტი თოფი მისირის ამერიკანი
32. ცხრამეტი ნაშური მწვანე
33. ცხრამეტი წითელი შილა
34. თექვსმეტი ყალანქრის ჩითი
35. ორი საპერანგე ალის ფერი ყანაოზი
36. ოცი ნაჭერი ხამ ხალათი
37. ცხრა თოფი ლაჩაქი
38. ორი თოფი ქეიამში
39. ერთი თოფი მიტკალი
40. სამოცდაორი ალი მამადი და ნაშური
41. თოთხმეტი თოფიანი ჩითი
42. ოცი ყუთნი და ორი სარტყელი
43. ორმოცდათუთხმეტი სამალაჯა
44. ორმოცი მონოსა
45. რვა თოფი სალგიაქე
46. ორმოცდაერთი ცალი და ნახევარი ჩადრლაითი.
47. სამასსამოცი ოყა აბრეშუმში.

• • • • •

59. ერთი თამასუქი ოთხმოცდა თვრამეტი თუმნის, დავით ია-
ყოზაშვილიზა.

60. ერთი თამასუქი ისხაკ ფიჩხადისა ათი თუმანი.

61. ერთი თამასუქი ელო აბუაშვილის ოცის თუმნის...¹

საინტერესოა ის გარემოება, რომ ზოგიერთ ქუთაისელ ებრაელ
ვაჭარს საზღვარგარეთიდან კონტრაბანდათ და ზოგჯერ უფაქტუ-
როდაც შემოჰქონდა საქონელი, ის განზრახ მალავდა საქონლის ან-
გარიშებს იმ მოსაზრებით, რომ დაწესებული საბაჟო გამოსაღების
გადახდა შეემცირებინა. მაგ. 1000 მან. ნაყიდ საქონელზე იგი აცხა-
ლებდა, რომ 500 მანეთად აქვს ნაყიდი და ბაჟსაც ამის კვალობაზე
იხდიდა. ამ საქმეში, რასაკვირველია, ქრთამის პლების ნიადაგზე, მათ
ხელს უწყობდნენ საბაჟოს მოხელეებიც. საზღვარგარეთიდან შემო-

¹ ქუთაისის არქივი, ეპარქიალური კანცელარიის ფონდი № 484, ნაწ. II,
საქ. № 1366, ფ. 22—23.

ტანილი ზოგიერთი საქონელი ზოგჯერ წონის მიხედვითაც იბევრებოდა. ამ შემთხვევაშიაც ზოგი ვაჭარი თავისებურ ხრიკებს მიმართავდა: 1854 წ. ფ. ფიჩხაძეს ორი ყუთი საქონელი მოაქვს კონსტანტინოპოლიდან ყულევში. იგი საბაჟოში აცხადებს, რომ მისი საქონელი 3 ფ. და 5 გირვანქაა. აწონისას კი 3 ფ. და 30 გ. აღმოჩნდება. ფიჩხაძე ხელმეორედ აცხადებს, რომ იგი შეცდა, მაგრამ საბაჟო მის განცხადებას მხედველობაში აღარ ღებულობს. მეორე დღეს ფიჩხაძე ახერხებს ყუთებიდან სამი შეკვრა ცხვირსახოცის ამოღებას და ხელახლა მოითხოვს ყუთების აწონას. მეორედ აწონისას ყუთების წონა მართლაც 3 ფ. და 5 გ. შეიცავს. ამ საქმეში საბაჟოს მოხელეებს ეჭვი ეპარებათ, ჩხრეკავენ საბაჟოს გვერდით მდებარე ფარსადანოვის მაღაზიას, სადაც აღმოაჩენენ სამ შეკვრა ცხვირსახოცს და მათთან ერთად იმავე ხარისხის ნიმუშისა და მარკის კონტრაბანდით შემოტანილ 15 შეკვრა სხვა ცხვირსახოცსაც; აღმოჩენილ საქონელს კონფისკაციას უკეთებენ და ფიჩხაძეს საერთო წესით აჯარიმებენ¹.

საქონლის კონტრაბანდით შემოტანას და სხვა კომერციულ თაღლითობას, ცხადია, სხვა ვაჭრებიც მიმართავდნენ, მაგრამ ამ საქმეში, შეიძლება ითქვას, ქუთაისელი ებრაელი ვაჭრებიც კარგა დახელოვნებულნი იყვნენ.

დას. საქართველოს სხვადასხვა დაბა-სოფლებში (სუჯუნა, ონი, კულაში, საჩხერე და სხვა) დასახლებული ებრაელებიდან ბატონყმობის გადაფარდნამდე თითო-ორიოლა შეძლებული ვაჭარი დადიოდა საზღვარგარეთ.

50-იან წლებში სუჯუნაში მცხოვრებ ზოგიერთ შეძლებულ ებრაელ ვაჭარს საგარეო ვაჭრობის მხრივ დიდი ურთიერთობა ჰქონდა სტამბოლთან. ამ დროისათვის, სხვათა შორის, შეძლებულ ვაჭრებად ითვლებოდნენ ცხაკუნია და აბრამა მიხაელაშვილები, რომლებიც ჩვენი ორდენოსანი მწერლების შ. დადიანისა და დ. შენგელიას რომანებშიაც კი დიდ ვაჭრებად არიან მოხსენებული.

განსვენებული ი. მეუნარგიას ცნობით, „დ. დადიანი ძალიან მონდომებული იყო სამეგრელოში ვაჭრობა განეგრცო და ვაჭრებს დიდათ მფარველობდა. მისი დროის მთავარი ვაჭრები იყვნენ: ცხაკუნია და აბრამა მიხაელაშვილები, დათაია და ერისთო ქედიები, გიგო ჯანუაშვილი“...² და სხვები. ხოლო ბოროზდინი, რომელმაც 50-იან წლებში ასწერა სამეგრელო და სვანეთი, თავის მოგონებებში ამბობს:

¹ ს. ც. არქივი, ფ. 30, საქ. 30/18206.

² ი. მეუნარგია, სამეგრელო დავით დადიანის დროს, 1939 წ., გვ. 148.

„დაბა სუჯუნაში ვაჭრობა იყო გაჩაღებული. ვაჭრები აქაური ებრაელები იყვნენ, რომლებიც... წმ. გიორგის ეკლესიას ეკუთვნოდნენ. მათში ყველაზე მდიდარი ცხაკუნია მიხალეიშვილი¹ იყო. ეს აქ ყიდულობდა აბრეშუმსა და სტამბოლში გაჰქონდა გასასყიდად. ამბობდნენ, ორასი ათასის ქონება აქესო“².

გარდა ამისა, ავტორი საინტერესო ცნობებს გვაწვდის იმის შესახებ, რომ სუჯუნაში და საერთოდ სამეგრელოში, „ადგილობრივი ნაწარმოები ყველაფერი საშინლად იაფად იყიდებოდა. ერთი ფლთი აბრეშუმში ოთხ თუმნადა ღირდა, ხოლო ებრაელნი ერთი-ხუთადა ჰყიდდნენ იმავე საქონელს სტამბოლში“...³ აბრეშუმის გარდა, სამეგრელოდან, როგორც ებრაელ, ისე სხვა ეროვნების ვაჭრებს, სტამბოლში და სხვა ქალაქებში გაჰქონდათ თავილი, წმინდა სანაეღი, ტყავი, სიმინდი და სხვა.

სუჯუნაში მცხოვრები მოხუცების გადმოცემით, ცხაკუნია მიხალეიშვილს დიდი საქმიანი ურთიერთობა ქონია დ. დადიანთან და ზოგიერთ თავადებთან, რომელთადაც საზიარო ვაჭრობაც კი უწარმოებია. ცხაკუნიას სავაჭრო დუქნები ჰქონია სუჯუნაში, ფოთში, ზუგდიდში, ანაკლიასა და ძველ-სენაკში. სავაჭრო დუქნების გარდა, მას ჰქონია სახერხი ქარხანა, წისქვილები და დაახლოებით 2-ათასი დესეტინა ტყე ტყაბდნიერში (ჯვარჯი). შემდეგ ხანებში ცხაკუნიას ძმის შვილს, არონ მიხალეიშვილს, ფოთში გაუხსნია დრეიფუსის სახელობის კანტორა, რომლის საშუალებით დიდი სავაჭრო ოპერაციები უწარმოებია კონსტანტინოპოლთან, პარიზთან და სხვა ქალაქებთან.

სოფ. კულაშში მცხოვრებ ებრაელებიდან, 87 წ. მოხუცი მიხალე ბოთერაშვილის გადმოცემით, სტამბოლში სავაჭროდ დადიოდა რამდენიმე შეძლებული ებრაელი ვაჭარი. მათ მოჰქონდათ უმთავრესად ფართელეული, რასაც ადგილობრივ ჰყიდდნენ. სხვათა შორის, ამ ვაჭრებს 1845, თუ 46 წელს განცხადება მიუერთმევიათ ცნობილ ფილანტროპ მოშე მონტოფიორესათვის. განცხადებაში მათ აღუნიშნავთ, რომ კულაშელი ებრაელები დიდ გაჭირვებას განიცდიდნენ თავიანთი ბატონებისაგან და უთხოვიათ მისთვის ნიკოლოზ პირველთან შუამდგომლობის აღძვრა და დახმარების აღმოჩენა⁴.

¹ უნდა იყოს მიხალეიშვილი.

² კ. ბოროზდინი, სამეგრელო და სვანეთი, სახელგამი, 1834 წ. თსახოკიას თარგმანი, გვ. 234.

³ იქვე, გვ. 236.

⁴ 1846 წ. მონტოფიორე მართლაც იყო რუსეთში, ინახულა ნიკოლოზ I და შუამდგომლობა აღწრა მასთან საერთოდ რუსეთის იმპერიაში მცხოვრებ ებრაელთა უფლებრივი მდგომარეობის გაუმჯობესების შესახებ. (Еврейская энциклопедия, т. XI, стр. 277).

როგორც საბუთებიდან ჩანს, კულაშელი ებრაელებიდან შეძლებული ვაჭრების უმეტესობა უფრო ტფილისთან აწარმოებდა ალებ-მიცემობას. ტფილისში და სხვა ადგილებზე წასვლის წინ ყმა-ებრაელი ვაჭარი თავისი ბატონისაგან იღებდა გამგზავრების ნებართვას ანუ „დათხოვების ფურცელს“. ვ. ჩხეიძის მიერ ბოთერაშვილისათვის მიცემულ „დათხოვების ფურცელში“ ვკითხულობთ: „წინეთ განცხადებული ამის ვაკის მაზრისა საკუთვნილი ჩემდამი ყმა, სოფელს კულაშს მცხოვრები ურია, მოშა აბრამის ძე ბოთერაშვილი, გაშვებული არის ჩემ მიერ საქართველოს თბილისშიდ ორის თვის ვადით...“² საბუთი გაცემულია 1832 წ. 9 აგვისტოს თარიღით, და ხელმოწერილია თავადი ვახტანგ ოტიას-ძე ჩხეიძის მიერ.

შორეულ ქვეყნებიდან დაბრუნებულ ვაჭარს, ზემოდ დასახელებული მიხაელ ბოთერაშვილისა და სხვა ადგილებზე მცხოვრებ მოხუცი ებრაელების გადმოცემით, — ჩვეულებრივი საბატონო გადასახადის გარდა, თავისი ბატონისათვის რაიმე საჩუქარი უნდა მიერთმია, რათა მოწყალების თვალთ შეეხედა მისთვის ბატონს და მომავალშიაც სავაჭროდ გამგზავრების ნებართვა მიეცა.

რაც შეეხება ონის, საჩხერის, ლაილაშისა და დას. საქართველოს სხვა დაბა-სოფლებში მცხოვრებ ებრაელ ვაჭრებს, ამათგანაც თითო-ოროლა შეძლებული ვაჭარი დროგამოშვებით დადიოდა სტამბოლს და უმნიშვნელო მონაწილეობას იღებდა სავაჭრო ვაჭრობაში. XIX ს. პირველ ნახევარში აღნიშნულ ადგილებზე მოსახლე შეძლებულ ვაჭრებს საქონელი შემოაქონდათ ძირითადად ტფილისიდან და ქუთაისიდან; ხოლო 60-იანი წლებიდან ზოგი მათგანი უკავშირდება რუსეთისა და საზღვარგარეთის ზოგიერთ სავაჭრო ცენტრებსაც.

ასევე შეიძლება ითქვას აღმ. საქართველოს სხვადასხვა დაბა-სოფლებში მცხოვრებ შეძლებულ ებრაელი ვაჭრების გარეშე ბაზრებთან ურთიერთობის შესახებაც, რის გამოც ალებული პერიოდისათვის მათ სავაჭრო ალებ-მიცემობაზე ცალკე აღარ შევჩერდებით.

II

საქართველოში საგლეხო რეფორმამდე არსებული ადგილობრივი ალებ-მიცემობის, საქალაქო ცხოვრების განვითარების, სავაჭრო დაწესებულებათა ზრდისა და სხვათა შესახებ ერთობ ღარიბი და არასრული ცნობები მოგვეპოება. ყოველ შემთხვევაში არსებული მასალების მიხედვით აღნიშნულ საკითხებზე და საერთოდ საშინაო

² ქუთაისის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, საბ. № 184.

ვაჭრობის განვითარების გზებზე ჩვენ მხოლოდ ზოგადად და იმდენად შევჩერდებით, რამდენადაც ეს საჭირო იქნება საშინაო ვაჭრობაში ებრაელთა მონაწილეობის გარკვევისათვის.

როგორც ზემოდ აღვნიშნეთ, მთავრობა იძულებული იყო დრო-გამოშვებით მიემართა ისეთი ღონისძიებებისათვის, რომლებიც ხელს უწყობდნენ საგარეო ვაჭრობის გაცხოველებას. ხოლო იმ მოსაზრებით, რომ ა/კ-ის ხალხთა შორის გაფართოებულიყო საქონლის მოთხოვნილება, მომზადებულიყო ნიადაგი რუსული ფაბრიკული ნაწარმის რეალიზაციისათვის, მომზადარიყო ვაჭრობის საშუალებით „მთიელებთან დაახლოება“, გაადვილებულიყო ჯარისა და მთავრობის მოხელეთათვის „გადანაწარბი“ სასოფ.-სამეურნეო პროდუქტებით მომარაგება¹ და სხვა, მეფის ხელისუფლების წარმომადგენლნი ერთგვარ ყურადღებას აქცევდნენ საშინაო ვაჭრობისა და ადგილობრივი ბაზრების დაარსება-მოწესრიგების საქმეს. 1818 წ. გენ. ერმოლოვი გრაფ გურევს სწერდა: „...ჩემს ვალდებულებად ესთვლი გაუწყობ, თქვენო ბრწყინვალეობა, რომ ვაჭრობა ერთად-ერთი საშუალებაა მთიელ ხალხთან დაახლოებისათვის, საშუალება, რომელსაც შეუძლია შემდეგი დროისათვის მოგვცეს უდიდესი სარგებლიანობა“-ო, ამის გამო ერმოლოვს საჭიროდ ღიაჩნდა დადგენილი საბაჟო წესებიდან „ზოგიერთი დათმობა“. ...ჩვენი მხრიდან [ვაჭრობისადმი] ცოტა-ოდენი ყურადღების მიქცევით,—დაასკვნდა ერმოლოვი,—ეხლა უკვე ნათლად ჩანს, რომ ხალხი, რომელიც სავაჭრო ურთიერთობით აუმჯობესებს თავის ქონებრივ მდგომარეობას... თავდადებული ხდება საკუთრებისათვის და სცვლის თავის მხეცურ ზნე ჩვეულებას“²

ნაწილობრივ ამიტომ იყო, რომ მთავრობის მიერ ვაჭრობის შესახებ გამოცემული კანონმდებლობა ადგილობრივ ვაჭრებთან ერთად ფართო გზას უხსნიდა საქართველოში რუსეთისა და უცხოელ ვაჭრებსაც, რომლებიც თავისუფლდებოდნენ ყოველგვარი გილდიური გადასახადებისაგან, სავაჭრო ბრუნვის მაჩვენებელი დავთარ-წარმოებისაგან და სხვა. ამავე დროს რუსეთის ქვეშევრდომ ადგილობრივ ვაჭრებს (მოქალაქეებს და მეშჩანებსაც) ზემოაღნიშნული შეღავათების გარდა, განსაკუთრებული უპირატესობა ენიჭებოდათ იმ მხრივ, რომ მთელი წვრილი და საცალო ვაჭრობა მხოლოდ მათ მონაპოვლიას შეადგენდა. უცხოელ ვაჭრებს ეკრძალებოდათ საქონლის წვრილად

¹ ხშირი შემთხვევები იყო, როცა მეფის ჯარი ა/კ-ის დაპყრობილ თუ „დაუპყრობელ“ სოფლებში ძალით სტაცებდა გლეხობას სოფლის მეურნეობის პროდუქტებს

² Акты, IV, ч. I, стр. 203—204.

გაყიდვა, თუმცა ისინი ხანდისხან ამ წესს არღვევდნენ, რაც ადგილობრივი ვაჭრების აღშფოთებას იწვევდა, და ასეთ შემთხვევებში მთავრობაც მათ წინააღმდეგ გარკვეულ ზომებს ღებულობდა.

ჯეროვანი ურადღობა ექცეოდა აგრეთვე საშინაო ვაჭრობის შემაფერხებელ შინა საბაჟოების ლიკვიდაციასაც.

საშინაო ვაჭრობაში პირველ ხანს მთავარი ადგილი ეკირა ადგილობრივ ხელოსნურ-შინამრეწველურ ნაწარმს. მაგრამ გარედან შემოტანილ საქონელზედაც თანდათან იზრდებოდა მოთხოვნილება, განსაკუთრებით თავად-აზნაურების, ოფიცრობისა და სამოქალაქო მოხელეების მხრივ, და ცხადია, ჩვენ მიერ განხილული საიმპორტო საქონლის ერთი ნაწილი ადგილობრივაც საღებოდა.

XIX ს. დასაწყისისათვის ტფილისში, როგორცა ჩანს, საკმაო რაოდენობის სავაჭრო სახელოსნო დაწესებულებები ყოფილა. მაგ., 1803 წ. აღწერის მახედვით ტფილისში 20.000 მეცხოვრები ეთვლებოდა, 3.000 სახლი, 574 დუქანი. აქედან: 310 სახელოსნო, 85 მანუფაქტურის დუქანი, 77 საკვები პროდუქტების, 63 საწვრილმანო და 40 ღვინის¹.

ტფილისის გარდა, ამ დროისათვის საქართველოს სხვა ქალაქებშიაც ვხედავთ სხვადასხვა სახელოსნოებსა და სავაჭრო დუქნებს. მაგრამ ზოგიერთ დუქანში ვაჭრობას აწარმოებდა არა ვაჭართა წრიდან გამოსული ხალხი, რომლის საბრუნავი თანხა სრულიად უმნიშვნელო იყო. 1804 წ. გენ. ციციანოვი აღმასრულებელი ექსპედიციისადმი თავის მიმართვაში წერდა: „ქალაქების შემკიდროება გამომდინარეობს მხოლოდ იქიდან, რომ საქართველოში რუსეთის ჯარის შემოსვლამდე ლეკების დაცემის საშიშროება თვით მიწათ-მომქმედთაც (ე. ი. გლეხებს—ი. პ.) ქალაქებში ერეებოდა², რის გამოც ისინი... ვაჭრობას მიმართავდნენ. გაუბრძიან რა ჯარისათვის ესეოდენ საჭირო მიწათმოქმედებას, სანოვანის დამზადებას, უკავიათ—ქალაქებში ცარიელი დუქნები, სადაც 5 მანეთის მეტი საქონელი არა აქვთ და ხშირად ვაჭრობენ“³.

როგორც ვხედავთ, XIX ს. დასაწყისისათვის საქართველოს და კერძოდ ტფილისის საშინაო ვაჭრობაში გარდა იმისა, რომ აღებ-მიცემობის მთავარი სადავე ამ საქმეში ცოტათ თუ ბევრად დახელოვნებულ სომეხ ვაჭრების ხელში იყო, მათ გვერდით ვაჭრობას მი-

¹ Акты, II, стр. 1046.

² ჯოჯოხობას ქალაქებში ერეებოდა არა მარტო ლეკების დაცემის შიში, არამედ მეზობლების მიერ მათი მიწზე ექსპლუატაცია.

³ Акты, II, стр. 49.

სდევდა შემთხვევითი ხალხიც, გლეხობის სახით, რომელსაც არც სამისო გამოცდილება ჰქონდა და არც საჭირო საბრუნავი საშუალებები გააჩნდა.

ორი ათეული წლების შემდეგ, საქართველოში საშინაო ვაჭრობა თანდათანობით იზრდება. კერძოდ, ტფილისი ამ დროისათვის ა/კ-ის მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრი ხდება. აქ თავს იყრის უცხოეთიდან შემოტანილი და ადგილობრივ დამზადებული საქონელი, რაც სხვადასხვა ქალაქებში და სოფლად ნაწილდება. ამავე დროს იზრდება ქალაქის მოსახლეობა, შენდება ახალი ქარვასლები და სავაჭრო დაწესებულებანი, 1828 წ. არსდება პოკროვსკის სახელობის დიდი ბაზრობა (ярмарка)¹ და სხვა.

მომდევნო პერიოდისათვის ტფილისში მცხოვრებთა ზრდასა და საერთოდ საშინაო ვაჭრობის განვითარებას გვაჩვენებს შემდეგი ცნობები: 1835 წ. ტფილისში ითვლებოდა 25.290 მცხოვრები, 1.144 დუქანი, სადაც შედიოდა აგრეთვე ზოგიერთი სახელოსნოებიც, 5 ქარვასლა, 60 საქონლის ამბარი, 5 ტრაქტირი, 6 სამღებრო სახელოსნო, 30 აგურის ქარხანა, 4 თიხის კურჭლის და 3 ტყავის ქარხანა². 10 წლის შემდეგ 1845 წ. ტფილისში უკვე 1.510 დუქანი იყო, აქედან ქარვასლებში—637, „ბნელ რიგში“—40, სხვა დანარჩენ ადგილებზე—883; გარდა ამისა, სასურსათო მალაზიები, საკონდიტროები, ყავახანები და სასტუმროების რაოდენობა უდრიდა 490, ხოლო ქარხნების რიცხვი 68-მდე ასულა³. რვა წლის შემდეგ სავაჭრო დაწესებულებათა რიცხვი კიდევ უფრო გაზრდილა. მაგ., 1853 წ. ტფილისში არსებობდა 13 ქარვასლა, 2164 დუქანი და 3 ბაზარი⁴ ხოლო 60-იან წლებში, ნიშანდობლივ, 1863 წ. ტფილისში ითვლებოდა 14 ქარვასლა, 2863 დუქანი, 16 ფაბრიკა და 119 სხვადასხვა სახის წვრილი ქარხნები⁵. როგორც ვხედავთ 60 წ. განმავლობაში ტფილისში სავაჭრო დაწესებულების და სახელოსნო ქარხნების რიცხვი საგრძნობლად გაზრდილა.

¹ ტფილისში ბაზრობის დაარსების მთავარ მიზანს შეადგენდა აზიელ და რუსი ვაჭრების ა/კ-ში და კერძოდ ტფილისის ბაზრობაზე მიზიდვა, ამ ბაზრობის საშუალებით რუსული საქონლის ადგილობრივ და ირან-თურქეთში რეალიზაცია და სხვა, მაგრამ სხვადასხვა მიზეზების გამო ამ ბაზრობამ, 4 წ. შემდეგ, 1832 წ. შესწყვეტა თავისი არსებობა.

² Евецки й, „Стат“. описание Зак. края, стр. 142—3.

³ К. К., 1847 г., стр. 163-4.

⁴ К. К., 1854 г., отд. III, стр. 300.

⁵ Сборник свед. о Кавказе, VI, 1, 1880 г., стр. 59.

ადგილზე პერიოდში, ტფილისის გარდა, უფრო ადგილობრივი მნიშვნელობის სავაჭრო პუნქტებს წარმოადგენდნენ: სიღნაღი, თელავი, დუშეთი, ახალგორი, გორი, ცხინვალი, სურამი, ახალქალაქი, ახალციხე, და სხვა. ამ ადგილებშიაც არსებობდა და დროთა განმავლობაში მეტნაკლებად იზრდებოდა სავაჭრო დუქნები და დიდი თუ პატარა სახელოსნოები, სადაც იყიდებოდა, როგორც შემოტანილი, ისე ადგილობრივ დამზადებული საქონელი და სოფლის მეურნეობის პროდუქტები.

ამ პუნქტებში არსებულ დუქნებსა და სახელოსნოებთან ერთად ვაჭრობა სწარმოებდა აგრეთვე სპეციალურად მოწყობილ ბაზრობებზედაც. 50-იან წლებში ახალქალაქში 1—15 სექტემბრამდე იმართებოდა დიდი ბაზრობა, 1852 წ. გორის მაზრაში დაარსდა ორი ბაზრობა: ერთი ბორჯომში (29 ივლისიდან), მეორე—სოფ. ალს (25 დეკემბრიდან). ეს ბაზრობები თითო კვირას გრძელდებოდა¹. გარდა ამისა ბაზრობები ეწყობოდა აგრეთვე საკულტო დღესასწაულებთან დაკავშირებითაც იმ ადგილებში, სადაც ეს დღესასწაულები იმართებოდა. მაგ., კახეთში—გრემის—ღვთისმშობლის ეკლესიასთან—15 აგვისტოს, შუამთის მონასტერთან—8 სექტემბერს, ალავერდობისას—14 სექტემბერს² და სხვაგან.

დასახელებულ ადგილებზე მეტნაწილად შემოტანილი და ადგილობრივ დამზადებული სამრეწველო საქონლით ვაჭრობას აწარმოებდნენ უმთავრესად სომხები და ზოგიერთი ადგილის გამოკლებით—ებრაელებიც.

*
* *

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ XIX ს. 30-იან წლებამდე ტფილისში ებრაელთა რიცხვი ძალიან მცირეა. ოფიციალური ცნობების მიხედვით, 1835 წ. ტფილისში სულ 60 ებრაელი ცხოვრობდა (50 მამაკაცი და 10 ქალი) და ესენიც დროებითი მცხოვრებნი იყვნენ³. 1845 წ. კი ტფილისში სულ 12 ებრაელი ხელოსანი იყო⁴, ხოლო 1851 წ. ტფილისში 13 ებრაელი ცხოვრობს (9 მამაკაცი და 4 ქალი)⁵. ორი წლის შემდეგ, 1853 წ. ტფილისში გვხვდება 13 ებრაელი ვაჭარი და 29 ხელოსანი⁶, ხოლო 12 წლის განმავლობაში ებრაელთა რიცხვი საგრძნობლად იზრდება. ასე მაგ., 1864—5 წ.წ. ტფილისში ითვლება

¹ К. К., 1853 г., отд. II, стр. 198.

² К. К., 1852 г., стр. 386

³ Евеецкий й, Стат. описание Зак. края, стр. 142—3.

⁴ К. К., 1847 г., стр. 163

⁵ იქვე, 1852 წ., გვ. 404—5.

⁶ იქვე, 1854 წ., გვ. 298—9.

427 ებრაელი¹. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ზემოთ ჩამოთვლილი რიცხვიდანაც უმრავლესობა, შეიძლება ითქვას, თითქმის მთლიანად რუსეთიდან ჩამოსული ებრაელები იყვნენ.

ამ ცნობებიდან ჩანს, რომ XIX ს. პირველ ნახევარში საქ. ებრაელებიდან ტფილისში არავენ არ ცხოვრობდა და, საქონლის საყიდლად ჩამოსული ებრაელების გარდა, ტფილისის მზარდ ვაჭრობაში მათ თითქმის არავითარი მონაწილეობა არ მიუღიათ.

კამერალური აღწერის თანახმად, 1831 წ. გორის მაზრაში ცხოვრობდა სულ 7776 ოჯახი, მათ შორის ებრაელი მამაკაცები იყვნენ 504. ამ რიცხვიდან 279 ებრაელი საბატონო გლეხი იყო, 194 სახელმწიფო, ხოლო 31 საეკლესიო². ამავე წყაროს ცნობით, გორის მაზრის მთელ საშინაო ვაჭრობას ფლობდნენ ებრაელები და სომხები. მაგრამ არც ქალაქად და არც მთელს მაზრაში არ ყოფილან დიდი კაპიტალისტები. მოვაჭრეთაგანს მხოლოდ 7 კაცს ჰქონია საკუთარი კაპიტალი 5—20 ათას მანეთამდე ვერცხლით³.

ოფიციალური ცნობების მიხედვით, 1853 წ. ქ. გორში ცხოვრობდა სულ 4 ებრაელი, გორის მაზრაში—1506 ებრაელი, აქედან 732 ვაჭარი იყო, ხოლო 50 ხელოსანი⁴, ამათგან ნაწილი ებრაელებისა სოფლის მეურნეობასაც მისდივდა⁵.

როგორც ვხედავთ, XIX ს. პირველ ნახევარში, ქ. ახალციხის გარდა, აღმ. საქართველოში ებრაელები მოსახლეობდნენ უმთავრესად დაბა-სოფლებში. მათ კომპაქტურ საცხოვრებელ პუნქტებს წარმოადგენდა: ცხინვალი, სურამი, ქარელი, ბრეთი, თამარაშენი, ახალდაბა, ცერონისი, ძალინა და სხვა. ამ ადგილებზე მცხოვრები ებრაელები, როგორც სოფლად საქონლის დატარებით, ისე ადგილობრივ დუქნებში და სახლებში აწარმოებდნენ ვაჭრობას ტილოებით, თუთუნით, მატყლით, მარილით, დამარილებული თევზით, სხვადასხვა ჩითებით, აბრეშუმის ქსოვილებით და სხვადასხვა წვრილმანით. ეს საქონელი მათ უპოვარესად ტფილისიდან, იმერეთიდან და გორიდან მოჰქონდათ⁶.

¹ Сѣборникъ сведенийъ о Кавказѣ, т. VI, стр. 61.

² Обзоръ Россійск. владѣній за Кавказомъ, 1836 г., ч. II, стр. 57

³ იქვე, გვ. 70.

⁴ К. К., 1854 г., стр. 404—7.

⁵ ფრიად საინტერესოა ის მოვლენა, რომ ზოგან, მაგ., ცხინვალში, მოვაჭრე ებრაელთა ერთი ნაწილი, დაახლოებით 50—60% XIX ს. დასაწყისშიაც კი, ვაჭრობასთან ერთად, მებაღე-მევენახეობასაც მისდევდა. ზოგი მათგანი თითონვე ამუშავებდა ბალ-ვენახებს, ზოგი გარკვეულ პირობებში დასამუშავებლად აძლევდა ქართველ ან ებრაელ გლეხს, რასაც „მოეხილეობას“ უწოდებდნენ.

⁶ Акты, II, стр. 72, 79.

იმ დროს, როდესაც აღმ. საქართველოს ქალაქებში ებრაელთა მოსახლეობა თითქმის სრულიად არ ჩანს, დას. საქართველოს ზოგიერთ ქალაქებში მათი რიცხვი საგრძნობლად დიდია. ასე, მაგ., XIX ს. ოციან წლებში ქუთაისში მცხოვრებ 1600 სულიდან 800 სული ანუ მცხოვრებთა ნახევარი ებრაელები იყვნენ¹.

ოფიციალური ცნობების მიხედვით, 1855 წ., სამეგრელოში მოსახლე ებრაელების გამოკლებით, ქუთაისის გუბერნიაში ცხოვრობდა 4631 სული ებრაელი, რომელთა მეტი ნაწილი ქალაქად მცხოვრები იყო. ამ დროისათვის ქუთაისში ცხოვრობდა 1185 სული ებრაელი, ახალციხეში—1162 სული, ახალციხის მაზრაში—1211, ქუთაისის—483, შორაპნის—386, რაჭის—222².

ცხრა წლის შემდეგ, 1864 წ. პოლიციის ცნობების მიხედვით, ქუთაისში ითვლებოდა 1260 ებრაელი, ხოლო კამერალური აღწერის მიხედვით—1186³. აქედან 527 ირიცხებოდა მოქალაქედ, 430—საეკლესიო გლეხად, 184—სახაზინო გლეხად და 35—საბატონო გლეხად⁴.

ქუთაისში მცხოვრები ებრაელებიდან, როგორც ვიცით, მეტი ნაწილი ვაჭრობას მისდევდა. 1804 წ. ლიტვინოვი თავად ციციანოვისადმი წარდგენილ მოხსენებაში წერდა:

„იმერეთში ვაჭრობას აწარმოებენ სომხები და ურიები, რომელთა მეტი ნაწილი ახალციხიდან არის გადმოსახლებული. არიან ფეთები, რომელთაც საკმაო კაპიტალი გააჩნიათ, მაგრამ ძალიან ცდილობენ მის დამალვას. მეფის სატახტო ქალაქ ქუთაისში, სადაც ყველაზე მეტი ვაჭრობა სწარმოებს, 100-მდე სავაჭრო სახლია... მოვაჭრეთა მიერ სიღარიბის გარეგნულ გამომეტყველების დაცვა გა-

¹ Gamba, Voyage etc. t. I, p. 170. ცნობა ამოღებულია ფ. მახარაძის თხზულებათა კრებულიდან, ტ. VIII, გვ. 42 (სქოლიოში).

² Стат. описание губ. и обл. Росс. империи, т. XVI, ч. V стр. 134. ებრაელთა მოსახლეობის შესახებ ამ წყაროში მოყვანილი ცნობები მთლიანად სრული არ უნდა იყოს, რადგან ორი წლით ადრე, 1853 წლისათვის დაბა ონში 321 ებრაელი ცხოვრობდა (К. К., 1853 г., стр. 364—6), იმ დროს, როდესაც ზემოთ დასახელებული ცნობით მთელ რაჭის მაზრაში მცხოვრებ ებრაელთა რიცხვი მხოლოდ 222-ით განისაზღვრება.

³ 1864 წ. ქუთაისის საერთო კამერალური აღწერიდან გამოტოვებულია 100 სული.

⁴ Сб. стат. сведений о Кавказе, 1869 г., стр. 13, 14. ამ ცნობებიდან, სხვათა შორის, საინტერესოა ის გარემოებაც, რომ დას. საქართველოში ყმა ებრაელთა დიდი ნაწილი საეკლესიო ყმად ირიცხებოდა, ხოლო, როგორც ზემოთ დავინახეთ, აღმ. საქართველოში საეკლესიო ყმა ებრაელებს, საბატონო და სახაზინო ყმებთან შედარებით, რიცხობრივად მესამე ადგილი ეკავათ.

3. საქ. ებრა. ისტ.-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები. ტ. I.

მოწვეულია იმით, რომ ყველა თავადს აქვს უფლება სამუდამოდ ან დროებით მიითვისოს ის, რაც მას მოეწონება; შეუძლია (ვაჭრის—ი. პ.) სახლში ჩადგომა, ნივთების ფასგადაუხდელად ჩამორთმევა. ხელუხლებელი რჩება მხოლოდ (ვაჭრის—ი. პ.) ცოლშვილი. ეს უკანასკნელი კი უცხოელი ვაჭრების მიმართ უნდა ვიგულისხმოთ, ხოლო მეფის ქვეშევრდომთა შორის ყველაფერი ღმერთის, მეფისა და თავადისაა“...¹

იმერეთის შემოსავლისა და მოვაჭრეთა დაბეგვრის შესახებ ლიტერნოვი განაგრძობს: „შემოსავლის განსაზღვრა შეუძლებელი ხდება: მეფე, დროის განუსაზღვრელად, ფულადათ ცოტას ღებულობს. ეს გადასახადი კი მეფის საჭიროებასა და სურვილზეა დამოკიდებული. მოვაჭრე სომხები და ურიები ხშირად მოულოდნელ გადასახადებს იხდიან“².

ამ ცნობიდან და სხვა ცნობებიდანაც ჩანს, რომ XIX ს. პირველ ათეულ წლებში, სხვადასხვა ხელისშემშლელი პირობების გამო, ქუთაისში ალებ-მიცემობა სუსტად იყო განვითარებული. ხოლო 20-იანი წლებიდან, როგორც საგარეო ვაჭრობის განხილვისას დავინახეთ, ქუთაისში ვაჭრობა საკმაოდ ვითარდებოდა.

30-იან წლებში, ცალკე ხელოსნებისა და სავაჭრო ღუქნების გარდა, ქუთაისში არსებობდა დიდი ბაზარი (Гостинный ряд), სადაც სხვადასხვა სოფლიდან ყოველკვირეულად სავაჭროდ მიდიოდნენ იმერლები და ნაწილობრივ სამეგრელოსი და გურიის მცხოვრებნიც. მათ გასაყიდათ მიჰყავდად რქოსანი და წვრილფეხა საქონელი, მიჰქონდათ პურეული და სოფლის მეურნეობის სხვა ნაწარმი. ბაზარზე იყიდებოდა აგრეთვე ადგილობრივი, რუსეთიდან და უცხოეთიდან მოტანილი საქონელი, რომლითაც უმთავრესად სომხები და ებრაელები აწარმოებდნენ ვაჭრობას³.

50-იანი წლების დასაწყისში, გნილოსაროვის გადმოცემით, ქუთაისის „მთელი ვაჭრობა ტფილისელი მცხოვრებლებისა და ებრაელების ხელშია; პირველნი აწარმოებენ ყველა სახის ვაჭრობას, საქონელს ღებულობენ ნაწილობრივ რუსეთიდან, სადაც ისინი ყოველწლიურად მგზავრობენ, ნაწილობრივ—ტფილისიდან, უმთავრესად სპარსულ ნაწარმს, რასაც დიდი გასავალი აქვს ამ მხარეში; ხოლო უკანასკნელნი (ე. ი. ებრაელები—ი. პ.) ვაჭრობას აწარმოებენ საქონ-

¹ Акты, II, стр. 407.

² იქვე, გვ. 407.

³ Акты, VIII, стр. 183.

ლის სოფლად დატარების საშუალებით, სადაც ისინი ჩითს, წარმას და გლეხისათვის სხვა მოთხოვნილების საგნებს დიდი მოგებით სცვლიან ადგილობრივ დამუშავებულ აბრეშუმზე, რაც დიდი რაოდენობით იგზავნება საზღვარგარეთ და რუსეთში. ისინი განსაკუთრებით დიდად სარგებლობენ ბეწვეულით ვაჭრობაში, რასაც პირველი ხელიდან დაბალ ფასებში ყიდულობენ სამეგრელოში, აფხაზეთსა და გურიაში¹.

მისივე ცნობების მიხედვით, ამ დროისათვის, ქუთაისში ვაჭრობას მისდევდა სულ 217 კაცი. აქედან მუდმივი მოვაჭრენი იყვნენ 139, დროებითი მოვაჭრენი—58, გამვლელი ვაჭრები—20. ვაჭრობა სწარმოებდა 262 ღუქანში, რომელთა რიცხვშიაც სახელოსნოებიც შედიოდა. ყველა ღუქანში დაახლოებით 100 ათასი მან. საქონელი იყო და ამ ღუქნებში საქონლის გაყიდვა არ აღემატებოდა 60 ათას მან. წლიურად. ამ ცნობების საფუძველზე იგი ასკვნია, რომ წარსულთან შედარებით ქუთაისში ვაჭრობა დაეცა, რომლის მიზეზად მას მიაჩნდა: წინა ქუთაისში არსებული ვაჭრობის ეხლა უკვე მთელს მხარეზე დანაწილება, „ტფილისის ვაჭრობის გაძლიერება და ხშირი და იოლი მიმოსვლა ამ ქალაქთან“, და სამეგრელოში დიდი რაოდენობის (წელიწადში დაახლ. 100 ათასი მან. საქონლის) კონტაბანდათ შეტანა². ეს მოსაზრებანი, ცხადია, საფუძველს მოკლებულნი არ არიან, მაგრამ, რაც არ უნდა იყოს, ზემოაღნიშნული ცნობები მთლიანად სინამდვილეს არ უნდა შეეფერებოდეს, რადგან ამ დროისათვის უფრო ნაკლებმნიშვნელოვან სავაჭრო ქალაქებში საქონლის ბრუნვაც მეტია და სავაჭრო დაწესებულებებიც. ასე, მაგ., ქ. გორში 1852 წ. არსებობდა 283 ისეთივე სახის ღუქანი, თელავში—267, სადაც წლიური სავაჭრო ბრუნვა 100 ათას მან. უდრიდა³. ხოლო იმავე ავტორის გადმოცემით, ამ პერიოდში სოფ. ხონში სავაჭრო კაპიტალის ბრუნვა 100 ათას მან. უდრიდა, დაბა ონჭი—80 ათასს, კულაშში—70 ათასს, საჩხერეში—50 ათასს⁴, იმ დროს, როდესაც ქუთაისის წლიური სავაჭრო ბრუნვა, როგორც ვნახეთ, 60 ათასი მანეთითაა განსაზღვრული.

50-იან წლების მიწურულს ქუთაისში არსებული პარასკევობის ბაზრობაზე ვაჭრობის შესახებ საინტერესო დამახასიათებელ ცნობებს

¹ II. Гнилосо́ров, К. К., 1852 г., стр. 342.

² იგივე, К. К., 1853 г., 88. 319—24.

³ К. К., 1852 г., стр. 384., 1853 г., стр. 277.

⁴ К. К., 1853 г., стр. 321.

გვაწვდის გაზეთ „Кавказ“-ის კორესპონდენტი კ. ერისთავი, რომელიც, სხვათა შორის, ამბობს, რომ პარასკევობაზე ბაზარი საკმაოდ გაცხოველებული და მრავალფეროვანია. იმერელ გლეხებს გასასყიდად მოაქვთ ძალიან ბევრი შეშა, ფიცრები, ყავარი, ბამბა... მოჰყავთ ცხენი, ძროხა, თხა, ინდაური და სხვა. „ეს დღეები მეტად მომგებიათა მოვაჭრე ურიებისათვის. ისინი დახურულ ხის ფარდულებში, ფართო ქუჩის ორივე მხარეს, შლიან თავიანთ საქონელს და ამ ფარდულების წინ იზიდავენ და ატყუებენ სოფლელებს. გულისხმიერი ურიები მიხვედრილნი არიან აქაური გლეხის გემოვნებას და მათ მოთხოვნილებას, რომლითაც შესაძლებელია განისაზღვროს აქ გაყიდული საქონელი. მაგ., პატარა ვაჭარს გაშლილი აქვს უხეში ჩითები, ნარმა და ბამბის ფერადი თავშლები. მათთანვე იშოვი პატარა სარკეებს, ლურსმანს. იქვე დგას პატარა მრგვალი ყუთი, დაყოფილი ცალკე უჯრებად, სადაც აწყვია: გოგირდი, შაბიამანი, გუნდა, შაბი, სურნელოვანი მცენარეები, მათ შორის ჯავში, რომელსაც ხსნიან ძმარში და აკეთებენ მალამოს ავადმყოფის სახეზე დასივებულის გასაქრობად... ურიის საქონელს ემატება ნემსები, ქინძისთავეები, ბუქლენდი, ინბირი, სათითები და სხვა“¹. შემდეგ ერისთავი განაგრძობს, რომ ვაჭრების რიგს მისდევს ხელოსანთა რიგი, სადაც ისევე, როგორც ვაჭარი, ხელოსანიც ატყუებს გლეხს, მაგრამ გლეხი თავის თავს არწმუნებს იმაში, რომ თითქმის პირიქით, მან მოატყუა მოხერხებული გამყიდველიო.

ლიტვინოვის ცნობების მიხედვით, XIX ს. პირველ ათეულ წლებში, დას. საქართველოს სხვა ადგილებზედაც, კერძოდ, ლეჩხუმსა და სამეგრელოში ვაჭრობა სუსტად იყო განვითარებული. „ლეჩხუმში—ამბობს ლიტვინოვი—სოფელ ლაილაშის გარდა, არავითარი ვაჭრობა არ სწარმოებს. იქ ჩასახლებული რამდენიმე სომეხი და ურია მოსახლეობდა აგან ყიდულობს მელიისა და კვერნის ბეწვეულს, მიაქვს ის ფოთში, სადაც სცვლის მარილზე და ბამბის ქსოვილებზე. მოაქვთ რა ლეჩხუმში ეს საქონელი, ნაწილს მათთვის საჭირო პროდუქტებზე სცვლიან, ნაწილს ფულზე ჰყიდიან“².

რაც შეეხება სამეგრელოში არსებულ ვაჭრობას, მისი სუსტად განვითარების გამო, ლიტვინოვს საჭიროდ მიაჩნდა დაეარსებინათ სოფ. ხუნწასა და ხორგაში ბაზრობა და სავაჭროდ მიეწვიათ იქ სომეხები და ებრაელები³.

¹ „Кавказ“, 1857 г., № 57.

² Акты, II, стр. 407.

³ იქვე, გვ. 407.

დასახელებული ადგილების გარდა, ამ დროისათვის ვაჭრობა სწარმოებდა ონში, ჩხარში, საჩხერეში და სხვაგან, სადაც ალებ-მიცემობაში მთავარ მონაწილეობას იღებდნენ ებრაელები და სომხები.

ორი ათეული წლების შემდეგ დას. საქართველოს ზოგიერთ დაბა-სოფლებში ალებ-მიცემობა თანდათან ფართოვდება. ბარონ როზენის მიმართვიდან ბლუდოვისადმი ჩანს, რომ 30-იან წლებში რაჭის მხარის თითქმის მთელი ალებ-მიცემობა სწარმოებდა დაბა ონში, სადაც სავაჭროდ მოდიოდნენ ლეჩხუმელები, მეგრელები და ოსები.

გარდა ამისა, დაბა ონში, ჩხარში, ლეჩხუმში, ყულევში, მარნაში და ლაილაშს მუდმივი ვაჭრობა სწარმოებდა ცალკეულ დუქნებში და სპეციალურად მოწყობილ ბაზრობაზე.

გურიაში ყოველკვირეული ბაზრობა იმართებოდა დაბა დვბ-ზუში, სადაც სავაჭროდ მიდიოდნენ გურულები, იმერლები, ქობულეთსა და მახლობლად მოსახლდრე ადგილებში მცხოვრები „თურქები“; ბაზრობები იმართებოდა ყოველწლივ ნაგომარში (17 ივლისიდან), ლანჩხუთში (8 სექტემბრიდან), რომლებიც თითო კვირა გრძელდებოდნენ; სოფ. ვანის ქედში—აღდგომის წინა კვირას და ჯუშათის მონასტერთან (13 სექტემბერს).

სამეგრელოში დიდი ბაზრობა იმართებოდა დაბა მურს (13 სექტემბრიდან), რომელიც მთელი კვირა გრძელდებოდა. აქ თავს იყრიდნენ მეგრელები, იმერლები, სვანები, ოსები. იყიდებოდა: ცხენები, რქოსანი და წვრილფეხა საქონელი, მატყლის, აბრეშუმისა და ბამბის ადგილობრივი ქსოვილები, რკინისა და ფოლადის სხვადასხვა იარაღები, ხისა და თიხის ჭურჭლეულობა, სიმინდი, ლომი და სხვა. ასეთივე ბაზრობა იმართებოდა სენაკს, ივნისის თვეში, რომელიც მთელი კვირა გრძელდებოდა.

თითქმის ყველა ამ ბაზრებზე და შესაკრებ ადგილებზე—წერა და ბარონ როზენი—ალებ-მიცემობას აწარმოებენ უმეტესად სომხები და ებრაელები. მათთან შეიძლება იშვონოთ: შაქარი, ჩაი, ყავა, რომი და სხვა სასმელები, აბრეშუმისა და ბამბის სხვადასხვა ქსოვილები, მაუდი, ადგილობრივი და მთებიდან მოტანილი სხვადასხვა ნაწარმი... რასაც მცირე მოთხოვნილება აქვს მხარეში“¹.

საერთოდ დას. საქართველოში მცხოვრებ ებრაელთა საშინაო, წვრილ ვაჭრობაში დაკავებული ადგილის შესახებ, ზემოთ დასახელებულ რუსეთის გუბერნიების სტატისტიკურ აღწერაში, სხვათა

¹ Акты, VIII, стр. 183.

შორის, ნათქვამია, რომ „მთელი საცალო ვაჭრობა ქალაქად და სოფლად თაოსნიანი ებრაელებისა და სომხების ხელშია. გარდა ამისა, სამეგრელოს ებრაელებიდან ბევრი საკმაოდ ფართო ვაჭრობას ეწევა კონტრაბანდითაც“¹.

50-იანი წლების ბოლოს, საშინაო აღებ-მიცემობაში ებრაელთა მონაწილეობის საერთო დამახასიათებელ სურათს და ნაწილობრივ წვრილ მოვაჭრეთა მდგომარეობის შესახებ დაახლოებითი ცნობებს გვაძლევს, გაზეთი „Кавказ“-ის რედაქტორი, ი. სლივიცი. მისი გადმოცემით, ა/კ-ში მოვაჭრე ებრაელები „არ აწარმოებენ დიდ ბრუნვას... მათი უმრავლესობა მისდევს ფართოლესი სოფლად ვაჭრობას... კავკასიელი ებრაელი ჰყიდის ჩითეულს, ხელსახოცებს, ნარმას, იაფფასიან სპარსულ აბრეშუმს, კოლენკორს და არშიას. ნივთების უმეტესი ნაწილი ქალების სამკაულს შეადგენს... ებრაელმა იცის, რომ მათ (ე. ი. ქალებს—ი. პ.) კიდევაც რომ არ ესაჭიროებოდეთ, მაინც უნდათ რაიმე ახლის ყიდვა, იცის, რომ ყოველ მათგანს, ყველაზე ღარიბსაც კი, შეგროვილი აქვს ორი ან სამი აბაზი ახალი ყვეჩაქისა და თავსაკრავის შესაძენად, რის გამოც მას უყვარს ქალებში ვაჭრობა. ზოგიერთი დამტარებელთაგანი საკუთარი ფულით ვაჭრობს... მაგრამ უმეტესი ნაწილი საკომისიოდ ღებულობს საქონელს ქალაქის ვაჭრებისაგან. ბნელ რიგში და სპარსელების ქარვასლაში, პარასკევობით, შაბათის წინ, შეგიძლიათ ნახოთ ეს ვაჭრები, რომლებიც ანგარიშს უსწორებენ თავიანთ კრედიტორებს. ებრაელებს უფრო მეტად უყვართ სოფლად ბეტიალი; ვინაიდან იქ მეტი მოგებაა... განსაკუთრებით კი სოფლად მიდიან საეკლესიო დღესასწაულების დროს... გლეხისათვის ფულის უქონლობის დროს, ურია მზად არის გაცვლითი ვაჭრობისათვისაც. ის ღებულობს სამეურნეო პროდუქტებს, მელიის, ტურის ტყავს და სხვას.

მაგრამ კავკასიის ყველა ებრაელს როდი დააქვს საქონელი სოფლად... ზოგ მათგანს აქვს პატარა სავაჭრო ღუქანიც“².

ამრიგად, როგორც ვხედავთ XIX ს. დასაწყისიდან ბატონყმობის გადავარდნამდე, საქართველოში მოსახლე ვაჭარ ებრაელთა უმეტესობა ჩაბმული იყო უმთავრესად საშინაო აღებ-მიცემობაში. ისინი თავიანთ საცხოვრებელ ადგილებზე, სოფლად და ნაწილობრივ ქალაქებში (განსაკუთრებით ბაზრობებზე), ვაჭრობას აწარმოებდნენ, როგორც უცხოეთიდან შემოტანილი, ისე ადგილობრივ დამზადებული სამრეწველო საქონლით და სოფლის მეურნეობის პროდუქტებითაც.

¹ Стат. описание губ. и. обл. Росс. империи, т. XVI, ч. V, стр. 186.

² И. Сливички, Кавказские евреи, „Кавказ“, 1853 г., № 15.

III

აღებულ პერიოდში არსებულ აღებ-მიცემობასთან დაკავშირებით საჭიროდ მიგვაჩნია მოკლედ შევებოთ მოვაჭრე ებრაელთა უფლებრივი შეზღუდვისა და მათი ურთიერთ დამოკიდებულების საკითხს.

ცნობილია, რომ საქართველოს გვიანდელ ფეოდალურ ხანაში ქართველი ყმა-გლეხის და ყმა-ებრაელის უფლებრივი მდგომარეობა ძირითადად ერთი და იგივე იყო. მაგრამ XIX ს. დასაწყისიდან ყმა-ებრაელთა უფლებრივ შეზღუდვას ცარიზმის მიერ საქართველოში შემოტანილი ანტისემიტური კანონმდებლობათა ღვარძლიც მიემატა. რომ არაფერი ვთქვათ საერთოდ ებრაელთა წინააღმდეგ მიმართულ სხვადასხვა კანონმდებლობათა შესახებ, საკმარისია აღინიშნოს, რომ 1835 წ. დებულების თანახმად კავკასია აღიარებულ იქნა ისეთ ადგილად, სადაც ებრაელებს ცხოვრების უფლება ეკრძალებოდათ. მაშასადამე, ამ დებულების საფუძველზე, საქართველოში მცხოვრები ებრაელობაც, რუსეთიდან ჩამოსულ ებრაელებთან ერთად, უნდა გადაესახლებინათ. ადგილობრივმა მთავრობამ რამდენჯერმე გაგზავნა პეტერბურგს შუამდგომლობა და აცნობა უმაღლეს მთავრობას, რომ ა/კავკასიაში ებრაელობა 12 ათას სულზე მეტს აღწევს, რომ მათ აქვთ საკუთარი მეურნეობა, ისინი მისდევენ მრეწველობას თუ სოფლის მეურნეობას და რომ ნაწილი მათგანი (საქ. ებრაელები) საბატონო ყმებად ირიცხებიან. ადგილობრივი მთავრობის შუამდგომლობის შედეგად, რაც გამოწვეული იყო იმ მოსაზრებებით, რომ თავად-აზნაურობას თავიანთი ყმები არ ჩამოცლოდათ, 1837 წ. გამოიცა კანონი, რომლის საფუძველზედაც მკვიდრ ებრაელებს მიეცათ ა/კავკასიაში მუდმივი ცხოვრების უფლება, ხოლო მოსულ ებრაელებს — დროებითი¹.

კერძოდ მოვაჭრე ებრაელთა უფლებრივი შეზღუდვის შესახებ, უნდა ითქვას, რომ პირველ ხანებში, მთავრობა სხვა ეროვნების ვაჭრებთან ერთად ებრაელ მსხვილ ვაჭრებსაც გარკვეულ შეღავათებს ანიჭებდა, მაგრამ ზოგ შემთხვევაში ეს უკანასკნელნიც ერთგვარ შეზღუდვას განიცდიდნენ. ასე, მაგ., XIX ს. 40-იან წლების დასაწყისში, მთიელებთან ვაჭრობის გაფართოების მიზნით, მთავრობა ნოვოროსიაში, გელენჯიკსა და სოხუმში გადასახლებულ ვაჭრებს 25 წლით, ყოველგვარი გადასახადების გარეშე, ანიჭებდა I და II გილდის ვაჭ-

¹ Еврейская энциклопедия, т. IX, стр. 74—75.

რების უფლებებს, ხოლო ებრაელები და მუსულმანები კი ამ მხრივ გამონაკლისს შეადგენდნენ¹.

რაც შეეხება ებრაელ წვრილ ვაჭრებს, სხვადასხვა უფლებების შეზღუდვის გარდა, მათ ზოგჯერ სოფლად ვაჭრობასაც უკრძალავდნენ: 1840 წ. ქუთაისელი ებრაელი წვრილი ვაჭრები მთავარმართველ გოლოვინისადმი წარდგენილ თხოვნაში აღნიშნავდნენ, რომ იმერეთის მმართველმა, გენერალმა ესპეხომ, მათ სოფლად ვაჭრობა აუკრძალა იმ დროს, როდესაც ისინი წვრილი ვაჭრობის გარდა მოკლებულნი არიან სხვა საარსებო საშუალებას, დატვირთულნი არიან სხვადასხვა გადასახადებით და ხელმოკლეობის გამო მათ არ შეუძლიათ დაქირავებულ დუქნებში ვაჭრობა. ამიტომ ისინი მოითხოვდნენ, რათა კვლავ მიეცათ მათთვის საქონლის სოფლად დატარების უფლება². ამ თხოვნის საფუძველზე გოლოვინი ესპეხოსაგან ახსნა-განმარტებას მოითხოვს. გოლოვინისადმი წარდგენილ პატაკში ესპეხო, სხვათა შორის, აღნიშნავს, რომ იმერეთის თავად-აზნაურთა განცხადებით, სოფლად მოსიარულე ებრაელი ვაჭრები ატყუებენ მოსახლეობას, „რის გამოც გლეხები ღარიბდებიან, არ ძალუძთ გადაუხადონ მემამულეებს ხარკი და სახელმწიფოს—ბეგარა“³. ამ მოტივით იგი უკრძალავს ებრაელებს სოფლად საქონლის გაყიდვას და მხოლოდ დუქნებში და ბაზრობებზე აძლევს ვაჭრობის უფლებას. თავისი განკარგულების დასაცავად ესპეხო იშველიებს აგრეთვე „სავაჭრო წესდების“ 95,105 მუხლს, რომლის ძალითაც რუსეთის შიდა გუბერნიებსა და სატახტო ქალაქებში ჩასულ ებრაელებს ეკრძალებოდათ საქონლის ცალობით გაყიდვა და ამ კანონს იმერეთისა და სამეგრელოს ებრაელ წვრილ ვაჭრებზე ავრცელებს. ამ განმარტებას გოლოვინი დასაბუთებულად სცნობს და ესპეხოს მიერ გაცემულ ბრძანებას ძალაში სტოვებს⁴.

ცალკე ფეოდალებისა და ეკლესიის მიერ თავიანთი ყმა-ებრაელების უფლებრივ შეზღუდვისა და შევიწროების მხრივ, შეიძლება ითქვას, რომ ზოგჯერ საბატონო ყმა უფრო მეტ შეზღუდვასა და შევიწროებას განიცდიდა, ვიდრე საეკლესიო ყმა⁵. კერძოდ ეკლე-

¹ Акты, IX, стр. 473.

² საქ. ცენტრარქივი, ფონდი 8, საქმე № 5965, ფ. I.

³ იქვე, ფურც. 3.

⁴ იქვე, ფურც. 8.

⁵ მემამულის მიერ შეწუხებული ზოგიერთი ებრაელი ვაჭარი ცდილობდა თავის ბატონს გაეცეოდა და ეკლესიას მიკედლებოდა. ეკლესია, ასეთ ვაჭარს, როგორც „თეთრითა და სანთელ-საკმელით მოსამსახურეს“, თავის „მფარველობის ქვეშ“ იყვანდა და ხანდისხან, რასაკვირველია, თავის სასარგებლოდ, ზოგიერთი

სიისა და ბატონის მიერ ყმა-ებრაელთა უფლებრივი შეზღუდვა შემდეგში გამოიხატებოდა:

1. საბატონო ყმა-ებრაელ ვაჭარს, როგორც ეს ზემოდ მოყვანილი ერთი საბუთიდან ჩანს (თავადი ჩხეიძის მიერ ბოთერაშვილისადმი მიცემული „დათხოვების ფურცელი“), თავისი საცხოვრებელი ადგილიდან ბატონის ნებართვის გარეშე სხვა ადგილზე სავაჭროდ გამგზავრების უფლება არ ჰქონდა.

2. ერთი ბატონიდან გაქცეული და მეორესთან შეხიზნული ყმა მოკლებული იყო თავისი საკუთრების შენარჩუნების უფლებას. ასე, მაგალითად, XIX ს. პირველ ათეულ წლებში, ამილახერის ყმა, ვინმე ელია მაღალაშვილი, რალაცა მიზეზის (ცხადია, შევიწროების) გამო თავის ბატონს გაურბის და სხვას ეხიზნება. ბატონი სხვასთან შეხიზნულ თავის ყმის გავალებულს თითონ ჰკრებს და მის ქონებას ეუფლება¹.

3. ცნობილია, აღებ-მიცემობისათვის თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ნდობას, ყმა-ვაჭარს კი თავისუფალ ვაჭართან შედარებით ნაკლები ნდობა ჰქონდა, რადგან შესაძლებელი იყო, რაიმე შემთხვევის წყალობით, მისი ქონება ბატონს მიესაკუთრებინა.

4. ყმა-ვაჭრის უფლებრივი შეზღუდვის მაჩვენებელია ის გარემოებაც, რომ ზოგი შეძლებული ყმა დიდი თანხის გაღებით თავს ითავისუფლებდა ბატონისაგან, რათა უფრო თავისუფლად ჩაბმულიყო აღებ-მიცემაში და მოქმედების ფართო ასპარეზი ჰქონოდა. ამის შესახებ ჩვენ უკვე პირველ თავში მოვიყვანეთ გნილოსაროვის ცნობა, რომლის მიხედვით დას. საქართველოში მცხოვრები ზოგი შეძლებული ებრაელი თავისუფლდებოდა საბატონყმო ურთიერთობისაგან. აღმოსავ. საქართველოშიაც, მაგალითად, ი. ჩორნის გადმოცემით, 50-იან წლებში, ვინმე რაბი შალომს თავი გამოუსყიდია

საბაჟო გადასახადიდან „ათავისუფლებდა“ (საქ. ცენტრარქივი, ძველი საბუთების ფონდი, საბ. № 25 (40, 41). მაგრამ იყო შემთხვევები, როდესაც ვაჭარი ეკლესიასაც გაუბრბოდა და, ერთი „მფარველიდან“ მეორე „მფარველის“ ხელში მოქცეულს, ერთის მხრივ ბატონი ცალკე ებლაუჭებოდა და ბეგრავდა, მეორეს მხრივ — ეკლესია. 1784 წ. იმერეთის მეფე დავითს ქ. ონში მცხოვრები ვაჭრები მთელი თავიანთი ქონებით წერეთლებისათვის უბოძებია, რის გამოც XIX ს. პირველ მეოთხედში ბერა წერეთელი, ებრაელ აბრამ ელიას-ძე გაგულაშვილს თავის ყმათა სთვლის და ბეგრასაც ახდევინებს. მაგრამ იმერეთის არქივისკოპოსიც, თავის მხრივ, გაგულაშვილს ეკლესიის ყმათა სთვლის და გადასახადსაც აწერს. (Ленинградский Государственный архив, политика, культуры и быта, фонд Госсчета, дело № 15).

¹ საქ. მუზეუმის ხელთნაწ. განყოფ. საბ. № 7085.

თავის ბატონისგან 2000 მანეთად; გაბრიელ დავითის-ძე დავაროვს— მისივე გვარის სამ ოჯახთან ერთად—6000 მანეთად¹.

რაც შეეხება საეკლესიო ყმა-ებრაელს, მას უფლება არ ჰქონდა ეკლესიის ნებადაურთველად 15 მან. მეტი ვალი აეღო², აღეძრა რაიმე ძიება³, გაეყიდა თავისი საკუთარი უძრავი ქონება და სხვა.

მაგრამ, ყველა ყმა, რასაკვირველია, ერთნაირად არ განიცდიდა უფლებრივ შეზღუდვასა და შევიწროებას. ყმა ებრაელთა შორის უკვე არსებობდა მაღალი ფენა, შეძლებული ვაჭრისა და მევახშის სახით, რომელიც თავისი ქონებრივი მდგომარეობის წყალობით გარკვეული უფლებით სარგებლობდა. მაგ., ქუთაისში მცხოვრებ ზოგიერთ შეძლებულ მევახშე-ვაჭარ ებრაელს, XIX ს. მეორე ათეულ წლებში შესყიდული და დაგირავებული ჰყოლია ქრისტიანი ყმები, რომელთა შესყიდვა-დაგირავება, მთავარმმართველ რტიშჩევის ბრძანებით, ებრაელებს ეკრძალებათ მხოლოდ 1816 წლიდან.⁴

ქონებრივად მაღალ ფენაში მოქცეული ებრაელი ვაჭრები ერთგვარი პრივილეგიებითა და შეღავათებით სარგებლობდნენ ცალკე ფეოდალებში და მთავრობის მოხელეებშიაც. ნაწილი მათგანი, როგორც ეს საგარეო ვაჭრობის განხილვისას დავინახეთ, ძალიან კარგ დამოკიდებულებაში იყო ზოგიერთ თავად-აზნაურთან და მასთან საზიარო აღებ-მიცემობასაც ეწეოდა. ამავე დროს შეძლებულ ვაჭარს მეტი ნდობითა და პატივისცემით ეპყრობოდა ქრისტიანი სამღვდელთაგან: 1824 წ. ვინმე შეძლებული ებრაელი, გურიის თავად სიმონ ერისთავისაგან ფულს სესხულობს და გენათის მონასტრის არქიმანდრიტი ნიკოლოზი თავდებაც კი უდგება ამ ებრაელს „ვითარცა შემძლესა კაცსა“⁵.

ხოლო ყოველგვარ უფლება-მოკლებულ საშუალო შეძლების და განსაკუთრებით კი ღარიბ ებრაელს, როგორც მებატონე, ისე ეკლესია სურვილისამებრ და ბეგარის გადაუხდელობის შემთხვევაში უკანასკნელ სახლის ნივთსაც ართმევდა. ამას ადასტურებს 1843 წ. საეკლესიო ყმა ებრაელის, იოსება ჟვითიაშვილის, ქუთაისის მაზრის სასამართლოსადმი წარდგენილი თხოვნა, სადაც ჟვითიაშვილი აცხადებს, რომ ზემოთმოხსენებულ ნიკოლოზ არხიმანდრიტმა 1821 წ.

¹ ი. ბორონი, კავკასიაში მოგზაურობა, თავი XII, გვ. 264 (ძველ-ებრაულ ენაზე).

² ქუთაისის არქივი, ეპარქ. კანც. ფონდი, № 759, საქ. № 1444, საბ. 1.

³ იქვე, ფონ. № 246, საქ. № 90, საბ. 1.

⁴ Акты, т. V, стр. 492.

⁵ ქუთაისის არქივი, იმერეთის ეპარქ. კანცელარიის ფონდი, საქ. № 14.

„შემრიცხა რა, სხვათა შორის, საეკლესიოთა ყმათა ჩემდა შეუტყო-
ბელად და იმა წლიდგან, თუმცა გვთხოვდა სასარგებლოდ თავისსა
ეკლესიათა ბეგარას მისს მიერ შეწერილს ჩვენზედ, მაგრამ ჩვენ არ-
ვაძლევდით ესრეთსა კეთილის თვისითა ნებითა და არცა ახლა ვაძ-
ლევთ, არამედ... გვართმევდენ ჩვენ დარბევითა და ძალდატანებითა-
ნაცვლად ფულისათ სხვადასხვა ნივთთა... სახელობ[რ], წარსულს ჩუმა
[1841] წელსა წამართვა ბოქაულებმა სხვადასხვა სპილენძეულობითა-
ორის თუმნისა და ახლაც არს მფლობელობასა შინა მოხელეთა ეკლე-
სიისათა“¹.

როგორც ჩანს, ი. ჟვითაშვილი საშუალო შეძლების მქონე
ებრაელი უნდა ყოფილიყო, ხოლო ღარიბი ებრაელი ყოველგვარი
ძალმომრეობის დაცვის გარეშე იდგა და უკიდურესობამდე იყო მი-
სული: როდესაც სოფლად მოსიარულე წვრილი ვაჭარი სახლში და-
ბრუნდებოდა,—წერს ი. ჩორნი,—მებატონე აგზავნიდა მასთან თავის-
კაცებს, და, სავალდებულო ბეგარის გარდა, დამატებით სთხოვდა.
საჭირო ფულს. უარის მიღების შემთხვევაში მებატონე აწიოკებდა
თავისი ღარიბი ყმა-ვაჭრის ოჯახს და სახლის ნივთებსაც კი სტა-
ცებდა².

ყოველგვარ უფლებას მოკლებული ღარიბ ებრაელთა მასა მარ-
ტო მებატონისა და ეკლესიის ბეგარა-გადასახადებით როდი იყო
დატვირთული. მას მებატონეებზე არანაკლებ ყვლეფდა და ავიწ-
როებდა თვით შეძლებული ებრაელი ვაჭარიც, რომელიც მისი სა-
შუალებით საკმაო ქონებას იძენდა. ამიტომ იყო რომ—დროთა გან-
მავლობაში ეკონომიურად მოღონიერებული თითო-ოროლა შეძლე-
ბული ებრაელი ვაჭარი თავს ითავისუფლებდა საბატონყმო ურთიერ-
თობისაგან და ეზლა უკვე თანასწორი უფლებით აღჭურვილი, თა-
ვისი კომერციული საქმიანობით გვერდში ედგა და კონკურენციას
უწევდა სხვა ეროვნების შეძლებულ ვაჭრებს და შესაძლებლობის
ფარგლებში ცდილობდა ხელში ჩაეგდო უმთავრესად საშინაო ვაჭ-
რობის საღავეები.

მსხვილი ვაჭრისათვის მოსახერხებელი და ხელსაყრელი არ იყო
მომხმარებელზე უშუალოდ საქონლის გაყიდვა, რადგან მომხმარე-
ბელთან მორიგება და საქონელის ცალობით გაყიდვა მას დიდ ღროს
ართმევდა, მაშინ როდესაც წვრილ ვაჭარზე საქონლის ბითუმად გა-
ყიდვისა და მორიგეობისათვის მცირე ღრო იყო საჭირო და, ამ შემ-
თხვევაში, ცხადია, საქონლის ბრუნვაც მეტი რაოდენობით შეიძლე-

¹ ქუთაისის არქივი, იმერეთ. ეპარქ. კანც. ფონდი № 172, ნაწ. II, საქ. № 817, საბ. 8.

² ი. ჩორნი, დასახელებული ნაშრომი, თავი 28.

ბოდა. საშინაო აღებ-მიცემობის ხელში ჩასაგდებად მსხვილი ვაჭრისათვის, სხვათა შორის, ერთ-ერთ საუკეთესო იარაღს წარმოადგენდა საქონლის კრედიტით გაცემა, და სწორედ წვრილად მოვაჭრე ებრაელთა უპრავლესობა, რომელსაც არ გააჩნდა თავისი საკუთარი საშუალებანი, იძულებული იყო მსხვილი ვაჭრისაგან კრედიტით აეღო საქონელი და სამუდამოდ მისი საქონლის გამყიდველი ან, სხვა-ნაირად რომ ვსთქვათ, მისი „მოჯამავირე“ ყოფილიყო.

მთელი რიგი საბუთებიდან ირკვევა, რომ, როგორც მევახშის ხელში ჩაყარდნის ღირებულება გლახის ვერასოდეს თავს ვერ აღწევდა მევახშის ვალებისაგან, ისევე საკუთარ საშუალებას მოკლებული ებრაელიც მთელი თავისი სიცოცხლის განმავლობაში უმთავრესად შეძლებული ვაჭრის, მეზატონისა და, როგორც ქრისტიანი, ისე ებრაელი სამღვდელოების სასარგებლოდ მუშაობდა.

ამის დასადასტურებლად საქმარისი იქნება სანიმუშოდ რამდენიმე საბუთს გავეცნოთ: 1843 წ. დ. ონში მცხოვრები ებრაელი კოკია ქონაშვილი თხოვნას აძლევს რაჰის საეკლესიო მამულის გამგებელს მღვდელ-მონაზონ იოსტიოსს, სადაც აღნიშნავს, რომ რამდენიმე ხნის წინ იმერეთის არქიებისკოპოსმა სოფრონმა მისი სიღარიბის გამო სავალდებულო ბეგარის გადახდა 6 მანეთიდან 3 მანეთამდე შეუმცირა; ხოლო უკანასკნელ ხანებში მას ისევ 6 მან. ბეგრავენ. ქონაშვილი აღწერს რა თავის გაჭირვებულ მდგომარეობას, სხვათა შორის, აცხადებს: „ვარ მე თანამდებ ზღუვად ფულებთა სხვადასხვა პირთადმი ვალებთა, ვიდრე ოცდაათსა თუმნამდე და არცა არავინ მანდო ფული, რათა მით ვივაჭრო და გადავიხადო ესეოდენი ვალები, და ანუ ვარჩინო წვლილი¹ ცოლშვილი, ცხრა სულნი მათ რიცხვთა შინა. თუმცა ვარ[თ] ოთხნი მამოზრითი სქესისანი, გარნა მათ ოთხთაგან მყვანან ორი მცირე წლოვანი და მე უკიდურესისა სიღარიბისა და უქონლობისა გამო... არა ძალმიძს გადახდა არა თუ ექვსი მანეთისა, არამედ ორისაცა...“², რის გამოც ქონაშვილი მოითხოვს მისი სავალდებულო გადასახადის ორი მანეთით განსაზღვრას და მევალეებისაგან თავის დაცვას. ქონაშვილის სიღარიბეს ეკლესიაც არ უარჰყოფს და მისი განცხადების საფუძველზე მიტროპოლიტი დავითი რაჰის უზნის თანამსჯულს შემდეგი შინაარსის მიმართვას უგზავნის: „დაბა ონში მცხოვრებ საეკლესიო ყმას კ. ქონაშვილს მევალები არ აძლევენ ვაჭრობის საშუალებას, რადგან,

¹ ასეა დედანში.

² ქუთაისის არქივი, იმერეთის საეპარქიო კანცელარიის ფონდი № 453, საქ. № 765, საბ. № 6.

როდესაც იგი გასასყიდად ვალით იღებს საწვრილმანოს, კრედიტორები ხელიდან ჰგლეჯენ მას საქონელს, რის გამოც იგი დაყვანილია ისეთ უკიდურესობამდე, რომ არა თუ თავისი ვალების გადახდა, არამედ რამდენიმე წლის, საგრძნობი რაოდენობით, დაგროვილი საეკლესიო ბეგარის გადახდაც არ შეუძლია¹. ამიტომ მიტროპოლიტი უამდგომლობდა, რათა ვალების გადასახდელად ქონაშვილისათვის მიეცათ 6 წ. ვადა, რითაც მას ეკლესიის ბეგარის გადახდის საშუალება ექნებოდა. ამ საქმიდან ჩანს, რომ ქონაშვილის 9 სულისაგან შემდგარ ოჯახში ორი მამაკაცი შრომისუნარიანია და ვაჭრობენ, მაგრამ მიუხედავად მათი ვაჭრობისა, ისინი შეძლებული ვაჭრის სამუდამო ვალში არიან ჩაეარდნილნი და დიდ გაჭირვებას განიცდიან; ქონაშვილს არავითარი უძრავ-მოძრავი ქონება, რითაც შეეძლებოდა შეეძლოთ მთავრობის საშუალებით თავიანთი პრეტენზიის დაკმაყოფილება, არ გააჩნია, რის გამოც მას ეხლა უკვე სხვისაგან ნისიით აღებულ საქონელსაც კი სტაცებენ. ხოლო მიტროპოლიტი იმდენად ცდილობს ქონაშვილის დაცვას, რამდენადაც მის კმას საშუალება მიეცემა საეკლესიო ბეგარა გადაიხადოს.

შეძლებული და წვრილი ვაჭრის ურთერთ დამოკიდებულების ნათელ სურათს გვაძლევს აგრეთვე ქუთაისში მცხოვრები ბინიურშიველისა და ელიგულაშვილის შორის წარმოებული დავა, რომლის მოკლე შინაარსი შემდეგში მდგომარეობს: 1849 წ. მანუახ ელიგულაშვილი (იგივე კატიპარიაშვილი) ხელწერილს ართმევს კაცო ბინიურშიველს იმის შესახებ, თითქმის პირველმა 130 მ. ასესხა უკანასკნელს, სამი წლის ვადით.² 1852 წ. ქუთაისის საქალაქო პოლიცია ელიგულაშვილის საჩივრის საფუძველზე უწყებას უგზავნის ბინიურშიველს, რათა მან 7 დღის განმავლობაში გაანაღდოს ელიგულაშვილის ვალი, წინააღმდეგ შემთხვევაში მას ქონებას აუწყერენ. მის საპასუხოდ ბინიურშიველს პოლიციაში შეაქვს წერილობითი თხოვნა, სადაც აღნიშნავს: „ქუთაისის მცხოვრების ებრაელის მანავახ ელიგულაშვილის საჩივარსა ზედა ჩემზედ 130 მან. ვერცხლის ფულისა, მაქვს პატივი მოსახსენებლად, რომელ ხსენებულს ვალშიდ აქვს მას მიღებული ჩემგან ერთი ცხენი ღირებული 40 მანეთად და 20 მან. ფულად... ხოლო დანაშთენი, რაიცა არის, ე. ი. 70 მან., მე არა მიმიზღავს ამა მიზეზითა, რომელ მე ვიყავი იმისი მოჯამაგირე ორი წელიწადი ამა პირობითა, რომ

¹ იქვე, ფურც. 5.

² ქუთაისის არქივი, ქუთაისის საპოლიციო სამმართვე. ფონდი № 130, საქ. № 9, ს. 30

მისი საქონელი უნდა გამესყიდა ათი თორმეტათ და, რასაც მეტს მოვიგებდი, ჩემთვის უნდა მოეცა. მაგრამა შემდგომ გასყიდვისა საქონლისა ვარი მყო მან და მე დანაშთენი ფული აღარ მიმიცია. მომჩივანე ჩემი მ. ელიგულაშვილი მინათლავს მე შვილებს და მქონდა მე იმაზედ ნდობა და არ გამომირთმევია ბარათი ცხენში და ფულშიდ... მეორედ: მოჯამაგირეობა ჩემი, მასთან რომ ვიდექი, იციან ერთობით ქუთაისის მცხოვრებლებმა ებრაელებმან და გვქონდა ზემოაღწერილი პირობა და განსაკუთრებით ეკითხვის ფიცქვეშ იოსება მაჩაშვილს, რომელიცა მე და ის ერთად ვსყიდდით მის საქონელს და უნდა მოეცა იმას ჩემთვის მონაგები“... ამის გამო ბინიაურიშვილი მოითხოვს, რათა გამოძიებული იქნეს ეს საქმე და კანონიერ ფარგლებში ორივენი დაკმაყოფილდნენ. პოლიციაში საჩივრის შეტანამდე ელიგულაშვილს ეს საქმე გაუსაჩივრებია იმერეთის ეპარქიის გამგებელთანაც, რომელსაც ბინიაურიშვილი, როგორც საეკლესიო ყმა, ახსნა-განმარტებას აძლევს და აცხადებს, რომ მას ელიგულაშვილის გარდა, სხვა ვაჭრების ვალიც აქვს და შეუძლებლობისა და შვილების ავადმყოფობის გამო ჯერჯერობით ვერც იმათ უხდის ვალს, და მოითხოვს, რომ მასზე დარჩენილი ვალის ნაწილის გადახდა ადროვოს ელიგულაშვილმა. განცხადების დასასრულს ბინიაურიშვილი დასძენს: „ესეცა უნდა მოვიხსენო, რომელ ვალი მაგისი დიდის ხნით წინეთ იქნებოდა ჩემ მიერ მიზღვეულ, უკეთუ იგი არ დაეფლო ბოროტ სიხარბესა მით, რომ მე ვაძლიე შეძლების დროს აბრეშუმი შესაბამს ფასათ, რადგან არ მქონდა ნაღდი ფული, გარნა სიხარბემან მან, რომელ სურდა საზარალოდ ჩემდა და... სასარგებლოთ თვისათვის ისურვა იგი არა ღირებულს ფასათ მიღება, არამედ ნახევარ ფასათ დამიწყო თხოვნა და მის გამო თვით იგი შეიქმნა მიზეზი, რომ დამრჩა ამა დღეინდელსა ჩემს შეუძლებელს მდგომარეობამდე ვალი მისი, რომელიც არის ჩემს მიერ არა ფულათ აღებული, არამედ საქონლათ მოცემული“. ¹ პოლიცია და ეკლესია ყოველ მხრივ ცდილობდნენ დაეკმაყოფილებინათ ელიგულაშვილის პრეტენზიები და მართლაც, 1865 წ. იმერეთის ეპისკოპოსის განკარგულებით, ელიგულაშვილის თავნისა და სარგებლის დასაფარავად, ბინიაურიშვილს უწერენ საცხოვრებელ ბინას, ხის სახლს. ² ამ საქმიდან აშკარად ჩანს, რომ: 1. ელიგულაშვილს ფული კი არ ჟსესხებია ბინიაურიშვილისათვის, არამედ საქონელი მიუცია კრედიტით, „ათი-თორ-

¹ იქვე, საბუთი 28.

² იქვე, საბ. 34.

მეტით“, ე. ი. 20% მოგებით და ეს უკანასკნელი (ბინიაურიშვილი) მისი საქონლის გამყიდველი, ანუ „მოჯამაგირე“ ყოფილა, რაშიაც მას დაპირებული მოგება არ მიუღია; 2. ბინიაურიშვილს ვალის ერთი ნაწილი გადახდილი ჰქონია, მაგრამ ელიგულაშვილი მას მაინც 130 მან. ედავება, რის განაღდებაშიაც ელიგულაშვილს ეკლესია და პო-ლიციაც ეხმარება; 3. ელიგულაშვილი არავითარ ანგარიშს არ უწევს არც ბინიაურიშვილის გაჭირვებულ მდგომარეობას, არც მასთან მოყვრულ კავშირს და ხელისუფლების დახმარებით ერთად-ერთ სა-ცხოვრებელ ბინას ართმევს.

ასეთ პირობებში მოქცეული ქონაშვილისა და ბინიაურიშვილის მსგავსი წვრილი ვაჭარი, — მიუხედავად იმისა, რომ ეს უკანასკნელი ვაჭრობას აწარმოებდა, ხოლო ვაჭრობა და სავაჭრო მოგება მეტნა-წილად სხვის დაკლებასზე და მოტყუებაზე იყო დამყარებული¹, — ექვს გარეშეა გაჭირვებას განიცდიდა. ეს გაჭირვება კი გამოწვეუ-ლი იყო არა მარტო იმით, რომ მას ბატონი ყვლეფდა, ავიწროე-ბდა და მასთან ერთად მეფის მთავრობაც ადამიანურ უფლებებს უზღუდავდა, არამედ იმითაც, რომ მას შეძლებული ებრაელი ვაჭა-რი ისეთ მაღალ ფასებში აძლევდა ნისიათ საქონელს, რომ ამ საქონ-ლის მოგებით გასაღება და აქედან საჭირო საარსებო საშუალებათა მოპოება ძნელი იყო.

* * *

ამრიგად, ალემულ პერიოდში ებრაელთა ძირითადი სამეურნეო-ეკონომიური საქმიანობისა და ურთიერთ დამოკიდებულების შესახებ შეიძლება გავაკეთოთ შემდეგი მოკლე დასკვნები:

1. საქ. ებრაელთა უმრავლესობის ძირითად სამეურნეო საქმიანობას შეადგენდა ალემ-მიცემობა, უმცირესობისა კი — სოფლის მეურნეობა და შინაძრეწველობა თუ ხელოსნობა (უმთავრესად).

2. ალემ-მიცემობაში მონაწილე ებრაელთა შორის საგარეო და მსხველ ვაჭრობაში მცირე ნაწილი იყო ჩაბმული; ამათგან ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირათ პირველ ყოვლისა ახალ-ციხისა და ქუთაისის ებრაელებს, ხოლო უფრო ნაკლებ მნიშვნელო-ვანი — სხვა დაბა-სოფელში მცხოვრებ ებრაელებს; მოვაჭრე ებრაელთა უმრავლესობა კი — საშინაო ალემ-მიცემობაში იყო ჩაბმული და მრავალ სახის სამრეწველო საქონლის ასოორტიმენტიც და სასოფ-ლო-სამეურნეო პროდუქტებით აწარმოებდა წვრილ ვაჭრობას ადგი-ლობრივად.

3. თავიანთი ეკონომიური მდგომარეობისა და საზოგადოებაში დაკავებული ადგილის მიხედვით მოვაჭრე ებრაელობა შეიძლება გაი-ყოს სამ კატეგორიად: პირველ კატეგორიას უნდა მივაკუთვნოთ ვაჭართა მაღალი ფენა — უმცირესობა, რომელიც ფლობდა საკმაო კაპიტალს, კავშირი ჰქონდა საზღვარგარეთის სავაჭრო ცენტრებთან

¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. 1, გვ. 288.

და უმთავრესად ბითუმად ვაჭრობას მისდევდა. ამ ფენაში მოქცეული ვაჭარი, სარგებლობდა რა გარკვეული უფლება-პრივილეგიებით მმართველ კლასებში, დროთა განმავლობაში ხელში იგდებდა საშინაო ვაჭრობის სადავეებს, იძენდა დიდ კაპიტალს და სხვა ეროვნების ვაჭრებთან ერთად გარკვეულ ადგილს იჭერდა ახალ საზოგადოებრივ ურთიერთობაში.

მეორე კატეგორიას შეიძლება მივაკუთვნოთ ვაჭართა საშუალო ფენა, რომელიც პირველთან შედარებით რიცხობრივად დიდ ნაწილს შეადგენდა; ამ ვაჭრებს მეტ-ნაკლებად გააჩნდათ თავიანთი საკუთარი თანხა, მაგრამ შედარებით მცირე ქონებრივი შეძლებისა და უფლებრივი შეზღუდვის ნიადაგზე მათ, რასაკვირველია, ალემ-მიცემობის ფართო მასშტაბით წარმოება არ შეეძლოთ; ისინი უმთავრესად ადგილობრივ, მსხვილი ვაჭრებისაგან ნაღდ ანგარიშზე და ნაწილობრივ ნისიათაც იძენდნენ საქონელს და, როგორც თავიანთ საცხოვრებელ ბინებზე, ისე პატარა ღუქნებსა და ბაზრობებზე აწარმოებდნენ ცალობით ვაჭრობას.

მესამე კატეგორიას შეადგენდა ვაჭართა დაბალი ფენა—ანუ წვრილ ვაჭართა დიდი უმრავლესობა, რომელსაც ან ძალიან მცირე რაოდენობით ან სრულიად არ გააჩნდა საკუთარი საბრუნავი თანხა და, რაიმე ხელობასა და სხვა საქმიანობას მოკლებული, იძულებული იყო მსხვილი ვაჭრებისაგან ნისიათ აეღო საქონელი და ამ უკანასკნელისაგან მუდმივ დამოკიდებული ყოფილიყო. დაბალ ფენაში მოქცეული ყმა ვაჭართა ღარიბი მასა, მოკლებული იყო ადამიანურ უფლებებს, დატვირთული იყო სხვადასხვა გადასახადებით; მას ავიწროებდა ბატონი, მთავრობის მოხელე, შეძლებული ვაჭარი, სამღვდელოება; იგი მახლობელ თუ შორეულ სოფლებში ზურგით ატარებდა სხვის საქონელს, დიდი წვალებით შოულობდა საარსებო წყაროს და შეძლებული ვაჭრის სამუდამო ვალში ჩავარდნილი, მშრომელ მოსახლეობასთან ერთად, სიღარიბესა და გაჭირვებას განიცდიდა.

ებრაელი წვრილი ვაჭრები სოფლითი-სოფლად სიარულით და იქ ალემ-მიცემობის წარმოებით (რაც, შეიძლება ითქვას, მათი ალემ-მიცემობის სპეციფიკურ მხარეს შეადგენდა), აკავშირებდნენ სოფელს ქალაქთან, ამარაგებდნენ გლეხობას ქალაქის ნაწარმოებით, უადვილებდნენ მათ გაცვლა-გამოცვლის წარმოებას და საერთოდ ხელს უწყობდნენ სოფლად ნატურალური მეურნეობის დაშლას¹.

¹ ამაზე უფრო დაწვრილებით საუბარი გვექნება ამ მიმოხილვის მეორე—ნაწილში.

И. ПАПИСМЕДОВ

**К истории торговли грузинских евреев
(1800—1865 г.г.)**

(Резюме)

На основании исследования материалов, относящихся к состоянию хозяйственно-экономической жизни и деятельности грузинских евреев с начала XIX века до падения крепостного права в Грузии, автор констатирует:

1. В восточной Грузии грузинские евреи больше всего населяли местечки и деревни, в Западной же—местечки и города.

2. Подавляющее большинство грузинских евреев в это время находилось в крепостной зависимости на положении помещичьих, церковных и государственных крестьян. В Восточной Грузии большинство евреев-крестьян принадлежало помещикам, а Западной Грузии—церкви.

3. Главным занятием и основой экономической жизни подавляющего большинства грузинских евреев, в силу исторических условий, служила торговля; остальное меньшинство больше всего занималось сельским хозяйством и кустарным промыслом.

4. Во внешней торговле принимало участие лишь незначительное число евреев—торговцев, державших в первое время (приблизительно до 60-х годов XIX в.) торговую связь с городами Турции и Ирана, а впоследствии и с торгово-промышленными городами России. В этой внешней крупной торговле значительное место занимали, главным образом, ахалцхские и кутаисские евреи. Подавляющее большинство евреев-торговцев вело внутреннюю мелочную торговлю разными товарами.

5. Основная масса евреев-торговцев была лишены возможности вести торговлю в большом масштабе в силу своего зависимого крепостного положения, ограничения в правах царизмом бедственного материального состояния и низкого уровня экономической жизни самой Грузии.

6. В зависимости от своего экономического положения и занимаемого места в общественной жизни евреев-торговцев можно разделить на три категории:

4. საქ. ებრაელთა ისტ. ეთნ. მუზეუმის შრომები, ტ. I.

ა) Высший слой торговцев, или крупные торговцы, составлявшие лишь незначительную часть евреев, занимавшихся торговлей.

б) Средний слой торговцев больше численностью по сравнению с первым.

в) Низший слой торговцев, или мелкие торговцы (коробейники),—в подавляющем большинстве.

Торговец первой категории вел внешнюю и преимущественно крупную торговлю, обладал достаточными средствами, наживал большой капитал, пользовался известными привилегиями и правами среди господствующих классов, конкурировал с торговцами других народностей Закавказья, захватывал главным образом рынки внутренней торговли и занимал видное место среди нарождающейся буржуазии.

Средний торговец не столько обладал собственным капиталом и на базе своего сравнительно небольшого состояния, конечно, не мог принимать участие в торговле большого масштаба и, покупая товары на месте у крупного торговца за наличный расчет, частью же в кредит, вел, главным образом, мелкую торговлю на месте же, в деревнях и на ярмарках.

Торговец третьей категории, нисшего слоя торгового класса, обладая самым незначительным оборотным капиталом, или совсем без всякого капитала и, лишенный возможности заниматься ремеслом или чем либо иным, был принужден брать в кредит товар у крупного торговца и, таким образом, находиться вечно в экономической зависимости от последнего.

Находившийся в нисшем слое крепостной еврей-торговец был лишен самых обыкновенных человеческих прав и изнемогал под тяжестью оброка и различных податей, его обирал помещик, притеснял представитель власти, эксплуатировал состоятельный торговец, обманывало духовенство; он по близким и отдаленным деревням на спине таскал товар своего хозяина, с большим мучением находил для себя источник пропитания и, вечно изнывая в долгах у состоятельного торговца, вместе с трудящимся населением испытывал притеснения и нужду.

7. Еврей-коробейник, пробираясь по деревням со своим товаром, связывал деревню с городом, снабжал крестьян продукцией города и способствовал товаро-обмену между ними.

М. П. ШУКЯН

ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЕВРЕЕВ ГРУЗИИ В XIX СТОЛЕТИИ

В 1783 году грузинский царь Ираклий II-ой заключил с русской императрицей Екатериной II-ой договор, по которому Грузия признала протекторат России.

Царская Россия обязалась оказывать Грузии вооруженную помощь в борьбе против внешних врагов. Однако во время нападения персидского шаха Ага Мохамед-хана в 1795 году, подвергшего город Тбилиси страшному разорению, царизм не оказал Грузии никакой помощи.

При императоре Александре I-ом Грузия окончательно была присоединена к России. Договор о независимости страны во внутренних делах был превращен русскими царями в клочок бумаги. Грузия была наводнена солдатами, жандармами и чиновниками. Каждый шаг новых поработителей был связан с огнем, кровью и насилием.

Царизм, осуществляя в стране политику руссификации, обрекал трудящиеся массы на политическое бесправие, административный произвол и культурный гнет.

Поддерживая и укрепляя феодально-крепостнические отношения, царизм вступил в союз с грузинским дворянством, которое сделалось активным проводником царской колониальной политики на Кавказе.

„Российский царизм в своей завоевательной политике на Юг и Восток, хищными когтями крепко впивался в тело народов Грузии. Опираясь на грузинских князей, дворян и помещиков, за счет побряжек им в эксплуатации и обирании масс, царизм пытался укреплять и держать свое господство в Грузии“ (Л. Б е р и я. Победа ленинско-сталинской национальной политики).

При присоединении Грузии к России встал вопрос, на основании каких законов управлять краем. Первое решение царского правительства выразилось в постановлении (высочайший рескрипт) от 12 сентября 1801 г., что „по общему правилу оставляются все состояния обитателей царства грузинского при своих правах и преимуществах“. В связи с этим были предприняты меры к ознакомлению с законами царя Вахтанга, касательно гражданского уложения вообще и крепостного права, в частности, так как предполагалось оставить в силе из законов царя Вахтанга только гражданские законы. Но, в действительности, это осуществлено не было и даже был введен „по примеру российского судопроизводства, суд по форме на российском диалекте“, что однако вскоре было отменено, по ходатайству кн. Цицианова, высоч. указом 13 мая 1805 г. ¹.

Потом было приступлено к переводу уложения царя Вахтанга VI. Всего таких переводов было сделано четыре. На основании этих переводов Сенатом в 1828 году был издан „Сборник законов царя Вахтанга“ для руководства в судах Грузии“. Но издание сборника не разрешило задачи, и в течении первых тридцати лет не успели размежевать действие грузинских и русских законов. Потом началось рассмотрение вопроса о совместимости законов царя Вахтанга с русскими законами. И, наконец, после бесконечных пересмотров и колебаний „в течении пятидесяти с лишним лет“ были приняты за основание в Грузии русские законы. (Выс. утв. мнение Госуд. совета от 20 окт. 1859 г. о замене в Закавказье постановлений из уложения Вахтанга общими узаконениями империи с некоторыми изъятиями, распространяющимися на Грузию, т. е. Тифлисскую и Кутаисскую губ.“) ².

¹ Акты Кавказской археографической комиссии, т. IV, стр. 7.

² АКАК, т. X. Доклад Б. С. Багратион-Мухранского кн. Воронцову от 7 августа 1853 г. (по записке II отд. соб. е. и. в. кнц. о законах царя Вахтанга) стр. 64, 66-68, 85-87, 100-103. О том же, АКАК, т. XII, отчет ген. фельдмарш. кн. Барятинского за 1857-59 годы, стр. 1328.

Таким образом, в течении более пятидесяти лет, после присоединения Грузии к России, фактически не было никакого оформленного порядка в отношении применения законов в Грузии — и все зависело от произвола русских чиновников.

Русские чиновники в Грузии, состоя, в значительной своей части, из отбросов русского чиновничества, были олицетворением крайнего произвола и неимоверного взяточничества.

До высшей степени нелестную характеристику русского чиновничества в Грузии дают и высшие представители царской власти на Кавказе.

Так, например, сенаторы гр. Кутайсов и Мечников во всеподданнейшем рапорте относящемся к 1831 году, пишут; „местные начальники в Закавказском крае были более образцами нарушения законов, нежели блюстителями их“¹.

Во всеподданнейшем рапорте своем гр. И. Ф. Паскевич, главноуправляющий с 1827—1831 г., дает обстоятельную характеристику управления: „чрезвычайное разнообразие в формах управления“, „злоупотребления нисших местных начальств доходили до высочайшей степени“, „существуют разные сборы, чрезвычайно отягчающие народ“, „допущены были разные внутренние пошлины в пользу частных лиц“, „в Грузии существует почти столько же различных форм правления, равно неудобных, сколько самих уездов“ и т. п.²

По комедиям Г. Эристави можно ознакомиться с правосудием „доброго старого времени, правосудием продажным и пристрастным, уважающим все, кроме правды и справедливости“³.

Вопрос о крестьянских повинностях не был урегулирован при царизме в крепостной Грузии в отношении значительной массы крестьянства, находившегося во власти поме-

¹ АКАЕ, т. VIII, стр. 11.

² АКАЕ, т. VII, Всеподд. рапорт гр. Паскевича от 16 мая 1829 г. № 11, стр. 18-19.

³ Всеподданнейший рапорт гр. Паскевича от 24 апреля 1830 года № 4 АКАЕ том. VII стр. 36.

⁴ А. С. Х а х а н о в. Очерки по истории грузинской словесности вып. IV, стр. 93.

щиков. Немного лучше обстояло с государственными и церковными крестьянами. Церковные крестьяне в 1852 г. были перечислены в государственные ¹.

При царизме была использована существовавшая в Грузии подушная подать (махта) по 6 рублей взамен казенных податей разных наименований.

Затем также была применена натуральная подать сурсати, сбор провианта для войск в Кахетии и Карталинии. При русском управлении эти подати собирались преимущественно с „нижних состояний всех племен, обитателей грузинских“.

Селение, деревня, кочевье вносили сурсати по числу дымов, целым обществом. Доставка производилась в назначенные места в обывательских мешках и на обывательских подводах.

По желанию вместо доставки натурой допускалась плата деньгами по одному рублю за коду, за литру в 22 стилия (2¹/₂ стилия=фунту) по 10 коп. серебром грузинской монетой ².

Как тяжело ложились все эти сборы на крестьян и сколько бездушия и варварства было при этом проявлено, можно узнать из рапорта грузинского маршала генерал-майора Тамаза Орбелиани маркизу Паулуччи, от 14 марта 1812 года, где проводится об'яснение причин, вызвавших крестьянские волнения в Кахетии в 1812 году.

„Судя из народных разговоров прежних и нынешних“ причин волнений много, а именно: „неурожай хлеба, сряду два года в Грузии“ тем не менее цена хлеба для продовольствия войск оставалась прежняя. Настоятельные требования недоимок за другие годы. Поэтому народ вынужден покупать хлеб, закладывая недвижимые имущества „а иные самих детей за бесценок“. Доставка хлеба сопровождалась обмериванием со стороны провиантских чиновников и другими злоупотреблениями,

---

¹ С. Л. Авалиани, Крестьянский вопрос в Закавказье, т. I, стр. 135.

² Правила на сбор в Грузии за 1802 год под названием сурсат, хлебной подати; Представление кн. Цицианова гр. Кочубею от 27. IV. 1803 г. № 841—АКАК, т. II стр. 7 и 32, Предст. Каз. Эксп. ген. Тормасову от 28. V. 1810 за № 2023, том IV, стр. 35 и др.

медленным приемом хлеба, требовались подводы, „при всяком движении войск и по другим военным обстоятельствам, где у них воле, столь дорого ими покупаемые дохнут от разных вам небезизвестных причин, не возвращаясь никогда обратно ни 20-я часть. „Тягости повинностей, экзекуции в крестьянских домах при собирании провиантского хлеба¹. Бодбис-хевские жители в жалобе своей указывали на аналогичные причины; они называли крестьян, у которых забирали жен и по неделям держали их „снимали с них (женщин) штаны и палками били их (женщин), и нас (мужей), требуя службу по наряду, и у детей вырывали хлеб из рук, женщинам надевали камни на шею“, „брали женщин и запрягали их в „арбы“, „давали ли мы, кормили ли, поили-ли за все нас били“, двери суда были нам закрыты, „за жалобы еще более теснили, исправник все спал и когда к нему приходили жаловаться, то не иначе отворял дверь в свою комнату, как за взятку“².

В двадцатых годах 19-го столетия стали учащаться со стороны крестьян иски об отыскании вольности от помещичьей власти, что было вызвано тем, что до крестьян дошли слухи о постановлении правительства, что для установления дворянского достоинства и прав на крепостных крестьян требовалось представление помещиками письменных документов, чего у многих из помещиков не было.

Обеспокоенные этим власти приняли меры, и в 1849 году Кавказским комитетом было принято постановление, высочайше утвержденное 28 августа 1849 г., по которому был отменен первый пункт примечания к ст. 922 т. IX Св. законов о состоянии (изд. 1842 г.), на основании которого всякий крестьянин в Грузии на принадлежность коего помещик не имеет акта, может начать иск о свободе. Взамен этого крестьянин мог предъявить иск об освобождении от крепостной зависимости только при представлении им доказательств, что он сам или отец, или дед пользовался правами свободного состояния. При чем это постановление получило обратную силу

¹ АКАБ, том. V, стр. 65—81.

² Донесение бодбисхевских жителей моурави сигнахского уезда кн. Иосифу Андронику от 6 марта 1812 г. АКАБ, том. V, стр. 61—62.

в отношении тех крестьян, которые уже подали иск, но дела которых не были еще рассмотрены.

До полного окончания дела о свободе крестьяне должны были оставаться в полном повиновении помещиков, исполняя все обязательные работы и повинности¹.

В своих заботах о помещиках царское правительство ограничило распространение на Грузию российского закона, согласно которого крепостных людей, возвращавшихся из плена, приказано было признавать свободными. Для Грузии было постановлено, что приобретение свободного состояния по выходу из плена (ст. 705 IX т. Св. Зак.) определялось бы каждый раз судебным постановлением, основанным на 10 летней давности, т. е. 10 летним пребыванием крепостного человека в плену². Это исключение для Грузии мотивировалось обилием войн и пленников в Закавказьи.

Затем были запрещены самовольные переселения крестьян, что до русской власти—были отдушиной для крестьян, и с такими крестьянами было велено поступать как с бродягами³. В частности, были приняты меры к возвращению беглых крестьян, осевших в Грузии из Имеретии, и наоборот.

В 1832 году грузинские дворяне получили право удалять крестьян за проступки в ссылку на поселение в Кавказскую область, вместо Сибири (какое право было предоставлено русским помещикам)⁴.

Большая часть мероприятий в Грузии свелась к упрочению помещичьей власти над крестьянином. Никакие обращения к крестьянам представителей власти, помимо помещиков, не допускались на том основании, что они выводят крестьян из полной зависимости помещиков и клонятся к постепенному растроянству отличнейших сословий народа⁵.

---

¹ АБАЕ, том X, стр. 45—46.

² С. Л. Авалиани, Крестьянский вопрос в Закавказье, том. I, стр. 139.

³ Там-же, стр. 144.

⁴ Там-же.

⁵ АБАЕ, том VI, стр. 81. Предст. исполнительной экспедиции г-л Вельяминову 1-му от 27. I. 1826 г. № 1070.

Крестьянам было запрещено обращаться в судебные органы с просьбами о рассмотрении частных споров с помещиками.

Из „положительных“ законов, введенных царской властью надо отметить распространенный на Грузию в 1847 году общеимперский закон от 16 июня 1833 года, согласно которому людей можно было приобретать только с землей¹.

Еще до этого была запрещена продажа крестьян вне границ Грузии и Имеретии „ни семействами, ни же в розницу по одному человеку“. Продажа же внутри империи разрешалась не иначе, как целыми семействами и с землей, а не по одиночке, исключая разве одних оставшихся безродными“².

Законом 3 марта 1848 г. Грузинские крестьяне получили право покупать и законными средствами приобретать в собственность земли, лавки и другого рода недвижимые имущества, кроме населенных имений³.

В отличие от коренной России, не распространена была фактически на Грузию рекрутская повинность, что заменялось службой крестьян в „милиции“ по требованию начальства, также отдача крестьян помещиками за проступки в солдаты.

II

Интерес к евреям, находящимся в Грузии, царизм проявляет с самого начала присоединения Грузии к России.

Трактат о принятии Грузией верховенства России, заключенный в 1783 году карталино-кахетинским царем Ираклием II с Екатериной, предусматривает предоставление права „всем вообще карталино-кахетинским уроженцам“ селиться в России, выезжать а также, возвращаться „безвозвратно“ из России (артикул 10). Особо ограждается право карталино-кахетинского купечества „свободно отправлять свои торги в

---

¹ Авалиани, том I, стр. 137.

² Там-же.

³ Там-же, стр. 146.

России, пользуясь правами и преимуществами русского купечества" (артикул 11).

Если учесть, что в составе купечества феодальной Грузии евреи занимали заметное место, то не приходится сомневаться, что вышеприведенные статьи трактата предусматривали ограждение прав и евреев-уроженцев Карталино-кахетинского царства.

Уже в 1802 году в предписании от 10 июня за № 1565 генерал-лейтенанта Кнорринга, главноуправляющего в Грузии, полковнику Дренякину, предлагается „по открытии в Грузии правительственных и судебных мест... узнать подробно и точно внутреннее земли сей состояние... узнать, коли невозможно о числе душ особо мужского и особо женского пола, то хотя о числе домов или семейств в каждом селении обитающих: особо грузин, особо армян, особо татар, особо *жидов*¹ и других наций жителей, как где обитают, с показанием, которая из тех наций достаточнее и преимущественнее другой и каких нравов какой народ, пылких или кротких, также бодрость духа и склонность людей приметить”².

Главнокомандующий в Грузии кн. Цицианов в письме на имя исполнительной экспедиции датированном 1 апреля 1804 года № 285 предлагает „комендантам и капитан-исправникам наистрожайше наблюдать, чтобы не было перекупщиков, возвышающих от жадности к деньгам на необходимые вещи цены, к чему армяне после жидов суть наиспособнейшие люди к общему вреду жителей“³.

Несмотря на этот презрительный тон, отношение местной власти к евреям ремесленникам и особенно к богатым евреям-купцам, было скорее благоприятное, чем враждебное, что объяснялось необходимостью обеспечить хоть некоторое развитие торговли и ремесла, особенно в части обслуживания русских войск и чиновников, которые терпели в этом большие лишения, вследствие сильного упадка торгово-промышленной

¹ Курсив наш.

² АКАЕ, том I, стр. 487—488.

³ АКАЕ, том II, стр. 49.

жизни, в каком положении находилась Грузия, к моменту присоединения ее к России.

Так, в описании церемонии, происходившей по поводу открытия Бакинской портовой и пограничной таможни 6, 7 и 8 августа 1809 г., сделанном в официальном документе, отмечается участие наравне с представителями персидского и армянского купечества представителей и еврейского купечества, произнесших благодарственные речи от имени своих „народов“ и на своем родном языке.

В рапорте с. с. Литвинова кн. Цицианову от 24. XI. 1804 г. № 125 отмечается „при сем не должен упустить встретившейся мысли, чтобы для удобства хлебопашца, имеющего излишества продуктов и желающего купить оные, учредить в Одиши 2 базара в Хундзе между Лечхумом и Одиши, а другой в Хорго, приглася для последнего армян и жидов, которым отвести земли и предоставить некоторые выгоды“².

Присоединение Грузии к России совпало с эпохой просвещенного абсолютизма, когда и жестокие мероприятия, как выселение евреев шинкарей и арендаторов из деревень, внешне облекались в либеральную форму, т. е. декларировалось, что меры правительства в отношении евреев имеют целью „извлечь евреев, сколь можно, из их настоящего униженного состояния, предоставив им способы и нравственную необходимость обратиться к трудолюбию“³, „открыть все способы к просвещению, предоставляя им все нужные к тому одобрения и просвещения“ и т. д.

Положение 1804 года представляло евреям право водворяться в Кавказской губернии и приобретать здесь земельную собственность. Относительно Грузии такого постановления не было, но не было и ограничения. И в начале 19-го столетия в Грузии появились и русские и иностранные евреи, занимавшиеся преимущественно ремеслами: шапочники

¹ АБАК, том IV, стр. 85.

² АБАК, том II, стр. 489.

³ См. Ю. И. Гессен „Евреи в России“ Спб. 1906 г. Очерки общественной правовой и экономической жизни русских евреев: стр. 76 и следующие.

портные, сапожники и др. По заявлению высшей кавказской администрации евреи были желанными жителями Кавказа, т. к. они состояли, главным образом, из ремесленников, в которых ощущался большой недостаток.

Но уже в 1825 году с воцарением Николая I-го, министром финансов ставится вопрос о запрещении евреям жительства в Грузии. Это распоряжение не нашло сочувствия в высшей кавказской администрации, которая настаивала на оставлении евреев.

Так, 14 октября 1827 года тифлисский губернатор, генерал-ад'ютант Сипягин в отношении за № 367, писал министру внутренних дел:

„В Грузии, в особенности в Тифлисе с некоторого времени водворились евреи, из разных Российских губерний и из-за границы. Сами евреи занимаются, большей частью, портным и шапочным мастерством, также содержанием трактиров и, по недостатку в здешнем крае подобных людей, приносят занятиями своими выгоду военным и гражданским чиновникам“.

„Местное полицейское начальство, исполняя волю правительства и, находя, что в Грузии не дозволено постоянное пребывание евреям, сделало распоряжение о высылке их отсюда; но, по дошедшей ко мне от них жалобе на подобное распоряжение, я приказал оставить их на некоторое время в Тифлисе по уважению к тому, что в настоящее военное время портное мастерство их необходимо для удовлетворения требований чиновников, да и во всякое другое—высылка их из Грузии поставит в затруднение европейцев снабжать себя одеждой“.

„Доводя о сем до сведения в. выс.-а, я покорнейше прошу утвердить принятую мною на счет евреев меру. Впрочем я подтвердил Исполнительной экспедиции, дабы, за исключением разного рода мастеров и содержателей трактиров, все прочие заезжие евреи, праздно здесь живущие, либо занимающиеся разноскою по домам мелких товаров, немедленно были-бы высланы из Грузии в места для жительства им определенные“¹.

¹ АКАБ, т. VII, стр. 4.

Но, как отмечает редакция актов Кавказской археографической Комиссии, ходатайство это уважено не было, и губернатору было предложено выполнить циркулярное предписание министра внутренних дел от 25/X—1827 г. за № 2713 о высылке евреев в те места, к коим они по ревизии приписаны.

Это повлекло за собой вздорожание продукции ремесленного труда. Поэтому высшая администрация на Кавказе вновь возбудила ходатайство о разрешении, хотя бы временного правожительства евреям ремесленникам на Кавказе, „чтобы с одной стороны удовлетворить требования чиновников, а с другой, дать здешним жителям средства обучаться всем нужным ремеслам“¹.

Несмотря на все эти ходатайства, „Положением о евреях 1835 года Кавказ и Закавказье были исключены из местностей, открытых для жительства евреев. Таким образом, администрация на Кавказе была поставлена перед необходимостью выселить всех евреев, даже коренных жителей. Чтобы отвести эту меру высшей администрацией были посланы в Петербург статистические данные о евреях, число коих (за исключением не поддающихся учету евреев между покорившимися и непокорными горцами) превышало 12 тыс. душ. Когда же эти цифры оказались малоубедительными, то главноуправляющий Грузией категорически заявил, что высылка коренных евреев—невозможна, они занимаются хлебопашеством и промышленностью, а часть их состоит в крепостном владении. Что касается евреев, прибывших из других губерний, то ввиду приносимой ими пользы, им следует предоставить временное пребывание. Это ходатайство было удовлетворено, и законом 18 мая 1837 года были оставлены на постоянное жительство так называемые горские евреи (в эту категорию были включены и грузинские евреи), которые живут целыми селениями и упражняются в хлебопашестве“².

¹ Представление главноуправляющего в Грузии генерала барона Розена от 28/II—1833 г. № 88, тайному советнику Блудову АРАК, т. VIII, стр. 48.

² Еврейская энциклопедия т. IX стр. 73.

Остальным евреям, так называемым иногородным, за коном 1837 года было воспрещено водворение в Грузии, за исключением ремесленников, которым было предоставлено право временного проживания¹.

Из других запрещений, проведенных в отношении евреев, надо отметить запрещение от 17 апреля 1853 г. евреям водворяться в Боржоми, которому было в это время присвоено право местечка. Эта наглая выходка против евреев очень характерна, принимая во внимание, что в Боржоми была предоставлена льготная возможность водворения всем как русским, так и иностранным поданным всех вероисповеданий, кроме евреев².

Это запрещение относилось к иногородным евреям, т. е. не к коренному еврейскому населению Грузии.

Другое запрещение, относившееся ко всем евреям, было запрещение 1840 г. евреям и мусульманам проживать в портах Кавказского побережья, где в это время были учреждены 3 порта в Новороссийске, Геленджике и Сухуми. В эти порты правительством предполагалось привлечь переселенцев, предоставляя им целый ряд льгот. Но евреи и мусульмане по приказу Николая I-го были из этого исключены³.

Эта мера показалась странной даже кавказской администрации, которая нашла ее ненужной и неоправданной ни обстоятельствами дела, ни интересами края.

Очень характерен следующий отзыв об этом постановлении чиновника особых поручений при министре финансов к. с. Гагеймейстера, который в своих замечаниях генералу Нейдгардту по поводу предложенных мер генерала Анрепа „о торговле по восточному берегу Черного моря“, писал:

„С дозволением привоза иностранных товаров запрещаются сношения иностранцев с горцами и исключаются из новосозданных городов евреи—народ в высшей степени ми-

---

¹ Еврейская энциклопедия т. IX, стр. 73.

² Отношение кн. Чернышева кн. Воронцову от 17 апреля 1853 г. № 554 АБАК, том X, стр. 63.

³ Из записки генерал-лейтенанта Раевского о торговле с горцами и переселении на восточный берег АБАК, т. IX, стр. 473.

ролюбивый, не могущий обойтись без покровительства России“¹.

Борьба с субботниками нашла свое отражение и в постановлениях царского правительства в отношении евреев. Так, в письме тайного советника Ланского от 20 февраля 1825 г. на имя генерала Ермолова с приложением записки министра внутренних дел гр. Кочубея от 23/II—1813 года было предложено „из уездов (кавказских), в коих находится секта субботников или иудейская и соседствующих им уездов выселить всех евреев без исключения, где бы они не находились, и впредь, ни под каким видом и предлогом пребывания там им не позволять“².

Состав коренного еврейского населения в большей части Грузии в эпоху крепостного строя, в основном, состоял из крепостных крестьян-казенных, церковных и помещичьих. В Озургетском и Ахалцихском уездах крепостных евреев не было³ и жившие там евреи принадлежали к свободным состояниям.

Ахалцих до 1828 года был в турецком владении. При турецкой власти в Ахалцихе среди евреев были богатые купцы, которые вели торговлю, как в самом Ахалцихе, так и в Имеретии.

Так, во всеподданнейшем рапорте главнокомандующего в Грузии генерала Ртищева от 3 сентября 1816 года, отмечено, что в Имеретии народ был вынужден „отдавать всю торговлю в руки армян, католиков и жидов соседних с Имеретией турецких владений, из коих многие, имея дома, лавки и другие недвижимые имения в Имеретии, живут в Кутаисе лет по 30 и боле, а семейства их находятся в Ахалцихе или других турецких пашалыках, к коим они за границу переводят

---

¹ Отношение генерала Нейдгардта к стат. секретерю Позену от 15 февраля 1844 года № 219 АКАК, том IX, стр. 662.

² АКАК, том VI, ч. II-ая, стр. 632.

³ Отношение кутаисского гражданского губернатора № 2167 от 21-го марта 1859 года на имя Департамента госуд. имуществ гл. упр. наместника на Кавказе—Рукописный материал. Кутаисское районное архивное управление, фонд кутаисского губернского Правления № 510 дело № 795, документ № 53.

все богатства сей земли, не состоя сами под непосредственной властью и зависимостью существующего в Имеретии правительства и пользуются правами чужеземных гостей"¹.

Наличие довольно большого количества крупного купечества, ведущего внешнюю торговлю, среди ахалцихских евреев констатируется и при русской власти в Ахалцихе. Так в делах Кутаисского губернского правления, относящихся к 1855—56 году имеется ряд дел о выдаче евреям-ахалцихским жителям заграничных паспортов на поездку по торговым делам в Персию и Константинополь².

Об этом же говорит и Кавказский календарь на 1849 г. „Торговля эта провозимыми товарами находится главнейшим образом в руках евреев с давних лет имеющих оседлость в Ахалцихе“ (стр. 5).

Кроме купцов среди коренных евреев Грузии были и ремесленники, что видно из письма кн. Воронцова к статс-секретарю Буткову, датированого 18 февраля 1852 г. № 274³.

„Здесьние ремесленники принадлежат к иностранцам, колонистам, к господским отпущенникам, приписавшимся к г. Тифлису, к евреям Закавказским и мещанам и крестьянам казенным и помещичьим, проживающим здесь по „плакатным паспортам“. Крупные купцы среди евреев были в Имеретии, главным образом, среди церковных евреев. Были евреи, владевшие крепостными крестьянами, что видно из приказа главнокомандующего о запрещении продавать и закладывать евреям крепостных крестьян—христиан.

Об этом пишет 3 сентября 1816 года главнокомандующий в Грузии генерал Ртищев во всподданнейшем рапорте: ⁴ „сверх того по рассмотрениям моим, я открыл другое зло, которое также слабостью последнего царя (Соломона) вкоренилось в Имеретии между помещиками к предосуждению веры христианской и состоящее в том, что они почитали дозволенным крестьян своих христианского вероисповедания от-

¹ АБАК, том V, стр. 491.

² Кутаисский архив. рукописный материал, фонд кутаисского губернского правления № 478 дело № 30.

³ АБАК, том X, стр. 54.

⁴ АБАК, том V, стр. 492—493.

давать ненаказанного под залог и даже продавать евреям—природным жителям Кутаиса“. Поэтому предписано „временному имеретинскому правлению и правителю Имеретии“:

„Чтобы все имеющиеся у евреев под залогом или в продаже христианские семейства немедленно были отобраны под непосредственное ведение правительства, а помещики их заложившие или продавшие заставлены были-бы властью законов непременно их выкупить, удовлетворяя в полной мере евреев за все издержки, так как помещики вдвое их виновнее, переступив в сем случае гражданские законы и также законы самой веры и совести своей“.

Если помещик не может выкупить своих крестьян, то это предоставляется его родственникам или другим помещикам с обязательством удовлетворения евреев по мере возможности. Если же сами помещики, их родственники или другие желающие не явятся к акту выкупа, то „в таком случае семейства их обратить в казенных крестьян, предоставив свободу евреям судебным порядком искать своего удовлетворения“.

Одновременно было сделано распоряжение отобрать подписку через окружных начальников от помещиков и евреев, что им это запрещено, и всенародно об'явить об этом в Кутаиси и в селениях каждого округа: „который крестьянин или целое семейство христианского вероисповедания продаст или заложит еврею после сего об'явления, в первый раз будет наказан штрафом в казну, вдвое против той суммы, за которую продал или заложил своих крестьян, и 4-х месячным арестом в крепости или на гауптвахте, а при втором изобличении в сем-же преступлении все его крестьяне и земли возьмутся под опеку казны с удалением от всякой над ними власти и с назначением из доходов пристойного ему содержания с семейством. Евреи же, преступившие сие запрещение в первый раз наказуются отобранием в собственность казны крестьян ими купленных или принятых в залог, без всякого за сие удовлетворения, и подвергаются при том публичному телесному наказанию, а во второй раз, сверх сего

истязания, будут сосланы на вечное поселение в Сибирь со всем их семейством" ¹.

Но большинство коренного еврейского населения в Грузии было крепостное. Надо было оформить их крепостное состояние, которое находилось в разрыве с положением о евреях 1804 года, не разрешавшим закрепощать евреев. В связи с этим 24 августа 1850 года было дозволено Закавказскому приказу общественного призрения производить ссуды под залог евреев (и магометан), принадлежащих грузинским помещикам в качестве крепостных ².

Грузинское крепостное еврейство испытывало на себе все тягости, которые ложились на крепостное крестьянство. Подобно остальным крестьянам евреи были предметом продажи, и дарения, и всяких других коммерческих и имущественных сделок.

Вот следующий документ об отдаче еврея в приданое. Среди описи различных вещей, передаваемых дочери в приданое фигурируют и крестьяне-евреи и христиане.

„Волею божией выдал я дочь свою Марину замуж и отдал ей в приданое:

9 серебрянных тазов, одну азарпешу, один супракашума, одну серебрянную столовую ложку, нож и вилки и сорок головных уборов, двадцать пять лечаков, постели, одиннадцать ковров. Серебрянный прибор для женского убора. Медные приборы, котлы и прочие. Две служанки. Сверх того шесть дворов крестьян, именно селения Цедели, сыновья и племянники крестьянина Иваника Мамурадзева, Кацую Мамурадзе с братом Симоном и двоюродным братом Нанием селения Жашква, Тарела Бандиашвили селения Толы, Мамука Кереселидзе, селения Шардометы, Дадикела Гоглидзе и местечка Они еврей Даниела Шашукашвили. Сии крестьяне и евреи с семействами и им принадлежащими именами.

Тавад Бери Церетели³.

¹ АКАЕ, том V, стр. 492—493.

² Еврейская энциклопедия, том IX, стр. 77.

³ Кутаисский архив, фонд имеретинского временного правления, № 209, дело № 75, документ № 12.

Документ этот был представлен помещиком кн. Эриста-ви в суд в доказательство своего права на еврея Шашукашвили, который возражал против несения подати Эриста-ви, указывая, что, будучи в нераздельном имущественном состоянии со своим братом, он не может платить подати одновременно двум помещикам.

Подобно крестьянам-христианам крепостные евреи старались освободиться от власти помещика, возбуждая иски о свободе от помещичьей власти. Вот перед нами одно дело, дошедшее до Правительствующего сената. Это иск об освобождении от крепостной зависимости от помещика кн. Церетели онских евреев Хахиашвили¹, относящийся к 50-ым годам XIX-го столетия.

Онские евреи Хахиашвили в своем иске об освобождении от крепостной зависимости от помещика Церетели, владельца Они, ссылались на то, что они не состояли в крепостной зависимости помещика, владельца Они. В губернский суд помещиком была представлена грамота, выданная одним из предков помещика Церетели, сардаром (начальник войск) сахлтухуцес Зурабом Церетели, предкам истцов-евреев Хахиашвили, в котором сардар Церетели от своего имени и имени своих потомков обещался не мстить евреям Хахиашвили за побег и не продавать их в рабство, а также не облагать их „необложимыми“ податями, т. е. чрезмерными податями. Руководствуясь этим документом, редакция которого по мнению суда говорит о том, что евреи не пристали к этому князю, как свободные, а провинились перед помещиком своим бегством, так как иначе они не „потребовали бы такое обязательство от помещика“, и сами помещики не приняли бы такое право выразить в бумаге данной не своим крестьянам“, суд отказал истцам в освобождении от крепостной зависимости. Решение было обжаловано евреями в Сенат. И Сенат, рассмотрев апелляцию евреев местечка Они, затребовал от главного управления Закавказского края следующих сведений: „1-ое, существуют ли в Закавказском

---

¹ Кутаисский архив, фонд кутаисского губернского правления № 510 дело № 795.

крае случаи подобные настоящему, т. е. чтобы евреи жители местечек, пожалованные бывшим местными царями, князьями или дворянами, принадлежали последним на крепостном праве, и 2-ое отчего эти случаи произошли: от значения ли жалованных царских грамот, или вследствие туземного на сей случай обычая, получившего силу закона, или по другому какому либо законному основанию“.

Экспедиция государственных имуществ главного управления Закавказского края отношением от 23 июля 1858 года за № 2817¹ запросила кутаисского гражданского губернатора, который в свою очередь запросил всех уездных начальников губернии.

На основании собранных сведений от уездных начальников кутаисский гражданский губернатор письмом от 21 марта 1859 года № 2167² сообщил в Департамент государственных имуществ главного управления, что 1) евреи, жители местечек — пожалованные бывшими имеретинскими царями церкви, князьям и дворянам, принадлежат им на крепостном праве; 2) Случаи эти произошли в Шоропанском и Рачинском уездах, как доносят тамошние уездные начальники от значения жалованных царских грамот, а также и от туземного на сей случай обычая, получившего силу закона“.

Крепостные евреи представляли часто прибыльную статью для своего помещика, и помещик только за большие деньги давал свободу. Так, в Кавказском календаре на 1852 г. мы читаем об имеретинских евреях: “...они действительно довольно зажиточны и были примеры, что за выкуп своей семьи на свободу они платили помещику до 10 тыс рублей серебром, а за то, чтобы пересылать их на новое место, вносили тысячу рублей серебром и более. Но за то их никто и никогда не стесняет в вере, не старается обращать в православие и не упрекает за исповедание, как это случалось в странах более образованных. Из числа евреев есть даже много принадлежащих монастырям, и некоторые из них вносят

---

¹ Документ № 44 названного выше дела кутаисского архива.

² Там-же, документ № 53.:

в церковь, как подать, ладан и воск для богослужения (стр. 333).

Церковь очень рьяно относилась к своему живому имуществу в лице крепостных евреев и строго регламентировала каждый их шаг.

Так, всякая продажа и покупка находившихся во владении церковного еврея земли и строений могла совершаться только с разрешения церкви¹. На заем денег требовалось разрешение духовного начальства, иначе он объявлялся недействительным². Самостоятельно без разрешения церкви церковный крестьянин мог совершать заем на сумму не свыше 15 рублей серебром. Завещание можно было делать также только с разрешения духовного начальства, иначе оно объявлялось недействительным³. Иски в суд церковные евреи, как и другие церковные крестьяне, могли предъявлять только с разрешения церковного начальства⁴.

Соответственно и опись судом имущества церковного еврея и самый разбор гражданских исков к церковным евреям мог совершаться только с ведома церкви и с участием депутата от церкви⁵.

Церковь очень заботливо оберегала свои права в отношении крепостных евреев и строго следила за взысканием причитающихся с них податей.

Следующий документ в этом отношении очень характерен: „22 февраля 1846 года, № 215.

От митрополита Давида управляющему иеромонаху Николаю.

„В селении Кулаши на земле князя Георгия Микеладзе живет принадлежащий Кацхинскому монастырю еврей по проз-

¹ Кутаисский архив, фонд Епархиальной канцелярии № 937, дело № 62, документ № 2, фонд № 759, дело 1444, документ № 9, фонд 1529, дело 878, документы 1—6

² Там-же, фонд Имерет. Епархиальн. канц. № 923, дело 1803, документ № 2.

³ Там-же, фонд И. Е. К. Часть II-ая, № 484, дело 1366, документ № 40.

⁴ Там-же, фонд И. Е. К. № 246, дело 90, документ 2.

⁵ Там-же, фонд И. Е. К. № 923, дело 1803, документ 6.

ванию Елишакшвили. Означенный монастырь имеет письменное обязательство князя Микеладзе о том, что пока упомянутый еврей будет находиться у него в ведении его, то следующая с него в пользу церкви подать, заключающаяся в двух чарехах воска и столько-же ладана, всегда безоговорочно будет поступать в пользу церкви¹.

По сообщению настоятеля монастыря, еврей с некоторого времени перестал отбывать означенные подати, поэтому предлагается „выяснить, удостовериться и донести.... „1-ое, во скольких душах заключается он, на чьей земле ныне живет, какое имеет состояние, почему не отбывает подати и с какого времени и по какому случаю перестал платить. 2-ое, взыскать с него за настоящий же год воску и ладану и представить мне с присовокуплением, не простирает-ли на него еврея, князь Георгий Микеладзе какого-либо помещичьего права“¹.

В данном случае не ясно, полностью ли, принадлежит еврей Елишакшвили церкви, или возможно, что, обложив своего крепостного еврея податью, в данном случае натуральным взносом—воском и ладаном в пользу церкви, помещик не освободил еврея от подати и в свою пользу.

Неясно это и самому митрополиту. Поэтому он и поручает: „выяснить, удостовериться, донести“, не простирается ли на еврея какое-либо помещичье право.

Возможно, что помещик, пожертвовав своего еврея церкви, все же решил, поскольку еврей остался в его имении, эксплуатировать его также и в свою пользу.

Во всяком случае, в данном деле еврей являлся объектом гражданских взаимоотношений между помещиком и церковью. Его мнения здесь не спрашивали, ибо он являлся вещью, объектом права собственности.

Церковь, случалось, накладывала свою руку и облагала данью в свою пользу и государственных крестьян.

Перед нами очень интересное дело—это совместный иск крестьян армян и евреев об освобождении их от крепостной

---

¹ Кутаисский архив Им. еп. в. № 337, дело 1306, документ 2-ой.

зависимости церкви. Жалобщики—государственные крестьяне, насильно обложенные церковью, живут на своей и государственной земле. В результате двойного закрепощения принуждены платить подати государству, церкви и городу. Крестьяне жаловались местной власти, но успеха не имели. В результате они обратились с жалобой к военному министру. В виду характерности для данной эпохи этого документа приводим его полностью.

„Военному министру господину генерал от инфантерии и кавалеру Александру Ивановичу Чернышеву.

Кутаисских жителей от армян: Петра, Павла, Мартия и Захария Моклияшвилих, Саркиса Оганезова и Иония Душяшвили, Евреев: Иосеба, Арона Цициашвилих, Ело Давишвили Абрама¹.

Прошение.

Имеем честь объяснить вашему сиятельству, что предки наши принадлежали царям имеретинским и не известны мы с введением каким либо образом в церковное владение поступили,—и во время бытности здесь кутаисского митрополита Досифея мы церкви никаких податей не платили. По взятии митрополита из Имеретии постановленный управителем над церковным достоянием ныне уже умерший архимандрит Николай Чхеидзе обложил на нас церковную подать, считая нас живущими на церковной земле, тогда как мы живем на пожалованной царем и на собственной своей купленной, отчего мы отзывались² на нее. За это заключили нас на гауптвахту, через какое насилие платим мы, а теперь не в силах отбывать церковные и казенные повинности и городские издержки. А как мы почитаем себя церковными, но есть казенные, а потому всепокорнейше просим Ваше сиятельство, не оставьте на наше прошение сделать на сем-же какого-нибудь решения о свободе нас от церковной принадлежности. При сем присовокупляем, что мы уже произносили здешнему начальству жалобы, а никакого удовлетворения на наши жало-

¹ В подлиннике не указана фамилия Абрама, видимо Ело Давишвили имеет второе имя Абрам.

² Очевидно—отказывались.

бы не получили, а как мы намерены были жаловаться вышшему начальству, но как по бедности нашей не в силах были.

Прошение сие сочинил и на бело переписал со слов просителей кутаисский житель Иван Арджеванидзе, апреля 27 дня 1842 г.¹

Прошение это было переслано военным министром на разрешение Кутаисского уездного суда.

Запрошенное по этому вопросу управление церкви, в лице игумена Семена, замещавшего отсутствовавшего преосвященного митрополита Давида, в пространном объяснении на имя уездного суда, представил очень подробное обоснование в защиту своего крепостного права на жалобщиков как общего характера, так и на каждого в отдельности.

„Еврей Абрам Датиашвили, он же Бинашвили говорит“ — пишет-игумен, — „что он подати никогда добровольно не вносил, но взыскивали с него оную насильно. — Доказательство можно сказать, смешное“.

„В нашем государстве никому не представляется право сильного и если бы с него взыскивало духовное начальство подать только по праву сильного, а не по праву предоставленному ему законом, то он всегда бы, в течение нескольких десятков лет мог найти себе защиту у начальства гражданского. Если же защиты в нужное время не искал, то значит, он сознавал справедливость взыска с него подати духовным начальством, по принадлежности церкви“².

При этом он ссылается на очень умеренную подать. Неправильны, по его мнению, доводы истца, что предки его не принадлежали церкви, а царю. Предки могли не принадлежать церкви, но цари внуков или правнуков пожертвовали церкви.

Также не имеет значения доказательства, по мнению игумена, что истец живет на казенной земле. Много церковных крестьян живут на казенной земле, а казенных на церковной и т. д.

---

¹ Кутаисский архив фонд И. Е. К. часть II-ая, № 172, дело № 817, документ № 2.

² Кутаисский архив, фонд И. Е. К., часть II-ая, № 172, дело 817, документ 24.

Нам неизвестны результаты этого иска крестьян армян и евреев об освобождении их от крепостной зависимости церкви. Но, судя по приведенным выше документам, показывающим очень активную защиту церковью своих нрав на закрепощенных ею крестьян, а также общую политику царизма в Грузии, направленную, в основном, на укрепление позиции крепостников против угнетенного крестьянства, надо полагать, что это решение было не в пользу крестьян,—в данном случае евреев и армян.

Приведенный материал характерен в том отношении, как сильна была воля крестьян к освобождению от крепостной зависимости, а также, что в крепостной Грузии не было национального антагонизма между крестьянами евреями и христианами, выступавшими солидарно в защиту своих прав.

Интересно отметить, что в просмотренном нами ряде документов по вопросам гражданских взаимоотношений с крепостными евреями мы не нашли никаких антисемитских выпадов против евреев.

В пятидесятых годах в Грузии имел место первый ритуальный процесс, в котором высшая администрация Закавказья в лице кн. Воронцова сыграла руководящую роль.

Процесс этот, так называемый Сурамский ритуальный процесс, доходил до Сената, который решением своим от 13 мая 1853 года¹ определил: „подсудимых евреев Давида и Гавриила Джанашвили, Михаила Кожияшвили, Рафаила и Ибраила Джанашвили, Ело Пичхадзе и Абрама Джинджихашвили по похищению и умерщвлении ими ребенка Алексея Джанапарашвили, для исполнения религиозных обрядов, оставить, согласно с заключением министра внутренних дел, в сильном подозрении, предоставив князю наместнику разослать их по одиночке в отдаленнейшие места, по собственному его усмотрению, с учреждением над ними, в местах их жительства, строжайшего полицейского надзора“.

Само это обвинение было состряпано „нацвали“ Акоповым и дворянами Чинчаладзе, которые подготовили из от-

---

¹ Из материалов Историко-этнографического музея евреев Грузии.

сталых крестьян-жесвидетелей, показавших под присягой, что евреи убили христианского ребенка для ритуальных целей. В этом процессе была использована в качестве свидетеля дочь одного из обвиняемых евреев, которая после соответствующей „обработки“ судебными чиновниками, показала, что отец ее и дядя убили ребенка и что-то потом разослали евреям.

Причастность кн. Воронцова к созданию этого дела подтверждается тем, что этот князь, кокетничавший в переписке с Монтеффиоре (известным еврейским благотворителем, занимавшим видное место среди высшей аристократии в Англии) своим свободомыслием и неверием в ритуальные процессы¹, уже после своего перевода в Петербург, хлопотал о приведении приговора Сената в исполнение, приводя мотивы, как убежденности его в виновности осужденных евреев, так и общего характера—экономической вредности этих евреев (и видимо вообще евреев для местного населения)².

Интересно отметить, что при наличии таких враждебных выпадов царской администрации против еврейской религии.

---

¹ Переписка кн. Воронцова с Монтеффиоре опубликована в газете „Кавказ“ 1871 г. № 22.

² В Русском архиве за 1870 год помещено одно из писем кн. М. С. Воронцова к М. П. Шербину: „Санкт-Петербург 13 декабря 1855 г. Я очень любопытен знать, как у вас окончилась история жидов из Сурама, обвиняемых в том, что они по суеверию их секты умертвили ребенка. Я слышал, что Московский сенат вполне утвердил мое мнение и что в его решении было сказано предоставить князю-наместнику разослать их по одиночке в отдаленнейшие места, по собственному его усмотрению, с учреждением над ними в местах их жительства строжайшего полицейского надзора.

Итак, я хотел-бы знать, исполнилось ли это решение Сената после моего отъезда и куда были отосланы эти евреи по одиночке. Во время моего двукратного пребывания в Боржоме я удостоверился в действительности убийства совершенного евреями и было-бы очень жалко, если-бы их оставили в Сурами или в окрестностях только под надзором полиции, потому, что кроме их преступления, присутствие их здесь есть бедствие для христиан...“.

эта же администрация с самого начала своего водворения на Кавказе, усердно поддерживала власть раввинов над опекаемой ими еврейской массой.

Следующий документ в этом отношении подтверждает силу раввинов в части управления своей паствой и обеспечение их поддержкой со стороны власти. В виду крайней характерности этого документа мы приводим его полностью.

„Его сиятельству кутаисскому военному губернатору управляющему гражданской частью господину генерал-майору и кавалеру князю Александру Ивановичу Гагарину.

Кутаисской губернии избранного от общества евреев старшего рабина Елиа Члакишвили и младших рабин: Иосифа Цициашвили, Иосифа Елигулашвили, Моше Рижинашвили, Исаака Чиквашвили, Моша Чиквашвили, Абрама Папиашвили, Арона Папиашвили, Арона Елигулашвили, Исаила Мошацшвили, Исхака Бабаликашвили, Исхака Шабуа, Моша Цициашвили.

Я, как старший рабин по обязанности своей и по долгу нашей веры обязан смотреть за хорошим поведением моих подданных, но никак не мог ожидать того, чтобы евреи Шалом Гагулашвили и Моша Якобашвили начали противиться против нашей веры, вчерашнего числа при обществе наших евреев эти из'ясненные лица начали хулить свою веру и опорочили жестоко меня, словом они суть противники в обществе которые нарушают спокойствие наше. Перед этим я публично в церкви об'явил моим младшим рабинам и всем, чтобы они ни под каким видом не смели без позволения моего совершать комунибудь брак.

Но, не принимая во внимание такое мое предложение, еврей Шалома Гагулашвили ночью без ведома всякого совершили брак девице еврея Исхака Пичхадзе на женатого Батона Какителашвили, такие поступки его решают меня приискать к вашему сиятельству защиты и всепокорнейше просить этих двух из'ясненных противников засадить впредь до исследования поступков их на гауптвахту и лишить нас от их общества, дабы уклонилось бы общество наше от дурных поведений их этим оградить нас от сих последних.

При сем подяиси всех евреев о действительности упорства означенных в сем лиц представить честь имею. Прощение сие со слов просителей сочинял и на бело переписывал пи-сец Машаенко¹.

Интересно в этом документе, что преследуется не Батико Какителашвили, якобы женившийся вторично при наличии неразведенной жены, а хулители веры Гагулашвили и Якобашвили.

Таким образом, царизм в Грузии, с самого начала своего появления в этой стране, придерживался политики поддержки власти еврейского духовенства над еврейской массой, учитывая значение также и еврейского духовенства, как своих агентов и пособников в деле закрепощения народа.

Надо отметить, что в коренной России царская власть вплоть до восьмидесятых годов, в интересах ассимиляции евреев и насаждения среди них христианства, придерживалась политики, в общем, враждебной против еврейского духовенства, стимулируя развитие и распространение светского образования среди евреев, как посредством разных льгот для евреев, оканчивающих среднюю и высшую школу, так и развертыванием в районах заселенных евреями правительственной светской школы для евреев.

Политика поддержки еврейского духовенства и борьба за внедрение религиозного начала в воспитании еврейской интеллигенции началась только с восьмидесятых годов, когда выявилось широкое участие еврейской интеллигенции в революционном движении.

В Грузии же еврейское население было предоставлено царизмом исключительно власти помещиков и еврейского духовенства и никаких даже попыток к распространению среди них образования не делалось. Не активизировал царизм в Грузии и насильственного обращения евреев в христианство.

Это различное отношение царизма крепостной эпохи к еврейской религии в коренной России и в Грузии, окраине царской России, чрезвычайно характерно.

---

¹ Материалы Историко-этнограф. музея евреев Грузии. Том 58-а, стр., 83—84. 5-го января 1852 года, г. Кутаиси.

В коренной России, где царизм эпохи крепостного строя получил в наследство от Польши значительную массу еврейского населения свободного состояния с известной автономией в сфере своей бытовой и религиозной жизни, говорящую на своем языке, с самостоятельной культурой, он в этой автономии (кстати ставшей вредной и для самих евреев¹) усматривал опасность, и, борясь с ней, делал одно время чуждое ему дело—внедрял и распространял светское образование среди некоторой части еврейского населения.

В Грузии еврейское население ничем не выделялось от остального населения, единственно только тем, что в составе еврейского населения мало было помещиков—землевладельцев. Но почти в таком же положении в Грузии были и армяне, высшее сословие которых состояло, за немногими исключениями, только из купцов. Так же, как и христиане, евреи были приписаны к сословиям, не составляя отдельных обществ. Так же, как и христианское население—евреи в подавляющей массе состояли из крепостных крестьян. Еврейская община в Грузии носила только узко-религиозный характер и не имела той власти над своими членами, как кагалы в Белоруссии, Украине, Литве и Польше и тех прав в отношении обложения и юрисдикции, какое имел кагал.

Интересы поддержания покорности в этой массе, в значительной части крепостной, с самого начала подсказывало ему поддерживать еврейское духовенство и тот мрачный религиозный режим, который это духовенство установило. И вот здесь с самого начала установился дружественный союз между царскими чиновниками и еврейским духовенством. Сказалось, возможно в некоторой мере, также и влияние веротерпимости, которая была исторической традицией грузинского народа, начиная с крестьянства и кончая господствующими классами, что мешало царизму активно и открыто выступать против еврейской религии в Грузии.

Но общее давление царизма, давление Петербурга, сказывалось и в Грузии. Таким был ритуальный процесс в Су-

¹ Так как эта автономия изолировала евреев от остального населения и отдавала еврейские массы под власть еврейской буржуазии и духовенства.

рами, процесс, как мы видели из приведенных выше документов, проведенный и организованный с активным участием князя-наместника Воронцова.

Общее правовое положение евреев, в подавляющей мере, крепостных, было тяжелое, но это тяжелое положение определялось общим положением крестьянства, которое особенно притеснялось царизмом в Грузии, ставшей окраиной царской России. Евреи, также, как и крестьяне грузины, стояли под властью помещиков-крепостников, находясь одновременно под кабалой своих раввинов и кулаков-купцов из своей же среды.

III

Во 2-ой половине XIX века в Грузии стало пробивать себе дорогу капиталистическое развитие. Проводятся железные дороги. Проводится телеграф, начинается разработка марганца, каменного угля, строятся заводы, фабрики, правда, большей частью, кустарного или полукустарного типа. Упраздняется крепостное право (1864—1867 г.г.).

Страна начала приобщаться к новым условиям. От форм натурального хозяйства она быстро переходила к формам капиталистического производства. Но этот переход был сопряжен со свойственными развитию капитализма процессами. С одной стороны упадок и разложение ремесленно-кустарного производства и, с другой стороны, упадок сельского хозяйства и обнищание крестьянских масс. Сказалось и воздействие российского капитализма, смотревшего на Грузию, как на свою колонию.

У Ленина в книге „Развитие капитализма в России“ дана блестящая характеристика воздействия России на внутреннее развитие Кавказа и Грузии. „В пореформенную эпоху происходили, с одной стороны, сильная колонизация Кавказа, широкая распахка земли колонистами, особенно на Северном Кавказе, производившими пшеницу, табак и пр. на рынок и привлекавшими массы сельских наемных рабочих из России. С другой стороны, шло вытеснение туземных вековых „кустарных“ промыслов, падавших под конкуренцией привозимых московских фабрикатов. Падало старинное производство оружия под конкуренцией привозимых тульских и бельгийских изделий—падала кустарная

выделка железа под конкуренцией привозного русского продукта, а равно и кустарная обработка меди, золота, серебра, глины, сала и соды, кож и т. д. Все эти продукты производились дешевле на русских фабриках, посылавших на Кавказ свои изделия. Падала обработка рогов в бокалы, вследствие упадка феодального строя в Грузии и ее исторических пиров, — падал шапочный промысел, вследствие замены азиатского костюма европейским, падало производство бурдюков и кувшинов для местного вина, которое впервые стало поступать в продажу (развивая бочарное производство), и завоевало в свою очередь русский рынок. Русский капитализм втягивая, таким образом, Кавказ в мировое товарное обращение, нивелировал его местные особенности — остаток старинной патриархальной замкнутости, создавая себе рынок для своих фабрик¹.

Освобождение крестьян в царской России, проведенное крепостниками, носило „бюрократически — уродливый характер“ (Ленин). Но еще более крепостнический характер получило „освобождение крестьян“ в Грузии.

Фактически крестьяне в Грузии, как и в России, не были освобождены, а только переведены в разряд временно обязанных крестьян.

Временно-обязанные крестьяне должны были ежегодно платить помещику за земли под двор 3—6 рублей, с садов и виноградников от $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{3}$ урожая, с пахотной земли от $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{3}$ урожая, с покосов $\frac{1}{3}$ сбора.

Гр. Воронцов-Дашков, наместник Кавказа, писал о крестьянской реформе в Грузии следующее:

„Коренной надел в Тифлисской губернии был определен на дым в 5 десятин неполивной земли и $2\frac{1}{2}$ десятины поливной, оброк, в среднем, при переводе на деньги по ценам хлеба в 60-тых годах, определялся в 9 рублей с десятины, т. е. был в момент установления в три раза более самого высокого оброка в Европейской России (в Симферопольском и Феодосиевском уездах Таврической губернии). Здесь экономическое положение большинства крестьян с прекращением крепостной зависимости прямо ухудшилось: повинность определена в $\frac{1}{4}$ долю урожая, а в Кутаисской губернии для некоторых земель

¹ Ленин, т. III, издание III-е, стр. 463—64.

в $\frac{1}{3}$, тогда как при крепостном праве, по свидетельству всеподданнейшей записки великого князя Михаила Николаевича от 1-го Июня 1865 года, она не составляла „вообще более чем от $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{10}$ и даже $\frac{1}{20}$ части урожая, как с вина, так и других земных произведений“. Вместе с тем в виду предоставления помещикам права оставлять в своем распоряжении половину имения, а малоземельным дворянам, имеющим в Тифлисской губернии менее 30 десятин, в Кутаисской—менее 30 кдз (11 $\frac{1}{8}$ дес.) и вовсе не наделять крестьян землею, бывшие крепостные, пользовавшиеся обычно всем имением помещика, так как собственного хозяйства у последнего не было, или получили в надел земли менее, чем пользовались, или оставались вовсе без надела“¹.

Характерной особенностью реформы в Грузии являлось то обстоятельство, что временно-обязанные отношения могли быть прекращены только по воле помещика. В центральной России помещики такими льготами не пользовались. Да и сами временно-обязательные отношения были прекращены там в восьмидесятых годах, а выкупные платежи в 1906 году. В Грузии временно-обязанные крестьяне существовали до 1912 года, а выкупные платежи были прекращены лишь после революции 1917 года.

В 1911 году журнал „Кавказское хозяйство“ (орган Императорского О-ва сельск. хоз-ва) писал: „В России сейчас вспоминают о крепостничестве, как о давно отошедшем в область истории тяжелом кошмаре. Но Закавказье, и, в частности, Грузия до сегодняшнего дня еще не удостоилась закона о прекращении временно-обязательных отношений к помещикам и землевладельцам. Экономическая зависимость наших крестьян, как наследие эпохи крепостничества, за эти пятьдесят лет все усиливалась и вылилась в новую форму закрепощения“².

Так называемое освобождение крестьян от крепостной зависимости в Грузии имело своим результатом массовое обезземление крестьянства. Целые группы крестьян были со-

¹ Всеподданнейшая записка гр. Воронцова-Дашкова 1907 г. стр. 34—35.

² № 4 стр. 3.

вершено „освобождены“ от земли, т. е. совершенно лишены земли, которой раньше располагали: хизаны, крестьяне мелкопоместных дворян и т. д., пролетаризованы и выброшены на рынок труда.

Резкое сокращение земельных владений крестьян, сопряженное с полным обезземлением значительного количества крестьян, вызвало большое повышение арендных платежей за помещичьи земли, т. к. крестьянство при недостаточном развитии промышленности в Грузии, принуждено было, в основном (часть крестьянства уходила на отхожие промыслы в Россию), искать применения своего труда в деревне. В результате неимоверное повышение арендной платы за помещичью землю. Чтобы арендовать землю у помещика, крестьянину надо было платить не только чрезвычайно высокую арендную плату, но и приносить помещику еще подарки, чтобы он сообразовал отпустить свою землю в аренду.

В тяжелом экономическом положении оказалась и большая часть мелкопоместного дворянства, которая не находила приложения своих сил в новых изменившихся условиях экономики Грузии. Царская власть, занятая, в основном, устройством и поддержкой крупного дворянства, ничего не делала для устройства значительной в Грузии массы мелкопоместного дворянства. Ограбление крестьян в пользу мелкопоместного дворянства, произведенное при проведении в Грузии крестьянской реформы, т. е. полное лишение земли крестьян, находившихся в крепостной зависимости от мелкопоместных дворян, не внесло значительного облегчения в положение мелкопоместного дворянства. В результате воровство и разбой получили значительное распространение именно среди мелкопоместного дворянства.

Об этом говорят официальные документы.

Так, в отчете о ревизии административных учреждений Лечхумского, Сенакского и Зугдидского уездов Кутаисской губернии, произведенной действ. статск. советником и кавалером Сараджевым с I.XI—1880 по 16/III—1881¹, мы читаем:

¹ Рукописный материал—Кабинета кавказоведения тбилисской публичной библиотеки им. К. Маркса.

6. საქ. გზარელთა ისტ. ეთნ. მუზეუმის წიგნები, ტ. I.

„Такое положение мелкопоместных, обедневших дворян, при отсутствии в них даже элементарного образования, может служить объяснением того факта, что очень большой процент числа правонарушений, преимущественно кражи лошадей и скота, приходится на долю их“ (стр. 731) и далее: „во многих местностях сложилось в крестьянском населении и в лучшей части самого дворянства убеждение, разделяемое и местной администрацией, что если дворяне не занимались бы воровством, или не укрывали бы воров, то преступление это не приняло бы столь больших размеров“ (там-же стр. 733).

Во второй половине девятнадцатого столетия царизм усиленно продолжал колонизацию Грузии. Это мотивировалось тем, что каждая площадь удобной земли, каждая пядь, занятая способным и устойчивым русским населением, представляет колонизационный оплот русского государственного дела в крае¹.

В первой половине XIX столетия в Закавказье селили, главным образом, отставных солдат, раскольников, немцев, предоставляя, особенно последним большие преимущества. После реформы, колонизация для царизма, помимо способа создать „колонизационный оплот“, сделалась одной из форм разрешения аграрного вопроса в метрополии, средством затушить революционную борьбу крестьян против помещичьего землевладения. Наделение земель колонистов шло в ущерб прямым интересам коренного населения².

В Грузии не была полностью введена судебная реформа 60-тых годов. Отказ ввести в Кутаисской губернии суд с участием присяжных заседателей кутаисский генерал-губернатор в отчете за 1899 год мотивировал тем, что „суд присяжных, как суд представителей общественной совести, может, прежде всего, существовать в стране развитой и культурной“, какой он Грузию не считал.

В Грузии не было введено земское самоуправление. Но

---

¹ Всеподданнейшая записка гр. Воронцова-Дашкова стр. 81.

² „Очерки по истории рабочего и крестьянского движения в Грузии“ Ф. Е. Махарадзе и Г. В. Хачапуридзе, Тбилиси, 1932 год.

земские сборы существовали. Поступавшие средства шли на содержание сельской стражи.

В введенном в грузинской деревне, по примеру центральной России, сельском управлении, бесконтрольными хозяевами были старшина и писарь, которые, почти целиком, были не выборные, а назначенные начальством.

Тип сельского администратора, вымогателя и взяточника, обрисован в повести „Мосе Мцрери“ (Писарь Мосе) известного грузинского писателя Егнате Ниношвили.

Продажность власти, в особенности полиции, которая отмечалась безконечными поборами с населения, подтверждается рядом официальных документов¹.

Весь аппарат власти поддерживал и защищал интересы помещиков. Члены сельского управления: старшина, писарь и другие назначались с согласия крупных дворян и находились под их полным влиянием. В Карталинии помещики чувствовали себя полными хозяевами и на крестьян продолжали смотреть, как на своих крепостных. В Грузии в 90-тых годах дворяне постоянно грозили крестьянам применением розог.

„Окраинная“ политика царизма проявлялась и в постановке народного просвещения. Школ было значительно меньше, чем в центральной России. При этом школы, в первую очередь, обслуживали русское население. Одна школа приходилась на 3000 русских, 4800 грузин, 5400 армян и 17300 тюрок.

Грузия еще меньше была обеспечена средними учебными заведениями. Доступ туда имели только дети состоятельных родителей. Проводники колониальной политики в Грузии резко протестовали против основания в Тбилиси университета на том основании, что высшая школа будет способствовать „развитию в местном обществе сепаратистских идей“, что в высшей школе „соберутся все революционеры и она превратится в вечный вулкан“².

---

¹ Отчет о ревизии административных учреждений лечхумского, сенакского и зугдидского уездов кутаисской губернии, произведенной с I.XI 1880 года по 16 марта 1881 г. (рукописный материал), — приведенный выше и другие.

² Статья Г. В. Хачапуридзе. Крестьянское движение в Грузии, стр. 65.

Двойной гнет национально-колониальный и буржуазно-помещичий делал положение трудящихся в Грузии особенно тяжелым. Ответом на этот гнет явились массовые крестьянские революционные выступления и интенсивное развитие революционного движения среди рабочих Грузии.

IV

Положение евреев в Грузии во второй половине XIX столетия определялось общим положением, в котором находилась страна, рассматривавшаяся царизмом, как колониальная окраина, рынок сбыта и сырьевая база для русского и иностранного капитала, а также и специальной политикой царизма, в отношении евреев, политикой натравливания гнева и недовольства народных масс существующим режимом против евреев, чтобы этим отвлечь народные массы от борьбы с царским строем. При этом, необходимо отметить, что, несмотря на казавшееся многим наличие будто-бы особых облегчений для кавказских, в том числе грузинских евреев, фактически вся сила, вся злоба царского антисемитского законодательства в Грузии направлялась с особой силой, именно на так называемых „туземных“ евреев, создавая в отношении них, если можно так выразиться, специальную „колониальную“ линию или разновидность в общей антисемитской политике царского правительства по отношению к евреям.

Подобно подавляющей массе населения Грузии, грузинские евреи, в своей значительной части, оказались после освобождения от крепостной зависимости на положении временно-обязанных крестьян, испытывая на себе силу новых взаимоотношений, которые попечительная и заботливая в отношении помещиков царская власть создала между бывшими крепостными крестьянами и их крепостниками. Кроме того, болезненный процесс пролетаризации крестьянства, пролетаризации при недостаточном развитии промышленности, а следовательно возможности применения для этого крестьянства своего труда, сказался с особой силой на грузинских евреях, которые, не имея иной сферы приложения своих сил, всей подавляющей массой принуждены были искать пропитания ис-

ключительно в сфере мелкой разносной торговли. При этом, начавшийся интенсивный процесс расслоения крестьянской массы, с особой силой сказался на еврее-крестьянине, мелком торговце, который отныне, кроме помещика, попадал в новую кабалу—кабалу кулака-торговца, который ссужал его товаром, на которого он работал, отдавая ему львиную долю своего заработка, так что ему едва оставались средства на нищенское существование.

Значительные затруднения испытывал грузинский еврей и в отношении возможности применения своего труда в ремесленном производстве, т. к. общая конкуренция фабричной промышленности, а также более состоятельных и более искусных в своем мастерстве приезжих из России или заграницы ремесленников, сказывалась с особой силой на грузинском еврее-ремесленнике, бывшем, в основном, деревенским ремесленником наименее подготовленным к усложнившейся экономической обстановке, к новым требованиям рынка.

Надо отметить, что в отличие от евреев коренной России, грузинские евреи даже на короткое время не испытали на себя политики некоторого распространения светского образования среди евреев, которая в течени восьмидесяти лет, т. е. с начала 19-го столетия до восьмидесятых годов проводилась царским правительством в отношении евреев и содействовала, при всем бюрократичном способе его проведения, созданию довольно значительной интеллигентской прослойки среди евреев. Поэтому власть еврейского духовенства, духовенства реакционного и невежественного, особенно тяготела на грузинском еврейском населении.

Религиозная косность еврейской массы в Грузии, ее культурная изолированность от остального населения делала ее особенно пригодным объектом для натравливания христианского населения на евреев, населения, самого по себе не враждебного к ним.

Так называемый кутаисский процесс, судебный процесс проведенный в 1879 году в г. Кутаиси по обвинению девяти евреев местечка Сачхери в похищении и убийстве крестьянской девочки Сарры Модебадзе, был первым ритуальным процессом в пореформенной России. Формально ритуальный мо-

мент был судом исключен. Но весь характер обвинения, построенного только на том, что евреи проезжали по той дороге, по которой должна была пройти погибшая девочка, обвинения состряпанного судебно-следственными властями в разрыве с медицинской экспертизой, которая сейчас-же после первого освидетельствования трупа ребенка, указала, что ребенок погиб от несчастного случая—„утопления во время проливного дождя“, показал, как отметила защита на процессе, наличие „закулисной“ силы, создавшей этот процесс.

На процессе, как сказал защитник обвиняемых Куперник, была „видна другая рука, которая свидетелями обвинения по настоящему делу играла из-за ширм, как фокусник марионетками“¹.

В каком положении находились евреи при подготовке этого процесса очень ярко обрисовал сельский учитель, свидетель на процессе Филимон Микадзе—„на бедных евреев каждый день, каждый час нападали жители нашего общества, грабили, били их, наносили им разные раны, жгли их имущество и говорили, что всем, кто не будет показывать против них, тоже будет. Никого, ни дворян, ни крестьян нельзя было уверить, что действительно это было не от евреев и тем, кто говорили, что это не от евреев, всех распекали и всем угрожали“. (Стр. 209 Полного стенографического отчета).

Этот процесс кончился оправданием всех обвиняемых евреев, как в Кутаиси, так и в Тбилиси в Судебной палате, где прокуратура сочла себя даже вынужденной отказаться от обвинения. Но значение этого процесса заключалось в том, что этим процессом царская власть пыталась возродить миф о совершении евреями преступлений с ритуальной целью, кровавый навет, который во время средневековья отнял много тысяч еврейских жизней. Даже царский суд в Грузии, суд лишенный участия представительства буржуазной общественности, каким был пореформенный суд в центральной России, был вынужден оправдать невинно привлеченных людей. Но ядовитые семена, брошенные этим процессом, сыграли свою роль.

---

¹ Полный стенографический отчет о кутаисском деле, Спб. 1879 г., стр. 388.

И на протяжении восьмидесятих годов в Грузии были констатированы неоднократные случаи распространения слухов о „преступлениях“, совершенных евреями с ритуальной целью, которые часто сопровождались избиениями евреев ¹.

Характерно, что объектами для возбуждения обвинения в ритуальных убийствах всегда избирались местные грузинские евреи, а не приезжие—русские или иностранные евреи, что объясняется тем, что религиозная косность, в которой пребывали грузинские евреи при царизме, косность—которая изолировала еврейскую массу от культурного общения с остальным населением, делало их наиболее удобным объектом для всяких ритуальных наветов.

Положение грузинского еврея в пореформенную эпоху очень выпукло рисует газета „Кавказ“, в статье „Странствующие еврей-торговцы в Имеретии“: „Вообще еврей-торговец не гонится за большими барышами, он доволен, что наживет со своего товара каких-нибудь десять-пятнадцать и будет сыт со своею лошадью, и большего ему и не нужно. А между тем, у него имеются и особые расходы. Дома—семья, состоящая из жены и детей,—быть может, старуха мать, сестра, малолетние братья. Надо им уделить значительную часть своего заработка. Надо затем уплатить казенные подати, торговые пошлины. Надо внести приличную сумму купцу, у которого он забирает товар в долг, надо уплатить за квартиру помещику или крестьянину, у которого он нанимает домишко. Надо дать малую толику своему раввину, который в известное время обслуживает сынов Израиля. Кроме того, необходимо сделать подарки: старшине, у которого он берет паспорт, сельскому писарю, который прописывает паспорт,

¹ Сообщение газеты „Кавказ“ № 7, 1881 г. о пропаже в Сачхерах крестьянского ребенка и подозрении евреев в ритуальном убийстве.

Антиеврейские беспорядки в Кулашах в 1882 г. организованные одним из князей Микеладзе, состряпавшим обвинение против евреев в ритуальном убийстве христианского мальчика.

Сообщение газеты „Юридическое обозрение“ № 157, 1884 г. об избиении евреев в Тифлисе 22 марта 1884 г. в связи с распространением слухов о похищении евреями крестьянского ребенка, вызванных блеянием козла в еврейской мясной лавке.

десятьскому за то, что он во время его отсутствия покровительствует его семье... да мало ли кому еще нужно... Случится в какомнибудь уезде появятся недобрые люди, промышляющие на счет благосостояния ближнего... В таких случаях странствующий еврей—козел отпущения. Если он не задобрит лихих людей—они его ограбят, да мало того, что ограбят, не задумаются даже убить, если он будет сопротивляться. И вот торговцу еврею новая забота, новый расход: надо выручить столько денег из своей торговли, чтобы было на что сделать разбойникам подарки.

Несмотря на такое незавидное положение, странствующие торговцы-евреи слынут за честных людей. Они часто служат чем то вроде передаточной инстанции или в качестве почтальонов, перевозящих из деревни в деревню чужие письма и деньги и, как говорят, не было еще случая, чтобы кто-нибудь из них не исполнил поручения, т. е. не доставил бы письма или утаил деньги.

Благодаря такой репутации им все верят, хотя и не долюбивают за разность религиозных убеждений (газета „Кавказ“ 1901 г. № 160).

Несмотря на то, что поведение грузинских евреев, как торговцев, не вызывало нарекания со стороны населения, о чем свидетельствует вышеприведенная статья газеты „Кавказ“—печатного органа царской власти в Грузии, царская администрация в Грузии, с начала освобождения крестьян, начинает проводить политику вышибания евреев из его последнего экономического убежища—из мелочной торговли. При чем, это проводится в форме замены базарных рыночных дней, которые искони в Грузии были установлены в пятницу, субботним днем (циркулярное распоряжение кутаисского военного губернатора от 25—26 января 1873 г.)¹, закрытия еврейских будок для мелочной торговли на Кутаисском базаре (ходатайство кутаисского полицмейстера на имя кутаисского военного губернатора от 3 мая 1872 года № 3587 и др.)² и т. д.

¹ Кутаисский архив, рукописный материал, дело № 71, фонд Бут. полицейск. управления № 72.

² Там-же, документ № 8 и др.

Общее правовое положение грузинских евреев сводится к тому же положению, в котором находились русские евреи в черте оседлости¹, с той только разницей, что Грузия для грузинских евреев является своей чертой оседлости, выезд из которой во внутренние губернии России регулируется теми-же законоположениями, какими регулируется для русских евреев выезд из Литвы, Польши, Белоруссии и Украины, бывшими чертой еврейской оседлости в России, во внутренние губернии России и на Кавказ и Закавказье.

Ограничения в отношении евреев, установленные, так называемыми временными правилами 3 мая 1882 года—(временная приостановка совершения купчих крепостей и закладных на имя евреев, а равно и засвидетельствование на имя евреев арендных договоров на недвижимые имущества, находящиеся вне черты городов и местечек, и доверенностей на управление и распоряжение ими, т. е. постановление, закрывшее евреям черты оседлости возможность заниматься земледелием в форме ли покупки земли или аренды ее) начинают сейчас-же проводиться в Грузии в отношении грузинских евреев.

Это распоряжение, в отношении его применения в Грузии, вызвало резкий протест со стороны тогдашней грузинской общественности.

Так „Юридическое обозрение“ в передовой статье в номере от 18 января 1884 года № 147 писало следующее: „Искони Кавказский край пользовался, в силу ясно выраженного закона, правом, по которому неудобные почему-либо законы, оставались без применения к Кавказу. С другой стороны, туземные евреи, за редкими исключениями, всегда пользовались гостеприимством и спокойною жизнью на Кавказе, усвоили себе местные обычаи и одежду и злоупотребляют в сделках не более других туземных народностей...

... „Нам известно несколько случаев применения временных правил о евреях в Закавказском крае, например, по округу Кутаисского окружного суда и др. При этом, как

---

¹ Ст. 22 устава о паспортах, изд. 1890 г. М. Н. Мышь, „Руководство к законам о евреях“, стр. 310.

на особенность, можно указать на то, что старшие нотариусы некоторых окружных судов отказывались утверждать сделки о переходе недвижимой собственности не только от христианина к еврею, но и от одного еврея к другому. Само собою разумеется, что такой взгляд уже вовсе не вытекает ни из цели, ни из смысла временных правил о евреях, т. к. этими правилами имелось в виду лишь ограничить переход христианских имуществ к евреям...

«... Мы уже имели случай сообщить со слов телеграфа, что Правительствующий сенат в общем собрании сенаторов, в виду неудобства применять на практике вышеуказанные временные правила о евреях, постановил ходатайствовать в установленном порядке не дожидаясь общего пересмотра законов о евреях, предпринятого особой комиссией, об отмене временных правил, воспрепятствующих евреям впредь селиться вне городов, приобретать в собственность, и арендовать недвижимые имущества в черте постоянной оседлости евреев»...

«Наконец, евреи еще более скучились в сфере своей деятельности и те из них, которые через покупку земель хотели заняться сельским хозяйством—были лишены этой возможности, тогда как конечная цель, которую постоянно имело в виду наше законодательство в отношении евреев,—состояла именно в том, чтобы приохотить евреев к труду хлебопашца».

Распространяя на грузинских евреев те права или вернее те ограничения, которые были установлены в отношении русских евреев в черте их постоянной оседлости, царское правительство в тех немногих случаях, когда царским законодательством предусматривались некоторые права евреям живущим в черте постоянной оседлости, которых были лишены евреи, живущие вне черты оседлости, этих прав на грузинских евреев не распространяло.

Так, состоял вопрос в отношении участия евреев в городском общественном управлении. Право участия евреев в городском общественном управлении, согласно городского положения 16 июня 1870 года, определялось следующими статьями:

Ст. 35. „В гласные городской думы может быть избираем каждый, имеющий право голоса на выборах, считая в том числе и лиц, которые получили право по доверенности. Число гласных из не-христиан не должно превышать одной трети общего числа гласных.

Примечание: В тех городах, в коих по недостаточному числу христиан, сравнительно с нехристианским населением, Исполнение правила об образовании городской думы в составе не менее $\frac{2}{3}$ гласных из христиан оказалось бы затруднительным, изъятие из сего правила, по представлению подлежащего губернского начальства, может быть разрешаемо министром внутренних дел“.

Ст. 88. „Евреи не могут быть избираемы в городские головы, ни исправлять их должность. Число членов городской управы из нехристиан не должно превышать одной трети всего состава“.

Эти куцые избирательные права, предоставлявшиеся царским законодательством еврейской буржуазии, последней использовывалось довольно активно. Евреи принимали активное участие и в выборах и в работах общественного самоуправления. Участвовали в городском самоуправлении и грузинские евреи в лице своей буржуазной верхушки.

Так, в газете „Иверия“¹ от 1888 года № 6 в отделе „Новости в Кутаиси“, передается отчет о выборах в Кутаисскую городскую думу, при чем из подвергшихся голосованию в первой очереди из 12 человек были выбраны два грузинских еврея: Элигулашвили получил 17 голосов из 18 возможных и Рижинашвили—11 голосов из 18 возможных. При этом, как отмечает „Иверия“ в следующем номере № 7 от того же года,—наибольшее число голосов, которое дает право занять место городского головы получил еврей Исхак Элигулашвили. Были избранные из евреев в кутаисскую городскую думу II-ой и III-й очереди.

---

¹ Орган прогрессивно-феодальный, на грузинском языке. Под редакцией известного грузинского поэта и общественного деятеля И. Чавчавадзе.

Газета, приводя эти данные, жалуется на засилье купцов (как грузин, так и евреев) и что люди „образованные“ не получили подобающего им места в городском самоуправлении.

Через 22 года в эпоху реакции Николая II-го положение евреев в отношении участия в городском Управлении радикально изменилось.

Городским положением от 11 июня 1892 года (примечание 3-е к ст. 24 Городского Положения изд. 1892 года)—евреи не допускаются к участию в городских избирательных собраниях и собраниях домохозяев, а также к занятию должностей по городскому общественному управлению и к заведению отдельными отраслями городского хозяйства и управления. Но в городских поселениях тех губерний, в коих евреям дозволяется постоянное жительство, кроме г. Киева, евреи допускаются к исполнению обязанностей городских гласных или уполномоченных путем отбора местным по земским и городским делам присутствием из евреев, которые по цензу своему могли быть гласными, в числе, определяемом министром внутренних дел, не свыше, однако, одной десятой части общего состава думы или собрания.

Даже этой пародии на участие в городском общественном самоуправлении грузинские евреи были лишены, хотя в других вопросах Грузия в отношении них рассматривалась, как черта постоянной еврейской оседлости, что указывалось нами выше.

Лишение грузинских евреев избирательных прав и права участия в городском самоуправлении вызвало резкие возражения со стороны всех слоев грузинского общества, включая и консервативные круги.

Вот, что писала по этому вопросу газета „Иверия“ в № 59 за 1898 год:

„В юридической газете в 18-м номере напечатана весьма интересная статья относительно грузинских евреев, проживающих в городе Кутаисе. Мы печатаем текст письма полностью.

«После опубликования нового положения о городском самоуправлении грузинские евреи, проживающие в городе

Кутаиси, очутились в странном положении. Когда губернская администрация запросила министерство внутренних дел относительно того, сколько гласных евреев можно выбрать в Кутаисскую городскую думу, получился ответ, что Кутаисская губерния не принадлежит к числу таких местностей, в которых евреям разрешено право жительства, а потому согласно высочайше утвержденного мнения государственного совета от 11 июня 1892 года евреи проживающие в этих местностях, не пользуются правом участия в выборах городского самоуправления. В виду этого раз'яснения министерства внутренних дел евреи города Кутаиса были лишены права участия в выборах городского самоуправления родного города и они возбудили ходатайство перед губернским правлением о восстановлении своего права, которое им принадлежит по закону...

...Грузинские евреи населяют Закавказье с незапамятных времен и при грузинских царях и при российской власти ничем не отличались в отношении гражданских прав от других постоянных жителей.

До отмены крепостного строя евреи Кутаисской губернии были крепостными, как дворян, так и церкви. После отмены крепостного строя часть евреев осталась в селениях на постоянное жительство, часть перешла в город Кутаиси и приписалась к городскому сословию. Ни в городе, ни в деревне грузинские евреи не были лишены никаких прав, и они пользовались всеми правами, предоставленными остальным местным жителям христианам и мусульманам. В селениях наравне с другими отправляют всякие общественные повинности, а также принимают участие в выборах сельских управлений. В городах грузинские евреи приобрели недвижимое имущество и они полноправные члены городского общества..

Если грузинские евреи принимают участие в сельском управлении, то будет неправильно не давать евреям горожанам права участия в городском самоуправлении. Сейчас грузинские евреи города Кутаиси не только лишены тех прав, которыми они в прошлом свободно пользовались, но даже тех ограниченных прав участия в городском самоуправлении, которыми пользуются русские евреи на территории черты

оседлости... Это же, конечно, относится и к евреям города Тбилиси и других городов Закавказья“.

Эти дополнительные ограничения в отношении грузинских евреев, связанные с колониальной политикой царизма в Грузии, вызвали удивление даже со стороны руководящих представителей царской власти на Кавказе, которые в официальном докладе писали: „а) евреям Кутаисской губернии в отношении представительства в городских самоуправлениях министр внутренних дел (отзыв его на имя бывшего главноначальствующего от 8 мая 1894 года за № 4045) отказал даже в тех правах, которые представлены евреям, проживающим во внутренних губерниях России; б) при выдаче евреям названной губернии паспортов на отлучки во внутренние губернии оговаривается, что они евреи, и только московская полиция применяет к ним ст. 161 т. XIV уст. паспорт, в силу которой евреям купцам I-ой гильдии разрешено приезжать в столицы и другие города для покупки товаров, два раза в год, на срок не свыше шести месяцев, в оба раза, или посылать для того своих приказчиков с надлежащими доверенностями, а купцам 2-ой гильдии один раз в год на два месяца“¹.

Интересно отметить, что в дальнейшем грузинским евреям было запрещено именоваться грузинскими евреями. Так, в журнале „Восход“ за 1903 год № 6 напечатано: „По словам „Кавказа“ высшею местной властью сделано распоряжение, чтобы туземные евреи не именовали себя грузинскими, как это ими было допущено в официальной переписке“.

V

Грузинские евреи, пользовавшиеся в течении веков правами общими со всем населением Грузии, были поставлены под все те ограничения, которые царская власть выработала

¹ Канцелярия главноначальствующего гражданской частью на Кавказе 29 февраля 1904 г. Доклад о евреях, проживающих в пределах Кавказского края и результатах регистрации евреев по гор. Тифлису произведенной летом 1903 года. Центр-архив Груз. ССР, дело № 3089, 1893 года, стр. 87.

для евреев в России, что еще усугублялось тем, что Грузия сплошь да рядом стала толковаться как временное для них местожительство со всеми вытекавшими отсюда дополнительными ограничениями.

Эти ограничения были многообразны и охватывали всю сферу деятельности еврея.

Так, значительные ограничения были установлены для евреев в сфере государственной службы.

Для евреев была закрыта служба в командном составе армии, кроме медицинской, где тоже был ряд ограничений. Евреи вольноопределяющиеся не допускались в саперные батальоны, солдаты евреи на карантинную службу, во флот и ряд других специальных команд, евреи фармацевты, в случае мобилизации, не могли служить по своей специальности. Еврей не мог быть околоточным надзирателем (раз'яснение сената 1883 г. № 3486), сотским и десятским в городских поселениях, где евреи входят в одно общество с крестьянами (определение Сената 7/X-1905 г. по делу Айзенберга), членом городского полицейского управления и т. д. Крещеный еврей почтальон не мог служить в губерниях, в которых дозволяется жить евреям (свод учреждений и уставов почтовых по продолжению 1906, примечание к ст. 97). Еврей не мог состоять членом сиротского суда. В сословие присяжных поверенных еврей мог поступить только с разрешения министра юстиции, который такого разрешения не давал. В предвоенные годы это постановление было распространено и на помощников присяжных поверенных.

Такое же ограничение было установлено и в отношении частных поверенных.

Евреи были лишены права занимать должность товарища директора городского общественного банка. Грузинские евреи, как живущие вне черты еврейской оседлости (хотя в некоторых вопросах Грузия и считалась для них чертой оседлости), не могли избираться членами или заместителями во все присутствия по государственному промысловому налогу (циркуляр М. Ф. от 20/II 1899 года № 6428).

„Различие вероисповедания или племени“ говорил закон „не препятствует определению в службу“ (ст. 4 Устава

о службе по определению от правительства), но ст. 9-ая того же устава запрещала принимать „в гражданскую службу евреев, кроме тех, кои по статьям 40, 48 и 49 приобрели право поступать на службу“.

К этим обладающим правам государственной службы относились евреи имеющие ученые степени доктора, магистра или кандидата ¹, равно ученые степени доктора медицины и хирургии и евреи имеющие дипломы на звание лекаря. Последние только по медицинской части и только в черте еврейской оседлости, а в министерстве внутренних дел и народного просвещения во всех местах империи, кроме столиц—Санкт-Петербурга и Москвы и их губерний. Не имели права поступления на государственную службу евреи, кончившие ветеринарный институт, хотя бы со степенью магистра, гражданские инженеры, а также евреи уволенные из армии с офицерским чином и евреи—потомственные дворяне.

Всех перечисленных привилегированных групп в Грузинском еврействе, (где до революции почти не было ни одного человека с высшим образованием), не числилось и область государственной службы для евреев Грузии была совершенно закрыта.

Потребовался специальный указ Сената, чтобы разрешить еврею занять должность разсыльного, т. е. курьера, при Городской управе (указ 1-го Департамента сената 11 мая 1900 г. № 5534).

Грузинские евреи были лишены права производства винокурения, также арендовать винокуренные заводы, равно содержать заведения по продаже питей, арендовать или устраивать пивоваренные заводы, т. к. во всех этих случаях Грузия рассматривалась для грузинских евреев как местность вне черты еврейской оседлости ².

Получалось странное положение, что грузинский еврей, который в жизни не видел черты еврейской оседлости,—в

---

¹ К последним, после упразднения звания кандидата, были приравнены окончившие университет с дипломом I-й степени—Циркуляр М. Н. Пр. от 25/XI-1889 г. № 19615.

² Централхив, дело № 2253, стр. 18, цитирую по копии имеющейся в Музее евреев Грузии.

основном, считался уроженцем этой черты оседлости, а его родина, где он насчитывал свыше двухтысячелетнюю оседлость, стала для него, по воле царской власти, едва терпимым, по существу, полулегальным убежищем.

Спорным был вопрос о занятии грузинских евреев горным промыслом. Если исходить из того толкования, которое сенат дал при обсуждении избирательных прав кутаисских евреев в городское самоуправление, то занятие горным промыслом на свободных казенных землях в Грузии, согласно ст. 266 Устава горного, грузинским евреям не было дозволено.

Для занятия частным нефтяным промыслом грузинскому еврею, по смыслу содержания закона (ст. 547 горного устава) требовалось разрешение министра торговли и промышленности по соглашению с министрами внутренних дел и финансов и наместником Кавказа. Совершенно было запрещено евреям приобретать или эксплуатировать каким-бы то ни было образом земельные участки в которых установлены признаки нефти в землях Кубанского и Терского казачьих войск.

Фактически в отношении горного промысла Грузия для грузинских евреев была истолкована, как местность вне черты их оседлости ¹.

В отношении права приобретения недвижимости, грузинские евреи, в отличие от евреев черты оседлости, располагали только правом приобретения ее в месте своей приписки ².

Подобно русским евреям, грузинский еврей был лишен права жить вне черты еврейской оседлости с тем только, что эта черта для него расширялась тем местом в Грузии, где он был приписан.

Единственная льгота, которая была предоставлена для грузинского еврея и то торговца — это право приезжать в Астрахань для сбыта марены и других произведений Закавказья, с тем однако, чтобы они приезжали туда не более

¹ Централхив, дело № 2253 стр. 18.

² Там-же.

7. საქ. გზაელთა ისტ.-გთხ. მუზეუმის შრომები, ტ. I.

двух раз в год, и чтобы пребывание их в оба раз не превышало шести месяцев". (Устав о паспортах, том XIV—св. рос. законов, приложение к ст. 68, пункт 22).

Подобно русским евреям право повсеместного жительства грузинские евреи получали только при записи в купеческую гильдию или получении высшего образования.

Также на грузинских евреях распространялось право на проживание вне черта оседлости (в данном случае, во внутренних губерниях России), которое давалось евреям при занятии ремеслом, при условии надлежащего оформления ремесленных документов, что обуславливалось выполнением целого ряда очень сложных формальностей. К этому еще прибавалась несудимость.

Эти права давались мастерам, но не распространялись на ремесленных рабочих. Молодежи—евреям, не достигшим 18 лет, разрешалось приезжать на срок до 5 лет во внутренние губернии для обучения ремеслу.

Целый ряд ремесл не считался занятием, которое давало право жить вне черты оседлости (в данном случае, вне Грузии и губерний черты постоянной еврейской оседлости) сортировка и крошение табаку, выжигание извести, заготовка и браковка материалов и товаров, заливка резиновых галош, занятия мостовщиков, каменщиков, каменотесов, плотников, штукатуров, извозчиков, садовников, наборщиков, настройка музыкальных инструментов, полотняно-бумажное производство, рыбосольный промысел, занятие типографскими работами, фотографическими работами и т. д.. Все эти занятия были исключены из перечня ремесл специальными сенатскими разъяснениями.

В цеховых управах старшина и один из товарищей его обязательно должны были состоять из христиан. Только второй товарищ старшины мог состоять из евреев (ст. 338 Устава о пр-сти по продолж. 1906 г.).

Не применялась в Грузии льгота установленная ст. 166 Устава о промышленности о том, что „евреи—учреждающие в местах, назначенных для постоянного их жительства, фабрики для изделий шерстяных, кожевенных, бумажных, шелковых и пр. могут получать пособия от правительства по особенному рассмотрению нужды и пользы в таких заведениях“.

Не пользовались грузинские евреи, купцы первой гильдии, в случае переселения во внутренние губернии, правом брать с собою приказчиков и слуг евреев, так как, такое право было предоставлено только купцам-евреям при переселении из черты постоянной еврейской оседлости.

Грузинские евреи, как и все евреи, подданные царской России, были лишены права—мужчины сопровождать своих жен—ссылных в Сибирь, а еврейки ссылные детей могли брать с собою только грудных. Женам, следовавшим в Сибирь за своими ссылными мужьями, разрешалось брать с собою детей мужского пола до 5 лет, а женского до 10 лет (не—замужних и старше)¹.

Приведенные положения о правах грузинских евреев, правах по целому ряду отраслей более суженных, чем те, которыми пользовались евреи в так называемой черте постоянной еврейской оседлости, подтверждаются архивными материалами из дел бывшего Кавказского наместничества.

В 1894 году, когда вводилось в действие новое городское положение от 11 июня 1892 года, по которому евреи вне черты оседлости были совершенно лишены избирательных прав в городское самоуправление, а для черты еврейской оседлости было установлено, что присутствие по городским делам отбирает из числа евреев, имеющих по уезду право избрания в городскую думу уполномоченных в числе не свыше $\frac{1}{10}$ части общего состава городской думы, которые заседают в городской Думе на правах гласных,—военный кутаисский губернатор генерал-лейтенант Шаликов запросил министра внутренних дел, как поступить с кутаисскими евреями. На этот запрос, как нами отмечалось выше, получился ответ, что кутаисские евреи, как живущие вне черты еврейской осед-

¹ Устав о ссылных (изд. 1909 г.) ст. 213.

В 1903 г. состоялось особое постановление, согласно которого министру юстиции предоставлялось право, в особо уважительных случаях, по ходатайству местного губернского или областного начальства и по предварительному сношению с Мин. Вн. Дел разрешить „взять в ссылку детей мужского пола от 5 до 14 лет.“ Циркуляр Департамента полиции от 17-го мая 1903 г. № 1220.

лости, правом участия в городском самоуправлении не пользуются.

В четырехлетии 1894—1898 евреи в Кутаисской городской думе представлены не были.

При составлении избирательного списка для производства выборов в гласные Кутаисской городской думы на четырехлетие 1898—1902 г.г. городская управа внесла грузинских евреев в число городских избирателей—наравне с городскими обывателями других исповеданий, согласившись с заявлением кутаисских евреев, что на них как закавказских уроженцев закон 11 июня 1892 года не распространяется, так как они в гражданских правах издавна уравнины с остальным местным населением.

Но присутствие по городским делам исключило грузинских евреев из избирательного списка, руководствуясь вышепоименованным циркуляром министерства внутренних дел.

Это решение кутаисскими евреями было обжаловано военному губернатору, причем в своем ходатайстве кутаисцы писали, что те ограничения, которые установлены для русских евреев, на них не могут распространяться, поскольку они, в отличие от русских евреев слились с местным населением и ничем кроме религии от него не отличаются. Кроме того и в религиозном отношении, они, подобно караимам, отличаются от русских евреев. Это отличие признано и русским правительством, которое до сих пор не устанавливало для них никаких ограничений. Поэтому, они просили отменить решение присутствия и допустить их к выборам в городскую думу, на тех-же правах, которые предоставлены остальному нехристианскому населению, т. е. что гласные нехристиане не могут составить больше одной трети всей думы, а для кавказских городов и половины¹.

Ходатайство кутаисских евреев было поддержано кутаисским военным губернатором, который, представив ходатайство на усмотрение главноначальствующего, в своем заключении поддержал все мотивы, выдвинутые просителями.

---

¹ Собр. узаконений за 1901 г. № 15, стр. 147.

Прошение кутаисских евреев было возвращено канцелярией главноначальствующего кутаисскому губернатору с указанием, что с жалобой на действия губернского по городским делам присутствия надлежит обратиться в Сенат, что и было выполнено кутаисскими евреями.

Сенат, разобрав настоящий вопрос, был склонен предоставить грузинским евреям (так называемым „туземным евреям“) право участия в городской думе на общих правах с остальным нехристианским населением, считая необходимым оформить это решение специальным законодательным постановлением. Но это решение было обжаловано об. прокурором сената, и 1-ое общее собрание сената, чтобы найти выход из положения, решило отказать просителям по формальным основаниям—за пропуском апелляционного срока.

Кутаисские евреи вместо того, что-бы сразу подать жалобу в сенат, обратились раньше к главноначальствующему и, пока этот вопрос обсуждался в разных канцеляриях наместничества, прошел срок.

Эта придирка была чисто формальная, чтобы не раздражить правительство, ведшее тогда сверх-репрессивную линию в отношении к евреям, и не желавшее выделить новые привелегированные группы из состава евреев, а наоборот трактовавшее грузинских евреев, как „туземных“ евреев, т. е. лиц находившихся на „еще более низком уровне“, а следовательно подлежавших большему ограничению, чем евреи черты оседлости. Эта политика проводилась, несмотря на комплименты, которые расточались кавказским евреям отдельными представителями высшей власти и даже сенатом, и несмотря на старания кутаисской буржуазии из грузинских евреев отмежеваться от русских евреев даже в религиозном отношении, выдавая себя за „особую религиозную группу“, что, конечно, не соответствовало действительности.

Самое большое, что могли дать тогда, это распространить права евреев черты оседлости, считая Грузию чертой еврейской оседлости, как это было сделано в отношении так называемых „туземных евреев“ города Грозного и Кубинских. Но в отношении грузинских евреев царское правительство не согласилось и на „такую льготу“.

Вот об этих льготах, для „туземных евреев“ Грузии в минуту своего благорасположения к грузинским евреям, хлопотало высшее кавказское начальство (канцелярия главноначальствующего), которое в своей докладной записке, вызванной ходатайством грузинских евреев (кутаисских) о предоставлении им избирательных прав в городское самоуправление, писало:

„При условии распространения на туземных евреев в месте их настоящего жительства действующих в черте еврейской оседлости законоположений, туземные евреи приобретают право: 1) переселения с одного места на другое в пределах же края на общих основаниях с предоставлением им права—свободной приписки к гор. обществам, с воспрещением им однако, применительно к примеч. 1 ст. 779 том IX С. в. Зак., до общего пересмотра в законодательном порядке законов о евреях впредь вновь селиться вне городов и местечек, а равно и в областях Кубанской и Терской, в отношении водворения и временного пребывания (ст. 9 прим. к ст. 68 Уст. Пасп.); 2) приобретения повсеместно в крае согласно статьи 780 том. IX Св. Зак. о сост. недвижимой собственности кроме имений населенных, расположенных в черте местечек и городских поселений, причем в изменение существующего порядка, в силу коего приобретение городской недвижимости допускается ныне туземным евреям лишь в местах их приписки, означенное право представляется евреям во всех городских поселениях края, независимо от места их приписки за исключением однако городских поселений Терской и Кубанской областей, в пределах коих евреям воспрещается приобретать в собственность или брать в аренду недвижимое имущество, на точном основании ст. 783 (по прод. 1906 г. т. IX); 3) торговые и промышленные права туземных евреев не подверглись до сих пор (в пределах края) особым ограничениям за исключением тех особых отраслей торговли и промышленности, кот. безусловно являются запретным для евреев вне местностей, составляющих черту еврейской оседлости (производство винокурения, открытие винокур. заводов горный промысел).

На основании ст. 612 Уст. об. акцизных сборах евреем представляется право выделки и продажи крепких напитков лишь в черте их постоянной оседлости. На этом основании мин. финансов все поступавшие к нему ходатайства туземных евреев о разрешении им открытия в пределах Кавказ. края фруктово-виноградно-водочных заводов находило подлежащим отклонению¹.

Низведение евреев на степень бесправного существа, сопряженное с погромной агитацией со стороны агентов правительства, а также и местных кулацких и спекулятивных элементов, приводило к довольно частым нападениям и избиениям евреев.

...„Когда проклятая царская монархия доживала свое последнее время, она старалась натравить темных рабочих и крестьян на евреев. Царская полиция в союзе с помещиками и капиталистами устраивала еврейские погромы. Ненависть измученных нуждой рабочих и крестьян помещики, эксплуататоры старались направить на евреев“².

Так, в номере 129 газеты „Дрозба“ за 1882 год напечатано: „Нам пишут из Кутаиси, что за последнее время там было несколько случаев нанесения народом побоев евреям, при чем им не давали по пятницам торговать и выходить на бульвар“ Газета при этом отмечает, что „местная администрация обязана немедленно обратить внимание на эти печальные факты, пока подобные случаи не превратятся в обыкновенные и повсеместные явления; она должна внушить народу, что евреи и христиане равны перед законом и что за подобные преступления виновные будут строго наказаны, согласно циркуляра нового министра внутренних дел. Одновременно газета отмечает, что необходимо ввести большую законность и порядок в торговлю самих кутаисских евреев, что также будет содействовать ликвидации подобных выступлений против евреев.

Во время кутаисского погрома, по сообщению газеты „Иверия“, было полностью разгромлено 108 еврейских домов и избито много евреев. (№ 115 от 1897 г. стр. 3).

Искусственный характер этих антиеврейских беспорядков в Кутаиси, наличие злой воли, которая их готовила, отсут-

---

¹ Центрархив Груз. ССР св. № 8055 по описи № 531. По архиву № 2253.

Дело арх. — Канцелярии главнонач. гражд. частью на Кавказе.

² Ленин, т. XXIV, изд. 3-е. 1932 г. стр. 203.

ствие племенной вражды, каковыми не было в Грузии евреев, о чем говорили на процессе и обвиняемые и их защитники, подтверждается также статьями казенного органа, газеты „Кавказ“, которая в статье „Кавказские евреи Мурдахан и Аарон“, относящейся к этому времени, следующим образом рисует отношение местного населения к евреям.

„Надо сознаться, что лучшие, добросовестные ремесленники и профессионалисты у нас евреи. Свое ремесло или профессию они выполняют точно, аккуратно, без надувательства и не на живую нитку... С именем еврея у нас неразрывно связано понятие о ростовщичестве, а между тем, ростовщиков евреев на Кавказе очень мало, да и те, что есть, совсем не подходят на старинных Шейлоков и современных Димантов.

„Выражение—«жидовские проценты» у нас неприменимо. Проценты, взимаемые нашими евреями, самые незначительные, так сказать, божеские, и кажется, не было случая, чтобы еврей-кредитор запутал, „задушил“ своего клиента, скорее, наоборот, должники пускают в трубу займодавцев. Кавказские евреи ростовщики—не зло, которое надо преследовать и искоренять, а вернее лекарство от зла. Они служат противовесом настоящему злу, исходящему из другого источника. Деревенские жители, как князья, так и крестьяне, чрезвычайно симпатично относятся к евреям, живущим среди них, и действительно они вполне заслужили такое отношение“¹.

Погромная агитация агентов царского правительства находила благоприятную среду среди кулацких кругов сельского населения, и торговой буржуазии, вновь создавшейся в деревне и городе, которые видя в евреях-торговцах своего конкурента, пользовались его бесправным положением, чтобы избиениями и другими насильственными мерами вышибить его из занятых им экономических позиций. Такие выступления готовились агентами царского правительства, как нами указывалось выше, с начала семидесятых годов. В первое время это выражалось в переводе базарных дней с пятницы на дни неудобные евреям по религиозным мотивам, затем было выдвинуто запрещение евреям торговать в воскресные дни и

¹ Газета „Кавказ“ 1895 г. № 250.

т. д. А позже пошли меры насильственного характера: избиения, ограбления и т. п., которые фактически поощрялись властью, или же последнюю принимались такие меры (как, например, круговая ответственность всей деревни за разбойников), которые восстанавливали население против евреев.

Об одном из таких выступлений торговцев христиан против евреев рассказывает газета „Цискари“ № 2 за 1908 год.

„В селении Диди-Джихайши местные торговцы выступили против торговцев евреев. В прошлом году разбойники ограбили несколько евреев, и полиция заставила население покрыть убыток причиненный евреям разбойниками. Местные торговцы-христиане повели агитацию против евреев, указывая, что если-бы евреи не торговали в этом селении, то народу не пришлось бы платить столько денег за евреев. Агитация подействовала. Был созван сход и крестьяне постановили запретить евреям торговать в Диди-Джихайши. Таким образом, пишет газета, здешние торговцы лишили бесправных евреев куска хлеба и взяли всю торговлю в свои руки, чтобы этим обдуманно и побольше высасывать кровь с народа. Для здешних торговцев евреи являются страшными конкурентами, в виду того, что они товар продавали с меньшею прибылью и покупатели также чаще обращались к торговцам евреям, чем к христианам. Это вызвало ненависть торговцев христиан к торговцам-евреям, и как в одно время хонские торговцы, также и джихайшские торговцы выгнали отсюда евреев торговцев. Евреям сейчас остается только Кулаши, и кто может знать, что хонско-джихайшские торговцы и здесь тоже не выступят против них во имя креста и евангелия“.

Тяжести процентной нормы в средней школе, которая так была по еврейской интеллигенции буржуазных слоев в черте оседлости, начиная с восьмидесятых годов, когда эта норма была введена, грузинские евреи не испытывали, т. к. вследствие своей отсталости и религиозной косности, они не заполняли и того незначительного количества вакансий, которые предоставлялись евреям в средних учебных заведениях Грузии при царизме.

Из преимуществ, которое было предоставлено грузинским евреям, приписанным к местным обществам, назовем,

право участвовать в торгах и подрядах по всему краю на праве поселян, обеспечивающих подряды круговою порукою¹.

Кроме того, в отношении отбывания воинской повинности грузинские евреи, как вообще все кавказские евреи, были приравнены к остальному населению² (за исключением права на офицерский чин).

Заканчивая наш труд о положении грузинских евреев, или так называемых „туземных евреев“ Грузии в XIX-ом столетии, необходимо притти к выводу, что царизм придерживался в отношении их политики узаконенного антисемитизма.

Эта политика усугублялась еще колониальной политикой царской власти, которая относясь презрительно ко всему „туземному“ в Грузии, особенно резко его проводила в отношении, „туземных“ евреев, лишая их в части общественного самоуправления даже тех искаженных прав, которые были предоставлены евреям в черте оседлости городовым положением 11 июня 1892 года. Вместе с тем, царизмом настойчиво проводилось натравливание христианского населения против евреев, в результате чего мы имеем и ритуальные процессы, и погромы и частые избиения евреев, явления которых феодальная Грузия почти не знала.

Девятисотые годы ничего нового в отношении раскрепощения евреев не дали.

Только великий Октябрь, раскрепостивший все народы царской России, дал свободу и радостную жизнь грузинским евреям, которые из париев превратились в свободных граждан великой семьи свободных народов Советского Союза.

Под сияющим солнцем Сталинской Конституции грузинское еврейство возродилось к счастливой и культурной жизни. Вместе со всеми братскими народами оно обрело родину в стране, где жить означает творить, а творить—значит обогащать жизнь человечества, идущего к высотам коммунизма.

---

¹ Положение о казенных подрядах и поставках по продолжению 1895 г. ст. 8 М. Мышь стр. 247.

² Газета „Иверия“ 1898 г. № 59, стр. 3—Обзор.

ა. ქ რ ი ხ ე ლ ი

ბრეთის ბიბლიის საკითხისათვის¹

I

ბრეთის ბიბლია საკმაოდ ცნობილი იყო საქართველოს ებრაელთა შორის, როგორც საკულტო საგანი და ის დიდი პოპულარობით სარგებლობდა არა ებრაელთა წრეებშიაც.

რატომ ეწოდა მას „ბრეთის ბიბლია“? ამ საკითხის გასარკვევად საჭიროა რამოდენიმე სიტყვით შევჩერდეთ თვით ბრეთსა და ბრეთში მცხოვრებ ებრაელებზე.

სოფ. ბრეთი აღმოსავლეთ საქართველოშია, და ქარელის რაიონში შედის.

ბრეთი მდინარე მტკვრის მარცხენა მხარეს მდებარეობს და მტკვრიდან 7 კილომეტრის მანძილზეა დაშორებული; შიგ სოფელში კი პატარა მდინარე ფრონე გადის. მოსახლეობა რკინის გზის ხაზს ქარელის და აგარის საშუალებით უკავშირდება. ბრეთში უმთავრესად განვითარებულია მეხილეობა-მეშინდვრობა და მიწების მეტი ნაწილი სარწყავია.

ბატონყმობის გადავარდნამდე ბრეთში მცხოვრები გლეხები ითვლებოდნენ საბატონო გლეხებად. ამ გლეხების თითქმის 80% ავალიშვილებისა და მაჩაბლების ყმები იყვნენ.

---

¹ სახელწოდება „ბრეთის ბიბლიის“ ქვეშ ორი ბიბლია იგულისხმება: ერთი ხელნაწერი (პერგამენტზე), მეორე ნაბეჭდი. პირველ მეორე და მესამე თავებში დასმული საკითხები: ბიბლიის ირგვლივ შექმნილი ლეგენდის ანალიზი, „ბრეთის ბიბლია“, როგორც მშრომელი მასების ექსპლუატაციისა და ყმათა დასაფიცებელი ობიექტი, ორივე ბიბლიას თანაბრად ეხება. ხოლო ამ ორი წიგნიდან რომელია ადრინდელი და რომელ მათგანს ეკუთვნის შექმნილი კულტი, მეოთხე და მეხუთე თავებშია განხილული.

ბრეთის ებრაელთა შესახებ საკმაო რაოდენობის ლიტერატურა და სარქივო მასალები მოიპოვება; თუმცა ჯერ კიდევ დადგენილი არ არის, თუ რომელ საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს და რა მიზეზით შეიძლება აიხსნას ებრაელთა ბრეთში დასახლება; ჩვენს ხელთ არსებული მასალები კი საშუალებას გვაძლევს ვიმსჯელოთ ბრეთის ებრაელთა შესახებ მხოლოდ მე-17-ე საუკუნიდან.

XIX საუკ. მოგზაური იუდა აღევი-ჩორნი, რომელიც 1867—1870 წ-ში მოგზაურობდა საქართველოსა და დაღესტანში—კავკასიის ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალების შესავროვებლად, ბრეთის ებრაელთა შესახებ წერს: „სოფელ ვახანში (ქუთაისის გუბერნია, სურამიდან 25 ვერსის დაშორებით) დაახლოებით 180 წლის წინად, შეიდას კომლამდე ებრაელი სახლებულა და თავად აბაშიძეთა მამაპაპის ყმები ყოფილან. ხოლო როდესაც ამ სოფელს თავს დასხმიან შუშის იბრაგიმ-ხანი და ავარიელი ომარ-ხანი,¹ ქრისტიანთა (იგულისხმება ქართველები—ა. კ.) და ებრაელთა ჯარები, ზოგიერთი თავად აბაშიძეების ოჯახის წევრებთან ერთად, ტყვედ ჩაეპარდნენ და ქალაქ შუშას და ავარიას წაუსხამთ, სადაც იძულებით მაჰმადიანთა სარწმუნოება მიუღებინებიათ. ბევრი კი გაქცეულა და სხვადასხვა ქალაქებსა და სოფლებში შეეხიზნულა“².

დასახელებულ მოგზაურს მოტანილ აღდგომის შემდეგ გაკეთებული აქვს შემდეგი შენიშვნა:

„ერთ-ერთ ბრეთელ მოხუცმა მიაშპო, რომ მას ახსოვს მამაპაპის ნაამბობიდან, თითქოს ისინი ვახანის აწიოკებისა და განადგურების დროს იქიდან გამოიქცნენ და ბრეთს დასახლდნენ. მისი აზრით ეს 350 წლის წინად უნდა მომხდარიყო. ამგვარი ამბავი სურამლებმაც დაადასტურეს და მიმითითეს, რომ ახლახან გარდაიცვალა ვახანიდან გადმოსახლებულ საგვარეულოს უკანასკნელი წევრი, რომელიც ბრეთს ესახლა“³.

შემდეგ თავში ი. ჩორნი მოგვითხრობს:⁴

¹ მოგზაურის მიერ აღნიშნული იბრაგიმ-ხანისა და ომარ-ხანის ვახანზე თავდასხმა 1785 წელს მოხდა, მაგრამ იბრაგიმ-ხანს ამ თავდასხმაში უშუალო მონაწილეობა არ მიუღია, ამიტომ ცნობილია მხოლოდ ავარიელ-ომარ-ხანის თავდასხმა.

² ი. ჩორნი, მოგზაურობა კავკასიისა და ამიერკავკასიის მხარეში. ძველ ებრაულ ენაზე ნაწ. I. 1884 წ. გვ. 197.

³ იქვე, გვ. 198.

⁴ იქვე, გვ. 197, 198

„...პირველად ბრეთს ექვსი გვარი გადმოსულა: აბრამ დავარა-შვილი, 2. აბრამ ტორიკაშვილი, 3. ისხაკ პაპისიმედაშვილი, 4. მოშე ბინიაშვილი, 5. ელიაუ ლევიაშვილი და 6. შალომ ჯანაშვილი. მათ შორის სამი გვარი თავად ავალიშვილების ყმები ყოფილან, ერთი—სიმონ მაჩაბლისა, ორი კი—რუსის მეფისა“¹.

ქართლის აღწერის სიგელ-გუჯრებში სხვა სოფელთა შორის დასახელებულია სოფ. ბრეთი და იქ მცხოვრები ებრაელი ყმები², ასევე ეს სოფელი და იქ მცხოვრები ებრაელები მოხსენებულნი არიან კავკასიის არქეოგრაფიულ აქტთა კრებულშიც³.

1934 წელს საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის მიერ მოწყობილ ეთნოგრაფიულ ექსპედიციის მასალებიდან ირკვევა, რომ ბრეთის ებრაელთა მასიური გადასახლება უმთავრესად სტალინირსა (ცხინვალი), ქარელსა და სურამში მოხდა 1870 წელს; იმავე მასალებიდან ირკვევა, რომ ბრეთში დღესაც მრავალი მატერიალური კულტურის ნაშთებია შემონახული (საფლავის ძეგლები, სამი სასაფლაოს ადგილი და სხვა), რომლებიც მოწმობენ იმას, რომ ბრეთში ებრაელები გადასახლებამდე დიდხანს ცხოვრობდნენ.

ამრიგად, ნათქვამის მიხედვით, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ბიბლიას, რომელიც ბრეთელ ებრაელებს გააჩნდათ, ბრეთის ბიბლია ეწოდა იმიტომ, რომ ბიბლიასთან დაკავშირებული ამბები უშუალოდ ეხება ბრეთში მცხოვრებ ებრაელობას, მაგრამ ეს მაინც არ არის ამომწურავი პასუხი დასმულ კითხვაზე, თუ რატომ ეწოდა ამ ბიბლიას ბრეთის ბიბლია. საჭიროა გამოირკვეს, თუ რა პირობებში წარმოიშვა ბრეთის ბიბლია და რა სოციალურ ურთიერთობასთანაა მისი წარმოშობა დაკავშირებული?

როგორც ზემოდ ვამბობდით, ბრეთის ქართველი გლეხობა და ებრაელობის უმეტესი ნაწილიც საბატონო ყმები იყვნენ და ფეოდალ ავალიშვილების მფლობელობაში იმყოფებოდნენ.

¹ ი. ბ. ო. რ. ი. ს. გარკვეულად არა აქვს ნათქვამი, ეს გვარები ვახანიდან გადმოსახლდნენ, თუ სხვა ადგილიდან; ხოლო რაც შეეხება იმავე ტექსტში მოხსენებულ ორი გვარის რუსის მეფის ყმობის ამბავს, ეს ნაგვიანებ დროს უნდა ეხებოდეს და შესაძლებელია, რომ წინა დროის საუფლისწულო ყმები იყვნენ, ანდა გათარხნებული დასახლდნენ ბრეთს, ან კიდევ ადგილობრივად თავი გამოისყიდეს და საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ სახასო ყმებად ჩაირიცხნენ.

² ქართლის აღწერის სიგელ-გუჯრები, საბ. № 1606 საქ. სახ. მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილება.

³ АКАР, т. II, стр. 460.

ძველ ლიტერატურულ წყაროებში ბრეთის და სხვა ადგილების ყმა-ებრაელები „თეთრით მოვაჭრე“ ყმის სახელწოდებით არიან ცნობილი და რამოდენიმე საუკუნის მანძილზე ქართველ ყმა გლეხებთან ერთად მოქცეულნი იყვნენ მებატონეთა მძიმე უღელს ქვეშ.

ხსენებული იუდა ჩორნი ბრეთის ებრაელთა მდგომარეობის შესახებ წერს:

„ვაჟისა და ქალის ქორწილის დროს, დაწესებულ გადასახადის გარდა, თავადი ყმა-ებრაელს კიდევ 15—20 თუმანს სთხოვდა; ხოლო იმ შემთხვევაში, თუ თავადის განკარგულება დაკმაყოფილებული არ იქნებოდა, ის 15-მდე შეიარაღებულ კაცს ებრაელს სახლში მიუგზავნიდა და ეკზეკუციას ჩაუყენებდა და, ვიდრე არ გადაიხდიდა, ყველასათვის უნდა ექმნია დაესმია“...

„თავადები თავიანთი ცოლების სამკაულების შესაძენად, ანდა მზითვის გასამზადებლად, ებრაელებს აგზავნიდნენ თბილისსა და გორში იმ პირობით, რომ, როდესაც დაბრუნდებოდნენ, ფულს მაშინ მიიღებდნენ, ხოლო როდესაც დაბრუნებული ებრაელები თავადებს მოსთხოვდნენ ვალის დაფარვას, თავადები წყრებოდნენ, როგორ თუ გაბედეთ ფულის მოთხოვნაო; ნუ თუ არ გახსოვთ, რომ ჩვენი ყმები ხართ და, რაც გაქვთ, ჩვენს საკუთრებას შეადგენს? გაეთრიეთ აქედანაო. ამას მოჰყვებოდა ხოლმე განკარგულება გაროზგვისა და დაპატიმრების შესახებ“...¹

ბრეთის ებრაელთა ბატონები არ კმაყოფილდებოდნენ ყმების ქონებრივი და ფიზიკური ექსპლოატაციით. ისინი ცდილობდნენ ესარგებლნათ მათი ჩამორჩენილობით იმისათვის, რომ ექსპლოატაცია კიდევ უფრო გაეძლიერებიათ.

როგორც ცნობილია, ოქტომბრის რევოლუციამდე საქართველოს ებრაელობა, საქართველოს მოსახლეობის ერთ-ერთ ჩამორჩენილ ნაწილს წარმოადგენდა. ებრაელთა ჩამორჩენისა და რელიგიის ბრწყინვალეობაში ყოფნის დასახასიათებლად საგულისხმოა გაზეთ „მშაკში“ 1881 წელს გამოქვეყნებული წერილი, რომელშიც, სხვათა შორის, ვკითხულობთ შემდეგს:

„საქართველოს ებრაელები ბრმად მისდევნენ სხვადასხვა ცრუმორწმუნეობას და მოძველებულ იდეათა კომენტარიას... ისინი ჯიუტად და კატეგორიულად აცხადებენ, რომ ბიბლიის გარეშე არ არის და არც შეიძლება, რომ არსებობდეს სხვა მეცნი-

¹ ი. ჩორნი, მოგზაურობა კავკასიასა და ამიერკავკასიის მხარეში, ნაწ. II გვ. 264.

ერება... რაბინები, რომლებიც ადგილობრივ ებრაელთა «სულიერი მწყემსები» არიან, დიდი ავტორიტეტით და ნდობით სარგებლობენ ებრაელთა მოსახლეობის შორის: ისინი არიან ზელმძღვანელები მათი რელიგიურ-ზნეობრივ აღზრდისა... ამავე დროს ისინი თავიანთი უკიდურესი ჩამორჩენილობით და სიბეცით ძალიან გამოირჩევიან და მოკლებულნი არიან თავიანთი ხალხის ნამდვილ ზნეობრივ და გონებრივ საკითხების შემეცნებას, რის გამო მათი უფიცი და მავნებლური ქადაგებით ადგილობრივ მოსახლე ებრაელობას აცდენენ ნამდვილ და ჭეშმარიტ გზიდან¹.

ასეთ პირობებში მყოფი ებრაელები, რომელთაც სულს უხუთავდა, ერთის მხრივ, ბატონყმობის უმძიმესი უღელი და მეორეს მხრივ, კულტის მსახურთა იერარქია,—უკიდურესი ჩამორჩენის შედეგად ბრმად ღებულობდნენ ყოველგვარ შეთხზულ ზღაპრებს. თავად ავალი-შვილებსაც არ გამოორჩათ ეს გარემოება და, თავიანთი საშემოსავლო წყაროს გაზრდის მიზნით, მათ შეთხზეს და გაამრავლეს ბრეთის ბიბლიის ირგვლივ ათასგვარი „სასწაულების“ ზღაპრები, რასაც ხალხი ბრმად ერწმუნებოდა და უკანასკნელი გროშებიც იქ მიჰქონდა. ამ რიგად ბრეთის ბიბლიის სახელწოდების წარმოშობა, გარდა იმისა, რომ ბრეთში მოსახლე ებრაელებთან ამ ბიბლიის დაკავშირებით აიხსნება, ამავე დროს იგი დაკავშირებულია ბრეთის მემამულე თავად ავალი-შვილებთანაც, რის გამოც ბრეთის ბიბლია „ავალოვების დაბადება“-ს სახელწოდებითაცაა ცნობილი.

II

ბრეთში დაახლოებით მე-17—18 საუკუნეს შეთხზული იყო სხვადასხვა ლეგენდა ბრეთის ბიბლიის ირგვლივ. მოგვყავს ლეგენდის ვარიანტები: „ბიბლია მდინარის ზედაპირს მისცურავდა, რომლის ყდას წყლის წვეთი არ ეკარებოდა, გარშემო კი ცეცხლის ალი ერტყა; მდინარის ყველა მხრიდან გლოვის ხმები ისმოდა; ცა და დედა-მიწა შავებში იყო შემოსილი. იმ დროს, ერთ-ერთი ყმის სახლში ვიღაც უცნობი მივიდა და უთხრა: მდინარეს წადი, თორა² დაიხსენი და ავალი-შვილებს მიაღთვით. ლაპარაკის დამთავრებასთან უცნობიც გაჰქრა. ყმა შეშინდა, საგონებელში ჩავარდა, ჩაფიქრდა და სთქვა: რახან ღმერთმა მე მარგუნა ასეთი ბედი—წავალ, და სირბილით მდინარისაკენ გაეშურა, როდესაც მდინარის ნაპირას მივიდა და სა-

¹ გაზ. „მშაკი“, 1881 წ. 15/IV.

² თორა—სჯულთა წიგნი.

ოცარი სანახავი იხილა, შეკრთა, შეჩერდა; მაშინ, უცნობის ხმა კვლავ გაისმა: გამხნევედი, წილად შენ გხვდა თორის დახსნა. ყმამ თავი გასწირა და მდინარეში შესცურდა, ბიბლია დაიჭირა, მოეხვია, გულზე მიიხუტა, აკოცა და გახარებული ავალოვების სახლისკენ გაექანა. როდესაც სახლში შეიტანა და დაასვენა, ბიბლიამ მთელი რიგი სასწაულები მოახდინა“¹.

ლეგენდის ეს ვარიანტი, როგორც ვხედავთ, იმით მთავრდება, რომ ბიბლია უკვე თავადის სახლშია.

მეორე ლეგენდაში გააზრებულია ის გარემოება, რომ ბიბლია მოითხოვს შეწირულებას, კელებტრების ანთებას. წინააღმდეგ შემთხვევაში მთელ სოფელს უბედურობას დაატეხს თავს.

ამ რიგად, როგორც ვხედავთ, ბრეთის ბიბლიის ირგვლივ შექმნილ ლეგენდების ავტორები ისე მოხერხებულად თხზავდნენ ამ ლეგენდებს, რომ ისინი ერთგვარ სიმფონიას წარმოადგენენ და, რაც მთავარია, თვითეულ ლეგენდას ამ ბიბლიის მატერიალური წყაროდ გადაქცევის მიმართულება ახასიათებს უმთავრესად.

ბრეთის ბიბლიის გარშემო ავალიშვილების მიერ შეთხზულ ლეგენდების შესახებ იუდა ჩორნი სწერს: ² „უბრძნისში გამგზავრებამდე გზად თავად ქაიხოსრო დავითის-ძე ავალიშვილის სახლში მივედით, რათა გვენახა ხუმაში (ბიბლია), რომელიც მასთან ინახებოდა და თითქოს მთელ რიგ სასწაულებს ახდენდა... ბიბლია დაწერილი უნდა იყოს სეფარადების ერთ-ერთ ქალაქში; მას დართული აქვს რაშისა და არამბამის კომენტარიები, და ონკელოსის ³ თარგმანი. ამის მსგავსი ბიბლია ცხინვალშიაც ვნახე ხახამ რაბი იაკობთან და სხვებთან და მათ შორის არავითარი განსხვავება არ არსებობს, და ეს თავადი უძვირფასესი ნივთივით უფროთხილდება, მთელ რიგ ზღაპრებს ავრცელებს, რომ ბიბლია საოცარ «სასწაულებს» ახდენს. ერთხელ ერთ-ერთ თავადს სიცილით უთქვამს: რის ძალა შესწევს ურიების ბიბლიასო, ან და რას მაზარალებსო. ბიბლიის პატრონს—თავადს უპასუხია, მაშ ხელში აიღე წმინდა ბალდადი და ნახე რა დაგემართოსო. თავადს სიცილით აუღია ბალდადი, ხელი გაშეშებია და სიკვდილამდე უმოძრავად დარჩენიაო.

ამ გვარი ზღაპრები ბევრი აქვთ შეთხზული. ერთხელ ბიბლია მაგიდაზე იდგაო, შემთხვევით ზევიდან ქათამი გადაფრინდა და იქვე

¹ ჩაწერილია სურამში მოხუც ა. დავარაშვილისა და რ. ლევაიშვილის ნაამბობიდან.

² ი. ჩორნი, დასახელებული წიგნი, გვ. 131.

³ ონკელოსი—თარგმანი არამეულ ენაზე:

მოკვდაო. ერთხელ კიდევ, თავადს ყაჩაღები დასხმია თავს და ბიბლია მოუპარავთ, გზაზე ფეხები გაქვევებით და იძულებულნი გამხდარან ბიბლია პატრონისთვის უკან დაებრუნებიათო. ვილა(კ) კაცს ბიბლია მოუპარია და, როდესაც სახლში მიუტანია, იმავე დღეს, თუ იმავე კვირას, ქურდის შვილი გარდაცვლილაო, და კიდევ რამდენ სულელურ სასწაულებს არ ავრცელებენ, რის გამო მისი «წმინდანობა» არა მარტო ებრაელთა გულშია გამჯდარი, არამედ თვით ქართ-ველებშიაც კი; და თუ ვისმე ავადმყოფი ეყოლება, მაშინვე ბი-ბლიასთან გარბიან, და ბიბლიის დასაპატროვნებლად განსაკუთრებუ-ლი შესაწირავები მიაქვთ: ზოგს ძვირფასი აბრეშუმის ბალდადი, ზოგს კი სანთლები, რათა აუნთონ კარადის ახლოს, სადაც ბიბლია ასვენია. და, თუ ვინმე მოისურვებს, რომ ახლო შეხედოს, მან 20 კაპიკი უნდა გადაიხადოს“.

„ყველა ზემოაღნიშნული თავადებს მოფიქრებულად შეთხზული აქვთ და ყოველდღიურად ახალ-ახალ ზღაპრებს უმატებენ და დიდს სახელს უქმნიან, რომ ჩამორჩენილი ხალხი უფრო გააბრიყვონ და თავიანთი ჯიბე გაისქელონ. ხალხიც თავის მხრივ სისულელეს სისუ-ლელეზე უმატებს და სჯერა ისეთი რამ, რაც ბუნების დასაბამი-დან არასოდეს არც მომხდარა და არც მოხდება“¹.

ყველა ამის შედეგად დროთა განმავლობაში ბიბლია, არა მარ-ტო ბრეტის, არამედ საქართველოს ყველა კუთხის მცხოვრებ ებრა-ელთა შორის გადაიქცა ისეთ კულტად, რომლის სანახავად თითქმის ყველა პროვინციიდან მიდიოდნენ და სხვადასხვა რიტუალის მსგავს ჩვევებს ასრულებდნენ.

თუ ქალს მშობიარობა გაუძნელდებოდა, ქალის პატრონი ნე-დერს² იტყოდა, რომ ოლონდაც მორჩეს და ბრეტის ბიბლიას ბალ-დადს შევწირავ; ბრეტს წავალ და ავალოვების ბიბლიას ვნახავ, ცხვარს დავკლავ. იმ შემთხვევაში, თუ მძიმე ავადმყოფი ეყოლებო-დათ, ანდა მახინჯი ბავშვი დაებადებოდათ, ბრეტს მიჰყავდათ და ბიბლიაზე შეხედვით „მკურნალობდნენ“.

ბრეტის ბიბლია, რომ მნიშვნელოვან კულტად იყო აღიარებუ-ლი, მოწმობს ის ფაქტიც, რომ ბიბლიას მიმართავდნენ უკიდურესი მდგომარეობის დროს, ადგილობრივად მაგიურ და ამულეტებით მკურნალობის შემდეგ (საყვირის—შოფარი—დაკვრა, სეფერთორის კუბოში ავადმყოფის თავსაკრავის გატარება, მეგორალოთეს³ მიერ

¹ ი. ჩო რ ნ ი, იქვე, ნ. I, გვ. 132.

² ნეფოი—შეგვქმა. შეპირება.

³ მეგორალოთე—მკითხავი.

8. საქ. ებრაელთა ისტ.-ფენ. მუზეუმის შრომები, ტ. I.

დაწერილ კამიაყების¹ შებმა) და თუ, თავიანთი დაკვირვებით, მიღებული ზომები უშედეგოდ დარჩებოდა, მაშინ ბრეთს გაემგზავრებოდნენ.

ინდივიდუალური მნახველების გარდა, შემოღებული ყოფილა ისეთი დღეც, როდესაც მთელი სოფლის მოსახლეობა ბრეთს მიდიოდა, ეს დღე სიმზათთორის² დღე იყო.

მოხუც მ. კ-ს გადმოცემით ამ დღეს ცხინვალის ებრაელები დიდიან-პატარიანად მიდიოდნენ ბრეთს და ასრულებდნენ სხვადასხვა სახის რიტუალებს: ჰკლავდნენ ცხვარს, აწყობდნენ ცეკვას და სხვ. თვითონ მ. კ. შვიდი წლის ასაკის ბავშვი ყოფილა, როდესაც ცხინვალის ბრეთს დღეობაში წაუყვანიათ.

აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ქალები ბრეთის ბიბლიას თავის მხრივ „ქალთა დაბადებას“ უწოდებენ. თამარ ფიჩხაძეს გადმოცემით „ქეთერ თორა“³ (ბრეთის ბიბლია) განსაკუთრებით შველის „უშვილობას“, მშობიარობის მძიმე შემთხვევას და სხვა.

ბრეთში „ავალიშვილების დაბადების“ სანახავად თითქმის საქართველოს ყველა კუთხიდან მიდიოდნენ მორწმუნეები, რომლებსაც თან მიჰქონდათ საჩუქრები, მიჰყავდათ ავადმყოფები და უკანასკნელ პურის ფულის გზას, ბიბლიის მეპატრონეს და რიტუალების შესრულებას ანდომებდნენ. ავალიშვილები კი თავიანთ მხრივ კულტის მსახურებთან ერთად ყოველდღიურად ახალ-ზღაპრებს ავრცელებდნენ ბიბლიის „სასწაულმოქმედების“ შესახებ, რომლის მიზანი იყო მეტი რაოდენობით ხალხის მიზიდვა—გაბრიყვება მეტი სარფიანობის მიზნით. წინააღმდეგ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა ავალიშვილების მიერ ისეთი ზომების მიღება ბრეთის ბიბლიის მიმართ, რომელნიც ხელს უწყობდნენ იუდაიზმის კულტის შექმნასა და განმტკიცებას.

III

ისტორიულად ცნობილია, რომ საქართველოში ფეოდალურ ხანაში და შემდეგშიც ერთხანს მოწმეებისა, მომჩინის და სხვათათვის, ისეთ შემთხვევებში, როდესაც სადავო საკითხები წამოიჭრებოდა, შემოღებული იყო დაფიცება, რისთვისაც მიჩნეული იყო „სვეტიცხოველი“ ან სხვა მონასტერი, სადაც დაფიცება, როგორც და-

¹ კამიაყი—ავგაროზი.

² სიმზათ-თორა—თორის დღესასწაული.

³ ქეთერ-თორა—თორის გვირგვინი.

კანონებული მოვლენა, კულტის მსახურთა თანდასწრებით ტარდებოდა.

დაფიცების ასეთი წესი თითქმის მსოფლიოს ყველა ხალხთა შორის არსებობდა, მაგრამ ამ შემთხვევაში საკითხი ეხება არა ისეთ სახელმწიფოს, სადაც მომჩივანი და მოპასუხე, ან ბატონი და ყმა ერთდაიმავე სარწმუნოების მალიარებლები არიან, არამედ, როდესაც ისინი სულ სხვადასხვა რელიგიური მიმდინარეობის წარმომადგენლები არიან. თუ ქრისტიანის დასაფიცებლად არსებობდა მონასტერი და ეკლესია, იუდაელისთვის ასეთი დაუშვებელი იყო; ერთის მხრივ, ებრაელი ყმის დაფიცება ქრისტიანულ ეკლესიასა და მონასტერში ქრისტიანიზმის შეურაცხყოფა იქნებოდა, ხოლო მეორეს მხრივ, ებრაელისთვისაც დაუშვებელი იყო იუდაიზმის მოწინააღმდეგე ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე დაფიცება. რის გამო არსებობდა სხვადასხვა დასაფიცებელი ადგილები და ობიექტები სარწმუნოებათა მიხედვით.

საქართველოში უძველეს დროს სად ან და რა დასაფიცებელი ობიექტები არსებობდა ებრაელთათვის, ვერაფერს ვიტყვით, მაგრამ შესაძლებელია ვიგულისხმოთ, რომ ასეთად სინაგოგები, ან და საღვთო წიგნები უნდა ყოფილიყო, რასაც ალბათ თან სდევდა კულტის მსახურთა მიერ რელიგიურ წიგნებიდან გარკვეულ ეპიზოდების წაკითხვა, ნაგვიანებ ხანაში კი ბატონყმობის დამხოვამდე, როგორც ჩანს, ასეთად ბრეთის ბიბლია ყოფილა მიჩნეული, საიულისტრაციოდ მოვიკვანთ შემდეგ საბუთს¹.

„ჩვენ, სრულიად საქართველოს კ-ზ პატრიარხმან, ძემან მეფისა ირაკლი მეორისამან ანტონი ესე წერილი მოგეცე შენ მამუკა ხიდარბეგის-შვილის და შვილსა შენსა იოანეს.—ასე რომე ურია ხახამ ისახაკამ და იმისმა ძმამ აბრამამ დომეტი კათალიკოსის სიგელი მოგვართვეს და, რაც სახელი და გვარი სწერია იმ სიგელში, ჩვენა ვართო და მით სვეტიცხოვლის ყმობა თქუეს და მოგვახსენეს. შენ მიუგებდი ამ პასუხს: „თქვენ ეგენი არა ხართ, რომელიც მაგ სიგელში სწერიან, ისინი სხვანი არიანო, ჩემნი ყმანი ხართ, ხიზნის-შვილებიო. თუნდა სვეტიცხოველში დავიფიცამ“, და მის მერმეთ, როგორც მოხდა, ჩვენ აღარ დაგაფიცეთ და ისევ შენ დაგანებეთ და დაგიწერეთ, ის წერილიც დაგკარგოდა და მეორის გაახლებას დაგეგაჯე და გაგიახლეთ და გიბოძეთ წერილი, მაგრამ იმ მეორის წერილის შემდგომ-

¹ დედანში განკვეთილობის ნიშნად, ყოველ სიტყვის შემდეგ ნახმარია წერტილი.

დაც კიდევ თქვენმა ლაპარაკებმა, საჩივრებმა გაიარა. მერმე ამ ურიებს შენთვის ბატონყმობის წერილი მოეცა ჩვენის მალვით. მას უკან შენ ის წერილი გვაჩვენე და მე იმ წერილს არ დავჯერდი და ერთი ურია, შენ რომ წარმოაყენე, ის ამბობდა: „ეს დომეტი კათალიკოსის წერილი ამ ურიებმა იყიდეს ოთხ მინალთუნადო და სხვას გვარის კაცისა არისო“. ჩვენ ამ ურიის ლიტონს სიტყვას არ ვერწმუნენით და ბრეთს გავგზავნეთ, ავალი შვილებს რომ დაბადება აქვს, ეს თავისი მოწმობა იმ დაბადებაზედ დავაფიცებინეთ და მისთვის შენვე დავანებეთ ეს ურიაები თავისის შვილებით და მამებით, მაგრამ დომეტი კათალიკოსის წერილმა უნდა გვიპოვნოს ის ურიები, თუ სად არიან, რომ ეკლესიას თავისი ყმები არ დაეკარგოს და სურამელებს მუჯალამა რომ მოეწერათ. ის ურიები სვეტისცხოვლის ყმანი არიანო, რეუილათ რათ მოაწერეს? მოსამართლე და მოთანამდებე ვალს ქვეშ იქნება, თუ ჯარიმას არ წაართმევს იმ სურამელებს. ჩვენ ამ ურიებისათვის ძალიან გვინდოდა რომ გარდაგვხდევინებინა, მაგრამ შენ გვუფდრე და ამისათვის აღარ გარდაგვხდევინეთ-რა. აგვისტოს (ე), ქ . . . კ . . . ს . . . უპვ. კათალიკოსი ანტონი. ასლთან მოწმობს თ-დ. რატივეი“¹.

ზემოხსენებული საბუთიდან ჩანს, რომ ბრეთის ბიბლია ყმათა დასაფიცებელ ობიექტსაც წარმოადგენდა და იგი თავისი პოპულარობით ცნობილი იყო საქართველოს ყველა ფეოდალისათვის; გარდა ამისა, ამ საბუთიდან ისიც ირკვევა, მიუხედავად იმისა, რომ თითქმის ყველა პროვინციაში, სადაც კი ებრაელთა კომპაქტური მოსახლეობა იყო, ყველგან ორი სამი სინაგოგა არსებობდა და შექმნილი იყო კულტის მსახურთა იერარქიაც კი, ბრეთის ბიბლია ყველაზე პოპულარული იყო და მხოლოდ მას ჰქონდა მინიჭებული ყმათა დასაფიცებელი საკულტო მნიშვნელობა.

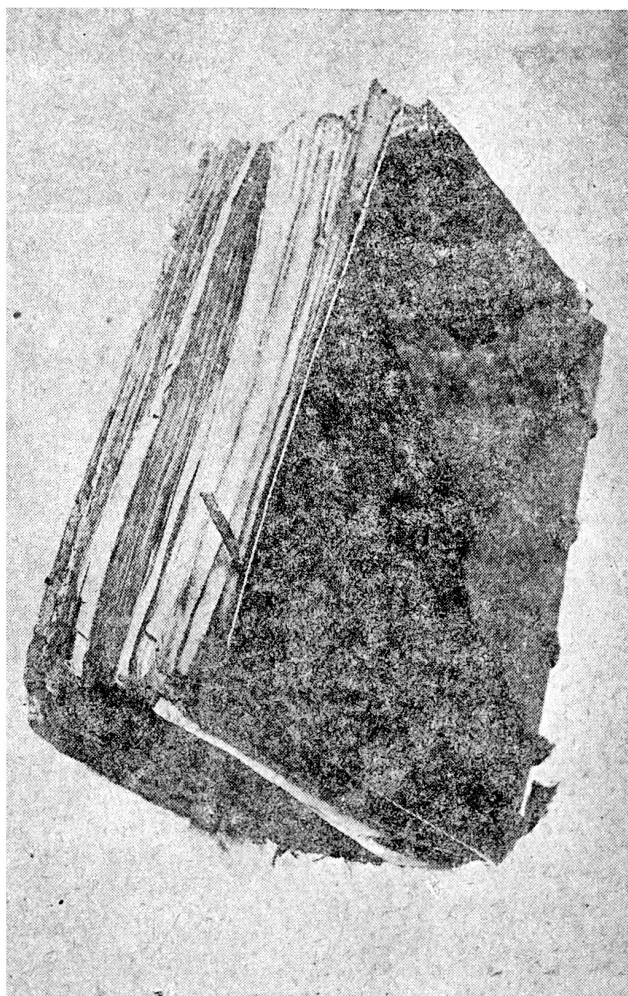
IV

ბიბლია, რომელიც ამ ქამად საქ. ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში ინახება, ზომით 31,5×21,5 სმ., დაწერილია ხელით პერგამენტზე, ყდა მუხის ფიცრისაა, რაზედაც ტყავია გადაკრული. ტყავის მეტი ნაწილი აგლეჯილი და დახეულია.

ბიბლია 452 ფურცელს შეიცავს, შიგადაშიგ რამდენიმე ფურცელი აკლია, რაც წაღებულია ზოგიერთ მკვლევარის მიერ დაბა სურამიდან სხვადასხვა დროს.

¹ საქ. ცენტრარქივი, დავთ. 25/41, ფ. 229, 1798 წ.

ბიბლიას 1, 2, 205 და 230 გვერდზე მინაწერები აქვს ძველ ებრაულ ენაზე. მინაწერების გარდა ბიბლიას დართული აქვს (ძველ

ებრაულ ენაზე) მემორიალური ფურცელი, რომელზედაც აღნიშნულია ბიბლიის ირგვლივ მომხდარი გარემოება, მისი სურამში რესტავრაცია-

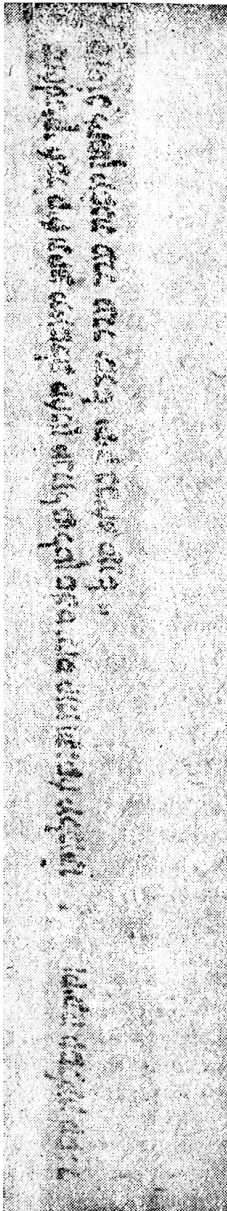
ციის თარიღი. რესტავრატორისა და ამ საქმის ინიციატორის გვა-
რები და სხვა.

სურ. 2. ხელნაწერი ბიბლიის ერთ-ერთი ფურცელი (პალიმფსესტი)

ბიბლიის სისქე უღრის 12 სმ. ყდის სისქე 0,8; სიგანე 21,5;
სიგრძე 31,5.

სურ. № 3.

ბიბლიის 20 ფურცელი (ბოლოში) ებრაული პალიმფსესტია. ბიბლია შეიცავს მოსეს ზუთ წიგნს. ბოლოში დამატებული აქვს ზოგიერთი ნაწყვეტები რელიგიურ-ფილოსოფიურ თხზულებებიდან: რუთი, აფტაროთები, ეხაიაშა და სხვადასხვა აფორიზმები.

ბრეთის ბიბლიის დაწერის ადგილისა და თარიღის დადგენამდე, საჭიროა მოკლე ისტორიული ექსკურსი გავაკეთოთ ებრაელთა თურქეთში დასახლების და იქ არსებულ ებრაულ ცენტრების შესახებ.

შემდგომდროინდელ ოსმალეთის ტერიტორიაზე, ებრაელების დასახლება, არსებული წყაროების მიხედვით,¹ მიეკუთვნება უძველეს დროს. ამის დამადასტურებელ საბუთად შიჩნეულია ქაირში აღმოჩენილი სიგელი, რომელშიც მოთხრობილია იმპერატორ ალექსი კომნენისა და საბერძნეთის პატრიარქის მიერ სალონიკის ებრაელთა საზოგადოების გადასახადებიდან განთავისუფლების ამბავი და რომელიც ეკუთვნის ჯვაროსანთა პირველ ლაშქრობის ეპოქას.

თურქეთში, ებრაელთა ძირითად მოსახლეობის ბუნებრივი ზრდის გარდა, რამოდენიმე საუკუნის მანძილზე დიდი იმიგრაცია მოხდა, რაც გამოწვეული იყო ებრაელთათვის იქ შექმნილ პირობებით. მე-14-ე — მე-15-ე საუკუნეებში თურქეთში ებრაელთათვის არსებული პირობების შესახებ, შედარებით იმ პერიოდის სხვა სახელმწიფოებში შექმნილ პირობებთან, მოწმობს ისავე ცარფათელის (ფრან-

¹ Jev guapt Bew, IX, 27—29.

გი) მოწოდება ¹ გერმანიისა და ჰუნგრეთის ებრაელებისადმი. მოწოდებაში აწერილია იმ დროინდელ ებრაელთა მდგომარეობა და ცარფათელი მოუწოდებს მათ იმიგრაციისაკენ.

თურქეთში ებრაელთა დიდი იმიგრაცია მოხდა, განსაკუთრებით სულთანის ბაიაზეთ II დროს (1481—1512) ესპანეთისა და პორტუგალიიდან ებრაელთა განდევნის შედეგად. გადმოსახლებულთა მეტი ნაწილი დასახლდა კონსტანტინოპოლსა და სალონიკში, რომელიც, როგორც წინად, ისე ამის შემდეგაც სეფარადთა ² ცენტრად ითვლებოდა.

სალონიკში სხვა კულტურულ საქმიანობათა შორის დიდი ადგილი ეკავა საღვთო, ფილოსოფიურ, მათემატიკურ, ასტრონომიულ და სხვა წიგნთა დამწერლობას ³. ბრეთის ბიბლიას მე-452-ე ფურცელზე დართული აქვს მოკლე აღწერა და ლექსი (იხ. სურათი № 4), სადაც ვრცელი შესავლის შემდეგ, რომელიც მიძღვნილია იმ პირთა მიმართ, ვინც დახმარება აღმოუჩინეს წიგნის დაწყება-დამთავრების, და კორექტურის გაკეთების დროს, მიწერილია:

„სალონიკში, რომელიც დიდი ბატონი სულთან სელიმის მფლობელობაში იყო...

ესე წიგნი დამთავრდა ხეშენის (ოქტომბრის) 12 დღესა. წელიწადსა ისრაელთა დაჯგუფება, ანუ ფარეხ-ფარეხად შეგროვება მოხდება მესიის მოსვლისას* (იხ. სურ. № 3).

ამრიგად, ბრეთის ბიბლია დაწერილია სალონიკში იმ პერიოდს, როდესაც საბერძნეთი დაპყრობილი ჰქონდა თურქეთს.

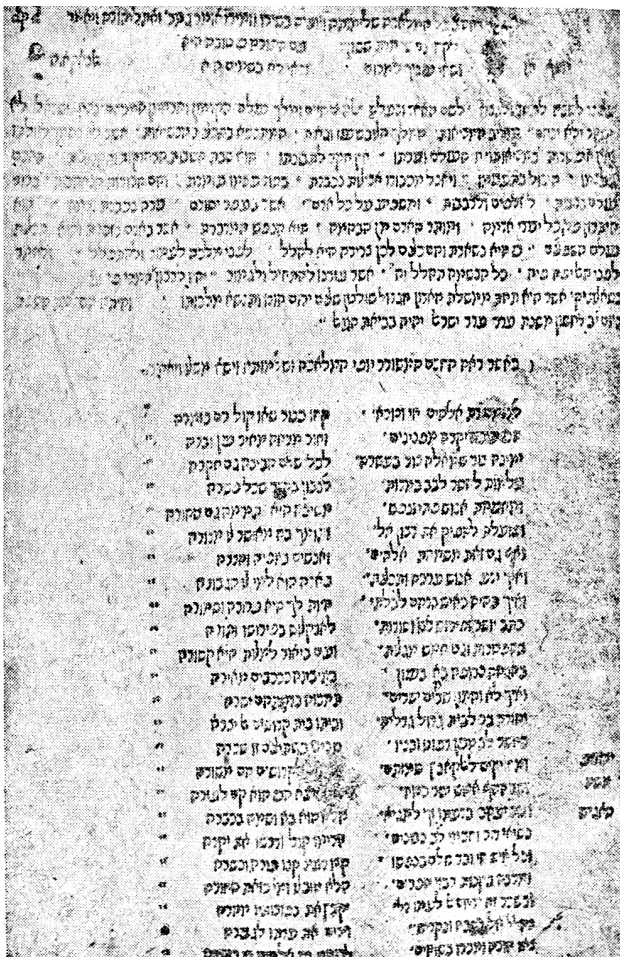
იმავე ფურცელზე დართულ ლექსში სხვა ცნობათა შორის აღნიშნულია ბიბლიის გადამწერი ვინმე ყაზრიელი და დიდი გედალიას ოჯახი ანუ გვარი, სადაც ბიბლია იწერებოდა. საერთოდ ცნობილია რომ გედალიას ოჯახი სალონიკში ასეთ საქმიანობის მეპატრონედ, ანუ მამამთავრად ითვლებოდა. მოგვყავს ლექსის ნაწილი:

¹ მოწოდების ტექსტი დაცულია პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში.

² მსოფლიო ებრაელობა დიასპორის შემდეგ ორ შტოდ იყოფა: სეფარადებად და აშქენაზებად; სეფარადები—აღმოსავლეთისა და ესპანელი ებრაელებია, აშქენაზები—ევროპის, კერძოდ გერმანელი ებრაელები. სეფარად-ის ასეთი განმარტება ნაცვინები ხანისაა: მეცნიერებაში მიღებულ აზრის მიხედვით, სეფარად-ი ნიშნავს იმ ტერიტორიას, სადაც ისრაელთა ტომები ტყვედ წაყვანილი იქნენ, მაგრამ ზოგიერთი მეცნიერების აზრით სეფარადი იდენტურია მიდიის სამხრეთ-დასავლეთ მხარის შაპარადთან. აღსანიშნავია ის, რომ კავკასიის და, კერძოდ საქართველოს ებრაელები თავიანთ თავს სეფარადელებს უწოდებენ.

³ Еврейская энциклопедия, т. XIII, ст. 836—839

„...გედალიას დიდი ოჯახის შვილი და მასწავლებელი,
რომლის სახლია ღმერთის მიერ გაჩენილ წმიდათა სახლი.

სურ. № 4. ხელნაწერი ბიბლიის ბოლო ფურცელი, სადაც მოცემულია
თარიღი და ლექსი

. . . თავად იოსები, კაცი სუფთა გულის;
ყაზრიელს, რომ აღუდგა იგი დახმარებისთვის,

და თავადი იაყობი დიდი ჭკუის და შორმჭვრეტი,
რომ მოვიდა და გაცხრილა წიგნი.
რჩეულნო და გონიერნო, ბრძენი გულით
ხმა ასწიეთ და ეძებეთ ძვირფასი ნივთი,
და ყოველ ცოცხალ არსებამ, საღ და სულთი მშვიდმა,
იყიდეთ ჭკუა, იყიდეთ თორა დიდი და წმინდა,
და ვინც ყიდვით გაზრდის წიგნთა რიცხვს;
ესაა კარგი და ამ სავაჭროს რა შეედრება“.

გედალიას დიდი ოჯახის შესახებ აღსანიშნავია აგრეთვე მუზეუმში დაცული ახალციხელ ებრაელ ჰიანურაშვილების საგვარეულო ფსალმუნი, რომლის პირველ გვერდზე წარწერაა:

„წიგნი ფსალმუნი, დაიწერა სალონიკში ცნობილ დიდ ბატონიელად გედალიას ოჯახს, წელიწადსა ქვეყნის დასაბამიდან 5282-სა, ჩვენი ბატონ ხემწიფის სულთან სულეიმანის მეფობის მეორე წელსა“.

ლიტერატურულ წყაროებშიც¹ გედალიას ოჯახი ანუ გვარი ცნობილია, როგორც პირველი ებრაული სტამბის დამაარსებელი სალონიკში, რომელმაც 1515 წელს პირველად დასტამბა მახაზორი² და რომელიც 8 წლის არსებობის (1523 წ.) შემდეგ გაკოტრდა.

ამრიგად, ყველა ეს ცნობა გვაფიქრებინებს, რომ გედალიას ოჯახი (გვარი) რამოდენიმე ასეულ წლის განმავლობაში სპეციალურად წიგნთა დამწერლობას მისდევდა, და ხელწერილიდან სტამბის წესით ბეჭდვაზე გადასვლა სალონიკში ამიტომაც ამ გვართან არის დაკავშირებული.

რაც შეეხება წიგნის დამწერ ყაზრიელს, როგორც წარწერიდანაც ჩანს“, (იხ. სურ. № 4).

(„და როდესაც იხილა მეპატრონემ (წიგნის) დამთავრება და მისი სილამაზე, ლექსით და გალობით სთქვა. «დამთავრდა...»“) ის გედალიას ოჯახის მიერ დაქირავებული პირი უნდა იყოს.

ბრეთის ბიბლიის დათარიღებას ის გარემოება აადვილებს, რომ იქ მოხსენებულია სულთან სელიმი, მაგრამ ამით დაწერის თარიღის ზუსტად დადგენა ძნელია, რადგან ცნობილია, რომ თურქეთში სამი სელიმი იყო: სელიმ I, II და III; სელიმ I—1512—1520, სელიმ II—1566—1574 და სელიმ III—1789—1800. მეორეს მხრივ დათარიღებას ის გარემოებაც ართულებს, რომ წელთაღრიცხვა არაა

¹ Еврейская энциклопедия т. XIII ст. 840.

² მახაზორი—სალოცავი წიგნი.

მოცემული ჩვეულებრივი წესით, არამედ უშუალოდ ტექსტის ნაწილში. უძველეს დროს თუმცა ასეთი წესით დათარიღება არსებობდა, მაგრამ ასეთ შემთხვევის დროს წინადადებაში მოცემული ის სიტყვები, რომლებიც ერთდროულად თარიღსაც აღნიშნავდნენ, ქარაგმით აღინიშნებოდა, ან და ასოები გადიდებული მოცულობით იწერებოდა. ბრეთის ბიბლიაში კი არც ერთს და არც მეორეს ადგილი არა აქვს, რისთვისაც თარიღის ზუსტად დადგენისათვის ჩვენ შემდეგ ხერხს მივმართავთ: ებრაულ ტექსტში სიტყვა „ყედერ“, რომელიც მოცემულია ორჯერ და ფარ ეხ (ჯოგს) ნიშნავს, რიცხვებში გადავიტანეთ, რის შედეგად $\text{ע} : 70$, $\text{נ} : 4$ და $\text{נ} : 200$, ან ერთად 274 მივიღეთ. ეს 274 ებრაელთა წელთაღრიცხვით 5274-ს უდრის.

ამრიგად, ებრაულ წელთაღრიცხვის მიმდინარე 5701-ს რომ 5274 გამოვაკლოთ, მივიღებთ 427 წ. ანუ ჩვენი წელთაღრიცხვით 1940 რომ 427 გამოვაკლოთ, მივიღებთ 1513 წ. ამ 1513 წელს უნდა იყოს დაწერილი ეს ბიბლია.

მეორე მხრივ, თუ გავიხსენებთ, რომ სულთან სელიმი, რომელიც, როგორც ვთქვით, მოხსენებულია ბრეთის ბიბლიაში, თურქეთის ტახტზე 1512—1520 წ. იჯდა, ცხადი იქნება, რომ აღნიშნული 1513 წელი, როგორც ამ ბიბლიის დაწერის თარიღი, არ იწვევს ეჭვს.

აღსანიშნავია, რომ იუდა ჩორნიმ დაბა სურამში¹ მოგზაურობის დროს ინახულა ეს ბიბლია (ხელნაწერი) და შეეცადა მის დათარიღებას. ჩორნიმ აზრით ბიბლია დაწერილია 1647—1649 წ. ასეთ დათარიღებას ის საფუძვლად უდებს მთელი წინადადების (ყედერ ყედერ ისრაელ იე ბებოათ ჰაგოელ) რიცხვებში გადატანას, რის შედეგად 1579-ს ლებულობს, შემდეგ, მიღებულ 1579-ს უმატებს იერუსალიმის II ტაძრის დანგრევის თარიღს, ე. ი. 70² და ლებულობს $(70+1579)=1649$. რასაკვირველია, ასეთი დათარიღება მეცნიერულ ღირებულებას მოკლებულია. ამის შესახებ ჩორნიმ მოგზაურობის წიგნის რედაქტორი პროფ. ჰარკავი სამართლიანად შენიშნავს: „ასეთი დათარიღება არაა სწორი, ვინაიდან სელიმის სახელით სამი სულთანია ცნობილი: პირველი მათგანი სამეფო ტახტზე ავიდა 1512—1520 წ. ჩვ. წელთაღრიცხვით, მეორე 1566—1574, მესამე კი 1789—1800 წელს და, როდესაც ჩაუფიქრებდა მოგზაურობის მიერ დათარიღებას (1647—1649), გამოდის, რომ არც ერთ სელიმის მეფობის

¹ სურამში ბიბლიის გადატანის შესახებ იხ. შემდეგი თავი (V).

² იერუსალიმის II ტაძრის განადგურების თარიღი.

პერიოდს არ ემთხვევა.“¹ ასეთი შენიშვნის შემდეგ, ჩვენ საჭიროდ აღარ ვცანით მისი კრიტიკული ანალიზის გაკეთება და ამით ვკმაყოფილდებით.

* * *

ბრეთის ბიბლიის სახელწოდებით ცნობილია აგრეთვე მეორე ბიბლიაც, რომელიც ამჟამად სურამში (სინაგოგაში) არის დაცული, რადგან ბრეთის ამ მეორე ბიბლიაზე, როგორც ქვემოთ დავინახავთ გადატანილი იყო შემდეგში, ბრეთის პირველ (ხელნაწერ) ბიბლიის კულტი, ამიტომ საჭიროა შევხვთ ამ ბიბლიას და იმ მიზეზებს, რომლებმაც შესაძლებელი გახადეს მაზე ხელნაწერ ბიბლიის კულტის გადატანა.

ბრეთის მეორე ბიბლია დასტამბულია ქალაღზე და შეიცავს კანონიკურ ბიბლიას (სჯულთა ხუთ წიგნს). ბიბლიას დართული აქვს რაშის², ნახმანის³ და ყებრა „მწერლის“ კომენტარიები.

ბიბლიას მუხის ფიცრის ყდა აქვს, რაზედაც გადაკრულია წაბლის ფერი ტყავი: სიგრძე 44 სმ., სიგანე 26 სმ., სისქე ზურგიდან 14,5 სმ., პირიდან 11 სმ.

ბიბლიას პირველი ფურცელი, რითაც მოსალოდნელი იყო დასტამბის ადგილის და თარიღის დადგენა, სამწუხაროდ აკლია. ეს ბიბლია ჩორნის მოგზაურობის დროს (1867—1870 წ.) ინახებოდა სოფ. ბრეთში. ხელნაწერი ბიბლია კი სურამში. პროფ. პლისეცკის სურამში ყოფნის დროს კი ორივე ბიბლია სურამში (სინაგოგაში) იყო დაცული. პლისეცკის ხელნაწერ ბიბლიის დათარიღებას არ ცდილა და მის მრერ დათარიღების ცდა შეეხება ნაბეჭდ ბიბლიას. საერთოდ კი ამ ორივე ბიბლიის შესახებ შემდეგს ლაპარაკობს: „В Сурами в одной из синагог хранятся две старинные библии, обе в деревянных обложках, обтянутых кожей. Библии являются гордостью не только данной синагоги, но всего еврейского квартала... Знает об этих библиях большинство евреев Грузии. Происхождение их покрыто мраком неизвестности. Неизвестны и даты их изготовления, так как заглавные листы отсутствуют“⁴.

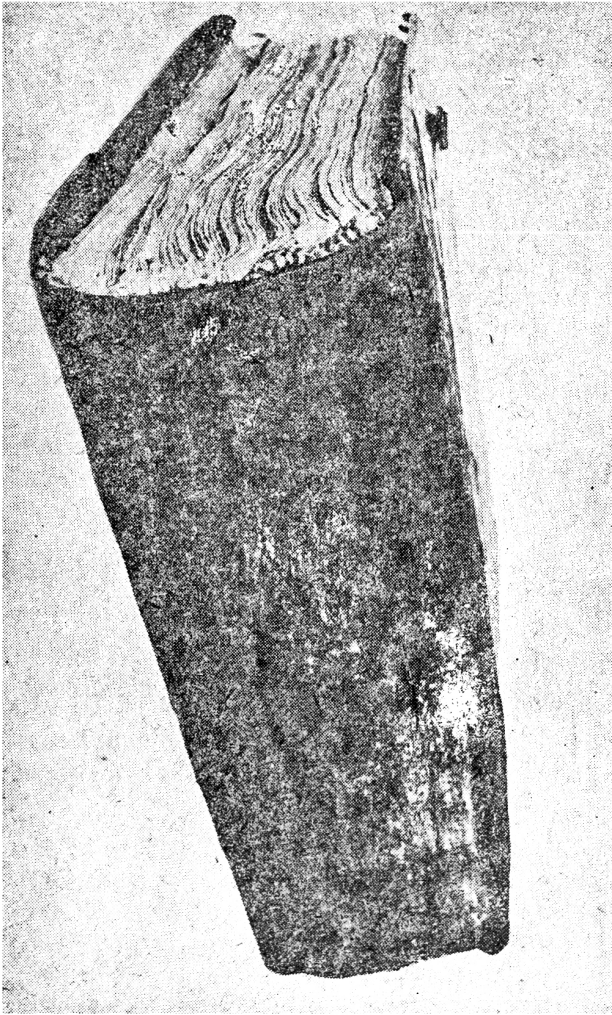
¹ ი. ჩორნი, იქვე, გვ. 198.

² საშუალო საუკ. ბიბლიის კომენტატორი (1040—1015 წ.).

³ ნახმანი—არამზანი, თალმუდისტ-კაბალისტი—ბიბლიის და თალმუდის კომენტატორი (1134—1204).

⁴ Плисецкий, Религия и быт грузинских евреев, стр. 129.

ასეთი სახის განცხადებას ჩვენ ვერ გავაგრძელებთ ხელნაწერ ბიბლიაზე—ვინაიდან, როგორც ზემოდ იყო აღნიშნული, ამ ბიბ-

სურ. № 5. ნაბეჭდი ბიბლია

ლიას თარიღი და დაწერის ადგილიც ბოლოში აქვს დართული. როგორც ჩანს პლისეცკის ეს გარემოება ყურადღებიდან გამორჩა, ხო-

ლო რაც შეეხება ნაბეჭდ ბიბლიას მას დაბეჭდვის თარიღი, როგორც საერთოდ ნაბეჭდ წიგნებშია მიღებული, თავფურცელზე უნდა ჰქონოდა, მაგრამ ეს თავფურცელი, როგორც ვთქვით დაკარგული აქვს და პლისეცკის სურამში ყოფნის დროსაც დაკარგული ჰქონია. ამის გამო, ამ ქიმაღ ძნელია იმის თქმა, თუ როდის უნდა იყოს ის დაბეჭდილი.

მიუხედავად ასეთი მდგომარეობისა, პლისეცკი მაინც შეეცადა ამ ბიბლიის დათარიღებას და დაბეჭდვის ადგილის გარკვევას. ის წერს: „На первой странице длинная бессмысленная фраза, представляющая собой криптограмму, которую, если расшифровать, то из суммы обозначения начальных букв слов получается дата 1609, повидимому год издания библии (Амстердам)“¹.

სამწუხაროდ, ის არ აღნიშნავს, სახელდობრ რა შენაჯამიდან ლეზულობს 1609 წელს. ხოლო, როდესაც ჩვენ შევეცადეთ პლისეცკის მიერ დადგენილ თარიღის შემოწმებას, გამოიჩინა, რომ მას მათელი ტექსტის სიტყვათა პირველი ასოები შეუკრებია და ამ გზით დაუდგენია თარიღი. (იხ. სურ. № 6).

პლისეცკის მიდგომა რომ ზერელეა, ეს იქიდანაც ირკვევა, რომ ბიბლიის დაბეჭდვის ადგილი მას ფრჩხილებში აქვს ჩასმული, — ალუნიშნავად იმისა, თუ საიდან აქვს მას ეს დადგენილი. ჩანს, ეს მის საკუთარ ფანტაზიას წარმოადგენს. ერთი წუთითაც, რომ დავეთანხმეთ მის მიერ დადგენილ თარიღს 1609 წ. და ადგილს (ამსტერდამი), ეს სრულიად წინააღმდეგი იქნებოდა ისტორიულად დადგენილ ფაქტის. ცნობილია, რომ ამსტერდამში 1609 წელს სტამბა არ იყო დაარსებული „Манассе бен-Израил завершил печатание первой еврейской книги в Амстердаме, 1 янв. 1627 года (Steinschnider, Catalog. Bodl., № 2129)“².

საჭიროა აქვე დავსძინოთ, რომ სტამბის დაარსებისთანავე არ მომხდარა სქელტანიანი წიგნების ბეჭდვა, არამედ შედარებით მცირე მოცულობისა და პირველი ბიბლია კი ამსტერდამში დაბეჭდილ იქნა მხოლოდ 1679 წელს³. ამ რიგად, როგორც თარიღი, ისე დაწერის ადგილი სინამდვილეს არ შეესაბამება და ბიბლიის შრიფტის და ბეჭდვითი ტექნიკის მიხედვით შესაძლებელია მიეკუთვნოს მე-18 საუკ.

¹ იქვე გვ. 129.

² Еврейская энциклопедия, II, стр. 339.

³ Еврейская энциклопедия, XIV, стр. 854.

სურ. № 6. ნაბეჭდი ბიბლიის პირველი გვერდი

V

ბატონყმობის გაუქმება, რომელიც რუსეთში 1861 წელს გამოცხადდა, საქართველოში უფრო დაგვიანებით გატარდა, სა-

ხელდობრ 1864—1869 წწ.; ზოგიერთ ადგილებში კი—კიდევ უფრო გვიან.

ბრეთის ყმა გლეხობა და ებრაელობაც დაახლოვებით ამ დროს „განთავისუფლდნენ“, თუმცა თავადაზნაურობა როგორც ცნობილია, ამის შემდეგაც განაგრძობდა თავის ნაყმევთა მათრახის ქვეშ ყოლას.

ვ. ი. ლენინი ბატონყმობის გადავარდნის ორმოცდაათი წლის თავის გამო დაწერილ სტატიაში წერდა:

„... გლეხები ბატონყმობის გაუქმების შემდეგაც მემამულეების უწინდებურ აუტანელ კაბალაში დარჩნენ. გლეხები განთავისუფლების შემდეგაც დარჩნენ «დაბალ» წოდებად, მოხარკე პირუტყვად, შავ ძვლად, რომელსაც ოთხში იღებდა მემამულეების მიერ დაყენებული მთავრობა, ართმევდა გადასახადს, როზგავდა, ცემდა და უტიფრად დასცინოდა“¹.

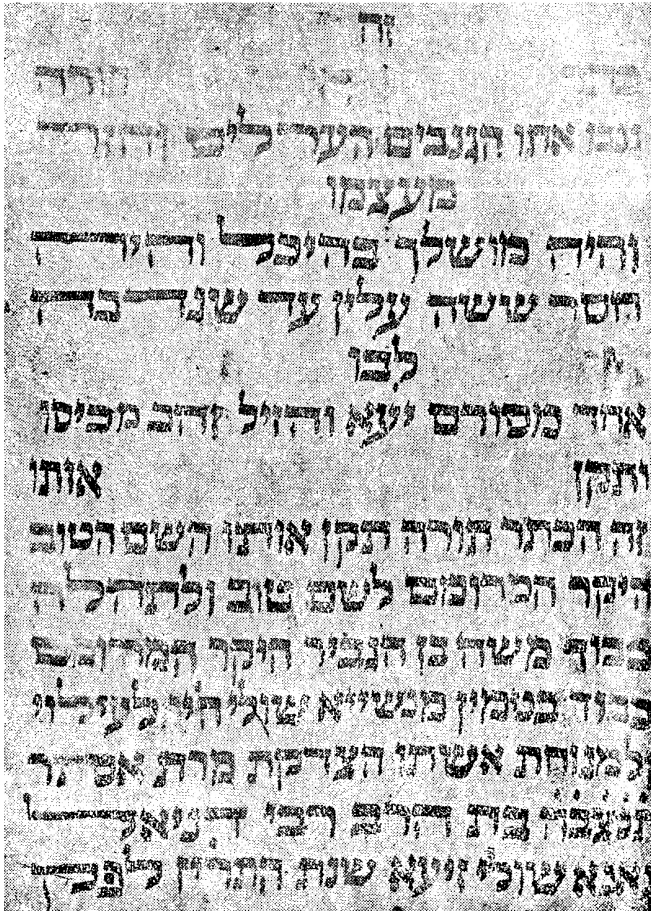
ბატონყმობის გადავარდნისთანავე, ბრეთის ებრაელთა მთელი მოსახლეობა გადასახლებისთვის ემზადება, რის გამო, როგორც თვით ებრაელთა შორის, ასევე ავალიშვილების წინაშე საკითხი ისმის ბრეთის ბიბლიის შესახებ; ერთის მხრივ, მოსახლეობა დაინტერესებულია ბიბლიის თან წაღებით და მეორეს მხრივ, ებრაელ ნაყმევების აყრის შემდეგ ბიბლია ავალიშვილების ხელში უკვე ჰკარგავს პირვანდელ მნიშვნელობას, რის გამო, ავალიშვილები ბრეთის ებრაელობას წინადადებას აძლევენ ბიბლიის გამოყიდვაზე.

მე-19 საუკ. 70 წლების შემდეგ, სხვადასხვა მიზეზების გამო, რომლის შესახებ დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი, სურამში ორი ეგრეთწოდებული „სასწაულომომქმედი“ ბიბლიაა. ერთი მათგანი ხელნაწერი ბიბლიაა, რომელიც როგორც ვამბობდით ამ ქამად მუზეუმში ინახება, ხოლო მეორე, —ნაბეჭდი ბიბლია, რომელიც ამ ქამად სურამის სალოცავშია დაცული.

წინა თავში აღნიშნული ჩორონის მიერ ბრეთში ავალიშვილებთან ნახული ბიბლია, რომლის შესახებაც ის წერს, რომ „ასეთი ყველგან მასიურად მოიპოვება“-ო, ეს ეხება ნაბეჭდ „ბრეთის ბიბლიის“, „ავალოვების დაბადების“ სახელწოდებით, მაგრამ ის ცნობილია აგრეთვე „დავარაანთ“ და „სურამის ბიბლიის“ სახელწოდებითაც, ამ ნაბეჭდ ბიბლიას, როგორც ქვემოთ იქნება გამორკვეული

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, პარტ. გამომცემლობა, თბილისი, 1934 წ. ტომი IX, გვ. 132.

ბრეთის ბიბლიის სახელწოდება მიეცა შემდეგში, როდესაც ავალი-
შვილებმა გარკვეული მოსაზრებით ხელნაწერი ბიბლია შესცვალეს

სურ. 7. ხელნაწერი ბიბლიის მემორიალური ფურცლის პირველი გვერდი

ნაბეჭდით. ამასთან დაკავშირებით საკითხი ისმის იმის შესახებ, თუ
რა დროს ხდება ამ უკანასკნელის „ბრეთის ბიბლიად“ გადაქცევა,
ან და არის თუ არა იგი თავიდანვე ბრეთის ბიბლია,—თუ ორივე

9 საქ. ებრაელთა ისტ.-ფონ. მუზეუმის შრომები, ტ. I.

სხვადასხვა პერიოდებში ბრეთის (ავალოვების) ბიბლიაა და გარკვეულ მიზეზების გამო ერთი მეორეს უთმობს ადგილს?

მუზეუმში დაცულ (ხელნაწერ) ბიბლიაზე დართულ მემორიალურ ფურცელზე, არის შემდეგი სახის წარწერა: ¹

„ესე თორის გვირგვინი მოიპარეს წინადაუცვეთელებმა და თავისით დაბრუნდა და იყო დაგდებული ტაძარსა შინა... ერთმა სურამელმა... ჯიბიდან ოქრო გაიღო და შეაკეთა იგი“.

და შემდეგ:

„ესე თორის გვირგვინი შეაკეთა პატივცემულ მოშე დიდ განთქმულ მდიდარ და პატივცემულ ბენეამინის ძე მენაშეშვილმა, მისი მეუღლე მართებულ და კეშმარიტ ქალბატონ ესთერ რიბი დანიელის ასულ ჯანაშვილის განსასვენებლად და მოსაგონებლად... წელიწადსა ჩვენი წელთაღრიცხვით 5617-სა“ ² (იხ. სურ. № 7).

მემორიალური ფურცლის გარდა ბიბლიას პირველ და მეორე გვერდზე მინაწერები აქვს:

„ქუროდებმა მოიპარეს ეს წიგნი და წინადაუცვეთელებს მიჰყიდეს“.

ამ რიგად, ირკვევა, რომ ბიბლია ვინმე უცხოელების მიერ მოპარული ყოფილა და 1856 წელს სურამში მისი რესტავრირება მომხდარა. რომელ წელს იქნა ეს ბიბლია სურამს გადატანილი და, სახელობრ, რა ადგილიდან, ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება., მაგრამ შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ გადატანა რამოდენიმე წლით წინ უსწრებდა რესტავრაციის დროს. რაც შეეხება საკითხს იმის შესახებ, მემორიალურ ფურცლის შედგენამდე (1856 წელს) თუ სად ინახებოდა ბიბლია სურამს თუ სხვა ადგილს, ამ საკითხის გამოსარკვევად საინტერესოა 1800 წ. განჩინების წიგნი მსაჯულთა შეკრებულებისა მანაშერაშვილების და ხიდირბეგისშვილების საქმეზე. ამ საბუთში სხვათა შორის წერია შემდეგი:

„ხიდირბეგის-შვილის ნინიას სურამელი თავისი ყმები ურიანი ისაქ, აბრამ და იძისი ძმები რომ სვეტისცხოვლის ყმობით ედაგებოდნენ და ურიათ განაჩენით ფიცი დაედვათ, შემდგომად იმ განაჩენის დაწერისა, ხიდირბეგისშვილის ნინიას მათის უმაღლესობის მეფის ვახტანგის დავთარი მიერთმია, რომელშიაც ამ მოჩივართ ურიათ ისაქ, აბრამისა და მათი ძმა მამა—ბიძებისა და განყოფის სახელები სურამში ხიდირბეგისშვილის ყმად ეწერა... ორი ურია სურამიდან და ორი ურია გცხინვალიდან, რომელიც ხიდირბეგისშვილს უნდოდეს, შეუგდოს. ოთხში ორი იშოონდა ხუთთავ ძმა ორის მოწმით ავალიანთ დაბადებაზე ასე შეჰფიცონ“ ³...

ამ საბუთიდან ირკვევა, რომ ბიბლია 1800 წელს სურამში ჯერ კიდევ არ მოიპოვება და სურამელი ებრაელები ბრეთს მიჰყავთ და-

¹ ხელნაწერ ბიბლიას დართული ჰქონია ორი მემორიალური ფურცელი, რომელთაგანი ერთი წაუღია პროფ. პ ლ ი ს ე ც კ ი ს.

² ე. ი. 1856 წ.

³ საქ. ცენტრარქივი, ფ. 229, დავთ. № 25/40.

საფიცებლად. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ე. ი. თუ ასეთი ბიბლია, რომლის ირგვლივ, როგორც წარწერებიდან ირკვევა, დიდი ამბები ზდებოდა (იპარავდნენ, ჰყიდდნენ, შემდეგ კი იხსნიდნენ და სხვა) და რომელიც მორწმუნე მასაში დიდი პოპულარობით სარგებლობდა, სურამს იყო, მაშინ ადგილობრივ მოხდებოდა ყმების დაფიცება და არა ბრეტის გაგზავნა. ამავდროულად მე-230 გვერდზე მინაწერი აქვს:

כני אבישי יעקב משה וגו' ויהי לעד

„აბიშაის შვილები: იაყაკობი, მოშე და გაბრიელი. მოწმებდნენ იყვნენ“... ხოლო მე-205 გვერდზე კი მარჯვნივ არეზე ჩაწერილია:

ויהי קוראים העד וישיב

„და იყო ეძახდნენ მოწმეებს და აფიცებდნენ“...

ბრეტის ბიბლიის მოპარვის ცდა, რომ ხშირი ყოფილა, მინაწერებისა და მემორიალურ ფურცლის გარდა, ამას გვაფიქრებინებს ის გარემოებაც, რომ მოპარვის საწინააღმდეგოდ შეთხზული იყო მთელი რიგი მუქარის ხასიათის ლეგენდები („ბიბლიის მომპარავ ქურდს შვილი მოუკვდა“. „ბიბლიაზე ყაჩაღების თავდასხმა“, და სხვა), რაც შემთხვევითი ამბავს არ უნდა მიეწერებოდეს, არამედ დაკავშირებული უნდა იყოს იმ გარემოებასთან, რომ ერთის მხრივ, თვით ებრაელთა საზოგადოების გარკვეული ფენა უყურადღებოდ არ სტოვებდა ბიბლიის არა ებრაელთა ხელში ყოფნას, ხოლო მეორეს მხრივ, იგი წარმოადგენდა დიდ საშემოსავლო წყაროს მათი მფლობელთათვის, რის გამოც მას ხელში ჩაგდების მრავალი მსურველი უნდა ყოფილა.

გარდა ამისა, რომ ხშირი ყოფილა ბიბლიისთვის ადგილის გადანაცვლებაც, ამის შესახებ საგულისხმოა პროფ. პლისცკის მიერ ბრეტის ბიბლიის შესახებ ჩაწერილი ზღაპრის შემდეგი ვარიანტი:

. . . „Вскоре после нахождения библии у князя заболела вся семья, а жена и один из сыновей умерли. Князь понял, что причиной является осквернение священной книги, которая не хочет находиться в доме неверного, и еврейский бог за него мстит. Поэтому он созвал стариков евреев и хахамов, рассказал им об этом и намеревался отдать библию в синагогу. Но воспротивился сын князя, который решил проверить, насколько библия действительно обладает чудодейственной силой. С этой целью он вскипятил огромный сосуд с водой и бросил туда книгу, после-

дня пролежала в кипятке целые сутки, но на удивление всем осталась целой и невредимой. В результате этого чуда Библия была передана в синагогу¹. Спустя некоторое количество лет один из наследников князя забрал ее вновь к себе, из синагоги, поместил он ее в отдельную комнату и бережно, как полагается для святыни, обращался с ней².

ამ ლეგენდით ირკვევა, რომ ბიბლია არა ერთხელ ყოფილა გადატანილი თავადის სახლიდან სინაგოგასა ან სხვა ადგილას, თავადის მიერ კი უკან დაბრუნებული. უნდა ვიფიქროთ, რომ თავადის სახლიდან ბიბლიის გადატანა სხვა ადგილას ხდებოდა მორწმუნეთა მიერ ბიბლიის გამოსყიდვის შედეგად, ხოლო მისი ისევ უკან დაბრუნება—თავადის თვითნებობის შედეგად.

ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ჩოჩინის მიერ ფაქტიური ამბავის აღწერა:

„1861 წელს ქაიხოსრო ავალოვს, ბიბლია ფარულად ბრეითდან ახალციხეში წაეღო... გზად მას შეხვედროდა ახალციხეში მიმავალი ვინმე შალომი და როცა გაეგო თავადის განზრახვა, მას მაშინვე შეეტყობინებინა ახალციხელ დავით ინჯაბელასათვის და ქალაქ გარედ შესახვედრად გამოსულყვანებ მთელი მოსახლეობა ძუძუმწოვარ ბავშვებითაც კი, ამ ამბავს ისეთი ხასიათი მიეღო, რომ ადგილობრივ პოლიციაში აღშფოთება გამოეწვია და თავადზე ძალიან გამწყრალიყვნენ, რომ მან წინასწარ არ შეატყობინა პოლიციას. დავით ინჯაბელას კი ბიბლიისთვის ცალკე ოთახი გამოეყო... მოსახლეობის შეშფოთება იმდენად დიდი ყოფილა, რომ ერთ-ერთი თავადი ავალოვი, რომელიც იმ დროს ახალციხეს ცხოვრობდა, იძულებული ყოფილა გენერლისთვის მიემართა, რათა ქაიხოსრო (ბიბლიის პატრონი) ცოცხალი გადარჩენილიყო, პოლიციის ზედამხედველობის ქვეშ გამგზავრებულიყო ბიბლიით ბრეტს... როდესაც ბიბლია წაეღოთ უკან, ხალხის დიდი ჯარი შვიდ ვერსს ფეხით გაჰყოლოდა“³.

ეს ფაქტი მოწმობს იმას, რომ ბიბლიების გაყიდვა ან გაყიდვის ცდა საერთოდ ჩვეულებრივი ამბავი იყო.

ნაბეჭდ ბიბლიას, რომელიც, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ბრეტის ბიბლიის სახელით არის აგრეთვე ცნობილი, პირველ გვერდზე შემდეგი სახის მინაწერი აქვს:

„ერთი ოქრო შესწირა შიმყონ თოფლიშვილის მეუღლე რიბკა ისააკის-ასულ ფიჩხაძემ... წელიწადსა 5657 ელულის თვის 13-სა, ამის დამწერია სურამის ჯამათის რაბი და წინამძღოლი ისხაქ ელიაშუ ძე ჯანაშვილი“... (იხ. სურ. № 8).

¹ ნაზი ჩვენია.

² П л и с е ц к и й, религия и быт грузинских евреев 1934 г. стр. 130.

³ ი. ჩოჩინი, მოგზაურობა კავკასიაში და ამიერკავკასიის მხარეში. ნაწ. 1, 1884 წ. გვ. 206.

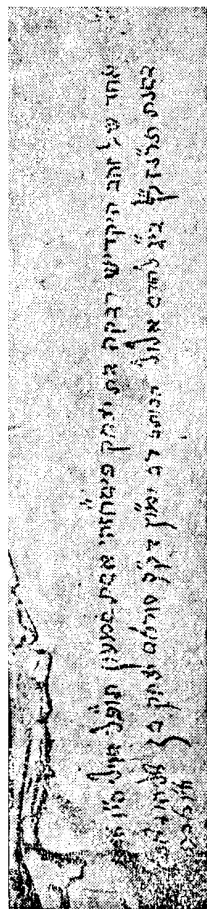

ამ წარწერის გარდა, რომელიც ჩვენი წელთაღრიცხვით 1897 წელს მიეკუთვნება, ნაბეჭდ ბიბლიას სხვა სახის წარწერა არა აქვს, ეს წარწერაც არა ბრეთშია შესრულებული, არამედ სურამში.

ზემოთმოყვანილი მოტივები, საბუთები, მინაწერები და მემორიალური ფურცელი გვაუჩიქებინებს, რომ პერგამენტზე დაწერილი ბრეთის ბიბლია 1850—1856 წლამდე იყო გაბატონებული, ხოლო 1856 წლის შემდეგ, როდესაც ეს ხელნაწერი ბიბლია ბრეთიდან სურამს იქნა გადატანილი, ჩნდება მისი შემცვლელი დაბეჭდილი ბიბლია, ანუ მეორე ბიბლია, რომელიც 1924 წლამდე კერძო პირების საკუთრებას წარმოადგენდა და შემდეგ კი, როგორც ნათქვამი იყო სურამის სინაგოგაში ინახება.

როგორ და რა პირობებში შეიძლება მომხდარიყო ერთი ბიბლიის მეორეთი შეცვლა? ამ კითხვაზე შეუძლებელია გადაჭრითი პასუხის გაცემა, ვინაიდან ამბავი ისეთ პერიოდს ეხება, რომ ზეპირი გადმოცემებით ძნელია ასეთის დადგენა, ხოლო წერილობითი საბუთები, ზემოთაღნიშნულის გარდა, ჯერ სხვა არ მოგვეპოვება.

მემორიალურ ფურცელში მოხსენებული: „ეს თორის გვირგვინი მოიპარეს წინადაუცვეთელგებმა (სხვა სარწმუნოების) და თავისით დაბრუნდა და იყო დაგდებული ტაძარსა შინა“, და პირველ გვერდზე მინაწერი: „ქუდეგმა მოიპარეს ეს წიგნი და გაჰყიდეს სხვა სარწმუნოების ხალხში და მივიდა იქ იოსებ ისხაკის ძე და დაიხსნა იქიდან და მოიტანეს სინაგოგაში და იქ დაასვენეს“, როგორც ვხედავთ, ერთი და იგივე შინაარსისაა იმ განსხვავებით, რომ მემორიალურ ფურცლის ავტორებმა ბიბლიის გადმოტანას რელიგიური ხასიათის გაფორმება მისცეს („თავისით დაბრუნდა“), მინაწერში კი გარკვევითაა მოცემული ამ საქმის ინიციატორი და სხვა. რაც შეეხება იმას, რომ მინაწერში სიტყვა *Cahol*

სურ. 8. ნაბეჭდ ბიბლიის პირველ გვერდზე მინაწერი

„დახსნა“ არის ნახმარი, ეს სიტყვა ამ შემთხვევაში შეიძლება გაგებული იქნეს ფულადი სახსრების გაღებასთან დაკავშირებით, და პირიქითაც, ე. ი. უფულოდ (მოპარვით დასხვა), ვინაიდან ყველა შემთხვევაში ებრაელები ასეთ მოვლენას „ტყვეობიდან დახსნას“ უწოდებდნენ, მაგ. ბრეთის ბიბლიას სანამ იგი ავალიშვილების ხელთ იყო, ხალხი „დატყვევებულს“ უწოდებდა, ხოლო იქიდან წამოღების შემდეგ კი „დახსნილს“. ასეთი გამოთქმა ებრაელებში არა მარტო ბიბლიისადმი იხმარებოდა, არამედ ყველა რელიგიური ხასიათის მქონე ობიექტისადმიც. ამ რიგად ეს სიტყვა არ გამოირიცხავს იმ აზრს, რომ შეიძლება ბიბლია მოპარული იყო და არა გამოსყიდული. მეორე წინადადებაც, რომ ბიბლია „დაგდებული იყო ტაძარსა შინა“. ესეც სავსებით ემთხვევა მინაწერს— „მოიტანეს სალოცავში და დაასვენეს“.

რომელი წარწერაა უფრო ადრინდელი (მემორიალური ფურცლისა თუ პირველ გვერდზე მინაწერი)? ჩვენის აზრით უფრო ადრინდელი უნდა იყოს მინაწერი, მემორიალური ფურცლის ტექსტი კი, აღებული უნდა იყოს მინაწერიდან, ამას ისიც მოწმობს, რომ მემორიალურ ფურცელში მოტანილ ტექსტის შემდეგ მოხსენებულია, არა გამომხსნელი, არამედ რესტავრაციის ინიციატორი და ესეც დაკავშირებულია იმასთან, რომ ვინმე მისიონერი; (იონა ბრიზახი) შეძთხვევით დამსწრე, მიწვეულია, როგორც მცოდნე პირი.

მიზანშეუწონელი იქნებოდა გვეფიქრა, რომ თავდაპირველად ქალაქზე დასტამბული კანონიკური ბიბლია, რომლის ტირაჟი დიდი იყო, კულტად შექმნილიყო. ასეთი რამ შესაძლებელია მომზდარიყო მხოლოდ ისეთ შემთხვევაში, როდესაც ბიბლიის დიდი სიმცირე იყო და რამოდენიმე სოფელსა თუ ქალაქში ერთი ან ორი ეგზემპლარი მოიპოვებოდა.

ასევე სინამდვილეს მოკლებული იქნებოდა, რომ ბრეთის ბიბლიის კულტის წარმოშობის საწყისები მე-18 საუკუნეში გვეძებნა, ან და, როგორც ლეგენდები გადმოგვცემენ, თითქოს ეს უშუალოდ ავალიშვილებთან იყვეს დაკავშირებული. ბრეთის ბიბლიის კულტის შექმნა გაცილებით უფრო შორს უნდა ვეძებოთ, სახელდობრ, მე-16-ე საუკუნეში.

პირველ თავში ციტირებული ჩორნის აღწერილობა ბრეთში ებრაელთა დასახლების შესახებ (რომლითაც ბრეთში ებრაელების დასახლება დაკავშირებულია, ერთის მხრივ, ქუთაისის გუბერნიაში სურამიდან 25 ვერსზე დაშორებით მდებარე სოფელ ვახანთან (ომარხანის თავდასხმასა და მოსახლეობის გაქცეულ ხაწილის ბრეთს დასახლებასთან), ხოლო, მეორეს მხრივ, იქვე მოხსენებულ ვინმე მოხუცის ხაამბობთან, რომ 350 წ. (1868—350=1510 წ.) გადმოსახლდნენ ებრაელები სოფ. ვახანიდან ბრეთს¹, შესაძლებელია დაუკავშიროთ

¹ იხ. თავი I-ლი, გვ. 108.

მესხეთს, სადაც ორი ვაჰანიც კი ცნობილია: 1) ჯავახეთსა და 2) სამცხეში.

სურ. 9. ხელნაწერი ბიბლიის მემორიალური ფურცლის მეორე გვერდი

ცნობილია, რომ მე-15-ე საუკ. დასასრულს მესხეთი თურქეთის გავლენის ქვეშ იყო და ქართველი მოსახლეობა დევნას განი-

ცდიდა, რის შედეგად მე-16-ე. მე-17-ე საუკ. იწყება მესხეთის ქართველების გადასახლება, საქართველოს სხვა ნაწილებში. თურქთა შემოსევებისა და მათი პოლიტიკური წყობილების გავრცელების შედეგად ავალიშვილების ბრეთს დასახლებაც ამ პერიოდს ეკუთვნის სახელდობრ: 1605 წელს¹. საფიქრებელი ხდება, რომ ავალიშვილებმა გადმოსახლებისას თან მოიყვანეს თავიანთი ყმები და ამ დროს ხდება ბიბლიის გადმოტანაც ბრეთს. მეფე როსტომი ავალიშვილებს 1633 წელს უმტკიცებს ბრეთს სანათხოვროდ.

„ქ. ესე წყალობისა წიგნი და ნიშანი გიბოძე[თ] ჩუენ მეფემან, პატრონმან როსტომ, თქუენ, ჩუენთა ერთგულთა ყმათა დავითიშვილთ, ბოქაულთ უხუცეს დავითს და შენთა შვილთა ელიზბარს და კონსტანდილეს, ასრე რომე ბრეთის წიგნები გვქონდა, და ბრეთი ავალიშვილს ქაიხოსროს მივეცი. და სადამდი ამ ქუეყანას იყოს, მისთვის გუიბოძებია, და რა ის თავის ალაგს წავიდეს და აქ აღარ იყოს, თქუენთუინ გუიბოძებია, ყოვლის კაცის უცლიებრად. ქკსა ტკა.¹ მკათათვეს კა“¹ (1633 წ. მკათათვის) 21².

მიუხედავად იმისა, რომ ამ წყალობის წიგნის თანახმად ბრეთი გადაეცა ავალიშვილებს 1633 წელს, ისინი მაინც საბოლოოდ არ მკვიდრდებიან იქ; ამავე წლებში ატეხილ საჩივრების გამო, ისინი მხოლოდ მე-17-ე საუკ. მიწურულში ახერხებენ ბრეთს საბოლოოდ დამკვიდრებას³.

ამ რიგად ერთის მხრივ, ექვევარეშეა, რომ თუ ბიბლიის კულტის შექმნა უშუალოდ ბრეთთან და ავალიშვილების ბრეთში მოსვლასთან არის დაკავშირებული, მაშინ ასეთი მხოლოდ მე-18-ე საუკ. დამდეგს უნდა მომხდარიყო, მაგრამ მეორეს მხრივ, ასეთი აზრის დაშვება მთელი რიგი წინააღმდეგობითაა სავსე, ვინაიდან „ბრეთის დაბადება“ მე-18-ე საუკ. უკვე საკმაოდ ცნობილია, იმდენადაც კი, რომ ის ამ დროს ყმების დასაფიცებელ ობიექტსაც წარმოადგენს, ხოლო ასეთად გადაქცევა იმავე პერიოდში, თუ მას წინ არ უსწრებდა საკმაოდ ხანგრძლივი დრო შეუძლებელი იქნებოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ლეგენდები ბრეთის ბიბლიის კულტს ავალიშვილებს უკავშირებენ, ეს ნაგვიანები ხნის გააზრიანება უნდა იყოს. სინამდვილეში კულტი უკვე აღრევე შექმნილი იყო და შემდეგში ავალიშვილების მიერ ხდება მითვისება ამ ბიბლიის მიმძლავრებით, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სამცხედან წამოსვლასა და ყმე-

¹ ეს ცნობა მომავლად პროფ. ნ. ბერძენიშვილმა.

² საქართველოს სიძველენი, ტომი II, გვ. 159 გ. თაყაიშვილის რედაქტორობით.

³ ეს ცნობა მომავლად პროფ. ნ. ბერძენიშვილმა.

ბის წამოყვანასთან დაკავშირებით; მათ ისარგებლეს შექმნილი სიტუაციით და ხელთ იგდეს ბიბლია, რის შედეგს მისი კულტი ბრეთში სახე შეცვლილი ვარიანტით ახლდება. ბრეთის ბიბლია, რომ შესაძლებელია სამცხედან გადმოტანილი ყოფილიყო, ამას ის გარემოებაც გვაფიქრებინებს, რომ მე-15-ე, მე-16-ე საუკ. მესხეთ-ჯავახეთი როგორც ვამბობდით, თურქეთის გავლენის ქვეშ იყო; ბიბლიაც თურქეთის მიერ დაპყრობილ ქალაქ სალონიკშია დაწერილი და იქიდან წამოღებული, ხოლო სალონიკიდან წამოსულს კი გზად მესხეთის ვახანში უნდა გაეცლო. ამიტომ იგი ვახანის ებრაელობის მიერ უნდა ყოფილიყო შეძენილი, მით უმეტეს, რომ იგივე სალონიკიდან 1522 წელს დაწერილი ფსალმუნი შემონახულია ახალციხელ ებრაელთა შორის და მის ირგვლივ შექმნილი იყო ეგრეთწოდებული „მენდალიონის“ კულტი.

ყველა ამ ფაქტების მიხედვით შესაძლებელი ხდება დაუშვათ აზრი რომ მესხეთ-ჯავახეთის ებრაელობა უფრო მკიდროდ იყო დაკავშირებული მაშინდელ თურქეთის ებრაელობასთან, ისინი იცნობდნენ სალონიკს, როგორც რელიგიურ წიგნთა დამწერლობის ცენტრს, და იმ ოჯახსაც, სადაც იწერებოდა ასეთი წიგნები, ვინაიდან ახალციხის ებრაელთა ფსალმუნი და „ხელნაწერი ბიბლია“ ერთსადა იმავე (გედალიას) ოჯახშია დაწერილი, ბრეთის ბიბლიის კულტიც მესხეთშია შექმნილი და იქიდან გადმოტანილი ავალიშვილებისა და მათი ყმების გადმოსახლებასთან დაკავშირებით.

ამ რიგად ყველა ზემოთმოხსენებულს ჩვენ მივეყვართ იმ დასკვნამდე, რომ „ხელნაწერი ბიბლია“, მე-19 საუკ. სამოციან წლებში მისი სურამში გადატანის გამო, ჰკარგავს თავის მნიშვნელობას, როგორც საკულტო საგანი ბრეთის ბიბლიის სახელწოდებით, თუმცა, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ძნელია გადაჭრით თქმა იმისა, მოპარულია ის თუ გამოსყიდული, რის გამო, ეს საკითხი ჯერ-ჯერობით გადაუჭრელი რჩება. ბიბლიის ბრეთიდან წაღებისთანავე ავალიშვილებისთვის, ბუნებრივია, ასეთის გამომჟღავნება ხელსაყრელი არ იქნებოდა, რის გამო მომხდარ ფაქტს ისინი ღუმილით გვერდს უვლიან, ხოლო წაღებულ (ხელნაწერ) ბიბლიას მეორე (ნაბეჭდი) ბიბლიით ცვლიან.

საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ორივე ბიბლიის ყდები ერთი და იმავე მასალისა და ფერის არის; ორივეს მუხის ფიცრის ყდა აქვს და იმიტაცია წაბლისფერი ტყავის. ასეთი დამთხვევა, უეჭველია შემთხვევითი ამბავს არ უნდა მიეწერებოდეს: ამას, ცხადია, სპეციალურად დანსგავსების მიზანი ჰქონდა, რათა ხელნაწერი ბიბლიის

მცნობელი პირებისათვის, საშუალება არ მიეცათ ასეთის ნაბეჭდი ბიბლიით შეცვლის გამოძევაგნებისა.

საყურადღებოა ავალიშვილების მიერ ბიბლიის დაცვისა და ნახვისათვის შემოღებული წესებიც. „ბიბლია ბოხჩაშია გახვეული და ჩაკეტილ კარადაში დევს, მიმსვლელები მას ვერ ხედავენ და, ვინც მოისურვებს გახსნილ კარადაში შეიხედოს, მან 20 კაპ. უნდა გადაიხადოს“¹ მოგვითხრობს ჩორნი, რომელმაც ეს ბიბლია ნახა ბრეთში ავალიშვილებთან.

დათვალიერების დროსაც მნახველები არა გახსნილ ბიბლიას ხედავენ, არამედ გახსნილ კარადაში ბოხჩაში გახვეულ ბიბლიას.

გარდა ამისა, რომ ყოველგვარი ეჭვები თავიდან აეცილებინათ, და ბიბლია გახსნისაგან დაეცვათ, ავალიშვილები ხალხში ასეთ ლეგენდას ავრცელებენ: „ერთ კვირას ბიბლია ორჯერ გაეხსნათ და ავალოვებზე ისე გამწყრალა, რომ მთელი ოჯახი ორ კვირას ლოგინად ჩაფარდნილიყო, ბოლოს დიდ თავადს რაბი დანიელისთვის დაეძახა და ეთხოვა, რათა ისრაელურად ბიბლიაზე გამოეზოდინა და პატივება ეთხოვა, რომ შეაწუხეს და გახსნეს“².

ასეთი ხერხების წყალობით, 1856—1870 წლამდე ე. ი. ბრეთიდან ებრაელთა სურამში მასიურ გადასახლებამდე ავალიშვილები კვლავ ინარჩუნებენ ძველ მდგომარეობას, და შეცვლილი ბიბლია იმავე ავტორიტეტით სარგებლობს; მნახველთა მასა ისევ განაგრძობს ბიბლიაზე რიტუალების შესრულებას, შეწირულებათა მიტანას და დაწესებულ უქმე დღეს მასიურ სვლას. 1856—1870-იან წლებში კი ხდება არა ხელნაწერ ბიბლიის, არამედ მეორე ნაბეჭდ ბიბლიის გამოსყიდვა, ხოლო ხელნაწერი ბიბლია უკვე მივიწყებულია, როგორც ბრეთის დაბადება და საბოლოოდ ადგილს უთმობს მეორე—ნაბეჭდ ბიბლიას.

მოხუცების გადმოცემით ავალიშვილებს ბიბლიაზე ისეთი დიდი ფასი დაუდევიათ, რომ ინდივიდუალურად ბიბლიის ყიდვა შეძლებულთა ფენასაც ვერ მოუხერხებიათ, რის გამო დაეარაშვილიანთ გვარის რამოდენიმე ოჯახი გაერთიანებულია და ერთად უყიდიათ.

ბრეთის ებრაელობა, როგორც წინა თავში იყო მოხსენებული, ნაწილი სტალინირს (ცხინვალს), ქარელს და ნაწილი კი სურამს დასახლდნენ. დავარაშვილები კი, რომლებმაც ბიბლია იყიდეს, სურამს გადავიდნენ და ბიბლიაც იქ გადაიტანეს.

¹ ი. ჩორნი. დასახლებული წიგნი, გვ. 132.

² ჩაწერილია, ზავა ლევიაშვილის ნაამბობის მიხედვით.

ბრეტის ბიბლიის სურამში გადატანის შემდეგ კვლავ მეორდება ავალიშვილების მაგვარი სპეკულიაცია ბიბლიაზე; დავარაშვილების ძმების გაყრის შემდეგ ბიბლია ერთ-ერთ ძმას უფარდება ხელთ (გაყარამდე კი მთელი ოჯახის საკუთრებას წარმოადგენდა); ისინი ცალკე ოთახს უთმობენ ბიბლიას, სადაც შეწირულ ბალდადების ჩამოსაქიდებლად თოკი აქვთ გაბმული, ბიბლიის თავთან კი მუდმივად კანდელი უნთიათ და მნახველთა ნაკადი კვლავ სურამისკენ მიიქცევა.

აღსანაშნავია ის, რომ რამოდენიმე წლის შემდეგ „ბრეტის ბიბლიის“, „ავალოვების“ დაბადების“ სახელწოდების გარდა, დავარაშვილების ანუ „დავარაანთ ბიბლიის“ და „სურამის ბიბლიის“ სახელწოდებაც წარმოიშვა. სურამში ექსპედიციის ყოფნის დროს შეგროვილი მასალებიდან ირკვევა, რომ ხელნაწერ ბიბლიას, აგრეთვე „დიდ“ ან „მთავარ“ ბიბლიას უწოდებდნენ. მას მხოლოდ იშვიათ შემთხვევაში თუ გახსნიდნენ; დავარაანთ ბიბლია კი შედარებით ყოველთვის და ყველასათვის უფრო ხელმისაწვდომი იყო. ამრიგად, ბიბლიის, როგორც ჩამორჩენილ ხალხის გაყვლეფის საშუალების გამოყენება დავარაანთ ხელში კი არ შესუსტებულა, არამედ გაცილებით უფრო გაფართოვდა; თუ ავალიშვილების ხელში ეს ბიბლია ბევრისათვის უხილავი იყო, დავარაშვილებმა სამაგიეროდ ახალი წესები შემოიღეს. მათ ეს ბიბლია სამკითხაო წიგნათაც კი გადააქციეს, რისთვისაც ბიბლიას მიჩენილი ჰყავდა ერთ-ერთი კულტის მსახურთაგანი (იხ. სურ. № 10) და, როდესაც მნახველები ანუ ავადმყოფები მივიდოდნენ, თავლებს ახუჭინებდნენ, ხელს მოასმევინებდნენ ბიბლიაზე და სადაც ავადმყოფი თითს გააჩერებდა, იმ სტრიქონს წაუკითხავდნენ და ეს თავისებურ „მკურნალობად“ ითვლებოდა.

განსაკუთრებით გავრცელებული იყო ქალებ შორის, თუ სიზმარს ნახავდნენ, მათ ბიბლია უნდა ენახათ, ნახვამდე კი სიზმარი საიდუმლოდ უნდა შეენახათ და არავისთვის გაემხილათ.

მოხუც შალომ კობოშვილი გადმოგვცემს: „ბორჯომიდან, სადაც მოჯამაგირედ ვიყავი, ახალციხეში დედის სანახავად წავედი, დედას გაეხარდა ჩემი ნახვა და მითხრა: კარგია, რომ მოხვედი, დიდი ხანია, რომ ნიათათ მაქვს სურამის ბიბლიის ნახვა. ამ კვირაშიაც სიზმარი ენახე, სიზმარს კი, შვილო, ვერ გეტყვიო. ბორჯომისკენ გავემგზავრეთ, ბორჯომში დეიდაც შემოგვიერთდა. იქ სანთლები ჩამოასხეს და ერთად წავედით. სურამში დავარაშვილების სახლში მივედით, იქ თორა ესვენა მაღალ სტოლზე ბალდად გადაფარებული კანდელი ენთო, რომ მივედით სანთლები ამოვიღეთ, ზოგი ავანთეთ

ზოგიც გადავეცით ბერიკაცს; დედაჩემმა რაღაც ნახეთი შესწირა, დედაჩემმა კი კაცის თავზე თეთრი ბალდადი; ჩვენ დაჩოქილი ვიყავით თორის წინ; დედაჩემი ცრემლებით ეხვეწებოდა. წამოსვლისას კიდევ ვემთხვიეთ“. (იხ. სურ. № 10).

სურამში ბიბლიის მნახველებს უამბობდნენ, თუ რა ძალა შესწევს ბიბლიას და რამდენი „სასწაულები“ მოუხდენია მას; ეს კი ეხებოდა ჯერ ბრეთში შექმნილ ზღაპრებს, შემდეგ კი თანდათანობით სურამშიაც შექმნილ ორიგინალურ ლეგენდებს, რაც ბიბლიის მეპატრონის და ზოგიერთ კულტის მსახურთა ინიციატივიდან გამომდინარეობდა, ამ უკანასკნელთა შინაარსიც უმთავრესად ბიბლიის გადიდებას ემსახურებოდა და მათ საშემოსავლო წყაროს გაზრდის მიმართულება ჰქონდათ, ზოგიერთი ლეგენდები ისეა ხორცშესხმული, რომ ავტორები ბიბლიას უფრო მკურნალობის ხასიათს აძლევენ:

„ერთხელ ბიბლიის სანახავად დახუთული ავადმყოფი მოსულა— მოგვითხრობს ერთი ლეგენდა—მას ხუთი სხვადასხვა ფერი ბალდადი შეეწირა, ერთი კი ბიბლიის ფურცლებ შუა გაეტარებინა და წელზე შემოვრტყა და მორჩენილა“¹. „იმ ოთახში, სადაც ბიბლია ესვენა, შუალამისას შუქი ინთებოდა და ანგელოზთა გალობის ხმა ისმოდა—მოგვითხრობს მეორე ლეგენდა—იმ დროს უშვილო ქალს გაველო და მის შემდეგ შვილი გასჩენოდა. ანგელოზები ისეთ დროს უგალობენ, რომ ადამიანის შვილებმა არ გაიგონ და თუ ვინმე ბედნიერი იქნება და მიუსწრებს, რაც უნდა ითხოვოს, ყველაფერი შეუსრულდება“².

ამ რიგად ჩვენ მიერ მოტანილი ზოგიერთი ცნობები ბრეთის ბიბლიის შესახებ მოწმობს იმას, თუ კულტურის განვითარების როგორ დაბალ საფეხურზე იდგა საქართველოს მორწმუნე ებრაელობა, რომელიც ყველაფერს ყოველგვარ კრიტიკის გარეშე ბრმად ღებულობდა; ეს კი გამოწვეული იყო საუკუნებრივი ჩამორჩენით, ცარიზმის უსასტიკესი რეაქციული პოლიტიკით, რომლის წყალობითაც ჩამორთმეული ჰქონდათ ყველა მცირე ეროვნებებს და მათ შორის ებრაელობასაც ყოველგვარი ადამიანური უფლებები. ცარიზმი ხელს უწყობდა მათი აზროვნების მისტიურ წუმპეში უფრო მეტად ჩაფლას, რის შედეგიცაა ბრეთის ბიბლიის და სხვა ამის მსგავსი მოვლენების საკულტო საგნებად გადაქცევა.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ მოსახლეობაში კულტურის შექრის შედეგად, როგორც საერთოდ

¹ მოთხრობილია მირიამ მიხელაშვილის მიერ.

² ჩაწერილია მოხუც ღია დავითაშვილის ნაამბობის მიხედვით.

სურ. 10. ბრეტის ბიბლიისადმი შეწირულების მიტანის და თავგანისცემის მომენტი.
ნახ. თეთშემოქმედ შალომ კობოშვილისა.

რელიგიას, ისე ბრეთის ბიბლიასაც და მის ირგვლივ შეთხზულ ზღაპრებს მოსახლეობა კრიტიკის თვალთ უყურებს, მხილებულია მისი ყალბი შინაარსი და ბიბლიის მეპატრონეთათვის, რომლებიც უკვე ვეღარ იყენებენ ხალხს ბრმა იარაღად, ბიბლიაც აღარ წარმოადგენს არავითარ ღირებულებას.

სურამში მყოფ ორი ბიბლიიდან, ერთი (ხელნაწერი ბიბლია) კოლმეურნეების, კომკავშირულ ახალგაზრდობისა და ადგილობრივ მოწინავე ინტელიგენციის ინიციატივით მუზეუმს გადაეცა და ვიმედოვნებთ, რომ მეორე ნაბეჭდი ბიბლიაც მოსახლეობის ინიციატივით ასევე გადაეცემა მუზეუმს, სადაც ის შემონახული და დაცული იქნება, როგორც ისტორიული ძეგლი.

А. К Р И Х Е Л И

К вопросу о бретской библии

(Резюме)

Происхождение культа „Бретской библии“ связано непосредственно с евреями, населявшими селение Брети. Но впоследствии культ „Бретской библии“ был распространен почти среди всех евреев Грузии.

Библия представляла собственность бретского феодала Авалишвили, которому принадлежали крепостные, как грузинские крестьяне, так и бретские евреи.

Бретская библия в руках феодала, а впоследствии и в руках частных лиц, использовывалась как средство для эксплуатации верующих евреев, а также как объект присяги крепостников.

Вокруг этой библии в течение нескольких веков создавались разные легенды о „чудотворности“ библии. Целью этих легенд являлось превращение библии для обладателей ее в большой материальный источник, а верующих масс — в средство одурманивания их.

Были случаи похищения и кражи „Бретской библии“, с целью присвоения столь значительного материального источника. С другой стороны это происходило потому, что евреи не могли никак примириться с положением, когда обладате-

10. საქ. ებრაელთა ისტ.-ფონ. მუზეუმის შრომები, ტ. I.

лем ее был не еврей. По имеющимся данным можно предположить, что „Бретская библия“ была продана или украдена в 1850—1856 г.г. и с этого времени она заменена была Авалишвили другой (печатной) библией, которую в 1870 г., бретские евреи большой ценой выкупили у князя и перенесли ее в Сурами, куда и переселились сами.

Впоследствии в результате различных событий, как первая (рукописная), так и вторая (печатная) библии оказались в Сурами. По внешнему виду обе библии имеют много общего между собой: обе они в деревянных обложках, обтянутых кожей, обе они почти одинакового размера и величины. Это обстоятельство давало возможность обладателям их легко заменять одну библию другой.

Но в отношении исторической ценности они, конечно, существенно отличаются друг от друга. Рукописная библия написана в Салониках в семье Иуды Гедалия в 1513 году неким Козирелом во время султана Селима I (1512—1520); печатную библию по шрифту и по технике издания можно отнести к концу 18-го века; точную датировку последней библии трудно установить ввиду отсутствия заглавного листа.

Рукописная библия имеет разные приписки, мемориальный лист и др., последние листы ее представляют собою палимпсест.

Означенные библии известны под различными названиями: „библия Авалишвили“, „Сурамская библия“ и „библия Давараант“ (по фамилии выкупившего библию у князя).

Датировки библии—И. Черного—относившего рукопись к 1648—1649 г. и Плисецкого относившего печатную библию к 1609 г. (Амстердам) отвергнуты как неправильные.

მ. მამის თვალთვლილი

ტერმინები: „ებრაელი“, „ისრაელი“, „ურია“¹

გარდა საერთოდ მიღებული ტერმინი „ებრაელი“-სა, თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში ებრაელის აღმნიშვნელი შემდეგი ტერმინები გვხვდება: „ისრაელი“, „ისრაელიტი“, „ისრაიტელი“, „ურია“ და „იუდეველი“. ამათგან სახელწოდება „ურია“ რუსული და უკრაინული „жид“-ის თანამედროვე გაგებას იძლევა, ამავე მნიშვნელობით არის გაგებული საქართველოს ებრაელთა წარმოდგენაში და შეუარაცხყოფელ სახელწოდებად ითვლება. საქართველოს ებრაელები თავიანთ თავს ურთიერთშორის, ე. ი. ებრაულ წრეში, „ისრაელ“-ს (resp. „ისრაელ“-ს) ან „ისრაელიშვილ“-ს (resp. „ისრაელის შვილს“) უწოდებენ, არაებრაულ წრეში კი — „ებრაელს“. მათ მეტყველებაში გვხვდება სახელწოდება „ყივრი“-ც, (resp. „ყიბრი“), რომელიც წინათ უმთავრესად მოვაჭრეთა წრეში იყო გავრცელებული, როგორც არაებრაელისათვის უცნობი სიტყვა, რაც მოვაჭრე ებრაელთათვის საჭიროებას წარმოადგენდა სავაჭრო საიდუმლოებების დროს, სოფლის ქართველი მოსახლეობის დიდი ნაწილის მეტყველებაში კი „ურია“ ყველაზე გავრცელებული სახელია და ჩვეულებრივად დამამცირებელ და შეუარაცხყოფელ სიტყვად არც ითვლება.

ებრაელი ამავე სახელით იწოდება ქართულთან მონათესავე ზანურ ენაში (მეგრულში და ჰანურში). სვანური კი თავის კილოებით მას ზოგიერთი ფონეტიკური სახესხვაობით წარმოგვიდგენს: ლენტეხურ კილოში (ქვემო-სვანეთი) გვაქვს „ურაჲ“, ჩოლურულაშხურში (ქვემო-სვანეთი) და ბალსქვემოურში (ზემო-სვანეთი) ბეჩოურის გამოკლებით „ურიაჲ“. ბეჩოურ კილოებაში და ბალსხემოურში (ზემო-სვანეთი) უშუალოდ კილოკავის გამოკლებით კრიაჲ“, უშუალოდ „კრიაჲ“ (Н. Я. Марр, Извлечения из сванско-русск.

¹ წაკითხულია მოხსენებად სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ქართული ენის კათედრის საჯარო სხდომაზე 1940 წ. 9 ივნისს.

10. საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნ. მუზეუმის შრომები. ტ. I.

словаря, МЯЯ, т. X, 1922 г.). აფხაზურ ენაში კი ნეიტრალური ქცევის (ასპექტის) აღმნიშვნელი ა პრეფიქსი აქვს დამატებული: „აურია“.

ამავე სიტყვის ფონეტიკური სახესხვაობაა თანამედროვე სალიტერატურო სომხურში „*ჰრია*“ („ჰრია“), წოდურ ენაში „ურიგ“ და ოსური ენის ირონულ კილოში „ჯრაგ“, სადაც —აგ ვინაობა—სადაურობის გამომხატველი ზედსართავი სახელების მაწარმოებელი სუფიქსია (უდრის ქართულ —ელ სუფიქსს).

ამ სიტყვიდან არის ნაწარმოები საქართველოს მთელი რიგი ნასოფლარების სახელები: „ურიათუბანი“ (კახეთში), „ურიაკარი“ (ბანძის ახლოს), „ურია“ (საგურამოში), „ურიაები“ (სამცხეში—ვახუშტი, ლეოლრაფიული აღწერილობა საქართველოჲსა, ბროსეს გამოც., გვ. 83), „ნაურიელი“ (საჩხერის ახლოს), „ურიაყანა“ (ნიგვზნარაში, ონის ახლოს) და სხვა.

რუსული „*жид*“-ის გაგება თანამედროვე სომხურში აქვს სიტყვა „*ჰრია*“ („ჯუჰუდ“-ს, ოსურ სალიტერატურო ენაში კი —„ჯრაგ“-ს; ლიტერატურულ სახელწოდებად ოსურში ითვლება დიგორული „ძუტუგ“).

როგორც დავინახეთ, ქართულსა, ქართველურსა და მათი გავლენის ქვეშ მყოფ ენებში ებრაელის აღმნიშვნელ სახელად „ურია“ ან „ურია“-დან მიღებული სიტყვები გვხვდება.

რით არის გამოწვეული, რომ თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში „ურია“ არალიტერატურულ სახელწოდებად ითვლება, სომხურში კი მისი ფონეტიკური სახესხვაობა „*ჰრია*“ („ჰრია“) —ლიტერატურულად?

ამ კითხვაზე პასუხის გაცემისათვის გავეცნოთ, რა სახელით იწოდებოდა ებრაელი მეცხრამეტე საუკუნეში და ძველად.

მეცხრამეტე საუკუნის სალიტერატურო ქართულში ებრაელის აღმნიშვნელ სახელებად უმთავრესად სამი სიტყვა გვხვდება: „ებრაელი“, „ისრაელი“ და „ურია“. ისინი ჩვეულებრივად სინონიმების სახით გვევლინება. ამათგან ყველაზე ცნობილი და გავრცელებული მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში სიტყვა „ურია“ იყო, მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში კი —„ებრაელი“. ეს სამივე სახელი ეროვნების აღმნიშვნელი სიტყვები იყო, მაგრამ მოსახლეობის ფართო წრის მეტყველებაში ებრაული სარწმუნოების მიმდევრის მნიშვნელობითაც იხმარებოდა, იმ რიგის სიტყვებსაც განეკუთვნებოდა, როგორიცაა, მაგ., „ქრისტიანი“, „მაჰმადიანი“, „წარმართი“ და სხვ., როგორც კ. ბოროზდინი აღნიშნავს (სამეგრელო, 1934 წ. გვ. 55), იმერლის წარმოდგენაში „ებრაელი“ და „ურია“ 1850-იან წლებში ჩაოჩ-ვაჟრის სინონიმებად იყო უკვე ქცეული, რადგანაც ებრა-

ელი იმ დროს უმთავრესად ამ საქმიანობის მიმდევრად იყო ცნობილი. ამ სიტყვებს ეს უკანასკნელი მნიშვნელობა სხვა კუთხის, კერძოდ აღმოსავლეთ საქართველოს ქართველი მოსახლეობის მეტყველებაშიც მიუღია, მაგ., არსენას ლექსის მიხედვით ტერმინ „ურია“-ში გარკვეული სარწმუნოების მიმდევართან ერთად ვაჟარიცაა ნაგულისხმევი.

ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაშიც მთელ რიგ შემთხვევებში „ურია“ ებრაული სარწმუნოების მიმდევრის აღმნიშვნელ ტერმინად იხმარება. ასე მაგ., ის ებრაელი, რომელიც თავის ტრადიციულ სარწმუნოებას უარყოფდა და რომელიმე სხვა სარწმუნოებას, ვთქვათ ქრისტიანობას მიიღებდა, „ურია ყოფილ“-ის სახელით იხსენიება.

მაგრამ ამ სიტყვათა („ებრაელი“, „ისრაელი“, „ურია“) თავდაპირველი მნიშვნელობა სულ სხვა იყო.

1) „ებრაელი“. ეს სიტყვა შედარებით იშვიათად გვხვდება როგორც ბიბლიის ქართულ თარგმანში, ისე ქართულ ორიგინალურ ლიტერატურაში. ის ბიბლიის ქართულ თარგმანის იმ ადგილებში გვხვდება, სადაც ებრაულში იკითხება „**יְהוּדָה**“¹ („ყიბრი“), ბერძნულში „**Εβραϊσ**“ („ჰებრაიოს“), სირიულში „**kewraya**“ (ყეწრაჲა), სომხურში „**հրաքի**“ („ებრაეცი“), რუსულში „**еврей**“...

აღსანიშნავია, რომ დაბოლოება ელ და სომხ. **-hgh**(-ეცი), როგორც ძველ ებრაულში **י** -(-ი) და სირიულში **-ya** (-ჲა) ვინაობა-სადაურობის ზედსართავი სახელების მაწარმოებელი ფორმანტებია. ქართული სახელწოდება „ებრაელი“ და სომხ. „**հրաքի**“ („ებრაეცი“) ბერძნულიდან არ უნდა იყოს შემოსული, არამედ არამეული ენიდან. შესაძლოა არამეულის სირიული დიალექტიდან, საიდანაც ქართულსა და სომხურზე უძველესი დროის ქრისტიანული ლიტერატურა ითარგმნებოდა. ბერძნული სახელწოდების გავლენა ქართულმა და სომხურმა შედარებით გვიან განიცადა, როდესაც ბერძნული **spiritus asper**-ის გადმოსაცემად სომხურსა და ქართულში სიტყვის წინა ასოდ ჰ დამატა: „ჰებრაელი“, „**հրաքի**“ („ჰებრაეცი“), საბას ლექსიკონში ეს უკანასკნელი, ე. ი. ჰ-ანი ფორმაა წარმოდგენილი, თუმცა ასო **ც**-ზე ამ სიტყვის ასეთ დაწერილობასაც ვკითხულობთ: „**ცბრაელი**“ (ასო **ც** მის დროს ჰე-დ გამოითქმოდა).

ეს სიტყვა სლავურიდან მე-18 საუკუნეში ნათარგმნი ბიბლიის იმ ადგილებშიც გვხვდება, სადაც ებრაულშია „**יְהוּדָה**“ („ჲეჰუდი“). როგორც საბას ლექსიკონში, ისე ძველ ათქმავში ის გრამატიკულ მდებარეობით სქესშიც გვხვდება: „ჰებრაელა“, „**ცბრაელა**“. რო-

¹ სირიული შრიფტის უქონლობის გამო ვიძლევიტ სირიული სიტყვების ლათინურ ტრანსკრიპციას.

გორც ცნობილია, ეს ფორმა პეტრიწის სკოლის მიერ მეთერთმეტე საუკუნეში ბერძნული ენის ზეგავლენით არის შემოღებული (ივ. ჯავახიშვილი, ქართულ-ქართველური და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ტფ., 1937 წ., გვ. 119 და შემდ.).

2) „ისრაელი“. ეს სიტყვა ასე იწერებოდა ძველ ქართულში. ბიბლიაში ის მეტად ხშირად გვხვდება, მაგრამ ქართულ ორიგინალურ ლიტერატურაში შედარებით ნაკლებად. ჩვეულებრივად ის ქარაგმით იწერებოდა: იშლი, მისი შესატყვისია: ებრაულში „יִשְׂרָאֵל“ („ისრაელ“), ბერძნულში „Ἰσραήλ“ („ისრაელ“), სირიულში „israel“ („ისრაელ“), სომხურში „Իսրայէլ“ („ისრაელ“), ქარაგმით „ჩჩლ“, რუსულში „израиль“...

აღსანიშნავია, რომ ც და მისი სომხური ექვივალენტი ასო ჯ ან შემთხვევაში ბერძნულ ეტას ან სირიულ ზლაამაყუშის უნდა გადმოსცემდნენ. ბიბლიის ქართული თარგმანის მოსკოვის გამოცემაში ც წეცვლილია ი-დ: „ისრაილ“, რაც ამ გამოცემაზე ბიბლიის სლავური თარგმანის ზეგავლენით არის გამოწვეული (Н. Я. Марр, Заметки по текстам св. писания 38—46: ХВ, 1915 г, т. IV, стр. 195). მეცხრამეტე საუკუნეში ჩატარებული ორთოგრაფიული რეფორმის შემდეგ ეს სიტყვა ასე იწერება: ისრაელი.

3) „ჰური“. ეს სიტყვა ჩვეულებრივად უქარაგმოდ იწერებოდა, თუმცა კი ძალიან ხშირად გვხვდება, განსაკუთრებით ქართულ ორიგინალურ ლიტერატურაში. მაგრამ ქართლის მოქცევაში გვაქვს ორი შემთხვევა, სადაც ჰოვრიანიდან ქარაგმით არის ნახმარი: „ჰონი“. ქარაგმის დროს ჩვეულებრივად მოსალოდნელი იყო „ჰონი“, ერთი ნ-თი და ქარაგმის ნიშნით, მაგრამ, როგორც თ. ჟორდანიამ და ე. თაყაიშვილმა უკვე შენიშნეს, „ჰონი“ დამახინჯებული დაწერილობაა. ქარაგმა გადამწერს ვერ გაუგია, ჰუნების ძველ ქართულ სახელწოდება „ჰონ“-ად მიუშინევია და ამიტომაც სიტყვაში სიმრავლის გადმოსაცემად მეორე ნ-ც დაურთავს. (თ. ჟორდანი, ქრონიკები, 1892 წ., გვ. 12; Е. Такайшвили, Обращение Грузии в христианство: СМОМПК, вып. XXVIII, Тифлис, стр. 5). სხვათა შორის ქართლის მოქცევის ამ ადგილის მიხედვითაც დასტურდება, რომ ებრაელთა გადმოსახლება საქართველოში უძველესი დროიდანვე ხდებოდა. ბგერა ჰ, რომელიც ძველ ქართულში ხმოვნების წინ და შემდეგში კი თანხმოვნების წინაც სიტყვის ფუძეში თანდათან იკარგებოდა, დაახლოებით XI საუკუნიდან ამ სიტყვამაც დაკარგა.

ამ სიტყვის შესატყვისია ებრაულში „יְהוּדָה“ („აჰუდი“), ბერძნულში „Ιουδαία“ („იუდაიოს“), სირიულში „ihudaya“ („იჰუდააჰ“),

სომხურში „*հրէայ*“ („ჰრეაჲ“) ან „*հրեայ*“ („ჰრეაჲ“), რუსულში „иудей“...

ჩამოთვლილი შესატყვისებიდან გარკვეულად ჩანს, რომ თავისი ბგერითი შედგენილობით ტერმინი „ჰურია“ უფრო სომხურს უახლოვდება და სამეცნიერო ლიტერატურაშიც დღეს სომხურიდან, სომხურში კი სირიულიდან შემოსულ სიტყვად არის მიჩნეული. (1) H. Hübschmann, Armenische Grammatik, Leipzig, 1897, 83. 309; 2) Н. Я. Мартен, кн. VI, стр. XXXVI. 3) მისივე, Племенной состав населения Кавказа. Классификация народов Кавказа: ТКИПС, 1921 г. вып. III, стр. 26, 59—60. 4) აკ. შანიძე, ხანმეტი მრავალთავი: ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მოამბე, ტომი VII, 1927 წ., გვ. 119. 5) ჯ. Անուհան, հայերէն արմատական բառարան, IV, 42 (435), მაგრამ სომხური და ქართული ფორმები სირიულისაგან დიდად დაცილებულია: 1) სომხურში და ქართულში დაკარგულია სიტყვის წინა ბგერა *h* (ი); 2) *hl* (უ) სომხურში შეცვლილია *l* (ე)-დ (დაწერილობა „*հրեայ*“ („ჰრეაჲ“) დეფექტურია, სრული დაწერილობა იქნება „*հըրեայ*“ („ჰრეაჲ“) ან „*հըრէայ*“ („ჰრეაჲ“), ქართულში უ უცვლელად არის წარმოდგენილი; 3) ბგერა *l* რ-დ, ხოლო 4) ბგერათა აჲა კომპლექსი სომხურში *haj*-დ და ქართულში -ია-დ არის შეცვლილი, მაგრამ ყველა ეს დაცილებანი სომხური ენის გრამატიკული თვისებებით აიხსნება. სიტყვის დასაწყისში *h* (ი)-ს დაკარგვა სომხური გრამატიკული მახვილის ინტენსივობით არის გამოწვეული შეადარეთ, მაგ. ებრ. „*יִצְחָק*“ („ისხაკ“), სირ. „*Jzchak*“ („ისხაკ“), სომხ. „*սահակ*“ („საჰაკ“). ქართული „ივერია“ და სომხ. „*Վրաստան*“ („ერასტან“) და სხ. ამავე მიზეზით არის გამოწვეული *hl* (უ)-ს რედუქცია *l* (ე)-დ რუჟაჰიანი დ ძველ სომხურში ჩვეულებრივად რ-თი გადმოიცემოდა. მაგალითად, შეად. სირ. „*schaph-phuda*“ („შაფფუდა“) და სომხ. „*Համփուր*“ (Hübschmann, Arm. grammatik, გვ. 313) დ ქართული „შამფური“; რაც შეეხება *-haj* (-ეაჲ)-ს. ჰაუბშმანი, მჟულერი და აქარიანი სომხურ ფორმანტად სთვლიან, როგორიცაა მაგ., შემდეგ სიტყვებში: „*հրահայ*“ („ჰრაჲეაჲ“), „*քրիստոնիայ*“ („ქრისტონეაჲ“), „*պաշտոնիայ*“ („პაშტონეაჲ“), „*քաղցիայ*“ („ქალდეაჲ“) და სხვა. ჰაუბშმანს შესაძლებლად მიაჩნია, რომ *-haj* (-ეაჲ) სირიული დაბოლოებიდანაც მიღებულიყო. მართლაც, ფორმანტი *-aj* (-აჲ) სირიული ემფატიკური დაბოლოებაა, როგორც, მაგალითად შემდეგ სიტყვებში: „*քահանայ*“ („ქაჰანაჲ“), „*քուչայ*“ („ქუშნაჲ“), „*կուժայ*“ („ლუშნაჲ“) და სხვა.

ეს სიტყვები ქართულსა და სომხურში, შესაძლოა სპარსული გზითაც შემოსულიყო, რბილი დ სპარსულსაც მოეპოვებოდა, რომელიც სომხურში ცოცხალი მეტყველების გზით სესხების დროს ჩვეულებრივად რ-დ გადმოდიოდა. მაგ., სპარსული „აჰადან“ სომხურში

გადმოსულია „*აჰარან*“ („აბარან“-ად. როგორც ნ. მარს შენიშნული აქვს, სომხ. „*აჰარჩი*“ (ჟეშმარიტ) მიღებულია სპარსული ორი სიტყვიდან „teschma“ და „dita“-დან. ქართული ფორმა „ჟეშმარიტი“ სომხურიდან არის მიღებული. (Н. Марр, О предполагаемом коренном родстве трех армянских слов *აჰარჩი*, *აჰარჩი* и *აჰარჩი*: Записки ВОИРАО, т. XI, вып. I—IV, 1899) ამასვე გვაფიქრებინებს „ჰურია“-დან ნაწარმოები გეოგრაფიული სახელი „ჰურისტანი“, სომხ. „*ჰრესთანი*“ („ჰრესტან“), სადაც -სტან სპარსული გეოგრაფიული სახელების ნაწარმოებელი ფორმანტია. სირიულში ჰურისტანს „ihud“ („იჰუდ“), ებრაულში „יהודה“ („აჰუდა“), ბერძნულში „*Ιουδα*“ („იუდეა“) ეწოდება. ქართულში ბერძნულიდან მიღებული ფორმა „იუდეა“ და „იუდეა“ პირველად გვიანდელ, დაახლოებით მეოთხთმეტე საუკუნის ტექსტებში გვხვდება.

ძველ ქართულში გვხვდება შემდეგი სახელწოდებანიც: 1) „ისრაიტელი“, ეს სიტყვა გვხვდება ბიბლიაში მეტწილად „იეზრაიტელი“-ის როგორც დამახინჯებული ფორმა, ხოლო ქებათა ქების თარგმანებაში, როგორც მარს შენიშნული აქვს (TP, III, 1901 стр. LXX); „ისრაელ“-ის მნიშვნელობით ერთადერთხელ, აქაც დამახინჯებული სახით: „ასრაიტელი“. ეს ქართულისათვის უჩვეულო სხელწოდება ბერძნულიდან არის შემოსული. 2) „იუდეანი“. ეს სიტყვა „*Ιουδα*“-იდან არის წარმომდგარი. ბერძნული ამავე სიტყვიდან არის წარმომდგარი: „იუდეველი“, „იუდეელი“, „იუდელი“. ეს სახელები, ჩვეულებრივად ბიბლიაში გვხვდება.

ზოგიერთს ზოგადი სახელი „ურია“ ბიბლიური ღვთისმეტყველის ცამეტ რაინდთაგანის ურია ქეთელის სახელში არეგია. გურულურთ შელოცვაში გვხვდებით „ურია ქეთელს“, რომელიც ქრისტესთანამედროვედ არის გამოყვანილი (ს. ჟლენტი, გურული კილო, ტფილისი, 1936 წ. გვ. 191—192). ს. ჟლენტს თავის ლექსიკონში „ურია ქეთელი“ განმარტებული აქვს „ეშმაკ ურიად“, წარმოდგენილი აქვს ამ ორი სიტყვის თანამედროვე გაგება გურულში (იქვე, გვ. 256). ამ შელოცვის გურულ მეორე ვარიანტში (იქვე, გვ. 193), „ურია ქეთელის“ ნაცვლად „ურია ქალი“-ა დასახელებული. ხოლო ტ. მამალაძის მიერ ჩაწერილ ვარიანტში მარტოოდენ „ქალი და კაცი“-ა ნახსენები (Т. Мамаладзе, Народные обычаи и поверья гүрийцев, стр. III, СМОМПК, вып. XVII, 1893 г.), რაც შელოცვის ხალხური გადაკეთებაა. ამ შელოცვის იმერული ვარიანტიცაა¹.

¹ მოვიყვანე ამ ვარიანტს: ნათვალისშვილის შელოცვა. კაცს რომ თვალი ეცემა და ავად გახდება. სახელისა ღვთისა, მამისა და ძისა, სულისა წმინდისა შევილო-

იმერლის გაგებით, „ურია ქეთელი“, ამხ. ნიკ. რეხვიაშვილის გადმოცემით — მისანია.

„ურია“ საკუთარი სახელი ზოგად სახელად არის გაგებული სახარებისა და ძველი აღთქმის ზოგიერთ ხელნაწერშიც. მაგ., ბენე-შევიჩის მიერ გამოცემულ ოთხთავში სწერია: „დავით მეფემან ჰშუა სოლომონ ჭურთხას ცოლისაგან“ (მათე, 1,6). ჰ აქ ანალოგიითაა გაჩენილი. შეად. ებრ. „יוריא“, სომხ. „Սուրիա“ („ურია“), ბერძნ. „Ουριαν“.

ეთნიური სახელი „ურია“ საქართველოს ებრაელთა შორის გავრცელებული ხალხური ეტიმოლოგიით ნიშნავს ღვთის სინათლეს, ღვთაებრივ სინათლეს; ეს ახსნაც „ურია“ საკუთარი სახელის ზოგად სახელთან გაიგივებით არის გამოწვეული. ეს ეტიმოლოგია, სხვათა შორის, მოცემულია ებრაელთა კლერიკალური წრის მიერ რელიგიური თვალსაზრისით, ვითომდა ებრაელები „ღმერთის რჩეული ხალხია“.

1 ნეშტთა 26,31-ის ბიბლიის ქართულ თარგმანში დასახელებულია „ურია“ (საკუთარი სახელი), სადაც ჩვეულებრივად მოსალოდნელი იყო იერია. შეადარეთ ებრ. „יוריא“ („ფერია“).

ებრაელის აღმნიშვნელი ქართული ტერმინების თავდაპირველი მნიშვნელობა გაურკვეველი იყო მთელი რიგი მკვლევარებისათვის. ამ გაურკვეველობამ საქართველოს ებრაელთა და საქართველოში მოსახლე ზოგიერთი ტომის ისტორიული წარსულის შესწავლის საკითხში ნაწილობრივ ბუნდოვანება შეიტანა. დავასახელებ მთელ რიგ ავტორებს, რომლებიც ჯერ კიდევ მეცხრამეტე საუკუნის პირველი ნახევრიდან ამ შეცდომებს უშვებდნენ (ლიტერატურის სიას წარმოვადგენ ქრონოლოგიური დალაგებით):

1) Karl Koch, Reise durch Russland und nach dem Kaukasischen Isthmus, Stuttgart, 1843, Bd. 2 S 82.

2) Адольф. Берже, Письмо с дороги в Персию: газ. „Кавказ“, 1856 г., № 47.

ცავ ქალისასა, კაცისასა, დიდისასა და პატრისასა, თვალჭრელისასა და თვალშავისასა, თვალარამისასა. იჯდა მარამ დედაკაცი და სტიროდა. მივიდა ურია ქეთელი. — მარამ დედაკაცს, რა გატირებს? — რავა რა მატირებს; ვიჯედი ჩემს ოქროს საქსლეში. მეკავა ოქროს მაქვა და ვქსოვდი ბეწოულისასა, მევიდა გამოწყვიტე ხელი ჩემი, შეშინალა რცემლი მთავარ ანგელოზმა და ჰკრას ლახვარი, გაარონიოს ქვესკნელი: თვალსა მთვალავსა, გულსა-მგულავსა; თვალს დაეყაროს ლახვარი, გულსა დაესოს მახათი. ელის სამხარი, გველის სამხარი, გოდოლუშვი ფხარი, (ჩაწერილია სოფ. ბაღდადში ნ. რეხვიაშვილის მიერ 1936 წ. მთქმელი იულიონ ფურცელაძე, 86 წლის).

3) Иван Шопен, Новые заметки на древние (sic) истории Кавказа и его обитателей, СПб, 1866 г., стр. 200—208: 229—230; 327, 330.

4) Gustaw Radde, Berichte über die biologisch-geographischen Untersuchungen in den Kaukasischen Ländern, Tiflis, S. 129.

5) Густав Радде, Путешествие в мингрельских альпах: Записки КОИРГО, кн. VII, вып. 1866 г., стр. 119.

6) Richard Andree, Zur Volkskunde der Juden, Bielefeld und Leipzig, 1881, გვ. 279.

7) И. Сегаль, Кавказские евреи. Исторический очерк, Одесса 1883 г.

8) Ю. Марков, Общий очерк Кавказа: Живописная Россия, т. IX, СПб, 1883 г., стр. 6.

9) И. Сегаль, Закавказские евреи, газ. „Тифлисский вестник“, 1887 г., № 275 и 277.

10) Albert Katz, Die Juden im Kaukasus, Berlin, 1894, p. 23.

11) Bernhard Stern, Zwischen Kaspi und Pontus, Breslau, 1897, p. 246.

12) H. Rosenthal, Caucasus or Caucasia, The Jewish Encyclopedia, vol III, 1908 p. 628.

13) მოსე ჯანაშვილი, სარწმუნოება საქართველოში, ქართული კალენდარი 1904 წლისა, თბილისი, 1903 წ., გვ. 97—98.

14) ზაქარია კიკინაძე, ქართველთა ებრაელები საქართველოში, ტფილისი, 1904 წ., გვ. 22—23.

15) მოსე ჯანაშვილი, ქართული მწერლობა, წიგ. II, ტფილისი 1909 წ. გვ. LX—LXI.

16) 9. 7 1911' משה יצחק ישראלי. חמץ.

17) იაკობ გოგებაშვილი, ბუნების კარი, ტფილისი, 1918 წ., გვ. 408.

18) М. С. Плисецкий. Религия и быт грузинских евреев, Москва-Ленинград, 1931 г., стр. 13—14.

19) Brutzkus, Georgien, Encyclopedia Judaica, Berlin, 1931, b. 7. S. 283.

ივანე შოპენმა ქართველთა სახელწოდება „იბერი“, „იბერიელი“ და გეოგრაფიული სახელწოდება „იმერეთი“ „ებრაელი“-დან, ხოლო გეოგრაფიული სახელწოდება „გურია“ „ურია“-დან წარმომდგარ სიტყვებად მიიჩნია. ი. შოპენის შეხედულებანი სეგალმა თითქმის მთლიანად გაიზიარა. იგივე შეხედულება „იბერიისა“ და „იმერეთის“ შესახებ შემდეგში ი. მარკოვმა გამოთქვა. გურიის შესახებ კი ჯერ კიდევ შოპენამდე ადოლფ ბერჟემ, შოპენის შემდეგ კი თითქმის ერთ-

მანეთისაგან დამოუკიდებლად ზაქ. ჰიჭინაძემ, ბრუცკუსმა და სხვებმა გამოთქვეს. კარლ კოხმა სიტყვა „იბერია“ ტერმინ „ურია“-დან მზიჩნია წარმოშობილად. კოხის ეს შეხედულება ა. კაცმა, ბ. შტერნმა და როზენტალმა. გაიზიარეს; პლისეცკი კი „ურია“-ზე და „ურ“-ზე დაბოლოებულ გვარებს ყოფილ ებრაელთა გვარებად სთვლის — „ურია“ და „ური“ თავიანთი გვარისათვის ბოლოში მათი ებრაული წარმოშობილობის მოსაგონარად დაურთავთო. მას „ურია“-ზე დაბოლოებული შემდეგი გვარები აქვს დასახელებული: თოფურია, ჰანტურია, ცატურია, ბალათურია, დემურია; — „ურ“-ზე დაბოლოებული გვარების მაგალითები კი არა აქვს დასახელებული. ალბათ ასეთ გვარებს გულისხმობს: წიკლაური, ლუდუშაური, გაბუური, ბუჩუკური...

სხვათა შორის, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ზ. ჰიჭინაძეს ზემოდასახელებული თავისი წიგნის ავტორისეულ ეგზემპლიარზე შენიშვნა აქვს გაკეთებული, „ხევსური“ ხევის-ურიას ნიშნავსო, რაც საკმაოდ გავრცელებული ხალხური ეტიმოლოგიაა.

რადე (და არა მარტო რადე) აღნიშნავს, რომ სვანურ თემებს შორის ლახამულელები თავიანთი წარმოშობით ებრაელები არიანო.

მ. ჯანაშვილს „ივერია“, ზოგადი და საკუთარი სახელი „ურია“, აბაშ გუგუნავას სახელი „ბირიან“ (ბირიან აბაშ გუგუნავას შესახებ: Е. Такайшвили, Еще один из источников истории Грузии царевича Вахуштия (Гуджар Баратовых из Бетании): Зап. КОИРАО, т. VIII, вып. 1—2, СПб. 1893 г. стр. 113—128) და „ებრაელი“ ერთი წარმოშობის სიტყვებად მიაჩნდა.

მრავალი ამ შეხედულებათაგანი ხალხს შეუთვისებია, ზოგიერთ მკვლევარ-მოგზაურს ისინი ხალხის ტრადიციულ გადმოცემად მიუღია და მათზე დაყრდნობით საქართველოს ებრაელთა ისტორიული წარსულის შესახებ მთელი რიგი ყალბი შეხედულებებისა შეუქმნია.

დასახელებული ავტორები მოსე ჯანაშვილის გარდა საქართველოს ებრაელთა მასიური ასიმილაციის მომხდარობას ამტკიცებდნენ. ამტკიცებდნენ, რომ ისტორიულ წარსულში გურულები, იმერლები, ხევსურები და თვით მთელი ქართველი მოსახლეობა ებრაელები იყვნენო. ცეზი ქასდოჲ ცდილობს „დაასაბუთოს“, რომ ივერიელები და ქართველები, რომელთა ქვეყნის სახელი „ივერია“ „ხალხური ტრადიციით“ ებრაელთა ქვეყანას ნიშნავს, ისრაელის 10 „დაკარგული“ ტომის შთამომავალნი არიანო. მ. პლისეცკი ამავე „ტრადიციულ გადმოცემებზე“ დაყრდნობით ცდილობს საქართველოს ებრაელთა მასიური ასიმილაციის ისტორიულად მომხდარობის „თეორია“ წამოაყენოს, საწინააღმდეგო მოსაზრებას გამოსთქვამს ჯანა-

შვილი. მისი აზრით, საქართველოს ებრაელები იმ ქართველთა ნაზღერები არიან, რომლებიც საქართველოში გადმოსახლების დროს ებრაული სარწმუნოების მიმდევარი იყვნენ.

როგორც ჩანს, არც ცეზი ქასდოისა და არც პლისეცკისთვის ცნობილი არ ყოფილა, რომ ეს შეხედულებანი მეცხრამეტე საუკუნის მანძილზეა შეთხზული და მას არავითარი ღრმა ისტორიული ტრადიცია არა აქვს.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ მსოფლიო 1-ლი იმპერიალისტური ომის წინა პერიოდში ცარიზმის ხელისუფლება მისი შავრაზმელი დამკვეთების საშუალებით „Русское знамя“-ში მოთავსებულ სტატიაზე დაყრდნობით თავის ორგანო „Вестник союза русского народа“-ს 1911 წ. № 41-ში მოთავსებულ წერილ „Жидовская родня“-ში ამტკიცებდა, რომ ქართველები, სომხები და აზერბაიჯანელები, განსაკუთრებით კი, დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა ყოფილ ებრაელებისაგან შესდგება, და ამიტომაც არის, რომ რევოლუციური მოძრაობა მათ შორის ასე მძლავრიაო. გაზეთი მოუწოდებს რუსებს ამიერ-კავკასიელთა, როგორც ყოფილ ებრაელთა, წინააღმდეგ პოგრომები მოაწყონ. ეს ორივე სტატია, სხვათა შორის, თავის დროზე ლამაზად გასცინა გაზეთმა „Эриванский вестник“-მა „(1911 г. № 34) სტატიით: „Сенсационная этнографическая гипотеза“.

ზემოდასახელებულ შრომათა შორის ყველაზე ახალი, მონოგრაფიულად დამუშავებული და უდაოდ საყურადღებო გამოკვლევა მ. ს. პლისეცკის ეკუთვნის, მაგრამ საკითხის შესწავლის დროს მ. ს. პლისეცკის მეტი სერიოზულობა, სახელდობრ ხალხში გავრცელებულ შეხედულებათა ლიტერატურაში მოცემულ ცნობებთან შემოწმება და ამ ცნობების კრიტიკული გამოყენება მოეთხოვებოდა, მას მრავალი სხვა მცდარი შეხედულებაც აქვს წამოყენებული, მაგრამ ყველა მათგანში კამათი ზედმეტად მიმაჩნია.

მხოლოდ რამდენიმე შენიშვნა. პლისეცკის მტკიცება, ხალხური გადმოცემით ხევსურთა მამამთავარი თითქოს ის ებრაელი იყო, რომელიც ხევსურეთში მოგზაურობის დროს თამარ მეფეს ახლდაო, შემდეგდროინდელი გადაკეთებაა იმ გადმოცემისა, რომელიც დიდი ხანია აღნიშნეს რ. ერისთავმა და გ. რადემ (Р. Эрстов. О тушинско-хевсурском округе ЗКОИРГО, кн. III, 1855 г., стр. 80; Г. Радде, Хевсурия и хевсуры, Тифлис, 1881 г. стр. 59—60). გადმოცემა ასეთია: როდესაც თამარ მეფემ ხევსურეთში იმგზავრა, მას თანამგზავრად ახლდა ერთი ებრაელი, რომელსაც სახელად ბისო ერქვა. ეს ბისო ხევსურეთში ყოფნის დროს ავად გამხდარა, შემდეგ

მორჩენილა, მაგრამ ხევსურეთიდან თავის სამშობლოში აღარ დაბრუნებულა. ხევსურების აზრით დღევანდელი ბისოელები ამ ბისოსაგან წარმოსდგებიან (ბისო სოფელია ხევსურეთში).

რაც შეეხება ლახამულებს, რომელთა შესახებაც გ. რადეწერს, რა ცნობასაც მთელი რიგი ავტორებისა, მათ შორის რიხარდ ანდრეე, ი. მეუნარგია, იაკ. გოგებაშვილი და პლისეცკიც იმეორებენ, სვანური ხალხური გადმოცემით, ისინი მართლაც ებრაელებად ითვლებიან, მაგრამ დღეს ძნელია დაბეჯითებით იმის თქმა თუ რამდენად ისტორიულ სინამდვილეს შეეფერება ეს გადმოცემა ლახამულელთა ებრაელობის შესახებ თვით სვანების მსჯელობამ კი დამარწმუნა იმაში, რომ ლახამულები ყოფილი ებრაელები არ უნდა იყვნენ; სვანს რომ ჰკითხოთ, ლახამულელს „ურია“ რატომ ეწოდება, ამაზე ის გიპასუხებთ: „ლახამულელი როგორ არაა ურია, როდესაც ის ქალს შიგნით ნათესავეებში, თემში თხოულობს; სხვა სვანური თემები წინათ ქალს არც ვათხოვებდით მასზე და არც მისგან მოგეყავდა, იმისი წეს-ადათი ისეთივეა, როგორც ურიებისა“. აქედან ნათელია, რომ ლახამულელთა შორის ქორწინების ენდოგამური წესი ყოფილა, სვანების სხვა თემებისაგან განსხვავებით, სადაც ქორწინების ე. წ. ეგზოგამური წესია. თუმცა უნდა აღვნიშნოთ, რომ ლახამულელებს, ისე, როგორც დანარჩენ სვანებს, თავიანთი თემის შიგნით ქორწინების ეგზოგამური წესი აქვთ, რომელიც დიდად განსხვავდება ნათესაობის ებრაული წესისაგან. მაგ., ბიძაშვილებსა და დედაშვილებს შორის ქორწინება ებრაული წეს-ჩვეულებით კანონიერ მოვლენად ითვლება, რაც ლახამულელისათვის უწყისობაა, აქედან გამომდინარე, ვფიქრობ, რომ სიტყვა „ურია“, სვანურად „ჯრია“, ფიგურალური გამოთქმა უნდა იყოს ლახამულელთა შორის ქორწინების ენდოგამური წესის დასახასიათებლად.

რაც შეეხება იმას, რომ სვანეთში დღემდე ებრაული ხელნაწერი ბიბლიის რამდენიმე ცალი მოიპოვებაო, ეს მართალიც რომ აღმოჩნდეს, მაინც არ შეიძლება იმის საბუთად მივიჩნიოთ, რომ ლახამულელები ან სვანების რომელიმე სხვა თემი ყოფილ ებრაელებად გამოვაცხადოთ.

მხედველობაში მისაღებია, რომ ლახამულელებს ძალიან სწყინოთ და შეურაცხყოფელად მიაჩნიათ, როდესაც მათ ურიებს უწოდებენ.

* * *

ამრიგად ებრაელის აღმნიშვნელი ქართული სახელები, თავდაპირველად სინონიმები არ ყოფილა. თვითვე ამ სახელთაგანს სხვა

ენებში შესატყვისი მოენახება და თვითელი მათგანი ამათუბი ენიდან არის შემოსული.

ქართულში ებრაული „**אֱלֹהִים**“ („**ეჲლუდი**“)-ს რამდენიმე შესატყვისია: სირიულიდან სომხეთზე გამოვლით შემოსული ტერმინი „(ჰ)ურია“, ბერძნულიდან შემოსული: „იუდეანი“, „იუდეველი“, „იუდიელი“, არაბულიდან თურქეთისა და ირანის გზით შემოსული „ჯიუტი“, რომელიც ქართულში ფიგურალური მნიშვნელობით იხმარება, ნიშნავს თვითნება, კერპ ადამიანს, იგივე სიტყვა, რომელიც სომხურში „**Հրադ**“-ის სახით, ებრაელის აღმნიშვნელ ვულგარულ სახელწოდებად ითვლება.

„ურია“ ქართულში, „გრაგ“ ოსურში და „**Հրադ**“ სომხურში, მეცხრამეტე საუკუნემდე ებრაელის დამამცირებელი და დამცინავი, რუსული „**жид**“-ის თანამედროვე გაგების სიტყვები არ იყო. მათ, როგორც მოსახლეობაში ყველაზე უფრო გავრცელებულ სიტყვებს, ეს გაგება კავკასიაში ცარიზმის ბატონობის ხანაში, მეცხრამეტე საუკუნის მანძილზე მიეცათ, ცარიზმის მიერ ეროვნებათა შორის ხელოვნურად გაღვივებული ნაციონალური შუღლისა და ამ შუღლის ერთი სახეობის ანტისემიტუზმის შედეგად.

წინათ შედარებით ნაკლებად ცნობილი, მაგრამ პირვანდელი მნიშვნელობით შემონახული ტერმინი „**ებრაელი**“, როგორც რუსული „**еврей**“-ს შესატყვისი, ლიტერატურულ სახელწოდებად თანამედროვე ქართულში რუსული სალიტერატურო ენის ზეგავლენის შედეგად გაბატონდა.

ეს ზეგავლენა არ შეეხო სომხურ ენას, სადაც ტერმინი „ურია“-ს ძველი სომხური ფონეტიკური სახესხვაობა „**Էրեայ**“ თანამედროვე სომხურში „**Էրիա**“-დ სახეშეცვლილი ლიტერატურულ სახელწოდებად იქმნა შემონახული.

ტერმინი „ჰურია“, მართალია, ქართული წერილობითი ძეგლების მიხედვით ებრაელის აღმნიშვნელი ძველთაგანვე ყველაზე ცნობილი სახელია, მაგრამ როგორც ებრაული „**יהודה**“-ს, როგორც იუდას სატომო სახელიდან ებრაელთა ეროვნების აღმნიშვნელ სახელად მხოლოდ ე. წ. დიასპორის ხანაში წარმომდგარი სიტყვის ფონეტიკური სახესხვაობა, უძველეს სახელწოდებად არ შეიძლება ყოფილიყო. ქართულს უძველეს სახელად „ყიბრი“-დან, ებრაელთა უძველესი ეროვნული სახელიდან წარმომდგარი სიტყვა უნდა ჰქონოდა. შესაძლოა ეს სიტყვა იყო სახელდობრ „**ებრაელი**“, რომლის ადგილი ქრისტიანული ლიტერატურის სომხურიდან ქართულზე მთარგმნელობის ხანაში სიტყვა „ჰურია“-ს დაუკავებია, იმ სიტყვას, რომელიც თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში სიტყვა „**ებრაელმა**“ შეცვალა.

დ რ კ უ მ ე ნ ს ე ბ ი

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

საქ. ებრაელთა შესახებ წერილობითი ცნობები წინამდებარე 78 საბუთით არ ამოიწურება. ცნობები გაცილებით მეტია. დიდძალი მასალა მუზეუმს უკვე მოპოვებული აქვს, სხვების გამოვლინება ვრცელდება. ამ გამოცემაში მკითხველი სისავსით ვერც ბატონყმური ურთიერთობის ხანის საქართველოს. ებრაელთა შესახებ ცნობებს იპოვის. აქ წარმოდგენილის გარდა ასეთი ცნობები მუზეუმსაც მრავლად გააჩნია და გამოვლინებელიც ბევრია. მუზეუმში მიმდინარე ინტენსიური მუშაობა იმის საიმედო საწინდარია, რომ ახლო მომავალში საქართველოს ებრაელთა შესახებ წერილობითი ცნობების (ქართულის თუ უცხოურის) შემცველი სრული გამოცემა მზად იქნება.

ტექნიკური ხასიათის მიზეზით აიხსნება, რომ მუზეუმმა ამხელად მის განკარგულებაში არსებული მასალის მხოლოდ ნაწილი დაბეჭდა.

მიუხედავად თავისი სიმცირისა, აქ წარმოდგენილი საბუთები ძვირფასი მასალაა საქართველოს ებრაელთა შესახებ ბატონყმობის ხანაში.

წინააღმდეგ რაბინების მტკიცებისა, ჩვენი საბუთების წამკითხველი უტყუარი ცნობებით დარწმუნდება, რომ საქართველოს ებრაელობა ბატონყმობის ხანაში ქართველი ფეოდალის მიერ თანაბრად მიმძლავრებულს ერთ მთლიან სოციალურ წრეს კი არ წარმოადგენდა, არამედ სრულიად გარკვეულს და ურთიერთის მიმართ კლასობრივად დაპირისპირებულ სოციალურ კატეგორიებს. არაერთი აქ დაბეჭდილი საბუთიდან უსაცილოდ აშკარავდება, რომ ღარიბი ყმა-ებრაელი ყმა ქართველთან თუ ყმა სომეხთან ერთად ერთ სოციალურ კატეგორიას ქმნიდა, მათთან ერთად ატარებდა მეზატონის მძიმე უღელს და მჩაგვრელთა წინააღმდეგ მათთან ერთად იბრძოდა. ამავე დროს ცხადი ხდება, რომ საქართველოს ამ დაცემის ხანაშიაც ებრაელთა შორის მოიპოვებოდნენ ეკონომიურად დაწინაურებული ელემენტები, ყმა-მამულის მქონენი, ვაჭარ-მოიჯარარენი.

ამათ, რა თქმა უნდა, სოციალურად საერთო აღარა ჰქონდათ რა თავიანთ ყმა მეტომეებთან.

თავისი სოციალური მოძმეების მსგავსად ყმა-ებრაელიც მებატონის საკუთრებას წარმოადგენდა. ბატონის ნებაზე იყო დამოკიდებული ასეთი ყმის გასყიდვა, გაჩუქება, ნამზითვად გატანება, დაწინდვა თუ სხვაგვარად გასხვისება.

კუთვნილების თვალსაზრისით ყმა-ებრაელები იყოფებოდნენ სამეფო-სადედოფლოდ, საეკლესიო-სამონასტროდ, სათავად-აზნაუროდ.

ქართველ თუ სომეხ ყმებთან ერთად მოიპოვებოდნენ ებრაელი მკვიდრი ყმები, ხიზნები, ბოგანოები, აყრილები...

ამას გარდა, ჩვენი საბუთები იძლევიან ცნობებს იმის შესახებ, რომ ებრაელობა ფეოდალურ საქართველოში უმთავრესად ხელოსნობა აღებმცემის მისდევდა. ყმა-ებრაელი, რა თქმა უნდა, მიწასაც ამუშავებდა, ვენახს, ხილს აშენებდა, პურეულიც მოჰყავდა, მაგრამ „ურიას“ ეს კი არ ახასიათებდა, არამედ ვაჭრობა. ბატონს ებრაელი უმთავრესად „თეთრით ემსახურებოდა“.

ჩვენს საბუთებზე დაკვირვებიდან ცხადი ხდება სხვა ცნობებითაც დამოწმებული გარემოება, რომ ფეოდალურ საქართველოში ებრაელები უმთავრესად ცალკე სოფლებად ან უბნებად ცხოვრობდნენ. საინტერესოა, რომ ასეთ სოფლებში მებატონის მოხელეებად იგივე ებრაელები ჩანან: მამისახლისი, ხელოსანი.

ებრაელთა მოსახლეობა გვიანფეოდალურ საქართველოში ისეთ-სავე ბედუქულმართობას განიცდიდა, როგორც სხვები. მრავალ ადგილებში ეს მოსახლეობა სავსებით ამოწყვეტილია, სხვაგან კიდევ დიდად შემცირებულია. კერძოდ, საინტერესოა რომ გვიანფეოდალური ხანის ტფილისსა და გორში ებრაელობა არ იხსენიება. ამის მიზეზი კიდევ სხვა იყო. არც XVII—XVIII საუკუნეთა კახეთში ჩანს ებრაული მოსახლეობა (აქედან ებრაელები შაჰ-აბასის მიერ ქვეყნის აოხრების შედეგად აიყარნენ). აღმოსავლეთ საქართველოში ებრაელთა მთავარი ადგილ-სამყოფელი ჩანან: ცხინვალი, სურამი, მძოვრეთი, ახალდაბა, ატენი. ყველა ესენი სავაჭრო-სახელოსნო პუნქტები იყვნენ (კერძოდ, ცხინვალი XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში „ქალაქური“ წესით სარგებლობდა). ასევე სავაჭრო-სახელოსნო პუნქტებში ცხოვრობდნენ ებრაელები უმთავრესად დასავლეთ საქართველოშიაც: ონში, საჩხერეს, ჩიხორს, ჰალატყეს, ქუთაისს, სენაკს...

მრავლად მოიპოვებოდნენ ებრაელები ოსმალთა მიერ მიტაცებულ სამცხე-საათაბაგოში, მაგრამ მათ შესახებ ჩვენი საბუთები არას ამბობენ.

გვიანფეოდალურ საქართველოში ებრაელთა მოსახლეობის შემცირების საკითხში ჩვენი საბუთები ერთ განსაკუთრებულ გარემოებას აღნიშავენ. საერთო მიზეზების გვერდით, რომლებიც ფეოდალური საქართველოს მოსახლეობის საერთო შემცირებას იწვევდნენ, ჩვენი საბუთები ებრაელთა ასიმილაციას გარკვევით უჩვენებენ. ჩვენ სხვა მოწმობებიც მოგვეპოვება, ხოლო ეს საბუთები კიდევ ერთხელ ადასტურებენ, რომ სხვა და სხვა პირობების გამო ებრაელები საქართველოში ზოგჯერ იძულებული ხდებოდნენ დაეტოვებინათ მამაპაპეული წესი და „გაქართველბულიყვნენ“, ე. ი. გაქრისტიანებულყვნენ.

მართალია, ჩვენ ისეთი ცნობაც გავაჩნია, როცა ებრაელი მებატონის ქრისტიანი ყმა „გაურიავდა“, ე. ი. მოსეს სარწმუნოება აღიარა, მაგრამ უეჭველია, პირუკუ შემთხვევები გაცილებით ხშირი იყო...

მოკლედ, წინამდებარე საბუთები ფასდაუდებელი, უტყუარი წყაროა საქართველოს ებრაელთა სოციალ-ეკონომიურის თუ პოლიტიკურ-კულტურული ცხოვრების შესასწავლად ბატონყმურ საქართველოში.

ეს მასალები კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი და მეტყველი იქნება, როცა სხვა ანალოგიური საბუთები, განსაკუთრებით XIX საუკუნის პირველი ნახევრისა, გამოქვეყნდება.

ჩვენი საბუთების ცნობები მხოლოდ საქ. ებრაელთა ცხოვრებით როდი ამოიწურება. აქ მრავალი რამაა „არაებრაულიც“... მაგრამ ესეც რომ არ იყოს, მხოლოდ საქ. ებრაელთა ცხოვრების შესწავლაც საქართველოს ისტორიის ფრიად მნიშვნელოვანი საკითხია. ამდენადვე ჩვენი მუზეუმის ეს გამოცემა, ისე როგორც განზრახული შემდგომი გამოცემანიც, ყოვლად გამართლებული მოვლენაა.

წინამდებარე საბუთების გამოვლინება ამ სტრიქონების ავტორმა დაიწყო, როცა ის საქართველოს მუზეუმის თანამშრომელი იყო. საქ. ცენტრარქივისა და ქუთაისის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის საბუთები გამოავლინეს საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნოგრაფიული მუზეუმის თანამშრომლებმა.

პროფ. ნ. ბერძენიშვილი

11. საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნ. მუზეუმის შრომები, ტ. I.

ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს ეპარქიალთა შესახებ

ნ. ბარძენიშვილის რედაქციით.

1. 1671 წ. წყალობის წიგნი, მიცემული მეფე ვახტანგ V-ის მიერ ხაალ მაჩაბლისადმი, დედანი. 35,4×18,5 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია სამწერტილი. საბუთს ნაწიბურები და ნაკვეცი დახეული აქვს. ქართულ ტექსტს დასაწყისში სპარსულად დაწერილი ტექსტი მისდევს, რომელსაც დასასრულს უზის ბეჭედი. საბუთს მეორე გვერდის ბოლოს აქვს მინაწერი მხედრული ხელით „შანაოზისაგან შვიდის კომლის უბისაღმება“ და უზის კვერცხის ფორმის ბეჭედი. მოცულობით დიამეტრზე 1,4×0,9. საბუთი თავში, სპარსულ ტექსტთან შუა ადგილას, გადაკერებულია აბრეშუმის თეთრი ძაფით; ნაკერის სიგრძე 3,5 სმ. საბუთი ნახევარ მხარეს გაყვითლებულია. საქ. ცენტ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 93.

ქ... ნებითა და შეწყენითა ღთისათა ჩვენ, ღთივ-აღმართებულმა და ღთივ-დამყარებულმა ღთივ-გვიგვინოსანმა მეფეთ-მეფემან ხელმწიფემან პატრონმა შაჰნავაზ, პირმშომან და სასურველმან ძემან ჩვენმან პატრონმან გიორგიმ, პატრონმან ლევან, პატრონმა ლუარსაბ და პატრონმა სულეიმან ესე ამიერ უკუნისამდის ჟამთა და ხანთა გასათავებელი, მტკიცე და უცვალებელი წყალობისა წიგნი და ნიშანი შეგიწყალებ და გიბოძეთ თქვენ, ჩუენთა ერდგულთა და ნამსახურსა ყმათა მაჩაბელს ზალს, იოთამს და შვილთა თქუენთა და მამავალთა სახლისა თქვენისათა ყოველთა;—მას ჟამსა ოდეს მოგვედგით კარს და თქუენის სამკვიდროს მამულის წყალობას დაგვიაჯენა, მოკითხული ვქენით და თამარაშენს ექუსი კუამლი გლეხი ნაძალადევით ზალ ერისთავს წ[ა]ერთმევენა. აწე, ვითაც თქუენი მკვიდრი იყო, ისრევედ შეგიწყალებ და გიბოძეთ ჩუყელაშვილი დათუნა კუამლი ერთი, მარდახა კუამლი ერთი, ავარანა ელიაშვილი კუამლი ერთი, ბეგლარაშვილი ბინდურა კუამლი ერთი, ბეგლარაშვილი მერაბა კუამლი ერთი, პაპინაშვილები კუამლი ერთი,—ესეები მათის

სამართლიანის მამულითა და სამძლურითა თქვენთვის და თქვენის შვილთათვის გვიბოძებია ყოვლის კაცისა უცილებლად. გქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმან ჩუენსა ერთგულად სამსახურსა შინა და აროდეს არ მოგეშალოს არა ჩუენგან და არა შემდგომად სხვათა მეფეთა და მეპატრონეთაგან. აწე გიბძანებთ კარისა ჩუენისა ვეჟილ-ვეზირნო და სხვანო მოსაქმენო, თქუენცა ასრე გაუთავეთ და ნუ მოუშლით თვინიერ შეწევნისა და თანამდგომისაგან კიდე. დაიწერა ბძანება და ნიშანი ესე ქკსა ტნთ ხელითა კარისა ჩუენისა მდივან-მწიგნობრის თუმანიშვილის გიორგისითა. (ხვეულად) შაჰნავაზ.

2.

1678 წ. წყალობის წიგნი, მიცემული მარიამ დედოფლის მიერ მალხაზ მაჩაბლისადმი. დედანი. 37,8×17,5 სმ, დაწერილია თეთრ ქალღღებ მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორწერტილი. ტექსტი სიტყვებიდან: „მომავალთა მეფეთა“ ვიდრე სიტყვებამდის: „ამა ჩვენგან ნაბოძარსა“ აქა იქ ამოტყული და ამოხეულია. ტექსტი სიტყვებიდან „ნიშანი ჩვენი თქვენცა“ ვიდრე „ამა ჩვენგან ნაბოძარსა“ ხმარების გამო ნახევრად გადაშლილია და ამოკითხვა საძნელოა. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 521. საბუთის თარიღში შეცთომია. ტყვე ქორანიკონი შეუძლებელია. თუ იყო ტნვ, მაშინ გამოდის, რომ გიორგი გამეფებულა 1677 წელს. ეს თითქო შესაძლებელია, თუმცა გიორგის გამეფების თარიღად აქამდის მიღებულია 1676 წელი.

ქ. ნებითა და შეწევნითა ღმთისათა ჩუენ, ღმთივ-ალმართებულმან და ღმთივ-დამყარებულმან და ღმთივ გვირგვინოსანმან იესიან-ღავითიან-სოლომონიან-ბაგრატონიანმან ხელმწიფემან მეფემან პატარინმან გიორგი, დედამან ჩუენმან დედოფალმან პატრონმან მარიამ და თანამეცხედრემან ჩუენმან დედოფალმან პატრონმან თამარ, პირმშომან და სასურველმან ძემან ჩუენმან პატრონმან ბაგრატ ესე ამიერ უკუნისამდის ჟამთა და ხანთა გასათავებელი, მტკიცე და უცვალებელი წყალობისა წიგნი და სიგელი შეგიწყალებთ და გიბოძეთ თქუენ, ჩუენთა ერდგულთა და თავდადებით ნამსახურთა ყმათა მაჩაბელს ალხაზს, ძმასა თქუენსა შიოშს და შვილსა თქუენსა ლევანს და მამავალთა სახლისა თქუენისათა ყოველთავე; მას ჟამს ოდეს მოგვიდევით კარსა და ქრცხილვანს ამოვარდნილის ბიძის თქუენის რატისა და გიორგის ნაქონის გლეხისა და მამულის წყალობას დაგვეაჯენით, შეგიწყალებთ და გიბოძეთ ქრცხილვანს მათი ნაქონი ნაზურევი და გლეხი არაბაშვილი პაატა ყოვლისა მისის სამართლიანის მამულითა და ურია. ხანანაშვილის დათუნას ნასასახლარი, რისაც მქონებელი

ყოფილიყოს, ესეაეები ყოვლის მისის სამართლიანის სამძღვრით ყოვლის კაცის უცილობლად სამკვიდროდ და საბოლოოდ თქუენთვის და თქუენთა შვილთათვის გვიბოძებია. გქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმან ჩუენსა ერთგულობასა და სამსახურსა შიგან. ესე ასრე გაგითავდეს და არაოდეს არ მოგეშალოს არა ჩუენგან და არა ჩუენთა მომავალთა მეფეთა და მეპატრონეთაგან. აწე გიბრძანებთ კარისა ჩუენისა ვეჟილ-ვეზირნო და სხვანო მოსაქმენო, ბრძანება და ნიშანი ჩუენი თქუენცა [დაუმტკიცეთ და რაც] ამა ჩუენგან ნაბოძარსა სიგელს შიგან ეწეროს, ნურცარას თქვენ მოუშლით და შეეცილებით თვინიერ თანადგომისა და შეწევისაგან კიდე. დაიწერა ბრძანება და ნიშანი ესე ჩუენი ქკს ტყვ [sic], ინდიქტიონსა მეფობისა ჩუენისასა ა ხელითა კირისა ჩუენისა მდივანმწიგნობარის შანშეან მარტიროზიშვილის ბეგთაბეგისათა.

[ხვეულად]: გიორგი, მარიამ, თამარ.

ბატონი
შვილი
ბაგრატ.

ბატონიშვი
ლის სახლთუ
ხუცესი
თეიმურაზ.

3.

1703 წ. სამოურაოს გარიგების წიგნი, გაჩენილი ლევან ჯანი-შინის მიერ. საბუთი უთაროა. მას არკვევა ლევანის ჯანიშინობის წელი. დედანი, 23X143 სმ, დაწერილია ყვითელ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორწერტილი, საქ. სახ. მჭ. ხელ. განყ. № 1300 Ad.

ქ. ახალდაბას სძეს სამოურა[ო] გასამყრელო ქართუელსა და ურიაზედ საბატონოს გარდა მოურავისა შეძლების გვარათ, რაც ხელით გამოუიდეს, მოართვან. ნაცვალსა და მამასახლის ერთი მარჩილი. ამას გარეთ მოურავისა სდებია: კომლზედ ერთი მარჩილი სდებია, საქუროით ერთი მარჩილი და აბაზი ნაცვალსა და მამასახლისა. ურიებს სძეს წელიწადშია ორი ლიტრა სახითელი და მისი სანთლის გული შულო ერთპირობით და კომლზე, ვისაც შე[ე]ძლოს, ურას თითო ხაში და, ვისაც არა და, ნახევარი ხაში და ულაყიც შეძლების გვარათ ათხო[ო]ნ. ბაჟისაგან აბრეშუმის საპალნეზედ აბაზი ერთი, ტყუეზედ აბაზი ერთი, აყრილს კაცზედ მარჩილი ერთი. აწე ნაცულისა და მამასახლისისა არის რისაც საპალნემ გაიაროს, საპალნეზედ ერთი შაური და ფიჩხულის ათის თავიც მოურავისა არის, საჩქევე ერთი მარჩილი მოურავისა და ერთი აბაზი ნაცვალსა და მამასახლისა. თავის გასატეხი ერთი მარჩილი მოურავსა.

[ხელრთვა]: ლევან

4.

1705 წ. 16/XI. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული იოზ ბასილაშვილის მიერ—ბერიკასა, მისი ძმისა და შვილებისადმი. დედანი, ზემო აშიაზე მცირედ დაზიანებული, 43×9,5 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახარაი სამწერტილი. საჭ. სახ. მუზ. ხელ. განყ. № 6610 Hd.

ქ. ნებითა და შეწევნითა მღთისათა ესე ნასყიდობის წიგნი მოგეცი მე, ბასილიშვილმა დეკანოზმა იოზ და ძმაჲ ჩუენ[მა] სეხნიამ შენ, ბერიკასა და ძმასა შენსა მოშისას, შეილსა შენსა იაყობასა, მამულასა და ისხაკასა და სულიასა მომავლისა სახლისა შენისა;—ასე რომე მამაჩვენმა სამის დღისა მიწა მოგაციდა მელაშია. მასუკან ჩვენ წამოგედავენით, შეგხუთეთ, ნასყიდობის წიგნიც წაგართვით, მაგრამ სხვის საქმით ვერასფერით ვერ შეგიჯერეთ სხვის ფასითა. ახლა ისევე შენვე მოგეცით ყოვლის კაცის მიუდავებლათ. თუ ვინმე წამოგედა[ო]ს, პირისა და პასუხის გამცემი ჩუენ ვიყვნეთ. ვინც და რამანცა აღამის მონათესავემ ეს ნასყიდობის წიგნი მოგიშალოს, მასცა რისხამს ღმერთი და ყოველი მისი წმინდანი ზეცისა და ქვეყნისანი ხორციელი და უხორციონი, მასაც ედების კეთრი გეზისა შიშთვილი იუდასთანა დანთქმა აბირონისა, მეხტეხილობა დეოსკორესი, ნუმცა ინსნების სული მისი ჯოჯოხეთისაგან, ხოლო დამამტკიცებელი ამისა ღმერთმან აკურთხოს. არიან კაცთაგან ამისი მოწამე ჩაჯავადე მამუკა, სახლთხუცესი იესე, კაკიაშვილი დათუნა, ლალუაშვილი თამაზა, ნოზადე მზარეული გოგია, სახელაშვილი გიორგი, მუსეხაშვილი დათუნა, ბოლოკადე დათუნა. თვითან მე ბოქაულთხუცესს თაიმურაზს დამიწერია და მოწამეცა ვარ ამისი. დაიწერა მარიამობის თვის ივ, ქკს ტუკ ++

5.

1708 წ. წყალობის წიგნი, ბოძებული დომენტი კათალიკოზის მიერ ისხაკა მანაშერაშვილისადმი. პირი. საჭ. ცენტრ. არქივი, ფონდი 229, დავთ. 25/43.

წყალობითა ღვთისა მიერ კურთხეულმან და სრულიად საქართველოს მაკურთხეველმა და მამადმთავარმა კათალიკოზ¹—პატრიარქმა პატრონმა დომენტიმ ბატონისშვილმან ესე უკუენისამდე ჟამთა გამოსადეგი წყალობის წიგნი და სიგელი შეგიწყალე და გიბოძეთ შენ, ისრაელს ურიას მანაშეშვილ ისხაკას და ძმასა შენსა შალომასა და

¹ სწერია: კზ.

იოსებს და მომავალსა სახლისა თქვენისა ყოველთავე;—ასრე და ამა პირსა ზედა, რომე თქვენ იმერეთიდან გარდმოხვედით და სვეტიცხოველს ეყმევით და ჩვენ სვეტიცხოვლის ქრცხილვანს დაგასახლეთ და სვეტიცხოვლის ბეგარა დაგდევით. წელიწადში მცხეთას ორს ლიტრას სანთელს მისის შულოთი მოიტანდეთ ხელმარხვაში და რაც ბაჟი გამოგივიდოდეს, იმასაც ჩვენს მებაჟეს მოსცემდეთ. ამასდა გარდა არა გეთხოვოდესთ რა არა სახემწიფო ბაჟი და სათხოვარი, არა ბაჟი, არა სამოჟრაო ბაჟი, არა საამილახორო ბაჟი, არა საბატონიშვილო ბაჟი, არა ქრცხილვანის ბაჟი, არა ალის ბაჟი, არა სურამის ბაჟი, არა ახალდაბის ბაჟი, არა გეთხოვებოდესთრა, არც ულაცი და ტიკი და ტომარა ერთის საჩვენოს ბაჟისა და სანთლის მეტი. გქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმან¹ ჩვენსა და სვეტიცხოვლის სამსახურსა შინა. და არაოდეს არ მოგეშალოს არა ჩვენგან და არცა შემდგომთა სხვათა კათალიკოზთა² და მეპატრონეთაგან. ხოლო დამამტკიცებელნი ამისნი ღმერთმან³ აკურთხოს. თვესა სექტემბერსა იე, ინდიკტიონსა კათალიკოზობისა³ ჩვენისასა დ, ქეს აქათ ჩღვ. არიან ამისი შუადამხდური და მოწამენი სალთხუცესი მალაღაძე ამილბარ, ბოქაულთხუცესი ლაურსაბ, მიწობლიძე გაბრიელ, დეკანოზი ათანასე, კანდელაკი გერასიმე, გედაონის-შვილი დავით და სულ მცხეთელნი მოწამენი ამისნი. ქრონიკონ[ონ]სა ტჟზ. დაიწერა წიგნი ესე კარისა ჩვენისა მდივანწიგნობრის მალაღაძის სოლომონის კელითა

ადგილი
ბეჭდის

კათალიკოზ-მამამთავარი დომენტი. ასლთან მოწმობს: თ'დ რატივეი

6.

XVIII ს. 20-ანი წლები. ხალხის აღწერის ნაწყვეტი, დედანი. 45,8×14,9 სმ, დაწერილია მხედრული ხელით თეთრ ქაღალდზე და წარმოადგენს გრძლად ჩამოწერილ სიას, სათაური აკლია, განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ორწერტილია ნახმარი, საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 753.

ქ. უნაძე მამუკა კუამლი ა
ქ. დათვიაშვილი ბერი კუამლი ა
ქ. ცერაძე პატა კუამლი ა

¹ სწერია: ღნ:

² სწერია: კზთა.

³ სწერია: კზობასა

- ქ. ეკლესიური დათუა კუამლი ა
 ქ. კვანჭახაძე ბერი კუამლი ა
 ქ. თაბუკაშვილი ბერი კუამლი ა
 ქ. თაბუკაშვილი თამაზა კუამლი ა
 ქ. თაბუკაშვილი თამაზა კუამლი ა
 დათუნა ქ. მეტრეველი თამაზა კუამლი ა
 და რევაზ გელას-გერი ნადირა კუამლი ა
 ქ. გელას-გერი ნადირა და ქუმსია კუამლი ა
 ქ. გელას-გერი გიორგი და ქიტიაშვილი კუამლი ა
 ქ. მაისურაძე ნასყიდა კუამლი ა
 ქ. მაისურაძე პაპუნა და შიო კუამლი ა
 ქ. გამჩენლის-შვილი ნასყიდა კუამლი ა
 ქ. უნაძე ხევდორა კუამლი ა
 ქ. ცერაძე ირემა კუამლი ა
 ქ. ბერაძე მლთისია კუამლი ა
 ქ. ბერაძე ბერი კუამლი ა
 ქ. მამისთვალის-შვილი მარკოზა და გიორგი კუამლი ა
 ქ. რაზმაძე ლაზარე კუამლი ა
 აქავ სომეხი ხოჯაშვილი ესტატე კუამლი ა
 ქ. ხოჯაშვილი დათინა კუამლი ა
 ქ. ზურაბას-შვილი ბაიდურა თარხანი კუამლი ა
 ქ. მურადას-შვილი ბეჟანა კუამლი ა
 ქ. ირაღაშვილი გაბრიელა კუამლი ა
 ქ. ბერის-შვილი გასარა კუამლი ა
 ირაღაშვილი თამაზა, ივანა, დავითა კუამლი ა
 ქ. სულაძე სულა კუამლი ა
 ქ. ჩიტიაშვილი გიორგი კუამლი ა
 ქ. ბოგანო თაბუკაშვილი ოთია მოლაშქრე ა
 ქ. ბოგანო ხუცესი ბერი მოლაშქრე ა
 ქ. ბოგანო კარბიელაშვილი პაპუა მოლაშქრე ა
 ქ. ბოგანო მჭედელი მახარა მოლაშქრე ა
 ბოგანო ელიაშვილი შიო მოლაშქრე ა
 ქ. ბოგანო ელიაშვილი ნასყიდა მოლაშქრე ა
 ქ. ბოგანო სანიკიძე ხუცია მოლაშქრე ა
 ქ. ბოგანო სანიკიძე ოთარა მოლაშქრე ა
 ქ. ბოგანო შოშიაშვილი ბერი მოლაშქრე ა
 ქ. ბოგანო ბადადგელაშვილი ესტატე მოლაშქრე ა
 ქ. ბოგანო შოშიაშვილი ბერი მელაშქრე ა

- ბოგანო ამირა მოლაშქრე ა
 ქ. ბოგანო პაპია მოლაშქრე ა
 ქ. ბოგანო თამაზა მოლაშქრე ა
 ბოგანო ტრაქაშვილი შიო მოლაშქრე ა
 ქ. ბოგანო ხოჯაშვილი ბეჟან მოლაშქრე ა
 ქ. ბოგანო გლოველი ბერი [მოლაშქრე] ა
 მამასახლისის ბოგანო ლაბაძე დათუნა მოლაშქრე
 ქ. ურიაყოფილი ნასყიდა მოლაშქრე, თარხანი
 ქ. ამისი ბოგანო ცერცვაძე ა
 ქ. ბოგანო დათუნა ა
 ქ. ურიაყოფილი დათუნა თარხანი, მოლაშქრე
 ქ. ამისი ბოგანო გიორგა ა
 ქ. მამისთვალაშვილი დემეტრე თარხანი, მოლაშქრე
 ქ. ამისი ბოგანო ურია ისრაელა ა
 ქ. ბოგანო დანელია ა
 ქ. პეტრეშვილი დავით თარხანი, მოლაშქრე ა
 ქ. ამისი ბოგანო ურია შოშიტაშვილი ა
 ქ. გედევანა თარხანი, მოლაშქრე ა

7.

1723 წ. წყალობის წიგნი, მიცემული შაჰნაოზ მეფის მიერ მაჩაბ-
 ლებისადმი. ასლი. ჩაწერილია დავთარში თაბახის ქალაქზე მხედ-
 რული ხელით. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 229, დავთარი № 26,
 საბუთი № 159.

ნებიტა და შეწევნიტა მღთისიტა ჩვენ, მეფეთა-მეფემან პატ-
 რონმან შაჰნაოზ, იბრეიმ ფაშამან ესე ამიერით უკუნისამდე გასათა-
 ვებელი, მტკიცე და უცვალებელი წყალობის წიგნი და ფარვანი შეგი-
 წყალეთ და გიბოძეთ თქვენ, ჩვენსა ერდგულსა თავდადებულსა ნამ-
 სახურსა ყმასა მაჩაბელსა ბორტისა და ძმისწულსა შენსა ბადურსა
 და შვილსა და მომავალსა სახლისა შენისასა;—როდესა ჟამსა მო-
 გვდეგით კარსა დარბაზისა ჩვენისასა და მამულისა წყალობასა და-
 გვეჯენით და ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქვენი, შეგიწყალეთ და
 გიბოძეთ ქრცხინვალსა მეფის პაპის ჩვენის ნასყიდი ურია კობა და
 მისი ძმა აბრამა, პაპუა, დათუნა თავისის ძმებით, დღეს რისაც მა-
 მულის მქონებელი იყოს ეს ურია თავისი სასაკმლოთი და მამუ-
 ლითა და დედულითა, წყლითა, წისქვილითა, შესავალ-გასავლითა,
 ყოვლისა კაცის უცილებლად თქვენთავისა გვიბოძებია სამკვიდროთ

და საბოლოოთ მისისა სამართლიანის სამძღვრითა. გქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმან ჩვენსა სამსახურსა და ერთგულობაში მოგახმაროს და აროდეს არ მოგეშალოს არა ჩვენგან და არა ჩვენი სახლისა მეფეთ-მეპატრონეთაგან. აწ გიბძანებთ კარის ჩვენი ვეჭილ-ვეზირნო და სხვანო მოსაქმენო და კრცხინელისა მოურაო, ესე ჩვენგან ნაწყალობევი სიგელი და ფარვანი თქვენცა ასე დაუმტკიცეთ და ნურავინ შეეცილებით, რა რიგადაც ამა ჩვენგან ნაწყალობევსა სიგელსა შინა სწერია. და დაიწერა ბძანება და წიგნი ესე კარისა ჩვენი მდივან-მწიგნობარის შალიკაშვილის ედიშერისა კელითა. ქკს უია¹ დაიწერა, გიორგობის თვესა ვ. რუსუდან ადგილი ბეჭდისა. ასლთან თანასწორ არს. სოვეტნიკი თ'დ გაბრიელ რატიევი.

8.

XVIII ს. 30-იანი წლ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ბერა ვარდანაშვილის მიერ ოსმანა და აბდულა თოფჩიაშვილებისადმი, დედანი. 28×19,5 სმ; დაწერილია მხედრული ხელით თეთრ ქალაღზე, განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ სამწერტილია ნახმარი, ძველი ანმეტია. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი 226, საბუთი № 4706.

ქ. ნებითა და მლთისითა მამისა, ძისითა, სულის წმინდითა ესე ნასყიდობის სამის დღის მიწის წიგნი მოგეც მე ვარდანაშვილმა ბერამ და ძმამ ჩემა ბესამა და აზარიამ და ძმის-წულმა ჩემა ვარდანა შენ, თოფჩიას-შვილსა აბდულასა და ოსმანასა და ავთანდილასა, შვილსა და მომავალსა სახლისა თქვენიასა. [გ]ქონდეს და გახმაროს ღმერთმა შეწეული მიწა ღარიბში. არის ამისი მოწმე შამუელაშვილი ყობია და სეზნია დალაქი, ლომინას-შვილი კაცია. მე, ყაზარასა დამიწერია და მოწამე ვარ ამისი. +++++

9.

1728 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ზურაბ და ბეჟან ნაცვლის-შვილების მიერ ოსმანა და აბდულა თოფჩიაშვილებისადმი, დედანი, 30,8×21 სმ, დაწერილია თეთრ ქალაღზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ხან ორწერტილია და ხან სამწერტილია ნახმარი. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 4700.

ქ. ნებითა და შეწევითა ღმერთითა ესე ამიერთ უკუნისა[მ]დის ჟამთა, ხანთა გასათავებელი, მტკიცე, უცვალებელი და ყოვლის ჩხუ-

¹ სწერია: უთა. გადამწერის შეცოთმა. უნდა: უია.

ბისგან მიზეზმოუღებელი ნასყიდობის სიგელი დაგიწერეთ და მოგეცით ჩვენ, ნაცვლის-შვილშ[ა] ლასურის-შვილშ[ა] ზურაბ, ჩემან ბიძასშვილშ[ა] ბეჟან შენ, თოფჩიას-შვილს აბდულას და ძმასა შენსა ოსმანას და შვილთა თქვენთა, მამავალთა სახლისა შენისასა; — ასე რომე დაგვექირა და მოგყიდეთა მეხრისულა მიწა. ზეითა ნათიძის ბერას მიდგმამდის, ქვეითა ხუცის გიორგის მიწის მიდგმამდის. ავიღეთ თქვენგან ფასი სრული და უკლებელი, ვითაც ჩვენი გული შეჯერდებოდა. გჟონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმან ყოვლისა კაცის უცილვებლივ. ახლა რ[ა]მაც გვარმან კაცმან ეს ჩვენგან მოცეჟული სიგელი მოგიშალოს, ისიმც შეიშლების თავისის ჭკუისა და ცნებისაგან, მასამც რისხა[ვს] ღმერ[თი] ზეციერი, ქვეყნიერი, ხორციელი და უხორციონი. ახლა არის ამისი მოწამე თვით ღმერთი, კაცთაგან — იოსებას-შვილი ყაზარა, ბათინას-შვილი ყობია, ალაბეგ[ა]შვილი არუთა, გუგუნას-შვილი შაბათა; მე არუწას-შვილს ბეჟანას დამიწერია, მოწმეც ვარ ამისი, ქქს უივ. + +

10.

1728 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული სარმანიშვილების მიერ ბატონიშვილის ანუკასა და მისი შვილებისადმი. ასლის ასლი. ჩაწერილია დავთარში თაბახის ქალაქდზე მხედრული ხელით. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი 229, დავთარი № 17, საბუთი № 89.

სახელითა სახიერისა არსება-დაუსაბამო დაუსრულებელისა, სამეგამოენისა ერთისა უფლისა, ჩვენისა იესოს ქრისტეს მიერ თავდებობითა, მინდობითა და შუამდგომლობითა ყოვლად-წმინდისა, კურთხეულისა დიდებულის დედოფლისა ჩვენისა მლთისმშობლისა მარადის ქალწულის მარიამის თავდებობითა, მინდობითა და შუამდგომლობითა ყოველთა წმინდათა მოციქულთა მოწამეთამდე ჟამთა და ხანთა გასათავებელი, მიზეზ-შემოუღებელი ნასყიდობის წიგნი და სიგელი დაგიწერეთ და მოგართვით ჩვენ, სარმანიშვილებმა ლევან, მოსემ, ზურაბ, ივდარსაბ, როსტომ, უთრუთ, ლომიმ, გიორგიმ, იორამ, შვილთა და მომავალთა სახლისა ჩვენისამ თქვენ, ბატონიშვილს ბატონს ანუკას, შვილთა თქვენთა პატას, ლევანს, ნიკოლოზს, შვილთა და მომავალთა სახლისა თქვენისათა: — მას[ს] ჟამს ოდეს დაგვექირა და მოგყიდეთ ჩვენი ალალი სამკვიდრო ვენახი ტაშისკარს ყოვლის კაცის უცილებელი, ზეით ავალიშვილის ქაეხოსროვის მიდგმამდი, ქვეით ბოლო ისრევ ჩვენის მიწის მიდგმამდი, აქეთ გვერდი შარამდი, იქით გვერდი თონჩაძის ხუცის ვენახის მიდგმამდი. გჟონდეთ და გიბედნიეროს ღმერთი რაგვარადაც სხვას ალაღს მონასყიდეს

ქონებდეს და მოხმარებოდეს. ავიღევიტ ფასი სრული და უნაკლულ, რითაც ჩვენი გული შეგჯერდებოდა. აღარა დარჩომილა რა ჩვენი თქვენზე არც ერთის იოტის ფასი. არის ამისი გამრიგე და მოწამე სალთხუცესი სავანელი ზაქარია, მენაბდიშვილი ბერი, ზაქარია, ურია-ყოფილი ოთარა, ქემურძე ივანე, ურიაყოფილი ზაქარია, ურია-ყოფილი აბრამა, ურია ფიჩხაძე მიხელა ყანდუაშვილი, დავითა პაპის-მედის-შვილი; სულ ახალდაბელნი ქართველნი და ურიანი ამის მოწამე. მე მდივანს სულხანს დამიწერია მოწამეცა ვარ. ქ. თუ ამას ამდევრიშქვა (?) ან სხვა კაცი წამოგედავოს ვინმე, პირისა და პასუხის გამცემი ვიყო. რაც ხანს შენი თეთრი ჩვენი კელთ იყოს, სარგებლით მომრთმევი ვიყოთ. დაიწერა ესე წიგნი მარიაშობისთვის ოცდაშვიდს, ქქს უიგ: + + + + კიდევ ამისი მოწამე ნაზირი ადამ, მდივანი შერმაზ, მოლათეთხუცესი საყან ჩინელი, სუოამის მამასახლისი გიორგი.

ადგილი
ბეჭდისა

ადგილი
ბეჭდისა

ადგილი
ბეჭდისა

ასლთან თანასწორ არს.

საეცტნიკი თ დ დიმიტრი თარხნის-შვილი

11.

1731 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ელია გუგუნას-შვილის მიერ ოსმანა და აბდულა თოფჩიაშვილებისადმი. დედანი. 33,5×15, ნ. სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ სამი წერტილია ნაჩმარა. ძეგლი ა-ნ მეტია. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 470.

ქ. ნებიტა და შეწეწენიტა მლთისიტა მამისა, ძისიტა, სულისა წმინდიტა ესე ნასყიდობის წიგნი და პირი დაგიწერეთ და მოგეცი ჩვენ, გუგუნას-შვილმა ელიამა და შვილმა ჩემა და ჩემა ძმისწულმა შაბათამა თქვენ, თოფჩიაშვილსა აბდულასა და ძმასა შენსა ოსმანასა, სახლისა მომავალსა თქვენისასა;—ასე რომე მოგაციდეთ საქოლაგ-ზედა გაბა[ს]ხეიტა(?) მოძღვარას მოცემული მიწა, ზეით არონას-შვილის სურეელის მიწის მიდგამადი, ქვეით შენის მიწის მიდგამადი. ევიღევიტ ფასი სრული და უკლებელი, რითაც ჩვენი გული შეგჯერდებოდა. არა დარჩომილა-რა ჩვენი შენზედა. არის ამისი მოწამე გიორგი მილილას-შვილი, მამასახლისი ლოტუას-შვილი ბეჟაი, მოშია-შვილი ყობია. მე იოსებას-შვილსა ყობიასა დამიწერია და მოწამეცა ვარ ამისა. დაიწერა ესე წიგნი მარტის ერთ კვირას გასულსა, ქრო-ნიკონი უით. ○ ○ ○ ○

12.

1733 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ბათინას-შვილების მიერ ოსმანა და აბდულა თოფჩიაშვილებისადმი, დედანი. 40,4×16,4 სმ, დაწერილია მხედრული ხელით თეთრ ქაღალდზე. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ სამწერტილია ნახმარი. საქ. ცენტრ. არქივი. ფონდი № 226, საბუთი № 4690.

ქ. ესე ამიერიტგან ჟამთა უკუნისამდინ გასათავებელი, მტკიცე და უცვალბელი ნასყიდობის წიგნი მოგეცით ჩვენ, ბათინას-შვილებმა კაკას-შვილმა ელაიმა და ძმამა ჩემა ებალამა, ლევამა და ბინიამა და ბიძა ჩემა კოფაჰა შენ, თოფჩიაშვილს აბდულასა და ძმასა ზენსა ოსმანასა და მადლუსას, შვილსა თქვენსა სულეიმანასა და თომასა; —მოგყიდეთ საქოლაჯზე ორას დღის მიწა, იქით გვერდზე შენის მიწის მიდგამდის, აქეთ ყოზიას მიწის მოდგამდის, ბოლოს შენის მიწის ზემო შარამდის. მოგცეს და გიბედნიეროს ღმერთმან. ვინც ამას მოშლათ ხელყოს, მასაც რისხავს ღმერთი და ყოველი მისნი წმინდანი. არის ამისი მოწამე მურვანის-შვილი მურვან, ალელაშვილი თანდილა, არუწაშვილი ბეჟა, ვარდანას-შვილი აზარი. მე გიორგის ყოდალაშვილს დამიწერია და მოწმეც ვარ ამისი. დაიწერა ესე წიგნი შიხს ოცდახუთს გასულს, ქქს უკა. ○ ○ ○ ○ ○

13.

1734 წ. ნასყიდობის წიგნი. მიცემული აბრამა ფიჩხაძის მიერ ანუკა ბატონისშვილისადმი, დედანი. 32×15,5 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველ სიტყვის შემდეგ ნახმარია სამწერტილი. საქ. სახ. მუხ. ხელ. განყ. № 8932 Hd.

ქ. ნებითა და მხთისით ესე ამიერ ჟამთა უკუნისამდე ნასყიდობის წიგნი მოგართვით თქვენ, ბატონიშვილს ანუკას ჩუენ, ახალდაბელმა ურიამ ფიჩხაძე აბრამამ, შვილმა ჩემა მარდახამ, მოძღვარამ ელაიმა და დავითამა; —ასე რომ დამეჭირა და მოგყიდე ჩემი ალალი ნასყიდი ტაშისკარს გოგიტაშვილის საბასა და ხორიასეული მოსყიდული ნაფუხარი, —ერთი გუერდი ფაზიტაშვილის მიდგამდინ, ზეით გზამდინ, ქუეით ბოსტანდინ, იქით სუთიაშვილის მიდგამდინ. ავიდე ფასი სრული და უკლებელი, რითაც ჩუენი გული შეგჯერდებოდათ. აღარ დარჩომილარა ჩუენი თქვენზედ არც ერთის იოტის ფასი. თუ ამ ჩუენს მოცემულს მიწას წამოგედაოთ ვინმე, პირისა და პასუხის გამცემი ჩუენ ვიყენეთ. ჩუენი ძველი გიგიტაშვილის მოცემული ნასყიდობის წიგნიც თქვენთვის მოგვირთმევია. არის ამისი მო-

წამე მათიაშვილი ბეჟან, გიგიტაშვილი ბეჟან, სუთიაშვილი გარსე-
ვან, მახვილაძე სვიმონ გამრიგე და მოწამეც არის. მე მარტიროზის-
შვილს აბაშიძის მდივანს ესავს დამიწერია და მოწამეც ვარ ამისი,
დაიწერა ესე წიგნი მარიამობისთვის ა დამდევს, ქკს უკბ. ○ ○ ○ ○ ○

14.

1735 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ყობია ჯანას-შვილისა და
ყაზარა შალელაშვილის მიერ აბდულა და შავერდა თოფჩიაშვილე
ბისადმი. დედანი, 30×20,7 სმ, დაწერილია მხედრული ხელით თეთრ-
ქაღალდზე. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ორწე-
რტილია ნახმარი. საჭ. ცენტრ. არქივი. ფონდი № 226, საბუთი-
№ 4699.

ქ. ნებითა და შეწევნით მლთისითა ესე ამიერით უკუნისამდე
ჟამთა და ხანთა სამეკიდროთ და საბოლოთ გამოსადეგი ნასყი-
დობის წიგნი დაგიწერეთ და მოგეცით ჩვენ, ჯანას-შვილმა ყობიამა,
შალელას-შვილმა ყაზარამა, შვილმა და მომავალმა სახლისა ჩვენისა-
მა თქვენ, თოფჩიას-შვილს აბდულსა, ძმასა შენსა შავერდასა, ბიძა-
შვილსა შენსა საბასა, შვილსა თქვენსა სულხანსა, ძმისწულსა შენსა
გიორგისა, შვილსა და მომავალსა სახლისა შენისასა;—ასე რომე და-
მეჭირა და მოგყიდე საქოლავზე ჩვენი სამეკიდრო მიწა, იქით ბათი-
ნას-შვილის კაკასეულის მიწის მიდგამადი, თავს შარამდი, ბოლოს
იწამის-შვილის მიწის მიდგამადი. ავიღეთ ფასი სრული, რითაც ჩვე-
ნი გული შეჯერდებოდა. არა დარჩომილა-რა. გქონდეს და გიბედ-
ნიეროს. არის ამისი მოწამე აკირას-შვილი ქა-ხოხრო, მდივანი შე-
რმაზან, მურვანის-შვილი მურვან [ ], ბერიკას-შვილი მამულა,
მამასახლისი ზურაბა. მე ზურაბს დამიწერია და მოწამეც ვარ ამისი-
ქკს უკგ, მარიამობისთვის კზ გასულს. ○ ○ ○

15.

1737 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ტლაშაძის მიერ ბალუა
შაფთაშვილისადმი. ასლის ასლი. ჩაწერილია დავთარში თაბახის
ქაღალდზე მხედრული ხელით. საჭ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 229,
დავთარი № 51, საბუთი № 157.

ნებითა შეწევნითა მლთისათა და არსება-დაუსაბამოისა დაუს-
რულეებელისა მამისა, ძითა და სულის წმინდითა ონითა და მეოხებითა
ყველა წმინდის უხუცესი და უფროსად კურთხეულის დედოფ-
ლის ქალწულის მარიამისათა, ძლიერებითა და პატიოსნისა და ცხო-

ველსმოფლის ჯვარისათა, წმინდათა ცისა ძალთა ანგელოზთა და მთავართა ანგელოზთა მიქელ-გაბრიელისათა, წმინდის დიდებულისა და წინასწარმეტყველისა და წინამორბედის ნათლისმცემლის იოვანესითა და იოვანე ქალწულ-მახარებლისათა, წმინდათა თავთა მოციქულთა პეტრესითა და პავლესითა, მინდობითა და თავდებობითა და შუამდგომლობითა და წმინდის სვეტის-ცხოველის კვართის საუფლოს მირონ წამიერთ მყოფლისათა, წმინდათა დიდთა თავთა სახიერებითა მთავარანგელოზით და იოანესით, რაოდენიცა წმინდანი მოწამეთა სვინაქსარში სწერია და ან მოიხსენებიან, ამათით მინდობითა ჟამთა და ხანთა გასათავებელი ნასყიდობის წიგნი და სიგელი მოგეც მე, ტლაშაძემ თამაზას-შვილმან ზაქარიაჲ, ძმამან ჩემსა საბამაშენ, შაბათას-შვილს ბალუასა, ძმასა შენსა ხანანასა და მანუახასა, შვილსა შენსა მარდახასა, შვილთა თქვენთა და მომავალთა სახლისა თქვენისასა; ასე რომე დაგვეჭირა და მოგყიდეთ ჩვენი მამის ნაქონი მიწა ნატბევში, თავს ყორეჟიდინ, ბოლოს ლაშქარას მიწამდინ, გვერდზედა ტლაშაძის ბერის მიჯნამდინ, ზეით რუმდინ. მოგყიდევით და ავიღევით ფასი სრული და უკლებელი, რითაც ჩვენი გული შეგჯერდებოდა. ჩვენი თქვენზედა არა დარჩომილა რა არცერთის იოტის ფასი. თუ ამაზედ წამოგედლოს ვინმე, პასუხისა და პირის გამცემი მე ვიყო. არის ამისი მოწამე თავად ღმერთი და ყოველნი მისნი წმინდანი; კაცთაგან—ბერი ტლაშაძე, ისრელაშვილი ყობიაი, უხმარაძე პაპუაი, მოსიას-შვილი დანიელაი. მე რამაზაშვილს დათუნას დამიწერია და მოწამეცა ვარ ამისი. დაიწერა წიგნი ესე იანვრის დამდექს, ქკს უკე-ასლთან თანასწორ არის. სოვეტნიკი თ'დ თარხნიშვილი.

16.

1737 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული აფქარაშვილის მიერ სულიმანაშვილებისადმი. ასლის ასლი. ჩაწერილია დავთარში თაბახის ქალაღდზე მხედრული ხელით: საქ. ცენტრ. არქივი. ფონდი № 229, დავთარი № 25, საბუთი № 13.

ნებითა და შეწევნითა მლთისათა მამისა, ძისა და სულისა წმინდისათა ესე მტკიცე და უცვალებელი და მოუღევარი, ყოვლის ხლათისა და მიზეზისაგან გამოსული ნასყიდობის წიგნი დაგვიწერინეთ და მოგეცით ჩვენ, ატენელმა აფქარაშვილმა ბერუამა, შვილმა ჩემსა ოთარამა, ბეციაშა, პაატამა, ძმისწულმა ჩემსა შიომამა და პაატამა, შვილთა და მომავალთა სახლისა ჩვენისათა ყოველთავე შენ, ჯარჩ—სულიმანაშვილთა და მომავალთა შენთა,—ასე რომე დაგვეჭირა და მოგყიდეთ ჩვენითა ნებაწადილითა ჩვენი ალალი მამული ფირყულიშვი-

ლისაგან მოსყიდული ვენახი, ზეით თავს გიორგი მდივნის მიჯნამდი, ქვევით ბოლო წყლის-პირამდი, ცალი გვერდი აფქარაშვილის შიუას ვენახის სამძღვრამდი, ცალი გვერდი ბიბილურის იოთამის ვენახის სამძღვრამდი. ავიღევით ფასი სრული და უკლებელი, რითაც ჩვენი გული შეგჯერდებოდა. ჩვენი თქვენზე აღარა დარჩომილა რა ერთის იოტის ფასი. გქონდეს და გიბედნიეროს ღ'თნ. ვინც წამოგვედაოს, პასუხის მიმცემნი ჩვენ ვიყვნეთ. ვინცა და რამაც ადამის მონათესავე კაცმან ეს ჩვენგან მოცემული ნასყიდობა მოგიშალოს, ისიმც შეიშლება თავის სახისა და რჯულისაგან და ჩვენთამც ცოდოთა მზღველია დღესა მას განკითხვისასა. დამამტკიცებელი ამისი ღ'თნ აკურთხოს. არის ამისი მოწამე თვით ღმერთი და კაცთაგან ატენის მამასახლისი ხეჩიკაშვილი ამირა, ტლაშაძე ზაქარია, ნონიკაშვილი ბერი, ოქუაშვილი იესე, ბიბილური იოთამ, ტლაშაძე ბერი, ამბრიაშვილი გულია, შაბათაშვილი ბალუა, ისრაელაშვილი ყობია, მოშიაშვილი დანიელა და სულ ატენელნი. მე, ითარას დამიწერია, მოწამეც ვარ. დაიწერა თებერვლის კზ, ქქს უკვ+++ მე, ციციშვილი ეშიკალაბაში მანუჩარ ამისი მოწამე

ადგილი
ბეჭდისა

ადგილი
ბეჭდისა. ასლთან სწორ არს. თ'დ რატიევი.

17.

1746 წ. ნასყიდობის წიგნი მიცემული საამისშვილი საამ და ედიშერის მიერ სარდლისშვილებისადმი. ასლის ასლი. ჩაწერილია დავთარში თაბახის ქაღალდზე მხედრული ხელით. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 229, დავთარი № 20, საბუთი № 26.

სახელითა სახიერის არსებით დაუსაბამოსა სამგვამოვნისა ღ'თათვისა მამისა და ძისა და სულისა წმინდისათა, ჯერჩინებითა ყოვლად უხრწნელისა დედოფლისა ჩვენისა ღ'თისმშობლისა და მარადის ქალწულისა მარიამისითა, ძლიერებითა პატიოსნის და ცხოველმყოფლისა ჯვარისათა, წმინდათა ყოვლად ქებულთა მოციქულთა, წმინდათა დიდებულთა წინასწარმეტყველთა, მღვდელთმოდგართა, მოწამეთა ღ'თისათა და მართალთა და ყოველთა წმინდათა ხათნოყოფილთა ღ'თისათა, მათითა მინდობითა და ძალმწეობითა ესე საუკუნოდ ჟამთა და ხანთა გასათავებელი, მტკიცე და უცვალებელი ნასყიდობის წიგნი და სიგელი დაგიწერეთ და მოგართვით, ჩვენ საამის-შვილმა საამ და ედიშერ, შვილმან ჩვენმან ქაიხოსრო და გოგიამ თქვენ, ორბელის-შვილს სარდლის შვილს ეშიკალაბაშს დიმი-

ტრის, შვილსა თქვენსა მამუკას, შვილთა და მომავალთა სახლისა თქვენისათა: ასე რომე დაგვეჭირა და მოვედი: ჩვენ ჩვენის ნება-წადილით და მოგყიდეთ ჩვენი სამკვიდრო და მამაპაპათაგან ბარათში გამოყოფილი თაფანს ჩვენი წილი ყმა და მამული: ფუჭიშვილი ივანე თავისის მამულით, სეფიას-შვილის მამული, სადგებაშვილის მამული და ბიჭი, პაპუასა და ველუას მამული ციხის მიწებითა, ღღეს რისაც მჭონებელნი იყვნენ, ნასყიდისა, უსყიდისა, საწლ-კარითა ქვევრ-მარნითა, კალო-საბძელ შესავალ-გასავლითა, ვენახითა, სახნავ-სათი-ბითა, საწისქვილო-საწყლისპიროთი, მთითა, ბარითა და ყოვლის მათის სამართლიანის სამძღვრითა, რაც ჩვენი წილი იყო თაფანში, ყოველივე უკლებლივ მოგვეყიდა ავიღევით თქვენგან ფასი სრული და უნაკლო, რითაც ჩვენი გული შეგჯერდებოდათ. არა დარჩა რა ჩვენი თქვენზე არცა ერთი იოტის ფასი, არავინ იყოს ამისი მოცილე და მოდავე, არა ბატონი და არა ყმა, არცა ჩვენ და არცა რომელიმე სახლისა ჩვენისა მონათესავე. თუ ვინმე წამოგედაოს, პასუხის გამცემი ჩვენ ვიყვნეთ და, თუ ვინმე მძლავრობით ინებოს ცილებად და შლად ხელსყოს სიგელსა ამას, რისხავს ღმერთი და ყოველნი მისნი წმინდანი, შემცადელების კეთრი გეზისა, ძრწოლა კენისა, შიშთვლილი იუდასი, ცოცხლივ დანთქმა დათან და აბირონისი და მასზედამც აღსრულდების წყევა იგი მესადარვე ფსალმუნისა, ხოლო დამამტკიცებელნი ამისნი აკურთხნეს ღმერთმან. არის ამისი მოწამე თავად ღოთი, კაცთაგან გოსტაშაბის-შვილი ბეჟან, გერმანოზის-შვილი გუგუშნა

ადგილი ბეჭდისა, თაქალთოიანი ერასტი ადგილი ბეჭდისა, ქავთარის-შვილი ნიკოლოზ, ნამანგლეღავიშვილი ბარათა, გაბაშვილი პაპუნა. დაიწერა ხელითა დეკანოზის შვილის ოსესითა. აპრილის თ, ქკს ულა ადგილი ბეჭდისა ადგილი ბეჭდისა ადგილი ბეჭდისა მე, ქალანთარი ციკის-შვილი მერაბიბეგ ამისი მოწამე ვარ ადგილი ბეჭდისა; მე, თარხანი ლუარსაბ ამისი მოწამე ვარ ადგილი ბეჭდისა; მე, ზურაბიშვილი ზურაბ ამისი მოწამე ვარ ადგილი ბეჭდისა; ჩვენ, მუხრანის ბატონი კონსტანტინე ამისი მოწამე ვართ ადგილი ბეჭდისა; ჩვენ, სარდალი ქაიხოსრო ამისი მოწამე ვართ ადგილი ბეჭდისა; მე, ქალაქის მელიქი ალა ამისი მოწამე ვარ; მე სომხითის მელიქი

ბაღურ ამისი მოწამე ვარ; ჩვენ, ამილახვარი დიმიტრი ამისი მოწამე ვართ ადგილი
ბეჭდისა. ასლანთან თანასწორ არს. სოვეტნიკი თი დიმიტრი. თარხნიშვილი.

18.

1749 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული გიორგი არ[ა]ხჩიასშვილის მიერ ყოზბა ურიაყოფილას-შვილისადმი. დედანი. 44,5 X 11,5 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილების ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ორწერტილია ნახშირი. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 5051.

ქ. ნებიტა და შეწევნითა მლთისათა, მეოხებითა ყოვლადწმინდისა მლთისმშობლისათა, ძლიერებითა პატრიოსნისა და ცხოველისყოფელისა ჯვარისათა, წმინდათა ანგელოზთა და მთავარანგელოზთა მიქაელ და გაბრიელისათა და ყოველთა წმინდათა ზეცისა და ქვეყნისათა, მათითა მინდობითა და შუამდგომლობით ესე ნასყიდობის წიგნი და სიგელი დაგიწერე და მოგეცე მე, გიორგი არ[ა]ხჩიას-შვილმა, შვილმა ჩემ[მა] იესუმ შენ, ურიაყოფილას-შვილს ყოზბას, შვილსა შენსა აბრამიას, მანოახას; ასრე რომე მოგყიდე ჩემი ალალი ნასყიდი მიწა გორათის საყდართან, აქეთ ბაიას-შვილის მიწის მიდგმამდის. იქით გორათის საყდრის მიდგმამდის. ავიღე ფასი სრული, რითაც ჩემი გული შეჯერდებოდა. არავენ გედავოს მლთის მეტი. თუ ვინმე წამოგედავოს, პირისა და პასუხის გამცემი მე, გიორგი ვიყო. ვინც ეს ნასყიდობა მოგიშალოს, ისიც შეიშლება თავის სახილამ, მასამც რისხამს ყოველი წმინდანი ზეცისა და ქვეყნისანი. არის ამისი მოწამე დათუნა არსენაძე, ბერი ბაიას-შვილი, გიორგი ბოლოკაძე, გიორგი ქურდაძე, ჯომიძე ივანე; მე, მდივანს ბეგთაბეგის-შვილს ავთანდილს დამიწერია და მოწამეცა ვარ ამის. დაიწერა ესე ნასყიდობის წიგნი მარტს თხუთმეტს გასულს, ქკს ულზ. ამ მიწის ბარაც შენი არის მინდლეშიდ. არც მე მაქვს ამ მიწის ბარასთან ხელი, არც ჩემ ბატონს. მლთის მეტი მოცილე არავენ გყავს ამ მიწისა. + +

ქ. მე, როსტომ ჩხეიძე ამისი მოწამე.

მონა
მლთის
როსტომ

ქ. მე, დავით ჩხეიძე ამის მოწამე.

მონა
მლთის
დავით

ქ. ესე თამასუქი გიორგის არის.

12. საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნ. მუზეუმის შრომები, ტ. I.

19.

1750 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული მამულა ბესიკას-შვილის და მისი შვილის-შვილი მარდახას მიერ მურვან მურვანის-შვილისადმი. დედანი. 31,5X15 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით, განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახ-მარია ორწერტილი. საბუთი „ანმეტია“. საქ. სახ. მუხ. ხელ. განყ. № 6564 Hd.

ქ. ნებითა და შეწევნითა ღთისითა მამისა, ძისა და სულისა წმინდითა ესე მიზეზმოუღებელი, ყოველის კაცის უცილვებელი ნასყიდობის წიგნი და პირი დაგიწერე და მოგეცე მე, ბესიკას-შვილმა მამულ[ა]მა და ჩემმა შვილის-შვილმა მარდახამა და მამავალმა სახლისა ჩემის [ა]მა თქუენ, მურვანის-შვილს მურვანსა და ძმასა თქუენსა ბაკასა და რევაზსა, შვილსა თქუენსა და მამავალსა სახლისა თქუენის[ა]თა; — ასე და ამა პირსა ზედა, დ[ა]მეჭირ[ა] და მოგყიდე ჩვენს სამკვიდრო ვენახს თქვენის ვენახის გვერდზედა ჩემი წილი. — თავს გრძელას-შვილის ვენახის მიდგამი, ბოლო ჯობაძემდინ, იქით, რაც აუშენებელი მინდორი არის, სამანიც ზის თავსაც და ბოლოსაცა, სამანს იქით მე ხელი არა მაქვს, ჩემის ბიძას-შვილისა არის, ყობიასი არის გვერდით ჩირგვებამდი, იმის მიდგამი. ავილე ამისი ფასი, რითაც ჩემი გული შე[გ]ჯერდებოდა. ვინც და რამანც კაცმა ამა ჩემის მოსყიდულის ნასყიდობას შემოგეცილოს, პასუხის გამცემი მე ვიყო. ვინც და რამან[ც] ად[ა]მის¹ მონათესავემა კაცმა ამ ჩვენგან მოცემული ნასყიდობას შლად და ქცევათ ხელყოს, მასამც რისხავს² ღმერთი, ყოველი მისი წმინდანი ხორციელი და უხორცული, ნუმცა იხსენება სული მისი ჯოჯოხეთილმე.

არის ამისი მოწმე და დამხდური მდივანი ზურაბ, მამასახლისი გიორგი, იოსებას-შვილი ყობიაი, კიდევ ჩემი განაყოფი ყობიაი. მე თითონ მამულას დამიწერია და ყაბულიც ვარ ამისი. დაიწერა ესე წიგნი მარტის დამდეგსა, ქკს ულც. ○ ○

20.

1751 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული როსტომ ბეჟანას-შვილის მიერ მამისთვალანთ ძაგია-შვილი მოშიასადმი, ასლის ასლი, ჩაწერილია თაბახის ქაღალდზე მხედრული ხელით. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 229, დავთარი № 23, საბუთი № 134.

ნებითა და შეწევნითა მღთისითა სულისა წმინდისითა ესე ამიერთა უკუნით უკუნისამდი ხანთა და ჟამთა საბოლოოდ გამოსადეგი,

¹ სწერია: ადმის.

² სწერია: რისხავს.

ყოვლის კაცის მოუდევარი, მიზეზ-მოუდევარი, მტკიცე და უცვალებელი ესე ნასყიდობის წიგნი და სიგელი დაგიწერე და მოგეცი მე, ოგნიანთ ბეჟანას-შვილმა როსტომა, შვილმა ჩემა ივანემა, მომავალმა სახლისამა ჩემისამა შენ, მამისთვალანთ ძაგიაშვილს მოშასა, ძმასა შენსა მამისთვალასა და შალვასა, შვილსა თქვენსა მოშასა, აბრამასა და იოსებას, მომავალსა სახლისასა თქვენისასა, — მას ჟამს ოდეს დამეჭირა და მოგყიდე ჩემი ალალი ხოჯაშვილის საფარას მოსყიდული ლამოში (?) მიწა. — თ[ა]ეს მიჯნა რუს-პირამდი თვისის ნერგითა ბოლოს ქუმსიას მიწის მიჯნამდი, ერთი გვერდი შენსავე მიწამდი, მეორე გვერდი ბერგის მიწის მიჯნამდი თვისის წყლითა და გზითა, შესავლითა და გასავლითა. ავიღევი ფასი სრული და უკლებარი, რითაც ჩემი გული შეგკჯერდებოდა. აღარა დარჩომილა-რა ჩემი შენზედა არა ერთის იოტის ფასი. [გ]ქონდეს და გიბედნიეროს ღწ, რაგვარათცა ერთს სხვას ალაღს მონასყიდეს მოხმარებოდეს. თუ ვინმე წამოგედაოს, პირისა და პასუხის გამცემი მე ვიყო. არის ამისი მოწამე მურადაშვილი არუთინა ადგილი ბეჭდისა, მამისთვალაშვილი შე-დანა, ხოჯაშვილი ბაღდასარა, კეკელაშვილი თევდორე, ჭამბურიძე თამაზა და მე მურადა[ან] [თ] გივიშვილს ბეჟანას დამიწერია და მოწმეც ვარ ამისი. დაიწერა თიბათვის დამდეგს, ქქს ულთ++ ჩლმდ წელსა. ასლთან სწორ არს. თ'დ რატიევი.

21.

1751 წ. არზა მუხაზურელ მამასახლისის შვილის მარდახას მიერ მეფის თეიმურაზისამდი მეფის ოქმით. დედანი, 26X14 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორწერტილი. საქ. სახ. მუზ. ხელ. განყ. № 213 Sd.

ქ. ლთნ მოწყალემან ბედნიერის კელმწიფის ჭირი მათ ფერხთა მიწა-მტვერს მუხაზურელს მამასახლისის შვილს მარდახას მოსცეს. მერმე ამას მოვახსენებ ბედნიერ ხელმწიფეს: ჯანაშვილი იოსებს და ბინიას ოცი მარჩილი იმერული თეთრი მართებსთ და ოცდაათი მარჩილი ოტია ქველამეს მართებს და რვა მარჩილი გიორგი კილაძეს და თავისი ძმა აღდგომელას მართებს და რვა კოდი პურიც მართებსთ. ამაებს ვთხოვ და ჩემს ახს არ მაძლევენ და არას მეპუებიან. ღთოი გაგიმარჯვებს და მეფე ერეკლეს სადღეგრძელოდ გამიკითხე და ამი-სი სამართალი მაღირსეთ.

ზემო აშიაზე: ქ. ჩუენი ბძანება არის, იასაულო თავილდა-რო ბეჟან, წადი და ვისაც ამ არზის პატრონი არზით უჩივის, თუ სიტყვა არა ქონდეს, რასაც უჩივის, გამოუროთი და მოაბარე. თუ სიტყვა ქონდეს, სამართალში მოიყვანე, ერთათ ალაპარაკე. მკათათვის ვ, ქქს ულთ

უფლისა მიერ მე ფედ
ცხებული თეიმურაზის
დამტკიცებული.

22.

1756 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული პეტრიაშვილი ზაზიას მიერ მამისთვალაშვილებისადმი. ასლის ასლი. ჩაწერილია დავთარში თაბახის ქალაღდზე მხედრული ხელით. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდო № 229, დავთარი № 23, საბუთი № 130.

ნებითა და შეწეენითა მღთისითა, მამისა, ძისითა, სულისა წმინდისითა ესე ამიერთა უკუნით უკუნისამდი ხანთა და ჟამთა საბოლოოთ გასათავებელი, მტკიცე და უცვალებელი ნასყიდობის წიგნი და სიგელი დაგიწერე და მოგეცი მე, პეტრეშვილმან ზაზიამა, შვილმა ჩემა ბეჟან, მომავალმა სახლისა ჩემისამა შენ, მამისთვალაშვილს გოგის¹, ძმასა შენსა მამისთვალასა და შალვასა, შვილსა თქვენსა საბასა, იოსებასა, აბრამსა, ისხაკსა, მარდახსა და დავითასა მომავალსა სახლისა თქვენისათა; მას ჟამს [ოდეს] დამეჭირა და მაგყიდე ჩენი აღალი მოსიაშვილსაგან მოსყიდული ვენახი, თავს ფოლორცამდი, ბოლოს რუს-პირამდი ლიახვისაქენ, ერთი გვერდი ნაბიჭვრიშვილის ნაფუზრის პირამდი, მეორე გვერდი კაცისა ვენახის მიჯნამდი, ბოლოს მიწის მიჯნა ჩემის ნავენახარის მიჯნამდი;—თვისის წყლითა და გზითა, შესავლითა და გასავლითა. ავიღე ფასი სრული და უკლებარბი, რითაც ჩემი გული შეგჯერდებოდა. აღარა დარჩომილა-რა ჩემი შენზედა, არც ერთის იოტის ფასი. გქონდეს და გიბედნიეროს ღწ, როგორათაც ერთს სხვას ალაღს მონასყიდეს მოხმარებოდეს. თუ ვინმე შენ ამას წამოგედაოს, პირის და პასუხის გამცემი მე ვიყო. არის ამისი მოწამე შერადაშვილი² არუთინა

ადგილი
ბეჭდისა

გიორგი, კიდევ ხოჯაშვილი მოსესა, სარქარაშვილი რამაზა ადგილი
ბეჭდისა, მოსიაშვილი პატარკაცი, ჯავახი დემეტრე, მახაზაშვილი იაყოზა, ის-

¹ უნდა: ძაგისა

² მურადაშვილი

რიელაშვილი დათია, ჯამბურძე თამაზა და მე მამასახლის ბეჟანას
ადგილი
ბეჭდისა დამიწერია და მოწამეც ვარ ამისი. დაიწერა მარიამო-
 შისთვის დამდეგსა, ქ^ას უმდ ++ ასლთან სწორ არს. თ^ად რატიევი.

23.

1771 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ერეკლე ფალავანდიშვი-
 ლის მიერ მამისთვალაშვილებისადმი. ასლის ასლი. ჩაწერილია დავ-
 თარში თაბახის ქალაღზე მხედრული ხელით. საქ. ცენტრ. არქივი,
 ფ. № 229, დავთარი № 23, საბუთი № 133.

ნებიტა და შეწვენიტა მლთისიტა ესე ამიერთა უკუნიტოი უკუნი-
 ჰამდინ ხანტა და ჟამტა საბოლოოთ გასათავებელი, მტკიცე და უცვა-
 ლებელი ნასყიდობის წიგნი და სიგელი დაგიწერე და მოგეცი მე, ფა-
 ლავანდიშვილმა ერეკლემ, შვილმა ჩემა ბაგრატ და იოვანემა, მამავალ-
 მა სახლისამა ჩემისამა შენ, მამისთვალაშვილს ძაგისა, ძმასა შენსა
 შალვასა, ძმისწულსა შენსა ოსებასა, შვილსა თქვენსა მოშასა, აბრა-
 მასა, მარდახასა, დავითას, აბიათარსა, შაფათასა, მომავალსა სახლი-
 სასა თქვენისათა;—მას ჟამს ოდეს დამეჭირა და მოგყიდე ჩემი მეძე-
 დრე ყმის შვილი მახელაძე მარელი¹ გოგია. გყვანდეს და გიბედნი-
 ჟროს ღ^ათნ, როგორათაც ერთს სხვას ალაღს მონასყიდეს მოხმარე-
 ბოდეს. თუ ვინმე წამოგედავოს, პირისა და პასუხის გამცემი მე ვიყო.
 როგორათაც შენს გულს ენებებოდეს, ღმერთმან ისე მშვიდობაში
 მოგახმაროს. არის ამისი მოწამე ფალავანდიშვილი² დავით, ფალა-
 ვანდიშვილი გიორგი, ლალაშვილი მოსესა, ხოჯაშვილი ხოსროა, შერ-
 მაზანაშვილი იოვანეზ ადგილი
ბეჭდისა, ყანდუაშვილი გივი ადგილი
ბეჭდისა,
 ბაზაზაშვილი იავგორა, შვილიკას-შვილი ბერი, მესხი შერმაზან და მე,
 ცხინვალის მამასახლის მურადაშვილს ბეჟანს ადგილი
ბეჭდისა დამიწერია
 და მოწამეცა ვარ ამისი. დაიწერა თიბათვის ზ, ქ^ას უნთ. მე, ერე-
 კლეს ამ სიგელის ყაბული მაქს ადგილი
ბეჭდისა, მე, ფალავანდიშვილი გი-
 ორგი ამ სიგელის მოწმე ვარ, ბეჭედი არ მქონდა, ესე ჩემი ხელია.
 მე, დავით ფალავანდის-შვილი ამ სიგელის მოწამე ვარ. ამან წერა არ
 იცოდა,—ჩე, ბესიტას-შვილმა მოსესამა მოვწერე. ასლთან სწორ
 არს. თ^ად რატიევი.

¹ გორელი? თუ მარელელი?

² სწერია: ფალავანდიშვილი.

24.

XVIII ხ. მეორე ნახევარი. საჩუქრის წიგნი, მიცემული ავთან-დილ ერისთვის-შვილის მიერ—ელიზბარ დავითიშვილისადმი. დედანი. 31X13 სმ., დაწერილია თეთრ ქალაღზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორწერტილი. საბუთი უთარილოა. მოიპოვება საბუთი, რომელიც ამავე ებრაელებს შეეხება და დათარიღებულია XVIII ს-ის მეორე ნახევრით. საქ. სახ. მუზ. ხელ. განყ. № 2543 Hd.

ქ. ესე წიგნი მოგვცით ჩუენ, ერისთვის-შვილმან ბაზიერთ-ხუცესმან ბატონმა ავთანდილ თქუენ, დავითიშვილს ბატონს ელისბარს; — ასე რომე ურიებთ მომივიდნენ, არაგვის პირს მესახლნენ. თქუენ მობძანდით აქ თქუენის დის სანახავადა და თქუენ იმ ურიებს დაგუენუქუენით. ჩუენც მოკითხული ვქენით, ვალიც ემართა და შვილიც იმერეთს დაგირაუებული ყუანდა. ჩუენ არა თავს შევიდეთ და ის შვილიც თქუენ დაუსენით, ვალიც თქუენ გარდაუხადეთ და შიმშილობა იყო და ძუელობითაც თქვენ გამოკუებეთ. ჩუენც სხვა საჩუქრის მაგიორად გაჩუქეთ ერთი კუამლი ნაცვალაშვილი მოძღვარა, შაბათა და მეორე კუამლი ქონიაშვილი ბერი მათის შვილებითა. ასე მოგვირთმევია, რომ არას კაცს ამათთან ხელი არა ქონდეს, არც ჩუენს სახლის კაცსა, არც სხვას ვისმე. თუ ვინმე გეცილოს, პასუხი ჩუენ გავსცეთ. არის ამისი მოწამე მდივანბეგი პა[ა]ტა, ედიშერ და ვამეყ.

25.

XVIII ხ. მეორე ნახევარი. სამართლის წიგნი. დედანი. 33X11 სმ., დაწერილია თეთრ ქალაღზე მხედრული ხელით, განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია წერტილი, საბუთი უთარილოა, ეკუთვნის სოლომონ I დროს. საქ. სახ. მუზ. ხელ. განყ. № 1147 Sd.

დაბრძანდა ბატონი მეფე სოლომონ და დარბაზის-ერნი თანიახლენ. ღვთის შიშს ქვეშ წერეთელი პაპუნა, ბეჟან და ბარათაშვილი საჩინო გაეამკვეთ. საჩინომ უჩივლა: ასი ფლური გემართა ჩემი, ასი მარჩილი კი მომეცი და ასი ისევ გმართებს. პაპუნამ უპასუხა: მართალია, ასი მარჩილი გემართა შენი, ვარს არ გოუნებოდი, (sic) გაძღვედი. ჩემს სახლში იყავი. კარგად დაგხვდი და გამოგისტუმრე. შემოგეყარა ჩემი აზნაურის-შვილი და ცხენი, იარაღი წა[ა]რთვი და კაცი გაგლეჯილი წავივიდა. ამას აღარ დამაჯერ[ე]. ურია გავაგზანე

რაქას, ორი მტყვე თათარი წავატანე გასაყიდლად და ასი მარჩილი თეთრი. დახვდი წინ, მტყვე[ე]ბიც წა[ა]რთვი, თეთრიც და ურიას ოთხმოც მარჩილად თავი დ[ა]ხსენე. საჩინომ აშორო უთხრა. აწ ასე გავაჩინეთ: წამოაყენოს საჩინომ ერთი კაცი და ასე შანთი გაუგდოს: არც შენი აზნაურის-შვილი გამელახოს, არც ცხენი წამერთმოს, არც შენი ური[ი]სათვის თეთრი წამერთმოს და არც თავი დამეხსენებინოს, არც ერთი მტყვეს მეტი წამერთოს. თუ ასე შანთი გაუგდოს, საჩინოს რომ მტყვე წაუყვანია წერეთელმა დაიაჯოს და საჩინომ ვალში ჩეიგდოს და სხვა რაც თეთრი მეტი მოვიდეს მთავნი, მთავნის ტოლი მისცეს წერეთელმა. თუ შანთი ვერ გა[ა]გდოს, როგორც სამართლის წიგნმა თქვას, ისე გარდუხადოს წერეთელს საჩინომ. საჩინომ უჩივლა: რუა სული ჭოხონელიძე წამართვი, ბეურჯერ გთხოვე და არ მომეცი. პაპუნამ და ბეჟან აშორო უთხრეს. აწ ასე გავაჩინეთ: წამოაყენოს წერეთელმა ერთი კაცი და ასე შანთი გაუგდოს: შენი კაცი რომ გვთხოვე, მას აქეთ არც მამაჩემს, არც ბიძაჩემს, არც ჩვენ და ჩვენს კაცს ჩვენი შეტყობით არ დაგვეკავებინოს, არც დაგვეყენებინოს: თუ ასე შანთი გაუგდოს, არას ემართლება, თუ ვერა და მკვდარი და ცოცხალი ყველა სრულად მისცეს წერეთელმა საჩინოს¹.

ქ. წერეთელმა უჩივლა: ზიბზიბაძის შვილი გამიყიდე. საჩინომ ვერ ივარა. ამისი ასე გავაჩინეთ: ხორცის ფასი აჯით მისცეს და სულის სისხლი.

ქ. წერეთელმა შინ მოხდომა და თავისი ცხენის წართმევა უჩივლა. საჩინომ უპასუხა: აფხანაგის პირობაზე აფხანაგის ცხენი წამოვიყვანე. წერეთელმა აშორო უთხრა. აწ ასე გავაჩინეთ: წამოაყენოს წერეთელმა ოცდა ოთხი აზნაურის-შვილი და ასე შეაფიცოს ჩემს მეტს კაცს იმ ცხენში ხელი არ ქონებოდეს. თუ ასე უფიცოს, დიდი კაცი არის სარდალი და ცხრა ქესა თეთრი მისცეს და ან ხელათ მქნელათ მიეცეს, ვინც რომ ცხენის წაყვანაზე ახლდა, იმიანად.

[ბეჭედი ასომთავრულით]

„მეფე იმერეთისა სოლომონ..“

¹ სწერია: საჩინოს.

26.

XVIII ს. მეორე ნახევარი. ყმობის წიგნი, მიცემული იაკობა და მისი ძმა ისხაკა ბინიაშვილის მიერ დარეჯან ბატონიშვილისადმი. დედანი, 22×10,5 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორწერტილი. საბუთი უთარიღოა. აქ მოხსენებული პირების მიხედვით (ბატონიშვილი დარეჯან, მამისთვალი ლეჟავა) საბუთი XVIII ს. მეორე ნახევრისაა. საქ. სახ. მუხ. ხელ. განყ. № 2922 Hd.

ქ. ესე წიგნი მოგართვით ჩვენის ხემწიფის შვილს ბატონს ბატონიშვილს დარეჯანს მე, იაკობამ და ძმა[მ]ა ჩემ[მ]ა ისხაკამ ბინიაშვილმა;— ასე რომ დავიკარგე ლეკისაგან და დამიხსენით და მერმე პირობა მოხოვეთ. ჩვენ ასე პირობა მოგვიერთმეგია ღვთის წინაშე: სანამდი ცოცხალი ვიყოთ, თქვენი მოსამსახურე ვიყოთ; რომელიც თქვენ გვიბძანოთ, თქვენის ბრძანების მორჩილი ვიქნეთ; არ თქვენს მეტი ბატონი ჩვენ ვინდომოთ. ამისი მოწამე მამისთვალი ლეჟავა. მე ბატონიშვილის კარის მწირველს მღვდელს დავითს დამიწერია და მოწამეც ვარ ამისი. ○ ○

27.

XVIII ს. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული შაფათა ტირიას-შვილის მიერ ლუარსაბ ფალავანდის-შვილისადმი. დედანი. საბუთის ზემო და მარჯვენა აწია დაზიანებულია, აქაიქ შიგნითაც, 47×15 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია სამწერტილი. საქ. სახ. მუხ. ხელ. განყ. № 817 Sd.

ქ. [ნებითა და შეწყენითა] მლთისათა ესე ნასყიდობის წიგნი მოგართვი ჩვენ, ტირიას-შვილმა შაბათ[ა]მ, ჩემა [ძ]მამ მოშიამა, ყოზიამ, ისხაკამ, დ[ანი]ელამ, შვილმა ჩვენმა იოსებ[ამ], დ[ათუ]ნამ, იაკობ და მარდახამ დ[ა] ისრაელამ, შვილმა და მამავალმა სახლისა ჩვენის[ა]მა თქვენ, ფა[ლა]ვანდის-შვილს ბატონს ლ[უა]რს[აბს], ბატონს ნიკოლოზს, [შვი]ლსა თქვენს როსტომს და ბეჟან[ს] და ევდამოზს და შვილს და მამა[ვა]ლსა სახლისა თქვენისასა;—მო[გყ]ი-დეთ ნედლეოში დავითას სეული მიწა. თავს ჩიტაშვილის მიწის სამ-ძ[ლ]რამდი, პოლოს გუგულას-შვილის მიწის სამძ[ლ]რამდი, იქით მაზან[ა]ს-შვილის მიწის სამძ[ლ]რამდი, აქ[ეთ] კიდევ ჩიტაშვილის მიწის სამძ[ლ]რამდი. მო[გ]ყიდეთ მიწა ყოვლის კაცის [უც]ილებელი და ულაპარაკო. გვი[ბო]ძეთ ფასი სრული და უკლებელ[ი], რითაც ჩვენი გული შეგჯერ[დე]ბოდა. ვინც ამ ნასყიდობაში წამო[გ]ედლოს, პიჯის და პასუხის გა[მ]ცემი მე ვიყო,—ან ბატონი ჩემ[ი] და ან სხვა

კაცი. ამისად გა[სათავებლად მოგვიცემ[ი]ა ჯერ ღმერთი, მერმე ყო-
ველი მის წმინდანი [ზე]ცისნი და ქვეყნისნი. ვინც და რამ[ანაც]ა
კაცმა ეს მოგიშალოს, იმასმცა რისხავს თქვე რომ და რაც რომ
ქრ[ის]ტიანი ჯვარცმას ესავთ, დედა უფლ[ი]სა თქუენისა იესო ქრის-
ტისისა [და] ყოველი მათა წმინდანი ზეცის[ა]ნი [და] ქვეყნის[ა]ნი,
ვინც და რამანც კაცმა [ეს] მოგიშალოს. არას ამისი მოწამე თქვენი
სახლთუხუცესი ნაგლ... ძე ბეჟან, ბატონის ჩვენის მს[ახურ]ი გუ[ლი]ას
შვილი დათუნა, [გო]დაბრელიძე ფაცია, ზეინკლის-[შვი]ლი დათუ-
ნა, კვესაძე ნასყიდა, მოძ[ღვ]რის-შვილი მოძღვარა, მოშა, [შ]აფთ[ო]-
შვილი ყობია, ხარაზი [პ]აპუნა, შაფთ[ო]შვილი ისრაელ[ა]. სულ
ჩვენი მსახურ—აზნაურიშვილი. ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○

28.

1779 წ. გიორგი ფალავანდიშვილის დაწერილი ნუსხა ყმებისა.
ასლის ასლი. ჩაწერილია დავთარში თაბახის ქალაღზე მხედრული
ხელით. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 229, დავთარი № 26, სა-
ბუთი № 271.

შვილო ბერო და გლახავ და გოგიავ და თეიმურაზ, მე ფალა-
ვანდის-შვილი გიორგი, ღთის წინაშენ, ამ ნუსხას ეწერ. ბედნიერის
ხელმწიფის მეფის ირაკლის ბძანებით ჩემი ყმა და მამული შენ გე-
ბოძა. რაც ამ ნუსხას ქვემოთ ყმა და მამული დამიწერია, ეს რის სა-
მკვიდროც ამაში დამიწერია, ჩემის შვილის გლახას მეტს ჩემს მამულ-
თან ხელი არავისა აქვს, არც ჩემს განაყოფსა, არც ჩემს ნა-
თესავს. ღმერთმან ჩემის ხელმწიფის მეფის ერეკლეს ერთგულობაში
მოგახმაროს. თუ მღთის ნება იყოს და ჩემის ხელმწიფის ნება იყოს,
და ჩემი შვილი მოვიდეს და ჩემა ხელმწიფემ თავისი მამული უბოძოს,
იმას უნდა დანებო. სხვა კაცს შენთან საღაო არა აქვს. დაიწერა ესე
მტკიცე ნუსხა ქრცხინვალს ზაისის ია, ქკს უფხ. ქ. დაბლა ქალაზედა
ჩემი სამოსახლო თავისის მარნითა და ქვევრითა ქ. ქვემო-მუხურს
მ[ა]ხ[ა]ნაშვილის შემ[ა]ხას საკომლო. ქ. აქავ მუხურს კრიხელი
შალომას საკომლო. ქ. აქავ მუხურს ცოცნოიკასი და ყუფარ[ა]ს სა-
კომლო ქ. ზემო-მუხურს შაფათელაშვილის საკომლო. ქ. ამავე ზემო-მუ-
ხურს კოდელაშვილის საკომლო ქ. აქვე ზემო მუხურს შაფათაშვილის
შალომ[ა]ს საკომლო. ქ. აქავ ოჟორს გაგნიძეს ნიკოლოზის საკომ-
ლო. ქ. აქავ ოჟორს გაგნიძე თემურაზის საკომლო. ქ. თერ-
გვანს ცისკაძე[?] ბერი თავისის ძმითა, საკომლო. ქ. აქავ თერგვანს
ჭიჭინიძის თამაზას საკომლო. ქ. თერგვანს ღებელას დათუნას

საკომლო. ქ. აქავ კავ[ან[აქე[?] დათუნას საკომლო. ქ. ძალინას ცეშადის მამაცას საკომლო. ქ. აქავ ძალინას ჩიტაშვილი მახარას საკომლო. ქ. აქავ ძალინას ჩემი ალალი ნასყიდი ჭილღაძეების საკომლო. ქ. კიდევე მუხურს ჩემი ალალი ნასყიდი ვარდანას-შვილისაგან მოსყიდული მღებრიშვილის დათუნას საკომლო. ქ. ახაშენს გიორგი მესხის ბიძინაშვილის საკომლო. ქ. აქავ ახაშენს პაპუნა მესხის საკომლო. ქ. აქავ ახაშენს გოჩაშვილის ნადირას საკომლო. ქ. აქავ ახაშენს მეუნაგრის-შვილის მამაცასაგან მოსყიდული საკომლო. ქ. ხუნდისუბანს ძმთაშვილის[?] სრიფსიკეს[?] დათუნას საკომლო. ქ. სხლითს შაჰარადის ბერისა და პაპუნ[ა]ს საკომლო. ქ. ტყისუბანს ჩემი სახასო ბენიაშვილი პაპუნასი და დათუნას საკომლო. ქ. ოქონას ჯოხაძე გ[აბ]რიელას საკომლო. ქ. ცერონის[ს] ღონიაშვილი პაპუნას საკომლო. ქ. აქავ ცერონის[ს] ვარდ[ან]ის-შვილისაგან მოსყიდული მოცამისეული[?] საკომლო. ქ. აქავ ცერონის[ს] ხატიშვილი გოგიას საკომლო. ქ. აქავ ცერონის[ს] ფიცხელაშვილი გურგენას დათუნას საკომლო. ქ. აქავ ცერონის[ს] ვარდანის-შვილის გორგის საკომლო. ქ. თამარაშენს ფაფხაძე გიორგის საკომლო. ქ. ატოცს გოგიტაშვილი დათუნას საკომლო. ქ. აქავ ატოცს გოგიტაშვილი ბერისა და თამაზას საკომლო. ქ. აქავ ატოცს გოგიტაშვილი ივანესი და პატას საკომლო. ქ. მეტეხს ფოთოლაშვილი თამაზას საკომლო. ქ. აქავ მეტეხს ფოთოლაშვილის გიორგის საკომლო. ქ. ლუერთეთს ჟიმიერაშვილი ალხაზა თავის საკომლოთი, ქ. არკნითს რაზმადის საკომლო. ქ. ბეყამრას ნეზიარიძე გიორგის საკომლო. ქ. აქავ ბეყამრას ნეზიარიძე დემეტრეს საკომლო. ჯამი იქნა საკომლოსი ნ. ქ. კანეთს არის პატარაშელს ნეზიარიძე დათუნა მებაშე. ქ. იმერეთს არის ფაფხაძე გიგია. ქ. კიდევე იმერეთს არის ჩემი ნაზითვი ბერია მლიაზნეშვილი[?]. ქ. კიდევე იმერეთს არის იაღნაშვილი[?] ივანე ^{ადგილი} ^{ბეჭდისა}. ასლთან თანაწვორ არს. სოვეტნიცი თდ გაბრიელ რატიევი.

29.

XVIII ს. 70-ანი წლები, წყალობის წიგნი. მიცემული პაპუნა წერეთლის მიერ ჯარუჭის უდაბნოსადმი. დედანი. 42,5×17 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით, განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია წერტილი. თარიღი არ უზის. საბუთში მოხსენებული პირები და ამბავი XVIII საუკუნის მესამე მეოთხედს გულისხმობენ. ქუთ. მხარეთმცოდ. მუზ. № 42.

ქ. ეჭა, მხნეო დიდებულო და დიდებულსა საყდრისა წმინდისა სამებისასა მრავალ ღვაწლსა დადებითა წარმატებულო, მოწამეთა

მთავარ ძლიერ და უძლეველ და ყოვლითა მართმადიდებელთა მეფეთა და მთავართა შემწეო, წინამბრძოლ ღვთისა სათნოო და კაცთა მფარველ დიდო მოწამე წმინდაო გიორგი ჯრუჭის უდაბნოსა, ჩვენ-ცვა-ფარვათა შენდა მინდობილმან და მარადის სახელისა შენისა მოსაგმან წერეთელმან სარდალმან პაპუნამ.

მცირე ესე ძლენი გიწინაშე და შემოგწირე ერთი მოსახლე ურია ონს ხახუა არონაშვილი;—ასე რომე შეწვევითა შენითა ღვთისა მიერ განძლიერებულმან მეფემან სოლომონ, რაჟაზედ გაილაშქრა და თან მხლე ვექმენ. ის ურია არონაშვილი იქ დაიკარგა და ჩემის თეთრით მე დავიხსენ და შემოგწირე მისის ცოლშვილითა და მისის ბეგრითა. ორი ლიტრა სანთელი ყოველს წელიწადს მოგერთმეოდეს, ექვსი ორაგული ბეგარა, ორი ყველიერშიდ თქვენ წინამდგომს მამას მიერთმეოდეს, ორი ხარებას და ორი ბზობას. ერთი გლეხი მერჯევს კაპანაძე ბაქრიძი და მისი სახლის-კაცი გივითი მათის ცოლშვილით, მამულ-ადგილით, მათის კერძით ტყით, მინდვრით, საძებრით და უძებრით. შიითვალე მცირე ესე შესაწირავი წინაშე შენსა, წმინდაო მოწამეო გიორგი, წარსამართებელად ცხოვრებისა ჩემისა და ძეთა და ასულთა ჩემთა აქა და მერმესაც ამასა, ოდეს განსჯიდეს უფალი ცხოველთა და მკვიდრთა [მკვდართა?], მაშინ შემწე მექმენ წინაშე ქრისტეს შენისა.

აჟე ვინცა და რომელმანცა მეპატრონემან იკადროს ჩვენ მიერ შეწირულისა ამის ხელყოფად და შლად, იყავნ რისხვა ღვთისა მისზედა და შეჩვენებულ ორსავესა ცხოვრებასა შინა წმინდის სამებისაგან. შეიდთა კრებულთაგან, ათორმეტ მოციქულთა და ოთხთა პატრიარქთაგან. ამინ. კვალად ახორცილ იყავნ სახელო მისი ცასა-შინა და ქვეყნისა და განფხრული ყოვლითურთ მისით ქრისტეს სიტყვიერისა სავენახისაგან. იყავნ წყეულ აქაცა და მუნ. ხოლო დამამტკიცებელი ამისი იყავნ კურთხეულ სუფევეითა ღვთისათა და მიეციან ცვართაგან ცისათა და ნაყოფი მრავლობადი ქვეყნისა.

[ბეჭედი მხედრული წარწერით პაპუნა წერეთლისა.]

30.

1779 წ. დეკემბერი. შეწირულობის წიგნი, მიცემული პაპუნა წერეთლის მიერ ჯრუჭის მონასტრისადმი. დედანი. ზემო აშია სცირად დაზიანებულია, 48×25 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშანი არა აქვს. ქუთ. მხარეთმოცოდ. მუხ. № 76.

ქ. ნებითა და შეწვევითა ყოვლად ძლიერისა მღთისათა მამისა, ძისა და სულისა წმინდისათა, თავდებობითა მოწმობითა და შუა-

მდგომლობითა ყოვლად წმინდისა დედოფლისა ჩვენისა ღთისმშობლისა და წმიდის ქალწულისა მარიამისათა ესე ამიერთგან ხანთა და დროთა საბოლოოდ გასათავებელი, მტკიცე და შეუცვალელებელი წიგნი მოგართვით თქვენ, მთავარ მოწამეს გიორგის ჯრუჭისას ჩვენ. სარდალმან წერეთელმა პაპუნამ და ძმამან ჩვენმან სახლთუხუცესმან ზურაბ და ბერმა და სხვათა ჩვენთა შვილთა ჟა მომავალთა; — ასე რომე ჟამთა ვითარებისაგან ეს ჩვენი მონასტერი გაოხრებული იყო და მერმეთ ჩვენის ბრძანებით სვიმონ წინამძღვარმა ხელყო შენებად. შეგწირეთ და შამოგვიწირავს ბაჯათს ჩიკორა მისის მამულ-ალაგით და სხვა პარტახით გოგისეული და კიკუნისეული, სოფრო-მადისეული და ჩუმაშვილისეული და საჩხერეს ნაურიებზე მუხასთან რგვალი მიწა პაპუნასეული ასე ყოველს კაცის უცილებლად, რომე, რაც იმაზე კაცი დასახლოთ, ჩვენგან არა ეთხოვოს რა¹. არც სათხოვარი, არც ლაშკრობა არც სეფობა, არც მგზავრობა, არც საური ჩვენგან თქვენს კაცს არ ეთხო[ო]ს და არც ჩვენი შვილისა და მომავლისაგან არ ეთხოვოს და თქვენ ეს ბეგარა დაგიდესთ ჩემი, რომე სულთაობას მამიჩემის ქაიხოსროს წერეთლისათვის ქ. კრებით მწირველი უნდა იქმნეთ და გიორგობას ჩვენთვის სადღენგრძელოთ. აწ ჩვენ ეს შამოგვიწირავს წმინდის გიორგისათვის და ვინც ეს ჩვენ მიერი წიგნი მოუშალოს, მასამც მოშლის თავად ღმერთი და ყოველნი მისნი წმინდანნი ანგელოზნი და მთავარ-მოწამე გიორგი, მასამც მოეშლების ოთხთა კავშირთა ნაწევრობაი და ეწვევის ურიდად რისხვა ღთისა ძლიერისა, მსგავს იქმნეს იგი იუდასა, რომელმან უარყო უფალ თვისი და იქმნა დაწყეულ, ნუროდესცა განსხნილარს კრულეებისაგან და იყოს პირი მისი, ვითარცა მამობრისა არიოზისა, შეჩვენებული იქნას შვიდის კრებისაგან და თორმეტის მოციქულისაგან, ხოლო დამამტკიცებელნი ამისნი დამტკიცნეს ღმერთმან. აწ არის ამისი მოწამე და გამრიგე ფალავანდიშვილი მოშია[?] და ჩხარტიშვილი იესე, მოურავი მგურელიძე ლევან, ჟორჟოლაძე პეტრე და სულთელი ჩვენი აზნაურისელები და მე დიაცონს. აბრამიშვილს დამიწერია და მოწამეცა ვარ ამისი. ქრისტეს აქეთ ათას შვიდას სამოცდაცხრამეტს, თვესა დეკემბერსა, დღესა ოთხშაბათს.

[ბეჭედი]:

სახლთუხუცესი წერეთელი ზურაბ

--

¹ აქ ნაზვარი სტრიქონი ამოშლილია განგებ.

31.

1781 წ. არზა, მიცემული შედანას-შვილი ნონესა და მის ძმის-
წული მარდახას მიერ დედოფალი დარეჯანისადმი, ასლის ასლი. ჩა-
წერილია დავთარში თაბახის ქალაღზე მხედრული ხელით. საქ.
ცენტრ. არქივი, ფ. № 229, დავთარი № 23, საბუთი № 131.

დედოფალი დარეჯან გიბძანებთ დავით ხერხეულიძე! მერე
ამ აზრის პატრონები ამ აზრით ასე რომ ჩივიან, როგორც ან პირ-
ვანდელს ოქმში ეწეროს, ისიც გასინჯე და ამასაცა გწეროთ, რომ,
როგორც იმ ოქმში ეწეროს, ისე აღუსრულე და რაც ნარბევი წა-
გერთმინოს მათის კაცებისთვის, ისიც უკანვე მოეც და ამათს მეზო-
ბლებსაც ასე გამოუცხადე, როგორც ჩვენი პირვანდელი ოქმი ჰქონ-
დესთ, იმას ნურავინ მოუშლის. მაისის კვ, ქკს უოვ ადგილი
ბეჭდისა

ლ^თნ ბედნიერის დედოფლის ჭირი შედანას-შვილს ნონეს და-
ძავიას ძმისწულს მარდახას მოსცეს! ამას მოვახსენებთ: თქვენგან
წყალობა დაგვემართა. ოქმი გვებოძა. ორი ბიჭი გვყავს. ამათ ჯარ-
სა და მდედარში ნუ გაიყვანაო, მორიგეს გარდა ნურაფერს ნუ სთხოვ-
თო. ამას წინად შეწერილი ჯარის იასაულათ ხერხეულიძე დავით-
გახლდათ. ჩვენმა მეზობლებმა ჩვენის ინადობით და ჯაბრითა თარხ-
ნებმა თვინათან[?] ჩამაგდეს. თქვენი ბრძანებაც ვერ დაეჯერეთ. ასე
ჯაბრში გვიღვანან და იასაულს დარბევიანეს. არზი მოგართვი და
ოქმი გებოძებინათ, თავიანთი ნარბევი ისევ მიეციაო. არ მოგცა-
ნარბევი ისევ იასაულს აქვს. ოქმშიაც გამოცხადებული იყო, როგორც
პირვანდელი ბრძანება აქვთ, იმას ნუ მოუშლითო. მაგრამ ბინა არა-
დაგვეწყო-რა. ახლა ამ წყალობას გევედრებით, ერთი ოქმი გვებო-
ძოს, ნარბევი ისევ მოგვეცეს და არც თქვენი წყალობა მოგვეშალოს,
კაცები არსად დაგვეკარგნენ და ნება თქვენი უმაღლესობის აღ-
სრულდეს. მაისის კვ, ქკს უოთ. ასლთან თანასწორ არს. თ^დ რატიევი.

32.

1781 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ამილახვრ იშვილების მი-
ერ დათუა, მოსე და ლაზარე კვილინიძეებისადმი. დედანი. 19×16,4 სმ.,
დაწერილია თეთრ ქალაღზე მხედრული ხელით განკვეთილობის
ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ წერტილია ნახმარი. საქ. ცენტრ-
არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 5299.

ქ. ნებითა და შეწვევითა მლთისა მამისა და ძისათა და სული-
სა წმინდისათა ესე ამიერ უკუნისადმე ხანთა და ჟამთა მტკიცე და
უცვალელებელი ნასყიდობის წიგნი და სიგელი დაგიწერეთ და მოგე-

ცით ჩვენ, აზილახერის-შვილმა ცხინვალის მოურავმა გივმა ¹ და ძმა-
მა ჩემა ანდუყაფარმა ² და ივანემ შენ, კვალინიძეს ბერსა და და-
თუას, მოსეს და ლაზარეს; ასე რომა დაგვარის ჩემის კაცის სასახლის
ალაგი მოგვყიდე ნიგვზითა, თავისის ნერგითა, თავის რუმდინა, ³ ბო-
ლოს ვარძიელაშვილის გზამდინა, მესამე გვერდი მეშვილდის-შვილის და
გიალაშვილის ვენახის მიჯნამდინა, შეოთხე ⁴ გვერდი შენის მიწის მიჯ-
ნამდინა თავისის გზითა და წყალით და სამართლიანის სამძღვრი-
თა. აღარა დარჩომილა-რა ჩემი შენზედა. ღმერთმან მოგახმაროს.
არის ამისი მოწამე თავად ღმერთი, ყოველნი მისი წმინდანი. კაც-
თაგან კოლელის-შვილი ⁵ იესე, კრიხელი ⁶ მოშია, ქესანაშვილი შიო,
ქესანაშვილი გლაზა, ვარძიელაშვილი სეხნია, მეშვილდისშვილი გოგია,
გიელაშვილი თამაზა და მე, ცერაძე მღვდელს იოვანეს დამიწერია
გივისა და ანდუყაფარის სიტყვითა, მოწამეც ვარ ამ სიგლისა. დაი-

წერა თიბათვის [ა], ქკს უფთ.

ამილახ-
ვარს ძე
გივი.

33.

1782 წ. შეწირულობის წიგნი, მიცემული დედოფალი გულქან
წულუკიძის ასულის მიერ ჰიძინების ეკლესიის წინამძღვრის და-
ნიელ მაჭავარიანისადმი. დედანი. 42×23,2 სმ, დაწერილია თეთრ
ქალაღზე მხედრული ხელით, განკვეთილობის ნიშნად ყოველი
სიტყვის შემდეგ ნახმარია წერტილი, აქვს შემდეგდროინდელი მი-
ნაწერი ქართულ და რუსულ ენაზე და უზის რუსული ბეჭედი. საქ.
ცენტრ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 1057.

ქ. ნებითა და შეწევნითა ღვთისათა მამისა და ძისა და სულისა
წმინდისათა, წმინდის ღვთისმშობელისა და მარადის ქალწულისა
მარიამისათა და ყოველთა წმიდათა ზეცისა და ქვეყნისათა, ხო-
რციელისა და უხორცესთა (sic), ამათის მინდობითა და შუა-
მღვომელობითა ჩვენ, ცვა-ფარვათა თქვენთა მინდობილმან ბატ-
ონმა დედოფალთ-დედოფალმან წულუკიძის ასულმან გულქან [გ]კა-
დრეთ და შამოგწირეთ მცირე ესე შესაწირავი თქვენ, წმიდის ღვთის-
მშობლის მიძინების ეკლესიას გაგნის მთაში უდაბნოს და მის წინა-

¹ სწერია გივამა

² „ ანდუყაფამა

³ „ რუმდინა

⁴ „ შეითხე

⁵ „ კაოლელისშვილი

⁶ „ კარიცხელი.

მძღვარს მაჭავარიანს დანიილს; — ასე რომ თქვენი ურია კაკია ჩვენს ქალაქში ქუთაის ხულაზე იჯდა და ვაჭრობდა. თვეში მარჩილი ჩვენთვის ხულის ქირა უნდა მოერთმია. აწ დაგვეაჯა წინამძღვარი მაჭავარიანი დანიელ და ვისმინეთ მოხსენება მისი და შამოგწირეთ ჩვენი მოსართმევი თვეში ერთი მარჩილი სამთლის და საკმეკლის ფასად. ერთის ხულის ყოველს თვეში მოგერთმოდეს ან მარჩილის სამთელსა-საკმეკელი და ან მარჩილი. შეიწირე, წმიდაო ღვთისმშობელო, მცირე ესე შესაწირავი სულისა ჩემისა საოხად და ხელმწიფის ჩვენისა სადღეგრძელოდ და წარსამართებლად მარჩობლისა ცხოვრებისა ჩვენისა. აწ რომელმანც ძემან კაცი[სამან], მეფემან ან დედოფალმან, უფლისწულმა ან ბატონის-შვილმან, მოურავმან ან ხელოსანმან ამ წიგნის შლად ხელყოს, მასამც რისხავს თავად დაუსაბამო ღმერთი და ყოველნი მისნი წმინდანი, მასამც ეღებინს კეთრი გეზისა, შიშთვილი იუდასი, ზარტყილობა დიოსკორესი, დანთქმა დათან და აბირონისი, წყეული და შეგვენებული იქმნება სულით და ხორციით ათორთა მოციქულთაგან, შეიდთა მსოფლიოთა კრებათაგან, ოთხთა პატრიარხთაგან და მათი სამწყსოს კათალიკოს-მიტროპოლიტ-ეპისკოპოსთაგან და ყოველთა სამღვდელთა დასთაგან. კაცთაგან არის ამისი მოწამე დიდებული და სახელმწიფოსა ჩვენისა განმგე სარდალ-მოურავი ძმა ჩემი წულუკიძე ბერი და გიორგი, სახლთუხუცესი ჩვენი წერეთელი ზურაბ, კარის მწირველი მღვდელი იშხნელი სიმონ. მე ბატონის დედოფლის კარის მწირველს მღვდელს სიმონ ავალიანს დამიწერია და მოწამეც ვარ ამისი. ქრისტეს აქეთ ათას შვიდას ოთხმოცდა ორს, თვეს მისს ივ.

ს	წულუკი	წ
მ	გულქან	წ
წ	ადნმ	წ

34.

1782 წ. ბრძანების წიგნი, მიცემული დარეჯან დედოფლის მიერ ცხინვალის მოურავისადმი. ასლის ასლი. ჩაწერილია დავთარში თაბახის ქალაღზე მხედრული ხელით. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 229, დავთარი 23, საბუთი № 29.

დედოფალი დარეჯან გიბრძანებთ ქრცხინვალის მოურავო; მასახლისო და ერთობით ქრცხინვალელთ, მერმე ქრცხინვალის მოჟალეს შედანას-შვილებს და ძაგას ძმისწულს; რომ ნასყიდი კაცები ჰყავთ, ქალაქის განწესებაც ასე არის, რადგანაც ესენი ხარჯს აძ-

ლევენ, ამათმა ნასყიდმა კაცებმა ამათ უნდა მსახურონ. მორიგის გარდა სხვას სათხოვარში და გამოსაღებსა და ჯარში საქმე არავის აქვს და ვერც არავინ გარევეს. ასე იცოდეთ. თუ ეს ბრძანება მოუშალეთ, დიდათ გიწყენთ. თიბათვის იგ, ქკს უო ადგილი ბეჭდისა. ჩვენ, ქართლის და კახეთისა და სხვათა მეფე მეორე ირაკლი ამ ბატონის დედოფლის დარეჯანის ნაბოძებს წიგნს ვამტკიცებთ ამ შედნას-შვილისა და ძაგისა ნასყიდი კაცები დავთრიდამ უნდა მოიშალოს და არც ხარჯი უნდა გამოერთვასთ და არც ჯარი უნდა ეთხოვოსთ. როგორც რომ ქალაქისა და გორის განწესება არის, ის[ე] უნდა იყვნენ, რადგანაც მათი ბატონები ხარჯს აძლევენ. მოურაო და მამასახლისო, თქვენც ასე უნდა იცოდეთ, რომ თქვენ ამათნი ქომავნი უნდა იყვნეთ. თუ რომ ესენი კიდევ მოჩივარნი მოვიდნენ, თქვენგან გვეწყინება და კიდევ მოგაკითხამთ. გიორგობის ც, ქკს უოზ. (?) თუ რომ სახელდობ ცხინვალში მსახლობელთ სხვათ ხიზნებს ეთხოვებათ ან ჯარი და [ა]ნ სხვა სათხოვარი, ამათს ხიზნებსაც ეთხოვებათ თავთავის შეძლებითა და თუ სხვათ ხიზნებს არ ეთხოვებათრა, ამის ხიზნებსაც ნურაფრის სათხოვარსა და ჯარში ნუ გარევეთ, ასე იცოდეთ. ეს იშვიათად იქნება ადგილი ბეჭდისა. ჩვენ, ბატონის-შვილი იულონ მისის უმაღლესობის ბატონის ბრძანებას ვამტკიცებთ; ლეინობისთვის კ, ქკს უოთ ადგილი ბეჭდისა. ჩვენ, საქართველოს მეფის ძე ვახტანგ ნისის უმაღლესობის ბატონების ბძანებას ვამტკიცებთ. ამ კაცებს დასტური აქვს ჯარში წაუსვლელობისა, ენკენისთვის კგ, ქკს უოც ადგილი ბეჭდისა. ასლთან თანასწორ არს. თ'დ რატიევი.

35.

1785 წ. წყალობის წიგნი, მიცემული ანა ორბელიანის მიერ ქუთათელ მიტროპოლიტ დოსითეოს წერეთლისადმი, დედანი. 43X20 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად აქა იქ არეულად ნახმარია ხან წერტილი, ხან ორწერტილი აქვს მინაწერები ქართულად და რუსულად და უხის რუსული ბეჭედი. საბუთი ჯავში ამოკმულია და ამოხეულია. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 3199.

წყალობითა და შეწყენითა ყოვლად¹ წ[მინდ]ისა სამეხისათა ჩვენ, სრულიად იმერთა მეფემან დავითიანმან დავით და თანამეც-

¹ სწერია: ყ'დ.

ხედრემან ჩემან დედოფალმან ასულმან ორბელითმან ანნა ვინებეთ და ვიგულისმოდგინეთ და გიბოძეთ წიგნი ესე წყალობისა ჭეშმარი-
ტი¹ და ყოვლად შეუძერელი და უცვალელები თქვენ, დიდს უფალს
ქუთათელ მიტროპოლიტ წერეთელს დოსითეოზ;—ესრეთ და ესე
ვითარად, რომელ დიდთა ერთგულებითა მეფობასა ჩვენსა ფრიად²
მსახურე და ჩვენისა ამაღლებისა და წარმატებისათვის მარადის მოს-
წრათე იყავ და ესრეთ წესიერად და ჯეროვნად მრჩობლკეცად ერთ-
გულებით გუმსახურე. ამასთანა ვედრებაცა ჰყავ და ჩვენ საუკუნოდ
მოსახსენებლად და შენის ეკლესიისათვის შესაწირავად. ერთი ურია
გუთხოვეთ და ჩვენცა ვინებეთ ვედრებისა და თხოვისა თქვენისა
აღსრულება. გიბოძეთ და მოუძღვანეთ და შემოგწირეთ წმინდასა
ეკლესიასა თქვენსა ერთი მოსახლე ურია მოშავილი შალომა, მისი
შვილი შაბათა, მარდახ და არონა თავისის ცოლშვილით, რომლისაც
მკონებელი იყოს და ესრეთ აქვდეს საუკუნოდ ეკლესიასა ჩვენსა,
რომელ აროდეს მიელოს, არცა მეფეთაგან და არცა დედოფალთა
და არცა სამუღდელოთა და საეროთა მიერ. და რომელმანცა ინე-
ბოს შეცუალება ამა დამტკიცებულისა, სიტყუამან ლუთისამან მის-
ცეს შიშთილი იუდასი, მეხისტეხა დისკორე უკეთურისა, და
ნუმცა იხილავს დიდებასა ღმრთისა ნურა ოდეს, არამედ³ იყავს სავანედ
მისად ჯოჯოხეთი ბნელი და ტარტაროზი. ხოლო დამამტკიცებელი
ამისნი აკურთხნეს⁴ ღმერთმან⁵ ამინ.⁶ აწ არის ამა დამტკიცები-
სა მოწამენი და გამრიგენი კარისა ჩვენისა: ჩვენი სიძე ერისთავის ძე
ელისბარ, აბაშიძე ზაალ და ჯღერია იოანე. აღიწერა კელითა
მწირისა ნიკოლაოს გაბაონელისათა თვესა აღუსტოსა ე, ქრისტეს⁷
აქათ ჩლპე.

მეფე იმე-
რეთისა და
ვიტ

¹ სწერია: კტი.

² სწერია: ფდ.

³ სწერია: ად.

⁴ ახეს.

⁵ ღთნ

⁶ ან.

⁷ ქს.

36.

1785 წ. დეკემბრის გასულს. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული გოგია ბურდილაძის მიერ მოშია დავითაშვილისადმი, დედანი. 33,8×11 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით, განკვეთილობის ნიშნად აქა-იქ ნახმარია წერტილი. საქ. სახ. მუხ. ხელ. განყ. № 1215 sd.

ქ. ესე ნასყიდობის წიგნი მოგეცით ჩვენ, ბურდილაძემ გოგიატამ და თედორიკამ შენ, დავითაშვილს მოშოიას და შენს ძმას ისხაკას; — ასე რომ დამეჭირა და მოგყიდე ველის პირშიდ ვენახი, ფასი სრული ავიღე, რაგარც ჩემი გული შეგიჯერდებოდა. რამდენამდი[ს] შემიძლია მუშაობა, სანახევროთ სამუშაოთ მე უნდა მქონდეს. როცა ვერ შევიძლო, შენი შენ მოგახმაროს ღმერთმან. არის ამისი მოწამე ჯიბრიაშვილი ნონია და ჩაგელიშვილი გოგია. მე გიორგი მღვდელს დამიწერია ამ გოგიატასა და თედორიკას სიტყვითა და მოწამეცა ვარ ამისი. დაიწერა წიგნი ესე დეკემბერს გასულს, ქკს უოგ. + +

37.

1787 წ. წყალობის წიგნი, მიცემული რაჭის ერისთავის ანტონის მიერ უდაბნოს წინამძღვარ ანტონი აბაშიძისადმი, დედანი. 41,4×16,8 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშანი არა აქვს. აქვს მონაწერები ქართულ და რუსულ ენაზე. უზის რუსული ბეჭედი. საქ. ცენტ.არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 171

ქ. ნებიტა და შეწევნითა მლთისათა არსება დაუსაბამოსა მამისა და ძისა და სულისა წმინდისა თავდებობითა, მინდობითა და შუამდგომლობითა ესე ამიერთგან ჟამთა, ხანთა და გრძელთა საბოლოოთ გასათავებელი და არას კაცთაგან არ-მოსაშალი წყალობის წიგნი და საფიცარი დაგიწერე და მოგართვი მე, რაჭის ერისთავმან ანტონიმ შენ, ჩემს სულისა და ხორცთა ჩემთა განმანათლებელს და ნათლი-მცემლის უდაბნოს და ზედამდგომ მაზედა უდაბნოს მამას აბაშიძეს წინამძღვარს ანტონის; — ასე და ამა პირსა ზედა, პირველათა ბატონის ჩემის ბაბუისა და მამიჩემისაგან შეწირული ურია ყავდა გაგულაშვილი ელია და მისი ძმა შაბათა ნათლისცემის უდაბნოს და ხელა-ახლა ჩვენც ეს მათგან გარიგებული საქმე ასე დაგვიმტკიცებია, რომ მოურავის სამსახურს გარდა ჩვენგან არა ეთხოვოს რა და არც თუ ჩვენო მომხსენებელი ვინმე იქნეს, არც ჩვენგან, ან არც ჩვენის შემდეგისაგან ეს ჩვენი მოცემული წყალობა და შეწირულობა არ მოგეშალოს და ვინც მოგიშალოს დიდძან, ანუ მცირემან, მეფემან ანუ დედოფალმან, თა-

ვადმან ან აზნაურმან, სამღვდელმან ანუ საერომან, ისიმც შეიშ-
ლება სახისაგან სჯულის ქრისტიანობისაგან. მასამც რისხავს თავათ
ღმერთი მამა, ძე და სული წმინდა, ისიმც იქნება შეჩვენებული ოთ-
ხის პატრიაქისაგან, შვიდის კრებისაგან და თორმეტის მოციქული-
საგან. მასამც ეცემის კეთრი გეზისა, ძრწოლა კაენისა, შიშთვილი
იუდასი, მეხისტეხა დიოსკორესი, ნუმცა ექმნების ხსნა სულთა და
ზორცთა მისთასა უკუნისამდე. ამინ. შემწლევი ამისი ღმერთმან შე-
შალოს, დამამტკიცებელი ამისი ღმერთმან დამტკიცოს უკუნისამდე.
და კაცთაგან არის ამისი მოწამე და გამრიგე მოურავი ჯაფარიძე
ბეჟან, ჩიკვაიძე დავით, გამყრელიძე ფრიდონ. მე დამიწერია ბარა-
თაშვილს ხოსიას და მოწამეცა ვარ ამისი. დაიწერა წიგნი ესე ნოენ-
ბერს კ, ქრისტეს აქეთი ჩიპგ.

ერის
თვისძ
ე ანტონი

38.

1789 წ. შეწირულების წიგნი, მიცემული დედოფალ მარიამის
მიერ გელათის ტაძრისადმი, დედანი, 57×27,5 სმ, დაწერილია
მხედრული ხელით თეთრ ქაღალდზე, განკვეთილობის ნიშანი არა
აქვს. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 2190.

ქ. ჭი ხსნისა ჩვენისა მიზეზო, კილობანო ახლისა აღთქმისაო,
სასოებაო ცხოვრებისა ჩვენისაო, მეოხო და მფარველო შენდამი მოლ-
ტოლვილთაო, ევმანუელისა, ზეცისა და ქვეყნისა დედუფალო სახელ-
დილო მარიამ! მე, მფარველობასა შინა¹ შევრდომ[ი]ლი დავითიანი
სრულიად² იმერთა მეფეთ-მეფე სოლომონ, ძე არჩილისა, ერთ-
კორცი ჩემი დიდის მთავრის დადიანის ასული დედოფალთ-
დედოფალი მარიამ კნინ იოლენსა ამას მსაზურებასა ვკადრებ წმიდასა
ამას ეკლესიასა შინა³ გელათს და უპატიოსნესა სახესა ზედა⁴, შენ
დედასა ღვთისა, მას შინა¹ აღმრთებულთა ხატთა ხახულისა და
გელათისა ღვთისმშობელს; — ესრეთ რომ დიდსახელოვანი ქვეყანასა
ჩვენსა უშჯულოთ მამადიანთა ძირითურთ აღმფხვრელი და ქრის-
ტესთვის⁴ მრავალგზის სისხლდათხეული, იმერთა მეორე აღმწენებელი

¹ სწერია: შა.

² სწერია: სდ.

³ სწერია: ზა.

⁴ სწერია: ქსთვისა.

ბატონი ბიძა ჩემი მეფე სოლომონ გარდაიცვალა და, ვითარცა¹ სურვ[ი]ელიყო, საფარველსა შენსა ეგრეთ მიემთხვია და მრავალმოდევწე გვამი მისი დაიდგა წმინდასა და ღიღებულსა ტაძარსა შინა და მეცა ვინებე კნინოდენისა მსახურებისა აღსრულება. და ღიღსახელოდენისა მის მეფისა, რათა² წმიდასა³ ტაძარსა შინა⁴ უკუენისამდე სახელი მისი დაუფიწყებლად იხსენებოდეს და შევსწირე წმიდასა⁵ შენსა ეკლესიას გელათს მთავარს საყდარს სამი მოსახლე ურია კოკიას-შვილები და ერთი მოსახლე სომეხი ანდრია მიქელას-შვილი. ამ ვაჭრებს დავადევით ბეგარათ ურიას კოკიას შაბათას-შვილს დავადევით თუთხმეტი მარჩილი თეთრი, ლიტრა სამთელი. მეორეს მოსახლეს კოკიას-შვილს დანიელას დავადევით თუთხმეტი მარჩილი, თეთრი და ერთი ლიტრა სამთელი; მესამეს მოსახლეს კოკიას-შვილს დავადევით იოსებს რვა მარჩილი თეთრი და ნახევარი ლიტრა სამთელი. ანდრია სომეხს მიქელაშვილს დავადევით ხუთი მარჩილი თეთრი და ნახევარი ლიტრა სამთელი; ეს ორმოცდა სამი მარჩილი თეთრი და სამი ლიტრა სამთელი ამ ვაჭრების ბეგარა კ'გ აპრილს გიორგობის დღეს გენათელს მიერთმოდეს. გენათელი იმ ეკლესიის პირველ დეკანოზს წლის შაბათს ყოველწელიწადს მეფის სოლომონისათვის მწირველად დააყენებდეს, რომ არას შაბათს წირვა არ გასწყდეს მიცვალებულის მეფისათვის და საწირავად თითოს წირვამიდ ორორს რუბს უბოძებდეს⁵. და რომელიც კანდელაკის საწირავს გარდაჩეს თეთრი, ყოველს გიორგობას დღეს თვითან გენათელი თავისის კრებულით მიცვალებულის მეფის სოლომონისათვის ჟამს სწირევდეს. თვითონაც საწირავს მიირთმევდეს და კრებულსაც უბოძებდეს საწირავს გენათელი. სამთელი თითო ჩამოს[ხ]მული სანიადაგო კელაპტარი ყოველს წირვასა და ლოცვაზედ აინთებოდეს განუწყვეტლად საფლავეზედ. გენათელმა ვაჭრების საქმე გაშინჯოს და, თუმც შეიმატონ, ბეგარასაც მო[უ]მატონ, წირვის საქმეც მომატებულის მსგავსად განუწესოს; თუ დაიკლონ, ბეგარაც ისე შეზავებით ააღებინოს. ვირემდის ის ეკლესია იყოს, არც ეს განწესება მოიშალოს. ეს ვაჭრები ასე ხელშეუვალად შეგვიწირავს. მეფის კარის გამოსავალ არაფერი არ მიადგეს თვინიერ ამ ზედა აღწერილის ბეგრის მეტი. ისე საკუთრად შეგვიწირავს მათის ცოლშვილით და მათის ყოფით. ყოველთავე გე-

¹ სწერია: ვა.

² სწერია: რა.

³ სწერია: წა.

⁴ სწერია: შა.

⁵ სწერია: რუბოძებდეს.

ვედრებით მეფეთა, დედუფალთა, უფლისწულთა, თავადთა, აზნაურთა მოხელეთა¹ დიდთა და მცირეთა², ამისადა შლად და რღვევად³ ნუ ვინ ხელყოფთ. ღვაწლი მრავალი აქვს დადებული ქვეყანასა ამასა ჩვენსა სახელოვანსა მას მეფესა და მრავალი ქვეყანა და ვაჭარნი ზრმლითა თვისითა შეუკრებია და დაუტოვებია და თავისდა სასა-კუთროდ ასათ მეტი წილშიდ არ უხვედრებია. და ამ ვაჭრებთან—კაცს ხელი არ გაქვსთ, საკუთრად იმ სახელოვანს მეფეს მსახურონ ამათ და ამათა შვილთა და მომავალთა. უკეთუ ვინმე იკადნიეროს და განმწესებულისა ამის რღვევად და შლად⁴ ხელყოს და ან ამ ვაჭრების გამოხევა იკადნიეროს, შერისხენ შენ, დედუფალთა ღვთის-მშობელთა, კვერთხითა დედუფლობისა შენისათა უხეთქენ თხემსა მისსა და წარმოადებინენ ორნივე გუგანი თვალთა მისთანი და მოუწყვიდენ საყვარელნი გულისა მისისანი და განფხვარ სახსენებელი მისი ქვეყანისაგან მისისაგან და გარემოასხ ხორცთა მისთა მატლი შემკმელი, რათა შეიმუხროს ძვალი მისი რისხვითა საშინელითა. ხოლო⁵ დამამტკიცებელნი და მჭირედ დამბეჭდელნი ამისნი აკურთხენ, განამტკიცენ კეთილშვილიერებითა და ყოვლითა საქმითა კეთილითა. ამ წერილის მოწამე სარდალი და დიდებული თავადი ჩვენი წერეთელი პაპუნა, სახლთუხუცესი წერეთელი ზურაბ, სარდალი წულუკიძე გიორგი და სხვანი კარისა ჩვენისა დიდებულნი დარბაზის ერნი. აღიწერა ხელითა კიკინაძის ნიკოლაოზისითა. წელთა უფლისათა ჩლბთ, დეკემბერს ივ

მეფე
იმერეთისა
სოლომონ

39.

XVIII ს. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ბერუნა გრიგოლას-შვილის და მისი შვილების მიერ ბერიკას-შვილი მამულასადმი, დედანი. 32X13 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია სამწერტილი. თარიღი არ აქვს. ხელის მიხედვით XVIII ს. მიეკუთვნება. საქ. სახ. მუზ. ხელ. განყ. № 8917 Hd.

ქ. ნებითა და შეწყვენითა ღმთისათა მამისა, ძისათა, სულისა წმინდაითა ამიერთ უკუნისამდინ ჟამთა და ხანთა [გასათავებელი]

¹ მოხელთა.

² მცირედთა.

³ სწერია: ამისა დაშლად დარღვევად.

⁴ სწერია: რღვევა დაშლად.

⁵ სწერია: ზა.

ესე ნასყიდობის წიგნი და პირი დაგიწერეთ და მოგეცით ჩვენ, — გრიგოლას-შვილმა მამულას შვილმა ბერუნამა, შვილმა ჩემმა და მამავალმა სახლისა ჩემისამა შენ, ბერიკას შვილს მამულასა და ძმასა შენსა კაკასა და შვილსა შენსა იოსებს და მამულასა და ბინიასა და მამავალსა სახლისა შენისასა; — ასე რომე დამეჭირა და მოგყიდე კიდევე ჩუენულს სადუქნის გუერდზედა სამი ადლი ნახევარი ალაგი სადუქნე, როგორც შენი ქვიტკირის დუქანი დგას იმ სიგრძე თავი-დამ ბოლომდი, წინ გზამდი. ავიღეფ ფასი სრული და უკლებელი, რითაც ჩემი გული შეჯერდებოდა. ჩემი შენზე არა დამრჩომილა რა ერთის იოტის ფასი. თუ ვინმე ამ ჩემს მოსყიდულს ალაგს შემოგეცილოს, პასუხისა და პირის გამცემი მე ვიყო. არის ამისი მოწამე თავათ ღმერთი, კაცთაგან მამასახლისი ლიტუას-შვილი¹ ბეჟა და გზირი ბეჟაი, მოსაშვილი ყობა, ბერუჩას-შვილი ისხაკა, გრიგოლას-შვილი გიორგი და კოჩაძე ბერუა. და მე ელთას მოძღვარს დამიწერია და მოწამეც ვარ ამისი. დაიწერა ესე წიგნი თებერვალს ნახევარს. + +

40.

1789 წ. 2/VIII. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული გრიგოლ მიქელაძის მიერ — ქაიხოსრო აგიაშვილისადმი, დედანი, 40 X 27 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშანი არა აქვს. ქუთ. მხარეთმცოდ. მუზ. № 1715.

ქ. მინდობითა და შეწვევითა ღვთისათა ესე მარადის უცვალე-ბელი მტკიცე უღებობის წიგნი მოგეცით თქვენ, ციხისთავ-ქეშიკთა — უხუცესს აგიაშვილს ქაიხოსროს მე, გრიგოლ მიქელაძემ, ჩემმა შვილებმა და დედამან ჩემმან კორძაიას ქალმან ხვარამზემ; — ესე ვითარად, რომ ჩემი ალალი და საკუთარი ურია მყავდა აბრამა ბოთუერაშვილი და მოგყიდე თავისის ცოლით და შვილით, ფასიც სრული მოგუეცი, როგორათაც გული შეგვიჯერდებოდა. გაყავდეს და გიბედნიეროს ღმერთმან მკვიდრად და შეუტვალებელად ჩვენგან და ყოველის კაცისაგან. ჩუენ და ჩუენი შვილი და მომავალი შენ და შენს შვილსა და მომავალს ამ აბრამა ბოთუერაშვილსა და მის ცოლსა და შვილშიდ აღარ ედგოს. თუმც ვინმე მოღეუე გაჩნდეს, პასუხის გამცემი მე ვიყო. თუმც ვინმე კაცთაგანმან მძღაგრებით და იძულებით სამართლიანისა ამის ნასყიდისა შლად და დარღუევად ხელყოს, განიკითხოს რისხვითა ზეგარდმოთა და დაისჯოს დასჯითა

¹ ეს საბუთი სურამულია: მამასახლისი ლიტუაშვილი იქ იხსენიება.

საუკუნეთა, ხოლო დამამტკიცებელნი ამისნი იყავნ კურხეულთ უკუ-
ნისამდე. მოწამე და შუამდგომელი ამისი მიქელაძე რევაზ, მიქელაძე
ლევან, ქაჯაია ბუჭუა, მიქელაძე ბერი, აღიწერა ხელითა კიკინაძის
ნიკოლოზისათა წელთა უფლისათა ჩლპთ, აგვისტოს ბ. + +

41.

1791 წ. არხა, მირთმეული მარდახას მიერ დარეჯან დედოფლი-
სადმი. პირი. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი 229, დავთ. 23/132.

ლ[მერ]თ[მა]ნ ბედნიერის ხ[ე]მწიფე დედოფლის ჰირი მოსცეს
მაიას [ძაგაიას?] ძმისწულს მარდახ[ა]ს. ამას მოგახსენებ: ალათანგის
რომა ჩემი კ[ა]ცები ეპირა, რამდენიმე წელიწადი იმსახურა, მეტად
გალარიბდენ და ათი თუმანიც ვალიც დაეღვა. ახლა ლ[მერ]თ[მა]ნ
თქვენმა დოვლათმა სამართალით მე მეზოძა ის კაცნი. ახლა ხარჯს
ისევ აწუხებს, ისევ იმსახურებს. ჩემი რაღა ყმა იქნება, თუ ძმან ხე-
ლი არ აიღო? [ლმერთი] გად[დე]გრძელებს, ერთი ოქმი მეზოძოს მო-
ხელებზე, ის კაცი იმაზე მოშალონ და ჩემზე დასწერონ.

[სხვა ხელით]: ასლთან სწორ არს თ დ რატევი (ხვეულად).

მდივანო ეგნატი, ამ არხით მაგის [ძაგაიას?] ძმისწულს მარ-
დახას ასე რომ მოუხსენებია, რადგან ახლა ქართლი შენგან არის
აწერილი, ახლა დავთარში ალათანგი ხერხეულიძის კაცები საცა გე-
წეროს, ის მოიკითხე და ამას რომელიც კაცი მოუხსენებია კოკოზა-
შვილი, ამისი ნასყიდი არის, ის ამისი კაცი იმისის კაცებიდამ უნდა
ამოხოცო და ამის ყმათ უნდა დასწერო. ერთი კვამლი კაცი სახე-
ლდობ ალათანგის კაცებიდამ უნდა გამოიყვანო და ეს ოქმი ამანვე
უნდა შეინახო[ს] და როდესაც ალათანგი გითხრას რამე, ამ ოქმით
უნდა ესრეთ გამოეცხადოს. აგვისტოს კე. ქკს უოთ ადგილი
ბეჭდისა

42.

1791 წ. 3/XII. შეწირულობის და გარიგების წიგნი არქიმანდრიტ.
გერმანესი მარტვილის მონასტრისადმი. დედანი. მცირედ დაზიანე-
ბული, 128×30 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხე-
ლით. განკვეთილობის ნიშნად აქა-იქ ნახზარია წერტილი, ორწერ-
ტილი და მძიმე. ქუთ. მხ. მც. მუხ. № 247.

[გრძელი ღვთისმეტყველებითი შესავალი გამოვტოვეთ].

... დედაო უფლისა ჩვენისა იესოს ქრისტესო მარტვილო ღვთის-
შობელო სახელ-დიდო მარიამ, ვინათგან ყოველნი ტომნი ქვეყანი-

სანი შენდა აღმოსტობენ [და] შენდამი სურისთ ძალისაებრ თვისისა ძლუნისა შეწირვად, ამისთვის მე, მონა შენი და ძეჲ მონისა შენის თესლტომით უღირსი მე ელვას დავითისი უღირსი არქიმანდრიტ-დეკანოზი წმიდისა ამის ღიდებულისა შენისა ეკლესიისა მარტვილისი გერმანე მცირესა რაჲსამე მწულილებრსა ძღვენსა შენდა მიმართ და შენსა და შენ მიერსა შენდავე შეუსწირავ;—ესრეთ რომელ სქესით და შთამომავლით, ოდესაც შენი ესე წმინდა ეკლესია აღგებულარს, ნათესავთა ჩვენთა განსაკუთრებრს ამა წმიდისა ეკლესიისა წინამძღვრობა, დეკანოზობა და ჯვარისმტვირთველობა და მიერ ჟამითგან არავისსა ხელმწიფებასა შინა მისტაცებრს სხვათაგან და მე, ოდესცა მადლითა შენითა ღირს ვიქმენ ცნობად კეთილისა და ბოროტისა, მსოფლიოჲ ყოველივე სოფლად მიუტევე სურვილითა მსახურებისა შენისათა და ყოველთა წილ აღვირჩინე ეკლესიისა შენისა მსახურება და ვინათგან შევითაგანცა ტომთა და ნათესავთა ჩვენთათვის განკუთვნილიყო მსახურება ესე, მეცა შეწყალებულ ვიქმენ უწმიდესთა ჭყონდიდელ მიტროპოლიტთაგან და ხელმწიფეთა დადიანთაგან და ესე განსაგებელი ნათესავთა ჩვენთა მეცა მერწმუნა და მაქცნდა სურვილი, რათამცა მცირედი რაჲმე შევსძინე ეკლესიასა შენსა, გარნა შფოთთა გარემოცისამან არ ძალმცა უმეტესი და ესე მცირე რაიმე მწულილებრი, რაიცა მოვიგე, განგისაკუთრე ღიდებულსა ამას ეკლესიასა შენსა შინა ზრდილმან და მოწყალებითა შენითა ცხოვრებელმან,—წიგნთაგან: სახარება, სამოციქულო, მარხვანი, ზადიკი, საღლე-სასწაულო პარაკლიტონი, ჟამნი, დავითნი და კურთხევანი, ფილონი ერთი თეთრის სტოფისა მძიმის აშიით გაწყობილი, ოლარი თეთრის სტოფისა კარგის აშიითა, სარტყელი სირმისა მოქსოვილ-მოთვალული, სირმისა და ოქრომკედლის ნაკერი ენქერი, კარგი შემკული სამკლავე სირმისა, მარგალიტით შემკული და სტიხარი ერთი იენგიდუნის ფარჩისა ყვითელი ან სხვა, რომელიცა მოვიგე მადლითა შენითა, ესე არს: ოდა აღვაგე მარტვილს სრულიად ჩემის საფასითა, რომელშიდაც არის ორი საწოლი სახლი კარგი, ერთი სენაკი კარგად ნახელოვნი, ერთი სალარო, ერთი საფარეშო და ორს გვერდზე ჩარდახი. პირველად ეს განმისაკუთრებია მარტვილისა ღვთისმშობლისათვის და მაზედ მჯომარის ჭყონდიდლისათვის, რომ ჭყონდიდელმა თვისად სახლად იპყროს და სხვისთვის არ განიწყესოს, თორემ ქალწულს მარიამთან ვესაჯები გამცემსა და ამღებსა და კაცთაგან რაც მოვიგე ესე არს: ქ. გვაპარია ოტია და მისი ძმა შობილა და მისი ძმისწული გაბუელა და გიორგიტა, მათი ბიძაშვილი დავითიკა, ივანეკა და მისი ძმები და კიდევ მეორის მოძმის შვილი ოთარიაკა და

შისი ძმა ხელმწიფის დადიანის კაცობისაგან¹ დიდის ვედრებით, სამსახურით და ქრთამით ვიშოვნე აზნაურად მათგან მსახურებელი თავისის მიწით, მამულით და მოსამსახურით და ყოვლის მათის ქონებულით. ქ. ხუნწს გვიღავა ერთი თასიკოჩი და მისი ბიძაშვილი მამაგულა და კიდევ მათი ბიძის დედულას შვილი და ორი მახარელას შვილები კიდევ დადიანისაგან ქრთამით ვიშოვე.

ქ. გვიღავა მეორე გლიკიელას-შვილები ხუტულა, სკვამიკოჩა და მათი ძმები, ტატუს შვილის გიორგი ჩიქვანისაგან სამოძღვროთ ავიყვანე მათის ადგილ-მამულითა და მათის ქონებულით ყოველთავე. ქ. ესიავა ერთი მოსახლე სასჯელათ მთლათ ბუშეშვიდ აიყვანა ჭყონდიდელმა გრიგოლ და მე მიბოძა და სამად გაიყვენ.

ამათგან ერთი ესიავა მახელა და მისი შვილები და ქ. მეორე მოსახლე გიორგობელა და გიორგელა.

ქ. ჯახუა ერთი კოჩაელა ჭყონდიდელმა ნიშანშიდ აიყვანა, მე მიბოძა და ციცხვაიას სეულზედ დავასახლე. ქ. გეგია ხუცის-შვილი დავითიკა და მისი ძმები და მათი ბიძაშვილი ბახაულა და მისი—შვილი გიორგი ახულედიანისაგან ასოცდაათ მარჩილად ვიყიდე თავისის მამულ-ადგილითა. ქ. გრიგოლადა ახალია და მის ძმები.

ქ. მეორე გრიგოლადა გურიკოჩა, მისი შვილები და მისი ძმის-წულები ესენი დაკარგულიყვენ და დედაჩემს დაეხსნა და მან მიბოძა უცილებლად. ქ. კუპრადა გურიკოჩა და მისი შვილები და მისი ძმა ჯოღორია და ახალია კიდევ დადიანის კაცობისაგან¹ ქრთამით ვიშოვნე; მოჯალაბეთ მყავდა და ტკბილის სამსახურისათვის მოჯალაბობისაგან გამოვიყუანე და მეზეგრედ გლეხად დავასახლე. ქ. მარტვილს მოჯალაბე ერთი კიკაბიძის სეული ჭუკლეი და ორი მისი შვილი, კიდევ დადიანის კაცობისაგან¹ ვიშოვნე. ქ. მოჯალაბე მეორე ჯანჯღადა ეცადია და მისი შვილები, კიდევ დადიანის კაცობისაგან¹ ქრთამით და წყალობით ვიშოვნე.

ქ. მოჯალაბე მესამე ჯგებანავა და მისი შვილები ბატონმა დედულელმა ანანამ მიბოძა წყალობათ და ქრთამიც მივართვი. ქ. ხუნწს გერენგიას სეული მამული დაკარგული იყო და ბატონის დადიანის კაცობა და დედულის ანანასაგან ვიშოვე.

ქ. აწ ქვემოთ საჭყონდიდლოშიდ თუ რამე შენისვე წყალობით ვიშოვე, ისიც მნებაეს, რათა განგისაკუთრო. ქ. ონტოფუს ვერანს ადგილზედ სასახლე გავაწყვე ეკლესიითა, რომელშიდაც პატიოსანი ნახატი სურათები განვთინე და კანკელითა განვაშენე, ეზო შემოვსვე-

¹ სწვრია: კიცისაგან.

ვი თხრილითა და მას შინა ერთი ოდა, სხვა სახლები, ორი ბედლეო, ორი მარანი, ორი ხულა თავისის სასტუმროს სახლითა და საკრებულოს სახლითა აღვაგე და მისად შემავალად დავასახლე მოსახლე ერთი ესიავა ცალურია და მისი შვილები.

ქ. ხუცესი გადილა ოქროპირა ჭყონდიდელმა ბუშათ აიყვანა მცირე ყრმა, მე მიბოძა და გაუზარდე და მისი ძმა დადიანისაგან ქრთამით ვიშოვნე და ონტოფუს დავასახლე.

ქ. იქავე ონტოფუს გურიკავა გოჩოლვის-შვილი ხოსიელა ახელედიანის იყო და ბატონის დედუფლის ანნასაგან ქრთამით ვიშოვნე. ქ. შუაქალაქს ცომაია გოგიტია კიდეც ბატონის დადიანის კაციასაგან ქრთამით ვიშოვნე თავისის ადგილ-მამულითა. ქ. მეთევზე ერთი წულაია ომირთაჲ და მისი შვილები და მისი ძმისწული ხინთია ბატონის დედუფლისაგან ქრთამით და წყალობად ვიშოვნე და წალი-ჯარს დავასახლე. ქ. მაცხოვრისკარს თოფურია თოლიკავა და მისი შვილები ბატონის-შვილს ნიკოლაოზის ძის გიორგისაგან ხუთს მამა-შვილს კაცშიდ ავიყვანე.

ქ. შოჯალაბე ერთი გაგუა გაბრიელა და მისი შვილები და მისი ძმა მამუკელა და მისი შვილები კიდეც დადიანის კაციასაგან¹ ქრთამით ვიშოვნე და ონტოფუს დავასახლე. ქ. მოჯალაბე მეორე სვიმონიკა თოლავაძე და მისი შვილები კიდეც დადიანისაგან ქრთამით ვიშოვნე და ონტოფუს დავასახლე. ქ. მესამე მოჯალაბე ახალ-კოჩა ჰაჭუა ვიშოვნე და ისიც ონტოფუს დავასახლე. ქ. მეოთხე მოჯალაბე ჯიბელეია მახარობელა და მისი შვილები ისიც ონტოფუს დავასახლე. ქ. დედულია ფირცხალავა მოჯალაბეთ მყავნდა, მაგრამ მისის ტკბილად მსახურებისათვის მოჯალაბობისაგან გამოვიყუანე და მებეგრედ გლენად დავასახლე. ქ. ვაჰარი ურია ხახამი შაბათა და მისი შვილი და მისი ძმა ისხაკა მეფის სოლომონისაგან დიდის ქრთამით და სამსახურით ვიშოვნე და სუჯუნას დავასახლე. ქ. ონტოფუს შემავალი მამულიც განუჩინე, ასრე რომ დადიანს ოტიას და დედუფალს გულქანს ჩვართალია დაეხსნათ და შუაქალაქს დაესახლებინათ. ის უძეოთ გარდავიდა და მისი მამული რომელიმე განბნეულიყო და რომელი სხვას ქონდა და მე ფასად ვიყიდე და განბნეული შევკრიბე და ონტოფუსთვის განვასაკუთრე. ქ. იქავე შუა-ქალაქს ბაბუშია ცომაიას სეული და დავითიკა ცომაიას სეული მამული ბატონის დადიანის კაციასა² და დედუფლის ანნასაგან ვიშოვნე და ისიც ონტოფუს-

¹ სწერია: კაციასგან.

² სწერია: კაციისა.

თვის დავსდევით. ქ. ამას გარდა ეწერშიდ ერთი კაცის კაცის სეული მამული ონტოფუსთვის დავსდევით და ერთი მომცრო მამული ქვათანას ლაზარია ქორჩელავას სეული არის. ჭი მოღვაწეო ყოველთა¹ ქრისტიანეთაო², ესენი მე, უნდომან მონამან შენმან შენთვის და ეკლესიისა შენისათვის ვილუაწე, რათა მოღვაწე ექმნა უნდობასა ჩემსა, გარნა არა მოტაცებით, არცა მძლავრებით, რომელნიცა მოვიგენ მონებრ მსახურებითა მტკიცის ერთგულებითა ხელმწიფესათა და ამასთანა ძლუენის შეწირვითა და ქრთამის მიერთმევითა გულის დასაჯეროთა შეგვრიბე, ძლუენად მოგიძღვანე შენ, ძლვენსა მამისა შიმართ საუკუნოაჲსა კაცთა მიერსა და ესენი ესრეთ განვისაკუთრე სახელსა ზედა ყოვლად³ წმინდისა სამებისასა, რათა აქუნდეს მხოლოდ ეკლესიასა შენსა და მას ზედა მჯდომარეთა მიტროპოლიტთა თვის თაგისდა და არაოდეს, ვიდრე აღსასრულადმდე სოფლისა, არავის ხელეწიფოს განცემად უფალთა და თხოვად მონათა, თუ არა განმცემელმან მიიღოს ნაწილი იუდასი და მთხოველმან ნაწილი იროდიასასლისა, რომელთაგანმან ერთმან თვისი მოძღვარი განსცა და მეორემან ნათლისმცემელსა თავი მოჰკვეთა. ნუ ოდეს ვინ კადნიერი იქმნების ვინ შლად ამისა გინა სამლუდელოჲ, ანუ საეროჲ, უფალი ანუ მონაჲ, ვინათგან მე უნდომან ესენი ესრეთ შეკრებულად მიუძღვენ ეკლესიასა მისთვის მხოლოდ აწ არავინ განაკერძო ვინ და არასადა განაბნით ერთად შეკრებული ესე შეწირულობაჲ, რათა არა განვარდეთ თქვენცა კრებულისაგან ზეცისა და ქუეყანისა, მიიძღვენ, მიითვალე და შეიწირე დედაო ღთისა ჩვენიის იესოს ქრისტესის⁴, ვითარცა ღმერთმან ძლენი აბელისი და ვითარცა ღმერთმან და ძემან შენმან მწულოლი იგი ქვრივისა და მექმენ მოწყალე აქაცა და მერმესა მას ღღესა განჩინებისასა ცხოვართა თანა მარჯვენით ძისა შენისა აღმრაცხე და სუფევასა ღირს მყავ, რათა იდიდოს სახელი შენი უკუნისამდე.

აწ გვედრებთ უფალთა და გითხრობ მოძმეთა სამღვდელოთა და საეროთა და განგაკრძალებცა, ვინაიდან მე უნდომან და მღაბალმან ესენი ესრეთ შეგვკრიბენ და მიუძღვენ დედასა ღვთისასა, არავინ ხელყოთ შლად ამისა, არავინ გამოხვათ და არავინ განკერძვით ერთიცა ამათგანი, ჩემის სიგლახაკისაგან დიდის შრომით შეკრებული, რათა არა ცუდ იქმნას შრომაცა თქვენი სულიერი გინა

¹ ყა.² სწერია: ქირისტიანეთაო.³ სწერია: ყდ.⁴ სწერია: ქესის.

ხორციელი. აწ, უკეთუ ვინმე უარჰყოს ღმერთი და ღთისმშობლისა მარიამს მაცილობელ ექმნას და ამათგანის ერთისაცა შლად ხელჰყოს, მოვედინ მას ზედა ზეცით რისხვა და მოსრულება წყლითა, ვითარცა ნოეს ჟამისა კაცთა ზედა; დააქციენ იგინი უფალმან ცეცხლითა გულისწყრომისა თვისისათა, ვითარცა ქალაქნი სოდომურნი; დაიწყეს პირისაგან ღუთისა, ვითარცა ქამ მამისაგან თვისისა; განვარდეს კრებულისაგან უსხეულოთა ძალთასა, ვითარცა ეშმაკი და გამოეხვას ერთტომთა თვისთაგან, ვითარცა იუდა მოციქულთაგან; თვით ქალწული მარიამი მ[ო]საჯულ¹ ექმნას და ნათლისმცემელი იოანე და ყოველნი წმინდანი შემასმენელ ექმნან მას. შეჩვენებული იქმნას თვით ყოველად² წმიდისა სამებისაგან, ყოველთა უსხეულოთა ძალთაგან, წმიდათა ათორმეტთა მოციქულთაგან და კვალად სამეოღდაათ[თ]აგან და ყოველთა მღუდელთ-მთავართაგან, წმიდათა მსოფლიოთა შეიდთა კრებათაგან, ოთხთა პატრიარქთა და მათთა შემდგომთა კათალიკოს-მიტროპოლიტთაგან და წმიდისა ეკლესიისა მარტვილისაგან და საყდართა მისთა ზედა მჯდომარისა ღირსისა ჩვენისა ჰყონდიდელ მიტროპოლიტისა ბესარიონისაგან თვით სულით, სხეულით, ნაწევარ ძვალ-ძარღვით, თხემით ტერფადმდე, ცოლშვილით, ნათესავ-სახლისწულით, აგარაკ-ვენახით და საფლავ-სამარხით აქაცა და მერმესაცა საუკუნოსა. ამინ. აწ ვიწყით ამ ჩემგან დიდებული ეკლესიის მარტვილის შეწირულს კაცებს ბეგარა და სამსახური რაც მართებს. გვაჰარიას მართებს შინაყმობა, ხელზედ სამსახური წელიწადში. სხვა მუშაობა თუ საბოჭი არაფერი არ მართებს; მართებს გვილავას თასიკოჩის სახლს ორი ღორი, მაგრამ ერთი ღორი გადავადე და სამი რუბის სანთელი დავსდევნი მარტვილის ეკლესიისათვის; ეს სამი რუბის სანთელი, ერთი ღორი, მისი ქათამი, ოთხი ფოხალი ღომი, თოთხმეტა ჰკადირი ღვინო და მუშაობა. მართებს მეორე მოსახლეს გვილავას ხუტუელას და მის ძმებს სამი რუბის სანთელი, ერთი ღორი, მისი ქათამი, ოთხი ფოხალი ღომი და შეიდი ცალი ღვინო და მუშაობა. ქ. მართებს ესიავეს მახაელას სამი რუბის სანთელი, ერთი ღორი, ოთხი ქათამი, ოთხი კოდი ღომი და ექუსი ჰკადირი ღვინო და მუშაობა. ქ. მართებს ესიავეს გიორგობელას და გიორგელას სამი რუბის სანთელი, ერთი ღორი, ოთხი ქათამი, ოთხი კოდი ღომი, ექვსი ჰკადირი ღვინო და მუშაობა. ქ. მართებს ჯახუას კოჩაელას ერთი ღორი, ერთი ქათამი, ორი ქილა

¹ მარიამისაჯულ.

² სწორია: ყდ.

ლომი, სამი ჭკადირი ღვინო და მუშაობა. ქ. მართებს გეგიას ბახუ-
ლას და დავითელას ერთი აბაზის სანთელი, ერთი ღორი, რვა კოდო-
ლომი, ხუთი საელიაფო კოკა ღვინო, ერთი ღორი, მისი ქათამი ერ-
თი და მუშაობა. ქ. მართებს გრიგოლავას ეცადიას შვილებს სამი
რუბის სანთელი, ერთი ღორი, მისი ქათამი ერთი, ოთხი კოდი ღო-
მი და შვიდი საელიაფო კოკა ღვინო და მუშაობა. ქ. მართებს მეირ-
დია გრიგოლავას შვილებს სამი რუბის სანთელი, ერთი ღორი, ერ-
თი ქათამი, ოთხი კოდი ღომი და შვიდი საელიაფო კოკა ღვინო და
მუშაობა. ქ. მართებს კუპრვას გურიკოჩას და მისს ძმებს ორი რუ-
ბის სანთელი, ერთი ღორი, ერთი ქათამი, ორი კოდი ღომი, ორი
ჭკადირი ღვინო და მუშაობა. ონტოფუს შემავალს მართებს ვალუ-
რია ესიაფას, რაც მისს წიგნშიდ უწერია, ის და ერთი აბაზის სან-
თელი და სხვა არაფერი. სანთელი მარტვილისათვის მართებს ოქ-
როპირა გადილიას და მის ძმას, რაც მისს წიგნშიდ უწერია ის და
თვეშიდ ერთი წირვა ჩემთვის. ქ. მართებს გურიკავას გოჩოლეის-
შვილს ერთი ღორი, ერთი ქათამი, ორი ქილა ღომი და ხუთი კოკა
ღვინო და მუშაობა, ქ. მართებს თოლიკავა თოფირიას სამი რუბის
სანთელი მარტვილისთვის და ერთი ღორი, ერთი ქათამი, ორი ქი-
ლა ღომი, ხუთი ხაზირი ღვინო და ურმეული. ქ. მართებს ცომიას
გოგიტიას მესამეს წელიწადს ხადილი. ქ. მართებს ომირთაი წულაი-
ას სამი რუბის სანთელი მარტვილისათვის და მეთევზობა და სხვა
არაფერი. ქ. მართებს დედულია ფირცხალვას ორი რუბის სანთელი
მარტვილისთვის, ერთი ღორი, ერთი ქათამი, ორი ქილა ღომი და
ორი კოკა ღვინო და მუშაობა, ქ. ურიას ხახამს და მის ძმას წიგნი
აქვს და რაც მართებს, იმაშიდ უწერია. გევედრები ყოველთა საყ-
დრის უფალთა სიყვარულისათვის ქრისტესა¹ არა განაბნით ჩემ
მიერ შრომით შეკრებული ესე და მხოლოდ დიდებულისა ამის ეკ-
ლესიისათვის განასაკუთროთ, რათა თქვენიცა ნაშრომი მტკიცე იქ-
მნას მადლითა ქალწულისა მარიამისათა. აღიწერა ხელითა ჭყონდი-
დელის არქიდიაკენის ირსელიანის სვიმონისათა ქეს აქათ ჩლეა,
თვესა დეკენბერსა გ.

არქიმანდრიტი
გრიგოლი

პირველი გვერდის მარჯვენა არშიაზე აქვს შემდეგი მინაწერები-

¹ სწერია: ქესა.

1. ვამტკიცებ ნებითა ღთისათა დადიანი გრიგოლ და საქართველოსა და კახეთის უფლისწულის ასული დედუფალი ოდიშ ლეჩხუმთა ნინა

დადიანი
გრიგოლ

2. ქ. ვამტკიცებ ნებითა ღთისათა ბატონის-შვილის დადიანის ძე გიორგი.

დადიანის
ძე გიორგი

3. ვამტკიცებ ნებითა ღთისათა ამას აღწერილსა წიგნსა ყდ სამღვდელო ჰყონდიდელ მიტროპოლიტი დიდისა სახელოანისა დადიანისა კაცისა ძე ბესარიონ, დამშლელსა ამისსა შევაჩვენებ და ვსწყევ და დამამტკიცებელსა ვაკურთხებ.

ჰყონდიდელ მი-
ტროპოლიტი

ქ. ვამტკიცებ ნებითა ღთისათა ბატონის-შვილის დადიანისძე გიორგი.

დადიანის
ძე

ვამტკიცებ ყდ სამღვდელო დად[იან]ისა ოტიას ძე ანტონი. და დამამტკიცებელსა ამისა ვაკურთხებ და მშლელსა ამისსა ვსწყევ და შევაჩვენებ.

ვამტკიცებ ყდ სამღვდელო ცაგარელი მიტროპოლიტი სოფრონ. დამამტკიცებელსა ამისსა ვაკურთხებ და მშლელსა ამისსა ვსწყევ და შევაჩვენებ.

ცაგარელი
გიორგი

43.

1794 წ. 20/IV. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ნიკოლოზ, გრიგოლ და ერემია ჯაფარიძეების მიერ—მოშია დავითაშვილისადმი. დედანი. 20×11 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია წერტილი. საქ. სახ. მუხ. ხელ. განყ. № 1211 sd.

ქ. ნებითა ღთისათა ესე ნასყიდობის წიგნი მოგეცით ჩვენ, ჯაფარიძემ ნიკოლოზ, გრიგოლ და ერემიამ თქვენ, დავითაშვილს

შოშიას; ასე რომ დამეჭირა და მოგყიდე ჩემი კერძი ყანა ნავაჭრი ნახევარი და სასახლე ჩემი კერძი მესამედი. ავიღე ფასი სრული, რავარც გული შემეიჯვრებოდა. მოგცეს და გიბედნიეროს ღმერთმან. არის ამისი გამრიგე და მოწამე ხუციაშვილი ქველი, ქაფიანიძე გოჩიტა. მე, გიორგი მღვდელს ნანუკაშვილს დამიწერია და მოწამეცა ვარ. დაიწერა აპრილის ოცს, ქკს უპბ. + + + +

44.

1795 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ბინია ყაზარაშვილის მიერ გიორგი აბაშიძისადმი. ასლის ასლი. დაწერილია თაბახის ქალაქდზე მხედრული ხელით. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 229 № 17, საბუთი № 92.

ნებითა და შეწყვენიტა ღმერთისათ მამისა, ძისა და სულისა წმინდისათა ესე ამიერით უკუნისამდინ ჟამთა და ხანთა გასათავებელი, ყოვლის კაცისა უღაო და მიზეზმოუღევარი, საბოლოოთ გამოსადეგო ნასყიდობის სიგელი და პირი დაგიწერე და მოგეცი მე, სურამელმა სახასო ყაზარაშვილმა ბინია ურიაშა თქვენ, აბაშიძე გიორგისა, ძმასა თქვენსა სვიმონსა, ძმისწულსა თქვენსა ლევანსა, ძეთა თქვენსა დავითსა და მომავალსა თქვენსა; რაოდენს დამეჭირა და მოგყიდე ჩემგანა ც მოსყიდული ტუკაძისეული ვენახი თავის სამართლიანის სამძღვრებითა: თავს ივანეს ნაფუზარამდინ, ბოლო ჯაბადრიშვილის ვენახამდინ, ერთი გვერდი იქით კიდე ჯაბადრიშვილის მიწამდი, მეორე გვერდიც ლომინას ვენახის მიდგამდი. ამ მოსყიდულის მამულის სიგელიც თქვენ მოგართვი. ავიღე ფასი სრული, რითაც ჩემი გული შესჯერდა. გქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმა, როგორც მრავალთ ალაღოთ მონასყიდეთა. რომელიც ამ მამულს წამოგედოს, პასუხის გამცემი მე ვიყო და ვინც ამ სიგელს შლად ხელი ჰყოს, მასამ [ც] რისხამს ღმერთი და ყოველი მისი წმინდანი ზეციერი და ქვეყნიერი. არის ამისი მოწამე ბებიაშვილი მღვდელი აბელ, მღებრიშვილი ბატონჯანა, ტუკაძე გოვილა, წვერიანაშვილი შიო, აბიაძე მახარე, ურია მარდახია, ურია კოჭიაშვილი დავითა. მე არიფაშვილს ტერმიქელას დამიწერია ბინიას ილრალითა¹ და მოწამეც ვარ. აღიწერა ივლისის კ, ქკს უპბ. ○

ასლთან თანასწორ არს. სავეტნიკი თლ დიმიტრი თარხნიშვილი.

¹ სწვრია: იხრალითა.

45.

1796 წ. ნასყიდობის წიგნი, მოცემული იაყობა თეთრუაშვილის მიერ სვიმონ ზეჩინაშვილისადმი, დედანი. 31×21 სმ, დაწერილია თეთრ ქალაღზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორწერტილი, მინაწერზე კი ყოველი სიტყვის შემდეგ წერტილი. საქ. სახ. მუხ. ხელ. განყ. № 1176 sd.

ქ. მე, იაყობა თეთრუაშვილმა, ჩემი შვილებმა ხახამ ისხაკამა, ხახამ მოშემ და არონამ შამუელა პაპიაშვილის ხულას შუა და ენუქაშვილის ხულას შუა ორი ხულა მქონდა და შენ სვიმონ ზეჩინაშვილს მოგყიდეთ, როგორც გული შეგვეჯერებოდა ფასი გამოგართვით თამამათ. ღმერთმა ხეირით გიქნას. თუ ვინმე ამისი მოდავე გამოდგეს, ან მე ან ჩემი შვილები, ან ვინმე სხვა, პასუხის გამცემი ჩვენ ვიყოთ ღმერთით. არის ამისი მოწამე თავათ ღმერთი, მერეთ გამრიგე და მოწამე დანიელა მოშიაშვილი და იაყობა ჩლაქის-შვილი. მე თავათ იაყობა თეთრუაშვილს დამიწერია და ყაბულიც მაქ და ჩემი შვილებსაც. ○ ○ ○ ○

სხვა ხელით: აღიწერა ეს წიგნი ქუთაის მარტის კე, ხარებას დღეს, ქორონიკონს ჩლუვე.

მარჯვენა აშიაზე სხვა ხელით: ქ. ჩვენ, დიდებული თავადი სარდალ—მოურავი წულუკიძე გიორგი მოწამე ვარ წიგნისა ამის.

წულუკიძე გიორგი

46.

1796 წ. შეწირულების წიგნი, მიცემული მარიამ დედოფლის მიერ ქუთათელ მიტროპოლიტ დოსითეოს წერეთლისადმი. დედანი, 42×29 სმ. პირველ და მეორე გვერდზე აქვს შემდეგ დროინდელი მინაწერი ქართულ და რუსულ ენაზე და უხის რუსული ბეჭედი. დაწერილია თეთრ ქალაღზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია წერტილი. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 2213.

ქ. ეპა შენ, ყოველთა სიტყვიერთა ბუნებათა შორის უმეტესად აღმობრწყინებულთ, ციერთა და ქვეყნიერთა დედოფალთ, სიტყვისა მღვთისა უთესლოდ მშობელო მარიამ, ჩვენ, ცვაფარვითა შენთა მინდობილმან სრულიად ღიხთ-იმერთა დედოფალმან დადიანის ასულმა მარიამ ვინებე, რომელსა მაქვს ყოველი სასოება ჩემი შენდამი და ტრფილ ვარ ყოვლითა სულითა, ყოვლითა ძალითა და ყოვლითა გონებითა ჩემითა, და მოუძღვანე წმინდასა ეკლესიასა შენსა ჩემი გულისპირი მარგარიტისა. ხოლო აწ ნაცვლად ამისა ვინებე შესა-

წირავად შენდა თანა-მოწამებითა და ნებითა ყოვლად სამღვდელოსა ქუთათელ მიტროპოლიტისა წერეთლის დოსითეოსისათა და ქუთაის მოსახლე ჩვენი სახასო ერთი კვამლი კაცი ურია ბინიაშვილი მარდაბა თავის ცოლშვილით. აქედამ აყრილიყო და ზემოთ საწერეთლოში ესახლა ვალის მიზეზით და ამ ურიაში სხვათ ხელი არავის აქვს. ესრეთ ყოვლის კაცისაგან საუდგომო მომირთმევია და შემოწირავს. შეიწირე, ზი ქუთათისისა ღვთისმშობელო, ვითარცა ძემან შენმან ორნი იგი მწვლილნი ქვრივისანი და ნაცვლად ამისა მოეც კეთილმსახურსა მეფესა სოლომონს, დღეთა სიგრძე და წელთა სიმრავლე და აღამალე კვერთხი მეფობისა მისისა მშვიდობასა და კეთილსუფიქვასა შინა და წინააღმდეგომნი მტერნი მისნი ქვეშე ფერხთა მისთა შემუსრენ, რათა შეწყვენითა შენითა, შენისა ცათა-მობაძვისა ეკლესიის განათლებასა მეცადინ (?) ვიქმნეთ, ხოლო აწ რომელმანც ძემან კაცისამან, მეფემან ანუ დედოფალმან, ანუ სხვამან ვინმემ ხელყოს შლად და ქცევად ამა შეწირულობისა, მიეცით ძემან შენმან შიშთვილი იუდასი, მხისიტება დიოსკორესი, ცოცხლივ დანთქმა დათან და აბირონისა და კვერთხი დედოფლობისა შენისა დაეც თხემსა მისსა, და ვიდრე ქვესკნელს ჯოჯოხეთამდე შთახადე. აწ არის ამა დამტკიცებისა მოწამე წულუკიძე გიორგი, ნიჟარაძე კაცია. ნიჟარაძე ზურაბ, ჩემი მოძღვარი იშხნელი მღვდელი სვიმონ. აღიწერა ხელითა იშხნელის მღვდლის ნიკოლოზისათა ქორონიკონს ქრისტეს აქეთ ჩლჟე, თვესა ოკნდობერსა ით.

დედოფალი
მარია

47.

1798 წ. არზა მანაშერაშვილებისა მეფის ძის ფარნავაზისადმი. უკანასკნელის ბრძანებით და სურამელების მუჯალამით. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი 229, დავთ. 25/46.

ქ. ღმერთმა ყოვლად მოწყალის ხელმწიფის-ძის ფარნავაზის ქირი მოსცეს მანაშერაშვილებს ხახამს ისხაკას, აბრამიას, დავითას, მანვახას და მოშიას; მათ სიმაღლეს ამას მოგახსენებთ: ჩუენი მამა-პაპა სვეტისცხოველის ყმანი ყოფილან და მათის უწმინდესობის ღმერთი კათალიკოზის წიგნიც გვქონდა. ამის წინათ ბატონს პატრიარხთან უჩივლეთ და სვეტისცხოველისთვის კიდევ გამოგვიტანა. მას უკან ბატონის დედოფლის პირისფარეშმა და ქეთანამ კათალიკოზი შეაწუხეს და მრავალი ქრთამიც დახარჯეს. და კათალიკოზისა-

14. საქ. გბრაელთა ისტ.-ფონ. მუზეუმის შრომები. ტ. I.

განაც ეს წიგნი აიღეს, რომ: „მამუკავ, შენს ძმებს გარდა მარტო შენთვის მამიცია“. ამ მამუკავ, რაკი რომ თავისთვის გვიშოვნა და თავის ძმებს წილი აღარ დაუღვა, შფოთი ჰქონდათ ჩვენზედა და კათალიკოზთანაც ასე უჩივლეს: „თუ რომ ჩვენი ყმა არის, სამკვიდრო ოჯახისა ხომ საყოველთაო არის და თუ ეკლესიისა არის, ეკლესიასა ჰქონდესო“. მათს უწმინდესობას სურამელთათვისაც მოწმობის მოწერის ოქმი მოეწერა და ჩვენც სამართალში დაგვბარებინეთ. სურამელთაც მოწმობის მუჯალაზმა დაგვიწერეს და ჩვენც სამართალში ვიახელით, მაგრამ ჩვენის ცოდვით და უძლურებით ჩვენი თავი ასე შეგვიბეზლეს რომლისამე მიზეზით, არც ჩვენის მოწმების მოწმობა შეიწყნარეთ და არც ჩვენს საჩივარს ყური მიუგდევით. ახლა ამას გევედრებით, და სანატრელს ხელმწიფეს მამას გაფიცებთ, ჭეშმარიტის გამოძიებით სამართალი მოგვეცე და ეკლესიის მოვალე ნუ გახდები და ნურც ჩვენ გაგვხდი ეკლესიის მოვალეს, ღმერთი გაგიმარჯვებს. სექტენბრის იზ. ქკს, უპვ.

ქ. მეფის ძე ფარნავაზ გაუწყებთ სურამში მსახლობელნო ქართველნო, სომეხნო და ურიებო, ამ არზის პატრონებს, რომ ასე მოუხსენებიათ, ამაზედ ღმერთს გაფიცებთ და თქვენს სარწმუნოებას და თქვენს სულს, ამათი საქმე რომელთაც როგორც იცოდეთ, ღვთის წინაშე ამის აღილათი ჭეშმარიტებით მოგვახსენეთ. სექტენბერს იზ,

ქკს უპვ. ადგილი
ბეჭდისა

ჩვენ, სურამის მღვდელნი გიორგი და ტერ-მიქელ ჩვენს ხელმწიფეს ბატონის-შვილს ფარნავოზს ამას მოვახსენებთ: ჩვენ ხომ იმ ჟამის მომსწრე არა ვართ და ამ მოხუცებულთ კაცთ ეს მოწმობა ფიცით ასე მოვახსენეს ჩვენის თანდასწრებით ++. მე, სურამის მამასახლისი გაბრიელ ჩემს ბატონს ამას მოვახსენებ: ამას წინად რომ მანაშერას-შვილი ხიდირბეგის-შვილს მათ უწმინდესობასთან უჩიოდა, მანაშერა-შვილმა თავიც სამართალით გაიტანა სვეტიცხოველის ყმათა, მაგრამ პირისფარეშმა და ქეთენამა ბატონი პატრიახი შეაწუხეს და ქრთამიც დახარჯეს და ოქმიც ასე უბოძა მამუკას: „მარტო შენთვის მიბოძებიაო“ ++. ქ. ჩემს ხელმწიფეს ბატონის-შვილს მე, მარდახა ურია, ფარნავაზს ამას მოვახსენებ: მანაშერას-შვილების აღილათი რომ გეძახებინა, ღმერთსა ვფიცავ და თქვენს თავსა, რომ ამათი საქმე ასე იყო. ძველთაგან სვეტიცხოველის ყმა ყოფილან. ავის დროს მიზეზით აყრდლან და სურამს ხიზნათ მოსულან. რაკი რომ ურიები ყოფილან, ჩვენს მამა პაპათ სახლის ადგილიც მიუციათ და სხვა რიგი ნუგეშიცა. იმ ჟამათ, ბატონის ბრძანებით ხიდირბე-

გიშვილებს ციხე ბარებიან და ამ მიზეზით მიუძღვარებიან. ჩემს მამა ბიძისაგანაც ასე ვიცი და მეც ასე მახსობს. ამას წინათ კიდევ სანატრელი ბატონი არბოს რომ ბძანდებოდა, ხიდირბეგის-შვილებს მურვანის-შვილებისთვის სისხლს აძლევინებდა, იმ ჟამად ჩვენ სურამლებიც იქ გახლდით. სანატრელმა ბატონმა მიბძანა: „შენ ხომ სურამის მოხუცებული და მომსწრე კაცი ხარო, ხიდირბეგის-შვილის ასეთი სამკვიდრო და ყმა და მამული უნდა გამოარჩიო, რომ არც სახემწიფო იყოს, არც საეკლესიო და არც სხვისა ვისიმე სადაო იყოს“. ომან ამილახერის-შვილს გამატანა და მდივანბეგებთან და თავადის-შვილებთან გამისტუმრა, რომ გიორგი ერისთავიც იქ ბძანდებოდა. ხაშური აძლიეს, ნახევარი ჩენი სახასო მამული იყო და ბატონმა არ ინება მიცემა. მანაშერაშვილები აძლიეს და, სვეტის-ცხოვლის ყმა რომ იყო, არც ამისი მიცემა ინება. ქიტიაშვილი აძლიეს და დედოფლის ყმა იყო თსეურელი. და არც ეს ინება და ხიდირბეგის-შვილის სამკვიდრო ყმა ბაიას-შვილი და კალატოზის-შვილი მისცეს O. მე, ბინია ურია ღმერთსა ვფიცავ და ჩემს დაბადებას, რომელიც რომ ამ მარდახას მოუხსენებია, ამის მომსწრეცა ვარ. ამას გარდა კიდევ მანაშერაშვილს იოსებას მამა ჩემა ქალი მისცა. ერთხელ ხიდირბეგმა იოსებას თეთრის თხოვნა დაუწყა. იოსება გაექცა: ქათალიკოზის ყმა ვარ და იმასთან წავალო. ხიდირბეგ ბიძა-ჩემს შემოებეწა: „ოლონც ეს შენი სიძე შემამარიგე, აღარც თეთრსა ვთხოვ და არცარას შევაწუხებო“. ამ პირობით მოაბრუნა ბიძა ჩემა O. მე, ნებიერიძე გაბრიელ ღმერთსა ვფიცავ და ჩემს კელმწიფესა, რომ ჩემს მამა-ბიძათაგან და ძველი კაცებისაგან ეს მანაშერაშვილები სვეტისცხოვლის ყმით გამიგონია +. მე, ციხისთავი კაკალაშვილი ბერი ღმერთსა ვფიცავ და თქვენს თავსა, რომ ძველის კაცებისაგან ეს მანაშერაშვილები სვეტისცხოველის ყმით გამიგონია. ქ. მე, ლოტუას-შვილი არუთენა ღმერთსა ვფიცავ და თქვენს მზესა, მამა ჩემი მამასახლისი იყო და ას წლამდინ მიწვენული კაცი იყო და იმისგან გამიგონია, რომ ეს მანაშერაშვილები სამცხეთონი ყოფილან. ამას გარდა, ამას წინათ სურამის ბაჟი მეჭირა, ხიდირბეგის-შვილის კაცებს ყველას ბაჟს ვართმევდი და ამ მანაშერაშვილებმა კი არ მამცეს. ბატონთან უჩივლე, ნიკოლოზ მდივანბეგზედ ოქმი მიბოძა: „ბაჟი გამოურთვი და მოეცო“. მდივანბეგმა რომ ბაჟს თხოვნა დაუწყა, მანაშერას-შვილებმა დომენტი ქათალიკოზის ყმობის წიგნი მოუტანეს. მერე მდივანბეგმა მიბძანა: „საწყევარი საქმე რათ გინდაო, სამცხეთო ყოფილაო“. და აღარ გამომართმევინა. + ასლთან სწორე არს თ'დ რატევი.

48.

1798 წ. ბატონ-ყმობის წიგნი, დადებული ხაზამ ისხაკა ხიზნი-შვილსა და მამუკა ხიდირბეგის-შვილის შორის. პირი, საქ. ცენტრ-არქ. ფონდი 229, დავთარი 25/44.

ეს წიგნი მოგართვით თქვენა, ბატონს ჩვენს მამუკას და თქვენს შვილს იოვანეს მე, ხიზნის-შვილის ხაზამ ისხაკამა, ძმამ ჩემა აბრამამ, დავითამა და მანუახ და მოშამა;—ასე რომა თქვენი ყმა გახლდით და ცოტა რამა სანდურავი და ლაპარაკი მოხდა. მერე ისევ ერთმანეთის გული-შევიჯერიეთ, ისევ ბატონყმობაზე გავრივდით. როგორც აქამდინა მწყალბელი ბატონი ბძინდებოდიოთ და ჩვენა ერთგული მოსამსახურე ყმანი გახლდით. ისევე ერთგული მოსამსახურე ჩვენა ვიყვნეთ, ისევ მწყალბელი თქვენა უნდა იყვნეთ. დღეს და დღის იქით ერთმანეთან სიყვარულის და ერთმანეთან ტკბილი ბატონყმობის მეტი საქმე აღარ გვქონდეს. არის ამისი მოწამე ქრცხინვალის მამასახლისი-ლალაშვილი ღთისავარ ადგილი ბეჭდისა, შერმაზინეს-შვილი იოვანეზ, იოსებას-შვილი ხაზამ შაბათი, მანაშერას-შვილი მოშა, იოსებას-შვილი იოსება, ბინინას-შვილი მოშია, მე მამისთვალას-შვილს მარდახს დამიწერია ხაზამა ისხაკას და აბრამას და დავითას ყაბულობითა და მოწმეც ვარ. დაიწერა მკათათვის კდ, ქკს უზვ.

ქ. მე, ლუარსაბ მურვანის-შვილი ამ წიგნის დამსწრე და მოწმე ვარ. ივლისის კე, ქკს უზვ. მე, იოსებას-შვილი ხაზამ შაბათა ამ ზემონაწერის მოწამე ვარ. ეს ჩემი ხელია. მე, გვრიტის-შვილი ბეჟანა ამ წიგნის დამსწრე და მოწმე ვარ. ივლისის კე, ქკს უზვ. მე, იოსებას-შვილი იოსება ამ წიგნის მოწმე ვარ. ეს ჩემი ხელია.

სხვა ხელით: ასლთან სწორი არს. თ-დ რატივეგი.

49.

1798 წ. ყმების დანებების წიგნი ანტონ კათალიკოზის მიერ მამუკა ხიდირბეგი-შვილისადმი მიცემული. პირი, საქ. ცენტრ. არქივი, ფ. 229, დავთ. 25/41.

ჩვენ, სრულიად საქართველოს კათალიკოზ-პატრიარხმან, ძემან მეფისა ირაკლი მეორისამან ანტონი ესე წერილი მოგეც შენ მამუკა ხიდირბეგის-შვილს და შვილსა შენსა იოანეს.;—ასე რომე ურია ხაზამ ისხაკამ და იმისმა ძმამ აბრამამ დომეტი კათალიკოსის სიგელი მოგვართვეს და, რაც სახელი და გვარი სწერია იმ სიგელში, ჩვენა ვართო და მით სვეტისცხოვლის ყმობა თქუეს და მოგვახსენეს. შენ მიუგებდი ამ პასუხს: „თქვენ ეგენი არა ხართ, რომელიც მაგ სი-

გელში სწერიან, ისინი სხვანი არიანო, ჩემნი ყმანი ხართ ხიზნის-შვილებიო. თუნდა სვეტიცხოველში დაეფიცამ, და მის მერმეთ, როგორც მოხდა, ჩვენ აღარ დაგაფიცეთ და ისევ შენ დაგანებეთ და დაგიწერეთ. ის წერილიც დაგკარგოდა და მეორის გაახლებას დაგვეაჯე და გაგიახლეთ და გიბოძეთ წერილი, მაგრამ იმ მეორის წერილის შემდგომადაც კიდევ თქვენმა ლაპარაკებმა და საჩივრებმა გაიარა. მერმე ამ ურიებს შენთვის ბატონყმობის წერილი მოეცა ჩვენის მალვით. მას უკან შენ ის წერილი გვაჩვენე და მე იმ წერილს არ დავჯერდი და ერთი ურია, შენ რომ წარმოაყენე, ის ამბობდა: „ეს დომეტი კათალიკოსის წერილი ამ ურიებმა იყიდეს ოთხ მინალ-თუნადო და სხვას გვარის კაცისა არისო“. ჩვენ ამ ურიის ლიტონს სიტყვას არ ვერწმუნენით და ბრეთს ჭავჭავენით, ავალიშვილებს რომ დაბადება აქვს, ეს თავისი მოწმობა იმ დაბადებულად დავაფიცებინეთ და მისთვის შენვე დაგანებეთ ეს ურიაები. თავისის შვილებით და მამებით, მაგრამ დომეტი კათალიკოსის წერილმა უნდა გვიბოვნოს ის ურიები, თუ სად არიან, რომ ეკლესიას თავისი ყმები არ დაეკარგოს და სურამელებს მუჯალამა რომ მოეწერათ, ის ურიები სვეტიცხოვლის ყმანი არიანო, ტყუილათ რათ მოაწერეს? მოსამართლე და მოთანამდებე ვალს ქვეშ იქნება, თუ ჯარიმას არ წართმევს იმ სურამელებს. ჩვენ ამ ურიებისათვის ძალიან გვინდოდა რომ გარდაგვეხდევინებინა, მაგრამ შენ გვუედრე და ამისათვის აღარ გარდავახდევინეთ-რა. აგვისტოს [ე], ქრონიკონს უბე. კათალიკოსი ანტონი. სხვა ხელით: ასლთან მოწმობს. თ-ა რატივეი.

50.

XVIII ს. ბოლო ნებადართულობის წიგნი მარიამ დედოფლისა, დედანი. 30 X 9 სმ, დაწერილია თეთრ ქალღმერთ მხედრული ხელით. ჭანკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახშირია წერტილი. თარიღი—მარიამის დედოფლობა. ქუთ. მხარეთმც. მუზეუმი, № 1776.

ქ. დედოფალი მარიამ ვიკიდრებ, ვინც ამ შაბათა ურიას და მის შვილებს დაიხსნი, ამაშიდ არევი გედევება და ჩვენც ერდგულებასა და სიყვარულშიდ ჩავიგდებთ და გყავდეს და გიბედნიეროს ღმერთ-მან ყოვლის კაცის უცილებლათ, ვინც ეს შაბათა და აბრაჰა ურია მისი შვილებით დაიხსნა. არის ამისი მოწამე სახლუხუცესი აბაშიძე დავით, სვიმონ ხუცესს.. დამიწერია და მოწამეც ვარ ამისი.

დედოფალი
მარიამ

არშიაზე უზის მინაწერი: აგიაშვილო, თუ დაიხსნი, ძალიანს სიყვარულობიდ ჩავიგდებთ.

51.

XVIII. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული მამუკა ამილახვარის მიერ აბდულა და ოსმანა თოფჩიაშვილ ებისადმი. დედანი, 27 × 21,5 სმ, დაწერილია მხედრული XVIII-ს-ის ხელით თეთრ ქაღალდზე. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ სამწერტილია ნახმარი საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 4697.

ქ. ესე წიგნი მოგეც მე, მამუკამ ამილახვარმა შენ, თოფჩიაშვილს აბდულას და ოსმანა შენს ოსმანას და ავთანდილს და ძალლუასა და შვილს და მომავალს სახლისა თქვენისასა,—ასე რომ ნაცლის-შვილის სასახლე და ალაგი გეყიდნა მისის ბალითა და ვენახითა და მისის გარეშემოთი. აქეთ შენის ვენახის მიდგმამდინ, იქით ბელიანას—შვილის მიდგმამდინ, ქვეით ჯანჯიქაურის მიდგმამდინ, კიდევე სვიმონას-შვილის მიდგმამდინ, აქეთ შენის სათივის მიდგმამდინ [გ]ქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმან ყოველის კაცის უცილებელი. არის ამისი მოწამე თავათ ღმერთი, მერმე მისი წმინდანი,—კაცთაგან ოძელი ბეჟან, ონიაშვილი დალაქი სეხნია და იოსებას-შვილი დანიელ და ყაზარა და ხოტეველი ხანანა. მე, ბეჟას დამიწერია.

მამუ- კი

52.

1800 წ. განაჩენის წიგნი მსაჯულთშეკრებულებისა მანაშერაშვილების და ხიდირბეგის-შვილების საქმეზე. პირი საქ. ცენტრ. არქივი; ფ. 229, დავთ. 25/40.

ხიდირბეგის-შვილს ნინიას სურამელი თავისი ყმები ურიანი ისაკ, აბრამ და იმისი ძმები რომ სვეტისცხოვლის ყმობით ედავებოდნენ და ურიათ განაჩენით ფიცო დაედვათ, შემდგომად იმ განაჩენის დაწერისა, ხიდირბეგი-შვილს ნინიას მათის უმაღლესობის მეფის ვახტანგის დავთარი მიერთმია, რომელშიაც ამ მოჩივართ ურიათ ისაკ, აბრამისა და მათი ძმა მამა-ბიძებისა და განაყოფის სახელები სურამში ხიდირბეგის-შვილის ყმად ეწერა. მათს უმაღლესობას მეფეს მეფის ვახტანგის დავთარიცა და ორნივე მოდავენი ჩვენ მსაჯულთშეკრებულებასთან წარმოეგზავნა და ოქმით ებძანა: „ეს დავთარი გაჩხრიკეთ და სამართალი ისე უსაჯეთო“. ჩვენ მეორედ უმაღლესის ბძანებისაებრ გამოძიება ვყავით და სამართალში ვალაპარაკეთ. ურიანი ამბობდნენ: „ამ მეფის ვახტანგის დავთარში რომ მანაშერა ურია ხიდირბეგის-შვილის ყმად სწერია, ჩვენ იმისი შვილები ვართ, ცხინვალთან ავიყარენით, სურამს ხიზნად მოვედით. და მძლავრებით ყმად დაგვიჭირეს და ხიზნის-შვილებად დავთარში დაგვწერესო“.

ხიდიბერგის-შვილი მიუგებდა: „თქვენ ჩემი მკვიდრნი ყმანი ხართ, როგორც ძველი დავთარი აცხადებსო და დომენტი კათალიკოზის სიგელში რომ სვეტიცხოველის ყმად მანაშე ურია, ისაკა, შალომა და იოსებ სწერია, ისინი სხვანი არიანო. რადგან შესწამებს ხოლმე ბერებეგის-შვილი, რომ თქვენ იმათი შვილები არა ხართ, ისინი სხვანი არიანო, და მეფის ვახტანგის დავთრით ყმად ეჭიდება, ამასათვის მარტო მოჩივართ ურიათაგან ფიცი კმასაყოფელად ვერ შევრაცხეთ და ჩვენ რომ განაჩენით მარტო მოჩივართ ურიათ ფიცი დავადევით, იმავე განაჩენს, მეფის ვახტანგის დავთრით, რომელშიაც ხიდიბერგის-შვილის ყმად აცხადებს, მხოლოდ ეს შევსძინეთ, რომ ორის შეგდებულის მოწმით შეფიცონ. ორი ურია სურამიდან და ორი ურია გცხინვალისა, რომელიც ხიდიბერგის-შვილს უნდოდა, შეუგდოს. ოთხში ორი იშოონ და ხუთავ ძმა ორის მოწმით ავალიანთ დაბადებაზე ასე შეჭფიცონ, რომ: „რომელიც დომენტი კათალიკოზის სიგელში ურიანი მანაშერა, ისაკა, შალომა და იოსებ სწერია სვეტიცხოველის ყმად, ჩვენ იმათი შვილებიც ვიყვეთ და სვეტიცხოველის ყმანიც ვიყენეთ, თუ არ მძლავრებით, სამართლით თქვენ ჩვენთან საბატონყმოდ საქმე არა გქონდესთ.“ თუ ასე შეჭფიცეს, დარჩება სვეტიცხოველს და თუ ვერ შეჭფიცეს, დარჩებათ ხიდიბერგის-შვილს. ბატონო სალხუჯეს-არმის-ეშიგალასბაშო ალექსანდრე, ასე აღასრულე. ივლისის [დ]... ქკს უპც: ქ. ამ ურიების მხარეს მოდავენო რომ ამბობდენ, ურიათ მოფიცარი არ აქესო, ამავე გამოძიება ვყავთ. ახალდაბელმა ურია ისაკამ მოგვახსენა მოსამართლეთ: „დედოფალთან სარჩელი გგქონდა და განაჩენით ლეჩხუმელთ ურიათ შეგდებული მოფიცარი დაედვათო“. კიდევ ამირაჯიბმა ზაზამ იმოწმა: მე იასაული ვიყავ, რომ ფალავანდიანთ ურიაებს შეგდებული მოფიცარი დაედვათ და ისე შეჭფიცესო“. ამით უმეტესად დავამტკიცეთ, რომ როგორც ამ განაჩენში სწერია, ასე უნდა აღსრულდეს

ადგილი ბეჭდის	ადგილი ბეჭდის	ადგილი ბეჭდის	ადგილი ბეჭდის	ადგილი ბეჭდის	ადგილი ბეჭდის
------------------	------------------	------------------	------------------	------------------	------------------

ჩვენ სრულიად ქართლისა და კახეთისა და სხვათა მეფე გიორგი ამ განჩინებას ვამტკიცებ. ივლისის 3, ქკს უპც.

სხვა ხელით: ასლთან სწორ არს თა გ. რატივეი.

53.

1800 წ. ყმობის წიგნი, მიცემული მანაშერაშვილების მიერ ხი-
ლირბეგიშვილისადმი. პირი. ანმეტი. საქ. ცენტრ. არქივი. ფონდი
239, დავთარი 25/45.

ესე წიგნი მოგართვი მე, შენმა ყმაბა მანაშერაშვილმა აბრამამა და
ჩემ[მა] შვილმა იოსებამა და აბიათარმა შენ, ბატონს ჩემს ხილირბეგის-
შვილს ივანეს, შვილსა შენს დავითს და დემეტრესა;—ასე რომა მე
და თქვენ ბატონყმობაზე ლაპარაკი მოგვევიდა ძალზე. ბატონთანა და
კათალიკოზთანა ვჩიოდით, დიდხანაც (sic) ვიდავეთ და ვილაპარა-
კეთ, მაგრამა ღმერთმა და სამართალმა ჩემი თავი შენ მოგცა ყმათა.
დღეს და დღეის იქითა, ვფიცამ ღმერთსა და ჩემს დაბადებას, შენს
უკეთესი არც ბატონი მინდოდეს, არც ძველთაგან მყოლოდეს. ახლა
მომიცემია თავდებათ ღმერთი და ჩემი წმიდა დაბადებაი. კაცთა-
გან კაკონაშვილი აკოფა, კოჟიას დავითა. თუ დღეს ან დღეის იქით
ან ბატონთან გიჩვილო, ან შენი ურიგო ან ბატონთან ან ყმასთან
ვთქვა და გიმტყუნო, ჩემში დანაშაული ნახო რამე, ამ ჩემ[მა] თავ-
დებებმა პასუხი მოგცენ და მე ამა ჩემს თავდებებს თუ უმტყუნო
რამე, ღმერთთან და ბატონთან პასუხი გავცე. თუ უმტროთა და უხ-
თოთ, ან მტერმა ან სიკვდილმა არ აყარა, თავის ნებით აიყარა და
წავიდეს საღმე, პასუხი ჩვენ მოგცეთ. არის ამისი მოწმე ალელი
მოშენაშვილი (?) გაბრიელა, სფასუას-შვილი როსტომა. მე კაკონას-
შვილს აკოფას დამიწერია აბრამას ყაბულობით. მოწამეცა ვარ და
ყაბულობა მაქვს ამისი. დაიწერა კათათვის კე, ქკს უპპ. 0 +

მართალია, ფიცი შემოგვაგდეს. ოთხის მოფიცვით ფიცი და-
გვედვა და ველარ შემოგფიცეთ. ღმერთმაც და სამართალმაც ჩემი
თავი შენ მოგცათ. ამა წიგნისა მე აკოფა და კოჟიას-შვილი დავით
სამის წლის თავდები ვართ. ქკს უპპ

სხვა ხელით: ასლთან სწორობს. თქდ რატიევი.

54.

XVIII. ს. ბოლო. გაფრთხილების წიგნი გიორგი წულუკიძისა ქუ-
თათურ გაჭრებისადმი. დედანი, 28×14 სმ, დაწერილია თეთრქალაღ-
ზე მხედრული XVIII ს. ხელით. განკვეთილობის ნიშანი ნახმარი
არ არის. აქვს მოგვიანო დროის მინაწერი ქართულ და რუსულ
ენებზე და უხის რუსული ბეჭედი. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი
№ 226, საბუთი № 2246.

ლეთის¹ შეწენითა, რომელიცა გვებრძანა ჩვენი კელმწიფის
კეთილმსახურის მეფის სოლომონისგან მეორისა მეფისაგან საფიც-

¹ სწვრია: თის.

რით და დამტკიცებულისა წმიდათ მოწამეთ მონასტრისა მიწა-წყლისა, როგორც ძველათ ყოფილა ძველ საფიცარშიდ მონასტრის ადგილი და მიწა-წყალი, ახლაც ისე უცილოდ დაგვიწებებია. მონასტრის ადგილში ქუთათურმა ვაჰარმა, სომეხი იყოს, თუ ურია, ან სხვა რჯულის ვინმე ვაჰარი, უკითხავად არ დაეცილოს მონასტრის მიწა-წყალსა არავინ. როგორც ჩვენ გაახლებულს საფიცარში სწერია, ისე ემსახურონ მონასტერს და უკითხავად არც შეშა მოიკრას, არც თევზაობა იქნას და არც ყანის ღობე მოიაროს ვინმე, არც ცხენის შეშვება იქმნეს, თორემ ჩვენი ხელმწიფისაგან მეფისა და დედოფლისაგან ხომ წიგნით ბრძანება გვაქუს წანახთენი და უკითხავათ შესვლა მონასტრის მიწა-წყალში, ჩვენ ბძანება ასე გვაქუს, გიორგი სარდალ-მოურავს წულუკიძეს: წანახდენი და დასაკლისი მონასტრის კაცის ერთი ორად უნდა მოვითხოვოთ. რაც ქუთათურის ვაჰრისაგან დაკლებიათ, ასე დაგვითხოვინართ: ქუთათური კაცი წინამძღვრის უდასტურაოთ. ნუ შეხვალთ მის მონასტრის მიწა-წყალში. ასე, ლუთის მოწყალებით, ბძანება მაქუს ჩვენი ხელმწიფისაგან, ყოველმა იცოდეთ, მოვიკითხავთ.

წულუკიძე
გიორგი

55.

1801 წ. 3 თებერვალი. სიგლის განახლება დავით მეფისძის მიერ. პირი. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი 229, დავთარი 25/42.

მათის იმპერატორების დიდებულება ყ-დ მოწყალის ხელმწიფის ნებით ჩუენ სრულიად¹ საქართველომასა და სხუათა მემკვიდრემ და მმართველმან რუსეთის ლენერალ-ლეიტენანტმა და კავალერმან მეფის გიორგი მეათსამშემეტისა ძემან დავით ხელახლა განვაახლე შეწირულება ესე და შემოგწირე აღრიდანვე შეწირული ურიები მანა-შერაშვილები ხახამი ისაკია, დავით, აბრამია, მანვახა, მოშია, შენ დიდაც ცათა მობაძაცხა და სამოციქულო კათოლიკე ეკლესიასა მცხეთას და მას შინა ღვთივ²-აღმართებულსა სვეტსა ცხოველსა. კვართსა საუფლოსა და მირონსა უკვდავმოფელსა, რათა ამიერითგან წერილთა ამათ იყოს განახლებული შეწირულება ესე მტკიცედ და უცვალებლად და ნუშკა ვინ იქნებთან მკადრენი შემდგომათაც შინა³ შეხებად და შლად შეწირულებასა ამის წერილისა, რათა არა დიდსა

¹ სწერია: სდ.

² სწერია: ღივ.

³ სწერია: შა.

მას ეკლესიისა რისხვისა ქვეშე შევარდნენ, არამედ იყვნენ დამამტკბ-
ცებელნი ამისნი, რომლისათვისცა მიიღებენ მადლსა და კურთხევასა
ღვთისაგან უკუნისამდე. ამინ. აღიწერა წელსა ჩჲა. თებერვლის (გ)
ქკს უბთ. [სხვა ხელით]: ასლთან სწორობს: თ-დ რატიევი ადგილი
ბეჭდის

56.

1802 წ. 2/VI. წყალობის წიგნი, მიცემული გენათელ მი-
ტროპოლიტ ექვთიმის მიერ გელათის მონასტრისადმი. დედანი.
385×19 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. გან-
კვეთილობის ნიშნად აქა-იქ ნახმარია წერტილი და ორწერ-
ტილი. ქუთ. მხარეთმც. მუზ., № 1007.

ქ. წყალობითა ღვთისათა ჩვენ, ყოვლად სამღვდელმ გენათელ
მიტროპოლიტმან ეფეთიმომ ესე მტკიცე წყალობის წიგნი გიბოძე
თქვენ, ჩემის ეკლესიის გელათის შეწირულს მკვიდრს ურიებს, შამო-
ელა ურჩის შვილებს აბრამას, შენს ძმას ყოჩოს, შალომას და ელიას
და თქვენთა შვილთა და მომავალთა;—ესრეთ და ესე ვითარად,
რომ, ქუთაის მწვანე-ყუავილაშიდ თქვენს სამოსახლოს გვერდზედ
გელათის ეკლესიის შეწირულს მიწაზედ სხვა ურია ესახლა, მარა ის
ურია სხვაგან წავიდა და სხვა ადგილზედ დაესხლა და, რადგან მი-
წაც და თქვენც ეკლესიის შეწირული იყავით, თქვენ გიბოძეთ ის სა-
მოსახლო ისე იმ გრგვალად შემოფარგლული და, რაც იმა შამოფარ-
გლულშიდ რამე იყოს, თუ ვენახით, ჭური, უნაკლულოდ მიბოძებია.

აწ არც ჩემგან და არც შემდგომის ჩემის გენათლისაგან ეს
ბოძებული არ მოგეშალოს, ისე საუკუნოდ მიბოძებია. ამაშიდ სხვას
კაცს არავის რამე ხელი აქვსთ.

არის ამისი მოწამე კანდელაკი გიორგი, კანდელაკი ანდრია,
მოურავი ცირდილაძე სიმონ და თქვენი ხელოსანი კატაპარის-შვილი
იოსება.

აღიწერა ხელითა წინამძღვრის იოსელიანის დავითისათა წელთა
უფლისათა ჩუბ, ივნისის გ.

გენათელ მიტროპოლიტი
ექვთიმი

57.

1802 წ. 13/VI. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ზაალ ჯაფარიძის მიერ—მოშია დავითაშვილისადმი. დედანი. 26×10,5 სმ, დაწერილია ლურჯ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად აქ-იქ ნახმარია წერტილი- საქ. სახ. მუხ. ხელ. განყ. № 1208 Sd.

ქ. ლთით ესე ნასყიდობის წიგნი მოგეცი მე, ჯაფარიძემ ზაალ და ჩემა შეილმა დავით, ვახტანგ, ხოსია, გრიგოლ, ლევან შენ, დავითაშვილს მოშიას, შენს ძმას ისხაკას,—ასე რომ დამეჭირა და მოგყიდე ველის პირში ვენახი ლოლაძის სეული. ავიღე ფასი სრული, რაევარც გული შემეჯერდებოდა. მოგცეს და გიბედნეეროს ღმერთმან ყოვლის კაცის უცილებლად. არის ამისი მოწამე ჯაფარიძე ვახტანგაშვილი ოტია, გოგია, შიმშილაშვილი მოშია, კიკოლა ჯაფარიძე. მე, გიორგი მღვდელს ნანუკაშვილს დამიწერია და მოწამეცა ვარ. დაიწერა იენისის ცამეტს, ქკს უფ. + + + + +

58.

1803 წ. 6/XII ხელშეკრულების წიგნი, მიცემული ელიოზ თოთობაშვილის მიერ—რევაზ ერისთავისადმი. დედანი. 12×22,5 სმ, დაწერილია ლურჯ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად აქ-იქ ნახმარია წერტილი და ორწერტილი. საქ. სახ. მუხ. ხელ. განყ. № 8483. Hd.

ქ. ესე წიგნი მოგართვი მე, თოთობაშვილმა ელიოზამ თქვენ. ბატონს ერისთავს რევაზს¹;—ასე რომ ურიშვილის სახლის წინ, მარანს გვერდით, მარანის სახლი ავაშენე თქვენის ბრძანებით იასშვილის მამულში, როდესაც თქვენ ინებებთ, თქვენი მამული თქვენვე მირთვით და როდესაც ავიყარო, ეს სა[ხ]ლ-კარც ხელშეუვალად ღმერთმან გამარჯვებაში მოგახმაროს. არის ამისი მოწამე თავათ ღმერთი და კაცთაგან ბარათაშვილი იოსებ და მეარაყიშვილი პეპან და მეარაყის-შვილ[ს] ნონიას დამიწერია ამ თოთობაშვილის სიტყვითა და მოწამეცა ვარ ამისი.

დაიწერა ქრისტეშობა თვესა ვ, ქკს უფ. +

¹ სწერია: რევაზს.

59.

1803 წ. 19/I. მზითვის წიგნი, მიცემული დედოფალის დარეჯანის მიერ მეფის ასულის ანასტასიასადმი. დედანი. 66X26,5 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით განკვეთილობის ნიშნად აქ-იქ ნახმარია მძიმე და წერტილი, ტექსტის დასასრულს სამი წერტილი. საქ. მუზ. ხელ. განყ. № 5342 Hd.

ქ. ჩვენ, საქართველოს დედოფალმან დადიანის ასულმან დარეჯან მოგეცით სამკვიდროდ და საშვილიშვილოდ თქვენ, უგანათლებულესს მეფის ასულს ჩემს სასურველს შვილს ანასტასიას ჩემი საკუთარი სადედოფლო სოფელი ხეობის ახალდაბა თვისითა სამართლიანის სამძღვრითა, მითითა, ბარიითა, წყლითა, წისქვილითა და ერთობ იქაურის ყმებითა, რომელნიც იმყოფებიან ქართველნი, სომეხნი, ანუ ურიანი, მიზეზითა ამით, რომელ შემოკლებამან სიცოცხლისა მლთისადმი განსვენებულის მათის უმაღლესობის მეუღლისა ჩემის და მამისა შენის მეფის ირაკლი თეიმურაზის ძისამან დაანარჩუნა ჟამსა თვისსა მოცემა შენდა შესაფერისა მზითვისა, რომლისაცა გქონდა შენ წილხდომილოება სჯულიერისა და თვითბუნებითისა სამართლით და ესოდენ გრძელსა ჟამსა ითმენდი და ითმენ ჯერეთ მიუღებლობასა მის შენისა წილისასა, რომელსაცა არქონების გამო სხვისაცა საცხოვრებელისა გზედევდი უმეტეს საზომისა მწუხარედ; თუმცა ესეცა მოცემული ჩემგან არცა მცირედ მოგცემს თქვენ კმაყოფასა სრულსაყოფელად თქვენის მდგომარეობისა, გარნა მიიღე ესე ჩემ მიერ ნუგეშის ცემისათვის თქვენისა საჭიროებისა და გარდა იმისა, ამასთანვე გაიმედოვნებ თქვენ, რომელ მისი იმპერატორებითი დიდებულება ყოვლად უმოწყალესი ხელმწიფე, მიმღებელი თავსაზედა თვისსა საქართველოს სამეფოს მმართველობისა არა დაგაგდებს თქვენ თვისითა ერთმთავრულითა მოწყალებითა უმზითვოდ.

ალიწერა იანვრის ით დღეს, ჩყვ წელს, ხოლო ქართულსა

ქქს უუა.

დედოფალი
დარეჯან

60.

1803 წ. შეწირულობის წიგნი, მიცემული იმერეთის დედოფალი მარიამის მიერ... დედანი. 50X37,8 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშანი არეულადაა ნახმარი: ზოგან წერტილი, ორ-წერტილი, მძიმე, წერტილ-მძიმე.

ძეგლი მოხატულია, ტექსტის დასაწყისში ზევით მარცხნივ გამოსახულია დავით მეფე, მარჯვნივ კი კონსტანტინე მეფე, რომელთაც მარჯვენა ხელში მახვილი და მარცხენა ხელში კი ხატი უჭირავთ. მათს შუაში გამოსახულია ხარება, რომლის ქვეშაც გვირ-

გვინია გამოსახული წრეში ასომთავრული ინიციალებით. თვით ასო ქანში გამოყვანილია მტრედი (თახე) ანგელ.ზი (შუაში) ქვევით კუდთან კი ურჩხული, რომელსაც პირში მახვილი აქვს ჩაცმული. საბუთი ექვს ალაგას ამოკმულია და ამოხეული, ზოგან მცირედ და ზოგან კი 10 კვ. სმ. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 530.

ქ. ნებითა და შეწევნითა დაუსაბამოსა და დაუსრულებელისა მამისა და ძისა და ყოვლად წმიდისა სულისათა და საფარველითა ყოვლად წმიდისა ხარებისა ღთის მშობელისათა და წმიდათა ამათ მოწამეთა დავით და კონსტანტინე უძლეველთა მარტივლთათა, რომლისა ესე მცირე ტაძარი შენ არ სადიდებელად ღთისა და სამკურნა. ლოდ სარწმუნოებით ამათ და მოლტოვლითა, რომლისათვის მაქუნდა მეცა ფრიად¹ სასოება და სიყუარული წიდათა ლარნაკთა თქუენთა მსახურებისა. ზი შვიდ-წილ უძლეველნო მარტივლნო, წმიდათა დიდნო მოწამენო დავით და კონსტანტინე; ამისათვის სარწმუნოებით მოსრულმან სასოებით და კრძალვით მეამბორეგან წმიდათა ამათ ნაწილთა თქუენთამან სრულიად იმერთა დედოფალმან დადიანის ასულმან მარიამ, გიძლუნით და შემოგწირეთ ფრიადითა გულს-მოდგინებითა და სურვილითა ქუთაისს ჰურია აბრამა და დავითა შამიელაშვილი თავისის ცოლშვილით; მიიღეთ მცირე ესე შესაწირავი და ნაცულად მაგეთ წმიდითა მეოხებითა თქუენითა ქრისტეს შეუფისაგან ვედრებისა ამის ჩემისა კეთილად სრულყოფა, რომლისათვის ვმოქენებ თქვენდა მიმართ და ამათანა მომანიჭეთ მე ფარვა და შეწევნა თქუენი და სიმრთელით და მშვიდობით დაცუა ამასა ცხოვრებასა, რათა სათნოდ ღთისა ვსცხონებოდეთ და მერმესა მას ცხოვრება საუკუნო.

აწ რომელმანცა ესე ჩვენგან შეწირული გამოგწიროსთ დიდმან ანუ მცირემან და დახსნას წერილი ესე, მისცეს მას უფალმან² შიშთილი იუდასი, მეხისტება დიოსკორესი, ცოცხლივ დანთქმა დათან [და] აბირონისი და იყავნ წყეულ კრულ და შეჩუპნებულ სააქაოსა³ და საუკუნესა მას. ხოლოდ დამამტკიცებელნი ამისნი იყავნ კურთხეულ⁴ კურთხევითა აბრაჰამიანითა. ამინ. არის ამისი მოწამე თვით დაუსაბამო ღი და კაცთაგან კარისა ჩვენისა განმგენი

¹ სწვრია- ფრდ

² სწვრია: უნ

³ სწვრია: სააქაოსა.

⁴ სწვრია: კუნლ.

დიდნი და მცირენი ერთობით ყოველნივე¹. ხოლო აღიწერა კარისა ზენისა მხატვარისა დავით ქართველისათა, რომელი მოწამეცა არს. ქეს აქეთ ჩუგ, თთუჲსა დეკემბერსა ი¹დ. [ხვეულად]. ქსრულიად ამერთა მეფე დავითიანი მეორე სოლომონ

გამტკიცებ წიგნსა ამას.

მეფე იმე
რთა სო
ლომონ

დედოფალი
მარია

61.

1807 წ. ახლო. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული მარდახა პაპუნა-შვილის მიერ—ისრაელა ჯინჯიხაშვილისა, მისი შვილების სიმონა და გაბრიელისადმი. დედანი, 33,2X44,6 სმ., დაწერილია თეთრ ქაღალზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშანი არა აქვს. საბუთი უთარიღოა. ქაღალდის ჭვირნიშანი 1807 წელს უჩვენებს. საქ. სახ. მუხ. ხელ. განყ. № 671 დკ.

ქ. ესე ნასყიდობის წიგნი და სიგელი მოგეცი პაპუნაშვილმა ურიამა მარდახამა შენ, ქარელელსა ჯინჯიხაშვილსა ისრაელას და შვილსა შენსა სიმონასა და გაბრიელას, სახლისა მომავალს შენსა;— დამეჭირა და მოგყიდე ჩემი. მამისა და პაპის ნასყიდი ჯომარდობისაგან მოსყიდული ვენახისა და დუქნის ალაგი, რაც ამ ძველს სიგელში უწერს, მიდგამ-მოდგამითა, გზითა და შესავალ-გამოსავლითა. ამიღია ფასი სრული, რითაც ჩემი გული შესჯერდებოდა. არავინ იყოს ამისი მცილე თვინიერ ერთი ღვთის მეტი. გქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმა, როგორც შენი გული სთხოვდეს. ვი¹აც გინდა მიყიდო, ხელი გეწიფებოდეს. არის ამის მოწამე თავათ ღმერთი და ყოველი მისი წმინდანი და კაცთაგან წიწაშვილი აბრამ ხახამი დამსწრე და მოწამე, პაპისიმედაშვილი ისხაკა დამსწრე და მოწამე. არის ამის დამსწრე და მოწამე მასურაშვილი პეტრე და გორელს მეჩითე ლევანს დამიწერია ამ პაპუნაშვილის ურიას სიტყვითა და მოწამეც ვარ ამისი.

დაიწერა მარტის კ ○ ○ ○ +

¹ სწერია: ვნივე.

62.

1807 წ. 15/VII. ამხანაგობის წიგნი, მიცემული ისხაკა ჩიკვაშვილის მიერ . . . . ნიკოლოზისადმი. დედანი. მარჯვენა აშია მცირედ დაზიანებულია. 34×17 სმ, დაწერილია ლურჯ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველ სიტყვის შემდეგ ნახმარია წერტილი. ქუთ. მხარეთმც. მუხ. № 1921.

ქ. ხოთი ესე აფხანაგობის წიგნი დაგიწერე და მოგეცი მე ჩიკვაშვილმა ისხაკამ შენ . . . .¹ ნიკოლოზს, ასე რომ ცხრასს ორმ[ოცი] ყურუში ავიღე შენგან საღი ოსმალოს თეთრი, რომ იქს ამისი ნახევარი ოთხას სამოცდა ოუთხმეტ ყურუშს. ახლა, ღმერთის ქვეშ, რასაც მოიყვანს ღმერთი ღვთის ამანათათ ორსავესი იქნება მოგება საზიაროთ და მთავნ[ი] შენი არის. სამღი შენი თეთრი ჩემს ხელათ იქნება. და ახლა ამ გზობით ცხენი ჩემი არის და სამას ორმოცი ყურუში სარმა. რასაც მოიყვანს ღმერთი, სულყველა ორივესი არისა მოგება და ზიანიდამ უფალმა დაგიფაროს, რაც მოხთება ერთი არის ამასიღ. ეს საფხანაგო წიგნი მე თითონ ისხაკას დამიწერია და ჩემი ხელი არის და ყაბულიცა მაქვს ამისი.

დაიწერა ესე აფხანაგობის წიგნი კათათვის თუთმეტ ღღეს გასულს, ჩუზ. მე გლახაშვილი სტეფანა მოწამე ვარ ამ ზემო ნაწერისა ნიკოლოზს სიტყვით და ისხაკას სიტყვით. [მარცხენა არშიაზე აქვს შემდეგი შინაარსის მინაწერი]: ქ. ჩუზ სამას ორმოცი ყურუშისაგან დაეხარჯე ორმოცი ყურუში. ეს ჩემი ხელი მომიწერია თითონ ისხაკას.

63.

1808 წ. 15/V. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ურია ჯინჯიხაშვილის, სვიმონა და გაბრიელა ისრაელას-შვილის მიერ ატენელის კარიჭაშვილისადმი. დედანი. 36,5×22 სმ, დაწერილია ლურჯ ქაღალდზე მხედრული ხელით. ანმეტი. განკვეთილობის ნიშანი არა აქვს. სპ. სახ. მუხ. ხელ. განყ. № 660 dq.

ქ. ნებიტა და შეწვენიტა მხთისათა ამიერიტგან უკუნისამღი ხანთა და ჟამთა მტკიცე და უცვალეგელი ნასყიდობის წიგნი და სიგელი მო[გე]ცი და მოგყიდე კარელელმა ურიამა ჯინჯიხაშვილმა ისრაელის შვილმა სვიმონამა და გაბრიელამა შენ, ატენელს სიონელს კარიჭაშვილს ნასყიდაშვილს მლდელს ივანეს და შვილსა შენსა სვიმონსა და იოსებსა და გრიგოლსა და ძმისწულსა შენსა ივანესა, ეგნატესა, იესესა და მამავალთა სახლისა შენისათა ჩვენგანაც ნასყიდი ატენში სიონთან ბქვენს უბანში ვენახის და ღუქნის¹ ალაგი, იქით ნონ[ა]შვილის ვენახის მიდგამამღი, მეორე გვერდი ღედისიშვილის

¹ აქ ტექსტს აკლას.

² სწერია: ღუქანს.

ლუქანს მიღმამდნი, ერთი გვერდი თურქულას მიღმამდინ, ბოლოს-წყლამდინ თავისი წყლითა და თავისი გზით, შესავლითა და გასავლითა, თავისი სამართლიან სამძღრის მიღმამდინ თქვენთვინ მოგვიყიდნია, ავიღევით ფასი სრული და უკლებელი, რითაც ჩვენი გული შეგჯერდებოდა. ჩვენი თქვენზე აღარა დარჩომილა-რა. ღმერთმა მოგცეს და გიბედნიეროს. ღმერთმა ასე მოგახმაროს, [როგორც სხვა] ბედნიერს მონასყიდეს მოხმაროდეს. არის ამის მოწამე თავად ღმერთი და ყოველი მისი წმინდანი. კაცთაგან—ოქრუაშვილი იოვანე მღვდელი, ოქრუაშვილი გიორგი მღვდელი, ლაშქარაშვილი გოგია, დავალიშვილი სოსია, ნონიკაშვილი პატარკაცი, მუქნიაშვილი მამასახლისი იოსებ და მე, პაპუნა თურქისაძეს ამათი სიტყვით [დამიწერია] და მოწამეც ვარ ამ წერილისა და სიგლისა.

ღაიწერა მღთის სახელზე. აღიწერა მაისის ნახევარს, ქკს ჩყ

64.

1808 წ. შეწირულობის წიგნი, მიცემული მეფე ალექსანდრეს შვილიშვილი ბარბარეს მიერ ნიკორწმინდის ეკლესიისადმი. დედანი, 44X28,4 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ნახმარია ხან წერტილი, ხან მძიმე, ხან ორწერტილი არეულად. ტექსტს აქვს შემდეგ დროინდელი მინაწერები ქართულ და რუსულ ენებზე და უზის რუსული ბეჭედი. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 226, საბ. № 5152.

სიტყვას არსისა სადგურსა და სიტყვერთა ცხოვართა ჰეშმა-რიტსა მწყემსსა, მცუპლსა და მფარველსა წინაშე¹ საყდრისა ქრისტესსა² მდგომარესა დიდსა მღვდელმთავარსა, კიდეთა სოფლისათა განმანათლებელსა ნიკოლოზს გიძღვენი მცირედი ძღვენი მე, ბატონიშვილმან მეფის ალექსანდრეს და მეფის ირკალის შვილის შვილმან ბარბარემ და შემოგწირე სასოებითსა ოხად სულისა ჩემისა, რამეთუ³ შენზედა მაქვს სასოება. წმიდაო⁴, იღვაწე სულისა ჩემისათვის წინაშე ასულისა⁷ და ითხოვე მოტევება შეცულობათა ჩემთა და იღვწიდი და ჰფარევი ძეთა და ასულთა ჩემთა წმიდითა საფარველითა შენითა, დიდო მღვდელმთავარო, მიიღე ჩემ მიერ შემოწირული მცირედი ძღვენი, ვითარცა⁵ სახიერმან ღმერთმან⁶ მიითვლა კეთილად

¹ სწერია: წე.

² სწერია: ქესსა.

³ სწერია: რ.

⁴ სწერია: წო.

⁵ სწერია: ვა.

⁶ სწერია: ღთნ.

დედაკაცისაგან შეწირული მცირედი მწვლილი არათუ შენისა არს ღირსი მადლით ასათ¹ ქმნილისა მაგისა ასივ სულისა, ანუ თუ ჩემისა სათანადოჲსა მსახურებისა, არამედ² სასოებისა ჩემის შენდა მომართ დიდისა და სიყვარულისა შემოგწირე გლეხი ერთი რაჲს აგარას მოსახლე ბერიკა ბიბილაშვილი და მისი შვილები სიმონიკა და დავით და მისი ძმისწული ივანიკა თავისის ცოლშვილით, ადგილმამულით და რისაც მქონებელნი არიან.

პეტრე სომეხი, ქუთაის მოსახლე, ტატულას ძმა თავის ცოლშვილით და რისაც მქონებელი არის, აბრამა ურია მო'მაშვილი თავის ცოლშვილით და რისაც მქონებელი არის. ესენი შენდა მომართ ძღვნად დამისხამნ და შენის წმიდის³ ეკლესიისათვის შემიწირავეს საოხად მდაბლისა მცოდნელისა სულისა ჩემისა, აღსაზრდელად ძეთა და ასულთა ჩემთა. ხოლო⁴ რომელმანცა ძემან კაცისამან იმძლავროს და მოგილოს შეწირული ესე და გამოსწიროს, შერისხენ კვერთხითა ძლიერებისა შენისათა და რისხვითა კრულებისა შენისათა. შეჰკარ წარსაწყმედელად აქა აღსპობითა ოესლისა მისისათა, და მუნ საუკუნესა სატანჯველითა საწყალობელითა. არის ამისი მოწამე მათი ყოვლად⁵ სამღვდელოება გაენათელი მიტროპოლიტი ეფთიმე, ავალიშვილი ბეჟან, დედოფლის მოძღვარი იშხნელი ნიკოლოზ. მე არხიზანდრიტმან ზაქარიამ ავსწერე ეს შეწირულობის ავთრათი წელთა ჩყც, აგვიტოსა კდ.

ბატონიშვილი
ბარბარე

ქ. ჩვენ ყოვლად სამღვდლო გაენათელ მიტროპოლიტი ეფთვიმი ვამტკიცებ ნებითა ღვთისათა ამ ბატონიშვილის ბარბარეს შეწირულების დავთარსა ამას და შემშლელს ამისსა ვსწყევ და შევაჩვენებ

ზეგარდმოთა მოცემულითა ჩვენდამი კემწიფობითა

გენათელ
მიტროპოლიტი
ეფთიმე.

ქ. ჩვენ, წულუკიძე დავით და ძე ჩემი ბერი ვამტკიცებთ წიგნსა ამას ნებითა მღთისითა.

წულუკიძე
დავითი

მე, წულუკიძის ძე კიკო ვამტკიცებ წიგნსა ამასა ნებითა ღთისათა +

¹ სწერია ას'თ.

² სწერია: ა'დ.

³ სწერია: წ'ის.

⁴ სწერია: ხ'.

⁵ სწერია: ყ'დ.

ქ. ჩვენ, სრულიად¹ იმერთა მეფეთ-მეფე დავითიანი მეორე სოლომონ და თანაერთხორცი ჩემი-დედუფალთ - დედუფალი დადიანის ასული მარიამ დისა ჩემისა სასურველისა შეწირულებასა ამას ვამტკიცებთ ნებითა ღმრთისათა წელთა უფლისათა ჩ ყ ს

მეფე იმერთა
სოლომონ

დედოფალი
მარიამ

ჩვენ, ყოვლად² სამღვდელო ქუთათელ მიტროპოლიტი დოსითეს ვამტკიცებ ბატონისშვილის ბარბარას შეწირულების სიგელსა ამას. დაშლად კელმყოფელსა ამისსა ვსწყევ და შევაჩვენებ ჩვენ-დამო მოცემულითა ზეგარდმოისა მადლითა და კელმწიფებითა. ამინ.

ყ დ სამღვდელო
ქუთათელი
მიტროპოლიტი
დოსითეოს

65.

1809 წ. ახლო. არზა, მიცემული ანა აბაშიძის მიერ—ღუბერ-ნატორ ახვერდოვისადმი. დედანი. 37X22,5 სმ. დაწერილია ლურჯ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშანი არა აქვს, თარიღი არ აქვს. ქაღალდის ჭვირნიშანი 1808 წელს უჩვენებს. საჭ. სახ. მუხ. ხელ. განყ. № 8109 Hd.

ლუბერნატორთან.

მის მსგელოებას უფალს საქართველოს მმართველს არტერელის ღენერალ მაიორს და კავალერს თეოდორ ისაიჩს ახვერდოვს

თავადი აბაშიძის კნეინა ანასაგან

მოხსენება.

ჩემი ბარათში ნარგები ყმა ერთი კომლი სურამს მცხოვრებელი ურია ამ წელს ამეყარა და ქაიხოსრო წერეთელთან მისულა ჩემის სძლის ანანას სიტყვით. რადგან ამისი სიძე არის, იმისთვის აღარ მანებებს და ახლა რაც საქართველოში თეთრი ჰქონია გაცემული, წიგნი მოუტია, ყველამ მოეცითო, თორემ არავის შეგარჩენო. სადაც თეთრი ჰქონია, ისიც აუღია და იმერეთს გარდაუტანია. რაც საქართველოში დამაკლო მწუხარება ჩემმა რძალმა, ახლა იქიდან მაწუხებს. ვითხოვ უბძანოთ ჩემს სძალსა, რომ მისწეროს თავის სიძეს, ჩემი ურია მიბოძოს და, თუ ჩემს სძალს სიტყვა აქვს რამე, სასამართლო

¹ სწერია: ს'დ.

² სწერია: ყ'დ.

ბევრი არის და უმისოდ იმერეთიდან ნუ გვაწუხებს. როგორადაც ამასთან წარმოდგენილის წერილით ცნობთ ჩემის სძლის ნამოქმედარს, რომელიც ახლა გამოუგზავნია ჩემ მაზლს სვიმონს აბაშიძეს და გასინჯეთ ნამოქმედარი ჩემის სძლისაგან. ჩვენ საქართველოს მმართველობას უნდა ვეხვეწებოდეთ, თუ უმორჩილო და წინააღმდეგი არის ვინმე ჩვენი ყმა, მაგრამ იმერეთიდანაც ასე გვაშინებს და ასე მძლავრობს და საქართველოში ხომ რა საკვირველია. თუმცა ჩემი ობოლი იმერეთს ვერ გადავა, მაგრამ თუ მმართველობის ფიქრი არ ექნება, ჩემის ურჩის ბადალს იმათ ურჩის ჩვენც დაეხელებთ, რომ დავიჭიროთ. მოგეხსენებათ ურჩის სამსახური. იმის მეტი თეთრით მოსამსახურე მე არავინ მყვანდა. ისიც ასე წამართვა და თავის ქალს გაუგზავნა.

66.

1809 წ. წყალობის წიგნი, მიცემული იმერთა დედოფლის მარიამის მიერ—გრიგოლ წერეთლისადმი. პირი. 34×21,6 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშანი არა აქვს. საქ. სახ. მუზ. ხელ. განყ. № 1157 Sd.

ქ. წყალობითა ღთისათა ჩვენ, ერთხორცმან იმერთა მეფის სოლომონ არჩილის ძისამან დედოფალთ-დედოფალმან მარიამ ესე სამარადისო წყალობა გიყავი შენ, ჩემს შვილად გაზრდილს და სიყრმიდან ჩემგან აღზრდილს საღთხუცისძე წერეთელს გრიგოლს;—ესე და ესე ვითარად, რომელ, რადგან ჩუენი გაზრდილი იყავ შვილად და ჩემი ძმის მანუჩარის ქალი ელისაბედიც ჩემდა შვილად მოგეცი, ამისთვის ვალი იყო ჩვენგან შენი წყალობა და მისდა მზითვად მოგეცი ჩვენი საკუთარი სათავისთაო ურჩი სამი ძმა საჩხერეს მოსახლე თეთრუაშვილები: ორი ხახამი მოშა და ისხრაკა და არონა მათის ცოლშვილითა და საცხოვრებლით. აწ ეს წყალობა არც ჩვენგან და არც ჩვენთა შემდგომთაგან არ მოგეშალოს არც თქვენ და არც თქვენს შვილსა და მომავალს. ამა საქმისათვის რომ მამაშენიც გვეყვოდრა და თქვენი სიყვარულისა და ერთგულებისათვის ეს წყალობა შენთვის მიქნია და, ვინც და რამანც ძემან კაცისამან ეს წყალობა მოგიშალოს, ისიც შეიშლება სჯულის ქრისტიანობისაგან და მასაც რისხავს წმინდა სამება.

არის ამისი მოწამე ჩემი მოძღვარი იშხნელი ნიკოლოზ. აღიწერა თვით ჩემის ნებით ჩემსა სასახლეშიდ ჩემის დიაკუნის ჩიხლაძის ხელითა. ქეს აქეთ ჩყთ, აგვისტოს იდ.

იმერთა
დედოფალი მარიამ

67.

1809 წ. 13/IX. წერილი ტერმიხაელ გორძაკალისა ანა ამილახვარის ასულისადმი. დედანი. 21,8×18,2 სმ, დაწერილია ლურჯ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველ სიტყვის შემდეგ ნახშირია წერტილი. საქ. სახ. მუზ. ხელ. განყ. № 8214 Hd.

მის მაღალბრწყინვალებას ბატონს
ამილახვრის ასულს ანნას, მოწყალე ხელმწიფეს.

ქ. რომელიც ამას წინათ თქვენის ყმის ტოპიაშვილის ელიას მიზეზით არზი გახელით, თქვენც პასუხი გეპოძებინათ, მაგრამ სრულად ვერ ვრწმუნდებოდი ჩვენს წერილს, რომ ვითამც ელია თქვენის ყმობიდან განთავისუფლებულიყო, ან ვერ მოგვეყვანა. იმ ჟამადაც აქ არ გახლდი, თორემ აყრა არ შე[ე]ძლო. აწ თქვენის წერილის და იმედის ბოძებით ამ თვის იბ, თავისის ქულფათით აქ სურამს გეახლათ და თავდებათ ჩვენ უდგავართ და თავისი სიმამრი ისხაკ ხახამიც, რომ თქვენს ბრძანებას სისრულე მისცე და თავისი ებოძოს, რომ გაძლება შესძლოს. მის ბრწყინვალებას დავით თარხანოვსაც ებოძებინა ორჯონიკიძისათვის წერილი, მაგრამ არა ჩანს რა და ყმა თქვენი. თუ ებოძება, თქვენგან მოწყალეობა იქნება და სამსახურს შეიძლებს. და თუმც გლახათ დაშთება, რა თქვენი სახელია, ან რა სამსახური უნდა შეიძლოს. წიგნი მოსწერე, რომ თავისი მოსცენ.

მათი მარად მლოცველი
გორძაკალი ტერმიხაელ
მოგახსენე.

სეპტემბრის ივ
წელსა 1809

68.

1809 წ. ახლო. არზა, მიცემული კნეინა ანა აბაშიძის მიერ საქართველოს მართებელ ლენერალ ახვერდოვისადმი. დედანი. 36,2×22,2 სმ., დაწერილი ლურჯ ქაღალდზე, მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნები არა აქვს. საქ. სახ. მუზ. ხელ. განყ. № 7156 Hd.

მის მსგელოებას უფალს საქართველოს მართებელს არტელერის ლენერალ მაიორს და კავალერს თეოდორ ისაიჩ ახვერდოვს.

თავადის აბაშიძის კნეინა ანნასაგან
მოხსენება.

ჩემი ბარათში ნარგები ყმა ერთი კომლი სურამს მცხოვრებელი ელია ურია ამ წელს ამეყარა და ქაიხოსრო წერეთელთან მისულა

ჩემის სძლის ანწას სიტყვით. რადგან ამისი სიძე არის, იმისთვის აღარ მანებებს და ახლა, რაც საქართველოში თეთრი ქონია გაცემული, წიგნი მოუცია: ყველამ მიეცითო, თორემ არავის შეგარჩენთ. სადაც თეთრი ქონია, ისიც აულია და იმერეთს გარღუტანია. რაც საქართველოში დამაკლო მწუხარება ჩემმა რძალმა, ახლა იქილამ მაწუხებს. ვითხოვ, უბრძანოთ ჩემს სძალსა, რომ მოსწეროს თავის სიძეს, ჩემი ურია მიბოძოს და, თუ ჩემს სძალსა სიტყვა აქვს რამე, სასამართლო ბეგრი არის და უმისოდ იმერეთილამ ნუ გვაწუხებს. როგორადაც ამასთან წარმოდგენილის წერილით სცნობთ ჩემის სძლის ნამოქმედარს, რომელიც ახლა გამოუგზავნია ჩემს მაზლს სვიმონ აბაშიძეს და გასინჯეთ ნამოქმედარი ჩემის სძლისაგან. ჩვენ საქართველოს მმართველობას უნდა ვეხვეწებოდეთ, თუ უმოჩილო და წინააღმდეგი არის ვინმე ჩვენი ყმა, მაგრამ იმერეთილამაც ასე გვაშინებს და ასე მძლავრობს და საქართველოში ხომ რა საკვირველია. თუმცა ჩემი ობოლი იმერეთს ვერ გადავა, მაგრამ თუ მმართველობისაგან არ გვეფიქრებოდეს, ჩვენც შევძლებთ, რომ იმისი ურია ქართლში ენახოთ და მაგიერად დავიჭიროთ, მაგრამ ვალი გვაქვს, რომ თქვენს აღმატებულებას გამოუცხადოთ. და ესეც მოგეხსენებათ, ურია დიდი მოსამსახურე არის ჩვენ იმის მეტი თეთრით მოსამსახურე ყმა არა გყვანდა და ისიც ჩემმა სძალმა თავის ქალს გაუგზავნა. გვევდრებით ამისი მოწყალება მოიღოთ, როგორც შეიძლებოდეს, ჩვენი ურია ისევ მოგვეცეს.

69.

XVIII—XIX ს. წილის ბარათი აგიაშვილების გაყრილობიდან. დედანი. 10,5×17 სმ, დაწერილია ლურჯ ქალაღზე მხედრული ხელით. განკვ ნიშნად აქა იქ ნახმარია წერტილი. ქუთ. მხარეთ-მც. მუზეუმი, № 1732.

სვიმონს ერგო ფარდში ურია შალომა ხახამი თავისი შვილით და ყოფით. იოანე აგიაშვილი ხელს ვაწერ. დავით აგიაშვილი ხელს ვაწერ.

სარდალ ქეშიკო უზუცესი
თავადი აგიაშვილი იოანე

70.

1810 წლის ახლო. წერილი, გაგზავნილი გრიგოლ წერეთლის მიერ დავით თარხანოვისადმი. დედანი. 20×31,8 სმ, დაწერილია ცისფერ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშანი არა აქვს. საბუთი უთარილოა. უნდა ეხებოდეს 1810 წელს: მოჩვენებული დედოფალი ეს გრიგოლ წერეთლის „გამზარდელი“ მარიამა, სოლომონ II მეფელზე. საქ. სახ. მუხ. ხელ. განყ. № 6973 Hd.

მოწყალეო ჩემო ხელმწიფე თარხანოვ დავით!

ჩემს სატრფოს პირს გაკოცებ და შენს მშვიდობას ვისურვებ. შენი წიგნი მებოძა. ქრისტემ დაგიმადლოს. ნუგეშიც კარგი[ა]. დავით, შენმა მზემ, ჩემი სიყმაწვილე განილია დედოფლის მწუხარების წიგნით. დღეში თითო წიგნი მომდის. გასინჯე ჩემი უბედურობა, რომ ყოვლის იმედის მაგიერ შემომყურებს და მეც ვერ შევეწიე და ველარ უყურე თქვენს წიგნს[ი]. კიდევ და კიდევ რომ წიგნი მომივიდა და ექვსი ცხენი გაუგზავნე და რაქიერი [?] გაგვზავნე და [აღამბო] მოსვლა შეუთვალე და მომეხმარე რასმეს, რომ ყარაული არ დაადგეს და ან დაჭერა არ მოუნდომონ და მეორე ესე, რომ სახუცესმა ინებოს, ვაი ჩემს დღეს, რომ თავისი ტკბილი დედაშვილობით გამომზარდა და მე ერთი დღეც ვერ ვემსახურე თავის გაჭირვების დღეს ყოველგან განწირულს. დავით, ძმასა ძმურად მოეხმარე და ამ ჩემს თხოვნილებს ეცადე, რომ აღმისრულდეს. სხვასთან, ვისთანაც შეიძლება დეს და სახუცესთან გევედრები. შენ იცი და შენმა ნამუსმა. მა ერთი საწყალი ქალი, საცა უნდა იყოს, ის რომ დაიჭირონ, შენი ხომ არ გახდებარა და შენ იცი და შენმა კაცობამ. მარკოზა მოვიდა. მაიორი იმ წიგნით წამოვიდა. ვართ ჩვენ ასე გაჩერებული. არც ავი, არც კაი. სახუცეს უცდიან ციხიდან და, თუ ეს ციხე ასე იქნა, ჩვენ საქმეს არა კარგი ჰქირს. აქ მაგდენი ჯარი არა არის რა. მე მომატებას ველოდი, თორემ მოკლება რა ამბავი არის. ბოლოს ისევ იმას გევედრები, რომ შემეწიო რასმეს ღვთის გულისთვის და შენ იცი ძმაო. მარტს დ.

შენი ძმა გრიგოლ.

შენი ურია კარგა არის. ქართლს გაშვებას მეხვეწება. გაუშვავა?

71.

1812 წ. 16/V. წერილი, გაგზავნილი ლუარსაბ თარხანოვის მიერ — დავით ზახარიძის თარხან მოურავისადმი. დედანი, 22X35 სმ, დაწერილია ლურჯ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად აქა-იქ ნახმარია წერტილი. საქ. სახ. მუზ. ხელ. განყოფ. № 7935 Hd.

მის ბრწყინვალეობას უფალს მაიორს და კავალერს დავით ზახარიძის თარხან-მოურავს მოწყალებს ხელმწიფეს.

თქვენი წიგნი გვებოძა და ურიებიც გიახლნენ. რაოდენ შეგვეძლო უმასპინძლეთ. მოსწონთ ეს ალაგი და იმედი ღვთით, როგორც შეგვეძლო, ისე დაუღვევით. ჩვენი ძმა მოურავი ბრძანდება შამშადილში ღვთით მშვიდობით. ქვევიდამ არაფერი ამბავი არა არის რა. ღვთით ჩვენც მშვიდობით გახლავართ და შემდგომში ღმერთმან უწყის. ჩვენი რძალი თინათინ დაწვა, ღვთით, მშვიდობით განთავისუფლდა და ვაჟი ჰყამს.

ახლა ეს სომხები მოვიდნენ ლისილამ ერთიანად და ამბობენ აყრასა. წიგნი კი არა აქვსთ რა მეითრისა და ჩვენ უთქვენოთ ვერც აყრის ნება მიგვიცია და ვერც დაგვიშლია. ახლა გთხოვთ, რომ, თუნდა საჭირო საქმეცა გქონდესთ სამიხ დღის პირობით გამობრძანდეთ. თუნდა ამათი საქმეც არა იყოს, სხვა საქმეცა გვაქვს მოსახსენებელი საიდუმლო სახლისა ჩვენისათვის და ამათიც დიდი საქმე არის და არა მცირე. აქამდისინ არა ჩნდა, მა[გრამ] ახლა მძიმედ ჩანს თვალში ამათი აყრა. ერთიანად დიდი ძალა სტყდება ჩვენს სახლსა და გამობრძანდით. თქვენგან ქმნილი, ღვთით, ყოველივე კეთილი იქმნება. ასე მსუბუქათ აყრა ამოდენის სოფლისა არ გაგონილა, არც თავდები ჩანს, როგორც ამბობდა მიკირტიჩა, და არც სხვა რამ საქმე. მხოლოდ ამის მეტი, ერთიანად ოცდახუთი კომლი კაცი იყრება და ინებეთ, რომ გამობრძანდეთ და, რაც სჯობდეს, ის გვიბრძანო, რომელიცა თქვენგან ქმნილს საქმეს ეთანხმება ჰაზრიც ჩვენი. სხვებრიგვე თქვენი მორჩილი მოსამსახურე ძმა ლუარსაბ თარხანოვი.

ჩუიბ წელსა,

მაისის ივ დღესა.

ახალქალაქს.

..

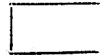
[მეორე გვერდზე სწორია] მის ბრწყინვალეობას უფალს მაიორს და კავალერს დავით ზახარიძის თარხან-მოურავს მოწყალებს ხელმწიფეს მშვიდობიანობის აღგილით ახალქალაქით გორს.

72.

1814 წ. 1/III. წყალობის წიგნი, მიცემული ქუთათელ მიტროპოლიტ დოსითეოსის მიერ—ბეჟან წერეთლისადმი. დედანი, 28×21,6 სმ, დაწერილი თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია წერტილი. საქ. სახ. მუზ. ხელ. განყ. № 2365 Hd.

წყალობითა ღთისათა ჩვენ, ყოვლად¹ სამღვდელთა ქუთათელ მიტროპოლიტმან დოსითეოს ესე მტკიცე და უცვალადო წიგნი წყალობისა აღვიწერეთ და გიბოძეთ თქვენ, ჩვენს სასურველს ძმისწულს თავადს წერეთელს ბეჟანს ესრეთ და ესე ვითარად, რომელ გვედრე და ჩვენცა ვისმინეთ ვედრება თქვენი და გიბოძეთ ჩვენი საფასით ნასყიდი ურია დანიელა წვენიას-შვილი თავის ცოლშვილითა და მისი ძმისწული არონა და კიდევ მისი ძმისწული ყობიას-შვილი აბრამა მათის ყოფით ასე მტკიცედ, რომ არავის რა სიტყვა აქუს და ექნება არცა ეკლესიის მოადგილეს და არცა სხუას ვისმე და მოგახმაროს ღმერთმან² ყოველის კაცის უცილებლად კეთილისა შინა ცხოვრებასა და უკეთუ ვინმე შლად.... ელოს წერილისა ამას შლად [და ხელყოფად, მყის თანა ეწიენ მას რისხუა მღთისა, შიშთვილი იუდასი, ძრწოლა კაენის, მეხისდატეხა დიოსკორე უკეთურისა და დანთქმა დათან და აბირონისა და ნუმცა იხილაუს დიდებას ღვთისასა³.

არის ამის მოწამე მოწამეთ მონასტრის არხიმანდრიტი გერასიმე აგიაშვილი, წინამძღვარი ანტონი, დეკანოზი ნიკოლაოს და გაბაონი ოსე, მღვდელ-მონაზონი პორფირ. აღიწერა ხელითა თავადის დავით წულუკიძესათა. წელთა ჩყიდ. მარტის პირველს გასულს ა.

სხვა ხელით: ჩვენ იმერეთის მმართველობის მდივანბეგნი მათის სამღვდელთა ქუთათელ მიტროპოლიტის დოსითეოსის გაცემულს წერილს ვმოწმობთ [ჩვე]ნის ბეჭდების დასმით.

ს ა მ ი ბ ე ჭ ე დ ი .

¹ სწერია: ყდ.

² სწერია: ღნ.

³ სწერია: ლისბსა.

73.

1819 წ. 15/XII. წყალობის წიგნი, მიცემული ქუთათელ მიტროპოლიტ დოსითეოსის მიერ—მისი ძმისწული ბეჟან წერეთლისადმი. პირი 74X24,5 სმ, დაწერილია თეთრ ქადალდზედ მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად აქაიქ ნახმარია წერტილი.—საქ. საზ. მუზ. ხელ. განყ. № 7253 Hd.

წყალობითა ღვთისათა¹ ჩვენ, ყოვლად² სამღვდელომ ქუთათელ მიტროპოლიტმან დოსითეოს ესე მტკიცე და შეუცვალებელი და ყოვლის იქვისგან თავისუფალი წიგნი წყალობის აღგიწერეთ და გიბოძეთ შენ, ჩვენს სასურველს ძმისწულს და შევილად აყვანილს თავადს მოურავ ბეჟან წერეთელს ბეჟანის-ძეს; ესრეთ და ესე ვითარად, რომელ რომელიც ჩემის ხელით ნასყიდი აზნაური და გლეხები შეყვანდა და ანუ ურიები, ოდეს მაღალ ყოვლად³ უსამღვდელოესი თეოფილაქტე მიტროპოლიტი და ექსარხოსი სრულიად⁴ საქართველოსა ჩამობრძანდა იმერეთს ჩყით წელსა და აღწერა ინება საეკლესიოსა მამულისა, მაშინვე ვევედრე მათს მეუფებას თავადის მაიორის და კანცლერის გრიგოლ წერეთლის პირით და თავადის მიხაილ ფალავანდოვის პირით და ნუსხაც მივართვი მათის ხელით ჩემის ნასყიდის გლეხების და ურიების და ვსთხოვე, რომ საეკლესიოს რიცხუშიდ არ აღწერილიყო და ჩემთვის მოეცა უსაკუთრესად, ვისთვისაც უნდა მიმეცა, ნება მქონოდა და მათის შუამდგომლობით ნება მიბოძა და აღარც აღწერილან საეკლესიოს აღწერაშიდ და დამიტოვა ჩემდა სასაკუთროდ. ვისთვისცა მინდოდა, მივსცემდი. და რადგან შენ ჩემი გაზრდილი და შევილად აღყვანილი მყვანდი, ვიგულმოდგინე შენთვის და გიბოძე ჩემი კონდაკის მოგებულის ფულით ნასყიდი აზნაური და გლეხები და ურიები. კვალად რომელსაც ესე ქვემო წერილი აღნიშნავს: აზნაური დათიკა დარახველიძე თავის ყოფით, ცხოვრებით მიწა-ადგილს გარდა, გიორგი წულუკიძისაგან რომელიც მიყიდნია და აწ გლეხი [კ]აცი ჩხარს მოსახლე კვირია დათვაშვილი თავისის ცოლშვილით, მიწა-ადგილით და მამულით და მისი საცხოვრებელით, რომლისაც მქონებელი არის; ხოსიკი დათვაშვილი და მისი ძმა მათის ცოლშვილით, ადგილმამულით, მათის საცხოვრებელით; გოგია დათვაშვილი თავისის ცოლშვილით, ადგილმამულით, მისის საცხოვრებელით; ეს სამი კომლი, რომელიც მიყიდნია დავით მგალობლისაგან ჩხარის დეკანოზის-შვილისაგან, ბუიძენი,

¹ სწერია: ღისათა.

² სწერია: ყდ.

³ სწერია: სდ.

გამყრელიძისაგან რომ ვიყიდე, ყველა მათის ცოლშვილით მიწა-ადგილს გარდა, მათის საცხოვრებლით. პეტრიკი გაბრიჭიძე, ანტონი ერისთავისაგან რომ ვიყიდე თავის ცოლშვილით მიწა-ადგილს გარდა, თავისი ყოფით. ნებიერთს ივანეა ჭიჭიელის-შვილი, რომელსაც უძახიან ლიპარის-შვილს ჩემის ძმის ოტია ჩხეიძისაგან და მისის შვილებისაგან მიყიდნია; ქუთაის დათია ბახტურიძე და მისი ძმისწულები თავის ცოლშვილით და მათის საცხოვრებლით მიწა-ადგილს გარდა; ივანე მეფურნის-შვილი, სიმონა შაშუას-შვილი გუარათ თავის ცოლშვილით. ესენი, — ბახტურიძე ხოსია ავალიანისაგან მიყიდნია და მეფურნე კანდელაკისაგან. უადგილ-მამულთ და შენც ისე გიბოძე. მამუკი სულაძის-შვილი გოგინა, ნონია ნალბანდთან რომ არის, დავით ერისთავისაგან მიყიდნია და ბესიკა ხაბაზი ტოგონიძე და მისი ძმა დავითელა სვიმონ წულუკიძისაგან¹ მიყიდნია. ქუტირს ნასრადე ივანეა თავის ცოლშვილით და მამულ-ადგილით და რისამც მქონებელი არის, მისის საცხოვრებელით, დათიკა ავალიანისაგან რომ ვიყიდე. კულადა² ქუტირსვე მახარია მამაძეშვილი, დარეჯან ბატონის-შვილისგან მიყიდნია თავის ცოლშვილით, მიწა-ადგილით, მამულით და საცხოვრებლით. დავითელა მარგველაშვილის შვილი გოგიელა თავის ცოლშვილით ბეჟანა მარგველაშვილისაგან მიყიდნია მიწა ადგილს გარდა, რომელიც იმყოფება დღეს საქართველოში. რაჰას ფუტიეთს ორი კომლი არჩეაძეები თანუზა და მამუკელა თავისის ძმებით და ბიძაშვილებით, შვილებით და ძმისწულებით და თავიანთ საცხოვრებლით, მიწა-ადგილ-მამულით მათის ყოფით, სამართლიანის სამზღუროთ. ეს ორი კომლი არჩეაძეები მეფემ მეორემან სოლომონ მიბოძა. აწ ურია აბრამა ჯღუნიაშვილი-ჩიკვაშვილი, მისი შვილი ისხაკა მარიამ დედოფლისაგან ვიყიდე; კიდევ ისხაკა ლეკვიას-შვილი თეთროქალას-შვილი, სვიმონ აბაშიძისაგან ვიყიდე. ეს ზემო აღნიშნული და აღწერილი ჩემის საკუთარის ფულით ნასყიდი აზნაური და გლეხები და ურიები შენ გიბოძე მკვიდრად და საშვილი-შვილოდ. ასე რომე, რომელიც საეკლესიო ადგილზედ არ ესახლოს, მათის ადგილ-მამულით და რომელიც ეკლესიის ადგილზედ ესახლოს, ისინი უადგილ-მამულთ შენ გიბოძე. გარდა ამისა, გიორგი ბეჟანის-შვილი სამას მარჩილად დავიხსენი და, თუ ინებოს შენი ყმოზა, შენი იყოს და, თუმც არ გეყმოს და თავი დაიხსნას, ის თეთრი აიღე და შენ გქონდეს, მოგახმაროს ღმერთმან³ და ხსენებული აზნაური

¹ სწერია: წულუკისაგან.

² სწერია: კდ.

³ სწერია: ღნ.

და გლეხი და ურია მტკიცედ და შეუცვალეზელად, რომ ამაშიდ სიტყვა არავის აქუს და ამათი ნასყიდობის წერილები ჩემზედ ზოგი შენ მოგეცი და გაქუს და რომელიმე მე მაქუს ქუთაის და ისიც შენი არის და მოგცემენ. აწ ამ ზემოხსენებულს კაცთავანს ვისმე ჩემი წერილი ქონდეს, ან თავისუფლების ან ეკლესიასადმი შეწირულების, ისევე მე გამოვრიცხე მათის მეუფების თეოფილაქტეს მიტროპოლიტის ბრძანებით და დასტურით და ნების ბოძებით და ჩემ წერილმა და ბეჭედმა გააბათილოს და პირი დაუყოს, თუ სადმე გამოჩნდეს გაუცემლობის წერილი და ან ეკლესიისადმი შეწირულობის.

და აწ ვინცა და რამაც ძემან კაცისამან, დიდმან ანუ მცირემან, სამუდუდელომან ანუ საერომან, ხელყოს შლად და დარღვევად წიგნისა ამის, მყის თანა ეწიენ მას რისხვა მღვთისა, შიშთვალბა იუდასი, კეთრი გეზისი, ძრწოლა კაენისა, მეხისტება დიოსკორე უკეთურის, დანთქმა დათან და აბირონისა და ნუმცა იხილავს დიდებასა ღვთისასა და იყავნ კაცი იგი წყეულ და შეჩვენებულ ოთხის პატრიარხისაგან და თორმეტთა მოციქულთაგან, შეიდთა კრებულთაგან და ცოდვის ნაცვლად ისიმც განიკითხვის ღღესა მას სასჯელისასა, ზოლო დამამტკიცებელნი ამისნი იყავნ კურთხეულ სულისა მიერ წმინდისა, ვითარცა აბრაჰამ, ისაკ, იაკობ და ვენახი სხმოკეთილ შეილიერებითა. აწ არის ამისი მოწამე ჩვენი მოძღვარი მაღალირსი მოწამეთ მონასტრის არხიმანდრიტი გერასიმე და არხიდაკონი ჩვენი ანტონი ლოლობერიძე, მღუდელი ჩარკვიანი გრიგოლ, გოგოლაშვილი პეტრე და მე თავადი დავით წულუკიძე ვწერ მათის მეუფების ღოსითეოს მიტროპოლიტის ქუთათლის ბრძანებით და თანა მოწმეც ვარ. ჩყით წელთა. დეკემბრის იე ღღეს.

ამის ნამდვილიც მე დაეწერე და ეს პირიც მე გადმოვიღე უმეტნაკლებოდ იანვრის იე, წელთა ჩყკ. თავადი დავით წულუკიძე.

74.

1825 წ. თავადი წერეთლების გაყრილობის წიგნიდან. გიორგის წილი ღდანი [წილის ბარათებიდან შედგენილი ნუსხა] 43,5X35,3 სმ დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. ქაღალდის კვირნიშანი: 1825. განკვეთილობის ნიშანი ნახმარი არ არის. საქ. ცენტრ. არქივი, ფონდი № 7, საბუთი № 1127.

ჩყვე წელსა, იანვრის 3 ღღესა გაიყარენ თავადი წერეთლები უმფროსის ძმის ბეჟანის ძე ბეჟან, საშვალი ძმა გიორგი და უმცროსის ძმის შვილი ქველი. გიორგის ერგო საჰინახულოთ აზნაური მერჯეგს მოსახლე გოგია და ქაქუცა ფალავანდიშვილი მათის სრულიადის მა-

მულ-ალაგით, სახლკარით, გლეხებით და ყოფით. კუალად აზნაური დათიკა ესტატეს-შვილი მისის გლეხით, მამულ-ალაგით, ცოლ-შვილიო და ყოფით.

ა. ცხამს გლეხი კაცი ბერიკი გელაშვილი მასის ძმებით, ცოლ-შვილით, სახლკარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

ბ. არგვეთს სვიმონიკი გელაშვილი თავისის ძმისწულით, მათის მამულ-ალაგით, ცოლშვილით და ყოფით.

გ. ჯალაურთას მცხოვრებელი საბა და გრიგოლ ბელაძე მათის ცოლშვილით, სახლკარით, მამულ-ალაგით და ყოფით.

დ. კალუათას პაპუკი გელაშვილი მისის ცოლშვილით, სახლკარით და ყოფით.

ე. არგვეთს მოსახლე ზურაბიკი კიპარიძე მისის ძმით გოგიათი, მათის მამულ-ადგილით, ცოლშვილით და ყოფით.

ვ. კორბოულს მოსახლე ბერიკი ჯალაბაძე მისი ძმით გიორგიტით, მათის სახლკარით, ცოლშვილით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

ზ. ჯალაურთას ივანიკი ლამბაშიძე სამის ძმებით, ცოლშვილით, სახლკარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

ც. შუქრეთს მოსახლე მამუკა წეწკიაშვილი, მისი ძმა სივმონიკი და თაზიკი მათის ცოლშვილით, მამულ-ალაგით და ყოფით.

თ. ბოსლევს მოსახლე ხრიანაშვილი მჭედლიძე გოგია თავისის ძმის ივანიკით, მათის ცოლშვილით, სახლ-კარით და მამულ-ალაგით და ყოფით.

ი. კორბოულს მოსახლე გლახუკი სარდლის-შვილი თავისის ცოლ-შვილით, ადგილ-მამულით და ყოფით.

ია. კორბოულს გოგიტი გოვატიშვილი თავისის ძმებით, მათის ცოლშვილით, ადგილ-მამულით და ყოფით.

იბ. არგვეთს გრიგოლიკი კიპარიძე თავისის მამულ-ალაგით, ცოლშვილით და ყოფით. ამას გარდა ფარდშიდ საჭინახულოს გარდა ერგო გიორგისა აზნაური გივიშვილი როსტომა თავისის ცოლშვილით, გლეხებით, მამულ-ალაგით და ყოფით.

ბ. ღორეშას აზნაური ორჯონიკიძე გოგია თავისის ცოლშვილით, გლეხებით, მამულ-ალაგით და ყოფით.

გ. თამაზა ბარათაშვილი ითხვის თავის ცოლშვილით, გლეხებით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

დ. გუნდევთს ჭაქუცა ესტატეს-შვილი, მისი ძმა თანდილა და გრიგოლა მათის ცოლშვილით, ალაგ-მამულით, გლეხებით და ყოფით.

ე. გუნდეთს მოსახლე ესტატეშვილი როსტომა მისის ცოლშვილით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

ვ. გუნდეთს მოსახლე იესე ესტატეშვილი, მისი ძმა ზურაბა და ვახტანგა მათის ცოლშვილით, სახლკარით, მამულ-ალაგით და ყოფით.

ზ. გეზლურში მცხოვრებელი თაზიკი ჯაფარიძე თავისის ალაგ-მამულით, ცოლშვილით და ყოფით.

ც. გეზლურშიდ მოსახლე კიკოლა ჯაფარიძე თავისის ცოლშვილით, ალაგ-მამულით სახლკარით და ყოფით.

თ. ცეცქს მოსახლე პავლია ჯაფარიძე მისის ცოლშვილით, სახლ-კარით, კერძის მამულითა და ყოფით.

ი. არგვეთს მოსახლე აბულაძე დათიკი თავის ცოლშვილით, სახლ-კარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

გლეხი კაცი არგვეთს ა. ივანე კიპარიძე თავისის ცოლშვილით, სახლ-კარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

ბ. გორისას პეტრიკი შეყლაშვილი მისის ცოლშვილით, სახლ-კარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

გ. ჩიხას ნანიკი და სისო ტუხიშვილი მათის მამულ-ალაგით, ცოლშვილით, სახლ-კარით და ყოფით.

დ. დენტას ივანიკი გაბრიჭიძე თავისის ბიძაშვილით, სახლ-კარით, ცოლშვილით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

ე. არგვეთს მოსახლე დავით ხუცესი ხარშილაძე მისის ცოლშვილით, ალაგ-მამულით, სახლ-კარით და ყოფით.

ვ. ბოსლევს მოსახლე ზურაბა მჭედლიძე მისის ცოლშვილით, სახლ-კარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

ზ. ოფჩას მოსახლე მახარა გეწაძე თავისის ცოლშვილით, ალაგ-მამულით, სახლ-კარით და ყოფით.

ც. რკვიას მოსახლე ივანიკი აბრამის-შვილი თავის ძმებით, სახლ-კარით, ცოლშვილით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

თ. კორბოულს მოსახლე დათიანი-მაჭარაშვილი ღვინიკის-შვილი მისის ძმით, ცოლშვილით, ალაგმამულით და ყოფით და ცოლშვილით.

ი. თვალუეთს ბიწაძე კიკოლა ხურო მისის ცოლშვილით, სახლ-კარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

ია. ჭორვილას მოსახლე გრიგოლა გოგატის-შვილი, მისი ძმა გაბელა მათის ცოლშვილით, სახლ-კარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

იბ. არგვეთს მოსახლე ქრისტესიკი კიპარიძე მისის ცოლშვილით, სახლ-კარით, ადგილ-მამულით და ყოფით.

იგ. ჩიხას ანდრია კილაძე მისის ცოლშვილით, სახლ-კარით, მამულ-ალაგით და ყოფით.

იდ. კორბოულს მოსახლე ივანიკი გოგალას-შვილი მისის ცოლ-შვილით, ალაგ-მამულით, სახლ-კარით (bis) და ყოფით.

იე. არგუეთს მოსახლე გოგიტი ჩხიკვაძე მისის ცოლშვილით, ალაგ-მამულით, სახლ-კარით და ყოფით.

ივ. თვალუეთს დათიკიელა ბიწაძე თავისის ცოლშვილით, ალაგ-მამულით და სახლ-კარით და ყოფით.

იზ. ფუთს მოსახლე ტატუა ჩიტორელიძე მისის ცოლშვილით, სახლ-კარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

იპ. კორბოულს მოსახლე ბუჭუკი ხითარაშვილი თავისის ცოლ-შვილით, ალაგ-მამულით, სახლ-კარით და ყოფით.

ით. ვარძიას მოსახლე სესიკი ოკრიბელაშვილი თავისის კერძი ალაგ-მამულით, ცოლშვილით, სახლ-კარით და ყოფით.

იკ. კორბოულს მოსახლე დათიკა კილაძე მისის ცოლშვილით, სახლ-კარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

იკა. კორბოულს მოსახლე გლახუკი დვალაშვილი მისის ცოლშვილით, სახლ-კარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

იკბ. ჩიხას მოსახლე დათუკი ცუხიშვილი მისის ცოლშვილით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

იკზ. კორბოულს მოსახლე ღვინიაშვილი ივანიკი მისის ცოლ-შვილით, სახლ-კარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

იკდ. კორბოულს ხოსიკი მაჭარაშვილი თავისის ძმით, ალაგ-მამულით, ცოლშვილით და ყოფით.

იკე. კორბოულს გოგიტი და პაპუკი სარდლის-შვილი მათის მამულ-ალაგით, ცოლ-შვილით, სახლ-კარით და ყოფით.

იკვ. ცეცქს დათიკი გოგნიაშვილი მისის ცოლშვილით, მამულ-ალაგით, სახლკარით და ყოფით.

იკზ. ვარძიას მოსახლე სვიმონა და ოტია ლოლაძე მათის ცოლ-შვილით, ალაგ-მამულით, სახლ-კარით და ყოფით.

იკპ. ბოსლევს ივანიკი ჭედლიძე მისის ცოლშვილით, სახლ-კარით, მამულ-ალაგით და ყოფით.

იკთ. სავანეს იოსება და ბერუა ჭაუჭიძე მისის ყმით, ცოლშვილით, სახლ-კარით, მამულ-ალაგით და ყოფით.

ილ. ცხაშს მოსახლე დათიკი კიკნაძე, მისი ძმისწული ივანიკი მათის ცოლშვილით, ალაგ-მამულით, სახლ-კარით და ყოფით.

ილა. მერჯევს ნინიკი ქემერტელიძე და ქრისტესიკი მისი ძმა მათის ცოლშვილით, სახლ-კარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

ლბ. მერჯევს ბერიკი ქემერტელიძე მათის მამულ-ადგილით, ცოლშვილით, სახლ-კარით და ყოფით.

ლგ. თვალუეთს მოსახლე კეკო ბიწაძე თავდამრჩეალის-შვილი მისის ცოლშვილით, სახლ-კარით, მამულ-ალაგით და ყოფით.

ლდ. ცხრუკეთს მოსახლე თაზიკი ბიწაძე მისის ძმისწულით, ცოლშვილით, სახლ-კარით, მამულ-ადგილით და ყოფით.

ლე. ჯალაურთას მოსახლე გოგია ხუდეღიძე თავისის ცოლშვილით, სახლ-კარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

ლვ. თვალუეთს მოსახლე დათიკი კვაჭიაშვილი ბიწაძე მისის ცოლშვილით, ალაგ-მამულით, სახლ-კარით და ყოფით.

ლზ. თვალუეთს ფილიმე (sic) ხუცესი თავისის ძმით გიორგი მათის ცოლშვილით, სახლ-კარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

ლპ. თვალუეთს გოგიტი ბიწაძე თავისის ძმისწულებით მათის ცოლშვილით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

ლთ. თვალუეთს პეტრიკი ბიწაძე თავისის ცოლშვილებით, ალაგ-მამულით, სახლ-კარით და ყოფით; თვალუეთს სვიმონიკი ბიწაძე პაატის-შვილი თავისის ცოლშვილით, მამულ-ალაგით და ყოფით.

მ. თვალუეთს კაკული ბიწაძე კოჩი თავისის ცოლშვილით, ალაგ-მამულით, სახლ-კარით და ყოფით.

მა. თვალუეთს გიორგი ხუცესი მისის ცოლშვილით, სახლ-კარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

მბ. გუნდეეთს ქაქუცა აბრამიშვილი თავისის ცოლშვილით, ალაგ მამულით, სახლ-კარით და ყოფით.

მგ. გუნდეეთს სვიმონიკი აბრამიშვილი მისის ცოლშვილით, სახლ-კარით, მამულ ალაგით და ყოფით.

მდ. ითხვის გლახუკი ფხალაძე მისი ძმა თაზიკი მათის ცოლშვილით, სახლ-კარით, ადგილ-მამულით და ყოფით.

მე. ითხვის მოცრაძე სვიმონიკი მისის ცოლშვილით, ალაგ-მამულით, სახლ-კარით და ყოფით.

მე. ითხვის პავლია მხალაძე მისის სახლ-კარით, ცოლშვილით, მამულ-ალაგით და ყოფით.

მე. ითხვის დათიკი კაპანაძე ბოდოკია მისის ცოლშვილით, მამულ-ალაგით, სახლ-კარით და ყოფით.

მზ. ქორეთს სესიკი ბერიძე, მისი ძმა დათიკი მისის ცოლშვილით, სახლ-კარით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

მპ. შქმერს კიკოლა და მისი ძმა მათის წილხდომილის გლეხით, მათის სახლ-კარით, მამულ-ალაგით და ყოფით.

მთ. ოფიშკულს გოგუაშვილები ეგნატია მისის ძმით, ცოლშვილით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

ნ. ფუტს მოსახლე ათანა ფხალაძე მისის ცოლშვილით, ალაგ-მამულით და ყოფით.

ნა. საჩხერეს პეტრიკი მწყერაშვილი მისის ცოლშვილით, სახლ-კარით მამულ-ალაგით და ყოფით. პარტახები: ერთი მამუკელა აბესაძეს რომ უჭირავს, მეორე ითხვის ხიხოს სოული, მესამე ითხვის პატიკი მოცრაძის პარტახი სრულად სამშლურით.

დ. მერჯევს გოგატიშვილის პარტახი თავისის სამართლიანის სამშლურით. ვაჟრები კიკოლა თუშიშვილი მისის ცოლშვილით, სახლ-კარით და ყოფით და ადგილითა.

ა. ურია მარდახა ხუნდიაშვილი თავისი ძმით დათუათი, კაკათი მათის ცოლშვილით და ყოფით.

ბ. აბრამა ხიხინაშვილი თავისის შვილებით, ცოლშვილით და ყოფით.

გ. კაკა კრიხელი თავის ცოლშვილით და ყოფით.

დ. მოშა პაპინაშვილი თავისის ცოლშვილით და ყოფით.

ოფიშკულს კაციელას იესელას და პეტრიკას პარტახის მესამე-ლი მეცხბიძის.

76.

19 ს. 30-იანი წლები. ქუთაისელ ვაჟრების სია. დედანი, მ. ფურცლად. დაწერილია ლურჯ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად აქა-იქ ნახმარია წერტილი. ქუთ. მხარეთმც.-მუზეუმი № 452.

სახელმწიფო გარდასახადი ქუთაისის მცხოვრებ
კათოლიკეებისაგან

1 მამაჯან ტინტიკოვი	—	ოთხი მანეთი და ათი შაური	4—50 კ.
2 ესია ბაინდუროვი	—	ათი შაური	50 კ.
3 ოანეს არუთინოვი	—	ერთი მან	1 მ.
4 სტეფანე ისარლოვი	—	ხუთი მანეთი—მოკვდა	5 მ.
5 ბატონჯან მურანოვი	—	ერთი მანეთი	1 მ.
6 ოსეფა ჩარეკოვი	—	ერთი მანეთი	1 მ.
7 პავლე ჩარეკოვი	—	სამი მანეთი—მოკვდა	3 მ.
8 ანდრია ჩარეკოვი	—	სამი მანეთი	3 მ.
9 ატო ფირანოვი	—	ერთი მანეთი	1 მ.
10 ივანე ჩარეკოვი	—	ერთი მანეთი	1 მ.
11 გიორგი აკოფაშვილი	—	ოთხი მანეთი და ათი შაური	4—50

12	თომა აკოფაშვილი	—	ოთხი მანეთი და ათი შაური	4—50
13	გრიგოლ აკოფაშვილი	—	ოთხი მანეთი	4 მ.
14	ანდრია ანდრიაშვილი	—	ერთი მანეთი	1 მ.
15	გოგია სოჭიშვილი-პურადოვ	—	ერთი მანეთი და ერთი აბაზი	2—20
16	აკოფა ფილიპეშვილი	—	ორი მანეთი	2
17	აკოფა ოცხელი	—	ხუთი მანეთი	5
18	ატო ვარამოვი	—	მანეთ ნახევარი	1—50
19	სიმონა ბევაშვილი	—	ათი შაური	50 კ.
20	ოანეს კოსტანოვი	—	ერთი მანეთი	1 მ.
21	პავლე გლახაშვილი	—	ორი მანეთი	2 მ.
22	ოსეფა ხეჩინაშვილი	—	ორი მანეთი	2 მ.
23	ანტონა გლახაშვილი	—	ერთი მანეთი	
24	ანტონა ხერთვისელი	—	ერთი მანეთი	1 მ.
25	სტეფანე ქოჩხუაშვილი	—	ორ მანეთ ნახევარი	2—50
26	ოანეს ავთანდილაშვილი	—	ერთი მანეთი	1 მ.
27	ოსეფა დაცაშვილი	—	ხუთი მანეთი	5 მ.
	სოსია ხარაზი	—	სამი მანეთი	3 მ.
	ოანეს ხერთვისელი	—	აბაზ ნახევარი	30 კ.
	მელქონ სოლოროვი	—	ცხრა მანეთი	9 მ.
	გიორგი ხითაროვი	—	ერთი მანეთი	1 მ.
	ივანე მურადოვი	—	ორი მანეთი	2 მ.
	პავლე მურადოვი	—	მანეთ ნახევარი	1—50
	ანდრია მურადოვი	—	მანეთ ნახევარი	1—50
	გოგია მურადოვი	—	ერთი მანეთი	1 მ.
	პოლოს ერიქოვი	—	მანეთ ნახევარი	1—50
	სიმონა გვარაშვილი	—	სამი მანეთი	3 მ.
	აკოფა გვარაშვილი	—	ათი შაური	50 კ.
	პეტრე ხითაროვი	—	სამ მანათ ნახევარი	3—50 კ.
	ატო სოლოროვი	—	ორი მანეთი	2 მ.
	დავით თარმადოვი	—	ათი შაური	50 კ.
	აკოფა ლაჩინოვი	—	ორი მანეთი	2 მ.
	პეტრე ხოჯოვანოვი	—	ათი შაური	50 კ.
	მელქონ აროზოვი	—	ორი მანეთი და ათი შაური	2—50 კ.
	ანტონ მესარლოვი	—	ოთხი მანეთი	4 მ.

ეს კაპიტალა ნახევარი წლის გადასახადი არის.

საეკლესიო კათოლიკე აზნაური გაბრიელ ქორქაშვილი ერთს მანეთს იხდის

16. საქ. გზარაელთა ისტ.-ეი ნ. მუხუშუმის შრომები. ტ. 1.

აზნაური თომა ბაინდუროვი მთავრობისგან არის განთავისუფლებული და აღარ იხდის კაპიტალას.

ს ა ხ ე ლ მ წ ი ფ ო ა ზ ნ ა უ რ ე ბ ი

სიმონა ხოჯაშვილი	—	მანეთი
აკოფა ჩარექაშვილი	—	ოთხი მანეთი
გრიგოლა ჩარექაშვილი	—	ოთხი მანეთი
აკოფა ქალანთაროვი	—	ორი მანეთი და ათი შაური
კარაპეტა ქალანთაროვი	—	მანეთი და ათი შაური

ს ა ხ ე ლ მ წ ი ფ ო მ ც ხ ო ვ რ ე ბ ნ ი

რაიქა ბერუჩაშვილი	—	ერთი მანეთი
ოსია ალიბეგოვი	—	შვიდი მანეთი
ანტონ მირიანაშვილი	—	მანეთი
პეტრე მირიანაშვილი	—	ექვსი აბაზი და ერთი შაური
ზაქარია მირიანაშვილი	—	მანეთი და თუთხმეტი შაური
გოგოლა მირიანაშვილი	—	მანეთი
ბაღდო გოგინაშვილი	—	მანეთი
გიორგი ბერუჩაშვილი	—	თუთხმეტი შაური
გიგოლა დათინაშვილი	—	ორი აბაზი
გიქორა მესანთლე	—	ერთი აბაზი
გოგია მღებრის-შვილი	—	მანეთი და ხუთი შაური
კაცო მირიანაშვილი	—	ორი აბაზი
ნონია შამელაშვილი	—	ექვსი აბაზი და ერთი შაური
პეტრე აქუაშვილი	—	მანეთი
ბერუკა მღებრის-შვილი	—	თუთხმეტი შაური
როსტომა ოპანეზაშვილი	—	ათი შაური
გრიგოლა გოდიაშვილი	—	ათი შაური
გლაზა გიორგაშვილი	—	ათი შაური
პეტრე ამირალაშვილი	—	ათი შაური
თათო მღებრის-შვილი	—	თუთხმეტი შაური
ანდრია ფიფინაშვილი	—	ათი შაური
მელქო მღებრის-შვილი	—	ათი შაური
მიქელ ქარუაშვილი	—	მანეთი
სიმონა მღებრის-შვილი	—	თუთხმეტი შაური
იოკიმი გუდანაშვილი	—	ხუთი შაური
სიმონა ვარძიელოვი	—	ათი შაური
დათა გოდიაშვილი	—	მანეთი

ივანე ქარუაშვილი	—	მანეთი
დემეტრე პაპას-შვილი	—	მანეთი
ოსია დადიგორაშვილი	—	სამი აბაზი
ოსეფა არტონელი	—	აბაზი
არუთინ ფელთოვი	—	ათი შაური

ეს გადასახადები ნახევარი წლის არის.

ს ა ე კ ლ ე ს ი ო უ რ ი ე ბ ი

ადლო ციციშვილი	—	სამი აბაზი
დანიელა ციციშვილი	—	სამი აბაზი
დანიელა მოშიაშვილი	—	ორი აბაზი
გლახუნა ციციშვილი	—	ორი აბაზი
იოსება ციციშვილი	—	ორი აბაზი
ხახამ ისხაკა კატაპარიაშვილი	—	მანეთი და ორი შაური
შალომა კატაპარიაშვილი	—	თერთმეტი აბაზი
ელო იაყობის-შვილი	—	თერთმეტი აბაზი
იოსება იაყობის-შვილი	—	შვიდი აბაზი
ისხაკა იაყობის-შვილი	—	შვიდი აბაზი
არონა იაყობის-შვილი	—	მანეთი
მამუგელა ფიჩხაძე	—	თერთმეტი აბაზი
ხახამ შაფათა ფიჩხაძე	—	თერთმეტი აბაზი
აბრამა ჩახოშვილი	—	შვიდი აბაზი
მოშა თოფჩიაშვილი	—	ორი აბაზი
ისხაკა იაყობის-შვილი	—	ერთი მანეთი
მარდანა იაყობის შვილი	—	მანეთი
იოსებ ბაჩილის-შვილი	—	ექვსი აბაზი
ხახამი შამლიკაშვილი	—	ერთი მანეთი
მოშა იაყობის-შვილი	—	ოთხი აბაზი
ისხაკა დათიაშვილი	—	მანეთი
ელო იაყობის-შვილი	—	მანეთი
დავითა მითშიაშვილი	—	მანეთი
ისხაკა კატაპარიაშვილი	—	ორი აბაზი

ეს გადასახადი ნახევარი წლის არის.

ს ა ე კ ლ ე ს ი ო ს ო მ ხ ე ბ ი

მარქისა მაზანაშვილი	—	ორი მანეთი
ნონია დღუშაშვილი	—	თუთხმეტი შაური

იოკიმე მოკლიაშვილი	—	თუთხმეტი შაური
გრიგოლა მოკლიაშვილი	—	თუთხმეტი შაური
პეტრე მოკლიაშვილი	—	მანეთი და ათი შაური

ეს გადასახადი ნახევარი წლის არის.

77.

1829 წ. 15/XI ვალის წიგნი. მიცემული ისხაკ კრიხელის მიერ გრიგოლ ჯაფარიძისადმი, დედანი. 17×11 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშანი არა აქვს. ქუთ. მხარეთმც. მუზ. № 553.

წელსა ჩყვთ ნოემბრის თუთხმეტს. ქ. ავილე მე ისხაკა საჩხერეს მცხოვრებელმა კრიხელმა[ა] შენ, გრიგოლ ჯაფარიძისაგან ერთი თუმანი ქართული ფული ერთის თვის ბორჯით. უსიტყვოთ ერთ თვე[ს] იქ[ით] შენი თეთრი მოგცე. არის ამისი მოწამე იოსება შვაველაშვილი. მე, სდირდონს მღვდელს დამიწერია ამათი თხოვნით და მოწამეცა ვარ ამისი.

78.

1838 წ. 2/XII. ანდერძის წერილი, ბეჟან წერეთლისა საკუთარი შვილებისადმი. დედანი. 17,5×21,5 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე, მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია წერტილი. ქუთ. მხარეთმც. მუზ. № 355.

ჩულს წელსა, დეკემბრის ბ ღელსა, ვდებ ამა ანდერძის წერილს მე, ბეჟან წერეთელი და უტოვებ ჩემს წერილს შვილებს;—ესრეთ რომელ გავათხოვე თეთენა და მივეცი ბეჟან კიკნაძეს და მზითვით მივეცი ციცია, ჩემი ნაყიდი გოგო. ამას გარდა, კიდე ცხოვრებადის გოგო ვიყიდე და მივეცი. კიდე მივეცი ჯანბურთას შვილები სამი, მამუკელას შვილები გაყიდა და მიყიდა პეტროზას ბადინაშვილს. კიდე მივეცი ყოზია ურთას შოშიკას ცოლში ოთხმოცი მარჩილის ცხენი, სპილენძის იარაღი და ტანი და ფეხი. აგრეთვე სხვა ჩემი შვილები მზითვით გასტუმრებული მყავს, რომ არც ჩემთან და არც ჩემს შვილებთან და არც არა აქთ-რა. მოწამე არის ამა ანდერძისა ჩემი ცოლის ძმა თავადი აბაშიძე სვიმონ, ჩემი მოძღვარი მღვდელი ნიკოლოზ დუგლადე, ჩემი სიძე ზურაბ თავზარიშვილი. მე, ბესარიონ დევდარიანი ვწერ ბეჟანის თხოვნით და ვმოწმობ. +

79.

1848 წ. არხა, მიცემული მეღქონ სოლოროვის მიერ, დავით დადიანისადმი. დედანი. 35X21,5 სმ. დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად აქა-იქ ნაბზარია წერტილი, წერტილ მძიმე და მძიმე. კუდ. მხარეთმც. მუზეუმი. № 667

მის უგანათლებულესობას სამენგრელოვს
მთავარს ლენერალ მაიორს და კავალერს
დავით ლევანის ძეს კნიაზ დადიანს.

ქუთაისის მცხოვრების იდ კლასის
მეღქონ დავითის ძის სოლოროვისაგან

თხოვნა

სამთავროვსა თქვენის უგანათლებულესობისა სოფელს სენაკს მცხოვრებელს ისხაკა ისრაელაშვილს და ეკს მცხოვრებელს ქაქუჩა ადამიას მართებსთ ერთის თამასუქით ოანჯან სადათიეროვისა ორასი მანეთი ვერცხლისა ერთი ერთმანეთის თავსმდებობით, რომელიცა ფული მათ მიერ არ იქმნა მიზღვეული თავის ვადაზედ. განელისამებრ ვადისა ვინაჲდგან მას, სადათიეროვს, ემართა ჩემი ფულთ, ამისათვის მან, სადათიეროვმან, ჩემს ვალში მომცა თამასუქი ზემო განცხადებულთ პირთაგან მართებულის ორასის მანეთის ვერცხლისა. თუმცა არა ერთგზის ვსთხოვე მათ დაკმაყოფილება ჩემი მათს თამასუქსა შინა, გარნა ვერ მივიღე ვერავითარი კმაყოფილებაჲ. ამისათვის აწ მოვიტყევი რა თქვენის უგანათლებულესობისადმი და წარმოვადგენ რა ნამდვილს თამასუქსა მას, ყოვლად უმორჩილესად ეთხოვ თქვენს უგანათლებულესობას ჰქმნათ განკარგულებაჲ, უბრძანოთ ვისდამცა ჯერ იყოს გარდახდევინებისათვის მათ ისრაელაშვილისა და ადამიასაგან მთავნი ფული ორასი მანეთი თავისის მხედრის სარგებლითა და ისრეთითა დაკმაყოფილებად ჩემდა.

ხელრთვა: 14-კლასი მეღქონ სოლოროვი. წელსა 1848-სა, აპრილის ა-სა დღესა.

სუჯუნის მაზრის მდივანბეგის თანაშემწეს

თავადს ვამეყ დადიანოვს

განმცხადებელი ამას შინა ვალდებულებისათვის მეღქო სონლოროვი სენაკის მცხოვრებს ისხაკა ურიას ისრაელაშვილზედ და ეკს მცხოვრებს ქაქუჩა ადამიაზედ ერთად აღებულითა მათგან ძანჯან სადათიეროვისაგან, რომელიც ესე ვალდებულება სოლოროვს თავისს

ვალდებულებაში მიუღია, მოგიწერთ ერთად მაზრის მდივანბეგითა
ეკს მცხოვრებელის ადამიას მიჩემებისათა ჰყოთ ჯეროანი განკარგუ-
ლება კმაყოფილებასა ზედა სოლოროვისა ამოგებითა მათგან და
შთაბარებითა ამისდამი ვალდებულებისა მის, უკეთუ არა დაუდგან მათ
სჯულიერი წინადადება დამაყენებელი საჩივრისა ამისა სოლოროვისა.

მთავარი მენგრელიისა

დ. დადიანი.

№ 949

ჩემ[ც] წელსა,

კგ-ს აპრილს.

ზუგდიდს

პირთა და გეოგრაფიული სახელების საძიებელი

- აბაშიძე ანტონ, 194, 195
     „ გიორგი, 207,
     „ დავით, 207
     „ დავით, სალთხუცესი, 213
     „ ზაალ, 193
     „ ლევან, 170, 207
     „ ნიკოლოზ, 170
     „ პატა, 170
     „ სვიმონ, 207, 227, 234, 244
 აბაშიძის კნენა ანნა, 226, 228
 აბესაძე მამუკელა, 240
 აბიაძე მახარე, 207
 აბრამა ურია, 168
 აბრამა, შამოელა ურიის შვილი, 218
 აბრამიშვილი დიაკონი, 188 საბუთის დამ-
     წერი.
 აბრამის-შვილი ივანიკი, 237
 აბრამიშვილი სვიმონიკი, 239
     „ ქაქუცა, 239
 აბულაძე დათიკი, 237
 აგარა, 225
 აგიაშვილი, 213
 აგიაშვილი დავით, 229
     „ გერასიმე, 232
     „ იოანე, სარდალ-ქეშკეთუხუ-
         ცესი, 229
     „ სვიმონ, 229
     „ ქიზოსრო ციხისთავ-ქეშკეთ-
         უხუცესი, 198
 ადამ ნაზირი, 171
 ადამია ქაქუჩა, 245, 246
 ავლიანი, 215
 ავლიანი დათიკა, 234
     „ სიმონ, 191, საბუთის დამწერი.
 ავლიანი ზოსია, 234
 ავლიშვილები, 213
 ავლიშვილი ბეჟანი, 225
     „ ქაიხოსრო, 170
 ავთანდილაშვილი ოანეს, 241
 ათანასე დეკანოზი, 166
 აკირას-შვილი ქაიხოსრო, 173
 აკოფაშვილი გიორგი, 240
     „ გრიგოლა, 241
     „ თომა, 241
 ალელაშვილი თანდილა, 172
 ალექსანდრე, სახლთხუცეს-არმის-ეში-
     კალასბაში, 215
 ალიბეგოვი ოსია, 242
 ამბრიაშვილი გულია, 175
 ამილახვარი მამუკა, 214
     „ დიმიტრი, 177
 ამილახვარის ასული ანნა, 228
 ამილახვარის-შვილი ანდუყაფარ, 190
     „ გივი, ცხინვალის
         მოურავი, 190
     „ ივანე, 190
     „ ომან, 211
 ამირა ბოგანო, 163
 ამირალაშვილი პეტრე, 242
 ამირაჯიბი ზაზა, 215
 ანდრია კანდელაკი, 218
 ანდრიაშვილი ანდრია, 241
 ანტონ რაჭის ერისთავი, 194
 ანტონ წინამძღვარი, 232
 არაბაშვილი პაატა, 163
 არახჩიას-შვილი გიორგი, 177
     „ იესე, 177
 არბო, 211
 არგვეთა, 236
 არგუეთი, 237, 238
 არიჭაშვილი ტერმიქელა, 207, საბუთის
     დამწერი.
 არკნითი, 186
 აროზოვი მელქონ, 241
 არონას-შვილი სურგილი, 171
 არონაშვილი ხაზუა, 187

არსენაძე დათუნა, 177
 არტონელი ოსეფა, 243
 არუთინოვი ოანეს, 240
 არუწას-შვილი ბეჟანა, 170, საბუთის
 დამწერი.
 არუწას-შვილი ბეჟა, 172
 არჩვაძე თანუზა, 234
 არჩვაძე მამუკელა, 234
 ატენი, 175, 223
 ატოცელი, 186
 აფქარაშვილი ბერუა, 174
 „ ბეცია, 174
 „ ოთარა, 174
 „ პაატა, 174
 „ შიო, 174
 „ შიუა, 175
 აქუაშვილი პეტრე, 242
 ალაბეგაშვილი არუთა, 170
 ალა, ქალაქის მელიქი, 176
 ახალდაბა, 164, 220
 ახალქალაქი, 231
 ახაშენი, 186
 ახვერდოვი თედორე, 226, 228
 ახულედიანი გიორგი, 201
 ზაადურ. სომხითის მელიქი, 176
 ზადადგელაშვილი ესტატე, 167
 ზადინაშვილი პეტროზა, 244
 ბაზაზაშვილი იავორა, 181
 ბათინას-შვილი ბინია, 172
 „ ებალა, 172
 „ ელია, 172
 „ კაკა, 173
 „ კოფა, ელიას ბიძა, 172
 „ ლევა, 172
 „ ყობია, 170
 ბაიას-შვილი, 211
 ბაიას-შვილი ბერი, 177
 ბაინდუროვი ესია, 240
 „ თომა, 242
 ბარათაშვილი თამაზა, 236
 „ იოსებ, 219
 „ საჩინო, 182, 183
 ბარათაშვილი ხოსია, 195, საბუთის დამ-
 წერი.
 ბასილიშვილი იოზ, დეკანოზი, 165

ბასილიშვილი სენია, 165
 ბატონიშვილი ანუკა, 170, 172
 ბატონიშვილი ბაგრატ გიორგის ძე, 163,
 164
 „ ბარბარე, 224, 225
 „ გიორგი ვახტანგის ძე, 162
 „ დარეჯან, 184, 234
 „ იულონ, 192
 „ ლევან ვახტანგის ძე, 162
 „ ლუარსაბ ვახტანგის ძე, 162
 „ სულეიმან ვახტანგის ძე, 162
 „ ფარნაოზ, 209, 210
 ბაჩილის-შვილი იოსებ, 243
 ბაბტურიძე დათია, 234
 ბაჯათი, 188
 ბებიაშვილი აბელ, 207
 ბეგაშვილი სიმონა, 241
 ბეგთაბეგიშვილი ავთანდილ, 177, საბუ-
 თის დამწერი.
 ბეგლარაშვილი ბაინდურა, 162
 „ მერაბა, 162
 ბელაძე გრიგოლ, 236
 ბელაძე საბა, 263,
 ბედიანას-შვილი, 214
 ბენიაშვილი დათუნა, 186
 „ პაპუნა, 186
 ბეჟა, 214, საბუთის დამწერი.
 ბეჟან თავილდარი, 180
 ბეჟანა, მამასახლი, 181
 ბერაძე ბერი, 167
 „ მღთისია, 167
 ბერიკა, 165
 ბერიკას-შვილი ბინია, 198
 „ იოსებ, 198
 „ კაკა, 198
 „ მამულა, 173, 198
 ბერიკას-შვილი მამულა, 178, საბუთის
 დამწერი.
 „ მარდაზა, 178
 ბერის-შვილი გასპარა, 167
 ბერიძე სესიკი, 239
 ბერი, ზუკესი, 167
 ბერუწაშვილი გიორგი, 242
 „ რაიჭა, 242
 ბერიტას-შვილი მოსესა, 181

- ბეყამრა, 186
 ბიბილაშვილი ბერია, 225
 ბიბილური იოთამ, 175
 ბინია ურია, 211
 ბინიაშვილი იაკობა, 184
     "   ისხაკა, 184
 ბინინას-შვილი მოშია, 212
 ბიძინაშვილი გიორგი, 186
 ბიწაძე გოგიტი, 239
     "   დათიკალა, 238
     "   დათიკი, კვაჭიაშვილი, 239
     "   თაზიკი, 239
     "   კაკულა, 239
     "   ჟეკო, თავდარჩვალის-შვილი, 239
     "   კიკოლა, 237
     "   პეტრიკი, 239
     "   სვიმონიკი, პატის-შვილი, 239
 ბოთურაშვილი აბრამა, 198
 ბოლოკაძე გიორგი, 177
 ბოლოკაძე დათუნა, 165
 ბოსლეგი, 236, 237, 238
 ბრეთი, 213
 ბუიძენი, 233
 ბურდილაძე გოგიტა, 194
     "   თედორია, 194

 გაბაონელი ნიკოლოზ, 193
 გაბაონი ოსე, 232
 გაბაშვილი პაპუნა, 176
 გაბრიელ, სურამის მამასახლისი, 210
 გაბრიჭიძე ივანიკი, 237
 გაბრიჭიძე პეტრიკი, 234
 გაგნის-მთა, 190
 გაგნიძე თემურაზ, 185
 გაგნიძე ნიკოლოზ, 185
 გაგუა გაბრიელა, 202
 გაგუა მამუკელა, 202
 გაგულაშვილი ელია, 194
     "   შაბათა, 194
 გადილია ოქროპირა, 205
 გადილა ოქროპირა, 202
 გამატიშვილი გოგიტი, 236
 გამყრელიძე, 234
 გამყრელიძე ფრიდონ, 195
 გამჩენლის-შვილი ნასყიდა, 167
 გერასიმე არქიმანტიტი, 235
 გერაშვილი აკოფა, 241
     "   სიმონა, 241
 გვაპარია გაბუელა, 200
     "   გიორგიტა, 200
     "   დავითია, 200, 204
     "   ივანია, 200
     "   ოთარია, 200
     "   ოტია, 200
     "   შობილა, 200
 გვილავა გლიკელა, 201
     "   დედულა, 201
     "   თასიკონი, 201, 704
     "   მამაგულა, 201
     "   მაზარელა, 201
     "   სკვამიკოჩა, 201
     "   ხუტულა, 201, 204
 გვრიტის-შვილი ბეჟანა, 212
 გეგია ბახუელა, 201, 205
 გეგია დავითია, 201
 გედაონის-შვილი დავით, 166
 გედევანა თარხანი, 168
 გეზლური, 237
 გელას-გერი გიორგი, 167
 გელას-გერი ნადირა, 167
     "   ქუმსია, 167
 გელაშვილი ბეოიკი, 236
     "   პაპუკი, 236
     "   სიმონიკი, 236
 გერასიმე კანდელაკი, 166
 გერენგია, 201
 გერმანე არქიმანდრიტ-დეკანოზი, 200
 გერმანოზის-შვილი გუგუნა, 176
 გეწაძე მახარა, 237
 გილაშვილი, 190
 გივიშვილი როსტომა, 236
 გიოლაშვილი თამაზა, 190
 გირგაშვილი გლაზა, 242
 გიორგი ბოგანო, 168
 გიორგი კანდელაკი, 218
 გიორგი მამასახლისი, 178
 გიორგი მაჩაბელი, 163
 გიორგი მდივანი, 175
 გიორგი მღვდელი, 210
 გიორგი, სურამის მამასახლისი, 171
 გიქორა მესანთლე, 242

გიორგი ხუცესი, 170, 239
 გლანაშვილი ანტონა, 241
 " პავლე, 241
 " სტეფანა, 223
 გლოველი ბერი, 168
 გლურჯიძე მანუჩარ, 175
 გოგატის-შვილი გაბელა, 237
 " " გრიგოლა, 237
 გოგინაშვილი ბაღდო, 242
 გოგატიშვილი, 240
 გოგიაშვილი ბექან, 173
 " ბერი, 186
 " დათუნა, 186
 " თამაზა, 186
 " ივანე, 186
 " პაატა, 186
 " საბა, 172
 გოგოლას-შვილი ივანიკი, 238
 გოგოლაშვილი პეტრე, 235
 გოგუაშვილი ეგნატია, 240
 გოდაბრელიძე ფაცია, 185
 გოღიაშვილი გრიგოლა, 242
 გორათი, 177
 გორი, 192, 231
 გორისა, 237
 გოსტაშაბის-შვილი ბექან, 176
 გოჩაშვილი ნადირა, 186
 გრიგოლაძე ახალია, 201
 " გურიკოჩა, 201
 " ელაღია, 205
 " მერიღია, 205
 გრიგოლ კყონდიდელი, 201
 გრიგოლას-შვილი მამულას შვილი ბე-
 რუნა, 198
 გრძელას-შვილი, 178
 გუგულას-შვილი, 184
 გულიას-შვილი დათუნა, 185
 გუგუნას-შვილი ელია, 171
 " შაბათა, 170
 " შაბათა, 171 ელიას ძმის-
 წული.
 გუდანაშვილი იოკიმე, 242
 გუნდეთი, 236, 237, 239
 გურიაკაძე გიორგი-შვილი, 205
 " ხოსიელა, 202
 გცხინვალი, 215

ლაგვარისი, 190
 დადიანი გრიგოლ, 206
 " დავით, 245, 246
 " კაცია, 201, 202
 " ოტია, 202
 დადიანის ძე ანტონი, 206
 დადიანის-ძე ბესარიონ, 206
 " გიორგი, 206
 დადიანოვი ვამეყ, 246
 დადიგორაშვილი ოსია, 243
 დვალაშვილი გლაზუკი, 238
 დავალიშვილი სოსია, 224
 დავითიშვილი ელიზბარ, 182
 დავითაშვილი ისხაკა, 194, 219
 " მოშია, 194, 207, 219
 დავით ბიბილაშვილი, 225
 დავით მგალობელი, 233
 დავით მღვდელი, 184, საბუთის დამწერი.
 დავით პეტრეშვილი, 168
 დავით ქართუელი, კარის მხატვარი, 222,
 საბუთის დამწერი.
 დათა გოღიაშვილი, 242
 დათაშვილი ოსეფა, 241
 დათვაშვილი გოგია, 233
 " კვირია, 233
 " ხოსიკი, 233
 დათვიაშვილი ბერი, 166
 დათიაშვილი ისხაკა, 243
 დათინაშვილი გიგოლა, 242
 დათუნა ბოგანო, 168
 დათუნა ურია, 168
 დანიელა ბოგანო, 168
 დარახველიძე დათიკა, 233
 დედოფალი ანა, 193, 201
 დედოფალი გულქან, 190
 დედოფალი დარეჯან, 189, 191, 192, 220
 დედოფალი თამარ, 163, 164
 დედოფალი მარიამ, 163, 164, 195, 213,
 221, 226, 227, 230, 234
 დედოფალი მარიამ, სოლომონის მეუღ-
 ლე, 209
 დედოფალი ნინა, 206
 დედოფალი რუსუდან, 168
 დედდარიაზი ბესარიონ, 244, საბუთის
 დამწერი.
 დედისიმედაშვილი, 223

დედუფალი ანნა, 202
 დედუფალი გულქან, 202
 დენთა, 237
 დომენტი კათალიკოზი, 209
 დოსითეოზ ქუთათელი, 226, 232, 233
 დუგლაძე ნიკოლოზ, 244
 დუშუაშვილი ნონია, 243

მგნატი მდივანი, 199
 ედიშერ, 182
 ეპი, 245, 246
 ეკლესიური დათიკა, 167
 ელია, შამოელა ურისის შვილი, 218
 ელიაშვილი ავარანა, 162
 " ნასყიდა, 167
 " შიო, 167

ელისაბედ, მანუჩარ დადიანის ძის ქალი, 227

ენუქაშვილი, 208
 ერისთავი ანტონი, 234
 " გიორგი, 211
 " დავით, 234
 " ზაალ, 162
 " რევაზ, 219

ერისთავის-შვილი ავთანდილ, ბაზიერ-ბუცესი, 182

ერისთავის-ძე. ელისბარ, 193
 ერიკოვი პოლოს, 241
 ესიაეა გიორგელა, 201, 204
 ესიაეა გიორგობელა, 201, 204
 ესიაეა ვალურია, 205
 ესიაეა მახაელა, 201, 204
 ესიაეა ცალურია, 202
 ესტატეს-შვილი დათიკა, 236
 " ზურაბა, 237
 " გრიგოლა, 236
 " იესე, 237
 " კოსტი, 237
 " ქაქუცა, 236

ევთიმი, გენათელი, 225
 ეფთიმი, გენათელი, 217,
 მქეთიმე გენათელი, 218
 ეწერი, 203

ვამეც, 182
 ვარამოვი ატო, 241
 ვარდანას-შვილი, 186
 ვარდანას-შვილი აზარია, 169, 172
 " ბერა, 169
 " ვარდანა, 169
 " გიორგი, 186

ვარძია, 238
 ვარძიელაშვილი, 190
 ვარძიელაშვილი სენია, 190
 ვარძიელოვი სიმონა, 242

ჯაქარია არხიმანდრიტი, 225
 ზეინკლის-შვილი დათუნა, 185
 ზემო-მუხური, 185
 ზიბზიბაძე, 183
 ზუგდიდი, 246
 ზურაბ, 173, საბუთის დამწერი
 ზურაბა მამასახლისი, 173
 ზურაბას-შვილი ბაინდურა, 167
 ზურაბიშვილი ზურაბ, 176
 ზურაბ მდივანი, 178

თაბუკაშვილი ბერი, 167
 " ოთია, 167

თავზარიშვილი ზურაბ, 224
 თამაზა ბოგანო, 168
 თამარაშენი, 162, 186
 თარმადოვი დავით, 241
 თარხანი ლუარსაბ, 176
 თარხან-მოურავი დავით, 231
 თარხანოვი დავით, 228, 230
 " ლუარსაბ, 231
 თარხნიშვილი დიმიტრი, 171, 177, 207
 თაფანი, 176
 თაქალთოიანი ერასტი, 176
 თეთენა, ბეჟან წერეთლის ასული, 244
 თეთრუაშვილები, 227
 თეთრუაშვილი არონ, 208
 თეთრუაშვილი არონა, 227
 " იაცობა, 208, საბუთის.
 დამწერი.
 " ისხაკა, 227
 " მოშა, 227
 " ხახამ ისხაკა, 208
 " ხახამ მოშე, 206

თეიმურაზ, ბატონიშვილის სახლთუხუცესი, 164
 თეიმურაზ ბოქაულთუხუცესი, 165
 თეოფილაქტე მიტროპოლიტი, 233, 235
 თერგვანი, 185
 თვალუეთი, 237, 238, 239
 თინათინ, დავით თარხნიშვილის რძალი, 231
 თოთობაშვილი ელიოზა, 219
 თოლავაძე სვიმონიკა, 202
 თონაძე, ზუცესი, 170
 თოფურია თოლიკავა, 202, 205
 თოფჩიას-შვილი აბდულა, 169, 170, 173
 „ ავთანდილა, 169
 „ გიორგი, 173
 „ ოსმანა, 169, 170
 „ საბა, 173
 „ სულხან, 173
 „ შვეგრდა, 173
 თოფჩიას-შვილი აბდულა, 171, 172, 214
 „ ავთანდილ, 214
 „ თომა, 172
 „ მადლუა, 172
 „ მოშა, 243
 „ ოსმანა, 171, 172, 214
 „ სულეიმანა, 172
 „ ძალღუა, 214
 თუმანიშვილი გიორგი, 163, საბუთის დამწერი.
 თურქისაძე პაპუნა, 224, საბუთის დამწერი.
 თუშიშვილი კიკოლა, 240

წარალაშვილი გაბრიელა, 167
 „ დავითა, 167
 „ თამაზა, 167
 „ ივანა, 167

იას-შვილი, 219

იანაშვილი ივანე, 186

იაცობა, 165

იაცობის-შვილი არონა, 243

„ ელო, 243
 „ იოსება, 243
 „ ისხაკა, 243
 „ მარდაზა, 243
 „ მოშა, 243

იესე სახლთუხუცესი, 165

ივანიკა ბიბილაშვილი, 225

ითხვისი, 236, 239, 240

იმერეთი, 166, 182, 186, 226, 227, 229

იოსებ, 215

იოსებას-შვილი დანიელ, 214

„ იოსება, 212

„ ყაზარა, 170, 214

„ ყოზია, 171

„ ყოზიაი, 178

„ შაბათა, 212

„ ხაზამ შაბათი, 212

იოსელიანი დავით, 218

იოსელიანი სვიმონ, 205, საბუთის დამწერი.

ისაკა, 215

ისაკა ურია, ახალდაბელი, 215

ისარლოვი სტეფანე, 240

ისრაელა ურია, ზოგანო, 168

ისრაელაშვილი ისხაკა, 246

„ ყოზიაი, 174

„ ყოზია, 175

ისრიელაშვილი დათია, 181

ისხაკა, 6

ისხაკა, შაბათას ძმა, 202

ისხაკა ხაზამი, 228

იშხნელი ნიკოლაზ, 209, 225, 227, საბუთის დამწერი.

„ სვიმონ, 209

„ სიმონ, 191

იწამის-შვილი, 173

კათალიკოზი ანტონ II, 212, 213

კათალიკოზი დომენტი, 165, 166, 211, 213, 215

კაკალაშვილი ბერი, ციხისთავი, 211

კაკონაშვილი აკოფა, 216, საბუთის დამწერი

კაკია ურია, 191

კაკიაშვილი დათუნა, 165

კალატოზის-შვილი, 211

კალუათა, 236

კაპანაძე დათიკი, 239

კაპანაძე დათუნა, 186

კარბიელაშვილი პაპუა, 167

კარიკაშვილი გრიგოლ, 223
 " ეგნატე, 223
 " იესე, 223
 " ივანე, 223
 " იოსებ, 223
 " სვიმონ, 223
 კატაპარის-შვილი იოსება, 218
 კატაპარიაშვილი ისნაკა, 243
 " ხაზან ისნაკა, 243
 კაზეთი, 126
 კეკელაშვილი თევდორე, 179
 კეანჭანაძე ბერი, 167
 კვალინაძე ბერი, 190
 " დათუა, 190
 " ლაზარე, 190
 კვალინაძე მოსე, 190
 კევსაძე ნასყიდა, 185
 კიკაბიძის სეული ჭუკლეი, 201
 კიკნაძე ბეჟან, 244
 " დათიკი, 238
 " ივანიკი, 238
 კილაძე აღდგომელ, 179
 " გიორგი, 179
 " დათიკა, 238
 კიპარიძე გოგია, 236
 " გრიგოლიკი, 236
 " ზურაბიკი, 236
 " ივანე, 237
 " ქრისტესიკი, 237
 კობა ურია, 168
 კოდელაშვილი, 185
 კოკიას-შვილი დანიელა, 196
 " " იოსებ, 196
 კოკოზაშვილი, 199
 კოლელის-შვილი იესე, 190
 კორბოული 336, 237, 238
 კორძაიას ქალი ხვარამზე, 198
 კოსტანოვი თანეს, 241
 კოჭიას დავითა, 216
 კოჭიაშვილი დავითა, 207
 კოჭიას-შვილი დავითა, 216
 კრიხელი ისნაკა, 244
 " კაკა, 240
 " მოშია, 190
 " შალომა, 185
 კუპრავე გურიკოჩა, 201, 205

ლაბაძე დათუნა, 168
 ლალაშვილი მოსესა, 181
 " ლთისაგარ, კრცხინვალის მა-
 მასახლისი, 212
 ლალუაშვილი თამაზა, 165
 ლასურის-შვილი ზურაბ, 170
 ლაშქარაშვილი გოგია, 224
 ლაჩინოვი აკოფა, 241
 ლევანა მერიზე, 222, საბუთის დამწერი.
 ლეკვიას-შვილი თეთროქალას-შვილი
 ისნაკა, 234
 ლეკავა მამისთვალე, 184
 ლიანგი, 180
 ლიპარის-შვილი, 234
 ლისი, 231
 ლოლაძე, 219
 ლომინა, 207
 ლომინას-შვილი კაცია, 169
 ლომიძე ივანე, 177
 ლოლუას-შვილი ბეჟაი, 171
 ლოტუას-შვილი არუთენა, 211
 ლუარსაბ ბოქაულთ-უზუცესი, 166
 მაზანას-შვილი, 184
 მაზანაშვილი სარქისა, 243.
 " შემაზა, 185
 მათიაშვილი ბეჟან, 173
 მაისურაძე ნასყიდა, 167
 " პაპუნა, 167
 მამაძეშვილი მაზარია, 234
 მამისთვალანთ აბრამა, 179
 " იოსება, 189
 " მოშა, 179
 " ძაგიას შვილი მოშა, 179
 170 " ძაგიაშვილი მამისთვალა,
 " ძაგიაშვილი მოშა, 179
 მამისთვალას-შვილი მარდახ, 212, საბუ-
 თის დამწერი.
 მამისთვალაშვილი აბიათარ, 181
 " აბრამ, 180
 " აბრამა, 181
 " დავითია, 180
 " დემეტრე, 163
 " დავითა, 181
 " იოსებ, 180
 " იოსება, 181

მამისთვალაშვილი ისხაკა, 180
 " მამისთვალა, 180
 " მარდაბა, 180, 181
 " მოშა, 181
 " საბა, 180
 " შალვა, 180, 181
 " შაფათა, 181
 " შედანა, 179
 " ძაგია, 180, 181
 მამისთვალაშვილი გიორგი, 167
 " მარკოზა, 166
 შამუკა ხიდირბეგიშვილი, 209, 210
 მამულა, 165
 მანაშე, 215
 მანაშერა ურია, 214
 მანაშერას-შვილი მოშა, 212
 მანაშერაშვილები, 211
 " 210
 " აბიათარ, 216
 " აბრამ, 214
 " აბრამა, 209, 266
 " აბრამია, 217
 " დავით, 217
 " დავითა, 209
 " იოსებ, 211, 216
 " ისაკ, 214
 " მანვანა, 209
 " მოშია, 209, 217
 " ხაბამ ისხაკა, 209
 " ხაბამი ისხაკა, 217
 მანაშეშვილი იოსებ, 161
 " ისხაკა, 165
 " შალომა, 165
 მანუჩარ [დადიანის ძე], 227
 მარგველაშვილი ბეჟანა, 234
 " გოგიელა, 234
 " დავითელა, 234
 მარდაბა, ბალუა შაბათას-შვილის შვილი, 174
 მარდაბა, მუხაურელი მამასახლისის შვილი, 179
 მარდაბა ურია, 207, 210
 მარტიროზის-შვილი ესავ, აბაშიძის მდივანი, 173, საბუთის დამწერი.
 მარტიროზიშვილი ბეგთაბეგ, 164, საბუთის დამწერი.

მასურაშვილი პეტრე, 222
 მალალაძე ამილბარ. სალთხუცესი, 166
 " სოლომონ, 166, საბუთის დამწერი.
 მაჩაბელი ალნახ, 163
 " ბაადურ, 168
 " ბორტი, 168
 " ზაალი, 162
 " იოთამ, 162
 " ლევან, 163
 " შიოშ, 163
 მაჭავარიანი დანიელ, 191
 მაჭარაშვილი დავით, 237
 " ხოსიკი, 238
 მაჭარაძე ბერი, 186
 " პაპუნა, 186
 მახახაშვილი იაყობა, 180
 მახარა მჭედელი, 167
 მახელაძე გოგია, 181
 მახვილაძე სვიმონ, 173
 მგურელიძე ლევან. მოურავი, 188
 მეგრავიშვილი ნონია, 219, საბუთის დამწერი
 " ჰეპან, 219
 მეშვილდიშვილი გოგია, 190
 მენაბდიშვილი ბერი, 171
 " ზაქარია, 171
 მერჯევი, 215, 238, 239, 240
 მესარლოვი ანტონ, 241
 მესხი პაპუნა, 186
 " შერმაზან, 181
 მეტენი, 186
 მეტრეველი თამაზა, 167
 მეუნაგრის-შვილი მამაცა, 186
 მეფე ალექსანდრე, 224
 მეფე გიორგი, 163, 164, 215
 მეფე დავით, 192
 მეფე ერეკლე II, 179, 185, 192
 მეფე ვახტანგ VI, 214, 215
 მეფე თეიმურაზ II, 180
 მეფე ირაკლი, 220, 224
 მეფე ლევან, 164
 მეფე სოლომონ, 226
 მეფე სოლომონ I, 182, 183, 187, 196
 მეფე სოლომონ II, 195, 209, 216, 222, 234

მეფე შაჰნავაზ (ვახტანგ V), 162, 163
 მეფე შაჰნავაზ იბრეიმ ფაშა, 168
 მეფის ასული ანასტასია, 220
 მეფისძე დავით, 217
 მეფისძე ვახტანგ, 192
 მეფურნის-შვილი ივანე, 234
 მეშვილდის-შვილი, 190
 მეცეპიძე იესელა, 240
 „ კაციელა, 240
 მითშიაშვილი დავითა, 243
 მიკირტიჩა, 231
 მილილას-შვილი გიორგი, 171
 მირიანაშვილი ანტონ, 242
 „ გიგოლა, 242
 „ კაცო, 242
 მიქელას-შვილი ანდრია, 196
 მიქელაძე ბერი, 196
 „ გრიგოლ, 198
 „ ლევან, 199
 „ რევაზ, 199
 მიწობლიძე გაბრიელ, 166
 მოკლიაშვილი გრიგოლა, 244
 „ იოკიმე, 244
 „ პეტრე, 244
 მოსიას-შვილი დანიელაი, 174
 მოსიაშვილი, 180
 „ პატარაკაცი, 180
 მოშაშვილი აბრამა, 225
 „ არონა, 193
 „ მარდახ, 193
 „ შაბათა, 193
 „ შალომა, 193
 მოშენაშვილი გაბრიელა, 216
 მოშია, 165, ბერიკას ძმა
 მოშიაშვილი დანიელა, 175, 208, 243
 „ ყობია, 171
 მოცრაძე პატრიკი, 240
 „ სვიმონიკი, 239
 მოძღვრის-შვილი მოშა, 185
 „ მოძღვარა, 185
 მუკნიაშვილი იოსებ, მამასახლისი, 224
 მურადანთ გიგი-შვილი ბეჟან, 179
 მურადას-შვილი ბეჟანა, 167
 მურადაშვილი არუთინა, 179, 180
 „ ბეჟან, ცხინვალის მამასახ-
 ლისი, 181. საბუთის დამწერი.

მურადოვი ანდრია, 241
 „ გოგია, 241
 „ ივანე, 241
 „ პავლე, 241
 მურანოვი ბატონჯან, 240
 მუსხაშვილი დათუნა, 165
 მურვანის-შვილი ბაკა, 178
 „ ლუარსაბ, 212
 „ მურვან, 172, 173, 178
 „ რევაზ, 178
 მურვანიშვილები, 211
 მუხრანის ბატონი კოსტანტინე, 176
 მუხური, 185, 186
 მუღბრის-შვილი ბერუკა, 242
 „ გოგია, 242
 „ დათუნა, 186
 „ თათო, 242
 „ გელქო, 242
 „ სიმონა, 242
 „ ბატონჯანა, 207
 მღლიახნეშვილი ბერია, 186
 მცხეთა, 166
 მწვანეყვავილა, 218
 მწყერაშვილი პეტრიკი, 240
 მჭედლიძე გოგია, 236
 „ ზურაბა, 237
 „ ივანიკი, 236
 მხალაძე პავლია, 239
 ნაბიკერიშვილი, 180
 ნაგლ [აის] ძე ბეჟან, სახლთუხუცესი, 185
 ნათიძე ბერა, 170
 ნამანგლელაშვილი ბარათა, 176
 ნანუკაშვილი გიორგი, 207
 ნანუკაშვილი გიორგი, 219, საბუთის დამ-
 დამწერი.
 ნასრაძე ივანიკა, 234
 ნაცვლის-შვილი, 214
 ნატბევი, 174
 ნაცვალაშვილი მოძღვარა, 182
 „ შაბათა, 182
 ნაცვლის-შვილი ბეჟან, 170
 „ ზურაბ, 170
 ნებიაიძე გიორგი, 186
 „ დათუნა, 186
 „ დემეტრე, 186

ნებიერეთი, 234
 ნებიერიძე გაბრიელ, 211
 ნედლეი, 184
 ნიკოლოზ დეკანოზი, 232
 ნიკოლოზ, 223
 ნიკოლოზ მდივანბეგი, 211
 ნიქარაძე ზურაბ, 209
 „ კაცია, 209
 ნოზაძე გოგია, მზარეული; 165
 ნონაშვილი, 223
 ნონიკაშვილი ბერი, 175
 „ პატარკაცი, 224
 ოენიანი ბეჟანას-შვილი როსტომი, 179
 ოენიანთ ივანე, 179
 ოთარა, 175, საბუთის დამწერი.
 ოკრიბელაშვილი სესიკი, 238
 ოძელი ბეჟან, 214
 ონი, 187
 ონიაშვილი სესნია, 214
 ონტოფუ, 201, 202, 203, 205
 ოფორი, 185
 ორბელის-შვილი დიმიტრი, ეშიკალასბა-
 ში, 175
 „ „ მამუკა, 176
 ორჯონიკიძე, 223
 „ გოგია, 236
 ოსე დეკანოზის შვილი, 176, საბუთის
 დამწერი.
 ოფიშკუთი, 240
 ოფჩა, 237
 ოქონა, 186
 ოქრუაშვილი გიორგი, 224
 „ იოვანე, 224
 ოქრუაშვილი იესე, 175
 ოცხელი აკოფა, 241
 ოჰანესაშვილი როსტომი, 242
 ჰაატა მდივანბეგი, 182
 პაპას-შვილი დემეტრე, 243
 პაპია ბოგანო, 168
 პაპიაშვილი შამუღლა, 208
 პაპინაშვილები, 162
 პაპისიმედაშვილი ისხაკა, 222

პაპისიმედის-შვილი დავითია, 171
 პაპუა ურია, 168
 პაპუნაშვილი მარდახა, 222
 პატარძელი, 186
 პეტრე სომეხი, 228
 პეტრეშვილი ბეჟან, 180
 პეტრეშვილი ზაზია, 180
 პიპინაშვილი მოშა, 240
 პორფირი მღვდელმონაზონი, 232
 პურადოვი გოგია სომხიშვილი, 241
 შამიერაშვილი ალხაზა, 186
 ყორჯოლაძე პეტრე, 188
 რაზმაძე ლაზარე, 167
 რამაზაშვილი დათუნა, 174
 რატი (მაჩაბელი), 163
 რატივეი, 166, 175, 179, 181, 192, 211,
 212, 215
 რატივეი გაბრიელ, 168, 186
 რაქა, 183, 187, 225, 234
 რკვია, 237
 ხამის-შვილი გოგია, 175
 „ ედიშერ, 175
 „ საამ, 175
 „ კახოსრო, 175
 სადათიეროვი, იანჯან, 246
 სადებას-შვილი, 176
 სავანე, 238
 სავანელი ზაქარია, სალთხუცესი, 171
 სანიკიძე ოთარა, 167
 „ ხუცია, 167
 სარდლიშვილი გლაზუკი, 236
 „ გოგირი, 238
 „ პაპუკა, 238
 სარმანიშვილი გიორგი, 170
 სარმანიშვილი ზურაბ, 170
 „ იგდარსაბ, 170
 „ იორამ, 170
 „ ლევან, 170
 „ ლომი, 170
 „ მოსე, 170
 „ როსტომ, 170
 „ უთრუთ, 170

სარქარაშვილი რამაზა, 180
 საქართველო, 226, 227, 229, 234
 საქოლაი, 171, 172, 173
 საჩხეო, 188, 227, 240, 244
 სახელაშვილი გიორგი, 165
 სენაკი, 245, 246
 სეფიას-შვილი, 176
 სეხნია დალაქი, 168
 სეიმონას-შვილი, 214
 სეიმონ წინამძღვარი, 188
 სეიმონ ხუცესი, 213
 სეიმონიკა ბიბილაშვილი, 225
 სოსია ხარაზი, 241
 სოფრონ, ცაგაული, 206
 სოლოროვი ატო, 241
 „ მელქონ, 241, 246
 სუთიაშვილი, 172
 „ გარსევან, 173
 სულაძე სულა, 167
 სულაძის-შვილი გოგინა, 234
 სულია, 165
 სულხან მდივანი, 171, საბუთის დ
 სურამი, 210, 214, 215, 226, 228
 სუჯუნა, 202
 სუასუას-შვილი როსტომი, 216
 სფირდონ, 244
 სხ ლითი, 186
 ტაშისკარი, 170, 172
 ტერმიქელ მღვდელი, 210
 ტერმიხელ გორძაკალი, 228
 ტინტიკოვი მამაჯან, 240
 ტირიას-შვილი დათუნა, 184
 „ დანიელა, 184
 „ იაყოზ, 184
 „ იოსებ, 184
 „ ისრაელა, 184
 „ ისხაკა, 184
 „ მარდანა, 184
 „ მოზია, 184
 „ ყოზია, 184
 „ შაბათა, 184
 ტლაშაძე ზერი, 174, 175
 „ ზაქარია, 174, 175
 „ საბა, 174

ტოგონიძე ბესიკი, 234
 „ დავითელა, 234
 ტოპიაშვილი ელია, 228
 ტრაკაშვილი შიო, 168
 ტუკაძე, 207
 „ გოგილა, 207
 ტყისუბანი, 186
 უნაძე თევდორა, 167
 „ მამუკა, 166
 ურიაყოფილას-შვილი აბრამია, 177
 „ მანოაზა, 177
 „ ყოზია, 177
 ურიაყოფილი აბრამა, 171
 „ დათუნა, 168
 „ ზაქარია, 171
 „ ნასყიდა, 168
 „ ოთარა, 171
 ურია ზახამი, 205
 ურიშვილი, 219
 უხმარაძე პაპუაი, 174
 ფაზიტაშვილი, 172
 ფალაგანდიანი, 215
 ფალაგანდის-შვილი ბეჟან, 185
 „ გიორგი, 185
 „ ევდამოზ, 184
 „ ლუარსაბ, 184
 „ ნიკოლოზ, 184
 „ როსტომ, 184
 ფალაგანდიშვილი ბაგრატ, 181
 „ ბერი, 185
 „ გიორგი, 181
 „ გლაზა, 185
 „ გოგია, 185, 235
 „ დავით, 181
 „ ერეკლე, 181
 „ იოვანე, 181
 „ ქაქუცა, 235
 ფალაგანდოვი მიხაილ, 233
 ფაფხაძე გიგია, 186
 „ გიორგი, 186
 ფელთოვი არუთინ, 243
 ფილიპეშვილი აკოფა, 241
 ფილიპე ხუცესი, 239
 ფირანოვი ატო, 240

17. საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნ.მუზეუმის შრომები. ტ. I.

ფირყულაშვილი, 174, 175
 ფირცხალაგა დედულია, 202, 205
 ფიფინაშვილი მელქი, 242
 ფიჩხაძე აბრამა, 172
 „ დავითა, 172
 „ ელია, 172
 „ მამაგულა, 243
 „ მარდახა, 172
 „ მიხელა, ყანდულაშვილი, 171
 „ მოძღვარა, 172
 „ შაფათა, 243
 ფიცხელაშვილი დათუნა, 186
 „ გურგენა, 186
 ფოთოლაშვილი გიორგი, 186
 „ თამაზა, 186
 ფუთი, 238, 240
 ფუტიეთი, 234
 ფუჭიშვილი ივანე, 176
 ფხალაძე ათანა, 240
 „ გლახუკი, 239
 „ თაზიკი, 239
 ქავთარის-შვილი ნიკოლოზ, 176
 ქაიხოსრო სარდალი, 176
 ქალანთაროვი აკოფა, 242
 „ კარაპეტა, 242
 ქალაქი, 192
 ქართლი, 230
 ქარულაშვილი ივანე, 243
 „ მიქელ, 242
 ქაფიანიძე გოჩიტა, 207
 ქაჯაია ბოჭუა, 199
 ქველიძე ოტია, 179
 ქვემო-მუხური, 185
 ქეთანა, 209
 ქემერტელიძე ბერიკი, 239
 „ ნინიკი, 238
 „ ქრისტესიკი, 238
 ქემურიძე ივანე, 171
 ქესანაშვილი გლახა, 190
 „ შიო, 190
 ქიტიაშვილი, 211
 ქონიაშვილი ბერი, 182
 ქორეთი, 239
 ქორქაშვილი გაბრიელ, 241
 ქორჩელაგა ლაზარია, 203

ქოჩხუაშვილი სტეფან, 241
 ქრცხილვანი, 163, 166
 ქრცხინვალი, 168, 185, 191
 ქუთაისი, 191, 208, 218, 221, 225, 234, 235
 ქუმსია, 179
 ქურდაძე გიორგი, 177
 ქუტირი, 234

ღამბაშიძე ივანიკა, 236
 ლეინიაშვილი ივანიკი, 238
 ლეხელი დათუნა, 185
 ლონიაშვილი პაპუნა, 186
 ლოლაძე ოტია, 238
 „ სვიმონა, 238
 ლოლობერიძე ანტონი, 235
 ლუერეთი, 186

შახარა, 169, საბუთის დამწერი.
 ყახარაშვილი ბინია, 207
 ყანდულაშვილი გიევი, 181
 ყობია, მამულა ბერიკაშვილის ბიძაშვი-
 ლი, 178
 ყობია ურია, 244
 ყობიას-შვილი აბრამა, 232
 ყობო, შამოელა ურისი შვილი, 218
 ყოდალაშვილი გიორგი, 172
 ყუფარა, 185

შაბათა ურია, 213
 „ ხახამი, 202
 შაბათას-შვილი ბალუა, 174
 „ კოკია, 196
 „ მანუახა, 174
 „ ხანანა, 174
 შაბათაშვილი შალუა, 175
 შაველაშვილი იოსება, 244
 შალუას-შვილი ყახარა, 173
 შალიკაშვილი ედიშერ, 168
 შალომა, 215
 შალომა, შამოელა ურისი შვილი, 218
 შამელაშვილი ნონია, 242
 შამიელაშვილი აბრამა, 221
 „ დავითა, 221
 შამლიკაშვილი ხახამი, 243
 შამულელაშვილი ყობია, 169

ზაფათაშვილი შალომა, 185
 ზაფათელაშვილი, 185
 ზაფთოშვილი ისრაელა, 185
     „ ყობია, 185
 ზაშუას-შვილი სიმონა, 234
 შვილიკას-შვილი ბერი, 181
 შედანას-შვილები, 191
 შედანას-შვილი, 192
 შედანას-შვილი მარდაზა, 189
     „ ნონე, 189
 შერმაზანაშვილი იოვანეზ, 181
 შერმაზ მდივანი, 173
 შერმაზან მდივანი, 171
 შერმაზინეს-შვილი იოვანეზ, 212
 შეყლაშვილი პეტრიკი, 237
 შიმშილაშვილი მოშია, 219
 შოშიაშვილი ბერი, 167
 შოშიტაშვილი ურია, ბოგანო, 168
 შუა-ქალაქი, 202
 შუქრეთი, 236
 შქმერი, 239

 ჩაგელიშვილი გოგია, 194
 ჩარეკაშვილი აკოფა, 242
     „ გრიგოლა, 242
 ჩარეკოვი ივანე, 200
     „ ოსება, 240
     „ პაულე, 240
 ჩარკიანი გრიგოლ, 235
 ჩანოშვილი აბრამა, 243
 ჩვართალია, 202
 ჩიკვიძე დავით, 195
 ჩიკვაშვილი ისხაკა, 223, საბუთის დამ-
     წერი.
 ჩინელი საყან. მოლარეთხუცესი, 171
 ჩიტაშვილი, 184
 ჩიტაშვილი მახარა, 186
 ჩიტაშვილი გიორგი, 167
 ჩიქოვანი გიორგი, 201
     „ ტატუ, 201
 ჩიხა, 237, 238
 ჩიხლაძე, სასახლის დიაკვანი, 227
 ჩიჯავაძე მამუკა, 165
 ჩლაქის-შვილი იაყოზა, 208
 ჩუყელაშვილი დათუნა, 162
     „ მარდაზა, 162
 ჩხარი, 233
 ჩხარტიშვილი იესე, 188

ჩხეიძე დავით, 177
     „ ოტია, 234
     „ როსტომ, 177
 ჩხიკვაძე გოგირი, 238

 ცემაძე მამაკა, 186
 ცერაძე იოვანე, 190
     „ ირემა, 167
     „ პატა, 166
 ცერონისი, 186
 ცერცვაძე (ურია-ყოფილის ბოგანო), 168
 ცუცკი, 237, 238
 ცისკაძე ბერი, 185
 ცილროლაძე სიმონ, მოურავი, 218
 ციციშვილი ადლო, 243
     „ გლახუნა, 243
     „ დანიელა, 243
     „ იოსება, 243
 ციცია გოგო, 244
 ციციშვილი მანუჩარ, ეშკადასაში, 175
 ციციშვილი მერალიბეგ, ქალანთარი, 176
 ციციშვილი, 201
 ცომია ბაბუშია, 202
     „ გოგირია, 202, 205
     „ დავითია, 202
 ცოცნოიკა, 185
 ცუხიშვილი დათუკი, 238
     „ ნანიკი, 237
     „ სისო, 237
 ცხამი, 236, 238
 ცხინვალი, 192
 ცხოვრებაძე, 244
 ცხრუკვეთი, 239

 ძაგიას ძმისწული მარდაზა, 199
 ძალინა, 186

 წეწკიაშვილი თაზიკი, 236
     „ მამუკა, 236
     „ სვიმონიკი, 236
 წენიას-შვილი არონა, 232
     „ „ დანიელა, 232
 წერეთელი შიო, 207
 წერეთელი ბერი, 188
     „ ბეჟან, 182, 183, 232, 233,
         235, 244
     „ გიორგი, 235
     „ გრიგოლ, 230

წერეთელი გრიგოლ საღთსუცისძე, 227
 „ გრიგოლ კანცლერი, 233
 „ ზურაბ საღთსუცისძე, 188, 191
 197
 „ დოსითეოზ, 198, 209
 „ პაპუნა, 182, 183
 „ პაპუნა, სარდალი, 187, 197
 „ ქაიხოსრო, 188, 226, 228
 წუწაშვილი აბრამ, 222
 წულაია ომირთაი, 705
 „ ომირთაი, 202
 წულუკიძე ბერი, სარდალ მოურავი, 191
 „ გიორგი, 191, 209, 233
 „ გიორგი, სარდალ მოურავი,
 208, 217
 „ გიორგი, სარდალი, 197
 „ დავით, 225, 232
 „ დავით, 235, საბუთის დამწერი
 „ სვიმონ, 234
 წულუკიძის ძე კიკო, 225
 ჭამბურიძე თამაზა, 179, 181
 ჭაუჭაძე იოსება, 238
 ჭაუჭიძე ბერუა, 238
 ჭაჭუა ანალოკა, 202
 ჭედლიძე ივანიკი, 238
 ჭილაძე ანდრია, 238
 ჭილაძეები, 186
 ჭიჭილეს-შვილი ივანიკა, 234
 ჭიჭინაძე თამაზ, 185
 „ ნიკოლოზ, 197, 199
 ჭორელია, 237
 ჭოხონელიძე, 183
 ჭანანაშვილი დათუნა, 163
 ჭარაზი პაპუნა, 185
 ჭატიაშვილი გოგია, 186
 ჭაშური, 211
 ჭვრთეისელი ანტონა, 241
 „ იოანეს, 241
 ჭვრტელიძე ალათანგი, 199
 „ დავით, 189
 ჭეჩიკაშვილი ამირა, 175, ატენის მამა-
 სახლისი.
 ჭეჩინაშვილი ოსეფა, 241
 „ სვიმონ, 208

ზიდირბეგ, 211
 ზიდირბეგის-შვილი, 215
 „ ივანე, 216
 „ იოანე, 212
 „ იოვანე, 212
 „ მამუკა, 212
 „ ნინია, 214
 ზიდირბეგისშვილები, 211
 ზინის-შვილი აბრამ, 212, 213
 „ დავითა, 212, 214
 „ ხახამ ისხაკა, 212, 213
 „ მამუკა, 212
 „ მოშა, 212
 ზითარაშვილი ბუჭუკი, 238
 ზითაროვი გიორგი, 241
 „ პეტრე, 241
 ზიზინაშვილი აბრამ, 240
 ზოტეველი ხანანა, 214
 ზოჯაშვილი ბაღდასარა, 179
 „ ბეჟან, 168
 „ გიორგი, 180
 „ დათინა, 167
 „ ესტატე, 167
 „ მოსესა, 180
 „ საფარა, 179
 „ სიმონა, 242
 „ ხოსროა, 181
 ზოჯოვანოვი პეტრე, 241
 ზუგდიდელი გოგია, 239
 ზუნდიაშვილი დათუნა, 240
 „ კაკია, 240
 მარდაზა, 240
 ზუნდის უბანი, 186
 ზუნწი, 201
 ზუციაშვილი ქველი, 207
 ჯაბადრიშვილი, 207
 ჯაბრიაშვილი ნონია, 194
 ჯაფარი დემეტრე, 180
 ჯალაბაძე ბერიკი, 236
 ჯალალურთა, 236, 239
 ჯანას-შვილი ყოზბია, 173
 ჯანაშვილი ბინია, 179
 „ იოსებ, 179
 ჯანბურია, 244

ჯანჯიქაური, 214	„ ხოსია, 219
ჯანჯღავე ეცადია, 201	ჯახუა კოჩაელა, 201, 204
ჯარჩ-სულიმანაშვილი, 174	ჯეგენავა, 201
ჯათარიძე ბეჟან, 195	ჯიბელეია მახარობელა, 202
„ გოგია, 219	ჯინჯიხაშვილი გაბრიელა, 222, 223
„ გრიგოლ, 206, 219, 244	„ ისრაელა, 222
„ დავით, 219	„ სიმონა 222
„ ერემია, 206	„ სვიმონა, 223
„ ვახტანგ, 219	ჯობაძე, 178
„ თაზიკა, 237	ჯომარდიძე, 222
„ ზაალ, 219	ჯოლორია, 201
„ კიკოლა, 219, 237	ჯონაძე გაბრიელა, 186
„ ლევან, 219	ჯღერია იოანე, 193
„ ნიკოლოზ, 206	ჯღუნიაშვილი ისხაკა, 234
„ ოტია, 219	ჯღუნიაშვილი-ჩიკვაშვილი აბრამა, 234
„ პავლია, 237	

ს ა რ ო მ ი

1. ი. პაპისიმედოვი — საქართველოს ებრაელთა ადგილ-მაცემობის ისტორიისათვის (1800—1864 წ.წ.)	83- 1
2. მ. შუკიანი — საქართველოს ებრაელთა უფლებრივი მდგომარეობა მე-XIX საუკ.	51
3. ა. კრიხელი — ბრეთის ბიბლიის საკითხისათვის	107
4. მ. მამისთვალისშვილი — ტერმინები: „ებრაელი“, „ისრაელი“, „ჟრია“	145
5. ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს ებრაელთა შესახებ (პროფ. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით)	157

О Г Л А В Л Е Н И Е

	ст.
1. И. Паписимедов — К истории торговли грузинских евреев (1800—1864 г.г.)	1
2. М. Шукян — Правовое положение евреев Грузии в XIX столетии	51
3. А. Крихели — К вопросу о бретской библии	107
4. М. Мамиствалишвили — Термины: „Еврей“, „Израиль“, „Урия“	145
5. Исторические документы об евреях Грузии (под редакцией проф. Н. Бердзенишвили)	157

**საქართველოში საბჭოთა
ხელისუფლების დამყარების
მცხეთა წლისთავს!**

**К ДВАДЦАТИЛЕТИЮ
установления советской
власти в Грузии**

**ZUM ZWANZIGJÄRIGEN
Jubiläum der Sowjetmacht
in Georgien.**

1921—1941

НКП СССР — VKA GSSR

Т Р У Д Ы

ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО МУЗЕЯ ЕВРЕЕВ ГРУЗИИ

ABHANDLUNGEN

DES MUSEUMS FÜR GESCHICHTE UND ETHNOGRAPHIE
DER JUDEN IN GEORGIEN

Т о м II
Band II

საქართველოს სსრ განათლების სახალხო კომისარიატი

საქართველოს ებრაელთა
ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის

უ რ ო მ ე ბ ი

ტომი II

საქართველოს ებრაელთა ისტ.-ეთნოგრაფიული მუზეუმის გამომცემლობა

19

თბილისი

41

სარედაქციო კოლეგია:

**პროფ. შ. ჩხეტია, პროფ. მ. ბერძენიშვილი,
დოც. ს. იორდანიშვილი, ა. კრიხელი, მ. გაბისონია**

პ/მგ. რედაქტორი — ა. კრიხელი

Редакционная коллегия:

**Проф. Ш. Чхетия, проф. Н. Бердзенишвили,
доц. С. Иорданишвили, А. Крихели, М. Габисония**

Отв./редактор — А. р. Крихели

ს ა რ ა მ ბ ი

მოწინავე	83-
დ. შ ა თ თ ლ შ ე ი ლ ი—მუზეუმი საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების ოცი წლის თავზე	1
ი. ქ უ რ ჩ ი შ ე ი ლ ი—ებრაელთა კოლმეურნეობა „წითელი გორა“	43
ი. პ ა პ ი ს ი მ ე დ ლ ე ი—თვითნასწავლი მხატვარი შალომ კობოშვილი და მისი შემოქმედება	81
ა. კ რ ი ხ ე ლ ი—მცხეთაში აღმოჩენილი ქვა ებრაული წარწერით	111
ისტორიული საბუთები საქართველოს ებრაელთა შესახებ 1828—1846 წ.წ. (პროფ. შ. ჩ ხ ე ტ ი ა ს რედაქციით)	185
ა) საბუთები ებრაელთა უფლებრივი მდგომარეობის შესახებ (1828—1838 წ.წ.)	149
ბ) საბუთები საჩხერის ებრაელთა შესახებ (1828—1838 წწ.)	150
გ) საბუთები ქუთაისის ებრაელთა შესახებ (1840 წ.)	183
დ) საბუთები აწყვერის ებრაელთა შესახებ (1845—1846 წ.წ.)	185

О Г Л А В Л Е Н И Е

	Стр.
1. Передовая	00
2. Д. Шаптошвили—Музей к 20-летию установления советской власти в Грузии	1
3. И. Курчишвили—Еврейский колхоз „Цители Гора“	43
4. И. Паписимедов—Художник-самоучка Иаалом Кобовшвили и его творчество	81
5. А. Крихели—Стела с еврейской надписью, найденная в Мцхета	135
6. Исторические документы об евреях Грузии 1828—1846 г. (под редакцией проф. Ш. Чхетия)	149
а) Документы о правовом положении евреев Гр. (1828—1829 г.)	150
б) Документы о сачхерских евреях (1828—1838 г.)	183
в) Документы о кутанских евреях (1840 г.)	185
г) Документы об атхурских евреях (1845—1846 г.)	185

I N H A L T S V E R Z E I C H N I S

1. Leitartikel	1
2. D. Schaptoschwili—Museum zum zwanzigjährigen Jubiläum der Sowjetmacht in Georgien	43
3. I. Kurtischschwili—Jüdische Kollektivwirtschaft „Tziteli gora“	81
4. I. Papisimedow—Über die Schaffenskraft des kunstmalers Scholoma Koboschwil—self made man	111
5. A. Kricheli—Über eine Stele mit der judischen Inschrift, die im Jahre 1938 in Mtscheta gefunden ist	135
6. Historische Dokumenten über georgische Juden in 1828—1846 Jahren (redigiert von prof. Sch. Tschchertia)	149
a) Dokumenten über die Rechtsverhältnisse der Juden (1828—1829)	150
b) Dokumenten über die Juden aus Satscheri (1828—1838)	183
c) Dokumenten über die Juden aus der Stadt Kutais (1840)	185
d) Dokumenten über die Juden aus Atschuri (1845—1846)	185

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების XX წლის თავს ქართველი ხალხი სოციალისტური სახალხო მეურნეობისა და კულტურის ყველა ფრონტზე მოპოებული უდიდესი გამარჯვებებითა და ღრმა პატრიოტული სიხარულის გრძნობით ეგებება.

ურთულეს საერთაშორისო ვითარების პირობებში, როდესაც კაპიტალისტურ სამყაროში დანთებული მეორე მსოფლიო იმპერიალისტური ომის ხანძარი ნთქავს და ანადგურებს კაცობრიობის საუკეთესო მონაპოვარს, საბჭოთა კავშირის ხალხები წარმატებით ქმნიან ახალ ცხოვრებას და ძლევამოსილნი მიემართებიან წინ, ლენინ-სტალინის მიერ ნაჩვენები გზით—კომუნიზმისაკენ.

ბრძნული სტალინური საგარეო პოლიტიკის გატარებამ დროულად ამხილა და ჩაფუშა ომის ქარცეცხლში საბჭოთა კავშირის ჩათრევის იმპერიალისტურ სახელმწიფოთა მმართველი წრეების ოინბაზური გეგმები.

თავისი მშობლიური წითელ არმიისა, სამხედრო-საზღვაო და საჰაერო ფლოტის ძლიერებაზე დამყარებული საბჭოთა კავშირი თავის თანმიმდევრულ, სრულიად ნათელ და დამოუკიდებელ სამშვიდობო პოლიტიკას ატარებს.

ამ პოლიტიკის შედეგად კიდევ უფრო განმტკიცდა და გაძლიერდა ჩვენი საყვარელი სამშობლო; ბედნიერ ხალხთა დიდ ოჯახში ახალი საბჭოთა რესპუბლიკები ნებაყოფლობით შემოვიდნენ. მათი სახით მრავალმილიონიან საბჭოთა კავშირის მოსახლეობას 23 მილიონი ადამიანი შეემატა.

ლენინურ-სტალინური ნაციონალური პოლიტიკის განუხრელად გატარებამ უზრუნველყო საბჭოთა კავშირში შემავალ რესპუბლიკების ხალხთა სამეურნეო და კულტურული აყვავება.

ქართველი ხალხი საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების XX წლის თავზე აჯამებს მის მიერ ამ მანძილზე გმირული ბრძოლის შედეგად მოპოებულ ისტორიული მნიშვნელობის გამარჯვებებს, რომლებიც აყვავებულ საქართველოს რესპუბლიკას საბჭოთა მოწინავე რესპუბლიკების პირველ რიგებში აყენებენ.

საქართველო ათეული წლების განმავლობაში მეფის რუსეთის კოლონიად იყო გადაქცეული. მეფის მთავრობა, მემამულეები, კაპი-

ტალისტები სასტიკად ავიწროებდნენ თავისუფლების მოყვარულ გმირულ ქართველ მშრომელ ხალხს.

ძნელი გზა გაიარა ქართველმა ხალხმა მეფის მთავრობის, მემამულეების და დასავლეთ ევროპის დაქირავებული აგენტების, მენშევიკების დასამზობად წარმოებულ ბრძოლაში.

1921 წლის 25 თებერვლიდან იწყება ახალი ხანა ქართველ ხალხის ისტორიაში—ეროვნული აღორძინებისა და სამეურნეო და კულტურული აყვავების ხანა.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ საქართველოს ბოლშევიკების საბრძოლო ამოცანას წარმოადგენდა საბჭოთა ხელისუფლების განმტკიცება, დანგრეული სახალხო მეურნეობის აღდგენა, მისი სოციალისტური რეკონსტრუქცია, ეროვნული კულტურის აღორძინება და აყვავება.

თავის ისტორიულ მნიშვნელობის წერილში: „ადერბეიჯანის, საქართველოს, სომხეთის, დაღესტნის და მთიულთა რესპუბლიკის ამხანაგ კომუნისტებს“, 1921 წ. 14 აპრილს ლენინი წერდა—„მზურვალედ მივესალმები კავკასიის საბჭოთა რესპუბლიკებს და თავს ნებას ვაძლევ გამოვთქვა იმედი, რომ მათი მკიდრო კავშირი შექმნის სამაგალითო ნაციონალურ მშვიდობიანობას, გაუგონარს ბურჟუაზიის დროს და შეუძლებელს ბურჟუაზიულ წესწყობილებაში“.¹

ჩვენი ძვირფასი სამშობლოს ხალხთა ძმურ ერთიან სტალინურ ოჯახში საქართველო მეფის მთავრობის კოლონიიდან აყვავებულ ინდუსტრიალურ-აგრარულ რესპუბლიკად გადაიქცა, განვითარებული მრეწველობით და მოწინავე სოფლის მეურნეობით.

სოციალისტური ინდუსტრიისა და სოფლის მეურნეობის უდიდეს აღმავლობასთანაა დაკავშირებული სოციალისტური კულტურის აყვავება საბჭოთა საქართველოში.

„ცარიზმი ავიწროებდა, ხოლო ზოგჯერ პირდაპირ აუქმებდა ადგილობრივ სკოლას, თეატრს, საგანმანათლებლო დაწესებულებებს იმ მიზნით, რომ მასები ბნელეთში დაეტოვებინა. ცარიზმი ძირშივე ჰყვეთდა ადგილობრივი მოსახლეობის საუკეთესო ადამიანთა ყოველგვარ ინიციატივას. ბოლოს, ცარიზმი ახშობდა განაპირა ქვეყნების ხალხის მასების ყოველგვარ აქტიობას“.²

¹ ლენინი, რჩეული ნაწერები, ტომი V, პარტგამომცემლობა, 1934 წ., გვ. 185.

² ი. ს. ტაღინი, მარქსიზმი და ნაციონალურ-კოლონიალური საკითხი, თბილისი, 1934 წ., გვ. 83.

ცარიზმი ცდილობდა ქართული ეროვნული კულტურის აღმოფხვრას; მეფის ვიგინდარა მოხელეები სკოლებიდან მშობლიურ ენას. სდევნიდნენ და მოწინავე ქართველი ინტელიგენციის საუკეთესო წარმომადგენლებს, ბარბაროსული მეთოდებით ავიწროებდნენ.

მხოლოდ საბჭოთა ხელისუფლების პირობებში, კაცობრიობის გენიოსთა ლენინის და სტალინის ნაჩვენები გზით, სტალინური კონსტიტუციის ცხოველმყოფელი მზის ქვეშ გაიფურჩქნა და აყვავდა საბჭოთა საქართველოს ფორმით ნაციონალური და შინაარსით სოციალისტური კულტურა.

ქართველი მშრომელი ხალხის წიაღში აღიზარდა ნიჭიერ მეცნიერ მუშაკთა მრავალრიცხოვანი კადრი; მარქსიზმ-ლენინიზმის იდეოლოგიით შეიარაღებული ძველი ინტელიგენციის საუკეთესო წარმომადგენლები თავდადებით ემსახურებიან ჩვენი ქვეყნის საწარმოო ძალების შემდგომ აღმავლობას; მოწინავე სოციალისტური კულტურისა და მეცნიერების უფრო მეტად აყვავებას.

რევოლუციამდე საქართველოს ფაქტიურად არ ჰქონია არცერთი უმაღლესი სასწავლებელი. სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ქართული კულტურის მოწინავე წარმომადგენელთა კერძო ინიციატივით დაარსებული, მხოლოდ საბჭოთა ხელისუფლების პირობებში გადაიქცა ქართული საბჭოთა კულტურისა და მეცნიერების ნამდვილ კერად, რომელიც ღირსეულად ატარებს დიდი ბელადის ამხანაგ სტალინის სახელს.

საქართველოს აყვავებულ რესპუბლიკაში დღეს მთელი რიგი უმაღლესი სასწავლებლები, მუზეუმები და სამეცნიერო-საკვლეო ინსტიტუტებია, რომლებიც წარმატებით ემსახურებიან ლენინ-სტალინის საქმეს, კომუნისმის მშენებლობის საქმეს ჩვენს ქვეყანაში.

სსრკ სახკომსაბჭოს დადგენილებით საქართველოში ჩამოყალიბდა მეცნიერებათა აკადემია, რომლის გახსნაც დაკავშირებულია საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების 20 წლის თავთან. ამ ისტორიული მნიშვნელობის მოვლენასთან დაკავშირებით საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტი აკადემიკოსი ე. ლ. კომაროვი ამბობს: „საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გახსნა უდიდესი პოლიტიკური, სამეურნეო და კულტურული მნიშვნელობის მოვლენაა. ეს არის მეცნიერებისათვის, სსრ კავშირის ხალხთა ფორმით ნაციონალური და შინაარსით სოციალისტური კულტურის შემდგომი განვითარებისათვის პარტიისა და მთავრობის მზრუნველობის ახალი მკაფიო დამამტკიცებელი საბუთი“¹.

¹ გაზეთი „კომუნისტი“, 25 იანვარი 1941 წ. № 20 (6025).

ქართველ მეცნიერებს უაღრესად მნიშვნელოვანი წარმატებები აქვთ მეცნიერების ყველა დარგში: ენათმეცნიერებაში, ისტორიაში, არქეოლოგიაში, საქართველოსა და კავკასიის ეთნოგრაფიაში, მათემატიკაში, ფიზიოლოგიაში და სხვ. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ჩამოყალიბებას მთელი ქართული სამეცნიერო საზოგადოებრიობა უპასუხებს ენერგიული შრომის უფრო მეტად გაძლიერებით—მეცნიერების შემდგომი აყვავებისათვის, ჩვენი ძვირფასი სამშობლოს საკეთილდღეოდ, კომუნიზმის საზემოდ. ამ მხრივ სრულიად ბუნებრივია ის უდიდესი სიხარული და აღფრთოვანება, რომლითაც შეხედა მთელი საბჭოთა ქართული ინტელიგენცია და მშრომელი მასა მთავრობის ამ ისტორიულ დადგენილებას.

საბჭოთა ხელისუფლების დროს გაიშალა მუზეუმთა—სამეცნიერო-პოლიტიკურ-საგანმანათლებლო დაწესებულებათა ქსელიც, როგორც ცენტრში, ისე ადგილებზე, რომლებსაც საპატიო ამოცანა აქვთ დაკისრებული სოციალისტური კულტურის დანერგვისა და მასების კომუნისტურად აღზრდისათვის ხელის შეწყობის საქმეში.

ხალხთა თავისუფლების დიდ ქარტიაში—გამარჯვებული სოციალიზმის სტალინურ კონსტიტუციაში ფიქსირებული და დამკვიდრებულია მშრომელთა უფლება განათლებაზე.

მთელ საბჭოთა კავშირში ცნობილია ქართული თეატრი და კინო, ქართული მუსიკა, სახვითი ხელოვნება და მხატვრული ლიტერატურა. ქართველი ხალხის კულტურის უდიდესი ზრდის მაჩვენებელია ბეჭდვითი ორგანოების მნიშვნელოვანი ზრდა. მილიონ ევზემპლიარებითაა გამოცემული მარქსიზმის კლასიკოსების: მარქს-ენგელს-ლენინ-სტალინის ნაშრომები, უმაღლესი და საშუალო სკოლის სახელმძღვანელოები და აგრეთვე პოლიტიკური, მეცნიერული და მხატვრული ლიტერატურა. საუკუნეების ქარ-ცეცხლში შექმნა და გამოატარა ქართველმა ხალხმა თავისი კულტურა და ძვირფასი განძი ბედნიერ ხალხთა საუნჯეში შემოიტანა.

მრავალსაუკუნოვანი, საკუთარი კულტურის ტრადიციებზე აღზრდილი ქართველი ხალხი, რომელმაც გმირული ბრძოლისა და შრომის გრძელი გზა განვლო, დღეს, სტალინურ ეპოქაში, თავისი ბედნიერი ცხოვრების სიხარულს ზეიმობს.

ქართველმა ხალხმა მისცა კაცობრიობას ადამიანი, რომელიც მთელი მშრომელი კაცობრიობის იმედსა და ნუგეშს წარმოადგენს, ყველა დროისა და ეპოქის ადამიანთა შორის უდიდესი ადამიანი, გენიალური ბელადი, სოციალიზმის გამარჯვებათა სულისჩამდგმელი და ორგანიზატორი—დიდი სტალინი.

საქართველოს ბოლშევიკებმა, რომლებსაც მთელი რიგი საპატუხისმგებლო წლების განმავლობაში ხელმძღვანელობდა ქართველი ხალხის საამაყო შვილი ლ. პ. ბერია, უზრუნველყვეს ლენინურ-სტალინური ნაციონალური პოლიტიკის სწორად გატარება, საკავშირო კომუნისტური პარტიის (ბ) ცეკას გადაწყვეტილებათა და პირადად ამხანაგ სტალინის მითითებათა განუხრელად განხორციელება.

დიად სოციალისტურ რევოლუციამდე საქართველო ეროვნული დევნა-ჩაგვრის განსაკუთრებული კერა იყო. ეროვნული ჩაგვრისა და შუღლის გაღვივება მეფის მთავრობისა და მენშევიკების ბატონობის ნაცადი იარაღი იყო.

ეროვნული შუღლი და მტრობა წარსულს ჩაბარდა და ერთ ბედნიერ ოჯახში გაერთიანებული საქართველოს ხალხები, საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკებთან ძმურ კავშირში მიემართებიან სტალინური გზით კომუნიზმის ახალი გამარჯვებებისაკენ.

ცარიზმის დროს სხვა ხალხთა შორის შევიწროებასა და დევნას მშრომელი ებრაელებიც განიცდიდნენ. მშრომელი ებრაელობა ორმაგ ჩაგვრას განიცდიდა—ეროვნულსა და კლასობრივს. მას ერთი მხრივ ანტისემიტური პოლიტიკა, ხოლო მეორე მხრივ, საკუთარი თუ უცხო ბურჟუაზია აკიწროებდა და ჩაგრადა.

ცარიზმის ანტისემიტური რეჟიმი, რომელიც შეერთებული იყო ბარბაროსულ კოლონიურ პოლიტიკასთან, ქმნიდა საქართველოს მშრომელ ებრაელთა ცხოვრების აუტანელ, არაადამიანურ პირობებს.

ქართველი მშრომელი ებრაელობა, რომელიც თავისი ისტორიული ბედით დაკავშირებული იყო საქართველოსთან და ქართველ მშრომელ საზოგადოებრიობასთან, ქართულ ეკონომიკასა და კულტურასთან, საუკუნეთა განმავლობაში თავის მოძმე სოციალურ ფენებთან ერთად აწარმოებდა ბრძოლას შინაურ თუ უცხო დამპყრობელთა წინააღმდეგ, ბატონების, მემამულეების, მეფის მთავრობისა და კაპიტალისტების წინააღმდეგ.

ინტერნაციონალური დროშის ქვეშ დარაზმული საქართველოს მშრომელი ებრაელების მოწინავე, რევოლუციონური ნაწილი ქართველ და სხვა ხალხთა რევოლუციონერებთან ერთად აწარმოებდა ბრძოლას ცარიზმისა და ბურჟუაზიული მონობის წინააღმდეგ.

მენშევიკების შოვინისტური პოლიტიკა ებრაელთა მიმართ არაფრით განსხვავდებოდა მეფის შავრაზმული პოლიტიკისაგან;

ზოგიერთ შემთხვევაში ისინი თავის წინამორბედებს კიდევ აპარ-ბებდნენ ხოლმე.

რას წარმოადგენდა საქართველოს ებრაელთა მოსახლეობა 1921 წლის 25 თებერვლამდე?—ძირითადად უუფლებოს და ნახევრად ლატაკს; ისინი ეწეოდნენ წვრილ ვაჭრობას, კალათებით ხელში სოფ-ლიდან სოფელში დახეტილობდნენ ლუკმა-პურის საშოვნელად; ეწეოდნენ მოჯამაგირეობას, წვრილმან ხელოსნობას, ნაწილო-ბრივ სოფლის მეურნეობასაც მისდევდნენ. მრავალი იყო „გაურკვე-ველი საქმიანობის“ მიმდევარი; შალომ-ალეხემის „ჰაერის ადამიანები“ საქართველოს ებრაელთა წრეშიც არსებობდნენ. მათ სათავეში იდგნენ ბურჟუაზია და სასულიერო წოდება, რომლებიც სასტიკ ექსპლოა-ტაციას უწევდნენ მშრომელ ებრაელთა მოსახლეობას.

ებრაელთა კულტურული მდგომარეობის, ანუ უკეთ კულტუ-რული ჩამორჩენილობის დასახასიათებლად საკმარისია აღინიშნოს, რომ წერა-კითხვის მცოდნეთა რიცხვი მათ შორის 5% ს არ აღემატე-ბოდა. უმაღლესი განათლება სულ სამიოდე კაცს თუ ჰქონდა დაახ-ლოებით 40 ათასი მცხოვრებიდან, ხოლო საშუალო განათლება თხუთ-მეტამდე კაცს თუ ჰქონდა მიღებული. დიდი ოქტომბრის სოციალის-ტურ რევოლუციამდე საქართველოს ებრაელთა საბინაო-საყოფაცხოვ-რებო პირობები შემზარავ სურათს წარმოადგენდა. ისინი ცხოვრობ-დნენ კომპაქტურად ქალაქებსა და დაბებში ნესტიან, უმზეო ქოხ-მახებში. დასახლების სიმჭიდროვე, ცხოვრების ლატაკური პირობები მათ შორის ინფექციურ დაავადებათა გავრცელებისა და სიკვდი-ლიანობის ზრდის ნოყიერ ნიადაგს ჰქმნიდნენ.

საქართველოს ებრაელები თავიანთ მრავალსაუკუნოვან მრავალ-ტანჯული ცხოვრების განმავლობაში პირველად, მხოლოდ საქართვე-ლოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ დადგნენ ეკო-ნომიური აღორძინებისა და კულტურული აყვავების მკვიდრ ნია-დაგზე.

ლენინურ-სტალინური ნაციონალური პოლიტიკის გატარებამ დიდი სოციალ-ეკონომიური ძვრები მოახდინა ებრაელთა მოსახლე-ობაში. ამ პოლიტიკამ წამოაყენა არა მარტო პოლიტიკური, სამო-ქალაქო და ნაციონალური თანასწორობის პრინციპები, არამედ მექმნა კიდევ ამ თანასწორობის განხორციელებისათვის ცხოვრებაში გატარების ყოველ-გვარი პირობა. საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ გან-ვლილმა ოცმა წელმა ძირფესვიანად შეცვალა საქართველოს მშრო-მელ ებრაელთა ყოფაცხოვრება. მშრომელი ებრაელები, საქართვე-ლოს ხალხთა ძმური ოჯახის თანასწორობისათვის წევრები, ყოველ-

დღიურ მონაწილეობას ლეზულობენ კომუნიზმის მშენებლობაში, სძლევენ ყოველგვარ დაბრკოლებებს და ახალ-ახალ წარმატებებს აღწევენ. ისინი საბჭოთა კავშირის მრავალერიან ხალხებთან ერთად დარაჯბული არიან ლენინ-სტალინის პარტიის გარშემო და ქართველ ხალხთან ერთად უდიდესი სიამაყის გრძნობით ზეიმობენ სოციალიზმის გამარჯვებას ჩვენს საყვარელ სამშობლოში.

საქართველოს მშრომელმა ებრაელებმა ამ წარმატებებს მიაღწიეს ლენინ-სტალინის პარტიის ხელმძღვანელობით, მოძმე ქართველი ხალხის დახმარებით.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების 20 წლის თავზე საქართველოს მშრომელ ებრაელთა მასები ჩაბმული არიან სამრეწველო და კოოპერატიულ დაწესებულებებში, საბჭოთა მეურნეობებსა და კოლმეურნეობებში, სახელმწიფო და სავაჭრო ორგანიზაციებში.

მშრომელი ებრაელები აყვავებულ საქართველოს ხალხთა ერთ მეგობრულ ოჯახში უზრუნველყოფილი არიან ბედნიერი აწმყოთი და ბრწყინვალე მომავლით.

სოციალისტური კულტურის აყვავებამ, განათლების უფლებამ, რომელიც ჩვენს ქვეყანაში სახელმწიფო კანონს წარმოადგენს, ფართოდ გაუღო ყველა დიდსა და პატარა ხალხს განათლებისა და კულტურის ტაძრის კარები. საქართველოს მშრომელი ებრაელობაც მხურვალედ დაეწაფა სწავლა-განათლებას, რის შედეგადაც მრავალია მათ წრიდან, აღზრდილი: ინჟინრები, ექიმები, აგრონომები, ეკონომისტები, იურისტები, მასწავლებლები, მუსიკოსები, მსახიობები, მხატვრები და სხვა. ებრაელთა წრიდან გამოსული ახალგაზრდები მეცნიერების ამათუიშ დარგსაც ეუფლებიან; იწერება მეცნიერული გამოკვლევანი, ემზადებიან სამეცნიერო ხარისხების მოსაპოებლად როგორც ჰუმანიტარულ ისე ზუსტ მეცნიერებათა დარგებში.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია სკოლებსა და უმაღლეს სასწავლებლებში მოსწავლე ახალგაზრდობის სიმრავლე, რომელსაც ბედნიერ სტალინურ ეპოქაში სწავლა-განათლების მიღების ყოველგვარი პირობა აქვს შექმნილი.

ძველ ებრაულ ოჯახში ქალი სავსებით მოწყვეტილი იყო საზოგადოებრივ და კულტურულ ცხოვრებას. მისი ცხოვრების მთელი შინაარსი ბავშვების აღზრდასა და ოჯახის მოვლაში გამოიხატებოდა. იგი, კარჩაკეტილი და უმეცარი, სავსებით მოქცეული იყო ცრუ-

მორწმუნეობის ბურუსში და ნიადაგ უსიხარულო, სევდიან ცხოვრებას ატარებდა.

ეხლა კი ებრაელი ქალები საწარმოებსა და კოლმეურნეობებში არიან ჩაბმული. მათ შორის ბევრი სტახანოველიცაა. ისინი დღეს ქვეყნის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ლეზულობენ აქტიურ მონაწილეობას, სწავლობენ საშუალო და უმაღლეს სასწავლებლებში, მათი წრიდან მფრინავებიც კი აღიზარდნენ.

პარტიისა და მთავრობის ერთერთ ღონისძიებას ებრაელთა მასებში სოციალისტური კულტურის დანერგვისათვის საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის დაარსება წარმოადგენს. ჩვენი მუზეუმი ლენინურ-სტალინური ნაციონალური პოლიტიკის პირშია. ის საქართველოს ებრაელთა უჩვეულო კულტურული ზრდის ნაყოფია. დაარსებულია საქართველოს მთავრობის დადგენილებით 1933 წელს.

მუზეუმის ჩამოყალიბებით საქართველოს ებრაელთა ისტორიული წარსულის მეცნიერულ შესწავლას მყარი ნიადაგი შეექმნა, ჩამოყალიბდა კულტურული კერა პოლიტ-საგანმანათლებლო მუშაობის წარმოებისათვის.

თავის მოღვაწეობას მუზეუმმა საფუძვლად დაუდო საბჭოთა მუზეუმების აგებულების პრინციპი და თავისი მუშაობა თავიდანვე ძირითადად სამი: საველე, კამერალურ-საექსპოზიციო და მეცნიერულ გამოკვლევათა გამოცემის ხაზით წარმართა.

პირველ ყოვლისა საჭირო იყო მუზეუმის უზრუნველყოფა სამეცნიერო აპარატით; მუზეუმის დირექციის წინაშე დაისვა კადრების მომზადების საკითხი.

ამ მიზნით მუზეუმმა იმ თავითვე ჩაატარა სათანადო მუშაობა, მოიწვია ქართული საბჭოთა მეცნიერების თვალსაჩინო სპეციალისტები, რომელთა ენერგიული, დაუღალავი და კეთილსინდისიერი მუშაობის შედეგად დღეს მუზეუმს გააჩნია ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა ძირითადი კადრი.

კადრების მომზადებასთან ერთად მუზეუმის წინაშე იდგა სამუზეუმო ფონდების შექმნის ამოცანა და ამ მხრივაც გაცხოველებული მუშაობა გაიშალა. საჭირო იყო ექსპონატების შეძენა, ლიტერატურული და საარქივო მასალების დაძებნა და შეგროვება—ერთი სიტყვით მუზეუმისათვის სამეცნიერო-კვლევითი ბაზის შექმნა. ეს რთული ამოცანა მუზეუმის კოლექტივმა მუყაითი შრომის შედეგად შედარებით მოკლე დროში განახორციელა ისეთი მასშტაბით, რომ ამ წამოწყების პირველი საფეხურისათვის სავსებით საკმარისი იყო.

1933—36 წლებში მუზეუმმა ჩაატარა ოთხი ეთნოგრაფიულ-კომპლექსური ექსპედიცია საქართველოს იმ პუნქტებში, სადაც ებრაელთა კომპაქტური მოსახლეობაა; ექსპედიცია სწავლობდა და აგროვებდა მასალებს საქართველოს ებრაელთა ისტორიისა და ეთნოგრაფიის შესახებ მათი ძველი და ახალი ყოფის შესახებ; სწავლობდა და ირკვევდა მათ მატერიალურ კულტურას, წარსულის სოციალურ წყობას და იდეოლოგიას: ფოლკლორს, ხალხურ ხელოვნებას, რელიგიურ ცრუმორწმუნეობებს და სხვა.

ექსპედიცია სწავლობდა და იკვლევდა იმ დიდ სოციალ-ეკონომიურ ძვრებს, რომლებიც გამოიწვია მშრომელ ებრაელთა ცხოვრებაში ახალი სოციალისტური ყოფის დამკვიდრებამ, მათ ეკონომიურ აღორძინებამ და კულტურულმა აღმავლობამ. ექსპედიციის წევრები ადგილზე აწარმოებდნენ კულტმასიურ მუშაობას, კითხულობდნენ მოხსენებებს ანტირელიგიურ თემებზე და სხვ.

ამ ექსპედიციების მიერ შეგროვილია როგორც მატერიალური კულტურის, ისე საკულტო ექსპონატთა მნიშვნელოვანი რაოდენობა, რითაც საფუძველი ჩაეყარა მუზეუმის სექსპონატო ფონდს, რომლის შევსებაც სისტემატურად წარმოებს. მუზეუმის კოლექცია შეივსო აგრეთვე საბჭოთა კავშირის სხვადასხვა ქალაქის მუზეუმთა სარეზერვო ფონდებიდან გაცვლითი წესით მიღებული ექსპონატებით. ექსპონატების გარკვეული ფონდი გადმოსცეს მუზეუმს: ლენინგრადის სახელმწიფო ერმიტაჟმა, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის რელიგიის ისტორიის მუზეუმმა, მოსკოვის ცენტრალურმა ანტირელიგიურმა მუზეუმმა და სხვა.

სამი წლის განმავლობაში ექსპედიციებში შეგროვილ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ და სოციალისტურ აღმშენებლობასთან დაკავშირებულ მასალებსა და ექსპონატებს მუზეუმის სამეცნიერო აპარატი კამერალურად ამუშავებდა, რის შედეგადაც 1937 წელს მოეწყო სტაციონარული ექსპოზიცია თემაზე: „საქართველოს ებრაელთა ძველი და ახალი ყოფა“.

მუზეუმის მთელი კოლექტივის წარმატებით მუშაობის შედეგად ექსპოზიცია გაიხსნა დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 20 წლის თავზე. გამოფენამ მაღალი შეფასება მიიღო პარტიული და მთავრობის ორგანოების და საბჭოთა საზოგადოებრიობის მიერ, რაც სსსრ განათლების სახალხო კომისარიატის საგანგებო ბრძანებაშიც აღინიშნა.

სტაციონარული გამოფენა მოეწყო დიალექტიკური მატერიალიზმისა და სოციალისტური რეალიზმის პრინციპებზე. გამოფენაში

დაპირისპირების სახით ნაჩვენებია საქართველოს ებრაელთა ძველი და ახალი ყოფა, რაც მნახველს ნათელ წარმოდგენას აძლევს იმ გრანდიოზული სოციალ-ეკონომიური და კულტურული ძვრების შესახებ, რომლებიც ებრაელთა მასების ყოფა-ცხოვრებაში მოხდა საბჭოთა ბედნიერ ეპოქაში. გამოფენის აგების ეს პრინციპი გამომდინარეობდა იმ მიზანდასახულობიდან, რომ ექსპოზიციაში მოცემული ყოფილიყო ერთი მხრივ საქართველოს მშრომელ ებრაელთა წარსულის ობიექტური სურათი, არსებობის ის მძიმე პირობები, რომლებშიც მას უხდებოდა ცხოვრება და მეორე მხრივ იმ საამური და ბედნიერი ცხოვრების თვალსაჩინო სურათი, რომელიც შეუქმნა მშრომელ ებრაელობას საბჭოთა ხელისუფლებამ. ამ მხრივ, ძველისა და ახლის დაპირისპირების საშუალებით, მუზეუმმა თავისი ძირითადი მიზანდასახულება სავსებით განახორციელა.

გამოფენაში წარმოდგენილი ისტორიული საბუთები, ყოფის დამახასიათებელი ექსპონატები, დიაგრამები, კარტოგრაფიები, დიარამები, ფოტო და მხატვრული სურათები ნათელ წარმოდგენას აძლევენ მნახველს იმ რთული ისტორიული ვითარების შესახებ, რომელშიც უხდებოდა ცხოვრება და მოღვაწეობა საქართველოს მშრომელ ებრაელობას ქართველ ხალხთან ერთად მრავალი საუკუნის განმავლობაში; ისინი ამავე დროს მკაფიოდ მეტყველებენ იმ წარმატებათა შესახებ, რომლებიც მშრომელმა ებრაელებმა მოიპოვეს ლენინ-სტალინის პარტიის ხელმძღვანელობით.

მუზეუმის სტაციონარულ გამოფენაში ძირითადად სამი განყოფილებაა წარმოდგენილი: ისტორიის, ეთნოგრაფიის და სოციალისტური აღმშენებლობის.

ისტორიულ განყოფილებაში წარმოდგენილია შემდეგი თემები:

1) მატერიალური კულტურის უძველესი ძეგლები და ისტორიული წყაროები საქართველოს ებრაელთა შესახებ.

გამოფენის ამ ნაწილში მუზეუმისათვის მნიშვნელოვან შენაძენს წარმოადგენს ექსპონატები: ე. წ. მცხეთის ძეგლები (სამარხის ქვები). ისინი აღმოჩენილ იქმნენ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად სამთავროში: ერთი 1872 წელს, მეორე—1938 წელს ძველ-ებრაული წარწერით. ეს ძეგლები სპეციალისტთა აზრით ჩვენი წელთაღრიცხვის IV—V საუკუნეებს მიეკუთვნებიან.

2) საქართველოს ებრაელები გვიან ფეოდალურ ხანაში.

ამ თემაში წარმოდგენილი ისტორიული საბუთები, არქივის დოკუმენტები, ავტოგრაფები, მხატვრული სიუჟეტური სურათები, მეტყველებენ, რომ გვიან-ფეოდალურ ხანაში საქართველოს ებრაე-

ლობა გარკვეულად დიფერენცირებულ სოციალურ კატეგორიებს წარმოდგენდა. კუთვნილების თვალსაზრისით ყმა-ებრაელები იყოფებოდნენ სამეფო-სადედოფლოდ, საეკლესიო-სამონასტროდ, სათავადაზნაუროდ. რომ ყმა-ებრაელი თავის ბატონს ძირითადად „თეთრით ემსახურებოდა“. რომ ფეოდალურ ხანაში ებრაელები ძირითადად ვაჭრობას, სოფლის მეურნეობას და ხელოსნობას მისდევდნენ. რომ ებრაელთა ერთი პრივილეგიური ფენა — „დიდვაჭრები“ — ფლობდა ქონებას, ეწეოდა საშინაო და საგარეო ვაჭრობას, ჰყავდა საკუთარი ყმები, მონაწილეობდა სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში და მეფისა და კანონის მფარველობაში იმყოფებოდა. აქვეა წარმოდგენილი მასალები იმ სოციალური ბრძოლისა, რომელსაც ებრაელი ყმები თავის მოძმე სოციალურ ფენებთან ერთად ფეოდალური ჩაგვრის წინააღმდეგ აწარმოებდნენ.

3) საქართველოს ებრაელები ვაჭრობასა და ხელოსნობაში.

4) საქართველოს ებრაელთა უფლებრივი მდგომარეობა ცარიზმის დროს.

5) საქართველოს ებრაელები 1905 წლის რევოლუციის პერიოდში:

გამოფენის ამ ნაწილში ნაჩვენებია მშრომელ ებრაელთა მოწინავე მასების მონაწილეობა რევოლუციურ მოძრაობაში და მგზნებარე რევოლუციონერი იცკა რიჟინაშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა, იმ რევოლუციონერის, რომელიც მზაკვრულად მოკლეს მეფის პოლიციელებმა მდიდარ ებრაელთა და სასულიერო პირთა დახმარებით.

6) საქართველოს ებრაელები მენშევიკების ბატონობის პერიოდში.

7) უნიკალური ხელნაწერები—ე. წ. ბრეთისა და ლაილაშის ბიბლიები.

გამოფენის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში შემდეგი თემებია წარმოდგენილი:

1) საცხოვრებელი ბინების ტიპოლოგია ისტორიულ კრილში.

გამოფენის ამ ნაწილში ნაჩვენებია სხვადასხვა სოციალური ფენის საცხოვრებელი ბინები ისტორიულ კრილში. აქვეა წარმოდგენილი ძველი საცხოვრებელი ბინის დიარამა, რომელიც თვალსაჩინოდ მეტყველებს „მეწვრიშალე“ ებრაელის საცხოვრებელი პირობების, მისი ოჯახის ავლა-დიდებასა და რაობის შესახებ რევოლუციამდე.

ამის საპირისპიროდ ახალი ყოფის განყოფილებაში ნაჩვენებია კოლმეურნე ებრაელის შეძლებული ცხოვრება და კულტურულ-საყოფაცხოვრებო პირობები, რაც თვალსაჩინოს ხდის მაყურებლის თვალში იმ უფსკრულს, ძველი და ახალი ყოფის შუა რომ შექნილა.

2) საქართველოს ებრაელთა კოსტუმი.

გამოფენაში წარმოდგენილია დედაკაცისა და მამაკაცის კოსტუმი, სოციალური ფენების მიხედვით (მდიდრის, საშუალო შეძლების მქონე და ღარიბი ებრაელის კოსტუმი). გამოფენილი კოსტუმი მით უფრო საყურადღებოა, რომ იგი თითქმის გამოსულია ეთნოგრაფიული ყოფიდან და ზოგიერთს მხოლოდ გარკვეული ჩვეულების შესრულების დროს იყენებენ.

3) ხელოსნობა.

4) ქორწინება საქართველოს ებრაელებში.

გამოფენის ამ ნაწილში საყურადღებო მასალებია წარმოდგენილი ქორწინების შესახებ, სოციალური ფენების მიხედვით. საუკუნეების განმავლობაში ძველ ებრაულ ოჯახში ქალი კარჩაკეტილ და დაჩაგრულ არსებას წარმოადგენდა, მისთვის დახშული იყო სწავლა-განათლების კარი. იგი მოწყვეტილი იყო საზოგადოებრივ ცხოვრებას. მას, მცირეწლოვანს, მშობლები დაუკითხავად ათხოვებდნენ თავიანთი სურვილის მიხედვით. გათხოვებისას, მისი პიროვნული ღირსების ნიშანს „მზითევი“ წარმოადგენდა. აქვეა წარმოდგენილი საყურადღებო მასალა ლევირატული ქორწინების: „ხალციის“, „აჯლის“ შესახებ, ამავე დროს მოცემულია მეტად საინტერესო ეთნოგრაფიული მასალა ამ თემასთან დაკავშირებულ ზნე-ჩვეულებათა შესახებ.

5. იუდაიზმის რეაქციული და კლასობრივი ბუნება.

გამოფენის ამ ნაწილში წარმოდგენილია მეტად მდიდარი კონკრეტული მასალა, რომელიც ამჟღავნებს ებრაული რელიგიის კლასობრივ და რეაქციულ ბუნებას; ამჟღავნებს დოკუმენტების მიხედვით ფაქტებს, თუ როგორ გამოდიოდნენ სასულიერო პირები: ხაზმები და რაბინები ცარიზმის სამსახურში, თუ როგორ ატყუებდნენ ისინი მორწმუნე მასებს.

კლასობრივი პრინციპის საფუძველზე განლაგებული მასალა ამჟღავნებს: ვის და რისთვის სჭირდება რელიგია და რელიგიური მითი. აქვეა მოცემული მასალა სხვადასხვა მავნე გადმონაშთის შესახებ. წარმოდგენილია რელიგიური კალენდარი, მორწმუნეთა მიერ რელიგიურ ლოცვა-ვედრებაზე დახარჯული დროისა და ქონებრივი სახსრების ნუშხა და სხვა. აქვეა წარმოდგენილი საკულტო ექსპონატები: ამულეტები, თილისმები, მასალები მკითხაობისა და ექიმბაშობის შესახებ და სხვ. ამ მასალებიდან გარკვეულად ჩანს საერთოდ რელიგიის და კერძოდ კი ებრაული რელიგიის კლასობრივი და რეაქციული ბუნება. აქვეა ნაჩვენები რელიგიურ წეს-ჩვეულებათა მავნე ხასიათი.

მუზეუმის გამოფენის ერთ-ერთი ძირითადი და მთავარი ნაწილი სოციალისტური აღმშენებლობის (ახალი ყოფის) განყოფილებაა. სოციალისტური აღმშენებლობის განყოფილებაში შემდეგი თემებია წარმოდგენილი:

1) ტრიუმფალური ნაწილი: ხალხთა თავისუფლების დიდი ქარტია, სტალინური კონსტიტუცია.

გამოფენაში მოცემულია სტალინური კონსტიტუციის ცალკეული მუხლები, რომლებიც ლაპარაკობენ გამარჯვებული სოციალიზმის მსოფლიო ისტორიული მნიშვნელობის მონაპოვრებზე.

2) მარქს-ენგელს-ლენინ-სტალინი ნაციონალური საკითხისა და კერძოდ ებრაელთა შესახებ.

3) ებრაელთა ავტონომიური ოლქის, ბირობიჯანის მშენებლობა და პერსპექტივები.

გამოფენის ამ ნაწილში წარმოდგენილია, ლენინგრადის ეთნოგრაფიულ მუზეუმის ებრაული განყოფილებიდან მიღებული მასალა ბირობიჯანის ბუნებრივ სიმდიდრეების, მზარდი მრეწველობისა, სოფლის მეურნეობისა და სოციალისტური კულტურის შესახებ. აქვეა წარმოდგენილი საინტერესო მასალა ბირობიჯანის სამეურნეო პერსპექტივების შესახებ.

4) საქართველოს მშრომელი ებრაელები მრეწველობაში და ტრანსპორტზე.

გამოფენის ამ ნაწილში მოცემულია თვალსაჩინო სტატისტიკური მასალა პროფესიათა მიხედვით. აქვეა წარმოდგენილი პარტიისა და მთავრობის ღონისძიებანი მშრომელ ებრაელთა მრეწველობაში და სოფლის მეურნეობაში ჩაბმის შესახებ.

5) საქართველოს მშრომელი ებრაელები კოლმეურნეობებში.

აქ წარმოდგენილია მეტად მრავალფეროვანი მასალა საქართველოს ებრაელთა მიწათმოქმედებაზე გადაყვანის შესახებ. მოცემულია მდიდარი სტატისტიკური მასალა კოლმეურნეობათა სამეურნეო დოვლათიანობისა და შეძლების შესახებ. აქვეა ნაჩვენები ებრაელ კოლმეურნეთა შეძლებული და ბედნიერი ცხოვრება.

6) სოციალისტური ყოფის დამკვიდრება და კულტურული მშენებლობა საქართველოს ებრაელებში.

გამოფენის ამ ნაწილში ნაჩვენებია სოციალისტური აღმშენებლობის შედეგად ყოფაში მომხდარი ცვლილებანი როგორც კოლმეურნეებში, ისე ქალაქის მუშა-მოსამსახურეებში. საყურადღებო მასალაა წარმოდგენილი კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობის შედეგად მიღწეულ წარმატებათა შესახებ და სხვ.

მუზეუმის სტაციონარულ გამოფენაში ძირითადად ზემოაღნიშნული თემებია წარმოდგენილი; სამუზეუმო ტექნიკის მიღწევათა გამოყენებით, ექსპოზიციაში ზედმიწევნითაა დაცული თვალსაჩინოების პრინციპი, რომ მნახველმა სრული წარმოდგენა იქონიოს საქართველოს ებრაელთა ძველი და ახალი ყოფის შესახებ, იმ უდიდეს წარმატებათა შესახებ, რომლებსაც მიაღწიეს მშრომელმა ებრაელებმა საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების არსებობის დროს, ლენინ-სტალინის პარტიის ხელმძღვანელობით.

სტაციონარული გამოფენა ყოველწლიურად ივსებოდა ახალი მასალებით და ექსპონატებით, ცალკეული თემების გაღრმავებით, უფრო ზუსტად დამუშავებით, გამოფენაში ახალი ქვეთემების წარმოდგენით.

სტაციონარულ გამოფენის გარდა ყოველწლიურად ეწყობოდა დამხმარე, მიზნობრივი დანიშნულების გამოფენებიც:

1938—40 წ.წ. ამ ხაზით რამდენიმე გამოფენა მოეწყო. 1938 წ. მუზეუმმა მოაწყო ანტირელიგიური მოძრავე გამოფენა, რომელიც გაიგზავნა საქართველოს სხვადასხვა რაიონსა და კოლმეურნეობაში. გამოფენას თან ახლდნენ კვალიფიციური მომხსენებლები, რომლებმაც ადგილებზე ნაყოფიერი მუშაობა ჩატარეს. გამოფენა დაათვალიერა რამდენიმე ათასმა მაყურებელმა, მოხსენებებმაც მსმენელებში დიდი ინტერესი გამოიწვია.

ამ მოძრავე გამოფენას უაღრესად სერიოზული პოლიტ-საგანმანათლებლო დანიშნულება ჰქონდა და თამამად შეიძლება ითქვას, რომ იგი დიდი წარმატებით ჩატარდა, რასაც მოწმობს ადგილობრივი პარტიულ და ხელისუფლების ორგანოთა და საზოგადოებრივ ორგანიზაციათა გამომახილი. მუზეუმს განზრახული აქვს ამ გამოცდილების საფუძველზე კიდევ უფრო გააძლიეროს ასეთი ხასიათის მუშაობა.

1939 წელს მოეწყო გამოფენა თემაზე: „შალომ-ალეხემის ცხოვრება და შემოქმედება“, მისი დაბადებიდან 80 წლის თავთან დაკავშირებით.

1940 წ. სპეციალურად მოეწყო თვითნასწავლ მხატვარ შალომ კობოშვილის სურათების გამოფენა. შალომ კობოშვილის მიერ ეთნოგრაფიულ თემატიკაზე დაწერილმა სურათებმა მნახველთა დიდი ინტერესი გამოიწვია.

მარტო 1940 წლის განმავლობაში მუზეუმმა მოაწყო გამოფენა ექვს სხვადასხვა თემაზე, მათგან საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების XX წლის თავს მიეძღვნა სამი მოწინავე კოლმეურნეობის გამოფენა.

გამოფენათა რაოდენობრივ ზრდასთან ერთად იზრდება მათი ხარისხიც როგორც ფორმით, ისე შინაარსით. გამოფენათა ხარისხის შესახებ როგორც ცალკეული გამოძახილები, ისე მნახველთა მზარდი რაოდენობა მეტყველებს. მარტო 1940 წ. განმავლობაში მუზეუმში დაათვალიერა 13 ათასზე მეტმა მაყურებელმა, უმთავრესად ორგანიზებული ექსკურსიების სახით. მნახველები ძირითადად შესდგებოდნენ: მოსწავლეებისაგან, საწარმოოთა მუშებისაგან, კოლმეურნეთაგან, წითელარმიელებისაგან და სხვ.

მნახველთა მზარდი რაოდენობა კიდევ უფრო მეტ პასუხისმგებლობას აკისრებს მუზეუმის კოლექტივს გამოფენის იდეური და მხატვრული გაფორმების მაღალი მაჩვენებლების მიღწევის საქმეში.

გამოფენაში წარმოდგენილ ექსპონატების გარდა მუზეუმს მნიშვნელოვანი (ძირითადად ეთნოგრაფიული), სარეზერვო კოლექცია გააჩნია. მოწესრიგებულია ექსპონატთა აღრიცხვის, სამეცნიერო აღწერის და პასპორტირების საქმე; ყველა ექსპონატი ჩახატულია სათანადო ფირფიტებზე.

მუზეუმის საკოლექციო ფონდი სისტემატურად იზრდება როგორც ექსპედიციების დროს შეძენილი, ისე ადგილზე შეყიდულ ექსპონატებით.

1940 წ. შეძენილ ექსპონატთა შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია უნიკალური, ხელნაწერები ე. წ. „ლაილაშის ბიბლია“ და „ბრეთის ბიბლია“, რომლებიც ეტრატზეა დაწერილი და საშუალო საუკუნეებს მიეკუთვნებიან. ეს ბიბლიები მდიდრებისა და სასულიერო წოდების ხელში მშრომელთა მოტყუებისა და ყვლეფის წყაროს წარმოადგენდა. მათ „სასწაულთმოქმედების“ შესახებ არა ერთი ლეგენდა იყო შექმნილი და მათი „ძლევაშოსილება“ არც მარტოოდენ მორწმუნე ებრაელებს სჯეროდათ.

მუზეუმისათვის ამ უნიკალური ხელნაწერების ნებაყოფლობით გადმოცემის ფაქტი, მიუთითებს იმ დიდი მნიშვნელობის ცვლილებაზე, რომელიც ებრაელთა მასების მორწმუნე ნაწილის შეგნებაში მოხდა, კულტურული მშენებლობის იმ ღონისძიებათა შედეგად, რომელსაც საბჭოთა ხელისუფლება აწარმოებს.

საგამოფენო მუშაობის გარდა, მუზეუმის მეცნიერ მუშაკთა კოლექტივი სისტემატურად აწარმოებს სამეცნიერო-საკვლევო მუშაობას.

გეგმაშეწონილი მუშაობის შედეგად მუზეუმში დაგროვდა მეტად მნიშვნელოვანი მასალა საქართველოს ებრაელთა ისტორიისა და ეთნოგრაფიის შესახებ. შედგენილია საქართველოსა და კავკასიის ებრაელთა შესახებ როგორც ქართულ, სომხურ და რუსულ, ისე უცხო

ენებზე არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის საკმაოდ ვრცელი ბიბლიოგრაფია. ამოწერილი და ანოტირებულია მასალები ქართულ-რუსულ სამხური პერიოდული გამოცემებიდან. ამ მხრივ მუშაობა წარმოებდა და წარმოებს როგორც საქართველოს, ისე სომხეთის და მოსკოვ-ლენინგრადის წიგნთსაცავებში.

მეტად მნიშვნელოვანი და საყურადღებო მასალებია ამოკრეფილი და შეგროვებული საქ. ცენტრარქივიდან, ქუთაისის არქივიდან და აგრეთვე საბჭოთა კავშირის სხვადასხვა ქალაქის არქივებიდან, რომელთა ნაწილობრივი პუბლიკაცია უკვე მოხდა ჩვენი „შრომების“ პირველ და წინამდებარე ტომებში. ეს მასალა ამავე დროს მეტად მნიშვნელოვანია საქართველოს ისტორიის ცალკეული საკითხების გაშუქებისათვის.

წერილობითი მასალების გარდა (დაბეჭდილი თუ ხელნაწერი წყაროები), მუზეუმს მოეზოება მეტად ძვირფასი ეთნოგრაფიული მასალა საქართველოს ებრაელთა მატერიალური კულტურის, წარსულის სოციალური წყობისა და იდეოლოგიურ ზედნაშენთა შესახებ როგორც ეთნოგრაფიულ-კომპლექსურ ექსპედიციათა, ისე საგანგებო კორესპონდენტთა მიერ შეკრებილი.

ამგვარად შექმნილია მკვიდრი ბაზა შემდგომი სამეცნიერო-საკვლეო მუშაობის წარმოებისათვის.

მუზეუმის მეცნიერ მუშაკთა კოლექტივი ბევრიად მუშაობს ცალკეულ მეცნიერულ გამოკვლევებზე. ამ ხნის განმავლობაში რამდენიმე ნაშრომი დაიწერა და დაიბეჭდა კიდევც.

მუზეუმს აქვს სამეცნიერო ბიბლიოთეკა, რომელშიც 4.000-მდე წიგნია, — ძირითადად მარქს-ენგელს-ლენინ-სტალინის ნაშრომები; საყურადღებო ლიტერატურაა შეძენილი ისტორიის, ეთნოგრაფიის, არქეოლოგიის, ენათმეცნიერების, ფილოსოფიის და სხვა სამეცნიერო დისციპლინებში. მუზეუმის წიგნთსაცავში მრავალი უნიკალური გამოცემაც ინახება. ბიბლიოთეკა ყოველწლიურად იზრდება ახალი სამეცნიერო ლიტერატურით; ბიბლიოთეკა ძირითადად მომსახურებას უწევს მუზეუმის სამეცნიერო აპარატს და ემსახურება სამეცნიერო დაწესებულებებსაც.

მუზეუმს სისტემატური საქმიანი ურთიერთობა აქვს, როგორც რესპუბლიკის სამეცნიერო დაწესებულებებთან, ისე საბჭოთა კავშირის მსხვილ სამეცნიერო ცენტრებთან. განსაკუთრებულ კონტაქტში იმყოფება მუზეუმი სამხარეთმცოდნეო მუზეუმებთან, რომლებსაც საპირობის შემთხვევაში საქმიან დახმარებასაც უწევს.

მუზეუმის სამეცნიერო-საკვლევო და საგამოფენო მუშაობის ჭათანადო სიმაღლეზე დაყენების საქმეში იმთავითვე მნიშვნელოვანი ღვაწლი მიუძღვით საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის თვალსაჩინო მოღვაწეებს პროფ. ნიკო ბერძენიშვილსა და დოც. გიორგი ჩიტაიას. მათმა უნაგარო ნაყოფიერმა მუშაობამ დიდად შეუწყო ხელი მუზეუმის ამ მნიშვნელოვან წარმატებებს.

აგრეთვე ყოველდღიურ საქმიან დახმარებას უწყევნ მუზეუმს პროფ. შალვა ჩხეტია და დოც. სოლომონ იორდანიშვილი.

მუზეუმის სამეცნიერო-საკვლევო მუშაობის ხაზით თვალსაჩინო მიღწევას წარმოადგენს, 1940 წ. აგვისტოში მუზეუმის „შრომების“ პირველი ტომის გამოსვლა, სადაც წარმოდგენილია ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა ცალკეული გამოკვლევანი და მეტად ძვირფასი ისტორიული საბუთები პროფ. ნიკო ბერძენიშვილის რედაქციით.

„შრომების“ პირველი ტომის გამოსვლა მნიშვნელოვანი მოვლენაა არა მარტო მუზეუმის საქმიანობაში, არამედ საქართველოს ებრაელთა ცხოვრებაშიც. იგი, ლენინურ-სტალინური ნაციონალური პოლიტიკის სწორად გატარების შედეგად მიღებული მჭერმეტყველი ფაქტია. ამავე დროს ის საუკეთესო მაჩვენებელია საუკუნეების სიგრძეზე ჩამორჩენილობაში მყოფი ხალხის ისტორიაში არნახული კულტურული აღმავლობისა საბჭოთა ხელისუფლების პირობებში.

აჯამებს რა თავის მიერ ჩატარებულ მუშაობას, მუზეუმის კოლექტივი კმაყოფილებით აღნიშნავს იმ წარმატებებს, რომლებიც მოიპოვა მუზეუმმა საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების 20 წლის თავზე.

მაგრამ, როგორც ეს ბოლშევიკებს სჩვევიათ, მუზეუმის კოლექტივი თვით-კმაყოფილებას არ ეძლევა. ის კარგად ითვალისწინებს, თუ რა სერიოზული, დიდი კულტურული მნიშვნელობის ამოცანები დგას გადასაწყვეტად მუზეუმის წინაშე მახლობელ წლების განმავლობაში.

საქ. ებრაელთა ისტ. ეთნ. მუზეუმი პარტიულ და საბჭოთა ორგანოების ხელმძღვანელობით და მზრუნველობით საქ. განსახკომისა და მთელი საბჭოთა საზოგადოებრიობის დახმარებით, მარქს-ენგელს-ლენინ-სტალინის მოძღვრებით შეიარაღებული, შეძლებს წარმატებით შეასრულოს მის წინაშე მდგარი ამოცანები და ჩადგეს ორდენოსან საქართველოს აყვავებული რესპუბლიკის მსხვილ სამეცნიერო-საკვლევო დაწესებულებათა მოწინავე რიგებში.

გაუმარჯოს საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების XX წლის თავს!

გაუმარჯოს დიდ სტალინს!

დ. შ ა პ ტო შ ვ ი ლ ი.

МУЗЕЙ К 20-Й ГОДОВЩИНЕ УСТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ГРУЗИИ.

В обстановке огромного патриотического под'ема, с чувством величайшей радости, встречает грузинский народ 20-тилетие установления Советской власти в Грузии.

В продолжение десятилетий Грузия была превращена в колонию царской России. Царское правительство, помещики, капиталисты жестоко эксплуатировали свободолюбивый грузинский народ. „В своей реакционной политике царизм полностью опирается на грузинских князей, дворян...“ ¹.

Тяжелый путь прошел грузинский народ в борьбе за свержение царизма, помещиков, наемных агентов западно-европейского империализма—меньшевиков, трехлетнее хозяйничанье которых довело страну до крайнего развала, обнищания и культурного застоя.

25-го февраля 1921 года начинается новая эра в жизни грузинского народа—эра национального возрождения, хозяйственного и культурного расцвета. После установления Советской власти в Грузии перед большевиками Грузии стояла задача укрепления Советской власти, восстановления разрушенного народного хозяйства, его социалистической реконструкции, возрождения и расцвета национальных культур народов Грузии.

В своем историческом письме: „товарищам—коммунистам Азербайджана, Грузии, Армении, Дагестана, Горской республики“, 14 апреля 1921 года, Ленин писал: „Горячо приветствуя

---

¹ Л. Б е р и я. „К вопросу об истории большевистских организаций в Закавказье“. Партиздат ЦК ВКП(б), 1937 г., стр. 90.

Советские республики Кавказа, я позволю себе выразить надежду, что их тесный союз создаст образец национального мира, невиданного при буржуазии и невозможного в буржуазном строе" ¹.

В день установления Советской власти в Грузии грузинский народ с гордостью оглядывается на пройденный славный путь и с честью отмечает успехи, достигнутые им в социалистическом переустройстве всего народного хозяйства за 20 лет.

В дружной братской Сталинской семье народов нашей родины, Грузия из колонии царизма, превратилась в цветущую индустриально-аграрную республику, с развитой добывающей и обрабатывающей промышленностью и передовым сельским хозяйством.

С огромным ростом социалистической индустрии и сельского хозяйства связан расцвет социалистической культуры в Советской Грузии.

Грузия стала страной сплошной грамотности и всеобщего обучения.

До революции в Грузии было мало школ, да и те были предназначены для детей привилегированного сословия. Господствующие классы на протяжении многих веков держали в своем монопольном обладании ключи от источников науки и искусства. „Царизм стеснял, а иногда просто упразднял местную школу, театр, просветительные учреждения для того, чтобы держать массы в темноте. Царизм пресекал всякую инициативу лучших людей местного населения. Наконец, царизм убивал всякую активность народных масс окраин“ ².

При царизме грузинская национальная культура подавлялась и искоренялась, царскими сатрапами изгонялся родной язык из школ, варварскими методами преследовались лучшие представители передовой интеллигенции.

Только при Советской власти на пути, начертанном гениями человечества Лениным и Сталиным, под живительным солнцем Сталинской конституции, пышно расцвела, национальная по форме и социалистическая по содержанию, куль-

¹ Ленин. Соч., т. XXVI, изд. третье, Москва, 1932 г., стр. 191.

² И. Сталин. Марксизм и национально-колональный вопрос, Партиздат ЦК ВКП(б), 1937 г., стр. 61.

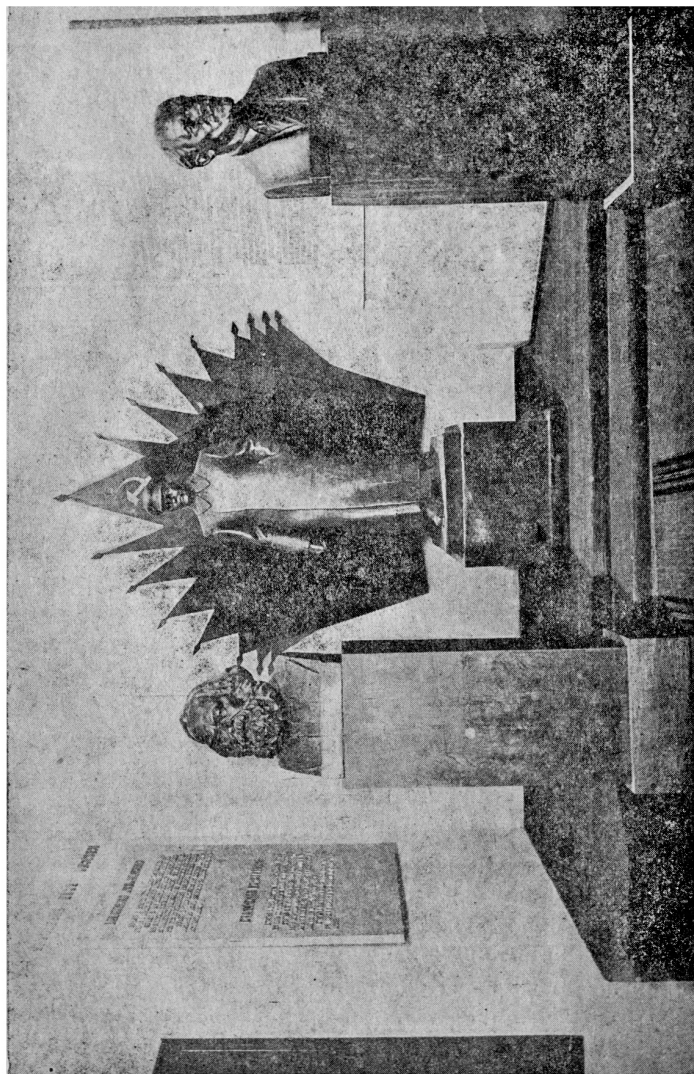

Рис. № 1. Триумфальная часть выставки Музея—Сталинская Конституция.

тура Советской Грузии. Наука, искусство и литература занимают одно из первых мест среди советских национальных культур.

За годы Советской власти создана широкая сеть школ всех ступеней и научных учреждений в различных областях социалистического строительства и культуры. Благодаря повседневным заботам Партии и Правительства, созданы все условия и предпосылки для плодотворной научной работы. Из недр грузинского народа вышли многочисленные кадры молодых талантливых научных работников, лучшие представители старой интеллигенции вступили на твердый путь идейно-творческой перестройки и перевооружения. Неисчерпаемым источником творческого вдохновения для советской интеллигенции является процесс социалистического преобразования общества. Имена лучших представителей науки и искусства известны далеко за пределами Советской Грузии и даже Советского Союза.

Хартия народной свободы—Сталинская конституция победившего социализма зафиксировала и закрепила великое право трудящихся на образование. Всей Советской стране известны грузинский театр, грузинская музыка, изобразительное искусство.

Ярким показателем бурного развития культуры грузинского народа является огромный рост изданий печатных органов. В миллионных тиражах издаются учебники для начальных, средних и высших школ, а также научная и художественная литература.

В Грузии, до великой социалистической революции, особенно силен был национальный гнет, который проявлялся в самой бесчеловечной и варварской форме. Царское правительство и меньшевики, верные своим традициям—„разделяй и властвуй“, усиленно разжигали национальную рознь.

Большевики Грузии, под руководством Л. П. Берия, обеспечили правильное проведение Ленинско-Сталинской национальной политики, неуклонное осуществление решений ЦКВ КП(б) и личных указаний товарища Сталина. Национальная нетерпимость, антагонизм отошли в область предания и народы многонациональной Грузии, единой счастливой семьей, в братском союзе Советских Социалистических республик, идут по Сталинскому пути к новым победам коммунизма.

Советская власть обеспечила подлинный расцвет культуры народов Грузии. Национальным меньшинствам Грузии Партия и власть оказывают всемерную помощь в деле ликвидации их прошлой некультурной отсталости и приобщают их к богатой социалистической культуре.

Наиболее угнетенными, гонимыми, преследуемыми при царизме в Грузии были грузинские евреи.

Антисемитский режим царизма в отношении евреев, в соединении с варварской колониальной политикой, создавали нечеловеческие условия жизни грузинских евреев.

Еврейские трудящиеся массы в царской России находились в весьма тяжелых условиях. Для них была создана, так называемая, „черта оседлости“ (15 губерний, в которых разрешалось жить). Для евреев была введена процентная норма при поступлении в школы и в высшие учебные заведения, им был закрыт доступ к государственным и общественным должностям. Евреи Грузии вовсе были устранены от участия в выборах городского самоуправления:—евреям Кутаисской губернии, в отношении представительства в городских самоуправлениях, министр внутренних дел (отзыв его на имя главноначальствующего, от 8 мая 1884 г. за № 4045) отказал даже в тех правах, которые предоставлены евреям, проживающим во внутренних губерниях России¹.

Ставились преграды к проникновению евреев в промышленность. Законодательство царизма о евреях было результатом всей великодержавной политики его по отношению ко всем „инородцам“, которых он грабил, угнетал. Антисемитская политика царизма была одним из опорных пунктов всего буржуазно-помещичьего государства.

Еврейская масса являлась бесправной и была отдана на произвол полицейской власти.

Еврейская буржуазия, как и буржуазия других национальностей, жила хорошо; „богатые евреи, как и богатые русские, как и богачи всех стран, в союзе друг с другом, давят, гнетут, грабят, раз'единяют рабочих“¹. В то время, как все огра-

¹ Ц. И. А. Гр. ССР, дело 3089, 1893 г., стр. 87.

¹ Ленин. Соч., т. XXIV, изд., третье. Москва, 1932, стр. 203.

ничительные мероприятия, со всей своей жестокостью, были направлены против еврейской бедноты, царское правительство устанавливало льготы и преимущества в отношении еврейской буржуазии и духовенства.

Купцы, богачи, банкиры и раввины могли жить вне черты оседлости, и их дети имели возможность получать образование.

В своем зверином шовинизме не далеко ушли от царских заправил грузинские меньшевики.

Что представляло собою еврейское население Грузии до 25-го февраля 1921 г.?

В основном — бесправное, запуганное и полунищее; в преобладающем большинстве — мелкие и мельчайшие торговцы, большое количество людей без определенных занятий, людей „воздуха“, живущих неизвестно как и чем. Во главе, — небольшая верхушка разжиревшей торговой буржуазии, эксплуатировавшей все еврейское население.

Для характеристики культурного состояния или вернее культурной отсталости грузинских евреев до революции достаточно отметить, что грамотность среди них не превышала 5%; лиц с высшим образованием насчитывалось всего 3 человека на 40.000 человек, а лиц со средним образованием было не более нескольких.

Жуткую картину представляли жилищно-бытовые условия грузинских евреев до революции. Проживали они скученно в городах и бывших местечках, в сырых, никогда не знавших солнечного луча, хижинах. Скученность населения, нищенские условия жизни, отсутствие самых элементарных условий санитарии и гигиены создавали благодатную почву для распространения среди них инфекционных заболеваний и увеличения смертности, в особенности среди детского населения.

Грузинские евреи, после установления Советской власти в Грузии, впервые в продолжение своей многовековой и многострадальной жизни, стали на твердый путь экономического возрождения и культурного процветания.

Ленинско-Сталинская национальная политика, покончившая с самого начала со всеми видами национальных ограничений, внесла глубокие изменения в социальную структуру еврейского населения. Она не только провозгласила принципы полити-

ческого, гражданского и национального полноправия еврейского трудящегося населения, но и создала все условия для реализации этого полноправия.

20 лет, прошедших со дня установления Советской власти, коренным образом изменили жизнь еврейских масс. Грузинские евреи, полноправные члены дружной семьи народов Грузии, принимают повседневное участие в социалистическом строительстве, преодолевая его трудности и участвуя в его победах.

Ленинско-Сталинская национальная политика уничтожила историческое зло, известное в течение многих сотен лет под именем, „еврейского вопроса“, выкорчевала ядовитые корни антисемитизма и еврейского шовинизма. К 20 годовщине мы имеем сотни еврейских рабочих, занятых в государственной и кооперативной промышленности, сотни еврейских крестьян, объединенных в колхозы, не малый процент служащих государственных учреждений, кооперативных организаций и промышленных предприятий. Грузинские евреи в дружной семье народов, населяющих цветущую Грузию, обеспечены счастливым настоящим и еще более—прекрасным будущим.

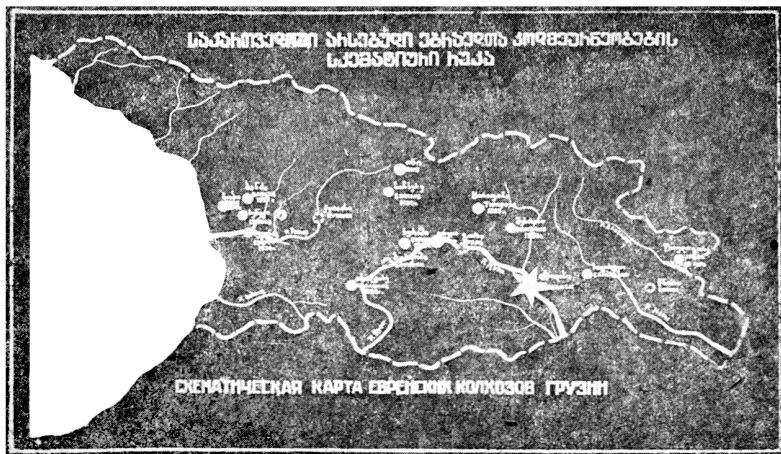

Рис. № 2.

Расцвет социалистической культуры, право на образование, ставшее государственным законом в нашей стране, открыли всем великим и малым народам широко двери в храм культуры и образования.

Имеющаяся сильная тяга к учебе среди грузинских евреев обеспечила создание за короткий период немалочисленной советской интеллигенции, работающей в госучреждениях, кооперативных и общественных организациях.

Евреи Грузии, широко приобщенные к социалистической культуре, овладевают в стране великого содружества народов сияющими вершинами советской науки.

К одним из мероприятий Партии и Советской власти по внедрению социалистической культуры среди грузинских евреев относится организация *„Историко-Этнографического Музея евреев Грузии“*.

Музей евреев Грузии—детище Ленинско-Сталинской национальной политики, продукт необычайного культурного роста грузинских евреев, организован постановлением Правительства Грузии в конце 1933 года.

Организацией Музея впервые разрешена проблема подлинно-научного изучения исторического прошлого евреев Грузии, подведена широкая научная база для изучения культуры и быта грузинских евреев, создан культурный очаг для политпросветительной работы.

Научное изучение истории и этнографии грузинских евреев может пролить свет на целый ряд социально-экономических вопросов основных насельников нашего края и дать этим вопросам правильное освещение.

Положив в основу своей работы принцип построения советского музея, с самого начала Музей направил свою деятельность по трем основным линиям: полевой, камерально-экспозиционной и издательской.

Для развертывания работы в этом направлении требовались кадры научных работников, знакомых с техникой музейного дела.

Поэтому перед дирекцией Музея вплотную стал вопрос о подготовке из среды молодежи грузинских евреев кадров музейных работников. С этой целью в 1933 году была организо-

вана аспирантура по специальным дисциплинам с привлечением к этому делу, в качестве лекторов известных профессоров. Аспирантуру закончили 4 человека, ныне работающие в Музее, в качестве старших научных работников. В дальнейшем Музей пополнялся кадрами, окончившими ВУЗЫ—историками и этнографами.

На сегодняшний день Музей числит у себя не малочисленное количество научных работников с теоритическими познаниями и практическим навыком в области музейной работы. Таким образом, самая серьезная проблема—вопрос кадров в значительной степени был разрешен.

Следующим кардинальным вопросом явилось создание фондов, и Музей занялся собиранием материалов и экспонатов.

С 1934 по 1936 год Музей провел 4 комплексных экспедиции в восточной, юго-западной и западной Грузии. Экспедициями изучались старый и новый быт грузинских евреев, памятники материальной культуры, вопросы, связанные с эргологией, родовые взаимоотношения, производственные культы и др. По линии нового быта изучались все показатели экономических и культурных достижений грузинских евреев и внедрения среди них нового социалистического быта. Кроме того, Музей обогатился рядом ценных экспонатов, полученных из разных городов союза ССР в порядке обмена.

Первая отчетная экспозиция была организована в 1935 г.

Накапливая в течении 3-х лет материалы и экспонаты исторического, этнографического характера и нового социалистического быта, подвергнув их камеральной обработке, Музей приступил в 1937 году к организации стационарной экспозиции на тему „Старый и новый быт грузинских евреев“. Экспозиция, благодаря любви и преданности к делу научных работников Музея, была успешно завершена к 20 й годовщине Великой Октябрьской Социалистической Революции. За успешное завершение генеральной экспозиции, получившей высокую оценку специалистов, Музею объявлена благодарность Наркомпросом Грузинской ССР.

Выставка Музея построена на принципах диалектического материализма и социалистического реализма. Она призвана быть активной участницей хозяйственного и культурного строи-

тельства, проводницей Ленинско-Сталинской национальной политики.

Экспозиция построена по принципу параллельного показа старого и нового быта. На беспросветном и кошмарном фоне прошлого политико-экономического положения и куль-

Рис. № 3. Диарамма—жилище еврея коробейника.

турной отсталости грузинских евреев рельефно и убедительно показаны в художественно-сюжетных картинах, диаграммах, картограмах великое достижение Сталинской эпохи—экономическое и культурное возрождение и развитие грузинских евреев. Само расположение выставки старого и нового быта выявляет резкий контраст, заостряет внимание зрителя на колоссальных социалистических сдвигах в жизни грузинских евреев.

Две диараммы, воздвигнутые одна против другой, отражают, с одной стороны—развалины старого еврейского кварта-

ла, нищенские условия жизни и быта в дореволюционном прошлом, а, с другой—дают понятие о прекрасной, зажиточной, полной смысла жизни в Сталинскую эпоху.

Рис. 4. Диорама—жилище еврея колхозника.

Музей с самого начала твердо осознал свое назначение, как политпросветительного учреждения, призванного способствовать воспитанию массы в духе коммунизма, рассчитывая на массового зрителя.

В экспозициях Музея представлены следующие основные Отделы:

1. Отдел истории
2. Отдел этнографии
3. Отдел социалистического строительства.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОТДЕЛ

История евреев Грузии восходит к глубокой древности. Представленные на выставке этого отдела памятники мате-

риальной культуры, грузинские и армянские письменные памятники свидетельствуют о пребывании евреев в Грузии и на Кавказе с древних времен.

Первый надгробный памятник с еврейской надписью найден в 1872 году Фридрихом Байерном, во время археологических раскопок в Мцхете, между Самтаврским кладбищем

Рис. № 5. Надгробный камень с еврейской надписью, найденной в 1872 г.

и Бебрисцихе. Оттиск и фотография надписи были пересланы Байэрном в главные города Европы и России. Среди немногочисленных вариантов по расшифровке надписей наибольшего внимания заслуживает высказывание профессора Хвольсона.

Проф. Хвольсон, основываясь на еврейских палеографических данных, надпись на камне, найденном Байэрном, относит к V-му или IV-му веку нашей эры¹.

Путешественник этнограф—Касдой, побывав в Грузии в 1910 году и осмотрев камень, разделил мнение профессора Хвольсона в отношении датировки камня².

Второй памятник материальной культуры—надгробный камень был обнаружен 8-го октября 1938 года близ Мцхета, приблизительно там же, где в 1872 году Байэрном был обнаружен первый надгробный камень. При ведении земляных работ на строительстве Мцхетской ветеринарной амбулатории, среди множества раскрытых могил, были найдены два древнейших памятника—один с надписью на еврейском, а другой на греческом языке. На камне с еврейской надписью имеются изображения: хлеб, кувшин и чаша. Время, к которому принадлежит эта надпись, доц. Г. Церетели относит к IV—V веку н. э.³ Работники Музея производят дальнейшее научное изучение весьма интересных памятников древности, свидетельствующие о пребывании евреев в Грузии с древнейших времен.

За материальными памятниками на выставке следуют письменные памятники—грузинские и армянские, о поселении евреев на Кавказе.

По данным армянского историка Моисея Хоренского (книга I-я, главы VII, VIII и XXXII), Навуходоносор поселил пленных евреев на юго-восточном берегу Черного моря. По расселении же девяти колен израильских Салмансаром, царем Вавилонским, по Азии и расселения их в Мидии и на берегах Ефрата, евреи выселились в Грузию.

В грузинской летописи „Картлис-Цховреба“ об их приходе упоминается следующим образом: „Когда царь Навуходоносор пленил Иерусалим и высленные оттуда евреи пришли в Картли,

¹. Сборник еврейских надписей, СПб, 1834 г., стр. 129—133.

². Касдой „Царство Арагата“, на древне-еврейском языке, г. Одесса, 1911 г., стр. 113.

³. И. И. Я. И. и М. К. гор. Тбилиси 1940 г. том V—VI стр. 419—425.

попросили у Мцхетского мамасахлиси земли за дань (харки), Мцхетский-же мамасахлиси выделил им и посадил их на притоке Арагвы, под названием „Занави“. А та земля, которая была дана им под (харки) дань, получила название Херк“.

Грамоты, акты, представленные на выставке, подтверждают пребывание евреев в Грузии и в последующие века. Путешественник XI-го века, Вениамин Тудельский¹ отмечает: „Власть князя изгнанников распространяется на все еврейские общины следующих стран: земли Синеарской (Вавилонии), Персии, Хорасана, Себы или Йемена, Диарбекира, всей Месопотамии, земли Кут, жители которой обитают на горах Араратских, земли Алании, окруженной горами и не имеющей другого выхода кроме железных ворот, построенных Александром (Македонским), жители которой называются Аланами, земли Сикарии, всех стран тогармских (турецких) до гор Асны, страны гергенов (Грузии) или древних гергесеев, исповедующих христову веру, до реки Гихона и далее до границ земли Тибета и Индии“.

Евреи Грузии в позднюю феодальную эпоху.

Исторические материалы, архивные документы, прошедшие первый этап разработки художественно-сюжетные картины, автографы, представленные на выставке, отображают социальную категорию евреев в феодальной Грузии и дают наглядное представление о видах социальной борьбы евреев крепостных против феодального гнета.

В феодальную эпоху евреи были отнесены к следующим категориям крепостных: государственных, церковных, помещичьих.

В феодальную эпоху евреи преимущественно занимались торговлей (большая часть их состояла из купцов IV-го класса, которые, по законам царя Вахтанга, были приравнены в правах к крестьянам), сельским хозяйством на отведенных им помещиками земельных участках, и кустарным промыслом, преимущественно—прядением и красильным делом. Немногочис-

---

¹. Три еврейских Путешественника XI и XII столетия. Руссквй перевод под редакцией Марголина. СПб 1881 г., стр. 80—82.

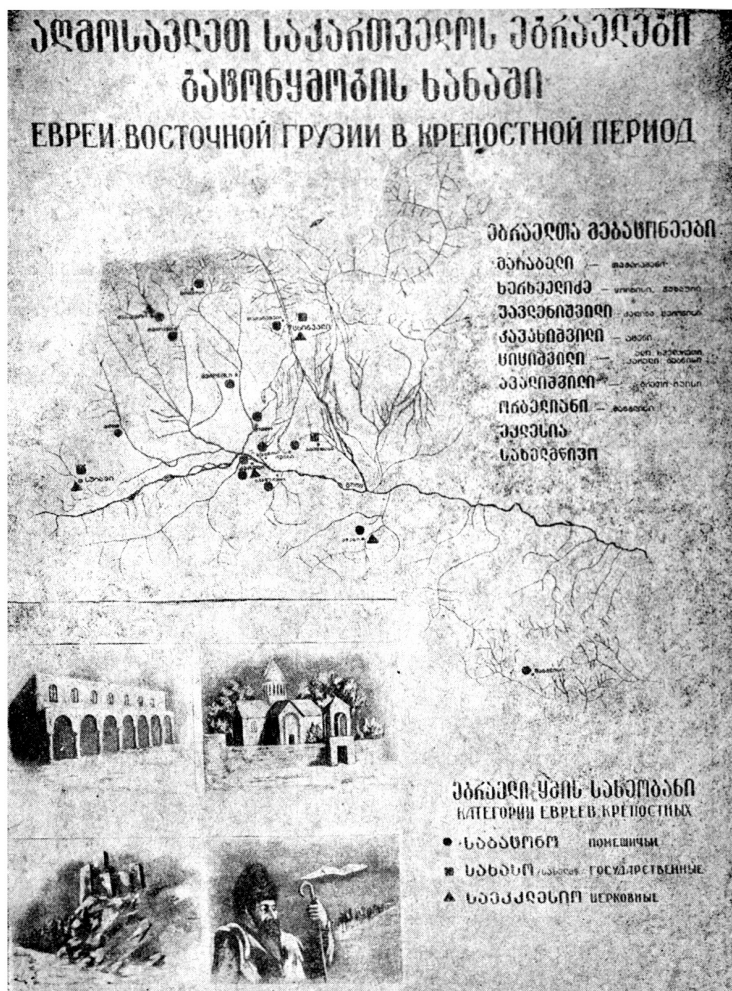

Рис. № 6.

ленный слой еврейского населения—богатые купцы, социально-привилегированная группа обладали имуществом, вели внутреннюю и внешнюю торговлю, принимали участие в управлении

государством, владели крепостными и находились под покровительством царя и закона.

Евреев крепостных, отнесенных к крестьянскому сословию, как и крепостных грузин, закладывали, дарили, отдавали в приданное, передавали по завещанию. Особенно широка была торговля крепостными на вывоз в соседние мусульманские страны, в частности, в Турцию. Продавали, закладывали, дарили крепостных, как целыми семьями, так и отдельных лиц, как например:

В 1604 году царица Тинатина пожертвовала новому монастырю в Белоканы несколько дымов евреев, два дыма грузин.

В 1800 году дочь царя Соломона, Дареджан, продала кутаискому митрополиту еврея Цвенишвили за 300 марчил.

Подати, разнообразные и многочисленные, единовременные повинности, имущественное разорение и ограбление со стороны помещиков, продажа в рабство, как внутри страны, так и за границу, определяли условия жизни грузинского еврея крепостного (как и крепостного грузина), в позднюю феодальную эпоху.

Неудивительно, что скованные цепями феодализма, лишённые свободы и угнетённые евреи Грузии не могли и помышлять об улучшении своего экономического положения и поднятии культурного уровня. Этому способствовала тенденция господствующих классов держать нисшее сословие в сплошной темноте и забитости, чтобы беспрепятственно использовать его, как объект самой грубой эксплуатации.

В историческом-же отделе показаны основные формы барщины, оброков, податей, взимаемых феодалами (улаки, кулухи, тетри и др.).

За феодальным периодом на выставке экспонированы материалы о правовом положении евреев в Грузии при царизме. Помимо материалов и документов, характеризующих бесправие евреев в царской России (законодательные акты, циркуляры и административные распоряжения), представлены неопубликованные документы о ритуальных процессах в Грузии, организованных царскими чиновниками по указу сверху (Сурамское дело 1853 года и Сачхерский процесс 1879 года). Эти процессы вызвали возмущение и протест со стороны всей пе-

редовой части грузинского народа. На выставке имеется переписка бывшего наместника Кавказского, Воронцова—лицемерного политика и махрового антисемита по Сурамскому делу¹.

Далее представленные материалы свидетельствуют о социальном расслоении в среде грузинских евреев в период революции 1905 года, разгул черной реакции в еврейских кварталах после революции 1905 года.

Подлинными документами и экспонатами отображены на выставке жизнь и революционная деятельность известного революционера Ицки (Абрама) Рижинашвили, зверски убитого царской полицией при активной помощи еврейских богачей и духовенства.

Для освещения истории евреев в Грузии в XVIII и XIX столетиях большой интерес представляет проводимая историческим отделом Музея работа (помимо других научно-исследовательских работ) по изучению социально-экономических причин, вызвавших массовое переселение евреев внутри страны; напр., в Кахетии уже в XVII веке коренных жителей евреев не видно. Надо полагать, что после нашествия шах-Аббаса они совершенно покинули этот край².

В Месхет-Джавахетии: в Абастумане (Одзрхе), Хртвиси, Дигвири, Двири и др. евреи проживали до взятия Ахалциха Паскевичем.

С 1828 года начинается массовое переселение евреев и концентрация их в Ахалцихе, а в конце XIX столетия они вовсе покидают указанные местности.

В Картли, при феодальном строе, компактное население евреев имелось в Брети, Церонисе, Тамарашени и др. (в этих местностях до сих пор сохранились кладбища, стены—развалины синагог) После отмены крепостничества евреи, проживающие в этих местностях, переселяются в Цхинвали (Сталинири—столица Юго-Осетинской А. О.), который становится торговым центром для района и религиозным центром для евреев восточной Грузии.

¹ Труды историко-этнографического Музея Е. Г., том I-й, 1940 г., стр. 74.

² Там же стр. 160.

2. საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნ. მუზეუმის შრომები, ტ. II.

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТДЕЛ

Вопросом изучения этнографии грузинских евреев наиболее продолжительное время занимались И. Черный и Ц. Косдой, которые не являлись представителями науки, а лишь путешественниками любителями, которых кавказские евреи интересовали, преимущественно с точки зрения отыскания „десяти колен израилевых“. Помимо них, в своих трудах затрагивал отдельные вопросы этнографии грузинских евреев ряд ученых: академик Н. Я. Марр, А. Хаханашвили и др.

Путешественник И. Черный объездил весь Кавказ и Закавказский край в 70 годах прошлого столетия. Пропутешествовав с лишком десять лет, он собрал очень много материала, но не успел привести его в порядок, так как по возвращении из путешествия вскоре скончался. Черный оставил объемистое, но еще необработанное описание своего путешествия, много документов, снимки надгробных памятников в надписях на еврейском и греческом языках, генеологическую таблицу князей Багратиони. Материалы Черного были обработаны комиссией под председательством доктора Гаркави¹. Черный собрал касательно этнографии, истории грузинских евреев много документального, книга его богата бытовыми материалами. Учитывая огромную важность и большую ценность архива Черного, Музей предпринял реальные шаги к заполучению этого архива.

Много материалов этнографического характера имеется в грузинской периодике: „Дроеба“, „Квали“, „Иверия“, „Цнобис-Пурцели“, а также в художественных произведениях классиков грузинской литературы. Но систематизацией и научной обработкой этого разбросанного материала никто не занимался до революции. Достаточно указать, что до революции не был опубликован ни один научный труд, посвященный этнографии грузинских евреев.

Подлинно научное, исследовательское изучение этнографии грузинских евреев начинается только при Советской власти,

---

¹ И. Черный. Путешествие по Кавказу и Закавказскому краю, на древне-еврейском языке, под ред. Гаркави.) СПб, 1884 г.

сначала отдельными научными работниками (Плисецкий, Пульнер, и др.), а по учреждении Музея—Музеем.

В первую очередь Музею нужно было критически освоить скромное наследство в научной литературе по вопросам этнографии грузинских евреев, и с этой целью Музей серьезно взялся за собирание и обработку материалов, имеющих как в изданной литературе, так и в неопубликованных рукописях. Параллельно с этим Музей занялся собиранием этнографических материалов в живой действительности, бытующих еще пережитков разных времен и эпох путем специальных экспедиций и командировок научных работников. В этом направлении работа Музея увенчалась успехом, и за этот период собрано большое количество исключительно ценных материалов и экспонатов по материальной культуре, социальному строю и надстроечным категориям.

На выставке этнографического отдела экспонировано множество коллекций и материалов: комплекс одежды, жилищ, в классовом разрезе, орнамента ахалцхских евреев (юго-западная Грузия), орудия производства, предметы материальной культуры и пр.

На специальном стенде выставки этнографического отдела представлены материалы о семье и браке (обряды венчания, свадьбы, оформление брачного договора, левиратный брак, развод, халица).

Брачные взаимоотношения у грузинских евреев до революции, в основном, регулировались религиозными предписаниями и обычаями, как специфическими, так и заимствованными.

Женитьба и выдача замуж производилась по воле и выбору родителей, никогда не спрашивали согласия молодых и не интересовались влечением их друг к другу.

Предельным возрастом для вступления в брак, как и у большинства восточных народов, считался для мужчин 16 лет, а для женщин 12—14 лет.

Брак между близкими родственниками (племянница, двоюродная сестра)—разрешался.

В разделе „торговля и ремесло“ показаны: дифференциация еврейского населения в XIX столетии, торговые связи крупных купцов с зарубежными странами, Турцией и Ираном, и

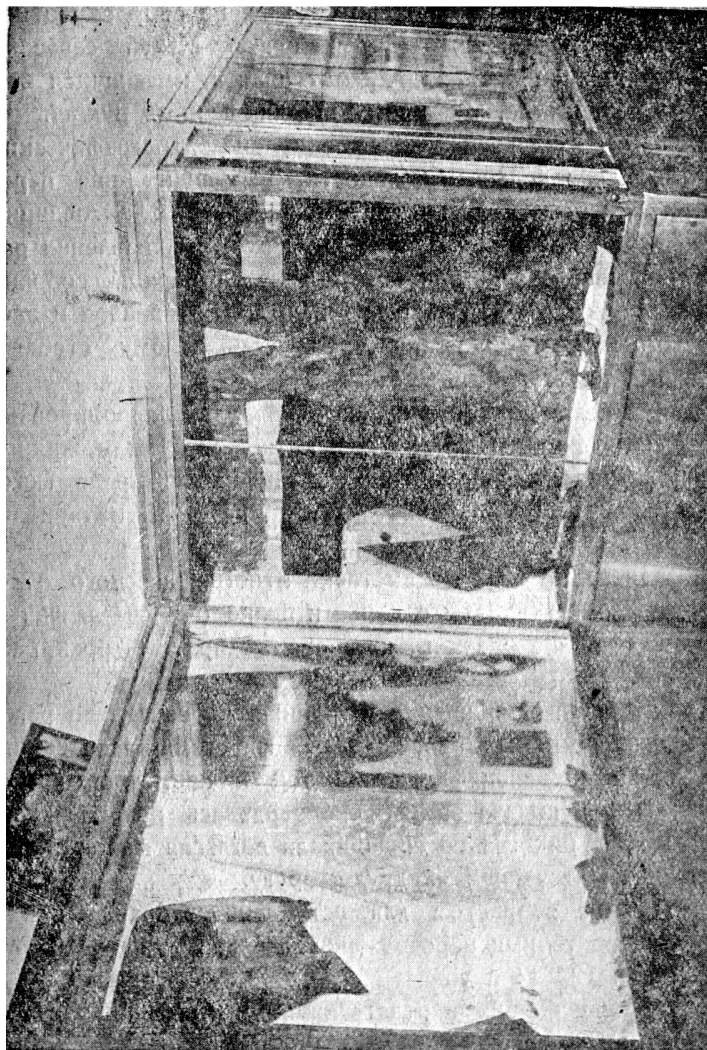

Рис. № 7. Комплекс одежды

с торгово-промышленными центрами России, применение труда приказчиков-батраков при розничной торговле, торговые маршруты корабельников на схематической карте, торговый «жаргон»¹ грузинских евреев.

Ремесленный труд не имел широкого распространения среди грузинских евреев, как это имело место среди евреев в России.

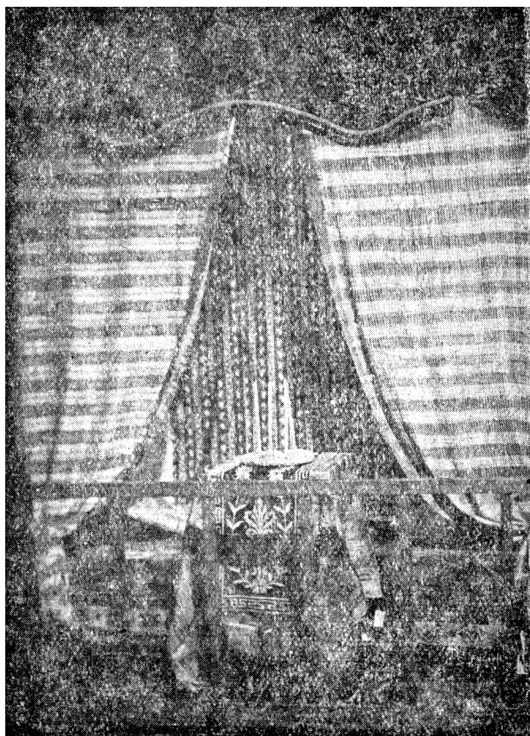

Рис. № 8. Ложе новобрачных „Аджда“

В позднюю феодальную эпоху незначительный процент населения занимался красильным делом и прядением. Во 2-й по-

¹. Отдельные слова и выражения на древне-еврейском языке, применявшиеся во время торговли.

ловине XVIII столетия в Восточной Грузии появляются чувячки, сапожники, в основном вырабатывающие продукцию крестьянского обихода.

В конце XIX столетия и начале XX столетия часть населения Восточной Грузии переключается на керамическое производство, строятся производства кустарного характера, не большие кирпичные заводы без всякого технического усовершенствования (в Цхинвалах — Сталинири, столице Юго-Осетии).

Кирпичные заводы в Цхинвалах принадлежали исключительно евреям; они целыми семьями работали там и снабжали кирпичем весь район. На этих заводах наемный труд почти не применялся.

На выставке Музея экспонированы: виды ремесл, статистические данные по периодам, орудия производства, экономическая зависимость ремесленников от крупных купцов, методы обучения учеников, динамика роста.

Антирелигиозный раздел

Иудейская религия оказывала огромное влияние на повседневную жизнь еврейских масс Грузии.

Не будучи государственной религией, она тесно переплеталась со всей массой обычаев, предрассудков,

Соблюдение субботы, кашерная пища и замкнутость стояли непроходимой стеной между основными массами еврейского и не еврейского населения. Густой мистический туман окутывал грузинскую еврейскую массу на протяжении многих веков. Духовенство туманило народ разными казуистическими изречениями, заставляло сторониться от общего образования и увлекало к изучению каббалы (конгломерат разных метафизических воззрений и мистических поверий).

По „учению“ каббалистов, человек каждым своим действием или словом, движением и даже мыслью, создает ангела или дьявола. Воздействием нечистой силы объяснялись болезни, которые были весьма распространены в еврейском населении, особенно среди детей, вследствие скученности населения, ранних браков и т. п. Поэтому такую благодатную почву находили среди них: знахарство, колдовство, магия, амулеты и талис-

маны, широко фабрикуемые шарлатанами. „Того, кто всю жизнь работает и нуждается, религия учит смирению и терпению в земной жизни, утешая надеждой на небесную награду“¹.

Раввины всячески преследовали естественную потребность человека мыслить.

Внимание грузинской еврейской массы фиксировалось духовенством только на один предмет, чувствительность их направлялась только в одну сторону—к небесной жизни.

Вот как характеризовал это положение поэт середины XIX века, Л. Гордон в своих стихах, которые всецело применимы к состоянию грузинских евреев дореволюционного периода.

Жить бездушным обрядом учили тебя.

Мертвой буквой одной, против жизни ходить,

Мертвым быть на земле, быть живым в небесах.

Видеть сны на яву и во сне говорить.

Выставка Музея открывается высказыванием классиков марксизма о религии. Представленные в первом разделе научно разработанные материалы дают наглядный показ реакционной сущности иудейской религии.

Картограмма „Расходы на содержание служителей культа“.

Все виды религиозных обрядов были связаны с расходами и ложились тяжелым бременем на скудный бюджет еврейских масс, влачивших жалкое существование в поисках куска хлеба, в мрачную эпоху царского самодержавия. 16% бюджета верующего еврея расходовалось на содержание служителей культа.

Картограмма „Рабочее время, затрачиваемое верующим на выполнение религиозных обрядов“

Верующий еврей на выполнение бесчисленного множества религиозных обрядов тратил 137 рабочих дней в году.

Выставленные предметы культа: филактерия, цитцит и др. служили в руках духовенства орудием обирания еврейских масс.

¹) Ленин. Социализм и религия. Соч. т. VIII, изд. 3-е, Москва-Ленинград, 1931 г., стр. 419.

Представленные материалы также освещают социальную сущность еврейских религиозных праздников. В дни еврейских религиозных праздников, в новый год, судный день, пасху, десять дней „страха и безумия“ и другие — служители культа извлекали двойную пользу. Молитвы, „искупление грехов“, „приближение к богу“, ритуальные очищения, поминания давали не мало дохода духовенству.

В эти дни в синагогах проповедью, трактатом из священного писания разжигали шовинистические чувства и внушали массе, что социальное неравенство, раз и навсегда установленное богом, было, есть и будет.

Способами устрашения адскими муками и обещаниями райского блаженства — верующему внушали, что за этой временной земною жизнью должен последовать „вечный будущий мир“. К опасениям на счет предстоящей участи в будущей жизни присоединялись еще представления о мучительном исходе души, связывая акт смерти с представлением об ангеле смерти (малах-амавет), чудовищном существе, покрытом с головы до ног глазами, держащим кровавый меч в руках. Среди грузинских евреев существовало поверие, что ангел смерти прямо разрезывает мечом горло умирающим. На этом поверии был основан следующий обычай: в соседних домах, примыкающих к дому, где лежит покойник, выливают всю воду, находящуюся в этих домах в тот час, когда покойник испустил дух. Делалось это вследствие поверия, что ангел смерти на обратном пути из дома умершего прополаскивал свой окровавленный меч в воде одного из ближайших соседних домов.

Согласно иудейского вероучения, женщина считается существом, стоявшим на общественной ступени гораздо ниже мужчины. Каждое утро верующий еврей обязан возносить к небу такую молитву: „благословен ты, господи боже, царь вселенной, что не сотворил меня женщиной“. Эта молитва в достаточной степени характеризует иудейскую религию и нравственные устои ее.

Грузинская еврейка до революции являлась рабыней мужа и семьи. Она не могла присутствовать за общим столом, пользоваться культурными развлечениями, принимать какое либо

участие в общественной жизни, появляться в общественных местах. Она не была сама себе хозяйка. За ней не признавалось право свободного выбора мужа по своему усмотрению. Ее выдавали замуж, вернее отдавали под власть мужа, который становился ее полным хозяином. По талмуду сделка по продаже и покупке женщины завершается подписанием оформленного торгового договора „Кетубы“: „жена приобретается тремя способами, посредством денег, письменного акта и совокупления, раб приобретается посредством денег и акта“.

Право мужа распоряжаться женой еврейская религия считает совершенно неограниченным. Так складывались брачные взаимоотношения до революции среди фанатичной еврейской массы в Грузии. Возможность развода для жены была всегда чрезвычайно стеснена; для мужчин это было возможно, даже при тех трудностях развода, которые существовали тогда вообще.

Художественно-сюжетная картина „Халица“.

Халица—древне-еврейское слово, обозначает развязывание. Этот обряд состоит в том, что отвергнутая деверем вдова его умершего брата снимает с ноги деверя туфлю и, плюя ему в лицо, восклицает: „так поступают с человеком, не желающим восстановить дом брата своего“. Халица должна была совершаться в самом людном месте города. В совершении халицы была заинтересована только вдова, ибо без этого она не имела право вторично выходить замуж. Если деверь был несовершеннолетний, она обязана была ждать его совершеннолетия. Этим злоупотребляли мужчины—деверья и соглашались на халицу после получения более или менее значительной суммы денег.

Еврейские религиозные школы.

В то время, как знаменитая процентная норма коронованного жандарма Александра III наглухо закрывала двери светских учебных заведений для основных масс еврейского населения, закон 1-го марта 1893 года, о „хедерах“ разрешал открытие хедера (религиозной школы) всякому желающему, не требуя никакого образовательного ценза. Узаконение хедеров и поощрение царской властью сделали положение их устойчи-

вым, они получили право беспрепятственного существования и развития. Вряд-ли существовала какая либо школа, способная оказать более пагубное влияние на проходящее через нее поколение. Программу этого „учебного заведения“ составляли голод, холод, телесное наказание и древне-еврейское чтение. Дети, с пятилетнего возраста, томились, по 12 часов в сутки, в мрачных грязных, внушающих омерзение конурах, получая „духовную пищу“ от полуграмотного иезуита-хахама. Им неизвестны были детские забавы, детские радости и упоения свободы. Да они не имели детства. Ничего им не сообщали о действительном мире, о природе, о жизни, а все—о мире загробном, о смерти, о заповедях, о рае, и все это запугивало, страшно угнетало, убивало здоровую жизнь в детских умах и сердцах. Автор настоящей статьи был свидетелем следующего факта: инспектор народных училищ Горийского района, осмотрев еврейскую религиозную школу в Цхинвалах в 1912 году (в порядке любопытства), ужаснулся, застав маленьких детей погруженными в безбрежное талмудическое море.

Раввины оберегали своих духовных питомцев от всякого общественного влияния и воздействия извне, и недопускали проникновения среди них даже отблеска культуры.

Основной задачей музейного антирелигиозного раздела выставки является изжитие бытующих еще среди грузинских евреев религиозных предрассудков, поверий и обрядов, путем историко-марксистского анализа этих пережитков, вскрытия их классовой сущности, показа их реакционности и не научности. Для успешного осуществления намеченной задачи выставка этого отдела построена на понятном зрителю конкретном бытовом материале и изобилует весьма интересными архивными документами.

ОТДЕЛ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СТРОИТЕЛЬСТВА.

Настоящим отделом открывается показ после счастливой эры в истории грузинских евреев. В этом отделе экспонированы новые социалистические условия жизни и быта грузинских евреев на фоне и в органической связи со всем фронтом социалистического строительства.

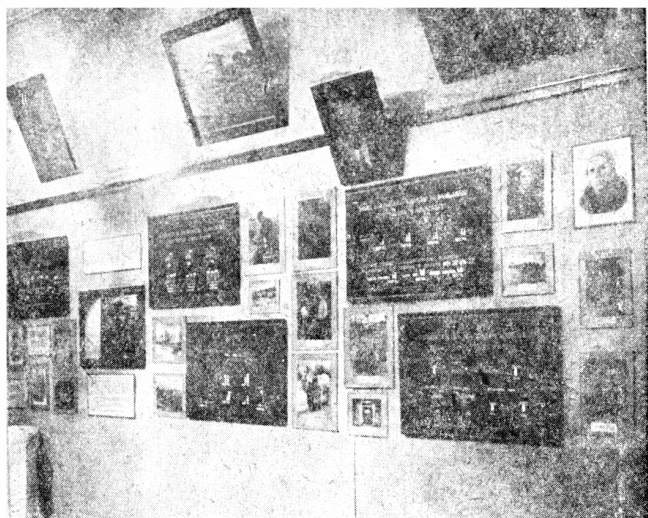

Рис. №9. Социалистический отдел выставки музея. Общий вид.

Рис. № 10. Кулашский колхоз им. т. Капелина. Сбор чая.

Открывается отдел разделом „классики марксизма и национальный вопрос“, „классики марксизма о евреях“. На материалах этого раздела посетители знакомятся с установками и высказываниями классиков марксизма по национальному вопросу в целом, и, в частности, о евреях.

В последующем разделе показывается как на базе социалистического строительства и в результате неуклонного осуществления Ленинско-Сталинской национальной политики Партия и Правительство ликвидировали тяжелое наследие царизма—вековую отсталость в среде грузинских евреев, и широко приобщили их к социалистической культуре.

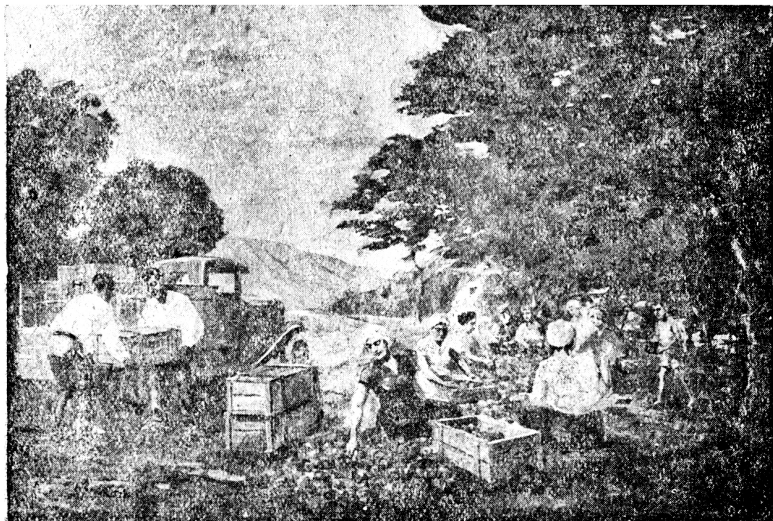

Рис. № 11. Ахалцхский колхоз им. Сталина. Сортировка фруктов.

Третий раздел посвящается одному из основных мероприятий Партии и Правительства по социалистической перестройке труда и быта еврейского населения Грузии—землеустройству и коллективизации. Жалкому состоянию земледелия, садоводства, виноградарства и др. отраслей сельского хозяйства у грузинских евреев в условиях колониально-империалистической политики царизма в Грузии, противопоставляется показ успе-

хов и достижений в области коллективизации и широкого охвата коллективным строем еврейских масс. Диаграммы, схемы, картограммы, художественно-сюжетные картины, представленные в этом отделе, наглядно иллюстрируют рост и движение числа еврейских колхозов и колхозников (по годам), географическое расположение колхозов на территории ГССР, организационную структуру и сельско-хозяйственный их уклон, виды сельско-хозяйственных культур, экономическую устойчивость и развитие колхозов, а также рост зажиточности колхозников¹.

Рис. № 12. Участнику Всесоюзной сельскохозяйственной выставки 1939 г. колхозу им. Сталина Ахалдихского района присужден диплом второй степени

Центральное место в этой выставке занимает показ широкого применения на колхозных полях социалистических ме-

¹ Цифровые данные о передовом колхозе им. В. Стурца помещены в специальной статье И. Курчишвили в настоящем-же томе.

тодов труда (соцсоревнование, ударничество и стахановские методы работы) передовых людей колхозов в борьбе за перевыполнение планов.

Женщина и ее участие в колхозной и общественно-политической жизни показаны на фоне развития сети бытовых учреждений (ясли, детсады), способствующих раскрепощению ее от старого семейного уклада. Экспозиция этого отдела завершается показом культурных и полито-просветительных учреждений (школы, клубы, библиотеки и кино) нового социалистического быта.

В разделе „культурное строительство“, старой, безграмотной, невежественной и отсталой жизни противопоставляются результаты огромной работы, проделанной по ликвидации безграмотности и малограмотности (в особенности среди женщин), вовлечение в школы еврейской детворы и молодежи, создание новой советской интеллигенции, внедрение культурно-бытовых организаций и медицинского обслуживания.

В отделе соц. строительства выставка Биробиджана открывается показом важнейших постановлений Правительства об образовании еврейской автономной области в Биробиджане, и на этом фоне развернута картина экономического подъема и культурного роста области.

В Апреле 1928 года направились в Биробиджан первые еврейские переселенцы, началось освоение мест, образование новых поселков.

7-го мая 1934 года, постановлением президиума ЦИК СССР, была образована еврейская автономная область в составе ДВК.

Еврейская автономная область представляет центральную часть обширного Дальне-Восточного края и занимает площадь в 36600 кв. клм. Территория Е. А. О. с запада, юга и юго-востока омывается рекой Амур, на протяжении более 640 клм.

Советское Правительство выделило и выделяет сотни миллионов рублей в обеспечение строительства Е. А. О.

Еврейские переселенцы в тесном братском сотрудничестве строят на берегах Амура новую социалистическую область. Уже создана значительная сеть предприятий государственной промышленности и разветвленная система промысловой коопе-

рации: швейная фабрика, деревообделочный завод, мебельная фабрика „Деталь“, „Колесо революции“, „Биробиджанский мрамор“ и целый ряд других.

С каждым годом растет промышленная продукция области, которая удовлетворяет не только потребности Е. А. О. но частично и нужды Дальне-Восточного края.

Колоссальные сдвиги имеются в области сельского хозяйства. Неуклонно растет посевная площадь колхозов и совхозов Е. А. О. Сельское хозяйство области все более насыщается техникой, растет урожайность, а вместе с нею и зажиточность населения области.

За период образования Е. А. О. построены сотни и тысячи новых домов. Еврейская советская культура, национальная по форме и социалистическая по содержанию, обрела в еврейской автономной области новое огромное поле для своего дальнейшего развития.

Десятки миллионов расходуется на народное образование, на удовлетворение культурных запросов населения. Широко раскинута сеть техникумов, готовящих кадры для промышленности, сельского хозяйства, народного образования и здравоохранения. Успешно развивается искусство, литература и печать. В областном центре имеется еврейский государственный театр, музыкальные школы, балетная студия.

Еврейское население А. О. Биробиджана, вместе с другими братскими народами, крепит силу и мощь своей социалистической родины, кует счастье и культуру народов СССР под руководством великой партии большевиков, во главе с гениальным вождем, товарищем Сталиным.

Помимо стационарной экспозиции, систематически пополняемой и расширяемой, Музей организует вспомогательные выставки целевого назначения.

Выставка картин художника самоучки Кобовили.

На выставке экспонированы картины художника самоучки Ш. Кобовили. Кобовили поступил на работу в Музей в 1936 году сторожем. С первого дня поступления на работу он проявил необычайный интерес к изобразительному искусству, внимательно присматривался к отдельным картинам, наблюдал

с особым интересом за работой художников. Спустя несколько месяцев он начал рисовать небольшие сюжетные картины акварелью на бытовые темы. Постепенно разворачивая свои творческие способности, он перешел к более сложным работам и по композиции и по технике выполнения. Переходя к работе маслом, он в течение трех лет написал ряд картин на бытовые темы. Эти картины отличаются яркостью красок, выдержанностью колорита и реалистическим изображением бытовых моментов. Картины Кобошвили на выставке Музея привлекают внимание зрителей простотой и оригинальностью передачи и точностью воспроизведения старого и нового быта. С особым интересом и любовью он написал картины на темы нашей социалистической действительности. Ряд весьма интересных картин, экспонированных на выставке Музея стахановцев, колхозников, свидетельствуют о быстром росте и наличии таланта художника—самоучки. Необходимо отметить, что Кобошвили, которому за 60 лет, до поступления на работу в Музей никогда не держал кисти в руках. По его заявлению, в детстве он проявлял призвание к изобразительному искусству, но в условиях мрачного прошлого, заглушающего и в корне убивающего всякие потенции человека, лишен был возможности развернуть свои способности в этом направлении. Лишь в условиях нашей великой эпохи, вызвавшей к жизни многих талантов и дарований, Кобошвили получил возможность проявления своих творческих способностей.

Наркомпрос Грузинской ССР обратил особое внимание на художника самоучку, выделил авторитетную комиссию с привлечением художественной академии и союза художников, которая дала высокую оценку картинам Кобошвили и наметила условия стимулирования дальнейшего его творческого роста.

Юбилейная выставка классика еврейской литературы, Шолом Алейхема.

Выставка организована к 80-ти летию со дня рождения одного из крупнейших представителей еврейской литературы—великого еврейского писателя, Шолом Алейхема (Шолом Раби-

нович), произведения которого окрашены в светлые тона теплого юмора, непотухающего оптимизма и веры в творческие силы народа. Как художник, Шолом Алейхем сложился под влиянием русских классиков, Гоголя, Чехова, еврейских писателей Менделя „Мойхера Сфорим“ и Гольдфадена. Особое влияние на Шолом Алейхема оказал Мендель „Мойхер Сфорим“, которого он называл „дедушкой еврейской литературы“, и гениальный пролетарский писатель Максим Горький. У Максима Горького он учился художественной правдивости и мастерству. Шолом Алейхем навсегда сохранил чувство преклонения перед дарованием и личностью Горького. Устами одной из героинь своего произведения („Тевье молочник“) Шолом Алейхем говорил следующие слова о Горьком „Горький нынче почти первый человек в мире“. Литературная деятельность Шолом Алейхема началась в 80-х годах прошлого столетия, в годы черной реакции в России. С непревзойденным мастерством выдающийся бытописатель изобразил в своих произведениях еврейское гетто при царизме. Шолом Алейхем хорошо видел и остро чувствовал трагедию еврейского народа, изнывающего под двойным гнетом царского произвола и капиталистической эксплуатации в тюрьме народов в царской России.

Симпатия писателя всегда была на стороне угнетенных и трудящихся, он с презрением относился к буржуазии, эксплуататорам, с любовью рисовал народные низы. В своем завещании Шолом Алейхем писал: „где бы я ни умер, пусть меня похоронят не среди аристократов, людей знати, либо богачей, но среди простых евреев рабочих, с подлинным народом, чтобы памятник, который поставят на моей могиле, украшал простые могилы вокруг меня, а простые могилы чтобы украшали мой памятник, как простой честный народ при моей жизни украшал своего народного писателя“. В этих словах завещания великий писатель выразил свою близость к народу.

Подлинным героем произведения Шолом Алейхема является народ. Шолом Алейхем создал яркую и многообразную галерею народных образов, честных и простых труженников, в которых воплотил свой гуманизм, свою пламенную любовь и веру в силы народа.

Приобретенная Шолом Алейхемом огромная слава не избавила его от постоянной нужды, от тяжелой жизни дореволюционного писателя, вынужденного ради куска хлеба растрачивать свои творческие силы. Постоянная нужда обострила процесс его недуга и великий писатель умер в 1916 году, в Америке, не дожив до радостной зари нашей свободы, солнечного счастья и братского сотрудничества народов великого Советского Союза. „Глубокая во мне,—пишет героиня произведения „Тевье“ из Сибири своему отцу—надежда живет, что скоро у нас там все перемелется, что скоро взойдет солнце и станет светло и нас вместе с другими вернут из ссылки и тогда мы по настоящему примемся за дело и перевернем мир“; В этих замечательных пророческих словах Ш. А. выразил свои светлые чаяния и надежды, свою несокрушимую веру в народ, в его близкое освобождение.

Произведения Шолом Алейхема—подлинная наглядная история еврейского народа в царской России конца XIX-го и начала XX столетия. Шолом Алейхем близок и понятен нам „своей мудрой любовью к народу“ (М. Горький), глубокой ненавистью к эксплуататорам, ярким народным языком, своими бессмертными образами.

Музей подготовил к печати монографию на грузинском языке „Жизнь и творчество Шолом Алейхема“, которая выйдет отдельным изданием.

КУЛЬТМАССОВАЯ РАБОТА

Учитывая задачи, возложенные на Советский музей, Музей евреев Грузии с первых дней организации поставил в центре своей деятельности культурно-массовую и политпросветительную работу.

Для культурно-массового обслуживания районов компактного жительства грузинских евреев, колхозов и промышленных предприятий, Музей организовал в 1938 году антирелигиозную передвижную выставку на материалах Музея. Выставка обслужила 5 районов, 4 колхоза и 10 промышленных предприятий и вызвала большой интерес среди рабочей массы и колхозников. Выставка сопровождалась лекциями и беседами научных работников на следующие темы:

- 1) Сталинская конституция и свобода совести.
- 2) Реакционная сущность иудейской религии и еврейских праздников.
- 3) Раскрепощение женщины от гнета религии.
- 4) Борьба еврейского духовенства с просвещением еврейских масс.
- 5) Служители культа на службе царизма.
- 6) Экономическое и культурное возрождение евреев Грузии при Советской власти.

Лекции и беседы сопровождались кино-картинами „Происхождение человека“, „Небо религии и небо науки“. Имеющиеся в делах Музея отзывы местных партийных и советских органов о передвижной выставке свидетельствуют об успешности этого культурно-просветительного мероприятия.

Помимо того, Музей в плановом порядке проводит лекции и беседы на производствах и предприятиях гор. Тбилиси на разные актуальные темы. Работники Музея принимают активное участие в работе журнала „Безбожник“, периодически представляя статьи на антирелигиозные темы.

Музей имеет культурное шефство над еврейскими колхозами им. тов. В. Стурца в Цители Гори и им. тов. Калинина в Кулахах (Самтредского района). Работники Музея периодически выезжают в колхоз проводить беседы и лекции на исторические и антирелигиозные темы, помогают правлению колхоза в деле налаживания и разворота культурной работы, подбирают литературу для читальни, частично снабжают колхоз периодической популярной литературой.

ФОНДЫ МУЗЕЯ.

Резервные фонды Музея насчитывают до 16 тысяч экспонатов, преимущественно этнографическо-бытовых. Фонды Музея систематизированы по следующему принципу: Коллекции делятся на несколько отделов по тематике. Каждый экспонат имеет специальный паспорт, где на одной стороне занесены первичные сведения и полное научное описание экспоната, а на другой стороне имеется зарисовка экспоната и отдельных его деталей. Эти фонды пополняются экспонатами, собираемыми

ми при комплексных экспедициях и научных командировках, приобретаются на месте и получаются из разных районов.

В резервных фондах Музея преобладают экспонаты, имеющие бытовой характер: одежда, домашняя утварь. и др.

Коллекциями Музея пользуются работники краеведческих музеев, писатели, работники союза безбожников, антирелигиозный музей; некоторые экспонаты Музея экспонированы на выставке „Биробиджан“ при Ленинградском Государственном Этнографическом Музее. Писатель орденоносец Ф е ф е р на материалах Музея по феодальному периоду написал, на еврейском языке, исторический очерк о грузинских евреях.

В 1939 году Музей, благодаря особым стараниям и активной помощи руководящих органов, получил уникальные рукописи библий Бретской и Лайлашской, имевших впродолжение веков культовое значение и представлявших большую историческую ценность.

Бретская библия, находившаяся в сурамской синагоге, ныне числящаяся в фондах Музея, написана в Салониках в 1513 году, при султани Селиме I (1512—1520) ¹.

Этими рукописными библиями интересовались отдельные специалисты, но им не удавалось получить их даже на короткое время для научного изучения. Отчасти этим объясняется весьма поверхностное, лишенное научного обоснования заключение некоторых авторов в отношении установления даты. этих уник (П л и с е ц к и й. „Религия и быт груз. евреев“ Москва, 1931 г., стр. 129. И. Черный: „Путешествие по Кавказу и Кавказскому краю“, стр. 198).

Лайлашская библия, по преданию и по палеографическим данным, более раннего происхождения. (Приблиз. XII в.)

Эта библия имела культовое значение и одинаковой популярностью пользовалась, как среди еврейского так и не еврейского населения.

По имеющимся сведениям, один экземпляр, тождественный с Лайлашской библией, имеется в Сванетии, у лахамульцев.

---

¹, Труды Историко-этнографического Музея евреев Грузии, т. I. А. Крихели „К вопросу о Бретской библии“.

АРХИВ и БИБЛИОТЕКА

При Музее имеется документальный архив. Количество дел в нем около 200. Все эти дела учтены, систематизированы и обработаны по принципу тематики и хронологии. Архив содержит материалы, касающиеся социально правового положения евреев и, в частности, грузинских евреев, их поселения, занятий и т. п. Наиболее характерными и большой исторической важности документами являются копии материалов, выявленных в архивах Грузии, Ленинграда. В основном, эти материалы касаются взаимоотношения между крепостными евреями и феодалами, и свидетельствуют о социально-правовом положении евреев во второй половине XVIII и в первой половине XIX столетия. Архив Музея периодически пополняется материалами из Ц. И. архива Грузии, кутаисского архива, и рукописными историкографическими материалами из быв. Эчмиадзинской библиотеки, ныне находящимися в гор. Ереване.

При Музее имеется научная библиотека, организованная в 1935 году. Библиотека насчитывает свыше 4000 книг по истории, этнографии, марксизму—ленинизму, философии, археологии и иностранной литературе, как дореволюционных изданий, так и советских. Библиотека, в основном, обслуживает научных работников Музея и другие научные учреждения.

Несмотря на короткий период функционирования, Музею удалось собрать весьма ценные и уникальные издания: „Путешественники IX и XI столетия“, „Ритуальные процессы в Грузии в XIX столетии“ и отдельные труды ученых специалистов историков и этнографов. Библиотека систематически пополняется, как выделяемыми Ленинградской публичной библиотекой фондами, так и пожертвованиями и приобретением.

СВЯЗЬ МУЗЕЯ С НАУЧНЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ

Музей находится в постоянной деловой связи, как с республиканскими научными организациями, так и с крупными научными центрами Союза. Эта связь выражается в обмене экспонатами, документами, научными изданиями, в получении и оказании консультации по отдельным научным музейным вопросам.

Но самая планомерная живая связь установлена с краеведческими музеями Грузии. Работники Музея, как по отдельным заданиям Управления Политпросветработы Наркомпроса Груз. ССР, так и в порядке осуществления контакта, принимают деятельное участие в работе краеведческих музеев.

Общее идейное руководство осуществляется управлением Политпросветработы Наркомпроса и ученым советом Музея. Ученый совет состоит из 13 человек, из коих 3 профессора, 1 доцент. Ученый Совет рассматривает и утверждает рабочий план Музея, заслушивает квартальные и годовые отчеты Музея, дает установки по вопросам экспозиции, экспедиций и др.

За короткий период своего существования Музей сумел привлечь внимание научного мира и заинтересовать своей работой крупные научные организации Союза. Для иллюстрации заинтересованности крупных научных центров Союза в развитии и процветании Музея приводится текст открытого письма научных работников Ленинграда, во главе с академиком Мещаниновым, адресованного Музею евреев Грузии: „Дорогие товарищи! Ознакомившись с материалами Совещания о работе вашего Музея, состоявшегося в Институте антропологии, этнографии и археологии академии наук СССР, мы—научные работники Ленинграда, имеющие интерес к затронутым вопросам всецело присоединяемся к решениям Совещания. Факт существования в Тбилиси Музея является одним из самых замечательных достижений Ленинско-Сталинской национальной политики и результатом хозяйственного и культурного подъема широких слоев трудящихся. Грузинские евреи до революции, в условиях колониально-империалистической политики царизма, прозябавшие в своих средневековых еврейских кварталах, экономически и культурно-отсталые, не могли и мечтать об организации систематического изучения своей истории, своей этнографии, своего фольклора, о создании своего научного центра.

В настоящее время, в условиях советской действительности, в условиях успешного социалистического строительства, расцвета и подъема культур всех великих и малых народов нашей необъятной родины—такой научный центр, в лице Музея евреев Грузии, создан.

Мы, ленинградские научные работники, обещаем Музею наше всемерное и консультативное содействие и помощь*.

Музей принял участие в работе пленума Института этнографии при Академии Наук в 1938 году. Доклад представителя Музея об итогах и перспективах научно-исследовательской и экспозиционной работы по этнографии грузинских евреев опубликован в „Советская этнография“ III т., 1940 г. в ст. А. Крихели „Итоги изучения грузинских евреев“, стр. 216—218.

В августе 1940 г. Музей опубликовал первые научные труды—в научно-популярном журнале под названием „Труды Историко-Этнографического Музея евреев Грузии“. Выпуск 1-го тома научных трудов Музея—знаменательное событие не только в жизни Музея, но и в истории груз. евреев, одно из достижений великой Сталинской эпохи; демонстрация небывалого в истории культурного развития народа, веками жившего среди мрака, невежества и непроходимого болота суеверия.

Из года в год растет посещаемость Музея.

Выставка Музея является наглядным пособием для учащихся, помогает им в усвоении отдельных моментов истории и этнографии Грузии, способствует интернациональному воспитанию молодежи.

Вот что пишут в книге посещения учащиеся 93-й средней школы (это одна из многих записей учащихся в книге впечатлений).

„Мы, учащиеся 93-й средней школы, посетили этнографический Музей евреев Грузии и видели много материальных и письменных памятников из культуры евреев в течение 20 веков. Видели неравенство женщин при царской власти, видели картины о погромах евреев, организованных царской властью. Выдели как царская власть натравливала национальности и видим как теперь, при Советской власти, под руководством товарища Сталина, культурно и богато живут евреи в колхозах. Видели также выставку о жизни евреев в Биробиджане.

Мы, учащиеся 93-й школы 9-х классов, довольны, что пришли и изучили много чего“. (Следуют подписи).

Для наглядности и лучшей усваиваемости на выставке Музея широко применяются технические приемы (радио, кино, наплывной диапозитивный аппарат, манекены, обстановочные сцены и пр.).

Музей находится на государственном бюджете с 1937 года и имеет весьма устойчивую финансовую базу.

По линии издательской работы Музей готовит к печати последующие тома „Трудов Музея“, где будут помещены монографии историко-этнографического характера и о социальном положении среди евреев Грузии; помимо того, в „Трудах“ будут опубликованы архивные материалы феодального периода Грузии, а также XIX столетия, иллюстрирующие правовое положение и быт евреев Грузии. Помимо „Трудов“ готовятся к печати отдельными изданиями описания путешественников XII и XIX в. в., брошюры антирелигиозного характера и др.

Плодотворная работа большой исторической важности и культурного значения, проводимая Музеем за короткий период существования, способствовала росту авторитета и популярности его, о чем красноречиво свидетельствуют имеющиеся отзывы в книге впечатлений.

Впечатление председателя Верховного Совета Груз. ССР тов. Филиппа Махарадзе:

„Историко-Этнографический Музей евреев Грузии заслуживает большого внимания и дает богатый материал о жизни и быте грузинских евреев в прошлом и в современных условиях, т. е. при Советской Грузии.

Посетитель Музея здесь ознакомится с богатыми материалами, о чем большинство не имеет никакого представления, несмотря на то, что знание этого всем необходимо.

Надо с удовольствием отметить то, что работники этого Музея положили не мало труда для создания такого Музея, за что они достойны большой благодарности“.

Впечатление депутата Верховного Совета Союза ССР писателя драматурга, орденоносца Ш. Дадиани.

„То, что я видел в историко-этнографическом Музее евреев Грузии, я должен сознаться, что это для меня было неожиданным.

Прошрое варварское отношение к евреям и современная свободная и культурная жизнь евреев Грузии, а также ужасы капиталистических стран, все это хорошо, осмыслено и с точной расстановкой материалов дает полную картину того,

что на протяжении многих веков истории, в частности в Грузии, пережил этот высокоспособный народ.

Этот Музей дает большие материалы грузинским писателям для создания больших художественных картин“.

Впечатление академика В. Струве:

„С большим интересом ознакомился с Музеем историей и культурой грузинских евреев.

Надо отметить, как большое достижение, современное и социалистическое строительство и то, что дала Советская власть отсталому грузинскому еврейству.

Желательно охватить Музеем и еврейство всего Кавказа“.

Впечатление академика И. Мещанинова:

„С огромным интересом ознакомился с Музеем и желаю ему и всем его сотрудникам полного успеха в дальнейшей работе, на пользу научного роста молодой Ленинско-Сталинской науки“.

Впечатление члена пленума „Руставели“ из Украины: тов. Д. Гофмана:

„Я с глубоким удовлетворением отмечаю, что актив евреев Грузии оценил возможности, которые дает нам всем Ленинско-Сталинская национальная политика и положил прекрасное начало изучению своего недавнего мрачного прошлого при царизме и более далекого прошлого в глубине веков“.

Подводя итоги работы Музея, нельзя не упомянуть о повседневной широкой помощи и научном руководстве оказываемых Музеем профессорами Бердзенишвили, Чхетия и доцентом Иорданишвили; особенно неocenимы заслуги профессора Бердзенишвили, плодотворная и бескорыстная работа которого дала возможность Музею развернуть научно-исследовательскую работу.

К 20-й годовщине Советской Грузии Музей приходит с определенными успехами и достижениями.

Весьма серьезные, большой культурной важности задачи стоят перед Музеем на ближайшие годы.

Музей, вооруженный теорией Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина, окруженный вниманием и заботами партийных и со-

ветских органов Грузии, обеспеченный поддержкой Нарком-пресса Грузии и всей советской общественности, сумеет успешно осуществить задачи, стоящие перед ним, стать в ряды крупных научно-исследовательских учреждений орденоносной цветущей республики.

ბ. ჭურჩიშვილი

ებრაელთა კოლმეურნეობა „წითელი გორა“

საქართველოში მცხოვრები ებრაელები მიწის მეურნეობას ძველ-თავანვე ეწეოდნენ. ეს მოვლენა ნათლად ჩანს როგორც დღემდე გამოქვეყნებული, ისე საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული ჯერ კიდევ გამოუქვეყნებელი ისტორიული დოკუმენტებიდან. თუმცა უკვე ბატონყმური ურთიერთობის ხანაში მათ ძირითად სიკმეიანობას ვაჭრობა წარმოადგენდა და ყმა-ებრაელი ბატონს ფულით, „თეთრით ემსახურებოდა“. აი რასა წერს ამის შესახებ პროფ. ნ. ბერძენიშვილი.

„ჩვენი საბუთები იძლევიან ცნობებს იმის შესახებ, რომ ებრაელობა ფეოდალურ საქართველოში უმთავრესად ხელოსნობა აღებ-მიცემას მისდევდა, ყმა-ებრაელი, რა თქმა უნდა, მიწასაც ამუშავებდა ვენახს, ხილს აშენებდა, პურეულიც მოჰყავდა. მაგრამ „ურთის“ ეს კი არ ახასიათებდა, არამედ ვაჭრობა. ბატონს ებრაელი უმთავრესად „თეთრით ემსახურებოდა“, ¹ ვინაიდან ებრაელიც მათ წრეში იყო ჩარიცხული და ისიც ვალდებული იყო ბატონისათვის, როგორც თეთრი ეხადა, ისე ნატურით ემსახურა

ამავე საბუთებიდან ჩანს, რომ ამ დროისათვის ზოგი ყმა-ებრაელი ისე მომძღავრებულა, რომ მის ქონებას მებატონე მთლიანად თავისად ველარ თელის და, ყმა-ებრაელი თავის გამოყიდვასაც ახერხებს. ზოგი კი ისე სუსტი ყოფილა, რომ მებატონე მის ცოლ-შვილსაც კი ყიდდა ².

საერთოდ კი ყმა-ებრაელი, ისევე როგორც ქართველი და სომეხი, სულით ხორცამდე მებატონეს ეკუთვნოდა. მებატონე თავისი სურვილისა და საჭიროების მიხედვით ყიდდა ყმას ოჯახობით, თუ ცალცალკე, შინ, თუ გარეთ, უცხოეთში, აგირავენდა მას, ამზადე-

¹ საქ. ებრაელთა ისტ. ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები. ტ. I, გვ. 160.

ბდა, სცვლიდა თავისთვის საჭირო ნივთებზე. გარდა ამ „კანონიერი“ აქტებისა, მებატონე ხშირად მძლავრობდა და მის ანაბრად მიტოვებულ ყმას „უსამართლოს შეამთხვევდა“: სძარცვავდა, სცემდა, ასახიჩრებდა. გამკითხველი კი არავინ იყო. ყმა მებატონის სრულს განკარგულებაში იმყოფებოდა.

ასეთი აუტანელი იყო ებრაელთა ცხოვრება ბატონყმური ურთიერთობის დროს. მეფის რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობისა და ბატონყმობის გადავარდნის შემდეგ ებრაელთა ცხოვრება კიდევ უფრო მძიმე და აუტანელი შეიქმნა.

ბატონყმობისაგან განთავისუფლებული უმიწაწყლო ებრაელი მეფის რუსეთის წესწყობილებამ კანონის გარეშე გამოაცხადა და ხელს უშლიდა სხვა საქმისათვის—მიწის მეურნეობისათვის, სწავლა-განათლების მიღებისა და მუშაობისათვის—მოეკიდა ხელი.

ებრაელებიც ტრადიციულად ვაჭრობას განაგრძობდნენ, მით უმეტეს რომ ამ საქმეში დიდი გამოცდილება ჰქონდათ და დახელოვნებულებიც იყვნენ.

ებრაელთა უმრავლესობის მუდმივ ვაჭრად დარჩენასა და გაუნათლებლობას ხელს უწყობდნენ ებრაული რელიგია და რელიგიის მსახურნი.

მიუხედავად ასეთი ხელშეშლისა და წინააღმდეგობისა, ებრაელთა მცირე ნაწილი თუმცა გაჭირვებით, მაგრამ მაინც ახერხებდა, მიწის მეურნეობითა და ხელოსნობით ცხოვრებას.

ბევრი ებრაელი მიწისმეურნე იმავე დროს ვაჭარიც იყო და მიწაზე მუშაობისათვის ყოველთვის ვერ იცლიდა, ამიტომ ის არჩევდა ისეთ მეურნეობას, რომელიც მისგან მუდმივად მიწის მუშაობას არ მოითხოვდა. ებრაელი მეურნე უმთავრესად შევენახეობა-მებაღეობას ირჩევდა. ამავე დროს ხშირად ის თავის მიწას სხვას აძლევდა დასამუშავებლად სხვადასხვა პირობით, მაგალითად იყო გავრცელებული ერთი სახე მიწის იჯარით გაცემისა „მოეხილეობა“. ებრაელი მიწის პატრონი გლეხს ვენახს აძლევდა დასამუშავებლად. ვენახთან ერთად აძლევდა სარს, სამუშაო იარაღებს და ყველაფერს, რაც საჭირო იყო სამუშაოდ. გლეხი მხოლოდდამხოლოდ მუშაობდა და სამაგიეროდ მას მიწის პატრონი მოსავლის $\frac{1}{3}$ -ს აძლევდა.

ხშირად ებრაელი მხოლოდ მიწას აძლევდა გლეხს, დანარჩენი ყველაფერი გლეხისა უნდა ყოფილიყო, სარიცხ, სამუშაო იარაღიც და შრომაც. სამაგიეროდ მოსავლის ნახევარი მისი იყო, ნახევარი კი—მიწის პატრონის. ებრაელი მიწის პატრონი მარცვლეულის მოყვა-

ნას ზემომოყვანილი მიზეზების გამო ერიდებოდა¹. ამას უნდა დავუმატოთ ისიც, რომ მებაღეობა და მევენახეობა ისეთ მოსავალს იძლეოდა, რომლითაც ვაჭრობა ადვილად შეიძლებოდა. ასეთი მეურნეობა ებრაელთა საეკონომიკო საქმიანობას ერთგვარად ავსებდა.

უფრო ხშირად ებრაელი ამ „მოეხილეობის“ აქტში გლეხის როლში გამოდიოდა. ებრაელი-გლეხისათვისაც პირობები იგივე იყო. ებრაელი-გლეხი მიწას ამ პირობით უმთავრესად ებრაელი მიწის პატრონებს ართმევდა, ქართველ მიწისმეპატრონეს კი უფრო იშვიათად.

ებრაელ მიწის მეურნეთა ეს ფენა მხოლოდდამხოლოდ მიწაზე მუშაობით ცხოვრობდა და ცხოვრობდა ძალიან ღარიბად, რადგან მისი შრომის ნახევარი სხვას მიჰქონდა.

საქართველოს ებრაელები საერთოდ მესაქონლეობას არ მისდევდნენ. წვრილფეხა საქონლისა და შინაური ფრინველის მოშენებას სჯერდებოდნენ.

ჰყავდათ უმთავრესად ცხვარი, თუმცა ცხვარსაც თვითონ არასოდეს არ უკლიდნენ. მწყემსებად იყენებდნენ ქართველებს და შემოსავალს, მაგ. ცხინვალში ასე ანაწილებდნენ: მონაგარი ბატკანი ორი წილი მწყემსისა იყო, ნაპარსი მატყლი და ნაწველი რძის ნაწარმი კი — სანახევრო. სეზონზე ებრაელი ცხვრის პატრონი მიდიოდა მთაში, თან მიჰქონდა თავისი სპეციალური ჭურჭელი და თავისი კუთვნილი წესით ამზადებდა ყველს, ერბოს და სხვა. ამ წესით დამზადებული ებრაული, „ქაშერი“ ყველი დიდ ქალაქებში, მაგ. თბილისში, და სხვა ებრაელთა შორის უფრო მაღალ ფასებში იყიდებოდა როგორც ებრაული წესით დამზადებული. ხშირად ებრაელს ცხვარი თვითონ არა ჰყავდა და პირდაპირ რძეს ყიდულობდა. ასე რომ, მეურნეობის ეს სახეც ვაჭრობასთან იყო დაკავშირებული. ამგვარად ებრაელთა მიწის მეურნეობა ვაჭრობასთან დაკავშირებული და მასთან შეგუებული მეურნეობა იყო.

ებრაელთა ერთი მცირე ნაწილი ხელოსნობას ეწეოდა როგორც რაიონულ, პატარა, ისე ცენტრალურ დიდ ქალაქებში. ხელოსნობა ებრაელებში ალბათ ძველთაგანვე იყო გავრცელებული.

ახალციხეში და სხვა ბევრ ქალაქშიც ებრაელები მუშაობდნენ შავი, წვეტიანი ჩუსტების მკერავებად. დროთა განმავლობაში ეს საქმე მათ საკმაოდ გააუმჯობესეს. დღესაც დიდ ქალაქებში ებრაელთა საკმაო რიცხვი ფეხსაცმლების მკერავებად დარჩა.

¹ ეს იმიტომაც აიხსნება, რომ მას არ გააჩნდა სათანადო მოწყობილი მეურნეობა, ზოგიერთები კი საყაენ მიწებს საკუთარი ძალით ან დაქირავებული მუშა საკონლითა და სამეურნეო იარაღებით ამუშავებდნენ.

ებრაელთა შორის გვხვდებიან აგრეთვე ტანსაცმლის მკერავები, დანის მღესავეები, იშვიათად ზეინკლები და მჭედლებიც. ებრაელთა ეს საქმიანობაც ერთგვარად ვარკობასთან იყო დაკავშირებული: ხელოსანი ებრაელი თავის ნაწარმოებს თვითონვე ასაღებდა.

ასეთი იყო ებრაელი მიწისმეურნე და ხელოსანი XIX ს-ის მეორე ნახევარსა და XX საუკუნის დასაწყისში. ამავე დროს ებრაელთა დიდი უმრავლესობა წვრილი ვაჭრები იყვნენ, უმცირესობას კი ჰქონდა სავაჭრო დუქნები და მონაწილეობას ლეზულობდა როგორც საშინაო, ისე საგარეო ვაჭრობაში¹.

წვრილი ვაჭრების, ანუ „მეწვრილმანების“ დიდ უმრავლესობას თავისი საკუთარი თანხა არა ჰქონდა. მათ უთანხო ვაჭრები ეწოდებოდათ და თავისებურ მუშა ხელს წარმოადგენდნენ, რომლებიც თავის სამუშაო ძალას დიდ ვაჭარს მიაქირავებდნენ. ისინი მედუქნე ვაჭრისაგან საქონელს, ნისიად ლეზულობდნენ, მიჰქონდათ დაბა-სოფლებში და იქ ასაღებდნენ. საქონლის საფასურსა და მოგების უდიდეს ნაწილს მედუქნე ვაჭარი ლეზულობდა, მოგების უმცირეს ნაწილს კი „მეწვრილმანეს“ შრომის ფასში აძლევდა.

მეწვრილმანეს ძალიან ხშირად ნისიად წაღებული საქონლის ფული შემოეხარჯებოდა, მაშინ ეს ნისია იქცეოდა „მარად გადაუხბდე“ ვალად და ამგვარად ეს წვრილ ვაჭართა ფენა დიდ ვაჭართა მუდმივ მონობასა და კაბალაში იყო. დიდ ვაჭართაგან ხშირი იყო მეწვრილმანეთა ოჯახების აწიოკება, მათი უძრავ-მოძრავი ქონების გაყიდვა და პასუხისგებაში მიცემა. ასე და ამგვარად, მეწვრილმანე ღარიბ ებრაელს, რომელსაც მეფის კანონი სჩავადებდა, „თავისი მოძმე“ დიდი ვაჭარიც არ ინდობდა და სასტიკად ყვლეფდა.

წვრილ ვაჭართა ეს გაღატაკებული ფენა თავმოყრილი იყო დაბა-სოფლების ერთ რომელიმე უბანში. ცხოვრობდა მიწურ ქონ-მახებში და მის საცხოვრებელ უბნებში მუდამ შიმშილობა და უიმედობა ბატონობდა.

მხოლოდ უბნის შუაგულში, ყველაზე უფრო უკეთეს შენობაში-სალოცავში გადმომდგარი რაბინი ყოველდღე იმეორობდა:

„ბედნიერი არის ის, ვინც თავისი ხვედრით კმაყოფილია! ბედნიერია ყოველი ებრაელი, რადგან მესიის მოსვლის დროს იგი მკვდრე-

¹ ამ საკითხის შესახებ დაწერილებით იხ. ი. პაპისიმედოვი, „საქ. ებრაელთა ალბ-მიცემობის ისტორიისათვის“. საქ. ებრ. ისტ. ეთნოგრ. მუზეუმის შრომები ტომი I.

თით აღდგება და ბედნიერად იცხოვრებს. სიღარიბე არ არის უბედურება, რადგან იგი ებრაელს ისე უხდება, როგორც თეთრ ცხენს წითელი მოსართავი“-ო.

ებრაელსაც სული ჰხდებოდა გაჭირვებისაგან, შესიის მოლოდინი მას არას ჰშველოდა, თავისი ცხოვრების გაუმჯობესებას დიდი ენერგიით ცდილობდა. ამისათვის ერთადერთი გზა ებრაელისათვის ვაჭრობა იყო, და რაც შეიძლება უფრო „მოხერხებულად“ ვაჭრობა, ე. ი. ერთი მხრით, გამყიდველის მოტყუება და იაფად ყიდვა, მეორე მხრით, კი მყიდველის მოტყუება და რაც შეიძლება ძვირად გაყიდვა. ამ ორმაგი ტყუილის გარდა, ვაჭარს მისი საქმიანობის საიდუმლოდ შენახვა სჭირდებოდა. ვაჭარი თავისი საქმის საიდუმლოს საკუთარ შვილს და ცოლსაც კი არ გაანდობდა ხოლმე. დაჩაგრული, გაყვლეფილი, უუფლებო, ნახევრად მშვიერი, იმედგაცრუებული, იმედგატეხილი, უმადურად მშრომელი მეწვრილმანე მატყუარა.—ასეთი საქმიანობით, ყოფითა და ფსიქოლოგიით დახვდა საქარაველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებას საქართველოს ებრაელთა დიდი უმრავლესობა.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ებრაელთა მდგომარეობა ძირფესვიანად შეიცვალა, რაც მთავარია, ებრაელი თანასწორუფლებიან მოქალაქედ იქმნა აღიარებული, მას სწავლისა და შრომის უფლება მიეცა. გარდა ამისა, ჯერჯერობით კერძო ვაჭრობა დაშვებული იყო და ებრაელებიც უმთავრესად ვაჭრობას მისდევდნენ. ახალი ეკონომიური პოლიტიკიდან, სადაც კერძო სექტორი დაშვებული იყო საბჭოთა მთავრობა და კომუნისტური პარტია მალე გადავიდა ახალ ტაქტიკაზე: დაიწყო კოოპერაციის გაფართოების ნიადაგზე კერძო სექტორის შევიწროვება. მალე კერძო ვაჭრობა კანონით აკრძალული იქმნა.

ამ მდგომარეობასაც კომუნისტურმა პარტიამ და საბჭოთა ხელისუფლებამ გაუწია ანგარიში. აი რასა წერს ამ მოვლენის შესახებ ამხ. კალინინი:

„ოქტომბრის რევოლუციას საფუძვლად უდევს რწმენა, რომ არ შეიძლება თანასწორობა იყოს იქ, სადაც ეკონომიური თანასწორობისუფლებიანობა არ არსებობს; ამიტომ მას არ შეეძლო არ გადაეტანა ეს პრინციპი ეროვნულ ურთიერთობათა სფეროშიც და საბჭოთა ხელისუფლების წინაშე დააყენა დევნილ ერების ეკონომიურ კრილობათა განკურნების ამოცანა. ეს არის ერთერთი უაღრესად დამახასიათებელი თვისება ჩვენი, საბჭოთა ეროვნული პოლიტიკისა. თუ ამ თვალსაზრისით მივუდევით ეგრეთწოდებულ, „ებრაელთა

საკითხს“, უნდა ითქვას, რომ ებრაელების პოლიტიკურ-უფლებრივ გათანაწილების მხრივ ჩვენ ამ მოკლე ხანში, რა თქმა უნდა, ბევრი გაგაკეთეთ, გაცილებით მეტი, ვიდრე სხვა რომელიმე სახელმწიფომ, მაგრამ ეკონომიურად ჩვენ არამც თუ არ გავაუმჯობესეთ ებრაელთა ფართო მასების მდგომარეობა, არამედ ზოგიერთის მხრით გავაუარესეთ კიდევც.

ყოფილი რუსეთის იმპერიის ყველა ერებში მხოლოდ ებრაელებს ჰქონდათ აკრძალული სოფლად დასახლება და სასოფლო მეურნეობის წარმოება. ამას გარდა, ებრაელები შერეკეს ბინადრობის ზოლში და ამით აღუკვეცეს გზა მსხვილ მრეწველობისაკენ, რომელიც უმთავრესად შუა რუსეთში, ურალზე, დონბასში და ბაქოში იყო განვითარებული; შერეკეს ამგვარად წვრილ ქალაქებსა და დაბებში, სადაც ისინი ეწეოდნენ უმთავრესად წვრილ ვაჭრობასა და ხელოსნობას. მაგრამ რა მისცა მათ ოქტომბრის რევოლუციამ? რადგან ებრაელები არ ცხოვრობდნენ სოფლად და სასოფლო მეურნეობას არ ეწეოდნენ, მათ შემამულეთაგან ჩამორთმეული მიწა არ ერგოთ. მეორეს მხრივ კი, ჩვენ მიერ სახელმწიფო ვაჭრობასა და კოოპერაციაზე, მრეწველობის კონცენტრაციასა და რაციონალიზაციაზე აღებული ჭურსმა სრულებით გამოაცალა ნიადაგი მრავალ ასიათას მშრომელ ებრაელს, სავსებით გამოაცალა ეკონომიური ბაზა და გადაგვარების საფრთხის წინაშე დააყენა ...

ამიტომ ჩვენი არსებითი და გადაუდებელი ამოცანაა—ჩავბათ მშრომელი ებრაელები საწარმოო შრომაში¹.

ამიტომ კომუნისტურმა პარტიამ და საბჭოთა ხელისუფლებამ დროზე დაიწყო წარმოება-დაწესებულებებში ებრაელთა მშრომელი მასების ჩაბმა. განსაკუთრებით მიწადმოქმედებაზე გადაყვანა 1924 წელს 29 მარტს სსრ ცაკ-ის დადგენილებით ეროვნებათა საბჭოსთან ჩამოყალიბდა მშრომელ ებრაელთა მიწმომწყობი „საზოგადოება, „მემს“-ი, რომელიც სათავეში ჩაუდგა ებრაელთა მიწაზე დასახლების საქმეს.

* *

საინტერესო ის არის, რომ ისე როგორც სხვა დანარჩენ რესპუბლიკებში, საქართველოში მცხოვრებ ებრაელთა შორისაც საკოლმეურნეო მოძრაობა ძირიდან, მასებიდან დაიწყო.

წინათ... იმისათვის, რომ შეძლებული გლეხი გამხდარიყო, შენი მეზობლები უნდა დაგეჩაგრა, უნდა გაგეწია მათი ექსპლოა-

¹ კალინინი—მიწის მუშა-ებრაელები სსრ ერთა კავშირში გამ, მე-2-ე ტფილისი. საქ. „მემსი“ 1928 წ. გვ. 5—7.

ტაცია, მიგეყიდა მათთვის ძვირად, გეყიდა მათგან იაფად, დაგე-
ქირავებინა მოჯამაგირე, გაგეწია მისთვის საკმაო ექსპლოატა-
ცია, დაგეგროვებინა კაპიტალი და, როდესაც მომაგრდებოდი, — კულა-
კად გამძვრალყავი. სწორედ ამით აიხსნება ის, რომ შეძლებული
გლენები წინათ, ერთპიროვნული მეურნეობის დროს, ღარიბებისა
და საშუალო გლენების უნდობლობასა და სიძულვილს იწვევდნენ.
ახლა სხვანაირი მდგომარეობაა. ახლა პირობებიც სხვაა. იმისათვის,
რომ კოლმეურნეები შეძლებულნი გახდნენ, ახლა სრულებით არ
არის საჭირო მეზობლების დაჩაგვრა ან ექსპლოატაცია. არც ადგი-
ლია ახლა ვისიმე ექსპლოატაცია, რადგან მიწის კერძო საკუთრება
ანდა იჯარა ჩვენში აღარ არსებობს, მანქანები და ტრაქტორები
ეკუთვნის სახელმწიფოს, ის ხალხი კი, რომელსაც კაპიტალი აქვს,
მოდაში არ არის ახლა კოლმეურნეობებში. იყო ასეთი მოდა და
გაჰქრა სამუდამოდ. კოლმეურნეები რომ შეძლებულნი, გახდნენ, ამი-
სათვის ახლა საჭიროა მხოლოდ ერთი რამ — პატიოსნად მუშაობა კოლ-
მეურნეობაში, ტრაქტორებისა და მანქანების სწორად გამოყენება,
მუშა-პირუტყვის სწორად გამოყენება, მიწის სწორად დამუშავება,
საკოლმეურნეო საკუთრების დაცვა“¹.

დარწმუნდნენ რა, საქართველოს ებრაელებმაც მოინდომეს მიწა
და კოლმეურნეობაში გაერთიანება.

ეს იყო უმრავლესობის სურვილი.

უმცირესობა — ხალხის მტრები, კულაკური ელემენტები და
ბურჟუაზიის მომაცდელი ნარჩენები. კი გაიძახდა: მიწა რა ებრაე-
ლის საქმეა, ებრაელი ვერასოდეს პურს ვერ მოიყვანსო. მაგრამ
მათდა სავალალოდ, როცა კომუნისტურმა პარტიამ და საბჭოთა
ხელისუფლებამ ჩამოაყალიბა „მემსი“ და ებრაელთა ფართო მასებს
განუშარტა კოლექტიური მეურნეობის უპირატესობა და ურჩია მიწაზე
დასახლება, ათასობით ებრაელებმა განაცხადეს მიწაზე დასახლების
სურვილი.

ერთხელ კიდევ დამტკიცდა, რომ ებრაელი ბუნებით კი არ
არის გაჭარი, როგორც ამას ზოგი ამტკიცებდა, არამედ ეს მისი
შეგნება და პროფესია შექმნა იმ გარემოებამ, რომელშიც ის ცხო-
ვრობდა.

ჯერ კიდევ 1928 წელს უკვე 150.000 სული იყო გადასული
მიწითმოქმედებაზე. მშრომელმა ებრაელებმა დაუმტკიცა პარტიასა
და ხელისუფლებას, რომ მასაც შეუძლია პატიოსანი შრომა და

¹ ს ტ ა ლ ი ნ ი. ლენინისმის საკითხები XI გამოც. გვ. 521—522, თბილისი.

4. საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნ. მუზეუმის შრომები, ტ. II.

კარგადაც შეუძლია. დღეს ათასეულ კილომეტრებზე გადაშლილია ებრაელთა სახელმწიფო და კოლექტიური მეურნეობანი, ებრაელთა კოლმეურნეონიკ კომუნიზმის აქტიური მშენებლები არიან.

ებრაელი რომ შრომასა და ჯაფას არ ერიდება თავისი და პროლეტარული დიქტატურის კეთილდღეობისათვის ამას ნათლად ამტკიცებს ბირობიჯანი, სადაც მოეწყო ებრაელთა ავტონომიური რესპუბლიკა. აქ ებრაელები არაფერს არ შეუშინდნენ. არც ბუნების სისასტიკეს, არც გაუვალ ტყეებს, არც ამურის თავგასულობას, დაძლიეს ყოველგვარი წინააღმდეგობა, დაიმორჩილეს ბუნების ძალნი და ამ ნახევრად უდაბნოში სოციალისტური მეურნეობა გააჩაღეს. ოდესღაც უდაბნო ეს კუთხე დღეს ჰყვავის და ჰყვავის ებრაელთა შრომის შედეგად. მიუხედავად იმისა რომ სოფლის მეურნეობაში ებრაელები გამოუცდელნი იყვნენ, მაინც თითქმის ყველგან მალე მოწინავეთა რიგებში ჩადგნენ. აი რას ამბობს ამის შესახებ ამხანაგი კალინინი:

„... იმ უამრავ სიძნელეთა მიუხედავად, რაც დაკავშირებულია ქალაქში მცხოვრების სოფლად დასახლებასთან, [ებრაელებმა] დიდი შრომის უნარი და მოწადინება გამოიჩინეს და თავიანთი მეურნეობა ისეთ დონეზე დააყენეს, რომ იგი გაცილებით უფრო მაღლა დგას, ვიდრე ადგილობრივი გლეხების მეურნეობა“¹.

დღეს იქაც ცხოვრება მშვენიერია და სასიამოვნო, ამიტომაც, რომ იქითკენ ათასობით ებრაელობა მიილტვის. დღეს რუსეთის ებრაელთა მოსახლეობის საგრძნობი დიდი ნაწილი მიწათმოქმედებას მისდევს. ის გაერთიანებულია კოლექტიურ მეურნეობაში. ებრაელი მიილტვის კოლმეურნეობაში, რადგან იქ თავისი საკუთარი შრომით, ნაცვლად ნესტიანი სარდაფისა, ლეხულობს მზიან, ნათელ ბინას, ნაცვლად შიმშილისა, მას ელის მაძლარი, ბედნიერი ცხოვრება, ნაცვლად უსწავლელობისა და გაუნათლებლობისა—სკოლა, გაზეთი და რადიო, ნაცვლად მტრისა და კონკურენტის—ამხანაგი და დამხმარე; დაბოლოს, ნაცვლად ქუჩა-ქუჩა ხეტიალისა და ჩარჩობისა—პატიოსანი შრომა.

ასეთი ძლიერი და სწრაფი გადასვლა ებრაელთა მიწათმოქმედებაზე მოხდა არა მარტო რუსეთში, არამედ ყველა საბჭოთა რესპუბლიკაში: უკრაინაში, უზბეკისტანში, ტაჯიკისტანში, საქართველოში...

თითოეულ რესპუბლიკაში კოლმეურნეობად გაერთიანება ებრაელთა თავისებურ ხასიათს ატარებდა და სხვადასხვა დროს ხდებოდა.

¹ მ. კალინინი მიწის მუშა-ებრაელები სსრ ერთა კავშირში გვ. 8.

კერძოდ საქართველოში კოლმეურნეობათა ჩამოყალიბება დაიწყო 1927—28 წლებში. და ყველაზე უფრო ადრე—კახეთში. აქ ჩამოყალიბდა „წითელი გორის“ ებრაელთა კოლმეურნეობა.

1926 — 27 წ. საქართველოში ჩამოყალიბდა საქართველოს ებრაელთა მიწათმოქმედების საზოგადოება „საქ. მემსი“. პარტიამ და ხელისუფლებამ მშრომელ ებრაელთა მიწაზე დასახელებისათვის ათასი კილომეტრობით თავისუფალი მიწის ფართობი და მილიონებით თანხები გამოყო.

კახეთში მცხოვრებმა ებრაელებმაც იცოდნენ ეს ამბავი და მალე მათშიც გაჩნდნენ ინიციატორები, რომლებმაც ეს საქმე წამოიწყეს.

ყველაზე უფრო წვირად ვაჭართა ფენას (უკვე ყოფილთ) უჭირდა და მიწაზე დასახლება პირველად მათ მოითხოვეს. ამ საქმეს სათავეში ისინი ჩაუდგნენ.

კახეთის სხვადასხვა სოფლიდან შეგროვილმა რამდენიმე ლარიზმა ებრაელმა, რომელთაც ყოფილი ულარიბესი ვაჭარი აბრამ ჯინჯიხაშვილი მეთაურობდა, 1928 წლის შემოდგომაზე გურჯაანის ადგილობრივი ხელისუფლებისა და პარტიის წარმომადგენლებს თავიანთი მდგომარეობა გააცნო.

პარტიისა და ხელისუფლების წარმომადგენლები ებრაელთა ამ მოთხოვნილებას დიდი ინტერესითა და ყურადღებით შეხვდნენ ყოველგვარ დახმარებას შეჰპირდნენ, ჯერ-ჯერობით ურჩიეს მიწაზე დასახლების რაც შეიძლება მეტი მსურველნი შეეგროვებინათ და უახლოეს დროში ველისციხის კლუბში საერთო კრებაზე შეკრებილიყვნენ.

აბრამ ჯინჯიხაშვილმა და მისმა პატარა ჯგუფმა, პარტიისა და ხელისუფლებისაგან დაიმედებულებმა, ეს დავალება პირნათლად შეასრულეს. კახეთის ყველა დაბა-სოფელი შემოიარეს, სადაც კი ებრაელები ცხოვრობდნენ; იყვნენ ველისციხეში, გურჯაანში, წნორისწყალზე, ურიათუბანში, შაშიანში, კალაურში, ხაშში, თელავში, შილადაში და სხვა. ყველგან და ყოველ ებრაელს ეუბნებოდნენ, რომ ებრაელებს საბჭოთა ხელისუფლება და კომუნისტური პარტია, აძლევს მიწას, მანქანა-იარაღებს, გრძელვადიან სესხებს და უწყევს ყოველგვარ დახმარებას, რათა დასახლდნენ მიწაზე და თავიანთი შრომით ბედნიერად იცხოვრონ.

ველისციხეში დანიშნულ კრებას ორასამდე ებრაელი დაესწრო. კრებაზე გამოსულმა ხელისუფლების წარმომადგენელმა განუმარტა, მათ რომ ხელისუფლება, უწყევს რა ანგარიშს ებრაელთათვის ამჟამად შექმნილ მძიმე ეკონომიურ მდგომარეობას, ცდილობს ყოველგვარად

დაეხმაროს. მალე ამ გაქირვებული მდგომარეობიდან გამოსვლისათვის აძლევს მიწებს, მანქანა-იარაღებს, დოტაციებს საცხოვრებელი ბინების ასაშენებლად და გრძელვადიან სესხებს მუშა-საქონლის შესაძენად, აძლევს გამოცდილ აგრონომებსა და ექიმებს, უწევს ყოველგვარ დახმარებასა და ხელმძღვანელობას, მათგან კი მოითხოვს მხოლოდ კეთილსინდისიერ შრომას.

კრებაზე დამსწრე თითოეულმა ებრაელმა განაცხადა მიწაზე დასახლების სურვილი და ხელისუფლებას სთხოვა ეს საქმე რაც შეიძლება დაეჩქარებინათ.

კრებამ თავისი წრიდან გამოყო კომისია, რომელიც ამ საქმეს უხელმძღვანელებდა. კომისიაში აირჩიეს 3 კაცი.

ადგილობრივმა ხელისუფლებამ რაიონში გამონახა თავისუფალი მიწა—„წითელი გორა“ და ეს საკითხი საქართველოს მიწსახკომში დასვა. მიწსახკომი კი ამ საკითხებს უკვე „საქმემსის“ საშუალებით აგვარებდა და კახეთის ებრაელთა მიწაზე დასახლების ხელმძღვანელობაც, „მემსმა“ იღო თავს. „მემსმა“, უპირველეს ყოვლისა, გამოყო კომისია „წითელი გორის“ შესასწავლად. აი რასა ვკითხულობთ ამის შესახებ „მემსის“ ერთ-ერთ ოქმში¹:

მოიხმინეს: 1. კახეთის ებრაელთა მიწაზე დასახლების შესახებ.

საქ. მიწსახკომს გამიზნული აქვს კახეთის ებრაელთათვის წნორისწყლის რაიონში („წითელი გორა“) გამოყოს 1000 ჰექტარი მიწა. ეს ფართობი დაფარულია ტყითა, საჭიროა თანდათანობით ტყის გაჩეხვა სათვის ფართობების გასანთავისუფლებლად. კახეთის სხვადასხვა სოფლიდან მიწაზე დასახლების მსურველნი დაახლოებით 120 კომლია.

დადგენილება: 1. აღიძრას შუამდგომლობა მიწაზე დამსახლებელი კომიტეტის წინაშე, სპეციალური კომისიის გამოსაყოფად, რომელიც ადგილზე შეისწავლის გამოყოფილ მონაკვეთს „საქმემსის“ წარმომადგენლის აგრონომისა და ექიმის მონაწილეობით.

„საქმემსთან“ ერთად ხალხმაც გამოყო კომისია, რომელსაც აგრეთვე „წითელი გორის“ დათვალიერება დაევალა.

ხალხის მიერ არჩეულმა კომისიამ დაათვალიერა „წითელი გორა“, მოიწონა და თავისი შეხედულება ხალხს გადასცა. ხალხმა კი მოითხოვა კომისიას „წითელი გორის“ მიწები დაუყოვნებლივ ეთხოვა ხელისუფლებისათვის.

¹ იხ. საქ. გვრ. ისტ. ეთნოგრა. მუზეუმში დაცული „მემსის“ არქივი. 1928 წ. 4 ოქტომბრის ოქმი.

იგივე კომისია თბილისში გააგზავნეს: კომისიამ ინახულა საქ. სახკომსაბჭოს თავჯდომარე ამხ. ფილიპე მახარაძე და გადასცა კახეთში მცხოვრებ ებრაელთა განცხადება. ფილიპე მახარაძის მიერ მეტად გულთბილმა მიღებამ და ამ საქმით დანტერესებამ კომისიის წევრებს ფრთები შეასხა ამხ. ფილიპე მახარაძე მთავრობის სახელით ყოველგვარ შესაძლებელ დახმარებას შეჰპირდა. ამ ხნის განმავლობაში „მემსის“ მიერ გამოყოფილმა კომისიამაც დაათვალიერა „წითელი გორა“ და 1928 წლის 28 ნოემბერს „მემსის“ გამგეობას შემდეგი დასკვნა წარუდგინა

“გამოარკვია რა საკოლმეურნეო მიწის ნაკვეთი „წითელი გორა“, რომელიც ძვეს კახეთის ოლქში, ალაზან-გადაღმა, კიაურის ოკრუგში, ზაქათალის ოკრუგის საზღვარზე, რომელზედაც განზრახულია 200 კომლი უმიწო გლეხისა და ებრაელების დასახლება სხვადასხვა რაიონებიდან, კომისიამ აღმოაჩინა შემდეგი: „წითელი გორის“ საერთო ფართობი უდრის (დაახლოებით) 1300 ჰექტარს, აქედან 1000 ჰექტარი დაფარულია ტყით, დანარჩენი 300 ჰექტარი წარმოადგენს სხვადასხვა ადგილზე მდებარე-დაბლობებს. ამ 300 ჰექტარის მასიური ნაწილი მოთავსებულია ჩრდილოეთით. ტყით დაფარულ ნაწილში. გაზრდილია ეკლიანი მცენარეები, რაც ძალიან ართულებს და აძნელებს ტყის გაჩეხვას. საერთოდ კი „წითელი გორის“ ნიადაგი გაშოსადგვია ყველა იმ კულტურისათვის, რომელიც ხარობს ამ რაიონში. მაგრამ პირველ ხანებში, ვიდრე არ გაიჩეხება ტყე და არ ამოშრება ჭაობები, რაციონალური მეურნეობის წარმოება შეუძლებელია. მეურნეობის საწარმოებლად დიდ უბედურებას წარმოადგენს არა მარტო ჭაობები, არამედ ისიც, რომ წვიმის შემდეგ ტყეში ჩნდება წყლის გუბეები, რომლებიც რჩება დიდი ხნით და მიწა მას სწრაფად არ ატარებს“¹.

საბოლოოდ გამოირკვა, რომ ებრაელთათვის მიცემული მიწის ფართობი 1300 ჰექტ. რაოდენობით, რომელსაც ამიერიდან „წითელი გორა“ ეწოდა, წარმოადგენდა ტყით დაფარულ დაბლობს, რომელიც ძვეს სიღნაღის რაიონში წნორისწყლიდან 18 კილომეტრის დაშორებით. „წითელ გორაზე“ მიმდინარეობს მდინარე სვიდება. მიწის უდიდესი ფართობი დაფარულია ტყითა და გუბეებით, დანარჩენი კი—ჭაობით.

ჰავა ზომიერზე ცოტა უფრო თბილია, ზამთარი გრძელდება 3—4 თვეს. თოვლი იშვიათად მოდის და მიწზე 3—4 დღეზე მეტს არ

¹ კომისიის აქტი საქ. ებრაელთა ისტორიულ ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული „მემსის“ არქივიდან,

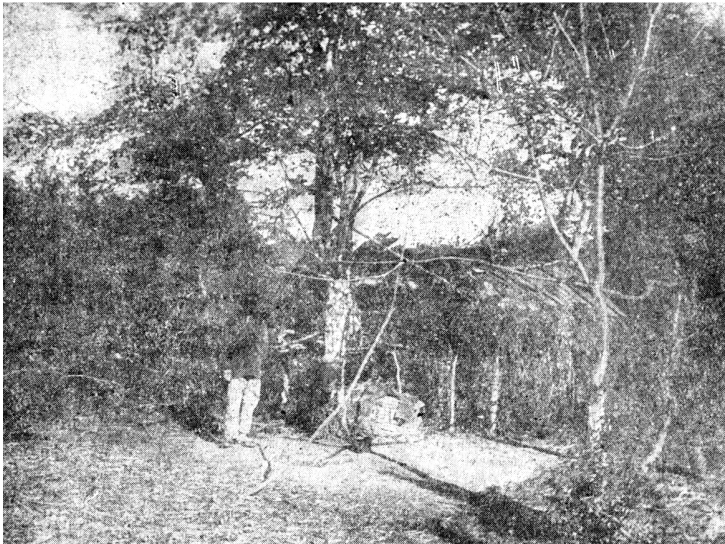
ჩერდება—ღნება. ნალექები საკმაოა, თუმცა გვალვებიც არაა იშვიათი. ტყის გაჩეხვის შემდეგ ნიადაგი გამოსადეგია მარცვლეული კულტურისა და თაშბაქოს სათვისად. ვარგისია აგრეთვე ბალ-ბოსტნის გასაშენებლად. მინდვრების რაოდენობა და თვისებები მესაქონლეობისათვის ვარგისია, სასმელი წყალი ამ პირველ ხანებში ჭისაა, დაგეგმილი სოფლიდან 8 კილომეტრის დაშორებით კი არის სუფთა და სასარგებლო წყაროსწყალი, რომლის მოყვანა სოფლამდე დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენს. დაგეგმილი სოფლის ჩრდილოეთ აღმოსავლეთით ლეკების სოფელი კიბახჩო ძევს, სამხრეთ-დასავლეთით — რუსების სოფელი ბეშკენტი, ანუ ახალი ულიანოვკა. შარა გზა „წითელი გორიდან“ ხუთი კილომეტრით არის დაშორებული და სოფელ ჭიაურაზე გადის რკინის გზის უახლოესი სადგური წნორის-წყალია, და წითელი გორიდან 18 კილომეტრით არის დაშორებული.

მიუხედავად იმისა, რომ „მემსის“ კომისიამ არ სცნო მიზანშეწოილად „წითელ გორაზე“ დასახლება, ებრაელებმა მაინც მოიახოვეს დაუყოვნებლივ დაესახლებინათ მიწაზე რადგან მათ უნდოდათ საქმეს, რაც შეიძლება მალე შესდგომოდნენ, თავიანთი მომავალი ცხოვრება რაც შეიძლება მალე უზრუნველყოთ. „მემსმაც“ არ დააყოვნა, გაგზავნა სპეციალური კომისია, სოფელი დაიგეგმა, მიწაზე დასასახლებელ ებრაელ გლეხებს მიეზომათ მიწები და მიეცათ შესაფერისი ორდერები. კახეთის ყოველ კუთხეში ებრაელთა ოჯახებში აღიაქოთი ატყდა, ყველა ემზადებოდა ახალ ბინაზე დასასახლებლად, ოუმცა ყველა გრძნობდა, თუ რა საპასუხისმგებლო და ძნელ საქმეს ჰკიდებდა ხელს, სიძნელენი განსაკუთრებით მძიმე იყო დასაწყისში, ვიდრე ტყე სოფლად იქცეოდა, და ჭაობი—მინდვრად. ამას ყველა გრძნობდა.

ამას პარტია და ხელისუფლებაც გრძნობდა და ამიტომ მან დაავალა ყველა სახელმწიფო და საზოგადოებრივ ორგანიზაციას ახალი მიწისმეურნე მშრომელი ებრაელებისათვის ყოველგვარი დახმარება გაეწიათ. ყველგან გაჩნდა პლაკატები წარწერებით: „დავეხმაროთ მშრომელ ებრაელებს, ხელი შევუწოთ მიწაზე მათ დასახლებას“.

მთელ რაიონში ყველა კეთილსინდისიერი მშრომელი ცდილობდა „წითელ გორაზე“ მიმავალ ებრაელთათვის რაიმე დახმარება გაეწია. აძლევდნენ ტრანსპორტს გადასასვლელად. აძლევდნენ თავშესაფარს გზაში მყოფთ, გლეხები მიწაზე მუშაობის დაწყებისათვის საჭირო ახსნა-განმარტებასა და დარიგებას აძლევდნენ.

ებრაელებმაც არ დააყოვნეს: „წითელ გორაზე“ თავიანთი დასახლება დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 11 წლისთავს დაუკავშირეს და 1928 წლის შვიდ ნოემბერს ველისციხეში თავი მოიყარეს.

სურ. № 1. კოლმეურნეობის 1-ლი საცხოვრებელი

ჯერჯერობით, „წითელ გორაზე“ მხოლოდდამხოლოდ მამაკაცები მიდიოდნენ, რადგან იქ ჯერ არც საცხოვრებელი ბინები და არც სურსათ-სანოვაგე არ ჰქონდათ, მიდიოდნენ იმისათვის, რომ გაეჩეხათ ტყე, გაენთავისუფლებინათ სათესი ფართობები, აეშენებინათ საცხოვრებელი ბინები, შეეძინათ მუშა და მეწველი საქონელი და თავიანთი ოჯახებიც გადაეყვანათ., ამისათვის მათ მთავრობამ უსასყიდლოდ და სამუდამო სარგებლობაში 866 ჰექტარი მიწაწყალი გადასცა, დოტაცია 36.800 მანეთის რაოდენობით საცხოვრებელი ბინების ასაშენებლად და 8000 მანეთი გრძელვადიანი სესხი სასოფლო სამეურნეო იარაღებისა და მუშა-საქონლის შესაძენად. ამას გარდა, მთავრობა მათ უწყევდა ყოველდღიურ ხელმძღვანელობასა და პრაქტიკულ დახმარებას.

ველისციხეში დაახლოებით 76 კაცმა მოიყარა თავი. აქედან კი წითელი ღროშებითა და პლაკატებით „წითელი გორისკენ“ გაე-

მართნენ. გზად მათ ბეშკენტი უნდა გაეგლოთ ეს ბეშკენტელებმა იცოდნენ და ისინიც წითელი ღროშებითა და პლაკატებით გამოეგებნენ.

ახალმა მიწისმეურნე ებრაელებმა 7 ნოემბრის დღესასწაული ბეშკენტის სოფლის საბჭოში შემაგალ გლეხებთან ერთად იდღესასწაულეს. ტრიბუნაზე გამოსულმა ხელისუფლების წარმომადგენელმა მათ ახალი საქმის დაწყება მიულოცა და ერთხელ კიდევ გაახსენა მათი ახალი საქმის დიდი ისტორიული მნიშვნელობა, მოაგონა ის სიძნელენი, რომლებიც მათ პირველ ხანებში წინ გადაეღობებოდათ და უსურვა ბრძოლაში სახელოვანი გაპარჯება.

ებრაელებმა ყველას წინაშე სიტყვა დადეს, რომ ხელისუფლებისა და პარტიის იმედსა და დახმარებას გაამართლებდნენ და მალე მოწინავე მიწათმეურნეების რიგში ჩადგებოდნენ.

სადღესასწაულო ზეიმის შემდეგ „წითელი გორისაკენ“ გაემართნენ. იქ თავი მოიყარეს „მემსის“ მიერ სახელდახელოდ აშენებულ დიდ ქოხში რომელიც ჩამოსულ მუშა-ხელის საერთო საცხოვრებლად იყო აშენებული.

ამ ქოხში აგრონომმა ყველას გააცნო სოფლის გეგმა და მათთვის მიზომილი მიწები. მისულ ებრაელთას იხარულს საზღვარი არა ჰქონდა. მათი ოცნება აღსრულდა. საბჭოთა ხელისუფლებისა და კომუნისტური პარტიისაგან მიწა მიიღეს.

მიწის მიღების შემდეგ, საჭირო იყო მის დამუშავებაზე ზრუნვა. უმთავრესად კი საჭირო იყო გადაწყვეტილიყო, თუ როგორ ემუშავათ.

იყო ორი გზა.

ან უნდა ყველას თავისი მიწა მიეზომა, თავისთვის ემუშავა და წვრილი დაქუცმაცებული მეურნეობა შეექმნა, ან მიწები გაეერთიანებინათ და კოლმეურნეობა ჩამოეყალიბებინათ.

„წითელ გორაზე“ ჩამოსულთა უმრავლესობამ ირჩია კოლმეურნეობაში გაერთიანება. ხელისუფლების წარმომადგენლებმა და პარტიულმა ამხანაგებმაც ახლა მიწისმეურნე ებრაელებს დაწვრილებით განუმარტეს, რომ ერთადერთი სწორი გზა მიწის მეურნეობაში ეს მსხველი კოლექტიური მეურნეობის გზაა, რადგან ჯერ კიდევ დიდი ლენინი გვასწავლიდა: ¹ „წვრილი მეურნეობით გაჭირვებას თავს ვერ დააღწევ“. (ტ. XXIV, გვ. 540).

¹ ს ტ ა ლ ი ნ ი, ლენინიზმის საკითხები მეურთმეურნე გამოცემა გვ. 307.

თუ ძველებურად დავრჩებით წვრილ მეურნეობებში, თუნდ თავისუფალ მოქალაქეებადაც თავისუფალ მიწაზე, ჩვენ სულ ერთია აუცილებელი დაღუპვა მოგველის (ტ. XX გვ. 417)

„მხოლოდ საერთო, საარტელო, საამხანაგო შრომის საშუალებით შეიძლება გამოსვლა იმ ჩიხიდან, რომელშიც იმპერიალისტურმა ომმა შეგვერეკა“. (ტ. XXIV გვ. 537)“.

დიდი სტალინიც წერს:

„ყველასათვის ცნობილია, რომ წარმოების ძველი, ახლა უკვე უფარგისი იარაღებით აღჭურვილი ინდივიდუალური შრომა არ იძლევა იმ მოგებას, რომელიც საჭიროა იმისათვის, რომ გლეხმა რიგიანდ იცხოვროს, სისტემატურად გააუმჯობესოს თავისი მატერიალური მდგომარეობა, განავითაროს თავისი კულტურა და გამოვიდეს სოციალისტური მშენებლობის ფართო გზაზე. ახლა, საკოლმეურნეო მოძრაობის გაძლიერებული განვითარების შემდეგ, გლეხებს შესაძლებლობა აქვთ გააერთიანონ თავიანთი შრომა თავისი მეზობლების შრომასთან, გაერთიანდნენ კოლმეურნეობებში, გასტეხონ ყამირი, გამოიყენონ მიტოვებული მიწა, მიიღონ მანქანა და ტრაქტორი და ამრიგად სამჯერ თუ არა, ორჯერ მაინც გაადიდონ თავისი შრომის ნაყოფიერება. ხოლო რას ნიშნავს ეს? ეს იმას ნიშნავს, რომ გლეხს ახლა, კოლმეურნეობებში გაერთიანების გამო, შესაძლებლობა აქვს იმავე შრომის დახარჯვით ბევრად მეტი მოიყვანოს, ვიდრე წინათ მოჰყავდა“.

(სტალინი, ლენინიზმის საკითხები; გვ. 359—360, გამოც. XI).

ხედავდნენ რა საკოლმეურნეო გზის ამ უპირატესობებს თავისი საკუთარი თვალთ, მეზობელ გლეხთა კოლმეურნეობების მაგალითზე, წითელი გორის ებრაელებმაც ეს ერთადერთი სწორი გზა აირჩიეს, გზა ლენინისა და სტალინის მიერ ნაჩვენები, გზა კოლექტიური მეურნეობისა.

გაერთიანეს მიღებული მიწები, მიიღეს საარტელო წესდება და თავიანთ არტელს „ახალი დასაწყისი“ უწოდეს.

ასე დაარსდა საქართველოში ებრაელთა პირველი კოლმეურნეობა.

1928 წელს „წითელი გორაზე“ მხოლოდ მუშა მამაკაცები დასახლდნენ, ისინი მაშინ ყველა ერთნაირად ერთ დიდ ქოხში ცხოვრობდნენ. აქ მოსულთა შორის იყვნენ არა მარტო კახეთში მცხოვრები ებრაელები, არამედ საქართველოს რაიონების ყველა კუთხიდან: თბილისიდან, ლაგოდეხიდან, სტალინირიდან, გავაზიდან, ახალსოფ-

ლიდან, ენისელიდან, თელავიდან, შილდიდან, ველისციხიდან, გურჯაანიდან, წნორიდან, შაშიანიდან, კალაურიდან და სხვა.

მოსულებმა ადგილზე ჩასვლისთანავე შეადგინეს სამუშაო გეგმა: უპირველეს ყოვლისა, საჭირო იყო, ერთი მხრით, ტყის გაჩეხვა და კაობების ამოშრობა, სათესი ფართობის გასანთავისუფლებლად, ხოლო მეორე მხრით, საცხოვრებელი ბინების აშენება.

საცხოვრებელი ბინების ასაშენებლად მთავრობამ, როგორც ვთქვით, 36.800¹ მანეთი მისცა და მათაც ეს საქმე უმაღლე წამოიწყეს.

გრძელვადიანი სესხის სახით მიღებული 8000 მანეთით კი სასოფლო-სამეურნეო იარაღები და მუშა-საქონელი შეიძინეს. იყიდეს 10 ცხენი, 5 რუსული ურემი, 10 ცული, 10 ნამგალი, 10 ცელი, 10, გელის ფოცხი, 10 ბარი, 25 თოხი და სხვა.

ტყის ჩეხვას ჩასვლის პირველი დღიდანვე შეუდგნენ, მაგრამ წინ ძალიან ნელა მიიწევდნენ. მიწის გასუფთავებას და ტყის სწრაფ გაჩეხვას ხელს უშლიდა ტყეში გაზრდილი ეკლიანი მცენარეები და წყლის გუბეები. გარდა ამისა, აცივდა კიდეც.

მიუხედავად ამისა, კოლმეურნე ებრაელები თავგამოდებით მუშაობდნენ: ერთმანეთს შეჯიბრებაში იწვევდნენ, ხალხში რალაც არნახული და გასაოცარი ხალისი დაენთო, ყველა ჯარასავით ტრიალეზდა, ყველა ცდილობდა რაც შეიძლება მეტი და თვალსაჩინო გაეკეთებინა. ყველა ცდილობდა მისთვის მიზომილი მიწა მალე გაესუფთავებინა, თითოეული გონებით სინჯავდა და ამ მიწაზე დადგმულ ახალ სახლს გაშენებულ კარმიდამოს და გახარებული შრომას აათქვამდა.

მოხუცები ცდილობდნენ ახალგაზრდებისათვის ეჯობებინათ და მუყაითობის მაგალითი ეჩვენებინათ. ახალგაზრდები კი შრომაში პირველობას არა თმობდნენ. 60 წლის მოხუცი მოშე იოსებაშვილი წინ მიუძღოდა თავისი ხნის ხალხს, იგი ერთი ბრგე, ახოვანი მოხუცი იყო, რომელსაც კალარა გრძელი წვერი აპპურძევნოდა და ძარღვიან მსხვილ ხელებში ტლანქად გაჭედილი ცული ჩაებლუქა. დაუნდობლად კაფავდა უზარმაზარ ხეებს და ჯაგანარს, თითქოს უნდოდა რაც შეიძლება მალე დასტყობოდა მისი ხელი ამ ბნელსა და გაუვალ ტყეს. მისი ამხანაგები ამ მოხუცის თავგამოდებულ და დაუღალავ შრომას რომ ხედავდნენ, თვითონაც მხნედ მუშაობდნენ.

¹ ყველა სტატისტიკური მასალა ამოღებულია საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული „მემს“-ის არქივიდან და კოლმეურნეობის ბალანსებიდან.

ძია მოშე (ასე ეძახდნენ ამ მოხუცს) არ ერიდებოდა კაობებს, გამხნეებული და აღფრთოვებული ვეფხვივით ტრიალებდა. ჰრიდა უზარმაზარი მუხის მაგარ ხეებს, აგდებდა მიწიდან მათ ფესვებს.

ყველას უკვირდა ძია მოშეს მუშაობა, თუმცა მისი შრომისმოყვარეობა მანამდეც იცოდნენ. მოშე იოსებაშვილი კოლმეურნეობაში შემოსვლამდე ღარიბი ებრაელი იყო. მამისაგან მასაც მეძველდრეობით ორი ძველი კალათა და ხუთიოდე თუმნის წვრილმანი ერგო. მოშე ახალგაზრდობაშიც ღარიბი ღონიერი და ძალიან შრომისმოყვარე იყო. ვიდრე სხვა ებრაელი ერთ სოფელს შემოივლიდა, ის სამს შემოუბრუნდა. მაგრამ მაინც არაფერი გამოსდიოდა მისი ვაჭრობიდან, მკლავში ღონესა გრძობდა და იცოდა, ცოტაოდენი მიწა რომ ჰქონოდა, არც ერთ საშუალო გლეხზე ნაკლებ მოსავალს არ მოიყვანდა, მაგრამ ქონება იმდენი არ ჰქონდა, რომ მიწა ეყიდა და უფასოდ კი მიწას ვინ მისცემდა.

ახალგაზრდებს სათავეში ჩასდგომოდა ეფრაიმ კრიხელი. ეფრაიმსაც ყველა იცნობდა, იცოდნენ, რომ ის ადრე დაობლდა, სხვა საქმეს რომ ვერაფერს მოჰქიდა ხელი, დღიურ სამუშაოზე გადიოდა გლეხებს ყანაში ეხმარებოდა, თოხნიდა, მუშაობდა მშენებლობაზე. ყოველთვის ძალიან ღარიბად ცხოვრობდა და ოცნებობდა თავისი საკუთარი ქოხი ჰქონოდა. ეხლა კი, როცა მიწა მისცეს, მის სიხარულს საზღვარი არა ჰქონდა და ახალგაზრდული ენერგიით მუშაობდა. დანარჩენებიც მას მიჰყვებოდნენ და არც მათ უნდოდათ ეფრაიმს ჩამორჩენოდნენ. ასე, თითოეული ცდილობდა მეტი გაეკეთებინა, ერთი ეჯიბრებოდა მეორეს და ყველა — ერთმანეთს.

ასე გადიოდა დღეები. შრომამ თავისი ნაყოფი გამოიღო, რამდენიმე ჰექტარი მიწა განთავისუფლდა ტყისა და ჯაგისაგან. მალე ზამთარი დადგა, ამ წელს საცხოვრებელი ბინების აშენება ვერ მოასწრეს, მიუხედავად ამისა „წითელ გორაზე“ გამოსაზამთრებლად რამდენიმე კაცი მაინც დარჩა და მთელი ზამთრის განმავლობაში ყოველ შესაძლებელ მომენტში ტყეს ჩეხდნენ.

ასე გავიდა 1928 წლის ზამთარი, დადგა 1929 წლის გაზაფხული, წასული კოლმეურნეები დაბრუნდნენ. ამ წელსაც მთავარი იყო ტყის ჩეხვა სათესი ფართობების განთავისუფლება და საცხოვრებელი ბინების აშენება. ახლა კოლმეურნეობას უკვე ჰყავდა 15 ცხენი, ჰქონდა ხუთი რუსული ურემი, 7 გუთანი, 10 ფარცხი, 2 კულტივატორი, 2 სიმინდის სათესი მანქანა, 2 თივის საფოცხი, 1 თივის სამკალი მანქანა, 1 ხორბლის საწამლი მანქანა. 1 სიმინდის საცხევი და სხვა. გაჩეხილი ჰქონდა 25 ჰექტარი ტყე.

გასუფთავებულ მაწაზე დათესეს: სიმინდი 15 ჰექტარი, საზამთრო 7 ჰექტარი და კართოფილი 3 ჰექტარი.

დამთავრდა 15 ორთავლიანი საცხოვრებელი ბინა, სადაც 25 ოჯახი გადმოსახლდა მთლიანად. დანარჩენებმა კი ზოგმა მეზობელ სოფელ ბეშქენტში იქირავა ბინა და დროებით იქ ჩაასახლა თავისი ოჯახი, ზოგს ისევ ძველ საცხოვრებელ ადგილში ჰყავდა დატოვებული. საცხოვრებელი ბინების შენებას სწრაფი ტემპით განაგრძობდნენ. ტყის ჩეხვისა და ახალი სათესი ფართობების განთავისუფლებისათვისაც მთელი წლის განმავლობაში არ დაუწყებიათ თავი. წელსაც ყველა თავგამოდებით მუშაობდა. ჩამოყალიბდა რამდენიმე ბრიგადა. ბრიგადებს შორის გაიმართა სოციალისტური შეჯიბრი. სოციალისტურ შეჯიბრში გამოიწვიეს ერთმანეთი, ბრიგადის წევრებიც.

მთელი ზაფხული დაუდლავ შრომაში გაატარეს, მაგრამ მიუხედავად ამისა, შემოდგომაზე მოსავლიდან თითქმის არაფერი მიუღიათ. სიმინდმა ნაყოფი არ გამოიღო: ადიდებულმა სვიდეებმა წალეკა, საზამთრომ ყველაზე უკეთესი ნაყოფი გამოიღო, მაგრამ მარტო ამითი რას გააწყობდნენ: კოლმეურნეობას პური არა ჰქონდა ზამთრისათვის. კოლმეურნეობის გამგეობა საგონებელში ჩავარდა, თავჯდომარე აბრამ ჯინჯიხაშვილი ყველას უხსნიდა მდგომარეობას და დახმარება სთხოვა „მემს“. სახკომსაბჭოს თავჯდომარემ ამხანაგმა ფილიპე მახარაძემ მთავრობის სახელით სათანადო ფონდიდან ებრაელ კოლმეურნეებს ორი ვაგონი სიმინდი მისცა უსასყიდლოდ, დახმარების სახით.

კოლმეურნეობაში მოუსავლიანობის გამო შრომის აღრიცხვა არ ყოფილა. მიღებული ორი ვაგონი სიმინდი გაანაწილეს სულადობის მიხედვით.

პირველმა მოუსავლიანმა წელიწადმა ზოგ კოლმეურნეს გული გაუტეხა. ზაპთარში თბილისში წავიდნენ, იქ სამუშაოდ მოეწყვნენ და აღარც დაბრუნებულან.

უმრავლესობა კი იმედს არა კარგავდა, ცდილობდა უკეთ გათვიცნობიერებულიყო მიწის მეურნეობის საქმეში, რათა ჯიუტი მიწისათვის რაც შეიძლება მალე გამოეღებინებინათ ნაყოფი.

გულმოდგინედ დაიწყეს ახლად შეძენილი მანქანა-იარაღების ხმარების წესების შესწავლა, კოლმეურნეობამ იმ წელს შეიძინა კულტივატორები, ამის ხმარებას შესწავლა უნდოდა. შესწავლა უნდოდა აგრეთვე ხორბლის შესაწამლი მანქანის ხმარებას და სხვ.

საჭირო იყო პატარა ხიდის გაკეთება სვიდეებზე. ამის გაკეთებასაც ცოდნა უნდოდა.

ხიდის გაკეთებაში მეზობელი სოფლის-ბეშენტის კოლმეურნეობა დაეხმარა. მათ შაბათობა მოაწყვეს და ებრაელმა კოლმეურნეებმა მათი დახმარებით პატარა ხიდი გასდეს მეტად საჭირო გზაზე.

სურ. № 2

ამასობაში გავიდა წელიწადი. დადგა 1930 წელი. წითელ გორაზე უკვე 40 კომლმა მოიყარა თავი. წელს უფრო ნაკლებ თვითმდინარებასა და ფაცაფუს ჰქონდა ადგილი. სამაგიეროდ მეტი საქმე კეთდებოდა. კოლმეურნეობამ, აგრონომის რჩევით, 35 ჰექტარ ხორბალთან და 15 ჰექტარ სიმინდთან ერთად, 6 ჰექტარი თამბაქოც დათესა, წარსული წლის მანქან-იარაღებს 2 კულტივატორი დაუმატა. რამდენიმე კაცი გამოყო მისი ხმარების შესასწავლად. ტყის ჩეხვა და საცხოვრებელი ბინების შენება კვლავ საჭირო იყო, რადგან თითო საცხოვრებელ ბინაში ორი-სამი ოჯახი ცხოვრობდა. ზოგ კოლმეურნეს კი, უბინაობის გამო, ჯერ კოლმეურნეობაში ცოლ-შვილი ვერ ჩამოეყვანა.

კოლმეურნეობის ყოველი წევრი ცდილობდა კეთილად მოწყობას და გულმოდგინედ მუშაობდა, თუმცა აქა-იქ თავი იჩინეს კოლმეურნეობაში შეპარულმა კულაკურმა ელემენტებმა და შრომის დეზერტირებმა. აღმოჩნდნენ ისეთი ადამიანები, რომელთა გონებაშიც ჯერ კიდევ არ გამქრალიყო გამდიდრებისა და უსაქმურობის სურვილი, მათ უნდოდათ კოლმეურნეობის საერთო ქონება თავიანთი

პირადი სარგებლობის მიზნით გამოეყენებინათ. ჩუმად ყიდდნენ შეშას და ფულს ითვისებდნენ, კოლექტივის ქონებას იპარავდნენ და ანიაგებდნენ, თვითონ შრომას გაუბრუნდნენ და სხვებსაც ხელს უშლიდნენ. საერთო საქმიანობაში ჩხუბი და არეულობა შეჰქონდათ. ასეთი პირები კოლმეურნეობამ მალე გამოამჟღავნა. აი რას ვკითხულობთ „წითელი გორის“ კოლმეურნეობის ერთ-ერთ სარევიზიო კომისიის დასკვნაში:

„მდგომარეობა კოლმეურნეობაში არა დამაკმაყოფილებელია, ხანდახან კოლმეურნეთა შორის ხდება ლანძღვა-გინება და ჩხუბი. კოლმეურნეთა შორის წამოჭრილი კითხვების გადაჭრა ხდება არა გამგეობისა და საბჭოს მიერ, არამედ მუშტით. რამდენჯერმე კოლმეურნეებმა თოფიც კი ესროლეს ერმანეთს. ასეთი მავნე და ხელისშემშლელ ელემენტებს კოლმეურნეობა ათამდე ითვლის. ამათგან შეიძლება დავასახელოთ ბ. დ. შრომის დეზერტირი, კერძოდ გაყიდა კოლმეურნეობის კუთვნილი შეშა და თივა, როცა მას წესრიგისაკენ მოუწოდებდნენ ცემითა და თოფით იმუქრებოდა, ესროლა რევკომისიის წევრ პაპისიმედოვს და კოლმეურნე მალალაშვილს, გაუსწორებელი მავნებელია. უნდა, რომ კოლმეურნეობა გამოიყენოს თავისი პირადი სარგებლობისათვის, დაპატიმრებულია თავდასხმაში ექვსი შეტანის გამო,

ი. ე. ეწვევა პროვოკაციას, კოლმეურნეობის წევრებს არიგებდა არ გასულიყვნენ სამუშაოზე, ვიდრე გამგეობა 30—40 მანეთს არ მისცემდა ავანსად. თავის სახლში მოაწყო ბანქოს სათამაშო და კოლმეურნეებს, რაც ჰქონდათ და არა ჰქონდათ, უგებდა¹.

ასეთი მუწუკი კიდევ რამდენიმე აღმოაჩნდა კოლმეურნეობას, მაგრამ მან დროზე და სამართლიანად მოიცილა, მათი მსგავსი პირები, ისინი დაუყოვნებლივ გააძევეს კოლმეურნეობიდან.

ყოველივე ამან შრომის დისციპლინა განამტკიცა და შემოდგომაზე, მართალია მოსავალი წარსულ წელზე მეტი მოვიდა, მაგრამ მაინც იმდენი არ იყო, რომ მომავალ წლამდე ჰყოფნოდათ. შრომადღეზე მხოლოდ 500 გრამი ხორბალი ერგოთ. იცოდნენ ამით იოლას ვერ გავიდოდნენ, მაგრამ უკეთესი მომავლის იმედი ჰქონდათ და გულს არ იტეხდნენ.

ადგილობრივმა ხელისუფლებამ და მეზობელმა კოლმეურნეობამ ებრაელთა კოლმეურნეობას პური ასესხა, მომავალ წლამდე. ებრაე-

¹ წითელი გორის კოლმეურნეობის სარევიზო კომისიის აქტი 1932 წ. საქ. ებრაელთა ისტ. ეთნოგრ. მუზეუმის არქივში დაცული.

ლები ასეთ დახმარებას არ მოელოდნენ, გაოცებამ მრავალ ადამიანში უიმედობა ჩააქრო, წელში გაიმართნენ, ბევრი, კოლმეურნეობიდან წასვლას რომ აპირებდა, გზიდან უკან დაბრუნდა.

„წელსაც გავიჭირვოთ, მომავალ წელს აუცილებლად ვალსაც გადავიხდით და წლის სამყოფი სარჩოც გვექნება“-ო, გაიძახდნენ უკეთეს მომავალში ღრმად დარწმუნებული ებრაელი კოლმეურნეები.

მომავალი წლის მოლოდინში გავიდა ზამთარი. 1931 წლისათვის „წითელი გორის“ ებრაელთა კოლმეურნეობმა 69 ჰექტარი დათესეს, თამბაქოს სათესი ფართობი 11 ჰექტარამდე აიყვანეს, ხორბალი 5 ჰექტარზე დათესეს, სიმინდი—8 ჰექტარზე.

კოლმეურნეობაში უკვე 41 კომლი იყო გაერთიანებული, მათ შორის—ერთი ოჯახი ახლად მიღებული რუსი გლეხი.

წელს უკვე საჭირო შეიქნა თამბაქოს საშრობი საწყობი აეშენებინათ. საწყობის აშენებაზე თითქმის ყველა ერთდროულად მუშაობდა და მალე კოლმეურნეობის შუაგულში თამბაქოს მზეზე საშრობი ათთვალაიანი საწყობი წამოჭიმეს.

თამბაქოს წყალობითა და პურის მოსავლის გაუმჯობესებით შრომადღის ღირებულებაც გაიზარდა. წელს შრომადღეზე თითო კილო პური განაწილდა. კოლმეურნეობას კვლავ დახმარება ესაჭიროებოდა. „მემსი“ და პარტიული ორგანიზაციები არ აკლებდნენ ყურადღებას, უწყვედნენ როგორც ეკონომიურ, ისე ყოველგვარ ორგანიზაციულ დახმარებას.

წელს ბევრმა კოლმეურნემ, კუთვნილ პურს რომ იღებდა, ხელის მოწერა არ იცოდა, ამას ყურადღება მიაქციეს და კოლმეურნეობის გამგეობამ პარტიული და საგანმანათლებლო ორგანიზაციების დახმარებით წ. კითხვის უცოდინართა სალიკვიდაციო სკოლა ჩამოაყალიბა. ზამთრის განმავლობაში მრავალმა კოლმეურნემ შეისწავლა წერა-კითხვა. ისწავლა წიგნისა და გაზეთის კითხვა, რითაც შეძლო გასცნობოდა ჩვენს ქვეყანაში და საზღვარგარეთ მიმდინარე ამბებს. შეძლო უკეთ გათვითცნობიერებულიყო თავის მდგომარეობაში, უკეთ გაეგო ლენინ-სტალინის სწორი ნაციონალური პოლიტიკა და უკეთ დაენახა თავისი მდგომარეობის უპირატესობა. ყოველივე ამის შემდეგ კი მოუთმენლად მოელოდნენ გაზაფხულს რათა კიდევ უფრო გეგმიანად და რაციონალურად განეგრძოთ თავიანთი მეურნეობა.

* * *

პირველმა შედარებით მძიმე წლებმა განვლო. 1932 წელს „წითელი გორის“ ებრაელთა კოლმეურნეობაში უკვე 43 კომლი იყო

გაერთიანებული. ამ წელს კოლმეურნეებმა 55 ჰექტარზე 33 ჰექტ. ხორბალი დათესეს, 8 ჰექტ. სიმინდი, 14 ჰექტარი თამბაქო. 1929 წელთან შედარებით სათესი ფართობი დაახლოებით სამჯერ გაიზარდა.

ამ წელს კოლმეურნეობას განსაკუთრებული დახმარება გაუწია მეწველმა საქონელმა, 15 კოლმეურნემ ძროხა შეიძინა. კოლმეურნეობაში გაჩნდა რძე, კარაქი, ყველი და მეტი სიმადღრცე. კოლმეურნეთა სიხარულს საზღვარი არა ჰქონდა, როცა ამავე წელს მათ კოლმეურნეობაში „საქ. მემსასაგან“ საჩუქრად მიღებული ტრაქტორი შემოგუგუნდა. მთელი კოლმეურნეობა ფეხზე დადგა, ყველა კოლმეურნე ტრაქტორს, როგორც ცოცხალ არსებას ხელით სინჯავდა. კოლმეურნეობამ ტრაქტორისტად მიხილ მანაშერაშვილი მოამზადა. მან სატრაქტორო კურსები ლავოდნოში დაამთავრა.

ტრაქტორმა კოლმეურნეობაში შრომის ორგანიზაცია გააუმჯობესა, მძიმე და შავი სამუშაოები ტრაქტორით სრულდებოდა. კოლმეურნეები ტრაქტორის შეძენით წახალისებულნი მინდვრებიდან ორი-სამი საათით უფრო გვიან ბრუნდებოდნენ.

შრომის ორგანიზაციის გაუმჯობესებამ შრომის ნაყოფიერებაც გაზარდა. ამის შემდეგ შემოდგომაზე მოსავალი რომ გაინაწილეს, შრომადღეზე, ერთი კილო ხორბლის გარდა, ფულიც მიიღეს.

პურის მოსავლის ნაწილით მეზობელი კოლმეურნეობის ვალი გადაიხადეს, ფულის ნაწილით კი ფურნე ააგეს. გამოიწერეს ჟურნალები და თავისუფლად რომ ამოისუნთქეს, ეხლა თვალსაჩინო შეიქმნა, რომ დროა ზოგ სხვა რამეზეც ეზრუნათ.

მრავალ კოლმეურნეს ბავშვები სასკოლო ასაკისა გაუხდა, სოფელში კი სკოლა ჯერ-ჯერობით არ ჰყო. ქალები ერთხმად მოითხოვდნენ, სკოლასთან ერთად, გახსნილიყო საბავშვო ბაგა, რათა მათ უკეთესად მუშაობის შესაძლებლობა ჰქონოდათ.

ყველა კი ერთად მოითხოვდა, რათა გამგეობას უახლოეს დროში სასმელი წყალი მახლობელ წყაროდან გამოეყვანა, რადგან ადგილობრივი ჰეების წყალი კუჭნაწლავის დაავადებას უწყობდა ხელს. გარდა ამისა მოითხოვდნენ სოფელში დაუყოვნებლივ გახსნილიყო სამედიცინო პუნქტი.

გამგეობა დაფიქრდა, კოლმეურნეთა მოთხოვნილება სრულიად სამართლიანი და დროული იყო.

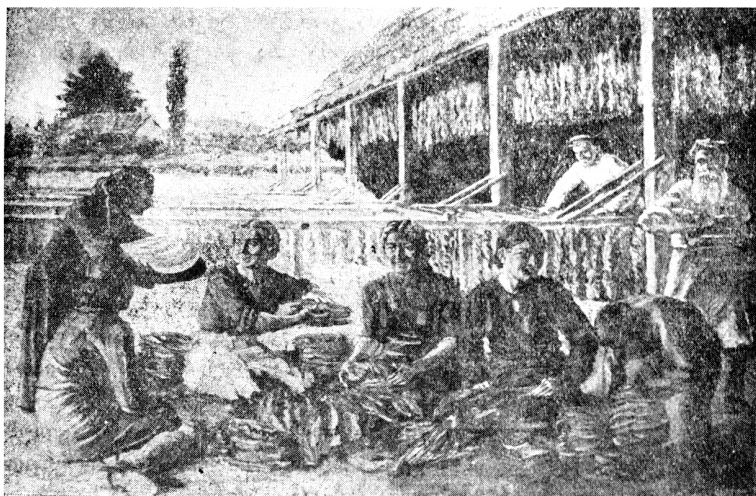
გამოცდილებისა და გაჭირვების პირველმა წლებმა განვლეს. ეხლა კოლმეურნეობას ჰქონდა თავისი ქონება, კოლმეურნეობას თვითონ მოჰყავდა თავისი სარჩო, სახელმწიფოს აბარებდა სავალდებულო

ნორმას და უფლება ჰქონდა მოეთხოვა ყველა მისთვის აუცილებელი და საჭირო.

„საჭიროა ახალ ეტაპზე გადასვლა — დაადგინა კოლმეურნეთა საერთო კრებამ — გადასვლა შეძლებულ, ბედნიერ და მხიარულ ცხოვრებაზე. ჩვენი „ახალი დასაწყისი“ კარგად დამთავრდა, ეხლა საჭიროა მოპოებული მდგომარეობა განვამტკიცოთ და წინ წავიდეთ“. კრებამ დაადგინა: „კოლმეურნეობის სახელი „ახალი დასაწყისი“ შეიცვალოს“. კოლმეურნეობას ეწოდა მგზნებარე ბოლშევიკის, ლენინ-სტალინის საქმისათვის თავდადებული მეგრძოლის ამხ. ვ ა ნ ო ს ტ უ რ უ ა ს სახელი, რომელიც ყოველთვისა და ყოველმხრივ მოწადინებული იყო ებრაელთა კეთილდღეობის შექმნისათვის.

ებრაელთა კოლმეურნეობის სახელის შეცვლა გამოიწვია საქმის წინ წასვლამ, მდგომარეობის შეცვლამ, განვითარების ახალ ეტაპზე გადასვლამ.

სურ. № 3. თამბაქოს დაზარისება

ახალ ეტაპზე გადასვლამ კი მოითხოვა აგროტექნიკის გაუმჯობესება, უპირველეს ყოვლისა, კოლმეურნეობამ ახალი კულტურების დათესვა სცადა.

მზისუშობრა კოლმეურნეობამ პირველად 1933 წელს დათესა 10 ჰექტარზე და კარგი მოსავალაც მიიღო. ამ წელს მიწის დროზე ნ. საქ. ებრაელთა ისტ.-ფონ. მუზეუმის შრომები, ტ. II.

მოხენით, დროზე დაფარცხვით და დროზე დათესვით და სხვა აგრო-ნომიულ წესთა ზუსტად და დროზე გატარებით კარგი მოსავალი მიიღო აგრეთვე 50 ჰექტარზე დათესილი ხორბლიდან, 8,25 ჰექტარზე დათესილი სიმინდიდან და 20 ჰექტარზე დათესილი თამბაქოდან. 1933 წელს თამბაქოს სათესი ფართობიც 1930 წელთან შედარებით 3,5-ჯერ გაიზარდა.

ამ წელს კოლმეურნეობას კიდევ მიემატა ორი ოჯახი და 6 მუშა ხელი.

კოლმეურნეობას ძალიან უჭირდა თავისი საფუძვლის მეზობელ სოფლებში წაღება, ამიტომ თვითონ აიშენა წისქვილი. ამ საქმეში თვალსაჩინო დახმარება მას „საქმემსმაც“ გაუწია.

ძნელი იყო აგრეთვე ყოველი პირველი მოთხოვნილების საგნებისა და სამრეწველო პროდუქტებისათვის მეზობელი სოფლების კოოპერატივში სირბილი. ამას მიჰქონდა აუარებელი სამუშაო დრო და შრომის ნაყოფიერებაც მცირდებოდა. კოლმეურნეობამ გადაწყვიტა არ დაეკარგათ არც ერთი წუთი და კოოპერატივის ბინაც ააშენეს. ადგილობრივმა სავაჭრო ცენტრმა ებრაელთა კოლმეურნეობაში თავისი წერტი გახსნა.

შრომის ორგანიზაციაში ამ წელს კოლმეურნეობამ კიდევ ერთი ნაბიჯი წასდგა წინ. აწარმოვა შრომის ზუსტი აღრიცხვა. კოლმეურნეთა წიგნაკების საქმე დროზე და კარგად მოაგვარა. ყოველივე ამის შედეგად 1933 წლის ბოლოს კოლმეურნეობას 16.815 შრომადღე ჰქონდა გამოიმუშავებული. ერთ მუშა ხელზე კი საშუალოდ 300 შრომადღე მოდიოდა. მთავარი კი ის იყო, რომ შრომადღეების ზრდასთან ერთად შრომადღის ღირებულებაც გაიზარდა. თითო შრომადღეზე მიიღეს 3.500 გრამი ხორბალი, მზისუმზირა და ფული ისე რომ, შრომადღის ღირებულება 1930 წელთან შედარებით ერთითად და უფრო მეტადაც გაიზარდა.

კოლმეურნეებს წარსულ წელში აღებული მეზობელი კოლმეურნეების ვალი უკვე გადახდილი ჰქონდათ, ნორმით სავალდებულო პური და სხვა პროდუქტები სახელმწიფოს დროზე ჩააბარეს და მოსავალიც დროზე გაინაწილეს.

ამ წელს ბეკრმა ოჯახმა მიიღო 5—6 ტონა პური 2000—3000 მანეთამდე ფული და სხვა მრავალი პროდუქტი.

იოსებ მამისთვალის ოჯახიდან ამ წელს ხუთი მუშა ხელი მუშაობდა და 1500-მდე შრომადღე გამოიმუშავეს. კოლმეურნეობიდან მათ მიიღეს დაახლოებით 5 ტონა ხორბალი 2500 მანეთი ფული, 200 კილო მზისუმზირა და სხვა.

იოსებ მამისთვალის ოჯახისთანა კიდევ მრავალი ოყო. ამ წელს პური და სხვა პროდუქტები ყველას თავის წლიურ ღირებულებად მეტი ჰქონდა.

„ვენაცვალე მიწას, ვენაცვალე ჩვენს სტალინს“, გაიძახდნენ ებრაელი კოლმეურნეები.

ამ წლის გამარჯვება „წითელი გორის“ ებრაელთა კოლმეურნეობამ იმით დააგვირგვინა, რომ თამბაქოს ტევება ვადაზე აღრე დაამთავრა, პოლიტგანყოფილებისაგან მადლობა მიიღო და მთელ რაიონში მოწინავე კოლმეურნეობად იქცა. აი რასა სწერდა მათ პოლიტგანყოფილების უფროსი.

„ძვირფასო ამხანაგებო!

დიდი სიამოვნებითა და სიხარულით მივიღე მე ცნობა თქვენი ჯამარჯვების შესახებ. თქვენმა კოლმეურნეობამ თამბაქოს ტევების გეგმა შეასრულა დანიშნულ ვადაზე 5/IX-ს დღის 12 საათზე.

ამით თქვენ შეასრულეთ თქვენი ვალი პარტიისა და ხელისუფლების წინაშე და არ შეარცხვინეთ ჩვენი რაიონის ყველა 116 კოლმეურნეობა და დიდი სახელი ჩვენი ძვირფასი, ძველი რევოლუციონერი ვანო სტურუასი.

პოლიტგანყოფილება დიდი სიხარულით გილოცავთ ამ დიდ მიღწევებს და ამ გამარჯვებას ჩვენ, თბილისელ ამხანაგებსაც ვაცნობებთ. ვაცნობებთ, რომ თქვენ კეთილსინდისიერად შეასრულეთ პოლიტგანყოფილებისათვის მიცემული სიტყვა—რომ გეგმას შეასრულებდით 5 სექტემბრისათვის.

ახლა ჩვენი მოვალეობა შემდეგია:

I. გაფუჭებისაგან კარგად დავიცვათ თამბაქოს კარგი და მდიდარი მოსავალი, მივიღოთ სასტიკი ზომები ხანძრის წინააღმდეგ თამბაქოს საშრობი ფარდულების დასაცავად...

გისურვებთ დიდ გამარჯვებებს, ამხ. სტალინის ისტორიული ლოზუნგის, „გაქციეთ ყველა კოლმეურნეობა ბოლშევიკურად და ყოველი კოლმეურნე შეძლებულად“, ცხოვრებაში გატარების საქმეში.

მზურვალე სალამი ყველა თქვენს ამხანაგ, დამკვირვებელს, ბავშვებსა და მამაკაცებს.

ველოდებით თქვენს პასუხსა და ღონისძიებებს.

შუღამ იყავით იმისი ღირსი, რომ სახელოვნად ატაროთ ვანო სტურუას ღირსეული სახელი.

პოლიტ. განყოფილების უფროსი.

II/IX-33 წ.

ამრიგად, ვანო სტურუას სახელობის წითელი გორის ებრაელთა კოლმეურნეობა უკვე 1933 წლიდან სიღნაღის რაიონში მოწინავე კოლმეურნეობად იქცა.

მეზობელი სოფლების კოლმეურნეობებს ეს მდგომარეობა ძალიან უხაროდათ და ძალიან ხშირად მიდიოდნენ ებრაელთა კოლმეურნეობაში სტუმრად.

ყაბაღჩოდან გადმოსული ლეკები ებრაელებს გამარჯვებას ულოცავდნენ. ეს ის ლეკები იყვნენ, რომლებიც ახლად ჩასულ ებრაელებს ეუბნებოდნენ:

— „ეს ტყე პაპასია და ვალა თავი რომ გაჭრა, აქ არტელი არ გამოვა“, ე. ი., ეს ტყე ჩვენი მამაპაპისაა და მე თავს მოვიჭრი თუ თქვენ აქ კოლმეურნეობას გააშენებთო.

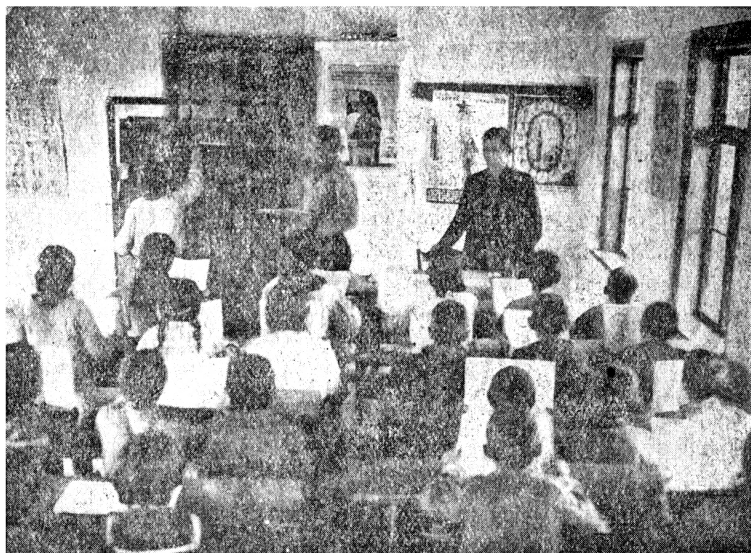
ეხლა კი, როცა თვალთ ხედავდნენ, რომ ებრაელებმა კოლმეურნეობა ააშენეს და კარგადაც ააშენეს, უხაროდათ და ებრაელ კოლმეურნეებს მოსალოცად სტუმრად ეწვიენ. ებრაელი კოლმეურნეები ცდილობდნენ გულუხვი მასპინძლობა გამოეჩინათ. თუ ლეკები პურს ისესხებდნენ, ან სხვა რამეს სთხოვდნენ, ებრაელები ხელგაშლილობას იჩენდნენ, მეზობლებს უმეგობრდებოდნენ. კმაყოფილმა ლეკებმა ებრაელებიც მიიწვიეს თავიანთ კოლმეურნეობაში „ყონალად“ — სტუმრად. ამრიგად, ებრაელები და ლეკები ერთმანეთისათვის სასურველი „ყონალები“ შეიქმნენ და პირველ თხოვნისთანავე ყოველთვის და ყველაფერში ერთმანეთს გულმოდგინედ ეხმარებიან. ასეთივე მეგობრული დამოკიდებულება აქვთ ბეშკენტის რუს კოლმეურნეებთანაც. ასეთი მეგობრობითა და ურთიერთდახმარებით კოლმეურნეობების საქმე თანდათან წინ მიდიოდა და მტკიცდებოდა.

1933 წლის უხემა მოსავალმა, „წითელი გორის“ ებრაელთა კოლმეურნეობას შესაძლებლობა მისცა 1934 წლის დასაწყისისათვის აეშენებინა სამთვალის ბინა დიდი ხნით ნანატრი სკოლისათვის, მოეწვიათ მასწავლებელი და ჯერჯერობით დაწყებით ჯგუფებში დაეწყოთ სწავლა. სკოლასთან ერთად მოაწყვეს საბავშვო ბაგა-ჯერჯერობით 10 ბავშვისათვის. ყოველივე ამან კი 1934 წლის განმავლობაში ქალთა შრომა გააუმჯობესა და მათი შრომის ნაყოფიერაც გაზარდა.

გაჩნდნენ მოწინავე კოლმეურნე ქალები: სარა იოსებაშვილმა გამოიმუშავა 267 შრომა დღე, მისმა 60 წლის მოხუცმა დედამ ივლით იოსებაშვილმა — 216 შრომადღე. ხანა მამისთვალგომა — 223, მანია კობაშვილმა — 205 და სხვა. ქალებს მამაკაცები უჩვენებდნენ მაგალითს,

ბრიგადირმა მოშე იოსებაშვილმა 304 შრომადღე გამოიმუშავა, დავით კრიხელმა—300 ლა სხვა.

შრომის უკეთესად ორგანიზაციისათვის ჩამოყალიბებული იყო ორი ბრიგადა, პირველში 63 კაცი მუშაობდა, მეორეში—62.

სურ. № 4. კოლმეურნეობის სკოლა

ქალთა შრომა განსაკუთრებით ბალ-ბოსტანს დაეტყო, რომელიც ამ წელს პირველად იქნა გაშენებული 2 ჰექტარზე.

კოლმეურნეობამ წელს ქერის დათესვაც სცადა, ქერი 8 ჰექტარზე დათესა. საერთო სათესი ფართობი ხორბლისა, სიმინდისა და თამბაქოსათვის 98,25 ჰექტარამდე აიყვანა.

ამ წელს ტრაქტორი და სხვა მანქანა-იარაღები შეკეთებას მოითხოვნენ. მანქანა-იარაღების რეზობელი სოფლების სამკედლოში წაღება დიდ დროს მოითხოვდა და ძალიან ძვირიც ჯდებოდა, ამიტომ კოლმეურნეობამ საკუთარი სამკედლო აიშენა, მკედელიც თავიანთი წრიდან გამოყო.

საქ. „მემსიდან“ დახმარების სახით მიღებული 5000 მანეთით შეიძინეს მუშა საქონელი. წელს კოლმეურნეობას უკვე 16 ცხენი და 4 ხარი ჰყავდა. გარდა ამისა, ამ წელს თამბაქოდან 34.000 მანეთი მიიღეს, მეველეობიდან—500 მან., ტყიდან—1000 მან.

ყოველივე ამან შრომადღეების რიცხვი და შრომადღის ღირებულება გაზარდა. ამ წელს „წითელი გორის“ ებრაელთა კოლმეურნეებმა შრომადღეზე მიიღეს 6 კილო ხორბალი, კართოფილი და ფული. 1930 წელთან შედარებით 1934 წელს შრომადღის ღირებულება ერთი თორმეტად გაიზარდა.

მომავალი ზამთრის შიში კოლმეურნეებს აღარა ჰქონდათ, რადგან ბედლები პირამდე აივსეს.

სამაგიეროდ სხვა საქმე ჰქონდათ წელს გასაკეთებელი. რამდენიმე ახალგაზრდა კოლმეურნე უკვე მომწიფდა და საჭირო იყო მათი დაქორწინება. შემოდგომის მიწურულში კოლმეურნეობაში ერთმანეთზე მიყოლებით სამი ქორწილი გადაიხადეს. კოლმეურნეებმა ზამთარი მზიარულად და მომავალი სამუშაო წლის დროზე დაწყების ზრუნვაში გაატარეს.

კითხულობდნენ წიგნსა და გაზეთს. უსმენდნენ თბილისიდან ჩამოსული ამხანაგების მოხსენებებს სხვადასხვა აგრონომიულ და საგანმანათლებლო-საყოფაცხოვრებო საკითხებზე.

ახალგაზრდები მეზობელ სოფელ ბეშენტში ხშირად დადიოდნენ, იქ კოლმეურნე ახალგაზრდებს დაუმეგობრდნენ, ერთმანეთს მიწის მეურნეობის გამოცდილებას უზიარებდნენ, ლაპარაკობდნენ წიგნზე, გაზეთზე, პოლიტიკაზე.

ბეშენტში კომკავშირის ორგანიზაცია იყო და იქაურმა კომკავშირეებმა თავს იღვეს ებრაელი ამხანაგების პოლიტიკური დონის ამაღლებაში დახმარება. მალე ისინი პოლიტიკურად საკმაოდ მოამზადეს და ა. ლ. კ. კ-ში მიიღეს კიდეც.

1934 წელს, „წითელი გორის“ ებრაელთა კოლმეურნეობაში უკვე ხუთი კომკავშირელი იყო.

კომკავშირის ბირთვი სწრაფად იზრდებოდა და ცდილობდა თავისი სახელი გაემართლებინა. 1935 წელს თესვის კამპანიაში აქტიური მონაწილეობა მიიღეს და თავი ისახელეს კიდეც.

ამავე წელს ისეთი ამბავი მოხდა, რასაც არავინ მოელოდა: ებრაელთა კოლმეურნეობაში ჯიშიანი ღორები გაჩნდნენ. ამასთან ერთად, გაიზარდა ინდივიდუალურ მფლობელობაში მყოფი ძროხებიც: ამ წელს უკვე ორმოც კომლს ჰყავდა მეწველი ძროხა.

კომლთა საერთო რაოდენობა კი 58-მდე გაიზარდა. მოიმატა მუშა ხელმაც. მუშა ხელის მომატებამ კი გაზარდა შრომადღეების რაოდენობა. რაც მთავარია, კვლავ მოიმატა შრომადღის ღირებულებამ. შრომადღეზე წელს 6 კილო ხორბალი, 200 გრამი ბრინჯი, 200 გრამი კართოფილი, ზეთი და 2 მ. და 55 კ. ფული მიიღეს.

შემოდგომის მიწურულში რამდენიმე კოლმეურნემ თბილისი-დან ნიკელის საწოლები, სარკიანი შკაფები, პატეფონები, ახალი ტანსაცმელი და სხვა ძვირფასი ავეჯი ჩამოიტანა.

კოლმეურნეობიდან მიღებული თანხა ამასაც გასწვდა და ცოტაოდენი შემოინახეს კიდევ.

ახალგაზრდობამ თავისთვის საპარიკმახერო აიშენა და კოხტად გამოეწყო ახალ ტანსაცმელში. წასულ წელს განცდილი ყოველგვარი ნაკლულოვანებანი ერთიმეორეზე თანდათან ისპობოდა. ებრაელი კოლმეურნეები საკუთარი შრომით თანდათან გამდიდრების გზას დაადგნენ.

ამ შეძლებული ცხოვრების განმტკიცებისა და გაღრმავებისათვის საჭირო იყო შრომის უკეთესად ორგანიზაცია, აგრატექნიკის კიდევ უფრო გაუმჯობესება და, რაც მთავარია, ერთი მხრით, შრომის სოციალისტური ფორმების, სოცშეჯიბრისა და დამკვრელობის ფართოდ გაშლა და, მეორე მხრით, უქნარებისა და ხელისშემშლელების თავიდან მოშორება.

ამაზე მიუთითებდა და ამას მოითხოვდა კომუნისტური პარტია და საბჭოთა ხელისუფლება კოლმეურნეებისაგან და ებრაელი კოლმეურნეებიც ყოველმხრივ ცდილობდნენ შეესრულებინათ ეს დავალებანი.

1936 წელს, გასულ წელს დათესილი 98 ჰექტარის ნაცვლად, 136 ჰექტარი დათესეს. თამბაქოს სათესი ფართობი გაიზარდა 18 ჰექტარამდე. კოლმეურნეობამ შეიძინა მეორე ტრაქტორი. საცხოვრებელი ბინების რიცხვი 64 გახდა. აშენდა სახერხი ქარხანა. სახერხი ქარხნისათვის მანქანების შეძენაში კოლმეურნეობას კვლავ „საქემსმა“ გაუწია დახმარება.

სახერხი ქარხანა ემსახურებოდა როგორც ებრაელთა კოლმეურნეობას, ისე სხვა კოლმეურნეობებსაც. მეზობელი კოლმეურნეები სარგებლობდნენ აგრეთვე წისქვილით და სამკედლოთიც. დამხმარე წამოწყებებზე ამ წელს კოლმეურნეობას ოთხი მუშა ხელი ჰყავდა დაბანდებული, სამაგიეროდ აქედან წიღებული შემოსავალიც საერთო დოვლათს ზრდიდა.

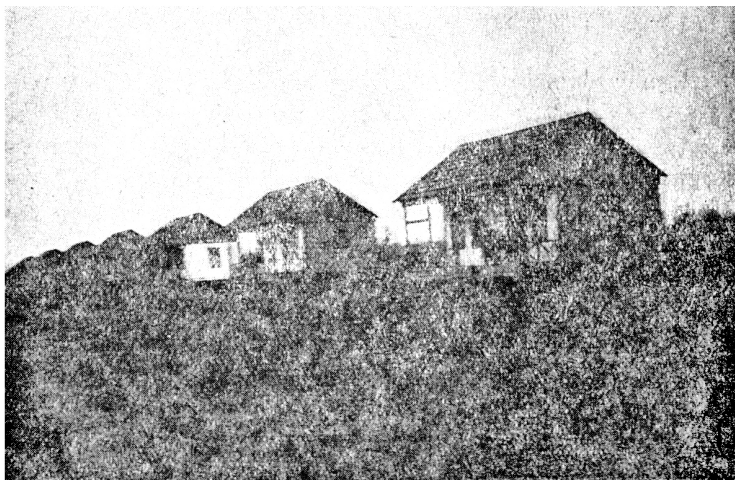
ამ წელს წისქვილიდან შემოვიდა 8 ტონა ხორბალი და ორი ტონა სიმინდი. პურის საღეწი მანქანით და სხვა იარაღებით სხვა კოლმეურნეობათა მომსახურებიდან მიიღეს 30.000 მანეთი, თამბაქოდან — 36.000 მანეთი. ყოველივე ამან კი ებრაელთა კოლმეურნეობის კეთილდღეობა კიდევ უფრო გაზარდა.

ამავე წელს კოლმეურნეობამ გადაწყვიტა ჩეაბრაშუშეობა დაეწყო. ამ საქმის თაოსნობა კომკავშირმა იღო თავს. კომკავშირის ორგანიზაციამ თავის აქტიურ წევრს, ხაიმ ბინიაშვილს დაავალა თუთის ფოთოლი ყაბახიოდან ჩამოეტანა.

ხაიმმა ურემი დატვირთა ფოთლით და უკან რომ მოდიოდა, მდინარე ოლდიანი აღიდგებული დახვდა. ბინიაშვილი არ შეშინდა და ურემი წყალში შეაგდო. მაგრამ შეცდა: გამოუცდელი იყო და ბუნების სტაქიამ იმსხვერპლა კიდეც. ურემი წყალში წაიღო, ხაიმი მხნელ ეცადა ცხენ-ურმის გადარჩენას, მაგრამ ვერას გახდა და თვითონაც დაიღუპა.

ხაიმ ბინიაშვილი კოლმეურნეობამ ღირსეულად დაასაფლავა, მაგრამ საერთო მწუხარება მაინც დიდხანს გაგრძელდა. ძნელი იყო კოლმეურნეობისათვის ერთგული კომკავშირელის, საუკეთესო მუშა ხელის საყვარელი შვილისა და ამხანაგის დაკარგვა.

1937 წელს კოლმეურნეობამ კიდევ ერთი ახალი კულტურის მოყვანა სცადა: 5 ჰექტარზე ფეტვი დათესა და 129 ჰექტარზე დათესილ სხვა კულტურებთან ერთად კარგი მოსავალი მიიღო.

სურ. № 5. კოლმეურნეობის საცხოვრებელი ბინები

მოსავლის დროზე აღებისა და თამბაქოს გეგმის გადაკარგებით შესრულებისათვის მაწახკომმა კოლმეურნეობა როიალით დააჯილდოვა.

ახალგაზრდობა კვლავ გამხიარულდა. სიხარულმა შრომა უფრო სასიამოვნო გახადა და შრომის ნაყოფიერებაც გაიზარდა.

წლის ბოლოს კოლმეურნეობას 27,611 შრომადღე ჰქონდა გამოუმუშავებული. შრომადღეების რიცხვი 1933 წელთან შედარებით თითქმის ორჯერ გაიზარდა.

ეკონომიურმა ზრდამ ებრაელთა ყოფასაც სახე შეუცვალა. საცხოვრებელი ბინები მხიარული ფერის საღებავებით შეღებეს. ყოველწლიურად ახალსა და ლამაზ ავეჯს იძენდნენ. კედლები ბელადების სურათებით მორთეს. პურის შკაფებზე და მაგიდებზე, რომლებზეც ყოველთვის ღმერთისათვის დანთებული სანთლები ბოლავდა. შანდლებისა და კრაქების მაგივრად, წიგნები და რადიო გაჩნდა.

ძველი დამტყრელი ჭურჭელი ახალმა და ლამაზმა ჭურჭელმა შეცვალა. ძველი ზანღუკების ადგილი სარკიანმა შკაფმა და სავარძელმა დაიკავა.

გამოიცვალა ებრაელთა ტანსაცმელი. ძველი ჯარისკაცის მაზარა და ახალუხი ახალი მოდის ტანსაცმელმა შეცვალა.

კოლმეურნეების ახალი, ბედნიერი ყოფის შექმნაში, პოლიტიკური დონის ამალგებისა და ძველი ყოფის კომპარებისაგან თავის დაღწევის საქმეში წამყვან და მთავარ როლს პარტიის წევრები და კომკავშირული ბირთვი თამაშობდნენ. ამ წელს კოლმეურნეობაში 12 კომკავშირელი და პარტიის ერთი წევრი იყო.

კომკავშირეები ხშირად აწყობდნენ ანტირელიგიურ საღამოებს. მოხსენებებს ყველასათვის ხელმისაწვდომი და გასაგები ენით კითხულობდნენ სხვადასხვა საყოფაცხოვრებო საკითხებზე. გულმოდგინედ სწავლობენ და სხვებსაც ასწავლიან კომუნისტური პარტიის ისტორიას. ხელმძღვანელობდნენ საერთოდ კულტმუშაობას: კოლმეურნეთა შორის ავრცელებდნენ გაზეთებსა და წიგნებს, ეხმარებოდნენ კოლმეურნეობის სკოლას, სანიმუშოდ აწყობდნენ და ატარებდნენ საბჭოთა დღესასწაულებს. უშვებდნენ კედლის გაზეთს, სადაც მზის სინათლეზე გამოჰქონდათ თავიანთი მიღწევები და ნაკლოვანებები. მაგრამ კომკავშირეებისათვის მთავარი მაინც ის იყო, რომ თითოეული მათგანი თითოთი საჩვენებელი კოლმეურნე ყოფილიყო. ყველა მათგანი წესიერად და სამაგალითოდ მუშაობდა ყანებშიც. ჩაპმული იყვნენ სოციალისტურ შეჯიბრში და მათი ხელმძღვანელობით სოცშეჯიბრი ფართოდ იყო გაშლილი მთელ კოლმეურნეობაში. კოლმეურნეობას გამოწვეული ჰყავდა მეორე კოლმეურნეობა. კოლმეურნეობაში ერთი ბრიგადა ეჯიბრებოდა მეორეს და ბრიგადის თვითოეული წევრი კი—ერთიმეორეს.

ეხლა ყველა კოლმეურნე ებრაელმა იცოდა, რომ შრომა არის გმირობისა და მამაცობის საქმე და, კომკავშირლებთან და პარტიის წევრებთან ერთად, ყოველი მათგანი, როგორც უპარტიო ბოლშევიკი, კეთილსინდისიერად შრომობდა.

სურ. № 6. კოლმეურნეობის საერთო შემადგენლობა

შრომამ ებრაელი გაათვითცნობიერა. ებრაელს ათასი წლებით სწამდა რომ იმ პურს, რომლითაც ის იკვებება, ღმერთი „აძლევდა“, მისი საქმიანობა კი პირდაპირ ამ პურს არ იძლეოდა, ამიტომ ისიც გულმზურვალედ ყოველთვის ღმერთს ეხვეწებოდა მიეცა მისთვის ეს „პური არსობისა“. ეხლა კი, მას თვითონ მოჰყავს ეს პური, თავლით ხედავს თუ როგორ იზრდება ჯეჯილი, ხელით ეხება მას და თავს ისე უსუსურად და უძლურად აღარა თვლის ამ პურის მოყვანაში. გარდა ამისა, ის ხედავს, რომ ამ პურის მოყვანაში მას წიგნი და შიწის მეურნეობის ცოდნა ეხმარება, და არა ღმერთისათვის თხოვნა. ხედავს, რომ ტრაქტორი და აგრონომიკ უწყვეს დახმარებას, და არა ყოველდღიური ლოცვა, და ამიტომ ცდილობს შვილს აუცილებ-

ლად ასწავლოს და თვითონაც ისწავლოს, ამავე დროს კი რელიგიური ცრუმორწმუნეობა მასში თანდათან სუსტდება.

ეხლა კოლმეურნე ებრაელები მთელ დროს ერთად ატარებენ, ერთად შრომობენ ყანებსა და მინდვრებში, ერთად ისვენებენ, ერთად მსჯელობენ თავიანთი კოლმეურნეობისა და ჩვენი დიდი ქვეყნის საჭირობო საკითხებზე. ყოველივე ამან ეს ხალხი ძალიან დააახლოვა და დაანათესავა. ეხლა რომელიმე კოლმეურნის ნაკულ-ლოვანება ყველას თავისად მიაჩნია და პირუკუ, ამის გამო ებრაელის ინდივიდუალური, კარჩაკეტილი ხასიათიც გარდაიქმნა კერძო მესაკუთრის ხასიათი კოლექტიურმა შრომამ გადააქცია კოლექტივის მოყვარულ ხასიათად.

ეხლა კოლმეურნეობაში ყველა თავს ბედნიერად და კმაყოფილად გრძნობს. ბედნიერი და მაძლარი ცხოვრების შედეგად ხშირია ქორწინება, მშობიარობა. კოლმეურნეობის დაარსების შემდეგ, ოციოდე ახალგაზრდა დაქორწინდა. მათ შორის რამდენიმე ახალგაზრდამ მამა-პაპათა მიერ შექმნილი უაზრო და მანებელი ზნეჩვეულება გადალახა და არა-ებრაელი, რუსი ქალები შეირთეს.

კოლმეურნეობას ორმოცამდე ახლადშობილი შეეძინა. ბევრი მათგანი კოლმეურნეობის ხნისაა.—ეს არის ახალი ბედნიერი თაობა.

ეხლა კოლმეურნეობაში ხშირად იმართება ცეკვა, თამაში და ლხინი. ბედნიერად მცხოვრები ებრაელი კოლმეურნეები მღერაინ მხიარულ სიმღერებს და ხშირად ამ სიმღერებს თვითონვე ქმნიან.

ებრაელთა ძველი შავბნელი ყოფა და კოლმეურნეობაში პირველი გაჭირვების წლები მოუბრუნებლად გაჰყვა წარსულს. კოლმეურნეებმა შეძლებული და ბედნიერი ცხოვრება დაიწყეს.

IV

1938 წელს „წითელი გორის“ ვანო სტურუას სახელობის ებრაელთა კოლმეურნეობამ „საქ. მემსისგან“ მიიღო გარდამავალი დროშა, საქართველოში არსებულ ებრაელთა კოლმეურნეობებს შორის მოწინავეობისათვის. „წითელი გორის“ ებრაელთა კოლმეურნეობა პირველობას არც რაიონში უთმობდა ვისმე.

პირველობის შესანარჩუნებლად კი უპირველეს ყოვლისა კვლავ შრომის გაუმჯობესება და მუშა ხელის ორგანიზაციი იყო საჭირო, მეტი მუშა ხელის გასანათავისუფლებლად წელს კოლმეურნეობამ ლოკომობილი შეიძინა. ლოკომობილით მუშაობდა სახერხი ქარხანა და წისქვილი ამ წელს სახერხ ქარხანასთან ერთად ებრაელთა კოლმეურნეობა მეზობელ კოლმეურნეობებს მომსახურეობას უწევ-

და წისქვილით და ზოგი სხვა სასოფლო სამეურნეო იარაღითაც. აქედან მიღებულმა, საკმაოდ დიდმა შემოსავალმა უხვ მოსავალთან ერთად კოლმეურნეობის დოვლათიანობა კიდევ უფრო გაზარდა.

ამ წელს კოლმეურნეებმა 26,400 შრომადღე გამოიმუშავეს და შრომადღეზე 3600 ხორბალი, 400 გრამი სიმინდი, კართოფილი ჰზისუმზირა, სხვა პროდუქტები და ფულიც მიიღეს.

ამ წელს კოლმეურნეობას შესაძლებლობა მიეცა 80 ბავშვისათვის სტანდარტული საბავშვო ბაგა აეგო.

ეკონომიური ბაზის გაუმჯობესებასთან ერთად ადამიანების გონებაც მდიდრდებოდა, იცვლებოდა მათი შეხედულება, გარემოსა, ბუნების მოვლენებსა და საერთო ცხოვრებაზე. მაღლდებოდა მათი პოლიტიკური დონე და მასიურად დაიწყეს შესვლა კომკავშირისა და პარტიის რიგებში.

1938 წელს კოლმეურნეობაში უკვე 14 კომკავშირელი და პარტიის 4 წევრი იყო.

სურ. № 7

1939 წლის სამუშაო გეგმის შედგენაში და დაწყებაში წამყვანი როლი კომკავშირის ჯგუფმა და პარტიის წევრებმა შეასრულეს.

1939 წელს, 1938 წლის შემოსავლიდან კოლმეურნეობის გამგეობამ საბარგო ავტომანქანა შეიძინა. კოლმეურნეობას ავტომანქანამ სამუშაო გეგმის შესრულებაში დიდი დახმარება გაუწია, რად-

გან კოლმეურნეობის გაზრდილ მოთხოვნილებას თორმეტი რუსული ურემი აღარ ჰყოფნიდა. ავტომანქანამ ხელი შეუწყო შეშის, მარცვლეულის, თამბაქოს გადაზიდვას და აგრეთვე კოლმეურნეთა მიმოსვლას.

1939 წელს კოლმეურნეობაში უკვე 64 კომლი იყო გაერთიანებული. 133,5 ჰექტარი დათესეს. განსაკუთრებით გაიზარდა თამბაქოს მოსავალი, და ამიტომ ერთი თამბაქოს ბუნებრივი საშრობი საკმარისი აღარ შეიქმნა. და კოლმეურნეობამ მეორე თამბაქოს ხელოვნური საშრობი ააშენა. არ უნდოდათ მათი თამბაქოს ბედობალი ბუნებრივ მოვლენაზე ყოველდღიურ დამოკიდებული.

სურ. № 8. სრულიად საკავშირო სასოფლო სამეურნეო გამოფენის მონაწილენი.

გაიზარდა მუშა საქონლის რაოდენობაც. 1939 წელს კოლმეურნეობას 18 ცხენი და 48 ხარი და სხვა მსხვილფეხა საქონელი ჰყავდა, საჭირო შეიქმნა ავტომანქანისაუფის გარაჟის აშენება.

შრომადღებების რაოდენობა 29,557-მდე გაიზარდა.

კოლმეურნეობაში გაიშალა სტახანოვური მოძრაობა, გაჩნდნენ ახალი მოწინავე ადამიანები. სამაგალითო მაჩვენებლების მოცემისათვის რაიონულმა ცენტრმა ებრაელთა კოლმეურნეობიდან ორი კომკავშირელი: მანუახ დანიელოვი და არონ ელიაშვილი, სასოფლო-სამეურნეო გამოფენაზე გაგზავნა. ხალხმა, როგორც ღირსეული ადამიანები, იოსებაშვილი და მოშე პაპისიმელოვი სოფლის დეპუტატებად აირჩია.

„წითელი გორის“ ებრაელთა წარსულ საამაყო მიღწევებს 1940 წელი აგვიგზავნებს.

წელს კოლმეურნეობამ შეიძინა კიდევ ერთი ავტომანქანა. ააშენა ყველის ფერმა, იყიდა საერთო მფლობელობაში 122 ცხვარი, 7 მეწველი ძროხა და, რაც მთავარია, კოლმეურნეობამ მიიღო ახალი წევრები: თოთხშეტი სული იმერელი გლეხი. ახალმა წევრებმა ახალი ხალისი და სიხარული შეიტანეს კოლმეურნეობაში: გააძლიერეს შრომა და გაზარდეს შრომის ნაყოფიერება. წელს დათესილი იყო უკვე 174 ჰექტარი. 1 ნოემბრისათვის გამოიმუშავებული იყო 25.000 შრომადღე.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების ოცი წლის თავისათვის აღებული ვალდებულება ბევრმა მოწინავე კოლმეურნემ ღირსეულად შეასრულა. შალვა მამისთვალაშვილი, 16 წლის კომკავშირელმა, 1 ნოემბრამდე გამოიმუშავა 360 შრომადღე, რისთვისაც კოლმეურნეობამ დააჯილდოვა 3 მეტრი აბრეშუმის მატერიათ. კომკავშირის XV ყრილობისადმი მიძღვნილ რაიონულ კონფერენციაზე კი თავდადებული შრომისა და მოწინავეობისათვის რაიკომის მდივანმა მადლობა გამოუცხადა. მასზე ლაპარაკობდნენ რადიოში, მასზე ლაპარაკობდნენ მეზობელ სოფლებში, მის მიღწევებზე ლაპარაკობდნენ კოლმეურნეობაში. ყველგან და ყოველთვის. იაკობ დანიელოვს, რომელსაც გასულ წელს 507 შრომადღე ჰქონდა და რომელიც მოწინავე სტახანოვლად ითვლებოდა, წელსაც სანიმუშო მიღწევები აქვს. იგი 73 წლის მოხუცია, მაგრამ 1 ნოემბრისათვის უკვე 330 შრომადღე აქვს გამოიმუშავებული. შალო ელიაშვილმა, 61 წლის მოხუცმა, 1 ნოემბრისთვის 405 შრომადღე გამოიმუშავა, კიდევ მრავალი ასეთი მოწინავე ჰყავს „წითელი გორის“ ებრაელთა კოლმეურნეობას. მოწინავე კოლმეურნეებმა გადაწყვიტეს 7 ნოემბრის დღესასწაულთან დაკავშირებით ესტუმრონ ხობში დასახლებულ კოლმეურნეებს, რათა გაუზიარონ მათ თავიანთი გამოცდილება და მათგან ისწავლონ ციტრუსების საქმე. კოლმეურნეობას

განზრახული აქვს მომავალი წლებიდან დარგოს გერანი და ლიმონ-ფორთოხალი.

დამკვეთი კოლმეურნეების გადაწყვეტილებაში ნათქვამია:

ჩვენ, ამხ. ვანო ს ტ უ რ უ ა ს სახ. „წითელი გორის“ ებრაელთა კოლმეურნეების მოწინავე სტახანოველები, დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის XXIII წ. თავზე ვაწყობთ ექსკურსიას ხობში არსებულ ებრაელთა სოციალისტურ სოფელში იმ მიზნით, რომ გავუზიაროთ ჩვენი გამოცდილება და მიღწევები, სამაგიეროდ ვისწავლოთ მათგან ციტრუსების მოყვანის საქმე.

ჩვენ გვინდა ამავე დროს ზემოხსენებული სოფლის ებრაელთა კოლმეურნეობა გამოვიწვიოთ სოციალისტურ შეჯიბრში...

საბოლოოდ გვინდა ყველას ვუთხრათ, რომ ჩვენ ვცხოვრობთ შეძლებულად და ბედნიერად, ჩვენი დიდი სოციალისტური ქვეყნის დახმარებით, ბოლშევიკური პარტიისა და მისი ფოლადივით მტკიცე ბელადის ამხ. ს ტ ა ლ ი ნ ი ს ხელმძღვანელობით.

ი. პაპინიძემოვი

თვითნასწავლი მხატვარი უ. კოპოზილი და მისი შემოქმედება

„Искусство принадлежит народу. Оно должно уходить своими глубочайшими корнями в самую толщу широчайших народных масс. Оно должно объединять чувство, мысль и волю этих масс, поднимать их. Оно должно пробуждать в них художников и развивать их“

(ЛЕНИН).

ცნობილია, რომ შემოქმედებისა და ხელოვნების საუკეთესო ნიმუშები მუდამ ხალხის წიაღში და ხალხიდან წარმოიშობოდა. მაგრამ კაცობრიობის ისტორიის განვითარებაში დიდი შემოქმედებისაქენ ძნელად გასავალი ბილიკის გადალახვა და ხელოვნების მწვერვალზე ასვლა, ხალხის ფართო მასებისათვის, არასოდეს ისე შესაძლებელი და ხელმისაწვდომი არ ყოფილა, როგორც ეს საბჭოთა კავშირშია. არც ხელოვნება ყოფილა ხალხის ფართო მასებთან ისე მჭიდროდ დაკავშირებული და ამათგან გამომდინარე, როგორც ეს ჩვენს, საბჭოთა სინამდვილეშია. ამის საუკეთესო მაგალითს წარმოადგენს ძველად, ცარიზმის დროს ჩამორჩენილი, დაბეჩავებული და ზოგიერთი უკვე გადაშენების გზაზე დამდგარი ხალხის დღეს, საბჭოთა სინამდვილეში სწრაფი ეკონომიური და კულტურული წინსვლა და მათში ფორმით ნაციონალური, ხოლო შინაარსით ინტერნაციონალური კულტურისა და ხელოვნების უმაღალითო აყვავება.

ეს კი, რასაკვირველია, იმ გრანდიოზული მიღწევების შედეგია, რომელიც დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის შემდეგ, კომუნისტური პარტიის გენიალური ხელმძღვანელობით, საბჭოთა კავშირის ერებმა მოიპოვეს ჩვენი ქვეყნის ცხოვრების ყველა დარგში.

6. საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნ. მუზეუმის შრომები, ტ. II.

ამ მიღწევების შედეგია ის გარემოება, რომ ჩვენი ქვეყნის თვალუწვდენელ ტერიტორიაზე, საწარმოებსა თუ სოციალისტურ მინდვრებზე, მეცნიერულ დაწესებულებებსა თუ ქვეყნის თავდაცვის საგუშაგოებზე, შემოქმედებით მუშაობაში მილიონობით ჩამოული ადამიანები ამჟღავნებენ თავიანთ ნიჭს, ახდენენ სასწაულებს, ეუფლებიან ტექნიკას, მეცნიერებას, ხელოვნებას.

ამ მიღწევების შედეგია კერძოდ ის გარემოება, რომ 64 წლის მოხუცსაც კი რომელსაც, წარსული ცხოვრების დუხჭირი პირობების გამო, არავითარი სკოლა არ გაუვლია, დღეს, საბჭოთა ხელისუფლების პირობებში, სრული შესაძლებლობა მიეცა გამომჟღავნოს თავისი ნიჭი, დაიწყოს ხატვა და ორი-სამი წლის განმავლობაში მოგვცეს მრავალმხრივ საინტერესო მხატვრული სურათები.

ეს მოხუცი გახლავთ შ. კობოშვილი, რომლის ცხოვრებისა და შემოქმედების შესახებ გვინდა მკითხველის ყურადღება შევაჩეროთ.

*
* *

შ. კობოშვილი დაიბადა 1876 წ. ქ. ახალციხეში, ღარიბი ებრაელის ოჯახში. შალომის მამა, იოსებ კობოშვილი, გაუნათლებელი და მორწმუნე კაცი იყო.

იოსების ოჯახი ქ. ახალციხეში ცხოვრობდა, თვითონ იოსები კი, ხელმოკლეობისა და მატერიალური სიციფროვის გამო, ლუკმაპურის შესაძენად, თავის ცხოვრების მეტ დროს ოჯახის გარეთ, მარტოობასა და ყურბათობაში¹ ატარებდა. იგი ქ. თბილისში, არზრუმსა, თუ სხვა რომელიმე ქალაქში, ხან ჯარისკაცების ძველი ტანსცემლით, ხან კი სხვადასხვა წვრილმანით ვაჭრობდა. მას წელიწადში, ან ორ წელიწადში ერთხელ თუ ელირსებოდა ცოლშვილის ნახვა რის გამოც მთელი ოჯახის შოვლა, ბავშვების აღზრდა და სხვა, მისი მეუღლის, ხანას, საზრუნავს შეადგენდა.

შალომი 8 წლისა იყო, როცა მისმა დედამ სასწავლებლად ხედერში (ებრაული რელიგიური სასწავლებელი) ხახამ ხანუქასთან მიიყვანა. ხახამ ხანუქა, როგორც საზოგადოდ („მასწავლებელი“) ხახამთა უმრავლესობა, მეტად მკაცრი და უსულგულო ადამიანი იყო. იგი სულ მცირე დანაშაულისათვისაც კი თავის თაღმიდებს (მოწაფეებს) მწვავედ წკებავდა.

¹ ახალციხელი ებრაელები ახალციხიდან სხვა ქვეყანაში მოჯამაგირედ ან სანუშაოს საძებნელად გასულ კაცს ყურბათად წასულს უწოდებდნენ.

მელამედობის გარდა, ხახამ ხანუქა ჯადოქრობა-მკითხაობასაც მისდევდა. მას, შელოცვისა და თილისმის გაკეთების საშუალებით, განსაკუთრებით „უნიკო“ თალმიდების „დაგონიერება“ და „მკურნალობა“ ეხერხებოდა, რაშიც სარჯუიანი შემოსავალი ჰქონდა.

„აი, ასეთ «მასწავლებელთან» მიმიყვანა დედაჩემმა—ამბობს შალომი—და თან გაქირვებით მონაგარი ერთი ბოთლი მაგარი არაყი, კარგა მოზრდილი შაქრიგულიანი ქადა და ზედაც ერთი ვერცხლის მანეთიანი მიართვა ხახამ ხანუქას და სთხოვა, რომ ჩემთვის კარგად ესწავლებინა“.

ხახამ ხანუქამ პატარა შალომს „ალებეთი“ (ებრაული ანბანი) დაუწერა და ზედ ალბათ მომავალი ძღვნის ანგარიშში, ცხენიანი კაციც დაუხატა.

შალომმა სწავლა დაიწყო, „ალებეთი“ ადვილად შეითვისა, შემდეგ იგი მისთვის გაუგებარ ძველ ებრაულ ენაზე სხვადასხვა ლოცვის შესწავლას შეუდგა.

ერთხელ, როდესაც შალომი „სუფრის კურთხებას“ სწავლობდა, კითხვის დროს, მან, რაღაც შეცდომა დაუშვა. ამ შეცდომისათვის მოწაფეს მელამედმა თავისი უზნის ჯოხი ისე მაგრად გააწნა სახეში, რომ შალომმა სიმწრისაგან დაიკივლა. ამან ხახამ ხანუქა უფრო გააბოროტა და შალომის „ფალახაზე აყვანის“ ბრძანება გასცა. „ფალახაზე აყვანა“ კი ეს ყველაზე უფრო მიძიმე სასჯელი იყო. მელამედის ბრძანების შესასრულებლად უფროსი მოწაფე („ხალიფა“) შალომს მიჰვარდა, ხელები შეუკრა, ფეხსაცმელი გააძრო და იატაკზე პირაღმა დააწვინა. ამასობაში მეორე მოწაფემ მიიტანა, „ფალახა“, რომელიც გრძელი კეტისა და მასზე მიმაგრებული თოკისაგან შედგებოდა. წამში შალომის ფეხები „ფალახის“ თოკის მარყუქში აღმოჩნდა. ორმა მოწაფემ კეტი დაატრიალა, თოკი კეტს დაეხვა და შალომის ფეხები ზევით ასწია... შეშინებული შალომი სამსხვერპლოდ წამოქცეული ბატკანივით ჯერ ჩუმად იყო, მაგრამ როდესაც მის შიშველ ფეხებს მელამედის მიერ ღონიერად მოქნეული ჯოხი მოხვდა, ბავშვმა იკივლა, გაიბრძოლა... მისმა კივილმა და კენესამ კი ხახამ ხანუქას ქვა გული მაინც ვერ მოაღბო... შალომის წამება რამდენიმე ხანს გაგრძელდა.

„ფალახაზე აყვანა“ დამთავრდა. შალომმა გალურჯებული და დასივებული ფეხებით სახლამდე ძლივს მიაღწია.

ამის შემდეგ შალომი ხახამ ხანუქას ხედერს აღარ მიჰკარებია.

დამფრთხალი ბავშვი ერთი კვირის შემდეგ დედამ დიდის ხვეწნითა და მუდარით მეორე „მასწავლებელ“ ხახამ ფინხასთან მიიყვანა.

პირველ ხანებში ხახამ ფინხასი, ხახამ ხანუქასთან შედარებით, შალომს უფრო ლმობიერად ეპყრობოდა, მაგრამ, როგორც სხვაგან ასევე მის ხედერში ბავშვის „სწავლა-აღზრდა“ ერთიდაიგივე მეთოდებით მიმდინარეობდა და სხვა მოწაფეებთან ერთად შალომიც ამ ახალი მელამედის მიერ არა ერთხელ გაწეპულია.

შალომს მოჰბეზრდა ხედერი, შესძავდა თავის უსულგულო მელამედები და მან 4 წლის „სწავლის“ შემდეგ ეს სიბნელისა და უფიცობის კერა საბოლოოდ მიატოვა.

შალომს სწავლის მიღების დიდი სურვილი ჰქონდა, მაგრამ მშობლების მატერიალური სიღატაკი და ფანატიზმი ყმაწვილის ამ სურვილს წინ გადაეღობა.

1888 წელს 12 წლის შალომი, რაიმე ხელობის შესწავლის ან სკოლაში შესვლის მიზნით, თავის მამიდასთან ბათომში ჩავიდა. ბათომში ყოფნისას იგი, როგორც დაუზარელი და გამრჯე ბავშვი, თავის მამიდას შინაურ საქმეებში ეხმარებოდა. გარდა ამისა, მას დღეში ორჯერ თავისი მამიდის ქმარ აბრამა-ძიასთან სახლიდან დუქანში საუზმე და სადილი დაჰქონდა.

შალომი სკოლაში შესვლაზე ოცნებობდა, მაგრამ კეთილ ნათესაების ცდის მიუხედავად მის ამ ოცნებას ფრთები შეეკვეცა, რადგან „ებრაელისათვის სკოლაში აღდილი არ აღმოჩნდა“. სკოლის გარეშე დარჩენილ და იმედგაცრუებულ შალომს მამიდამ და აბრამა-ძიამ „დედა-ენა“, „Русское слово“ და „არსენას ლექსი“ უყიდეს. მათივე საშუალებით შალომმა ანბანი შეისწავლა და 3—4 თვეში საკმაოდ გაიწავა. წერა-კითხვის შესწავლაში შალომს მალაზიების ფასადზე გამოკრული აბრებიც ეხმარებოდნენ, სადილის ზიდვისას და საერთოდ ქუჩაში სიარულის დროს შალომი თითქმის არც ერთი მალაზიის აბრას წაუკითხავს არა პტოვებდა.

ერთხელ, ჩვეულებრივად, მალაზიაში სადილის წაღების დროს, შალომმა თვალი ჰოჭკრა ერთ აბრას, რომელზედაც „Литература“ ეწერა. იგი ვერ გაერკვა ამ სიტყვის მნიშვნელობაში და დაინტერესებული ლითოგრაფიის ვიტრინასთან შეჩერდა. ვიტრინის შიგნით მან შეამჩნია ერთი ახალგაზრდა, რომელიც მალალ მაგიდაზე დადებულ ქვაზე რაღაცას ხატავდა. შალომი სტამბის წინ დიდ ხანს შეჩერდა. იგი თვალს ადევნებდა ამ კაცის მუშაობას. ბოლოს, როდესაც გაახსენდა, რომ სადილი გაცივდებოდა, ამ ადგილს გულდაწყვეტილი მოშორდა.

ამის შემდეგ სტამბის გზით გავლა შალომს ჩვეულებად გადაეცა. იგი თითქმის ყოველდღე რამდენიმე ხანს სტამბის წინ ჩერ-

დებოდა და მხატვრის მუშაობას გულმოდგინედ თვალს ადევნებდა. ამიტომ იყო, რომ, მისი გაზვიადებული ცნობისმოყვარეობის წყალობით, აბრამა-ძია ხშირად გაცივებულ კერძს შეექცეოდა ხოლმე.

ლითოგრაფიაში მომუშავე მხატვრის წაბაძვით, შალომი თავისუფალ დროს ხან რომელიმე ფესკიან თურქს ხატავდა, ხან ყაბალახიან აჭარელს, ხან კი მიაღებოდა ხოლმე რომელიმე სახლის თეთრ კედელს და ნახშირის ხაზებით აჭრელებდა.

ერთხელ, როდესაც შალომი ჩვეულებრივად ლითოგრაფიის წინ იდგა, მისი ყოველდღიური ცნობისმოყვარეობით დაინტერესებულმა მხატვარმა უცებ კარი გააღო და შალომს ხელი დაუქნია. შალომი შეკრთა, მას ეგონა, რომ ეს კაცი საცემრად იხმობდა და შეშინებულმა ბავშვმა იმ წამსვე მოკურცხლა. ამ სირბილში შალომმა კერძი დაღვარა, და როდესაც აბრამა-ძიამ კერძის დაღვრის მიზეზი გამოჰკითხა, შალომმა თავისი „დანაშაული“ გულწრფელად აღიარა და აბრამა-ძიას ყველაფერი დაწვრილებით უამბო.

აბრამა-ძიამ სტამბის პატრონ მახარაძესთან შალომის უფასო შეგირდად აყვანის საქმე სულ მალე გამოიჩინა და თანაც მის მშობლებს ამ ამბის შესახებ წერილი მისწერა. შალომის მშობლებს ეს ამბავი არ ესიამოვნათ და წერილის პასუხად მათ აბრამა-ძიას შეუთვალეს: „შვილის გაქრისტიანება და მხატვრობა ჩვენ არ გვინდა და ბიჭი უკან გამოგვიგზავნეთო.“ ამ ამბავმა შალომს თავზარი დასცა, და გულდაწყვეტილი ბავშვი თავისდაუნებურად ახალციხეს დაბრუნდა.

შალომი ახალციხეში დიდხანს არ დარჩენილა. სულ მალე იგი ქ. თბილისში ჩავიდა მამასთან, რომელიც ბნელსა და ნესტიან სარდაფში ცხოვრობდა.

მეორე დღეს იოსებმა თავის შვილს ორი პირსახოცი უყიდა და სავაჭროდ ბაზარში წაიყვანა. შალომმა ვაჭრობა დაიწყო: 6—7 დღის განმავლობაში სულ სამი პირსახოცი გაყიდა, რაშიც 12 თუ 15 კაპ. მოიგო.

ამ გარემოებამ და განსაკუთრებით მამის ლატაკურმა ყოფამ შალომი ძალზე დააღონა, და მოკლე ხანში ის კვლავ ახალციხეში დაბრუნდა. მაგრამ ახალციხეში მან ვერაფერს ხელი ვერ მოჰკიდა. ოჯახის გაჭირვებამ შალომი აიძულა, რომ მოჯამაგირედ წასულიყო თავის დეიდის ქმართან, რომელსაც ბორჯომში ფართლის მალაზია ჰქონდა. პირობის თანახმად შალომს დღეებში უნდა ემუშავა, მაგრამ ეს ასე არ მოხდა. ნათესავებმა იგი სახლში მოსამსახურედ გამოიყენეს.

მოჯამაგირედ ყოფნისას შალომს ხანდახან გაახსენდებოდა ხოლმე ბათოში, ლითოგრაფიაში მომუშავე მხატვარი და თავისუფალ დროს, სადმე კუნჭულში მიმჯდარი, ფანქრით ხატავდა სხვადასხვა სურათს. მისი ეს საქმიანობა „ხაზენებს“, განსაკუთრებით გულო და არონ ბათუაშვილებს, არ მოსწონდათ. ისინი—იმ მოტივით, რომ ხატვა ებრაელის ხელობა არ არის და იუდაიზმის მიხედვითაც დიდ ცოდვად ითვლება—არა თუ ხელს უწყობდნენ შალომს, არამედ, პირიქით, ხელს უშლიდნენ და ხატვას უკრძალავდნენ. ამის გამო შალომი ვერც სახლში და ვერც გარეთ ფანქრისა და ქაღალდის ხელში ალებას ვეღარ ბედავდა. სამაგიეროდ იგი ხანდახან მიეპარებოდა ხოლმე რომელიმე სახლის კედელს და ზედ ხან კაცის თავს და, ხან რომელიმე სხვა სურათს ნახშირით ხატავდა.

ერთხელ, კედელზე ხატვის დროს, შალომს სახლის პატრონმა ჯომარდიძემ თავზე წაასწრო. შალომი შეერთა, ჯომარდიძემ კი მას ჯერ ყურები აუწია და მერმე ერთი მაგარი სილაც გააწნა. ეს ამბავი „ხაზენებმა“ გაიგეს და ამ „თავხედობისათვის“ შალომი მაგრა მიბეგვეს. ამ დღიდან შალომს ხატვისათვის ხელი აღარ მოუკიდია.

ბათუაშვილებთან ორი წლის მძიმე შრომის შემდეგ შალომი ახალციხეში ბრუნდება და ჴედლებულ ებრაელ ვაჭრებს, სოფლად ბოხჩის დამტარებელ მოჯამაგირედ უდგება.

1894—95 წ.წ. შალომი ბორჯომის რკინის გზის მშენებლობაზე შავ მუშად, ხოლო მშენებლობის დამთავრების შემდეგ იგი ბაქოში ჩადის და დროგამოშვებით სხვადასხვა ვაჭართან ნოქრად მუშაობს.

1908—9 წლებიდან შალომი, მამის მსგავსად, ყურბათად დადის სხვადასხვა ქვეყანაში. იგი ხან შუა აზიაშია, ხან პიატიგორსკში, ხან როსტოვში, ხან კი ბათოშსა და თბილისში.

თბილისში ყოფნისას, როგორც შალომი გადმოგვცემს, იგი, ღვინის ერთ სარდაფში შემთხვევით შეჭხვდა ნიკო ფიროსმანს, რომელიც ამ დროს საზანდარსა და მედაირე ქალსა ხატავდა... რამდენიმე ხნის შემდეგ შალომი შეითან-ბაზარში, აბდულ ბაღიას ტრაქტირში შეხვდა მეორედ ფიროსმანს და გაეცნო მას. ჩაის სმის დროს შალომმა ფანქრით რაღაცა პატარა სურათი დახატა და ნიკოს აჩვენა. ნიკო შეჰპირდა შალომს, რომ ცოტა ხნის განმავლობაში ფერებით ხატვას შეასწავლიდა მას და რომ ორივენი მუშაობას ერთად დაიწყებდნენ, მაგრამ მათი შეამხანაგება და შალომის მიერ მხატვრობის დწეება რატომღაც ვერ მოხერხდა...

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ შალომი ხან ნოქრად, ხან ექსპედიტორად მუშაობდა სხვადასხვა

კოოპერატიულ და სახელმწიფო დაწესებულებაში. ხოლო მოხუცებულიობის ეპოქაში, 1937 წლიდან, მან საკმარისი ებრაელთა ისტორიულ-ეკონომიკური მუხრეუმი დაიწყო მუშაობა დარაჯის თანამდებობაზე. ეს ის დრო იყო, როცა მუხრეუმი დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 20 წ. თავთან დაკავშირებით პირველი გამოფენისათვის ემზადებოდა. მუხრეუმი მოსვლისთანავე გამოფენაზე მომზადებული მხატვრების მუშაობამ და მათმა სურათებმა შალომის ყურადღება მიიპყრო.

დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 20 წ. თავისთვის მუხრეუმის სამზადისმა და, რაც მთავარია, სტალინურ ეპოქაში ჩვენი ხალხის თვითშემოქმედების უმაღალითო აყვავებამ, კულტურისა და ხელოვნების გაფორმებამ, მოხუც შალომსაც თავისი ბავშვობის დროინდელი სურვილები გაუღვიძა და მხატვრობისადმი შიღრეკილების მის პოტენციურ ენერგიას ფართო გასაქანი მისცა.

შალომი ხატვას შეუდგა. მან პირველად უბრალო ფანქრით პატარა სიუჟეტური სურათების ხატვა დაიწყო, შემდეგ აკვარელზე გადავიდა, ბოლოს ზეთის საღებავებსაც დაეუფლა და სამი წლის განმავლობაში მან შესანიშნავი სურათები მოგვცა.

* * *

პირველი სურათი, რომელიც შ. კობოშვილმა ფანქრით დახატა, იყო მისთვის ყველაზე უფრო ცნობილი თემიდან — „მოჯამაგირე ბიჭი“. ამ სურათში შალომმა გამოსახა თავისი მოჯამაგირეობის დროის ერთი მომენტი, როდესაც მოჯამაგირე ბიჭი თავისი ხაზინისათვის წყალს ეზიდება.

ამის შემდეგ შალომი ხატავს ქუჩებში მოვაჭრე ორ მეწვრილმანე ებრაელს, რომელთაგან ერთი ზურგზე წამოკიდული საწვრილმანო ყუთით ქუჩაში მიდის, ხოლო მეორე, წინ დაკიდული კალათით, უმოძრაოდ დგას.

მიუხედავად მრავალი ნაკლისა, ამ ორი სურათიდან აშკარად ჩანდა, რომ შალომს ხატვა შეეძლო, მხოლოდ საჭირო იყო მისთვის ერთგვარი ბიძგის მიცემა, დახმარება. ამ მხრივ მუხრეუმმა, რასაკვირველია, თავისი თანამშრომლების სახით, შალომს ერთგვარი დახმარება აღმოუჩინა და ძველი ხელოსნობიდან რამდენიმე სურათი დაუკვეთა. კობოშვილი დიდი მონდომებით შეუდგა ამ მუშაობას. მან მოკლე ხანში ფერადი ფანქრებით დახატა სახელოსნო იარაღების ცალკე დეტალები და რამდენიმე სიუჟეტური სურათი, როგორიცაა მაგ., „მეკურთხეები“, „ლილახანა“ და „ებრაელი ქალების

ხელსაქმე“. პირველ სურათში („მეკურტნეები“) წარმოდგენილია სახელოსნო, სადაც კურტნებს აკეთებენ. სახელოსნოს გადმოსაცემად შალომს აღებული აქვს ჩვეულებრივი დარაბა, რომელიც უფრო მაკეტის ესკიზის შთაბეჭდილებას ტოვებს. სურათის მხატვრული გაფორმება პრიმიტიულია, პერსპექტივისა და პროპორციის კანონები დარღვეულია, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, სურათის დამახასიათებელი ეთნოგრაფიული მომენტები, მთავარი საგნები და დეტალები ისე მკაფიოდაა ხაზგასმული და ბუნებრივად განლაგებული, რომ მნახველს შეუძლია სახელოსნო მთელი თავისი დამახასიათებელი ნიშნებით წარმოიდგინოს.

დაახლოებით ასეთივე მანერითაა შესრულებული „ლილახანა“ და „ხელსაქმე“.

ამ სურათების დახატვის შემდეგ, 1938 წლიდან, შალომი გადადის წყლის ფერებზე და პირველად გვაძლევს აკვარელით შესრულებულ მასიურ სურათს: „ანათემას“. აქ ნახტვარი ცდილობს წარმოგვიდგინოს სინაგოგა, სადაც თავმოყრილ მლოცველთა შორის ხანძამი სარწმუნოების წესების შელახვისათვის საჯაროდ ანათემაში აძლევს (საზოგადოებიდან აძევებს) ერთ ებრაელს. საერთოდ ეს სურათი ნაწილობრივ XVII—XVIII ს. აღმოსავლური მხატვრობის სტილზე შესრულებულ ნაწარმოებს მოგვაგონებს. სურათს მრავალი ნაკლი ახასიათებს: ფანქრით ნახატი სურათების მსგავსად აქაც თითქმის იგივე პრიმიტიზმში, პერსპექტივისა და პროპორციის დარღვევა და პერსონაჟების განლაგებაში დიდი სტატიკა იგრძნობა.

ფერების გამოყენების მხრივ სურათის შემადგენელი ელემენტების დიდი ნაწილი მონოტონურია, მეორე კი—კარგად შეხამებულ ფერებშია გადმოცემული.

საერთოდ ამ სურათიდან შეიძლება ითქვას, რომ შალომს ჯერ კიდევ არ ძალუძს მეორე და მესამე ხარისხიანი იდეიდან მთავარი იდეა გამოჰყოს, წინ წამოსწიოს. მაგრამ მან იცის, რომ მთავარი მომქმედი პირი აქ რაბინი და ანათემაში მიცემული ებრაელია, რის გამოც იგი რაბინის ფიგურას უფრო მოზრდილს და ხაზგასმულად იძლევა, ანათემაში მიცემულ ებრაელისას კი,—სხვებთან შედარებით,—უფრო მკაფიოდ და დინამიკურად. ყველა ამის გამო სურათის შინაარსი ცოტად თუ ბევრად დამაკმაყოფილებელი და გასაგები ხდება.

ამ სურათის შემდეგ შალომი აკვარელით ხატავს ანტირელიგიური ხასიათის რამდენიმე სურათს („შალიახის—მისიონერის მიერ

ბავშვების კურთხევა“, „აგყალა“, „ფულის განაწილება აგყალის შემდეგ“ და სხვა), რომლებშიც მას გარკვეული წინსვლა ეტყობა.

სურათში „მისიონერის მიერ ბავშვების კურთხევა“, რაც სალოცავში ხდება, კულტის მსახურთა მიერ ხალხის გაყვლეფის ერთი მომენტია აღებული. წინა ნახატებთან შედარებით აქ სურათის კომპოზიცია უფრო თვალსაჩინოადაა წარმოდგენილი; წინა პლანი, თუმცა არა მკაფიოდ, მაგრამ მაინც გამოყოფილია, პერსპექტივის კანონები ნაწილობრივ დაცულია, ფერები, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ჭუჭყიან ტანსაცმელს, უფრო გაბეულებად და მოხერხებულადაა შერჩეული. გარდა ამისა, ამ სურათში მხატვარი ცდილობს ხაზი გაუსვას სოციალურ მომენტსაც. მაგ., სალოცავში თავმოყრილ ებრაელებიდან პირველ რიგში მდიდარი ებრაელის ბავშვი ღებულოვას მისიონერის „წმინდა“ ლოცვა-კურთხევას, შემდეგ საშუალო ებრაელები დგანან თავიანთი ბავშვებით, ღარიბი ებრაელები კი ბოლო რიგში არიან მოქცეულნი.

შემდეგ სურათში („აგყალა“) მხატვარს აღებული აქვს ებრაელთა უბნის ერთი კუთხე, რომელსაც წინ პატარა მდინარე ჩამოუდის. მდინარის პირას შამაში (სინაგოგის მსახური), ხაზმის მეთვალყურეობით ზედადგარზე დადგმულ, აღულებული წყლით სავსე ქვაბში, ხალხის მიერ მოტანილ ჭურჭელს რიტუალური წესით ავლებს, რაშიაც ხაზამი გარკვეულ გასამრჯელოს ღებულობს. სურათის შინაარსი გასაგებია, წინა პლანი გამოკვეთილია, დინამიკა — მეტია, ხოლო ფერწერის მხრივ. თითქმის არავითარი წინსვლა არ ჩანს. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ სურათით მხატვარი სახლის „შინა ხედიდან“ პირველად „გარეთ გამოვიდა“ და თუმცა სურათში შინაური ფრინველების სახით ახალი აქსესუარი შეიტანა, მაგრამ ბუნების მრავალფეროვანება და სილამაზე ვერ გამოიყენა. ერთ რამეს კი ხაზი უნდა გაესვას: ებრაელთა კვარტალის კოლორიტი აქ ნაწილობრივ მოცემულია, სახლები თითქოს მგლოვიარედ და დაღვრემილად გამოიყურებიან.

ასევე შეიძლება ითქვას შემდეგი სურათის („ფულის განაწილება აგყალის შემდეგ“) შესახებაც.

მომდევნო ნახატები „მიკვე“ (ებრაული რიტუალური აბანო) და „მიკვეში დაავადებული ქალი ექიმბაშთან“, წინა ნამუშევრებთან შედარებით, ჯერ კიდევ მხოლოდ პატარა ნაბიჯია წინ.

„მიკვე“ მთლიანად ცივსა და მუქ ფერებშია მოცემული: ნახევრად დარღვეული, მოღუშული და მტირალა კედლები, ჭუჭყიანი იატაკი, მოზანავეთა განწყობილება და „მიკვის“ სხვა დამახასიათე-

ბელი ნიშნები, მაყურებელს ნაწილობრივ აგრძნობინებს, რომ იგი („მიკვე“) ბნელ, უჰაერო, ნესტიან სარდაფსა და ანტისანიტარიის კერას წარმოადგენს¹.

„მიკვეში“ წარმოდგენილი ტიპების მოძრაობის მომენტები და საერთოდ მათი მოქმედება „მიკვისათვის“ დამახასიათებელ სტილშია მოცემული. სურათში პროპორცია თითქოს დაცულია, მაგრამ ზოგიერთ დეტალს, მაგ., აბლაბუდეს, როგორც „მიკვისათვის“ დამახასიათებელ ანტისანიტარიის გამომხატვრულ ელემენტს, მხატვარი ხაზგასმით (გადიდებულად) გადმოგვცემს.

ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ შალომი მარტო „მიკვის“ გადმოცემით არ კმაყოფილდება; იგი ამ თემას მეორე სურათში ანვითარებს. „მიკვეში“ ვენერიული სენით დაავადებული ქალი მას ექიმბაშთან მიჰყავს და ანით რელიგიის მავნელობისა და ღარიბი ხალხის ჩამორჩენილობის ილუსტრაციას იძლევა.

სურათი, „მიკვეში“ დაავადებული ქალი ექიმბაშთან“ წარმოადგენს ექიმბაშის ოთახს ახალციხეში. სურათის იდეა მარტივად და გასაგებადაა წარმოდგენილი. დედამთილს „მკურნალთან“ მიუყვანია თავისი რძალი, რომელიც მუხლზე გაჩენილ წყლულებს ექიმბაშს უჩვენებს. ოთახის შინა მოწყობილობა: ფარდაგაფარებული სკივრი, სამოვარი ქეთლით, განჯინაში დალაგებული ლოგინი, თაროზე გაწყობილი საინები, ხალიჩაგადაფარებული ტახტი; და ბოლოს, ექიმბაშის გვერდით დადგმული წამლების ყუთი—ერთ მთლიან კომპლექსს ქმნის. ოთახის მთლიანი კოლორიტი და მოღუშული ფერები თითქმის პატრონის პროფესიასთანაა შეხამებული.

ტიპაჟის მხრივ დედამთილი თავისი ნაღვლიანი გამოხედვით და ღარიბული ტანსაცმლით მეტი მონდომებითა და სისრულითაა გადმოცემული (სურათი № 1).

შემოქმედებითი მუშაობის სულ ცოტა ხნის მანძილზე, შალომი ხატავს მოცულობით მცირე, მაგრამ მხატვრულ ოსტატობით კარგად შესრულებულ საინტერესო სურათს: „ამუღეტებით მოვაჭრე ებრაელი მისიონერი“. ამ სურათში შალომს უთუოდ დიდი წარმატება და წინსვლა ეტყობა. მთელ მის შემოქმედებაში ეს ნახატი შეიძლება ერთერთ მაღალხარისხოვან ნაწარმოებად ჩაითვალოს. სურათის საერთო ფონად აღებულია ებრაელთა კვარტალი, სადაც მისიონერი ვაჭრობს. გარდა იმისა, რომ სურათის იდეა ზუსტად და მკვეთრადაა გამოყოფილი, მხატვარი აქ ცდილობს, რომ თემა ბუნებასთან შეაზავოს და ხალხისა და ბუნების ერთი მთლიანი, მიმზიდველი სანახაობა მოგვცეს. სურათში წინა

¹ „მიკვის“ ფოტო რეპროდუქცია გამოქვეყნებულია რ. თ ა ვ დ ი დ ი შ ე ი ლ ი ს შრომაში „ეთნოგრაფიული ნარკვევი ქუთაისის ებრაელთა ძველი ყოფა-ცხოვრებიდან“, 1940 წ., გვ. 27.

პლანი მოფიქრებულადაა გაკეთებული; პერსონაჟები მოძრავი და ტიპიურნი არიან; სივრცე და ჰაერი საკმაოდ იგრძნობა, მაგრამ ებრაელთა კვარტალის დამახასიათებელი სიმკიდროვეც ხაზგასმულია.

სურ. № 1 მიცვეში დაავადებული ქალი ექიმბაშთან.

სახლის აივანზე გამოფენილი სარეცხი, ლოგინი და საერთოდ სხვა დეტალები გულმოდგინეთაა დამუშავებული, მთები და ცა კი ბუნებაში რეალურად არსებულ ერთმანეთთან მოხდენილ შეერთებას იძლევა. სინათლისა და ჩრდილების განაწილება მეტნაკლებად ზომიერია, ხოლო ფერები თბილი, ნაზი და მიმზიდველია. ზოგან, მაგ., ყავარზე და ლოგინზე საღებავები ისე მოხდენილადაა მოსმული, რომ იგი მოზაიკურად ჩაწყობილ სადაფებს მოგვაცონებს. ამ სურათის ღირსება იმაშიც მდგომარეობს, რომ იგი, შეიძლება ითქვას, აბსოლუტურად რეალისტურია, იმ დროს, როდესაც სხვა სურათებში ნაწილობრივ ნატურალიზმიც იგრძნობა. (სურათი № 2)

სხვა ნაწარმოებს შორის 1938 წ. შალომი წერს სამ სურათს, რომლებიც თავიანთი შესრულების მანერით და, განსაკუთრებით კი, დახატული ტიპების კოსტუმების გადმოცემით ადრინდელი სურათებისაგან გამოირჩევიან. ეს სურათებია: „ებრაელი სოფდაგარი“, „სოფდაგარის ცოლი“ და „პატარძალი“. მართალია, ამ სურათებში სა-

ხეები ტექნიკურად შედარებით სუსტად და არასრულყოფილადაა წარმოდგენილი, მაგრამ ტიპაჟი მაინც ებრაულია; ხოლო ტანსაცმელი მხატვრული გემოვნებით, გასაოცარი სიზუსტითა და ორნამენტაციის ღრმა ცოდნითაა გადმოცემული.

სურ. № 2 ამულეტებით მოვაჭრე ებრაელი მისიონერი

„ებრაელი სოვდაგარი“ ჩაცმულია სადად, მაგრამ მდიდრულად. ზორდოსფერი ახალუხი, ვერცხლის ქამარი, ბუზმენტშემოვლებული ყავისფერი ჩოხა, ქამარში გაყრილი აბრეშუმის ბალდადი, რომლის ბოლო ჩოხიდან მოჩანს, წვეტიანი წაღები და ბოლოს სოვდაგარის ხელში დაჰახასიათებელი როკიანი ჯოხი — ამ კაცის სოციალურ სახესა და ეკონომიურ სიძლიერეს გაგრძნობინებთ.

„სოვდაგარის ცოლისა“ და „პატარძლის“ მორთულობიდან, ახალციხის ებრაელთა წარსული საუკუნის, შეძლებული ფენის მდიდრული ტანსაცმელი და სამკაული გეცემთ თვალში: თავისი ნიშანდობლივი ორნამენტების დაცვით, გულმოდგინედ და მოხდენილად დახატული ოქროკაბის ზუბუნი (ზედატანსაცმელი) და მისი ოქრომ-

კედით მოვარაყებული სახელოები, მხრებზე წამოსხმული გამკვირვალე და ჰაეროვანი ჩიქილა, ჩვეულების მიხედვით ხელში დაკავებული „მწვანე ბაღდადი“, ყელზე შემოხვეული ფურფულებიანი (ფი-

სურ. № პატარაძალი

ფინებიანი) ხილაბნდი, დეტალურად გამოკვეთილი საყურეები და გულმკერდზე დაკიდებული ბოღმალი და კირმეციები (ოქროს ყელსაბაში), ვერცხლის მდიდრული სარტყელი, ფირუხის, ძვირფასი ლალისა და ზურმუხტის ბეჭდები, ბუზმენტშემოვლებული წითელი ქოშები, კრელი, მაგრამ ნაზი, ორნამენტოვანი აბრეშუმის წინდები,— მხატვრული ოსტატობით შესრულების გარდა, ეთნოგრაფიისა და

კოსტუმის ისტორიკოსისათვისაც მდიდარსა და ძვირფას მასალას წარმოადგენს.

თუ ამ ორი ქალის მორთულობას ერთმანეთს შევადარებთ პატარძლის კოსტუმი უფრო გულმოდგინედ და დეტალურადაა დამუშავებული. ამავე დროს მხატვარი მათი ჰასაკობრივი და საზოგადოებრივი მდგომარეობის მიხედვით გარკვეულ, მოფიქრებულ, სტილს იცავს: თავისი მორთულობის მუქი ფერებით, სოფდაგრის ცოლი მძიმეა, დარბაისელი; პატარძალი კი—ღია და ნაზი ფერებით—მსუბუქი, ჰაეროვანი. (სურათი № 3)

უკანასკნელად განხილული ოთხი სურათიდან პირდაპირ გასაოცარი ხდება, რომ შალომი ძალიან მოკლე ხანში გაიზარდა და მან, შეიძლება ითქვას, სინამდვილეს სილამაზე მიუმატა და მხატვრული გემოვნებით ორივეს შესანიშნავი შეერთება მოგვცა.

1939 წლიდან კოპოშვილმა თავისი პირველი თემა ადამიანის ცხოვრების პირველი ციკლიდან დაიწყო. მან დახატა „ბავშვის დაბადება“, სადაც მოცემულია ის მომენტი, როდესაც ახლად დაბადებულ ბავშვს ბებია ქალი გობში ჩასმას და ბანაობას უპირებს, ხოლო სამშობიარო ტკივილებისაგან განთავისუფლებული მელოგინე დამშვიდებული და მოლიმარე სახით ლოგინში წეხს. ოთახში დამსწრე ქალებიდან ერთს ბებიასთან ბავშვის გასაბანად საჭირო ლავანი მიაქვს, მეორეს ფული, მესამე—განჯინაში რალაცას ეძებს, ხოლო მეოთხეს მელოგინე ქალთან შარბათი მიაქვს. სურათზე მოცემულ ადამიანებში და საგნებშია ცხატანთან დაკავშირებული ენთოგრაფიული მომენტები თითქმის ზუსტადაა დაცული. აქ მაყურებელი ხედავს, თუ როგორაა განლაგებული საგნები და რა ავეჯს ხმარობს ეს ოჯახი: ფარდაგ გადაფარებული ძველებური ტახტი, რომელზედაც ლოგინია გაშლილი, ლოგინის წინ დალაგებული ბავშვის ტანსაცმელი, კედელზე მიყუდებული არშიებიანი სართაული (მუთაქის მაგიერი), იატაკზე გაშლილი ჭილობი, ბებიის მახლობლად დადგმული გობი, სპილენძის დოქი, გუგუმი, თაროზე გაწყობილი საინები, ბოთლები, იბრიხი (წყლის ჭურჭელი), განჯინის წინ კედელთან მიდგმული კიდობანი, ხოლო განჯინაში დალაგებული ქაშანური ჭურჭელი და სხვა წვრილმანი საკმაოდ თვალსაჩინოაა წარმოდგენილი.

მხატვრული ავალსაზრისით სურათი თბილი და სასიამოვნო ფერებითაა შეხამებული. სინათლისა და ჩრდილების განაწილება ბუნებრივია. ამ მხრივ უფრო საყურადღებოა ერთი შტრიხი: ბავშვის დაბადებით გამოწვეულ საერთო მზიარულებაში თითქმის მზეც მონაწილეობას იღებს და სარკმლიდან შემოჭრილ თავის თბილ სხი-

ვებს მწოლიარეს ჰყენს. ამ შტრიხით კობოშვილი, რასაკვირველია, თავისი ფუნჯის მოსმის სიძლიერეს გვიჩვენებს.

სურათს თან ახლავს ნაკლიც. ზოგიერთი უმნიშვნელო დეფექტის გარდა, მას ნაწილობრივ მოძრაობა და სიცოცხლე აკლია, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ამ სურათიდან აშკარადა ჩანს, რომ შალომი რთული ფერების დაუფლების მიჯნას მიაღწა და ამ მხრივაც უკვე წელში გაიმართა (სურ. № 4).

სურ. № 4 ბავშვის დაბადება

მეორე სურათში შალომი დაწყებულ აქმას ანვითარებს და პირველად ცდილობს ზეთის საღებავებში ბავშვის წინადასაცვეთად (მოსანათლად) სალოცავში წაყვანის მომენტი მოგვცეს. სურათის შინაარსი, ცოტად თუ ბევრად დამაკმაყოფილებელია, მაგრამ მისი მხატვრული ღირსება შედარებით სუსტია. აქ მეტნაკლებად, როგორც ზაგნებს, ისე ბუნებას და ადამიანებს ტრაფარეტის ბეჭედი აზის.

ზეთის საღებავებით დახატულ პირველ სურათს შალომი თითქოს აღმაცერად უცქერის და კვლავ აკვარელს უბრუნდება. მას მხატვრობასთან ერთად თემაც აინტერესებს. ამიტომ შალომი ახლად დაბადებულსა და მონათლულ ბავშვს თითქოს თან სდევს, რათა ბავშვის დავაუკაცებისას მისი ცხოვრების ერთერთი საუკეთესო მომენტი ტილოზე გადაიტანოს. ეს მომენტი ქორწინებაა. ამიტომ არის, რომ

საქორწინო თემაზე შალომი ხუთ სურათსა წერს: 1. „შაქარ-პურის გატანა“ (ნიშნობა), 2. „ჯეიზი“—მზითვების აღწერა, 3. „საპატარძლო კაბის დაჭრა“, 4. „პატარძლის წაყვანა აბანოში“, 5. „აჯლა“.

„შაქარ-პურის გატანა“, შალომის სურათებისათვის დამახასიათებელი ყოფისა და ნივთების გადმოცემის ჩვეულებრივი მოვლენაა. საპატარძლოს მშობლების ბინაში, სადაც მოციქულის მიერ „სიტყვის გამოტანის“ შემდეგ, ნეფის მშობლები მოსულან, საზეიმო განწყობილებაა. სპეციალურად გაშლილ მაგიდაზე ორი ნაზუქი და მოზრდილი თავი შაქარი გამოიყოფა. შაქრის რელიგიური მოხაზულობით მხატვარს სურს, რომ მაყურებელს შაქრის მნიშვნელობა გააგებინოს. მომქმედ პირთა მოძრაობის შესახებ შეიძლება ითქვას, რომ სტუმრების მოპატიჟებისას როდესაც ოჯახის ერთი წევრის ხელების მოძრაობა ნაკლებ დამაჯერებელ და უფრო საცეკვაოდ გაშლილ ხელებს მოგვაგონებს, კარგ პოზაში მოცემული ნეფის მამა, თავის დამახასიათებელ ქესტს, წვევრებზე ხელის მოკიდებას, ბუნებრივად ამჟღავნებს.

„ჯეიზი“ ხალხისა და სამზითვო საგნების ურთიერთ დამოკიდებულებასა და კავშირს წარმოადგენს. მზითვების ექსპოზიციის მხრივ იგი თავისებური მზითვის წიგნია იმ განსხვავებით, რომ მზითვის წიგნში მკვდარი ასოებით ჩაწერილი საგნები აქ ცოცხლდებიან. მაყურებელს შეუძლია არა მარტო წარმოიდგინოს, არამედ გადათვალოს კიდეც ის, თუ რა რაოდენობის, როგორი მასალისა და ხარისხის საგნები გაჰყვა შალომის მიერ ნაგულისხმევ პატარძალს.

სურათში მომქმედ პირთა განრიგება და მოძრაობა ბუნებრივი და დინამიკურია: მრგვალი მაგიდის წინ ფეხმოკეცილი ხახამი დაწერილი მზითვების სიას კითხულობს, პატარძლის მამა, დამსწრე ხალხს, დარბაისლური სიღრნჯით, ხახმის მიერ ამოკითხულ მზითვებს უჩვენებს, დიასახლისს, ნეფე-პატარძლის დასალოცად, არაყი შემოაქვს. კუთხეში მიმდგარი ქალები კი ცნობისმოყვარეობით მზითვებს ათვალისწინებენ და ერთმანეთში ჩურჩულობენ; გარდა ამისა, აქ კარგადაა შესრულებული მამაკაცის კოსტუმი და მისი ნაირსახეობა; უფრო შესანიშნავია ხალიჩის ქარგა. ეს სურათი, რატომღაც, ზოგიერთი უმნიშვნელო ნაკლოვანებიდან დაზღვეული არაა, მაგრამ საერთოდ, ამ ნაწარმოებიდან ჩანს, რომ შალომი ზეთის საღებავებსაც დაეუფლება. (სურ. № 5)

მესამე სურათში „საპატარძლო კაბის დაჭრა“ მიმდინარეობს. კაბის დაჭრაზე დამსწრე ქალთა მზიარული და საზეიმო განწყობი-

ლების გარდა, მრგვალ მაგიდაზე გაშლილი ყვავილებიანი საკაბე მატერია, რომელსაც ოსტატი ქალი მაკრატელს ჟურის, ბუნებრივად და თვალსაჩინოდაა დახატული.

სურ. № 5 ჯეიზი

კაბის დამზადების შემდეგ საპატარძლო აბანოში მიჰყავთ. აბანოში ქალის წაყვანის ამ საინტერესო წეს-ჩვეულებას შალომის ფუნჯი მოხდენილად გადმოგვცემს: ახალციხის ებრაელთა უბნის ერთი მოსახლელიდან გამოდის პროცესია, რომელსაც აშუღლები საზისა და კიანურის დაკვრით წინ მიუძღვიან. მათ შემდეგ პატარა ბიჭებს საბანაო ჭურჭელი და ბოხჩაში გამოკრული სანოვაცე მიაქვთ. ამათ მოჰყვება პატარძლის დობილებისა და ნათესაების მთელი ამალა. მიმავალ ქალებს, რომელთა შორის თავისი სიკეკლუცით პატარძალი გამოირჩევა, მრავალფეროვანი ჩარჩაფები (მანდილები) აქვთ წამოსხმული და სახეები ნახევრად უჩანთ. კიანურისა და საზის ხმაზე უბნის მცხოვრებნი სახლებიდან გამოსულან და პროცესიას შესცქერაან.

ზოგიერთი უმნიშვნელო ნაკლის გარდა (მაგ., ორი ბოძის დადება, ქვების დაყრა და სხვა), სურათი თავისი დინამიკურობით და მხატვრული სილამაზით მიმზიდველია.

7. საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნ. მუზეუმის შრომები, ტ. II.

ქორწინების სამზადისის ყველა ამ მომენტების დამთავრებას წარმოადგენს „აჯლა“, სადაც კარგად მოფიქრებული კომპოზიციის გარდა, ნოყიერი და ცვრიანი საღებავები თამამად და გაბედულადაა გამოყენებული. ამ სურათში შალომმა პირველად სცადა ოთახის ხელოვნური გაშუქება (ლამფის შუქზე ჩვენება) და ეს ცდა დასძლია კიდევ, მაგრამ, რამდენადაც ლამფის სინათლე კარგადაა გაკეთებული, ამდენადვე სანთლების შუქი არაბუნებრივია და ცულ შთაბეჭდილებას ტოვებს. (სურ. № 6).

სურ. № 6.

აჯლა

საქორწინო თემის დამთავრების შემდეგ, შალომის მიერ დახატულ ორ სურათში მოცემულია ახალციხელი ებრაელი ქალების „ცეკვა“, და „საივო“ (ფერხული). ამ ორ სურათში ქალის ტანსაცმლისა და სამკაულის მდიდარი ასორტიმენტია ასახული. პირველი სურათი („ცეკვა“) ღიაფერებშია მოცემული, მეორე („საივო“) — მუქ, ნოყიერ ფერებში. მოცეკვავეთა ცოცხალი მიმოხერა და ზოგი მათგანის გამოკვეთილი, მოლიმარე სახე კარგადაა დამუშავებული. ცეკვა-თამაშში მონაწილე ახალგაზრდობას ლეჩაქები აქვს მოსხმული, მანდილოსნებს კი — ჩარჩაფები. ცეკვას მამაკაცები და ბავშვებიც ეს-

წერებიან, მაგრამ, როგორც წესი, ისინი განზე არიან გამდგარნი. პირველი პლანი ორივე სურათში უკეთესადაა მოხაზული, მეორე პლანში კი (განსაკუთრებით „ცეკვა“) ტრაფარეტი და შტამპი იგრძნობა. საერთოდ „საიფო“ „ცეკვასთან“ შედარებით უკეთესად გამოიყურება.

1939 წ. დახატული სხვა სურათებიდან შედარებით მეტ ყურადღებას იპყრობს (ზოგი შინაარსით, ზოგი მხატვრობით) „ჭორიკანა ქალები“, „ქარავანი“, ათარა“, (ცოდვების მონანიების ერთი მომენტი), „სუქა“, (ქოხი) „ღვაცატნიკი“ (ვაჭარი) და სხვა.

„ჭორიკანა ქალები“, თავისი თემატიკით ეს საინტერესო ყოფითი მოვლენა, შალომმა შინაარსიან და მშვენიერად შესრულებულ მხატვრულ სურათში მოგვცა. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ამ თემაში მხატვარი ცალკე სოციალური ელემენტების შრომასთან დამოკიდებულების თვალსაზრისსაც გადმოგვცემს. ამ მხრივ შალომის ეს იდეა მისაბადი და სამაგალითოა. სურათის შინაარსი ასეთია: მდიდართა წრიდან გამოსული ორი უსაქმო ქალი ებრაელთა უბანში მიდის. გზად გავლისას ისინი ამჩნევენ სახლის წინ კილობზე მჯდარ მომუშავე ღარიბ ქალებს, რომელთა მუშაობა ამ უქნარების საქორაო საგნად იქცევა.

სხარტად ხაზგასმული შინაარსის გარდა, სურათი თავისი მხატვრული ღირსებითაც შალომის ყველაზე საუკეთესო ნაწარმოებთა გვერდით შეიძლება მოთავსდეს. თუ ზოგიერთ სხვა სურათებს ზედმეტი დატვირთულობა, ნატურალიზმის ელემენტები, ყალბის პრიმიტიული მოსმა, უხეში ფერები, ზოგჯერ არაბუნებრივი ჩრდილი და ნაოკი ემჩნევათ, აქ ეს ნაკლი თითქმის დაძლეულია, მეტნაკლები არაუფროა და სურათი მთლიანად რეალისტურია. (სურ. № 7).

შალომს თავის ცხოვრებაში არაერთხელ უნახია ქარავანი. ამიტომ მან სცადა მეხსიერებაში ჩარჩენილი შთაბეჭდილების გაცოცხლება და ტილოზე გადატანა. სურათზე მოცემული გარემო სამცხის პეიზაჟს მოგვაგონებს. ახალციხეში მიმავალი ორი გზა აქ ერთმანეთს ხვდება. წინა პლანში, ერთ გზაზე, საქონლით დატვირთული ცხენების ქარავანი მიდის, რომელსაც შეიარაღებული ქარავანბაში (ქარავნის მეთაური), ჩალვადრები და ვაჭარი მიჰყვებიან. მის გვერდით, ალბათ ადგილის შესავსებად, დახატულია ცხვრის ფარა, რომელიც შედარებით სუსტადაა შესრულებული. მეორე გზაზე ერთ მწყრივად წყობილი აქლემების ქარავანი მიდის. ამ ორი გზის ჩვენებით მხატვარმა ერთ ტილოზე ცხენების ქარავანიც გვიჩვენა და აქლემებისაც. საერთოდ „ქარავანი“ მაყურებელზე კარგ შთაბეჭდილებას ტოვებს.

ვაჭრობასთან დაკავშირებით, შალომი ხატავს კიდევ „ბაზარს“ ახალციხეში, და სამხედრო მოსამსახურეებში მოვაჭრე „ღვაცატნიკს“ თავისი მოჯამაგირით.

„ბაზარი“ — სხვადასხვა სახის საქონლით მოვაჭრე დუქნებისა და ვაჭრების ერთგვარი გალერეიაა. ამ სურათს, შეიძლება ითქვას, საჭირო მოძრაობა და სიცოცხლე აკლია. სამაგიეროდ ყურადღების ღირსია ზოგიერთი კარგად გადმოცემული ადგილი. მაგ., იმდროის ვაჭრობისათვის დამახასიათებელი მომენტი, — „ბიჭის“ (ნოკრის) მიერ მალაზიაში მუშტრების მიწვევა, და გარდა ამისა, სავაჭროდ ჩამოსული აჭარლის ტიპი თავისი კოსტუმით.

სურ. № 7. ჭორიკანა ქალები

მეორე სურათში „დვაცატნიკი და მისი მოჯამაგირე“ მხატვარი „გამოდის“ ებრაელთა-კვარტალიდან და სურათის საერთო ფონად სხვა კუთხეს იღებს. აქ ნაგებობა და პეიზაჟი ადამიანებთან შედარებით უკეთ გამოიყურება. კარგადაა მოცემული „დვაცატნიკის“ მედიდური გამომეტყველება, მისი მორთულობა, და მის დასაპირისპირებლად მძიმე ტვირთის ქვეშ წელში მოხრილი, ფეხშიშველი და დაღონებული „ბიჭის“ ტიპი, რომელშიაც მხატვარი, ეტყობა, თავის მოჯამაგირეობას გულისხმობს.

ამ პერიოდში დაწერილი ანტირელიგიური ხასიათის სურათები: „ათარა“, „მალკუტი“ (39 როზგის მიღება), „სუქა“ და სხვა, საკმაოდ შინაარსიანადაა მოცემული. თავისი მხატვრული ორიგინალობით მათ შორის, უფრო შესანიშნავია „სუქა“, რომლის კედლებზე ჩამოფარებული ფარდების ფერების შეხამება მოზაიკურ შთაბეჭდილებას ტოვებს; ნერგის ტოტებით დაფარულ ჭერში ჩამოკიდებული ხილი კი სურათს წარმოადგენს ელფერს აძლევს. საერთოდ ეს სურათი იმის მაჩვენებელია, რომ მხატვარს სხვადასხვა ჟანრით შეუძლია თავისი ნიჭი გამოამჟღავნოს.

არ იფარგლება რა მხოლოდ საქ. ებრაელთა ყოფა-ცხოვრების ჩარჩოებით, შალომი ხატავს აგრეთვე მეფის რუსეთში ებრაელთა შევიწროების ზოგიერთ მომენტსაც: პირველ სურათში-„დარბევა“ მოცემულია ებრაელის სახლი, სადაც გამხეცებული შავრაზმელები ამტვრევენ და ანადგურებენ სახლის ნივთებს და ხოცავენ ოჯახის წევრებს, ხოლო მეორე სურათში „დარბევის შემდეგ“ დარბევისგან გაქცეული ებრაელები ტყეში იმალებიან.

სურ. № 8. კოლმეურნეები მუშაობის დროს

შალომი მარტო ძველი ყოფა-ცხოვრების გადმოცემით არ ისაზღვრება, მას სურს ებრაელთა ძირითადი მასის წარსულ, დაბეჩავე-

ბულ მდგომარეობას კოლმეურნე ებრაელთა დღევანდელი შრომა და შეძლებული ცხოვრება დაუპირისპიროს. ამ თემას იგი სამ სურათს უძღვნის: 1. „კოლმეურნეები მუშაობის დროს“, (სურ. № 8) 2. „კოლმეურნე ცოლქმარი სამუშაოდან ბრუნდებიან“ და 3. „კოლმეურნეთა მიერ მოსავლის ჩაბარება“. (ეს უკანასკნელი დაწერილია 1940 წ.) ნახატებში ზოგიერთი დეტალები კარგადაა გადმოცემული; წარმოდგენილი ტიპებიც თავიანთი ჯანსაღი და მხნე გამოხედვით, ჩაცმულობითა და მოქმედებით, შალომის მიერ დახატული ძველი ტიპებისაგან ძირითადად განსხვავდებიან, მაგრამ საერთოდ ამ სურათებში, განსაკუთრებით კი ებრაელთა დარბევის თემაზე დაწერილ სურათში, საღებავების მოხერხებული და გაბედული გამოყენება და სინამდვილის მხატვრულ სახეებში გადმოცემა, შეიძლება ითქვას, მთლიანად ვერაა დაძლეული.

ამის მიზეზი კი უმთავრესად იმაში უნდა ვეძიოთ, რომ ეს მომენტები შალომის უშუალო კერეების ობიექტები არ ყოფილა და ამდენად იმის დახატვა, რაც მას თვალთ არ უნახია, ნაკლებ ეხერხება.

1940 წლის პირველ ნახევარში შალომი ხანგამოშვებით ავადმყოფობდა, მაგრამ მან რამდენიმე საინტერესო სურათი მაინც დაწერა. დაწერილი სურათებიდან საყურადღებოა „ახალციხის ებრაელთა კვარტალი“, „მდიდარი ებრაელის ცოლის აბანოში წასვლა“, „ფაღალაზე აყვანა“, „ქაფარის დაკვლა“, „ფინჯრაობა“, „ფეოდალების მიერ ყმა-ებრაელების გაყიდვა“, „ნეფე“ და სხვა.

„ებრაელთა კვარტალი ახალციხეში“ თავისი კოლორიტით, ერთმანეთზე ჯაჭვივით გადაბმულ ქოხმახებით და მიწური სახლებით კარგად მოფიქრებულ, საამო და მიმზიდველ ფერებში გამოსახულ სინამდვილის პირს შეიცავს. აულის მსგავს უბანში თავისი სიდიდით და კეთილმოწყობით მხოლოდ სინაგოგის ორი შენობა გამოირჩევა. ამით მხატვარი მნახველის ყურადღებას ამახვილებს იმ გარემოებაზე, რომ ღარიბი ებრაელობა ქოხმახებში ცხოვრობდა, მათი ნაშრომი კაპიციტებით კი საუკეთესო სინაგოგები შენდებოდა.

აკვარელით შესრულებულ სურათში: „მდიდარი ებრაელის ცოლი მიდის აბანოში“, მხატვარი ცალკე სოციალური ფენების საინტერესო დაპირისპირებას იძლევა.

სურათის საერთოდ ღია ფერები და ზოგიერთ ადრე დაწერილ ნახატების გარემოს აქაც მონოტონური განმეორება, შეიძლება ითქვას, ნაკლებად მიმზიდველია. მაგრამ მიუხედავად ამი-

სა, სურათის სუფთა ტონი, კარგად შეკრული კომპოზიცია და ტიპურ გარემოცვაში ადამიანებისა და მათი მოქმედების ცოცხალი წარმოდგენა, მნახველის დიდ ყურადღებას იქცევს. პირველ პლანზე ძვირფას ტანსაცმელში გაპოწყობილი მდიდარი ებრაელის ცოლი, რომელსაც თავისი მოსამსახურე ქალი და ზურგზე ქებაწამოკიდებული-

სურ. № 9. მდიდარი ებრაელის ცოლი მიდის აბანოში

ლი მოჯამაგირე მიჰყვება, ამაყად და მედიდურად მიიბიჯებს. მათ გვერდით წარმოდგენილი ღარიბი ებრაელი ქალი თავისი ნაღვლიანი გამომეტყველებით, მდიდარ ქალს, თითქოს შურისთვალთ შეჰყურებს, მისი ფეხშიშველი პატარა ბიჭი კი, თითქოს, ქალის მოჯამაგირეს შეჰნატრის. საერთოდ, როგორც მათი, ისე გზად მიმავალი სხვა ტიპების საინტერესო მომენტში დაქერა და გადმოცემა მაყურებელს თვალში უფარდება. (სურ. № 9)

ყოფითი თემიდან ფერადი ფანქრებით დახატული სურათი „ფინჯრაობა“ მხატვრის სუფთა და ფაქიზი სტილის სანიმუშო ილუსტრაციას იძლევა. აქ მხატვრის მიერ აღებული ორივე პლანი, როგორც „ფინჯრაობის“ თამაშის დროს ქალების ბუნებრივი მოძრაო-

ბა და მათი ლამაზად ჩამონაკეთული ფიგურები, ისე მახლობელი შენობები და პერსპექტივაში მოცემული სოფელი, შეიძლება ითქვას, ყოველგვარ სქემატურობას მოკლებულია.

1940 წელს დაწერილი ანტირელიგიური სურათებიდან თავი-ზი შინაარსით კარგადაა შესრულებული „ფალახაზე აყვანა“, რომელიც მელამედის მიერ თალმიდის წამების ერთ დამახასიათებელ მომენტს გადმოგვცემს. მაგრამ თავისი მხატვრული ღირსებით და კარგად მოფიქრებული კომპოზიციით მეორე სურათი, ხახმის მიერ ქაფარის¹, ქათმების დაკლა, უკეთეს შთაბეჭდილებას ტოვებს. ამ სურათში მხატვრის მიერ დასახული რთული ამოცანა, ურთიერთ კავშირში მყოფი ორი მოვლენის (ქაფარის შემოვლებისა და ქათმის დაკვლის) ერთ ტილოზე ჩვენება მთლიანად დაძლეულია. სურათის ცენტრში სინაგოგის კედლის გვერდით კალთებგადაწეული ხახამი რელიგიური წესით ქათამს კლავს. ხახმის ერთ მხარეს რამდენიმე მამაკაცი, ქალი და ბავშვი, ქათმებით ხელში რიგში დგას, მეორე მხარეს კი შამაში და მისი დამხმარე დაკლულ ქათმებს ტომარაში აგროვებს, ხოლო სურათის სიღრმეში სახლის აივანზე, ქაფარის შემოვლების ცერემონია მიმდინარეობს. ყველა ეს მომენტები და საერთოდ სურათის სიუჟეტთან მისი კოლორიტის შეზავება ნაწარმოების ღირსებაზე ლაპარაკობს.

კარგ შთაბეჭდილებას ტოვებს ამ თემაზე დაწერილი „ბრეთის ბიბლია“, სადაც, სხვათა შორის, ქართლელი გლეხის ტიპი საუკეთესოდაა შესრულებული².

ისტორიულ თემაზე დაწერილ სურათში, „ყმა ებრაელების გაყიდვა“, მხატვარი წინა პლანის ერთ მხარეს გვაძლევს ფეოდალების მიერ გაყიდულ ყმა-ებრაელთა ჯგუფს, რომელიც საბოლოოდ ეთხოვება თავის მშობლიურ არეს და უცხო ქვეყანაში მიემგზავრება. მართალია, ის დიდი მწუხარება, რომელსაც გაყიდული ყმა თავისი კერისა და ნათესავების დაშორებისას განიცდიდა ხოლმე, სურათში ნაკლებად იგრძნობა, მაგრამ ამ ჯგუფის წინა რიგებში ოდნავ წელში მოხრილი და ნელი ნაბიჯით მიმავალი ზოგი მოხუცი-ყმის ნაღვლიანი და კმუნვარე გამოხედვა სხვა დანარჩენ გაყიდულ ყმათა საერთო ტრალედიასაც გადმოგვცემს. ხოლო სურათის მეორე მხარეს, ერთი მხრივ, კარგად მოფიქრებულ პოზაში განწყობილი ფეოდა-

¹ რელიგიურ დღესასწაულ ქიფურის წინაღმდეგ მორწმუნე ებრაელი, ცოდვების მონანიების მიზნით, ვალდებული იყო შემოეწყო ქაფარა-ქათამი ან მამალი, რითაც მას თითქმის ცოდვები შეუმსუბუქდებოდა. შემოვლებული ქათამი კი მას ხახმისათვის ან ღარიბისათვის უნდა მიეცა.

² „ბრეთის ბიბლიის“ ფოტო რეპროდუქცია გამოქვეყნებულია საქ. ებრ. ისტ.—ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომებში, ტ. I, გვ. 141.

ლები, შეძლებული თურქი ვაჭარი, თავისი ლამაზად მოჯაზმული ცხენით, ყარაულებითა და მხლებლებით, ხოლო მეორე მხრით, მათი ტიპაჟი და ეპოქის დამახასიათებელი და შესანიშნავად გადმოცემული კოსტუმები, ბუნებრივად, დამაჯერებლად და ცოცხლად გამოიყურებიან.

სურ. № 10 ყმა—ებრაელების გაყიდვა ფეოდალების მიერ

სურათის მეორე პლანისა და საერთოდ პეიზაჟის გადმოცემის მხრივ შალომმა აქ თავისი მხატვრული ნიჭი საკმაოდ გამოამჟღავნა, რადგან სურათში პარმონიულად შეხამებულ ფერებში მოცემული სოფლის საერთო ხედი, მიმავალი გზა, პატარა ხიდი და მის მახლობლად მდებარე გარემო, ფეოდალების ციხე-დრბაზი და მთელი ბუნება, შეიძლება ითქვას, ზოგიერთი კარგი პროფესიონალური მხატვრის ნამუშევარს არ ჩამოუვარდება. ამ სურათიდან პირდაპირ დაუჯერებელი ხდება, თუ ამ „უსწავლელმა“ კაცმა, როგორ შესძლო ადამიანის, ბუნებისა და ეპოქის სტილის ერთად შეზავება და მათი მხატვრულ ტილოზე გადატანა. (სურ. № 10)

დასასრულ, აღსანიშნავია შალომის მიერ უკანასკნელად დახატული ახალციხელი ებრაელი „ნეფე“. შეიძლება ითქვას, რომ ეს სურათი თავისი ორიგინალობით, მხატვრული ღირსებით, ფერების ღირიული გამმით, ტიპაჟისა და კოსტუმის ზედმიწევნით ცოცხლად

გადმოცემით შალომის შემოქმედების შენაჯამს წარმოადგენს ¹.
(სურ. № 11).

როგორც ვხედავთ, შალომის თემატიკა მრავალფეროვანია, მდიდარია. ხოლო მისი მხატვრობა-ხალხური, მარტივი და გასაგებია. სხვანაირად რომ ვთქვათ, შალომის სურათები—ეს გასაგები ენით დაწერილი წიგნია, სადაც საზოგადოების ყოფაცხოვრების იმ ზედაპირის ექსპოზიციას მოცემული, რომლის წიაღშიც ავტორი ცხოვ-

სურ. № 11 ნეფე

რობდა. ამ საინტერესო წიგნში კი ხალხის რეალური ცხოვრების სინამდვილიდან ის დამახასიათებელი მომენტებია ხაზგასმული, რა-

¹ დიდ მადლობას ვუცხადებ მხატვარ ვლადიმერ ზაალიშვილს, რომელსაც საჭირო შენიშვნები მომცა კობოშვილის სურათების განხილვისა და შეფასების დროს.

საც წლების განმავლობაში ავტორი უშუალოდ კვრეტდა და განიცდიდა. ამიტომაც რომ კობოშვილის შემოქმედებაში, განსაკუთრებით ახალციხის ებრაელთა ყოფაცხოვრების ასახვის დროს, მარტივი ხედვით დანახული და ტილოზე გადატანილი სინამდვილის მთელი და დეტალი, მეტ შემთხვევაში, ერთ სრულ და მიმზიდველ სანახაობას ქმნის.

უდიდესი რუსი მწერალი მ. გორკი ჩეხოვის მოთხრობების შესახებ წერდა: “ჩეხოვის მოთხრობებში არაფერია ისეთი, რაც სინამდვილეში არ ყოფილა. მისი ტალანტის დიდი ძალა სწორედ იმაში მდგომარეობს, რომ იგი თავისით არასოდეს არაფერს იგონებს (ხაზი ავტორისა). არ გვიხატავს მას, რაც არ არსებობს ქვეყნად...”¹ ასევე შეიძლება ითქვას შალომის შემოქმედების შესახებ, სადაც არაფერია ისეთი, რაც სინამდვილეში არ ყოფილა.

მართალია, შალომისათვის დღესაც უცნობია ფერწერის რთული ტექნიკა, მის სურათებში არაიშვიათად დარღვეულია პერსპექტივისა და პროპორციის კანონები, ზოგან ზედმეტად განმეორებულია ერთი და იგივე, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ავტორის მიერ მთავარი იდეის, საგნებისა და მოვლენების მკვეთრი მოხაზვა და იმ მომენტში დაჭერა, როდესაც ისინი თავიანთ თავს უფრო მეტად ამჟღავნებენ, რეალური სინამდვილიდან გამომდინარე, დამაკმაყოფილებელ და ზოგან საუკეთესო მხატვრულ გამოსახულებას გვაძლევენ. შალომის ფუნჯის ღირსებაც სწორედ ამაშია. ესეც რომ არ იყოს, შალომის ნახატების დიდი უმრავლესობა ეთნოგრაფიულადაც საკმაოდ ძვირფას მასალას იძლევა და მარტო ამ მხრივაც მისი შრომა პატივისცემისა და ყურადღების ღირსია.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს, რომ კობოშვილის შემოქმედებას როგორც ჟანრის, ისე კოლორიტის მხრივ ერთგვარი თავისებურება ახასიათებს. უპირველეს ყოვლისა, მისი სურათები ძირითადად რეალისტურია, ისინი უმთავრესად ახალციხის ებრაელთა ყოფას გამოხატავენ. პერსონაჟებისა და საერთოდ საგნების კონსტრუქცია თავიანთი დეტალებითურთ ისე მკვეთრადაა მოხაზული, რომ ეს სურათები სხვა ავტორების სურათებში ყოველთვის გამოიცილობიან. მათ ახასიათებთ აგრეთვე კონტრასტული და კაშკაშა ფერები, მაგრამ მათი სიკაშკაშე მაყურებელს თვალს კი არ სჭრის, არამედ, პირიქით იზიდავს კიდეც.

¹ М. Горький и А. Чехов, 1937 г., стр. 128.

როგორც ვხედავთ, შალომის შემოქმედების გზა მოკლე, მაგრამ შინაარსიანია. ამიტომ იყო, რომ პარტიამ და ხელისუფლებამ ღირსეულად შეაფასა მისი შრომა და საქართველოს განსახკომის წინადადების თანახმად საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნოგრაფიულმა მუზეუმმა 1940 წ. 20 აპრილს, მისი სურათების გამოფენა მოაწყო. გამოფენის გახსნასთან დაკავშირებულ საზეიმო სხდომაზე მოწვეულმა ამხანაგებმა (განსახკომის, ხალხური შემოქმედების კაბინეტის, პროფკავშირის, საბჭოთა კულტურული დაწესებულებისა და საწარმოების წარმომადგენელთა სახით) საუკეთესო შეფასება მისცეს შალომის სურათებს. გარდა ამისა, განსახკომმა შალომი დააჯილდოვა 3000 მან. და ქების სიგელით, პოლიტსაგანმანათლებლო მუშაკთა პროფკავშირის ცენტრალურმა გამგეობამ—საგზურით, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა—მოლბერტით და სხვა. საზეიმო სხდომის დასასრულს, შალომმა თავის სიტყვაში, სხვათა შორის, განაცხადა: „არ იფიქროთ, რომ მე მოვხუციდი და სიბერე მომეწია... პირიქით, მე სწორედ ესლა ვარ ახალგაზრდა ქაბუკი, რადგან ჩემს სიცოცხლეში არც ბავშობისას და არც ქაბუკობისას, არ განმიცდია სიხარულის ისეთი წუთები, როგორსაც დღეს, საბჭოთა ხელისუფლების პირობებში განვიცდი. მე ესლა იმდენი ენერგია შემემატა, რომ თავისუფლად შემიძლია შევეჯიბრო ახალგაზრდებს და ჩემი მუშაობით უფრო უკეთესი ნიმუშები მივსცე ჩვენს ბედნიერ მომავალ თაობას“.

მუზეუმის გამოფენის მნახველთა შორის შალომის სურათები დიდი სიმპატიით სარგებლობს, რასაც, სხვათა შორის, გამოფენის შთაბეჭდილებათა წიგნში მნახველთა ჩანაწერებიც ადასტურებენ. მაგ., 1939 წ. მოწაფეები ს. წრუწუნაშვილი, იეხისკიელაშვილი და როკეთლიშვილი წერენ: „ა/წ. 20 აპრილს ვიყავით ებრაელთა მუზეუმში. [გამოფენამ] ჩვენზე დიდი შთაბეჭდილება დასტოვა. განსაკუთრებით კი ძია შალომის ნახატებმა (ხაზი ჩვენია), იმიტომ, რომ მას ცოცხლად აქვს გადმოცემული ებრაელების ძველი ცხოვრება;“ არტელ „ჩალის ნაწარმის“ მ/მოსამსახურეთა ექსკურსიის სახელით, ერთერთი მნახველი, 1939 წ. 12 დეკემბერს წერს: ჩვენში „დიდი ინტერესი გამოიწვია განსაკუთრებით შ. კობოშვილის ნახატ-მა სურათებმა“. ხოლო 1940 წ. 19 მარტის თარიღით, ლუღის ქარხანა № 2-ის მ/მოსამსახურეთა დავალებით ერთერთი დამსწრე, სხვათა შორის, წერს: „განსაკუთრებით აღსანიშნავია მოხუცი დარაჯის შ. კობოშვილის ნახატები, რომლებმაც დიდი შთაბეჭდილება მოახდინეს ჩვენს ექსკურსანტებ შორის.“

კობოშვილის ნახატების კატალოგი

№ რიგზე	ნახატების დასახ	დახატვის წელი	ზომა	დაბატულია
1	„მოჯამაგირე ბიჭი“	1937წ.	22×30	ფანქრით
2	„ქუჩაში მოვაჭრე მეწვრილმანეები“ . .	„	27×26	„
3	„მეკურტნეები“	„	40×30	„
4	„ლილახანა“	„	40×30	„
5	„ხელსაქმე“	„	45×30	„
6	„ხერემი-ანათემა“	1938	50×40	აკვარელით
7	„მისიონერის მიერ ბავშვების კურთხევა“ .	„	40×32	„
8	„აგყალა“	„	50×40	„
9	„ფულის განაწილება აგყალის შემდეგ“ .	„	30×25	„
10	„მიკვე“	„	40×25	„
11	„მიკვეში დაავადებული ქალი ექიმბაშთან“	„	28×20	„
12	„ფურიმი“	„	60×45	„
13	„ბატონების წამლობა“	„	35×30	„
14	„ავადმყოფი ბავშვი ექიმბაშთან“ . . .	„	35×30	„
15	„ებრაელთა კვარტალი“ (ახალციხე) . .	„	65×43	„
16	„პატარძალი“	„	30×40	„
17	„ებრაელი სოვდაგარი“	„	20×30	„
18	„სოვდაგარის ცოლი“	„	20×30	„
19	„ამულეტებით მოვაჭრე მისიონერი“ . .	„	20×23	„
20	„ბავშვის დაბადება“	1939	55×40	„
21	„ბავშვის წინადასაცვეთად წაყვანა“ . .	„	50×40	ზეთით
22	„შაქარ-პურის გატანა“	„	43×33	აკვარელით
23	„ჯეიზი“	„	55×45	ზეთით
24	„კაბის დაჭრა საპატარძლოსათვის“ . .	„	50×40	აკვარელით
25	„პატარძლის წაყვანა აბანოში“	„	50×40	„
26	„აჯლა“	„	60×45	ზეთით
27	„მალკუტი“	„	30×40	აკვარელით
28	„ათარა“	„	30×40	„
29	„სიმხატ-თორის დღესასწაული“	„	45×40	„
30	„სუჟა“	„	48×35	„

№ რიგზე	ნახატების სახელწოდება	დაწყების დრო	ზომა	დანატულია
31	„ებრაელთა დარბევა“	„	65×45	„
32	„დარბევის შემდეგ“	„	65×45	„
33	„ტყის მცველები“	„	55×43	ზეთით
34	„კოლმეურნეები მუშაობის დროს“ . . .	„	70×50	„
35	„კოლმეურნე ცოლქმარი მუშაობიდან ბრუნდებიან“	„	60×45	ზეთით
36	„კორიკანა ქალები“	1939	40×45	აკვარელით
37	„საივო“ (ფერხული)	„	60×50	„
38	„ცეკვა“	„	55×40	„
39	„ქარაგანი“	„	67×50	ზეთით
40	„დვაცატნიკი“	„	40×48	აკვარელით
41	„ბაზარი ახალციხეში“	„	50×40	„
42	„ებრაელთა კვარტალი“ (ახალციხე) . .	1940	40×30	„
43	„მდიდარი ებრაელის ცოლი მიდის აბანოში“	„	56×40	„
44	„ფინჯრაობა“	„	50×40	ფანქრით
45	„ფალახაზე აყვანა“	„	100×70	ზეთით
46	„ქათმის დაკვლა რიტუალური წესით“ .	„	100×70	„
47	„ბრეთის ბიბლია“	„	60×40	აკვარელით
48	„კოლმეურნეების მიერ მოსავლის ჩა- ბარება“	„	100×75	ზეთით
49	„ყმა-ებრაელების გაყიდვა ფეოდალების მიერ“	„	100×70	„
50	„ნეფე“	„	30×50	აკვარელით

შენიშვნა: ზეთით შესრულებული სურათები დანატულია ტილოზე, ფანქრით და აკვარელით — ქაღალდზე.

აღნიშნული სურათები დაცულია საქ. ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში, ხოლო ორი მათგანი: „ფალახაზე აყვანა“ და „ქათმის დაკვლა რიტუალური წესით“ — საქ. ანტირელიგიურ მუზეუმში.

А. К Р И Х Е Л И.

СТЕЛА С ЕВРЕЙСКОЙ НАДПИСЬЮ, НАЙДЕННАЯ В МЦХЕТА.

В октябре 1938 г., в г. Мцхета, на бывшем Самтаврском кладбище, при закладке фундамента для ветеринарной амбулатории, рабочими случайно были найдены, на расстоянии полутора метра друг от друга, две надгробные надписи: одна на греческом языке, а другая на еврейском, с изображениями: кувшина, чаши и хлеба. Греческая надпись прочитана проф. С. Каухчишвили,¹ а еврейская—доцентом Тбилисского Госунта им. Сталина Г. Церетели (И. Я. И. и М. К. им. акад. Н. Марра, V—VI, 1940 г., стр. 419—425).

Следует отметить, что эти вновь найденные надгробные надписи обнаружены, приблизительно, в том же участке, где в 1872 г., при археологических раскопках, под руководством Ф. Байерна, было открыто множество гробов, вроде каменных ящиков, и найдено много археологических древностей, в том числе надгробный камень с еврейской надписью. (См. Байерн, *Zeitschrift für Ethnographie von Bastian und Hartmann*, Bd. IV, 1872 г., стр. 168—186, 231—248 и 268—288; его же, *Ausgrabungen auf dem Leihenfelde von Samtawro*, Wien, 1874 г., стр. 62—66.)

Относительно содержания этой последней надписи и датировки ее см. проф. Д. Хвольсона: „Сборник еврейских надписей, содержащий надгробные надписи из Крыма и надгробные и другие надписи из иных мест“. Спб, 1884 г., стр. 129—133, а также сообщение И. Черного в газете „Кавказ“, 5 января 1875 г., № 2; „Копия с письма в Общество любителей кавказской археологии;“ его-же „Копия с второго письма“, газ. „Кавказ“,

---

¹ Но доклад его до сих пор не опубликован.

29 января 1875 г. Хвольсон, основываясь на палеографических признаках и на имени „Гурк“, относит эту надпись к IV—V веку н. э. (Хвольсон, указ. книга, стр. 131).

Вновь найденный надгробный камень лежал внутри каменного могильного ящика. Кроме камня в могиле найдены кости погребенного и несколько кусков глиняных сосудов. Подробности расположения камня трудно установить, поскольку во время осмотра его он был уже вырыт и лежал на два метра в стороне от погребения. По рассказу рабочего Бигонашвили, камень при его обнаружении одним концом опирался вниз, а другим был прислонен к северной стенке аклдамы, в направлении к северо-восточному углу погребения. Такое расположение камня наводит на мысль, что могильная крыша (каменная плита) была разбита и затем этот камень оказался внутри могилы.

Через 5 дней камень был доставлен в Историко-этнографический Музей евреев Грузии и после очищения надписи от грязи, было установлено, что надпись в пяти строках, помещена на плите, а ниже ее находится изображения: кувшина, чаши и хлеба.

Фотокопия памятника была послана в Москву и Ленинград, в Институт Востоковедения и в другие научные учреждения.

Первые 3 строки и последняя 5-ая строка вполне сохранились, их буквы рельефны, а 4-ая строка повреждена. Научные работники музея и аспирант Госунта Грузии тов. М. Мамиствалишвили сейчас-же приступили к разбору текста. Через несколько дней были представлены два варианта, причем первые 3 строки (за исключением второго слова 3-ей строки ᲙᲗᲗ) и последняя 5-ая строка надписи почти полностью совпадали по обоим вариантам; спорными оказались частично 3-я и 4-я строки, почему дополнительно обратились с запросом к Институту Востоковедения и лично к акад. Коковцеву, через научного работника Института Востоковедения тов. Бенднера.

Представленный т. Г. Церетели особый вариант был также обсужден на совещании научных работников Музея, и в результате было установлено, что спорные места (3-я и 4-я стро-

Рис. № 1. Надгробный камень, найденный в 1938 г. в Мухета
8. საქ. ებრაელთა ისტ.-ენთ. მუზეუმის შრომები, ტ. II.

ки) также остались не решенными.¹ Спустя некоторое время из Института Востоковедения было получено Музеем письмо о расшифровке спорных слов. Об этом было сообщено Г. Церетели, который, в свою очередь (как видно из его статьи), запросил акад. Коковцева и затем выразил свое согласие на внесенные изменения в читке надписи.

Содержание надписи, по опубликованному варианту Г. Церетели, гласит:

1. הרן קברה יוסף
2. בר האזן (?) רכור
3. לטב ואף שלום
4. אחיו רכור
5. בשלמה

1. Это могила (есть) Иосифа,
2. Бар Газана (?); да будет (он) упомянут
3. В добро; а также Шаллума,
4. Его брат, да будет упомянут (он)
5. С миром.

Первая строка надписи прочитана правильно и не вызывает сомнения.

Вторая строка—первое ее слово בר, также прочитано правильно.

Второе слово האזן, означающее имя отца Иосифа, Г. Церетели ставит под сомнение и вместе с тем выдвигает несколько вариантов: האזן, האזן, האזן, האזן и др., в резюме дает преимущество האזן и утверждает, что это имя не еврейского, а, вероятно, местного происхождения.

В действительности, это имя האזן, происходит от довольно распространенного в древности имени יאזניר, означающего „Ягу слушает“. Оно упоминается во II книге Царств (гл. XXV, 23), при указании должности чиновника, подчиненного вавилонскому губернатору, после 586 года до нашей эры. У пророка Иеремии (гл. XI, 8) имя того же самого человека

¹ По первому варианту читка текста надписи 3-й и 4-й строк была иная, и Г. Церетели считал, что надгробный камень посвящен одному погребенному, а не двум, как это предлагается по его последнему варианту (см. Г. Церетели, указ. книга, стр. 419—425).

читается как זַנְיָה . Полная форма этого же самого имени встречается в Лахишских письмах (Harry Torczyner, „The lachish letters“, Нью-Йорк, 1938 г., стр. 24—27 и др.)

В первой Лахишской надписи упомянутое имя встречается во 2-ой и 3-ей строках; в одном случае—как личное имя „Иазаниагу сын Тобишалема“, а в другом—как отчество „Хагаб—сын Иазаниагу“.

У Иеремии (гл. XXXXII, I) „Иазаниагу, сын Гошиага“ появляется в такой же транскрипции; но у 70 толковников и в масоретском еврейском тексте, (гл. XXXXIII, 2) זַנְיָה стоит вместо זַנְיָה . Это имя также встречается у Иезекиеля (гл. VIII, II) как имя сына Шофана, упомянутого под 592—591 годом до н. э., в качестве чиновника в Иерусалиме.

Об употреблении имени Иазаниагу в надписях на еврейских печатях см. Диринжер¹. Имя זַנְיָה встречается также в Элефантине,²) Коули, стр. 52, 14, 17³.

У Неемии (гл. X, 10) значится: „Левиты: Иисус сын Азании“ (сравн. также Азания в Элефантине и Азания у Коули, стр. 12, 8, 18, 6).

Вышеприведенными источниками имя Иазаниагу можно представить в следующих видах: $\text{זַנְיָה זַנְיָה זַנְיָה}$.

Корень этого имени во всех случаях זַן , что значит: „слушать, внимать“. Первые три формы его несомненно древнейшие, а последняя—более поздняя и сокращенная.

Доказательством того, что имя полной формы древнее, а употребление того же имени в сокращенной форме более позднего периода, служит недавно открытое в Лахише множество образцов древней письменности; это известные „Письма из Лахиша“. В одном из писем упомянуто имя זַנְיָה זַנְיָה (Дар Ягве). Это имя было также первоначальным именем царя Седеки, II кн. Царств (гл. XXIV, 17). Тоже самое имя, читаемое זַנְיָה , встречается позже, (сравн.: Ездры, гл. X, 26; Неемии гл. XI, 17 и след.). В Элефантине же приводится только более краткое имя זַנְיָה .

Под влиянием других народностей на личные еврейские имена, изменения в них происходили в большом размере⁴. Так,

¹ Diringier, Le iscrizione antiche ebraiche palestinese...стр. 181—229.

² И. Волков. Арамейские документы иудейской колонии на Элефантине, Москва, 1915 г.

³ Гарри Торчинер. Указ. кн., стр. 24.

⁴ Ibid., стр. 24.

имя иудейского царя Хизкияг (у), приводимое в библии два раза в форме חִזְקִיָּא, семь раз в форме חִזְקִיָּה, 38 раз в форме חִזְקִיָּהוּ и 66 раз в форме חִזְקִיָּהוּ, обычно дается в ассирийских надписях Санхериба, в виде: 1) Ха-за-ки-а-а-у, 2) Ха-за-ки-а-у, 3) Ха-за-ки-у и, наконец, как исключение, в более краткой форме Ха-за-ки-я (а)... Эту форму можно рассматривать, как подвергнувшуюся ассирийскому влиянию, переделанную ассирийским писцом, который усмотрел в окончании (у) (излишнюю) гласную, выходящую тогда из употребления аккадского (ассиро-вавилонского) номинатива¹.

Как видно из вышеуказанного примера, первоначальное חִזְקִיָּהוּ в краткой форме получилось חִזְקִיָּה, т. е. ך в начале и ך в конце; оно затем вышло из употребления, и в ассирийских надписях вместо Иехизкиагу — мы имеем Хзакиау и т. д.

Как пример сокращения имен, заслуживает также внимание довольно распространенное имя חֲנַנִּי, которое происходит от חֲנַנְיָהוּ; но сокращенная форма не происходит непосредственно от חֲנַנְיָהוּ, а от חֲנַנִּי, т. е. сперва мы имеем исчезновение ה, а потом ך и ך; также как: חֲנַנִּי, חֲנַנִּי, חֲנַנִּי.

На вопрос, когда произошли эти изменения древних форм, существуют различные мнения. Хвольсон² считает, что это сделано не в определенное какое либо время и не какую либо определенную школу, а древние формы изменялись мало по малу. При этом многое зависело также и от воззрений, знания, характера и педантизма переписчика.

Постепенное устранение из личных имен имени бога Ягве, Грец³ объясняет следующим образом: „полное имя не могло быть приводимо в надписях, так как считалось преступлением писать имя бога... допускаемое только в священном писании“.

Гарри Торчинер (указ. кн., стр. 25) применение полных форм имен и их сокращения объясняет тем, что „как выговор иудейских имен в библии отчасти изменился в порядке более позднего развития под арамейским влиянием, точно также некоторые северо-израильские имена попали в иудейскую библию в измененном произношении“; он же указывает, что полная

¹ Ibid. Стр. 24, 25.

² Указ кн., стр. 76.

³ История евреев, т. IV, стр. 551.

форма имен была в исключительном употреблении, во всяком случае в Иудее до изгнания, а краткая обязана своим возникновением арамейскому влиянию.

Более правильным объяснением причин изменений древних форм мы считаем определение Гарри Торчинера: евреи, как находившиеся под влиянием арамейцев, сокращали по арамейски и свои имена.

Кроме того, и от переписчика также зависело и употребление древних форм и изменение их по собственному усмотрению.

Имя, употребленное в нашей надписи, יאָנִיר , мы полагаем происходящим от первоначальной формы יאָנִירִי , впоследствии, как выше указано, приведенной в краткую форму יאָנִיר . Что касается того, что в надписи мы имеем י и א , то в данном случае мы должны были ожидать в префиксе י , что обозначало бы тоже самое, что и יאָנִיר („Ягве слушает“) и возможно, что י тоже заменяет; например יָגוּ — („Ягу, знающий“) как видим י сокращено из יָגוּר . אָחִירִי („Мой брат Ягу“) רִי заменяет יָגוּר . נִרִי („Мой свет Ягу“); тут мы имеем только י и т. д.

В раввинской литературе очень часто встречаются имена יִסָּא и יִסָּי , и притом всегда в этой сокращенной форме; последнее имя сократилось даже еще в יָסִי и יָסָא ; и в нашей надписи, если имеем сокращенное יאָנִיר от יאָנִירִי , как יָסָא от יָסָי , то это вполне естественно, также как и от имени יְהוֹאָחָז в полной форме получилось краткое אָחָז и т. д.

Последнее слово 2-й строки רְכוּר , которое имеет корень еврейский זָכַר , арамейский רְכַר , довольно часто встречается в библии, а в Онкелосе (Таргум) это слово передается не через ר , а через י —т. е. רְכִיִר , и обозначает „помнить“, „память“. Это самое слово нередко встречается в раввинской литературе; на надгробных же памятниках, как указывает Г. Церетели, оно встречается особенно в надписях Чуфуткале, и то не на языке Талмуда, а на библейском. Д. Хвольсон¹, автор расшифровки этих надписей, для одного и того же слова, обозначенного в титуле, допускает чтение, как „ $\text{זָכוֹר לְטוֹב}=\text{זָל}$ “, или же „ לְבָרְכָה “.

¹ Указ. кн., стр. 412 и сл.

זכרונ¹; так что мы не можем сказать твердо, что мы имеем именно первое, а не последнее. В других надписях это-же самое титло (Ascoli, № 25 р., 70), цитированное Хвольсоном (стр. 423) расшифровано, как последнее (см. выше стр. 117). Таким образом приведенные Г. Церетели примеры под титлом не исчерпывающие и требуют обоснования.

Интересующее нас слово רכור встречается очень часто в пальмирских и арамейских надписях, иногда в одной надписи даже по два раза, как и רכור в нашей надписи. Открытая М. Франком, при исследовании построения храма Атаргаты и Хадада, надпись (SYRIA, т. XIX, № 2, 1938 г., стр. 145) имеет вначале „רכורנא טכא“—„в добрую память“. Эти же слова также встречаем и в пальмирских надписях, в статье Ж. Контено, под заглавием „Алтарь посвященный умершим“ (SYRIA, т. XII, 1931 г., стр. 134, 135, фиг. 14), где в начале стоит רכור טכ—„добрая память“; надпись эта относится к 159 г. н. э. Это же слово встречается у Ездры (гл. IV, 15) и у других.

Приведенные примеры явно свидетельствуют о том, что эта форма в древнее время была давно распространена и употреблялась в виде эвлогии, почему и было неуместно здесь приводить примеры под титлом, когда значущея под титлом может быть прочтено различно, как это мы видим у многих авторов.

Что касается того, что Гейгер² (по цитат. Хвольсона) говорит: „до средних веков мы не находим употребление других эвлогий“, то такое утверждение нельзя принять, ибо существующая критич. литература не дает возможности утверждать это.

Кроме того, в надгробной тортозской надписи, где эти же слова не помещены в титле, а имеются в полном виде „זכורנו לברכה“, то надо бы ожидать, что если бы это сочетание мы имели бы в титле, то следовало бы читать как זכור לטוב.

Употребление же этих слов в надписях арамейских и пальмирских, т. е. на языках родственных еврейскому (особенно Пальмира находилась под сильным еврейским влиянием: там

¹ D. Chwolson. „Hebräische grabschriften aus der Krim“. 1865 г., Спб стр. 89.

² Zeitschrift, (IV, р. 228 и сл.).

были большие еврейские колонии), говорит о том, что они древней формы. Эти-же слова в нашей надписи, повидимому, сохранились в такой-же форме.

Третья строка.

Первое слово 3-й строки прочитано правильно и имеет связь с последним словом 2-й строки. Второе слово 3-й строки, прочитанное, как $\eta\aleph$, „а также“, и в связи с этим и последнее слово שלום (личное имя)¹ и первое слово 4-й строки הוא „его брат“, нам кажется прочитанными не верно; с одной стороны—потому, что первая буква имеет форму ל ,—а последняя—форму ך ; по нашему мнению, можно прочесть как לך ; форма, ל , по своему масштабу и вверх оттянутой чертой, вполне соответствует ל . Для выяснения последней буквы этого слова, важно сравнить последнюю букву 1-й строки η с буквой, интересующей нас и прочитанной как η . Здесь сразу бросается в глаза существенная разница. Дело в том, что в первом случае она согнута на половину и имеет маленький загиб книзу, который представляет древнюю форму. (срав. с таблицей постепенного развития арамейского алфавита и происхождения и развития квадратного письма евреев)².

Третье слово 3-й строки прочитано правильно, только с той поправкой, что это не שלום , а שלום . В данном случае мы не имеем ввиду отвергнуть возможность прочесть это слово, как оно читается Церетели и как в схолии указывается, что это „Конъектура акад. Коковцева“. Дело в том, что конъектура была бы совершенно правильной, если бы текст надписи читать, как это изложено выше; поскольку-же мы выставляем новый вариант, то соответственно изменяется и оборот речи. Кроме того, очевидно, акад. Коковцев, при внесении такого вида поправок, имел ввиду, что, раз это читается как личное имя, а в большинстве случаев оно женское, то очевидно поэтому так он и предложил прочесть это слово, как это читается у Церетели.

¹ По варианту Г. Церетели.

² Б. Шиндер. „Иллюстрир. всеобщая история письменности“, Спб, 1903 г., стр. III, 119, рис. №№ 65, 73.

Четвертая строка.

Первое слово 4-й строки אֶבְרָהָם „его брат“ также вызывает сомнение. Первая его буква более а, остальные 3 буквы менее повреждены, и можно только распознать, что мы имеем א, или א; вторая буква полностью оставляет впечатление א; третья буква א, а четвертая ה; все в совокупности— אֶבְרָהָם ; такой вариант Г. Церетели тоже допускает (см. названную книгу, стр. 421 (схолио) и переводит, как личное местоимение второго лица, т. е. „ты“.

Указанный вариант по чтке Г. Церетели, как нам известно, был вызван тем, что в надписи представлены две эвлогии, и предполагалось, что одна принадлежит первому погребенному, а вторая—его брату. По нашему мнению, первая эвлогия относится к покойнику отцу, так как эта эвлогия не применяется по отношению к тому умершему, которому ставится надгробный камень. Аналогичные надписи были найдены в Тортозе, приблизительно в V—VI веках н. э., где имеются две эвлогии, причем одна из них относится к матери погребенной (Хвольсон, назв. книга, стр. 166. Там-же схолия, высказанная Деренбургом).

Что наш надгробный памятник не относится к двум умершим, об этом свидетельствует последняя эвлогия (финал), где таковую мы имеем не во множественном, а в единственном числе, а надгробные надписи (сравн. надпись из Таранто и др.¹) о двух лицах имеют эвлогию всегда во множественном числе. Можно-бы привести и другие примеры но, мы ограничиваемся этим и повторяем, что указываемые эвлогии в надписи не достаточное доказательство, чтобы утверждать, что надпись посвящена двум, а не одному лицу.

Слово אֶבְרָהָם „его брат“ не соответствует ни раввинскому языку (Талмуду), ни Таргуму (Онкелос), ни библейскому. „Его брат“ אֶבְרָהָם (по библейски) в Таргуме соответствует אֶבְרָהָם . Это же слово встречается также, как личное имя. По этому поводу Гарри Торчинер² говорит: „Ахиагу также встречается в этой форме в вавилонском письме, найденном в Та'анахе, которое обнаруживает это северо-палестинское произношение

¹ Хвольсон, стр. 163, 164, № 85.

² Гарри Торчинер, указ. кн. стр., 26.

и доказывает, что оно было в ходу во втором тысячелетии до н. э. „Сравнить надо также с именами вавилонских евреев после изгнания, I книга Царств (гл. VIII, 31; IX, 37); см. также его же, таблицу личных имен, упоминаемых в письмах из Лахиша, (ibid стр. 198) אֶחָיו „Мой брат Ягу“.

Форма אֶחָיו по варианту Г. Церетели и по коньектуре акад. Коковцева, более близка к личному имени, чем אֶחָיו и אֶחָיו. Итак, имея ввиду форму букв ו=ל, ה=ך, а также форму ח=ח, эти три слова можно прочесть:

לֹאךְ שְׁלוֹם אֶתְחָו

Слово אֶתְחָו, по раввински, означает „приходить“ „возвращаться“ (Исаия, XXI, 12; Второзаконие, XXX, 2; пр. Даниила VII, 22; Ездры 4,12). Это слово также по содержанию близко к слову; „עֲמִירָה“ (см. евр. надпись из Мцхети, найденную Байерном). Считаем, что правильно указал нам М. Мамиствалишвили, что в том же смысле употребляется слово אֶתְחָו, как в первой надписи, где мы имеем עֲמִירָה, и где составитель надписи понятие о воскресении выразил не через הִיחָו, а упомянутым выше словом עֲמִירָה.

Приблизительно сходные эвлогии мы встречаем в надписях из Бриндзи, прочитанных Ascoli (№ 22, р. 64 и сл. и табл. III). Они дополнительно изучены и опубликованы Хвольсоном (см. указ. книгу, стр. 158—161); также сравн. надписи из Венозы и эвлогии № 2, 9—11, 14 и 18 (крымская, № 6), которые составляют одну группу и содержат только вариации из Исх. LVII, 2.

Слово לֹאךְ тождественно с לְמֹאךְ, רִלְךְ и обозначает „отправлять, уходить“.

Независимо от указанного, мы считаем, что эвлогия нашей надписи носит древнюю форму.

Последнее слово 4-ой строки читается правильно и, по своему значению, тождественно с последним словом 2-й строки (см. выше стр 117).

Надпись мною читается так:

1. הָיָה קְבִירָה רִיזֹסִף
2. כִּרְ הָאֶזֶן רִכּוֹר
3. לְמֹב לֹאךְ שְׁלוֹם
4. אֶתְחָו (ו) רִכּוֹר
5. בְּשִׁלְמָה

1. Это—могила Иосифа,
2. Сына Газана; да будет (он) помянут
3. Добром. Уход его да будет с миром
4. И в возвращение (воскресение) (его) да будет помянут
5. В мире.

* * *

Как выше было указано, наш надгробный памятник имеет несколько изображений.

Рис. № 2. Плита с надписью.

Он имеет плиту, которая обтесана; длина ее 28 см., высота 21 см., с выступами с боков, вроде треугольников. (Подобное описание означенного камня см. Г. Церетели, указ. кн., стр. 419, 420). Такой формы плиты встречаются на надгробных памятниках Палестины, Сирии и Пальмирии (рис. № 3) Характерно, что надгробный памятник 1872 года имеет плиту, но без боковых выступов. Значение этих плит, как нам известно, еще не установлено; возможно, что они делались и для украшения. Имеются указания, что они служили и пьедесталами; но это сомнительно. Плита нашего памятника с углублениями, что, возможно, имело целью сохранность надписи, с другой стороны возможно, что углубления делались с целью скопления в них дождевых вод, которые могли-бы утолять жа-

жду птиц (голубей), а это считалось в древности „облегчением“ для души умершего.

Самым обычным из символических изображений, встречающихся на еврейских памятниках, является подсвечник (светильник) о семи ветвях; другими изображавшимися символами были: плод, из которого вырастает хлебный колос; он носит название „Лулаб“; затем—Этрог (Цитрос); рог изогнутый, обозначающий „Шофар“, и сердцевидный лист, часто встречаемый также и на не еврейских памятниках¹.

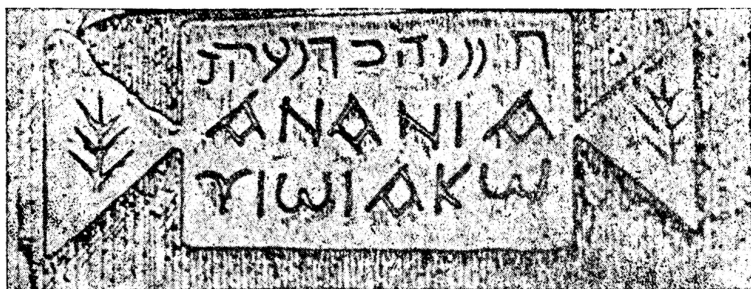

Рис. № 3. Плита из большой мечети в г. Газе. Открыта Клермон-Генно.

Применялись изображения и более сложного характера: „Ной в ковчеге, жертвоприношение Исаака, чудесная вода, вызванная Моисеем в пустыне, переход Израиля через Красное море, вознесение Ильи, спасение Ионы, трое юношей в печи огненной, Даниил среди львов“ и пр. На некоторых надгробных камнях имеются изображения сосуда для масла, чаш и других предметов.

Надгробные еврейские памятники были открыты в Риме, перед Porto Portuensis, в 1602 году; в Бозио, в 1862 году, в Vigna Rondanini; там оказались саркофаги, украшенные скульптурой, и позолоченные сосуды еврейского происхождения. В Vigna Cimarra открыто De—Rossi в 1867 году много надписей на греческом и еврейском языках; затем открыты надписи в 1885 г. Н. Миллером (Mitteilungen d. Archäologisschen instituts, 1, 49, 56). Согласно описанию Крауза,² римские катакомбы

¹ The jevlsn encyclopedia, т. V. стр. 615.

² Roma sotterranea, 1873 г., стр. 489.

представляют собою бесконечный лабиринт, проведенный под землею и расположенный в несколько этажей, часто в три, четыре; среди его многочисленных надписей, где даются должности и имена, помещается множество разных символических изображений. Там особенно заслуживает внимание то, что надписи на греческом языке имеют эвлогии греческими буквами и еврейскими, а в финале помещается слово שלום.

Подробное описание см. в трудах Берлинера „Vogelstein und Rieger Gesch. d. Juden in Rom“, 1, 46—70.

На некоторых камнях, как выше было указано имеется изображение сосуда. О значении такого рода изображений высказаны различные мнения; в первую очередь,—якобы, это—сосуд для масла, и считают, что этот символ идентичен светильнику. Некоторые интерпретируют его, как имеющего отношение к „Ханука“¹; допускают, что скорее это художественное выражение мысли: „Доброе имя лучше, чем драгоценное масло для умащения; и день смерти лучше, чем день рождения“ (Экклез, УП. 1.)².

Изображенные чаши в литературе известны как чаши для „кидуш“ „благословения вина“, применявшиеся по субботам и в праздники; Берлинер считает их относящимися к „чашам утешения“, которые предлагались скорбящим.

И. Бенцингер³ относительно культа хлеба у Израиля говорит:.. „хлеб приносился в жертву весьма часто,—в отдельности и вместе с другими средствами питания,... Рядом с хлебом являются вино и елей. Форма жертвоприношений была простою; елей изливался на священный камень, вино перед Ягве—на землю, хлеб ставили в святилище“.

Ритуал хлеба в литературе известен под названием „Хлебы предложения“. Между принадлежностями святилища был стол с „хлебами предложения“, לחם הפנים.

¹ Ханука—„праздник Маккавеев“.

² Такое выражение очень часто встречается на надгробных памятниках вплоть до настоящего времени.

³ Hebräische Archäologie, 1884 г. гл. III, стр. 431—436.

На столе хлеба клали в два ряда, в каждом ряду помещалась чаша с фимиамом, который воскуривался при снятии хлебов по субботам; принадлежностями стола были еще золотые блюда, чаши и кружки (Исх. XXV, 23, 25, 29).

По словам Септуагинты¹, к утвари стола относились: тарелки (или формы, где пекли хлеб), ложки, чаши „Besichin“ и „Kesawot“² для вина (сравн. вышецитированный текст Бенцингера).

Кульٹ хлеба существовал и у вавилонян; название „Leshem ha—Panim“ соответствует ассирийскому „Akal Panu“ (Zimmerн в катал. Шрадера, II, 600). Штаде считает, что еврейский обычай „Хлебы предложения“, повидимому развился вполне независимо от влияния вавилонян (см. Stade, Biblische Theologie des Alten Testaments, 1905, I, 168).

Изображения в отдельности кувшина, чаши, встречаются и на монетах. Цыбульский³ говорит: „иудейский шекел на своей лицевой стороне имеет изображения чаши, которая стояла во «святая святых» иерусалимского храма, на золотом столе, и впоследствии, по завоевании города императором Титом, была перенесена в Рим“.

Монеты первосвященника Элеазара, периода первого восстания, и перечеканенная монета Бар Кохбы имеют также изображение кувшина⁴ (см. рис. № 4, 5).

Кроме этих изображений, в нумизматической литературе известны иудейские монеты с разными другими символическими изображениями (см. Madden. History of Jewish Coinage. Грец. История евреев. Иудейские монеты во время и после изгнания, т. IV, стр. 537—553. Мерцбахер. Zeitschrift fur Numismatik и др.

Подобные-же изображения встречаются и на надгробных и других памятниках, что указывает на широкую распространенность их, особенно после изгнания.

¹ Еврейская энцикл., т. XV, стр. 642—643.

² Kesawot повидимому это кувшин, поскольку чаша тоже упоминается.

³ Греческие монеты, СПб., 1884 г. № 104.

⁴ The Jewish Encyclopedia, T. V, стр. 94, и I. Benzinger, Hebräische Archäologie, стр. 197—198.

Рис. № 4. Монета Элеазара.

Рис. № 5. Монета Бар-Кохбы.

Имеющееся на нашем надгробном памятнике изображение заслуживает внимание и с той точки зрения, что оно дается в комплексе и модифицирует утварь стола, предназначенного для „хлебного предложения“, стоявшего в храме¹.

Культ хлеба особенно был распространен на Востоке, имея довольно глубокие корни; он сохранился до позднего времени, в виде вложения в погребения особых лепешек. Имеющееся изображение кувшина на монете первосвященника Элеазара очевидно, помещено как изображение одного из предметов утвари, характерного для священничества.

Также встречаются на монетах изображения: пальмовой ветви, лиры, праздничного букета перед „сукки“—„праздник кущей“ ворот храма, шофара—„изогнутого рога“ и др. Изображение с ними хлеба встречается на еврейских саркофагах.

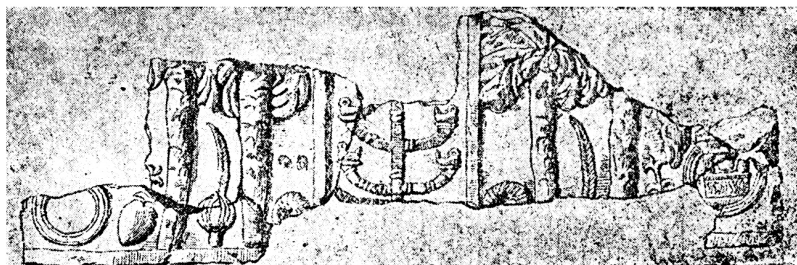

Рис. № 6. Кусок (Фрагмент) Саркофага из Vigna Rondanini в Риме, где изображены иудейские символы.

Комплекс изображений, имеющих на нашем памятнике, очевидно, связан с храмовой утварью и особенно с культом хлеба, это наводит на мысль, что погребенный, был из колена „левитов“.

О существовании в древней Грузии и, особенно, в г. Мцхета колена левитов говорят некоторые источники, (хотя нельзя признать их исчерпывающими). В книге Ездры имеется указание: „И собрал их у реки, втекающей в Агаву, и мы стояли там три дня; и когда я осмотрел народ и священников, то из сынов левитовых никого не нашел там. И послал я Елеа-

¹ Евр. Энц., т. XV. стр. 643—644.

зара, Ариэла, Шемаию и Елнафана, и Иарива, и Елиафана, и Нафана, и Захарию, и Мешуллама, главных, и Иоярива и Елафана, ученых; и дал им поручение к Иддо, главному в местности Касифье, и вложил им в уста, что говорить к Иддо и братьям его, Нефинеям в местности Касифье, дабы они привели к нам служителей для дома бога нашего“¹.

Упомянутое в тексте название „Касифье“ проф. Гаркави²) считает как „Кавказ“.

„Сказание“, опубликованное акад. Н. Марром,³ частично является подтверждающим это. В „Сказании“ говорится: „Он совершал знамения и чудеса сверхестественные, а священников и книжников, род еврейский, томила ревность. Тогда же во Мцхете были евреи из священнического рода“⁴.

Кроме приведенных выдержек и самое имя Газан, встречающееся в списках левитов (Неемия, гл. X, 10) и в нашей надписи (позднее, как нам известно, очень редко встречается), наводит на мысль, что в Грузии надо полагать возможность нахождения колена левитов, и потому не исключено наше предположение, высказанное нами выше, что погребение, над которым стояла разбираемая надпись, принадлежит лицу из колена левитов.

Не лишним будет также привести указание о расположении изображения на описываемом памятнике: почему высекший эти изображения поместил их совокупно в тесном единении, когда площадь камня давала простор? Полагаем, что это было сделано умышленно, по аналогии расположения изображенных на камне предметов с предметами культа в храме: как тут, так и там, они помещались в северной части⁵).

Интересно остановиться на идее, вложенной в изображение высеченных на памятнике предметов. По мессианским воззрениям, восстановление храма произойдет при пришествии Мессии, при чем будут восстановленными все предметы культа;

¹ Кн. Ездры, гл., VIII 15—17.

² Гаркави. Гаеудим усфат аславим, на др. евр. языке. стр. 118.

³ Н. Марр. Хитон господень, Спб., 1897 г., стр. 74.

⁴ Это у Н. Марра заимствовано из грузинской летописи „Картлис-Цховреба“.

⁵ Евр. энц. т. XV, стр. 644 и Исх., XXVI. 35.

изображение вышеуказанных предметов культа на нашем памятнике говорит, что и тут вложена та же идея, отнесенная к воскресению при пришествии Мессии погребенного здесь лица. Тут также и аналогия с изображением рога на других еврейских памятниках, символизирующим собой воскресение мертвых, якобы, долженствующее предшествовать приходу Мессии.

Рис. № 7, Изображения на Мцхетском памятнике 1938 г.

Форма и стиль изображенного в нашем погребении кувшина довольно самостоятельны и отличаются от финикийских, аморитских и др.

Кувшин имеет, в общем, форму полукруглую; сверху его выдается горлышко, довольно узкое в средней своей части и расширяющееся раструбом наверху; там от края его отходит с одной стороны ручка, идущая полукругом и окончивающаяся у расширенной части кувшина. Главная часть кувшина почти круглая, немного переходящая в овальную; внизу кувшин имеет нечто вроде подставки, но столь незначительную, что вряд ли бы имелась возможность ставить его. Соотношение частей кувшина довольно пропорциональное.

9. საქ. ებრაელთა ისტ.-გენ. მუზეუმის შრომები. ტ. II.

Подходящие к нему формы встречаются на Эгейских островах в Греции, но с отличием в положении ручки. По сведениям археолога, проф. Г. Ниорадзе, такой формы пока не встречалось в Закавказье¹.

При раскопках в Таанахе, в сев. Палестине, при открытии большого здания с массой кремневых и бронзовых орудий, относимого к VII веку до н. э., был найден сосуд (кувшин), так называемый „жертвенник для воскресения“. В Мегиддо, тоже в сев. Палестине, также найдены в большом количестве глиняные кувшины.

Однако, в имеющейся под рукой литературе, мы не нашли формы, во всех отношениях сходной с формой нашего кувшина, за исключением изображений на монетах.

Изображенная в нашем погребении чаша имеет форму стакана, несколько суженного книзу и с небольшим перехватом внизу. Относительно же формы надо заметить, что такая, правда, не очень часто, но все-же встречается не только в Сирии, в Палестине, в Греции, но и в Грузии. По сообщению археолога, Н. Хоштария, при раскопках в Колхиде найдена такая чаша. Что касается до формы хлеба, то она круглая и в виде большой лепешки.

* *
*

Относительно древности письма разбираемой надписи, можно заключить, что почти большинство ее букв имеют форму древнюю, и их можно отнести к периоду между переходной формой квадратного письма к письму законченного типа (III—I в. до н. э.).

Буквы $\neg$, $\neg$ и $\neg$ —более древние и имеют форму арамейского письма и пальмирского. $\neg$ имеет два переходящих за горизонтальную линию крючка, а отвесная ее линия не загибается, как это видно в надписи 1872 года, разобранной Хвольсоном, и вполне сходна с арамейским $\neg$. Буквы $\neg$ и $\neg$ подобны друг другу и могут быть помещены, по своему начертанию, между арамейским письмом и начальным переходящим к квадрат-

---

¹ Приношу благодарность проф. Г. Ниорадзе за оказанное мне содействие в деле выяснения некоторых вопросов.

ному письму. В арамейском письме обе вертикальные линии буквы **𐤌** соприкасаются с ее горизонтальной линией, но левая вертикальная линия несколько короче правой; в переходной форме квадратного письма левая вертикальная линия отстает от горизонтальной, но не укорочена; в нашей же надписи обе вертикальные линии соприкасаются с горизонтальной и обе почти одинаковой длины; при этом надо добавить, что в нашей надписи находятся еще крючки, выходящие выше горизонтальной черты, в одном случае—с правой стороны, в другом—с левой. Подобное же начертание этой буквы имеется в надписи на „Гробнице Св. Иакова“, в Иосафатовой долине, III-го века до н. э.

Буква **𐤍** в нашей надписи отличается тем, что ее наклоненная линия, как в переходной форме, не выходит за левую ножку. Поэтому она может быть отнесена к древней форме начертания.

Буква **𐤎** по своему начертанию подходит к переходной форме: ее верхняя часть имеет изгиб, как в переходной форме, с крючком вверх, чем значительно отличается от начертания ее в законченной форме I века до н. э.

Буква **𐤏** нашей надписи сходна с встречающейся на саркофагах I в. до н. э. и, в частности, в надписях из Веноза. Подобное же можно видеть в буквах: **𐤐** и **𐤑** в др.

В палеографическом отношении в нашей надписи также видим образец сформировавшегося древне-еврейского квадратного шрифта.

Помимо выше разобранных букв, по своей форме характерны **𐤒** и **𐤓**, которые сохранили загибы в верхней горизонтальной линии и черты кверху. Эти же буквы более сходны с соответствующими буквами Набатейского алфавита по варианту надписей Хаурана (Ср. Бенцингер, *Alphabete älterer Semitischer Schriftarten*, приложение к стр. 284, и Шницер указ, кн. рис 97: „гениалогия и эволюция арабской письменности“, стр. 142).

Буква **𐤔** совершенно круглая, имеет черту кверху; левое ее бедро чуть-чуть соединено с верхнею горизонтальною линиею, как в надписи „У тройных ворот“, I в. н. э.

Буква **𐤕** имеет загиб в верхней горизонтальной линии и черту вверх; левая отвесная ее линия не соединена с верхнею

горизонтальной линией, (относительно происхождения конечной формы □ см. Хвольсон, стр. 360 и Вогюэ. *Rev. archeol*). Такая форма □ встречается в надписи Кефер Бер'еме, II в. н. э., а также в римских катакомбах.

Буква Ъ, помещенная в нашей надписи четыре раза, всюду имеет загибы влево, также, как в надписях из Венози, что встречается в очень древнее время.

Форма Ъ заслуживает также внимание, поскольку она имеет короткую ножку; как известно, потом стали воздерживаться в пределе такой формы, во избежание смешивания этой буквы с буквой Ы, которая в древнее время, как и в нашей надписи, имела загиб с чертой вверх.

Отвесная линия буквы Р соединена с ее горизонтальной линией, как в надписи Кефер—Бер'ема, и как замечает Хвольсон: ¹⁾ „Соединенная форма Р древнее и палеографически и исторически; в граффитах она единственная, а в древнейших крымских преобладает“, Буквы, ʾ и ʿ сходны с имеющимися в надписи „Гробницы Иакова“ ²⁾.

Время, к которому принадлежит наша надпись, Г. Церетели относит к IV—V в. в. н. э. Вместе с тем, он говорит, что можно отнести ее и к более раннему периоду, а также и к более позднему (см. Церетели, указ. книга, стр. 424 и 425). Из своих высказываний Г. Церетели, очевидно, дает преимущество датированию надписи 1872 г.

Шрифт нашей надписи имеет более древнюю форму и она почти сходна с надписью Бенэ—Хезир и Кефер Бер'еме, а также с надписями римских катакомб; почти все ее буквы преимущественно древней формы, а некоторые буквы X, Ы и Р, более древние, чем в надписи 1872 г.

Конечные буквы 7 и ʾ, встречающиеся в нашей надписи, не могут служить доводом, что она должна быть отнесена к более позднему периоду, так как конечные буквы употреблялись и в древнее, и в более позднее время.

На это указывает эволюция их начертания: помещаемые в конце слов, они удерживали свой первоначальный древний

¹⁾ Хвольсон, назв. книга, стр. 71, № 10 и стр. 408.

²⁾ Вогюэ. *Revue Archeol*, 1864 г., стр. 20, рис. 7.

вид, характеризуемый отвесной линией; при расположении же в середине слов эта отвесная линия переходила в горизонтальную, для связи с другими буквами слова. Но различие в начертании не связано с различием во времени, т. к. оба начертания применялись одновременно.

Кроме вышеприведенного, для датирования нашей надписи также имеют значение имя Газан, форма изображенного на ней кувшина, а также эвлогия, которая носит древнюю форму.

Основываясь на вышеприведенных аргументах, наш надгробный памятник можно отнести ко II—III в. в. н. э.

Подтверждением исправляемого нами датирования могут также явиться крайне интересные высоконаучные и представляющие богатый вклад в сокровищницу науки открытия при раскопках в Мцхета, производившихся в 1939—40 г. г., под руководством покойного академика И. Джавахишвили, ныне продолжаемых проф. С. Джанашия.

Дальнейшие научные исследования и археологические изыскания несомненно явятся, судя уже по добытому, основанием для подкрепления нашего вывода.

ისტორიული საბუთები საქართველოს ეკრალთა შესახებ 1828—1846 წწ.

პროფ. შ. ჩხეტიას რედაქციით

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ДОКУМЕНТЫ ОБ ЕВРЕЯХ
ГРУЗИИ 1828—1846 г.**

Под редакцией проф. Ш. ЧХЕТИЯ

Проф. Ш. ЧХЕТИЯ

К ВОПРОСУ О ПОЛОЖЕНИИ ЕВРЕЕВ ГРУЗИИ В ЭПОХУ ЦАРИЗМА

(По архивным документам)

Известно, что тяжелое экономическое и правовое положение крестьян Грузии, после установления в ней царизма, во многих отношениях ухудшилось. Проводя неуклонно колониальную и великодержавную политику в Грузии царизм, естественно, не мог не ухудшить положения трудящихся.

„Российский царизм в своей завоевательной политике на юг и восток, хищными когтями крепко впивался в тело народов Грузии. Опираясь на грузинских князей, дворян и помещиков, за счет поблажек им в эксплуатации и обирании масс, царизм пытался укреплять и держать свое господство в Грузии“ (Л. Берия).

Оберегая и охраняя основы феодально-крепостнического строя и привилегии помещиков, царское самодержавие все государственные подати и налоги, возлагало на крестьян, которые и без того изнемогали под гнетом своих „собственных“ помещиков, обременявших их непомерными повинностями.

Одновременно царское правительство издавало ряд законодательных актов, в силу которых ухудшалось и правовое положение крестьян. Так, в 1832 году помещики получили право ссы- лать за проступки своих крестьян на поселение в кавказскую область; в 1840-х годах воспрещено было обращаться местным властям непосредственно к крестьянам, помимо помещиков, чтобы это не выводило крестьян из повиновения и не вело к „постепенному растройству отличнейших сословий народа“ (Акты VI, стр. 18); в тех же годах крестьянам было запрещено обращаться в судебные органы по спорам с помещиками; в 1849 году Кав-

казским комитетом было принято постановление, по которому отменялось прежнее постановление, на основании которого крестьянин, на принадлежность ксего помещик не имел документа, мог начать иск об освобождении, и т. д.

Тяжелое положение крестьян при царизме еще более усугублялось и тем обстоятельством, что местные представители власти, состоявшие в значительной своей части из отбросов русской бюрократии, были „более образцами нарушения законов, нежели блюстителями их“ (Акты VIII, стр. 11). Культивируя крайний произвол, взяточничество, злоупотребления, грубое насилие и т. п., они доводили производительный класс населения — крестьянство (плательщиков всех податей и налогов) до нищеты и разорения (Акты VII, стр. 18—19, 36).

*

Особенно в тяжелом положении после установления царизма оказалось еврейство Грузии. Раньше в Грузии еврейское население в правовом отношении почти ничем не выделялось от остального населения; крепостное еврейство Грузии до присоединения последней к России находилось в таком же положении, в каком находилось и грузинское крестьянство. Никаких стеснительных мер в отношении специально евреев грузинская действительность того времени почти не знала.

С установлением же в Грузии царизма, последний, придерживаясь политики антисемитизма, стал проводить ряд специальных мероприятий, ухудшавших положение еврейского крепостного населения и выделявших его из остальной трудовой массы. Так, в 1802 г. главноуправляющий в Грузии ген. Кнорринг предлагал при переписи населения Грузии особо учитывать „жидов“ (Акты I, стр. 487); в 1804 году ген. Цицианов предлагал капитан-исправникам обращать особое внимание на „жидов“, которые в повышении цен на „необходимые вещи“ „наиспособнейшие люди к общему вреду жителей“ (Акты II, стр. 49); в 1825 году был поставлен вопрос о запрещении евреям жительства в Грузии (Акты VII, стр. 4); положением о евреях 1835 года Закавказье и в частности Грузия были исключены из местностей, открытых для жительства евреев; в 1840 году евреям воспрещено было проживать в ряде портов Закавказья (Акты IX, стр. 473); в 1853 году евреям было воспрещено водворяться в Боржоми (Акты X, стр. 63) и т. д.

Все это ставило еврейство в целом в более худшие условия, чем остальную часть местного населения. Но особенно тяжелым оказывалось положение среднего и низшего слоя еврейского населения, являвшегося в абсолютной своей массе крепостным. Царское самодержавие, презирая и преследуя евреев вообще, тем не менее выделяло из общей массы еврейского населения привилегированную часть этого населения—купечество, духовенство, и оказывало ей всяческую поддержку: оно совершенно правильно рассматривало эту часть еврейства, как своих агентов и пособников в деле закрепощения трудящихся.

Основная же масса еврейства, трудовая часть его, занимавшаяся хлебопашеством, ремеслами или мелкой торговлей, разделяя общую судьбу трудящихся Грузии, будучи об'явлена царизмом фактически вне закона, стонала под игом грузинских помещиков-крепостников и еврейских раввинов и купцов. Доведенная до ужасного состояния стеснительными законами власти, экономическим гнетом помещиков и произволом администрации, эта масса металась из стороны в сторону, ища выхода из своего положения: крепостные евреи старались освободиться от власти помещиков, либо самовольно прекращая крепостные отношения, либо „выкупая себя и свою семью на свободу“, либо же, наконец, оспаривая в законном порядке право помещика на владение ими; мелкие торговцы (коробейники) и ремесленники старались получить право заниматься торговлей или ремеслами наравне с другими.

Но из этого мало что выходило. При самовольном прекращении крепостных отношений с помещиками, власть, подерживая интересы помещиков, строгими мерами обуздывала вышедших из повиновения помещиков евреев и возвращала их „по принадлежности“; при попытках выкупить себя, помещик, считая евреев-крепостных прибыльной статьей, лишь за большие деньги соглашался давать им свободу и эти последние не всегда могли заплатить этот выкуп; оспаривание же права помещика на владение евреями-крепостными законным порядком заранее было обречено на отрицательный исход потому, что помещик, имея поддержку власти, в таких случаях легко доказывал неосновательность претензии истца. Точно также почти ничего не выходило из стремления евреев, занимавшихся мелкой торговлей или ре-

меслом, получить право заниматься своим занятием, так как существовавшие стеснительные законы и постановления власти создавали часто непреодолимые к тому препятствия.

*

Публикуемые ниже исторические документы довольно ярко иллюстрируют сказанное выше. Документы эти касаются: 1) сачхерских евреев, являвшихся крепостными помещика Церетели, 2) кутаисских евреев, занимавшихся мелкой торговлей и 3) ахурских евреев. В отдельную группу выделены документы, касающиеся правового положения евреев. Правда, эти документы касаются лишь отдельных моментов положения евреев указанных районов Грузии и лишь частично освещают те или иные стороны вопроса, но тем не менее они дают интересные сведения, с одной стороны, о том, как угнеталась еврейская беднота царской властью и помещиками, а, с другой, с каким упорством и настойчивостью эта беднота вела борьбу против своих угнетателей.

Так, из документов, касающихся правового положения евреев (документы за №№ 1, 2) мы узнаем, что правительством были приняты специальные меры для учета т. н. некрещенных евреев, находившихся на службе, как видно, для того, чтобы разработать мероприятия, ограничивавшие или вовсе запрещавшие евреям поступление на государственную службу. Из этих же документов мы узнаем, что накануне 30-х годов (а надо полагать и до этого) во всем Закавказье некрещенных (а может быть и вообще) „евреев нигде на службе не оказалось“. Отсутствие евреев-служащих во всем Закавказьи, с несомненностью свидетельствует о том, что евреи фактически совершенно лишены были права поступления на государственную службу еще до формального лишения их этого права в пределах Закавказья.

Еще более интересны документы, касающиеся сачхерских евреев (документы за №№ 3—24). Они рисуют, с одной стороны, тяжелое положение евреев-крепостных Хундиашвилиевых и Тетрашвилиевых, находившихся во владении помещиков Церетели, а с другой—борьбу их за освобождение себя от крепостной зависимости. Крепостные евреи Хундиашвилиевы, доведенные до крайности притеснениями со стороны помещика Нико Церетели, подают просьбу во все инстанции правительства вплоть до Сената—об освобождении их от помещичьей зависимости или перечислении их в казенное ведомство, доказывая, что они никогда

не принадлежали помещику Нико Церетели. Помещик Нико Церетели с своей стороны „доказывает“ кривдой и „правдой“, что крестьяне Хундиашвилиевы всегда принадлежали ему и его предкам. Но в это время свои претензии на крестьян Хундиашвилиевых заявляет церковь, не менее заинтересованная в увеличении своей крепостной паствы. Дело это продолжается более десяти лет и в конце концов кончается тем, что правительство отдает евреев Хундиашвилиевых в кабалу церкви—перечисляет их в церковное ведомство. Оно обошлось Хундиашвилиевым чрезвычайно дорого; кроме невероятных материальных убытков, сопряженных с ведением дела в продолжении более 10 лет, евреи за это время подвергались систематическим стеснениям вплоть до ареста и физических наказаний (истязаний) со стороны Николая Церетели, мстившего им за то, что они осмелились жаловаться властям на него.

Еще хуже кончилась попытка евреев-крестьян Тетруашвилиевых освободиться от ига помещика Григория Церетели. Всесильный сачхерский князь Григорий Церетели, пользуясь своим высоким положением (он был полковник русской армии и пользовался доверием власти), сначала удвоил, а затем еще более увеличил повинности, лежавшие на Тетруашвилиевых, как на крепостных, одновременно притесняя их и другими мерами. Тетруашвилиевы, не будучи в состоянии нести столь значительные повинности, вынуждены были обратиться к власти с просьбой защитить их от произвола помещика Церетели и вовсе освободить от него, доказывая, что они никогда ему не принадлежали. Дело это продолжалось также несколько лет и в конце концов кончилось тем, что главноуправляющий Розен предписал управляющему Имеретиею ген. Бацевскому „распорядиться о внушении Тетруашвилиевым, что они обязаны и непременно должны отбывать помещику своему [Григорию Церетели] столь умеренную крестьянскую повинность, и что... никакие жалобы их на помещика об отягощении податями не могут быть приняты в уважение“ (докум. № 24). Таким образом евреи Тетруашвилиевы, также как и Хундиашвилиевы, в борьбе с помещиком Григорием Церетели, продолжавшейся несколько лет, потерпели поражение, понеся при этом огромный материальный, физический и моральный ущерб.

Но история длительной борьбы евреев-крепостных Хундиашвилиевых и Тетруашвилиевых с помещиками Церетелевыми, является редким примером смелого и для того времени безусловно „дерзкого“ сопротивления бесправного крепостного всевластной помещичьей власти, поддерживаемой правительством. Кто знает, какую неограниченной властью и доверием правительства пользовались сачхерские помещики Церетелевы—отпрыски, прославившего себя в начале XIX века преданностью царизму и изменной своему народу, Зураба Церетели—в 30-х годах, когда еще свежа была память о заслугах их „знаменитого“ предка, тому не трудно понять, сколько „дерзости“ и, если хотите, героизма нужно было иметь крепостному еврею, чтобы осмелиться на такое сопротивление.

Следующая группа документов (док. №№ 25—27) касается кутаисских евреев, занимавшихся, как говорили, мелкой торговлей. Евреи эти являлись казенными и церковными крестьянами, но, не имея „никаких заведений, земель и имений“ в городе, они не в состоянии были „не выходя из города“ и не разнося мелкие товары „по деревням“ для продажи, „содержать себя“. А между тем, управляющий Имеретиею ген.-м. Эспехо, основываясь на 105 ст. устава о торговле, воспретил этим евреям „ходить с товарами по деревням“ и тем самым лишил их единственного источника существования. „Всенижайшая просьба“ евреев „к особе его превосходительства [главноуправляющего Головина], как к начальнику и блюстителю всех прав“ и указания их на то, что они без этого источника существования обречены на голодную смерть, как и следовало ожидать, не разжалобила начальство и осталась гласом вопиющего в пустыне: ген.-м. Головин предписал управляющему Имеретиею, объявить просителям, что „жалоба кутаисских евреев, на воспрещение им торговли товарами в разноску по деревням“ признана им „не заслуживающе уважения“ и потому оставлена „без действия“ (док. 27).

Наконец, последняя группа документов, касающаяся ацхурских евреев (док. № № 28—30), дает довольно яркую картину тяжелого состояния низшего слоя евреев, занимающихся ремеслами. Находясь в стесненном положении в первоначальной своей родине—Адигени, евреи эти, в количестве 27 семейств, в поис-

ках за куском хлеба переселились оттуда в Ацхури, надеясь найти здесь лучшие условия существования. Но в Ацхури, лишённые всякой поддержки со стороны правительства, они не смогли найти применения своего труда и оказались не в лучшем положении. С 1843 же года, после „введения в Ахалцихском уезде новой податной системы“ положение их еще более ухудшилось: несмотря на то, что у евреев не было „ни хлебопахотной земли, ни рогатого скота, ни лошадей“ и, несмотря на то, что они не в состоянии были „отбывать даже натуральных земских повинностей“, их обложили новой подушной податью, несоразмерною, даже по признанию властей, с их состоянием.

И вот евреи, оказавшись в безвыходном положении и, будучи не в состоянии платить эти новые подати, обратились к властям с просьбой—либо „облажить их меньшей податью, наравне с городскими жителями“, либо разрешить „им переселиться в г. Ахалцих“. Власти, после долгой канцелярской волокиты и дознаний, установивших, впрочем, справедливость жалобы евреев, постановили материалы дознаний „принять к сведению и передать... в канцелярию е. с. кн. наместника для приобщения к делу“ (док. № 30).

*

Такового в общих чертах содержание публикуемых здесь исторических документов и их значение для изучения вопроса о правовом и экономическом положении евреев Грузии в дореформенный период эпохи царизма. Но значение этих документов, как исторических источников, сказанным не исчерпывается.

Они имеют значение не только для изучения сравнительно узкого и специального вопроса, вопроса об евреях Грузии, но и для изучения вообще истории Грузии этого времени. Они многое дают, например, для характеристики социальных отношений в Грузии во второй четверти XIX века, для характеристики колониальной и великодержавной политики царизма в Грузии, для характеристики системы управления (судопроизводства и делопроизводства, бюрократизма и канцелярщины) и т. п.

Необходимо лишь уметь правильно читать и правильно истолковать эти документы. Необходимо помнить, что эти документы отложились в процессе деятельности официальных правительственных учреждений, являвшихся проводниками политики помещиков и крепостников, политики колониального гнета

самодержавия, проводившего эту политику в завуалированном виде. Без этого нельзя понять смысла тех официальных документов, составленных чиновниками, в которых под „человеколюбивыми“ и „гуманными“ выражениями скрывается ненависть и презрение власти к „туземцам“, в особенности к „туземцам“ — беднякам. Без этого нельзя понять и унижительного иногда тона в тех частных документах, которые писались униженными и оскорбленными в адрес официальных учреждений или должностных лиц. За этим унижительным и „почтительным“ тоном в документах скрывается ненависть авторов их к власти имущим, как к своим угнетателям...

АРХЕОГРАФИЧЕСКОЕ ВВЕДЕНИЕ

Настоящая публикация документов о грузинских евреях является продолжением той публикации, которая была помещена в I томе „Трудов“ Историко-этнографического музея евреев Грузии (Тбилиси, 1940 г.). Она ставит своей целью введение в научный оборот неизвестных еще в литературе официальных документов, касающихся главным образом экономического и правового положения евреев в Грузии после установления в ней русского управления. По намеченному Музеем плану публикация аналогичных документов, т. е. документов, касающихся евреев Грузии, должна продолжиться и в следующих томах „Трудов“ с таким расчетом, чтобы в конечном счете охватить весь период с 1800 года до революции 1917 года.

Публикуемые же здесь (во II томе „Трудов“) документы охватывают период с 1828 по 1846 г. г. с незначительными пробелами, а именно, с пробелами за 1832, 1837, 1839, 1841, 1842, 1843 и 1844 годы. За эти годы материалов на намеченные нами в данном случае темы в привлеченных архивных фондах не оказалось. Но продолжающиеся в настоящее время работы по выявлению материалов в других фондах надо полагать, дадут положительные результаты и позволят в дальнейшем (в следующих публикациях) восполнить эти пробелы.

Документы, публикуемые здесь, извлечены из двух архивных фондов Центрального Историч. архива Архивного отдела НКВД ГССР: 1) из фонда главоуправляющего в Грузии (ф. № 8) и 2) из фонда Канцелярии наместника кавказского (ф. № 30). Но не все документы, выявленные из этих фондов, пришлось публиковать: 1) из однородных по содержанию документов отобраны лишь те, которые наиболее полно освещали вопрос; 2) из групп документов на одну и ту же тему, совершенно опущены документы, касающиеся не существенных моментов; 3) опущены также документы, вошедшие полностью (текстуально) в другой, более полный документ.

Публикуемые документы воспроизводятся без всяких изменений и сокращений, с сохранением всех существенных особенностей, современного документу стиля и полноты текста. Однако мы считали лишним воспроизведение их с дипломатической точностью, т. е. с соблюдением всех графических и прочих внешних особенностей того или иного документа.

Как правило, документы воспроизводятся по подлинникам (по беловым экземплярам) и печатаются на том языке, на каком написаны

10. სპ. ებრაელთა ისტ.-ეთნ. მუზეუმის შრომები, ტ. II.

эти подлинники. Но в тех случаях, когда подлинники отсутствовали, документы воспроизводились по копиям, черновикам или современным переводам, с оговоркой в легенде.

При установлении и исправлении (эмендации) текста мелкие ошибки—описки автора, а равно очевидные пропуски отдельных букв в словах, исправлялись без оговорки в подстрочных примечаниях; смысловые же искажения слов и предложений исправлялись с указанием в подстрочном примечании. В случаях отсутствия в тексте отдельных слов или частей слова, ввиду порчи документа, пропущенное нами восполнялось в квадратных скобках. При невозможности исправить пропущенные или искаженные слова, а равно при неразборчивости отдельных мест в тексте, это отмечалось в подстрочном примечании [(„так в документе“, „слово (подпись) неразборчиво“ и т. п.)].

Публикуемые документы для удобства разбиты на 4 группы: 1) документы, касающиеся правового положения евреев, 2) документы о сачхерских евреях, 3) документы о кутанских евреях и 4) документы об апхурских евреях. В пределах каждой группы документы расположены в хронологическом порядке. Даты документов устанавливаются по времени их составления по старому стилю, без перевода на новый стиль.

Документы воспроизводятся по новой орфографии с сохранением, однако, особенностей современных документам выражений и оборотов русской речи („буде“—вместо если, „неможно“—вместо нельзя, „только“—вместо только, „пашпорт“—вместо паспорт, „выправка“—вместо справка, „у сего“—вместо присем, „округа“—вместо округ и т. п.). В частных документах (в „прошениях“ евреев) оставлены все стилистические и даже грамматические неточности, происшедшие от неграмотности или малограмотности их составителей.

Пунктуация и разбивка текстов на абзацы по логическому смыслу изменялись лишь в необходимых случаях, когда знаки препинания не соответствовали современным грамматическим нормам и когда абзацы в подлиннике не соответствовали логическому делению текста. Разночтения географических названий и собственных имен в официальных документах унифицированы по наиболее встречаемой в них форме, в частных же документах—оставлены без изменения.

Заголовки даны с аннотацией и состоят из: даты, делопроизводительной формы (типа) документа, исходящего номера (официального) документа, автора (или авторов), адресата, адресанта и краткого содержания. При определении делопроизводительной формы (типа) документа исходили из прямого обозначения этого типа на документе, или упоминания о нем в тексте документа, или же из делопроизводительных признаков документа, при чем в таких случаях всегда придерживались терминологии того времени („рапорт“, „прошение“, „донесение“ и т. п.).

В легенде, следующей непосредственно за текстом данного документа, указаны: место хранения документа (архив), номер фонда и

дела, откуда документ извлечен, номер листов, с чего документ воспроизводится (подлинник, отпуск, копия, черновик, перевод), текст резолюции и важных канцелярских помет.

Название архивов и архивохранилищ, а равно фондов, номера дел и листов приводятся в сокращенном виде: ЦИА—Центральный Исторический Архив, ф.—архивный фонд, д.—дело, л. (лл)—лист (ы). Номера фондов приведены по книге ЕГАФ-а Центрального исторического архива, а номера дел по инвентарной книге того же архива.

Встречаемые в документах звания, титулы, чины и т. п. сокращены условными буквами: е. и. в.—его императорское величество, г. и.—государь император, ген.-л.—генерал-лейтенант, ген.-м.—генерал-майор, в. с.—ваше сиятельство, кн.—князь, е. пр.—его превосходительство, полк.—полковник, е. б.—его благородие, в. в. б.—ваше высокоблагородие, г-н—господин, ген.-ад.—генерал-адъютант, подполк.—подполковник и т. д.

В названиях учреждений с прописной буквы приводятся лишь первые слова этих названий (Кутаисское временное правление, Совет главного управления наместника кавказского).

По техническим условиям, при публикации ограничились более упрощенным типографским оформлением: тексты печатаются обыкновенным „корпусом“, заголовки—„черным корпусом“, легенды и примечания „петитом“.

Документы обработаны под нашим руководством аспирантом Тбилисского Государственного университета им. И. В. Сталина М. Мамиствалишвили.

ДОКУМЕНТЫ О ПРАВОВОМ ПОЛОЖЕНИИ ЕВРЕЕВ ГРУЗИИ
1828—1829 г. г.

1

1828 г., октября 16. Циркуляр министра внутренних дел главноуправляющему в Грузии о доставлении сведений о евреях, состоящих на службе, № 3608.

Указом Правительствующего сената, от 16 августа сего года, предписано министрам, военным генерал-губернаторам и прочим начальникам губерний, губернским правлениям и присутственным местам, чтобы, как собственно у себя, так и по подведомственным им местам, учинили выpravку,—не состоит ли кто на службе из евреев, не принявших христианской веры? и буде таковые на службе окажутся, то об оных донесли бы Правительствующему сенату, с объяснением тех оснований, по коим каждый из них на службу принят, и с приложением формулярного о службе такового еврея списка.

Находя нужным иметь сведение,—не состоит ли кто из евреев, не принявших христианской веры, на службе по местам ведомства Министерства внутренних дел, покорнейше прошу в. с., буде таковые окажутся на службе, то, кроме донесения о них Правительствующему сенату, доставить мне списки о сих лицах. Министр внутренних дел, ген. ад. Закревский.

Ц. И. А., ф. 8, д. 1916, л. 1. Подлинник, печатный. В деле имеется повторное отношение, от 19—III, 1829 г., за № 404, о поспешном доставлении испрашиваемых настоящим циркуляром сведений.

2

1829 г., марта 31. Отношение главноуправляющего в Грузии министру внутренних дел об отсутствии в Закавказье евреев, состоящих на службе, № 197.

Вследствие почтеннейшего отношения ко мне в. п., от 16 октября прошлого 1828 года, № 3608, я предписывал, от 6 ноября того же года, всем подведомственным мне началь-

никам Закавказских областей, о собрании и доставлении сведений о евреях, буде таковые состоят на службе по вверенным им управлениям в местах ведомства Министерства внутренних дел.

Получив ныне донесения, что таковых евреев нигде на службе не оказалось, честь имею уведомить о сем вас, милостивый государь.

Ц. И. А., ф. 8, д. 1916, л. 14. Черновик, рукописный, без подписи. Донесения начальников областей и округов Закавказья, об отсутствии евреев, состоящих на службе, в деле имеются (за №№ 2638 и 3213).

ДОКУМЕНТЫ О САЧХЕРСКИХ ЕВРЕЯХ 1828—1838 г. г.

3

1828 г., декабря 31. „Выписка, сочиненная в Имеретинском временном правлении из дела, произведенного по рапорту шорапанского окружного начальника, по поводу прошения сачхерских евреев, Мордаха, Давида и Якова Хундиашвилиевых о принадлежности их царице Дареджане и неправильном присвоении их порутчиком кн. Георгием Церетели“.

Просители, сачхерские жители, евреи Мордах, Давид и Яков Хундиашвилиевы, в поданном к шорапанскому окружному начальнику прошении, из'яснили, что они жили в грузинской деревне Крцхинвалах, во крестьянстве царицы Дареджаны; но, по случаю непостоянного времени в 1794 г., перейдя в Имеретинскую область, жили в местечке Сачхерах четыре года, по прошествии коих решили возвратиться к наследственной их помещице, отбыли в Грузию. Но, во время следования их, умерший кн. Квели, Николаев сын, Церетель напал на них с крестьянами

Законами повелено — Уложения грузинского царя Вахтанга, I-го отделения, 199-й статьею: ежели ушедший от господина своего слуга отыщется в том же владении у другого господина, то должно его возвратить: буде же он долго не отыскивал его и при переписке ревизии он записан был у другого, в таком случае не

своими, отправил в Свертскую крепость, через хреветского жителя, Пирана Кипародзева, с прочими, уже умершими, где их забили в кандалы. Взяли поручителями евреев Исхака, Кобо Наникашвилиевых (уже умерших), сыновья коих знают о сем; от каковых поручителей данную бумагу и имел сказанной Квели Церетель, по коей и считает их принадлежащими себе подпор кн. Георгий Церетель без всякого документа, и потому просят, обследовав их дело, причислить их по прежнему в ведомство царицы.

ჩუკთ-ს წელს იანვრის კდ-ს დღეს ეს გამოწერილობა იმერეთის დროებითს სასამართლოსა შინა მოვისმინე, ამავე თთ-ს კე-სა დღესა-ეს გამოწერილობა იმერეთის დროებითსა სასამართლოს შინა მოვისმინე. ჩუკთ-ს აპრილის კზ-ს დღესა ესე გამოწერილობა იმერეთის დროებითს სასამართლოსა შინა მოვისმინე¹.

В объяснение ответчик кн. Николай, Георгиев сын, Церетель написал, что в 1793 г., когда персидский шах Ага Мамад-хан разорил г. Тифлис, тогда просители Хундиашвилиевы пришли в крестьянство к умершему отцу его, кн. Георгию Церетелю, которой в том же году поселил их в городе своем Сачхере, где теперь живут и служат с того времени, как другие наследственные их крестьяне, отбывают должную подать уже 34 г. Сверх того, по трактату, заключен-

можно его взять без суда и досрочной ревизии; слуга же тот, буде захочет к прежнему своему господину итти, то тот не может в том ему препятствовать, исключая только что он из нажитого за бытность у него имения может взыскать половинную часть; когда же он в двух ревизиях уже был у него записан и тому уже минуло 30 лет, тогда прежний его господин, отыскавший его, не может взять себе его обратно и слуга также не может отойти от него; буди же и сие случится, то старый его господин, не удерживая у себя, должен возвратить новому. II-го отделения, статьею 142-ой: какого бы только важного достоинства свидетель ни был, сказанному его свидетельству верить не должно; следует веру давать такому свиде-

¹ См. легенду.

ному царем Соломоном с главнокомандовавшим в Грузии, кн. Цициановым, в 1804 г., условлено, что вышедшие до того времени из Имеретии в Грузию и из Грузии в Имеретию должны остаться вечно на местах, до какового времени просители Хундиашвили были 10 лет во крестьянстве их. მოგისმინეთ ჩუენ თავადთ ბეეან ქოლმან და ნიკოლოზ წერეთელმან, ჩუენ ურბანი მარდაბა და კაკო ბინიაშვი(ლმა)ნ... მე დავითა ხუნდიაშვილმა.¹

Просители, сачхерские жители, евреи Мордах, Давид и Якоб Хундиашвили, в доказательство из'ясняя те же самые обстоятельства, что и в первом прошении, просили вопросить о давности нахождения их во владении ответчика означенных в приложенном при оном доказательстве регистре людей, и о том, — отправлялись ли они на прежнее жительство или нет; что же до трактата царя Соломона, с главнокомандовавшим в Грузии заключенного, то они не желают выходить из Имеретии, а только просят освободить их от помещичьего владения в казенное ведомство. Причем присовокупили, что в Сверскую крепость отводили их, сверх крестьянина Пирана Кипародзева, дворяне Иосиф Абашидзе, моурав Иван Гивишвили, Росап Мачаварианов, Датика Гогиев сын, Коки Абашидзе, Зелико Абашидзе, евреи

тельству, что видел он своими только глазами и что при нем происходило, хотя бы дело о самом убийстве, или самый священник подлежал запрещению от священного действия. III-го отделения, 195-й статье: епископ свидетельства нетвердого в законе человека не должен принять; и свидетельства одного истинного христианина также не довольно, ибо закон повелевает, чтобы двумя и тремя свидетелями утверждать всякое дело, а 258-й статью всякое дело должно быть утверждено не одним, а двумя, тремя свидетелями. Буде ж об'явится ложное свидетельство какого либо свидетеля, то такового должно взять к духовным персонам и судебным, вместе с тяжущими, для рассмотрения и извержения такового сви-

¹ См. легенду.

Шалом, Иосиф, Гавриел Наникашвилевы, Моша Лелуашвилевы, Исхака Елиашвили и Моша Кикозашвили. რომელშიდაც საქმისაგან გამოწერილ არის, რომელშიდაც დავა საქმისაგან გამოწერილ არის, რომელშიდაც საქმისაგან გამოწერილი არის¹.

детеля, коего следует наказать, дабы впредь не имел ложно кому либо свидетельствовать. Выписаны правильно. Секретарь князь Туманов.

Ответчик Николай, Георгиев сын, Церетель в оправдание из'яснил, что просители Хундиашвилевы, чрез отбытие свое в 1800 г. в Грузию, не могут выйти из крестьянства его, Церетеля, ибо из'яснение их есть несправедливое, которое называется тем, что для арестованных евреев отец и дяди его имели собственную Людонахскую крепость, а Сверская крепость не была для Церетелей нужна; но отец и дяди его в на- сильственное владение никогда не входили. Причем, устраняя назначенных просителями свидетелей, выставляет таковыми кап. кн. Симона Церетелия, дворян Гогия Абдушелишвили, Давида Годабрелидзева, Мамуку Абашидзева, Датуа Мачаваринова, Николу Цкитишвили и Датию Курцхалию, коих спросить под присягою в том, что, точно ли просители семейством отбыли в 1800 г. в Грузию. Поручительная бумага Наникашвилевых у него никогда не бывала и не учинена таковая в то время, как просители из'ясняют.

2-е². После заключения трактата имеретинским царем с главнокомандовавшим в Грузии, Цициановым много народу, вышедшего из Имеретии, остались в Грузии на местах, некоторые добровольно, а иные принужденно с семействами, ибо не заключено, чтобы желающие могли воротиться на наследство.

3-е. Царь Соломон II-ой заключение трактата не сделал об одних казенных, а таковое было сделано и о крестьянах его князей и дворян. И потому вышедших из Грузии в Имеретию, или из Имеретии в Грузию утвердил на настоящих их местах, в каковом заключении не сказано и того, чтобы находящиеся у князей люди могли поступить в казну. უკველით ჯეროვნად უკველით ჯეროვნად აღმოჩნდა³.

¹ См. легенду.

² В документе нет обозначения под № 1.

³ См. легенду.

К делу сему вступило от кн. Квели и Бежана Церетелей особое об'явление, в котором они из'ясняют, что крестьяне их евреи Хундиашвилиевы, отыскивающие себе вольность от одного дяди их Георгия Церетеля, принадлежат как дяде их, так и им; двоюродный же брат их Нико, считая их собственными, отвечает лишь один; почему просил поданное евреями Хундиашвилиевыми прошение об'явить мне для подачи на оное ответа. Нико же по какому документу присваивает их собственнo себе, мне неизвестно. Есть ли по разделу достались, то должен иметь барат, есть ли куплены,—так купчую. Но они евреи, придя к ним вообще Церетелям, они суть общественные, коих и должно разделить им трем братьям. С 1795 г. служат мне сии евреи поныне, как другие наследственные их крестьяне. Сверх того, просили, пока о сих евреях дело между ими и Нико не кончится, к исследованию дела их не приступать, в противном случае они согласны не будут. სამუთნი და აღმოჩინებანი, ამა საქმისადმი, სამუთნი და აღმოჩინებანი, ამა საქმისადმი არა გვაქვს. სამუთნი და აღმოჩინებანი, ამა საქმისადმი არა მაქვს დამატება¹.

Противу сего об'явления кн. Николай Церетели, в об'яснении, написал, что евреи Мордах и братья его Давид и Якоб Хундиашвилиевы, Мордах и братья его Давид, Гаврил, Бено и Якоб Хаханашвилиевы пришли к умершему отцу его, кн. Георгию Церетели, что кн. Квели и Бежан вовсе о сем не были известны, и они до раздела их между собою имели посредником кн. Симона Георгиева Церетелия в рассуждение сих евреев, о коих кн. Квели и Бежан Церетели, оставив спор свой, помирились и евреев оставили за ним, Нико Церетелем, в справедливость чего просит спросить упомянутого Церетеля. И потом еще случился между ними спор о сих евреях, коих брат его Бежан домогался непременно разделить чрез полк. кн. Кайхосро Церетеля и брата его Ростом, но отец его, не соглашаясь, отвечал чрез них же, что спорные крестьяне евреи, к нему пришедшие назад тому 34 года, впрочем ежели он разделит купленных им Бежаном евреев, то и отец его приобретенных крестьян разделит.

---

¹ См. легенду.

Потом, по старанию полк. Церетеля и брата его Ростом, они помирились; по каковому миру остались за отцом его, Георгием пришедшие к нему евреи Мордах и брат его Хундиашвили, а за Бежаном остались купленные им евреи Цица Мегрелишвили с детьми, Даниель Цвенишвили. Остальные же евреи, хотя были, собственно, отца его, но и их разделили на 3 части, на коих иметь барата он не счел нужным, потому что баратом могли бы ему служить Кайхосро и Ростом Церетели и дворяне их, из коих, за смертью первого, просит спросить брата его Ростом и прочих всех вообще Церетелей, дворян и крестьян—пришельцы сии, собственно, отцу его сии евреи или нет? უმეტესი არა გვაქვს ღვა სპეისადმი, რომელსაც უემოცან კანონიერს ვაღაზედ¹.

Нижепоименованные лица, опрошенные шорапанским окружным начальником под присягою, показали: 1—моурав Росап Мачавариан — 70 лет, 2 — священник Иосиф Абашидзе — 58 лет, крестьяне: 3—Петр Куцуридзе—67 лет, 4—Мамука (он и Гогия) Щукакидзе—58 лет, 5 — Датика Чочорадзе — 50 лет, 6—Глахуа Будзанидзе — 37 лет, 7—Чочита Куцурадзе—46 лет, 8 — Отина Вадгобелашвили — 55 лет, 9 — Маркоз Намгладзе—43 лет, 10 — Глахуа Кусиани — 45 лет, 11 — Бури — 39 лет, 12—Гогиа Гвехидзе—43 лет, 13—Отина Надирашвили—37 лет, 14 — Берика Беридзе — 45 лет, 15 — Петр Чарбадзе — 63 лет, 16 — Датика Хведелидзе — 40 лет; дворяне: 17 — Николоз Абашидзе—46 лет, 18—Симон Эраста Абашидзе—47 лет, 19—Никола Абашидзе—40 лет, 20—Симон Абашидзе—53 лет, 21—Бежан Абашидзе—58 лет, 22—Гедеван Абашидзе—45 лет, 23—Зураб Абашидзе — 40 лет: а) при разорении персидским шахом Ага Магомед-ханом в 1795 г. гор. Тифлиса, пришли из Грузии евреи Хундиашвилиевы (настоящие просители) и поселились в м. Сачхерах, на землях, принадлежащих кн. Вахуште и Георгию Церетелям (умершие), б) за поселение Хундиашвилиевых какими обложены они от владельцев земель податями и платят что, им неизвестно, в) Хундиашвилиевы намеревались ли возвратиться в Грузию и не имели ли наказания от кн. Церетелей, вынуждающего служить им,—не знают. Из коих кре-

¹ См. легенду.

стьяне: Гоги Модебадзе — 72 лет, Датики Манашерашвили — 37 лет, Иордан (он же Лотика) Читадзе — 50 лет, Гогита Намгеладзе — 40 лет, дворяне: Осип Абашидзе — 33 лет, Давид Абашидзе — 52 лет и крестьянин Захар Садгобелашвили (показали) с таковою разницею только по 3 пункту показано Хундиашвилевых, что, в числе прочих сачхерских евреев они отлучались с поселения в Грузию и пойманы на дороге. И из сих Намгеладзе добавил, что времени прихода не помнят. *სასმართლო და სეკრეტარზედ, სასმართლო და სეკრეტარზე იქვი არა გვაქვს, სასმართლოზედ და სეკრეტარზედ იქვი არა მაქვს რა*¹.

По камеральному описанию, в 1821 г. учиненному, евреи Мордах, Иосебов сын, Хундиашвили — 45 лет, Мордаха сыновья: Арон — 17 лет, Иосеба — 13 лет, Эминага — 11 лет, Исхака — 3 лет, Бино — 1 г.; Мордаховы родные: братья Давид — 35 лет, Давидовы сыновья: Моша — 3-х лет, Репиел — 1 г.; Якоб — 30 л. и Мордахов сосед Якоб Бено Абрамов — 11 лет, состоят записанными в с. Сачхерах за кн. пор. Бежановым и Квели Церетелами. *იქვი არა გვაქვს, რომელშიდაც ხელ ვაწერთ, რომელშიდაც ხელს ვაწერ*².

По делам Правления видно: исправляющий должность Грузинского гражданского губернатора, ген. м. Ховен, отношением, от 26 генваря 1827 г., за № 348 г., управляющему Имеретию, кн. Бебутову, на таковое же е. с., от 22 декабря 1826 г., за № 2648, уведомил, что как в рассуждение имеретинцев, зашедших в Грузию, сделано уже со стороны главноуправлявшего в Грузии ген.-от-инф. и кавалера Ермолова постановление, дабы возвращать таковых, только кои пришли туда после 1804 г., до того же зашедшие должны оставаться на всегдашнем жительстве в Грузии, то точным смыслом сего самого постановления должно руководствоваться и в отношении жителей Грузии, зашедших в Имеретию, не требуя уже в высылку туда таких, кои зашли сюда прежде 1804 года. Сия выписка Чедхли учинена правильно: в должности секретаря кн. Туманов. *რომელშიდაც ხელს ვაწერთ: თ ი ბეჟან წერეთელი, თ ი ნიკო გიორგი ძე წერეთელი, თავადი ჟუჟელ წერეთელი. ურიანი; მარდახა და კაკო ხუნდიაშვილები, რად-*

¹ См. легенду.

² См. легенду.

გან ამით წერა არ იცოდნენ ამათის თხოვნით ხელს ვაწერ . . . .
 იოანე წერეთელი. რადგან ღვათა ხუნდიაშვილმა წერა არ იცოდა
 მის თხოვნით ხელს ვაწერ მე მარდია ბინიაშვილი¹.

Ц. И. А., ф. 8, д. 2219, л. л. 27—34. Подлинник, рукописный.

К документу приложен „сводный“ перевод подписей помещиков Церетелевых (Бежана, Квели и Нико) и евреев Хундиашвилиевых (Мордаха, Кико и Давида) и Биниашвилева (Мордаха), učinенных в соответствующих местах (в тексте и в конце) документа на грузинском языке. Перевод читается так:

„1829 г., января 24 дня, сию выписку в Имеретинском временном правлении заслушали мы, кн. Бежан, Квели и Нико Церетели, в коей из дела выписано все по надлежащему. Документов и доказательств по сему делу более не имеем. На присутствующих и секретаря подозрение не имеем, в чем подписались своеручно кн. Бежан, Квели и Нико Церетели. Сего месяца, 25 числа, сию выписку в Имеретинском временном правлении выслушали мы: еврей Мордах и Кико Хундиашвилиевы, в какой из дела выписано все по надлежащему. Документов и доказательств по сему делу более не имеем. На присутствующих и секретаря подозрений не имеем, в чем и подписуемся еврей Мордах и Кико Хундиашвилиевы, а за них, неграмотных, подписался Иван Габуашвили Церетель. Сего же года, апреля 22 дня, сию выписку в Имеретинском временном правлении выслушал еврей Давид Хундиашвили, в какой из дела все по надлежащему, но особо имею дополнение, которое подам в узаконенное время. На присутствующих и секретаря подозрений не имею, в чем подписуюсь еврей Давид Хундиашвили, а за него, неграмотного, подписался еврей Мордах Биниашвили“.

4

1830 г., февраля 14. Рапорт управляющего Имеретию, ген.-м. Геле главнокомандующему, Паскевичу о состоянии евреев Хундиашвилиевых во владении помещика кн. Эристова, № 320.

Почтеннейше представляя у сего на благорассмотрение в. с. дело, произведенное по прошению евреев: Мордаха, Давида и Якоба Хундиашвилиевых о неправильном, якобы, присваивании их пор. кн. Георгием Церетелем, я честь имею доложить, что нахожу правильным решение Имеретинского временного правления, в 18 день мая 1829 г. učinенное, по коему истцы Хундиашвилиевы должны оставаться во владении сына умершего от-

¹ См. легенду.

ветчика, кн. Николая Эристова, ибо, приняв во уважение 22-х человек присяжные показания о нахождении их в таковом владении предков его, Эристова, с 1795 г., более уже тридцатилетней давности, нельзя, по силе 199 статьи, I отделения Уложения царя Вахтанга, представить им свободы. Ген.-м. Геле.

Ц. И. А., ф. 8, д. 2219, л. 25. Подлинник, рукописный.

5

1830 г., декабря 16. Прощение сачхерских евреев Хундиашвилиевых тифлисскому военному губернатору о защите их от притеснений со стороны помощника Церетели, до решения их дела Сенатом.

Семейство наше, от давнего времени пользуясь вольностью от помещичьего крестьянства, было впоследствии, при камеральном описании, причислено и подвергнуто во крестьянство кн. Коки¹ Церетелеву. А как по возникшему от нас, судебным порядком, иску состоялось недавно в Имеретинском временном правлении, к крайней обиде нашей, решение, которое, по существу своему, быв совершенно неправильным, то мы, объявив на оное наше неудовольствие с переносом дела того на аяпеляцию, отправили сего месяца 15 в Правительствующий сенат, по 4 департаменту, апелляционную жалобу, при коей, приложив две царские грамоты, свидетельствующие о нашей казенному ведомству принадлежности, изяснили в оной подробно все обстоятельства обиды, неправильным присвоением кн. Церетелевым нас в крестьянство последовавшие. О чем, доводя до сведения в п. и вместе с тем прибегая под покровительство и защиту, осмеливаемся всенижайше просить о предписании г. шорапанскому окружному начальнику, дабы до времени, пока не последует по делу нашему из Правительствующего сената решение, были б мы освобождены от всяких притеснений и взысканий, со стороны кн. Нико Церетелева к нам простираемых, и налагаемых повинностей, на что и ожидать будем милостивой в. п. резолюции.

Прощение сие, со слов просителей, писал колл. сек. Ми-монский.

¹ Так в документе. Очевидно—Нико.

მორღუბა, დავითა და იაკობ ხუნდიაშვილებმა, რადგან ამათ
წერა არ იცოდნენ, ამათის თხოვნით ხელს ვაწეროთ ლომადზე.

Ц. И. А., ф. 8, л. 2319., л. л. 36, 37. Подлинник, рукописный. Под-
писи на грузинском языке: „Мордох, Давид и Якоб Хундиашвилиевы,
в виду их неграмотности, по их просьбе, подписуюсь Ломадзе“.

6

1831 г., февраля 9. Прошение сачхерских ев-
реев Хундиашвилиевых главноуправляющему в Гру-
зии о защите их от притеснений со стороны по-
мещика Церетели и шорапанского окружного на-
чальника, до решения их дела Сенатом.

В декабре месяце прошлого 1930 г. имели мы счастье
послать (в копии) апелляционное прошение (представленное)
Правительствующему сенату, по 4 департаменту, на непра-
вильное решение Имеретинского временного правления, в ко-
тором представили мы все доказательства о нашей казенному
ведомству принадлежности, а в Правительствующий сенат ото-
слали подлинник, в удостоверение сего грамоты и документы,
кои свидетельствуют, что мы всегда принадлежали к казен-
ному ведомству, а не кн. Церетелевым, кои возымели к нам
неправильное притязание и довели до беднейшего положения,
—с каковой посланной нами апелляции, узнав, кн. Церетелевы, и
возымеv на нас гнев, что взошли в Правительствующий сенат
с жалобой, приложили все старания к склонению г. шорапан-
ского окружного начальника, Шкляревского. И посему поводу
вызваны мы были к нему,—из коих Мордаха наказал 60 уда-
рами розог. По поводу чего, прибегая под покровительство
в. с., всенижайше осмеливаемся просить о предписании, кому
следует, дабы до решения об нас Правительствующим сенатом
дела,—не претерпевали бы со стороны кн. Церетелева и г. ок-
ружного начальника, Шкляревского различно испытываемых
нами обид и притеснений.—Прошение сие, со слов просителей,
писал колл. сек. Мимонский.

Ц. И. А., ф. 8, 2219, л. 32. Копия, рукописная. Документ без под-
писи просителей.

7

1831 г., ноября 9. Прощение сачхерского еврея Иосифа Хундиашвили главноуправляющему в Грузии о защите его от притеснений помещиком Церетели до решения дела Сенатом.

О неправильном присваивании меня кн. Николаем Церетелевым во крестьянство дело производилось в Имеретинском временном правлении, которое, не смотря представленных нами документов, также свидетельских показаний и того, что фамилия наша есть выходцы из Горийского уезда, решительным определением своим, прошлого 1830 г., оставило меня с дядею за помянутым Церетели. На каковое решение я об'явил неудовольствие и дело сие перенесено ныне в 4 департамент Правительствующего сената.

Помянутый кн. Церетели, считая себя щастливым воспользоваться случаем решения в пользу его, Правлением сделанного, начал делать мне и дяде моему, Якобу Хундиашвили разные разорения; но мы, видя незаконно Церетели нас обиженными, просили бывшего главноуправлявшего в Грузии, гр. Паскевича-Эрванскаго о защите и ограждении нас от оногo, о чем е. с и предписано было управлявшему Имеретиею, г. ген.-м. Геле оградить нас от оногo кн. Церетели; но кн. Церетели, забывая начальнические повеления, - кои законами ведомые, - начал нас всячески тиранить и делать притеенения к неременному повинению нашему ему.

Находя себя столь крайне обиженными кн. Церетели, как наказанием нас невинно, так равно и неправильным присвоением нас в крестьянство, - более потому, что он оказался разрушителем законов, - осмеливаюсь лично пред в. в.-п и всепокорнейше прошу предписания вашего, кому следует, до решения Правительствующим сенатом дела сего, кн. бы Церетели нас ничем не угнетал и не чинил бы нам побоев. *თსებ ბუბ-დობჯოღო*

Ц. И. А., ф. 8, д. 2219, л. 42. Подлинник, рукописный. Подпись на грузинском языке: „Иосеб Хундиашвили“

8

1838 г., июня 13. Рапорт упрляющего Имеретией, ген.-м. Эспехо главноуправляющему в Грузии, ген.-л. Головину о причислении евреев Хундиашвилиевых в церковное ведомство, № 3737.

Честь имею при сем представить на благоусмотрение в. п. решение в Имеретинском временном правлении дела

об отыскивании евреями Мордахом, Гавриилом, Давидом, Михако и Бином Хундиашвилиевыми от кн.: Бежана, Георгия, Нико и Квели Церетелей в церковное ведомство свободы, почтеннейше докладывая, что решение Правления, составленное 16 февраля 1837 г., о отобрании от ответчиков Церетелевых вышепоясненных Хундиашвилиевых и причислении их в церковное ведомство, с тем однако чтобы из нажитого ими за бытность во владении тавадов Церетелей имущества оставили им половину,—я нахожу совершенно правильным и с законами согласным, причем прилагаю апелляционное прошение, вступившее ко мне от просителей Хундиашвилиевых, с свидетельством в исполнение установленного обряда на перенос дел, присовокупляя, что тавады Церетели, являсь в Правление, объявили, что удовольствие или неудовольствие подпишут через семь дней, но срок таковой пропустили, не объявляя ничего. Ген.-м. Эс-пехо I-й.

Ц. И. А., ф. 8, д. 2219. Подлинник, рукописный. Решение Правления, от 16/II 1837 г., в деле не имеется, а предписание ген. Головина управляющему Имеретией, от 1838 г. июля... в деле имеется, но не публикуется, ввиду повторяемости изложенного.

9

1838 г., августа 25. Рапорт вр. и д. управляющего Имеретией, подполк. Бреверна ген.-л. Головину о причислении евреев Хундиашвили в церковное ведомство, № 5574.

Вследствие предписания в. п., от 13 сего августа, за № 8142, почтеннейше имею честь донести, что дело, по которому евреи: Мордах, Гавриил, Давид, Исхак и Бино Хундиашвилиевы отыскивали себя из владения тавадов Церетели в церковное ведомство, Имеретинским временным управлением решено, и 13 июня, сего 1838 г., за № 3737 г. управляющий Имеретией, представляя оное на рассмотрение в. п., которое, по рассмотрении, при предписании от 23 июня, за № 7433, от в. п., возвращено для приведения в исполнение решения Имеретинского временного правления, 16 февраля состоявшегося, о чем предложено оному Правлению 5 августа, за № 5315—ре-

11. საქ. ებრაელთა ისტ.-ეთნ. მუზეუმის შრომები, ტ. II.

нением сим евреи Хундиашвилиевы отчуждены из владения тавадов Церетели в церковное ведомство. Подполк. Бреверн.

Ц. И. А., ф. 8, д. 2219. л. 52. Подлинник, рукописный. Указанные в документе „предписания“, за №№ 3737 и 5815, в деле не имеются, а за №№ 8142 и 7433 в деле имеются, но, по незначительности, здесь не приводятся.

10

1833 г., мая 11. Прошение сачхерских евреев Тетруашвили главноуправляющему в Грузии, ген.-л. бар. Розену об освобождении их от крепостной зависимости от помещика Церетели и о притеснениях от него.

В прошлом генваре месяце, 17 числа, сего 1833 г. поданными в. в-п. и правителю Имеретии прошениями, об отыскании нами от помещика того селения, подполк. кн. Григора Церетели в казенное ведомство свободы, которой помещик Церетели, по поданным нами прошениям, заарестовавше, долгое время требовал от нас подписок в том, что мы ему принадлежим в крестьянстве, и занесенные начальству жалобы о свободе оставил без последствий; но мы, чувствуя себя казенному ведомству принадлежащими, от дачи требуемых подписок отказались; напоследок кн. Церетели потребовал от нас, с каждого дыма по 50 р. сер. и разными сестными продуктами, и, выдержавши нас 7 дней под стражей, выпустил, с тем, чтобы требуемые деньги и продукты доставили ему, коих не в состоянии были мы выполнить по бедности своей; подали вторично прошение правителю Имеретии 10 марта, просили его распоряжения об ограждении нас от истязаний и требуемых Церетелем податей и повинностей, а получал бы он,—чем мы с давних пор были ему обязаны за жительство в его селении,—по одной половине чарека в семь дней с дыму соли,—впредь до решения нашего дела, понесенного о свободе. По коим нашим просьбам правитель Имеретии, по первой,—не делая и поныне никакого распоряжения за неполучением, якобы, предписания от в. в—п., по прошению нашему 17 генваря, а по второй,—хотя и предписал местному шорапанскому окружному начальнику 14 апреля с. г., № 1226, об ограждении нас от

истязаний и излишних требований Церетелем, но, по возвращении нашем в Сачхери, помянутый кн. Церетели, прогнав нас всех, за наших жалоб о свободе, из домов наших с семействами в одну пустую саклю 19 апреля, и что только могли найти в наших домах с'естных и питательных припасов посланные кн. Церетелем 6 человек, в роде бокаулов, с'ели и разграбили на 15 руб. сер., и взяли, кроме того, деньгами 5 руб. сер. и после того дома наши пустые позапирали; Церетели же морил нас с семействами с голоду и холоду до прибытия в Сачхеры, по поводу предписания правителя Имеретии, по поручению шорапанского окружного начальника, моурава подпор. тавада Симона Абашидзе, 28 апреля; которой, вместо того, чтобы разобрать дело и оградить нас, требовал с неистовством и угрозами насильственной и непременной удлаты Церетелю по 50 руб. сер. с дымом, об'являя, что, якобы, он имеет приказание начальства о взыскании с нас таковых денег; и видя нас не в состоянии взнести оные, моурав Абашидзе, по приверженности своей с давних времен к Церетелю и по склонности к бесчеловечеству, в азартном иступлении, после всех истязаний и угроз, призвавши 10 человек крестьян Церетеля, поставляя оных вроде поручителей о взносе требуемых с нас Церетелем денег и повинностей, выпустил нас с семействами с подареста; и по освобождении приступили помянутые поручители о возврате внесенных без нашего ведома Церетелю 50 руб. сер. с непременным требованием помянутых денег, коих мы не в состоянии возратить им,—являлись к окружному начальнику, просили ограждения; но, не получив такового, подавали прошение, 2 сего м-ца, управляющему Имеретиею, просили его распоряжения об ограждении нас с терзательной участи; которой, по приверженности к кн. Церетелю, не принял нашего прошения и даже согнал с глаз, чтобы впредь никогда к нему не являлись; в таковой нашей участи не имеем мы более никаких средств, ни защиты от здешнего начальства и не можем явиться к семействам, истязаемым Церетелем и его бокаулами, 10 человеками, чему и мы неминуемо повергнемся по явке вновь лютейшим истязаниям.—Почему, об'яснив в. вп. выше прописанные причины, чинимые нам и семействам нашим кн.

Церетелем и его крестьянами, вроде бокаулов, равно и моуравом Абашидзным, осмеливаемся прибегнуть вторично с сею нашею просьбою под справедливую защиту и покровительство в. в—п. Хотя мы и иноверцы, но состоим в подданстве Российской державы, не оставьте нас возлить к всевышнему теплые за вас молитвы, всепокорнейше просим, обратив начальническое ваше внимание, предписать правителю Имеретии; 1-ое, о произведении следствия по поданным нами прошением об отыскании свободы от кн. Церетеля в казенное ведомство, 2-ое, об ограждении нас и семейств наших от вышепомянутых нетерпимых истязаний и разорений до последней крайности Церетелем и людьми его, 10 человеками, равно и моуравом Абашидзевым к приведению нас в нищету; 3-е, взыскать с кн. Церетели или его крестьян за расграбленные ими сестные и питательные припасы 15 руб. сер., равно взятые ими же наличные 5 руб. сер. в возврат нам оные, для поддержания нашего бедного семейства и, 4-ое, предписать, кому следует, дабы были от нас здешним начальством принимаемы законные наши жалобы без затруднения вашей высокой особы; в доказательство нашей необходимости в таковом утруждении прилагаем при сем, в оригинале, подлинное, непринятое от нас правителем Имеретии прошение 2 мая, и для подачи сего нашего прошения по приверженности кутаисского почтмейстера к Григору Церетелю и правителю Имеретии, и нет возможности подать через почту, и вынужденными нашлись следовать в Тифлис к вашей высокой особе без пашпортов, не данных нам здешним начальством. ბინო თეთრუაშვილი, რაბი მოშა თეთრუაშვილი, შემუელ თეთრუაშვილი, იოსებ თეთრუაშვილი.

Ц. И. А., ф. 8, д. 2806, л. л. 45. Подлинник, рукописный. В начале документа: „Его высокопревосходительству главноуправляющему в Грузии и Закавказских областях, генерал-адъютанту, генерал-лейтенанту и кавалеру барону Розену 1-му. Сахчерских жителей рабина Исаака, рабина Моша Аронашвилиных, Мати Абрама и Посеба Тетруа. Покорнейшее прошение“. Подписи в конце документа, на грузинском языке: „Бино Тетруашвили, раби Моша Тетруашвили, Шемуел Тетруашвили, Иосеб Тетруашвили“. Прощения от 17/І, 1833 и 10/ІІІ, упомянутые в документе, в деле не имеются; прошение же от 2/У, 1833 г., сохранившееся в деле, в публикации опускается ввиду того, что оно по содержанию совпадает с настоящим документом.

11

1833 г., июня... Прощение сачхерских евреев бар. Розену об освобождении их от крепостной зависимости от помещика Церетели и от притеснений от него.

Предки наши были евреи, переселившиеся в здешний край, вместе с фамилиею Багратионского, весьма в отдаленные времена и всегда жили в Кутаисе и, принадлежа царям имеретинским, занимались торговлею. За год до отправления в Россию жены бежавшего за границу имеретинского царя Соломона, подполк. кн. Григорий Церетелев выпросил у сей царицы, чтоб из числа нас наше семейство, именно рабина Моисея, поселить на земле его, Церетелова, Шорапанской округи, в деревне Сачхере, где всегда сей кн. имеет и сам жительство, с тем, чтобы помянутый рабин платил ему за землю в год фунт соли; после же отправления царицы в Россию, означенный Церетели и остальные семейства, а именно: рабина Шамуиля и Арона из Кутаиса насильно переселил к себе в Сачхери и, начиная уже притеснять и мучить налогами и наказаниями, определил еще с дыму каждого по четыре фунта воска и другие требования. Из сих семейств составилось ныне пять семейств, а именно: рабин Шамуил—мужска пола 2, женска 2 души; рабин Елизар—мужска 2, женска 3 души; Арон—женска 3, мужска 3 души и Иосиф—мужска 2, женска 3 души, всего одиннадцать мужска и четырнадцать женска пола душ, которые все исповедуют еврейский закон и, бывши всегда принадлежностью царей имеретинских, принадлежат теперь казне. Но означенный кн. Церетели, не имея на нас никаких документов, хочет нас сделать своими крепостными и отнять у казны; употребляет всевозможные притеснения, чтобы принудить нас подписать бумагу, что мы ему принадлежим. Мы знаем, что два года тому назад бывший начальник в городе¹⁾ Раче, господин Соколов, узнав справедливость и видя притеснения, доносил о сем начальству, но сие так осталось. Мы в нынешнем году два раза, в январе и апреле, подавали прошения гсподину правителю Имеретии, но без результата, и также два раза посылали наши нижайшие прошения через почту в. в—п., имен-

¹ Так в документе.

но в январе и мае сего года; но, полагая, что, вероятно, к несчастью нашему, оные не достигли благодетельного возрения вашего, а потому решились лично, от имени всего нашего общества, пасть к стопам в. в—п. и униженно просить приказать избавить нас от притеснений кн. Церетелева и, как мы не есть его крепостные, а казенные, повелеть принять нас в казенное ведомство, на общих правилах; и до решения дела об нас повелеть освободить нас от ужаснейших притеснений и поборов, кн. Церетелевым производимых, ибо он, в конце прошлого и в начале нынешнего года, взял с нас двести сорок рублей сер.; сверх того, его люди недавно отняли у нас еще шестьдесят рублей сер., и он приказал, чтобы через месяц еще готово было шестьдесят рублей сер.; для насильственных исполнений сих тягостных поборов ставит экзекуцию к нам в дома, не позволяет никуда отлучаться, чем мы, как люди торговые, крайне стеснены. Оный кн. говорит, что, когда мы отойдем в казну, тогда и все назад отдаст; а ежели нет, всякий месяц будет брать с нас поборы, подобные нынешним. Опасаясь совершенно погибнуть с семействами с голоду, мы должны были, без всякого письменного вида, тайно уйти сюда, чтоб пасть с слезною просьбою к стопам в. в—п., умоляя быть нашим отцом, покровителем и спасителем, приказав, чтобы, до окончательного рассмотрения дела нашего, воспрещено было ему, кн. Церетелеву, чинить нам притеснения и брать поборы; и чтоб правительство, для торговых надобностей, снабжало нас билетами,—чем окажете нам, бедным погибающим евреям, величайшую милость, избавя нас от крайности умереть с голоду с нашими семействами от неправоулыбного притязания кн. Церетелева.

მე არონ თეთრაშვილი, ხელს ვაწერ, მე იოსებ თეთრაშვილი ხელს ვაწერ.

Ц. И. А., ф. 8, д. 2806. л. л. 8, 9. Подлинник, рукописный. Подписи на грузинском языке: „я, Арон Тетрашвили, подписуюсь; я, Иосеб Тетрашвили подписуюсь“.

12

1833 г., июля 30. Рапорт управляющего Империей, ген. Вакульского бар. Розену о крепостной зависимости евреев Тетрашвилиевых от помещика Церетели, № 2017.

Полученное мною, при предписании в. в—п., от 15 минувшего мая, за № 2696, с надписью, прошение Шорапанской

округи еврейских раввинов Тетруашвилевых, отыскивающих из владения подполк. Григория Церетели в казенное ведомство свободы, перепровождено от меня для возвращения просителям к шорапанскому окружному начальнику, коему поручено было удостовериться, из под руки и без всякой формальности: как давно просители живут на земле подполк. Церетели, за кем они записаны по камеральному описанию, и, действительно ли Церетели, присваивая их себе во крестьянство, преграждал им путь к отыскиванию свободы с причинением притеснений, на что ныне получил от него донесение, что, по собранным им сведениям через помощника и прочих почетных и заслуживающих доверия людей, оказалось, что еврейские раввины Тетруашвилевы состоят во владении жены подполк. Церетеля, с исхода царствования последнего имеретинско царя Соломона 2-го; и с того времени до ныне о непринадлежности своей Церетелевой, или о преграждении им пути к отыскиванию свободы, или о делаемых подполк. Церетелем притеснениях не слыхали. По учиненной же с делами Шорапанской округи справке оказалось, что евреи Тетруашвилевы жительство имеют на земле Церетели с 1808 г., что видно из списка, предместником его, надв. сов. Никопольским к управляющему Имеретиею, к полк. Мерлинию, при рапорте от 30 числа июня, 1813 г. представленного; по камеральным же описаниям, в 1816 и 1821 г. г. в Шорапанской округе бывшим, евреи Тетруашвилевы записанными значатся за подполк. Григором Церетели, а в черновом описании за 1821 г., советником Имеретинского временного правления, Старосвестким составленном, собственноручно отмечено, что евреи Тетруашвилевы принадлежат подполк. Григору Церетели, по приданному за женою его, и против каждого дыма евреев Тетруашвилевых написано, что они занимаются торговым ремеслом и платят ежегодно подати по двадцать пять рублей сер., что оказалось справедливым и по дознанию его по жалобе означенных евреев на подполк. Григора Церетели, занесенной о излишне взыскиваемой, якобы, с них подати.

О чем в. в—п. честь имею донести, докладывая, что, по поданной ко мне от евреев Тетруашвилевых, в генваре м-це сего года, о сем же жалобе, была забираема в канцелярии мо-

ей справка и оказалось, что управляющий Имеретиею, ген.-м. Симонович, в январе м-це 1814 г., предписал полк. Мерлини евреев Тетрашвилиевых оставить во владении у Церетели, буде он представит на принадлежность их грамоту царицы Марьи, о чем тогда же уведомлен и Г. Церетели от ген.-м. Симоновича; но какое распоряжение по сему предписанию учинено г. полк. Мерлини, из дел не видно; почему я поручил шорапанскому окружному начальнику истребовать от подполк. Церетели и грамоту царицы Марьи, пожалованную ему на владение просителями Тетрашвилиевыми, равно и подлинное уведомление ген.-м. Симоновича, и защитить евреев от притеснений; который донес мне, что подполк. Григорий Церетели, в поданном отзыве, объяснил, что вышеизъясненная грамота находится в комиссии, учрежденной для рассмотрения фальшивых царских документов, а уведомление ген.-м. Симоновича проводил подлинником, которое при сем на благоусмотрение в. в—п. честь имею представить. Ген.-м. Вакульский.

Ц. И. А.; ф. 8, д. 2806, л. л. 10, 11, Подлинник, рукописный.

13

1833 г.... Предписание бар. Розена управляющему Имеретией об объявлении евреям Тетрашвилиевым об оставлении их во владении помещика Церетели до решения следственной комиссии.

Основываясь на донесении в. п., от 30 минувшего июня, за № 2017, удостоверяющем, что Шорапанского округа еврейские раввины Тетрашвилиевы состоят во владении подполк. кн. Церетели с исхода царствования последнего имеретинского царя Соломона, что, по камеральным описаниям, значутся записанными за ним, Церетелем, что они платят ему ежегодно подати, по двадцати пяти рублей сер., и что, сверх того, кн. Церетели, представив уведомление к нему бывшего правителя Имеретии, ген.-м. Симоновича, от 24 января 1814 года, об оставлении у него во владении тех евреев, ссылается на принадлежность их себе на грамоту царицы Марьи, которая ныне находится в рассмотрении учрежденной в Тифлисе следственной комиссии,—я предлагаю вам объявить означенные сведения Тетрашвилиевым, чтобы, они до рассмотрения

следственной комиссией, представленной кн. Церетелем, и определения достоинства находились по прежнему в полном повиновении своему владельцу и выполняли все те повинности, какие до сего времени отбывали, под опасением ответственности по...

Приложенное при рапорте в. п. уведомление ген.-м. Симоновича перевел в...

Ц. И. А., ф. 8. д. 2806 л. л. 12, 13. Черновик, рукописный. Пропуски по неразборчивости. Документ без конца, без подписи и даты. Что настоящее „предписание“ от бар. Розена, видно по содержанию. „Уведомление“ ген.-м. Симоновича, на которое имеется указание в предписании бар. Розена, датировано 24 янв. 1814 г. „Уведомление“, как видно, было составлено на грузинском языке, но подлинника его в деле не сохранилось, сохранился лишь его современный перевод, сделанный губ. сек. Коркия. Перевод этот читается так:

„Я предписал вместе с сим г. полк. Мерлини пожалованных вам во крестьянство от имеретинской царицы Марьи евреев Моша, Исаака и Арона Тетруашвилиевых, в Сачхерах живущих, от вас не требовать, но оставить их вашими крестьянами по прежнему“.

14

1833 г., сентября 15. Прошение сачхерских евреев бар. Розену об освобождении их от крепостной зависимости от помещика Церетели, и о дозволении им переселиться в г. Кутаис.

Прошениями, от 11 мая и от 2 июня сего года, мы имели счастье повергнуть в. в—п., на милостивейшее благоусмотрение, ужасные притеснения, делаемые нам имеретинским помещиком, подполк. Григорием Церетели, по поводу того, что мы живем на принадлежащей ему земле, каковыми притеснениями он, домогаясь, чтобы мы дали ему обязательство в том, что мы с предков, будто-бы, принадлежим ему во крестьянстве, уже вконец нас разорил так, что мы не в состоянии пропитывать своих семейств. В канцелярии в. в—п. нам объявлено, что, по прошениям нашим, послано предписание правителю Имеретии, ген. м. Вакульскому, от 15 мая, № 2696; но на месте нам поныне не оказано никакой защиты от притеснений кн. Церетели, и даже помянутого предписания еще не объявлено.

Между тем, кн. Григорий Церетели, не ограничиваясь поборами, какие уже совершал несправедливо с наших имуществ, с наивеличайшим ожесточением начал притеснять и угнетать нас, решительно требуя, чтобы мы дали ему обязательство о принадлежности ему во крестьянстве; наконец, так как мы объявили, что, не принадлежа ему, ни за что не дадим требуемого обязательства, кн. Церетели вновь наложил на нас внести ему с каждого семейства по 50 р. сер.; и как мы не в состоянии таковых денег уплатить, то он, посредством своих крестьян, подвергает нас наихудшим экзекуциям, требуя или взноса денег, или дать ему желаемое обязательство.

В Имеретинской области не было и нет примера, чтобы живущие на помещичьих землях или даже прямые помещичьи крестьяне подвергаемы были столь великим поборам, какие кн. Церетели уже свершил и еще намерен свершить с нас.

Тщетно мы жалуемся местному имеретинскому начальству на самопроизвольные действия кн. Церетели; просьбы наши, как прежде, так и ныне, остаются без всякого уважения.

А потому, вновь прибегая к милостивейшему покровительству в. в.—п., со слезами осмеливаемся просить не оставить предписать кому следует: 1-ое, принять решительные меры к ограждению нас от тягчайших угнетений, делаемых нам, и разорительных поборов, производимых с нас кн. Григорием Церетели; 2-ое, поелику всему несчастью нашему причиною то, что мы живем на земле кн. Церетели, то позволить нам ныне же переселиться в город Кутаис и причислиться к тамошнему еврейскому обществу и в оном отбывать следующие казне подати и повинности; наконец, 3-ое, буде князь Григорий Церетели станет формально доказывать что предки наши и мы принадлежали ему в крестьянстве, Имеретинское временное правление рассмотрело бы права его, какие он на то предъявит, ибо предки наши и мы всегда принадлежали в подданство одним имеретинским царям, а кн. Григорий Церетели, только с прошлого года начал усиливаться о укреплении нас за собою; а если бы имел какие либо документы, или особые права на нас, то ему не было бы надобности ныне вынуждать от нас обязательство, о коем мы уже выше упо-

мнянули.—Прощение сие с чернового на бело переписал писарь Максимов: აბრამ თეთრუაშვილი, შებუელ თეთრუაშვილი, არონა თეთრუაშვილი, იოსებ თეთრუაშვილი.

Ц. И. А., ф. 8, д. 2806, л. л. 14, 16. Подлинник, рукописный. Подписан на грузинском языке: „Абрам Тетруашвили, Шамуел Тетруашвили, Арон Тетруашвили, Иосеб Тетруашвили „Предписание, от 15/V, за № 2696, в деле не имеется.

15

1834 г., апреля 20. Рапорт врем. управляющего Имеретиею, полк. Жихарева бар. Розену о подати, взимаемой помещиком Церетели с евреев Тетруашвили, № 1480.

По предписанию в. в—п. к управляющему Имеретиею, от 25 сентября, прошлого 1833 года, за № 5339, последовавшему, учинено было шорапанским окружным начальником на местожительства жаловавшихся на подполк. кн. Григория Церетели евреев Тетруашвилиевых, удостоверение, по коему открылось, что кн. Церетели, с дозволения окружного начальника, поставив в домах евреев экзекуцию из своих людей, требовал уплаты следуемых ему податных денег, по десяти руб. сер. с каждого двора за последнюю треть истекшего года; но евреи Тетруашвилиевы, не соглашаясь на уплату оных, предварили окружного начальника словестно, что они таковых денег добровольно кн. Церетели платить не будут и при всяком требовании оных будут приносить жалобы в. в—п.; что же касается до того, что, будто бы, Церетели требовал от упомянутых евреев обязательства о принадлежности их ему во крестьянстве, то они таковой жалобы своей ничем совершенно доказать не могли.

Донося о сем в. в—п., присовокупить честь имею, что, так как по забранным в прошедшем году через него же, шорапанского окружного начальника, сведениям, оказалось, что Тетруашвилиевы обязаны платить Церетели ежегодно по двадцати пяти рублей сер.; но он теперь допустил требовать с них в излишестве пятью рублями в год, то я поставил сие [ему] на замечание, предписал ему, вместе с сим, защитить впредь просителей от всяких притеснений и излишних требо-

ваний податей со стороны помещика их кн. Церетеля, под опасением личной его за противное ответственности. Полк. Жихарев.

Ц. И. А., ф. 8, д. 2806, л. 17. Подлинник, рукописный.

16

1834 г., июня 13. Прощение сачхерских евреев бар. Розену о дозволении им переселиться в г. Кутанс из владения помещика Церетели.

Родители наши, не имевшие собственно принадлежащего им поместья, по обыкновению в Грузии существующему, упростили имеретинского помещика, подполк. Церетели поселиться на его земле, с тем, чтобы не должны быть его крестьянами, а обязались платить за жительство сурсати, что и выполнили. Напоследок, к прискорбию нашему, родители наши померли, оставили нас с семействами на их прежних жительствовах, в имении кн. Церетели до удобного времени переселиться куда нам удобно будет на казенную землю (ведомству коего мы после имеретинских царей принадлежим от предков). Прописанный кн. Церетели, не желая отпустить нас, вздумал уже присвоить себе в крестьянство нас с семейством и делает чрез то притеснения, а именно: вместо платимой, как родителями нашими, так и нами, за жительство на его земле повинности, выгнал нас с семействами из прежнего жительства в одну пустую (по наречию грузинскому) саклю; а что осталось в наших жильях с'естных и питейных припасов посланные кн. Церетелем, шесть человек, вроде есаулов, забрали, которые припасы стоили нам 15 р. сер., и вынужденно взяли деньгами 5 р. сер., с требованием еще с каждой нашей семьи по 50 р.; но, как мы, по бедному нашему состоянию, не в возможности были уплачивать сверх следуемой подати, то он, Церетели, принудил нас, чрез есаулов, продать и последнее достояние наше и уплатить ему по 50 р. Кроме того, они взяли еще 5 р. сер., и Церетели вынуждает усильственно дать ему свидетельство в том, что мы не принадлежащие казне Российского правительства, а его крестьяне. И таковым противозаконным притеснением своим довел нас до такого положения, что ли-

шил с семействами даже и дневного пропитания. О непринадлежности же помянутому кн. Церетели в крестьянство имеем свидетельство от кутаисских жителей, единоверцев наших, совершенно ведающих происхождение наше и непринадлежность в крестьянство Церетели.

По прописанным притеснениям подполк. Церетели мы более не намерены переносить несчастной участи, возымали желание удалиться от него и присоединиться к обществу своих единоверцев, российскому подданству принадлежащему, поселенному в городе Кутаисе.

А потому приняли смелость со слезами повергнуть к стопам особы в. в.—п. сию покорнейшую нашу просьбу и убедительно просить о воззрении милостивого всей Грузии покровителя на несчастное наше по прописанным обстоятельствам положение; и повелите могущественною вашею властью Имеретинскому областному правлению, где находится блюститель законов и защитник нас, бесвинно мучимых и ведомством кн. Церетелем присвоенных, воспретить ему чинить нам непростительные притеснения, излишние поборы в повинности до разрешения, по милостивому особы вашей распоряжению, Имеретинским областным управлением в прописанном предмете сей нашей просьбы. Прощение сие писал 12 класса Петр Дроздовский. რაფაელ თეტრაშვილი, იოსებ თეტრაშვილი.

Ц. И. А., ф. 8, д. 2886. л. л. 21, 22. Подлинник рукописный. В начале документа, значится что прошение от казенных крестьян, евреев: „Исаака, Моше Аронашвили, Мати Абрама и Иосифа Тетруа“ Подписи на грузинском языке: „Рафаель Тетрашвили, Исеб Тетрашвили“.

17

1835 г., мая 13: „Объявление“ помещика Церетели, препровожденное шорапанскому окружному начальнику Лундышеву о принадлежности евреев Тетрашвилиевых Церетели.

На прошение, поданное господину главноуправляющему в Грузии от имени евреев Исаака, Моше Аронашвили и Мати, Абрама и Иосифа Тетруа, но подписанное двумя только—Рафаилом и Иосифом Тетрашвилиевыми, имею честь отозваться следующее: что евреями Аронашвилиевыми я не владею и не

знаю, кто они таковы; противу же жалобы Тетраушвилевых об'ясняюсь. 1) Что прошение их наполнено одними только несправедливыми и неосновательными жалобами, ибо отцов Тетраушвилевых, по их просьбе, я на своей зсмле не водворял, с тем, что они не должны быть моими крестьянами, а только, якобы, обязались платить за жительство сурсати, какового позволения в Имеретии никогда не существовало; также я им никаких притеснений не чинил, из жительства их в пустую саклю не выгонял и никаких есаулов к ним не посылал; почему они и должны об'яснить, из какого жительства я их выгнал, которых именно есаулов я к ним от себя посылал, что и по чьему приказанию от них отобрали.

Напротив же сего, евреи Тетраушвилевы принадлежали уделу имеретинских цариц. Царица Марья пожаловала мне в приданное за женою моею и ее племянницею Елизаветою, урожденною Дадановою, по грамоте 1809 года, которая в подлиннике находится в комиссии, в городе Тифлисе учрежденной для рассмотрения царских грамот. С того времени Тетраушвилевы, быв поселены на моем имении в Сачхерах, отбывали все следуемые с них подати и повинности беспрекословно до 1832 г.; а в том году задумали было, неизвестно по какому праву, уклоняться от платежа должных податей, о чем и жалобы были доведены до сведения начальства. Но управляющий Имеретиею, ген. м. Вакульский удостоверял, по забранным чрез предместника в. б. сведениям, о принадлежности жене моей Тетраушвилевых; с разрешения и утверждения господина главноуправляющего Грузией обязал Тетраушвилевых, чтобы они, по прежнему, платили нам подать, составляющую, по местному дознанию, с каждого дыма по 30 р. сер. и по одному литру воску в год, которые и получал я по третню чрез местное начальство, т. е. предместника вашего и моурава, не касаясь я сам собою. Никакому требованию от них чего либо до сентябрьской трети 1834 г. я их не подвергал; а с того времени от платежа сей, начальством определенной подати отказались, о чем я и жена моя просили в. б. и управляющего Имеретиею, но еще удовлетворения нам не сделано.

2) Свидетельство от просителей, о том, что они точно мне принадлежат, я никогда не требовал; в противном случае

должны они доказать—через кого, или при ком таковое я от них требовал.

3) Просители, хотя пишут что, якобы, они имеют свидетельство о непринадлежности мне в крестьянство от единоверцев своих кутаисских жителей, но такового они не представили, и потому об оном до того времени, пока не будет мне объявлено, ничего сказать не могу.

Итак, евреи Тетруашвилевы, будучи мне пожалованы в приданное от имеретинской царицы, по грамоте 1809 г., и, с того времени состоя в бесспорном и непосредственном владении моем с вышеустановленной десятилетней давности, ни почему не имеют права искать себе вольности, и потому покорнейше прошу в. б., соображаясь с обстоятельствами и имеющейся у вас по сему предмету переписке, евреев Тетруашвилевых привести в дальнейшее мое повиновение и взыскать с них за прошлое время следуемые, определенные начальством подати. К сему я присовокупить честь имею, что поелику грамота на Тетруашвилевых с делом имеется в Тифлисской комиссии, а потому полагаю, что, до рассмотрения оной по иску Тетруашвилевых о вольности, не должно производить дела; а между тем до того времени они обязаны бездоимочно платить следуемые с них подати, за исполнением чего, согласно предписания начальства, прошу вас иметь с своей стороны настоящие—

Подлинное прошение Тетруашвили при сем возвращаю.
პოდპოლკოვნიკი კნობა წერეთელი.

Ц. И. А., ф. 8, д. 2806, л. л. 23, 24. Подлинник. рукописный. Подпись на грузинском языке: „Подполк. кн. Церетели“.

18

1835 г., мая... Показание евреев Тетруашвилевых шорапанскому окружному начальнику в податях помещику Церетели.

1835 г. мая..., в присутствии шорапанского окружного начальника, Лундышева и помощника его, Ивана Мачаварианова, евреи Тетруашвилевы, в доказательство поданного им главноуправляющему Грузиею прошения о притеснениях подполк кн. Церетели показали:

По переселении их из местечка, принадлежащего таваду Бежану Церетели, на землю кн. Григория Церетеля, с 1810 года платили ему подати впродолжение 12 лет, по два чарека воску, по четырнадцати аршин холста в год с дыму, и по полчарека соли в неделю; а по прошествии означенных лет, кн. Церетель в 1822 году велел запереть в духан из . . . и взыскать через бокаула, как с них, так и прочих 330 марчил. При бокауле находились: азнауры Мамуки Абашидзе и Зураб Церетели. Потом кн. Церетель удвоил с них показанную подать, которую и взыскивал с них до исхода 1832 г.; а в оный же год, собрав всех их в одну пустую саклю и продержав сутки, на другой день, по поручительству евреев Мордаха, Хикона,¹ Шамуела, хахама Иосифа Мехтегришвили,¹ Гавриила Хаханашвили, Бино Хаханашвили¹ и других, коих не упомянуть, они были освобождены со взиманием 50 руб. сер. и 5 р. сер. же в пользу бокаули. При бокауле находились азнауры: Парсадан Мачаварианов, Мираба Какиашвили и Леван Абашидзе. В 1833 году взыскал с них, чрез азнауров Левана и Ростом Абашидзевых, Бека и Ростом Церетелей и Огния Кехиашвили, 155 р. сер. В 1834 году, чрез азнаура Отия Какиашвили, 55 р. сер., да чрез присланного от помощника Аслана Церетели крестьянами . . . Шивидзова, 55 руб. сер. А всего денег взыскал с них 330 марчил, 330 рублей сер. А более сего никаких других притеснений нам чинено не было.

Ц. Н. А., ф. 8, л. 280б, л. л. 25, 26. Современный перевод с грузинского. Без подписей. Подлинника в деле не сохранилось. Многоготочие по неразборчивости.

19

1835 г., мая 15. Извещение шорапанского окрестного начальника помещику Церетели о приглашении его на присягу свидетелей по делу Тетруашвилевых.

Евреи Тетруашвилевы, по делу о причиненных вами им притеснениях по забору с них денег, сослались в доказательство на азнауров: Мамуки Абашидзе¹ и Зураба Церетеля, на евреев Мордаха Хаханашвили,² хахама Иосифа, Менгрели²

¹ Так в документе.

Гаврилишвили и Бино Хипашвили; почему для бытия привода оных к присяге имели честь пригласить в. с-во, или уведомить меня теперь же—кому вы доверяете при сем вместо себя находиться.

Ц. И. А., ф. 8, д. 2806, л. 27. Подлинник, рукописный. Подпись неразборчива.

20

1835 г., октября... Докладная записка бар. Розену по жалобе евреев Тетруашвили на отягочение их помещиком Церетели денежною повинностью.

Имеретинской области, Шорапанского округа, в селении Сачхерах живущие евреи Тетруашвилиевы, в сентябре прошлого 1833 года, принесли в. в—п. жалобу, что помещик их, подполк. кн. Григорий Церетель положил на них отяготительную денежную повинность, и что, когда они отказываются от взноса оной по несостоятельности своей, то он взыскивает с них сию повинность посредством бокаулов.

Жалобу сию в. в—п. изволили препроводить тогда же к управляющему Имеретию с тем, чтобы он удостоверился в справедливости оной, и, если откроется, что кн. Церетели, действительно, позволяет себе делать просителям притеснения, то внушить ему, чтобы он воздержался от оных, ограничиваясь взысканием с означенных евреев не отягительных для них повинностей, по местному обычаю.

Полк. Жихарев, за отсутствием управляющего Имеретию, представил к в. в—п., при рапорте, от 17 сего октября, за № 4955, следствие, по означенной жалобе евреев Тетруашвилиевых произведенное.

Из следствия сего видно: евреи Тетруашвилиевы показали, что они впродолжение 12 лет платили кн. Григорию Церетелю по два чарека ($4\frac{1}{2}$ фунта) воску, по четырнадцати аршин холста в год с дыму, и по получарека соли в неделю; а в 1822 г. кн. Церетель велел их запереть в духан и взыскал с них, чрез своих бокаулов, 330 марчил; и потом подать сию удвоил с них, которую и взыскивал до 1832 года; но в том году, собрав всех их в одной пустой сакле и продержав там сутки,

12. საქ. ებრაელები ისტ.-ეფნ. მუზეუმის წარმები, ტ. II.

освободил со взысканием для себя 50 руб., а для бокаулов 5 руб. сер. В 1833 г. взыскал с них, посредством бокаулов, 155 руб. сер., а в 1834 г., тоже чрез бокаулов, 110 руб. сер.

Подполк. кн. Григорий Церетели объяснил, что упомянутые евреи, быв пожалованы жене его имеретинскою царицею Марьею в 1809 г., отбывали ему первоначально подать деньгами и вещами неограниченно; а с 1831 г., по просьбе самих евреев, обложил их деньгами по 30 р. сер. с каждого дыма, по литре (9 фун.) воску и по 4 штуки имеретинского холста.

Люди, бывшие бокаулами и спрошенные под присягою, подтвердили справедливость показания евреев.

Полк. Жихарев спрашивает от в. в.—п. разрешения, должно ли допустить подполк. кн. Григория Церетеля ко взысканию с евреев Тетраушвилевых положенную им на них подать по тридцати руб. сер., которую они считают для себя отяготительною; или же внушить ему, чтобы он подать сию уменьшил хотя вполовину. Секретарь. колл. асс. . . .

Ц. И. А., ф. 8, д. 2806. л. л. 39—40. Подлинник, рукописный. Подпись секретаря не разборчива.

21

1835 г., октября 17. Рапорт управляющего Имеретией, полк. Жихарева бар. Розену о податях евреев Тетраушвилевых помещику Церетели. № 4956.

Управляющий Имеретию, ген.-м. Ахлестышев, рапортом, от 4 июля прошлого 1834 г., за № 2836, донес в.—п., что присланное при предписании, от 18 июня того же года, за № 3304, прошение еврейских раввинов Тетраушвилевых о делаемых им подполк. кн. Церетелем притеснениях препроводил вместе с тем шорапанскому окружному начальнику, для произведения формального исследования о всех прописанных в прошении Тетраушвилевых терпимых ими от кн. Церетели притеснениях.

Ныне окружной начальник, при рапорте, от 7 сего октября, за № 1255, представляя ко мне произведенное им по сему следствие, доносит, что все притеснения, высказываемые евреями Тетраушвилевыми, заключаются в сборе с них денег, поло-

женных подполк. кн. Церетелем, но платеж коих считают себя евреи не обязанными.

Вследствие чего, препровождая при сем означенное следствие на благоусмотрение в. в—п., я покорнейше прошу снабдить меня в разрешение сего предписанием, должно ли допустить подполк. кн. Григория Церетели взыскивать с евреев Тетруашвилиевых положенную им на них подать, по 30 руб. сер. и по одной литре воску в год с каждого дыма, каковую подать они считают для себя отяготительною; или же внушить ему, чтобы он таковую подать уменьшил хотя в половину настояще отбываемых евреями, в чем и обязать его подпискою. Полк. Жихарев.

Ц. И. А., ф. 8, д. 2806, л. 20. Подлинник, рукописный. Рапорт от 4/VII 1834 г., за № 2836, имеющийся в деле, не публикуется ввиду неактуальности, а предписание от 18/VI, 1834 г., за № 3304, и рапорт, от 7/X, за № 1255, в деле не имеются.

22

1836 г., февраля 12. „Подписка“ помещика Церетели управляющему Имеретией, ген.-м. Бацевскому о размере оброка с евреев Тетруашвилиевых.

1836 г., февраля 12 дня, я, нижеподписавшийся, дал сию подписку исправляющему должность управляющего Имеретиею, господину ген.-м. и кавалеру Бацевскому в том, что, хотя принадлежащие мне евреи Тетруашвилиевы, в пяти дымах заключающиеся, отбывали мне разные повинности и платили с каждого дыма по тридцати руб. сер., и подать сия для них несколько не обременительна, а взыскивалась мною, смотря по их состоянию, но дабы прекратить несправедливые жалобы Тетруашвилиевых, будто бы с них таковых отяготительных (податей) я, вместо прежнего их оброка—тридцать рублей с дыма, воску и прочего,—согласен впредь получать с Тетруашвилиевых только по двадцати рублей сер. с дыма, а с пяти дымов по сто рублей в год, вместо прежних 150 р. сер. и проч., не отнимая права сею подпискою у себя и наследников моих прибавить и убавить сей оброк с них, по их состоянию, с тем однако-ж, чтобы местное начальство наблюдало за своевременным поступлением с евреев Тетруашвилиевых назначен-

ного ныне мною с них оброка, с 1 января настоящего года, за каждый год вперед; а за прошлый один год и четыре месяца должен я получить от них, согласно выше определенно-го, в чем и подписуюсь. Подполк. кн. Григорий Церетели.

Ц. И. А., ф. 8, д. 2806, л. 47. Подлинник, рукописный.

23

1836 г., марта . . . Прощение сачхерских евреев Тетраушвилиевых бар. Розену об ограждении их от притеснений со стороны помещика Церетели.

До времени царствования в Имеретии еще первого царя Соломона, не можем даже из'яснить сколько будет назад тому лет, предки наши, прибыв из Константинополя в Имеретию, имели всегда постоянное жительство и домашнее обзаведение в городе Кутаисе, по смерти коих и мы имели оседлость в оном же до времени царствования последнего имеретинского царя Соломона; по случаю бывшего здесь возмущения, мы перешли, для сбережения себя от предвидимой опасности, на жительство Шорапанского округа, в местечке Сачхеры, под покровительство владетеля оным бывшего при царях имеретинских сахлтуцеса, ген.-м. кн. Зураба Церетели, не с тем, однако же, чтобы состоять в собственном его рабстве, но единственно по одной только милости его на некоторое время, где проживали до самого удаления последнего имеретинского царя Соломона в Турцию, а между тем платили царю подати, наравне с кутаисскими жителями, как имевшие прежде в оном оседлость. После же отбытия отсель царя, сын кн. Зураба Церетели, подполк. Григорий Церетели пред'явил нам что,—якобы, мы есть его поданные и он имеет на принадлежность нас документы.

Мы, чувствуя себя никогда не принадлежавшими владению кн. Церетеля, признавали и ныне признаем себя принадлежащими казенному ведомству, вознамерились было только приступить о таком неправильном присваивании нас в подданство кн. Григорием Церетели об'явить начальству и, не успев сего сделать, как он, Церетель, узнав о таковом нашем проекте, в то же время заключил нас под караул и держал под оным до тех пор, пока не взыскал с нас трехсот марчил, со-

ставляющих в то время 100 р. сер., единственно за то только, чтобы мы, убоясь его, не могли уже пред'явить о непринадлежности ему своей претензии, и сверх того, возложил на нас отбывать ему подать каждую неделю по одному чареку соли, и при каждом христовом воскресении два чарека воску и две штуки имеретинского холста, во время же великого поста одну пару рыбы, называемой балык.

После сего известились мы, что в 1830 г. отставной м. Соколов сделал начальству, неизвестно по какому поводу, донесение о принадлежности нашей казне, а не Церетелю, без всякого о том от нас начинания. Подполк. кн. Григорий Церетель принял сомнение на нас, что будто г. Соколов сделал такой донос по нашей просьбе и за то самое набавил взыскание с нас подати против выше определенного самим им (которую мы, по уважению к нему, как к значительному в здешнем крае лицу, отбывали) еще ежегодно 150 р. сер., которые и платили уже третий год; и сверх, того требовал от нас подписку в том, чтобы быть вечно в его подданстве и быть в полном его распоряжении и повиновении.

За всем сим мы имели намерение пред'явить о таковом обстоятельстве бывшему здесь правителю Имеретии, Вакульскому, но по некоторым случаям, в сем разе приостановились. Прошлого же, 1834 г. приносили мы о сем жалобу управляющему Имеретиею, г. ген.-м. Ахлестышеву, и е. п., приняв в уважение изложенные нами причины, предписал шорапанскому окружному начальнику об ограждении нас от притеснений Григория Церетели, возвращении нам денег, взысканных им по принуждению сверх положенных податей, выше сего об'ясненных. При об'явлении такового предписания е. п. от окружного начальника кн. Григорию Церетелю, сей последней, как нам известно, отзывался начальнику, что таковые деньги взысканы с нас, якобы, за прошедшее время, по неуплате нами таковых.

Шорапанский окружной начальник, приняв таковой отзыв кн. Григория Церетеля в действительный резон, не войдя в положение жалобы нашей и, напротив, делая уважение к Церетелю, заставляет нас платить ему сверх наложенной им на нас подати, как то—воску, рыбы, холста и соли, еще по 150 р. сер.

Кн. Церетель, видя тниковое расположение к нему окружного начальника и при том зная об от'езде г. ген. Ахлестышева в Россию, еще более и более принял меры свои к усугублению нас налогами, к крайнему нашему истощению последнего достояния, к своей пользе, поставил к нам в дом 7 чел. бокаулов и двух данных ему от начальника казаков, с требованием от нас 150 р. сер. Но мы, по случаю несостоятельности нашей к удовлетворению Церетеля требуемыми деньгами, отказались, за что были посажены в Кутаисе на гауптвакте, в коей и содержались одну неделю.

А потому, как мы, не чувствуя себя виновными противу подполк. кн. Григория Церетели, кроме лишь только одного нашего к нему повиновения по преданности к родителю его, ген.-м. кн. Зурабу Церетелю, и, зная, что мы никогда в подданство к кн. Церетелям не принадлежим и не принадлежали,—то, согласно прошения нашего, поданного нынешнему управляющему Имеретиею, ген.-м. Бацевскому, е. п., хотя и сделал, с своей стороны, к ограждению нашему, законное распоряжение, но, по сильному ходатайству подполк. кн. Григория Церетели, все остались без удовлетворения, кроме сугубо делаемых через то Церетели нам притеснений.

Посему осмеливаемся всепокорнейше просить в. в—п., как единственного начальника и защитника казенных крестьян, сильными угнетаемых, и всенижайше просить предписать кому следует,—сделать нам ограждения от делаемых нам подполк. Григорием Церетели притеснений и излишне неправильного взыскания денег: с тем вместе сделать милостивое распоряжение о предоставлении ему, Церетелю, буде он и имеет законные на нас доказательства, ведался бы судом, не делая нам самовольных притеснений в непомерном взыскании денег. Прощение, со слов просителей, писал губ. сек.: *არონა შამუელ, აბრაამა თეთრაშვილი*.

Ц. И. А. ф. 8, д. 2806, л. л. 42, 43. Подлинник, рукописный. Подписи на грузинском языке: „Арон, Шамуель, Абрам Тетраушвили“ Простителями в начале документа значатся: „Моша и брат его Арон, рабин Менаше, рабин Кезе Абрам Тетраушвили“. Документ без даты.

24

1836 г., апреля 24. Предписание главноуправляющего в Грузии управляющему Имеретиею, ген. Бацевскому о внушении евреям Тетрашвилиевым отбывать крестьянскую денежную повинность помещику Церетели, № 2695.

Усматривая из рапорта вашего, от 6 минувшего марта, за № 1173, что сделанное подполк. кн. Григорием Церетели уменьшение оклада взыскиваемых им с принадлежащих ему евреев Тетрашвилиевых податей, довольно достаточно, предлагаю в. п. распорядиться о внушении Тетрашвилиевым, что они обязаны и непременно должны отбывать помещику своему столь умеренную крестьянскую повинность, и что . . . никакие жалобы их на помещика, об отягощении податями, не могут быть приняты в уважение.

Ц. И. А., ф. 8, д. 2896, л. 48. Черновик, рукописный, без подписи. Пропуск по неразборчивости. Рапорт от 6/III, 1836 г., за № 1173, не публикуется ввиду повторяемости текста.

ДОКУМЕНТЫ О КУТАЙССКИХ ЕВРЕЯХ 1840 г.

25

1840 г., мая 22. Прошение кутаисских „казенных и церковных евреев“ ген. Головину о „дозволении им ходить с товарами по деревням“, для торговли.

Мы из древности, еще при царях занимаясь промышленностью, имели свободный ход везде и ко всем народам, живущим по всем деревням Имеретинской и Гурийской области, и тем самым доставляли себе и своим семействам дневное пропитание; и сие служило нам средством отбывать все казенные повинности, наравне с прочими жителями. Ныне же гос.-н. управляющий Имеретиею, ген.-м. Эспехо, прекратив нам ходить с товарами по деревням, предписал о сем объявить нам по начальству, дабы мы не осмелились выйти из города, каковой приказ для нас составляет великий убыток, которое¹, как мы полагаем оное, должно быть сделано по прошению здешних граждан; но мы, не имея никаких заведений, земель и имений, кроме [как] по одной лавке, мы не можем, не вы-

¹ Так в документе.

ходя из города, содержать себя, подобно прочим здешним гражданам, кои, торгуя здесь в одном городе, имеют разные имения по разным местам и, следственно, подобно нам, они не имеют нужды выходить из города с товарами. И по сему мы осмеливаемся прибегнуть к особе в. п., как к начальнику и блюстителю всех прав, с всенижайшею просьбою, дабы в. п. благоволили дозволить нам, по прежнему, ходить с товарами по деревням, ибо промышленное только занятие есть средство нашего пропитания, без чего жить нам невозможно, и многие из нас, обремененные разными повинностями, не в состоянии нанимать даже лавки в городах.

Со слов просителей, сие прошение сочинял и на бело переписывал Григорий Бакрадзе.

Ц. И. А., ф. 8, д. 4965, л. 1. Подлинник, рукописный. На документе резолюция без подписи: „Передать в Совет“. Документ без подписи.

26

1840 г., июня 15. Предписание ген. Головина управляющему Имеретией о доставлении сведений о запрещении кутаиским евреям „ходить по деревням с таварами“. № 3941.

Препровождая при сем в копии, вступившее ко мне, прошение кутаисских жителей, казенных и церковных евреев, жалующихся на распоряжение в. п. о воспрещении им ходить по деревням с товарами для продажи, прошу вас, противу этой просьбы, доставить ко мне надлежащее сведение Ген. Головина.

Ц. И. А., ф. 8, д. 5965, л. 2. Подлинник, рукописный. На это предписание Головина последовал рапорт управляющего Имеретиею, от 2 июня, 1840 г., за № 3907, к которому приложена следующая выписка из II тома Устава о торговле:

„98 ст. II т. Приезжим купцам и всякого звания людям, также евреям в тех местах, где им дозволено только временное пребывание, запрещается продажа товаров из домов или разносом, под опасением конфискации оных на основании таможенных правил.

„105 ст. II т. Евреям, приезжающим во внутренние российские губернии или в столицы, по означенным в предыдущей статье надобностям, запрещается, во время пребывания в тех местах, продажа товаров из домов или разносом“.

27

1840 г., июля 17. Предписание ген. Головина управляющему Имеретией об отказе кутаисским евреям в их жалобе. № 4632.

По обстоятельствам, в рапорте от 2 сего июля, № 3907, изложенным, находя жалобу кутаисских евреев, на воспрещение им торговли товарами в разноску по деревням, не заслуживающую уважения и оставляя оную без действия, я прошу вас объявить об этом простителям. Ген. Головин. Директор колл. сов. Тимофеев.

Ц. И. А., ф. 8, д. 5965, л. 8. Копия, рукописная.

ДОКУМЕНТЫ ОБ АЦХУРСКИХ ЕВРЕЯХ 1845—1846 г. г.

28

1845 г. ...31. Прошение д. Ацхур еврея Иосифа Кокошвили кавказскому наместнику об уменьшении оклада податей или о переселении ацхурских евреев в г. Ахалцих.

Нижеподписавшийся, переселившись из д. Адигени и обрешши жилище себе в д. Ацхури вместе с прочими и содерживая семейства свои в бедном состоянии, не имея земли и никаких средств до сих пор к пропитанию и одного, а только живем своим промыслом, до крайности последней доведенные, при последовании приказа платить подать подушную, равняя нас в оплате оной с жителями магометанской веры, которые имеют землю и всякие для себя продовольствия,—мы, не будучи в состоянии нести тягости к оплате такового подушного, на нас возложенного, осмеливаемся прибегнуть к великодушию в. с. в таком горестном положении нашем, покорнейше прося защиты, и молим вас, не оставить исходатайствовать нам, бедным, назначить оплату таковой подати подушной, по окладу жителей в г. Ахалцихе, одной же веры проживающих, или приказать нам дозволить переселяться вообще всем из д. Ацхури в г. Ахалцих. Уповаю на всемогущего бога в не отказе пособик

в. с., ожидаем справедливого в деле этом решення. Духовный старшина Иосиф хахам Кокошвили.

Ц. И. А., ф. 30, д. 1408, л. л. 4. 5. Копия, рукописная.

29

1846 г., марта 7. Представление грузино-имеретинского губернатора наместнику кавказскому об уменьшении податей или о переселении ацхуских евреев в г. Ахалцих, № 199.

Во исполнение предписания в. с., от 30 минувшего ноября, № 3621, я требовал от ахалцихского уездного начальника надлежащие сведения по просьбе, поданной в. с. поверенными общества евреев Ахалцихского уезда, Абастуманского участка, д. Ацхури, об уменьшении оклада податей, или о дозволении им переселиться в г. Ахалцих.

На это колл. асс. Запороженко данес мне, что в м. Ацхурах состоит записанным, по последнему камеральному описанию, 27 еврейских семейств, которые находятся в крайне бедном положении и, действительно, не в состоянии платить казне податей, коими они, при введении в 1843 г. в Ахалцихском уезде новой податной системы, обложены не соразмерно с их состоянием, ибо они хлебопашеством не занимаются, как по неимению при м. Ацхурах хлебопахатной земли, которая недостаточна и для живущих там жителей прочих исповеданий, так и потому, что у них нет ни рогатого скота, ни лошадей, отчего не в состоянии отбывать даже натуральных земских повинностей. Единственное их занятие есть промышленность, которая так незначительна, что едва могут пропитывать себя, и они до 1843 г., т. е. до введения в Ахалцихском уезде новой податной системы, никаких податей казне не платили.

По сему уездный начальник полагал весьма справедливым переселить всех ацхурских евреев, согласно их желанию, в г. Ахалцих, или обложить их меньшею податью, наравне с городскими жителями.

Находя с своей стороны таковое заключение уездного начальника совершенно основательным, я имею честь представить оное на благоусмотрение в. с., вместе с прошением евреев, докладывая, что Грузино-имеретинская палата государ-

ственных имуществ, как она уведомила меня, испрашивает уже по этому предмету разрешения в. с., от 5 февраля, за № 74. Ген.-м. Жеребцов.

Ц. И. А., ф. 30, д. 14080, л. л. 3—6. Копия, рукописная. На документе пометы: 1) „С представлением прошения общества евреев Ахалцихского уезда, об уменьшении оклада податей“. 2) „Представление это передается в дополнение предложения 13 февраля, № 1288, на заключение Совета главного управления Закавказским краем“, 3) № 2962, 20 марта 1846 г. Слушали в Совете 21 марта“.

30

1846 г., марта 21. Постановление Совета главного управления Закавказским краем о переселении ацхурских евреев в г. Ахалцих или об уменьшении их податей.

1846 г., марта 21 дня, в журнале Совета главного управления Закавказским краем записано:

Слушали: во 1-х, представление управляющего Грузино-имеретинскую губернию, от 7-го марта, за № 199, г. наместником кавказским, в дополнение предложения е. с., от 13 февраля, № 1288, на заключение Совета переданное с прошением общества евреев Ахалцихского уезда, Абастуманского участка, д. Ацхури, об уменьшении оклада податей, или о дозволенни им переселиться в г. Ахалцих, так как они, занимаясь одною промышленностью, по крайней бедности, не в состоянии отбывать повинностей, свойственных поселянам—земледельцам.

Во 2-х—справку: при предложении г. наместника, за № 1288, передано в Совет представление Грузино-имеретинской палаты государственных имуществ, от 5 февраля № 74, с просьбою общества мусульман м. Ацхур об уменьшении платежа податей и повинностей. Из представления этого видно, что все вообще ацхурские жители, как писал ахалцихский уездный начальник, не имея достаточно земли для хлебопашества, обложены податью несоразмерно с их состоянием, что еврейское общество, в числе 27 семейств, предполагалось или переселить в г. Ахалцих, или обложить меньшею податью, наравне с городскими жителями. Но Совет главного управле-

ния 14 февраля, между прочим, положил: предложить Палате государственных имуществ, дабы она, чрез чиновника, по своему усмотрению, дознала на месте: предстоит ли точно необходимость в переселении ацхурских евреев в Ахалцих, и уклонение их от землепашества действительно ли происходит от невозможности с пользою заниматься оным, или не дают ли они из выгод земли своей в наем другим; и, в случае необходимости переселения сих евреев, предстоит ли надобность уменьшить с них подать, и кому будет следовать земля, ныне в их пользовании находящаяся? Об оказавшемся Палата обязана будет представить Совету, со своим мнением, испросив на оное, установленным порядком, согласие начальника губернии. На приведение такового заключения в действие г. наместник изволил из'явить согласие.

Совет главного управления положил: представление г. ген.-м. Жеребцева, № 199, как не требующее, за означенным постановлением Совета, обсуждения в настоящее время, принять к сведению и передать, при копии с статьи сего журнала, в канцелярию е. с. кн. наместника, для приобщения к делу. Правитель дел Совета . . . Представление г. управляющего Грузино-имеретинской губерниею, № 199, и прошение при нем при сем прилагаются. И. д. делопроизводителя..

Ц. И. А., ф. 30, д. 19080, л. 2. Копия, рукописная. Без подписи.

У К А З А Т Е Л Ь

СОБСТВЕННЫХ ИМЕН

Абастуманский участок 186, 187 Абашидзе (без имени) 164 Абашидзе Бежан 155 Абашидзе Гедеван 155 Абашидзе Гогнев 152 Абашидзе Датико 152, 156 Абашидзе Зелико 152 Абашидзе Зураб 155 Абашидзе Иосиф 152, Абашидзе Коки 152 Абашидзе Леван 176 Абашидзе Мамука 153, 176 Абашидзе Николоз 155 Абашидзе Ростом 176 Абашидзе Симон 155, 163 Абдушелишвили Гогия 153 Абрамов 156 Ага-Мамад-хан 151, 1 55 Адигени, дер. 185 Аронашвили (без имени) 173 Аронашвили Исак (Исаак) 164, 167, 173 Аронашвили Моша (Моше) 159, 164, 7, 173 Ахалцих 185, 186, 187, 188 Ахалцихский уезд 186, 187 Ахлестышев, ген. 178, 181 Ацхури, дер. 185, 186, 187 Багратионская фамилия 165 Бакрадзе Григорий 184 Бацевский, ген. 179, 182 Бебутов 156 Вено Якоб 156 Беридзе Берика 155 Бинишвили Мордах 157 Бревен, полк 161, 162	Будзанидзе Глахуа 155 Бури 155 Вадгобелашвили Отина 155 Вакульский, ген. 166, 168, 169, 171, 174, 181 Вахтанг VI-ой 150, 158 Гаврилишвили Менгрели 177 Гвехидзе Гогия 155 Геле, ген. 157, 158, 160 Гивишвили Иван 152 Гогнев Датико 152 Годоберидзе Давид 153 Головин, ген. 160, 161, 183, 184, 185 Горийский уезд 160 Грузино-имеретинская губерния 174, 182, 187, 188 Грузия 149, 150, 152, 153, 155, 156, 160, 162, 172, 173, 174, 175, 183 Гурийская область 183 Дадянова (Дадияни) 174 Дареджан, царица 150 Дроздовский 173 Елиашвили (без имени) 153 Елиашвили Исхак 153 Ермолов, ген. 156 Жеребцов, полк 187, 188 Жихарев, полк. 171, 172, 177, 178, 179 Закавказье 149, 150 Закавказский край 187 Закревский, министр вн. дел 149 Запороженко 186 Имеретинская область 150, 170, 177, 183 Имеретия 152 153, 156, 157, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 171, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185

- Какиашвили Мираба 176
 Какиашвили Отия 176
 Кехнашвили Огния 176
 Кикозашвили Моша 153
 Кипародзев Пиран 151, 152
 Кокшвили Иосиф 186
 Константинополь 180
 Кюркия 169
 Крцхинвали (Цхинвали) 150
 Курцхалия Дати 153
 Кусиани Глауха 155
 Кутанс 165, 169, 172, 173, 180
 Куцуридзе Петр 155
 Куцуридзе Чочита 155
 Лелуашвили Исхак 153
 Лелуашвили Моша 153
 Ломадзе 159
 Лундышев 175, 175
 Людонахская крепость 153
 Максимов 171
 Манашерашвили Датико 156
 Мардах 176
 Мария, царица 168, 169, 174, 178
 Мачавариани Датиа 153
 Мачавариани Иван 175
 Мачавариани Парсадан 176
 Мачаварианов Росап 152, 155
 Мегрелишвили Цица 155
 Мерлини 167, 168, 169
 Мехтегришвили Иосиф 176
 Менгрели Иосиф 176
 Мимонский 158, 159
 Модебадзе Гоги 156
 Надирашвили Отина 155
 Намгеладзе Готита 156
 Намгеладзе Марков 155
 Наникашвили (без имени) 153
 Наникашвили Гавриил 153
 Наникашвили Иосиф 153
 Наникашвили Исхак 151
 Наникашвили Кобо 151
 Наникашвили Шалом 153
 Никопольский 167
 Паскевич-Эриванский, ген 160
 Рача 165
 Розен, ген. 162, 164, 165, 166, 168, 169, 171, 172, 177, 178, 180
 Россия 165, 182
 Садгобелашвили Захар 156
 Сачхере, дер. 150, 151, 156, 163, 165, 169, 174, 177, 179, 180
 Сачхерские жители 152, 164
 Свертская крепость 151, 152, 183
 Симонович, ген. 168, 169
 Соколов 165, 181
 Соломон 11-ой 152, 153, 165, 168, 180
 Старосветский 167
 Тетруашвили (Тетруа) 162, 166, 177, 178, 179, 183
 Тетруашвили Абрам 164, 171, 173, 182
 Тетруашвили Арон 165, 166, 169, 171, 182
 Тетруашвили Бино 164
 Тетруашвили Елизар 165
 Тетруашвили Иосиф 164, 165, 166, 171, 173, 176
 Тетруашвили Исаак 169
 Тетруашвили Кезе 182
 Тетруашвили Мате 164, 173
 Тетруашвили Менаше 182
 Тетруашвили Моша 164, 165, 169, 182
 Тетруашвили Рафаель 173, 182
 Тетруашвили Шамуель (Самуель) 164, 165, 171, 182
 Тимофеев 185
 Тифлис (Тбилиси) 151, 155, 164, 168, 174
 Туманов 153, 156
 Турция 180
 Хахамашвили Бино 154, 176
 Хахамашвили Гавриил 154, 176
 Хаханашвили Давид 154
 Хаханашвили Мордах 154, 174, 173
 Хаханашвили Якоб 154
 Хведелидзе Датика 155
 Хикон 176
 Хипашвили Бино 177
 Ховен 156
 Хреветский житель 151
 Хундиашвили (без имени) 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162
 Хундиашвили Арон 156
 Хундиашвили Бино 156, 161

Хундиашвили Гавриил 161
 Хундиашвили Давид 150, 152, 154,
 16, 157, 159, 161
 Хундиашвили Носиб 156, 160
 Хундиашвили Нехака 156, 161
 Хундиашвили Елико 157
 Хундиашвили Мухако 161
 Хундиашвили Мортах 150, 152, 154,
 155, 156, 157, 159, 161
 Хундиашвили Мона 156
 Хундиашвили Ренел 156
 Хундиашвили Эмцага 156
 Хундиашвили Якоб 150, 152, 154, 156,
 157, 159, 160
 Цвепишвили Даниель 155
 Церетели (без имени) 153, 154, 155,
 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166,
 168, 172, 173, 175, 182.
 Церетели Аслан 176
 Церетели Бекан 154, 155, 156, 157,
 161, 176
 Церетели Бек 176
 Церетели Вахушта 155
 Церетели Георгий 150, 151, 154, 155,
 157, 161
 Церетели Григор 162, 164, 165, 167,
 168, 169, 170, 171, 176, 177, 178, 179,
 180, 181, 182, 183

Церетели Зураб 176, 180, 182
 Церетели Иван 157
 Церетели Кайхосро 155
 Церетели Квели 150, 151, 154, 156,
 157, 161
 Церетели Коки 158
 Церетели Николай 150, 151, 153, 154,
 157, 158, 160, 161
 Церетели Ростом 154, 155, 176
 Церетели Симон 153, 154
 Цицианов, ген. 152, 153
 Циктишвили Никола 153
 Чарбадзе Петр 155
 Чедхли 156
 Читадзе Иордан (он и Лотика) 156
 Чочорадзе Латиго 155
 Шамусель 176
 Шивидзов 176
 Шеляревский 159.
 Шорананская округа (Шорананский
 округ) 165, 166, 167, 168, 177, 180
 Шукакидзе Мамука (он же Гогия) 155
 Эристовы (без имени) 157, 158
 Эристов Николай 157, 158
 Эслехо, ген. 160, 161, 183

ხელმოწერილია დასაბეჭდად—23/II—41 წ.

უფ11348

შეკვეთა—№ 231

ტირაჟი—1000

ზომა—6×10

ფორმ. რაოდ.—14

საქ. ებრ. ისტორიულ-ეთნოგ. მუზეუმი—თბილისი, ჯორჯაძის ქ. № 5.

გამომცემლობა „ტექნიკა და შრომა“-ს სტამბა, ფურცელაძის ქ. № 5.

საქართველოს სსრ განათლების სახალხო კომისარიატი

საქართველოს ეგრადეთა
ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სახ. მუზეუმის

უკრებელი

ტომი III

საქ. ეგრადეთა ისტ.-ეთნოგრაფიული სახ. მუზეუმის გამომცემლობა

19

თბილისი

46

ბაქარაძის ებრაელთა
ისტორიულ-ეთნოგრაფიული
სახ. მუზეუმი

ადგილობრივი მრეწ. სახ. კომისარიატის სტამბა.

ფურცელაძის ქ. № 5.

ზე09556.

ტირაჟი 700.

შეკვეთა № 984.

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ПРОСВЕЩЕНИЯ ГРУЗ. ССР

Т Р У Д Ы

ГОС. ИСТОРИКО - ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО МУЗЕЯ
ЕВРЕЕВ ГРУЗИИ

Том III

PEOPLE'S COMMISARIAT FOR EDUCATION OF THE GEORGIAN
SSR.

TRANSACTIONS

of the

HISTORICAL-ETHNOGRAPHICAL STATE MUSEUM
OF THE GEORGIAN JEWS

Vol. III

Изд-во Гос. Историко-Этнографического Музея Евреев Грузии
Published by the Historical-Ethnographical Museum of the Georgian Jews

---

ТБИЛИСИ

1945

TBILISI

სარედაქციო კოლეგია:

**პროფ. შ. ამირანაშვილი, პროფ. შ. ჩხეთია, პროფ. ლ. მელიქსე-
ტბეგი, ა. კრიხელი, ა. გაბისონია, ი. პაპისიმედოვი,
დ. შაფთოშვილი.**

Редакционная коллегия:

**Проф. Ш. Амиранашвили, проф. Ш. Чхетия, проф. Л. Мелик-
сет-бек, А. Крихели, А. Габисония, И. Паписимедов,
Д. Шаптошвили.**

The Editorial Staff:

**Prof. Sh. Amiranashvili, Prof. Sh. Chketia, Prof. L. Melik-
set-bek A. Krikheli, A. Gabisonia, I. Papismiedov,
D. Shaptoshvili.**

**რედაქტორი ა. კრიხელი
Редактор А. Крихели**

ს ა რ ა ჩ ე მ ი

1. ი. პაპისიმედოვი—საქართველოს ებრაელთა აღებ-შიცემის
ისტორიისათვის, ნაწ. II. 9
2. ი. ჩორნი — მოგზაურობა იმიერ და ამიერ-კავკასიაში,
1860—1870 წ.წ. ნათარგმნი ძველ ებრაულიდან არონ
კრიხელის მიერ 89
3. ა. კრიხელი—ისტორიული მიმოხილვა კავკასიაში სხვა ქა-
ლაქელ (რუსეთის და ევროპიელ) ებრაელთა დასახლე-
ბის შესახებ, ნაწ. I 135
4. ექ. ი. ქურჩიშვილი—ახალციხეში მცხოვრებ ებრაელთა
ხალხური მკურნალობა 175
5. პროფ. მელიქსეთ-ბეგი—Armeno-Hebraica 217
6. ა. კრიხელი—ქართველი ებრაელები ფეოდალური ურთიერ-
ბის ხანაში 265
7. ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს ებრაელთა შესა-
ხებ (აკად. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით) 291

О Г Л А В Л Е Н И Е

	Стр.
1. И. Паписимедов—К—истории торговли грузинских евреев, часть II	9
2. И. Черный—Путешествие по Кавказу и Закавказью 1860—1870 г. Перевод с древне-еврейского А. Крихели	89
3. А. Крихели—Исторический обзор пребывания иногородних (Русских и Европейских) евреев на Кавказе, часть I	135
4. Д-р И. Курчишвили—Народная медицина среди ахалцыхских евреев	175
5. Проф. Меликсет-бек—Armeno-Hebraica.	217
6. А. Крихели—Грузинские евреи в эпоху феодализма .	265
7. Исторические документы об евреях Грузии (под редакцией акад. Н. Бердзенишвили)	291

CONTENTS

	Page
1. J. Papisim edov—For the Trade-History of the Georgian Jews, part II	9
2. J. Chorny—A Voiage in the Caucasus and Trans-caucasian Regions in 1860—1870, translated from Hebrew by A. Krikheli	89
3. A. Kricheli—A. Historical Survey of the outlandish (Russian and European) Jewish Settlements in the Caucasus part I	135
4. Dr. J. Kurchishvili—Folk-medicine of the Akhaltzikean Jews	175
5. Prof. L. Melikset-Bek. — Armeno-Hebraica	217
6. A. Krikheli—Georgian Jews during the feudal period	265
7. Historical documents concerning the Georgian Jews (Edited under the direction of Prof. N. Berdzenishvili)	291

ი. პაპისნიშვილი

საქართველოს ებრაელთა აღმზრდელთა
ისტორიისათვის¹⁾

I

საქართველოს საგარეო ვაჭრობისა და ამ ვაჭრობაში ებრაელთა მონაწილეობის საკითხის განხილვამდე, საჭიროდ მიგვაჩნია ზოგადად მაინც თვალი გადავაგდოთ მე-XIX-ე საუკუნის 60-იანი წლებიდან საქართველოში მომხდარ იმ დიდ სოციალ-ეკონომიურ ძვრებს, რომლებმაც მნიშვნელოვანი ბიძგი მისცეს კაპიტალისტური მეურნეობისა და ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარებას ჩვენს ქვეყანაში.

XIX საუკუნის პირველი ნახევრის დასასრულს საქართველოში სავაჭრო კაპიტალი უკვე მნიშვნელოვან ეკონომიურ ფაქტორს წარმოადგენდა, ხოლო ამავე საუკუნის მეორე ნახევრიდან იგი აღარ კმაყოფილდებოდა მარტო სავაჭრო ბრუნვით და საკმაო ტენდენციას იჩენდა საწარმოო წამოწყებებში ჩაბმისადმი.

60-იანი წლების დასაწყისისათვის ჩვენს ქვეყანაში ფეხს იდგამს სამრეწველო კაპიტალი, მაგრამ ბატონყმობის პირობებში მას არ შეეძლო განვითარება თავისი დამახასიათებელი ნიშნებით, რის გამოც კაპიტალისტური მრეწველობის განვითარებით დაინტერესებული ახალი სოციალური ელემენტები მთავრობისაგან მოითხოვდნენ ახალი საზოგადოებრივი პირობების შექმნას, თავიანთი უფლებებისა და ეკონომიური პრეროგატივების გაფართოებას. 60-იანი წლებიდან, როგორც რუსეთში, ისე საქართველოშიც ეკონომიური განვითარების მთელი მსვლელობა ბიძგს იძლეოდა ბატონყმობის მოსპობისათვის. მეფის მთავრობა, ყირიმის კამპანიის დროს ომში დამარცხებით დასუსტებული და მემამულეთა წინააღმდეგ გლეხთა

¹⁾ ამ გამოკვლევის პირველი ნაწილი იხილეთ საქ. ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის „შრომებში“ ტ. I, 1940 წ.

„ბუნტებით“ შეშინებული, იძულებული. გახდა 1861 წელს ბატონყმობა გაუქმებანა¹⁾ რუსეთში და 1864—1871 წ.წ. საქართველოშიც²⁾. საგლეხო რეფორმის გატარების შემდეგ რუსეთში სამრეწველო კაპიტალიზმის განვითარება, — რასაც ჯერ კიდევ ხელს უშლიდა ბატონყმობის ნაშთები, — სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა. მაგრამ მიუხედავად ამისა „...რუსეთი ძალიან ჩამორჩებოდა თავისი ეკონომიური განვითარებით სხვა კაპიტალისტურ ქვეყნებს“³⁾ და ძირითადად ეკონომიურად ჩამორჩენილ, აგარაჟულ, წვრილბურჟუაზიულ ქვეყანას წარმოადგენდა⁴⁾.

კოლონიური ექსპლოატაციისა და ეროვნული ჩაჯვრის არტახებში მომწვედელი საქართველოს ეკონომიკა და მეურნეობა თავისი განვითარების ტენდენციებით ამ დროისათვის არსებითად რუსეთის ეკონომიკისა და მეურნეობის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა⁵⁾. მაგრამ რუსეთთან შედარებით ამიერ-კავკასია და, კერძოდ, საქართველო ეკონომიკურად უფრო ჩამორჩენილი ქვეყანა იყო. ყოველ შემთხვევაში, საგლეხო რეფორმის გატარების შემდეგ ეკონომიურად და კულტურულად რუსეთთან კავშირში მყოფ საქართველოს ცხოვრებაში დაიწყო ახალი პერიოდი, რომელიც თავისი სოციალ-ეკონომიურა ნიშნებით არსებითად განსხვავდებოდა წინამორბედ პერიოდისაგან. ფოქალური კარჩაკეტილობის ნაცვლად ქვეყანა კაპიტალისტური განვითარების გზას დაადგა. მართალია, როგორც წინა პერიოდში, ისე საგლეხო რეფორმის შემდეგაც მთავრობა წინააღმდეგი იყო ადგილობრივი მრეწველობის განვითარებისა, მაგრამ იგი იძულებული ხდებოდა ანგარიში გაეწია ერთი მხრივ, წარმოების ისეთი დარგების განვითარებისათვის, რომლებსაც რუსეთის სტრატეგიული და კოლონიურ დაპყრობითი პოლიტიკის უზრუნველყოფისათვის გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდათ (მაგალითად, გზატკეცილები, რკინიგზები და სხვა), ხოლო მეორე მხრივ, წარმოების ისეთი დარგების განვითარებისათვის, რომლებიც იძლეოდნენ ნედლეულს რუსეთის მრეწველობისათვის ან კიდევ საჭირო იყო საზღვარგარეთ გასატანად ხელსაყრელ სააღებ-მიცემო

¹⁾ სპ. კომუნისტური პარტიის (ბ) ისტორია, სახელგამო, 1939 წ., გვ. 5.

²⁾ საქართველოში ბატონყმობის გაუქმება მოხდა სხვადასხვა დროს: აღმოსავლეთ საქართველოში, თბილისის გუბერნიაში 1864 წ., ქუთაისის გუბერნიაში 1865 წ., სამეგრელოში 1867 წ., აფხაზეთში 1870 წ., სვანეთში 1871 წ.

³⁾ სპ. კომუნისტური პარტიის (ბ) ისტორია, 1939 წ., გვ. 8.

⁴⁾ ibid, გვ. 9.

⁵⁾ ჩაეტია, მ. „ტფილისის ისტორიისათვის“, 1938 წ., გვ. 126.

ბალანსისათვის“¹⁾. ასეთ დარგებს წარმოადგენდა განსაკუთრებით სამთომადნო მრეწველობა, აგრეთვე წარმოების ზოგიერთი სხვა დარგი, როგელთა განვითარება საკმაო ტემპებით ხდებოდა.

70-იანი წლებიდან საქართველოში მრეწველობისა და მუშათა რიცხვის საკმაო ზრდის თვალსაჩინო სურათს გვაძლევენ ქვემო მოყვანილი (არა სრული) ოფიციალური ცნობები. ამ ცნობების მიხედვით 1873—1898 წ.წ. ითვლებოდა:

ა) თბილისის გუბერნიაში

წლები	ფაბრიკა-ქარხნების რიცხვი ²⁾	წარმოების გამომუშავების რაოდენობა მანეთებში	მუშების რიცხვი	შენიშვნა
1873	463	3.209.807	2.320	
1881	710	4.129.333	4.072	
1891	2.170	4.710.960	12.579	
1898	3.899	9.696.000	11.190	სამთომადნო წარმოების გარდა

ბ) ქუთაისის გუბერნიაში

1881	299	273.000	—	
1891	409	7.641.771	4097	
1893	1.297	23.078.089	7130 ³⁾	

როგორც ამ ცნობებიდან ჩანს, თბილისის გუბერნიაში 25 წ. მანძილზე (1873 — 1898 წ.წ.) ფაბრიკა-ქარხნების რიცხვი გაზრდილა რვაჯერ და უფრო მეტად, წარმოების გამომუშავების რაოდენობა — სამჯერ და უფრო მეტად, მუშათა რიცხვი კი დაახლოებით — ხუთჯერ. ქუთაისის გუბერნიაში 12 წ. მანძილზე (1881 — 1893 წ.წ.) ფაბრიკა-ქარხნების რიცხვი გაზრდილა ოთხჯერ და უფრო მეტად, წარმოების გამომუშავების რაოდენობა — ასჯერ და უფრო მეტად, ხოლო მუშათა რიცხვი — ორჯერ).

70-იან წლებიდან მრეწველობის გაფართოებას და კაპიტალიზმის განვითარებას, სხვათა შორის, ხელს უწყობს ამიერ-კავკასიაში რკინიგზების გაყვანა⁴⁾, რის გამოც საგრძნობლად ფართოვდება

¹⁾ მახარაძე ფ., „1906 წ. აკავკასიაში“, გვ. 39.

²⁾ ფაბრიკა-ქარხნებში ნაფულისხმევია პატარა წარმოებებიც მცირერიცხოვანი მუშა-ბელით.

³⁾ Кавказский календарь 1875, 83, 93, 96, 99 г.г.

⁴⁾ ამიერ-კავკასიაში რკინიგზების მშენებლობა დაიწყო 1865 წლიდან.

აგრეთვე საგარეო და საშინაო ვაჭრობა და სოფელი ქალაქს უკავ-
წირდება უფრო მჭიდროდ. ამავე პერიოდიდან კაპიტალისტური
ელემენტი იჭრება სოფლადაც, იწყება გლეხობის ცალკე ფენებად
დაყოფა, გადატაკებული გლეხობის ქალაქად გადასვლა სამუშაოს
საძებნელად. ამრიგად, XIX ს. დასასრულისათვის საქართველოში
უკვე ყალიბდება მსხვილი ბურჟუაზია და სამრეწველო პროლეტა-
რიატი თავიანთი დამახასიათებელი ნიშნებით.

კაპიტალიზმის განვითარებამ საქართველოში წინა სოციალ-
ეკონომიურ ფორმაციასთან შედარებით უთუოდ მნიშვნელოვანი ისტო-
რიული როლი შეასრულა იმით, რომ, როგორც ამხანაგი სტალინი
აღნიშნავს, ხელი შეუწყო ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბების
საქმეს. „საქართველო, როგორც ერი, გაჩნდა მხოლოდ XIX ს.
მეორე ნახევარში, როდესაც ბატონყმობის დაცემამ და ქვეყნის ეკო-
ნომიური ცხოვრების ზრდამ, გზების გაფართოებამ და კაპიტალი-
ზმის წარმოშობამ დააწესა შრომის დანაწილება საქართველოს ოლ-
ქებს შორის, საბოლოოდ შეარყია სამთავროების სამეურნეო კარჩა-
კეტილობა და შეაკავშირა ისინი ერთ მთელად“ ¹). მეორეს მხრივ, კა-
პიტალიზმის განვითარებას მოჰყვა „ქვეყნის უმდიდრეს საუნჯეთა
მტაცებლური ექსპლოატაცია“ ²), ბანკებისა და მსხვილი კომერ-
ციული დაწესებულებების წარმოშობა და ზრდა, კავშირგამჭლეობი-
სა და საგზაო მშენებლობის გაფართოება, შინამრეწველურ-ხელოს-
ნურ წარმოების დაცემა, ქვეყნის სიმდიდრის ერთი მუქა კაპიტა-
ლისტების ხელში გადასვლა, მშრომელი მასების უფრო მეტად გა-
ლატაკება და გაჭირვება, ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის მოწი-
ნალმდეგე კლასებად ჩამოყალიბება; პროლეტარული იდეოლოგიის
შექმნა-განვითარება; მუშათა რევოლუციური მოძრაობანი და სხვა.
მაგრამ კაპიტალისტური მეურნეობის მზარდი განვითარების მიუხე-
დავად საქართველოში მაინც არ მოსპობილა ფეოდალურ-ბატონ-
ყმური ნაშთები და ოქტომბრის სოციალისტურ რევოლუციამდე სა-
ქართველო ძირითადად აგრარულ, ეკონომიურად ჩამორჩენილ ქვეყ-
ნად დარჩა.

* *

ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ სამრეწველო კაპიტალის გან-
ვითარებამ ისედაც გაძლიერებული ვაჭრობა კიდევ უფრო გააცხო-

¹) სტალინი ი. „მარქსიზმი და ნაციონალურ-კოლონიალური საკითხი;
პარტგამომცემლობა, 1934 წ., გვ. 9.

²) Берия, Л. „Большевики Закавказья в борьбе за социализм“
журнал „Социалистическое хозяйство Закавказья“, 1931 г., № 6—7, ст. 1•

ველა. ამასთან, მსხვილ მოვაჭრეთა კლასს ეკონომიურ სიძლიერესთან ერთად ქვეყნის სოციალურ ცხოვრებაში უფლებრივი შეუზღუდველობაც მიენიჭა და მოქმედების სრული თავისუფლება და ფართო ასპარეზი გაეხსნა. ამავე დროს ამიერ-კავკასიაში რკინიგზების გაყვანამ¹⁾, საკრედიტო დაწესებულებათა დაარსებამ, 1864 წლიდან ევროპასა და აზიას შორის ამიერ-კავკასიაზე გავლით უბაჟო სატრანზიტო ვაჭრობის დაწესებამ²⁾ და სხვა ფაქტორებმა საგრძნობლად ხელი შეუწყეს საგარეო ვაჭრობის გაცხოველებას.

ბაქრადისა და ბერძენოვის გადმოცემით 60-იან წლებში ადგილობრივ და უცხოელ ვაჭრებს ევროპული საქონელი შემოჰქონდათ საფრანგეთიდან, ინგლისიდან და ბელგიიდან... ევროპული საქონელი შემოდიოდა შავი ზღვით — ახლა უკვე ყულევის მაგიერ, — ფოთში, ფოთიდან მდინარე რიონით — ორპირში, ხოლო აქედან დროისა და ამინდის მიხედვით ცხენებით, ურმებით და ფურგუნებით გადაჰქონდათ თბილისში. მაგრამ ამ გზით, რომლის სიგრძე 347 ვერსს შეადგენდა, საქონლის გადატანას დიდი ხარჯები სჭირდებოდა. ამრიგად, ფოთიდან თბილისამდე საქონლის გადატანა უფრო მეტი ჯდება, ვიდრე პარიზიდან ან ლონდონიდან ფოთამდე. მაგალითად, ერთი ფუთი საქონლის გადატანა ფოთიდან თბილისამდე 85 კაპიკიდან 2 მანეთამდე ჯდება³⁾.

რუსული საქონელი შემოჰქონდათ უმთავრესად ნიჟნი-ნოვგოროდის ბაზრობიდან, რომლის 2/10 იგზავნებოდა ხმელეთით და 8/10 მდინარე ვოლგით — ასტრახანში. აქედან კასპიის ზღვაზე ნავებით გადაჰქონდათ სერებრიაკოვსკის ნავთსადგურში და ბაქოში, ხოლო სერებრიაკოვსკის ნავთსადგურიდან აქლემების საშუალებით გადაჰქონდათ კავკავში, კავკავიდან კი ხელს. ყრელი ამინდის დროს საქართველოს სამხედრო გზით მოჰქონდათ თბილისში აქლემების, ჩილანდრებისა და ურმების საშუალებით. რაც შეეხება აზიურ საქონელს ეს უკანასკნელი შემოდიოდა სპარსეთიდან და თურქეთიდან⁴⁾.

¹⁾ 1872 წ. იხსნება ფოთი-თბილისის რკინიგზის ხაზი, 1875 წ. რიონ-ქუთაისის, 1880 წ. — ბაქო-სურაბანის, 1883 წ. — თბილისი-ბაქოს, სამტრედიის-ბათუმის და ქუთაისი-ტყიბულის, 1894 წ. — ნაშური-ბორჯომის, 1895 წ. — შორაპანის-ჭიათურის, 1899 წ. — თბილისი-ყარსის, 1900 წ. — ჭიათურა-დარჯვეთის, 1902 წ. — ბორჯომ — ბალი — ბაკურიანის და აღიქსანდროპოლი — ერევნის, 1904 წ. — დარჯვეთი — საჩხერის (К. Календарь, 1914 г., стр. 196).

²⁾ Сборник сведений о Кавказе, т. VI, ст. 309, ეს უფასო ტრანზიტო ალიკვეთა რუსეთის ფაბრიკანტების მოლობენით 1843 წ. სწორედ იმ დროს, როცა თბილისი-ბაქოს რკინიგზის ხაზი გაიხსნა. ამის შესახებ იხ. Материалы по вопросу о Закавказском транзите, 1883 г.

³⁾ Д. Бакрадзе, Естественные условия в сельскохозяйственном и промышленном отношении, 1870 г., стр. 34.

⁴⁾ ibid, გვ. 135.

ყველა ამის შემდეგ გასაგებია, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ევროპასთან და განსაკუთრებით რუსეთთან სავაჭრო ურთიერთობის გაძლიერებისათვის ამიერ-კავკასიაში რკინიგზების გაყვანას.

საგლეხო რეფორმის შემდეგ, როგორც საზღვარგარეთთან საგარეო ვაჭრობის ზრდისა, ისე რუსეთთან ვაჭრობის გაცხოველების შესახებ წარმოდგენას გვაძლევენ ქვემო მოყვანილი ცნობები.

ა/კავკასიაში საზღვარგარეთიდან შემოტანილი და აქედან გატანილი საქონელი 1000 მანეთებში (მრგვალ ციფრებში).

წლები	შემოტანილი საქონელი		ს ჭ ლ	გატანილი	საერთო ბრუნვა.
	ევროპული და კოლონიური	აზიური			
1865	3.790	3.558	7.348	5.845	13.193
1870	7.599	3.877	11.476	3.929	15.399
1871	4.851	3.562	8.413	4.812	13.225 1)

როგორც ვხედავთ, 1865 წელთან შედარებით 1870—1871 წ.წ. ევროპული საქონლის შემოტანა მატულობს, აზიურისა კი დაახლოებით ერთიდაიგივეა. თუ საზღვარგარეთიდან 1870 წელს შემოტანილ საქონლის ღირებულებას შევადარებთ 1871 წელს შემოტანილ საქონლის ღირებულებას, დავინახავთ, რომ ამ ერთი წლის მანძილზე საზღვარგარეთიდან შემოტანილი საქონლის ოდენობა საგრძნობლად შემცირებულა. მაგალითად, 1870 წ. საერთო შემოტანა დაახლოებით 11¹/₂ მილ. უდრის, ხოლო 1871 წ. იგი დაახლოებით 8,4 მილ. მანეთით განისაზღვრება. მაგრამ ეს გარემოება ამიერ-კავკასიის საგარეო ვაჭრობის დაცემას არ ნიშნავს, რადგან ამ პერიოდში საზღვარგარეთიდან შემოსატან საქონელს ნაწილობრივ რუსეთიდან შემოტანილი საქონელი სცვლიდა. ასე, მაგალითად, 1872 წ. რუსეთიდან შემოუტანიათ 5.334 ათასი მანეთის საქონელი, გაუტანიათ 2,9 მილ. მანეთისა; 1876 წ. შემოუტანიათ 11.923 ათასი მან., გაუტანიათ 2,872 ათასი მანეთისა 2) (ციფრები დამრგვალებულია), ხოლო 1877 წ. მარტო 6 თვის განმავლობაში რუსეთიდან შემოუტანიათ 11.139.234 მან. საქონელი 3). ამრიგად, 70-იან

1) К. Календарь, 1868, 1872, 1874 г.г.

2) მაზარაძე, ფ. თხუზულებათა კრებული, ტ. 8, გვ. 9.

3) ხუნდაძე, ს. „სტოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში“, გვ. 54.

წლებში რუსეთიდან შემოტანილი საქონლის რაოდენობა მნიშვნელოვნად იზრდება.

აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ 80-იან წლებიდან რუსეთიდან შემოტანილ და რუსეთში გატანილ საქონლის გარდა, საზღვარგარეთიდან საქონლის შემოტანა ისევ მატულობს, ხოლო გატანა—ბაქოს ნავთისა და კიათურის მარგანცის ექსპლოატაციის ხარჯზე—კოლოსალურად იზრდება. ასე მაგალითად, 1886 წ. საზღვარგარეთიდან შემოუტანიათ 11.452 ათ. მან. საქონელი, გაუტანიათ 27.812 ათ. მანეთისა (ციფრები დამრგვალებულია), ხოლო 7 წლის შემდეგ, 1893 წ., შემოუტანიათ 16.477 ათ. მან., გაუტანიათ 39.358 ათ. მან. ¹⁾).

შემოაღნიშნული ცნობების გარდა, როგორც საგარეო, ისე საშინაო ვაჭრობისა და ამასთან მრეწველობის ზრდა-განვითარების მაჩვენებელია აგრეთვე საკრედიტო დაწესებულებათა დაარსება და მათი წლიური ბრუნვა. 90-იანი წლების დასაწყისში მარტო თბილისში არსებობდა: 1) სახელმწიფო ბანკის განყოფილება (დაარსდა 1866 წ.), რომლის წლიური ბრუნვა უდრიდა 130 მილ. მანეთს, 2) კომერციული ბანკი 457.082.775 მან. ბრუნვით, 3) სათავადაზნაურო ბანკი (გაიხსნა 1871 წ.)—11.421 ათ. მან. ბრუნვით, 4) 2 საბანკო კანტორა 14 მილ. მან. ბრუნვით, 5) 3 გამსესხებელი სალარო 200 ათ. მან. ბრუნვით და 2 სათამაშო ბაზრო 25 ათასი მან. ბრუნვით. ყველა ამ საკრედიტო დაწესებულებათა წლიური ბრუნვის ჯამი უდრიდა 612.728.755 მან. ოფიციალური ცნობებით მარტო თბილისში საქონლის ბრუნვა 1890 წელს შეადგენდა 37.586.795 მან. ²⁾ ამრიგად, XIX ს. მიწურულს ამიერ-კავკასიასა და საქართველოში, საგლეხო რეფორმის წინა პერიოდთან შედარებით, ვაჭრობა-მრეწველობა საგრძნობლად გაიზარდა, რაშიც (მრეწველობის გამოკლებით) საქ. ებრაელები, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, უკვე მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ.

* * *

ბატონყმების გაუქმების შემდგომი პერიოდისათვის საქართველოს ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარებაში ებრაელთა მონაწილეობის შესახებ ჯერ-ჯერობით მცირე საარქივო დოკუმენტალური მასალა მოგვეპოება. არქივებში გამოვლინებული ზოგიერთი დოკუმენტებიდან და ქურნალ გაზეთებში მოთავსებული ცნობებიდან ირ-

¹⁾ მაზარაძე, ფ. დასახელებული მაშრომი, გვ. 10.

²⁾ К. Календарь, 1891 г., стр. 17

კვლევა, რომ ბატონყმობის გაუქმების შემდეგაც ებრაელთა ძირითადი მასის ეკონომიური და უფლებრივი მდგომარეობა არა თუ გაუმჯობესებულა, არამედ უარესდებოდა. მართალია, ბატონყმობისაგან განთავისუფლებულ ებრაელთა უმრავლესობას, როგორც უმთავრესად ალბ-მიცემის მიმდევარ ხალხს, ღარიბ ქართველ გლეხობასთან შედარებით (როშელსაც ძირითადად მიწის დამუშავებისა და სამუშაოდ ქალაქად გასვლის გარდა, სხვა სამეურნეო საქმიანობისათვის ხელის მოკიდების პირობები უფრო შეზღუდული ჰქონდა) მეტი „თავისუფლება“, მეტი „დამოუკიდებლობა“ მიეცა, მაგრამ მათი ამ საქმიანობის სათანადოდ გაშლას ხელს უშლიდა ის, რომ ებრაელთა ერთი ნაწილი ქართველ გლეხობასთან ერთად, დროებით ვალდებულ გლეხად ღარჩა, და მეორე მხრივ, თვით გლეხობის, როგორც ძირითადი მომხმარებლის, სყიდვითი უნარიც დაბალი იყო.

ებრაელთა მეორე, უფრო მცირე ნაწილი, შეძლებული ვაჭრების სახით, საგრძნობლად დაწინაურდა ეკონომიურად, თუმცა სხვა ეროვნებათა შეძლებულ ვაჭარ-მრეწველებთან შედარებით მათი უფლებრივი მდგომარეობა ნაწილობრივ შეზღუდული იყო.

ცნობილია, რომ ჯერ კიდევ ბატონყმობის გადავარდნამდე ზოგი შეძლებული ყმა-ებრაელი ვაჭარი იმ დროის შესაბამისად მნიშვნელოვან თანხას იხდიდა იმისათვის, რომ ბატონისაგან თავი დაეხსნა¹⁾. ამასთან თითო-ოროლა შეძლებულმა და მოხერხებულმა ყმა-ებრაელმა ვაჭარმა მსხვილ ალბ-მიცემისა და მეფანშეობის საშუალებით მნიშვნელოვანი კაპიტალი შეიძინა და დროთა განმავლობაში არა თუ ზოგიერთი გლეხის, არამედ ყოფილი ბატონების ქონების ნაწილიც ხელში ჩაიგდო.

ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ საგარეო ვაჭრობაში მონაწილეობის მხრივ უცხოეთის ბაზრებთან დამოკიდებულებაში მყოფ შეძლებულ ებრაელ ვაჭრებს ბატონყმობის გაუქმებამდე გარკვეული საევაქრო ურთიერთობა ჰქონდათ თურქეთისა და ირანის მსხველ-საევაქრო ცენტრებთან, როგორიც იყო კონსტანტინოპოლი, ყარსი, არზრუმი, ტრაპიზონი, თავრიზი და სხვა; ხოლო ამიერ-კავკასიაში რკინიგზების გაყვანის შემდეგ, განსაკუთრებით XIX ს. მიწურულს, ვაჭართა გარკვეული პროცენტი თანდათანობით წყვეტდა კავშირს უცხოეთის ბაზრებთან და. რუსეთის სხვადასხვა საევაქრო-სამრეწველო ქალაქებთან ამყარებდა და აძლიერებდა მას.

¹⁾ პაპისინგელოვი, ი., საქ. ებრ. ისტ. ეთნოგრ. მუზეუმის „შრომები“, ტ. I, გვ. 21.

უცხოეთთან სავაჭრო ურთიერთობაში მყოფი ებრაელების შესახებ ჩვენ ხელთ არსებული არასრული ოფიციალური ცნობებიდან ჩანს, რომ 1866 წ. საზღვარგარეთ სავაჭროდ წასვლის ნებართვა აუღია 62 ებრაელ ვაჭარს, ხოლო მომდევნო 1867 წელს — 44 კაცი; აქ მოხსენებულინი არიან ქუთაისის, ფოთის, კულაშის, სუჯუქის, ლაილაშის, საჩხერის, ცხინვალის, ახალციხის, ბრეთის და სხვა ებრაელები. საყურადღებოა, რომ 1866 წ. გამგზავრებულ 62 კაციდან 56 დასავლეთ საქართველოს მცხოვრები ყოფილა და 6 კაცი აღმოსავლეთ საქართველოში. 1867 წ. განგზავრებულ 44 კაციდან 41 ყოფილა დასავლეთ საქართველოდან და მხოლოდ 3 კაცი აღმოსავლეთ საქართველოდან. როგორც ირკვევა, 1866 წ. და 1867 წ. საზღვარგარეთ გამგზავრების მსურველ ვაჭართა შორის ყველაზე მეტნი ქუთაისელი ებრაელები ყოფილან. მაგალითად, 1866 წელს 62 კაციდან 20 კაცს ანუ საზღვარგარეთ წამსვლელ ვაჭართა მთელი შემადგენლობის დაახლოებით 30% ქუთაისელები შეადგენდნენ, 20% კი დანარჩენნი. მომდევნო 1867 წ. 44 კაცზე 14 კაცი ანუ 30% კვლავ ქუთაისელებზე მოდის¹⁾.

როგორც ვხედავთ, ამ პერიოდშიც საქართველოს სხვადასხვა დაბა-სოფლებსა და ქალაქებში მცხოვრებ ებრაელთა შორის მსხვილ ვაჭრობაში პირველი ადგილი კვლავ ქუთაისელ ებრაელებს ეჭირათ.

აღსანიშნავია, რომ ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ, საზღვარგარეთთან სავაჭრო ურთიერთობას ამყარებს თითო-ორიოლა ებრაელი იმ ადგილებიდან (ცხინვალი, ბრეთი, საჩხერე, ლაილაში, საჩინო, ტყაშირი, ფოთი და სხვა), საიდანაც ძველად საგარეო მსხვილ ვაჭრობაში მონაწილე ებრაელები თითქმის არ ჩანდნენ. ამასთანავე, ადგილი ჰქონდა საზღვარგარეთთან კომერციული ურთიერთობის მქონე ვაჭრების შემცირებას იქ, სადაც მათი რიცხვი საკმაოდ იყო (მაგ., ახალციხე და სხვ.²⁾).

შემოდასახელებული წყაროს მიხედვით ახალციხიდან საზღვარგარეთ გამგზავრებულ ვაჭართა შორის 1886 წ. ექვსთვიანი ნებართვა აუღია სულ 2 კაცს — აივაზაშვილებს, 1887 წ. სამთვიანი ნებართვა აუღია, 1 კაცს — ისრაელაშვილს³⁾; 1887 წ. საზღვარგარეთ სავაჭროდ გამგზავრებულა 3 კაცი (ქორთაშვილები და აბრამაშვილები ნ. თვის ვაღით⁴⁾).

¹⁾ ЦИА, ф. 12, дело 31, л. л. 1—63.

²⁾ ibid, გვ. 13—21, 63, 68.

³⁾ ibid, გვ. 13—21.

⁴⁾ ЦИА, фонд 176, дело 440, л. л. 6, 7, 25.

70-იან წლებში ახალციხელი ებრაელების ყოფა-ცხოვრებისა და ვაჭრობის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდის 1876 წელს სომხურ ჟურნალ „მშაკში“ მოთავსებული ე. გეგამიანის სტატია, რომელიც 1913 წ. სომხურ გაზეთს გადაუბეჭდავს. ამ წერილში მოყვანილი ცნობების მიხედვით 1876 წ. ქ. ახალციხეში ითვლებოდა სულ 2599 კომლი, 13111 მცხოვრებით, მათ შორის 379 კომლს ან 1986 სულს ებრაელები შეადგენდნენ. იმავე ავტორის გადმოცემით ახალციხელთა უმრავლესობა და, განსაკუთრებით ებრაელები, უმთავრესად ვაჭრობას მისდევდნენ. მათ საქონელი მოჰქონდათ თურქეთიდან, რუსეთიდან, ირანიდან და სხვა ადგილებიდან. მოსკოვიდან მოჰქონდათ მანუფაქტურული ნაწარმი: ჩიტი, მაუდი და სხვა; ირანიდან — ხალიჩები და აბრეშუმის ქსოვილები; ყარაბაგიდან — მატყლი და სხვა საქონელი; თბილისიდან — ღვინო, მატყლი და სხვა პროდუქტები. ახალციხელ ვაჭრებს და მათ შორის ებრაელ ვაჭრებსაც, ძველთაგანვე მუდმივი კავშირი ჰქონიათ მახლობელ ქალაქებთან და სოფლებთან, სადაც სისტემატიურად გზავნიდნენ და ასაღებდნენ თა-ვიანთ საქონელს.

80-იანი წლების დასაწყისში სხვა ქვეყნებთან ახალციხის სავაჭრო ურთიერთობისა და ამ ვაჭრობაში ებრაელების მონაწილეობის შესახებ, 1881 წ. ი. გოპაძე წერდა: „Торговля как внешняя, так и внутренняя находится преимущественно в руках армян и евреев. Ахалцихские купцы ведут торговые дела с Эрзуромом, Константинополем, Ваной, Марсёлю, Одессой, Москвой, Тифлисом, Кутаисом, Александрополем и другими городами Зак. края. Предметы внутренней торговли Ахалциха составляют с'естные припасы и разные изделия местных ремесленников, предметами же внешней отпусковой торговли служат серебряные, золотошвейные, кожаные и шелковые изделия, фрукты, сыр, масло, скот на убой, мука, сырье кожи и лес, а привозной — мануфактурные товары, как-то: сукна, шелковые и бумажные материи и холст; колониальные: чай, сахар, кофе; вина: европейские, кахетинские, имеретинские, спирт и водка, также курительный табак, сырой шелк, галантерейные вещи; посуда: медная, чугунная, хрустальная, и фаянсовая, и, наконец, железо и медь в деле“¹⁾.

¹⁾ Гопадзе И. Сбор. мат. для опис. местн. и племен Кавказа, т. I, стр. 80.

80-იანი წლების მიწურულს აღდილობრივი სკოლის მასწავლებელი, ივანოვი, ეხება რა როგორც წარსულში, ისე ზემოხსენებულ პერიოდში ახალციხის ეკონომიურ ყოფას და მის სავაჭრო მნიშვნელობას, გვაუწყებს: „Не так еще давно город Ахалцих лежал на пути караванной торговли; здесь же проходила так называемая большая транзитная дорога в Персию, а близость границы делала его значительным торговым пунктом двух соседних государств—России и Турции; благодаря тому же соседству, он был местом обширной и бойкой контрабандной торговли... Но, вследствие проведения Поти-Тифлисской железной дороги и вследствие отдаления от границы с последней Русско-Турецкой войны, торговля Ахалциха упала; по официальным данным за 1886 г. привоз товаров в этом году равнялся 200 т. р.; вывоз 55 т. р.“¹⁾.

„Ахалцихские торговцы привозят товар из Тифлиса, Одессы, Варшавы, Москвы, Ростова-на-Дону, а также из Н. Новгорода. Непосредственные сношения с заграничными торговыми домами вообще весьма редки и ограничиваются Константинополем, Эрзурумом, Тавризом, Веной и Марселью, да и это переживание прежнего торгового положения города.“

Предметом привозной торговли служат мануфактурные, колониальные и гастрономические товары, а также посуда, головные платя и обувь, а предметом вывозной в незначительном количестве, служат серебряные, золотошвейные, кожаные и шелковые изделия; в более же значительном количестве—фрукты, сырье кожи, железные изделия, туземная обувь, лес, табак, продукты огородничества (картофель, капуста), молочного хозяйства и скот (на убой)²⁾.

ამავე ავტორის გადმოცემით, ახალციხეში 1873 წ. მცხოვრებთა რიცხვი უდრიდა 13265 სულს (გეგამიანის ცნობების მიხედვით 1876 წ. 13111 სულს), ხოლო 1886 წ. 12.500, ე. ი. 13 წ. განმავლობაში მცხოვრებთა რიცხვი შემცირებულა 765 ერთეულით. გეგამიანის ცნობების მიხედვით 1876 წ. ახალციხეში ებრაელთა რიცხვი უდრიდა 379 კომლს ან 1986 სულს, ხოლო ივანოვის ცნობე-

¹⁾ Иванов. Сбор. мат. для описан. местн. и племен Кавказа, т. VII стр. 195.

²⁾ ibid, გვ. 204—5, 8.

ზიი 10 წ. შემდეგ, 1886 წ., ახალციხეში ცხოვრობდა 340 კომლი ებრაელი ან 1655 სული. გარდა ამისა, დროებითი მცხოვრები ყოფილა 636 სული.

ამ ცნობებიდან ჩანს, რომ 10 წ. განმავლობაში ებრაელთა რიცხვი შემცირებულა 311 ერთეულით ეს მოვლენა იმის მაჩვენებელია, რომ ახალციხის სავაჭრო მნიშვნელობის თანდათანობითი დაცემასთან ერთად მცირდებოდა აგრეთვე იქ მცხოვრებ ებრაელთა რიცხვიც.

ივანოვი საინტერესო ცნობებს იძლევა სავაჭრო დაწესებულებებისა და მათში ჩაბმულ ვაჭართა ნაციონალური შემადგენლობის შესახებაც. ამ ცნობების მიხედვით 1888 წლისათვის ახალციხეში ითვლებოდა სულ 272 სხვადასხვა სახის საქონლის სავაჭრო დუქანი და საწყობი, 328 ვაჭრით, რომელთაგან 255 იყო სომეხი, 60 ქართველი და 12—ებრაელი. ამ უკანასკნელთაგან 10 კაცს ჰქონია ფართლის დუქანი, ხოლო 2-ს საწვრილმანო დუქანი¹⁾.

სხვადასხვა ცნობებიდან ჩანს, რომ 70-იანი წლებიდან, უმათერესად კი, ფოთი—თბილისისა და ამიერ-კ-იის რკინიგზების გაყვანის შემდეგ, ახალციხე თანდათანობით ჰკარგავს თავის პირვანდელ სავაჭრო მნიშვნელობას, ხოლო 80-იან წლებში ახალციხელი ვაჭრების კომერციული კავშირი უცხო ქვეყნებთან (თურქეთთან და ირანთან) კლებულობს. სამაგიეროდ ახალციხელი ვაჭრები უკავშირდებიან რუსეთის სავაჭრო ცენტრებს (მოსკოვი, ოდესა, ვარშავი, ნ. ნოვგოროდი, როსტოვი და სხვა). ამავე პერიოდში ხდება ის, რომ ახალციხის მოსახლეობის საერთო რიცხვის კლების პირობებში ებრაელთა რიცხვი სხვებზე უფრო კლებულობს და თუ მათ XIX საუკ. პირველ ნახევარში ახალციხის საერთო ვაჭრობაში პირველი ადგილი ეკუთვნოდა, XIX საუკ. მეორე ნახევრისათვის ამ საქმიანობაში მათი როლი გაცილებით მცირდება.

XIX ს. 90-იან წლებში და XX ს. დასაწყისს, ახალციხეში მსხვილ ვაჭართა რიცხვის შემცირებისა და ამ შემცირებაში შეძლებული ებრაელი ვაჭრების ხვედრითი წონის შესახებ ნათელ სურათს იძლევა ახალციხის რაიონულ არქივში აღმოჩენილი შემდეგი ცხრილი. იხ. 21 გვერდზე.

ამრიგად, 1895 წ. ახალციხეში მე-2 გილდის ვაჭარი იყო 43, მომდევნო წლებში მათი რიცხვი თანდათანობით კლებულობს და 1903 წლიდან დაწყებული ოთხზე ჩამოდის. მართალია, ეს ცნობები მეტწილად საშინაო ვაჭრობას შეეხება, მაგრამ აქედანაც ნათელი

¹⁾ Ibid, გვ. 200—1.

მე-2 გილდის ვაჭრები ახალციხეში

წლები	მოვაჭრეთა რაოდენობა	ებრა- ელები
1895	43	3
1896	40	2
1897	38	3
1898	33	1
1899	21	—
1900	12	—
1901	13	—
1902	11	—
1903	4	—
1904	4	—
1905	4	—
1906 ¹	4	—

ხდება ის, რომ შეძლებულ, მე-2 გილდის, ვაჭრების შემცირებასთან ერთად, საგრძნობლად უნდა შემცირებულყოფიყო ახალციხის საგარეო ვაჭრობაც. მეორე ათეულის დასაწყისში მართო ოფიციალურად გამოქვეყნებული ცნობების მიხედვით თბილისელ, მანუფაქტურული და საგალანტერიო საქონლის მაღაზიების მქონე, ცნობილ ვაჭართა შორის 23 ებრაელის გვარია მოხსენებული. ამ რიცხვიდან 17 ახალციხიდან არის გადმოსული, დანარჩენი კი სხვა ადგილებიდან. ქ. ბაქოში მანუფაქტურისა და საგალანტერიო საქონლის მაღაზია ჰქონია 4 ახალციხელ ებრაელს²). ახალციხელი ებრაელების სხვა ქალაქებში გადასვლას ადასტურებენ აგრეთვე

¹) Ахалцихский райархив, книга № 1, „О купцах, возобновивших купеческие документы на 1895—1907 г.г.“.

ზემოაღნიშნული ცნობა, რომლის თანახმად 1895 წ. მე-2 გილდის ებრაელი ვაჭრები სულ 2 უნდა ყოფილიყო, საესებით ზუსტი არ არის, რადგან ცენტრალურ არქივში აღმოჩენილი სხვა დოკუმენტების თანახმად ამ წელს ახალციხელი ებრაელი ვაჭრებისათვის მიუციათ არა სამი მე-2-ე გილდის სავაჭრო საბუთი, არანვდ შვიდი. მაგრამ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ საბუთებიდან 4 გაცემულია ერთი ვაჭრის, იოსებ აბაჯანოვის სახელზე. რომელსაც 4 მაღაზია ჰქონია, სადაც მისი შვილები და ნოკრები ვაჭრობდნენ; 2 საბუთი გაცემულია დავით ხახმიშვილის და 1—ისნავ ნანახიაშვილის სახელზე. ამრიგად, რაოდენობით მე-2-ე გილდის ებრაელი ვაჭარი მართლაც სამი ყოფილა, ხოლო ამ სამ კაცს 7 საბუთი ჰქონია აღებული (იხ. ЦНА, фонд. 99, дело 5420, л. л. 18—54).

²) Весь Кавказ, 1916 г., отд. II, ст. 533, 39, 550—54.

ახალციხის სარაიონო არქივში არსებული საბუთები. მაგ., ახალციხიდან ალექსანდროპოლში გადასული ებრაელი დ. ბატონჯანაშვილი, 1904 წ. თხოვნას უგზავნის ახალციხის ქალაქის სტაროსტას, რათა მას შეუცვალონ და ალექსანდროპოლის ბოქაულის მისამართით გადაუგზავნონ პასპორტი, რომელიც მას სჭირდება ქ. ვარშავაში გასამგზავრებლად¹⁾. მსგავსი თხოვნები აქვთ გაგზავნილი ახალციხიდან ლენკორანს, ჩარქუის, ასხაბადს, თბილისსა და სხვა ქალაქებში გადასულ ებრაელებს, რომლებიც ითხოვენ პასპორტების შეცვლას, რადგან ახალ საცხოვრებელ ადგილებზე პასპორტების მიღების უფლება მათ არა ჰქონდათ, და მხოლოდ ყოფილ საცხოვრებელ ადგილებზე შეეძლოთ ვადაგასული პასპორტების შეცვლა²⁾.

ამრიგად, XIX ს. 70-იანი წლებიდან ახალციხის შეძლებულ ებრაელთა მთავარი ნაწილი თანდათანობით სწვევტს სავაჭრო კავშირს უცხოეთის ქალაქებთან და ალებ-მიცემას იწყებს უმთავრესად რუსეთის სავაჭრო ცენტრებთან ახალციხეში მსხვილი ვაჭრობის თანდათანობით დაცემის გამო. გარდა ამისა, ეს შეძლებული ვაჭრები და მათ შორის საშუალო შეძლების მქონე ვაჭრების მცირე ნაწილიც საცხოვრებლად გადადიან რუსეთის იმპერიის სხვადასხვა სავაჭრო სამრეწველო ქალაქებში.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქუთაისელ ებრაელ ვაჭრებს XIX ს. პირველ ნახევარში სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ საზღვარგარეთთან, განსაკუთრებით ს. ჯამბოლთან, საიდანაც უმთავრესად მანუფაქტურული ნაწარმი შემოჰქონდათ, ხოლო იქით გაჰქონდათ ნედლი აბრეშუმი და ბეწვეული.

70-80-იან წლებში ეს სააღებმიცემო ურთიერთობა კვლავ გაცხოველებულად გამოიყურება; ხოლო მომდევნო პერიოდში იგი თანდათანობით მცირდება. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ოფიციალური ცნობების მიხედვით 1866 წ. ქუთაისის ებრაელებიდან საზღვარგარეთ (სტამბოლს, კრაპიზონს და სხვა ქალაქებში) სავაჭროდ წასვლის ნებართვა აუღია 20 კაცს (იაკობიშვილებს, ელიგულაშვილებს, ენუქაშვილებს, ციციაშვილებს, შამელაშვილებს, ჟეტიაშვილებს, თავდიდიშვილებს და სხვა). ამათგან, 11 კაცს აუღია 6-თვიანი პასპორტი, 9 კაცს 3-თვიანი; ხოლო მომდევნო, 1867 წელს საზღვარგარედ გამგზავრებულა სულ 13 კაცი, მათ რიცხვში ექვსი თვის ვადით 6 და სამი თვის ვადით

1) ახალციხ. სარაიონო არქივი.

2) Ibid.

7 კაცი¹⁾. აღებულ პერიოდში როგორც ქუთაისელი, ისე სხვა ადგილების ებრაელი ვაჭრები თუმცა საკმაოდ გაცნობილნი ყოფილან რუსეთის მსხვილ სავაჭრო ცენტრებთან, მაგრამ ვაჭართა ერთი ნაწილი მაინც არ სწყვეტდა კავშირს საზღვარგარეთთან და იქიდან ისეთი საქონელი შემოჰქონდა, რომელიც კონკერენციას უწევდა რუსეთის საქონელს. გარდა ამისა, ვაჭართა ერთ ნაწილს საზღვარგარეთიდან ქრთამების საშუალებით ძალიან მოხერხებულად დიდძალი საქონელი შემოჰქონდა კონტრაბანდით. კონტრაბანდული ვაჭრობის შესახებ საარქივო მასალების გარდა, იმდროინდელ პერიოდიკაშიაც გვხვდება საკმაოდ ბევრი ცნობები. 1885 წ. გაზეთი „დროება“ წერდა: „მკითხველებს ეცოდინებათ ქუთაისელ მოვაჭრე მამათა ხანანაშვილების საქმე. ამათ ბრალდებოდათ კონტრაბანდით გამოტანილი საქონლის გაყიდვა. ხანანაშვილებმა ქუთაისის ოლქის სასამართლოში იმართლეს თავი, რომ პლომბებისა და შტემპელების უქონლობა ფოთის დამოქონის ბრალიაო, რადგანაც იქ ვერ უკეთებენ საქონელს კარგ შტემპელებსო. მაგრამ მაისის შვიდს თბილისის სასამართლო პალატამ გაამტყუნა ხანანაშვილები და გადაუწყვიტა მათ ჯარიმის გადახდევინება... მხოლოდ ჩვეულებრივი ჯარიმისა, თუმცა ხაზინის წარმომადგენელი თხოულობდა, რომ გადაეწყვიტათ მათთვის ხუთფულად ბაჟის მიცემა“²⁾.

საკავასიაში რკინიგზების გაყვანის შემდეგ, განსაკუთრებით 80-იანი წლებიდან, ქუთაისელ შეძლებულ ებრაელ ვაჭრებს მნიშვნელოვანი სავაჭრო კავშირი გაუბამთ რუსეთის ისეთ სავაჭრო-სამრეწველო ქალაქებთან, როგორიცაა მოსკოვი, ნ. ნოვოროზოდი, ოდესა, ხარკოვი, როსტოვი, ვარშავა, ლოდა, კალიში და სხვა. აქ ისინი ეცნობოდნენ და უახლოვდებოდნენ ადგილობრივ ვაჭრებს და ფაბრიკანტებს, რომლებთანაც, დროთა განმავლობაში, იმსახურებდნენ ნდობას და ჩარხავდნენ კრედიტის საქმეს. საქონლის ნაღდ ანგარიშზე შესყიდვის გარდა, ზოგი ნდობით აღჭურვილი ვაჭარი კრედიტით ყიდულობდა მსხვილი ფაბრიკანტებისაგან დიდი რაოდენობის საქონელს და ანგარიშს დაბრუნებულ ვადაზე ანაღლებდა, ამასთან იგი თავდებად უდგებოდა ჯერ კიდევ ნდობა დაუმსახურებელ სხვა ვაჭრებსაც.

ზემოხსენებული ქალაქებიდან ქუთაისელ ებრაელ ვაჭრებს შემოჰქონდათ უმთავრესად ფართალი, საგალანტერიო საქონელი, ფქვილი და სხვადასხვა წვრილმანი.

¹⁾ ПИА, ф. 12, л. 31, ж. 1—68.

²⁾ „დროება“, 1885 წ., № 98.

საზღვარგარეთ და განსაკუთრებით რუსეთში მოსიარულე მოვაჭრეთა ერთი ნაწილი ვაჭრობას აწარმოებდა მოდიდან ვასული და არასეზონური საქონლით. ეს ვაჭრები რუსეთის დიდ ქალაქებში სპეციალურად გამართულ დიდ ბაზრობებზე ძალიან დაბალ ფასებში ყიდულობდნენ მოდიდან გასულ, არასეზონურ და დაწუნებულ საქონელს, რომლის დიდი ნაწილი მათ საქართველოში შემოჰქონდათ—და დიდი მოგებით ჰყიდიდნენ. ხოლო ამავე საქონელს, ვაჭართა მეორე, უფრო მცირე ნაწილი, რუსეთის სხვადასხვა ქალაქებში ასაღებდა.

ქუთაისელი შეძლებული ვაჭრები საზღვარგარეთიდან და რუსეთიდან შემოტანილ საქონელს უმთავრესად ადგილობრივ ჰყიდნენ საშუალო და წვრილ ვაჭრებს, როგორც ნაღდ ანგარიშზე, ისე კრედიტით. ამასთან, თვით ქუთაისელი საშუალო და წვრილი ვაჭრების გარდა, ქუთაისის გუბერნიის მეღუპენეთა და წვრილ ვაჭართა უმრავლესობა და მათ შორის, ნაწილობრივ, თბილისის გუბერნიის ვაჭართა მცირე რიცხვიც, ქუთაისელი შეძლებული ვაჭრებისაგან ყიდულობდა საქონელს.

ქუთაისელ ებრაელ ვაჭრებს საქართველოდან და განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოდან საზღვარგარეთ გაჰქონდათ უმთავრესად დაუმუშავებელი აბრეშუმი, ღორის ჯაგარი, ქალის თმა, ბეწვეული: მელიის, კვერნის, წავის, ხალთის, კატის და სხვა, ხოლო რუსეთთან გაძლიერებული სავაჭრო ურთიერთობის შემდეგ ვაჭართა დიდ ნაწილს ზემოაღნიშნულ საქონელი უმთავრესად რუსეთის სხვადასხვა ქალაქებში გაჰქონდათ. ბეწვეულით ბითუმად ვაჭრობაში, ყოფილი ვაჭრების გადმოცემით, მთელ საქართველოში მთავარი ადგილი ქუთაისელ ებრაელ ვაჭრებს ეჭირათ, რომელთაგან XIX ს. დასასრულს 7—10 კაცი მხოლოდ ბეწვეულით ვაჭრობას შისიდევდა. ბეწვეულის სეზონის დროს ისინი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში აგზავნიდნენ სპეციალურ აგენტებს, რომელთა საშუალებით აგროვებდნენ დიდი რაოდენობის ჯაგარს, ქალის თმას, მელიის, კვერნის ბეწვეულს და სხვა. გარდა ამისა, ისინი ხანგამოშვებით თითონაც დადიოდნენ სხვადასხვა დაბა ქალაქებში, სადაც წვრილი და, განსაკუთრებით, შეძლებული ვაჭრების მიერ დაგროვილ ბეწვეულს ბითუმად ყიდულობდნენ.

ადგილობრივი აგენტების გარდა, მათ საზღვარგარეთ და რუსეთშიც ჰყავდათ აგენტები, რომელთა საშუალებით ისინი დროგამოშვებით ტყობილობდნენ ადგილებზე ბეწვეულის არსებულ ფასს,

და ამის მიხედვით ყიდულობდნენ საქონელს საქართველოში. ბეწვეულით მოვაჭრეთა შორის ადგილი ჰქონდა გაძწვავებულ კონკურენციას და ურთიერთ მოტყუილებას, რის მეოხებითაც შეძლებული და მოხერხებული ვაჭარი დიდ მოგებას იძენდა, ხოლო უფრო გამოუცდელი და საშუალო ვაჭარი კოტრდებოდა. მაგ., მსხვილი ვაჭარი თავისი აგენტების საშუალებით საქირო მომენტში გაავრცელებდა ცრუ ხმებს იმის შესახებ, თითქოს საზღვარგარეთ ან რუსეთში ბეწვეულის ფასმა დიდად დაიწიაო. ამის დასადასტურებლად იგი შესყიდული საქონლის ერთ ნაწილს მართლაც დაბალ ფასებში ჰყიდდა და სხვა ვაჭრებს შორის ერთგვარ პანიკას იწვევდა. შეშინებული წვრილი და საშუალო ვაჭარი (ზოგჯერ მსხვილი ვაჭარიც) ცდილობდა საქონელი ჩქარი გაეყიდა. ამ მდგომარეობით სარგებლობდა მოხერხებული ვაჭარი და თავისი აგენტების საშუალებით დაბალ ფასად ყიდულობდა დიდი რაოდენობის ბეწვეულს და სხვა საქონელს.

შესყიდულ ბეწვეულს, განსაკუთრებით, ჯაგარს, ადგილობრივ ახარისხებდნენ სპეციალურ სახელოსნოებში, რის შემდეგ დიდი პარტიებით გზავნიდნენ საზღვარგარეთ და რუსეთში. ღორის ჯაგარის დიდი ნაწილი იგზავნებოდა პოლონეთში (ვარშავაში, ლოდში, ბელაჰტოკში) და კარგ ფასში იყიდებოდა. ამ საქმის მცოდნე ყოფილი ვაჭრების ჭადმოცემით ქუთაისელი ებრაელი ვაჭრები წელიწადში აგზავნიდნენ დაახლოებით 2—3000 ფუთამდე ჯაგარსა და 5—10.000-მდე მელას, კვერნას, წავსა და სხვა ბეწვეულს.

ზოგი ვაჭარი წინასწარ შეთანხმებულ ფასებში საზღვარგარეთ უგზავნიდა ბეწვეულს თავის ნაცნობ ვაჭარს და ფულს ბანკის საშუალებით ღებულობდა. მაგალითად, ლაილაშში მცხოვრებ ყოფილი ვაჭრის ი. მ-ლის გადმოცემით, იგი XIX ს. 90-ან წლებში ნ. ნოვგოროდში ყოფნისას გაეცნო ლაიპციგელ ვაჭრებს, რომლებსაც წინასწარ შეუთანხმდა გარკვეულ ფასებში ბეწვეულის ლაიპციგში ჩაბარების შესახებ. ამ შეთანხმების მიხედვით იგი (ვაჭრისა და ქუთაისის ფოსტის საშუალებით) რამდენიმე წელს უგზავნიდა მათ წელიწადში დაახლოებით 80—120 ფუთამდე ჯაგარს, 10—12 ფუთამდე ქალის თმას, 200—300-მდე მელას, კვერნას, კატას და სხვა, რომელთა ღირებულებას ქუთაისის კომერციული ბანკის საშუალებით ღებულობდა¹⁾.

1) ბანკების საშუალებით გაგლეჩიანი და მოხერხებული ვაჭრები დიდ ლაპარაკებს აწარმოებდნენ და საკმაო მოგებასაც ღებულობდნენ. ამის შესახებ „ივერიის“ კორესპონდენტი წერდა: „ქალაქში მყოფი ვაჭრები, რომელთაც ბან-

ჩვენ მიერ სიტყვიერად შეგროვილი ცნობებისა და აგრეთვე დოკუმენტალური მასალების თანახმად ქუთაისელი ებრაელები ვაჭრები დიდი პარტიებით აწარმოებდნენ ვაჭრობას კვერცხით, რაც უმთავრესად რუსეთის სხვადასხვა ქალაქებში და ნაწილობრივ საზღვარგარეთ გაჰქონდათ. ისინი- თითქმის ყოველწლიურად აგზავნიდნენ დაახლოებით 50—60 ვაგონ კვერცხს (ვაგონში თავსდებოდა 144000 კვერცხი). გარდა ამისა, ზოგი მათგანი სპეციალურად ვაჭრობდა ბუმბულით (ბურღლით, აბრეშუმის პარკით, ძველი კალოშებით, ძველი ხალიჩებით, ხილით, ვაშლის ჩირით და სხვა საქონლით. ეს ვაჭრები ქუთაისიდან ყოველწლიურად აგზავნიდნენ დაახლოებით 15—20 ვაგონ ბუმბულს, 3—4 ვაგონ ძველ კალოშებს, 2—3000 ცალამდე ძველ ხალიჩას და დიდი რაოდენობით ხილს.

სუჯუნელი ებრაელების მიერ კვერცხითა და ბუმბულით ვაჭრობის შესახებ გაზეთი „ივერიის“ კორესპონდენტი წერდა: „...სუჯუნაში ებრაელებს აქვთ ორი თუ სამი საწყობი კვერცხებისა და ბუმბულისა. ეს საწყობები წელიწადში საშუალო რიცხვით, საზღვარგარეთ ჰგზავნის სამ მილიონ ნახევარამდე კვერცხს და ათას ფუტამ-

ებში აქვთ ნდობა, სოფელთა, წვრილ ვაჭართა და მრეწველთაგან ყიდულობენ სხვადასხვა საქონელს, როგორც არის კაკლის ხე, კაკლის ხის კუნძი... სიმინდი, აბრეშუმის პარკი და სხვადასხვა. ეს საქონელი ნაწილ-ნაწილ ჩააქვთ ქალაქში იანკა უგირავებენ და ღირებულების დაგვარად, ბანკი აძლევს მათ მანეთში 75 კპ., ასე რომ 100) მან. საქონელში ბანკი აძლევს 750 მან., ხოლო 250 მან. თითონ იტოვებს ბანკი საქონლის გაყიდვამდე. ამნაირად, ბანკიც უზრუნველყოფილია და ვაჭარსაც ფული ხელში აქვს, რათა კიდევ იყიდოს საქონელი, კიდევ ამავე ბანკში დააგირავოს და ასე განაგრძოს საქმე სანამ საქონელი იშოვება სასყიდლად.

ამნაირის ღონისძიებით ვაჭარი უცრის საქონელს თავს ერთის ადგილას ორი სამი თვის განმავლობაში. ამ ხანში ვაჭარს პიწერ-მოწერა აქვს საზღვარგარეთელ მესაქონლე ფირმებთან საქონლის მაზანდის შესახებ და ყოველ კვირა ცნობები მოსდის, რა საზღვარგარეთის მაზარზე რა მაზანდა არსებობს, როცა ვაჭარს მაზანდა მოეწონება, მაშინ მიდის ბანკში და ცნობას აძლევს, აი, ამა და ამ ქარხანა-ფირმას უნდა მივცე საქონელი ამ ფასადო: ბანკი თავის მხრივ ცნობას აძლევს იმ ქარხანა-ფირმას და მოხდება შერიგება; ქარხანა-ფირმა ბანკს უგზავნის ფულს, ბანკიც, მიიღებს თუ არა ფულს, საქონელს ჰგზავნის საზღვარგარეთ ქარხანა-ფირმის სახელზე და ანგარიშს უსწრებს ვაჭარს, თავის მიღებულ სესხს სარგებლობით იღებს, ხოლო ვაჭარს რაც ერგება, უკანვე უბრუნებს... ამნაირის აღებ-მიცემობით ბანკიც დიდ სარგებლობას იღებს და ის ვაჭარიც, რომელსაც ასე უპარაჯულად აქვს მოწყობილი საქმე ბანკთან“.

შემდეგ ავტორი ასაწვლად მაჰალითს, რომ წელს ოზურგეთელმა ვაჭრებმა ქუთაისში ჩამოიქანეს 800 ფუთი ზეული პარკი და ფუთი 46 მან., მიჰყიდეს ერთ ვაჭარს, რომელმაც ასეთი წესით, ბანკის საშუალებით, სამი თვის განმავლობაში ფუთზე 20 მან. ანუ 16000 მან. მოკეა მიიღო (ხვრიაძე, „ივერია“, 1904 წ., № 297).

დე ბუმბულს. ებრაელების სიტყვით, თუ ფულიანი კაცი გაუჩნდათ ახლო, შეიძლება ყოველ წლობით გაჰყიდონ ოქტომბრიდან მარტამდე ორ-ორი ვაგონი კვერცხი—კვირაში, ან სულ 48 ვაგონი, და აპრილიდან სექტემბრამდე—ექვსი ვაგონი კვირაში, ან სულ 54 ვაგონი. თითო ვაგონში ჩადის ასი ყუთი და თითო ყუთში 1440 კვერცხი, 54 ვაგონში იქნება სულ 8 მილიონამდე, ე. ი. სულ მცირე ფასი რომა ვთქვათ, გაიყიდება 78 ათასი მანეთის კვერცხი¹⁾.

სუჯუნელების გარდა, ბანძის, კულაშის, საჩხერის და ვანის ებრაელები, მათი გადმოცემით, XX ს. დასაწყისიდან წელიწადში დაახლოებით 100—120 ვაგონ კვერცხს აგზავნიდნენ სხვადასხვა ქალაქებში.

რუსეთში და საზღვარგარეთ კვერცხის დიდი ნაწილი ბათუმის პორტიდან იგზავნებოდა. კვერცხის საექსპორტო მნიშვნელობისა და მისი ბათუმიდან გაგზავნის შესახებ ნ. წერეთელი თავის ნარკვევში საინტერესო ცნობებს იძლევა: „Начало экспорта яиц из Батуми. положено с 1897 года. Первый занялся экспортом этого товара Петербургский купец Василий Иванович Гильвак. Вывозятся яйца из Батумского порта за границу и в Империю, в среднем, до 60 вагонов ежегодно, т. е. до 8.640.000 штук... В империю товар направляется в Одессу, Керчь, Севастополь, Ялту и Петербург, где в зимний сезон увеличивается спрос на свежий товар. За границу, главным образом, направляется в Гамбург, меньше в Марсель и Лондон. На империю приблизительно падает третья часть общего вывоза. На Марсель товар идет морем на пароходах... В другие заграничные пункты товар направляется сначала на Одессу на пароходах русского и Российского Общества... а потом рельсовым путем к месту назначения. Скупщики (евреи, грузины и армяне) скупают яйца у крестьян и привозят их в Батуми по железной дороге (в ящиках—упаковка соломой) для продажи экспортерам. Евреи-скупщики яиц привозят товар, главным образом, из селений Кутайского уезда, гурийцы—из Озургетского уезда, а армяне из разных мест Тифлисской и Эриванской губерний... Скупщики покупают яйца у крестьян на наличные деньги и на обмен товарами.

1 „ივერია“, 1904 წ., № 65.

Экспортеры производят при покупке в Батуме сортировку яиц. Лучший товар оставляют для экспорта, как могущий выдержать дальнейшую перевозку, а худший возвращают скупщикам, которые продают его в Батуми потребителям. Упаковка яиц производится в так называемый экспортный ящик, сколоченный из еловых досок; покупается либо на месте, либо выписывается из Австрии. Ящик делится деревянной перегородкой пополам, что необходимо для прочности и удобства перевозки на парсходах и по железной дороге. Яйца обкладываются в ящике для предупреждения колотни древесными стружками (из елового, преимущественно леса), выписываемыми из Австрии и Уфы¹⁾.

სუჯუნის, ბანძის, კულაშისა და საჩხერის ებრაელების მიერ XIX ს. 90 იანი წლებიდან, თითქმის ყოველწლიურად, სხვადასხვა ადგილებზე იგზავნებოდა: ნახმარი ბამბა დაახლოებით 10—12 ვაგონი, ძველი კალოშები 6—8 ვაგონი, ხმარებიდან გამოსული სპილენძი 5—6 ვაგონი²⁾, ბუმბულ 3—4 ათას ფუთამდე, აბრეშუმის პარკი 4—5 ათას ფუთამდე, აბრეშუმის ძაფი (შულო) 2000 ფუთამდე³⁾, ლობიო 3—4 ვაგონი, თხილი 4—5 ვაგონი (იგზავნებოდა უფრო ოდესაში), ხურმა 2—3 ვაგონი, ნახმარი ხაღჩები—(ანტიკა, შირაზხანი, ხორასანი, შირვანი, გულამი: „პოდნოციანი“ და „უბოდნოცი“, ჩარგული, ყარაბახი, თალიში, თარჯამა და სხვა)—500 ცალიმდე (მიჰქონდათ აქედან უმთავრესად ბაქოში⁴⁾).

¹⁾ Церетели, Н. В. „Очерк тор.-промышл. развития“ (Батум и его окрестности, 1906 г., стр. 405—6).

²⁾ სპილენძითა და ძველი კალოშებით სპეციალურად დიდი შოვაჭრენი უფრო კულაშელი ებრაელები ყოფილან.

³⁾ აბრეშუმის პარკისა და ძაფის დიდ რაოდენობას აგზავნიდნენ უმთავრესად ბანძელი და კულაშელი ებრაელები. აბრეშუმის გამოსაშრობად ბანძაში 3—4 ებრაელს 4—5 ყაზარმა ჰქონიათ, სადაც სეზონის დროს თითო ყაზარმაში 15—20 კაცი მუშაობდა. მუშების დიდი ნაწილი ებრაელები ყოფილან, რომლებიც ძალიან მცირე ხელფასს ღებულობდნენ და საექსპორტოდ აშრომდნენ შეძლებული ებრაელების პარკს. სამი ფუთი ნედლე აპარკიდან გამოსრობის შემდეგ დაახლოებით ერთი ფუთი ხმელი პარკი დგებოდა.

⁴⁾ ეს ცნობები გადმოცემულია ყოფილი ვაჭრების მგერ და სინამდვილეს ჟნდა შეიცავდნენ.

ამ ვაჭართა შორის რამდენიმე კაცი ვაჭრობდა აგრეთვე „იმერული შალით“¹⁾, რომლის დიდი ნაწილი, საქართველოში იყიდებოდა, ხოლო ნაწილი რუსეთშიაც გაჰქონდათ და დიდი ზოგებით ასალებდნენ. მაგრამ XX საუკ. დასაწყისიდან იმერულ შალს კონკურენციას უწევდა რუსეთის ფაბრიკებში დამზადებული იმერული შალის მსგავსი მატერია, რომელიც შედარებით იაფ ფასებში იყიდებოდა. ამის შესახებ „ცნობის ფურცლის“ თანამშრომელი წერდა: „როგორც გამოკითხვიდან აღმოჩნდა, ჩვენს დედაკაცებს ამ ხელობაში (შალების ქსოვაში) მეტოქეები აღმოუჩნდნენ,—ეს მოსკოველი მექარხნეებია, რომლებიც ამზადებენ. ამნაირივე შალებს და, რასაკვირველია, უფრო იაფადაც ჰყიდიან. ამის შესახებ ცნობილმა შალებით მოვაჭრე ურიამ გვითხრა: „ხალხს კი არ ესმის, რომელი შალი სჯობიაო, სიიაფეს ეძებსო, „ფაბრიკის“ შალი თითქმის ორჯელ უფრო იაფიაო“. თვით ურიებიც სარგებლობდნენ გარემოებით და შალების ფასს ძალიან სცემდნენ, აკლებდნენ. ნაცნობ მოშას ეყიდა აუარებელი შალი (ათრათასი მანეთის ვიყიდეო, გვითხრა, მგონი, არც სტყუოდა), და, სხვათა შორის, გვაჩვენა ერთი შესანიშნავი ნახელავი შალი, რომელშიც 6 მან. მიეცა: „15 მან. მაინც გავყიდიო“. ამის სიმართლეში ყველა ადვილად დარწმუნდება, ვისაც კი გაუვლია ქუთაისში შალით სავაჭრო ურიების მაღაზიაში: იქვე რომ 10—15 მანეთად შალი იყიდება, ის მეტ ნაწილად მეგრული ქალებისაგან 3—რ მანეთად შეძენილი შალებია. ამ პირობებში ჩაყენებულმა მეგრელმა როდი იქნება გასაკვირველი, რომ შალის ქსოვას თავი დაანებოს“...²⁾.

რუსეთის ფაბრიკებში დამზადებული შალის კონკურენციის მიუხედავად, დას. საქართველოში დამზადებულ შალს და მასთან ერთად აბრეშუმის სხვადასხვა დარაიებს კარგი გასაყიდი ჰქონდა და ამ საქმეში დახელოვნებული ვაჭრები საკმაო ფულს იგებდნენ.

აქვე უნდა შევნიშნათ, რომ ქუთაისელი ებრაელი ვაჭრების, განსაკუთრებით საშუალო ვაჭრების, ერთი ნაწილი ჩოხა-ახალუხში გამოწყობილნი ერთ ქალაქში ყიდულობდნენ რუსეთის საფაბრიკო ნაწარმს (დარაიას და სხვა საქონელს), აძლევდნენ მათ კავკასიური საქონლის სახეს (მაგ. ფაბრიკაში დამზადებულ ორგანის შალს

1) შალს ამზადებდნენ უმთავრესად მეგრელები, მაგრამ იგი იმერული შალის სახელწოდებით იყო ცნობილი.

2) ჰაბუთ-ბეი, „ცნობის ფურცელი“, 1903 წ., № 2081.

შუაზე სჭრიდნენ) და საქართველოში კუსტარულად დამზადებული საქონლის მარკით ასაღებდნენ მეორე ქალაქში, ზოგჯერ იმავე ქალაქშიც. ასეთი ხერხით ისინი ატყუებდნენ არა მარტო უცოდინარ მომამარებელს, არამედ, ზოგჯერ, გამოცდილ ვაჭარსაც. ყოფილა რამდენიმე შემთხვევა, როდესაც ორი შეამხანაგებული ვაჭრიდან ერთს უყიდა ფაბრიკაში დამზადებული კავკასიური საქონლის მსგავსი შალები და 3—4 დღის შემდეგ მის ამხანაგს იგივე საქონელი მოგებით მიუყიდნია იმისათვის, ვისგანაც ის პირველად შეიძინეს.

XIX საუკ. მეორე ნახევარში ქუთაისის ებრაელთა შორის საგარეო ვაჭრობაში ძლიერ დაწინაურდა რამოდენიმე კაცი, რომლებმაც დიდი კაპიტალი შეიძინეს და თითქმის მთელი შინაური ვაჭრობა ხელში ჩაიგდეს, ამათგან ზოგიერთი დიდ სამრეწველო წამოწყებებში და საბანკო საქმეებშიც ჩაება. ზოგი მათგანი XIX საუკ. მიწურულს ბანკების ხმოსნად ირიცხებოდა, ხოლო XX ს. დასაწყისში წსხვილი ბანკების დაარსებაშიც იღებდა მონაწილეობას. მაგ., 1914 წ. თბილისში არსდება კავკასიის სავაჭრო-სამრეწველო ბანკი, რომლის დამფუძნებელ 20 კაცში ორი ქუთაისელი ებრაელი იყო: 1) შ. ბ. იაკობიშვილი და 2) რ. ლ. რიჟინაშვილი¹). ამ დროისათვის ქუთაისის ებრაელთაგან 63 იყვნენ ისეთი ცნობილი ვაჭრები, რომელთა გვარები და მისამართები პრესაშია ქვეყნდებოდა, მათ შორის მანუფაქტურით მოვაჭრენი იყვნენ—47, საგალანტერეო საქონლით—8, ფქვილით—6, ოქრო-ვერცხლით—1, ტანსაცმლით—1²).

ამ პერიოდში ქუთაისელ ვაჭარ ებრაელთა დიდი კომერციული თაოსნობისა და მათ მიერ მნიშვნელოვანი სავაჭრო კაპიტალის დაგროვების შესახებ გაზეთი „მშაკი“ წერდა: „Всем известно, что вся торговля в городе Кутаиси сосредоточена издавна, главным образом, в руках местных евреев, следовательно, отсюда является вполне понятным, что и капиталы, составляющие богатство нашего города концентрируются именно среди этих самих же евреев. Имея вообще прирожденную склонность к коммерческим предприятиям и торговле, здешние евреи особенно быстро сумели развернуть и развить свои торговые дела настолько, что многие из них в течение самого непродолжи-

¹ გაზ. „იმერეთი“, 1914 წ., № 26.

² „Весь Кавказ“, 1916 г., стр. 478—485.

тедного времени нажили огромнейшие суммы денег и на виду местного населения сделались обладателями миллионного состояния и владельцами крупных коммерческих предприятий и торговых начинаний. Те огромные выгоды, которые они сумели извлечь из своих вложенных в торговые дела капиталов настолько обогатили и обеспечили этих искусных дельцов коммерсантов, что они стали приобретать и обзаводиться необходимым имуществом, выстроили себе в Кутаисе огромные дома, украсив их архитектурю самого последнего вида современной строительной техники, создали самые лучшие, богатые торговые фирмы, комфортабельно обставленные магазины, ловко конкурирующие в торговле с другими более или менее видными торговыми учреждениями в Кутаисе... Конечно, нет ни малейшего сомнения в том, что такой успех евреев в торговых начинаниях, вызывает их непрестанное обогащение и обладание крупнейшими городскими капиталами, и возбуждает зависть среди остальных слоев общества города Кутаиси, более или менее заинтересованных в успешности результатов своих торговых начинаний. Нет сомнения в том, что отстающие сравнительно с евреями коммерсантами другие местные торговцы должны были уступить свои права и преимущества этим, созданным для коммерции людям и затаить в глубине своей души ту тайную и непримиримую злобу, которая, разрастаясь все более и более, должна была привести их к стихийному чувству национального антагонизма и шовинизма, кровно озлобляющему их против евреев. Чтобы оплатить достойным для них образом евреям, занявшим преимущественное положение в торговых делах города, эти вышеуказанные люди задались целью обуздать и проучить евреев и первым долгом тех из них, которые сумели за последнее время, благодаря торговле, нажить здесь миллионное состояние. Эти люди задались твердой целью и намерением вырвать из рук евреев те крупнейшие торговые обороты и капиталы, которые они, благодаря своим способностям, ловкостям, а подчас и ухищрениям, захватили в свои руки и стали хозяевами положения¹⁾.

¹⁾ Газета „Мшак“, 1913 г., № 27.

თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ავტორის ზოგიერთ არასწორ შენიშვნებს იმის შესახებ, რომ თითქოს ებრაელები კომერციული საქმიანობისათვის არიან გაჩენილნი და სხვა, წერილში მოყვანილი ცნობები, რასაკვირველია, სიმართლეს შეიცავენ, რასაც ჩვენ მიერ მოყვანილი სხვა მასალებიც ადასტურებენ.

როგორც ზემომოყვანილი საარქივო მასალებიდან ჩანს, ამ პერიოდში ქუთაისელი ებრაელების შემდეგ საგარეო ვაჭრობაში მომდევნო ადგილი სამეგრელოში მცხოვრებ ებრაელებს ეჭირათ. ამათ მოჰყვებიან შორაპნის მაზრაში, რაჭა-ლეჩხუმში და აღმოსავლეთ საქართველოში მცხოვრები ებრაელები. ასე მაგალითად, 1866 წ. საზღვარგარეთ სავაჭროდ გასამგზავრებლად გაცემულ 62 ნებართვაში, როგორც ზემოდ აღვნიშნეთ, 20 ქუთაისში მცხოვრები ებრაელია მოხსენებული, 14 კაცი ქ. ფოთში მოვაჭრენი, რომელთაგან 2 კაცი ფოთის მკვიდრი ყოფილა, ხოლო 12 კაცი ქუთაისიდან, შორაპნის მაზრიდან და ლაილაშიდან ყოფილან გადასულები. ამათ მოსდევს სამეგრელოს დაბა-სოფლებში (სუჯუნა, კულაში, ბანძა და სხვა) მცხოვრები 17 კაცი, შორაპნის მაზრაში მცხოვრები უმთავრესად, საჩხერელები) 5 კაცი, ცხინვალში მცხოვრები 3 კაცი და სხვა. დაახლოებით ასეთივე შეფასდება ჩანს აგრეთვე, მომდევნო 1867 წ. გაცემულ საბუთებშიაც. ასე, მაგალითად, ამ წელს გაცემულ 44 საბუთში 14 ქუთაისელი ებრაელია მოხსენებული, 6 კულაშელი, 5 ლაილაშელი, 3 საჩხერელი, 3 ბანძელი, 2 სუჯუნელი, 2 საჩინოელი და სხვა.

უცხოეთის და რუსეთის სავაჭრო ცენტრებთან დაკავშირებულ ებრაელებს საქართველოში შემოჰქონდათ ადგილობრივი მოთხოვნილების შესაბამისი საქონელი (ფართლესული და საგალანტერიო საქონელი, ნაწილობრივ სხვადასხვა წვრილმანი, რკინეული, ფქვილი და სხვა), რომელსაც ისინი ადგილობრივ საშუალო და წვრილ ვაჭრებზე ჰყიდდნენ.

ონში მცხადვრები ებრაელების შესახებ 1869 წ. გაზეთი „დროება“. წერდა: „აქაური ებრაელები დადიან სავაჭროდ სტამბოლში, მოსკოვში, ნიჟნაში, და სხვა სავაჭრო ქალაქებში, ასე რომ დაახლოებით რომ ვსთქვათ, ებრაელებს ექნებათ აქ მარტო ფართლესულობითა 200.000 მანეთის ვაჭრობა... ებრაელებს ჰყავთ პრიკაშჩიკებათ სოფლელები რაჭისა და სვანეთის მოსაზღვრე სოფლებიდან: ღებელები, კიორულები და გლოველები და მათის შუამდგომლობით მთების მთელი აქეთი მაზრები ხელში ჰყავთ. სომხებს კი უფრო ნა-

კლები ვაჭრობა აქვთ ონში; იმათ აქვთ სამღებროები და სხვა რამოდენიმე პატარა ღუქნები...¹⁾).

ყოფილი ვაჭრების გადმოცემით ონის ებრაელებიდან 70-იან წლებამდე და ნაწილობრივ ამის შემდეგაც (80-იან წლებში) სტამბოლში დადიოდა 3—4 შეძლებული ვაჭარი, ხოლო 80-იან წლებიდან მათ საქონელი მოჰქონდათ უმთავრესად რუსეთიდან, ნაწილობრივ ქუთაისიდან და თბილისიდან. რუსეთში ჯამგზავრებისას პირველ ხანებში ონიდან ცხენებით გადადიოდნენ ალგირამდე. ალგირიდან ეტლებით (хитнейки) დარკოხში ან ელხოთში, ხოლო აქედან მიდიოდნენ ნ. ნოვგოროდს, როსტოვს, ეკატერინენდარს და სხვა ქალაქებში. აღნიშნული ქალაქებიდან თითო მგზავრობაზე (მგზავრობდნენ წელიწადში 3—4-ჯერ) თითოეულ ვაჭარს მოჰქონდა დახლოებით 20—30 „ცალი“ (кипы) ფართალი, საგალანტერო საქონელი და სხვადასხვა წვრილმანი. ელხოთიდან და დარკოხიდან საქონელს ეზიდებოდნენ უფრო ერთცხენიანი ურმით, რომლებიც ონამდე მოსვლას 3—4 დღეს უნდებოდნენ. ურემზე აწყობდნენ 20—25 ფუთამდე ტვირთს და ფუთი ტვირთის გადაზიდვაში იხდიდნენ 50—70 კაპიკს. 90-იანი წლებიდან კი ონის შეძლებულ ებრაელ ვაჭრებს რუსეთიდან საქონელი მოჰქონდათ რკინიგზით ქუთაისამდე და აქედან ონში გადაჰქონდათ ურმებით.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ იმ დროს, როდესაც დას. საქართველოში მცხოვრები ებრაელები, ასე თუ ისე აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ საგარეო ვაჭრობაში, აღმ. საქართველოში მცხოვრები ებრაელებიდან XIX საუკ. მეორე ნახევარში იშვიათად დუ რომელიმე შეძლებული ვაჭარი (ახალციხეს, თბილისსა და ნაწილობრივ ცხინვალში მცხოვრებთა გამოკლებით) საქონლის შესასყრდად წავიდოდა საზღვარგარეთ. აღმ. საქართველოს ებრაელებიდან რამოდენიმე კაცს სიარული დაუწყია უმთავრესად XIX საუკ. დასასრულიდან. ესენიც უფრო ისეთი ვაჭრები ყოფილან, რომლებიც სპეციალურად ხილითა და ბოსტნეულით ვაჭრობდნენ. ხილითა და ბოსტნეულით ბითუმად მოვაჭრენი ყოფილა ცხინვალელი და ცხინვალიდან ქ. გორში საცხოვრებლად გადასული 3—4 ვაჭარი. ზოგი მათგანი სომეხ ვაჭრებთან იყვნენ შეამხანაგებულნი და დიდ ბრუნვას აკეთებდნენ. ხილისა და ბოსტნეულის სეზონის დროს მათ სოფლებში ჰყავდათ სპეციალური პირები, რომელ-

¹⁾ „დროება“, 1869 წ., № 48.

თა საშუალებით ყიდულობდნენ ვაშლს, მსხალს, კომშს, ჩირს, კომბოსტოს, ჭარხალს, ნიორს და სხვა. ეს ვაჭრები ხშირად თითონ დადიოდნენ სოფლებში: კარაღეთში, ფლავში, ფლავისმანში, მეჯვრისხევი და სხვაგან, სადაც ხილის ბაღების მთელ მოსავალს, ნაყოფის მოკრეფამდე, ნარდად ყიდულობდნენ. ხილის გარდა ისინი რეხაში, ტეძერში, ნიქოსში და ქართლის სხვა სოფლებში ფუთობით და ნარდად ყიდულობდნენ დიდი რაოდენობით ჭარხალს, ნიორს, კომბოსტოს. შესყიდულ საქონელს ისინი ჯერ თავს უყრიდნენ სოფლად დაქირავებულ სახლებში და შემდეგ ურემების საშუალებით გადაჰქონდათ ცხინვალში, ქარელში, გორში, სადაც საქონლის შესანახად დაქირავებული ჰქონდათ სპეციალური საწყობები. საწყობებში ხილს (ვაშლსა და მსხალს) მუშების საშუალებით ახარისხებდნენ და ალაგებდნენ სპეციალურ ყუთებში, შემდეგ გზავნიდნენ როსტოვში, პეტერბურგში, ადესაში და სხვა ქალაქებში. რუსეთში იგზავნებოდა უფრო შერჩეული და კარგი ხარისხის ვაშლი: ბროცკი, ანტონოვკა, შაფრანი, წითელი და თეთრი კალვერი, ნაწილობრივ—აბილაური, სინაპი, სირმა, კიტრა, თურაშაული და სხვა. დიდი რაოდენობის ვაშლის ჩირი და კომში იგზავნებოდა უმთავრესად ოდესაში; კომბოსტო, ჭარხალი, ნიორი და სხვა—ბაქაში და ნაწილობრივ სხვა ქალაქებში.

ერთი გორელი ებრაელი, სოშნის კომპანიონი, მისი სიტყვით, ყოველ სეზონზე, საშუალოდ სხვადასხვა ქალაქში აგზავნიდა დაახლოვებით 15--20 ვაგონ ხილს, 20--25 ვაგონ კომბოსტოს, 10--15 ვაგონ ჭარხალს, 5--6 ვაგონ ნიორს.

ასეთი საქონლით ბითუმად მოვაჭრენი, საჭიროების დროს საქონლის გასასყიდად თითონ მიდიოდნენ ადგილებზე, ან აგზავნიდნენ თავიანთ კომისიონერებს, რომლებსაც დაუწყებდნენ გასასყიდ ფასს.

ასეთი იყო, მთავარ ხაზებში, ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ და XX ს. დასაწყისში ებრაელი ვაჭრების მონაწილეობა საგარეო ვაჭრობაში, რომელშიაც აქტიურ მონაწილეობას იღებდა და მნიშვნელოვან კაპიტალს იძენდა საქ. ებრაელთა მოსახლეობის ძალიან მცირე ნაწილი შეძლებული ვაჭრების სახით.

განხილული მასალები შესაძლებლობას გვაძლევენ გავაკეთოთ მოკლე დასკვნა:

1) ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ საქ. ებრაელები XX ს., დასაწყისამდე რაიმე მსხვილ სამრეწველო წამოწყებებში თითქმის

არ ჩანან, ხოლო საგარეო და მსხვილ ალემბიცემაში, ისინი უკვე მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ.

2) საგარეო და მსხვილ საბითუმო ვაჭრობაში საქ. ებრაელებიდან მოწინავე ადგილი უკავიათ დას. საქართველოს ებრაელებს, განსაკუთრებით ქუთაისის ებრაელების ერთ ნაწილს, რომელიც საგარეო-საბითუმო ვაჭრობისა და მევახშეობის საშუალებით ეუფლება დიდ კაპიტალს და საშინაო ვაჭრობის სადავეებსაც ხელში იგდებს.

3) ახალციხის ვაჭრობის დაცემასთან ერთად შეძლებული ვაჭრების დიდი ნაწილი გადადის სხვადასხვა ქალაქებში, კერძოდ თბილისში და XX ს. დასაწყისიდან აფართოებს თავის სააღმზრდე-მო საქმიანობას. აღმ. საქართველოს დაბა-სოფლებში მცხოვრებ ებრაელთა შეძლებული ფენა საგარეო-საბითუმო ვაჭრობასა და დიდ კომერციულ წამოწყებებში შედარებით უკანა პლანზე იყო მოქცეული.

II

საგლეხო რეფორმის შემდეგ მრეწველობისა და საგარეო ვაჭრობის განვითარების ნიადაგზე გაიზარდა საშინაო ალემ-ბიცემა. ამიერ-კავკასიაში რკინიგზების გაყვანამ და მისი ქსელის თანდათანობითი გაფართოებამ, უცხოეთისა და რუსეთის სავაჭრო-ეკონომიური ცენტრები დაუახლოვა ამიერ-კავკასიის ეკონომიურ ცენტრებს, ხოლო ამ ქვეყნებს შორის ეკონომიური კავშირის გაძლიერებასთან ერთად გაზლიერდა აგრეთვე მათი კულტურული კავშირიც, ქვეყნის შიგნით გზებისა და მიმოსვლის გაუმჯობესებამ ხელი შეუწყო სოფლის დაახლოებას ქალაქებთან და მნიშვნელოვანი-ბიძგი მისცა საშინაო ვაჭრობის განვითარებას.

საშინაო ვაჭრობის განვითარების დასახასიათებლად საჭირო სრული სტატისტიკური ცნობები ჩვენ არა გვაქვს, მაგრამ არსებობს ზოგიერთი ცნობა, რომელიც წარმოდგენას გვაძლევს საშინაო ვაჭრობის განვითარებაზე, თუმცა ისინი შეეხებიან აგრეთვე საგარეო ვაჭრობისა და მრეწველობის ზრდასაც.

ოფიციალური ცნობების მიხედვით, 1875 წ. ვაჭრობა-მრეწველობის საწარმოებლად ხაზინის მიერ თბილისის გუბერნიაში გაუციათ 8426 სავაჭრო-სამრეწველო დოკუმენტი. აქედან მარტო თბილისზე მოდიოდა 6583 დოკუმენტი¹⁾. 9 წლის შემდეგ, 1884 წ. გაუ-

¹⁾ К. Календарь, 1877. г., стр. 4.

ციათ 15.476 დოკუმენტი, რომელთა ღირებულება უდრიდა 231.290 მან.¹), აქედან მარტო თბილისზე მოდიოდა 8324 დოკუმენტი²). 1890 წ. გაუცრიათ 11.168 დოკუმენტი 281.952 მან. ღირებულები-სა³), ხოლო 1897 წ. გაცემულია 13.958 დოკუმენტი, 317.725 მან. ღირებულებისა⁴). ამ ცნობებიდან ჩანს, რომ 1875 წლიდან სავაჭრო-სამრეწველო დოკუმენტების გაცემა იზრდებოდა ღირებულების მხრივ და რიცხობრივადაც, გამოჩაყლის შეადგენს 1890 წ., რო-დესაც სავაჭრო-სამრეწველო დოკუმენტების გაცემა 1884 წელთან შედარებით მხოლოდ რიცხობრივად შემცირებულა.

რაც შეეხება თბილისის გუბერნიაში არსებულ სავაჭრო დაწე-სებულებათა საქონლის ბრუნვას, მოვაჭრეთა რაოდენობას, საჯარო ბაზრობებზე საქონლის ბრუნვას და სხვა, ამის შესახებ XX ს. დასაწყისამდე ერთობ ღარიბი და არასრული ცნობები მოგვეპოვება. მო-ქმედ სავაჭრო დაწესებულებათა შესახებ ცოტად თუ ბევრად ზუს-ტი ცნობები გვაქვს 1900 წლისათვის, რომლის მიხედვით თბილისის გუბერნიაში ითვლებოდა:

ადგილების დასახელება	სავაჭრო და წესებულ რაოდენობა	ბრუნვა 1000 მ.	გაჭრობაში ჩამოვლთა რაოდენობა	ახლად გა- ხსნილი მალხ.	გაჭრობაში ჩამოვლთა რაოდენობა
თბილისი	2282	45317	6872	271	469
თბილისის მაზრა	307	853	545	—	—
ახალციხის მაზრა	286	1831	395	11	11
გორის მაზრა	518	1656	768	56	79
ახალქალაქის მაზ.	192	908	351	32	36
ბორჩალოს	268	893	324	—	—
სიღნაღის	367	1928	614	—	—
დუშეთის	162	561	257	52	54
თელავის	244	841	393	—	—
თიანეთის	270	635	31	42	42⁵)
	4923	54396	10895	466	694

¹) Ibid 1888 წ., გვ. 186.

²) ივერია, 1886 წ., № 17.

³) К. Календарь. 1893 г., отд. III, стр. 15—16.

⁴) Обзор Тифлисск. губ. 1897—98 г. г., стр 12—13.

⁵) Сборн. ст. свед. по Зак. Краю, 1902 г., т. I, стр. 241—252.

საგარეო და აგრეთვე საშინაო ალემბიცემობის ზრდის მაჩვენებელია, სხვათა შორის, ამხ. მახარაძის მიერ თავის ნაშრომში მოყვანილი ამიერ-კავკასიის რკინიგზებზე მგზავრთა მოძრაობისა და საქონლის გადატან-გადმოტანის ცნობები, რომლებიც შემდეგ სურათს გვიხატავენ:

წლები	მგზავრების რიცხვი	საქონლის გადატან-გადმოტანა ფუთობით
1874	367.798	9.836.759
1880	633.983	28.659.241
1885	842.349	76.490.902
1890	1.134.473	118.516.704
1896	2.179.459	152.162.303

„ამნაირად, ამიერ-კავკასიის რკინიგზას 1896 წ. თითქმის ექვსჯერ მეტი მგზავრი გადაუყვანია, ვიდრე 1874 წ. რაც შეეხება საქონლის გადაზიდვის მატებას 1896 წ., ის 15-ჯერ უფრო მეტია 1874 წლისაზე. სხვა სიტყვებით: ოცდაორი წლის განმავლობაში ამიერ-კავკასიის რკინიგზაზე მგზავრების რიცხვმა იმატა 492,57%, იმავე დროს საქონლი გადატანამ კი 1,446,87% იმატა“¹⁾.

ზემოაღნიშნული ცნობები გვიჩვენებენ, რომ საქართველოში ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ საგარეო ვაჭრობისა და მრეწველობის განვითარებასთან ერთად მნიშვნელოვნად იზრდებოდა აგრეთვე საშინაო ვაჭრობა, რომელშიაც; როგორც შემდეგ დავინახავთ, საქართველოს ებრაელები მნიშვნელოვან მონაწილეობას იღებდნენ.

ქუთაისის გუბერნიაში მრეწველობისა და საშინაო ვაჭრობის ზრდის არასრულ სურათს გვაძლევს შემდეგი ცნობები:

ვაჭრობა-მრეწველობის საწარმოებლად ქუთაისის გუბერნიაში გაუტიათ:

წლები	დოკუმენტები	მათი ღირებულება
1887	8.254	153.330 მან.
1897	10.754	196.448 „
1901 (უფასო ბილეთების გარდა)	11.823	236.111 „ ²⁾ .

¹⁾ მახარაძე, ფ. თხუთმეტათა კრებული, ტ. VII, გვ. 15.

²⁾ Обзор Кутаисской губ. 1888 г., стр. 22—23; 1898 г., стр. 32—33; 1902 г., стр. 37—38.

ამავე გუბერნიაში 1884 წ. საჯარო შესატყვის ბაზრობებზე საქონლის ბრუნვა უდრიდა 170 ათ. მან., 1893 წელს 258.784 მ.¹⁾. 1897 წ. კი მოქმედებდა 20 ბაზარი, სადაც საქონლის ბრუნვა აღწევდა 200—300 ათ. მანეთამდე²⁾).

როგორც ვიცით, XIX ს. მეორე ნახევარში, საქართველოს ებრაელებს საგარეო ვაჭრობაში რიცხოვრებულ ნაკლებად მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირათ, მაგრამ საშინაო ალგებ-მიცემბაში ისინი საქართველოს სხვა მოსახლეობასთან შედარებით რიცხოვრებულ თითქმის პირველ ადგილზე იყვნენ. მრავალი ცნობების მიხედვით დას. საქართველოს სხვადასხვა დაბა-სოფლებში ხშირად გამართულ დიდ და პატარა ბაზრობებზე თარღობთ, გალანტერიითა და წვრილმანით მოვაჭრეთა დიდ ნაწილს ებრაელები შეადგენდნენ. „ვაკე-იმერეთში, — გვაუწყებს „დროება“, — ხონის პარასკეობა“ განთქმულია. არც ერთ სამაზრო ქალაქში (ქუთაისიც კი ჩამორჩება) არ ხდება ისეთი „ბაზრობა, როგორც დაბა ხონში. პარასკეობით გარშემო მდებარე სოფლობა სულ ერთიანად აქ იყრის თავს. აქვე ჩამოდიან ამ დღეს მოვაჭრე ურიები ქუთაისიდან, კულაშიდან, სუჯუნიდან და სხვა მხრიდან“³⁾, რომლებიც, როგორც ვიცით, ბაზრობაზე მიტანილი საქონლით ვაჭრობის გარდა, ყიდულობდნენ აბრეშუმის, ძაფსა და პარკს, შალებს, ბეწვეულს და სხვა.

ებრაელ ვაჭრებს ვხვდებით აგრეთვე სამეგრელოში, ლეჩხუმში და სხვა ადგილებზე მოწყობილ ბაზრობებზეც და ც. „ამ დაბაში — წერდა იგივე „დროება“ — კოდნიათ ექვს აგვისტოდან ოცი დღის განმავლობაში საზოგადო ვაჭრობა იარსუკობა. როგორც ბევრს ადგილას ჩვენში, აქაც ებრაელები გაჩენილან, აქაც ამათ ხელშია უმეტესად ყოველგვარი ვაჭრული წარმოება“⁴⁾).

ლეჩხუმის მაზრაში არსებული ბაზრობისა და საერთოდ ვაჭრობის შესახებ მოიხილევი თავის გამოკვლევაში წერდა: „ლაილაში, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ლეჩხუმის მაზრის სავაჭრო ცენტრი და მთავარი არტერიაა... ამ მიდამოების მთელი მოსახლეობა სარგებლობს ლაილაშის საქონლით, პროდუქტებით და ასაღება იქვე საკუთარ ნაწარმოებს. აქ ცხოვრობენ ვაჭრობის ყველა მოთავეები, განსაკუთრებით ებრაელები და სომხები. ყოველ კვირაობით და ხუთშაბათობით ლაილაშში მრავალრიცხოვანი ბაზარი იმართება. აქ

¹⁾ К. Календа Б., 1887 г., стр. 214, 1896 г., стр. 243.

²⁾ Оздор Кут. губ. 1893 г., стр. 32.

³⁾ „დროება“, 1885 წ., № 61.

⁴⁾ „დროება“, 1885 წ., № 185.

მოდის ხალხი 20—30 ვერსის სიშორიდან, ადგილობრივი ვაჭრები წმინდად იცავენ მათს დევნას: «თუ არ მოატყუილებ, ვერც გაჰყიდი». ადგილობრივი ნაწარმის გაყიდვის შემდეგ იწყება ყოველგვარი სახის საგალანტერიო და საბაყლო საქონლის შესყიდვა და სხვა. აქ თითოეული ვაჭარი ცდილობს მოატყუოს მედიველი. ზომის შესახებ დაფებითად არაფრის თქმა არ შეიძლება, მაგრამ რაც შეეხება წონაში მოტყუებას—ეს ფაქტია». შემდეგ მოისიყვანს მოჭყავს მდარებითი ცნობები ზოგიერთი საქონლის ღირებულების შესახებ და ამბობს: „ლამდა, რომელიც ქუთაისში ღირს 3 მანეთად აქ 6—7 მანეთად იყიდება, ვაჭრები, განსაკუთრებით კი წვრილმან საქონლით, წელიწადში 5—10 ათას მანეთამდე ბრუნვას აკეთებენ“ 1).

აღმ. საქართველოში მცხოვრებ ებრაელთა საშინაო ვაჭრობაში მონაწილეობის შესახებ დოქტორი პ ფ ა ფ ი, თავისი მოგზაურობის შემდეგ, 1872 წელს წერდა: „ცხინვალის მნიშვნელოვანი დაბაა. სადაც მეტ ნაწილად სომხები და ებრაელები მოსახლეობენ... აქ მოგვიკრე ებრაელები და სომხები ყიდულობენ ყველა ნაწარმს თავიანთ-მიერვე დაწესებულ ფასებში და ჰყიდიან მოგებით ცხინვალის ბაზარშივე, ან მიაქვთ ისინი სხვაგანაც. ხეობის მცხოვრებთა უმრავლესობა დავალიანებულია ცხინვალის ვაჭრების მიერ, რომლებიდანაც ყიდულობენ ყველა საჭირო საქონელს; ყველაზე მომგებიანი ვაჭრობა რკინიგზითა და ლითონის ნაწარმითაა, რომლებზედაც დიდი მოთხოვნილებაა...“ 2).

ენება რა გორის მაზრაში სახელმწიფო გლეხთა ეკონომიურ ყოფას ს. შაჩაბელი საინტერესო ცნობებს გვაწვდის სურამში მცხოვრებ მოვაჭრე სომხებისა და ებრაელების შესახებ. ის წერს: „ვაჭრობას მისდევენ მხოლოდ ებრაელები და სომხები, რომლებიც დაბა სურამში ცხოვრობენ, ამასთანავე პირველნი (ე. ი. ებრაელები) უკლებლივ ჩაბმულნი არიან ამ საქმეში, ხოლო მეორეთა შემადგენლობიდან, მოსახლეობის მეტი ნაწილი, დაახლოებით 1/5 ვაჭრობს სურამშივე, ხოლო ებრაელებს განსაკუთრებით ფართოებული დაქვეცხენებით თბილისის გუბერნიის სოფლებში. რამდენად განვითარებულია დაბა სურამში ვაჭრობა, შეიძლება წარმოვიდგინოთ იქიდანაც, რომ სახელმწიფო გლეხთა რიცხვიდან მეორე გილდის სავაჭრო მოწმობები აქვთ 22 კომლს, რომლებიდანაც 18 კომლს შეადგენენ

1) Монсеев, И. „Уголок Дачума“, (Сб. матер. для общ. кнест. и плем. Кавказа, вып. 27, 1900 г., стр. 142—4).

2) Д-р П. Ф. а. ф., „Путешеств. в Южн. Озгн, Рату, Больш. Кабарду и Дигору“ (Сбор. свед. о Кавказе, т. II, 1872 г., стр. 151).

სომხები, 4 ებრაელები. დანარჩენ მოვაჭრე მცხოვრებლებს კი აქვთ საწვრილმანო ვაჭრობის წარმოების მოწმობები“¹.

სურამის გარდა, აღმ. საქ. სხვა დაბა-სოფლებში წვრილმანით მოვაჭრენი ებრაელები იყვნენ, რომლებსაც დას. საქ. მცხოვრებ ებრაელებისგან განსხვავებით მეტწილად სოფლებში უხდებოდათ ვაჭრობის წარმოება იმის გამო, რომ აღმ. საქართველოში ბაზრობები უფრო ნაკლებად იყო, ვიდრე დას. საქართველოში.

ჯურნ. „კვალის“ კორესპონდენტი სოფ. ქარელიდან წერდა: „წინად ფართლით ვაჭრობა წვრილ მოვაჭრე ებრაელთა ხელში იყო. ესენი სოფელ-სოფლად, კარი-კარ სიარულით ასაღებდნენ ფართლეულობას. დღეს კი სოფლად მოსიარულე მეფართლე ებრაელს იშვიათად შეხვებით. ფართლით მოვაჭრე ებრაელთა უმრავლესობა გაკოტრდა და მის ნაცვლად ცხოვრებამ ჯერ-ჯერობით ორი მსხვილი მეფართლე წამოაყენა, რომელთაც ააშენეს საფართლე-მაღაზიები და გააჩაღეს მათში არშინის ტრიალი. მუშტარიც—ღვთის მოწყალებით—ბლომათ ჰყავთ, მაგრამ მათი გამამდიდრებელი წყარო მარტო ფართლით ვაჭრობა არაა. აქვე აქვთ მათ საწვრიმალე დუქნები და ფულსაც ბლომათ ავალებენ მცხოვრებლებზე მამასისხლის სარგებლათ. შემდეგ ავტორი ეხება შიკიტნებისა და სხვადასხვა სააღმშენებლო წამოწყებათა ნარდად ამღებების საქმიანობას და ასკვნის: „ერთი სიტყვით ქარელმა ფეხი აიდგა, აღებ-მიცემობა ძლიერდება, უმცირესობას სიმსუქნე დაეტყო, უმრავლესობას კი—სიღარაბე და ეკონომიური დაცემა“².

მოვაჭრე ებრაელთა ცალკე ეკონომიური კატეგორიების, მათი ურთიერთ დამოკიდებულებებისა და ქონებრივად დაცემა—გაძლიერების შესახებ ჩვენ ცალკე თავში გვექნება საუბარი, აქ კი ზემოაღნიშნული ცნობების თანახმად საჭიროა აღინიშნოს, რომ, როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში მცხოვრებ მოვაჭრე ებრაელთა დიდი ნაწილი საშინაო, წვრილ ვაჭრობაში იყო ჩაბმული, რომელსაც არ გააჩნდა რა თავის საცხოვრებელ ადგილზე პატარა დუქნის ან ფარდულის გახსნისა და იქ აღებ-მიცემის საწარმოებლად საჭირო სახსრები, იძულებული იყო შეძლებული ვაჭრის მიერ კრედიტით აღებული საქონელი ეტარებინა სოფლად და როგორც ფულზე, ისე სოფლის მეურნეობის პროდუქტებზე გაეცვალა.

¹) М а ч а б е л и, С. В. Экон. быт госкрестья Горпйск. уезда, Тиф. губерния“ (Матер. для изуч. экон. быта госкрестья Зак. края, т. VI, ч. I, стр. 239).

²) ქართული, „კვალი“, 1895 წ., № 24, გვ. 405.

ამიტომ იყო, რომ ზოგიერთი დაკვირვებული ავტორიც კი თავის ნაწარმოებში გამოსთქვამდა არასწორ მოსაზრებას იმის შესახებ, თითქმის მთელი ებრაელობა ეწეოდა მოსახლეობის ექსპლოატაციას და თავის ხელში იგდებდა სოფლის მეურნეობის პროდუქტებს. მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ ისარლოვის მიერ საქ. ებრაელების შესახებ დაწერილი საინტერესო ნარკვევის ერთი ადგილი, სადაც იგი ამბობს: „Вся почти местная торговля и промышленность, в местах расположения евреев, находится в их руках, и они, пользуясь большим к себе доверием сельского населения, эксплуатируют его, забирая в свои руки почти всю сельскую производительность: шелк, хлопчатую бумагу, шерсть и другие продукты“¹⁾.

ისარლოვა ან არ იცოდა ან ანგარიშს არ უწევდა იმ გარემოებას, რომ საბოლოო ჯამში, მოვაჭრე ებრაელთა საკმაო ნაწილი, მშრომელ გლეხობასთან ერთად, როგორც შეძლებული ებრაელების, ისე არა²⁾ ებრაელი ვაჭრის „მოჯამაგირე“ და ყვლეფის ობიექტი იყო.

XX ს. დასაწყისში ებრაელთა მიერ ვაჭრობა-მრეწველობაში დაკავებული ადგილის შესახებ ისარლოვის საწინააღმდეგო და ნაწილობრივ სწორ მოსაზრებას გამოსთქვამდა ხიზანაშვილი Plebs-ის ფსევდონიმით ცნობილი, იგი ამბობდა: „...ჩვენებურმა ებრაელებმა სამრეწველო და სავაჭრო სფეროში და საზოგადოდ ეკონომიურს ასპარეზზედ ვერც ნიჭი გამოიჩინა და ვერც გამჭირახობა. საქართველოში ისრაელმა მრეწველობას თითქმის ზურგი შეაქცია და მარტო ვაჭრობას მიჰმართა. მაგრამ ებრაელის ვაჭრობაც ფრთხეცვცილია, წვრილმანია, ძველის წესისა და რიკის მიმდევარია და წარმატებას მოკლებულია. არავითარი საკომერციო განათლება ქართველ ებრაელს არ მოეპოება. ამის ვაჭრობა ადღს არ სცილდება... თუ ნამდვილად გნებავთ, ჩვენებურს ებრაელს ვაჭარი აღებ-მიმცემი არც კი ეთქმის, იგი უფრო წვრილფეხა ჩარჩია. ამ ჩამორჩენას კიდევ ვინ სჩივის, —საქმე ისაა, რომ ბევრს შემთხვევაში ებრაელი სომეხ ვაჭრის ყმა შეიქმნა, იმის ბრძანებას ემსახურება, იმის საქონელს ასაღებს“³⁾.

ისარლოვის გარდა, ებრაელი ვაჭრების საქმიანობისა და მათი მდგომარეობის შესახებ, ხიზანაშვილის ზოგიერთი შენი-

¹⁾ Исарлов, Л. С. „Письма о Грузии: Евреи в Грузии и Имеретии, стр. 33.

²⁾ Plebs, „ჩვენებური ებრაელობა“ (შენიშვნები), ივერია, 1902 წ., № 141.

შენიშნავ, რა თქმა უნდა, არ გვაძლევენ საკითხის სწორ განმარტებას, რადგან წინა თავებში ჩვენ უკვე ნაწილობრივ გავეცანით ზოგიერთ შეძლებულ ებრაელ ვაჭრებს, რომლებსაც კომერციული თაოსნობაც ახასიათებდათ და დიდ სავაჭრო ოპერაციებსაც აწარმოებდნენ, და მათი ზღვრ-მიცემა არც იქვე წვრილმანი და წარმატებას მოკლებულიყო, როგორც ეს ხიზანაშვილს ეგონა. ხიზანაშვილის ეს შენიშვნები სწორია—მრავალე ებრაელთა ძირითადი მასის მიმართ. თუ მის სხვა შენიშვნებსაც განვიხილავთ, რასაკვირველია, არც იმის უარყოფა შეიძლება, რომ განსაკუთრებით მსხვილ ვაჭრობა-მრეწველობაში ებრაელებთან შედარებით სომხები უფრო დაწინაურებულები იყვნენ, ხოლო აქაც საჭიროა შევნიშნოთ, რომ, მართალია, ზოგი ებრაელი წვრილი ვაჭარი, შეძლებული სომხები ვაჭრის (ხიზანაშვილის სიტყვით რომ ვთქვათ) „ყმა“ იყო და მის ზაქონელს ასაღებდა, მაგრამ ზოგჯერ სომხები ვაჭარიც შეძლებული ებრაელი ვაჭრის საქონლის გამსაღებელი და მისი ბრძანების შექსრულებელი იყო. რაც შეეხება მსხვილ სამრეწველო წამოწყებაში ებრაელთა ჩაუბმელობას, სხვა ისტორიული მოვლენების გარდა, ეს უფრო ცარიზმის ანტისემიტიური პოლიტიკასა და ნაწილობრივ თვით საქ. ებრაელთა ეკონომიური ჩამორჩენილობის შედეგი უნდა ყოფილიყო.

* * *

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ცარიზმი თავისი პოლიტიკით ყოველთვის ცდილობდა მეფის რუსეთში, ანუ „ხალხთა საპყრობელში“, მცხოვრებ მცირე ეროვნებათა შორის ჩამოეგდო შუღლი და მტრობა, გაეჩაღებინა ანტისემიტიზმი, მოეწყო ებრაელთა დარბევები და უკმაყოფილო ხალხთა მასების ყურადღება აქეთ მიემართა.

მთავრობის მთელი რიგი კანონმდებლობანი მთელი სისასტიკით მიმართული იყო არა მარტო რუსეთის ებრაელების, არამედ ამიერ-კავკასიაში მცხოვრებ ებრაელთა წინააღმდეგაც. სხვა აღამიანური უფლებების ჩამოკლებების გარდა, ეს კანონმდებლობანი უზღუდავდნენ ებრაელთა ძირითად მასას მრეწველობასა და მიწადმოქმედებაში ჩაბმას და საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში მონაწილეობის მიღების უფლებებს. ისტორიულ და სოციალ-პოლიტიკური ხასიათის სხვა მიზეზების გარდა, ნაწილობრივ ამათაც იყო გამოწვეული ის, რომ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ უფლებებს მოკლებული და ეკონომიურად ნიადაგ გამოცლილ საქ. ებრაელთა ძირითადი

თადი მასა „ჰაერის ხალხს“ წარმოადგენდა და უმთავრესად წვრილ ვაჭრობას მისდევდა.

ებრაელთა უფლებრივი მდგომარეობის განხილვა ჩვენს ამოცანას არ შეადგენს, საჭიროა მხოლოდ ორიოდ ცნობა მოვიყვანოთ საქ. ებრაელთა უფლებრივი შეზღუდვის, საერთოდ ებრაელთა ცალკე სოციალურ ფენებსა და მოვაჭრეთა შორის უფლებრივი განსხვავებათა შესახებ.

ქუთაისში, სადც საქ. ებრაელთა ბურჟუაზიის საკმაო ნაწილი ცხოვრობდა, ებრაელები 70-იან წლებიდან საქალაქო მმართველობაში ხმოსნების არჩევის უფლებით სარგებლობდნენ¹⁾, მაგრამ შემდეგში მათ ამის უფლებაც წაართვეს²⁾. თბილისის გუბერნატორი თავის მოხსენებაშიაც აღნიშნავდა, რომ ქუთაისის გუბერნიის ებრაელებს, ქალაქის თვითმმართველობაში წარმომადგენლობის შესახებ, შინაგან საქმეთა მინისტრმა (მისი პასუხი მთავარმმართველისადმი 1894 წ. 8 მაისის თარიღით, № 4045), უარი უთხრა, იმ უფლებებზეც კი, რომლებიც მინიჭებული ჰქონდათ შიდა გუბერნიაში (ე. ი. საბინადრო ფარგლებში) მცხოვრებ ებრაელებს³⁾.

მაგრამ თუ ერთის მხრივ, ებრაელთა ძირითადი მასა არსებითად ყოველგვარ უფლებას იყო მოკლებული, მეორეს მხრივ, ებრაელთა ზედა ფენას — ბურჟუაზიას, მსხვილ ვაჭრებს, უმაღლეს სასწავლებელ დამთავრებულებს⁴⁾, რაბინებს და სხვებს, მეფის კანონმდებლობა გარკვეულ შეღავათებს ანიჭებდა. ასე მაგ., როდესაც წვრილ ვაჭარს ან სოციალურად დაბალ ფენაში მოქცეულ ებრაელს დიდ ქალაქებში ჩასვლის უფლებაც კი აკრძალული ჰქონდა, კომერციის ან მანუფაქტურ-მრჩეველის სახელწოდება მინიჭებული ებრაელები ოჯახის წევრებითურთ სარგებლობდნენ საყოველთაო ცხოვრების უფლებით მთელს იმპერიაში⁵⁾.

კანონის მიხედვით, მოვაჭრეთათვის ყველაზე უფრო შეღავათიანი მდგომარეობით, პირველი და მეორე გილდის ვაჭრებს უფლება ჰქონდა ჩასულიყვნენ ვაჭრობა-მრეწველობის საწარმოებლად რუ-

¹⁾ Еврейская Энциклопедия, т. IX, стр. 74—75.

²⁾ დიდ თანამდებობაზე, მაგ., ქალაქის თავად და სხვა, ებრაელის არჩევა არ შეიძლებოდა, გარკვეული პროცენტის არჩევა შეიძლებოდა. მხოლოდ ხმოსნებად.

³⁾ საქ. ცენტრ. ისტ. არქივი, ა/კ. მთავარმმართველის სამოქალაქო კანცელარია, გვ. 98.

საქ ებრაელებიდან XIX ს. უმაღლეს დამთავრებულები არ ყოფილან.

⁵⁾ Сб. Законов, т. XIV, изд. 1908 г. по Прод. 1916 г., стр. 12.

სეთის შიდა გუბერნიების ყველა ქალაქებში რამდენჯერაც სურდათ, იმ პირობით, რომ წლის განმავლობაში პირველი გილდის მქონე ვაჭრების იქ დარჩენა არ აღემატებოდა 6 თვეს, ხოლო მეორე გილდისა — 3 თვეს¹⁾.

რაც შეეხება სატახტო ქალაქებს, პირველი გილდის ვაჭრებს ნება ეძლეოდათ ჩასულიყვნენ იქ საქონლის სასყიდლად წელიწადში ორჯერ ექვსი თვის ვადით, ხოლო მეორე გილდის ვაჭრებს წელიწადში ერთხელ ორი თვით.

როდესაც ამ კანონმდებლობას ვეცნობით, თავისთავად დგება საკითხი, თუ როგორ ახერხებდნენ მიმოსვლას და ვაჭრობას რუსეთის შიდა გუბერნიების ქალაქებსა და ნაწილობრივ სატახტო ქალაქებში, ცოტად თუ ბევრად შეძლებული, ისეთი ებრაელი ვაჭრები, რომლებსაც არც პირველი და არც მეორე გილდის პატენტები არ გააჩნდათ?

საქმე ის არის, რომ საქ. ებრაელებიდან ზოგი მოხერხებული ვაჭარი ქრთამის საშუალებით პასპორტში ან სიეაქრო საბუთში ქრისტიანად იწერებოდა, ზოგს ქართული გვარი და სახელი უწყობდა ზელს, ხოლო უარეს შემთხვევაში, ზოგი ზოლიციას აძლევდა ქრთამს და მისთვის აკრძალულ ქალაქებში მალულად მოგზაურობდა. ამ „ბოროტების“ აღმოსაფხვრელად ფინანსთა სამინისტროს ვაჭრობისა და მანუფაქტურის პალატას 1888 წ. სპეციალური ცირკულარი დაუგზავნია ყველა სახელმწიფო პალატათათვის, სადაც ნათქვამია: „Из дела Министерства Финансов усматривается, что иногда евреи вносятся в выдаваемые им торговые свидетельства христианскими именами, на том основании, что в метрических их свидетельствах они названы, кроме еврейских, также христианскими именами. Принимая во внимание, что на основании ст. 954, т. IX. Св. Зак., изд. 1876 г., каждый еврей должен навсегда сохранять известную наследственную или же на основании законов принятую фамилию или прозвание без перемены, с приобретением к оному имени данного по вере или при рождении, и что означение евреев в выдаваемых им торговых документах одними христианскими именами может вести к недоразумениям при применении к таким лицам установленных законом в отношении торговых прав евреев ограничений, предлагаю Казен-

¹⁾ Фриде, И. Е. „Законы о правожителстве евреев“, стр. 46.

ным Палатам, согласно с отзывом Министерства внутренних Дел сделать распоряжение, чтобы все учреждения, заведующие выдачею торговых документов, не вносили евреев в торговые и промысловые свидетельства и билеты христианскими именами, за исключением тех случаев, когда еврейское имя, указанное в метрическом свидетельстве, является тождественным с христианским“¹⁾—

აქ მოყვანილი მცირე ცნობებიდანაც ჩანს, რომ ცარიზმის ნაციონალური პოლიტიკიდან გამომდინარე კანონმდებლობათა მთელი სუსხი ნამდვილად მიმართული იყო მხოლოდ მშრომელი და ღარიბი ებრაელების წინააღმდეგ, რადგან შეძლებული ფენებისადმი კანონმდებლობაში გათვალისწინებული შეღავათების მინიჭების გარდა, მოქნილი და შეძლებული ებრაელი ვაჭარი თვით ამ კანონებისა და ცირკულარების შემდგენებისა და სხვა მოხელეებისათვის ქრთამის მიცემით აღვილად აჭახრავებდა საქმეს.

მთავრობის მიერ წერილ მოვაჭრეთა წინააღმდეგ მიმართული ღონის ძიების მაგალითს წარმოადგენს 1872 წ. ქუთაისში პარასკეობით ბაზრობის გაუქმება და შაბათზე გადატანა. მთავრობის მოსაზრებით ქუთაისში პარასკეობით ბაზრობის აღკვეთას უნდა შეემცირებინა პროდუქტების ფასი იმდენად, რამდენადაც ებრაელებს რელიგიის მიხედვით შაბათ დღეს ვაჭრობა არ შეეძლოთ და ამით მოსახლეობას საშუალება ექნებოდა პროდუქტები იაფ ფასებში შეეძინა. მაგრამ ამ ზომას, რაშიაც ცოტად თუ ბევრად ქრისტიანი ვაჭრებიც უნდა ყოფილიყვნენ დაინტერესებულნი, პროდუქტებისა და სხვა საქონლის გაიაფების მხრივ, როგორც ამას პოლიციისტიერი სწერდა ქუთაისის გუბერნატორს, არავითარი დადებითი შედეგი არ გამოუღია²⁾. მთავრობის მიერ ებრაელი ვაჭრების წინააღმდეგ მიმართული ეს ზომები გამოწვეული იყო იმიტაც, რომ თითქოს ებრაელები მოსახლეობიდან იაფად ყიდულობდნენ საქონელს და შემდეგ ძვირად ყიდდნენ მას. მაგრამ საქონლის იაფად ყიდვა და ძვირად გაყიდვა მართო ებრაელ ვაჭრებს როდი ახასიათებდათ, ეს იყო, — როგორც ამას მარქსი გვასწავლის, — საერთოდ ვაჭრობის კანონი. „იაფად ყიდვა, ძვირად გაყიდვისათვის — აი ვაჭრობის კანონი“³⁾.

¹⁾ ЦИА ф. 101, дело 389, стр. 13.

²⁾ ქუთაისის სარაიონო საარქ. სამმ. ფონდი № 72, საქმე № 71.

³⁾ მარქსი, კ. კაპიტალი, ტ. III, გვ. 125.

რაც შეეხება ებრაელი ვაჭრების მიერ სხვა ეროვნების ვაჭრებთან შედარებით საქონლის ძვირად გაყიდვას, ამის შესახებ ჩვენ უფრო საწინააღმდეგო ცნობები მოგვეპოვება.

1885 წ. „დროების“ კორესპონდენტი, ეხებოდა რა თავის წერილში სურამში მოვაჭრეთა შორის შუღლისა და უნდობლობის საკითხს, სწავთა შორის წერდა: „...ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ყველა ჩვენში მოვაჭრე სხვადასხვა ხალხზე: ფრანკუზზე, ნემენცზე და სომეხზე, ურიებმა პირიანი ვაჭრობა იციან, ე. ი. ყველაზე ნაკლებ ფასათა ჰყიდიან საქონელსა. ისრაილის გვარში ჯერ კიდევ ბევრი კეთილი თვისება და პატროსანი ზაისითი დარჩენილა, რომელიც სხვებს დაუკარგავთ და ძნელად მოიპოვებენ“¹⁾.

1888 წ. „ივერიის“ კორესპონდენტი თავის შენიშვნებში აღწერს სურამელი ვაჭრების საქმიანობას და ასკვნის: „...სურამი დღეს ურიებისა და სომეხების ხელშია. ურიები უფრო იოლიანი ვაჭრები არიან, ვინემ სომეხები“²⁾. ხოლო ბერგი თავის ვრცელ სტატიაში კახეთში მოვაჭრე მორდებს მიერ საქონლის გაყიდვის შესახებ წერდა: „არშინი ჩითი, რომელიც თბილისის ქარვასლაში 15 კაპ. იყიდება—მასთან ღირს 16 კაპ., ძაფი—8 კაპ., თბილისში ღირს წყვილი 15 კაპ... თუ რამდენად განსხვავდება მორდების მოგების პროცენტი სხვა ეროვნების მოვაჭრეთა მოგების პროცენტისაგან, ამას დასამტკიცებლად შეიძლება ასეთი თვალსაჩინო ფაქტის მითხრობა: საუკეთესო ფაბრიკის 5 ფურცელი საწერი ქაღალდი მორდებსა თან ღირს 5 კაპ., კონკურენტები კი ამავე ფასად აძლევენ 2—3 ფურცელს უბრალო შესახვევ ქაღალდს...“³⁾. როგორც ვხედავთ, ებრაელი ვაჭრები შედარებით დაკლებულ ფასში ჰყიდდნენ საქონელს, ვიდრე სხვა ებრაელები. მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ისინი უფრო გულკეთილნი იყვნენ, ვიდრე სხვა ებრაელები, არა, ეს იმას ნიშნავს, რომ საქონლის იაფად გამყიდველ ვაჭარს, სხვა ებრაეთან შედარებით, შეეძლო მეტი ბრუნვის გაკეთება და საბოლოო ჯამში ისეთივე მოგების მიღება, როგორიც სხვას უნდა მიეღო. მაგ., თუ 15 კაპ. ნაყიდ ჩითს ებრაელი ყიდდა 16 კაპ. და სხვა რომელიმე ებრაელი — 17-ად, ვიდრე ეს უკანასკნელი დროის გარკვეულ მონაკვეთში საქონელს

¹⁾ „დროება“ 1885 წ., № 194.

²⁾ „ივერია“, 1888 წ., № 200.

³⁾ ბერგი „Кавказ“, 1895 г., № 250.

ერთხელ გაყიდა, პირველს შეეძლო ორჯერ გაეყიდა ის და, ამრიგად, საბოლოო ჯამში ასეთივე მოგება მიეღო.

ებრაელთა უფლებობისა და მათ მიერ გაჩაღებული კონკურენციის ნიადაგზე მომდევნო პერიოდშიც არ შეწყვეტილა ებრაელი წვრილი ვაჭრების ბაზრობებიდან და სოფლებიდან გამოღვევა. „როცა სხვები ბაზრობის გასაჩაღებლად ურიგებს ეპატივებოდნენ,—წერდა „ივერიის“ კორესპონდენტი,—ღუქნებსა და კარგებს უღვამდნენ, ხონმა ანუ ხონელმა მეფე არაღე ვაჭრებმა ისარგებლეს ქუთაისში ამისწინად მომხდარ ურიგების დევნივ და ზონში ფართლის გამყიდველი ურიგები აღარ გატარეს. ეს ურიგები შეეხიზნენ ზევით დასახელებულ ბაზრებს (დიდი ჯიხაიში, სამტრედია, სოფ. მალაქი, მათხოჯა) და ბაზრობის დღის შემდეგ მოდებული არიან სოფლებში და კარის კარზე დააქვეთ ფართალი. არიან ურიგები, რომლებიც დღესაც დადიან ხონში, მაგრამ ესენი—კი არ ჰყიდიან, თითონ ყიდულობენ ხონის ბაზრის უმთავრეს სააღებ-მიცემო საქონელს—შალებს“, ე. ი. ხონელი ვაჭრები უშვებენ მხოლოდ ისეთ ვაჭრებს, რომლებიც კონკურენციას არ უშვებდნენ.

* *

საქ. ებრაელთა უფლებრივი მდგომარეობის განხილვისას დავინახეთ, რომ საქართველოში ცარიზმის გაბატონების შემდეგ ებრაელები, ქრისტიანულ მოსახლეობასთან შედარებით, უფლებრივად ძალიან შეზღუდულნი იყვნენ. მაგრამ თვით ებრაელთა ცალკე სოციალურ ფენებსა და მოვაჭრეთა მიმართ ეს უფლებრივი შეზღუდვანი თანაბრად არ ვრცელდებოდა და, მაშასადამე, მათ შორის ღრმა უფლებრივი განსხვავება არსებობდა. ებრაელთა მეტნაკლები უფლებრივი მდგომარეობის განმსაზღვრელი იყო მათ შორის არსებული სოციალური და ქონებრივი განსხვავება, რაც უფრო მეტი სიციხადითა ჩანს XIV ს. 70-იანი წლებიდან.

70-იანი წლების დასაწყისისათვის ახალციხელი ებრაელების ქონებრივი დიფერენციაციის დაახლოებით სურათს გვაძლევს ჩვენს მიერ ახალციხის რაიონულ არქივში აღმოჩენილი ებრაელთა კომლობრივი სია¹⁾, სადაც მოცემულია ებრაელთა კვარტალში არსებული ლელის გაწმენდისათვის შეწერილი გადასახადის რაოდენობა თითოეულ კომლზე 1872 წლისათვის. აღნიშნული სიის მიხედვით ამ დროს ახალციხეში ითვლებოდა 206 კომლი ებრაელი²⁾. მათ

¹⁾ ახალციხის სარაიონო სარეგისტრაციო სამს., საქ. № 2.

²⁾ სიაში გამოტოვებული უნდა იყოს 10—12 კომლი, რომლებიც შეუძლებლობის გამო გადასახადებიდან განთავისუფლებულნი უნდა იყვნენ.

შორის გადასახადი განაწილებულია შემდეგნაირად: 206 კომლიდან 103 კომლი იხდის 10—40 კაპიკამდე ჩათვლით, 87 კომლი—50 კაპ. 90 კაპიკამდე ჩათვლით, 16 კომლი—1—2 მან. 40 კაპიკამდე ჩათვლით. თუ პირობითად 10—40 კაპ. გადამხდელებს მცირე შეძლების მქონეთა რიცხვში ჩათვლით, 50—90 კაპ. გადამხდელებს—საშუალო შეძლების მქონეთა რიცხვში და 1 მ.—2 მ. 40 კაპ. გადამხდელებს—შეძლებულთა რიცხვში, მაშინ გამოდის, რომ ახალციხის ებრაელთა მოსახლეობის შეძლებულ ნაწილს შეადგენდა სულ დაახ. 16 კომლი, ანუ მთელი მოსახლეობის 8⁰/₆, საშუალო შეძლების მქონეთა ნაწილს—87 კომლი, ანუ მთელი მოსახლეობის 42⁰/₆, ხოლო მცირე შეძლების მქონეთა ნაწილს—103 კომლი, ანუ მთელი მოსახლეობის 50⁰/₆ ¹⁾.

ერთი ებრაელის ოჯახში შემთხვევით აღმოჩენილი მსგავსი გადასახადების სია (თუმცა სიაში არაა ნაჩვენები, თუ რა გადასახადებს ეკუთვნის იგი) მოგვეპოება ცხინვალში მცხოვრებ ებრაელთა შესახებატ. საბუთი ქართულ ენაზეა დაწერილი, დათარიღებული არ არის, მაგრამ მასში შეტანილი სახელებისა და გვარების მიხედვით უნდა ეკუთვნოდეს 1875—80-იან წლებს. საბუთის მიხედვით ამ პერიოდში ცხინვალში უცხოვრია 246 კომლ ებრაელს ²⁾. ამ რიცხვიდან 51 კომლზე გაწერილი ყოფილა 20—40 კაპიკი გადასახადი, 44 კომლზე 50—70 კაპიკი, 27 კომლზე 80 კაპ. 1 მანეთამდე ჩათვლით, ხოლო 124 კომლი სრულიად განთავისუფლებული ყოფილა გადასახადისაგან. თუ აქაც პირობით გადასახადისაგან განთავისუფლებულებს უღარიბეს ებრაელთა რიცხვში მოვაქცევთ, 20—40 კაპ. გადამხდელებს მცირე შეძლების მქონეთა რიცხვში, 50—70 კაპ. გადამხდელებს საშუალო შეძლებულთა რიცხვში და 80 კაპ. 1 მან. გადამხდელებს შეძლებულთა რიცხვში, მაშინ გამოდის, რომ ცხინვალში მცხოვრებ ებრაელთაგან შეძლებულ ნაწილს შეადგენდა დაახლოებით 27 კომლი, ანუ მთელი მოსახლეობის 11⁰/₆, საშუალო შეძლებულებს—44 კომლი, ანუ 18⁰/₆, მცირე შეძლების მქონეებს—51

¹⁾ აქ მხედველობაში უნდა მივიღოთ ის გარემოებატ, რომ მთავრობა მოსახლეობაზე აბგვარ გადასახადების გაწერას ანდობდა უფრო გავლენიან და შეძლებულ პირებს, რომლებიც ხშირად თავიანთი შესედეულებით ღარიბ კაცს საშუალო შეძლების მქონესთან ათანაბრებდნენ და საშუალოს—შეძლებულებთან.

²⁾ როგორც ჩანს, ეს სია სრული არ უნდა იყოს, რადგან გადამხდელთა გვარის, სახელისა და ღამის სახელის აღნიშვნის ბოლოებში მიწერილია: „ძმითა“, „ძმებითა“, „ძმისწულებითა“, „ქვრივითა“ (ასეთი მინაწერები სულ 24-ია). თუ მხედველობაში მივიღებთ ამ მინაწერებს და მიუმატებთ მათ სიაში მოცემულ რიცხვს, მაშინ ამ პერიოდში ცხინვალში ცხოვრობდა 270 კომლი ებრაელი.

კომლი, ანუ 21⁰/₁₀₀-და ღარიბებს—124 კომლი, ანუ მთელი მოსახლეობის 50⁰/₁₀₀¹).

ამ საბუთების განხილვიდან ჩანს, რომ ახალციხესა და ცხინვალში მცხოვრებ ებრაელთა დიდი უმრავლესობა, დაახლოებით 60⁰/₁₀₀, ღარიბი და მცირე შეძლების მქონენი ყოფილან, უფრო მცირე ნაწილი, ანუ დაახლოებით 30⁰/₁₀₀—საშუალო შეძლების მქონენი, ხოლო დაახლოებით 10⁰/₁₀₀—შეძლებულნი.

თუ როგორა იყო, როგორც ამ დროისათვის, ისე სხვა პერიოდებისათვის, ზემოაღნიშნულს გარდა, სხვა ადგილებზე მცხოვრებ ებრაელთა ქონებრივი დიფერენციაცია, მათი სოციალური და პროფესიონალური შემადგენლობა და როგორ მიმდინარეობდა მათი რიცხოვრების ზრდა და სხვა, ამის შესახებ, სამწუხაროდ, საჭირო ცნობები ჩვენ არ გავაჩნია. მაგრამ ამ საკითხებზე ჩვენ მიერ საქ. ებრაელთა თითქმის ყველა საცხოვრებელ ადგილებში მოხუცებისაგან შეგროვილია საკმაო ზეპირი მასალა: ეს მასალები ნაწილობრივ ემთხვევა ებრაელთა შესახებ არსებულ სტატისტიკურ ცნობებს²) და მათი ურთიერთ შედარება ცოტად თუ ბევრად შესაძლებლობას გვაძლევს დაახლოებითი სურათი მაინც აღვადგინოთ საქ. ებრაელთა რიცხოვრების ზრდის, სოციალურ-პროფესიონალური შემადგენლობისა და ქონებრივი დიფერენციაციის შესახებ.

ამ ცნობების მიხედვით 1870—72 წლებში საქართველოში ცხოვრობდა დაახლოებით 2020 კომლი ქართ. ებრაელი. თუ ამ დროისთვის თითოეულ კომლში საშუალოდ 6 სულს ჩავთვლით, მაშინ მათ სულადობა შეადგენდა 13120. ამ 2020 კომლიდან დაახლოებით 1630 ანუ მთელი მოსახლეობის 80,7⁰/₁₀₀ ვაჭრობას მისდევდა, ხოლო 390 კომლი, ანუ მთელი მოსახლეობის 19,3⁰/₁₀₀ იყვნენ დღიური მუშები, მოჯამაგირეები, კულტის მსახურნი, სოფლის მეურნენი, ხელოსნები, ნოქრები, შრომის უნარმოკლებულნი, მათხოვრები და სხვა³).

¹) საბუთი დაცულია საქ. ებრ. მუზეუმში.

²) ებრაელთა შესახებ არსებულ სტატისტიკურ ცნობებში არაა ცალკე ნაჩვენები საქ. ებრაელები, ჯეროვანი ებრაელები, მთიელი ანუ დაღესტნის ებრაელები და სხვა, რაც აძლევს საქ. ებრაელთა ზუსტ რიცხოვრებზე განსაზღვრას.

³) ამ პერიოდში ზოგიერთ დაბა-სოფლებში, მაგ., აწყურში და ხერთვისში მცხოვრებ ებრაელთა დიდი უმრავლესობა ხელოსნობა-შინამრეწველობაში იყო ჩაბმული. როგორც საქ. ცენტრ, ისტორ. არქივში აღმოჩენილი საბუთებიდან ირკვევა, 1846 წ. აწყურში მცხოვრებ 27 კომლი ებრაელებიდან თითქმის ყველა შინამრეწველობაში ყოფილა ჩაბმული (სინი ზისდევნენ უზარვრესად მუდამაღვრებასა და მუწულებიანს). იმის გამო, რომ ისინი იბეგრებოდნენ მიწადმოძქვად, მამულის მქონე გლეხობის თანაბრად, მათ მთავრობისაგან მოუთხოვიათ გადასახადების შემცირება, ან ახალციხეში გადასახლება (იხ. საქ. ცენტრ. ისტორ. არქივი, ფონდი № 30, საბ. № 14080, ფურცელი 3—6).

4. საქ. ებრ. ისტორ.-ეთნოგრ. მუზ. შრომები.

1900-იან წლების დასაწყისში საქ. ებრ. მოსახლეობა შეადგენდა დაახლოებით 3580 კომლს. თუ ამ დროისათვის თითოეულ კომლში საშუალოდ 5 სულს ვიანგარიშებთ, მაშინ მათი რაოდენობა აღწევდა 17900 სულს. ამ 3580 კომლიდან დაახლოებით 2830 კომლი ანუ 79,1% ვაჭრობას მისდევდა. ხოლო დანარჩენი 750 კომლი ანუ 20,9% სხვა სოციალურ და პროფესიონალურ კატეგორიაში იყო მოქცეული¹⁾.

რევოლუციამდელ პერიოდისათვის (1913—14 წლები) საქ. ებრაელთა მოსახლეობა დაახლოებით 4200 კომლს, ანუ 21000-მდე სულს აღწევდა. აქედან დაახლოებით 3214 კომლი, ანუ 77,2% ვაჭრობას მისდევდა და 960 კომლი, ანუ 22,8% სხვა საქმიანობას.

როგორც ვხედავთ, ბატონყმობის გადაყარვის შემდეგ საქ. ებრაელთა მოსახლეობა იზრდებოდა. ამასთანავე დროთა განმავლობაში გარკვეულ ცვლილებას განიცდიდა მათი სოციალური და პროფესიონალური შემადგენლობაც. თუ 1870-იანი წლების დასაწყისში ებრაელთა მოსახლეობის დაახლოებით 80,7% ვაჭრობას მისდევდა და 19,3% სხვა საქმიანობას, 43 წლის განმავლობაში ალბ-მიცემაში ჩაბმული იყო დაახლოებით 77,2% და სხვა საქმიანობაში—22,8%.

როგორც ვხედავთ, დროთა განმავლობაში საშუალო ვაჭრების ხარჯზე იზრდებოდა წვრილი და, ნაწილობრივ, მსხვილი ვაჭრები. დაახლოებით 43 წ. განმავლობაში მსხვილი ვაჭრების რიცხვის პროცენტული ზრდა აღწევს 0,5%, ხოლო წვრილი ვაჭრებისა—2,6%.

ამრიგად, დროთა განმავლობაში, ებრაელთა მოსახლეობის საერთო ზრდასთან შეფარდებით, მოვაჭრეთა რიცხვი თანდათანობით მცირდებოდა, რაც, სხვათა შორის, იმითაც უნდა აიხსნას, რომ წვრილ ვაჭრობაში ჩაბმულ ებრაელთა უმრავლესობა ამ საქმიანობით ვერ აკმაყოფილებდა თავის ეკონომიურ მოთხოვნილებას და ამის გამო, ერთი ნაწილი იძულებული იყო სხვა სამუშაო გამოეძებნა. მაგალითად, XIX ს. მიწურულს და შემდეგშიც ცხინვალში მცხოვრები ებრაელი წვრილი ვაჭრების ერთი ნაწილი იძულებული ყოფილა თავისი შვალი რამე ხელობის შესასწავლად შეეირდად მიეზარებინა. მართლაც, ამ პერიოდში რამდენიმე წვრილი ვაჭრის შვილს შეუსწავლია ხელობა, უმთავრესად მეწუღეობა და ხან ხელობას მისდევდა და ხან ვაჭრობას, იმის მიხედვით, თუ როდის რომელი იყო უფრო ხელსაყრელი.

1) ამ რიცხვში არ შედის რუსი, ირანელი, მთიელი და სხვა ებრაელები.

ზემოაღნიშნული ცნობები უფრო საინტერესო სურათს გვაძლევენ თვით მოვაჭრე ებრაელთა ეკონომიური დიფერენციაციისა და მათი ქონებრივი მდგომარეობის ცვლილებების შესახებ. ამ ცნობების მიხედვით აღებ-მაცემაში ჩაბმულ ებრაელთა მთელი მასა მათი ეკონომიური ნიშნების მიხედვით პირობითად შეიძლება დავყოთ სამ ძირითად ფენად: 1) მსხვილი ვაჭრები, 2) საშუალო შეძლების ვაჭრები, და 3) წვრილი ვაჭრები. პირველ ფენაში შეიძლება მოვაქციოთ ისეთი ვაჭრები, რომლებსაც ჰქონდათ დაახლოებით 3000 მანეთზე მეტი საკუთარი საბრუნავი თანხა, პირველი ან მეორე გილდის პატენტი, საქონელს იძენდნენ უმთავრესად საზღვარგარეთ, ან რუსეთში, აწარმოებდნენ ბითუმად ვაჭრობას და მევახშეობას და თავიანთი საქონლის გამსაღებლად ჰყავდათ რამდენიმე „მესოფლე-პრიკაშნიკი“¹⁾.

მეორე, საშუალო ვაჭართა ფენაში შეიძლება მოვაქციოთ ისეთი ვაჭრები, რომლებსაც ჰქონდათ 100—3000 მანეთამდე საკუთარი საბრუნავი თანხა, მეორე გილდის მესამე თანრიგის პატენტი, ან წვრილმანით ვაჭრობის მოწმობა, საქონელს იძენდნენ ადგილობრივ საქართველოს ფარგლებში და უმთავრესად ცალკობით ვაჭრობას აწარმოებდნენ.

მესამე ფენაში უნდა მოექცნენ ისეთი ვაჭრები, რომლებიც სრულიად მოკლებულნი იყვნენ საკუთარ თანხას, ან ჰქონდათ 10—100 მან. საკუთარი საბრუნავი საშუალება, აღებული ჰქონდათ საქონლის დამტარებლის, წვრილად მოვაჭრის მოწმობები, ან სრულიად არ ჰქონდათ მოწმობები და კრედიტით აღებულ საქონლით აწარმოებდნენ სოფლად ვაჭრობას.

ამრიგად, მოვაჭრე ებრაელობა ეკონომიური ნიშნების მიხედვით იყოფოდა სამ ძირითად ფენად, რომელთა ცალკეული ელემენტები დროთა განმავლობაში ერთი ფენიდან მეორეში გადადიოდნენ, ხოლო საბოლოო ჯამში საშუალო ვაჭრების ხარჯზე იხრდებოდა წვრილ მოვაჭრეთა ფენა, რომელიც მთელ მოვაჭრეთა დიდ უმრავლესობას შეადგენდა.

* * *

მოვაჭრე ებრაელთა სამი ძირითადი ფენა ურთიერთშორის სავაჭრო დამოკიდებულებისა და „წოდების“ მხრივ უმთავრესად ორ ჯგუფად იყოფოდა. პირველ ჯგუფს ეკუთვნოდნენ ეგრედწოდებული „ხაზეინები“, ანუ ის შეძლებული ვაჭრები, რომლებიც გარკვეული ვადით კრედიტით აძლევდნენ საქონელს წვრილ ვაჭრებს; მეორე

¹⁾ თუ რას ნიშნავს „მესოფლე-პრიკაშნიკი“ ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ჯგუფს ეკუთვნოდნენ საკუთარ საბრუნავ თანხას შოკლებულნი (უმრავლესობა) და მცირე თანხის მქონე (უმცირესობა) წვრილი ვაჭრები, ეგრედწოდებული „პრიკაშიკები“, ანუ „მესოფლეები“, რომლებიც თავიანთი „ხაზინებისაგან“ კრედიტით იღებდნენ საქონელს და მისდევდნენ უმთავრესად სოფლად ვაჭრობას.

ამ ორი მთავარი ჯგუფის გარდა, როგორც ვიცით, არსებობდა კიდევ საშუალო შეძლების მოვაჭრეთა ფენა, რომლის ერთ-მცირე ნაწილი „ხაზინების“ როლში გამოდიოდა, მეორე ნაწილი — „მესოფლე-პრიკაშიკების“ როლში, ხოლო მესამე (დიდი ნაწილი) თავისი საკუთარი თანხით აწარმოებდა ცალკეობით ვაჭრობას.

„მესოფლე-პრიკაშიკები“, უმთავრესად აღმ. საქართველოში, სამი სახისანი იყვნენ:

1. ეგრედწოდებული „დღიური პრიკაშიკები“, რომლებიც ნისიად იღებდნენ საქონელს 1—2 დღის ვადით.

2. „კვირეული“, — რომლებიც საქონელს იღებდნენ ნისიად ერთი კვირის ვადით.

3. „ვადიანი“, — რომლებიც საქონელს იღებდნენ ნისიად 1—6 თვის ვადით.

„დღიური“ „მესოფლე-პრიკაშიკები“ იყვნენ თავიანთი საცხოვრებელი ადგილებიდან მახლობელ სოფლებში მოსიარულე ვაჭრები, „კვირეული“ — დაშორებულ სოფლებში, ხოლო „ვადიანი“ უფრო შორეულ სოფლებში მოსიარულენი, მაგ. ცხინვალიდან კახეთში, საჩხერეიდან — ხევსურეთში და სხვა.

თითოეულ „ხაზინს“ „პრიკაშიკების“ გარკვეული რაოდენობა ჰყავდა (5, 10, 20 და ა. შ.), რომლებთანაც ურთიერთ დამოკიდებულებისა და აღებ-მიცემის გარკვეული პირობები ჰქონდა შემუშავებული. ბითუმად მოვაჭრე „ხაზინი“ თავის „პრიკაშიკებზე“ და სხვებზედაც საქონელს ჰყიდდა ორი წესით: 1. „მოწყვეტით“ ანუ ჩვეულებრივად მყიდველსა და გამყიდველს შორის საქონლის ფასის მორიგება-შეთანხმებით (მაგ., მყიდველი არშინ ჩითს ყიდულობს 12 კაპ., 13-ად და ა. შ.). 2. „ამანათობით“ ანუ გამყიდველის მიერ საქონლის ნაყიდობის ფასზე მოგების გარკვეული პროცენტების დარიცხვით, მაგ., „ათი-თერთმეტით“, რაც გულისხმობს 10 მანეთად ნაყიდი საქონლის 11 მან. გაყიდვას, ანუ 10% მოგების დარიცხვას, „ათი-თორმეტით“ — 20% მოგების დარიცხვას, „ათი-ცამეტით“ — 30% მოგების დარიცხვას და ა. შ. „ათი-თერთმეტის“ მოგებით საქონელი უფრო დღიურ „მესოფლე პრიკაშიკებზე“ იყიდებოდა, „ათი-თორმეტის“ — „კვირეულზე“, ხოლო „ათი-ცამეტის“ და ზევით — „ვადიანზე“.

„ამანათობით“ საქონლის შესყიდვის დროს „მესოფლე-პრიკაშჩიკს“ შეეძლო მოეთხოვა თავისი „ხაზინებისაგან“ საქონლის ნასყიდობის ანგარიში (счет), მაგრამ „პრიკაშჩიკების“, უმრავლესობა ამ მხრივ თავის „ხაზინას“ ენდობოდა, ეს გარემოება კი საშუალებას აძლევდა „ხაზინას“, რომ სინამდვილეში 10 კაპ. ნაყიდი საქონელი 11 კაპ. მიეცა „პრიკაშჩიკისათვის“ და სხვა.

მეტი მოგებით დანატერესებულ შეძლებულ ვაჭარს კარგად ესმოდა, რომ საქონლის რაც უფრო მეტი გამსაღებელი ეყოლებოდა, მით უფრო გაიზრდებოდა მისი კაპიტალის ბრუნვა და აქედან, ცხადია, მოგებაც. ამიტომ შეძლებული ვაჭარი ყოველთვის ცდილობდა რაც შეიძლება მეტი „პრიკაშჩიკი“ ჰყოლოდა და საამისო პირობებიც შექმნილი იყო: ეკონომიურად ჩამორჩენილისა და რაიმე სხვა სამეურნეო საქმიანობასა და პროფესიას მოკლებული ღარიბ ებრაელთა მასა იძულებული იყო შეძლებული ვაჭრების საქონლის გამსაღებელი, ანუ „პრიკაშჩიკი“ გამხდარიყო. ამ გარემოებით სარგებლობდა „ხაზინი“ და გარეგნულად თითქმის ხელს უშვართავდა თავის „მომძე“ ღარიბ ებრაელობას, ხოლო სინამდვილეში მათი საშუალებით დიდ მოგებას იძენდა.

ახლად აყვანილ „მესოფლე-პრიკაშჩიკს“ „ხაზინი“ პირველად 20—30 მანეთის საქონელს აძლევდა ნისიად, ხოლო „პრიკაშჩიკის“ მიერ საკმაო ნდობის მოხვეჭის შემდეგ ამ უკანასკნელს გარკვეული თამასუქის საფუძველზე შეეძლო 100—200 მან. და მეტის საქონელი აეღო ნისიად.

ზოგ შემთხვევაში „ხაზინი“ რომელიმე სანდო „პრიკაშჩიკს“ საქონლის ნისიად გაცემის გარდა, საქონლის სოფლად გატანის მიზნით, თავისი ფულით უყიდა ცხენს, ცხენის მთელ მორთულობას, ზურჯინს, რომლის ღირებულება „მესოფლის“ ვალს შეადგენდა.

„მესოფლე-პრიკაშჩიკი“ აიღებდა რა „ხაზინისაგან“ გარკვეული რაოდენობის, მაგ., 100 მან. საქონელს, ვალდებული იყო საქონლის ერთი ნაწილის რეალიზაციის შემდეგ მთელი ნაგაჭრი თავისი ხაზინისათვის მიეტანა¹⁾, რის შემდეგ შეეძლო სამაგიერო საქონლის წაღება, ხოლო მის მიერ პირველად აღებული, ამ შემთხვევაში 100 მან. ღირებულების, საქონელი მის მუდმივ ვალს შეადგენდა.

„დლიურ“ და „კვირულ“ „მესოფლე-პრიკაშჩიკს“ თავისი „ხაზინის“ გარეშე არც კრედიტით და არც ნაღდ ანგარიშზე სხვა

¹⁾ ეს ვალდებულებანი ეხებოდა „დლიურ“ და „კვირულ“, პრიკაშჩიკებს“.

რომელიმე ეპარქისაგან საქონლის შეძენის უფლება არ ჰქონდა¹⁾, წინააღმდეგ შემთხვევაში „ხაზეინი“ მას თავის საქონელს ჩამოართმევდა, ხოლო ვალის მთლიანად გადახდის შემდეგ მას შეეძლო თავის „ხაზეინთან“ საღებ-მიცემო ურთიერთობა შეეწყვიტა. ასეთ შემთხვევაში, საკუთარი თანხის უქონლობის გამო იგი იძულებული იყო სხვა „ხაზეინი“ გამოეძებნა.

„მესოფლე-პრიკაშიკის“²⁾ როგორც ნისიად აღებული საქონლის რეალიზაცია, რადგან ნაღდ ანგარიშზე საქონლის მყიდველ ვაჭართან შედარებით აგი ზედმეტ ფასებში ყიდულობდა საქონელს და, ცალკე შემთხვევების გარდა, იძულებული იყო მცირე მოგებით დაკმაყოფილებულიყო. ვალის დროზე გადახდის აუცილებლობისა და ბაზარზე გამეფებული კონკურენციის გამო, მას საშუალება არ ჰქონდა ისეთი მოგებით გაეყიდა საქონელი, რომ რამდენიმე წლის განმავლობაში მაინც გარკვეული საკუთარი თანხა დაეჭირა ხელში და „ხაზეინის“ დამოკიდებულებისგან განთავისუფლებულიყო. მართალია, თითო ოროლა მოხერხებულ „პრიკაშიკს“, რაიმე შემთხვევის წყალობით, შეეძლო როგორმე თავი დაეღწია მსხვილი ვაჭრის ვალისაგან, მაგრამ წერილ ვაჭართა დიდი უმრავლესობა „ხაზეინების“ მუდმივ ვალში იმყოფებოდა.

ცხოვრების ნორმალურ პირობებში წვრილი ვაჭრების უმრავლესობა დიდი წვალებითა და შრომით ახერხებდა ცოლშვილის რჩენას, ხოლო ზოგიერთი უბედური შემთხვევები: გაძარცვა, ავადმყოფობა, ოჯახის წევრის სიკვდილი თუ სხვა, მას აუტანელ პირობებში აყენებდა. ასეთ პირობებში მოქცეულ „პრიკაშიკს“ ვალის დროზე გადახდა არ შეეძლო, რის გამოც არა იშვიათი ყოფილა შემთხვევები, როდესაც კანონის ძალით „ხაზეინის“ თავისი „პრიკაშიკის“ უკანასკნელი ნივთიც კი აუწურია და ჩამოუერთმევია³⁾.

შედლებული ვაჭრების უმრავლესობას „მესოფლე-პრიკაშიკების“ გარდა დაქირავებული ჰყავდათ ნოქრები და მოჯამაგირეები, რომლებიც მძიმე ექსპლუატაციას განიცდიდნენ. ნოქრები ჩვეულებრივად დაქირავებული პირები იყვნენ და „ხაზეინებთან“ შეთანხმებით ღებულობდნენ თვეში 10—20 მან. ხელფასს. მათი უმრავლესობა შრომის დაცვის ყოველგვარ საშუალებას მოკლებული იყო და

1) „ვადიან“ „პრიკაშიკს“ შეეძლო სხვა ვაჭრისაგანაც შეესყიდა საქონელი, მხოლოდ ვალი დროზე უნდა გადაეხადა.

2) საქონლის ჩამორთმევის შემთხვევა ჩვენ XIX ს. პირველ ნახევარშიც შეგვხვდა, როდესაც ქონაშვილს თავისი კრედიტორები სტაცებენ საქონელს (იხ. საქ. ებრ. იატ. ეთნ. მუზეუმის „შრომები“. ტ. I, გვ. 44.)

განუსაზღვრელ დროს მუშაობდა. ნოქრების ძირითადი სამუშაო, საქონლის მიღება და გაგზავნა, „ხაზინის“ მიერ გავალებული თანხების შესაგროვებლად. სხვადასხვა ადგილას მცხოვრებ „პრიკაშიკებთან“ მისვლა, კლიენტების მიზიდვა და ღუქანში ვაჭრობა იყო. ნოქრის ხელფასის სიდიდე და „ხაზინთან“ მისი მუშაობის ხანგრძლივობა დამოკიდებული იყო იმაზე, თუ რამდენად მოხერხებული და უნარიანი იყო იგი მეტი მუშტრის მიზიდვაში, საქონლის დიდი მოგებით გაყიდვაში და საერთოდ „ხაზინის“ სასარგებლოდ საქმის მოგვარებაში.

რაც შეეხება „მოჯამაგირებს“, ესენი იყვნენ უმთავრესად წვრილი ვაჭრების მცირეწლოვანი ბავშვები, რომლებიც გარკვეული წლების მანძილზე მძიმე შრომას ეწეოდნენ.

ლარიბი ებრაელი რომელიმე შეძლებულ ვაჭარს უფრო იმ პირობით აბარებდა თავის შვილს მოჯამაგირედ, რომ მას 2—3 წლის განმავლობაში „ხაზინის“ სახლში ემუშავა და ამავე დროს ღუქანში, შავი სამუშაოს შესრულებასთან ერთად, ვაჭრობაც შეესწავლა და ბოლოს ამავე დამქირავებლის ღუქანში ნოქრის თანამდებობა მიეღო. მაგრამ იშვიათი ყოფილა ისეთი მოჯამაგირე, რომელიც ნოქრობას ელირსებოდა, რადგან მას ისეთ აუტანელ პირობებში უხდებოდა მუშაობა, რომ იძულებულად ხდებოდა თავის „ხაზინს“ გაქცეოდა. მოჯამაგირეთა უმრავლესობა წინასწარი ფარიკების მიხედვით თავის შრომაში, „ხაზინის“ სუფრის ნარჩენებით თავის გამოკვების გარდა, არაფრითა ხელფასს არ იღებდა, ხოლო მათი მცირე ნაწილი წლიურად იღებდა 5—10 მან.

მოჯამაგირე თითქმის მთელ დღეს შეუსვენებლად მუშაობდა. მისი მთავარი სამუშაო იყო: სახლისა და ღუქნის დასუფთავება, აატაკისა და კუროტლის რეცხვა, წყლის ზიდვა, მემის დაჭრა, ქვების დახეხვა, ფეხსაცმელების წმენდა, ბაზრიდან სანოვავის მოტანა, ღუქანში სადილის წაღება და სხვა. ასეთი მძიმე შრომის შედეგად მოჯამაგირეთა ერთი ნაწილი გაუბრუნდა თავიანთ „ხაზინებს“, მაგრამ ზოგი გაქირავებული მშობელს აიძულებდა თავის შვილს უკან დაბრუნებულიყო, დროებით გაეძლო როგორმე ასეთი პირობებისათვის, რათა შეძლებული ვაჭრის ხელში აღზრდისა და მასი საქმიანობის გაქნობის შემდეგ, შესაძლებელია, ბოლოს „კაცი გაამსულიყო“.

შეძლებული ვაჭრების გარდა, მოჯამაგირის შრომით სარგებლობდა აგრეთვე საშუალო ვაჭრების ერთი ნაწილიც. სოფლად მოსიარულე ზოგიერთი საშუალო შეძლების ვაჭარს დაქირავებული

ჰყავდა ებრაელი მოჯამაგირე, რომელსაც იყენებდა საქონლის დასატარებლად და საერთოდ ვაჭრობის დროს.

მოჯამაგირეზად ღებოდნენ ღარიბი ებრაელები, რომლებსაც არ გააჩნდათ ხელობა და არც გარკვეული ნდობა ჰქონდათ შეძლებულ ვაჭრებთან, რათა მათი „პრიკაშიკები“ გამხდარიყვნენ. ამავდროს მოჯამაგირეთა მეტი ნაწილი, განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში, მცირეწლოვანი ბავშვები იყვნენ. ისევე როგორც „მესოფლე პრიკაშიკები“, მოჯამაგირეებიც იყვნენ „დლიური“, „კვირეული“ და „თვიური“, რომლებიც წინასწარ უთანხმდებოდნენ დამჭირავებლებს მათი მუშაობის დროისა და პირობების შესახებ. „დლიური“ მოჯამაგირე თავის შრომის ასანაზღაურებლად ღებულობდა ხელუასს დღეში 20—30 კაპიკს, „კვირეული“ კვირაში — 1 მ. 20 კაპ. — 1 მან. 80 კაპ.-დღე, „თვიური“ — თვეში 5—7 მანეთს. ხელფასის მიცემის გარდა, დამჭირავებელს ევალებოდა მოჯამაგირის გამოკვება მუშაობის დროს.

ვაჭარ-დამჭირავებელს მოჯამაგირე დაჰყვებოდა სოფლად, ზურგით ატარებდა მის საქონელს, ან წინ უძღოდა საქონლით დატვირთულ ცხენს, თვალს ადევნებდა, რომ ვაჭრობის დროს საქონელი არ დაკარგულიყო და სხვა. მასვე ევალებოდა ცხენის მოვლა, ცხენიდან ბოხჩების ჩამოხსნა-აკიდება, საკვების შოვნა.

საშუალო ვაჭარი მოჯამაგირის დაქირავებით, ერთის მხრივ, იმსუბუქებდა თავის შრომას და, მეორეს მხრივ, მისი საშუალებით სოფლად მიჰქონდა საქონლის მეტი ასორტიმენტი, რომლის რეალიზაციით მოჯამაგირეზე გაწეულ ხარჯებს, ცხადია, ერთიორად ანაზღაურებდა.

საინტერესო მოვლენას წარმოადგენს ახალციხელი ებრაელების მოჯამაგირედ წასვლა. ახალციხეში მცხოვრებ ღარიბ ებრაელთა ერთი ნაწილი დლიური სამუშაოებით (წყლის ზიდვა, შეშის მოტანა და სხვა) ირჩენდა თავს; ნაწილი მოჯამაგირედ მიდიოდა სტამბოლს და სხვა ქალაქებში. შორეულ ქვეყნებში მოჯამაგირედ და ფულის საშოვნელად წასულს „ყურბათს“ უწოდებდნენ. „ყურბათად“ წასული დიდი ხნით სტოვებდა თავის ოჯახს, უღებოდა რომელიმე ფაქარს მოჯამაგირედ, შესაძლებლობის ფარგლებში იქიდან უგზავნიდა ცოლწვილს საარსებო წყაროს და ხშირად, 3—4 წ. განმელობაში „ყურბათად“ ყოფნის შემდეგ, ხელცარიელი ბრუნდებოდა სახლში.

„ყურბათად“ წასვლა ისეთ თვალსჩინო მოვლენას წარმოადგენდა ახალციხის ებრაელთა ყოფა-ცხოვრებაში, რომ ამის შესახებ შემონახულია საინტერესო ხალხური ლექსი, რომელსაც „ყურბათად“

წასულის მოლოდინში უპატრონოდ დარჩენილი ქალები მღეროდნენ¹⁾).

ამრიგად საქ. ებრაელთა ღარიბი მასიდან ერთი დიდი ნაწილი წვრილ ვაჭრობას მისდევდა და შეძლებულა ვაჭრის ყვლეფის ობიექტს წარმოადგენდა, ხოლო მეორე, მცირე ნაწილი, განიცდიდა რა შეძლებული და ნაწილობრივ საშუალო ვაჭრის მხრივ დიდ ექსპლოატაციას, იძულებული იყო დღიური მუშაობით და მოკვამეგობობით ერჩინა თავი.

*
* * *

ზემოაღნიშნული მასალებიდან ჩანს, რომ საშინაო ალემბიცემაში ჩაბმულ ებრაელთა დიდი უმრავლესობა სოფლად ვაჭრობას მიხდევდა. ებრაელების გარდა, სხვადასხვა სოფლებში, რასაკვირველია, სხვა ეროვნების ვაჭრებიც იყვნენ, მაგრამ ეს უკანასკნელნი ძირითადად ერთ ადგილზე, დუქნებსა და მაღაზიებში აწარმოებდნენ ალემბიცემას. ებრაელები კი, პირიქით, თავიანთ საქონელს კარეკარ ატარებდნენ. საშინაო ალემბიცემაში ჩაბმულ სხვა ვაჭრებისაგან განსხვავებით სწორედ ამ მოვლენაში მდგომარეობს საქ. ებრაელთა ძირითადი მასის ალემბიცემის სპეციფიკურობა.

XIX ს. დასასრულს სოფლად მოსიარულე ებრაელებს შორის გვხვდებიან სხვადასხვა საქონლით მოვაჭრენი: 1) მეფართლეები ანუ ფართლით მოვაჭრენი, 2) „მელენგრეები“ (საგალანტერიო საქონლით მოვაჭრენი), 3) მეწვრილმანეები, 4) ჭურჭლით მოვაჭრენი, 5) წულებითა და ქალამნის შოლტებით მოვაჭრენი, 6) ნავთით და მარილით მოვაჭრენი, 7) აბგის წამლებით მოვაჭრენი და სხვა.

მეფართლეთა ერთი ნაწილი საქონელს ზურგით ატარებდა, მეორე ნაწილი—ცხენის საშუალებით; წვრილმანით, ნავთით, მარილით და აბგის წამლებით მოვაჭრეთა უმრავლესობა საქონელს ატარებდა ზურგით, ერთი ნაწილი კი სახედრის საშუალებით; „მელენგრეები“ და ჭურჭლით მოვაჭრენი საქონელს ატარებდნენ ზურგით.

¹⁾ ამოდი, ქართ-ნიაგო,
სტამბოლის მინდორზეაო,
საგონებელი მანდა მყავს,
სული და გული ჰქვიაო.
გულზე ვარამი მაწეება,
თვალადან ცრემლი მცვივაო,
შენ გენაცვალე, უშენოდ
მე ვეღარ შემიძლიაო.

რისთვის დამშთრდი, გენაცვა,
სიცოცხლე გამიმწარეო,
კაცო, გეყოფა ყურბათ
მოდო, შენ გენაცვალეო,
მაკმარე ტანჯვა-ლოდინი,
გნაზო და გამახარეო.

მეფართლეთა ინვენტარს შეადგენდა ფართლის ჩასაწყობი ბოხჩა, ანუ ფუთა, და არშინი; ცხენით ფართლის დამჭარებლებს კი ჰქონდათ დიდო ხურჯინი, რომლის ორივე თვალში შეკრული ბოხჩები ლაგდებოდა.

საგალანტერიო საქონლით მოვაჭრის ინვენტარი იყო სპეციალურად დამზადებული ხის ყუთი, რასაც „სალენგრე იაშიკს“ უწოდებდნენ, და არშინი. „მელენგრეები“ საქონლის ჩასაწყობად ხმარობდნენ მუყაოდან დამზადებულ ბრტყელ ყუთებს, რომლებიც „სალენგრე იაშიკში“ ერთმანეთზე ლაგდებოდა. „სალენგრე იაშიკს“ ჰქონდადნენ ბოხჩაში ან ორივე გვერდზე უკეთებდნენ თასმებს, რითაც შეიძლებოდა მისი ზურგზე მოკიდება.

აბგის წაშლებით მოვაჭრეებს ჰქონდათ ხის ოთხკუთხედი ბრტყელი ყუთები, რომლებიც ერთმანეთზე ლაგდებოდა. თითოეულ ყუთს რამდენიმე განყოფილება ჰქონდა, სადაც აწყობდნენ სხვადასხვა წამალს, ხოლო წამლების ერთ ნაწილს უბრალო ჩვრებში ახვევდნენ.

მეწვრილმანეთა და ჩამოთვლილ სხვა მოვაჭრეთა ინვენტარს შეადგენდა ჩვეულებრივი კალათა, რაშიც ეწყო საქონელი, ტომარა (სხვადასხვა სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების ჩასაწყობად), ხელის სასწორი ანუ „ყანჯარი“, გირები, სანავთე ჭურჭელი და სხვა. სოფლად მოვაჭრეთა უმრავლესობა მეფართლეები და მეწვრილმანეები იყვნენ.

XIX ს. დასასრულს და XX ს. დასაწყისისათვის მეფართლეთა „შეშუდს“ ანუ ასორტიმენტს შეადგენდა უმთავრესად რუსეთის მანუფაქტურული ნაწარმი¹⁾: სხვადასხვა სახის, ფერისა და ხარისხის დაბასმული ჩითეულობა, რაც ცნობილი იყო ვაჭართა წრეში და ნაწილობრივ მომხმარებლებშიც უფრო მათი ფაბრიკანტების გვარებით (მაგ. მუსლინის, გარელის, დერბენოვის, ვიტოვის, დანილოვსკის, კონშინის, შერბაკოვის, პროხოროვის, მარაევის და სხვა ჩითებით). ამ ჩითეულობას გლეხობის ღარიბი ფენა ხმარობდა უმთავრესად საკაბეებად, სახალათეებად, საპერანგეებად, საბნის პირებად და სხვა. ბამბეულის ნაწარმიდან გლეხობისათვის პირველი მოთხოვნების საგანი იყო ამერიკა-იარღალი, ანუ ნარმა, რასაც საცვლებად და ქვეშსაგებლების შიდა პირებად ხმარობდნენ.

გარდა ამისა, ფართლეულიდან გლეხებისათვის მთავარი მოთხოვნილების საგანი ყოფილა ლურჯი (ლილისფერად შეღებილი

¹⁾ სოფლად მოსიარულე ვაჭრებს ასორტიმენტი შეარჩეული ჰქონდათ იმის მიხედვით, თუ რომელ მხარეს რა სახის საქონელზე იყო მოთხოვნილება.

ნარმა), რაც განსაკუთრებით აღმ. საქართველოში იხმარებოდა — სან-შარვლეებად, სანალათეებად და, ნაწილობრივ, საცვლებადაც, როგორც „საჭუჭყო“, ანუ ქუჭყის ამტანი¹⁾. გლეხობის საშუალო ფენა უფრო სადღესასწაულო საშარვლე-სახალათეებად ხმარობდა შავ მალასკინს ან ლურჯ დემიკოტონს (სატინის მსგავსი სქელი მატერია), რაც „ლურჯთან“ შედარებით უფრო მეტს ფასობდა და პეწიანიც ყოფილა. ხოლო გლეხობის შეძლებული ფენა, ნაწილობრივ საშუალო ფენაც, უქმე დღეებში სახმარებლად ყიდულობდა ყალამანდურას, რაც მალასკანსა და დემიკოტონთან შედარებით უფრო პეწიანი, ძვირფასი და ძალიან გამძლე ყოფილა.

მეფართოლებს დაჰქონდათ აგრეთვე სხვადასხვა სახისა და ღირსების ბამბაზეა, ლამა, ვერონა, ფლანელი და სხვა.

ფართოლით მოვაჭრის ასორტიმენტში შედიოდა აგრეთვე ბამბისა და სელის სხვადასხვა ქსოვილი: გარუზი, ადრიატინი ანუ ადრიატიკი, რუბიკი, კისეია, ტოლდინორი, ქუმაჩი, კანიფასი, „კრუჩონკ“, ყალამქარი, ყადაგვარი, სარფინკა, ოქსფორტი, ლეიბის პირი ანუ ტიკა, ხოლსტინკა, სხვადასხვა ხარისხის ტილო და მიტკალი; სხვადასხვა სახის, ფერისა და ხარისხის სატინის ჩითი: ჟაკარტი, შერეშეი, სატინა და სხვა²⁾.

გარდა ამისა, ფართოლით მოვაჭრეთა ერთ ნაწილს განსაკუთრებით ქალაქებში და ნაწილობრივ სოფლადაც მიჰქონდათ თავადაზნაურობის, ბურჟუაზიულ, წვრილ ბურჟუაზიულ და ნაწილობრივ გლეხთა შეძლებული ფენების მოთხოვნილებისა და გემოვნების შესაფერისი საქონელი: მატყლის, მატყლნარევი ბამბის, აბრეშუმის, ბამბისა და ხელის ნაზი და ძვირფასი ქსოვილები — „ალპაკა“, „ბეგი“, „მატლანკა“, „ბანამა“, სხვადასხვა ფერის, სახისა და ღირსების შალეულობა, მაუდი, ატლასები; ფარჩა, ბენგალინი, ტაფთა, ჩესუჩა, პოლდუშერი, ნანუკი, ბატისტა, მალეპალამი, პიკე, ზეფირი და სხვა.

მელენგრეების ასორტიმენტს შეადგენდა: დაბასმული და სადა ლეჩაქი (ბლონდი), სხვადასხვა სახისა და ხარისხის ბალდაღები და თავშლები, ჩიხტი, კოპი; თავსაკრავი, შუბლის ქინძისთავი, უბრალო ქინძისთავები, გულისპირი, მოსაფლები და ჩაქარგული არშიები, სუტაშა, გულის ქინძისთავები, ყელის მძივებო, ჭიითანი, დუგზი, კნოპკა, სხვმდასხვა სახის ღილებო, მამაკაცის და ქალის ჩულქები, ლენ-

1) ღარიბი გლეხობისათვის „ლურჯის“ ხალათ-შარვალი ერთსადამიფე დროს საცვლების მაგივრობასაც ასრულებდა და ზედა ტანსაცმელსაც.

2) თავისი ღირსებით პირველი ადგილი ეკავა ცინდელის სატინას, რასაც უფრო სახალათეებად ხმარობდა უმთავრესად გლეხობის მაღალი და საშუალო ფენა და ქალაქის მოსახლეობა.

ტები, სავარცხლები, საყურეები, ნემსები, ქარვა, კოჭისძაფი, გორგლის ძაფი და სხვა.

მეწვრილმანის ასორტიენტს შეადგენდა: ლილა, ძალა, შაბი, სარეცხის და ხელის საპონი, ასანთი, ნემსები, კოჭისძაფი, ნართისძაფი, სარკე, მაკრატლები, დანები, კლიტეები, სავარცხლები, სათითე, მძივები, პორტმანი, ფითილი, „რაჟოკი“, ლამფის შუშა, საღებავები, წინდის ჩხირები, ანუ „ყაიზნახი“, ფანქრები, უბრალო საყურეები და ქინძისთავეები, ლილეები, ბურნუთი, ფერუმარილი, კევი და სხვა.

ფრიად საინტერესო და მრავალფეროვანი ყოფილა აბგის წამლებით მოვაჭრის ასორტიმენტი.

აბგის წამლებით მოვაჭრენი ერთსადიამავე დროს სოფლის ექიმბაშებიც ყოფილან და ექიმბაშების მომმარაგებლებიც. მათ ჰქონიათ სხვადასხვა ავადმყოფობის „საწინააღმდეგო“ წამლები. აბგის წამლებით მოვაჭრეთა გადმოცემით გულის „ზაფრის“ (მანკის) წამალი ყოფილა: ჯავზი, ფოფალი, დანა-მასტაკი, დარის-პიპილი, ქვეყნის-გული, ზაფრანა, ყვითელი და თეთრი კოჭი, ილი, დარჩინი, მიხაკი; გულის ტკივილის: მუშა, თათილი; მუცლის ტკივილისა და „გულ-ქიდების“: საბრი, პიტნის წვეთები; ყელის ტკივილის: ყვავის ჰირი, სანდლები; ციებ-ცხელების: გვარჯილა, შაბი, თაბაშირი, ჰიისფერი; გულის ჯუღაბის (გულზე ხაშმ მიკრულის): ბუბრევანდი; ქარების „საწინააღმდეგო“: იორდასალამი, ალილა, ქანდუხათაი; თიაქრის: კოლინჯი, ფსილ აქლემის ხეჭუჭა, კუს კვერცხი, თახვის ყვერი; მუცლის გასაწმენდი: აბუსალათინი; სინამაქის ფოთოლი, „ანგლისკი სოლი“; შანკირის: საფიონი, ქაბაბი, სალტალინა; შარდის დაკავების: რაკის თვალი, ნუშის გული; საყმაწვილო: არდაშხანა, კრებული, წითელი ლალი, ლურჯი ლალიბურთი, ვარდისფერი ლალიბურთი, „პარაშოკები“; ყურის ტკივილის: ქაფური, ქალბანა; ხეელების: კილამურა, შაქრიყინული; კუჭის წყლულის, ნაწლავებისა და სისხლზე გასვლის „საწინააღმდეგო“: მარტურქა; კბილის ტკივილის: ძიმწარე; შემინებულ-მოფეთებულის: ეშმაკის პილწი; ნათვალევის: თოფალახი; თვალის ტკივილის: მუნდასაკი; კუჭის ტკივილის: ღვინის წამალი, ქაქალინდი; ბუასილის: ქინაქინა-ქერქი; დამწვრის: ზეითუნის ზეთი, კართოფილის ფქვილი; სიცხის დასაკლები: რევანდი; სახსრების ტკივილის: დევის სისხლი; ცხენის ზურგის ტკივილის: ჯანგარი, დამწვარი კალოში; თავის ზნის და დედათა რიგის დროს სისხლის შესაწყვეტი: ლადანა; უნასისა (გველის) და ძროხის დასიებული ჯიქნის „საწინააღმდეგო“: გოგირდი, ყველაფრის წამალი, თიხმარუხი. გარდა ჩამოთვლილისა აბგის წამლებით მოვაჭრეებს დაჰქონდათ: ოფლის ჩაი, რამაშა, გუნდა, ლახოსტაკი, საღებავები, ფერუმარილი და სხვა.

სოფლად მოსიარულე ვაჭრებიდან ძალიან მცირე ნაწილს, უფრო საშუალო შეძლების მქონე ვაჭრებს, ცხენის საშუალებით დაჰქონდათ საქონელი, უმრავლესობა კი ამ საშუალებას მოკლებული ყოფილა. „მესოფლეთა“ ძირითადი მასა თავის საქონელს ზურგით, ბოხჩის ანუ „სალენგრე ყუთის“ საშუალებით ატარებდა, რომლის სიმძიმე დაახლოებით 2—4 ფუთამდე აღწევდა და ასეთი ტვირთით იგი დღეში დაახლოებით 15—20 კილომეტრს გადიოდა. ამრიგად, საქონლის ზურგით დამატარებელი „მესოფლე“ დიდ ფიზიკურ ენერგიას ხარჯავდა. ზურგით საქონლის დამატარებელი ბოხჩას ჩვეულებრივად მარჯვენა მხარეზე იკიდებდა, ხოლო მარჯვენა მხრის დაღლილობისას მას ბოხჩა მარცხენა მხარეზე გადაჰქონდა. მაგრამ ზოგი მესოფლე ტვირთის სიმძიმის ერთ მხარეზე შესამსუბუქებლად შემდეგ ხერხს მიმართავდა: იგი მარჯვენა მხარეზე მოკიდებულ ბოხჩას მარცხენა მხრიდან არშინს გაუყრიდა და მას მარცხენა ხელით ძირს სწევდა ისე, რომ ამ ხერხით ტვირთის სიმძიმე მთელ ზურგზე გადაჰქონდა.

„მესოფლე“ ებრაელთა ერთი ნაწილი თავისი საცხოვრებელი ბინიდან სხვადასხვა სოფლებში სავაჭროდ მიდიოდა 2—3, ზოგჯერ 6 დღით (კვირიდან პარასკევამდე), პარასკევობით იგი შინ ბრუნდებოდა, თავის კრედიტორს ანგარიშს უსწორებდა, მისგან ახალ საქონელს ღებულობდა, შებათს თავის ოჯახში რჩებოდა და კვირადღიდან კვლავ შორეულ სოფლებში თავის ჩვეულებრივ საქმიანობას შეუდგებოდა. მესოფლეთა მეორე ნაწილი 2—3 და 6 თვითაც მიდიოდა სავაჭროდ და მხოლოდ საკულტო დღესასწაულების ან უბედური შემთხვევის დროს ბრუნდებოდა თავის ოჯახში. ასეთ შორეულ სოფლებში მოვაჭრეებს დაქირავებული ჰქონდათ ცალკე ბინები, ხოლო მახლობელ სოფლებში მოვაჭრეთა უმრავლესობა უმთავრესად ნაცნობი გლეხის სახლში ათევდა ღამეს.

თუ როგორი იყო სოფლად მოვაჭრე ებრაელების სააღებ-მიცემო არე ან რა მიმართულებით და რომელ სოფლებში უბნდებოდათ მათ სიარული, ამის შესახებ ჩვენ სანიმუშოდ მოვიყვანთ, ზოგიერთ პუნქტებში მოასახლე ებრაელთა სააღებ-მიცემო მარშრუტებს და სოფლებს.

XIX ს. დასასრულს და XX ს. დასაწყისში ონელი ებრაელების მახლობელი სავაჭრო სოფლები ყოფილა: ონის აღმოს. ჩრდილოეთით—ღარი, გომი, უწერა, გლოლა, ქიორა, ღები; ჩრდილოეთით—ძეგლევი, საკაო, ხიდიშლები; დასავლეთით—1) კვაცხეთი, სადმელი, ხვანჭკარა, კყევი; 2) ამბროლაური, საკეცია. საკეციიდან მიდიოდნენ ორი მიმართულებით: ა) ზნაკვა, ხონქიორი, შავრა,

ბ) ბუგეული, პატარა ონი, აბანოეთი, ბაჯი, ღვარდია; 3) ქვემო ქალა, ნიგვზნარა, ქრისტესი. ქრისტესიდან მიდიოდნენ ორი მიმართულებით: ა) შარდომეთი, ქვემო ბარი, სამთისი, ბ) კვაშხეთი, შქმერი, ხარი-თვალი; დას. სამხრეთით—1) ველთეთრი, სეთი, ზაარეთი, სევა, ფარახეთი, მუხლი; 2) ითა, ხოტევი, კაჩეთი, აგარა, უყეში. აქედან—ხარის თვალის გზით,—ტყიბული, საწირე, ციხია და სხვა. დას: ჩრდილოეთით—სორი, ჯვარისა. ჯვარისიდან ორი მიმართუ-ლებით: ა) საცხოვეთი, ლიხეთი, ურავი, ბ) წესი, ახალი სოფელი, კრიხი, შხივანა; აქედან გადადიოდნენ ყოფილ საწულუკიძეაში. აღმოსავლეთით ოსეთისაკენ—ბიჰილეთი, ორი, ჩასავალი, ლესორა, ნაკრება; ნაკრებიდან ორი მიმართულებით: ა) ბოჟი, კობიანთა, ბ) არაშენდა, ერწო, წონა და სხვა. შავრამ მარტო ამით როდი ისა-ზღვრებოდა მათი მიმოსვლის გეზი და სავაჭრო სოფლები. ისინი დადიოდნენ უფრო შორს, მთიან ოსეთში, ჩერქეზეთში, ყაბარდო-ბალყარეთში და სხვა. ასე, მაგალითად, ჩრდ. აღმოსავლეთით, ოზე-თისაკენ მათი მიმოსვლის გეზი და სავაჭრო სოფლები იყო: უწერა, გლოლა; გლოლიდან,—მამდსონის უღელტეხილით,—ქალაქი, ქლელე (ზგილი), ლისრი, ზარზავი; ზარზავიდან სპ. აღმოსავლეთით—ნარი, კესათყაუ, აბითყაუ, ზახა, ჩრდ. აღმოსავლეთით—ნუხალი, ცესი, მიზური, უნალი, ჯიმი; ნუხალიდან ჩრდ. დასავლეთით—სადონი, ზგიდი; აქედან—ყიბონის მთით,—დუმთა, კაბუნთა, ფსნალი, ფარას-კატი, მაკუტა, ნარი, დონიფარსი, ლეზგოები, (ზემოდასახელებულ დილორის სოფლებში გადადიოდნენ აგრეთვე სოფ. იორიდან კამა-კინის უღელტეხილით, უნალიდან მიდიოდნენ ჩრდილოეთით, საჩერ-ქეზოზაკენ,—ბირაზგანს, ჭალუგორდანს, ალაგირს, ყარალაჩს, მაგო-მეტანკოეს (მაგომეთყავი); აქედან: ა) ყარაჯაევს, ლესკენს, ბ) თეკაევას (თეკათყავი), ანზოროვას (ანზორთყავი), არგუდანს, ალექ-სანდროვსკაიას. ყაბარდო-ბალყარეთში მიდიოდნენ სოფ. დებიდან ვაცის წვერისა და მარივეცკის გადასასვლებით (ფოსის და მაჩხა-ფარის გადასასვლელი) ხულშას, ჩეგეას, ბასაქნას და მათ მიდამოებში შემავალ სოფლებში.

ლაილაშის გზაელები სავაჭროდ დადიოდნენ რაჭა-ლეჩხუმის თითქმის იმავე სოფლებში, რომლებშიაც ონის გზაელები დადიოდ-ნენ. მაგრამ ზემოდასახელებული სოფლების გარდა მათი სავაჭრო აღ-გილები ყოფილა: ლაილაშიდან სამხ. აღმოსავლეთით—ზოგოში, ორზვა, ვისეროთი, წყნორი; წყნორიდან—ბაბოფი, ჩემფი, რიონი, ზარათი; ზარათიდან უკან ბრუნდებოდნენ ჟონეთს, მექვენას, ტვიშს, ლაილაშს; დას. სამხრეთით—1) ცაგედი, ლუხვანო, მახაში, ზუგო, 2) უსახელო,

აღვი, ობიტარა, კინჩხა, საწისქვილო, გორდი, მათხოჯი, ხონი, წყალტუბო და სხვა.

საინტერესოა ლაილაშის სოფლად მოვაჭრე ებრაელების სავაჭრო კავშიარი სვანეთთან. სვანეთში ისინი მიდიოდნენ ორი მიმართულებით: 1) ცაგერის გზით სოფ. ყვედრეშს, წიფლაკას; აქედან გადადიოდნენ ლენტეხის, ჩოლურის, ლაშხეთის, უშგულის, კალის მიდამოებში და სოფლებში; 2) ლაილაშიდან მიდიოდნენ სოფ. ლატკას; აქედან—წითურის გადასასვლელით, —ლაშხეთის, ხოლო ლაშხეთიდან ცხენის წყალზე ჩოლურის მიდამოებში. ჩოლურიდან, —ზაფხულობით, ამინდის მიხედვით, ლატფარის გადასასვლელით და ზამთრობით შუშურის გადასასვლელით—უშგულის, მეტიის, ლენჯერის, ბეჩოს, ეცერის მიდამოებში და ლაშხაშელის სოფლებში.

საჩხერის ებრაელების მახლობელ სავაჭრო სოფლებს შადღენდა, საჩხეროდან სამ. აღმოსავლეთით—კალაუთა, მეჯევი, მახათაური, დურევი; სამ. დასავლეთით—დარაკვეთი, ქორეთი, ქორეილა, ფორისა, წასრი, ჯალაურთა, უსახელო, მანდავეთი, ვერტყვილა; აქედან ორი მიმართულებით: 1) ამაშუკეთი, ღორეშა, სარგვში, ხარაგაული, 2) ხუნევი, ხევის-ჯვარი, წაქვა; წაქვიდან ბრუნდებოდნენ უკან ჩრდილოეთით: ნადაბურს, ლიჩს, ჩალიგინს, ჩონთოს, კორბაულს, მახათაურს, სპეტის, ჭალას ჩიხას; სამხრეთით—მარელისი, გახანი, დეისი, ჩდილი, ნებოძირი, გოლათუბანი და სხვა; დასავლეთით—ქიათურა, კაცხი; აქედან: 1) ქეაცხე, მუხურა, 2) ვაქევი, რგანი, წირქვალი და სხვა.

საჩხერის ებრაელები დადიოდნენ აგრეთვე რაჭა-ლეჩხუმის სოფლებშიაც, მაგრამ აღსანიშნავია, რომ მოვაჭრე ებრაელთა ერთი ნაწილის მიმოსვლის გზები მიიმართებოდა ხევსურეთამდეც. ასე, მაგ., ისინი ჩადიოდნენ სავაჭროდ ფასანაურში; აქედან კი დადიოდნენ სხვადასხვა სოფლებში როგორცაა: ბახანი, დიხო, ლუთხუში, წინა მხარი; აქედან სხვადასხვა მიმართულებით: 1) მაქართა, ჭიმეში, საჩალის-ჭალა, აბეანაურთ კარი... 2) კიტოხი, ჩიმართე, ანთოხი, ბოსელი, დუმაცხო და სხვა.

აბალციხის ებრაელთა სავაჭრო სოფლებში ყოფილა: აბალციხიდან ჩრდილო-დასავლეთით—წყუთი, ქიქინგთი, აბასთუმანი, ვარზანი, ბოლაჯაური, ადიგენი, გუგუნაური, ღორთუბანი; სამხრეთით—სხეილისი, პამაქი, წყალთბილა, ბადელა, კილვანი, დიგური, წურ-წყაბი, ჯუმათელი; აღმ. სამხრეთით: 1) კუჭარქი, მინარქი, მინაძე, ოშრა, ასპინძა, თამალა; 2) ჭალა, ღრელი, შუსხი, კობარეთი, ძველი,

დადეში, ქუნცა, ტოლოში, ხერთვისი, ჩუნჩა, ქილდა; აქედან გადადიოდნენ ახალქალაქს. ახალქალაქიდან მიდიოდნენ: 1) აღმ. სამხრეთით—ბაერას, უჩბანს, ეშტიას, ხოჯაბეგს, სათხას, ბოგდანოვკას, ხანჩალს, გორელოვკას, ეფრემოვკას, სალამოს; 2) სამხრეთით—ვაჩიანს, ყურიდადაშს, სულდას, კარწახს; კარწახიდან ბრუნდებოდნენ უკან და გაივლიდნენ—ხავეთს, აზმანს, ქარცაფს, გოგაშენს, ნაქალაქევს, ხერთვისს; 3) ჩრდილო სამხრეთით—ქორხს, ზაკს, კოთელიას, ალასტანს, აზაერელს, ბალანთას, კომანს, მაჯადიას და სხვა.

ისინი სავაჭროდ დადიოდნენ აგრეთვე აჭარის სოფლებში და არტაანის მხარეს „თურქმენებში“, სადაც მათ მიჰქონდათ უმთავრესად სხვადასხვა სახის მძივები, ლენტები, სხვადასხვა წვრილმანი და აგრეთვე ნიორი, რასაც, —მათი გადმოცემით—წონა ერბოზე ცვლიდნენ.

XX ს. დასაწყისიდან ახალციხელი მესოფლე ებრაელების ერთი ნაწილი სავაჭროდ მიდიოდა კასპიის მხარეს თურქმენისტანს და უზბეკისტანს. ამ ადგილებში მოვაჭრე ებრაელები საქონელს იძენდნენ ბაქოში, სამარყანდში, აშხაბადში და სხვა მახლობელ ქალაქებში. ეს ვაჭრები ადგილებზე რჩებოდნენ 3—6 თვეს და ზოგჯერ მთელი წლობითაც, მათ საქონელი დაჰქონდათ უმთავრესად რკინიგზის სადგურებზე და ამ სადგურების მუშა-მოსამსახურეებს აძლევდნენ ნისიად, ჯამაგირის აღებად. მათ თითქმის ყველა სადგურზე ჰქონდათ ბინა, სადაც 1—2 დღე რჩებოდნენ. მათი სავაჭრო ადგილები ყოფილა: კრასნოვოდსკი, ყიზილი, მუხარდენი, ყიზილ-არვადი, ბეშმენი, გეიგბეტი, აშხაბადი, ტეჯენი, დუშაყი, კახკა, მერვი, ბაირამ-ალი, ჩარქუი, მერვი და სხვა. რკინიგზის სადგურების გარდა, ისინი სავაჭროდ დადიოდნენ აგრეთვე სხვადასხვა სოფლებში ავღანისტანის საზღვრებამდე.

ახალციხელი ებრაელები კარი-კარ ვაჭრობას აწარმოებდნენ აგრეთვე ზოგიერთ ქალაქებში, განსაკუთრებით ქალაქის განაპირა უბნებში. ზოგი ნათვანი ვაჭრობდა მხოლოდ მოხელეებში და უმთავრესად სამხედრო მოსამსახურეებში, რომლებსაც საქონელს ნისიად აძლევდნენ ჯამაგირის მიღებამდე. სამხედრო მოსამსახურეები ხელფასს თვის 20 რუბლში ლებულობდნენ, რის გამოც ისეთ ვაჭრებს, რომლებიც მათ საქონელს ნისიად აძლევდნენ „დვადცატნიკებს“ უწოდებდნენ.

XIX ს. 60-იან წლებში ცხინვალელი ებრაელების სავაჭრო პუნქტები ყოფილა უმთავრესად გორის მაზრაში შემავალი სოფლები. 70 ანი წლებიდან ისინი სავაჭროდ გადადიან აგრეთვე დუშეთის

მაზრაშიაც. 80-ანი წლებიდან ცხინვალის ებრაელების საგრძნობი ნაწილი ვაქრობს კახეთშიაც, სადაც რკინიგზის გაყვანამდე გომბორის მთით გადადიოდნენ, ხოლო XX ს. დასაწყისში ისინი სავაქროდ დადიან აგრეთვე ფშავესურეთშიაც, სადაც მიჰქონდათ როგორც სხვადასხვა სახის ფართოლეული, ისე წვრილმანი, რასაც უმთავრესად ყველზე და ერბოზე სცვლიდნენ.

დასახელებული ადგილების გარდა, სხვა დაბა-სოფლებში მცხოვრებ ებრაელთა უმრავლესობა სხვადასხვა მაზლობელ თუ შორეულ სოფლებში აწარმოებდა ვაქრობას. საინტერესოა, რომ თითქმის თითოეულ ვაქარს მიჩნეული ჰქონდა გარკვეული სოფლები და უმთავრესად იქ ვაქრობდა. ამის შესახებ 1902 წ. ივერიის თანამშრომელი წერდა: „საყურადღებოა, თუ სადამდე დაწვრილმანდა და დახურდა-ვდა უ რ ი-ის (სოფლად ასე ეძახიან ებრაელს) სავაქრო მოღვაწეობა. ქართლში, მაგალითებრ, თითოეულ ურიას რამდენიმე სოფელი აქვს დაჩემებული, თავისი პატარა ადგილი აქვს შემოფარგლული, ამ ადგილს სამრევლოს უწოდებს და მხოლოდ აქ ვაქრობს. სხვა ებრაელს ადათის და ჩვეულების ძალით, აღკრძალული აქვს იმ სამრევლოში ვაქრობა. ყველას საკუთარი სამრევლო მოეძებნება და ამ პაწია სამრევლოში, ამ „საბადურში“ თვითოეული ებრაელი იწყებს კიდევცა და ათავეებს თავის სავაქრო მოღვაწეობას“¹⁾. ამ მოვლენას აღასტურებს აგრეთვე ჩვენ მიერ ყოფილ ვაქრობში შეკრებილი ცნობები, რომელთა მიხედვით საჩხერის ებრაელებიდან უფრო ჩხარის რაიონში ვაქრობდნენ: მეგრელიშვილები, თეთრუაშვილები, მოძღვრიშვილები; კიათურის რაიონში—ტორიკაშვილები, დათუაშვილები; ლაილაშის ებრაელებიდან სვანეთის მხარეს ვაქრობდნენ: არონიშვილები, ჭუჭულაშვილები, მეგრელიშვილები; რაჭის მხარეს—სეფიაშვილები, მოძღვრიშვილები; ცხინვალის ებრაელებიდან ხევსურეთისაკენ ვაქრობდნენ: ელიშაყაშვილები, ჯინჯიხაშვილები. ონის ებრაელებიდან ყაბარდო-ბალყარეთისაკენ ვაქრობდნენ: ჩაჩაშვილები და სხვა. ამ მოვლენაში შესაძლოა მკვლევარმა გვაროვნული წყობილების გადმონათხებიტ დანახოს, მაგრამ ნამდვილად იგი გამოწვეული იყო მოვაქრეთა შორის კონკურენციის შემცირებით და მეორეს მხრივ იშითაც, რომ ცალკე სოფლებში თითოეული ვაქარი კარგად იცნობდა ამ სოფლის მოსახლეობას, შეჩვეული ჰყავდა თავისი კლიენტურა, რომელთანაც დროთა განმავლობაში აწარმოებდა ვაქრობას, როგორც ნაღდ ანგარიშზე, ისე ნისიად.

1) „ივერია“, 1902 წ. № 141.

5. საქ. ებრ. ისტ.-ეთნოგრ. მუზ. შრომები.

თავიანთი საცხოვრებელი ადგილებიდან შორეულ სოფლებში მოვაჭრე ებრაელთა მდგომარეობა დიდ უხერხულობასთან იყო დაკავშირებული, რადგან, ჯერ ერთი, მიმოსვლა და ორ ადგილზე ცხოვრების მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილება დიდ ხარჯებს იწვევდა და მეორეც, 3—8 თვით ცოლშვილს მოწყვეტილი ვაჭრის პირობები მძიმე და აუტანელი ხდებოდა. ამ ნიადაგზე, შორეულ სოფლებში მოვაჭრე ებრაელთა ერთი ნაწილი დროთა განმავლობაში თავისი ცოლშვილით გადადიოდა სხვადასხვა სოფლებში დროებით საცხოვრებლად და ბოლოს ამ სოფლის მოსახლედ რჩებოდა. მაგ., ცხინვალის ებრაელთა ერთი ნაწილი XIX ს. 80—90-იანი წლებიდან და განსაკუთრებით XX ს. დასაწყისიდან საცხოვრებლად გადადის მუხრანს, კახეთის სხვადასხვა სოფლებში, ქალაქ გორს, სოფელ ხოვლეს, მეტეხს, სასირეთს, კავთისხევს, ახალქალაქს და სხვაგან. ამ ადგილებზე გადასული ებრაელები, ზოგიერთი სოფლების გამოკლებით, დღესაც იქ მოსახლეობენ.

როგორც განხილული მასალიდან დავინახეთ ბატონყმობის გადაყარდნამდე სოფლად მოვაჭრე ებრაელთა სააღებ-მიცემო მოქმედების არე უმთავრესად მათი საცხოვრებელი ადგილებიდან მეტ-ნაკლებად ახლო მდებარე სოფლებით ისახლვრებოდა და ძალიან იშვიათად თუ თითო-ორი ვაჭარი შორეულ სოფლებში დადიოდა. 70-იანი წლებიდან ებრაელთა საშინაო ვაჭრობის ფარგალი ფართოვდება და ისინი თავიანთი საცხოვრებელი პუნქტებიდან საშუალოდ შორეულ სოფლებში გადიან. XIX ს. მიწურულს და განსაკუთრებით XX ს. დასაწყისიდან კი, ისინი უფრო შორს მიიწვევენ და საშუალოდ ვაჭარიან ჩრდილო კავკასიაში, სვანეთში, ხევსურეთში, კასპიის მხარეში და სხვა ადგილებზე. ამ მოვლენას რასაკვირველია, თავისი გამომწვევი მიზეზები უნდა ჰქონოდა: ეს მიზეზები შესაძლებელია უმთავრესად შემდეგი ყოფილიყო: სოფლად მოსიარულე წვრილ ვაჭართა დიდ ნაწილს, როგორც ვიცით, თავისი საკუთარი საშუალებანი არ გააჩნდა და ზედმეტ ფასებში აღებული „ხაზინის“ საქონლით ვაჭრობდა. ამ წვრილი ვაჭრის გვერდით აღებ-მიცემას აწარმოებდა საშუალო შეძლების ვაჭარიც, რომელიც საქონელს ნაღდ ანგარიშზე შედარებით ნაკლებ ფასებში იძენდა და ასეთი უპირატესობის გამო მას, ცხადია, წვრილი ვაჭრისათვის შეეძლო კონკურენცია გაეწია¹⁾. გარდა ამისა, საშუალო ვაჭარს შეეძლო საქონლის ნაწილი ნისიად

1) მართალია, ზოგი „მესოფლის“ სავაჭრო არე გარკვეული სოფლებით ისახლვრებოდა და ამ სოფლებში კლიენტთა გარკვეული ნაწილიც ჰყავდა, მაგრამ ეს გარემოება კონკურენციას მაინც ვერ სპობდა.

გაეცა, ხოლო წვრილი ვაჭარი ამ საშუალებას შედარებით მოკლებული იყო.

ამის გამო წვრილი ვაჭარი არ ერიდებოდა შორეულ და ს-ხი-ფათო გზას, მიდიოდა ისეთ დაშორებულ და მიყრტვებულ სოფლებში, სადაც კონკურენცია ნაკლები იყო და საქონლის ზედმეტ ფასებში გასაღება შესაძლებელია. წვრილი ვაჭრების შორეულ სოფლებში სავაჭროდ წასვლას ნაწილობრივ ხელს უწყობდა ის გააღმგებაც, რომ რკინიგზის გაყვანამდე გლეხისათვის ძნელი და არა ზელსაყრელი იყო თავისი პროდუქტების ქალაქში წაღება და იქ საჭირო საქონლის შეძენა. ამის გამო იგი თავის სოფელშივე ყიდულობდა კარზე მიტანილ საჭირო საქონელს და თავის პროდუქტებსაც ამ საქონელზე ცვლიდა, ხოლო რკინიგზების გაყვანის შემდეგ ამ გზეზის ახლო მდებარე სოფლების გლეხობისათვის ქალაქთან უშუალო აღებ-მაცემის წარმოება ახლა უფრო ადვილი იყო. მეორე მხრივ, დროთა განმავლობაში ზოგიერთ სოფლებში იხსნებოდა პატარა დუქნები; იზრდებოდა ვაჭართა რიცხვი და დაბა ქალაქების მახლობლად მდებარე სოფლები ამდენ მესოფლე ვაჭრებს აღარ მოითხოვდა.

სოფლად მოსიარულე ვაჭრები „ფარჩისა“ და „საწვრილმანოს“ ძაბილით ატყობინებდნენ მყიდველებს მისვლის შესახებ. ზოგი პირდაპირ (რომელიმე) გლეხის ბინაზე მიდიოდა და თავის მისვლას მყიდველებს სახლის პატრონის მეშვეობით ატყობინებდა. ვაჭართა უმრავლესობა ერთი ქუჩიდან მეორეზე გადადიოდა და, სადაც მას დაუძახებდნენ (ზამთრობით რომელიმე გლეხის სახლში, ზაფხულობით დერეფანში), „ჩამოიხდიდა“ თავის ბოხჩას და გაშლიდა საწვრილმანოს. ამ დროს ვაჭრის ირგვლივ თავს იყრიდნენ როგორც მყიდველი, ისე ცხობისმოყვარე ხალხი, უმთავრესად ქალები, ნაწილობრივ სახლში დარჩენილი მოხუცი მამაკაცები და ბავშვები. ვაჭარი გაშლიდა თავის საქონელს და ამის შემდეგ იწყებოდა ჩვეულებრივი ვაჭრობა. ერთი რომელიმე მყიდველის მიერ საქონლის ფასში მორიგებისას დანაირენ მსურველებსაც მიჰქონდათ საქონელი, საქონლის პირველი ამღები, ვაჭრობაში უფრო განოცდილი უფროსი ქალი იყო. მაგ., თუ ერთი ოჯახიდან რომელიმე პატარძალი საჭაბეს ყიდულობდა, მას შეეძლო საქონლის ამორჩევა, ხოლო ფასზე მორიგება უფროსის ან დედაშვილის საქმე იყო. ზოგჯერ სოფელში მყიდველი სრულიად არ აღმოჩნდებოდა და ვაჭარი სოფლიდან სოფელში გადადიოდა.

ვაჭრობის დამთავრების შემდეგ მესოფლე ებრაელი ბინავდებოდა რომელიმე ნაცნობი გლეხის სახლში, სადაც საღამომობით თავს იყრიდნენ ახლო მცხოვრებლები და ჩვეულებრივად, როგორც

თავისი სოფლის ჭირ-ვარამზე, ისე სხვა ზოფლისა და ქალაქის ამბებზე მსჯელობდნენ. ამ საუბარში სხვათა შორის მონაწილეობას იღებდა ეს მესოფლე ებრაელიც, რომელიც თავის მხრივ მოუთხრობდა გლეხობას სხვადასხვა სოფლებში და ქალაქად გაგონილ ახალ ამბებს. მას დაბარებული სიტყვა და ზოგჯერ წერილიც დაჰქონდა ერთი ადგილიდან მეორეში და ვაჭრობის გარდა, თუ შეიძლება ითქვას, იგი ფოსტალიონის როლსაც ასრულებდა.

გლეხის ოჯახში ღამის გათევისას, სხვადასხვა თემაზე საუბრისა და ბაასის გარდა, ხშირად იმართებოდა ზღაპრებისა და ლექსების თქმა, რასაც, რასაკვირველია, მესოფლე ებრაელიც ისმენდა და თავის მხრივაც მოუთხრობდა დამსწრეთ სხვაგან გაგონილ ზღაპარს, ლექსს, ანდაზებს და სხვა. მეორე დღეს, იგი ერთ ადგილზე გაგონილ და შესწავლილ ზღაპარს, მეორე ადგილს მოუთხრობდა გლეხობას და ამით თავისი საქმიანობის გარდა ხელს უწყობდა ხალხში მდიდარი ფოლკლორის გავრცელებას.

სოფლად მოსიარულე ებრაელი ცოტად თუ ბევრად იცნობდა გლეხთა ცხოვრებას. მან იცოდა თითქმის ყველა გლეხის მდგომარეობა და ოჯახური პირობები. იგი თავის სავაჭრო სოფლებში კარგად იყო დაახლოებული ზოგიერთი გლეხის ოჯახთან და ზოგჯერ ამ ოჯახის უფროსებისა და წევრების მნიშვნელოვან თხოვნა-დავალებასაც ასრულებდა. მაგ., ებრაელთან კარგად დაახლოებული ზოგიერთი გლეხი ავალებდა მას თავისი ვაჟის ან ქალისათვის სხვა სოფელში ამოიწროა საპატარძლო ან სასიძო. ებრაელი იცნობდა რა გლეხის ოჯახს, ამ ოჯახში გასათხოვარ ქალს, დასანიშნ ვაჟს, მათ ქონებასა და კარგსა თუ ცუდ თვისებებს, დაუზარებლად ასრულებდა გლეხის დავალებას და ზოგჯერ თითონვე გამოდიოდა უფასო მაჰანკლის როლში. გაწეულ შრომაში მისი სარგებელი ის იყო, რომ ზოგიერთ საქორწილო საქონელს მისგან შეიძენდნენ.

უთუოდ დადებით მოვლენად უნდა ჩაითვალოს ის, რომ ახალციხელი მესოფლე ებრაელი ვაჭრები, როგორც ამას ზ. ჭიჭინაძე გვაუწყებს, — ვაჭრობდნენ რა ქართველ მაჰმადიანებში, ლაპარაკობდნენ მათთან ქართულ ენაზე და ამით მათ შორის ქართული ენის შემონახვას ხელს უწყებდნენ. ზ. ჭიჭინაძე თავის წიგნში, სადაც იხილავს საქ. ებრაელთა ყოფა-ცხოვრებას, სხვათა შორის, წერდა: „ებრაელები ახალციხიდან მოგზაურობდნენ ფოცხოვს, ქვაბლიანს, ჩილდირის ხეობისაკენ, ჯავახეთში და ყველგან — ქართველ მუსულმანებს ქართულად ელაპარაკებოდნენ. უნდა მოგახსენოთ, რომ ზოგიერთ საშიშ ადგილებში, ქართველ მაჰმადიანთ შორისა

სადაც კი ქართული ენა ძველთაგანვე შეირყა და ამოვარდა, იქაც კი ქართველ მაჰმადიანებმა არ დაივიწყეს, ეს იყო ქართველ ებრაელთა შნო და წყალობა...“¹⁾ კიკინაძეს იმდენად მნიშვნელოვნად მიაჩნია ეს საკითხი, რომ დასახელებულ წიგნში ხელმეორედ უბრუნდება მას და ამბობს: „ახალციხის მაზრაში, ქვაბლიანს, ფოცხოვს და სხვაგანაც თუ კი სადმე დღემდე... ქართული ენა ქართველ მაჰმადიანთა შორის დაცულ იქნა, ეს სულ ქართველ ებრაელთა წყალობა გახლავს“²⁾.

ყურადღების ღირსია ის მოვლენა, რომ დროთა განმავლობაში მოკატრე ებრაელებს შემუშავებული ჰქონდათ თავისებური პირობითი ენა, რაც თავის დროზე გარკვეული მნიშვნელობის მატარებელი იყო და ამჟამად კი, იგი ენათმეცნიერთათვის ფრიალ საინტერესო მასალას წარმოადგენს. თავისი თავდაპირველი წარმოშობის ზიხედვით ამ ენას დიდი კავშირი უნდა ჰქონოდა ადგილობრივთან, რადგან, როგორც ირკვევა, მის მთავარ დანიშნულებას უმთავრესად კლიენტებისაგან ვაჭრობის საიდუმლოების დაცვა შეადგენდა. ამის გამო ამ ენას შეიძლება პირობითად „სავაჭრო-საიდუმლო ენა“, ანუ ჟარგონი ვუწოდოთ³⁾.

XIX ს. და XX ს. დასაწყისში ამ ენას დიდი გამოყენება ჰქონია ვაჭართა შორის. იგი უმთავრესად შეამზანაგებული ებრაელი ვაჭრების მიერ მეტ წილად საჯარო ბაზრობებზე იხმარებოდა, ხოლო საერთოდ ებრაელთა საყოფაცხოვრებო მეტყველებაშიაც მას შედარებით მცირე, მაგრამ მაინც გარკვეული ადგილი ეკირა. ამ ენიდან ზოგიერთ სიტყვებს ქართველი მოსახლეობის ვიწრო წრეც ხმარობდა, განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში, ქუთაისში).

საქ. ებრაელთა რელიგიისა და ყოფის განხილვისას პოლისეკიის თავის შრომაში მოჰყავს ქართულ ლიტერატურაში არსებული ძველი ებრაული სიტყვების ნიმუშები და, სხვათა შორის, „საიდუმლო-სავაჭრო ენის“ შესახებ ამბობს:

„Кроме приведенных и подобных им древнееврейских слов, полностью вошедших в словарь Литературного грузинского языка, имеется еще много других неполучивших еще полного гражданства, но введенных в народную (разговорную) речь, напр.:

¹⁾ კიკინაძე, ზ. ქართველი ებრაელი საქართველოში, 1904 წ., გვ. 45.

²⁾ ibid, გვ. 49—50.

³⁾ თვით ებრაელები კი „ყივრულ“-ს უწოდებენ და დაკავშირებულია სიტყვა ყიბრი-სთან.

Древнееврейские	Грузинские	Русск. знач.
גָּלַח	დალხდა	пошел
טוֹב	тов	добр, хорош
יַיִן	ნაინი ¹⁾	вино
נוֹשָׂא (женщина)	ноша	любовница и т. д.

პლისეცკი ერთის მხრივ სწორად შენიშნავს, რომ ამ ენას (მის მიერ სანიმუშოდ მოყვანულ სიტყვებს) ჯერ კიდევ არ მოუპოვებია მოქალაქეობრივი უფლება, მაგრამ თქმა იმისა, რომ იგი შევიდა ხალხის სასაუბრო ენაში, მთლიანად სწორი არ იქნებოდა იმდენად, რამდენადაც ამ ენას უფრო დას. საქართველოში, განსაკუთრებით ქუთაისში მცხოვრები ქართველების ძალიან ვიწრო წრე ხმარობდა, ისიც იშვიათად, და უფრო დაცილების კილოთი.

„საიდუმლო-საეკლესიო ენა“ ძირითადად ძველი ებრაული სიტყვებისაგან შესდგება, რომელთა ერთი ნაწილი ქართული ენის ფორმებით გვხვდება. სიტყვების ერთი ნაწილის ფუძე ძველი ებრაულია, ხოლო მათი ბრეფიქსი და ზოგჯერ სუფიქსიც ქართული. მაგ., სიტყვა „ვისოხარე“ (ქართული გაგებით ნიშნავს „ვივაქრე“), ნაწარმოებია უნდა იყოს ძველი ებრაული სიტყვა „სოხერ“-ისაგან, რაც ქართულად ვაჭარს ნიშნავს. ამ სიტყვაში, როგორც ჩანს, „ვი“ და „ე“ ქართული აფიქსებია. ასეთივე ფორმაშია მოცემული სიტყვა „გავხრიდე“, რაც ქართული გაგებით ნიშნავს „გავყიდე“, სიტყვა „მოვატოვე“, რაც ნიშნავს „მოვატყუე“ და სხვა. გარდა ამისა, ზოგი სიტყვა ნახმარია გადატანითი მნიშვნელობითაც მაგ., „დაუადე“—რაც ქართული გაგებით ნიშნავს „მიეცი“—ნაწარმოები უნდა იყოს ძველი ებრაული სიტყვა „იად“-ისაგან, რაც ნიშნავს ხელს; „დააფანიერე“,—რაც ქართული გაგებით ნიშნავს „დამალე“,—ნაწარმოები უნდა იყოს ძველი ებრაული სიტყვა „ფანიმ“-ისაგან, რაც სახეს ნიშნავს და სხვა. აქვე საჭიროდ მიგვაჩნია დაინტერესებულ მკითხველს გავაცნოთ ამ ენის ზოგიერთი დამახასიათებელი სიტყვები და ცალკეული ფრაზები:

ხმარებული სიტყვები:

ქართული შესატყვისები:

1. ამსეგრე,
2. არბე
3. არაიოთი

აილე, აიყვანე
ბევრი
ზანეთი

¹⁾ Плисецкий, И. „Религия и быт грузинских евреев“, стр. 33.

²⁾ უნდა იყოს: „Инаци“.

4. ასათლინგი	სასწორი
5. არძიმი	სიმიინდი
6. ბაყალ-აბაითი	სახლის პატრონი
7. ბუწი	აბრეშუმი
8. გამა	ბათმანი
9. გად ოლ-ბაითი	ქალაქი (თბილისი)
10. გადოლ-გოიმი	მოსამართლე, დიდი გავლენიანი კაცი
11. გადოლ-დაიანი	ბოქაული
12. გიმელი, განაბი	ქურდი, ჯიბგირი
13. გაამსევრე	გაიტანე
14. გაშეყერდ.	გადაიფიქრა
15. გახრიდე	გაყიდე
16. გოიმი	ქართველი, უცხად სჯულის კაცი
17. გეინამი ¹⁾	მაგარი არაყი
18. გეროსება	გინდა
19. დააგანაბა	მოიპარა
20. დაათანიერე	დამალე
21. დაუიადოთ	ვიყიდოთ, შევიძინოთ
22. დალეხდა	წავიდა
23. დაალეხა	წაიყვანა, წაიღო
24. დაეიქამე	მოვატყუე
25. დაექამდი	ოზიზარაღე, მოვტყუედი
26. დაელოილავდეთ	დავბინავდეთ, დამე გავათიოთ
27. დაი!	გაჩერდი! ჩუ!
28. დაიანი	მამასახლისი, მოსამართლე
29. დაიადე	იყიდე, გამოართვი
30. დაუქამე	დაუკელი (ფასი)
31. დაჩიშმე	გასინჯე, შეხედე
32. ეზომი	არშინი (ალაბი)
33. ეთომარე	ელაპარაკე
34. ეროსება	უნდა
35. ეფსედ	ზარალი
36. ეხადი	ერთი
37. ვისოხარე	ვივაქრე
38. ვიხრიდე	ვიყიდე

¹⁾ გეინამი ნიშნავს ჯოჯოხეთს, მაგრამ გადატანილი მნიშვნელობით ხმა-რობდნენ მაგარი არაყის გამოხატველ ტერმინად.

39. ბააბი	ოქრო
40. ზემანი	დრო
41. თითენ	მიეცი
42. იეშამს	არის
43. ინაინი	ღვინო
44. ისობარე	ივაჭრე
45. იშჰაყელი	თათარი
46. იხრიდე	იყიდე
47. კოფი	ასი
48. ლევანი	თუშანი
49. ლო	არა
50. ლოტი	ოსი
51. მაშვერი	ცული აღამიანი, ნაჭიჭვარი
52. მამონი	საქონელი, ქონება
53. მარდი	კაცი
54. მაყოთი	ფული
55. მბრედავი	ყაჩაღი, შველელი
56. მელაზა	საქმე
57. მეროსება	მინდა
58. მოამსევრე	მიეცა
59. მივამსევრე	მივეცა
60. მივხრიდე	მიეყიდე
61. მოატოვე	მორჩი, გაათავე
62. მოვატოვე	მოვატყუე, ბევრი მოვუგე
63. მომსევრდა	მოვიდა
64. მომსევრდება	მოდის
65. მოტოვდა	მოტყუვდა
66. მოუბრიდე	მოუხიე, მოუჭერი
67. მოუგადოლე	მოუგე
68. მოუსეფრე	მოუზომე
69. მოსატოვებელი	მიამიტი, ზღვილად მოსატყუე- ბელი მუშტარი
70. ნაშა	ქალი
71. ჟერეში ან ზერეში ¹⁾	ჯანჯალი ქალი
72. რევახ	მოგება, დოვლათი

¹⁾ ზერეში ჰამანის ცოლის სახელია, ებრაული ლევენდარს „ესთერ მოჩდეზაის“, მიხედვით ჰამანმა ებრაელების დაღუპვა მოინდომა, მაგრამ თითონ დაიღუპა ამიტომ ზერეშს ხმარობდნენ გადატანითი მნიშვნელობით.

73. საბრედავი	ცხელი ან ცივი იარაღი.
74. სათოხლაფი	საქმელი
75. სასანჯი	ჩანახი
76. საქანჯი	სასწორი
77. საქამებელი	ბრიფი მუშტარი
78. სეფერი	სავაჭრო მოწმობა, პირადობის მოწმობა
79. სისვი	ცხენი
80. ტობი, ტოვი	კარგი, მშვენიერი
81. უთაქე	გაარტყი, სცემე
82. უთომარე	უთხარი
83. ქამა	რამდენი
84. ქამე	ცუდი, უვარგისი საქონელი
85. ქაფარი	ქართველი გლეხი
86. ქელები	ძალი (გადატ. მნიშვნელობით— პოლიციელი, სააქციზოს ჩინოვ- ნიკი)
87. ქესეფი	ფული
88. ქეფარი	სოფელი
89. ქოჩაქი	ცუდი, უვარგისი
90. ქუჩაფი	ჯიბე
91. ყასარა	ათი
92. ყატონი	კაპიკი
93. ყენაიმი	თვალი
94. ყესები	თივა
95. ყესრიმ	ოცი
96. შეამსევრე	შეიტანე
97. შეთლენგილი	გიჟი, გადარეული
98. შეკერი	ტყუილი
99. შეჩითული	ჩითი
100. შოვე	იაფია, ღირს
101. შოტე	გიჟი, არანორმალური ადამიანი
102. ჩიტი-თვალი	შაური
103. წამსევრე	წაიღე
104. ხამორი	ვირი, უპკუო
105. ხანუთი	დუქანი
106. ხიტიმი	ხორბალი
107. ჰიერი	კვერცხი და სხვა.

აღნიშნული სიტყვებისაგან სდგებოდა მთელი რიგი მარტივი და რთული წინადადებანი. ზოგიერთ წინადადებაში წევრებად ჩართული იყო ქართული სიტყვებიც. სანიმუშოდ მოვიყვანო რამდენიმე წინადადებას:

ხმარებული წინადადებანი:

1. ლოლაშონ
2. ლო თითენ
3. ტობი შარდი იეშობს.
4. ქესადათ იეშობს
5. ყატონი არ დაუქამო
6. ტობი იადი უეშამს
7. ეხადი ყატონი დაუქამე და მიახსევრე.
8. დღეს ტობათ ვისოხარე, მაგრამ სეფერი არ მიეშამდა და ქელეგმა შოხადი წამართვა.
9. შენს მამონს მე შივხრიდი, და რასაც მოუგადოლებ სავახეზო იყოს.
10. ჩემი მუშტარი გამიშეყრა და ვერც თიჰონ მიხრიდა
11. ბიშეერთა მოუტოვე თორემ, გაშუყრდება
12. ამ ზერეშმა ვაჭრობით ნეშამა ამომართვა და ვერაფერი ვერ მივხრიდი

ქართული შეხატულებები:

- ენა დააყენე, დაჩუმდი
 არ მისცე
 კარგი კაცია
 როგორ არის ნაყიდი
 კაპიკი არ დაუკლო
 კარგი ხელი აქვს
 ერთი კაპიკი დაუკელი და მიეცი.
 დღეს კარგად ვივაჭრე, მაგრამ პატენტი არ მქონდა და პოლიციელმა ქრთამი წამართვა.
 შენს საქონელსა მე მივყიდი და რასაც მოუგებ სანახევრო იყოს
 ჩემი მუშტარი ჩამომაცალა (გადიბირა) და ვერც თითონ მიჰყიდა.
 ჩქარა მოუორიგდი (მოუთავე), თორემ ალბი იყიდის (გადიფიქრებს).
 ამ ჯანჯალმა (ქალმა) ვაჭრობით სული ამომამრო და ვერაფერი ვერ მივყიდე

მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ „საიდუმლო სავაჭრო ენა“ ალბ-მიცემის ნიადაგზე იყო წარმოშობილი და უმთავრესად ვაჭრობის დროს იხმარებოდა, აუშკა, როგორც ალენიშნეთ, ჩვეულებრივი საუბრის დროსაც გამოიყენებოდა.

* * *

ზოფლად მოსიარულეებრაელების შესახებ ქალიან საინტერესო ცნობებს გვაწვდის გაზეთ „Kasakh“-ის თანამშრომელი. იგი აგვიწერს რა მოვაჭრე ებრაელების სოფლად სიარულს ამბობს:

У странствующего еврея нет постоянного места деятельности, он всегда в пути и только раза три или четыре в год навещается к своей семье, живущей на месте родины, гденибудь в Сураме, Цхинвалах, Сачхерах или в Опи.

И куда только судьба, или, вернее, ремесло не носит его! Сегодня он в Горийском уезде, завтра—в Шоропанском, послезавтра—в Кутаисском, а там, смотри, он пробрался в Лечхум, Рачу или Сванетию.

Круглый год он ездит по этим местам, хотя и хорошо знает что выручки большой не будет.

Размер его торговли совсем незначителен, хотя в тюках найдется у него товара руб. на 300, на 400. В одном месте он продаст катушку ниток, бумажку иголок, наперсток, либо ножницы; в другом—зеркальца, кусок позумента, сукна на архалух или на папаху, гребешок или бумажку крючков... в третьем отмеряет аршин пятнадцать ситца кому-нибудь на платье или десяток аршин коленкора, или бязь на рубаху; в четвертом продает какой-нибудь деревенской Аспазин несколько золотников белил и румян, какое-нибудь грошевое колечко с стеклянным глазком, вместо драгоценного камня; в шестом будет кусок сафьяна кому-нибудь на чуваки или катушка мишуриной канители для вышивок по коже. И вот весь ассортимент его товаров. Но из этого выбора не каждый день у него покупают. В ином селении даже вовсе ничего не возьмут, между тем заставляют его развешивать свои тюки или узлы раз десять-пятнадцать, но он безропотно повинуетсЯ и разворачивает свой товар, в полной надежде, что „авось и возьмут что-нибудь“.

Вообще Горийский еврей-торговец не гонится за большими барышами. Он доволен тем, что наживет со своего товара каких-нибудь 10—15% и будет сыт со своею лошадью. Большого ему и не нужно. А между тем у него имеются и особые расходы. Дома-семья, состоящая из жены и детей; быть может, старуха мать, сестры, малолетние братья. Надо им уделить значительную часть своего заработка. Надо затем, уплатить казенные подати, торговые пошлины. Надо, внести приличную сумму купцу, у которого он забирает товар в долг; надо дать малую толику своему равину, который в

известное время об'езжает сынов израиля. Кроме того необходимо сделать подарки: старшине, у которого он берет паспорт, сельскому писарю, который прописывает паспорт, десятому за то, что во время его отсутствия покровительствует его семье... И вот когда странствующий еврей-торговец подсчитывает в конце года, то выходит, что он чуть ли не даром все это время хлопотал, так как товар опять нельзя взять на наличные, а непременно опять в долг у того же купца, у которого он и прежде кредитовался.

Случается, что в какомнибудь уезде появятся недобрые люди, промышленные на счет благосостояния ближнего...

В таких случаях странствующий еврей—козел отпущения. Если он не задобрит лихих людей,—они его ограбят, не задумаются даже убить, если он будет сопротивляться...

Несмотря на такое незавидное положение, странствующие торговцы-евреи сльнут за честных людей. Они часто служат чем то вроде передаточной инстанции или в качестве почтальонов, перевоза из деревни в деревню чужие письма и деньги, и, как говорят, не было еще случая, чтобы ктонибудь из них не исполнил поручения, т. е. не доставил-бы письма или утаил деньги...

...Из странствующих евреев-торговцев редко кто достигает мало-мальски обеспеченного состояния; большинство родится и умирает нищим. Помыслы всякого из них, во время самой кипучей деятельности, не простираются далее того, чтобы нажить столько, чтоб иметь свой собственный деревенский домик; и что, редко кому из них удается¹⁾.

სოფლად მოგზავრეების გარდა, ქალაქად მცხოვრებ ებრაელი წვრილი ვაჭრების საქმიანობისა და მღვდმარეობის შესახებ იმავე გაზეტის თანამშრომელი წერდა:

„Как ни странно называть человека „мелким товаром“, однако такое название людей существует в Тифлисе и служит для определения разносчика-коробейника, продающего действительно мелкий товар...

Не проходит дня, особенно в теплое время года, чтобы во двор к вам не зашли несколько человек „мелких товаров“.

¹⁾ Вл. К.-и, „Кавказ“, 1901 г., № 160.

Разносчики такого товара, заключающегося в ситцах, кружевах, чулках, пуговицах, крючках, нитках, иголках и т. п. все — грузинские евреи или по грузински „уриа сацврimalo“...

Из Тифлиских разносчиков это самые жалкие, обиженные судьбой и людьми представители мелкой торговли. Товар их расходуется между беднейшим классом городского населения и расходуется очень туго. Между тем труд такого разносчика поистине тяжелый. Представьте себе разносчика еврея, например, летом, когда по улицам Тифлиса и без ноши нет возможности пройти, не задыхаясь от зноя. Худой, бедный, жалкий, в истрепанной одежде, разносчик-еврей несет за спиной громадный складной ящик со своим товаром, в котором вместе с ящиком руда три-четыре, и то и дело выкрикивает: „мелкий товар, товар, мелкий това-ар“!

По свойственной вообще торговцам привычке „мелкий товар“ черезчур запрашивает; при чем божится и клянется, что оценил свой товар ниже фабричных цен. По этой причине на продажу какой-нибудь копеечной пачки иголок тратит чуть ли не целый час времени...

Нередко бедный разносчик просиживает, показывает товар два-три часа; в результате 5—6 копеек прибыли, потому что его позвали не с целью купить что-нибудь, а от бездействия, из любопытства, из желания убить праздное время, посудачить, посмеяться над разносчиком. И много переносит бедный „мелкий товар“ от этих „кекелок“, а также уличных мальчишек, которые дразнят его, — показывая свиное ухо, привязывая к полам его одежды свиные хвостики, бросая в него грязью и т. п.

Трудно поверить, чтобы такой разносчик-еврей выручал от своей торговли порядочную прибыль; слишком уже мелок его товар, слишком мало он торгует! Больше всего они торгуют в кредит, так как на наличные редко кто купит у них что-нибудь, разве только тот, кому лень пройти до караван-сарая (гостиницы двор в Тифлисе).

Отдавая в долг рублей на 5, на 6, „мелкий товар“, получает эти деньги в рассрочку, не редко по 20—30 коп. в месяц, так что за какими-нибудь десятью рублями он ходит два-три года, а то и больше. И хорошо еще, если так уплачивают, а

то многие, пользуясь беззащитностью еврей-разносчика отказываются от своего долга, и при первом появлении разносчика гонят его в шею, грозя полицией и кулаками.

Евреи разносчики обитают в еврейском каартале, ютятся в невозможно грязных комнатах с каким-то прокислым, гнилым запахом, по 10—15 человек в комнате, питаются луком, чесноком, зеленью и овощами. Отличаясь крайней скупостью, они никогда не позволяют себе ничего лишнего и между ними невозможно отыскать п'яницу-кутилу так-же, как нельзя отыскать сколько-нибудь прилично одетого, человека ¹⁾.

ონში მცხოვრები ებრაელებისა და მათი სიღარიბის შესახებ 1909 წ. „დროების“ კორესპონდენტი წერდა: „ებრაელები, როგორც სხვაგან, აქაც ვაჭრობას მისდევენ, მაგრამ სიღარიბე-სიღატაკისაგან ვერ გამოსულან. ონის ებრაელებში ძვირად შეხედვებით ინტელიგენტს. არ მოიპოვება ერთი კაციც, რომ საშუალო განათლება მაინც მიეღოს“ ²⁾.

მაგრამ არა მარტო ონში, არამედ როგორც ზემომოყვანილი ცნობებიდან დავინახეთ, სხვა დაბა სოფლებსა და ქალაქად მცხოვრები ებრაელები—თითო ოროლა შეძლებული და საშუალო შეძლების მქონეთა გამოკლებით,—გაჭირვებას განიცდიდა. არსებული სოციალ-ეკონომიური პირობები ებრაელთა ძირითად მასას საშუალებას არ აძლევდა რამდენიმედ მაინც ჩაბმულიყო მრეწველობაში, სოფლის მეურნეობაში და რაიმე უფრო საზოგადოებრივ სასარგებლო შრომისათვის მოეციდა ხელი. რაც შეეხება ებრაელ ქალს, იგი დღედაღამ განუწყვეტელ მძიმე შრომაში იყო ჩაბმული და დუხჭირ ცხოვრებას ატარებდა.

სოფლად წოწიალი, დღედაღამ სხვის კარზე ყოფნა, არანორმალური კვება და ნახევრად შიმშილი, ძონძებში სიარული, მოუვლელობა, დევნა, დამცირება, მატერიალური და სულიერი უკმაყოფილება—აი წვრილი ვაჭარი ებრაელის ხვედრი. ასეთ პირობებში მოქცეულ ღარიბ ებრაელთა მასას საშუალებას არ ჰქონდა, რომ როგორმე შეეცვალა თავისი ცხოვრების არაადამიანური პირობები და მომავალი თაობისათვის ეზრუნა. ღარიბი წვრილი ვაჭრის ბავშვი სრულიად მოუვლელად, და შეიძლება ითქვას, უპატრონოდ იზრდე-

¹⁾ Донаевский, В. „Кавказ“, 1903 г., № 19.

²⁾ რაქველი შერდული, „დროება“, 1909 წ., № 137.

ბოდა. 10—12 წლამდე მას „ხედერში“ ¹⁾ ხახამი ასწავლიდა ლოცვებს, რელიგიურ ღოგმებს და უნერგავდა ღმერთისადმი შიშს.

10—12 წლიდან, უკეთეს შემთხვევაში, მამა უყიდა მას 2—3 მან. წვრთმას, თან გაიყვლებდა და ვაჭრობას ასწავლიდა, ხოლო უარეს შემთხვევაში, რომელიმე შეძლებულ ვაჭართან მოჯამაგირედ დააყენებდა მას. არც ქალაქად მცხოვრები ებრაელი წვრილი ვაჭრების ბავშვებს ჰქონიათ უკეთესი ხედერი. ძალიან იშვიათად, თუ რომელიმე წვრილი ვაჭარი თავის შვილს რაიმე ხელობის შესასწავლად ხელოსანთან მიიყვანდა, რადგან ხელობის შესასწავლად გარკვეული საფასური უნდა გაეღო. ამიტომ წვრილი ვაჭრის მცირე წლოვანი ბავშვი ხან ფეხსაცმელებს სწვენდა ქუჩაში, ხან შპილკებს, ზონრებს, „ირისს“ ან ნაწიკზვარს ჰყიდდა, ხოლო დავაჟკაცების პერიოდში რომელიმე ვაჭრისაგან ნისიად აიღებდა სხვადასხვა წვრილმანს, ან ფართალს და, თავის მამის მსგავსად, კარიკარ სიარულსა და ვაჭრობას დაიწყებდა.

ღარიბ ებრაელთა მასის ვაჭრობა ცოტად თუ ბევრად წააგავს იმ უმუშევართა („ხედმეტთა“) საქმიანობას, რომელთა შესახებ ენგელსი ამბობს: სამრეწველო კრიზისების დროს ინგლისში „ხედმეტთა“ (ე. ი. უმუშევართა ი. პ.) უმრავლესობა ხელზე ვაჭრობას ეწევა საწვრილმანთა. განსაკუთრებით შაბათ საღამოს, როდესაც მთელი მუშა მოსახლეობა ქუჩაში გამოეფინება, ეს მეწვრილმანეები მათში შეერევიან, ფეხსაცმლის ზონრებს, შარვლის დასაჭერს, ყაითანს, ფორთოხლებს, ნამცხვარს, ერთი სიტყვით, ყოველგვარ საგანს შეაძლევინ გამვლელთ უამრავი მაშაკაცები, ქალები და ბავშვები... ამ ზალხის სავაჭრო საგანს შეადგენს აგრეთვე ასანთი, ლუქი, დაპატენტებული ცეცხლსანთი და სხვა მსგავსი საგნები“ ²⁾.

როგორც ვხედავთ, ინგლისის მუშათა კლასიდან სამრეწველო კრიზისების დროს უმუშევართა უმრავლესობა ხელზე ვაჭრობას მიმართავდა, ხოლო სხვა საქმიანობასა და ხელობას მოკლებული საქ. ებრაელთა ძირითადი მასა იძულებული იყო წვრილი ვაჭრობით ერჩინა თავი.

¹⁾ „ხედერი“ ებრაული რელიგიური სასწავლებელი.

²⁾ ენგელსი, ფ. მუშათა კლასის მდგომარეობა ინგლისში, 1935 წ.

К ИСТОРИИ ТОРГОВЛИ ГРУЗИНСКИХ ЕВРЕЕВ.

Часть II.

(Р Е З Ю М Е)

По исследовании материалов, относящихся к хозяйственно-экономической деятельности (торговли) грузинских евреев, после отмены крепостного права, автор приходит к нижеследующим выводам:

1. До начала XX века участия евреев Грузии в промышленной жизни почти не замечается, но во внешней и внутренней торговле евреи уже играют значительную роль.

2. Во внешней и крупной торговле из грузинских евреев первое место занимают-проживающие в Зап. Грузии, особенно кутаисцы, которые, благодаря этому, а также занятию ростовщичеством, накапливают большие капиталы, а вместе с этим захватывают в свои руки рычаги внутренней торговли.

3. Вследствие упадка торговли в г. Ахалцихе, большая часть здешних состоятельных евреев-торговцев переселяется в разные торгово-промышленные центры Закавказья, в частности в гор. Тбилиси, где в начале XX столетия разворачивает свою торговую деятельность.

Состоятельные слои евреев, проживающих в деревнях и местечках Восточной Грузии, в больших коммерческих операциях и во внешней торговле, по сравнению с евреями Зап. Грузии, стоят на заднем плане.

4. С развитием промышленности и внешней торговли росла и внутренняя торговля, в чем значительную роль сыграли грузинские евреи. Развитию внешней и внутренней торговли способствовали проведение в Грузии железных и строительство шоссейных дорог, улучшение средств передвижения и, вытекающее отсюда, сближение города с деревней.

5. Шовинистическая политика царского правительства и, вытекающее из этой политики, законодательство, направленное

6. სავაჭრო ისტორიის-გეოგრაფიკული აღწერა.

против еврейства, стесняло участие груз. евреев в промышленности и земледелии.

Но законодательство это и ограничение в правах не одинаково распространялись на всех евреев Грузии. Вся тяжесть его преимущественно направлена была против евреев трудящихся и мелких торговцев, в то время, как буржуазная верхушка еврейства пользовалась некоторыми льготами.

Политически бесправная и экономически обессиленная еврейская масса втягивалась в мелкую торговлю и с трудом добывала себе средства к существованию.

6. В указанный период времени среди евреев Грузии намечается расслоение по социально-экономическим и профессиональным признакам, которые с течением времени претерпевали изменения.

Так, например, в 70-х годах XIX столетия приблизительно 81% всей массы евреев Грузии был вовлечен в торговлю, а 19% — в другую отрасль деятельности; в конце XIX века до 79% занималось торговлей и 21% другими профессиями; в 1913—14 г. около 77% было вовлечено в торговлю, а 23% — в другую деятельность. Так, в течение 40 лет, из всей массы еврейства количество торговцев сократилось на 4%, каковое обстоятельство главным образом объясняемое тем, что евреи, втянутые в мелкую торговлю, этой деятельностью не могли удовлетвориться и часть их вынуждена была обратиться к другой деятельности, главным образом, к ремеслам.

Контингент торговцев в этот период делился на три слоя: на крупных, средних и мелких торговцев. С течением времени в этих слоях также происходили изменения; так, например, в начале 70-х годов XIX столетия из всего количества около 10,8% были крупные торговцы, 34,9% — средние и 54,3% — мелкие; в конце же XIX столетия крупные торговцы составляли 11%, средние торговцы — 33,5% и мелкие — 55,5%; в 1913—14 г. крупные торговцы составляли 11,3%, средние — 31,8% и мелкие — 56,9%. Как усматривается, за 40 лет, на основе развернувшейся конкуренции, постепенно сокращалось количество средних торговцев (3,1%), за счет которых увеличилось количество крупных (0,5%) и мелких (2,6%).

Упомянутые три слоя в своих взаимоотношениях делилось

еще на две основные группы: 1) группа „хозяев“ и 2) группа „коробейников-приказчиков“. Кроме этого, имелаась также колеблющаяся группа средних торговцев, меньшая часть которых выступала в роли „хозяев“, а другая часть—в роли „коробейников“, с той разницей, что эти последние частично собственными средствами торговали в розницу.

„Хозяева“—это те-же крупные торговцы, „коробейники-приказчики“—же—мелкие торговцы, большинство которых, из-за отсутствия или ограниченности собственных средств, было вынуждено брать у первых товар в кредит и всю жизнь оставалось объектом их эксплуатации.

7. В отличие от торговцев других национальностей, большинство торговцев евреев поставляло товар сельским покупателям на дом, что являлось спецификой их торговой деятельности.

8. До отмены крепостного права, торговая деятельность евреев ограничивалась пределами близлежащих деревень, после же отмены его и, в особенности, с начала XX столетия они с торговыми целями направлялись в дальние места: на Северный Кавказ, в Сванетию, Хевсуретию, Закаспийский край (нын. Узбекистан, Туркменистан и др.). Это было вызвано главным образом тем, что в отдаленных и глухих селах конкуренции было меньше и легче было по повышенным ценам сбыть взятый в кредит товар.

9. Торгующие в аджарских селах ахалцхские евреи, общаясь с аджарцами, говорили с ними на грузинском языке, чем частично способствовали сохранению его среди населения этого края.

10. Торговцы-евреи владели особым тайным торговым языком, называемым „киврули“ (от слова *ibri*), и состоящим из древнееврейских слов, корни которых имели грузинские префиксы и суффиксы. Этот язык, своим происхождением обязанный торговым взаимоотношениям их друг с другом, в дореволюционный период имел широкое применение; ныне-же он представляет из себя лишь интересный материал для лингвистов.

11. Несмотря на то, что большинство евреев занималось

торговлей, основная масса их, за исключением некоторых крупных и средних торговцев, постоянно испытывала нужду. Существующие социальные и политические условия не давали этой массе евреев возможности заняться промышленностью, или земледелием, взяться за общественно-полезный труд, и они всю свою жизнь проводили в беспросветной нужде.

Только лишь с установлением Советской власти, под солнцем Сталинской конституции, радикально изменились и улучшились условия евреев Грузии. Они стали полноправными членами единой братской семьи народов Советского Союза и получили все возможности для дальнейшего подъема материального благосостояния и культурной жизни.

J. Papisimedov

A REVIEW OF THE TRADE HISTORY OF THE GEORGIAN

JEWS. PART II

S u m m a r y.

The investigation of the materials bearing on the economic (trading) activity of the Georgian Jews, after the abolition of serfdom, leads the author to the following conclusions:

1. Previous to the beginning of the XX. century the share of the Georgian Jews in the industrial life of this country is hardly noticeable, while in foreign as well as in large scale-home trade they play already an important part.

In foreign and large scale-home trade the most important part was played by the Jews inhabiting the West Georgia, especially Kutaisi, where thanks to that kind of trade and their pursuit of usury the Jews succeeded in raising large capitals and got hold of home trade and the market.

3. In consequence of trade decay at Akhaltzikhe the majority of the well off Jews of that district settled in different trading centres of Transcaucasus particularly in Tbilisi, where in the beginning of the XX. century they started to display their commercial activity.

As for the groups of wealthy Jews living in the country and boroughs of the East Georgia, when compared with those inhabiting the Western part of the country in regard to large commercial transactions and foreign trade, they stood in the background.

4. The development of industry and foreign trade was accompanied by the growth of home trade, in which the Georgian Jews also played an important part. This process was being prompted by the construction of railways, high roads and the

amelioration of the means of communication in Georgia, all tending to draw the town nearer to the village.

5. The chauvinistic policy of the tsarist government and its consequent legislation directed against the Jews checked generally their participation in industry and agriculture.

But that legislation and restrictions in rights were not uniformly administered being chiefly applied in their whole rigour to the Jewish toilers and petty tradesmen, while their bourgeois upper class enjoyed certain franchises.

Deprived of political rights and weakened economically the Jewish masses were forced into the petty trade, hardly able to earn their livelihood.

6. At the period we are reviewing we witness among the Georgian Jews a differentiation according to their social, economical and professional conditions, variable in the course of time. So e. g. in the seventies of the XIX. century about 81% of the Georgian Jewish population were involved in trade and 19% in other occupations. At the end of XIX. century (1913—1914) 77% of the approximately carried trade and 23% were occupied otherwise.

So in the lapse of 40—45 years the number of Jewish tradesmen was reduced by 4%. This phenomenon finds its explanation mainly in the fact that the Jews occupied in petty trade were unable to provide themselves, and one part of them had to turn to other work chiefly to handicraft.

The bulk of tradesmen was then divided into three groups—the large-scale merchants, the middle and petty merchants. As the time went on these groups too underwent certain fluctuations. Thus e. g. at the beginning of the seventies of the XIX. century, out of the whole mass of the Jewish tradesmen, 10,8% approximately were large-scale merchants, 34,9% belonged to the middle merchants group and 54,3% were petty tradesmen, while at the end of the XIX. century the large-scale merchants formed 11%, the middle merchants—33,5% and the petty tradesmen—55,5%. In 1913—14 11,3% were large-scale merchants, 31% middle merchants and 59,9% petty tradesmen. Thus during 40 years, thanks to the growing competition, the number of the middle merchants was gradually reduced by 3,1% and at their

expenditure the number of large-scale merchants was increased by 0.5% and that of the petty tradesmen by 2.6%.

The mentioned three groups, viewed from the point of their relation to each other, were divided into two principal groups: 1. the group of owners and 2. the group of pedlars. Besides these, there was an unsteady group of middle tradesmen the smaller part of which played their trade as „owners“ and the rest as pedlars, with the only difference that the latter retailed partially with their own means.

As for the „owners“ they formed the large-scale merchants, while the pedlars were petty tradesmen, the majority of whom having only limited own means had to buy goods on credit from the „owners“ and undergo on their part a lifelong exploitation.

In distinction from the tradesmen of other nationalities, the Jewish tradesmen supplied the rural population of the country bringing goods to the homes of their customers, and that vested their trade activity with a specific trait.

8. Before the abolition of serfdom their commercial activity was restricted within the limits of the neighbouring villages. After the abolition of serfdom and especially from the beginning of the XIX. century, they began to frequent according to their commercial aims the remote places of the Northern Caucasus, Svaneti, Khevsureti, the Transcaspiian region (Ousbekhistan, Turkmenistan). The explanation of this we must see mainly in the fact that in the distant villages there was less competition and it was easier to sell at a higher price the goods bought on credit.

It may be asserted that the petty tradesmen trafficking with the districts still preserving tribal social order and supplying them with goods from factories at the same time brought thither the elements of civilisation and a higher culture as well.

Lodged at the villagers the Jewish pedlars used to repeat to their incidental hearers the tales, verses and proverbs they had heard in other places and thus helped to the spreading of the rich Georgian folklore.

The trading Jews from Akhaltzikhe, when dealing with the Adjarians, spoke Georgian with them, and thus they helped to

maintain the Georgian language among the population of this district.

The Jewish tradesmen spoke a special secret commercial language called „kivruli“, a word derived from „ibri“, which consisted of hebrew words and the roots of which had Georgian prefixes and suffixes.

This language was the result of commercial relations and was widely used in the pre-revolutionary period. Now this language is an interesting material for linguists.

Notwithstanding the fact that the Jews were occupied with trade, their mass, with exception of some large-scale and middle tradesmen, experienced constant distress and need.

The social and political conditions of this mass of Jews, gave them no opportunity for industrial and agricultural occupations or understandings in some useful social work. They spent their lives in utter need.

Only with the establishment of the Soviet power under the sun of the Stalin Constitution the conditions of the Georgian Jews greatly changed and improved.

They became rightful members of the great fraternal family of the peoples of the Soviet Union and received all the opportunities for the further growth of their culture and their material prosperity.

იუდა ჰალეში ჩოჩნი

უმოგზაურობა იმიერ და აშიერ-კავკასიაში

თარგმნილი ძველი ებრაულიდან ა. კრიხელიძის მიერ

წინასიტყვაობა

იოსებ იუდა ჰალევი ჩორნიმ გასული საუკუნის 60—70-ან წლებში იმოგზაურა კავკასიასა და ყირიმში სპეციალურად მთიელ და საქართველოს ებრაელთა ისტორიული წარსულის შესწავლისა და მათი კულტურულ-ეკონომიური სინამდვილის აღწერის მიზნით. ამ მიზნით იუდა ჩორნიმ კავკასია 20 წლის მანძილზე სხვადასხვა დროს სამჯერ შემოიარა და აქ ათ წელიწადზე მეტ ხანს დაყო, ისე რომ ზოგიერთი ზღვილი (მაგალითად, ქუთაისი) რამდენჯერმე ინახულა.

მოგზაურობის დამთავრების შემდეგ კავკასიის სიძველეთა მოყვარული საზოგადოების ამ ერთ-ერთ აქტიურ წევრს მხედველობაში ჰქონდა დაგროვილი მასალების სისტემაში მოყვანა და ვრცელი აღწერა თავისი მოგზაურობისა, მაგრამ ყელის კლექით დაავადებულს გარდაცვალების გამო ამ ამოცანის შესრულება არ დასცალდა (ი. ჩორნი დაიბადა 1835 წელს მიწსკში, გარდაიცვალა 1880 წელს ოდესაში). ჩორნიმ თავისი მოგზაურობის აღწერილობანი, დღიურები, ისტორიული ხასიათის მრავალი დოკუმენტი, ლაპიდარულ ძეგლთა ფოტო-სურათები, სიგელგუჯრების პირები თუ ორიგინალები და სხვა მრავალი ძვირფასი მასალა დაუმუშავებელი სახით დაგვიტოვა. გარდაცვალების წინ, მან ეს მასალები უანდერძა რუსეთის ებრაელთა შორის სწავლაგანათლების გამავრცელებელ საზოგადოებას; რომელიც პეტერბურგში არსებობდა. ამ მასალების განსახილველად საზოგადოებამ გამოყო კომისია, რომელსაც თავმჯდომარეობდა ცნობილი ებრაელი ორიენტალისტი პროფესორ-დოქტორი აბრაამ ჰარქავი. კომისიის სხვა დანარჩენი წევრები აგრეთვე ცნობილი ებრაელი მეკლევარ-მეცნიერნი და საზოგადო მოღვაწენი იყვნენ: ალექსანდრე ცედერბაუმი, ლევ კანტორი, ჰირშ რაბინოვიჩი და მორდეჰაი ქოჰენი.

კომისიამ ჩორნის მასალებიდან ამოკრიფა ყველაფერი, რაც ცოტად თუ ბევრად ფასეული და საყურადღებო იყო. მასალების სათანადო დალაგება-დანახარისხება და რედაქტორის არც თუ ადვილი სამუშაო პირადად კომისიის თავმჯდომარემ, ჰარქავიმ შეასრულა.

ჩორნის მასალები ჰარქავიმ სამ კატეგორიად დაყო:

პირველ კატეგორიას მიაკუთვნა მოგზაურის მიერ კავკასიის ებრაელთა შესახებ შეგროვილი წერილობითი ძეგლები, რომელთაგან თითქმის ყველა უკანასკნელ სამ საუკუნეს მიაკუთვნება, გარდა ზოგიერთი გზმონაქლის ძეგლისა, რომელიც შედარებით უფრო ადრინდელი პერიოდისაა.

მეორე კატეგორიაში შეიტანა იუდა ჩორნის მიერ შეგროვილი ზეპირი ცნობები კავკასიის ებრაელებისა თავიანთი წარსულის შესახებ, აგრეთვე ჩორნის დაკვირვებანი კავკასიის ებრაელთა ეკონომიურ, სულიერ, ზნეობრივსა და რელიგიურ ცხოვრებაზე.

მესამე კატეგორიას მიაკუთვნა ისეთი მეორეხარისხოვანი მასალები, როგორიცაა: ამონაწერები გაზეთებიდან, რომლებიც კავკასიაში გამოდიოდა, ცნობები კავკასიაში მოსახლე სხვადასხვა ტომის ისტორიული წარსულიდან, ცნობები ზოგიერთი თავადის გენეოლოგიის შესახებ და სხვა. წიგნი, სათაურით: „სეფერ ჰამსაყოთ ბერეც კავკაზ უბედიწოთ აშერ მიყებერ ლაკავკაზ უკცათ მედინოთ ახეროთ ბენეგებ რუსია“ რუსეთის ებრაელთა შორის სწავლავანთლების გამავრცელებელმა საზოგადოებამ, პარქაეის რედაქტორობითა და წინასიტყვაობით გამოსცა 1884 წელს სანქტ-პეტერბურგში (ახლანდელ ლენინგრადში).

წინამდებარე გამოცემა ზემოდასახელებული, ძველ ებრაულ ენაზე გამოქვეყნებული წიგნის მხოლოდ ცალკეული თავების, ქართულ თარგმანს წარმოადგენს, თავებისას, რომლებიც აღმოსავლეთ საქართველოს ებრაელთა ისტორიულსა და ეთნოგრაფიულ სინამდვილეს აგვიწერენ: ისინი მრავალმხრივ იმსახურებენ ყურადღებას, განსაკუთრებით იმ თვალსაზრისით, რომ აქ მოცემულია საქართველოს ებრაელთა უმრავლესობის მეტად მძიმე ეკონომიური მდგომარეობა და დაბალი კულტურული დონე ბატონ-ყმობის ხანაში და მის შემდეგაც. აქვე, საინტერესოა ისიც, რომ მრავალი, ეთნოგრაფიულად დამახასიათებელი დეტალი, რომელიც იუდა ჩორნის დროს თურმე ახასიათებდა აღმოსავლეთ საქართველოს ებრაელობას, დღევანდლობამდე არც ზნეჩვეულების სახით არის მოღწეული იგი და არც ზეპირი გადმოცემის.

რაც შეეხება „მოგზაურობის“ იმ თავებს, რომლებიც აღმოსავლეთ საქართველოსა და, აგრეთვე დასავლეთ საქართველოს ებრაელთა მოსახლეობას შეეხება, მათი ქართული თარგმანის გამოქვეყნება, საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ სახელმწიფო მუზეუმს ტექნიკურ დაბრკოლებათა გაშო მომავლისათვის აქვს გადადებული.

უხერხული გამოთქმები, ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის აქტუალობას მოკლებული და სხვა ასეთი ადგილები, რაც ორიგინალში გვხვდება, თარგმანში გამოტოვებულია.

ეს წიგნი არა მარტო წინამდებარე, ქართული თარგმნის სახით, არამედ საერთოდ, პირველ მთავალენას წარმოადგენს, რადგან რუსულ ენაზე შესრულებული და გამოცემული მისი თარგმანი ორიგინალის იმ თავებს წარმოგვიდგენს, რომლებიც მხოლოდ მთიელ ებრაელებს შეეხება.

იუდა ჩორნის „მოგზაურობის“ წიგნს ზოგიერთი თავისებური ნაკლოვანება ახლავს, რაც სათანადო ლიტერატურაში აღნიშნულიცაა, მაგრამ, მიუხედავად ნაკლოვანებებისა, მისი მნიშვნელობა და აქტუალობა დღესაც დიდია. იუდა ჩორნი პირველი იყო, რომელიც კავკასიის ებრაელთა ისტორიასა და ეთნოგრაფიის მთელი რიგი წლების მანძილზე სპეციალურად სწავლობდა და საფუძვლიანად იკვლევდა, რამდენადაც ეს მას შეეძლო. იუდა ჩორნი პირველია აგრეთვე ქრონოლოგიურად იმ მკვლევარებს შორის, რომლებსაც ამ საკითხზე უმუშავენიათ (ცები ქასდოი და მ. ს. პლისეცკი).

აღსანიშნავია, რომ საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სახელმწიფო მუზეუმის მეცნიერ თანამშრომელთა მიერ იუდა ჩორნის მთელი რიგი ცნობებისა საარქივო დოკუმენტების მიხედვით უკვე შემოწმებულია. ყველა ასეთ შემოწმებათა შემდეგ იუდა ჩორნის ცნობები უტყუარი და ზუსტი აღმოჩნდა და თითქმის სავსებით დაემთხვა იმ ცნობებს, რომლებიც საარქივო დოკუმენტებშია წარმოდგენილი.

მ. ა. მამისტვალიშვილი.

**„მოგზაურობა საქართველოს ქვეყნებში“ (იმერეთი,
სამეგრელო, გურია) და აკარაბის ქვეყანა (სომხეთი)**

თავი 28; გვ. 125—181, ნაწ. I.

1869 წ. 14/V-ს დილით გავედით თბილისიდან, გზად გავიარეთ ჟმჟვინიერის ბალ-ვენახებიანი რამდენიმე სოფელი და მშვიდობით მივედით გორში. იქ მთის თავზე გორის გაღავნის მახლობლად დავბინავდით. ჩემდა საბედნიეროდ, ჩვენი ბინის მახლობლად, პატარა ღარებთან, თავს იყრდნენ ჭაბუკები. იქ შეგხვდი ცხინ-ვალელ რაბი იაყაობს და სხვა ებრაელებს (სურამიდან, ბრეთიდან და ქარელიდან). ერთმანეთის ნახვამ ყველა გაგვახარა.

პირველი ღამე პატარა ოთახში გავათიე და დავჩი „ნაჩალ-ნიკის“ დაბრუნებამდე, როგორცაა გორიდან მეფის ნათესავები გაე-ცილებინა.

მაისის 15-ს საღამოს რაბი იაყაობსა და რაბი ელიაშუსთან ერთად გორის მაზრის უფროსს თავად ერისთავს ვესტუმრე. მან დიდი პატივისცემით მიმიღო და ჩაიზე მიმწვია. ვუამბე რა მას, რომ რკინიგზის მოხელეები გზად გამეღელ ებრაელებს ლანძღავენ, აწვალბენ და სცემენ მეთქი, ვსთხოვე საქმის მოგვარება. ნაჩალნიკი წამომყვა უფროს ინჟინერთან და ჩემი თანდასწრებით წინადადება მისცა მას, გაეფრთხილებინა თავისი მოხელეები, რომ მათ ასეთი ამბები აღარ გაჟმეორობინათ. გარდა ამისა, განკარგულება გასცა ჩემთვის სასწრაფოდ გაეშაადებინათ ბარათი (მოწმობა). ამასთან, ებრაელთა წარსულის შესახებ მასალების შეგროვებაშიც დახმარე-ბას დამპირდა.

იმავე საღამოს მეწვია ქართველთა მღვდელი, ვინმე მამა ალექ-სანდრე პეტრეს-ძე. ჩვენ ებრაელთა შესახებ დიდ ხანს ვისაუბრეთ.

16 მაისს დილით გამზადებული იყო ჩემთვის მოკაზმული ეტ-ლი, სამი საუკეთესო ცხენით შებმული. რაბი იაყაობ და ჩემს თანმხლებელთან ერთად წავედით ღია ბარათის მისაღებად მაზრის უფროსთან. თავადმა ამ ჟამადაც დიდი პატივისცემით მიმიღო და

შემპირდა, რომ თხოვნას შემისრულებდა. თავადმა ღია ბარათი გადმოძცა, გამოვემშვიდობეთ ერთმანეთს და წამოვედით ჩვენს ბინაზე. იქ ჩავსხედით ეტლში და ცხინვალისაკენ გავეშურეთ (გორის შესახებ სხვა ადგილას მოგახსენებთ). ცხინვალში რომ ჩავედით, ეტლი გაჩერდა ერთ საუკეთესო სახლთან, რომლის გარეგნობა მნახველს ხიბლავდა; ეს სახლი რაბი იაცაკობს ეკუთვნოდა. ჩემს შესახვედრად იქ აუარებელ ხალხს მოეყაბა თავი. ჩამოვედი ეტლიდან და ზემო სართულში ავედი. ხალხი თვალს არ მაშორებდა და განცვიფრებული მიყურებდა. თავადი მაჩაბელი (რომელსაც სოფ. თამარშენის ებრაელები ყმებად ჰყავდა) და სომხური სკოლის ორი მასწავლებელი მომესალმნენ. ჩვენ შორის საუბარი გაიმართა; ცოტა ხნის შემდეგ ადგილობრივი ბოქაული ვინახულე.

ღამით სალოცავში გავემგზავრეთ. აქაური სალოცავები და-ღესტნის ებრაელთა სალოცავებისაგან დიდად განსხვავდება: დიდი ღარბაზი და კედლების გარშემო აშისავით შემოვლებული მერხები. ღამის ლოცვის შემდეგ ჩემთან ბავშვები მოვიდნენ (ვაჟები) და ხელზე შემთხვივნენ, შემდეგ შუბლზე ხელს დამადებდნენ და ისევ ხელზე შემთხვივდნენ. მათ უფროსები მოჰყვნენ. მეორე დილას იგივე განმეორდა, რაც წინა ღამეს მოხდა—ხელზე კოცნა და „შაბათ-შალომის“¹⁾ მოლოცვა.

შაბათ საღამოს სომხების მღვდელმა და სოფლის მასწავლებელმა მინახულეს, კვირას—ბრეჯის რაბიმ (შალომმა).

ცხინვალის პატარა სოფელია. მას ჩაუდის სწრაფი და საკმაოდ ღრმა მდინარე ლიხვი, რომელიც აზვირთებულ ტალღებს ისვრის და გორისაკენ მოემართება. ცხინვალში დიდძალი ბაღი და ვენახია გაშენებული და მრავალი მოსახლე მისდევს მეზილეობას.

აქაური ებრაელი ქალები კარჩაკეტილობას არ იჩენენ, მამაკაცებს არ გაურბიან, მათთან ყოფნას არ მორცხვობენ და ხშირად მამაკაცებთან ერთად მაგიდაზე საუბრობენ.

ლოცვის დამთავრების შემდეგ, სოფლის რჩეულებთან ერთად რაბი ელიაჟმ თავის სახლში მიგვიპატიჟა. ამ დროს ოთახში შემოვიდა თბილისელ ვაჟზე გათხოვილი 14-15 წლის გოგო, რომელსაც პატარძალს უწოდებდნენ. ის ჩემცნ გამოეშურა, მოვიდა, ხელი ჩამომართვა და მოულოდნელად მაკოცა. იგი დანარჩენ მოწვეულ პირებსაც ამავე წესით მიესალმა, ასეთია აქაური ზნე-ჩვეულება.

მაისის 18-ს ბრეტის რაბი შალომსა და რაბი ელიაჟსთან ერთად სადილს შევექცეი: საუკეთესო სუფრა გააწყვეს, კარგი

¹⁾ შაბათ-შალომ—გმწმიდობის შაბათი.

დრო გავატარეთ, მაგრამ აქაურების ღვინის სმამ მე ძლიერ გამოაცა: ეტყობა, საქართველოს ებრაელები ღვინოს კარგად სვამენ. სალამოხანს რაბი იაყაობსა და რაბი ელიაჰუსთან ერთად ბოქაულთან გზემგზავრე. ბოქაულმა ბაღში მიგვიწვია და ჩაით გავგვიმასპინძლა, შემდეგ მასთან ერთად, გენახებისაკენ გავისეირნეთ და შებინდებისას სახლში დავბრუნდით.

19 მაისს დილით თავადი მაჩაბლის სანახავად სოფ. თამარ-შენში გავემგზავრეთ. მან დიდი ამბით მიგვიღო და ცალკე ოთახში მიგვიპატიჟა; ცოტახნის შემდეგ ჩემთან ორი ქალბატონი შემოვიდა. დავიწყეთ საუბარი...

საუბრით დამტკბარნი გამოვეშვიდობეთ მასპინძელს და თავადი დავით მარტინეს-ძე მაჩაბლის ოჯახში მივედი. დავით მაჩაბელმა თავაზიანად მიგვიღო და ამ სოფლის ებრაელთა თავგადასავლიდან ბევრი რამ გვიამბო; მაჩვენა მეთეთა სიგელ-გუჯრები, უშუალოდ მათ გვარეულობაზე გაცემული...

რაბი იაყაობის ორსართულიანი სახლი (სადაც მე ვბინადრობდი) აშენებული იყო ალბიზთა და კირით. პირველი სართული დუქნებს შეადგენდა, მეორე-კი—საცხოვრებელ ბინებს. ზედა სართული ორი ფართო ოთახისაგან შედგებოდა, ფანჯრები ოვალური ჰქონდა და მინებ-ჩასმული. ოთახების კედლებს ბუხრები ჰქონდა დატანებული, ოთახის მოწყობილობა ევროპული ყაიდისას მიაგავდა. ოთახის მოწყობილობას შეადგენდა ფართო და დაბალი მაგიდა, რომლის გარეშემო სკამები იყო მიდგმული, ეს მოწყობილობა ამავე დროს ღამის საწოლის დანიშნულებასაც ასრულებდა. კედლებში დატანებული იყო წაღობები თაროებით, რომლებზედაც ჭურჭელსა და ლოგინებს ინახავდნენ, ტანისამოსს-კი კიდობნებსა და სკივრებში ინახავდნენ.

ქალები სახლების წინ, მიწაზე ჯდებოდნენ. ჩემი გამოვლისთანავე ყველა ფეხზე დგებოდა. აქაური ებრაელი ქალი ყველა პატიოსანია, თავზე ქიშმირი ახურავთ და ბეჭებზე შალი აქვთ წამოსხმული, სახლში ისინი მარტო მამაკაცებისაგან გამოცალკევებით ცხოვრობენ, სალოცავშიაც გამოცალკევებული არიან. ზოგიერთ სალოცავში მათთვის აშენებულია აივნები, ხოლო იქ, სადაც ასეთები მოუწყობელია, ქალები გარეთ დგანან და ფანჯრიდან ან კარებიდან ისმენენ ლოცვას. სტუმრის მიღებაც ასეთივე წესით წარმოებს.

21 მაისს ჩემს სანახავად ჩამოვიდა სურამის რაბი ელიაშაყი. ამ დღეს ერთმა გამოჩენილმა პირმა ჩაიზე მიგვიწვია, თან რაბი დავითიც მახლდა. რამდენიმე ხნის შემდეგ რაბი ელიაშაყიც მოვიდა.

მე ძალიან მსიამოვნებდა ეს საზოგადოება. სუფრაზე მაჩვენეს მოშე მონტეფიორეს წერილი 1841 წელს მომხდარი რიტუალური პროცესის შესახებ. წერილის პირი გადავიღე.

სალამო ხანს ხახამ მოშემ მიმიწვია. მისი ქალები და საზოგადოდ აქაური ქალები ერთობ ლამაზები არიან, სრულებით არ ჰგვანან დალესტნის შოჩხუბარ ქალებს, რომლებიც ამ ჩუბში ნადირობივით ღმუიან.

მამაკაცების ნებადაურთველად, და ისიც თუ ძალიან არ ჰყვებოდა, აქაური ქალები არ ჯდებიან. როდესაც მამაკაცები სუფრას აკურთხებენ, ქალები ფეხზე დგანან და სასოებით უსმენენ კურთხევას. ამ ქვეყნის ქალი პირისახეს არ იღებავს, ქართველი და სომეხი ქალების მსგავსად. პირიქით, ზოგიერთი ქალი თავის ბუნებრივ სილამაზეს ხილბანდითაც კი მალავს. საჭიროა აღინიშნოს, რომ საქართველოს ებრაელები დალესტნის მოძმე ებრაელებისაგან ძალიან განსხვავდებიან. აქ ბევრგან საქმელს ხელით სჭამენ, ზოგან კი კოვზები და ჩანგლები აქვთ ხმარებაში. ასეთივე მდგომარეობაა მაგიდებისა და სკამების ხმარებაში; ერთგან მიამბეს, რომ საქმელს მაგიდაზე მხოლოდ შაბათსა და უქმე დღეებში შეეკცევინან, დანარჩენ დღეებში კი — გრძელ „სკამეიკებზე“ ან იატაკზე ალაგებენ მას.

ცხინვალელ ებრაელებს მოაქალი ბალი და ვენახი შეუძენიათ. აქაური მიწის ნაკვეთები სარწყავია და ნოყიერი. პურს აცხობენ შავს და სქელს, ზორცი, პარასკევი დღის გარდა, არ ეშოვებათ. სოფლის მოვაჭრეებს მოჰყავთ ფრინველები და ჰყდიან მთელი კვირის განმავლობაში. მე პირადად მხოლოდ ერთხელ ვპაემ საქონლის ხორცი და 2-ჯერ ფრინველისა, დანარჩენ დღეებში სულ რძეულით ვიკვებებოდი. ცხინვალში ყოფნის დროს მე დავესწარო ორ ქორწილს. დღისით ქორწინების აქტის წაკითხვამდე, ნეფის სახლში დიდი წვეულება იყო გამართული, შემდეგ მოვიდნენ მაყრები მრავალი ხალხის თანხლებით და ნეფე სალოცავამდე სიმღერით მიაცილეს. მალე პატარძალიც გამოჩნდა; ობოლი ქალი იყო, მას წინ მიუძღოდა თეთრ-წვერა მოხეცი, რომელსაც ხალხი სიმღერით მოსდევდა; სალოცავის კარებთან ნეფეს შეახვედრეს პატარძალი, შეიყვანეს სალოცავში, ერთად დააყენეს, მათ წინ ხახამი-რაბი დავიდ დადგა და ებრაულად დაილოცა, წაიკითხა ქორწინების აქტი და შემდეგ მეფე ალექსანდრე მეორე მოიხსენია. რამდენიმე ხანს ხუფა (საფარი) არ ჩანდა, შემდეგ მოიტანეს ტალეით,¹⁾ ნეფემ ტანზე დაიხურა სათანადო რიტუალის შესრულებით და, როდესაც რიტუალს ასრულებდა, პატარძალს თავზე გადაახურა. ამ დროს ნეფეს ღვინით

¹⁾ რელიგიური წამოსასხში

7. საქ. ებრ. ისტორ.-ეთნოგრ. მუხ. შრომები,

საესე თიხის ჭურჭელი ეკავა ხელში, "შიგ-კი პირობის ბეჭედი იღო. როდესაც ხახამა ლოცვა დაამთავრა, ნეფემ ამოიღო ჭურჭლიდან ბეჭედი, ჯაჰი კი მიწაზე დაახეთქა და დაამსხვრია; ხუფის შემდეგ, ნეფემ და დედოფალმა თეთრი ხელსახოცის ორ სხვადასხვა კუნჭულს მოჰკიდეს ხელი, ტრაპეზს გარშემო შემოუარეს, არონ ჰაკოდეშთან¹⁾ გაჩერდნენ და ფარდას ემთხვივნენ; ამის შემდეგ ნეფე-პატარძალი გამოიყვანეს სალოცავიდან და ებრაული სიმღერებით სახლამდე მიაცილეს. ღამით დიდძალმა ხალხმა მოიყარა თავი. ყველა მიწაზე დაჯდა — ჯგუფ-ჯგუფად. გაიმართა დიდი ქეიფი, შუალამე კარგად გადასული იყო, რომ ჯერ კიდევ გაისმოდა სიმღერისა და ცეკვა-თამაშის ხმა. მეორე დღეს ქეიფი განახლდა. სუფრასთან დედოფალი მოიყვანეს და ერთი საათით ნეფეს გვერდში დაუსვეს. ამ დროს ერთი ფანატისი ხახამი წამოხტა, იძრო ხანჯალი და ჰაერში შეატრიალა, თანაც ქადაგება დაიწყო. პირველად მე მეგონა, რომ ეს რაღაც ადგილობრივი ტრადიციაა მეთქი, რის გამოც რაბი იაყაკობს შეეკითხე, მაგრამ იგიც შეაფიქრიათ ამ სულელი ხახმის საქციელმა და მიპასუხა, რომ ასეთი ჩვეულება ჩვენში არ არსებობსო. დარბაზში მრავალი ქართველი და სომეხი ქალი იყო. მე გავბრაზდი, გამოვაძახებინე ის სულელი ხახამი და ებრაულად ვუთხარი, რომ ასეთი საქციელი არ შეგშვენის მეთქი; რაბი იაყაკობმაც თავისი მხრით ოფი ცალკე დატუქსა ქართულად და როგორც იქნა დავაშოშმინეთ.

შემდეგ დაუკრეს დაირაზე და დედოფალი აცეკვეს, მას სხვა ქალები და ქალიშვილებიც მიჰყვნენ. მათი ტანსაცმელი ქართველი ქალის ტანსაცმელს ჰგავს და არა თატრის ქალისას.

როდესაც მიცვალებულის ოჯახში შეიკრიბება ხალხი, ქირის-უფალს ყველა ვერცხლის საჩუქარს სთავაზობს. რაბი იაყაკობის სახლში მე წავაწყდი წარწერას ეკრცხლზე, რომელიც მას აჩუქეს დედის გარდაცვალების დღეს. ვერცხლზე შემდეგი თარიღი იყო: „1839 წ. 20 აპრილი“.

1869 წლის 8 ივნისს რაბი იაყაკობის, ხახმების ისხაყის აბრამ კრიხელის და ორი სხვა კაცის თანხლებით გავემგზავტე ბრეთში. ცხინვალიდან ორღობემდე მთელმა ჯამაათმა გამაცილა. მშვენიერი გზა იყო, ჰაერიც საამური. აქაური ბუნება არ იპყრობს თვალს. ორსაათნახევრის შემდეგ, როდესაც უკვე კარგად შეღამდა, ბრეთიდან 2 ვერსის მანძილზე ჩვენ შეგვეგება რაბი შალომი, რომელიც ცხენით წამოსულიყო. სოფლის ქუჩები და სახლების ბანები გავსებული იყო ხალხით; ყველა ჩემს მოსვლას მოელოდა. ჩვენ მიგვიყვარ

1) არონ ჰაკოდეშ — წმინდათა კარადა.

ნეს სილამაზით განთქმულს ერთს მშვენიერ სახლში, ხოლო დანარჩენი სახლები მიწური იყო და გამოქვაბულებს ჰგავდა. სახლების მეტ ნაწილს იატაკები არა აქვს, ხოლო ბანიან ჰერში ფანჯარაა გახვრეტალი, სოფელი ისეთ შთაბეჭდილებას ტოვებს, რომ მას თუ შორიდან ან მალლობიდან გადმოხედავთ, სასაფლაო გეგონებათ.

სოფლის ხალხი შეჩვეულია აქაურ კოლოს, უცხოელისათვის კი კოლო საშინელებაა. იგი გველივით იკბინება და მთელ ღამეს მოსვენება არა გაქვს მისგან.

ღამით სალოცავში წავედით. აქაური სალოცავი გაცილებით უკეთესია, ვიდრე ცხინვალისა. შენობა შალაღია და რამდენიმე სვეტი ჰერამდეა აღმართული.

აქაც გარშემო მერხები, „სკამიკები“ შემოვლებული. ბრეთის ებრაელებს 2 რაბი ჰყავთ: ერთი დანიელ ისხაკის-ძე, მეორე შალომ მოშეს-ძე. პირველი 60 წლის მოხუცია, თავმდაბალი, უბრალო და განსწავლული ადამიანი; მართალია მეორეც გულკეთილია, მაგრამ თაღლითი და ეშმაკი.

სალოცავიდან დაბრუნების შემდეგ წვეულება გამართეს, კარგად შეენაყრდით და რაბი დანიელმა იერუსალიმის სიმღერებით გავგართო. შუა ქეიფში რომ ვიყავით, პატარა კურიოზი მოხდა: ცხინვალიდან ჩვენი წამოსვლის დროს ელიაუ იქ არ ყოფილიყო და როდესაც გავეგო ჩვენი წამოსვლა, ცხენით დაგვდევენბოდა და ქეიფზე მოგვისწრო. ნაშუაღამევს მივწეკი, მაგრამ კოლოებში არ მომასვენეს. აქაური ებრაელები გადმოსახლებულან ახალციხიდან, ახალდაბიდან და ვანიდან, როდესაც ხანებს ძავარა და შუშა აუწიოკებიათ.

ბრეთი და ქარელი

თავი 12, გვ. 264, 266. ნაწ. II

ბრეთში ებრაელები დასახლებულან 120 წლის წინათ, ე. ი. 1749 წელს. პირველად 6 ოჯახი ჩამოსულა: აბრამ დეგარაშვილი, აბრამ ტორიკაშვილი, ისხაკ პაპისიმედაშვილი, მოშე ბინიაშვილი, ელიაუ ლევიაშვილი და შალომ ჯანაშვილი. მათ შორის ოთხი საბატონო ყმა, ორი კი — სახასო-საბატონო ყმები ყოფილან, სამი ოჯახი ავალოვებს ეკუთვნოდა, ერთი კი — მაჩაბელს. ბრეთის ებრაელთა გადმოცემით ზემოდასახელებული ექვსი ოჯახიდან ოთხი, სოფ.

თამარა შენიდან გადმოსახლებულა. საბატონო ყმები დიდ შევიწროვებას განიცდიდნენ განუსაზღვრელი გადასახადით, რომელიც მათზე იყო გაწერილი. ის უმთავრესად ფულით გამოიხატებოდა, მაგრამ გარდა ამისა, მათ ართმევდნენ: ცხენს (ჟლას), სანთელს, ხორბლეულს, ღვინოს და კერძა-კი. თუ ყველა ეს გადასახადი ნებით ან დროულად არ ჩაბარდებოდა ბატონს, ის თავისი ამალით შეესეოდა მთელ ოჯახს და ააწიოკებდა მას. ერთი სიტყვით მათი სხეულის გარდა, ყველაფერი ბატონს მიჰქონდა. ამ 33 წლის წინათ გაბრიელ დავითის-ძე დავაროვს ამავე გვარის სამ ოჯახთან ერთად მებატონისაგან თავი 600 თუმნად დაუხსნია, მაგრამ ყოფილი მებატონე ცხენის, ხორბლეულისა და სხვა ქონების ტაციობას განთავისუფლების შემდეგაც განაგრძობდა. გაქირვებაში ჩავარდნილ ყმა-ებრაელებს მომრიგებელ მონამართლესთან საჩივარი შეუტანიათ, რომ ამით მცირე შეღავათი მაინც მოეპოვებინათ.

აბრამ ბენიამინის-ძე ტოროკაშვილის გადმოცემით ბატონყმობის დამზობამდე მებატონე ქაიხოსროსაგან მათ წლიურად 100 მანეთის ფულადი გადასახადი და ყოველდღე ცხენის მიცემა ჰქონდათ გადაწყვეტილი. ბატონი ამით არ კმაყოფილდებოდა და ოჯახს, ვაყის ან ქალის დაქორწინების დროს, 15—20 თუმნამდე უნდა მიეცა, ხოლო თუ ყმა გადასახადზე უარს ეტყოდა, „ეკეჟუციას“ ჩაუყენებდა, ჩაუსახლებდა ოჯახში 15-ოდე კაცს, რომლებიც ჰამდნენ, სვაჰდნენ, ყოველგვარ შევიწროვებას აყენებდნენ ოჯახს, და მხოლოდ მაშინ გაათავისუფლებდნენ მას, როდესაც გადამხდელი მასზე შეწერილ გადასახადს სრულად დაფარავდა.

თავადები თავიანთი ცოლების სამკაულებისა და საოჯახო ნივთების შესაძენად, ებრაელებს აგზავნიდნენ თბილისსა და გორში, ფულის მიცემას კი დაბრუნების შემდეგ შეპირდებოდნენ. საქმე ამით არ თავდებოდა. საცოდავი ყმა თავის გროშებით საქონელს შეუძენდა, ღაკვეთისამებრ მოუტანდა, ხოლო, როდესაც ფულს მოსთხოვდა, ბატონი წყრომით შეჰკივლებდა: „როგორ მიბედავ ფულის თხოვნას, დავიწყდა, რომ ჩემი ყმა ხარ და რომ მთელი შენი ქონება მე მეკუთვინისა!“. ამის შემდეგ შესაძლოა გაეროზება და დაეტუსალებინა კიდევ ის.

ყმა-ებრაელს ოჯახიდან ქალიშვილის ან ქვრივის გათხოვება ან თხოვა არ შეეძლო თუ საამისოდ ბატონის ნებართვა არ ექნებოდა, ხოლო ასეთს იმ შემთხვევაში მიიღებდა, თუ ბატონს საკმაო თანხას შესთავაზებდა.

ქართველი მეფეების დროს ასეთი წესი არსებულა: ბატონთან შემოხიზნული, თუნდაც იგი თავისუფალი ყოფილიყო, თუ ბატონის მამულზე დასახლდებოდა, ბატონის სასარგებლოდ სხვა-სხვა გადასახადს იხდიდა, ხიზანის სიკვდილის შემდეგ შვილები ბატონის ყმებად რჩებოდნენ. ებრაელების ასეთი შეხიზვნა ხშირი ყოფილა იმის გამო, რომ ომისა და თავდასხმის დროს ისინი ბატონისაგან მოელოდნენ მფარველობას. ბრეთის რაბი შალომმა მიაგმო, რომ მათი ოჯახის წევრები მაჩაბლის ყმებად იყვნენ და რომ სიმონ მაჩაბელი წლიურად, 100 მანეთი ფულადი გადასახადის გარდა, ძალით ართმევდა მათ: ხორბლეულს, ღვინოს, საქონელს და დამატებით კიდევ 100 მანეთს. მაჩაბელმა, ლერი და გვარკი მებატონეები ყოფილან და მათ წინააღმდეგ ბრძოლა შეუძლებელი იყო. 30 წლის წინათ რაბი შალომს თავისი თავი 2000 მანეთად გამოუსყიდია.

სურამში მომხდარი რიტუალური პროცესის ¹⁾ მწვავე სუსხი ბრეთის ებრაელებაც იგემეს. იმ დროს ბრეთელი მოშე პაპისმედოვი სურამში ყოფილა, მისი იქ ყოფნის გამო რიტუალური პროცესის ერთ-ერთ აქტიურთაგანს, ვინმე თ-დ... ეკვი ამ საბრალო აღამაზნე მიუტანია.

თავადს ბრეთის ებრაელთა დარბევა განუზრახავს. ამ მიზნით ბრეთში მას 10 შეიარაღებული კაცი წაუყვანია. გულგახეთქილი ებრაელები ოჯახებში დამალულან, რაბი დანიელი და რაბი შალომი კი სალოცავში ჩაკეტილან. თავადი სალოცავთან მიჰქრია, მაგრამ კარების გატეხვა ვერ მოუხერხებია. ამ დროს თამარაშნელი შემეღელა, ავადმყავი, 55 წლის მოხუცი ქუჩაში დაუქერიათ, თავადი თავისი ამალით ხმლებით თავს დასდგომია და უყვირიათ: „თუ არ იტყვი, ვინ მოკლა ქრისტიანის შავში, ეხლავე თავს მოგკვეთათო“. მოხუცს ტირილი დაუწყია და სულის ჩუქება უთხოვია. ხანგრძლივი ცემის შემდეგ, სულთმბრძოლავი მოსუცი ბანზე აუთრევიათ და იქ დაუდიათ; წამოსვლის შემდეგ გააფთრებულ მხედრებს თვალი მოუკრავთ, რომ ურმის ქვეშ დანიელა დავაროვი ყოფილა, მისცვივნიან, გამოუთრევიათ, თავადს ხმალი დაუდვია მისთვის კისერზე და წინადადება მიუცია: „თუ არ იტყვი ვინ მოკლა ქრისტიანის ბავში, ეხლავე თავს მოგკრიო“. თავზარდაცემული დანიელა დაუქერიათ და სასამართლოში წაუყვანიათ, ცრუ მოწმედ იქ ერთი ბრეთელი ქართველი ქალიც მოუყვა-

¹⁾ სურამში რიტუალური პროცესი მოხდა 1855 წელს, გორონცოვის ფშელთ შეამდგომლობით სენატის წინაშე, სენატმა 20-მდე ოჯახი შარეულ აღამაღელთში გადასახლა.

ნიათ, თითქმის მან თავისი ყურით გაიგონა, რომ დანიელა ურიამ სთქვა: „ქრისტიანი ბავშვი სურამელმა ურიებმა მოკლესო“, მაგრამ ქართველი ქალი კეთილსინდისიერი აღმოჩენილა, გასამართლების დროს მას ჩვენება შეუცვლია და სიმართლე უთქვამს: „დანიელას კლავდნენ და რომ სიკვდილიდან თავი დაეხსნა, იძულებული შეიქმნა ტყუილი ეთქვა“-ო.

ამ კეთილი ქართველი ქალის ჩვენების შემდეგ სასამართლოს პროცესი უშედეგოდ დამთავრებულა და მრავალი უდანაშაულო ადამიანი განსაცდელს გადაჩენილა.....

თამარაშენის, ცხინვალისა და ქარაღის საზოგადოება

საზოგადოების გადმოცემით, ისინი ამ სამი წლის წინათ გადმო-სახლებულან სოფ. თამარაშენიდან, ცხინვალში სამი წელიწადია, რაც ისინი ბატონყმობიდან გათავისუფლებულან. აქაურ მოხუცებს შორის გავრცელებულია, რომ მთელი საქართველოს ებრაელობა მცხეთიდან არის გადასახლებული და ამ სოფელშიც სამასი წლის წინათ მოსულან მცხეთიდან.

მათი გადმოცემით, თამარაშენის ებრაელები სამასი წლის განმავლობაში თავად მაჩაბლის ყმები ყოფილან. თავადები სხვადასხვა სახის ხარჯს ართმევდნენ მათ, სახელდობრ: საკმელს, ტანსაცმელს, ფულს, ულაყს და სახედარს, ერთი სიტყვით, ართმევდნენ ყველაფერს, რასაც მოსურვებდნენ, ან რაც ჭკუაში დაუჯდებოდათ. მათი ხელისშემშლელი არაფერს იყო. თუ გაჯავრდებოდნენ ან რომელიმე ყმას თვალში ამოიღებდნენ, სცემდნენ ან სხვადასხვა სახის სასჯელით დასჯიდნენ. შაბათ ღამეობით შევიდოდნენ მათ საზღებში, სანთელს ჩაუქრობდნენ და ბნელში სტოვებდნენ. ყველა ამის გამო, მათ შაბათი და უქმე დღეები არ გააჩნდათ. თავადს რომ ფული დასჭირებოდა, ყმას თავისი სახლკარით და ცოლშვილით სხვა ბატონზე ჰყიდა, ასე იყიდებოდნენ ყმებად და მონებად, და-ვიანთი ბატონების და თავადების სურვილისამებრ...

თამარაშენის ებრაელთა საქმიანობას შეადგენდა: მატყლის რთვა და ქსოვა, ნაწილი კი ვაჭრობას მისდევდა. ვაჭრობდნენ სხვადასხვა წაშლებით და თბილისიდან მოტანილ მზა ტანსაცმელით.

თამარაშენში სახლობდა ებრაელთა 25 კომლი, რომელიც ხუთი გვარისაგან შესდგებოდა. ეს გვარებია: 1. იოსებაშვილი, 2. დედი-შვილი, 3. დავითაშვილი, 4. ელიაშვილი, 5. ნანიკაშვილი. ეს გვარები ცნობილია 200 წლის განმავლობაში.

ქოჭენები და ლეკები მათში არ მოიპოვებიან. როგორც ვადმო-მცეს, ასეთები მათ არც წინად ჰყოლიათ.

ბატონყმობიდან განთავისუფლების შემდეგ, ისინი თამარაშენიდან ცხინვალში გადმოსახლებულან. თამარაშენის ებრაელთა სასაფლაოზე არის ერთი უძველესი საფლავი, სადაც დაკრძალულია იერუსალიმიდან მოსული დიდად პატივცემული რაბი, რომლის სახელი აღარ ახსოვთ.

დღემდე შემორჩენილია ჩვეულება — თუ ვინმე ლოვინად ჩავარდება, ან ციებ-ცხელებით გახდება ავად, ან გვალვიანი წელიწადი დადგება, ასეთ შემთხვევებში ამ სასაფლაოზე მიდიან და ლოცულობენ. სათანადო ლოცვის შემდეგ ავადმყოფები „ჯანსაღდებიანო და წვიმაც მოდისო“.

ეს სასაფლაო თავადს გადაუთხრია, მიცვალებულების ძვლები გადაუყრია და საწინახელი აუგია.

მნ წლის მოხუცი (ელიაუ დანიელის-ძე) ახალგაზრდობიდან თავადის შინამსახური ყოფილა, მას ევალებოდა ყოველგვარი საშინაო საქმეებს შესრულება და ბატონის ცხენის გაძლოა. იმ შემთხვევაში თუ რაიმე მიზეზის გამო ბატონს ცხენი არ ჰყავდა, ელიაუ ცხენის მაგიერ მხრებზე ისვამდა ბატონს და მიიყვანდა დანიშნულ ადგილას.

ერთხელ ერთ ებრაელს თავის გამოსასყიდად, თავადისათვის 400 მანეთი მიუტანია, თავადს ფული წაურთმევია, და მაშინვე ფულის მიღებაზე უარი განუცხადებია, ებრაელს ყვირილ-წივილი აუტყნია, თავადს უბრძანებია ხელფეხი შეეკრათ მისთვის და ხარივით დაკვლას უბრძანებდა, რომ არ ჩარეოდა ვილაც უცნობი ქართველი მეტად კეთილშობილი აღამიანია. საცოდავი ყმა ფულს აღარ გადევნებია და უხაროდა, რომ ცოცხალი გადარჩა.

ქალებიც ბატონის სრულ განკარგულებაში ყოფილან და ბატონის სურვილი დაუყოვნებლივ უნდა შესრულებულიყო.

ერთხელ სასაფლაოზე, წაშლობისა და ჯადოქრობის მიზნით, ნეშთი გაეხსნათ და მიცვალებულის ძვლები ამოეღოთ.

ცხინვალში ხახამ გაბრაელ აბრამის-ძე წიწუაშვილმა და მისმა შვილმა არონმა შეშვევი ამბავი გადმომცეს: ქარელიდან ხუთი ვერსის დაშორებით მდებარეობს სოფელი ძორეთი (ამჟამად იქ ტყეა). წინათ ამ სოფელში ებრაელები სახლებულან (ჩემას ახრიათ ისინი რამდენიმე ხნის წინ მცხეთიდან გადმოსახლებულები უნდა ყოფილიყვნენ). სპარსელთა ერთ-ერთი თავდასხმის დროს, ამ სოფლის მცხოვრებნი ზოგი დაეხოცათ, ზოგი ტყვედ წაეყვანათ, მათი ქონება კი სულ გაეტაცნათ.

რამდენიმე ხნის შემდეგ, როდესაც გაეგოთ, მტერმა სოფელი მიატოვაო, რამდენიმე ცხინვალელი ებრაელი წასულა, მთელი სოფელი

დარბეული და აოზრებული ენახათ და მცხოვრებთაგან გადარჩენილი სამი. ბავშვი თან წამოყვანათ.

სამივე ბავშვი გაზრდილა, ცოლები შეურთავთ და თავიანთი მამაპაპის ძველ საცხოვრებელ ადგილას (ძორეთში) — დასახლებულან. ერთი მათგანი წიწვიან ტყის მახლობლად დასახლებულა; აქედან მის შთამომავლობას წიწვიანი ტყის სახელი მიუღია და გვარიც წიწვა-შვილად გადაუკეთებიათ. მეორე, მაღალი, ფართო-მხარბევიანი, მოწითურო და სრული ყოფილა. ამ კაცის მოყვანლობის მიხედვით მის შთამომავლობას ჯინჯიხაშვილები დარქმევიათ. მესამის შთამომავლობა სოფლის სახელის მიხედვით ძორელაშვილები გამხდარან. შემდეგ, ყაჩაღობის შიშინაობის გამო, წამოსულან ძორეთიდან და ქარელში დასახლებულან.

ქარელის მთელი მოსახლეობა ამ სამი გვარის ნაშენი ყოფილა, შემდეგში რაპდენივე კომლი სხვა ადგილებიდანაც შემატეხიათ. ქარელში ამჟამად წიწვაშვილები 20 კომლამდე არიან. ასევე რამდენიმე კომლია ძორელაშვილებისა და ჯინჯიხაშვილებისა.

მათი საქმიანობა მატყლის რთვა და ქსრვა ყოფილა. დროთა ვითარებაში ორას ოთხმოცდა ათი წლის წინათ ციციანოვების ყმები გამხდარან და ვინაიდან ბატონების მამულებს ხმარობდნენ — წლიურად პატარა გადასახადს იხდიდნენ. სახელდობრ: ცხრა გარვანქა ქონის სანთელს, სხვადასხვა საქმელს, შინაურ ფრინველებს, ქრისტიანობის უქმე ღლეებში გამხმარ თევზს უგზავნიდნენ, დროებით უთმობდნენ ცხენს და სხვ. ამ თავადებისა და მოხუცი ებრაელების გარდაცვალების შემდეგ თავადის შვილებს ებრაელები დაუქვრიათ და განუცხადებიათ, ამიერიდან თქვენ მემკვიდრეობით ჩვენი ყმები ხართ და უნდა დაგვემორჩილოთ. ამის შემდეგ მათი მდგომარეობა საგრძნობლად გაუარესებულა და დიდ ტანჯვა-ვაებაში ჩაეარდნენ.

ძმების ან ამხანაგების გაყრის შემთხვევაში მოძრავ-უძრავი ქონების გარკვეულ ნაწილს ბატონი ითვისებდა.

ერთი თავადი სოფელ ხოდურეთში სახლებულა (ხოდურეთი ქარელიდან 3 ვერსით არის დაშორებული). მას თავისი ყმები ქარელიდან ხოდურეთში გადაუსახლებია; როდესაც ყმები სახლების აგებას შედგომიან, ბატონს თავისთვისაც დაუვალვია სახლის აშენება. ასე დიდ შევიწროებას განიცდიდნენ, რომ რაც სახლში ებადათ ყველაფერზე ხელი მიუწვდებოდა ბატონს, და თუ ფულს შეგავლდებოდა, მაშინვე წაართმევდნენ.

ყმა ებრაელი ვალდებული იყო ბატონისათვის ემუშავა: ბაღში, ვენახში, მიწდორში, აგრეთვე ხენასა და მკაზე.

ზახამ გაბრიელ წიწუაშვილის გვარის სამი კომლი ზაქარია ციციანოვის და მისი ძმების, სარდიონ და მიხაილის ხელში ჩაგარდნილა. სამივე ძმა მკაცრი და დაუნდობელი ყოფილა; მანამ ყმებს ფული ჰქონდათ და ბატონს აკმაყოფილებდნენ, შედარებით დიდ შევიწროებას არ განიცდიდნენ, ხოლო როგორც კი ფული შემოჰკლებიათ და გაღარიბებულან, მძიმე პირობებში ჩაგარდნილან. ყოველგვარ მძიმე სამუშაოზე იყენებდნენ, სცემდნენ, ხელ-ფეხში ბორჯილს უყრიდნენ და ხშირად ციხეში ჰყრიდნენ.

ეს გაბრიელ აბრამის-ძე წიწუაშვილი ცოლშვალთ თავად ზაქარიას ოცდაათ თუმნად მიუყიდნია ანტონ ფალავანდოვისათვის. გაბრიელ წიწუაშვილი 2 წლის განმავლობაში ემსახურა ახალ ბატონს სოფელ კერონისში. როდესაც ანტონი დარწმუნებულა, რომ მისი ყმა წიწუაშვილი ძალზე ღატაკია, ცოტადენი ფული უსესხებია და ამით ხელი გაღმართნია, რომ ოდნავ სული მოეთქვა და მასაც შემოსავალი ჰქონოდა. ანტონ ფალავანდოვი შედარებით გულკეთილი ბატონი ყოფილა, ხარკს ცოტას ახდევინებდა და ძალიან არ ავიწროვებდა ყმას, ალბად იმიტომ, რომ დავიწყებოდათ ის აუტანელი ტანჯვა, რაც მან და მისმა ოჯახმა გადაიტანა მკაცრი ბატონის ზაქარია ციციანოვის ხელში.

ორი წლის შემდეგ ეს ბატონი გარდაცვლილა. სიკვდილის შემდეგ, მის ქვრივ მეუღლეს ნება მიეცა გაბრიელ წიწუაშვილისათვის, რომ ღრობით თამარაშენში წასულიყო, ყმობიდან კი არ გაეთავისუფლებინა. გაბრიელს თამარაშენში ერთი წელიწადი უცხოვრია.

ანტონ ფალავანდოვის გარდაცვალების შემდეგ ზაქარიას შარი მოუღვია ანტონის ქვრივისათვის, რომ ანტონს ვითომდა არ მიუცია მის მიერ გაყიდული ყმის ოჯახის და სახლის საფასური, გარდა ქირისა, რაც მას ემსახურა მისი ყმა ორი წლის განმავლობაში. ეს საქმე სასამართლოშიაც გაუსაჩივრებია და მოუხონენია თავისი ყმის დაბრუნება. სასამართლოში საქმე მოუგია და გაბრიელი თამარაშენიდან ოჯახით აუყრია და ხოდურეთში გადაუყვანია.

თავადმა პირველ მდგომარეობასთან შედარებით გაათქვამებით გააუარესა გაბრიელის მდგომარეობა.

ერთხელ, გაბრიელს უთხოვია ბატონისთვის, ნება დაერთო ცხინვალში დასახლებულიყო იმ მიზნით, რომ იქ ბავშვებისათვის ზორა¹⁾ ესწავლებინა და საშუალებაც ჰქონოდა ბატონისთვის ხარჯი ეძლია, ვინაიდან ძალიან ღატაკი ყოფილა და არავითარი საშუალება არ ჰქონია აღვილზე ოჯახიც ერჩინა და ბატონიც დაეკმაყოფილებინა. ბატონი დიდხანს ნებას არ აძლევდა, შემდეგ დათანხმებულიყო

1) ზორა—დაბადება

იმ პირობით, რომ ყოველწლიურად ექვს თუშმანს გადაუხდიდა ყმა. ასეთი პირობით გაბრიელი ოჯახით გადასულა ცხინვალში. მაგრამ ბატონისთვის ფულის შეგროვება ვერ მოუხერხებია და დაწესებულ ვადაზე რომ ფული ჩაებარებინა, იძულებული გამხდარა მოწყალები-სათვის ზიემართნა და ამგვარად შეგროვილი გროშები ბატონისათვის მიერთმია.

ასე მიდიოდა დღეები და წლები, ყმები შიშით ფრთოდნენ და აუტანელ მწუხარებას განიცდიდნენ, ვიდრე . . . მეფე ალექსანდრე მეორე გასცემდა ყმების განთავისუფლების ბრძანებას, და ეს ბრძანება ამ მხარეშიაც გავრცელდებოდა.

გაიგეს რა ყმებმა ეს ფრიად სასიამოვნო ამბავი, თავისუფლად ამოისუნთქეს; მათ სახლებში დღესასწაული იყო, მებატონეები კი სიბნელის უჩინარს და მწუხრს მოეცვა.

მეფის ბრძანებით, ყმები ორი წლის განმავლობაში კიდევ უნდოდა რჩენილიყვნენ ბატონების უღელ ქვეშ და ეხადათ მათთვის გადასახადი. მაგრამ ბატონებს აღარ ჰქონდათ იმდენი ძალაუფლება, რომ კვლავინდებურად ეპარპაშათ, ვინაიდან ამავე ბრძანებით ყველა სოფელში მეთაურად უნდა ყოფილიყო ამორჩეული, რომელსაც ევალქ ბოდა გადასახადის შეკრება და თავადის უზრუნველყოფა.

თამარაშენის საზოგადოებას თავის წარმომადგენლად აერჩია რაბი¹⁾ ელიაჲ; მისთვის მიკუთვნებულ უბანში სამი ქართველი ყმა გლეხის ოჯახიც შესულა. ყმებს ბატონის ნება დაურთველად ორი წლის განმავლობაში არ შეეძლოთ სოფლიდან გასვლა.

ამორჩეული პირი, რაბი ელიაჲ, შეძლებული კაცი ყოფილა, რამდენიმე ბალი და ვენახი ჰქონია თამარაშენში, გარდა ამისა ქვევანი და გამჭრიახიც ყოფილა. ორი წელიწადი რომ ბატონის უღელ ქვეშ აღარ დარჩენილიყო შემდეგი ხერხისათვის მიუმარა თავს.

ელიაჲ თავადთან მისულა და თამარაშენიდან ცხინვალში წასვლის ნებართვა უთხოვია (ცხინვალში თამარაშენიდან სამი ვერსით არის დაშორებული), „რადგან იქ ჩემთვის ხელსაყრელი სავაჭრო ადგილია, ვივაჭრებ და შემდეგ ისევ დავბრუნდებიო. თავადი იძულებული იყო წასვლაზე ნება დაერთო, ვინაიდან გადასახადის ამკრეფი ის იყო, და მისი ხელიდან უნდა მიეღო გადასახადის მთელი თანხა. ელიაჲს პატარა ხანს ცხინვალში ევაჭრნა, შემდეგ თბილისსა და ქუთაისში წასულიყო და თავადებისთვის აღარ უზრუნვია, სახლში

¹⁾ ქართველ ებრაელებში რაბისა და ხაზმის ტიტულით, ოჯახალურად ამ თანამდებობის მქონე პირთა გარდა, საზოგადოებაში წარჩინებულ პირებსაც მიმართავდნენ, შეტწილად მოხუცებას, მღაღრებას და ლოცვების მცოდნეთ. ჩორნიც ამ ტიტულებს ხშირად ამავე შინაარსით ხმარობს.

დაბრუნების შემდეგ მისთვის მიუშართავთ თავადებს: „შენ ვალდებული ხარ გადასახადი აკრიფო, და შენ კი ამ ვალდებულებას არ ასრულებო“.

ელიაუს ეპასუხნა: „ჩემო ბატონო!

ვის რა გადავხადებინო, რა გააჩნიათ ღარიბ-ღატაკ ყმებს. თუ რამე ებადათ, თქვენ უკვე წაართვით, ეხლა ხელთ კაპიკიც არ მოგპოვებათო. დღეს რაღას წაართმევ, გარდა ცარიელი სულისაო“.

თავადებს თუმცა ასეთი პასუხი არ ესიამოვნათ, მაგრამ იძულებული იყვნენ მოეთმინათ. ასე განვლო რამდენიმე თვე. თვით ებრაელები ჯერ ისევ არავითარ გადასახადს არ უხდიდნენ ბატონს. ბატონებმა ერთხელ კიდევ სცადეს კაცის მიგზავნა არჩეულ პირთან, ელიაუმ იგივე პასუხი გასცა რაც წინაა. ამასთანავე, მას განუცხადებია, თუ საქმე სასამართლომდე მივდეთ, იქაც დაუმტკიცებენ, რომ ყველა ღარიბ-ღატაკი ღარიბი და არავითარი შესაძლებლობა არ გააჩნიათო. თავადები ხედავდნენ, რომ მიძალეა უშედეგო იქნებოდა და სასამართლოში გასაჩივრებდითაც დადებითი შედეგს ვერ მიაღწევდნენ. ამიტომ არჩიეს ასეთი სახის ზომების მიღებისაგან თავი შეეკავებინათ (ელიაუს საზოგადოებასთან თათბირი ჩაუტარებია და დისტური მიუღია მათგან, რომ შემდეგი ხასიათის მოლაპარაკება ეწარმოებინათ თავადებთან). ელიაუს წინადადება მიუცია თავადებისთვის, თუ გსურთ ჩემი და ჩემი მოკეთებების სახელით ცოტაოდენ ფულს მოგართმევთ, დანარჩენებზე კი არაფერი შემიძლიათ, ვინაიდან ერთი სადილის პურის ფულიც არ მოგპოვებათო. თავადებს თავის მხრივ წინადადება მიუციათ, რომ თვითეულ კომლ ყმაზე ორი წლის გადასახადი 40 მანეთი გაეღოთ, ე. ი. 25 კომლზე ორი ათასი მანეთი, რის შემდეგ ნებას დართავდნენ დაწესებულ ვალზე ადრეც და სადაც, სურდათ იქ წასულიყვნენ.

თავადების ასეთი წინადადების გამო ელიაუს საზოგადოებასთან ხელშეკრულ ჩაუტარებია თათბირი, რაზედაც ჯამათს პირობა მიუცია, რომ თვითეული ოჯახი დაუბრუნებდა მას ამ ორმოც მანეთს. ამგვარად მომხდარა შეთანხმება. ელიაუ აშ ფულს თავადებს არ გადაუხდიდა მანამ, ვიდრე ყველა თავადისაგან არ მიიღებდა სათანადო საბუთებს იმის შესახებ, რომ ამიერიდან მათ (თავადებს) არავითარი უფლება არ ექნებოდათ კვლავ მოუთხოვთ ყმებისაგან რაიმე გადასახადი, რომ როგორც ბატონებს, ისე მათ შთამომავალთ (შვილებს, შვილიშვილებს) არავითარი პრეტენზიები არ ექნებოდათ ყმა ებრაელებიდან რაიმე დავალიანების მოთხოვნაზე და რომ მათ (ყმებს) სრული უფლება ექნებოდათ ადრე გადასახლებულიყვნენ, სადაც კი

შოისურებდნენ. როდესაც ამორჩეულ პირს მიუღია ყველა ზემო-
ხსენებული საბუთები, მაშინ მორიგებული თანხა — ორი ათასი მანეთის
რაოდენობით ჩაუბარებია თავადებისათვის. განთავისუფლებულ ყმებს
დაუყოვნებლივ დაექირავებია ურმები, თავიანთი სახლები და სა-
ლოცავი დაენგრიათ, ხე-ტყე, ქვა და ალიზი ცხინვალში წამოეღოთ,
რომ მათ ბატონს ერთი ქვაც არ დარჩენოდა.

თავადს რომ-გაეგო სალოცავის დანგრევა, ძალიან განრისხე-
ბულა, ვინაიდან ამ სალოცავის გამოყენება უნდოდა ცხენების საჯი-
ნიბოდ; მაგრამ რა გაეწყობოდა, მას ხელთ აღარ ჰქონდა ძველებური
ძალა-უფლება.

დიდმა, შემბრალე, ზეციურმა მეფემ კისრიდან მოხსნა ყმებს
მძიმე და საშინელი უღელი.

თავადი ესტატე ფალავანდოვი სოფელ ცერონისში მცხოვრებ
მის ყმას აბრამ ელიშაყის ძეს თეიურად 15 მანეთს ახდევინებდა.
შემდეგ ესტატე ყმებს გაჰყროდა და თბილისში ცხოვრობდა. მიუხე-
დავად იმისა, რომ აბრამი ესტატეს ყმა იყო, ბატონის განაყარი
ძმები მაინც შარს სდებდნენ მას, სტაცებდნენ ცხენს და ოჯახს
უწიოკებდნენ. ესტატეს სიკვდილის შემდეგ მისი ქვრივი მეტ ღუბ-
ქირში აყენებდა ყმებს, ამასაც არ აკმარებდნენ და მისი ქმრის
ძმები კვლავინდებურად კიდევ ღამით ეჭრებოდნენ სახლში და თუ
კი ებადათ ღამე, ყველაფერს ართმევდნენ.

აუტანელი შევიწროების გამო ცერონისიდან გაქცეულან და
ცხინვალში დასახლებულან, ქვრივისთვის კი ქრამში მიუციათ და
ცხინვალში დასახლებოს შესახებ წერილობითი ნებართვა გამოუერთმე-
ვიათ, მაგრამ არ გასულა დიდი ხანი, თავადებს იქაც მიეგნოთ,
მათ შიერ ფარულად მიგზავნილი პირები სისტემატურად თავს ესხმო-
დნენ და იტაცებდნენ ყველაფერს.

სურამი და ახალციხე

თავი 31, გვ. 149—163

პარასკევს ელულას¹⁾ 27-ს სურამში მივედით, გამცილებელი
ელაუ და სხვები იმავე დღეს საჩხერეში დაბრუნდნენ. აქაურმა
ჯამათმაც დიდი პატივისცემით მიმიღო. როშაშანას²⁾ სურამ-
ში დავრჩი.

¹⁾ ელული — აგვისტოს თვე.

²⁾ როშაშანა, — ახალი წელი.

შაბათ დღეს სალოცავში დიდი ჩხუბი იყო იმის გამო, რომ ხახამ რაბი მოშეს დაკვლის წესები დაერღვია. აქაური ხალხი ბრიყვი და ჯიუტია. რომაშანის შემდეგ ახალციხისაკენ გავემგზავრე. სოფელ აწყურთან გზაში რამდენიმე მოხუცი და ჯამათის მეთაური მოხუცი რაბით დამხვდნენ ახალციხის გზაზე გასაცილებლად. ცხენების გამოცვლამდე ყავა დავლიეთ. აწყურში დარჩენა არ მინდოდა, ახალციხიდან დაბრუნებისას კი განზრახული მქონდა აქ რამდენიმე დღით დავრჩენილიყავი. სოფლები, გზაში რომ დამხვდნენ, ჩემს ეტლს ცხენებით მოსდევდნენ. სადგურს ნახევარი კილომეტრით არ გიყავი დაშორებული, რომ ჩვენკენ მომავალი ეტლი შევნიშნე—მალე ერთმანეთს დაეუახლოვდით. ეტლით ახალციხელების რაბი, ხახამ რაბი იონებ, ხახამ რაბი დავიდის-ძე დავითაშვილი მოდიოდა. რაბი თავისი ეტლიდან გადმოიტა და ჩემ ეტლში გადმოვიდა. გამცილებლები რამდენიმე კილომეტრს გამოგვეყვნენ, შემდეგ კი აწყურში გაბრუნდნენ. ჩვენ გზა განვაგრძეთ. გვექონდა ჯერ კიდევ საათ ნახევრის (მ-მდე კილომეტრი) გზა, რომ ჩვენკენ მომავალი რამდენიმე ცხენოსანი შევნიშნე. რაბი შეუბნება, რომ ისინი ახალციხელი ებრაელები არიან და თქვენს შესახვედრად მოდიანო. ათიოდე წუთის შემდეგ ყველა მხრიდან ხალხის ხმა გაისმოდა. თვითეულს ვაშლი და მსხალი ეჭირა ხელში და ხელის ჩამორთმევის დროს მთავაზობდნენ და ბერახას ¹⁾ შეუბნებოდნენ. ახალციხეში უამრავი ხალხისა და ცხენოსნების თანხლებით მივდიოდით.

ქალაქიდან ორი კილომეტრის დაშორებით ორ ხევს შუა, ბილიკზე, აუარებელ ხალხს მოეყარა თავი. მათ შორის იყო 2 მოხუცი—გულა ატგაკაშვილი და ინჯაშვილი, ხელთ ვერცხლის თასი ეკავათ აბრეშუმის საფარით გადაფარებული, თასზე პური და მარილი-იდვა; მოხუცები წინ წამოდგნენ და პურმარალი მომართვეს. ამ დროს კოკისპირული წვიმა წამოვიდა და იძულებული გავხდი ქოლგა გაწეშალა. ასეთი დიდი პატარისცემისა და უაღრესი სიხარულით შეხვედრის შემდეგ ხალხს შევპირდი, რომ ყველაფერს შევესრულებდი, რაც ჩემგან იქნებოდა დამოკიდებული. ხალხის უმრავლესობა ფეხით მოდიოდა, ცხენების ქენება შეუძლებელი იყო. ამიტომ ჩვენ ნელი ნაბიჯით მივდიოდით ახალციხისაკენ და ქალაქს მხოლოდ საღამოს ლოცვის დროს მივუახლოვდით. აქ ჩემს წინაშე ერთი სურათი გადიშალა. ქალაქის მახლობლად, ერთ ტრიალ მინდორზე, ხალხს თავი მოეყარა, მათ შორის იყვნენ ებრაელებიც, ქართველები და

¹⁾ ბერახა—კურთხევა-დაკურთხება.

სომხები. წვიმამ გადიღო, მზე თავის უკანასკნელ სხივებს აბნევდა; პატივისცემისათვის მე ყველას მადლობა გადავუხადე და ამ „პროცესით“ შევედი ქალაქში. ქუჩებში და ერდოებზე ასობით და ათასობით ქალი და კაცი იდგა, ყველა სალამს მიძღვნიდა. მათ ქალებს, აღმოსავლური წესის მიხედვით, თავზე ჩადრები ჰქონდათ ჩამოფარებული, ხოლო ჩემს შესახედად, იძულებული იყვნენ ჩადრები აეხადათ. ჩვენ ნელი ნაბიჯით გავიარეთ ქუჩები; ერდოებზე, წინ და უკან ხალხის ჯარი იყო, ქალაქის მიხვეულ-მოხვეულ ჩიხებში სიარული ცხენებსაც უძნელდებოდათ. და ბოლოს ებრაელთა კვარტალს მივუახლოვდით; ერდოები ხალხით იყო გავსებული, ქალებს თათრული და თურქული ტანსაცმელი ეცვათ. რადგან ბინამდე ეტლით მისვლა შეუძლებელი იყო, ეტლი ერთ ვიწრო ჩიხში გაჩერდა, ჩვენ კი ჩამოვედით და ფეხით ვიარეთ ჩემთვის გამზადებულ სახლამდე. ამ სახლში რაბი იოსები ცხოვრობდა. სახლში მნახველები ცალცალკე მოდიოდნენ და ხელს მართმევდნენ.

სალამოს ლოცვის დროს სინაგოგაში წავედი.

სინაგოგა მორთული იყო, თითოეულ კუთხეს ძეთრი სანთლები და შუქურები ანათებდა. გააღეს წმინდათა კარადა (არონ აკოდეშ), სადაც სეფერთორები ინახება. სეფერთორის კოცნის შემდეგ რაბიმ ჯერ კეისარი და მიხაელი აკურთხა და შემდეგ კი მე. კურთხევა ისე შეასრულა, როგორც აშქენაზების¹⁾ სინაგოგაშია მიღებული.

სინაგოგაში ახალციხის თავადები და ქალბატონებიც მოვიდნენ. სალამოს ლოცვა, დიდი ხალხის თანადასწრებით შეასრულეს, რის შემდეგ სახლში დავბრუნდი.

ლამით ყველა წავიდ-წამოვიდა, მე მარტო დავრჩი და როდესაც ვახშამს შევუდექი, ხახამ რაბი იოსები ჩემს გვერდით იჯდა. უცბად ვიღაც კაცი შემოვიდა და უხმო ერთი დიდკაცის სახლში. მათ აღათს ეს საცქიელი ეწინააღმდეგებოდა, რადგან სტუმრის მიტოვება ყოვლად შეუძლებელი იყო, მაგრამ მისი წასვლა იმდენად აუცილებელი შეიქმნა, რომ მან (რაბიმ) ჩემთან ბოდიში მოიხადა და წავიდა. ერთი საათის შემდეგ საშინელი ტირილი გაისჰა, ჩემი სახლის გარშემო რაღაც საშინელება დატრიალდა. მე მხოლოდ ხმა მესმოდა, სიტყვებს კი ვერ ვარჩევდი, რადგან ქართულად ლაპარაკობდნენ; ამ ჩოჩქოლის გამო მასპინძლის ოჯახის წევრებს შევეკითხე, რა ამბავია მეთქი, მაგრამ არავინ მიპასუხა. ჩემი მასპინძელი, რაბის ცოლი, გულში ხელს ირტყამდა და სახეს იკაწრავდა. გავიფიქრე, ქალაქში ალმათ ხანძარი გაჩნდა მეთქი, ან არა და თავს რაღაც უბედურება დაატყდა მეთქი. საქმის ნამდვილი ვითარება

¹⁾ აშქენაზი—ევროპელი ებრაელი.

მხოლოდ მაშინ გაეგვი, როდესაც, რამდენიმე ხნის შემდეგ, რაბი ხელით მოიყვანეს, რადგან მას სიარულის ძალა აღარ შესწევდა.

რაბი ცალკე ოთახში დააწინეს, ტკივილებისაგან ის ხარბად ზღაოდა. ამ ამბავის მიზეზი შემდეგი ყოფილა:

რაბის 20 წლის ვაჟი ჰყოლია, ამ ვაჟმა თორის კითხვა არ იცოდა. „შემაყ ისრაელის“ შინაარსიც კი არ ესმოდა, მაგრამ უკვე ზახამს ეძახდნენ. აქ ყმაწვილს „სიდურის“ წაკითხვა და ლოცვა თუ შეუძლია, ასეთს ხახამის წოდებას აძლევენ.

ამ ვაჟის სახელი შიმყონი იყო. მას აბრამ ჯანაშვილის ქალიშვილი, ხახამ არონის და, შეჰყვარებია, ქალსაც შეჰყვარებია ეს ვაჟი; მიუხედავად იმისა, რომ ყველა ქალი, განსაკუთრებით კი გასათხოვარი ქალი, სისტემატურად სახლში ზის, პირისახე და სხეული ჩადრით აქვს დაფარული, მაგრამ მის გულში მაინც ავოსულობა ბუდობენ, და მცირე შემთხვევის გამოც თავის პატიოსნებას სრულიად უსაზღილოდ გაჰყიდის მაშინვე, რადგან მოპარული წყალი უფრო ტკბილია და ინსტიქტი მეტად ძლიერი. ეს მოვლენა თავისთავად გასაგებია იმ მიზეზის გამო, რომ ქალიშვილები მუდამ კარჩაკეტილნი არიან და აშკარად ვერავის ეჩვენებიან.

რაბი აბრამ ჯანაშვილის ქალიშვილს წერაკითხვაც სცოდნია, რამდენჯერმე საკუთარი ხელით სიყვარულის წერილიც მიუწერია ვაჟისათვის, სხვადასხვა საჩუქარიც გაუგზავნია მისთვის, ვაჟსაც პნსუხი მიუცია და ერთ საჩუქარზე სამაგიეროდ ორს უგზავნიდა. ერთმანეთს ფარულ და მივარდნილ ადგილებში ნახულობდნენ, რათა რამდენიმე, წუთით მაინც მოეკლათ სიყვარულის მგზნებარე წყურვილი.

ეს ამბავი ვაჟისა და ქალის მშობლებს გაეგოთ; რაბის განუზრახავს ებრაული წესით ნიშნობა გადაეხადა. მაგრამ ქალის მშობლები სასტიკ უარზე იდგნენ, ისინი დიდი მდიდრები არიან და ღარიბ რაბისთან დამოყვრება არ ექაშნიკებოდათ. გარდა ამისა, არც თუ ვაჟი მოსწონდათ: ყოვლად უუნარო და ზარმაციაო. ეს სამარცხვინო ამბავი თავიდან რომ აეცდინათ, ქალის მშობლებს რაბის და ვაჟის დაბარება განუზრახავთ. მათ წინადადება მიუციათ რაბისათვის, შენი შვილი დააირიგე, ჩვენ ქალს ჩამოშორდეს და მეტი აღარ შეაქცინოსო, წინააღმდეგ შემთხვევაში ეს დიდი შეურაცხყოფა იქნება, რომლის მსგავსი ჯერ ამ ქალაქში (ახალციხეში) არ მომხდარაო და არც საქართველოში ისრაელთა შორის არ გაგონილაო.

ვაჟს, ამის გაგებისთანავე, ყვირილი აუტეხია, რომ „მას უყვარს ქალი და ქალსაც ის უყვარს, მშობლები კი ვალდებულნი არიან

ქორწილი (ხუფა) გადაგვიხადონო“. ქალის მშობლებს ველარ მოუთმენიათ და უცენზურო სიტყვებით ლანძღვა-გინება დაუწყიათ. რაბი აღელვებული და ჩხუბი დაუწყია, ვითომ ქალმა ვაჟი შეჰცდინაო. მოჩხუბრების წივილ-კივილი და ხმაურობა ცასა სწვდებოდა. საქმე ამით არ დამთავრებულა, შემდეგ მუშტებზედაც გადასულან, ვაჟს რამდენიმე მამაკაცი დასვეია და ძალიან უცემიათ. რაბი ცდილა შეიღს მოხმარებოდა, მაგრამ მისთვისაც გვერდები ჩაულეწიათ; მეზობლები რომ არ მიჰშველებოდნენ, ვაჟს სიკვდილის პირამდე მიიყვანდნენ, რადგან მან მთელი ოჯახი შეარცხვინა და მათი სახელი ფეხით გათელა. აქ ასე იციან თურმე: თუ ვაჟზე ან ქალზე ვინმემ ცუდი ილაპარაკა, ეს სიცოცხლის მოსპობას ნიშნავს, რადგან ქალზე იტყვიან გავარდნილიათ და ამის შემდეგ აღარავინ ითხოვს და ვეღარც გაათხოვებენ. ამრიგად, ქალი რამდენიმე წელიწადს გაუთხოვარი დარჩება.

რა იოლადაც უნდა ეცენნათ მოხუცებული რაბიაათვის, მისთვის საკმარისი იყო, რომ ფეხით სიარული ვეღარ შესძლებოდა.

ამიტომ იყო, რომ ხელთ ძლივს მიიყვანეს სახლში. რაბი რამდენიმე დღეს იწვა, ბოლოს შეიღმაც მოიხედა, მაგრამ ქალი-შვილისადმი სიყვარული ამ ვაჟს მაღე გაუწელდა. ამ ამბავის შედეგად ოჯახებს შორის ცუდი განწყობილება ჩამოვარდა. მტრულად განწყობილ ოჯახებს შორის დიდი სიძულვილი ჩამოვარდა და შეყვარებული ქალ-ვაჟის შეუღლება შეუძლებელი გახდა. აქაური ხალხი ბუნებით ძალიან ჯიუტი და გულგრილია, ამ ნიადაგზე გაჟეჟებულია ერთმანეთისადმი სიძულვილი, ყოველდღიური ჩხუბი და მუშტების ტრიალი. სოფელში ეს უკვე ჩვეულებად ქცეულა. არც ქალებს შორის არის მეზობლური განწყობილება, ხშირია ერთმანეთის წყევლა და ცემაც კი.

ამ ამბის გამო რაბის განეზრახა სასამართლოში საჩივრის აღძვრა; ეს რომ ქალის მშობლებს გაეგოთ, შენდობის დღის (იომ-ჰაქიფურიმ-ის) წინა საღამოს მოვიდნენ ჩემთან და მთხოვეს, რომ როგორმე შემერიგებინა ისინი. ასეც მოხდა: რაბიმ ყველაფერი აპატივა, რადგან ის უბრალო და თავმდაბალი ადამიანია, ამასთანავე, ცოტათი მოისულელებს; შერიგების ამბავი ერთი თვალის დახამხამებაში მოხდა, ხოლო სიძულვილი და მტრობა მაინც დარჩა მათ გულში. მთელი ხალხი ღელავდა იმის გამო; რომ ეს ამბავი მოხდა სწორედ ჩემი იქ მისვლის პირველსავე დამეს. ამით ჩემს პატივისცემას შეეცადნენ, მით უმეტეს, რომ მე რაბისთან ეცხოვრობდი, ჩემთანაც ბოდიში მოიხადეს და პატიება მოითხოვეს.

„ნაჩალნიკი“ ვინახულე, დიდი პატივით მიმიღო და ყოველგვარი დახმარება აღმომიჩინა.

იომ-ჰაქიფური გავიდა; სუქოთის¹⁾ დღესასწაული ახლოვდებოდა, ამ დღეებისათვის ჩემი საჭირო საქმეების მოთავება შეუძლებელი გახდა და ამიტომ მოგზაურობისაგან დალაღული ვისვენებდი. ჯამაათმა მოსამსახურე დამიყენა. ადგილობრივი რწმუნებულს რასაც კი დავავალბდი, ყველაფერს დიდი თავაზიანობით და სიხარულით მისრულებდა, ყველა ხარჯი ჯამაათმა იკისრა.

რომ არ მომწყენოდა, ჩემთან აუარებელი ხალხი მიდი-მოდიოდა და მართო არასოდეს არა მტოვებდნენ.

უქმე დღეს, თავიანთსას მიმიწვიეს დავიდ ინჯაბელამ და შისმა ძმამ ისხაკამ. მიწაზე დაგებულ ფარდაზე დავსხედით. შუაში ერთი პატარა, რგვალი და დაბალი მაგიდა დგას, მაგიდაზე ყოველგვარი სასმელი და თურქული კამფეთები, კაკაო და ჩაი ელავა. როდესაც კარგად გამზიარულდნენ, ვაქებმა ცეკვა-თამა, ში გამართეს, შემდეგ დაირისა და გარმონის ხმაზე იცეკვეს დავი თის 16 წლის ქალიშვილმა და ისხაკის 18 წლის ქალიშვილმა. მთელ ქალაქში მართო ეს ორი ქალიშვილი იცეკვეს ქართულ ტანსაცმელს, დანარჩენები კი ძველებურ ტანსაცმელს იცეკვენ. მათი კაბები სულ აბრეშუმის ან ფარჩისაა ოქრომკერდით მოქარგული, ზედ სხვადასხვა ორნამენტებით გამოყვანილია „ყვავილები“ და სხ. ტანსაცმელი ძვირფასია, მისი ღირებულება ას-ორას მანეთსაც აღწევს. გულზე იკეთებენ სხვადასხვა ძვირფასს ნივთს: ოქროს და ბრიალიანტებს-ქლავებზე ხარხლებს, თითებზე—ბეჭდებს; ზოგიერთი ქალი და ქალიშვილი ისეთ ძვირფასს ნივთს ატარებს, რომლის ღირებულება ათას მანეთს აღწევს; სულ მცირე კი—ასორმოცდაათ მანეთს მაინც.

ოქრო-ბრიალიანტებით მოკაზმული, მძიმედ ულამაზოები ჩანან, რომ აღარ ჰშველით ძვირფასი ნივთებიც, რომლებიც ისე უხდებათ, როგორც „ღორის დინგს ოქროს საყურე“. მთელ ქალაქში ორამდე ლამაზ ქალს თუ შეხვდებით. ქალებს სრულიად არა აქვთ კარგი ჩვეულებები. მენსტრუაციასთან დაკავშირებულ ებრაულ წესებს (ტებილას და სხვას) უმრავლესობა ქალებისა არ იცავს, ისე, როგორც ეს ებრაულ ადამ-ჩვეულებას შეეფერება. ჩამორჩენილობის გამო არის, რომ მათი შვილებისაგან და შთამომავლობიდან ყველანი ჯიუტები და გულგრილები გამოდიან, რასაც მკითხველი დაინახავს ქვემოთ მოყვანილ საუბრიდან.

ნაშუადღევს მრავალმა ქალმა და ქალწულმა თავი მოიყარა. შეჰკრეს წრე, ხელი ჩაჰიდეს ერთმანეთს და დაიწყეს თამაში. თამა-

¹⁾ სუქოთი—კარავობა—ქოზობა (შემოდგომის დღესასწაული).

მ. საქ. ებრ. ისტორ.-ეთნოგრ. მეზ. შრომები.

შის დროს რამდენიმე ქართულად გაიმეორა „საივოს“ კუპლეტები; ყველა მოძრაობდა, ერთ ნაბიჯს უკან დგამდნენ, ხოლო მეორეს წინ, და ასე მოძრაობდნენ და მღეროდნენ.

ქალებს არავითარი ხელობა არა აქვთ: შეუძლიათ მხოლოდ ისეთი კერძის მომზადება, რასაც ევროპელი კაცი ახლო ვერ გაეკარება, აი რამდენად უნიჭოა აქაური ქალი. რაბის მეუღლეს მე ვერასვხით ვერ შევასწავლე, ევროპული საქმლის, სახელდობრ, ქათმის წვნიის მაკარონით დამზადება. ოცჯერ რომ გაეკეთებინა ეს კერძი, შეიძლება ერთხელ გამოსვლოდა კარგი.

თევზის ნახარშს წყალს ესენი ღვრიან, საერთოდ თევზს მთელი საქართველოს ებრაელები ერთნაირად ამზადებენ.

სუქოთის გატეხილ უქმეს (ხოლ ამოყვდ) ჩემს ბინაზე მთელს ჯამაისს მოვუყარე თავი, რომ მათი წარსულის შესახებ შემეკრიბა ცნობები. ისინი მომიყვანენ ამბავს მხოლოდ რუსეთთან შეერთების შემდეგი პერიოდის შესახებ, ე. ი. 40 წლის მანძილზე მომხდარ ამბებს. უძველესი ამბები კი, ე. ი. რაც გადახდათ თურქეთის სულტანის ხელში ყოფნის დროს, ამის შესახებ ძალიან მცირე ცნობები, მომაწოდეს, რადგან აქაური მოხუცები ყველანი გაუნვითარებელნი არიან, მეხსიერება არ უვარგაო და ჭკუითაც უსუსურ ბავშვებს მოგაგონებენ. საერთოდ აქაურ მოხუცებს ეჯავრებათ წარსულის მოგონება; მათ დღევანდელი დღე აინტერესებთ და სხვა არაფერი. სწორედ ამით აიხსნება ის, რომ თავიანთი წარსულის შესახებ არაფერს იწერენ; ასეთი ჩვეულება მათთვის სრულიად უცხოა, რადგან უგუნური და მასთან დაუდევარი ხალხია.

მათი ხახმები სრული სულელები და გიჟები არიან იმდენად, რომ მათ ასეთი ამბავი სახეცოდ მიაჩნიათ და ამას არავითარ ყურადღებას არ აქცევენ. ვისაც შევეკითხე, თუ რატომ არ სწერდნენ თავიანთ თავგადასავალს, ჩემი შეკითხვა ყველას უკვირდა.

სასაფლაოზე ვნახე მთელი რიგი ძეგლებისა ებრაული წარწერით, მაგრამ ამასაც თავისებური ნაკლი ჰქონდა. მრავალ საფლავზე, მიცვალებულის სახელი არ ეწერა, ზოგსაც კი წარწერა სრულიად არ ჰქონდა. ამ უკანასკნელის მიზეზი ვერ გავიგე. ჩემის აზრით, ეს ამბავი ან წერაკითხვის უცოდინარობის შედეგია ან დაუდევრობისა.

ყველაზე ძველი წარწერები, რომლებიც წავიკითხე საფლავის ძეგლებზე. არის შემდეგი:

„ტობ შემ მიშემენ ტობ ვეჟომ ჰამავეთ ჰომ ჰივალდო.

ვეზე ჰამაცება ყალ კებურათ ჰათალმიდ ჰანაყიმ სიმან

ტობ ბეხარ ხახამ იაყაკობ შენიფტარ ლბ ყ ჯომ იდ
 ლეხოდეს თიშრი შენათ ჰ. თჳჳ თნტჳ ლეფჳ¹.

არც მათ მოხუცებს სინაგოგის აშენების დრო აღარ ახსოვთ, მაგრამ სინაგოგას დასავლეთის კედელზე შიგნით, ერთ დიდ ქვაზე აშენების თარიღი აწერია. წარწერა ამოვშიფრე, შეიცავს შემდეგს:

„ესე სინაგოგა აშენდა ქვეყნის დასაბამიდან (5) 501 წ.

(1740 წ.) რაბი ხახამ ფინხაზ ბინიაშინის ძე მიზრაზის დროს“

რაბი ფინხაზის დავთარში²) შევხვდით შემდეგ ჩანაწერებს:

(5) 502 წ. (5) 503 წ. (5) 504 წ. ამ სალოცავში თორის სასწავლებლად მოვიდნენ მოწაფეები (თალმიდები), ჰირველი მამაჯან ისხაკის-ძე, ელიაჲ რაბი ისრაელის-ძე, დავიდი, და ისხაკის ორი ვაჟი. აქედან ირკვევა, რომ ეს სალოცავი 129 წლის³) წინათ არის აშენებული. თავიანთი წინაპრების შესახებ ახალციხელ ებრაელებს არაფერი ახსოვთ, გარდა იმისა, რომ წინათ უცხოვრიათ ახალციხის ჩრდილო-დასავლეთ-მხარეს, სადაც ახლა ქალაქის ახალი ნაწილია გაშენებული, და ამჟამად ქართველები და სხვა ერები მოსახლეობენ. წინანდელ საცხოვრებელ ადგილას სალოცავი ჰქონიათ და ახლა იმ ადგილას ქუჩებია გაყვანილი და შენობებია აგებული. მე ბევრი ვეცადე გამომერკვია მიზეზი, ოუ რატომ გადმოსახლებულან ისინი წინანდელი საცხოვრებელი ადგილიდან და ახლანდელ საცხოვრებელ ადგილზე რატომ დასახლებულან, მაგრამ ამის გამორკვევა შეუძლებელი გახდა, რადგან აქაურებს ამის შესახებ უკვე აღარაფერი ახსოვთ.

სუქოთის ბოლო დღეებიც დადგა. დღეს ყველას ტირიფის ქერქით შეკრული მოკლე ტოტები ეპირათ ხელში (ისე, როგორც ჩვენში იციან) და ლოცვის დროს, ყოველი ნაწყვეტის წაკითხვაზე აქნევდნენ, ხოლო მიწაზე არ არტყამდნენ აშქენაზებივით (ეგროპიელ ტბრაელების), ჰოშაყანა რაბა ღამეს, ვისაც ქოხი ედგა, ყველა იქ

¹) კარგ კონებას სჯობს კარგი სახელი და დაბადების დღეს სიკვდილის დღე, და ესე ძველი საფლავსა ზედა წოწაფისა მშვენიერისა; სიმანტობ წახამ იაყაკობის ძისა, რომელიც გარდაიცვალა თიშრის თვ. ს. 14-სა დღესა. ქვეყნის გაჩენიდან წელიწადსა 3,533-სა. იყად სული მისი თანამონაწილე მარადიულ სიცოცხლისა.

²) ცოდრე ჩაწაწერების დავთარს გავსინჯავდი, მგონა რომ საინტერესო მასალებს აღმოვაჩენდი მასში, მაგრამ ძალიან გამივივრდა, რომ მართო უბრალო სიტყვები და იმ მამაკაცთა საბელები ეწერა, რომელნიც თორის კითხვისას წამომდგარან ანუ სალოცავისთვის ფულები შეუწირავთ. სხვა ვერაფერი აღმოვაჩინე; ალბათ იმ რაბიმ ამის გარდა, არაფერის ჩაწერა არ სცნო საჭიროდ, და ამგვარად, საინტერესო ფაქტები, რომლებიც ებრაელთა წარსული შესწავლისათვის იყო გამოსადეგი, არ აღმოჩნდა.

³) 129 წლის წინ, ე. ი. 1740 წელს.

იკრიბებოდა და ყველა საჭირო რიტუალს ასრულებდა, სალოცავში ფსალმუნს კითხულობენ, ზოგი შიგ სალოცავში იძინებს, ზოგი კი გარეთ, ქალებიც სალოცავის ეზოში ათევენ ღამეს. დანარჩენები სალოცავის ახლო-მახლო მდებარე ქუჩებში სეირნობენ და ასე ათევენ ამ ღამეს.

„ყაზარათნაშიმი“¹⁾ მოთავსებულია გარეთ, ფანჯრების ქვემოთ, ან სალოცავის კარების პირდაპირ; აქ სხედან ქალები მთელ ღამეს და გათენებამდე არ სძინავთ.

სალოცავში ჰაკაფოთის²⁾ დროს. მამაკაცები გრძელ სკამებზე ავიდნენ. პირველნი გაემართნენ ბავშვები ხელში ანთებული სანთლებით, ზედ გადაფარებული ჰქონდათ გრაგნილები, ხელში ეჭირათ აბრეშუმის ხელსახოცები, უწესრიგოდ, თხებივით დარბოდნენ, და ებრაულ საგალობლებს იმღეროდნენ; შემდეგ მათ მოჰყვნენ ახალგაზრდები, მათაც ხელთ ეკავათ სიდურები, ანთებული სანთლები და შირებს (ებრაულ სიმღერებს) იმღეროდნენ. ახალგაზრდებს გაჰყვნენ მოხუცი მამაკაცები, მათ თავებ ჩამოცმულნი სეფერთორები მკერდზე ჰქონდათ მიბჯენილი, თანაც გალობდნენ და კუნტრუშობდნენ და ჰაერში ისროდნენ. დავით ინჯაბელაც ხელებზე მოამაღლეს და ისე ატარეს.

ისეთი შემზარავი ხმით ყვიროდნენ და ხტოდნენ, რომ ასეთ დღესასწაულს არავითარი სილამაზე და მიმზიდველობა არ ჰქონდა. მთელი კავკასია დავიარე და მხოლოდ პირველად შევხვდი ასეთ ჩვეულებას. მე იძულებული შევიქენი მეყურებინა ამ სეირისთვის, რადგან წასვლის საშუალება არ მქონდა, ამიტომ საშინელ მტვერს ვცლაპავდი. იქ გაჩერება შეუძლებელი იყო. სალოცავს გარშემო მრავალი ქალი ერტყა და შიგნით არ შემოდიოდნენ. ამ დროს თავადებიც მოვიდნენ და უყურებდნენ მათ ჩვეულებას. მე ვცადე დამეშალა ამ წესის შესრულება, რადგან ყოვლად მიუღებლად ვცანი, მაგრამ ვინ იყო გამგონი, ან რას დამიჯერებდნენ? ყოველ შემთხვევაში, ბევრი მათგანი ასე მსჯელობენ: სჯობს შემცდარები იყვნენ, ვიდრე მოწინააღმდეგენი.

სიმხათ თორის³⁾ დღეს პოლონეთს და ლიტვაში ასეთ მხიარულებას ადგილი არა აქვს. თითოეული მიდის თავის მეგობართან და მიულოცავს დღესასწაულს სიტყვებით: გუტ იომ ტობ! შემდეგ ერთმანეთს იპატიჟებენ სახლში და ღვინოს, ხილს, ნამცხვარს აკურთხებენ. ყოველივე ეს ხდება სამხრის ლოცვამდე. ახალციხეში კი

¹⁾ ყაზარათნაშიმი—ქალთა გაღერვია.

²⁾ ჰაკაფოთ—ქოზობის დღესასწაულის მე-6 დღეს, სალოცავში კათედრის გარშემოვლა.

³⁾ სიმხათ თორა—თორის (დაბადების) დღესასწაული.

ლამითაც ღღესასწაულობენ და მთელ ლამეს გარმონის ხმაზე ცეკვა-კუნტრუშით ათევენ.

ღღესასწაულის უკანასკნელ ლამეს სტუმრად მიმიწვია ერთმა მოხუცებულმა ებრაელმა, სახელად ისხაკმა. მას ვაჟის ნიშნობა ჰქონოდა. ის თავის ძმისწულის, დეპუტატის თვრამეტი წლის ქალიშვილზე ნიშნავდა თავის ახალგაზრდა ვაჟს. შევედი მათსას. მიწვეულები უკვე უსხდნენ რგვალ და დაბალ მაგიდას. სახლს ლაშა და სანთელი აშუქებდა. ჩვეულება ასეთი აქეთ: დედოფალი საქმროს არ ეჩვენება. ამის გამო მოციქულად რაბი უნდა წასულიყო. ვაჟის მამამ რაბის ორი ოქროს ბეჭედი და ბრილიანტები გადასცა, რის შემდეგ პატარძლის სახლში წავედით. ერთ კაცს „ფოდნოსი“ მოჰქონდა, ფოდნოსზე ელაგა შაქარ-პური, ლეღვი, თხილი და სხვა. „ძღვენს“ აბრეშუმის ბალდადი ჰქონდა გადაფარებული. ეს საჩუქარი პატარძალთან მიჰქონდათ. ვინც ვაჟის სახლიდან იყო მოსული, ყველას ანთებული თაფლის სანთლები მისცეს. პატარძლის სახლში მივედით, იქაც რამდენიმე მიწვეული იყო. რაბიმ ბეს ნიშნად პატარძლის მამას ერთი ბეჭედი და ბრილიანტი გადასცა, ხოლო მეორე ბეჭედი ნიშნობისაფის დაიტოვა.

ნიშნობის ცერემონია რომ მენახა, რაბის მოწმედ შევჰყევი; შემდეგ პატარძლის ოთახში; იქ რამდენიმე ქალი იყო. ჩვენი შესვლისთანავე ყველა ფეხზე წამოდგა. ქალებს ჩაღრები ესხათ ისე, რომ მათი სახის დანახვა შეუძლებელი იყო. ამის შემდეგ პატარძალი ჯერ რაბისთან მივიდა და ხელზე ემთხვია, შემდეგ კი ჩემთან მოვიდა და მეც ხელზე მემთხვია. ამ შემთხვევით ვისარგებლე და შევხედე მას სახეში. მეტად ლამაზი ქალი იყო, მაგრამ გამოიმეტყველება ისეთი ჰქონდა, რომ უღბნოში აღზრდილ ბავშვს წააგავდა. ხელის ჩამორთმევის შემდეგ პატარძალი თავის პირვანდელ ადგილას გაჩერდა. რაბი მივიდა მასთან, მისცა ვერცხლის ბეჭედი და უთხრა: „მე ვაჟის მოციქული ვარ და მოშე და ისრაელის წესით აგერ მე გნიშნავ შენ ამაღაამ კაცზეო“. ქალმა, მიიღო ბეჭედი, მიუახლოვდა რაბის და ხელზე მთხვევა გაიმეორა; ასევე, მოვიდა ჩემთან და კიდევ ხელზე მემთხვია, შემდეგ ისევ თავის ადგილას დაბრუნდა. მე და ხანამი გამოვედით პატარძლის ოთახიდან და წვეულთა ოთახში შევედით. სუფრა უკვე გაწყობილი იყო. მასზე ლეღვი, ხურმა, თხილი ელაგა. ყველა ღმსწრე ნეფე-დედოფალს ლოცავდა. შემდეგ მასპინძელმა, ანუ პატარძლის მამამ, ყველას შაქრის თითო დიდი ნაჭერი

(დაახლოვებით ორ გირვანქას იწონიდა) მიაართვა. სტუმრებს თავლის ანთებული სანალები დაურიგდა.

ერთ კაცს მისცეს ღიღი მრგვალი თასი, რომელზედაც შაქარ-პური და თხილი ეწყო. ზევდარ აბრეშუმის ბაღდადი გადააფირეს. ძღვენი საქმროს საჩუქარი იყო. ასე მივედით უკან საქმროს ოჯახში. სმა ხელახლა დაიწყო. ცოტა ხნის შემდეგ ყველა დამსწრეს ისე, როგორც დედ-დავლიანთა შაქარი დაურიგეს; მეორე დღეს პატარძლის მამამ შაქარი, კამფეოი, თხილი და სხ. „ფოდნოსით“ მომართვა, მხოლოდ იმის გამო, რომ მე მისი ქალიშვილის დანიშვნის მოწმე ვიყავი. ხუფის (ქორწინების აქტის წაკითხვის) წინ პატარძალი უამრავი ქალების თანხლებით წაიყვანეს მიკვეში (აბანოში) ტებილაზე¹⁾. ვიდრე პატარძალი აბანოში მიყვანამდე, გზაში რამდენიმე მამაკაცი პატარძლის წინ იმღერიან და ცეკვავენ; ეს ამბავი ჩემი თვალთვინაზე.

ერჯიშვლ, ისევ, ღარიბი კაცის ქორწილში დამპატრეხეს. ყველა მიწვეული მიწაზე, დაბალი შაგიდების გარშემო, იჯდა; ახალციხეში მდიდრისა, თუ ღარიბის ოჯახში ყველგან ღამეები უნთიათ. ერთმა სომეხმა მუსიკოსმა „ბალალაიკაზე“ დაამღერა. ებრაელებმა სომეხ და ქართველ მამაკაცებთან და ქალებთან ერთად ფერხული ჩააბეს და თამაში დაიწყეს, ერთ ნაბიჯს უკან დგამდნენ, ხოლო მეორეს და მესამეს წინ.

შემდეგ იქიდან მრავალი ქალი მამაკაცების თანხლებით, ერთ დიდ ამაღლდ შემდგარი, ღამით, ანთებული სანალებით ხელში მივიდა პატარძლის საწვეელო სახლში და პატარძალს მიუტანეს სალგებები, რომელსაც ქართველთა ენაზე ჰინა ეწოდება (სალგებები, რომლითაც ქალები ხელებსა და თითებს იტეხავენ). ამ სალგებებით პატარძლისათვის ხელები და თითები უნდა შეეღებათ.

პატარძლის ოჯახში რომ მივედით მე მამაკაცთა ოთახში მიმიწვიეს, სამი მომღერალი სომეხი თავიანთი „ბალალაიკებით“ მიწის იატაკზე დასხდნენ, რადგან პატარძალი ჩვენ ოთახში უნდა გამოეყვანათ სათამაშოდ. პატარძალი შემოვიდა ოთახში და ადგილობრივი ხასიათით აზაფი კომპლიმენტი შეასრულა, შემდეგ მომიბაძოვდა, ხელი ჩამომართვა და შემთხვია; მომღერლებმა სათამაშოდ დაუკრეს, პატარძალმა ცეკვა დაიწყო, ისე როგორც მაიელი საქართველოს ებრაელი ქალები ცეკვავენ, შემდეგ პატარძალს გამოეთამაშა სხვა ქალი და ასე ერთი მეორეს სცვლიდა; მე შევცეითხე: „რატომ მოთამაშებები იცვლებიან და პატარძალი კი მუდმივ ცეკვავს მეთქი“, ამის საპასუხოდ მითხრეს, რომ ყველა ქალი, ვინც პატარძალთან იყო, ვალდებულია პატარძალს გამოეთამაშოსო. როდესაც შევნაშნე,

1) ტებილა—წყლით სავსე აუზში სამჯერ ჩაყრუშენილება.

რომ პატარძალი ძალზე მოიქანცა, ვუთხარი: „მე მიპატიებია“ და ჩემი პატიება ვეღარავინ დაარღვია.

პატარძალს წითელი ოქრო-კაბა ეცვა, თავზე ეხურა ლეჩაქი, რომელიც ზურგზე გადაფენილი ფეხებამდე ჩათრევდა. თვითონ პატარძალი ლამაზი შენახედავი იყო, ტანისამოსი კი ისე ამახინჯებდა, რომ შეხედვაც კი შეგეზარებოდათ.

პატარძალი თავის ოთახში შევიდა. მე ამის შემდეგ დიდხანს აღარ დავრჩენილვარ, ყველას გამოვეშვიდობე და წამოვედრე. ამის შემდეგ პატარძალი საქმროს სახლში წაეყვანათ, დასასრულს აღარ დავსწრებივარ.

ჩემს იქ ყოფნაში ერთი ღარიბი ქალი გარდაიცვალა. დიდი ამბავი ატყდა იმისათვის, რომ დაკრძალვას ხალხი დასწრებოდი. თურმე ხშირი ყოფილა შემთხვევა, რომ დაკრძალვას მინიანიც¹⁾ კი არ ესწრება ხოლმე. მე ჩავერიე ამ საქმეში და მთელი ხალხი დავასწარი, თანაც დასაფლავებისთან დაკავშირებულ ადამ-ჩვეულებებზე ვახდენდი დაკვირვებას. საფლავი, დაახლოებით არშინ ნახევარი სიღრმისა ამოთხარეს. მე განაოცა ამ წესმა. შესაძლებელია ამას იმიტომ სჩადიხართ, რომ მიცვალებულის საფლავიდან ცუდი ჰაერი ამოვა და მოსახლეობას ავნებს მეოქი, მაგრამ შეკითხვაზე მათ ასე მიპასუხეს: „ეს პირველი შემთხვევა არ არისო“. მიცვალებული საფლავში ჩასვენეს და მის წინაშე ბოდიში მოიხადეს. როდესაც საფლავში ჩასვენეს ფეხებიდან ნახევარ ტანამდე მიწა დააყარეს, ხოლო ნახევარ ტანიდან თავამდე ერთი მუტა მიწაც არ მოაბნიეს, შემდეგ თაღებზე ფიცრები გაალაგეს და ამონათხარა მიწა დააყარეს. დამარხვის ასეთ წესს მთელს კავკასიის ქალაქებში ჯერ არ შეგუებდრივარ.

სასაფლაოზე კუბოს დასვენების დროს არავითარი რიტუალი არ შეესრულებიათ, ისევე, როგორც ეს დანარჩენ ქალაქებში სჩვევიათ ხოლმე. კუბო ახალი ხისაგან იყო გაცემებული და აშქენაზების კუბოს მიაგავდა.

ამ დღის შემდეგ დავაწესე, რომ, თუ სრულწლოვანი (13 წლის) გარდაიცვლება, მთელი ჯამათი ვალდებულია ყურადღებით მოეპყრას მიცვალებულსა და სასაფლაომდე მიაცილოს იგი. მედუქნეებიც ვალდებულნი არიან, ესე როგორც ქუთაისში ხდება ეს, თუ სამი წლის ბავშვი გარდაიცვალა, დუქნები დაჰკეტონ და მიცვალებულის დასაფლავების თადარიგს შეუდგენენ. ეს წესი ჯამათს-ძალიან მოეწონა და მადლობა გადამიხადეს.

¹⁾ მინიანი — ოფიციალური ლოცვა შესდგება ათ სრულწლოვანი მამაკაცის დასწრებით.

ქორწინება ახალ ციხელ ხახამ იმხისკრელის სახლში

ხახამი თვითონ შეახლა და მთხოვა, რომ მისი ღის ქორწინებაზე ვწვევოდი. მე თანხმობა ვანუცხადე და გავჰყევი. როდესაც მათ სახლში შევედი, გარდა რჩეული ხალხი ა, სხვას ვერავის შევხვდი.

შესვლისთანავე საგანგებო ადგილი შემირჩიეს იატაკის შემალ-
ლებულ ნაწილზე, რადგან მათ სახლებში იატაკი ნახევარზე მაღალია, ნახევარზე კი მიწის გასწვრივ აგია იატაკი. ჩემ ადგილზე ფარდაგი და ბალიშები დააფინეს და ისე დამსვეს. მაღალი იატაკი სულ ფარდა-
გებით არის მოუენილი, ზედ არშინ ნახევარი სიგრძის შანდლები
დგას, შანდლებზე უბრალო ქონის სანთლები ანთია, სახლის ქერში
გადებულია ბოძები, რაზედაც ყრდო („ბანი“) არის დაყრდნობილი.
სანთლები და ბუხრის კვამლისაგან ქერი მთლად გაშავებულია და
ძველ ნანგრევებს მიაგავს.

მეორე კედელი დიდი განჯინებითაა სავსე, სადაც ლოგინს
ინახავენ. სახლის ერთ გვერდზე პატარა ოთახია შიდგმული, ამას
ქალების ოთახს ეძახიან, აქ პატარძალთან მიმსვლელი ქალები და
ქალიშვილები იყრიან თავს.

მომღერლების და თარზე დამკვრელების ორი დასია. ესენი
სომხებზე ღარიან და ყოველ ჰუცილებელ შემთხვევაში ფულით ქირავ-
დებიან. ამ ორი დასის მეტს მე არ შევხვედრივარ აქ. ორი მათგა-
ნი (ერთი დასი) ნეფის სახლში უკრავს, მეორე კი დედოფლისას.
ისინი მღერიან და უკრავენ, ასრულებენ ქართულ, სომხურ და თათ-
რულ ეროვნულ სიმღერებს. მათი საკრავებიდან ერთი ბალადაცაა,
რომელსაც სახას უწოდებენ, ტარი საკმაოდ გრძელი აქვს ბოლო
კი—მრგვალი და მომსხო, მეორე საკრავი აზიური ქნარია, რომელ-
საც „კამანს“ უწოდებენ და რომელიც ევროპულ საკრავს, ვიოლი-
ნოს მიაგავს. კამანი ხუთსიმნიანი საკრავია; მასზე ხელთ უკრავენ
და ამღერებენ, ხოლო ქალწულები ცეკვავენ (ნაციონალურ ცეკვას).
ქალებს ტანთ აბრეშუმის კაბები აცვიათ, ოქროსა და ვერცხლის
ძაფით მოოქვილი; კედლებზე ჩამოკიდებულია სხვადასხვა ნივთი,
ერთ მხარეს გაკეთებულია თაროები, რომელზეც ალაგია თით-
ბერის ჭურჭელი: თასი, იბრიხი, თუჯის ქვაბები, ლანგრები და
სხვა; ჭურჭლის ასეთი განლაგება წარმოადგენს სახლის მორთვის
ერთერთ მნიშვნელოვან მხარეს.

მოცეკვავენი ძალიან ვიწრო ადგილზე ცეკვავენ, საცეკვაო
წრის დიამეტრი ორ-სამ არშინს არ აღემატება, თვით მოცეკვა-

ვენიც მეტს არ მოითხოვენ და ამითაც კმაყოფილდებიან. მოცეკვავე ერთ ადგილზე თამაშობს, თვალები ძირსა აქვს დახრილი, ხელებს შლის და მთელი სხეული მოძრაობაში მოჰყავს, ასეთ პოზაში ასრულებს რამდენიმე ჟესტს და ცეკვის დროს არავის შეხედავს.

სახლებში ძალიან მძიმე ჰაერია, ვინაიდან შენობები ისეთი დაბლებია, რომ მიწის ზედა პირთანაა გასწორებული. ამასთანავე, ეს შენობები პატარა, ვიწროა და ვერ იტევს ქორწილზე მიწვეულ და სხვა დამსწრე ხალხს. განსაკუთრებით ბევრი ხალხი იყრის თავს, როდესაც მომღერლები მამაკაცთა ოთახში სასიმღეროდ შევლენ.

როდესაც მამაკაცები ლეკებივით დაიწყებენ ლეკურ თამაშს, იმ დროს ქალები თავშალმოსხმულნი ოთახის კარებთან დგანან და უცქერიან მამაკაცთა ცეკვას.

დედოფლის ძმამ დამსწრეთ თათრული სიმღერები შეაწია, მისი ხმა ტირილის შთაბეჭდილებას სტოვებდა. ქორწილში შუალამედე დავრჩი და შემდეგ ხახლში წამოვედი.

ახალციხის კბრაელთა ქორწინებას ოჯერ დავესწარი, ასეთი გახლავთ ქორწილი ახალციხეში დაწყებიდან დამთავრებამდე. თუმცა მათი ჩვეულებანი მე თავიდან ბოლომდე არ მინახავს, მაგრამ მათი ხახამების გადმოცემით ნიშნობიდან ქორწინებამდე მძახლები ერთი მეორეს უგზავნიან სხვადასხვა საჩუქარს: წინდებს, ჭურჭელს, ტანსაცმელს და ოქრო-ვერცხლს, ხოლო ყოველი უქმის წინა დღეს—ხილსა და ნამცხვარს.

ქორწილის დრო რომ დადგება, საქმროიანთა და პატარძლიანთა სადილ-ვახშამს ამზადებენ, მამაკაცები—კაცებს პატიჟობენ, დედაკაციები კი—ქალებს.

წინათ ასეთი ჩვეულება ყოფილა. ოჯახს თითო პურს უგზავნიდნენ და ვინც პურს მიიღებდა, ქორწილს ის დაესწრებოდა, მაგრამ ასეთი ჩვეულება უკვე გადაეარდნო, ზოგიერთ შემთხვევაში ქორწილს პარასკეობით მართავენ, უმეტესად კი ხუთშაბათობით.

დედოფლის თითოეული მოკეთისთვის, სავალდებულოა პატარძლის სახლში მიწვევა ერთი დღით მაინც.

ქორწილის წინ, შაბათს, სადილად პატიჟობენ ნეფესა და პატარძლის მახლობლებს. დედოფლის ოჯახში კი ქალები იკრიბებიან და მთელ დროს ცეკვა სიმღერაში ატარებენ.

ქორწილის წინა სამშაბათ ღამეს ნეფის ოჯახი მიიპატიჟებს თავის ნათესავენსა და დედოფლის ბიძებს. ვახშამი დილამდე გასტანს ხოლმე; აქედან პატარძლის ოჯახში აგზავნიან: ერთ ფუთ უმ

ზორცს, 70 მანეთამდე ფულს, ტიკით ღვინოს, ქადას, ლეკებს, ცხრა წყვილ ქალის ფეხსაცმელს, ცხრა წყვილ ჩულქს, ცხრა ლეჩაქს. ამ საჩუქარს პატარძლიანთი ანაწილებენ თავიანთ მახლობელ ნათესავებზე; ამ ღამეს ნეფეს საჩუქარს არ უბრუნებენ. ოთხშაბათ ღამეს კიდევ იკრიბებიან ნეფის ოჯახში და შუალამამდე ქეიფობენ. შუალამის შემდეგ ყველა ქალი და კაცი პატარძლიანთა მიდის, თან მიაქვთ ანთებული ცვლის სანთლები, შამაშს კი (სინავოგის მსახურ-მცველს) „ფოდნოსი“. მიაქვს, რომელზეც თორნის ოთხი პური აწყვიდა, ამ პურებს შორის ერთი მრგვალი და სქელი უნდა იყოს. ამ პურს, ჩვეულებრივ, შუაში მოაქცევენ ხოლმე, მასზე დარტყილი საფლის სანთლები ანთია. „ფოდნოსზე“ საღებავით სავსე ქურჭელი დგას, საღებავი, რომელსაც „ინას“ ანუ „ისტაფულას“ უწოდებენ. ინა წითელი საღებავია, ამით პატარძალი აუცილებლად იღებავს ფრჩხილებს და ხელის გულს, ხოლო დამსწრე ქალები კი ვალდებული არიან ინაში ფრჩხილები და ხელის გული შეიღებონ. „შამაშს“ შეძლებისამებრ ფულით ასაჩუქრებენ და თან ეუბნებიან: „კარგი ნიშანი იყოს“. როდესაც პატარძალი ხელებს იღებავს, მის გარშემო გათხოვილი და გასათხოვარი ქალები სხედან და თავზე ორ-ორი პური ადევთ, პურში კი ორ-ორი ანთებული სანთელია ჩარტობილი. შეღებვის დამთავრების შემდეგ პურს და სანთლებს ჩამოიღებენ თავიდან და პატარძლის გასართობად ცეკვა-თამაშს გამართავენ.

ამ დროს მამაკაცები მათთვის განკუთვნილ ცალკე ოთახში ქეიფობენ, იმღერავენ და ცეკვავენ. სიმღერებს ჩვეულებრივ ქართულსა და თათრულ ენებზე ასრულებენ, ზოგი ერთდროულად მღერის და ცეკვავს კიდეც.

გარიჟრაჟზე პატარძალი მრავალი ქალისა და კაცის თანხლებით ნეფიანთა მიჰყავთ, გზაში ყველას ანთებული თაფლის სანთლები უჭირავს, ყველა სიმღერით მიდის.

გზაში ამ სიმღერას მღერიან:

ყეთ დოდიმ ქალა, ¹⁾
ბოი ლეგანიმ,

საყვარულს დრო მიიწურა,

ბაღში შემოდი,
ვაზები აფვავდნენ,
აკოვრდნენ ბროწეულებიც,
ბაღში შემოდი.
ქლიერს არ სძინავს,

ქებულს არა სთვალემს,
კვლავაც არ დაიძინებს
და არც ჩასთვალემს,
მცველი ისრაელისა—
მცველი ისრაელისა.

ფარხა ჰაგეფენ,
ჰინეცუ ჰარიმონიმ.
ადირ ლო იანუმ,
ბარუხ ლო იშან,
ჰანე ლო იანუმ,
ვეგამ ლო იშან,
შომერ ისრაელ
შომერ ისრაელ¹⁾....

როდესაც დედოფალს ნეფის სახლის კარებთან მიიყვანენ, წინ თათლს, კარაქსა და პურს მიაგებებენ. დედოფალი თითო ამოაწობს თათლში და კარის ზღურბლს წასცხებს. დამსწრენი შესძახებენ: კეთილი ნიშანი, ტკბილი და საზრდოიანი სიცოცხლე; ამ დროს ნეფე ბანზე ადის, თანერთი მამალი აჰყავს, ხელთ ბრინჯი ჟჭირავს, ბრინჯს მამალს ბიბილოზე შემოაყრის და შემდეგ დედოფლის თავზე გადაადრენს (ნიშნად იმისა, რომ ნაყოფიერი იყოს და შომრავლდეს). ამის შემდეგ დედოფალი სახლში შედის, როდესაც დედოფალი ნეფის სახლის კარებში ფეხს შედგამს იმღერიან:

ბარუხ ათა ბუბოქბა,
უბარუხ ათა ბეცეეთება,
იშლახ ყუზრება მიკოდუმ,
უმიციონ ისყადება²⁾).

დედოფალს შეიყვანენ ქალებისათვის განკუთვნილ ოთახში, ნეფე კი შედის თავის სახლში, წვეულნი თავ-თავიანთ სახლებში სიდიან.

ოთხშაბათ დღეს მრავალი ქალი და კაცი მოიყრის თავს, წინ უძღვებიან დედოფალს ცეკვით და სიმღერით და ასე მიჰყავთ აბანოში. ხუთშაბათ დღეს მრავალი მამაკაცის თანხლებით ნეფეც მიჰყავთ აბანოში (იქ ყოფნის დროს მე ეს წეს-ჩვეულება გავაუქმე და ამჟამად ნეფე და დედოფალი მხოლოდ მაყრებს მიჰყავთ აბანოში ყოველგვარი სიმღერისა და ცეკვის გარეშე).

ხუთშაბათ დღეს, ხუფის (ქორწინების) წინ, ნაშუადღევს დედოფლიანთა მოიყრიან თავს ხალხის მეთაურები, მოსამართლე,

¹⁾ ამ სიჰღერას იმღერაან ძველ ებრაულ ენაზე—(სათანადო რაოდენობის სასტამბო ნიშნების ებრაულ ენაზე უქონლობის გამო ყველა ებრ. ტექსტებს ვებჭდავთ ქართული ტრანსლიტერაციით).

²⁾ კურთხეულიც ხარ შემოსვლითა შენითა,
კურთხეულიც ხარ გასვლითა შენითა.
გამოგვგზავნოს დამხმარე სამღვთო ტაძრიდან,
და ციონიდან ფარველობა შენი. (სამჯერ).

რაბო, ხახამი და ქორწინების აქტის მეორე გვერდზე მზითევს ჩამოსწერენ. ამ დროს დედოფლის სტუმრები საჩუქარს სთავაზობენ პატარძალს და ეს ნივთებიც მზითევის საერთო რიცხვში ემატება.

დამსწრე საზოგადოების წინაშე გადაშლიან ხოლმე ტანსაცმელს, თეთრეულს, ბალდადებს, ბალიშებს, ფარდაგება და ჭურჭელს, რის მიხედვით კომისია სათითაოდ შეაფასებს და ქორწინების აქტის მეორე გვერდზე ჩამოსწერს ყველა იმ ნივთს, რაც დედოფალს მიაქვს ნეფის სახლში, და შემდეგ ყველა ამას შეაჯამებენ. დასასრულ, მთელ მზითევს დიდ ბოხჩეში გამოკრავენ, შამაშებს (სინაგოგის მცველნი) ზურგზე აპკიდებენ და ნეფიანთა გააგზავნიან. ნეფე შამაშებს გასამრჯელოს აძლევს. მერე იკრიბებიან უამრავი ქილი და კაცი და ხუფას (ქორწინების აქტის წაკითხვა) ამზადებენ. ყველას ანთებული თაფლის სანთლები უჭირავს ხელთ, მაყრები ნეფეს სალოცავის თებაზე¹⁾ დააყენებენ, რაბი ან ხახამი წამოიძახებს „კურთხეულიც ხარ შემოსვლითა შენითა, კურთხეულიც ხარ გასვლითა შენითა...“

შემდეგ რაბის და მაყრებს მოჰყავთ პატარძალი, და ნეფეს გვერდით დაუყენებენ; ნეფე აკურთხებს ტალეთზე, (რელიგიური წამოსასხამი) და შემდეგ დედოფლის მამა ტალეთს ნეფეს და დედოფალს თავზე გადაადარებს. ამას ეწოდება „ხუფა“. რაბი ჯერ „კიდუშს“ (ღვინით სავსე ჭიქაზე კურთხევას) შეასრულებს, შემდეგ „ქუთუბას“ (ქორწინების აქტს) კითხულობს ებრაულ ენაზე და ბოლოს ქართულად თარგმნის მას იმ მიზნით, რომ ქორწინების აქტის შინაარსი ყველასათვის გასაგები გახდეს. ნეფე-დედოფალს გარშემო ახვევია ხალხი, რომლის მეტ ნაწილს ფერად-ფერადი თაფლის ანთებული სანთლები უჭირავს, ზოგს კი სანთლებზე ქალაღლები აქვს შემოხვეული. ნეფე, მოშესა და ისრაელის წესით დედოფალს აკურთხებს, რაბის მიერ ნაკურთხევი ღვინის დაღვევისას ჭიქაში ბეჭედს ჩაადებს და ჭიქას ღვინით დედოფალს გადასცემს დასაღვეად. ნეფე დედოფლისაგან ჭიქას დაიბრუნებს, ბეჭედს უკანვე ამოიღებს (ამ ცერემონიის აზრი არ მესმის).

„ხუფის“ შემდეგ ნეფე ორივე ხელს მოჰკიდებს დედოფალს და შეიყვანს ტრაპეზთან ახლოს მიდგმულ პატარა ოთახში (აჯილაში), რომელიც კათედრისებრ არის ამოღლებული და რომელსაც სალოცავიდან მოტანილი რამდენიმე ფარდა ჰფარავს, შიგ ჩასვამს დედოფალს, მერე ნეფე უკან ბრუნდება და კათედრაზე დგება. ამ დროს რაბი დამსწრე ხალხთან ერთად იმღერის:

¹⁾ თება—ტრაპეზი, კათედრა.

(სიმან აბიათარ ხაზაკ) ¹⁾

ჯმეთ ქი ათა ხათანენუ
ქემო სპარ ბეთოხენუ
უქემო მელებ ლეფანენუ
იებარეხება ელოენუ
ბექალათხა მეოდ თისმახ,
ბერობ ყოშერ ვერობ კემახ,
თიზქე ლახაზოთ ეთ ცემახ,
ბებეთ კოდეშ კოდეშენუ.
ემეთ ქი ათა ვექ.ო..
კაბელ შიროთენუ ქემო მინხა,
ვქემ იოსიფუ ლეხა რობ სიმხა,
უმეშემენ, ჰამიშხა,
მაშუახ მიშქაბხა ჰაიომ ხათანენუ
ემეთ ქი ათა ხათანენუ ვექ.ო..

ამის შემდეგ ნეფეს ყველა მიმართავს შემდეგი სიტყვებით: „ბესიმან ტობ“, „კარგი ნიშანი იყვეს“ და ყველა თავის სახლში მიდის, ნეფე კი მიდის თავის დედოფალთან. ნეფე-დედოფალს გაუშლიან სუფრას, საჭმელ-სასმელს და შეაქცევენ, ართობენ.

ქორწინების შემდეგ, შაბათ ღელს, ნეფესთან დიდი წვეულება იმართება, ისეთი, რომ ქეიფი სამხრამდე გასტანს ხოლმე. შუა საღი-ლობისას, წამოდგება რაბი, რომელსაც სუფრის ყველაზე საპატიო ადგილი უკავია, როგორც დაღალი აქვეყნებს თვითნებულ საჩუქარს, ოქრო-ვერცხლსა თუ ბეჭდებს, რომლებიც შესწირეს სტუმრებმა ნეფე დედოფალს, ამის შემდეგ იმართება ცეკვა, რაც შუალამედე გრძელდება.

¹⁾ (აბიათარ გმირის ნიშანი).

ქეშმარიტია, რომ შენ ხარ ნეფე ჩვენი,
ვით მთვარეა ჩვენთვის,
ვით მეფეა ჩვენს წინაშე,
გაკურთხებს შენ ღმერთი ჩვენი.
მზიარულიც ხარ დედოფალთან,
დიდი სიმდიდრით და ბევრი ფქვილით,
გელირსოს მესიის მოსვლა და ნილვა,
წმინდათა-წმინდა ჩვენსა ტაძარში.

ქეშმარიტია, რომ შენ ხარ ნეფე ჩვენი და ა. შ...

მიილე სიძლერა ჩვენი ვით შესაწირავი,
და ისინი შეგმატებენ შენ მზიარულებას,
მეფის მირიანით არის ცხებული,
ღელს საწოლი შენი, ნეფეა ჩვენი,

ქეშმარიტია, რომ შენ ხარ ნეფე ჩვენი. და ა. შ...

ქორწილის დღიდან თითქმის რვა დღის განმავლობაში განუწყვეტელი ქეიფი და მიპატიჟებაა: პატივობენ მოკეთებებს, წვეულებებს, დროის გავლის შემდეგ დედოფლის ოჯახში აგროვებენ ძველს, ახალ ტანსაცმელს და ნამცხვრებისა და ტკბილეულის ძღვენთან ერთად ყველა ამას უგზავნიან დედოფალს ნეფის ოჯახში.

ყველა ამის შემდეგ პატარძალს უფლება არა აქვს ესტუმროს თავის მშობლებს, ვიდრე დიდი ამბით არ მიიპატიჟებენ ზას.

რამდენიმე დღის შემდეგ ან უქმე დღეს, ქალის მშობლები მიიწვევენ ნეფე-დედოფალს ნეფის მოკეთებებთან ერთად. ამ გადმოწვევისას პატარძლის მანა ვალდებულია თავის ქალიშვილი და მძახალი ოქროს ან ვერცხლის ძვირფასი ნივთით დაასაჩუქროს.

ასეთი აქტო წესი ქორწინებისა ჩვენ მოძმე ებრაელებს ქალაქ ახალციხეში...

ხელმეორედ გავემგზავრე იმ ძეგლის დასათვალიერებლად, რომელიც ახალციხის ებრაელთა სასაფლაოზე აღმოვაჩინე და შემდეგი დასკვნა გამოვიტანე: ამ სასაფლაოს ძეგლები არა მარტო 5509 წლით დათარიღდება (ისე როგორც ზემოთ მოვიხსენიეთ), არამედ უფრო ნაადრევი თარიღითაც (5500 და 5501). იმ ძეგლების შესახებ, რომლებიც დიდმა ფრანგმა მეცნიერმა ბროსემ გამოიკვლია, უნდა ითქვას, რომ ამოშიფრვის დროს დიდი შეცდომები ყოფილა დაშვებული და ამიტომ ბროსეს შეცდომები საბოლოოდ რომ გამომეკვლია, თითოეული ასო ცალკე შევისწავლე და დავადგინე:

ბროსეს მიერ წაკითხული ძეგლი

ტობ შეჰ მიშენ ტობ ვეომ ჰამავეთ მეომ¹⁾
ჰივალდო, ვეზე ჰამაცება ყალ კებერ ჰათამ
ჰაჰშარ ჰაბახურ ღეჰუდა ბენ იცხაკ განა,

¹⁾ კარგ ქონებას სჯობს კარგი სახელი,
და სიკვდილის დღე დაბადების დღეს.
და ესე ძეგლი საფლავსა ზედა, უწყინარისა,
მართლისა და ჰაბუჟასა
იყუდა ისხაკის ძე განა—სი (ჯანა),
რომელმაც განისვენა თვისა საუკუნთ
ბინასა, პარასკე დღეს, ელულის თვის 15-ს
ადამისა და ევას გაჩენიდან 5570 წელსა.
იყავნ სული მისი თანამონაწილე მარადიული
სიკოცხლისა და განსვენება მისი—კეთილი.

შენიფტარ ღბჟ დომ ვ ლეზოდემ
ელულ ტჟ ბო შენათ ჰ თჟჟ
ლეფეცირათ ადამ ვეზაეა თნცბჰ
ემრ ხ

ჩემს მიერ ამოკითხული ტაქსტის ნიმუში

ტობ შემ-მიშეპენ ტობ გეჟომ ჰამავეთ¹⁾
მეჟომ ჰივალდო: ლეჰაზჰირ ყალ მა(ე)ბათ
ციუნ ლიკბურათ შემუელ ბეზარ მოშე
შეჰალახ ლებეთ ყოლამო ლეჟომ შიშა
ლეზოდემ სივან ბჟახად ყასარ დომ
ბო. ბიშნათ ჰთერჟ

ნიმუში ერთ-ერთი ძეგლისა, რომელსაც წარწერა აქვს ოთხივე გვერდზე

პირველ გვერდზე:

დაყელზე ხასიდიმ ბეჰაბოდ
მარუნუ ყალ მიშქებოთამ²⁾

მეორე გვერდზე:

ვეჰახოხმა შეჟინ თიმცა ვეეზე მაკომ ბინა³⁾

- 1) ჯარე ჰონეპა სჯობს, კარგი სახელი,
და გარდაცვალების დღე დაბადების დღეს.
მოსაგონარი ძეგლი საფლავსა ზედა
შემუელ რიბი მოშეს ძისა, რომელიც წავიდა
თვისსა საუკუნო ბინასა პარასკევსა
დღესა სივანთ თვის 11-ს, წელიწადსა 5606-სა.
- 2) იხვიმონ სათნაოყოფელებმა დიდებით,
იმხიარულონ თავიანთ სარეცელზე.
- 3) სად შეიძლება სიბრძნის შეძენა, სად არის ადგილი
გონიერების. ელირსოს მესიის—ძის ზილვა რაბი მემუელსა
და აგრეთვე აბეე და რაბასთან.
და ესე არს ძეგლი საფლავსა ზედა სწორისა,
მართლისა, პატრიოსისა იაყიკობ ჰალევი
ეფრაიმის ძისა, რომელიც უდროოდ გარდაიცვალა
30 წლის ასაკში და არა ესეა ძე.
იყავნ სული მისი თანამონაწილე მარადიული
სიცოცხლისა და განსვენება მისი—გეთილი.

ყიმ რაბ უშმუელ იზქე ლი[რ]ოთ ბ ვეყიმ
 აპიე ვერაბა-ვეზე ჰამაცება ყალ კუბურათ
 ჰათამ ჰაფშარ ჰაქაბოდ აყაყობ ჰალევი.
 ბენ ეფრაიმ შენიფტარ ბეკიცურ ამავ ბენ
 შელოშიმ შანა ბელო ბენ თნცუბ ჰ ვ მ ხ.

მესამე გვერდზე:

ტობ შემ მიშემენ ტობ ვეჟომ
 ჰამავეთ მიჟომ ჰივალდო¹⁾

მეოთხე გვერდზე:

ვენეფტარ ლბუ ბეარბაყა ამიმ
 ლეხოდეშ იარ ბეჟომ რიშონ, მიშნათ
 თრაჰნ ფდუკ თნცბჰ. ჰოცაა შელ—
 ჰამაცება ნიშლამ სახ ჰაქალ მეს მანეთ²⁾

ნუსახ მაცება ყალ ეხად ჰარბანიმ, ჰამეფურსამ
 ვეჰაშუბ ბეჰალათამ რ. დავიდ ზ ლ.³⁾

ვეახობმა შეინათიცა⁴⁾
 ვეეზე მაკომ ბახა.

გეზე ჰამაცება

ყალ კებერ ჰახახამ ჰაშალემ ჰაქოლეღ
 ჰადაჰან ჰ ქვ ჰაზავენ მორაი ვერაბი
 ხახამ რაბი დავიდ ბენ შელომო
 ლბუ შენიფტარ ბეჟომ ბ ქ ხ ლეროდემ
 ქისლეკ ლიბრიათ ყოლამ ბიშნათ
 ჰ თრ ხ უთეჰი მენუხათო ქაბოდ.
 უთეჰი შენუხათო ქაბოდ,
 (sic) უთჰეი ნიშმათო ცერურა

¹⁾ კარგ ქონებას სჯობს კარგი სანელი,

და გარდაცვალების დღე დაბადების დღეს.

²⁾ და განისვენა თვისსა საუკუნო ბინასა კვირას
 იარის თვის მეოთხე დღეს—წელიწადსა 5618-სა.
 იყავნ სული მისი თახამონაწილე მარადიული
 სიცოცხლისა. ძეგლის დადგმულაბა დაჯდა
 სულ ასი მანეთი. (მანეთი—რუსული რუბლი).

³⁾ მათ საზოგადოებაში ერთი ცნობილი და სახელგანთქმული რაბინთაგანის რაბი დავიდის ძეგლის ნიშნში [ყნთილი იყვეს ხსენება მისი].

⁴⁾ სად შეიძლება სიბძრძის შეძენა
 და სად არის ადგილი გონიერების.

ბიცრორ ჰაზაიმ¹

ეშეთ ზაილ მი იმცა ვერახოკ მიფენინიმ
 მიხრა. ვეზე ციფუნ ჰამაცება
 ყალ კებურათ ჰაიშა ჰაქებოდა ვეჰაცენუჟი
 მარაჲ ესთერ ბათ აბრაჰამ ეშეთ
 აბნერ შენიფუტერა ბეჰომ შელიში
 ქა დაჰიმ ლეხოდეშ აბ ჰ.
 თრ ქ დ ლეჟეცირა თნცბჰ.²)

ახალციხეში ჩემი ყოფნის დროს, გავეცანი მათ უდიერ საჟ-
 ციჭლს. მისიონერებიც ძალიან ხშირად აწუხებენ მათ. სალოცავში
 მიჰყავთ ძუძუმწოვარა-ბავშვები, რაც მოეხსიდათებათ იმას სჩადიან,
 არ ჰყავთ ზელმძღვანელი და მეთაური. მე განვიზრახე, ახლა დროა
 ჯამათის რაიმე კარგი საქმე გავუკეთოთ მეთქი. ბატონ ნაჩალნიკ
 თავად რატივეთან მოვითათბირე და შემპირდა, რომ ყოველგვარ
 დახმარებას აღმომიჩენდა.

რაბი ჩიოდა, რომ ჯამათი სრულიად არ შემორჩილებოა.
 მართლაც ხალხს (ჯამათს) იგი ძალიან აბუჩად ჰყავდა აგდებული.
 მე შევეუდექი ზოგიერთი საკითხის მოგვარებას: უპირველესად
 გაბაიების (ლოცვის მმართველების) არჩევას, რომლებსაც უნდა

¹) და ესე არის ძეგლი საფლავსა ზედა, ზახზისა
 სრულისა, საზოგადო მოღვაწისა, მრსამართლისა,
 პატრონისა და მართლისა, მოხუცისა, ჩვენი
 ბატონის და მასწავლებლისა ზახამ რაბი
 დავიდ შალომის ძისა, რომელმაც განისვენა
 თვისსა საუკუნო ბინასა ორშაბათ დღესა
 ქისლევის თვის 28-ს, ქვეყნის დასაბამიდან
 წელიწადსა 5,620-ს და იყავნ განსვენება
 მისი კეთილი, და იყავნ განსვენება მისი
 კეთილი (2-ჯერ), და იყავნ სული მისი
 თანამონაწილე მარადიული სიცოცხლისა.

²) ვინ იპოვნა კეთილზნინი მეუღლე, რომლის ფასი მარგალიტებს აღემატებ
 და ესე აღმართული ძეგლი საფლავსა
 ზედა ქალისა პატრიონისა, ნამუსიანისა,
 ქალბატონ ესთერ აბრამის ასულისა აბნერის
 ცოლისა, რომელმაც განისვენა სამშაბათს,
 აბის თვის 21-სა ქვეყნის გაჩენიდან 5,624-სა.
 იყავნ სული მისი თანამონაწილე მარადიული სიცოცხლისა.

9. საჟ. ებრ. ისტორ.-გენეჟრ. მუზ. შრომები.

ზორცს, 70 მანეთამდე ფულს, ტიკით ღვინოს, ქადას, ლეკებს, ცხრა წყვილ ქალის ფეხსაცმელს, ცხრა წყვილ ჩულქს, ცხრა ლეჩაქს. ამ საჩუქარს პატარძლიანთი ანაწილებენ თავიანთ მახლობელ ნათესავებზე; ამ ღამეს ნეფეს საჩუქარს არ უბრუნებენ. ოთხშაბათ ღამეს კიდევ იკრიბებიან ნეფის ოჯახში და შუალამემდე ქეიფობენ. შუალამის შემდეგ ყველა ქალი და კაცი პატარძლიანთა მიდის, თან მიაქვთ ანთებული ცვლის სანთლები, შამაშს კი (სინაგოგის მსახურმცველს) „ფოდნოსი“. მიაქვს, რომელზეც თორნის ოთხი პური აწყვია, ამ პურებს შორის ერთი მრგვალი და სქელი უნდა იყოს. ამ პურს, ჩვეულებრივ, შუაში მოაქცევენ ხოლმე, მასზე დარქობილი საფლის სანთლები ანთია. „ფოდნოსზე“ საღებავით სავსე ქურჭელი დგას, საღებავი, რომელსაც „ინას“ ანუ „ისტაფულას“ უწოდებენ. ინა წითელი საღებავია, ამით პატარძალი აუცილებლად იღებავს ფრჩხილებს და ხელის გულს, ხოლო დამსწრე ქალები კი ვალდებულნი არიან ინაში ფრჩხილები და ხელის გული შეიღებონ. „შამაშს“ შეძლებისამებრ ფულით ასაჩუქრებენ და თან ეუბნებიან: „კარგი ნიშანი იყოს“. როდესაც პატარძალი ხელებს იღებავს, მის გარშემო გათხოვილი და გასათხოვარი ქალები სხედან და თავზე ორ-ორი პური ადევთ, პურში კი ორ-ორი ანთებული სანთელია ჩარქობილი. შეღებვის დამთავრების შემდეგ პურს და სანთლებს ჩამოიღებენ თავიდან და პატარძლის გასართობად ცეკვა თამაშს გამართავენ.

ამ დროს შამაკაცები მათთვის განკუთვნილ ცალკე ოთახში ქეიფობენ, იმღერაინ და ცეკვავინ. სიმღერებს ჩვეულებრივ ქართულსა და თათრულ ენებზე ასრულებენ, ზოგი ერთდროულად მღერის და ცეკვავს კიდევაც.

გარიჟრაჟზე პატარძალი მრავალი ქალისა და კაცის თანხლებით ნეფიანთა მიჰყავთ, ზღაში ყველას ანთებული თაფლის სანთლები უჭირავს, ყველა სიმღერით მიდის.

ზღაში ამ სიმღერას მღერიან:

ყეთ დოდიმ ქალა, ¹⁾

ბოი ლევანიმ,

სიყვარულს დრო მიიწურა,

ბაღში შემოდი,

ვაზები აყვავდნენ,

აკოკრდნენ ბროწეულებიც,

ბაღში შემოდი.

ძლიერს არ სძინავს,

ქებულს არა სთვლემს,

კვლავაც არ დაიძინებს

და არც ჩასთვლემს,

მცველი ისრაელისა—

მცველი ისრაელისა.

მალე აწყურის სადგურთანაც მოვედით; მე იქ არ გავჩერებულვარ და პირდაპირ სოფელ აწყურისაკენ გავეშურე. ფოსტიდან სულ ერთი ვერსიკ არ გამივლია, რომ გალმა ხიდი დამხვდა. იქ მიხვეულ-მოხვეული, ვიწრო და პატარა ქუჩებია. დიდი ვაივაგლახის შემდეგ ეტლი, როგორც იქნა, თათრების მოლა ეფენდის სახლს მიადგა და რაკი შეუძლებელი იყო ეტლით მგზავრობა (მეტად იმ ვიწრო ქუჩებში), ეტლიდან ჩამოვედი და ფეხით გავუღეძე გზას.

ჩემს შესახედრად ებრაელთა მთელი საზოგადოება გამოვიდა. ოჯახში ვერც ერთმა მათგანმა ვერ მიმიღო, რადგან ყველანი მიწურსა და ბნელ სახლებში ბინადრობენ და ამასთან, ძალიან ღარიბნი არიან. ამის გამო ებრაელებმა სთხოვეს მოლა ეფენდის (აქიფ ეფენდის, ახმედ ეფენდის შვილს), რომ დამე მის სახლში გამეთია, ხოლო ხარჯს ჯამაათი კისრულობდა. მოლამ დიდი პატივისცემით მიმიღო თავის სახლში. მე მაშინვე სალოცავში წავედი სამხრისა და მწუხრის ლოცვისათვის. სინაგოგიდან დაეპრუნდი თუ არა, ჩაი დამხვდა გამზადებული; ეფენდიც მოვიდა ჩემთან, დაესხედით მაღალ სკამებზე, რომლებზედაც აღმოსავლეთის ქვეყნებში მცხოვრებ ხალხთა ჩვეულებიანებარ ნივთები ეგო.

არ გასულა დიდი ხანი, რომ ჩემთან მოვიდნენ ამ სოფლის პატარა საზოგადოების მეთაურნი და უხუცესი ხანები, რომლებიც შუალემდე დარჩნენ.

მეორე დილას მთელი ჯამაათი შეგროვდა და გადმომცეს ცნობები თავიანთი წარსული ცხოვრების შესახებ. ჩემი თხოვნით მოვიდნენ აგრეთვე მოლა, მამასახლისი და უხუცესი თათრები, რაც იცოდნენ და ახსოვდათ, ყველაფერი მიაშვს; მომაწოდეს აგრეთვე ცნობები ამ სოფლის შორეულ წარსულის, ქართველთა ციხე სიმაგრისა¹⁾ და ეკლესიის აოხრების შესახებ.

როგორც მოხუცმა თათრებმა გადმომცეს, წინად ესენი ქართველები იყვნენ და ქრისტიანობას მისდევდნენ, შემდეგ თავიანთი სურვილით თუ იძულებით მათ წინაპრებს მაჰმადიანობა მიუღიათ

¹⁾ აწყური—ქალაქი და ციხე—ისტორიული მონაცემების თანახმად აშენებულია III სუკ. ჩვენ ვერაფერს ვხედავთ მის შესახებ. ქართლის ცხოვრებაში ეს ადგილი აღინიშნა, როგორც საყრდენი ადგილი, საიდანაც წინასწარმეტყველი ანდრია ქრისტიანობას (მაზარებას) ავრცელებდა. აქ დღესაც არსებობს უძველესი ეკლესია. როდესაც ოსმალოებმა საქართველო დაიპყრეს, ქრისტიანობა იძულებით გააუქმეს. ნაწილი მცხოვრებლებისა გადასახლდა იმერეთში და თან წამოიღო აწყურის ღვთისმშობლის ხატი, რომელიც ამჟამად ჯელათის მონასტერშია დაცული.

მას შემდეგ, რაც თათრებს დაუპყრიათ ეს მხარე. იმ დროს აქ მათთან ერთად მრავალი ქართველაც სახლებულა. ზოგიერთების გადმოცემით მათი გამაჰმადიანება თამარ მეფემდე მომხდარა.

აწყურის ციხე-სიმაგრე თამარ მეფის ბრძანებით ყოფილა აღდგენილი. თავდაპირველად მხოლოდ 5-ოდე ებრაელთა კომლი სახლებულა და დროთა მსვლელობაში კიდევ სხვადასხვა ადგილებიდან სხვა ებრაელებიც გადმოსახლებულან.

რუსების შემოსვლამდე ციხის გალავანში კარგი სახლები ყოფილა აგებული, შიგ რამდენიმე კომლიც დასახლებულა, ხოლო როდესაც რუსებს თათრებთან მოხდენიათ შეტაკება, მაშინ ეს ციხე-სიმაგრე რუსებს გაუოხრებიათ.

უკანასკნელი თავადი, რომელიც ამ ციხე-სიმაგრეში ცხოვრობდა და აწყურის გარშემო მდებარე სოფლებს მფლობელობდა, აღაყოფილა. ეს თავადი (ალა) ომის დროს ახალციხეში გაქცეულა, ტყვედ ჩაუარდნილა და იქ მოუკლავთ.

აქ ერთდროულად ორი მფლობელი ყოფილა, მეორეს ოსმან-ალა ჰრქმევია. ეს თავადები, რომლებიც ამ ციხე-სიმაგრეს ჰფლობდნენ, ყველანი ალას შთამომავალი იყვნენ, ახალციხის საფაშოს მფლობელის გვარისა. უძველეს დროს აწყურს ქართველები ფლობდნენ. შემდეგ ჰფლობდნენ მას სპარსელები, მათ შემდეგ დაახლოებით ექვს თვეს ჰფლობდნენ არაბები. ამჟამად კი მას რუსებო ჰფლობენ.

ქართველთა მეფობის დროს ისრაელების შევიწროებას ადგილი თითქმის არ ჰქონია, სპარსთა მფლობელობის დროს კი ებრაელთა დიდი აწიოკება მომხდარა; ქართველთა და ებრაელთა სახლები სპარსელებს დაუბრევიათ, დაუნგრევიათ, ხალხიც დაუხოციათ და ტყვედ წაუყვანიათ...

ახლანდელი ოსმალები დიდად მორწმუნე ხალხია, თავიანთი სარწმუნოება ღრმად სწამთ და თავისუფლადაც სცხოვრობენ.

სოფლის აშენების დრო არ ახსოვთ. არც ციხე-სიმაგრეში აშენებული მჭეთის აგების თარიღი იციან. მჭეთი დაუნგრევიათ ციხე-სიმაგრის განადგურების დროს. ასეთი ცნობები გადმომცეს თათარმა მოხუცებმა თავიანთი მამასახლისისა და ეფენდის ბრძანებით.

* * *

აი ცნობები, რომლებიც გადმომცეს აწყურის ებრაელებმა თავიანთი შესაძლებლობის მიხედვით.

თათართა ბატონობის დროს მოსავლისა და საკვების დიდი სიაფე და თავისუფალი ცხოვრება ყოფილა, მაგრამ ამ მიდამოებში დიდ ყაჩაღობას ჰქონია ადგილი. ერთი ვერსის მანძილზედაც კი ვერ გავიდოდა კაცი სოფლიდან გარეთ.

ებრაელთა გადმოცემით აწყურში ადიგენიდან გადმოსახლებულან იქაური ისრაელები, რომლებიც თათართა ფეოდალების ყმებად ყოფილან. მათი თავადი ფოცხოვბეგი მოითხოვდა ისრაელების იძულებით გამოჰმადიანებას. დღესაც ცხოვრობს იქ ერთი ქალი, რომელსაც მაჰმადიანობა მიუღია. ამ ქალის დედაც აწყურში ცხოვრობს. რუსების შემოსვლის შემდეგ ეს თავადები თურქეთში გაქცეულან, ებრაელებს კი დრო უხელთიათ, სხვადასხვა ადგილას გადასახლებულან და შემდეგ გათავისუფლებულან ამ მიზეზის გამო რუსების შემოსვლით.

დიგვირში 32 კომლი სახლებულა, მათ ერთი რაბი ჰყოლიათ ხახამ აბრამ ისაკის-ძე. ეს ხახანი მოხუცებულობისას იერუსალიმში წასულა და იქ გარდაცვლილა. თუ ვინ და ვინ ჰყავდათ დიგვირში ხახმად ამ ხახმის დაყენებამდე, ეს მათ არ ახსოვთ.

ამ ქვეყნის ასაღებად რუსები რომ მოდიოდნენ, თავადს ებრაელებისათვის წინადადება მიუცია, აქარაში წაჰყოლოდნენ, მაგრამ არც ერთი ებრაელთაგანი ამაზე არ დათმნებულა. ამ დროს ქალაქში აქარლები შემოჭრილან და 25 კომლი ებრაელებისა ახალციხეში გაქცეულა. ერთი გაქცეული ქალის, სახელად მაზალ იაყაობის ასულის, აბრამ მელიტას მეუღლის ექვსი წლის ვაჟი მგლებს შეუქამიათ. ბავშვი იმდენად დაუზარალებიათ, რომ მისგან ძვლებიც კი, აღარ დარჩენილა, ასე რომ შეუძლებელი გამხდარა მისი დასაფლავებაც კი.

თავადებს იმდენი მოუხერხებიათ, რომ ტყვედ წაუყვანიათ ათი სული ებრაელთაგანი, რომელთა შორის 6 დედაკაცი ყოფილა და 4 მამაკაცი. ამ ორ ბატონს ებრაელი ტყვეები ერთმანეთ შორის თანაბრად გაუნაწილებიათ. ერთს თავისი წილი ებრაელ ყმებისა ახალციხის მაზრის ნაჩაღიკისათვის, ბეზუთოვისათვის უჩუქებია, მეორეს კი თურქეთში წაუყვანია. ამ ტყვეთა შორის ზემოხსენებული ქალის ქალიშვილიც ყოფილა, ქალიშვილი რომელიც ჯერ კიდევ ტყვედ წაყვანამდე ძალდატანებით გაუმაჰმადიანებიათ...

გადასახადი, რომელსაც ყმა ებრაელი უხდიდა თავის ბატონს დიგვირში, შემდეგი ყოფილა: სანთელი, სანთლის ფითილი (ჩლა), შეშა, ტანსაცმელი და თავადის შინაურებისათვის სხვადასხვა საკმე-ლი. გარდა ამისა, თითოეული ოჯახი ბატონს ფულად 50 ყურუმს

უზდიდა (ზუთი ყურუში უდრის რუსეთის ერთ- მანეთს). ვინც ახალ-
ტანსაცმელს ჩაიცმევდა, ზედმეტად 5 ყურუში უნდა გადაეხადა-
სისხლს ხმარებაზე ცრლისწამებას აქ ადგილი არ ჰქონია. ქორწი-
ლის დროს თავადები არაფერს არ ახდევინებდნენ, გარდა ამისა,
რასაც ყმები თავიანთი სურვილით მიუტანდნენ საჩუქრის სახით.
შეშისა და სხვა მსგავსი საგნების მოსატანად თავადები ებრაელებს
აგზავნიდნენ ერთი ადგილიდან მეორე ადგილზე. ებრაელს ქალები
კი სარეცხს ურგცხავდნენ და საოჯახო საქმეს უკეთებდნენ მათ.

ებრაელი ყმები თუ გადასახადს დროზე არ გადაიხდიდნენ,
მათ დაიჭერდნენ და მაგრად სცემდნენ.

ღიგვირის ებრაელები ქსოვას მისდევდნენ, ბაზას ბრთაყდნენ
ძაფიდან და თავის პროდუქციას სოფლებში ასაღებდნენ.

А. Крихели.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПРЕБЫВАНИЯ
ИНОГОРОДНИХ (РУССКИХ и ЕВРОПЕЙСКИХ) ЕВРЕЕВ
НА КАВКАЗЕ.

1804—1855 г. г.

часть I

В научной литературе и исторических документах часто встречается деление евреев на туземных (коренные жители) и нетуземных или иногородних.

Под туземными евреями подразумевались грузинские и татские (горские) евреи, а под иногородними—русские и европейские евреи, пришедшие на Кавказ в начале XIX века, так как, на основании Положения 1804 года, евреям дозволялось проживать на Кавказе. Этому вопросу посвящается настоящий труд.

* * *

Вопросом пребывания русских и европейских евреев на Кавказе занимались некоторые историки, этнографы, лингвисты, а также журналисты. Из них назовем: В. Миллера, Ш. Анисимова, И. Сегалю, Гессена, Берлина, Зелинского и Вольгге. Однако, они не ставили себе целью дать исчерпывающую картину хотя бы таких основных вопросов, какими являются причины появления евреев на Кавказе, род их занятий и правовое положение. Вышеназванные авторы ограничивались лишь общими сообщениями о численности еврейского населения на Кавказе, о количестве синагог, о религиозных училищах и т. д.

Неудовлетворительны также статьи, помещенные в энциклопедиях.

Это обстоятельство объясняется тем, что авторы, посвящающие статьи еврейскому вопросу, не имели возможности

систематически вести научно-исследовательскую работу в этой области, путем изучения местных архивов, посещения соответствующих мест и собирания материалов на месте.

Благодаря огромной работе, проведенной Музеем в течение ряда лет в центральных исторических архивах Грузии и Советского Союза, а также путем организации комплексных экспедиций, изучения данного вопроса на местах, Музей сумел накопить много, в том числе неизвестных, документов и материалов, на основании которых создавалась возможность разрешить некоторые вопросы истории пребывания т. н. иногородних евреев на Кавказе.

Иногородние или же нетуземные евреи появляются в Закавказьи; в частности в Грузии, в начале XIX века, когда по Указу 1804 года евреям было предоставлено право водворяться в Кавказской области и приобретать здесь земельную собственность.

До этого периода на Кавказе почти не было нетуземного еврейского населения, по той причине, что Кавказ до начала XIX века еще не был присоединен к России, почему русские и европейские евреи не могли появляться здесь.

Однако, хотя Указом 1804 года Кавказ был включен в „черту оседлости“, все же для кавказской администрации не был ясен вопрос о том, в каких именно местностях евреи могли проживать, поскольку тем же Указом дозволялось евреям пребывание в литовских, белорусских, малороссийских, Киевской, Минской, Волынской, Подольской, Астраханской, Екатеринославской, Херсонской и Таврической губерниях, ¹⁾ но, вместе с тем, было оговорено, что в столице Киевской области в гор. Киеве, и в других центральных городах (Николаев, Севастополь и т. д.) было запрещено пребывание евреев ²⁾. В связи с этим, кавказская администрация неоднократно ставила вопрос перед Министерством внутренних дел об уточнении вопроса, в какой части Кавказа дозволялось поселение пришельцев евреев; особен-

¹⁾ Дл Указа 1804 года см. 14-й том законов о паспортах ст. 11.

²⁾ 14-й том законов о паспортах ст. 11 и примечание 2.

но подчеркивалась необходимость разъяснения в отношении Грузии, ввиду большой тяги пришельцев в Тбилиси.

На испрашиваемый запрос от Министерства внутренних дел на имя начальника Кавказской области были посланы Правила, указывающие на прежние узаконения и, особенно, на Положение 1804 года, которым хотя евреям дозволяется постоянное пребывание в Кавказской области, но высочайше утвержденным 3 февраля 1825 года журналом гг. Министров повелено: „Из уездов, где находится секта субботников¹⁾ или Иудейская, и соседствующих им уездов выслать всех евреев, без исключения, где бы они не находились, и впредь ни под каким предлогом пребывание там им не позволять“²⁾. Из цитированного документа видно, что в Закавказьи и Дагестане евреям не дозволялось проживать, в силу того, что в этих краях Иудейская секта давно существовала.

Между тем, пока шла переписка между кавказской администрацией и Министерством внутренних дел, по этому вопросу, значительное количество евреев успело уже поселиться на Кавказе, в частности в Грузии.

Переселенцы евреи на Кавказе преимущественно были из следующих губерний. Полтавской, Кременчугской, Бердичевской, Могилевской, Киевской, Курляндской, Витебской и др. а также из Польши, Австрии, Вельгии, Чехословакии, Америки и т. д.

¹⁾ Субботники, жидовствующие (в русском простонародьи иудействующие, новые жида). Под этим названием в русском законодательстве первой пол. XIX в. известны иудействующие секты в России.

Первые документальные сведения о жидовствующих, относятся к началу XVIII в. К этому времени принадлежит основание секты молокан субботников.

Субботник—от слова Суббота. Одним из основных положений субботников был: почитание ветхозаветной субботы и отвергание воскресенья.

С целью заселения Грузии разными племенами, проживающими тогда в России, а также для того, чтобы разбросать сектантов, Указом 18-го декабря 1826 года часть субботников была переселена в Грузию, а часть была направлена в Сибирь и в другие места.

Этим же Указом были запрещены им передвижение и торговля по Закавказью, но через некоторое время субботникам было разрешено передвижение и торговля по Закавказью. Часть сектантов, проживающая в центральной России, в 1850 году в большом числе была поселена в Кубинской области (Куба в настоящее время входит в состав Азербайджанской Сов. Соц. Республики) и другие места Закавказья.

²⁾ Центр. Истор. Архив Груз. ССР. ф. 8. д. 2329.

* *

По высочайше подтвержденному положению от 3 февраля 1825 года, изданному на основании положения 1804 года, помимо того, что евреям запрещено было постоянное пребывание в тех местах Кавказа, где находилась секта субботников или Иудейская секта, им не разрешалось пребывания даже и в тех местах, где не находилось никаких еврейских сект. Тем-же положением дозволялось селиться на Кавказе только ремесленникам и купцам, и то лишь на определенное время. В представлении Исполнительной Экспедиции Верховного Грузинского Правительства говорится: „[Евреи] могут приезжать для коммерческих дел, то есть по делам вексельным, исковым, по подрядам и поставкам, если к оным именно допущены Правительством. Под именем мастеров они могут приезжать сами для усовершенствования себя в цеховых мастерских или для показания особого искусства, в цеховом же мастерстве если знают оное отлично. Всякий еврей, приезжающий.. является в Градскую думу и представляет о себе, чему он желает учиться, или какого он роду мастер, тогда обще с ремесленную управою, рассмотрев визы начальства, откуда он прибыл, буде найдет, что художество его такого роду, коим могут быть признаны в виде особенного искусства, какого в городе нет и кои для пользы общественной необходимы, в таком случае, должна представить с мнением своим Губернскому Правлению. На основании такого мнения Губернское Правление позволяет сим евреям остаться на определенное время в городе, согласно изданным на сие правилам“¹⁾. При том, в тех случаях, когда мастер был признан, как указывается в правилах, „для пользы общественной“, то полицейское начальство могло ему разрешить временное пребывание не более 6-ти недель, дальнейшее же пребывание зависело от Губернского Правления; Последнее по заслуживающим уважения причинам могло продлить срок пребывания только до 6-ти месяцев. Таким образом, несмотря на то, что по положению 1804 г. евреям дозволялось пребывание на Кавказе, позже фактически это „право“ настолько было ограничено, что, если бы не боль-

¹⁾ Цитр. Истор. Архив Груз. ССР., ф. 8, д. 1729.

шая нужда, то едва-ли кто-нибудь решился-бы приехать на Кавказ. В действительности, приезжие мастеровые, как видно из поданных ими прошений, были введены в заблуждение положением 1804 года, так как были убеждены, что Кавказ входил в черту оседлости. Вот что пишут евреи по данному вопросу в своих прошениях Главноуправляющему в Грузии барону Розену:

„Указом 1804 года предоставлено было евреям иметь пребывание и даже селиться в Астраханской и Кавказской губернии, по поводу чего мы, прибыв на Кавказскую линию, имели пребывание свое по плакатным паспортам,... занимаясь здесь не иной какой либо промышленностью, как одним мастерством... После того Указом 1825 года июня 30 дня по внесенной в Комитет гг. Министров, Господином Министром Финансов записке, журналом от 31-го Генваря и 11-го апреля того года запрещено евреям в Астраханской губернии и Кавказской области иметь прочное водворение, не касаясь временного пребывания, сообразно с узаконением“¹⁾.

Из этого документа („По поводу чего мы прибыв на Кавказскую линию“) видно, что, приезжая на Кавказ, евреи глубоко были убеждены в возможности прочного водворения.

В период с 1804 года по 1825 год, как выше было сказано, из общего числа²⁾ евреев, приехавших на Кавказ, большая часть падает на Грузию. Указанное обстоятельство объясняется тем, что Грузия, в особенности Тбилиси, была административным центром Кавказа, и потребность в разного вида ремеслах здесь была больше, нежели в других областях Кавказа; с другой же стороны, немало зависело это также от доброжелательного отношения самого населения к заселяющимся евреям.

Судя по составленным Тифлисской городской полицией спискам и ведомостям, пришедшие евреи, за исключением единичных, занимались исключительно разными ремеслами, и в числе их были портные, шапочники, эполетчики,

¹⁾ Центр. Истор. Архив Груз СССР, ф. 8., дело № 1729, стр. 2—3-а.

²⁾ Как видно из списков, к этому периоду общее число приезжих евреев не превышало 500 душ.

мылоделы, резчики по дереву, ювелиры, сапожники, часовщики, кожевники, слесари, плотники, каменщики, жестянщики, столяры, медники, лудильщики, винокуры, брильянщики, строители и т. д.

Среди приезжих евреев ремесленников преимущественно находились: портные, шапочники, эполетчики, сапожники, винокуры, резчики, мылоделы, кожевники. Кроме того, имелись казенные подрядчики, учителя и мелкие торговцы. Большинство портных занималось исключительно выполнением военных заказов, и они назывались военными портными и эполетчиками. В Закавказьи в первое время почти все еврейские ремесленники были сосредоточены в гор. Тбилиси и частично в Баку; позже они появляются также в гор. Кутаиси и Батуми. В последующее время, особенно в 1819—1826 гг., евреи—иногородние ремесленники встречаются также в Армении, в гор. Ереване.

Для приезжих евреев-мастеров на Кавказе, помимо плакатных, требовались, одновременно с правом на выезд во внутренние города, также и губернаторские паспорта, которые выдавались Губернским Правлением той губернии, к которой они были приписаны. Однако, все это ни в какой мере не влияло на прохождение обязательной процедуры, предусмотренной 187-й статьей. В случае нарушения указанного закона, по статье 190, „евреи, не имеющие паспортов от губернаторов, или имеющие оные, но не имеющие права на проезд во внутренние города, наконец, прожившие до определенного срока, высылаются полицией немедленно вместе их оседлости. Если после такого распоряжения евреи, не выедут, или опять возвратятся, то поступается с ними, как с бродягами, и по силе указов 15 ноября 1797 г., 23 февраля 1823 г. и 8 июня 1826 годов, вместе с допускающими, и держащими их в своих домах, делается распоряжение как о бродягах или о покровительствующих бродягам¹⁾. Кроме паспортов губернаторских²⁾ и плакатных с обозначением „с правом выезда“³⁾, требовалось еще ка-

¹⁾ Центр. Ист. Архив Груз. СССР, ф.8., д. 1729.

²⁾ В конце каждого паспорта, выдаваемого еврею, приписывалось: „Сей паспорт имеет силу только в городах и селениях, для жительства евреям дозволенных.“ (14-й том законов о паспортах ст. 184).

³⁾ Ibid ст. 185.

гальное свидетельство от того еврейского общества, где они раньше проживали. Кагальное свидетельство служило целям выяснения отношения ушедшего того или иного члена общества к рекрутской повинности и уплате государственной подати.

*
**

В 1827 году 25 мая по циркулярному предписанию за № 1273 Министерства Внутренних Дел, на основании высочайшего повеления, категорически было запрещено евреям проживать как в некоторых российских губерниях, так и в кавказской губернии, в том числе и в Грузии ¹⁾.

После получения такого распоряжения, кавказская администрация, выполняя волю Правительства и находя, что в Грузии евреям не дозволено постоянное пребывание, сделала распоряжение о высылке их. Однако, хотя Грузия не значилась в числе тех губерний, в которых евреям дозволено было иметь жительство и оседлость, т. к. была выключена из черты оседлости, все же такого рода распоряжение противоречило утвержденному закону, гласящему о дозволении временного пребывания евреев ремесленников и вообще полезных людей, для пользы общества, в тех местах, которые были исключены из черты оседлости. Ссылаясь на указанную оговорку, подлежащие высылке евреи все же обращались к кавказской администрации с прошением об оставлении их, хотя бы на временное пребывание, согласно объяснения к 4-му пункту министерского предписания („каковые, если в ведомстве чьем окажутся и художества их для пользы общественной будут необходимы“); их обоснованная жалоба подтверждается и самой полицией. Так, например, в своем представлении на имя Тифлисского военного губернатора Сипягина В.Г.П.И.Э. говорится: „Градская полиция, согласно сему распоряжению рапортом от 17 минувшего августа за № 6302-м, с представлением при оном списка евреям, производящим здесь мастерство, признанным полицией необходимо нужным, для оставления в городе Тифлисе, коих показано 25 человек, доносит экспедиции, что исполнение вы-

¹⁾ См. М. Шукян. Правовое положение евреев Грузии. Труды Историко-Этног. музея евреев Грузии т. I, стр. 57—64.

шеописанного ее указа в точности возлагала полиция на частных ее приставов, которые, составив о проживающих в городе евреях, коих оказалось всего 34 человека, именные списки, с обозначением мастерства их, из каких мест выданы им паспорта, и кто из них может быть нужен или полезен, донести полиции, что из числа означенных евреев 9 человек признанные ими совершенно бесполезными для города высланы уже из Тифлиса, а об остальных 25 человека, х необходимых ими по мастерству их совершенно необходимыми для города, испрашивают разрешения¹⁾. Как выясняется из нижеприведенных документов, с своей стороны Тифлиссский военный губернатор ходатайствует перед М.В.Д. об оставлении некоторых ремесленников евреев: „В Грузии и в особенности в Тифлисе с некоторого времени водворились евреи из разных Российских губерний и из-за границы приехавшие... Местное полицейское начальство, исполняя волю правительства и находя, что в Грузии не дозволено постоянное пребывание евреям, сделало распоряжение о высылке их отсюда, но подошедшей ко мне от их жалобы на подобное распоряжение, я приказал оставить их на некоторое время в Тифлисе по уважению к тому, что в настоящее военное время портное мастерство их необходимо для удовлетворения требований военных чиновников, да и во всякое другое высылка их из Грузии поставит в затруднение европейцев снабжать себя одеждою²⁾).

На отношение Тифлисского военного губернатора управляющему в Грузии гражданской частью был получен ответ: „честь имею отозваться Вам, Милостивый Государь, что в сем случае местные начальства обязаны исполнять циркулярное предписание М.В.Д. от 25/X сего года № 2713, о высылке евреев в те места, к коим они по ревизии приписаны...“³⁾

Далее, как видно из заведенного дела, главноуправляющий Грузиею, Кавказскими и Закавказскими областями, в своем отношении на имя М.В.Д. от февраля 1833 г. пи-

¹⁾ Центр Ист. Архив Груз. ССР. ф. 8., л. 1729, стр. 15—16.

²⁾ Ibid стр. 18.

³⁾ Ibid стр. 26.

шет: ...„В 1827 году, по получении циркулярного предписания М.В.Д. о воспрещении евреям проживать в некоторых Российских губерниях, в том числе и в Грузии, они были отсель высланы...“¹⁾.

С п и с о к

евреев ремесленников, подлежащих высылке и, по ходатайству местной администрации, временно оставленных до получения ответа от М.В.Д.²⁾, (которые после подтверждения М.В.Д. были высланы).

Фамилия, имя	Специальность
1. Майра Левич	Винокуры
2. Мовше Елкин	
3. Лейзер Эйдельсон	
4. Нахим Финкельштейн	
5. Пинхос Павловский	
6. Ира Варинборг	Водочный мастер
7. Соломон Финкельштейн	
8. Майер Фарбер	
9. Эля Бродский	
10. Янкель Тарнопольский	
11. Шлиома Шаломов	Портьеры
12. Лейба Зейдман	
13. Юдель Соломонович	
14. Шлома Бродский	
15. Соломон Гутштейн	
16. Ицко Кравец	Шапочники
17. Фатель Москович	
18. Гершко Зейденберг	
19. Гершка Лошак	
20. Гершко Зальман	
21. Шлуклер	Мастера жестяных дел
22. Айзер Шальман	
23. Шмуила Школнин	
24. Ицко Любарский	
25. Бега Цирковский	
	Работник Павловского

¹⁾ Ibid. стр. 47-48 а.

²⁾ Список выписан из представл. В.Г.П.И.Э. ф.8., д. 1729. 1827 г.

Характеризуя период времени с 1804 по 1827 г., надо отметить, что если по положению 1804 г. Кавказ считался „чертой оседлости“, наравне с некоторыми Российскими губерниями, то впоследствии, в связи с добавлением разъяснения о секте субботников и Иудейской, Кавказ фактически становится почти запретной зоной для евреев. Кроме того, во всем Закавказьи Грузия была единственным местом, где все виды ремесла приезжающих евреев находили соответствующий рынок, а потому исключение Грузии „из черты оседлости“ фактически означало такое исключение всего Закавказья. Поэтому, не случайно, что иногородние евреи всемерно старались то мольбою, то ссылкой на юридическое основание как-нибудь добиться права оставления их в Грузии. Надо отметить и то обстоятельство, что в отношении Грузии, судя по разнообразным распоряжениям М. В. Д., получилась неразбериха в том смысле, что, на основании того-же положения, в тех местах, которые не считались чертой оседлости и где не дозволялось евреям постоянное водворение, в них им разрешалось временное пребывание, на основании ст. 2, 3, 4, 5, 6, 7; факт-же огульного выселения евреев из Грузии, не взирая на их полезные занятия, говорит об исключительном ухудшении положения евреев и жгучей ненависти к ним.

* *

Высылка евреев из Грузии сыграла отрицательную роль в жизни страны; сразу было отмечено вздорожание изготавливаемой на месте продукции; на шитье необходимых вещей установились высокие цены. В городах не было не только хороших, но и обыкновенных портных-мастеров европейского типа. Во всех отраслях ремесла ощущалась острая нужда. Возникший недостаток в ремеслах диктовал местным властям необходимость урегулировать созданное неблагоприятное положение. Одно из основных мероприятий администрации заключалось в обратном вселении евреев, в первую очередь в Тбилиси; во вторых, необходимо было создать условия для обучения местных жителей всем нужным ремеслам у евреев, а для этого нужно было испросить согласие М. В. Д. на временное пребывание их в Грузии. Поэтому, в

отношении Главногоуправляющего Грузиею, Кавказскими и Закавказскими краями на имя М. В. Д. говорится: „...В 1827 году, по получении циркулярного предписания М. В. Д. о воспреещении евреям проживать в некоторых Российских губерниях, в том числе и в Грузий, они были отсель высланы. Впоследствии сего оказался ощутительным недостаток в портных, сапожных и прочих ремесленниках.

Между тем, в конце 1831 года в Тифлисе явилось несколько человек евреев из России по губернаторским паспортам. „Сображая правила о евреях, коим дозволяется проживание в губерниях России для обучения какому-либо мастерству или изучения самим на 6 месяцев по плакатным и губернаторским паспортам и, вместе с тем, принимая во внимание необходимость иметь здесь ремесленников, чтобы с одной стороны, удовлетворить требование чиновников, а с другой—дать здешним жителям средства обучаться всем нужным ремеслам, я полагаю, что, если евреям позволено пребывать до 6 месяцев в Российских губерниях, где ремесла уже усовершенствованы, то тем более можно допустить сие в Грузии по недостатку ремесленников, и при том не на 6 месяцев, но по крайней мере на год, и на тех же условиях, какие предписаны в правилах о евреях...“¹⁾.

Таким образом, необходимость в ремесленниках-евреях была велика, и потому для кавказской администрации не было другого выхода, как обратное возвращение их в Грузию.

Ответа от М. В. Д. на отношение Главногоуправляющего Грузией, К. и Закавказскими областями долгое время не поступало, что подтверждается вторым отношением от 2-го сентября 1836 года за № 43¹⁾, где говорится: „В отношении моем к Вашему превосходительству от 23 февраля 1833 г. № 88 я изложил причины, по коим необходимо нахождение в Грузии евреев, приезжающих сюда из внутренних Российских губерний по разным ремеслам их.

На отношение сие я не получил от Вас, Милостивый Государь, уведомления...“²⁾.

¹⁾ Ibid, стр. 47—48 а.

²⁾ Центр. Истор. Архив. Груз. ССР, ф. 8, д. 3840, стр. 22—25, 1836 г.

Несмотря на отсутствие ответа, еврей-ремесленники с 1831 года вновь продолжают пребывать в Грузии, очевидно по дозволению местной администрации, в ожидании санкции от М. В. Д.

В 1835 году состоялось высочайшее повеление о евреях, которым были подтверждены прежние правила о восприятии им проживать в разных Российских губерниях; вместе с тем, был установлен новый перечень тех губерний, в кои евреям дозволено было жительство; но поскольку Грузия не была включена в число этих губерний, то по новому повелению (1835 г.), им вторично было запрещено проживать в Грузии; вследствие чего они вновь подлежали высылке. Как видно из доклада Главноуправляющего, новое повеление о высылке евреев из Грузии было распространено и на евреев, коренных жителей, т. е. на грузинских и горских. В отношении Розена 1-го на имя Правительствующего Сената говорится: „В 1835 году состоялось Высочайшее повеление о евреях, которым подтверждены прежние правила. А как по положению сему Грузия не вошла в число тех губерний, в кои евреям дозволено жительство, то я сообщил г. М. В. Д. 2 сентября сего года № 431 мнение мое, основанное на следующих соображениях и встретившихся затруднениях при исполнении здесь помянутого положения: а) Не только в Грузии, но и во многих местах Закавказского края, о чем я уведомлял его, Г. Министра, в 1833 году, живут значительное число евреев простирающееся далее 12 т. душ, сверх того, которые находятся евреи между покорными и не покорными нам горцами и которым исчисления сделать нельзя,

б) Вообще народ сей, обитая за Кавказом с давних времен целыми селениями, пользуется всеми правами наравне с прочими коренными жителями, имеет свои хозяйство и заведения, занимается хлебопашеством и промышленностью и даже состоит в крепостном владении; следовательно, высылка сих евреев в те губернии, где определено им постоянное пребывание, решительно невозможно. При сем нельзя не принять в соображение, что в Закавказском Крае находят-

ты различные секты и что здесь остаются, даже, на жительство молоканы и другие раскольники...

и в) Что относится до евреев, прибывших из других губерний в Грузию и особенно находящихся в городе Тифлисе, то нельзя также не принять в уважение, что люди сии сколько полезны здесь, столько же и необходимы как для военных и гражданских чиновников, ибо каждый из них ремесленник и занимается тем или другим мастерством...¹⁾

Судя по этому повелению, предполагающему выселение туземных евреев (хотя в деле и Своде Законов не имеется соответствующего разъяснения по этому вопросу), можно заключить, что оно исходило, главным образом, из того, чтобы в пределах максимальной возможности уменьшить количество очагов секты субботников и Иудейской; это соображение подтверждается и тем, что во всех случаях касательно запрещения пребывания или выселения евреев М. В. Д. приводит, как основное положение, правило, содержание которого гласит: „Из уездов, где находится секта субботников и Иудейская, выслать всех евреев...“

Не будет лишним указать и на то обстоятельство, что если кто либо из числа подлежащих высылке евреев изъявлял желание о принятии православной веры, таковой немедленно получал право на постоянное жительство и пользовался всеми правами, наравне с другими гражданами.

Все эти мероприятия, между прочим, имели целью борьбу против иуданзма, и царизм всеми способами старался не только предотвратить распространение иудаизма²⁾, путем уменьшения очагов секты, но вместе с этим ставил евреев в исключительно невыносимые условия, одновременно вводя прощительные меры для лиц, принявших христианскую веру. При этом надо отметить, что вопрос относительно черты оседлости для евреев являлся лишь одним из звеньев в числе многих мероприятий в отношении преследования евреев, известных под названием „царские законы о евреях“.

Вопрос о выселении с Кавказа коренных жителей-евреев, как видно из заведенного дела, ставился перед Кавказ-

¹⁾ Ibid стр. 22—25.

²⁾ Секта субботников.

ской администрацией еще в 1833 году, т. е. до нового высочайшего повеления, состоявшегося 18 мая 1835 года, каковое в отношении евреев горцев, — выселение их из некоторых мест, — даже проводилось в жизнь.

В отношении Начальника Кавказского края Вельяминова на имя Г. У. Г. говорится: „Кизлярский окружной начальник, вследствие сделанного распоряжения о высылке из области всех проживающих здесь иногородних евреев... представлял Кавказскому областному правлению запрос, следует ли выслать проживающих несколькими дворами в селении Порубочевском, принадлежащих помещикам Калустовым, евреям, вышедших из деревни Андреевской по случаю мятежа горцев 1831 году“¹⁾.

После долгой переписки был послан ответ на имя начальника Кавказской области: „Из числа евреев, вышедших из Андреевской деревни во время возмущения горцев, показанных по списку, доставленному ко мне при рапорте генерал-лейт. Вельяминова №21, следует выслать проживающих ныне в Старой Юрте... Но как евреи сии без исключения, бедные и, вероятно, по теперешнему зимнему времени не в состоянии будут отправиться, то можно оставить их здесь до весны и тогда выслать непременно из Старой Юрты“²⁾.

* * *

Весть о выселении всех евреев с Кавказа явилась ударом для обреченных на гибель грузинских и горских евреев. Народ, насчитывающий тысячелетнюю историю своего пребывания и борьбы за существование в этих краях, должен был оставить родную землю. Эта весть для евреев была такой же смертоподобной, как их первое изгнание из родины своей. Первое сопротивление при этом началось подачей прошений с запросом, „куда нас гонят?“, в которых доказывалась вековая история их пребывания на Кавказе. Предполагаемое к проведению мероприятие нашло своеобразный отрицательный отклик и со стороны помещиков, которых не мало беспокоил этот вопрос, в силу того, что многие евреи из коренных жителей были крепостными.

¹⁾ Центр. Истор. Архив Груз. ССР, ф. 8. д. 2829, 1833 г., док. № 3579.

²⁾ Ibid. док. № 5953.

В проведении этой задачи кавказская администрация, с своей стороны, предусматривала много препятствий, а потому своеобразное возражение, цитируемое нами выше, в отношении Г. У. Г. К. и З. О., конечно, нельзя объяснить, как покровительство евреям; оно являлось следствием уверенности в осложнении положения, могущего найти свое выражение в упорном сопротивлении со стороны подлежащих к высылке¹⁾.

Кроме того, причинение помещикам довольно чувствительного материального ущерба, в условиях, когда власти всемерно поддерживали их, как опорную силу для удержания своего господства, не могло не озаботить администрацию Кавказского края. Это обстоятельство очевидно было учтено и М. В. Д., от которого в 1837 году 21-го мая последовало новое распоряжение на имя Г. У. Г. К. и З. О.

„По отношениям ко мне В. В.-ва от 2-го сентября прошлого и 1-го апреля сего года, о встречаемых Вами, Милостивый Государь, затруднениях в высылке из Грузии, Кавказской и Закавказской областей евреев, на основании высочайше утвержденного о них в 13 день апреля 1835 года положения, ибо многие из них живут селениями, обзавелись хозяйством и занимаются хлебопашеством, я входил с представлением в Комитет Г. Г. Министров.

По Положению о сем Комитета, 18 сего мая Государь Император Высочайше повелеть соизволил: оставить из находящихся ныне в том крае евреев, кои живут целыми селениями... с предоставлением им пользования общими правами, какие означенным положением для них в местах общей их оседлости постановлены, но другим евреям постоянного водворения в том крае не позволять. Что касается евреев ремесленников, как ныне там живущих, так и вновь из других губерний прибывающих, то основываясь, с одной стороны, на удостоверении Г. Главногоуправляющего Грузиею о недостатке мастеровых в том крае, а с другой, на 63 § Поло-

¹⁾ В это самое время вся Грузия была охвачена огнем восстания против своих поработителей. Совместно с грузинскими крепостными, так же и грузинские евреи—крепостные, устраивали мятежи (см. А. Крихели „Стремление евреев крепостных к освобождению от крепостной зависимости“, 1944 г. г. Тбилиси).

жения о евреях, коим дозволено ремесленникам и мастерам пребывать в тех местах, где признан будет в таковых людях недостаток, предоставить ему поступить в сем случае на точном основании означенного положения...¹⁾

Как видно из цитируемого документа, в вопросе о высылении туземных евреев, царское правительство провалилось, так как ему пришлось отступить от своего первоначального решения. Тем не менее, шовинистическая антисемитская природа царской политики явствует из намеченных ею к проведению мероприятий. Отступление от своего решения ни в каком случае нельзя считать как проявление милосердия со стороны царского правительства; наоборот, оно вызвано теми сильными и укорными аргументами, которые сделали невозможным осуществление высочайшего повеления 1835 года.

В отношении же иногородних евреев на сей раз было достигнуто только распространение на них существующего положения, как об этом указывается в отношении М. В. Д. § 63 Положения о евреях, коим было дозволено временное пребывание ремесленников на общем основании, и в силу того, что в этих краях был крайний недостаток в ремесленниках; поэтому никак нельзя толковать этого, как улучшение их положения, или принятие какого либо нового решения по этому вопросу.

Кроме того, это решение об иногородних евреях распространялось только на тех лиц, которые жили в тех или иных местах Кавказа и Закавказья до 18-е мая 1837 г.; пребывание после этого периода прибывших евреев в этих краях не дозволялось²⁾

*
**

Как мы усмотрели из предыдущих глав, иногородние евреи, приехавшие в Закавказский край, в частности в Грузию и особенно в Тбилиси, занимались исключительно разными ремеслами. Кроме того, надо отметить, что в лице пришедших ремесленников мы имеем довольно квалифицирован-

¹⁾ Центр. Истос. Архив Груз. ССР. ф. 8, д. 2829

²⁾ Решение 1837 г. 18-го мая относительно Кавказских и Закавказских туземных и иногородних евреев было включено в устав о паспортах и беглых под ст. 21.

ных мастеров, которые, несмотря на горькие испытания своей судьбы в условиях царского закона, благодаря своим познаниям и навыкам в области ремесла, вполне удовлетворяли существующий на них спрос. Можно предположить, что в лице евреев, начиная с 1810 года до конца первой половины XIX века, мы имеем мастеров европейского типа, удовлетворявших главным образом потребность военных и гражданских чиновников; туземные же ремесленники были мастерами большею частью азиатского типа, и преимущественно обслуживали местное население.

Из всех видов ремесел потребность больше всего ощущалась в портянжестве. Это объясняется тем, что готовая продукция, ввиду отсутствия спроса на нее, в большом количестве не импортировалась в Грузию и поскольку же само население избегало употребления готовой одежды, предпочитая последней национальную. Из общего числа разных ремесленников, как среди туземных, так и иногородних, около сорока процентов падало на портных.

Между тем, после присоединения Грузии к России, потребность в ремесленниках, как выше было замечено, значительно увеличилась, с одной стороны, вследствие водворения в Грузии большого числа чиновников, войсковых частей и др., а с другой стороны, вследствие тяги части населения из провинции в центр страны, что увеличивало культурный рост городского населения и ввоз товаров.

Из лиц других, наиболее распространенных, видов ремесел надо отметить сапожников, шмукляров, мылоделов, ювелиров, шапочников, эплетчиков, винокуров; не малая потребность также ощущалась в жестяных дел мастерах.

Но тут необходимо отметить еще следующее обстоятельство:

После появления в Тбилиси иногородних евреев-мастеров зарождается своеобразная экономическая борьба между туземными и пришлыми мастерами, которая настолько сильно развивается, что дело получает официальный характер, как это видно из поданного в 1836 году на имя Главноуправляющего Грузиею б. Розена 1-го прошения от усташей общества тифлиских портных Егора Монташева и Шии Илури-

дзе, которые заявляют: „Более четырех лет прошло, как в городе Тифлисе поселились многие евреи из разных губерний ¹⁾, многие живут здесь целыми семьями, некоторые содержат трактиры, а большая часть занимается портняжеским мастерством, в числе последних Соломон Сальман, Мойсей Кринский и Мойсей Могилевский, в своих домах первые два вместе и в одном доме содержат 30 человек работников, последний в отдельном доме 15 работников христианского вероисповедания, которые живут и занимаются работою постоянно вместе с евреями... Мастера христианского вероисповедания, как только приучат учеников к искусству своему, евреи тотчас переманивают к себе и сим лишают мастеров всякой возможности удерживать у себя... Через таковые, предосудительные поступки евреев общество наше христианского вероисповедания в Тифлисе (состоят из 30 семейств хороших мастеров) терпит крайнее стеснение до того, что с большим трудом вносят государственные подати и все городские повинности...

„Некоторые из них уже были высылаемы из Грузии, еще в бытность Главноуправляющим в Грузии Г. генерал-фельдмаршала князя Варшавского графа Паскевича Эриванского по повелению его, но они после выбытия Его Светлости, отсель опять возвратились в Тифлис и наивяще здесь водворились . . . Законоположений в Тифлисе в отношении евреев вовсе не исполняется, а потому мы в поданном в Исполнительную Экспедицию Верховного в Грузии Правительства прошении от 8 июня сего года выписали в одном вышеозначенные законы и просили распоряжения, дабы все евреи, в Тифлисе живущие, немедленно были высланы из Грузии, с воспрещением здесь никогда не иметь постоянного жития, как только по дозволению полиции 6 недель и по дозволению Губернского правления — шести месяцев, но и на сие наше прошение не получаем просимого удовлетворения“ . . . ²⁾

Из жалобы устававшей общества тифлисских портных видно, что в лице евреев портных они имели сильных конкурентов.

¹⁾ Этим имеется в виду вторичное прибытие евреев в Грузию, после их выселения в 1827 году.

²⁾ Центр. Ист. Архив. Груз. ССР, ф. 8, д. 3840, 1836 г. 31/VII, стр. 17, 17-а 20.

По их заявлению, они состоят из 30 семейств хороших мастеров, терпят крайнее стеснение до того, что с большим трудом вносят государственные подати и несут государственные повинности, не говоря уже о содержании семейств. Кроме того, из этого документа усматривается и то, что широко применялось обучение ремеслом, что говорит об увеличении потребностей, особенно в отрасли портняжества. Что касается заявления относительно того, что „в своих домах первые два вместе и в одном доме содержат 30 человек работников, последний в отдельном доме—15 работников христианского вероисповедания“, то этим, очевидно, устабаши хотели выставить наиболее сильный аргумент, предусмотренный в своде законов, X том, ст. 1404, где говорится: „Евреям запрещается нанимать в услужение, или для работы христиан с нижеследующими изъяснениями: 1) питейным откупщикам из евреев дозволяется иметь в услужение христиан мужского пола в звании откупных слугителей, а женского для приготовления сим последним пищи, наблюдая, чтобы христиане женского пола производили их работу в особом доме, где не имеется жительства еврея“.

Хотя указанным законом было предусмотрено запрещение главным образом жительства в одном доме, однако Исполнительная Экспедиция сделала распоряжение, говорящее: „... объясняя при том, что сии евреи имеют у себя работников христианского исповедания, то велеть тифлисской администрации, буде показание их справедливо, тотчас отобрать от евреев всех таковых работников, и на будущее время строго за сим наблюдать под собственною ея, в противном случае ответственностью“¹⁾.

По поводу данного распоряжения, в прошении евреев портных Соломона Сальмана, Мойсея Могилевского и эплетчика Зальмана Ладыжинского на имя Главноуправляющего в Грузии говорится: „Исполнительная Экспедиция сделала распоряжение отобрать от нас работников... в течение всего пребывания нашего здесь... никто не жаловался на нас ни в чем, и ученики и работники, наняты ли временно, отданы—

¹⁾ Центр. Ист. Архив. Груз. ССР, ф. 8, д. 3840, стр. 6-13-а.

ли господами на известное время по контракту для изучения мастерства, оставались довольными, о чем можно и ныне удостовериться. . . за что же лишать нас настоящих учеников и работников, как единственного пособия нам к успешной работе нашей, которую мы поставляем почти на всех поспод военных и 3 е прочие мастеровые занимаются на гражданских чиновников и здешних жителей, следовательно и подрыва им от нас быть не может..⁽¹⁾.

Далее, как видно из обращения Главноуправляющего на имя М. В. Д., было сделано распоряжение иного характера которое заключалось в следующем: „А как означенные устабаши жаловались Исполнительной экспедиции В. Г. П. и потом мне, что евреи портные, имея работников из христиан, живут с ними вместе, то вместе с вышеупомянутым к Вам, Милостивый Государь, отношением моим я дал предписание Грузинскому Гражданскому Губернатору немедленно распорядиться, чтобы работники сии отнюдь не жили с евреями в одних комнатах⁽²⁾). Таким образом, этим распоряжением было упразднено распоряжение Исполнительной Экспедиции об отбирании учеников и работников христиан от еврейских мастеров; оно было заменено запрещением жить вместе с евреями в одном доме, как это диктовалось законом.

Не удовлетворившись действиями кавказской администрации, устабаши 23/VII 1836 г. обратились с прошением в М. В. Д.. В своем прошении устабаши выдвигали те же самые доводы и требовали выселения евреев—мастеров портных. В том же году М. В. Д. затребовало подробное разъяснение по жалобе устабашей от Главноуправляющего Грузиею, который в своем ответном отношении сообщал: „К сему нахожу нужным присовокупить, что хотя Илуридзе и Монташев изъясняют, что в Тифлисе имеется 30 семейств из христиан хороших мастеровых и что еврей пользуются здесь особыми привилегиями, но изъяснения сие неосновательно и не заслуживает уважения: ибо, во-первых, действительно находятся в Тифлисе мастеровые из туземцев, но они далеко отстали в ремесле их, особенно в портяжестве и шмуклярстве, от

¹⁾ Центр. Ист. Архив. Груз. СОР, ф. 8, л. 3310, 1836 г. 7/VIII.

²⁾ Ibid стр. 29, 30.

евреев, высылка которых, стеснив военных и гражданских чиновников, совершенно лишила бы их возможности снабжать себя приличною одеждою, и, во-вторых, что евреи, проживая здесь по паспортам и подчиняясь надзору полиции, не пользуются никакими особенными привилегиями и жалоба на них усташей тифлиских доказывает одно лишь то, что евреи превосходят в мастерствах своих...¹⁾.

В октябре 1836 г. по этому вопросу состоялся указ, гласящий:

„По указу Е. И. В. правительствующий сенат слушал прошение усташей общества тифлиских портных Шио Илуридзе и Егора Монташева о высылке из города Тифлиса евреев. Приказали: прошение усташей тифлиских портных Илуридзе и Монташева препроводить при указе к Вам Г. Главноуправляющему Грузиею с тем, чтобы, собрав по оному надлежащие сведения, донесли Сенату с своим заключением“²⁾.

Как усматривается из приведенных документов, местная власть характеризует портных туземцев, как отстающих, в части данного ремесла, от евреев лиц; это можно объяснить тем, что созданные жизненные условия требовали продукцию новейшего типа; поэтому вышедшим из России и изучившим там ремесло евреям, очевидно, удавалось выпустить лучшую продукцию, особенно для военных и гражданских чиновников, нежели местным мастерам.

Ссылка на то, что евреи-портные имеют учеников и наемных работников, один в 30 и другой 15 человек, говорит, с одной стороны, о больших потребностях военных и гражданских чиновников и населения, а с другой стороны о том, что мы в данном случае имеем дело уже с зарождающимся заведением фабричного типа в этой отрасли.

По требованию Правительствующего Сената, Главноуправляющим в Грузии было послано разъяснение по делу уста-

¹⁾ Ibid, стр. 30.

²⁾ Ibid, стр. 45.

башей, и в конце 1837 года последовал новый Указ Правительствующего Сената по этому вопросу. В указе говорилось: „Все показания усташей Илуридзе и Монташева, что будто бы евреи в Тифлисе пользуются особыми привилегиями, опровергаются, и самая их жалоба признается не основательною; то по сему Правительствующий Сенат согласно с мнением г. М. В. Д. полагает, прошение усташей Илуридзе и Монташева оставить без уважения“...

Далее, спустя некоторое время, в середине 1838 г. вновь возбуждается жалоба не со стороны усташей, а от общества тифлиских портных. Новая жалоба, очевидно, была вызвана надеждой, в связи с назначением нового Главного управляющего Грузиею в лице Головина, найти себе покровителя в высшей администрации. В поданном прошении они высказывают недовольствие действиями предместника Головина, и заявляют: „... Во время правления здесь предместника вашего высокопревосходительства, г. генерал-адъютанта барона Розна 1-го, евреи с наивеличайшим усилием поселились в городе Тифлисе и живут здесь целым обществом, содержат рестораны и баню, занимаются разными мастерствами и промыслами, имеют у себя услугу и учеников из христианского вероисповедания обоего пола, которые живут с ними в одних домах.

В особенности расположились в Тифлисе евреи портняжного искусства, которые разными лестями переманивают к себе от портных христианского вероисповедания учеников, ...забирают к себе почти все работы от жителей города. По такому причинам до сорока семейств портных христианского вероисповедания до того обеднели, что не могут прокармливать себя с семействами... А потому все общество наше и просим начальнического воззрения на участи наши и семейств наших, повелеть в сходность государственных постановлений выслать из Тифлиса всех евреев...“¹⁾. Что последовало от Главного управляющего в результате этой жалобы, в деле сведений не имеется, но, судя по другим документам, выселение евреев из края систематически продолжалось. В прошении меща-

---

¹⁾ Центр, Истор. Архив Груз. ССР, ф. 8, д. 5064, стр. 58-58 а 1838 г.

нина еврея Лазаря Эдельсона говорится: „В прошлом 1827 году еще, когда находящиеся в Грузии евреи были высылаемы... наравне с прочими и мне должно было отправиться, но как в то самое время я был обязан уже контрактом у чиновника 6-го класса Семикова, имевшего паровой винокуренный завод, курить для него на продажу хлебную водку, то по переписке чрез ходатайство его Семикова начальством оставлен до окончания срока по контракту; после того ездил в Россию несколько времени, с возвращением милостивого позволения обратно ехать в Грузию евреям, я вторично прибыл в Тифлис. По знанию моему в винокурении, законтрактован ныне полковым маркитантом Эриванского Карабинерного полка армянином Шахназаровым в исходе позапрошедшего года имеющийся у него завод в 15-ти верстах от Манглиса для курения хлебной водки, В.Г.П.И.Э... ныне строго предписывает Тифлисской Управе Земской Полиции выслать меня из Тифлиса...“¹⁾. Далее в представлении В.Г.П.И.Э. на имя Главноуправляющего Грузиею говорится... „Еврей Эдильсон с семейством, вследствие предписания сей Экспедиции, основанного на предложении г. Тифлисского Военного Губернатора от 20 июня с. г. № 6186, Тифлисскою Градскою Полицией, 2 го прошлого Августа выслан из города...“²⁾.

Вообще, о строжайшем соблюдении проведения в жизнь закона об евреях свидетельствует рапорт Тифлисского Военного Губернатора на имя Главноуправляющего гражданскою частью и пограничными делами в Грузии, Областей Кавказской и Закавказских Головина 1-го: „Шеф жандармов г. генерал-адъютант граф Беккендорф от 8-го числа февраля 1838 года уведомил меня, что государь император высочайше повелеть соизволил начальникам тех губерний, в коих евреям воспрещено иметь оседлость, строжайше наблюдать, дабы каждый еврей, появившийся в них без губернаторского паспорта, или вовсе не имевший права прибыть в оные, был немедленно задержан и препровожден в виде арестанта...“³⁾.

В делах имеется также много документов о выселении евреев ремесленников из Тифлиса, в том числе и портных.

¹⁾ Центр Истор. Архив. Груз. ССР, ф. 8, д. 5064, стр. 64-65. 1838 г.

²⁾ Ibid, стр. 63-68-а. 1838 г.

³⁾ Ibid, стр. 69-71-а 1839 г.

В прошении Моисея Кринского, Соломона Сальмана и Гершка Зейденберга (двое из них портные, а один эполетчик; на них и указывало общество туземных портных в своей жалобе), на имя графа Воронцова говорится: „При внезапном волнении о высылке нас, что случается при каждой перемене начальства, мы приходим в большое расстройство в домашнем быту и теряем кредит. Ныне также объявлено нам, что мы должны выехать в места тех губерний, от которых получаем паспорта из магистратов по неимению у нас губернаторских свидетельств, это к последнему разорению нашему...“¹⁾.

Итак, мы видим, как цитируемые документы довольно ярко рисуют картину жизни тех людей, которые, в ожидании распоряжения о выселении, не могли вести оседлой жизни, как нищие, время от времени, обивали пороги у дверей начальства и со слезами упрашивали милостивного дозволения оставаться временно в стране, где они нашли себе приют.

* * *

Из приведенных документов, касающихся „заботы“ кавказской администрации о дозволении евреям временного пребывания на Кавказе — особенно в Грузии, если глубоко не проанализировать действительной сути этих документов²⁾, можно было-бы, пожалуй, вынести впечатление, будто кавказские евреи пользовались каким-то покровительством местных властей. Это обстоятельство как-бы подтверждается и жалобой устабащей, где указывается: „между тем евреи в Тифлисе живут как бы особо покровительствуемые особыми привилегиями“.

На самом же деле, было-бы ошибочно так толковать положение евреев в Кавказском крае, как это излагается в жалобе устабащей, и как это кажется с первого взгляда из переписки кавказской администрации с центральными

¹⁾ Центр. Истор. Архив, Груз. ССР, ф. 8, д. 5064 1845, г., стр. 184-185-а.

²⁾ По существующим литературным материалам, касающимся туземных и иногородних евреев Кавказа (документы опубликованы в Актах Археографической комиссии, Еврейской Энциклопедии и др. в прошлом существовало мнение (а некоторые, очевидно, под влиянием этих материалов и сейчас считают), что евреи Кавказа находились в более привилегированном положении, чем евреи внутренних губерний царской России.

правительствующими учреждениями. Дело в том, что создавшееся экономическое положение туземных мастеров, в результате конкуренции со стороны инородных ремесленников, диктовало им притти к такого рода заключению, как это изложено в их жалобе. Испытывая материальную нужду и считая виновными в этом лиц, коим по существующему закону запрещено было пребывание более чем от 6-ти недель до 6 месяцев, устали не могли расценивать продолжительное пребывание евреев в Грузии иначе, как особое покровительство со стороны начальства.

Однако, суть дела заключалась не в этом. Существующие при царизме ограничительные законы против евреев и усиленная пропаганда против них (ритуальные обвинения), угрожали опасностью жизни тысячам людей в любой момент. Между тем, народ, который считался неполноценным, в поисках выхода из тяжелого положения метался из стороны в сторону в выше обрисованной отравляющей атмосфере. Ясно, что кавказская царская администрация не могла и не захотела бы стать защитницей того народа, к которому питала жгучую ненависть.

Такое „снисходительное“ отношение начальства на самом деле вызвано было исключительно соображениями удовлетворения своих потребностей, а также и потребностей своих чиновников. Не случайно, что во всех отклонениях, как Исполнительной Экспедиции В.-Г. П., так и Главноуправляющего Грузию, ни разу не встречается указания, хотя бы в виде одного из аргументов, на нужду в ремесленниках коренного населения; наоборот, во всех случаях подчеркивается, что „высылка (евреев), стеснив военных и гражданских чиновников, совершенно лишила бы их возможности снабжать себя приличною одеждою“. Таким образом, вся суть дела состояла, главным образом, в обслуживании военных чиновников, в чем местная власть, очевидно, испытывала острую нужду. Кроме того, местная власть предпочитала иметь такие услуги от мастеров, которые могли бы удовлетворить их потребность в европейском вкусе; подобного рода услуг они не могли получить пока от туземных мастеров, как бы они ни считались превосходными на азиатский лад.

Надо отметить и то, что политика кавказской администрации, помимо того, что была направлена в пользу своих

интересов, одновременно с этим, для укрепления своего господства, прибегала к своему излюбленному методу разжигания недовольства между народами, путем искусственного сталкивания их жизненных интересов. Этим она отвлекала внимание трудящихся масс от борьбы против своих поработителей, разжигая вражду к евреям и т. д.

Что касается заявления кавказской администрации о своей заботе по обучению кадров ремесленников из туземного населения, об этом изложено в отношении Главноуправляющего Грузиею на имя М. В. Д.: „Я не нахожу нужным воспрепятствовать им нанимать таковых работников из армян и даже из грузин с тем только, чтобы они жили не вместе с евреями, а особо от них; дозволение сие, удовлетворяя нуждам общим, доставить здешним жителям и способу научиться необходимым европейским ремеслам“¹⁾.

Как из этого явствует, кавказская администрация стремилась, с одной стороны, для лучшей эксплуатации, европеизировать местных мастеров, с другой же стороны, при наличии туземных кадров, обойтись без пришлых евреев-специалистов, окончательно выслав их из Грузии.

Подобное соображение кавказской администрации более рельефно высказано в отношении Наместника Кавказского князя Воронцова, обращением на имя Кавказского Комитета:

...„Дозволение проживать здесь по одним плакатным паспортам я считаю невозможным ограничить каким-либо сроком, потому что нельзя определить, в какое именно время ремесленная промышленность разовьется в здешнем крае до такой степени, что можно будет обойтись без пособия ремесленников из евреев...“²⁾.

Этим, более чем убедительно, выявляются подлинные планы и замысел администрации Кавказского Края в отношении „покровительствуемых“ им евреев-мастеров.

Кроме того, в Грузии ни при каких обстоятельствах не допускалось проживание лиц, не имеющих определенных занятий, при чем каждый присажий должен был быть, если не высокой квалификации, то не ниже средней.

¹⁾ Центр. Истор. Архив. Груз. ССР, ф. 8, д. 3840, стр. 22-25.

²⁾ Центр. Истор. Архив Груз. ССР, ф. 9, д. 5064, стр. 252-253-а.

По толкованию Правительствующего Сената, еврей-ремесленники могли проживать вне черты оседлости лишь до тех пор, пока занимались ремеслом. Еврей-ремесленники, прекратившие занятие ремеслом по болезни или старости, должны были испрашивать разрешение администрации или М. В. Д. на оставление их на месте жительства.

В случае же смерти ремесленника, семья его подлежала немедленному выселению. Вдова Хана Зейденберг, после смерти мужа, обратилась к наместнику Кавказа с просьбой об исключении ее мужа из общества кременчугских мещан и о дозволении ей причислиться к городу Тифлису. На ее прошение последовал ответ через Тифлисского Старшего Полицеймейстера:

...„Уведомляя об этом... покорнейше прошу Вас.. объяснить просительнице, что просьба ее не может быть удовлетворена...“¹⁾.

Вот подлинная картина условий жизни и деятельности иногородних, а также туземных евреев, под покровительством кавказской царской администрации.

* *

В 1847 году, в октябре месяце, последовало новое высочайшее повеление, запрещающее евреям селиться в Закавказском крае. В силу этого, местные власти приступили к осуществлению его. Однако, выселение всех ремесленников опять таки было сопряжено со многими препятствиями, как и в 1827 и 1835 годах. Наместник Кавказа Воронцов, приводя те же аргументы, как его предшественники, ставил вопрос перед Кавказским Комитетом о дозволении некоторым евреям-ремесленникам проживать в Тбилиси по плакатным паспортам, без ограничения срока; в связи с этим было составлено два списка: 1-й—список проживающих в Тбилиси евреев, которые по Указу Губернского правления должны были быть высланы в течение 4 месяцев, (по этому списку значится 23 дыма, численностью около 100 душ). 2-й список включает еврейские семейства из ремесленников, которым испрашивалось дозволение оставаться в Тбилиси; по этому списку значилось всего 26 дымов.

¹⁾ Центр. Истор. Архив Груз. ССР, ф. 8, д. 2828, стр. 77-а.

11. სპ. ვბრ. ისტორ. - ეთნოგრაფ. მუზ. მონაწილე.

СПИСОК

еврейских семейств из ремесленников, которым испрашивается дозволение оставаться в Закавказском крае на будущее время¹⁾.

Составлено 22 июля 1852 г.

№	Имена и прозвания и откуда родом	С какого времени в Тифлисе	Занятие
1	Соломон Сальман из Кременчуга, семейный	С 1812 года	Военный портной
2	Вдова Ханка Зейденберг из Кременчуга, семейная	С 1812 года	Хлебопек
3	Мойсей Крымский из Кременчуга, семейный	С 1819 года	Военный портной
4	Ойзер Сальман из Кременчуга, лишен зрения, семейный	С 1824 года	Жестянных дел мастер
5	Борух Юткович Фарберг, Подольской губерний, мещанин местечка Тульчин, семейный, при нем сестра, вдова местечка Сароны, Сим-Хая Барлачская с дочерью . .	С 1830 года	Шапошник
6	Сруль Месров Броцкий, Полтавский мещанин, семейный	С 1830 года	Шапошник
7	Мордко Гершков Фердман, из Кременчуга, семейный . . .	С 1830 года	Дамский портной
8	Мордко Ноеанов Зеленяк из Кременчуга, семейный . . .	С 1832 года	Учитель еврейских дет.
9	Соломон Грешков Бучацкий из Кременчуга, семейный . .	С 1838 года	Дамский портной
10	Бинес Ицкович Рудник, житель города Житомир, семейный	С 1838 года	Портной

¹⁾ В графе „с какого времени в Тифлисе“, обозначается время приезда, а не постоянного жительства, ввиду двукратного выселения из Тбилиси.

№	Имена и прозвания и откуда родом	С какого времени в Тбилисе	Занятие
11	Аврам Мохаринский, мещанин г. Тараща	С 1840 года	Дамский портной
12	Вдова Мария Дублер, купчиха Кременчуга; семейная . .	С 1840 года	Дети ее резчики печатей
13	Гершко Мошкович Штейнберг, мещанин, Волынской губернии, м. Люговца	С 1840 года	Золотых дел мастер
14	Давид Меер, Рабинович, Черниговский мещанин, семейный	С 1841 года	Часовщик
15	Нахим Лаксин, Мстиславский мещанин Могилевской губернии	С 1843 года	Брильянтищик
16	Зальман Норштейн, мещанин Витебской губернии	С 1843 года	Золотых дел мастер
17	Герко Подрштейн, мещанин Витебской губернии	С 1843 года	Золотых дел мастер
18	Рахим Левитес, Бессарабской области, м. Атаи, мещанин семейный	С 1844 года	Печник
19	Лейзер Зеленковский, Киевской губернии, мещанин м. Златоносов	С 1847 года	Дамский портной
20	Шмерко Абрамов Цейтлин, Могилевской губернии, Оршанский мещанин, житель м. Добровки, семейный	С 1847 года	Резчик печатей
21	Фрайш-Гершк-Мошкович Фитер, мещанин г. Дубно . .	С 1849 года	Брильянтищик
22	Давид Вельский, Полтавский мещанин	С 1849 года	Золотых дел мастер
23	Исавль Янкелович Прима, Минской губернии, житель м. Новой Мыши	С 1850 года	Дамский портной

№	Имена и прозвания и откуда родом	С какого времени в Тбилисе	Занятие
24	Гершко Островский, мальчик из г. Рымны, племянник Дубелира показанного под № 12	С 1850 года	Ученик мастер золотых дел
25	Мойсей Герш Финкельштейн, мещанин г. Алешки, Таврической губернии с женою	С 1850 года	Портной
26	Яко Берко Лейбов Эйдельсон, мещанин Витебской губернии	С 1850 года	Портной ¹⁾

Как видно из списка, 10 чел. были портные, 5 золотых дел мастера, 2 шапошника, 2 брильянтика; остальные часовщики, жестянщики, резчики печатей и другие.

Второй список, на 26 семейств, который был составлен на основе общего списка из числа 49 дымов, представлял подбор самых нужных и, очевидно, более квалифицированных мастеров, относительно коих ставился вопрос о приписке их к городским обществам.

В 1852 году 28/VIII Кавказский Комитет сообщал решение по сему вопросу, в котором говорилось: „В последствие отношения В. С. от 28 марта 21 июня № № 480 и 800, имею честь . . . представить для зависящих распоряжений выписку из высочайше утвержденного 27-го августа журнала Кавказского Комитета о дозволении 26 еврейским семействам приписаться к городским обществам Закавказским или к существующим там еврейским обществам.

Подобная выписка вместе с ним сообщена мною, для сведения Г.М.В.Д.“ . . . ¹⁾).

Что касается остальных 23 семейств, по поводу их Наместником Кавказа на имя начальника гражданского управления Закавказского края было сделано распоряжение следующего содержания: „Чтобы, кроме означенных 26-ти семейств, не дозволялось никому из других иногородних евреев водворяться в Закавказском Крае на жительство в противность

¹⁾ Центр. Ист. Архив Груз. ССР, ф. 8, д. 5064 стр. 254—255.

высочайшего повеления, последовавшего в 1847 году. О таковом высочайше утвержденном положении Кавказского Комитета, сообщая Вашему сиятельству к надлежащему исполнению и препровождая при сем список вышеозначенным семействам евреев, имею честь покорнейше просить Вас . . . сделать распоряжение, чтобы все прочие евреи, не показанные в списке и проживающие в Тифлисе, немедленно были высланы отсюда . . . ¹⁾).

Этим документом еще раз убедительно подчеркивается, какими идеями руководствовались кавказские власти и какими особыми „привилегиями“ пользовались лица еврейского происхождения, поставленные в невыносимо тяжелые условия и вынужденные всю жизнь странствовать, как бродяги. Судьба 23 семейств была судьбой всех евреев; оставшихся на некоторое время 26 семействам ожидала не сегодня—завтра та же участь, поскольку сама система управления страны и господствующий в ней произвол обуславливали узаконенность и неизбежность гонения еврейского населения.

В чем же заключалась трагедия для иногородних евреев в возвращении в те места, куда они были приписаны?

На этот вопрос можно ответить только таким образом: трагедия заключалась в тех же причинах, которые влекли за собой вынужденный выезд их из насиженных мест.

Кроме того, основная причина их странствования была нужда. Евреи, загнанные в черту оседлости, особенно в маленькие местечки, не имели возможности развернуть свое ремесло или другую отрасль хозяйства; сбыт их продукции был слишком ограничен; людей одной профессии даже в самом маленьком местечке, насчитывалось десятками. Существующее положение диктовало ремесленникам необходимость подыскать соответствующее убежище, и потому сообщение о присоединении Кавказа к России было для них своеобразной радостью. Предвидя заранее в этих краях потребность в разных ремеслах, с этой надеждой они ехали сюда; их профессия оказалась слишком ходкой; люди начали оживать, не щадили своих трудов, старались услужить

¹⁾ Ibid стр. 261—262.

всем, дабы не подвергнуться изгнанию. Но не в их силах было предотвратить несчастье, и они поневоле должны были следовать к месту назначения.

И так, царские суровые законы и вопиющая нужда гнала их с одного места в другое, пока не появились освободительные лучи Великой Октябрьской Социалистической Революции.

*
* *

Как мы видим из рассмотренного материала, начиная с 1804 года до 1852 года, иногородние еврей-ремесленники 3 раза подверглись выселению из Кавказа, в особенности из Грузии (Тбилиси), т. е. в 1827, 1835 и 1847 г. г.

Общее число приезжих евреев, начиная с 1804 до 1852 года, судя по спискам лиц, подлежащих выселению (которые и были высланы) в разное время, только в Грузии составляет около двух тысяч семейств.

После третьей высылки в Тбилиси было оставлено лишь 26 еврейских семейств.

**ისტორიული მიმოხილვა კავკასიაში სხვაშალაქელ
(ჩუხეთის და მგროპიელ) ებრაელთა დასახლების
შესახებ.**

(რ ე ზ უ მ ე)

სამეცნიერო და ლიტერატურული მასალების შესწავლისა და საისტორიო არქივის საბუთების გამოვლინებისა და გამოკვლევის საფუძველზე, სხვაშალაქელ ებრაელთა კავკასიასა და კერძოდ საქართველოში დასახლებისა და კუსტარულ მრეწველობის განვითარების დარგში მათი როლის შესახებ დასტურდება შემდეგი:

1. სხვაშალაქელი ებრაელები ა/კავკასიისა და კერძოდ საქართველოში დასახლდნენ მე-XIX საუკუნის დასაწყისში, როდესაც 1804 წლის დებულებით კავკასია ისევ, როგორც სხვა ზოგიერთი მეფის რუსეთის დროინდელი ოლქები და მაზრები, გამოცხადებულ იქნა „ებრაელთა ბინადრობის ფარგლად“ (зепта евреичаии о селадости), დებულებით მათ უფლება მიეცათ კავკასიაში ცხოვრებისა და საკუთრების შეძენისა, 1804 წლამდე რუსეთის ან ევოპიელი ებრაელები კავკასიაში თითქმის არ მოიპოვებოდნენ.

2. მიუხედავად იმისა, რომ 1804 წლის დებულებით, კავკასია გამოცხადებულ იქნა „ებრაელთა ბინადრობის ფარგლად“, 1825 წელს, შინაგან საქმეთა სამინისტროს მიერ კავკასიის ადმინისტრაციის შეკითხვაზე მიცემულ განმარტების საფუძველზე, რაც შემდეგს შეიცავდა: „იმ ადგილებში, სადაც იუდაელობა ან სუბოტნიკების სექტა არსებობს, ებრაელებს ეკრძალებათ ასეთ ადგილებსა ან მის მეზობლად დასახლება“, კავკასია გამორიცხული იქნა ებრაელთა ბინადრობის ფარგლებიდან, კავკასიაში ასეთი სექტების უძველესი დროიდან არსებობის გამო.

3. კავკასიაში პლაკატისა და საგუბერნიო პასპორტით ჩამოსვლის უფლება განსაზღვრული დროით 2—6 თვემდე, ჰქონდათ მხოლოდ ებრაელ კვალიფიციურ ხელოსნებს და კომერციულ საქმეებზე ჩამოსულ პირებს.

4. 1804 წლიდან 1825 წლამდე კავკასიისა და კერძოდ საქართველოში ჩამოსულ სხვაქალაქელ ებრაელთა რაოდენობა სამასამდე კომლს აღწევს და, მცირე გამონაკლისის გარდა, წარმოადგენდა სხვადასხვა სახის კვალიფიციურ ხელოსნებს.

5. შინაგან საქმეთა სამინისტროს 1827 წ. 25 მაისის სპეციალური ცირკულიარით სხვაქალაქელ ებრაელებს კატეგორიულად აეკრძალათ კავკასიისა და კერძოდ საქართველოში ცხოვრება, და, მიუხედავად კავკასიის ადმინისტრაციის ცდისა, ებრაელ ხელოსნების საქართველოში დროებით დატოვების შესახებ, შინაგან საქმეთა სამინისტროს კატეგორიული მოთხოვნის გამო 1827—28 წელს იქნენ გადასახლებულნი.

6. სხვაქალაქელ ებრაელ ხელოსნების გადასახლება უარყოფით გავლენას ახდენს კუსტარული მრეწველობის განვითარებაზე, შინამრეწველობის პროდუქციაზე შესამჩნევი ხდება ფასების გაზრდა და, რაც მთავარია, რუს ჩინოვნიკთა და ოფიცრობის მუნდირის დამამზადებელ ხელოსნების დიდი ნაკლებულება, ამის გამო კავკასიის ადმინისტრაცია იძულებული ხდება 1827 წლის გადასახლების შემდეგ 1831 წელს საქართველოში არალეგალურად ჩამოსულ ხელოსნებს აღმოუჩინოს ერთგვარი „მფარველობა“ და შუამდგომლობს შინაგან საქმეთა სამინისტროს წინაშე მათი დატოვების შესახებ.

7. კავკასიის ადმინისტრაციის შუამდგომლობა კვლავ უშედეგოდ რჩება და, 1835 წლის უზენაესი განკარგულების თანახმად, საქართველოსა და საერთოდ კავკასიაში, სადაც რევიზიით არ იყვნენ მიწერილები, კატეგორიულად აეკრძალათ ცხოვრება. ამავე უზენაესი განკარგულებით გადასახლებულნი უნდა ყოფილიყვნენ არა მარტო სხვაქალაქელი ებრაელები, არამედ მკვიდრი მოსახლეებიც, ე. ი. ქართველი და მთიელი ებრაელები.

8. ვინაიდან საქართველოსა და დაღისტანში მცხოვრები ებრაელები მკვიდრ მოსახლეებს წარმოადგენდნენ, მისდევდნენ მევენახეობა-მემინდვრეობას (დაღისტანში) და ვაჭრობას, და მათი უმრავლესობა ბატონყმურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა, რის გამო მათი გადასახლება მებატონეთა ინტერესებს შელახავდა, ამიტომ მკვიდრ ებრაელთა მიმართ უზენაესი განკარგულება შეჩერებულ იქნა. რაც შეეხება სხვაქალაქელ ებრაელ ხელოსნებს, კავკასიის ადმინისტრაციის არა ერთი გზის თხოვნა დაკმაყოფილებულ იქნა შინაგან საქმეთა სამინისტროს მიერ ზოგიერთ კვალიფიციურ ხელოსნების დროებით დატოვებით. დანარჩენნი კი კვლავ გადასახლებულნი იქნენ.

9. საქართველოსა და ა/კავკასიაში ჩამოსული ებრაელი ხელოსნები იყვნენ: მკერავი, ოქრომჭედელი, მექუდე, მესაათე, მაღალავი, სამხედრო მკერავი, ბრილიანტის მოხელე, მეპურე, არყის მოხელე და სხვ. ჩამოსულ ხელოსანთა უმრავლესობა ევროპული ტიპის კვალიფიციურ ხელოსნებად იყო ცნობილი.

10. 1804—1835 წლის პერიოდში ებრაელი ხელოსნები საგრძნობ კონკურენციას უწევდნენ ადგილობრივ ხელოსნებს, რის გამო თავს იჩენს ეკონომიურ ნიადაგზე წარმოშობილი ანტაგონიზმი ადგილობრივ ქრისტიან და ჩამოსულ ებრაელ ხელოსნებ შორის, ხელოსნებს შორის მოთხოვნით „უსტაბაშები“ ჯერ კავკასიის ადმინისტრაციისა და შემდეგ კი შინაგან საქმეთა საშინისტროს და სენატის წინაშე აყენებენ საჩივრს მეფის კანონმდებლობის მე-187—შუხლის საფუძველზე სხვაქალაქელ ებრაელ ხელოსნების გადასახლების შესახებ, მაგრამ უსტაბაშებს ერთგვარ წინააღმდეგობას უწევს კავკასიის ადმინისტრაციას, რის გამო უსტაბაშების მიერ არაერთხელ აღძრული საჩივარი უშედეგოდ იქნა დატოვებული.

11. კავკასიის ადმინისტრაციის „მფარველობა“ ებრაელ ხელოსნების მიმართ გამოწვეული იყო არა ებრაელთა ინტერესების დაცვის თვალსაზრისით, არა ანტისემიტიზმის ნაკლებად ან სულ არ არსებობით, არამედ გარკვეული პრაქტიკულ-სამეურნეო მოსაზრებით. კავკასიის ადმინისტრაცია ითმენდა ებრაელ ხელოსნებს გარკვეულ დრომდე, უმთავრესად თავისი და რუს ჩინოვნიკების ინტერესებიდან გამომდინარე, რომლებიც დიდ ნაკლებულებას ხედავდნენ ევროპული ტიპის ხელოსნებში, როდესაც ადგილობრივი ქრისტიანი ხელოსნები, როგორც აზიური ტიპის ხელოსნები, მათ მოთხოვნილებებს ჯერ ვერ აკმაყოფილებდნენ.

12. 1804 წლიდან 1847 წლამდე ა/კავკასიისა და საქართველოში, ისევე როგორც მეფის რუსეთის სხვა ადგილებში, მცხოვრები ებრაელები მეტად დაძაბულ ცხოვრების პირობებში იმყოფებოდნენ, ისინი ყოველდღიურად გადასახლების მოლოდინში ყოფნის გამო მოკლებული არიან საკუთრების შეძენას და დამჯდარი ცხოვრების შექმნის საშუალებას.

13. 1847 წელს ოქტომბერში გამოქვეყნებულ იქნა უზენაესი განკარგულება ა/კავკასიაში სხვაქალაქელ ებრაელთათვის დასახლების აკრძალვის შესახებ.

ამ დროისათვის თბილისში ითვლებოდა სხვაქალაქელ ებრაელ ხელოსანთა 49 კომლი, რომელთაგან დატოვებულ იქნა მალაღ

და დეფიციტური კვალიფიკაციის ხელოსანი 26 კომლის რაოდენობით, დანარჩენი 23 კომლი დაუყოვნებლივ გადასახლებულ იქნა.

14. ამრიგად, 1804 წლიდან 1852 წლამდე სხვაქალაქელი ხელოსანი ებრაელები კავკასიიდან, განსაკუთრებით საქართველოდან, გადასახლებულ იქნენ სამჯერ, ე. ი. 1827, 1835 და 1847 წ.წ. ამავე პერიოდში სისტემატიურად სწარმოებდა ინდივიდუალური გადასახლება.

15. 1804 წლიდან 1852 წლამდე საქართველოში ჩამოსულა ებრაელთა სულ 2000 ოჯახი. მესამე გასახლების შემდეგ თბილისში დარჩა მხოლოდ 26 ოჯახი.

A. Krikheli.

A HISTORICAL SURVEY OF OUTLANDISH (RUSSIAN AND
EUROPEAN) JEWISH SETTLEMENTS IN THE CAUCASUS

S u m m a r y.

The study of scientific and literary sources and recently detected materials relating to the history of non-local Jewish settlement in the Caucasus and particularly in Georgia and its importance in the development of home-industry leads the author to the following conclusions:

1. Non-local Jews settled in the Caucasus and particularly in Georgia at the beginning of XIX. century, when by virtue of the Regulation issued in 1804, the Caucasus along with certain other regions and districts was included within the pale of Jewish settlement. The Jews were allowed to dwell in the Caucasus and acquire there property. Till 1884 there were scarcely any Russian or West-European Jews residing in this part of the Russian Empire.

2. Though according to the above mentioned Regulation the Caucasus was comprised within the limits of Jewish settlement, the Ministry of the Interior, inquired about that subject by the administration of this country in 1825, replied that the Jews were denied the right to settle at the places with Israelite and Sabbatarian sectarians or in their proximity. Thus the Caucasus was excluded from the pale of Jewish settlements upon the pretext of there being Israelites and Sabbatarians fixed in that country for many centuries ago.

3. Only skilled Jewish artisans and persons travelling on business purposes, duly provided with passports, were admitted to this country, and that only for a limited length of time (2-6 months).

4. The number of the Jews settled in the Caucasus and especially in Georgia, from 1804 to 1825 did not exceed three

hundred families. Most of these newcome Jews, with few exceptions, were skilled artisans of different trades.

5. By a special ordinance of the 25 th May, 1827 the Ministry of the Interior categorically interdicted the settlement of the non-local Jews in the Caucasus and particularly in Georgia, and in spite of the intercession of the Caucasian administration with a view to leave them in the country temporarily, at the instance of the said Ministry, the Jews were expelled in 1827—28.

6. The expulsion of the Jewish artisans weighed depressingly upon the home-industry. The prices of home industry products went up manifestly and what is more essential, the expulsion caused a lack of artisans supplying the army and officials with uniforms. This circumstance forced the Caucasian administration after the expulsion of the Jews in 1827 to take the course of „protecting“ the Jewish artisans, who penetrated into Georgia illicitly in 1831, and interceding with the Ministry of the Interior in their favour.

7. This intercession had no result, and by the Imperial decree the Jews inhabiting Georgia and generally the Caucasus and being not officially registered as „fixed elements“, were categorically forbidden to live within the limits of this region., According to the same decree not only the non—local but local Jews too, i. e. those dwelling in Georgia and the mountains of the Caucasus, were to be expelled from the country.

8. As the Jews inhabiting Georgia and Daghestan belonged to the local population and were occupied in viticulture, husbandry (in Daghestan) and trade, and as the majority of them were serfs and their ejection from the country would impair the landlords interests, the order for the expulsion of the Jews was superseded. As for the reiterated appeals of the Caucasian authorities to the Ministry of the Interior in favour of the Jews they were complied with only in regard of a few skilled artisans and the rest were expelled again.

9. Among the Jewish non—local artisans settled in Georgia and the Transcaucasus generally there were tailors, jewellers, hatters, watchmakers, tanners, military outfitters, bakers, distillers,

the majority of them being known as skilled artisans of the European type.

10. In consequence of hard competition among the Jewish and local christian artisans and its following economic antagonism, the heads of corporations, urged by their craft-brothers, addressed complaints at first to the Crucasian authorities, then the Ministry of the Interior and Senate, insisting, on the ground of the clause of the code, upon the expulsion of the non—local Jews. But the Caucasian administration made a certain opposition and the efforts of the corporations failed through.

11. But the seat and source of the „protection“ thus proffered by the-Caucasian authorities to the Jewish artisans was to be found not in the judicious understanding of their national needs; nor in the want of anti-Semitic disposition of the Government, but merely in practical—economic calculations. The Jews were tolerated temporarily because they were indispensable as skilled artisans of the European type to the local administration, officials and soldiery, whose wants could not be met with by the local Asiatic type artisans.

12. From 1804 to 1847 the Jews residing in the Caucasus, Georgia and other parts of Russia experienced great hardships; for constant fear of expulsion they dared not acquire property or settle down in peace and security.

13. By a decree promulgated in October, 1847 the Russian government prohibited again the non-local Jews to settle in the Caucasus.

At that time the non—local Jewish artisans in Tbilisi numbered 49 families. Out of them 26 families of highly qualified and keenly wanted artisans were allowed to stay and the rest were expelled immediately.

14. Thus from 1804 to 1852 the non-local Jewish artisans in the Caucasus and particularly in Georgia suffered expulsion three times, in 1827, 1835 and 1847. At the same time there had been cases of individual expulsions.

15. From 1804 to 1852 2000 Jewish families in all came to Georgia from outside. After the third expulsion in Tbilisi there remained only 26 families.

ახალციხეში მცხოვრებ ებრაელთა ხალხური მკურნალობა

ხალხური მკურნალობის შესწავლა საინტერესოა მრავალმხრივ. მისგან ბევრი რამ სასარგებლო შეუძლია შეითვისოს თანამედროვე მედიცინამ, ხოლო ხალხურ მკურნალობასთან დაკავშირებულ შელოცვებში უხეად არის შემონახული ძველი სიტყვები და წესები, რომელიც ხშირად ნათელსა ფენს ამა თუ იმ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მოვლენას.

ვიდრე ხალხური მკურნალობის საკითხის განხილვას შევუდგებოდეთ განვსაზღვროთ, თუ რა არის მედიცინა. კლოდ ბერნარის განმარტებით „მედიცინა არის მეცნიერება, რომელიც შიზნად ისახავს დაიცვას ადამიანის ჯანმრთელობა და განკურნოს ავადმყოფი“.

მედიცინა, საერთოდ, და კერძოდ ხალხური მედიცინა ისევე ძველია, როგორც ავადმყოფობა. ავადმყოფობა კი იმ ხნისაა, რა ხნისაც კაცობრიობაა.

პირველყოფილი ადამიანი ხშირად ღებულობდა ქრილობებს, იტებდა კიდურებს, ცივდებოდა, ან რომელიმე უვარჯისი საკვებით იზიანებდა საკმლის მომწელებელ ტრაქტს და ამის შედეგად ავად ხდებოდა.

პირველყოფილ ადამიანს თავდაცვის ინსტიქტი ავადმყოფობის დროს უკარნახებდა შეძლებისგვარად დაეცვა თავი. მაგალითად, ქრილობას ინსტიქტიურად ხელს დააფარებდა, დააჭერდა და ხშირად ამით სისხლდენას აჩერებდა; ამ გამოცდილებას ადამიანი იმახსოვრებდა და მეორეთ ქრილობას მიღებისას რითიმე აწეებოდა ან ჰკრავდა მას.

ზოგჯერ თვით ბუნება უბიძგებდა ადამიანს ზოგიერთ განმკურნებელ საშუალებათა შესწავლაში. მაგალითად, ზოგი მცენარე ადამიანს ზუკელში ხსნიდა, ზოგი კი ჰკრავდა. ადამიანი ამას იმახსოვრებდა და როცა გახსნილობა აწუხებდა, ის ეძებდა იმ მცენარეს, რომელიც ჰკრავდა და პირიქით. ამრიგად, პირველყოფილი

ადამიანი დაკვირვების ნიადაგზე ოძენდა ერთგვარ პრაქტიკულ გამოცდილებას მკურნალობისა და წამლობის შესახებ.

საზოგადოების განვითარების იმ საფეხურზე, როდესაც მოხდა შრომის განაწილება და წარმოიშვა სოციალური ფენები, მედიცინა პრივილეგირებული სოციალური ჯგუფის, ქურუმების, ხელში მოექცა. ქურუმები კი ცდილობდნენ, რომ ხალხური მკურნალობა ცრუმორწმუნეობისა და ჯადოქრობის ბურუსში გაეხეიათ. კაცობრიობის განვითარების სწორედ ამ საფეხურზე წარმოიშვა რწმენა დემონებზე და ავ სულეზზე. ქურუმებმა ავადმყოფობა დემონებს დაუკავშირეს და გაჩნდა ე. წ. დემონოლოგიური შეხედულება ავადმყოფობაზე.

თუმცა განვითარების ამ საფეხურზე ადამიანმა უკვე ბუნებასთან ბრძოლა და, ხშირ შემთხვევებში, მისი დამორჩილებაც იცოდა. მაგრამ, ვინაიდან დემონებისა და ავი სულების დამარცხება და დამორჩილება შეუძლებელი იყო, იგი ცდილობდა მათი გულის მოსყიდვას. ამ საქმეში „შუამავალი“ ქურუმები იყვნენ, რომლებმაც ამ საქმისათვის შექმნეს მრავალი ლოცვები, შელოცვები, ათასგვარი რიტუალები, ამულეტები და სხვა.

დემონებსა და ავ სულებთან ერთად ადამიანს სწამდა კეთილი სულის აოსებობაც, რომელიც ავადმყოფობას არჩენდა. ამნაირად გაჩნდა წარმოდგენა „ჯანმრთელობის ღმერთზე“.

ამრიგად, ხალხში შეიქმნა ერთის მხრით, მედიკამენტოზური — პრაქტიკული მკურნალობა, და მეორეს მხრით, ღვთიური ანუ თერგიული მკურნალობა.

ქრისტეს დაბადებამდე რამდენიმე საუკუნით წინ, ჰაპოკრატეს, გალენის და მათზე ადრე კი ინდოელ, ეგვიპტელ და სხვა ექიმების მეშვეობით ხალხურ მკურნალობას, გამოეცო და ცალკე განვითარდა მეცნიერული მედიცინა, რომლის ფესვები, ცხადია, ხალხურ მკურნალობაში იყო.

ასე არსებობდა დიდი ხნის განმავლობაში ორი შტოსაგან შემდგარ ხალხური მკურნალობა (მედიკამენტოზური და თერგიული) და ამ ხალხური მკურნალობიდან აღმოცენებული სამეცნიერო მედიცინა. დღეს სამეცნიერო მედიცინამ სრულიად დაჩრდილა ხალხური მკურნალობა, რომელსაც მხოლოდ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მნიშვნელობა შერჩა.

ამ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ თვალსაზრისით მივუდგებით ჩვენ ახალციხის ებრაელთა ხალხური მკურნალობის საკითხის განხილვას. მაგრამ ამ საკითხის განხილვამდე საჭიროა თვალი გადავავლოთ,

ერთის მხრით, ხალხურ მკურნალობას საქართველოში, რადგან ახალციხის ებრაელთა ხალხურ მკურნალობაში ძალიან ბევრია ნა-სესხები საქართველოს ხალხური მკურნალობიდან და პირიქით საქართველოს ხალხურ მკურნალობაშიც შეიძლება მოინახოს ზოგი რამ ახალციხის ებრაელთა ხალხური მკურნალობიდან ნასესხები.

საქართველოში მცხოვრებ ებრაელთა ხალხური მკურნალობის ერთ წყაროს საქართველოს ხალხური მკურნალობა წარმოადგენდა, ხოლო მეორეს კა ბიბლია, რომლითაც ხშირად სარგებლობდნენ ახალციხელი ებრაელებიც.

რაც შეეხება საქართველოს ხალხურ მკურნალობას, ის ისტორიის მრავალი ათეული საუკუნის სიღრმეში მიდის.

პირველი წერილობითი ცნობა საქ. ხალხური მკურნალობის შესახებ გვაქვს პომეროსის „ილიადა“ და „ოდისეაში“. იქ 30-ე თავში ვკითხულობთ, რომ „კოლხიდის მეფის აეტის ქალიშვილი მედეა ქურუმად მსახურებდა ქალღმერთ ეკატის ტაძარში. მედეასთან მივიდა მომავლადი იაზონი, რომელიც მან სასწაულმოქმედი მალამოთი გადაარჩინა. ეს მალამო ქურუმმა დაამზადა შავი წვენიდან. ეს წვენი ბნელ ღამეში ჩუმად შეაგროვა ერთი მცენარის ძირიდან, რომელიც ამირანის სისხლით მორწყულ კავკასიის მთებზე იზრდებოდა. ამის შემდეგ მედიამ მამას უღალატა და მის მიერ განკურნებულ იაზონთან ერთად გაიქცა. მათ თან წაიღეს ოქროს ვერძი, არგონავტების კოლხიდაში მოსვლის მიზანი.

გზაში ისინი შედიან წმინდა გამოქვაბულში, სადაც ურჩხული დარაჯობს მათ ოქროს ვერძის წასართნევად, მაგრამ შედეგ რაღაც მოჯადოებულ სიტხეს შეასხამს ურჩხულს თვალეში და დააბრმავებს“. ასეთია ეს ლეგენდა, რომელიც გვეუბნება იმის შესახებ, რომ კოლხებს სკოდნიათ ბალახებიდან მალამოს და წამლების მოწოდება და მკურნალობის ეს მცოდნენი, ქურუმები, ყოფილან ტაძარში.

„ლეგენდარული გადმოცემით წმინდა ნინომ განკურნა ერთი უბატრონო მოზუცის შვილი, რითაც სახელი მოიხვეჭა და შემდეგ მძიმედ დაავადებულ დედოფლის განსაკურნებლად მიიწვიეს. დედოფლის განკურნებით ნინომ დიდი სიმბატია და ნდობა დაიმსახურა და მირიან მეფეს ქრისტიანობა მიაღებინა. ამავე ლეგენდაშია თქმული, რომ წმინდა ნინომ „აჯობა მანამდე საქართველოში მყოფ ისრაელ ექიმებს“-ო¹).

¹) Алхазов И. Крат. Истор. очер. врачевн.г. дела в Грузии, ст. 4. 12. საქ. ებრ. ისტორ.-ეთნოგრ. მუზ. შრომები.

აქ პირველად ვხვდებით ცნობას ებრაელების ექიმობის შესახებ საქართველოში.

გამომდინარე ზემოთქმულიდან, ჩვენ შემცდარად ვთვლით იმ აზრს, რომელიც მე-XIX ს-ის II ნახევრის დასაწყისის მკვლევარმა, ნ. ბერძენოვმა გამოთქვა. იგი წერდა: „საჭიროა ვიცოდეთ, რომ კერძოდ ქართული მედიცინა არ არის და არც არსებულა; ეს ხელოვნება საქართველოში გადმოვიდა აღმოსავლეთიდან იგივე სახით, რა სახითაც იგი იქ შეიქმნა რამდენიმე საუკუნის წინ“-ო¹⁾.

ლ. ბერძენოვის ეს შეხედულება სინამდვილეს, არ შეესაბამება. საქართველოში ადგილობრივად მედიცინა არსებობდა, მაგრამ, რადგან ამ დროს აღმოსავლეთის ქვეყნებში მეცნიერების ეს დარგი სწრაფად განვითარდა და ძალიან მაღალ დონეზე დადგა, ამიტომ სხვა ქვეყნებს შორის საქართველომაც განიცადა მისი გავლენა, რაც თითქმის მე-XIX საუკუნემდე გაგრძელდა.

აღმოსავლეთის გავლენასთან ერთად ამ საქმეში საქართველო დასავლეთის გავლენასაც განიცდიდა. ასე, მაგალითად, საშუალო საუკუნეებიდან მოყოლებული საქართველოში მოდიოდნენ საექიმო განათლების მქონე კათოლიკე მისიონერები, რომლებიც მეფის კარზე მსახურობდნენ და თავიანთ უბნებში მოწყობილი ჰქონდათ საავადმყოფოები.

1740 წელს კათოლიკე მისიონერებმა გახსნეს საქართველოში პირველი აფთიაქი, რომელსაც წამალხანა უწოდეს. 1755 წელს, საქართველოს სამღვდლოების გადაწყვეტილებით კათოლიკე მისიონერები განდევნილ იქნენ საქართველოდან, რის შემდეგ ისინი ახალციხის საფაშოში მოეწყვნენ. ერეკლე მე-II-მ, გამეფების შემდეგ, ხელახლა მოიწვია მისიონერი ექიმები თბილისში დაწლიურად 300 მანეთი დაუნიშნა თითოეულს²⁾. ამრიგად, საქართველოს მედიცინის განვითარებაში საკმაო ღვაწლი მიუძღვით დასავლეთის ქვეყნებსაც, მაგრამ, ამასთან არ შეიძლება იმის დავიწყება, რომ უფრო ადრინდელი და მთავარი გავლენა მაინც აღმოსავლეთის ეკუთვნის. აშას ამტკიცებს აღმოსავლეთიდან შემოტანილი „კარაბადინები“, რომლებსაც X—XI საუკუნიდან ჩვენ დრომდე მოუღწევიათ.

მართო საქ. მუზეუმის პალეოგრაფიულ განყოფილებაში ინახება რამდენიმე ათეული სხვადასხვა ხასიათის ასეთი სამკურნალო კრებული.

¹⁾ Берძенов—Народна медицина в Грузии, ст. 5, 1857 г.

²⁾ Берძенов о груз. мед.; Кавказск. календ. 1859 г ст. 36.

საყურადღებოა, რომ ერთი XII საუკ. ასეთი უძველესი კრებული გადაწერილია ვინმე ებრაელის მიერ და „აბრაამის კარაბადინი“ ეწოდება. ეს კარაბადინი დაწერილია ნუსხურით. ხელის, ქალღმის და სხვა ნიშნების მიხედვით უნდა ეკუთვნოდეს — XII — XIII სა. ებრაელთა და ებრაულის გავლენა ეტყობა სხვა ბევრ კარაბადინებსაც, მაგალითად იმ კარაბადინს, რომელიც კვლევის დროს ბერძენოვს ჰქონია ხელთ. ხსენებული კარაბადინის ბოლო ნაწილი შეიცავს მთვარის კალენდარს და ასე მთავრდება: „არ განიკურნება იგი, ვინც ამ დღეს (ლაპარაკია შაბათზე) დაავადდება. ამიტომ გვიბრძანა ღმერთმა ისრაელებს მტკიცედ შეგვენახა ისინი“.

ზოგი შელოცვა ამ კარაბადინში შეტანილი ყოფილა ებრაულ ენაზე. „ზოგიერთი შელოცვები შესდგება ბერძნული, სომხური და, ასე გასინჯეთ, ებრაული სიტყვებისაგანაც“, წერს ბერძენოვი.

როგორცა ვთქვით, საქართველოს საეპიმო საქმეზე დიდ გავლენას ახდენდა აღმოსავლეთი: სპარსეთი, არაბეთი, ინდოეთი და სხვა ქვეყნები. ამით შორის პირველი ადგილი, არაბებს ეჭირათ, თვით არაბების სამედიცინო მეცნიერების შექმნაში კი საკმაოდ დიდ როლს ებრაელები ასრულებდნენ. აი რას წერს ამის შესახებ ვენის უნივერსიტეტის პროფესორი ზუდგოფი: „ძალიან დამახასიათებელი პიროვნება იყო ებრაელი ეპიმი ალ-ისრაელი (+932), მის თხზულებას შარდის, ციებისა და დიეტეტიკის შესახებ დიდი სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი“¹⁾.

„დიეტეტიკის საქმეში არაბეთის ეპიმები მოხერხებულად და კარგად განავრცობდნენ ბერძნულ ტრადიციას. ამის შესახებ შეიძლება წარმოდგენა ვიქონიოთ ერთი ებრაელი ეპიმის თხზულების მიხედვით. ეს ებრაელი ეპიმი იყო ესპანეთიდან და ეწოდებოდა აბუ იმრან მუზა ბენ მაიმუნიდი (დაიბადა 1135 წ. კორდოვში და გარდაიცვალა 1205 წ.), რომელიც დასავლეთში ცნობილია მაიმუნიდის ან რაბი მოზერის სახელით. ჯერ ის მუშაობდა ქაირში და როგორც ფალოსოფ პერიპატეტიკმა დიდი სახელი და გავლენა მოიპოვა, განსაკუთრებით ებრაელ მოაზროვნეთა შორის“²⁾.

ასეთივე ცნობებს გვაწვდის შედიცინის ისტორიის დიდი ავტორიტეტი, პროფ. მენიე, სხვა ებრაელი ეპიმის, ავენზორის შესახებ. იგი წერს, რომ არაბ ეპიმთა შორის დიდი გავლენა ჰქონდა ავენზორს.

¹⁾ Зудгоф. Медицина средних веков, ст. 15, 1925 г.

²⁾ Ibid, ст. 155.

„ავენზორი (1161 წ.) წარმოშობით ებრაელი, შვილი და შვილი — შვილი ექიმისა, როგორც ეტყობა დაავადებული იყო წინა კედლის აბსცესით. მან პირველმა აგვიწერა პერიკარდიუმის წყალმანკი. მაგრამ მოეპოება ყველაზე უფრო სწორი ცნობები ბეზოარის შესახებ, რომლის ანტისეპტიური თვისება თვით ავეცენამ შეკოა“¹⁾.

ამის მსგავსი მაგალითების მოყვანა დაუსრულებლად შეიძლება, მაგრამ ნათქვამიც ცხადყოფს, რომ არაბული მედიცინის შექმნაში საკმაო როლს ებრაელები თამაშობდნენ. აღსანიშნავია, რომ თვით არაბი ექიმებიც თავიანთ თხზულებებს ხშირად ებრაულ ენაზე წერდნენ, ან ყოველ შემთხვევაში, შემდეგ თარგმნიდნენ ებრაულ ენაზე. ამას ამტკიცებს არაბული მედიცინის კორიფების, ავეცენას მიერ ძველ ებრაულზე დაწერილი, დღემდე შემონახული, თხზულებები.

ახალციხეში მცხოვრებ მოხუც ებრაელთა გადმოცემით ჯერ კიდევ ძველად, პალესტინიდან ჩამოსულ ებრაელ მისიონერებს ჩამოჰქონდათ სხვადასხვა სამკურნალო წიგნები, რომლებსაც ისინი ძვირად ჰყიდდნენ, ხოლო შემდეგ სხვადასხვა პირები გადაიწერდნენ და ამრავლებდნენ. ერთი ასეთი გადაწერილი სამკურნალო წიგნი ინახება საქართველოს ებრაელთა ისტ. ეთნოგრ. მუზეუმში და ცნობილია „კარაბადინის“ ანუ „გოროლოთის“ სახელწოდებით.

სიტყვა „კარაბადინის“ მნიშვნელობის შესახებ სამი აზრი არსებობს. პირველი ეკუთვნის ნ. ბერძენოვს, რომელიც ლაპარაკობს, რომ „კარაბადინი“ უნდა იყოს რაღაც „чернокнижие“-ს მავგარი თხზულება. ამ მოსაზრებას ისიც ამტკიცებს, ამბობს ავტორი, რომ „კარა“ თათრულად „შავს“ ნიშნავს, ხოლო „დინ“ რომელიმე სახელის ან ადგილის დაბოლოებას. ბერძენოვს ეთანხმებიან ექ. თაყაიშვილი და პ. როფ. აღ. ხახანაშვილიც²⁾.

მეორე აზრი ეკუთვნის ექ. ა. იაშვილს, რომელსაც ჰგონია, რომ „კარაბადინი“ გვარი ან სახელიაო. აი რას წერს ის ამის შესახებ.

„სიტყვა კარაბადინი არა ქართული წარმოშობისაა და მისი ეტიმოლოგიური მნიშვნელობა ჯერ არ არის ცნობილი. „კარა“

1) Менге. История медицины, стр. 74. 1926 г.

2) Ал. Хаханов. „Очерки по ист. Груз. словесности“ I, Москва, стр. 304. № 1) Кавказск. календ. 1859 г. стр. 479. Бердзенов о грузин. медиц. 2) Е. Такашвили. Описан. рукописи „общество распротр. грамот. среди груз. населения“ 1902 г. стр. 643.

თათრულად „შავია“, „დინ“ დაბოლოვება ბევრი მუსულმანური გვარისა და სახელისა. შეიძლება „კარაბადინი“ გვარია ან სახელი ავტორისა, რომელმაც პირველად დაწერა პოპულარული საექიმო წიგნი“ (ხაზი ჩვენია)¹⁾.

მესამე შეხედულება ეკუთვნის ექიმ ლ. კოტეტიშვილს, რომელმაც ორივე ზემოხსენებული შეხედულება უარყო და თავისი წამოაყენა. მისი აზრით: „კარაბადინი არაბული სიტყვაა და ნიშნავს ფარმაკოპეიას, ანუ წამლეულის დამზადების წესების შემცველ წიგნს“. ამ მოსაზრებას დასამტკიცებლად კოტეტიშვილი იმოწმებს Kurt Sprengel-ს და ექიმ ოგანეზოვს.

სიტყვა „კარაბა“ ებრაულად „მიახლოებას“ („სამსხვერპლო-სთან მიახლოებას“), ანუ, სხვა გაგებით, შეწირვას ნიშნავს, სიტყვა „დინ“ კი ნიშნავს წესს. ამრიგად, ჩვენის აზრით „კარაბადინი“ შეიძლება ახსნილი იქნეს, როგორც „შეწირვის წესი“. თუ გავიხსენებთ, რომ იმ დროს, როდესაც პირველად უნდა შექმნილიყო ასეთი წიგნები, მკურნალობის და ექიმობის მთავარ მომენტს, ჯანმრთელობის ღმერთისა ან მფარველი სულისათვის მსხვერპლის შეწირვა წარმოადგენდა, ადვილი გასაგებია, რომ იმ წიგნს, რომელშიაც ეს წესები იყო აღწერილი, „კარაბადინი“-ი, ანუ „შეწირვის წესთა კრებული“ ჰქმეოდა. ამ მოსაზრებას ადასტურებს ის გარემოებაც, რომ „კარაბადინებში“ სიზმრის ახსნისა და შელოცვების გვერდით გვხვდება საღმრთოს ანუ შესაწირავის შეწირვის წესებიც.

ექ. კოტეტიშვილი ფიქრობს, რომ „შეწირვის წესები“, „სიზმრის ახსნა“ და სხვ. ხალხის მიერ უნდა იყოს დამატებული შემდეგში. ჩვენის აზრით კი პირველი კარაბადინები მხოლოდ ამ ნაწილისგან შესდგებოდა, ხოლო ხალხმა შემდეგში პრაქტიკული წამლობანი დაუმატა.

უძველესი ცნობები ებრაელთა მედიცინის შესახებ ბიბლიაში მოიპოვება. ბიბლიის ცნობებით, ებრაელთა შორის ექიმები მხოლოდ ქურუმნი-ლევიტები იყვნენ. ამავე დროს სამედიცინო ცოდნა მემკვიდრეობითა საკუთრებას შეადგენდა და ის, მამიდან გადადიოდა შვილზე, შვილიდან შვილიშვილზე და ასე შემდეგ.

ძველ ებრაულ მედიცინაში ყველაზე კარგად დამუშავებულია პროფილაქტიკა, რომლის საფუძვლად წესები გახვეულია რელი-

¹⁾ Яшвили. Народная мед. в Закавказк. Крае., стр. 16, 1904 г.

გიურ სამოსელში და ამრიგად გადაქცეულია დაურღვეველ დრამებად. პროფილაქტიკიდან უპირველეს ყოვლისა ზუსტად დადგენილია საკმელად ვარგისი ცხოველები და დაწვრილებით დამუშავებულია მათი დაკვლის წესები. ამის მიზეზი ის იყო, რომ თბილ ქვეყნებში, სადაც ებრაელები ცხოვრობდნენ, ყველაზე მეტ დაავადებას სწორედ ხორცი იწვევდა, რადგან ის სიცხისაგან მალე ფუჭდებოდა; ამასთანავე, ხშირად თვით ცხოველები იყვნენ დაავადებული. აი რას წერს ამის შესახებ ექიმი ლ. კოტეტიშვილი.

„ძველი ებრაელებიც რელიგიის სამოსელში ხვევდნენ ჯანმრთელობაზე ზრუნვას. თუმცა ბიბლია არა სცნობს დემონებს და მასში არავითარი კვალი არ არის, რომ მათ სწამდათ ავი სული ან ეშმაკი. სამაგიეროდ ერთად ერთი ღმერთი იეღოვა უკრძალავდა თავის რჩეულს, ხალხს სისხლისა და სისხლიანი ხორცისჭამას, რაც გამომდინარეობდა ებრაულ რელიგიურ-ფილოსოფიური მსოფნედგელობიდან, რომ აღამიანის სული და საერთოდ ყოველი ცოცხალი არსების სული სისხლში ცხოვრობდა, რაც გულისხმობდა მის ხელშეუხებლობას. თანაც ეს პროფილაქტიკური ზომა იყო, რადგან ცხელ ქვეყნებში სისხლიანი ხორცი ადრე ლებოდა. უკრძალავდა ხორცის სამ დღეზე გვიან ჭამას. აგრეთვე უკრძალავდა ღორის, კატის და თავგის ჭამას. შემდეგ მეცნიერებამ მხოლოდ ამ ცხოველების ხორცში აღმოაჩინა ტრიხინები, რის გამოც სახელგანთქმული გერმანელი მეცნიერი Virchow-ი წინასწარმეტყველ მოსეს სთვლიდა ყველა დროის ერთ-უდიდეს ექიმად (Nobiling Japkau, „Руководство к профилактике“, 1901 г.).

იმავე ბიბლიაში გვხვდება ჩვენ უდაოდ სწორი სანიტარულ-ჰიგიენური წესები, როგორიცაა ფეხსადგოების დაშორება საცხოვრებელი ადგილიდან, განავალისათვის მიწის წაყრა, შაბათობით სქესობრივი კავშირის აკრძალვა, კეთროვანთა იზოლაცია, წინადაცვეთა, რაც სხვა ძველ ხალხებსაც ჰქონდათ... და სხვა...¹⁾.

ძლიერი პროფილაქტიკური ზომები იყო მიღებული ვენერიულ დაავადებათა წინააღმდეგ. ამ მიზნით სასტიკად იკრძალებოდა სქესობრივი აღვირახსნილობა, ქალთან სქესობრივი კავშირის დაჭერა. მენსტრუაციის დროს და მშობიარობის შემდგომ პერიოდში.

ლევითელთა წიგნში განსაკუთრებით მკაცრი ზომებითა გათვალისწინებული კეთროვანთა წინააღმდეგ. კეთროვანი უწყმინდურია და ამიტომ მას უკეთდებოდა იზოლაცია. იგი ვალდებული იყო ეტარე-

1) ლ. კოტეტიშვილი—„იადგარ დაუდი“ 1940 წ., შესაკალი.

ბინა განსაკუთრებული ტანსაცმელი, რომელსაც განკურნების შემდეგ ხშირად დასწავდნენ ხოლმე.

როგორც ჩანს, ლევიტელებს, ძალიან ადრე ჰქონიათ წარმოღ-გენა ინფექციის კონტაქტის (შეხების) გზით გადასვლის შესახებ. ამასთან ერთად მათ შეუმუშავებიათ დეზინფექციის წესებიც. მედიცინის ისტორიის ცნობილი სპეციალისტის მენიეს თქმით, ებრაელები იმ ნაგებობების კედლებს, რომლებშიც ავადმყოფები იყვნენ მოთავსებული ახლად, შელესვით უკეთებდნენ დეზინფექციას¹⁾.

ებრაელებს რომ ინფექციის გავრცელების გზა კარგად სცოდნიათ, ამას ამტკიცებს ისიც, რომ მათ დაავადების წყაროდ მიაჩნდათ არა მარტო ცოცხალი ავადმყოფი, არამედ გვამიც. ამიტომ შეუმუშავებიათ კეთრით გარდაცვლილის დამარხვის წესები (დამარხვის დროს საფლავის სიღრმის განსაზღვრა, მიწის მიყრის წესი და სხვა).

საზოგადო პროფილაქტიკის გარდა ძველ ებრაულ მედიცინას კარგად დაუმუშავებია პირადი პროფილაქტიკის წესებიც, რომელთა თანახმად ყოველი ებრაელი ვალდებულია ჭამის წინ და საპირფარე-შოდან გამოსვლის შემდეგ ხელები დაიბანოს, ზამთარზაფხულში ატაროს სხვადასხვა გვარი ტანსაცმელი და სხვა.

პროფილაქტიკასთან ერთად ძველად ებრაელები ადგენდნენ მკურნალობის წესებს და სამკურნალო ნივთიერებებს. უმთავრესს სამკურნალო საშუალებებს წარმოადგენდნენ მალამოები, მცენარე-ული ზეთები და ე. წ. „უკვდავების ბალახები“.

შემდგომ ზანებში ებრაელებმა შეიმუშავეს თავისებური ფილოსოფიურ-ფიზიოლოგიური კონცეპცია, რომლის თანახმად ადამიანის სული მის სისხლშია მოთავსებული. „ასე ვთქვი მე, ბენ ისრაელმა, ნუ იხმარ სჯემლად ნურავის სისხლს, რადგანაც ყოველი სხეულის სიცოცხლე—ეს მისი სისხლია“²⁾.

ღვიძლი ითვლებოდა ყოველგვარი ვენებისა და უგუნებობის წყაროდ და გულს აწერდნენ აზროვნების ფუნქციას.

მათი თვალსაზრისით, ადამიანს აქვს 271. სახსარი, 268 ძვალი და სხვა.

ასეთ მრავალფეროვან ნიადაგზე აღმოცენდა და განვითარდა ხალხური მკურნალობა.

ვიდრე ახალციხეში მცხოვრებ ებრაელთა შორის გავრცე-ლებული დაავადებითი და მათი ხალხური მკურნალობის შესახებ ვი-

¹⁾ Менья. Истор. медицины, ст. 10, 1926 г.

²⁾ Ibid

ლაპარაკედეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ორიოდ სიტყვა ვთქვათ, ახალციხელ ებრაელთა სოც. ეკონომიურ და კულტურულ მდგომარეობაზე, რადგან ეს მეტ ნათელს მოჰფენს იქ გავრცელებულ დაავადებათა წარმოშობასა და მათი მკურნალობის წესებს.

ახალციხეში ებრაელები დიდი ხანი ცხოვრობენ. ებრაელთა კონტინგენტი განსაკუთრებით გაიზარდა ახალციხეში რუსეთ-თურქეთის ომის (1853—56 წ.) შემდეგ, როდესაც იქ გადასახლდნენ ხერთვისის, ადიგენის, დვირის და სხვა ებრაელები, ხოლო ოქტომბრის რევოლუციის პირველ თვეებში (1917 წ.) აწყურის ებრაელებიც. რევოლუციამდე ახალციხელი და აწყურელი ებრაელები უმთავრესად ვაჭრობას ეწეოდნენ. ებრაელთა უმრავლესობას წვრილი ვაჭრები შეადგენდნენ, მათ მისდევდნენ ხელოსნები, ხოლო მცირე ნაწილი მსხვილი ვაჭრები იყვნენ. ახალციხელ ებრაელთა უმრავლესობა ღარიბები იყვნენ, რომლებიც საშუალო ფენასთან ერთად ცხოვრობდნენ პატარა მიწურებში, სადაც დღის სინათლე მხოლოდ ჭერში დატანებულ პატარა სარკმლიდან („ფანჯაყაფი“) შედიოდა. ასეთ მიწურში ხშირად ხუთი, ექვსი და მეტი სული ცხოვრობდა და ის ისე ბინძურდებოდა, რომ სუნთქვაც შეუძლებელი ხდებოდა. მიწურების მძიმე ჰაერი განსაკუთრებით მავნებელი იყო ახალშობილთა ფილტვებისა და, საერთოდ, მათი ჯანმრთელობისათვის, რის გამო ბავშვთა შორის დაავადება და სიკვდილიანობა აქ ძალიან ხშირი იყო.

გარდა ამისა ეს მიწურები ისე იყო აშენებული, რომ ერთის სახურავი წარმოადგენდა მეორე მიწურის ეზოს, რომელზედაც მოწყობილი იყო საპირფარეშო, სანაგვე და სხვა. წვიმის დროს ზედა მეზობელი თავის სიბინძურეს ქვედას უვზავნიდა და თითონ კი სამაგიეროს თავის ზედა მეზობლისაგან ღებულობდა.

ჭერიდან ჩასული ბინძური წყალი ინფექციურ დაავადებათა გავრცელების უპირველეს და უმნიშვნელოვანეს მიზეზს წარმოადგენდა.

ახალციხის ებრაელთა შორის ხალხურ მკურნალებად თითქმის მხოლოდ ქალები იყვნენ და ისიც საკმაოდ მოხუცებულები. ხალხი მათ ექიმბაშებს ეძახდა და დიდი პატივისცემით ეპყრობოდა. ექიმბაშობა ეხლაც მემკვიდრეობით გადადის დედიდან შვილზე ან დედამთილიდან რძალზე. თითქმის ყველა ექიმბაში იმავე დროს ბებია ქალიც იყო. წარსულ საუკუნეში ხშირი იყო ვიწრო სპეციალიზაციაც. მაგ., იყვნენ ექიმბაში „სინიხჩები“, რომლებმაც მხოლოდ მოტეხილობის წამლობა იცოდნენ (სინიხ თათრულად მოტეხილს ნიშნავს). ამ საქმეს უმთავრესად მამაკაცები ეწეოდ-

ნენ. იყვნენ სპეციალურად იარების მკურნალები და სხვა. ხშირად ექიმბაში ერთდამიხვე დროს ექიმიც და ფარმაცევტიც იყო, ის საკუთარი რეცეპტებით თვითონვე ამზადებდა წამლებს. ამ ექიმბაშებს, თავიანთ მიწურებში თაროებზე განლაგებული ჰქონდათ ბალახით, სამკურნალო მიწით, ბროწეულის ქერქით და სხვ. სავსე ქოთნები. ზოგს ეს სამკურნალო წამლები უბრალო ძონძებში ჰქონდათ გახვეული და ისე ინახავდნენ.

თუ ავადმყოფი ფეხზე მოსიარულე იყო, მაშინ ის თვითონ მიდიოდა ექიმბაშიან, თუ მწოლიარე იყო, ექიმბაში სახლში მიჰყავდათ მასთან. ექიმბაში უპირველეს ყოვლისა ღმერთს სთხოვდა ავადმყოფის განკურნებას და ამის შემდეგ დაიწყებდა მის გასინჯვას. გასინჯვისა და „დიაგნოზის“ დასმის შემდეგ, ექიმბაში ან თვითონ დაამზადებდა წამლებს, ან ავადმყოფის პატრონს დააროებდა, თუ როგორ უნდა მოქცეულიყვნენ.

ზოგჯერ ექიმბაშობას მამაკაცებიც ეწეოდნენ. მამაკაცთა შორის ამ საქმეს უმთავრესად, „შტატგარეშე“ დარჩენილი ხანები ეწეოდნენ, ხოლო ზოგჯერ თვით შტატში მყოფნიც, ე. ი. ისინი, ვინც ოფიციალურად საოლცავეში საღმრთო წესს ასრულებდა.

ახალციხის ებრაელებს ღრმად სწამდათ, რომ ყოველ დაავადებას ჰყავს თავისი ანგელოზი. ასე მაგალითად:

1. ხანამელი	ანუ	ხანამელი	იწვევს	შარდის შეკავენას
2. ახთერელი	„	ახთარიელ	„	გულას წასვლას
3. ხანაზიე	„	ხანაზიელ	„	მუცლის წვას
4. კორიელი	„	კორელი	„	ბნედას
5. ხიზიმიელ	„	ზინუკიელ	„	სიყვიჯლეს
6. ზინუკიელ	„	ზულზარიელ	„	წელების ხურვებას
7. კადიკილე	„	ზუნიელ	„	მუხლების მოკვეთას
8. ხაზანიელ	„	ქუთიელ	„	შაკიკს და სხვა.

ამიტომ ხალხშიც მკურნალობას სწორედ ამ ანგელოზების მიმართ ლოცვით იწყებდნენ. ანგელოზების განრისხებას მიაწერდნენ განსაკუთრებით ინფექციურ სნეულებებს და ჩვენც აქედან დავიწყებთ.

შ ი თ ე ლ ა

ამ დაავადებას-ახალციხის ებრაელები „წითელას“, ანუ „ბატონებს“ უწოდებენ (უფრო ხშირად ბატონებს). ბატონებს უწოდებენ აგრეთვე სხვადასხვა ინფექციურ დაავადებას: ყვავილს, ყვიანახველას ქუნთრუშას და დიზენტერიას.

წითელას, მათი აზრით, იწვევენ კეთილი ანგელოზები. „თუ ავადმყოფმა, და მისმა პატრონმა ანგელოზების მოსვლა იწყინეს, მაშინ ისინი განრისხდებიან და შეიძლება ავადმყოფი იმსხვერპლონ“. კეთილ „ბატონებს“ დიდი სიფრთხილით და მოწიწებით ეპყრობიან. ავადმყოფის პატრონი წითელ ბატონების მობრძანებას დიდ წყალობად სთვლის და ხშირად იკვებნის კიდეც ამით. „აი ჩემი სახლი ბატონებმა ღირსად სცნეს და თავისი მობრძანებით გამაბედნიერესო“. ავადმყოფის პატრონი ყოველნაირად ცდილობდა ბატონების გული მოეგო და ტკბილეულით ეგებებოდენ. ვინაიდან ეს სენი მათის აზრით ავადმყოფის სხეულში ბინავდება, ამიტომ მას ტანზე შეჰარ-წყალს უსვამდენ. გარდა ამისა ოთახის ყველა კუთხეში ტკბილეულს ალაგებდენ.

წითელ ბატონებს წითელი ფერი უყვართ, ამიტომ ავადმყოფს აცმევენ წითელ პერანგს, ახურავენ წითელ საბანს, ფარდებად ჭკიდებენ წითელ აბრეშუმს, ოთახს წითელი ყვავილებით ამშვენებენ და სხვა.

წითელი ბატონების გასართობად და გასაჩხიარულებლად უკრავენ მუსიკას და მღერიან სპეციალურად ბატონებისათვის შეთხზულ სიმღერას, რომელსაც „ბატონების სიმღერა“ ეწოდება.

ბატონების სიმღერა

იაენანა, ვარდო ნანა, იაენანინაო.
 დაუტკბი და დაუშაქრდი
 ჩემს ბატონებიანსაო.
 იაენანა, ვარდო ნანა, იაენანინაო,
 ამ ბატონების დედასა
 იაენანა, ვარდო ნანა, ვარდო ნანინაო,
 ამ ბატონების მამასა
 იაენანა, ვარდო ნანა, ვარდო ნანინაო,
 ალი ქათიბი აცვია,
 იაენანა, ვარდო ნანა, ვარდო ნანინაო,
 ზედ მარგალიტი ასხია,
 იაენანა, ვარდო ნანა, იაენანინაო,
 ამ ბატონების მამიდასა
 იაენანინაო.
 ვარდი უსხია კერასა
 იაენანინაო.
 დაუტკბი დაუშაქრდი

იავნანიანო,
 ამ ჩემს ვარდსა იავნანა,
 იავნანიანო.
 ბატონებიანსა შვილსა
 იავნანიანო,
 დაუტკბი და დაუშაქრდი
 ვარდონანიანო.

ამ სიმღერის შესრულებისას ავადმყოფს წითელი ბაღდადი აქვს გადაფარებული და ზედ შაქარი აყრია.

ზოგჯერ წითელა ბატონების გასამზიარებლად ავადმყოფის ოთახში წითელი მამალი შემოჰყავთ, რომელსაც ფეხებზე ოქროს ნივთები აქვს გამოხმული და აჟღერუნებს.

თუ ყველა ამ ზომებმა წითელას ბატონები ვერ გაამზიარულა, ის გაგულისდა და ავადმყოფი ძალზე შეაწუხა, მაშინ პამა ერთიანად გატიტვლდება, ავადმყოფის გარშემო ცეკვავს და იძახის: „მე თქვენი ვიქნები, ეს ყმაწვილი კი თავზე შემოივლეთ და მაჩუქეთო“. ცეკვას გარეშე პირი უნდა ესწრებოდეს, რადგან ცეკვის მიზანია ამ პირთ სიცილი მოჰგვაროს და ამით ბატონებიც გაამზიარულოს.

ბატონების გულისმოსაგებად უკიდურეს შემთხვევაში მიმართავენ „მსხვერპლის შეწირვასაც“, რაც იმაში გამოიხატება, რომ ლამბაქზე ყრიან თხილის გულს და ცეცხლს წაუკიდებენ. დამწვარი თხილის სუნი ბატონებს სიამოვნებთ.

ავადმყოფის ყოველი სურველი უნდა დაკმაყოფილდეს, რადგან, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ბავშვი განაწყენდება და მასთან განაწყენებიან და განრისხდებიან „ბატონებიც“. ავადმყოფის ოჯახში არ შეიძლება ჩხუბი, ლანძღვა და ტირილი, რადგან ეს ბატონებს გაანაწყენებს. არ შეიძლება სარეცხის დარეცხვა, რაიმეს ადუღება, საკლავის დაკვლა, ფრთოსანის მორუჯვა, მთქნარება, ვინმეს წყენინება და სხვა, რადგან ეს ბატონებს ეჯავრებათ.

ბატონებს განსაკუთრებით ეჯავრებათ წაშლები და ექიმი, ამიტომ ავადმყოფის ბატონს მათი ხსენებისაც კი ეშინოდათ.

ახალციხის ებრაელებმა იციან, რომ წითელა გადამდები სნეულებაა, მაგრამ მას მაინცდამაინც არ ერიდებიან, რადგან იციან, რომ ბავშვმა ის როდისმე უნდა მოიხადოს და რაც ადრე მოიხდის ის სჯობიაო. გარდა ამისა, არ შეიძლება ბატონებისთვის ხელის კვრა, რადგან ამით გაზოროტებულ ბატონებს შეუძლიათ უფრო მძიმე დაავადება გამოიწვიონ. ამიტომაც რომ, როცა ახალციხელ ებრაელს ბავშვი წითელათი ყავს ავად, მეზობლები ურჩევენ: „მიდი

იმ ოჯახში, საიდანაც შენ ოჯახში შემოვიდა ბატონები. და დაუწო-
ქე მას, რომ დაგიღიზნოსო“.

სიმღერების გარდა წითელ ბატონებისათვის არის შემდეგი
სპეციალური შელოცვა.

წითელას შელოცვა

ბატონებო ღვთიანებო,
ღვთისგან მობრძანებულებო.
ქმარიც გყავო და შვილებიცა,
აგრემც გაუხარიათ თქვენ ქმარსა და შვილსაო,
თქვენ გზასა და თქვენ კვალსაო.
თუ ქალი ხარ ქმარშვილსაო,
თუ კაცი ხარ, ცოლშვილსაო.
თავზე შემოივლეთ და გვაჩუქეთ
ეს ყმაწვილი უზიანოთ და უზარალოთ.

წითელიანი ავადმყოფის მდგომარეობა შეიძლება იმითაც გაუა-
რესდეს. რომ თვალი აიღოს, მაშინ შეულოცავენ თვალაღებულისა.

შეგილოცავ თვალისასა,
უწინ ჩემი თავისას.
შენსა მთვალავსა
თვალში ნაცარი,
გულში ლადარი.
დაუტბკი დაუშაქრდი ამ ბატონებიანსა.
შენსა მთვალავსა შვიდი კონა ნემსი,
მახათი,..... და სხვა.

მიუხედავად იმისა, რომ ამ დაავადებაზე ახალციხის ებრაე-
ლებს ასეთი დემონოლოგიური შეხედულება აქვთ, მისი კლინიკა
მაინც კარგად იცინა. მათი შეხედულებით ავადმყოფობა მიმდინარე-
ობს ასე: პირველ სამ დღეს სიცხეს მისცემს, სამი დღის შემდეგ შეთო-
შავს, კანზე გამოაყრის, შემდეგ კიდევ სამ დღეს გაგრძელდება. სულ
ავადმყოფობა გრძელდება 9 დღეს, მეცხრე დღეს დაბრუნდება და
კიდევ სამ დღეს გასტანს (ე. წ. რეციდული პერიოდი). ახალციხელ
ებრაელთა შეხედულებით ბატონები დაბრუნდებიან მხოლოდ იმ
შემთხვევაში, თუ ავადმყოფმა თვალი აიღო.

ავადმყოფობის მდგომარეობის დილით შემსუფუქებას იმით
ხსნიან, რომ: „დილით ანგელოზები თავიანთ საქმეზე მიბრძანდებიან
და ავადმყოფი დამშვიდდება და უკეთ იგრძნობს თავს. საღამოზე

კი ანგელოზები ისევ მობრძანდებიან და ავადმყოფიც ამიტომ წუხდებაო“.

ამრიგად, წითელი ბატონებით დაავადების მიზეზად ახალციხის ებრაელები ანგელოზებს თვლიან და მკურნალობაც მხოლოდ მათ-დამი მიმართულ ხვეწნა-მუდარაში და ავადმყოფის გართობაში გამოიხატება. მედიკამენტებს და ექიმს ბოლო ხანებამდე არავითარ შემთხვევაში არ მიმართავდნენ. დღეს, ბავშვთა კონსულტაციებისა და ფართოდ გაშლილი საექიმო დახმარების შედეგად ახალციხის ებრაელებშიაც წითელას მხოლოდ ექიმი მკურნალობს.

საერთოდ ხალხისა და, მათ შორის, ახალციხის ებრაელების მიერ მრავალი საუკუნის მანძილზე შემუშავებულ მკურნალობაში ბევრი რამეა დადებითი. მაგალითად დღეს მეცნ. მედიცინის თვალსაზრისით სასარგებლოდ მიაჩნიათ წითელათი და საერთოდ მრავალი ინფექციური ავადმყოფობით დაავადების დროს წითელი ფერი, რადგან წითელი ქსოვილი ატარებს ულტრა იისფერ სხივებს, რომლებიც ინფექციას ასუსტებენ. სასარგებლო და მიზანშეწონილია ავადმყოფის გარშემო სრული სიწყნარის დაცვა, მისი ნერვების დამშვიდება მუსიკით და კარგად შესრულებული „იავნანათი“.

ყვავილი

ყვავილი მეტად მძიმე ინფექციური დაავადებაა. ყვავილი ენდემურად აღმოსავლეთში (ინდოეთში, სპარსეთში, ოსმალეთში) არსებობს და საქართველოშიც ყველაზე ხშირად ალბად ახალციხის მხრიდან შემოდის. ამიტომ ახალციხის ებრაელებსაც, როგორც კულტურულად ჩამორჩენილთ, ძალიან ძლიერად განუცდიათ მისი სუსხი. ამის უტყუარი მაჩვენებელია ახალციხელ ებრაელთა მოხუცების ნაყვავილარი სახეები, რაც ახალციხის ებრაელთა უბანში შესულ ექიმს წამსვე თვალში ეცემა. ახალციხის ებრაელებს ყვავილის გამომწვევ მიზეზადაც აგრეთვე ანგელოზები მიაჩნიათ და მას „შავ ბატონებს“ უწოდებენ. ამ ბატონებსაც ისეთივე მოფერება უნდა, როგორც წითელ ბატონებს, ხოლო მკურნალობისას წითელი ფერები არ არის საჭირო. წითელას დროს ხმარებული პასიური მკურნალობის გარდა, ყვავილ ბატონების დროს ხმარობენ აქტიურ საშუალებასაც.

ავადმყოფს რომ გაჯანმრთელების შემდეგ ნაწიბურები-დაჩილვა არ დაჰნდეს, ამიტომ ირმის რქას წვავენ, მის ნაცარს ხაყვენ და სახეზე აყრიან.

ახალციხის ებრაელებს ღრმად სწამთ, რომ იმავე ბატონებს შეუძლიათ გამოაწვიონ ყივანახველა და ღიზენტერია.

ჰივანახველა

„ჰივანა-ხველიანი ავადმყოფისთვის წამლის მიცემა მხოლოდ 40 დღის შემდეგ შეიძლება. წინააღმდეგ შემთხვევაში ბატონები განრი-სხლებიან და ავადმყოფი დაიღუპება. ორმოცი დღის შემდეგ, თუ ავადმყოფი ცოცხალი დარჩა, მაგრამ მაინც ახველებს, ბავშვს წაიყვანენ ბაღში და კაკლის ხის გარშემო რამდენჯერმე შემოატარებენ. სახლში რომ მოვლენ, ამ ხის კაკალსა და ბამბას დანაყავენ და, როცა ყველა დაიძინებს, ამ ნარევს ავადმყოფის ოთახის კარებს უკან დასწვავენ.

აგერ შენ წამალი

ჩემ ავადმყოფს დაეხსენი.

ეს შენა, და ჩემს ავადმყოფს—

დაუღუბინე.

ესეც შენ. —თან მიაყრიან შაქარს.

ერთი ექიმბაშის გადმოცემით, ჰივანა-ხველის წინააღმდეგ იხმარება კიდევ ასეთი წამალი: „მიხვალ მეთევზესთან, ერთ „რუმკა“ თევზის ნალველს წამოიღებ, მერე აიღებ სუფთა ბამბას ლავაშით გააბრტყელებ, დააწობ ნალველზე, ორჯერ, სამჯერ გადაბრუნ-გად-მოაბრუნებ, რომ კარგად შეიწვოს, მერე გაახმობ, დაკეცავ და შეინახავ. როცა ბავშვი ავად გახდება, მაშინ ერთი თხილის ოდენის გამოიღებ, ბავშვის დედა კოვზზე მოიწველის თავის რძეს და ამ ბამბას შიგ გაავლებს. ეს წამალი უნდა დალიოს დღეში ორჯერ ან სამჯერ“¹⁾.

დიზენტერია

ახალციხის ებრაელები დიზენტერიასაც საყმაწვილოს ეძახიან. მათი შეხედულებით დიზენტერიის დროს ავადმყოფის განავალი მწვანე ფერისაა, კორკოტივით არის აჭრილი და მყრალი სუნი აქვს. მას კუჭნაწლავის დაავადებად სთვლიან. ცალკე ავადმყოფობად არ გამოჰყოფენ და ჩვენც კუჭ-ნაწლავის დაავადების გარჩევის დროს განვიხილავთ.

მალარია

ახალციხის ებრაელებში, მათი საქმიანობის გამო, მალარიით დაავადება ხშირი იყო. ვაქრობის დროს მოხეტიალე ებრაელი ხშირად ხვდებოდა მეზობელ მალარიან რაიონებში და მთელი დღის

¹⁾ ყოველგვარი წამლობა და შელოცვები მოგვყავს მთხრობელის ვნით, უცვლელად, როგორც ისინი ჩავიწერე ახალციხეში ყოფნის დროს 1938 წ.

ნაწოწილენი, დაღლილი არ ეძებდა წყლის, სანოვავის თუ საცხოვრებელი ბინის სისუფთავეს. არ ერიდებოდნენ კოლოს და ხშირად ბრუნდებოდა უკან მალარიით შეპყრობილი. მალარიის მიზეზად ახალციხელ ებრაელებს „გაციება“ მიაჩნიათ და შემდეგნაირად მკურნალობენ:

ციების წამალი

„თუ კაცს აცივებს უნდა მოიყვანო ანკარო და ხელით გახადო პერანგი. ნაწილი ამ პერანგისა უნდა გაშვით ლურჯ ნაჭერში და ყმაწვილებს ჩამოჰკიდო მკერდზე, კარგია საყმაწვილოსთვის, ნაწილს უნდა დაამატო მკვდარი ბაყაყი-ეკალაი, საქონლის-ვირის ფრჩხილი-ხრტილი და ოხალუგი. ყველაფერი ეს უნდა დაყაროთ ნახშირზე, წაუქიდოთ ცეცხლი, მერე ზედ დააყაროთ შაქარი. ცეცხლი კარგად რომ გაჩაღდება ავადმყოფს თავზე უნდა გადავახუროთ დიდი შალი. ამ შალის ქვეშ უნდა შეუდგათ ცეცხლი, და უხრჩოლოთ. ავადმყოფმა ეს კვამლი უნდა ყლაპოს. როცა ააკანკალებს და სიცხეს მისცემს, მაშინ აიღებს თავს და ოფლი მოუვა, ასეთი ხრჩოლა უნდა გამოერდეს 3—4-ჯერ, უეჭველად მორჩება“.

„ციებას შარდიც შველის. შარდი უნდა დალიოს თავისი, ბოლოს გამოსული და როცა დაღვეს უნდა ირბინოს, ვიდრე არ დაიღლება. ასე უნდა გაიმეოროს 4—5 პირი, მორჩება“.

ციების წამალი ასეთიცაა:

„თუ ავადმყოფს აცივებს, თუ გინდ ათი წლის ნაციები იყოს, ეს წამალი უყავი და მორჩება; აიღე ერთი ბოთლი წყალი, ჩაყარე შიგ ერთი საჭმლის კოვზი ნამდვილი ყავა, ერთი პარაშოკი ხინა. თუ პარაშოკი ძველია ორი ცალი ჩაყარე. ჩაასხი ერთი რუმკა ცხარე არაყი. ჩაწურე ერთი ლიმონი და ააღულე. მერე კვერცხის გული კარგად უნდა ათქვიფო და ცეცხლიდან გადმოღებულ ნარევს დაუმატო. ამის შემდეგ კიდევ კარგად უნდა აურიო ეს წამალი უნდა გაყოთ სამად, ერთი ნაწილი, გააცივებს თუ არა, მაშინვე უნდა მისცე ერთი მეორე დილაზე, და ერთიც მესამე დილაზე, ამის შემდეგ უეჭველად მორჩება. თუ ამანაც არ უშველა, მაშინ უნდა აიღო ლავაძარღვა (*Plantagi media*), უნდა დანაყო, გაწურო და დააღვეინო, მოარჩენს“.

რეჟიმი

მეფის რეჟიმის დროს ახალციხის ებრაელთა საქმიანობა— დაუსრულებელი ხეტიალი და მათი საყოფაცხოვრებო პირობები

(ნესტიანი, უმზეო-მიწურები ნახევრად მშვიერი ცხოვრება) ხელს უწყობდა მათში რევმატიზმის ფართოდ გავრცელებას.

რევმატიზმას ეტიოლოგიურ მიზეზად ახალციხის ებრაელები ქარებს თვლიან, და შემდეგნაირად მკურნალობენ:

რევმატიზმის წამალი

რევმატიზმის წამალი არის: „უელი ბალახი. როცა კაცს ან ქალს ქარები აქვს ეს ბალახი უნდა ჩაყაროს სარეცხის ყაბში, ააღულო და მოხარშო, შემდეგ ამას ჩაასხამ გობში და ადუღებულ წყალსაც დაუმატებ. ჩასვამ ავადმყოფს, სანამ კარგა ოფლი არ მოუვა, მერე ადგება. თუ ერთით არ მორჩა, ორჯერ, სამჯერ გაუკეთებ ასეთ წამალს. ამბობენ, რომ ვინც ამ ბალახში იბანავენ, შვილი აღარ მიეცემა“.

თუ ქარებისგან ავადმყოფს მუხლების მოკვეთა აქვს მაშინ „დათვის ქონს დაადნობთ და იმით დაუხილავ, მორჩება“.

ტუბერკულოზი

მძიმე სოციალური პირობების გამო ეს დაავადება ახალციხის ებრაელთა შორის, თითქოს ხშირი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ სინამდვილეში არც ისე ხშირად გვხვდება. ამ მხრივ კლიმატურ პირობებს უნდა ქონოდა მნიშვნელობა რადგან ახალციხეს ირგვლივ გარშემორტყმული აქვს წიწვიანი ტყით დაფარული მთები, ჰაერიც სუფთაა და სხვა.

ლარიბ ოჯახებში, აქა იქ, მაინც გვხვდება ტუბერკულოზი. ტუბერკულოზს ახალციხის ებრაელები ამჟამად „ჩიხოტკას“ ეძახიან და უმთავრესად რძით მკურნალობენ. შემდეგნაირად:

„ვისაც ჩიხოტკა აქვს იმას უნდა დააღვინო ვირის, ცხენის ან ძაღლის რძე. ყოველდღე ახალი მოწველილი თითო ჩაის კიჭა. თეთრი ცხენის რძე ორჯერ უკეთესია. ქალის რძეც მოარჩენს, თუ ორმოც დღეს დალია, დღეში თითო ღვინის კიჭა“.

კუჭ-ნაწლავის დაავადებანი

რადგან წყლისა და სანოვავის სისუფთავეს მაინც და მაინც დიდ ყურადღებას არ აქცევდნენ კუჭ-ნაწლავის დაავადება ახალციხის ებრაელთა შორის გავრცელებული იყო და მკურნალობაც მრავალმხრივია. აი რას გვეუბნება ამის შესახებ შეგროვილი მასალა:

კუჭის ტკივილის წამალი

„ავადმყოფმა თავისი შარდი უნდა დალიოს. მაგრამ პირველად რომ შარდი გამოვა, იმას თავი უნდა დაანებოს და შემდეგი დალიოს, ყოველთვის, ვიდრე კუჭი სტკივა“.

ბავშვის მუცელას წამალი

„ბავშვს რომ მუცელა ქონდეს (ფაღარათად იყოს) შინდის კურკის ყავა უნდა დააღვეინო. ამისათვის უნდა აიღო შინდის გარეცხილი კურკა და მოხალო, როგორც ყავა. მერე ეს მოხალული კურკა უნდა გაცრა, დაასხა ორი სტაქანი წყალი და წამოაღულო: როცა ეს ორი სტაქანი წყალი წამოდუღდება და ერთზე დადგება, უნდა გაღმოიღო და თითო ჩაის კოვზი მისცე ბავშვს და მორჩება. თუ გაუძნელდა და ზაფხული ცხელია, მაშინ მდინარე წყალში ჩასვამ და ამოიყვან. მერე ძველ ბამბას არაყში დავასველებ, მუცელზე დაადებ. უეჭველათ მორჩება“.

„ანდა ძველ ნახმარ ბამბას მოვშუშავთ რახში (არაყში) დავადებთ ბავშვს კიპზე და ბამბის გაშრობამდე შეკრავთ“.

„კაცს, რომ წელე ბის სიმხურვალე ქონდეს ბროწეულის ქერქი უნდა მოხარშოს. ამ წვენში ბალდადის ზურმის დანაყილი კურკა ჩაყაროს და თითო არყის ჭიქა დღეში სამჯერ დალიოს, უეჭველათ მორჩება“.

„კაცს რომ მუცლის წვა ქონდეს, ვირის რძე და დედაკაცის რძე გაურიოს ერთმანეთში, დალიოს და მორჩება“.

„კაცი რომ მუცელში მაგრად იყოს, აილოს ზეთისხილის ზეთი (ეს ზეთი მწვანე ფერისაა), ამითი მუცელი დაიზილოს, მერე აილოს მკვდრის მიწა და ანაკვეთი (ქატო), აურიოს საპნს ქაფში და წელზე დაიდოს. უეჭველათ გავა“.

„კაცს რომ მუცლის ანთება ქონდეს, უნდა აილოს უსახელოს პერანგი, ჩაადოს კოწახურის წვენში და მოხარშოს. მერე ამითი მუცელი დაიზილოს და სიმხურვალე გაიშუვება“.

„მელოგინეს რომ მუცლის ჩავერა-ტკივილი ქონდეს, უნდა მოიტანოს დვირელი ბალახი, გაასუფთავოს, მოხარშოს და წვენი დალიოს, არგებს, მაგრამ თუ მელოგინეს სისხლის დენა აქვს, ამ ბალახის ხმარება არ შეიძლება, სისხლის დენას გაუძლიერებს. ეს ბალახი კარგია ხველებისთვისაც“.

ს ი მ ე ნ ი თ ე

სიყვითლის გამომწვევ მიზეზად ახალციხის ებრაელები თვლიან შიმსს. ამ დაავადების კლინიკური სურათი საკმაოდ აქვთ შესწავლილი და მკურნალობის ჰომეოპათიურ პრინციპს აღიარებენ (*Similia Similibus Curantur*). აი როგორ აგვიწერენ ისინი ამ ავადმყოფობას და მის მკურნალობას.

„სიყვითლე ჩნდება შიშისგან, ავადმყოფს თვალები გაუყვითლდება, მის შარდში რომ თეთრი მიტკალი ჩააგდო გაყვითლდება ავადმყოფს მაღა არა აქვს, მაშინ ქარვა უნდა შეიბას გულზე და ყოველ დილით ჩაიგდოს პირში და წუწნოს. ქარვა იმიტომ იხმარება, რომ ყვითელს ყვითელი მოუხდება“.

სიყვითლის წამალი

„თუ კაცს სიყვითლე აქვს, უნდა აიღო კოწახურის ძირი, მოხარშო, გაწურო და ერთი რუმკა დაალევინო. დალევინების წინ ავადმყოფი უნდა აბანაო. ან უნდა აიღო ქარვა. კარვა დანაყო და ამოზილო ხასათაფლში (ფიჭა თაფლი).“

ეს ამოზედილი ყოველ დილით უზმოზე თითო კოვზი უნდა შეკმოს. თუ ამან არ უშველა უნდა აიღოს ყვითელი ყანაოზის ნაჭერი და 4—10 მარცვალი სიმინდი, დაუმატოს ყინვარი შაქარი და ამ წვენი იბანაოს, 1 რუმკა წვენი კი დალიოს. თუ ამანაც არ უშველა, უნდა აიღოს სიმინდის წვენი, ზიგ უნდა იბანაოს და ცოტა შაქრის წვენი უნდა დაუმატო და დალიოს. მორჩება.

თუ ადამიანს თვალებში, ფრჩხილებში და სახეზე სიყვითლე აქვს, მაშინ ეს წამალი უნდა მისცე და მორჩება. უნდა აიღო ერთი ბროწეულის თავი და ძირი, ჩაყარო ერთ ბოთლ რძეში და ადუღო, ვიდრე რძე არ განახევრდება. ეს დარჩენილი რძე უნდა გაყო სამათ და სამჯერ დაალევინო. ავადმყოფი მორჩება“. თუ ამანაც არ უშველა:

„მოხარშულ სიმინდს დადგამ ცის ქვეშ, სამ ღამეს ვარსკვლავებს აკრებინებ, გაათბობ სიმინდის წვენს და იმაში აბანებ ან ტანზე წაუსვამ.“

კოწახურის ძირს, დააწვრლებ. მოხარშავ—ამას თან—ასმევ, თან—ამით აბანებ.

ბღის ხის ძირის მიწა, მაწონი, ძმარი და ძაღლის განავალი და კვერცხის გული უნდა გახსნა გამობარ წყალში. თუ სიცხე აქვს ან სიყვითლე ადამიანს, ამას წაუსვებენ ტანზე, წყალი უნდა გათბეს მზის სხივებზე, ან ცეცხლზე გაათბობ და ისე წაუსვამ ტანზე და სახეზე.

ვინც იცის, რომ სიყვითლე აქვს, ყვითელი პაპუცი ან თელიგი შემოიკრას ორივე ყბაში უცბათ და მორჩება“.

გ რ ი ჰ ი

იმის გამო რომ ახალციხის ებრაელთა უმრავლესობა ნესტიან შიწურ ბინებში ცხოვრობდა, გრაჰით დაავადება, განსაკუთრებით შემოდგომაზე, ძალიან დიდი იყო. გრიპოზულ მდგომარეობაში მყოფი ავადმყოფი ახალციხელ ებრაელებს უმრავლეს შემთხვევებში გალახულად ან თვალებზე გალახულად მიაჩნდათ და განკურნებასაც მხოლოდ შესაფერისი შელოცვებით ცდილობენ.

ებრაელთა გაგებით, გრიპოზულ მდგომარეობაში მყოფი ავადმყოფისათვის ან გალახულ ავადმყოფისთვის არის შემდეგ შელოცვები.

გალახულის შელოცვები

სახლის ანგელოზს შეელეწე,
 დღის ანგელოზს შეელეწე,
 ღამის ანგელოზს შეელეწე,
 შინაურ ანგელოზს შეელეწე,
 გარეულ ანგელოზს შეელეწე.
 ეული, მეული
 იმის გზა იქნეს წყეული.
 ერდოს ცეცხლი, კარს მეხი
 მოვიტან ბარს და ნიჩაფსა,
 მივაყრი ქვას და ქვიშასა.
 მივცემ წყალსა და მდინარესა,
 ქარსა და ნიაფა.
 ვაი მას დავთარი თვალსა და კიქასა.
 იქ რა უნდა იმასა,
 მოვჭრი ალისა თმასა,
 დავკარგავ იმისა გზასა.
 შემაყ ისრაელ აღონაი
 ელოჰენუ აღონაი ეხად¹).

შელოცვა გალახულისა, როცა ადამიანი გაილახება უდროოდ როს შარღზე გადადგომით.

შენსა მთვალავსა
 გულთ ნაღადარი,
 ნეკის მახათი,
 ბინდი ყარაო.

¹ ისმინე ერო ისრაელისა, გამჟენი ღმერთი ჩვენი არის, ღიერეთი. ერთი!

ეული. მეული
 იყავ წყეული
 ბინდი ყარაო
 შენსა მთვალავსა.
 შენი გზა იქნეს წყეული.
 აგრი ვაი ამასა.
 დედამ შეგაშინა?
 შენი გული ალაგასა,
 არც არა ჭამა წყეული,
 არც არა გაისეული.

გალახულის განსაკურნავად შელოცვის გარდა მიმართავენ ე. წ. „წყლის დადაღვას“.

„თუ აღამიანს ავი თვალი ეცა და გაილაზა, მაშინ საჭიროა წყლის დადაღვა. ამისათვის აიღებენ შვიდ ცალ ნალადარს (ნაკვერჩხალს) და ჩაყრიან ცივ წყალში, თითო-თითო ცალს. ამავე დროს თითოეულ ნალადარზე დაასახელებენ იშბთ, ვისზედაც აქვთ ეჭვი, რომ მისი თვალით უნდა იყვეს ავადმყოფი გალახული. ჩვეულებრივად პირველად იტყვიან დედის თვალი გეცაო, მერე მამის თვალი გეცაო. მერე ჩამოთვლიან სხვა საეჭვო პირებს. შვიდ ნალადარს შორის, რომელიც ყველაზე უფრო აშიშინდება მისი გამთვალავი, ამ ნალადარის ჩაგდების დროს დასახელებული პირი იქნება. ამის შემდეგ (რაც გამთვალავი გამოცნობილია) ავადმყოფი მოჩიება“.

თუ „გალახულობას“ დაერთო კისრის გაშეშება, მაშინ შემდეგნაირად მკურნალობენ.

თუ აღამიანი გაილაზა და ავად გახდა ან უცბათ კისერი გაუშეშდა, მაშინ თაშანუშის ბალახი უნდა აიღო, ადუღებულ წყალში ჩაყარო და დადგა ვიდრე მუქ ფერს არ გაუშვებს. მერე შაქარი უნდა დაუმატო, რადგან ბალახი ძალიან მწარეა და ავადმყოფს ერთი რუმკის ოდენა ასვა. დანარჩენით ხელპირი უნდა დაბანო. შემდეგ თავპირი შეუხვიო და დააწვინო. თაშანუში ოფლს დაადენს და ავადმყოფი კარგად გახდება. თაშანუშის ბალახს იმით იცნობ, რომ დაკრეფის დროს ხელები ისე შეგელებება თითქოს ინა წაგისვიაო“.

როგორც ვთქვით, ზოგჯერ გრიპოზულ მდგომარეობას მიაწერენ „ავი თვალის აღებას“, მაშინ მკურნალობა და შელოცვები სხვანაირია. ამისათვის გამომუშავებულია სპეციალური შელოცვა.

თვალაღებულის შელოცვა

„შეგილოცამ თვალისასა
 დედისასა და მამისასა,
 უწინ ჩემი თავისასა,
 შავგვრემანისასა და თეთრფეროიანისასა,
 ტანმალისასა და ტანდაბლისასა
 კრეკლთვალასი და შავთვალასი.
 შენსა მთვალავსა;
 თვალში ნაცარი
 გულისა ღაღარი,
 მიგცემ ქარსა და ნიავსა.
 ტყეში წავალ და შეშას მოვჭრი,
 ცულისა ტარად დაეგება,
 ჩემი ლოცვა შენ კარგად შეგერგება.
 ჰალალი ანგელოზები მარჯვენა მხარეზე დაგადგება.
 გამოდგინდი ქარავითა,
 გამობანდი წყალივითა.
 შენსა მთვალავსა;
 თვალსა ნაცარი,
 გულისა ღაღარი.
 გახურებული კერია,
 წაღმაუკულმა რტენია.
 თვალის კილოდან გამოდი,
 ცხვირის ნესტოდან გამოდი,
 ხელის ფრჩხილიდან გამოდი,
 გამოდი გამოიარე.
 გამორყევ ჩემსა ლოცვასა.
 არ გამოხვალ ნებიითა,
 გამოგიყვან ძალითა.
 გამოგიყვან ცემითა, ტყეპითა,
 ლანძღვითა თრევითა.
 მთა-მთა იარე,
 ბარ-ბარ იარე.
 ღვარმა დაგლეკოს,
 ფუ, დასწყევლოს ღმერთმა ეშმაკი“.

თვალაღებულის მორჩენა შეიძლება შემდეგნაირად:

„როდესაც თვალს აიღებს ვინმე და იცის, თუ ვისაგან არის, მაშინ იმ ადამიანის ფეხის მიწას აიღებენ ჩუმაღ, ჩააგდებენ წყალში და იმით ხელპირს დაბანებენ“.

უმრავლეს შემთხვევაში, განსაკუთრებით ბავშვების მიმართ, ახალციხის ებრაელები გრიპოზულ მდგომარეობას მიაწერენ შიშს და დაცემას (დავარდნის გაგებით).

ამ შემთხვევაში უკვე სხვა შელოცვაა საჭირო.

„შენსა მთვალესა;

თვალში ნაცარი,

გულში ლადარი.

შენსა მთვალეს;

შვიდი კონა ნემსი მახათი,

ტ . . . . . ი ბზიკი.

თვალში ბიზგი,

გახურებულ ცეცხლნაპირის

კარია

უკანაც ტ . . . . . ისტენია

შენსა მთვალესა

გაიაროს კარები

დაინტვირიოს კლავები.

გათხაროს ეზო

ამოიგდოს თეძო.

შეგილოცავ თვალისას;

უწინ ჩემი თავისას

გამოჰყე გამოიარე, არ

სადგომი შენი

არ არის სამყოფი შენი,

გამოჰყე გამოიარე ჩემს

ლოცვასა,

დასწყევლოს ღმერთმა ეშმაკი“.

თვალი თუ აიღო და დაავადდა:

„ნაკვერჩხალით წყალს დადაღავ, ჩათვლი 7 ქვრივის (ან გაუთხოვარ ბარიშნას), თითო ქვრივის დასახელებახე თითო ნადალარს ჩააგდე წყალში. აიღებ – იმით დაბან ხელპირს და უკნიდან გადაასხავ“. ამ შელოცვებს თან ახლავს თავისებური წაქლებიც:

შეშინებულის წამალი

„თუ კაცს შეეშინდა და ავად გახდა, უნდა აიღო ფანჯაარი (ეს საქონელს აქვს ფაშეში) და ვარდის წყალი, დიკის ფქვილით და ხასათაფლთან ერთად გალესო და ავადმყოფს დაალევინო.

თუ ავადმყოფს აჩქარებული გულის ცემაც აქვს, ეს ყველაფერი უნდა მოადუღო და ისე დაალევინო. მორჩება“.

წამალი მეორე

„გარდის წყალს, კვერცხი გულს, სახამებელს, უცეცხლო თაფლს, ყინვარ შაქარს, ხაროხას—გალესავ, გათქვიფავ ბოთლში და დაალევინებ დილით უზმოთ ერთი ღვინის ჭიქას. თან იტყვი:

დედამ შეგაშინა? მამამ შეგაშინა?

შვიდჯერ—შენი გული აღაგას

გულო, ჩადექ შენ აღაგას,
ქორი მე კანთარასა.

გზა ნაგზაურს

წყალი ნაწყლევს,

გულო, ჩაჯექ შენ აღაგას!

ან კიდევ, კლდის ნატეხს და ფეხდაუდებელ უნაბის ხის ტოტს წყალში გალესავ და შემდეგ ამ წყალში მოადუღებ უნაბის ტოტს და დაალევინებ. მოარჩენს“

თუ გრიპოზული მდგომარეობის მიზეზად წაქცევა დასახეს, მაშინ მკურნალობენ შემდეგნაირად:

დაცემულის (დავარდნილის, წაქცეულის გაგებით), წამლობა.

თუ ყმაწვილი წაიქცა და ავად გახდა, მაშინ იმ ადგილზე, სადაც ყმაწვილი წაიქცა, მიწა უნდა ამოთხარო. თუ ამოთხრილ მიწას ნახშირი ამოჰყვა, ძალიან კარგია და ყმაწვილი მალე მოარჩება (მთქმელი დარწმუნებულია რომ მიწას ნახშირი ყოველთვის ამოჰყვება). თუ ნახშირი არ ამოვრდა, ეს ცუდი ნიშანია, ყმაწვილი გაფუჭდება. მიწის ამოთხრის შემდეგ იმ ადგილზე უხმარი ლურსმანი უნდა ჩააბრკონ და შაქრიანი წყალი მოასხან. ამ შაქრიანი წყლის დანარჩენი ავადმყოფს უნდა დაუსვან ტანზე“.

წამალი მესამე

„ჩამოასხამენ ავადმყოფის სიგრძე სანთელს, წაიღებენ იმ ადგილას, სადაც წაიქცა, დაჭრიან სამ ნაწილად და თითო-თითო ნაწილს დაანთებენ ავადმყოფის გარეშე მოასხამენ შაქარ წყალს“.

ხურდოს წამალი

ზოგჯერ გრაბოზულ მდგომარეობას ერთვის სურდოს გამომხატველი სურათიც. მაშინ მას უკვე გარკვევით სურდოს ეძახიან და მეტად ახირებულად მკურნალობენ.

„შენი ნიფხავი უნდა გაიხადო, შაქარწყალი წაისვა და ნიფხავი თავზე შემოიხვიო, მერე ხიდზე გაივლი, ცხვირს მოიხოცავ და იტყვი: ჩემი ცინდლი წაიღე წყალოო“, ან როდესაც ავადმყოფის სახლში

სურდოთი ან საოფლეითა; ვინმე შეპყრობილი მაშინ გაუკეთებენ ჩხირის კუკლას, (დედოფალას) თავით დაუდებენ, მერე აიღებენ და გადაადგებენ, ამის სატკივარი წაიღე და წადიო“.

როგორც ვხედავთ, ახალციხის ებრაელთა შორის ფართოდ გავრცელებულ გრიპს მკურნალობაც შესაფერისად მრავალფეროვანი აქვს.

გრიპი რომ უძველესი დროიდანაა ამ ხალხისთვის ცნობილი, ამას თვით მკურნალობაც ადასტურებს. მაგალითად, სურდოიანი ავადმყოფისთვის — ფიტულის გაკეთება და მისი გადადგება, რათა ავადმყოფობა თან წაიღოს, უდავოდ მაგიური მკურნალობის ერთ-ერთი სახეა. ალბათ, ეს დაავადება უკვე ცნობილი იყო იმ ხანაში, როცა ებრაელები მაგიურ მკურნალობასაც ეწეოდნენ. ყურადღებას იქცევს აგრეთვე შარდით მკურნალობა. შარდის მკურნალობას შევხვდით ჩვენ სიყვითლის დროს, შარდით მკურნალობას შევხვდებით აგრეთვე შემდეგშიც და ამიტომ ორიოდე სიტყვა მინდა ვთქვა მის შესახებ.

როგორც ირკვევა, ახალციხის ებრაელები დიდი ხანია იცნობდნენ შარდით მკურნალობას, მაგრამ საქმე ისაა, რომ შარდს ხმარობდნენ იმ სახით, რანაირსაც მას იღებდნენ ჯდამიანის ორგანიზმიდან, გაუფილტრავს და ბაქტერიოლოგიურად დაუმუშავებელს. ამიტომ, შარდის მეშვეობით განსაკურნავი პირი ხშირად ახალ ავადმყოფობას იძენდა და ილუპებოდა კიდევ.

ჩვენი დროის სამეცნიერო მედიცინა უკვე ფართოდ აწარმოებს შარდით მკურნალობას, განსაკუთრებით ორსული ქალის შარდით, რომელიც ზოგიერთი ავტორის აზრით ზოგიერთ დაავადებებს მკურნალობისას ეფექტიურ შედეგს იძლევა.

ბუხსილი

ახალციხის ებრაელთა შორის კარგად არის დამუშავებული აგრეთვე კლინიკა და მკურნალობა ბუხსილისა, რომელიც უმთავრესად ხანში შესულ მამაკაცთა დაავადებაა. ახალციხის ებრაელები ბუხსილს ეძახიან შაიასელს და არჩევენ მის შემდეგ სახეებს:

1. ძალიან მაგარი.
2. თხელი.
3. ქავილიანი.
4. ძუძუებიანი (როცა ძუძუებით დაეკიდება).
5. გაძაღლებული.
6. წვიანი.

ახალციხის ებრაელთა შეხედულებით არც ერთი ადამიანი არ არის უმთავრესად. ზოგს პირში აქვს, ზოგს თვალში, ზოგს ფეხებში ოფლის სახით და სხვა.

მაიასილის (ბუასილის) წამლობა

შინდის გარეცხილი კურკა უნდა მოხალო, დაფქვა და 4 სტაქანი წყალი დაასხა. ამის შემდეგ იმდენი უნდა ადუღო, რომ წყალი 2 სტაქანზე დავიდეს. მერე ეს დალიოს ყოველივეს წყლის მაგიერ, მორჩება. თუ ამან არ არგო, აიღე ვარდის ქოქი (კუჭი-გული), გამხმარი ბრეწეულის ქერქი, ქვეყნის მიწის ყვითელი გული (ქვა არის თავისებური), 5—6 მარცვლი ყარამფილი და დარიჩინი, და 4 სტაქანი წყალი. ეს ყველაფერი ჩაყარე თუნგში, მოადუღე და სამ სტაქანზე რომ დაევა, გადმოიღე და გაწურე. ერთი სტაქანი იმავე წამს დაალევინე, თბილ-თბილად. დანარჩენი, როცა წყალი მოსწყურდეს, მაშინ დაალევინე.

ქვა, რომელიც წამოდუღების დროს ჩაეაგდეთ, უნდა ამოვიღოთ, შევინახოთ ის სხვა დროსაც გამოგვადგება; ვინც მაგრად არის, როცა ზემოთქმულ წამალს დალევს, მეტე უნდა აიღო ქათირინდი და ხარიზო (ესენი ეხლა. აღარ არის, სტამბოლიდან მოდიოდა ხოლმე). უნდა აურიოთ ერთმანეთში, დანაცო, წყალში, გალესო და დაალევინო. თუ ამან არ უშველა ბუასილს, მაშინ უნდა აიღო უმარილო კარაქი და შაქრის პესოკი, აურიოთ ერთმანეთში, აზილო და თითო ჩაის კოვზი მისცე დილა-საღამოს. ვისაც ეს წამალიც გაძნელებულზე ძნელად მოერგება და გაძაღლებული აქვს, აიღე ძაღლის ფინთი, სუფთათ გაცერი და ხასათაფლში შეაზილე. დღეში თითო ჩაის კოვზი მიეცი, მორჩება.

თუ ადამიანს ძუძუებიანი მაიასილი აქვს, მაშინ დილით უნდა წავიდეს აბანოში და დაიყაროს 10 ცალამდე წურბელა; თუ თითონ სუსტად არის, შეიძლება ნაკლებიც. მერე, როცა წურბელებს მოიშორებს, სუფთა ბამბა უნდა დაასველოს ზეთში და დაიდოს.

შემდეგ ავადმყოფმა უნდა ჭამოს კარგი საჭმელები, ქათამი, ხორცი, დალიოს კარგი ღვინო, რომ ღონეზე შოვიდეს.

რა დღესაც წურბელებს დაიყრის, ავადმყოფმა არ უნდა დაიძინოს. თავი და ფეხები ნამეტნავად თბილად უნდა შეინახოს.

ავადმყოფს ამ დროს არ ეჭმევა ჭადი, ლობიო, კამეჩისა და ხარის ხორცი, პამიდორი, პიპილიანი და ბიბრიანი საჭმელები.

თუ ავადმყოფს მიახილი დაუსივდა, უნდა იყიდოს ღორის ქონი, წაუსვას ლახანაზე (კომბოსტოზე) და დაიდოს. ეს ლახანა შესივებას და წვას გამოიტანს.

თუ ამანაც არ არგო, უნდა აიღო ავაჯუა — ეს ხის ტოტია და — ჩხირსა გავს. ეს ავაჯუა უნდა ჩაიდო თხის ქონში და ბატის პო-ზანში და როცა გადნება, ისევ უკან ამოიღო. დანარჩენი ფალასზე უნდა წაუსვა და დილა საღამოს აფინო. როცა ნაფენს აიღებ, ცხელი კრამიტი უნდა დაუდო შორი ახლო“.

წელის ტკივილი და თიაქარი

მრავალი წლების განმავლობაში შორ მანძილზე სავაჭრო მძიმე ბოხჩის ან კალათის ტარების გამო ახალციხის ებრაელ მამაკაცებში, განსაკუთრებით შუა ხნისა და მოხუცებულთა შორის, ხშირი იყო წელის ტკივილი და თიაქარი, რომელსაც ხალხმა შემდეგნაირი მკურნალობა მოუწახა: „კაცმა რომ მძიმე რამე ასწიოს და წელი იტკინოს, მაშინ მას ქიბი აქვს ჩავარდნილი. მან უნდა აიღოს ქუსკი (ფუნა), თბილ-თბილი წელზე დაიდოს და დაუშვამს. თუ კაცს წელი სტკივა, უნდა აიღოს დანა-მასტაკი — ეს თეთრკირსა გავს, უნდა დაუმატო: საკმე-ველი, ცხარე არაყი და შაქრის ლურჯი ქაღალდი (ქაღალდი, რომელშიაც წინათ შაქარი იყო ხოლმე გახვეული). ყველაფერს ამას დანაყამთ, ქაღალდს დაჩხვლიტამთ ნემსით, როცა ეს ყველაფერი მზათ არის, წელს დაუზილამ არაყით, მერე ამ დანაყულ ცომივით ნარევს წაუსვამ დაჩხვლეტილქაღალდზე. ქაღალდს ჩვარზე დაადებთ და წელზე შემოაკრავთ. ამის შემდეგ ავადმყოფმა არ უნდა იმუ-შაოს, ვიდრე ეს იახო თითონ არ ავარდება. როცა ავარდება, მაშინ იმ ადგილზე უმარილო კარაქი უნდა წაუსვა“.

მამაკაცის წელის დაბოზების წამალი

•თუ კაცს წელი დაუბოზდა (მოუღუნდა), დაუზელავენ არაყით ან სპირტით. მოიტანებენ და დააკრობენ იახოს, დანა-მასტაკს, სპირტს, ბაჰარებს: ბიბარს, თეთრ კოჭს, დარი-ფირფელს, ქაბაბიას, ქიფლს დანაყამენ და მოაყრიან სპირტში დასველებულ დაჩხვლე-ტილ მჭვარს. ბაჰარებასაც ზედ მოაყრიან, აიღებენ, წელს დაუზი-ლავენ სპირტით და გამზადებულ ჩვარს წელზე დააფარებენ და მაგრად შეუხვევენ. მისი ხელის ხლება არ შეიძლება, ვიდრე თვითონ არ ავარდება.

ვისაც წელი სტკივა უნდა სჭამოს: მაჯუნი თიფლი ქაბაბია, ტარი ფირფილი, თეთრი კოჭი, ჯავზები, დარიჩინი, ყარაფილი. თითო წამლიდან სამ-სამი მისხალი უნდა აიღოს და დაინაყოს; ერთად გაიცრას, ამოხილოს უცეცხლო თაფლში, წამოადულოს და თითო ჩაის კოვზი დღეში სამჯერ ჭამოს, მორჩება“.

თიბაქრის წამალი

„ვისაც თიბაქარი აქვს და ფეში მოუვლის, ნახევარ-ნახევარ ატაქან რახში უნდა გალესოს დათვის, კამბერის, თევზის, ბატის, თხისა და გარეულ შამლის ნალევეა და დღეში ორჯერ დილით და საღამოთი დალიოს“.

ძიკუხგიული დაავადებანი

ახალციხელ ებრაელებს სწამთ, რომ ადამიანის სული-სიცოცხლე სისხლში დგას. ამიტომ, ადამიანის ორგანიზმიდან გამოსული სისხლი წმიდათა წმიდაა: არ შეიძლება მასზე ფეხის დადგმა, მისი ბინძურ ადგილზე დასხმა და სხვა. დაქცეულ სისხლს მაშინვე მიწა უნდა დაეყაროს და დაიშაროს, როგორც ნაწილი ადამიანის ორგანიზმისა. სისხლის შესაჩერებლად ებრაელები ხმარობენ უმთავრესად სუფრის მარილის, შემდეგ, დანაყულ ნახშირს. თუ ჭრილობა შუბლზე ან სხვა რომელიმე ნაწილზეა მიყენებული, დაადებენ ხოლმე აბლაბუდას (ობობას ქსელს).

ებრაელები უძველესი დროიდან იცნობდნენ ჭრილობას, მიღებულს წინადაცვეთის დროს. ამ ჭრილობიდან სისხლის შესაჩერებელი პირველი საშუალება ოპერატორის „მოელის“ პირი და ნერწყვი იყო. ცნობილია, რომ ადამიანის პირის ღრუ თავისი ტემპერატურით, მასში ნარჩენი თხიერი საჭმელით და სხვებით, მშვენიერი ინკუბატორია ყოველგვარი ბაცილებისათვის და ამგვარად ინფექციისათვისაც „მოელის“ პირის ღრუდან ახალშობილთ მიუღიათ ათასგვარი დაავადება და, მათ შორის, არა იშვიათად ათაშანგიც კი.

წინადაცვეთისას სისხლის შემაჩერებელ საშუალებად იხმარებოდა აგრეთვე ნაცარი და მურდასანგი.

ახალციხის ებრაელთა შორის, რომლებიც ცხოვრებას ხშირ ზეტილასა და მოგზაურობაში ატარებდნენ, ხშირი იყო მოტეხილობა და სახსრის ამოვარდნილობა. ახალციხის ებრაელთა შორის იყვნენ ზალხური მკურნალები, რომლებმაც მხოლოდ და მხოლოდ ამ მოტეხილობათა და ამოვარდნილობათა წამლობა იცოდნენ და, როგორც

ვთქვით, „სინიხჩი“ (სინიხ თათრულად გატეხილს ნიშნავს) ეწოდებოდა. მათ იცოდნენ ამოვარდნილი კიდურების ჩაყენება, მოტეხილი ძვლების ჩაწყობა და მკურნალობა.

ამოვარდნილის წამლობა

„ამოვარდნილი ალაგი უნდა გაქიმო, მერე შაბი უნდა დანაყო კვერცხის ცილაში აურიო და ამოვარდნილ ადგილზე დაადო და მაგრად შეუკრა, ამოვარდნილობა რამოდენიმე დღეში მორჩება.

თუ შაბი და კვერცხი არა გაქვს, ხახვი და მარილი დანაყე და ის დაადე, ანდა პური-ცომი და მარილი დანაყე და ის დაადე“ იგივე „სინიხ-ჩები“ ხშირად დამწვრობასაც წამლობდნენ“.

ღამწვრის წამალი

„ღამწვარს კარგად არჩენს ერთმანეთში არეული თაფლსანთელი და ერბო. დაჰწვრისათვის კარგია აგრეთვე ერთმანეთში არეული კვერცხის გული და ზეთი“.

თუ დამწვრობა გამოწვეულია ცხელი წყლით, გაფუფქულს უწოდებენ და შემდეგნაირად წამლობენ:

„გაფუფქულის წამლობისათვის საჭიროა გაფუფქულ ნაწილზე ჩაინი სოდის მოყრა, მერე საჭიროა ოტკაში დასველებული ტილოს დაფენა“.

გულის დაავადება

გულის დაავადებას ახალციხელი ებრაელები შეშინებას მიაწერენ, მათი აზრით გულს შეუძლია თავის პერანგში გადაბრუნდეს, რასაც შეიძლება მოჰყვეს ტკივილები და გულს ფრიალი. აქაც მკურნალობისათვის ნაწილობრივ ჰომეოპათიური პრინციპია აღიარებული (მსგავსი მსგავსითვე განიკურნება), ამიტომ:

„თუ კაცს გულის ფრიალი აქვს, იმან მტრედის გული 2—3-ჯერ უნდა ჩაყლაპოს და მორჩება. ან ვარჯის წყალი თაფლით დალიოს და მორჩება.

გულის წასვლის დროს ხავსი ბალახი პოადულე თაფლში და ასევე; მორჩება.

როდესაც ადამიანს გული გადაუბრუნდება, წაიღებენ ლაფაქას, თან წაჰყევა ვინმე, მივლენ ისეთ ადგილას, სადაც ადამიანის ფეხი არ დადგომულა, თვითონ მოთხრის ავადმყოფი ერთ ბელტს

და გადაბრუნებს, თან იტყვის, როგორც ეს ბელტი გადაბრუნდა, ჩემი გულიც ისე გადაბრუნდესო. ეს უნდა შესრულდეს სამჯერ.

თუ შიშოდან გული გადაუბრუნდა ან ადამიანიდან ან ძალიდან, ან ჩხუბის დროს, მაშინ საჭიროა შაქარის, წყალი და სახამებელი ერთად ჭურის და სვას. დილითაც დაბანავენ ამ შაქარწყლით ხელ-პირს და ფეხებს. შემდეგ ნაბან წყალს იმ ადგილს მოასხამენ სადაც შეეშინდა, თან ეტყვიან: აგერ შენ წილი, დაეთხოვე ჩემსას“...

ნერვიული და ფსიქიური დაავადებანი

ახალციხის ებრაელები ნერვიულ და ფსიქიურ დაავადებებს (ტენის ანთებას, მენინგიტს, ეპილეპსიას და სხვა), უმთავრესად შელოცვებით და ამულეტებით მკურნალობენ.

ამ დაავადებათა მკურნალობაში წამყვანი ადგილი მიიღო ამულეტებს უჭირავთ და ამიტომ მათ შესახებ რამდენიმე სიტყვა უნდა ვთქვათ.

ამულეტს ახალციხელი ებრაელები ეძახიან ნუსხას, თუ ის თათრის მოლის მიერ არის დამზადებული, და კამიასყ, თუ ხახმის მიერ არის დამზადებული. ამულეტებით მკურნავი მოლები ახალციხეშიაც ბევრი იყვნენ. მაგრამ განსაკუთრებით სახელგანთქმულნი იყვნენ თბილისის მოლები. ამიტომ, როცა ღარიბ ებრაელს ბავშვი ებილეპსიით, ტენის ანთებით ან სხვა ამგვარი ავადმყოფობით გაუხდებოდა ავად, იგი უკანასკნელ პერანგს ყიდდა და თბილისში ჩამოდიოდა. თუ ავადმყოფ ბავშვს ვერ ჩამოიყვანდა. მოქონდა მისი ტანსაცმელის ნაწილი და მოლა ამ ნივთის საშუალებით „გაიგებდა“, ბავშვი რომელი ან გელოზის მიერ იყო შეპყრობილი და უწერდა მის საწინააღმდეგო „ნუსხას“. ამაში ღარიბი ებრაელი უკანასკნელ თავის კაპიკებს აძლევდა. ებრაელს ბრმად სჯეროდა ნუსხის სასწაულ-თმოქმედება და როგორც უძვირფასეს რამეს სამკუთხიანი აბრეშუმის ნაჭრისაგან შეკერილ პარკში ჩადებდა, პირს წაუკერავდა და ავადმყოფს გულზე ჩამოკიდებდა. თუ ავადმყოფი შემთხვევით მორჩებოდა, მაშინ ამას ნუსხის სასწაულთმოქმედ ძალას მიაწერდნენ, თუ დაიღუპებოდა, მაშინ იტყოდნენ, რომ ნუსხა დროზე არ იყო დამზადებული ანდა დამზადებული იყო არა იმ მოლის მიერ, რომელთანაც უფრო ძვირი ღირდაო და სხ.

ასეთ „ნუსხას“ პროფილაქტიკური მიზნით, ზოგჯერ კარგადმყოფებსაც და ახლად შობილებსაც უკეთებდნენ, რათა „ავი თვალი არ აეღოთ“.

ხახმის დაწერილი „კამიაყი“ იმავე დანიშნულებისა და მნიშვნელობის იყო მხოლოდ ხახმები ამ „კამიაყებს“ ადგენდნენ არიზალს¹⁾ წიგნის მიხედვით. ხახამი ამ წიგნს რამდენჯერმე გადაშლიდა და პირველად ამოკითხული ასოების მიხედვით „გამოიცნობდა“ ავადმყოფობის მიზეზს, ამის შემდეგ კი დასწერდა შეჭაფერის „კამიაყს“. კამიაყი იწერებოდა ქათმის სისხლით, რომელიც ავადმყოფს უნდა მიეყვანა. ქათამი და დამატებით კამიაყის საფასური რჩებოდა ხახამს, ავადმყოფის პატრონს კი მიჰქონდა ქალაქის ნაგლეჯზე დაბლაჯნილი ასოების უაზრო დაჯგუფება, რომლის სასწაულმოქმედება, განსაკუთრებით ავი თვალის წინააღმდეგ, როგორც ვთქვით, ახალციხის ებრაელებს ღრმად სწამდათ.

ავი თვალის წინააღმდეგ იხმარებოდა აგრეთვე ე. წ. „შადაი“ — ვერცხლის ან ოქროს ნივთი, რომელიც ძველად პალესტინიდან მოჰქონდათ და „მაგენ დავითის“ (დავითის ფარის), ფორმა, ქონდა.

ამ ნივთზე ძველ ებრაულ ენაზე ამოკვეთილია: „შადაი იერუშალიმ“. — ბატონი, ღმერთი იერუსალიმისა.

ასეთივე მნიშვნელობით ბავშვებს ცალ ყურში უკეთებდნენ ოქროს ან ვერცხლის საყურეს, რომელსაც მხოლოდ 10—15 წლის პასაკში ხსნიდნენ.

„შადაიმ“, როგორც ოქროს ძვირფასმა ნივთმა, სამკაულის სახე მიიღო და მარტო ბავშვები კი არ ატარებდნენ ავი თვალის საწინააღმდეგოდ, არამედ უფროსებიც, როგორც ამულეტს და როგორც სამკაულს. შემდეგ ხანებში დაიწყო მისი ადგილობრივი დამზადება და აქა იქ დღესაც იხმარება.

დაცვაულის წამლობა (რომელსაც მკითხველი ტყინის ანთებას უწოდებენ)

„თუ ავადმყოფს ავი ანგელოზი დაეცა, მაშინ საჭიროა უნიშნო შავი ქათამი.

ქათამი შუაზე უნდა გაიჩაჩხოს და ავადმყოფს თავზე ჩამოეცვას, თუ ავადმყოფი მოსარჩენია, მაშინვე მორჩება, თუ სასიკვდილოა წოკვდება“.

ფსიქიური დაავადების მიზეზად ახალციხის ებრაელები ზოგჯერ კუდიანობას თვლიდნენ და ასე წამლობდნენ:

¹⁾ ცნობილი კაბალისტი.

„ნაკუდიანეც გავიგებთ, როცა ადამიანი ავით არის, ხასიათ-ზე არ არის, თანათანობით ხდება, სძულს ან ქმარი ან ცოლი, ან ავით არის ისე, რომ ვერ იგებენ რა სტიკია და სხვა. მაშინ ავიღებთ ნაკუდიანეცს ბალახს, ჩაყვრით წყალში, წამოვადულებთ კარგად. მივართმევთ ავადმყოფს ჩაშვით, გინდა შაქრით დალევს, გინდა ცარიელს, მერე იბანავენ ამ ბალახის წვენიზე და მორჩება.“

თუ ცოლქმარს ერთმანეთი სძულთ, მაშინ ამითაც უნდა დალიონ ამ ბალახის წვენი და ორივემ ერთად იბანონ. ისინი ერთმანეთს ზურგით მიეყუდებიან და ისე იბანამენ“, ან

„როცა ადამიანი ნაკუდიანეცია, მაგალითად, როცა ცოლქმარს ერთმანეთი სძულთ, ერთმანეთს მიეყუდებიან ზურგით და იბანებენ. თუ ვინმემ გიკუდიანოს და ზერეკვერეთ იქნე ადამიანი, ნაკუდიანეცის ბალახს ადუღებ წყალში და ტანზე წაისვამ სამჯერ, ოთხჯერ, სანამ კარგად არ გახდები, თუ ძნელათ არის, მაშინ ბევრჯერ უნდა გაიმეოროს“.

თუ ადამიანს შაკიკი აქვს ჯერ უნდა შეულოცო:

„შაკიკი შემოჩვე ულა

სათიბისა ბოლოსაო.

ასე სჭამდა რკინასა

როგორც ხარი თივასაო.

გაუწყრა ღმერთი

შაკიკსა, გაიპარა დილასა.

თუ ამან არ უშველა, უნდა აიღო 4 ბაყაყი.— ერთი უნდა დაადო თავზე, ორი საფეთქელზე, ერთი შუბლის პირზე, ერთს კეფაზე შემოაკრავ მაგრად და ბაყაყები დააკვდება ზედ. თუ ამანაც არ უშველა უნდა აიღო ტყემლის ტყლაპი, უცეცხლო თაფლი, შავი პილპილი ან მარილი აურიო ერთმანეთში, შემოარტყი თავზე და მორჩება.

ან შავი ბოლოკი, და მარილი დედამიწაზე დანაყე, რომ მიწიანი გახდეს, და შემოათარე თავზე.

ან გაათბე ქატო—გაახურე და ჩამოაცვი თავზე, ოფლი მოუვა და კარგად გახდება“.

ან „უცეცხლო თაფლი, ტყემლის ტყლაპი დანაყე ნიშადური შეურიე და დაათარავ თავზე!“

თუ კაცს თავი სტიკია, წაიყვანებენ კაკლის ხის ძირას, შემოატარებენ 3-ჯერ და ეტყვიან:

„აგერ მოგიყვანეთ

თავი მტკივანი შენ

განთავისუფლე იგი თავის

ტკივილისაგან“.

კაკლის ხეზე იზუდებს ანგელოზი, თანაც ავაღმყოფს კაკლის ნაყოფის ჭუნი ესიამოვნება და მორჩება“.

ასე გასინჯეთ, რომ განსაკუთრებული შელოცვა ჰქვს სლოკინსაც.

სლოკინის შელოცვა

„ია მახსენებელსა, -ვარდი მაგონებელსა, შვიდი წლის ციებცხე-
ლება, ანთება და ხურება შენს ავათ მახსენებელსა.

ვის გახსენა.... ვის მოპარე საფუარი“.....

თვალის დაავადებანი

თვალის ტკივილს ახალციხელი ებრაელები მკურნალობენ რო-
გორც შელოცვით, ისე წამლეულობითაც შემდეგნაირად:

თუ კაცს თვალი ასტივდა უნდა აიღო ერთი ჭიქა ვარდის
წყალი, დაუმატო ცოტა შაქარი ამ ხსნარში, დაასველო ლურჯი
ნაჭერი და დაფინო (თესარი ნაჭერი არ არგებს). ეს უნდა გააკეთო
ღამით, დღისით კი ვარდის წყალი უნდა დაისვა ან ჩაიწვეთო.

თუ ავათმყოფს ყავს გოგო უმაწვილი და ძუძუს აწოგებს,
დღეში ერთხელ რომ რძე, თავისი, ჩაიწვეთოს მორჩება.

თუ ამანაც არ უშველა უნდა შეულოცო: შეგილოცამ
თვალისასა უწინ ჩემი თავისასა, გამოდი გამოიარე შენც მშიდობით,
ესეც შეიდობით. ცოცხი ცული კარსაო, ვის რა უნდა ჩვენსაო. შელოცე
ვა უნდა აწარმოო ნემსით ან ნახშირით, ანდა შავტარიანი დანით, მერ-
ეს დანა უნდა დაარტო მიწაზე, როცა შელოცვას დაამთავრებ, უნდა
გადააფუროხო სამჯერ და სთქვა: „ფუ, მოწორდით გაიარეთ, ტყე-ტყე
იარეთ, ღრე-ღრე იარეთ! თქვენ სოფელში წადით, ესეც შეიდობით
დამიტოვეო, თქვენც შეიდობით წადით, ეჟლი, მეჟლი თქვენი გზა
იქმნას წყეული და კრული.

თუ კაცს თვალი სტივია, თავისივე შარდში ლურჯი ნაჭერი
უნდა ამოასველოს და დაიფინოს. ესეც კარგია თვალის ტკივილი
სათვის“.

ხელისა და პირის დაავადებანი

როგორც საერთოდ, ისე ახალციხეშიც, შემოდგომა-გაზაფხულ-
ზე ხშირია ანგინა. ანგინას ახალციხელები უბრალოდ ყელის
ტკივილს ეძახიან და შემდეგნაირად მკურნალობენ:

„ავადმყოფს თუ ყელი სტკივა, უნდა აიღო ღვალო, დააყარო შაქარი და ავადმყოფს შემოადო ყელზე. ანდა მკავე კიტრი უნდა გასჭრა შუაზე, შემოადო ყელზე და შეუხვიო. მკავე უნდა უცვალო ყოველ დღე-ღამე. თუ ამანაც არ უშველა უნდა გამოჭრა ქალაღდი შაფხასავით—ქუდივით და ზედ წაუსვა ხასათაფლი და თავზე ჩამოაცვა. ქალაღდი თითო დღე-ღამეში უნდა გამოუცვალო. ასე უნდა გაიმეორო სამჯერ. თავიდან მოცლილი ქალაღდი წყალს უნდა მისცე, რადგან, თუ ფეხი დაადგა ვინმემ ავადმყოფობა გაძაღლდება“.

პირის ღრუს დაავადებათაგან ცნობილია ღრძილების დაავადება, (Scorbutis). რომელსაც ნუზლას ეძახიან და ბალახებით მკურნალობენ.

„ღრძილების ტკივილის წამლად ხმარობენ ნუზლის ბალახს ან ხმელს ან ახალ მოკრეფილს. როცა კაცს ღრძილები დაუსივდება, მოხარშამს ამ ბალახს, წვეწვს ჩაიყენებს პირში რამდენჯერმე და მერე სახეპირს დაიბანს“.

ახალციხის ებრაელები კბილს ზოგჯერ მეტად თავისებური, წესით ამოიღებენ ხოლმე.

„კედელში ჩაარკობენ ლურსმანს, ლურსმანს ზონარს მოაბამენ, ზონარის მეორე ბოლოს კბილზე მოიბამენ და ასე ამოიღებენ.“

როდესაც ბავშვს კბილს ამოუღებენ, გაახვევენ პურის გულში, თავის სოროში შეაგდებენ და იტყვიან—„აჰა თავო შენი ვერცხლის კბილი, მომეც ჩემი ოქროს კბილიო“. უნდა გაიმეორო სამჯერ. ბავშვს კარგი კბილეში ამოუვა“.

კანის დაავადებანი

ახალციხელ ებრაელებში ძალიან ხშირია კანის დაავადებანი, (მუნი, სიქაჩლე და სხვ.).

კანის ისეთ დაავადებას, როგორიცაა სიქაჩლე ახალციხელი ებრაელები შემდეგნაირად მკურნალობენ.

ქაჩლით დაავადებულს თავზე გადააკრავდნენ გამდნარ ფის დასხმულ ნარმას. ავადმყოფს თავი ასე შეხვეული უნდა ეტარებინა დაახლოებით ერთი კვირა, რის შემდეგ აავლეჯდნენ ამ ფისს, რომელსაც თმა, თმის ძირები და კანიც აყვებოდა ხოლმე. ამ მეტად მტკივნეულ მანიპულაციას ხშირად სდევდა გულის წასვლა, მაღალი სიცხე და სხვა.

იმ ადგილზე, სადაც კანი ძვრებოდა, ჩნდებოდა ნაწიბურები, რომლებსაც ღღესაც მრავალი ახალციხელი ებრაელი ატარებს.

ამჟამად ეს დაავადება სოც.-ეკონომიური და უმთავრესად კი ჰიგიენური პირობების მძაფრი გაუმჯობესების გამო თითქმის სრუ-

ლიად არ გვხვდება, ხოლო თუ გაჩნდა, მკურნალობენ ფიზიოთერაპიული მეთოდით და სხვა შესაფერისი მედიკამენტებით. მუნს მკურნალობდნენ ზეთში გახსნილი ჯოგირდით.

წითელი ძარი

წითელი ქარი ინფექციური სნეულებაა და შეიძლება შესაფერის ოჯახშიც გაგვჩილა, მაგრამ მას ახალციხელი ებრაელები კანის დაავადებად სთვლიან და შემდეგნაირად მკურნალობენ: უპირველეს ყოვლისა ავადმყოფს შეულოცავენ.

„ლამაზო და მშენიერო

მოდინარ ვერცხლივით

მოედები ცეცხლივით.

შენი წამალი

კვერცხის გული, წითელი

ძროხის ერბო, ღიკის ფქვილი.

ლილა და ყინვარი შაქარი.

ამოზილავ ყველას ამას ერთად და 3-ჯერ, შეულოცავ, მოზე-ლილ ცოლს საიად გაჰყოფ, 2 გუნდას ერთად დასდებ, ზედაც ნახშირს დაადებ, გააბრტყელებ და დაადებ ავადმყოფს მტკიენეფლი ადგილზე“.

კანის, თითქმის ყველა სხვა დაავადებას (ფურუნკული, კარბუნკული, აბცესი, განგრენა და სხ.) „მუწუკს“ ეძახიან და მკურნალობენ ან კომბოსტოთი, ან ხახვით, ან ადებენ შემდეგ მალამოს:

„მუწუკის მოსარჩენათ იხმარება შინდის კურკა დაფქვილი და ლავარძარღვაი. ეს უნდა დაიყაროს მუწუკზე რამდენჯერმე და მუწუკი მორჩება“.

რაც შეეხება ვენერიული დაავადებებს, ვერც მე და ვერც ექსპედიციების სხვა წევრებმა ვერავითარი მასალა ვერ შევაგროვეთ, რადგან ეს დაავადება, ახალციხის ებრაელებში განსაკუთრებით სასი-რცხვილოთ ითვლება და ჩვენც ამაზე არავინ არაფერი გვითხრა.

გინეკოლოგიური დაავადებანი

გინეკოლოგიურ დაავადებებს, როგორც ვთქვით, უმთავრესად ბებია ქალები მკურნალობენ ბალახებით.

ასე, მაგალითად, „ვისაც თვიური დაუგვიანდეს ან და არ ქონდეს, გვირილა ბალახი მოხარშოს, დალიოს და მოუვა“.

„მელოგინე მესამე დღეს უნდა ცხელ წყალში ჩასვა, ამ წყალში უნდა ჩაასხა წამოდულებული აბზინდის, მარიამ ხუტის და კაჭლის

ფოთლის წვენი, მერე ეს ბალახები, ზედ უნდა დააყარო. მელო-გინე უნდა დაზილო და თბილათ შეახვიო და დააწვინო, ძალიან არ-გებს, სულ მალე ძალიან ჯანმრთელი გახდება.

მელოგინეს რომ მშობიარობის შემდეგ ტკივილი დაყვეს ზენ-ტინის ბალახი უნდა წამოადღულო და დააღვეინო. მორჩება.

თუ ორსულ ქალს წელი უხდება და არ რჩება, უნდა აიღო: კვერცხის ცილა, და რახი საპონი—კარგად უნდა გაითქვიფოს, ჩააყარონ კიდევ მაკარიის ფქვილი, კარგათ გათქვიფო, აიღებ ჩვარს, დაჩხვლიტავ ჩვარს და წაუსვამ ზედ. ამას დაადებ წელზე—წელს მაგრად შეუკრავ, სამი დღე უნდა იწვეს, არ უნდა ადგეს, მძიმე არ ასწიოს, 2 კვირამდე წელი გაუჩერდება, ჩვარი თავისით ივარდება და კარგად გახდება.

თუ საყმაწვილო აქვს გაფუჭებული, შეიბავს მატაურის მძივს ყელზე და ყოველ დილაზე გალოკამს და როცა ბავშვი დაიბადე-ბა, აიღებს და გადააცვამს ბავშვს.

მედიკამენტოზურ მკურნალობას თან ახლავს მაგიური მკურ-ნალობაც.

როდესაც ქალი ძნელად მშობიარობს:

„შემოიყვანებენ ქმარს, ზედ გადააბიჯებს და გადმოაბიჯებს 3-ჯერ: ქმარი, შემოიტანს დოქით წყალს და შეასმევს მუცლის მტკივანს“.

ახლად შობილი ბავშვის მოვლა

ახლად შობილ ბავშვის მოვლაც იმავე ბებიების საქმე იყო, რა-შიაც სათანადო გასამრჯელოს იღებენ და ზოგჯერ შეძლებისგვარად შარბილაც გულმოდგინედ უვლიდნენ, განსაკუთრებით, თუ ახალშობილი ვაჟი იყო. რამდენიმე თვის შემდეგ ბავშვს ამ მზრუნველობას თანდათან აკლებენ და ერთი წლის შემდეგ კი, როდესაც ბავშვი მეტ მოვლას მოითხოვს (რადგან ამ პასაკში ხშირია გაციება, მუცლით დაავადება და სხვ.), უმეტესად უყრუოდ იყო მიტოვებული.

მომშობიარებას ახლო წარსულშიაც კი მხოლოდ ბებია-ქალები აწარმოებდნენ. ახალციხის ბებია-ქალები ხშირად კარგი ავტორი-ტეტით სარგებლობდნენ, რის გამოც მათ ხშირად ქრისტიანები და მუსულმანებიც იწვევდნენ.

„მშობიარობის შემდეგ ბებია პირში ფულს დაიჭერს და ასე გა-დაჭრის ჭიკს (თუ მშობიარობა შაბათ დღეს მოხდა, ფულს ვერ-ცხლის სხვა ნივთით სცვლიან). ახალშობილს თითონ ბებია აბანავებს.

ახალშობილს მარილ წყალში აბანავებდნენ. შემდეგ ილღიებში, ლაჯებში და სხვა ნაკეცებში აყრიდნენ საჭმელ მარილს. მათი აზრით

შარილით ბაეშვი მაგრდებოდა და დაყურსული (ჯანმრთელი) გა-
მოდიოდა. ამისშემდეგ ბაეშვს შვიდ დღეს აბანავებდნენ კვერცხისა-
და რძის ნარევი წყლით. კვერცხი კარგია ჯანმრთელობისათვის რძე სი-
სუფთავისათვის“.

ბაეშვის ბანებას თან ახლდა შელოცვაც.

„ორშაბათ ორის ოტონა, სამშაბათს სამის ოტონა, ოთხშაბათს
ოთხის ოტონა, ხუთშაბათს ხუთის ოტონა, პარასკევს ქვეყნის ოტონა
შაბათს ლომის ოტონაო, სუქა სუქა სუქდებოდეს დათვის ბელა-
სავითაო“.

კოსმეტიკა

იგივე სახალხო მკურნალები უწყევდნენ მოსახლეობას კოსმე-
ტიკურ მომსახურებასაც. მათ იცოდნენ ერთგვარი კრემის დამზადე-
ბა, რომელსაც „ჩირქინს“ ეძახდნენ და რომელსაც ებრაელი ქა-
ლები უფრო ხშირად ხმარობდნენ, ვიდრე „ფერ-უმარილს“, — პუდრს.
მათ იცოდნენ აგრეთვე სახის, წარბებისა და წამწამების გაკეთება-
(ამას პირის გაკეთება ეწოდებოდა).

პირის გაკეთება

„თეთრი ბამბის ძაფს დახლართავენ 4-კეცად, ერთ ბოლოს
პირში დასჭერენ, დააბზრიალებენ და შიგ მოამწყვდევდნენ თმას
(სახეზე ამოსწევენ). ასევე იკეთებენ წარბებს.

შემდეგ სახეს გაიწმენდენ „ჩირქინით“, რომელიც ასე მზადე-
ბა: „კვერცხის ქერქი (გამხმარი), საქონელის ტვინი, საპონი, მელი-
უნდა დანაყო, გააშრო და მერე იხმარა“.

* *

ჩვენ შესაძლებლობა არა გვაქვს ახალციხის ებრაელთა ხალხუ-
რი მკურნალობა შევედართ მათი მეზობელი ხალხების მკურნა-
ლობას. ვიტყვით მხოლოდ რომ მათი მკურნალობა ძალიან ჰგავს
მეზობელი ხალხებისას და ზოგ შემთხვევაში ემთხვევა კიდევ მას.

აი რას ამბობს ამის შესახებ მ. პლისეცკი, რომელმაც თითქ-
მის მთელი საქართველო შემოიარა და 1931 წ. დასწერა შრომა
«Религия и быт грузинских евреев», „საინტერესოა, — ამბობს ავტო-
რი, — რომ მიუხედავად ქრისტიანულ და ებრაულ რელიგიების განსხვავე-
ბისა, და მეტიც, ამ რელიგიათა მტრული დამოკიდებულებისა,
მკურნალობის (ხალხური მკურნალობის ი. ქ.) მეთოდი, როგორც ზო-
გეირთი სხვახალხური რწმენის გამოვლინება. ებრაელებსა და
მათ მეზობელ ქართველებს, სომხებს, ოსებს და სხვებს ერთი
აქვთ. უმრავლეს შემთხვევებში მათ ერთიდაიგივე ექიმი მკურნალობს“.

ამიტომ, ამ მცირედმა შრომამ შეიძლება რაიმე სამსახური
გაუწიოს საქართველოს ხალხური მკურნალობის შესწავლას.

Доктор И. Курчишвили.

НАРОДНАЯ МЕДИЦИНА СРЕДИ АХАЛЦИХСКИХ ЕВРЕЕВ.

(Р е з ю м е)

1. На основании исследования материалов автор констатирует: еврейская народная медицина имеет два источника— а) грузинскую народную медицину и б) библию.

2. Первые данные о народной грузинской медицине встречаются в Илиаде и Одиссее. Народная медицина существует в Грузии и после принятия христианства.

3. Неправильно утверждение исследователя Л. Бердзенова, будто грузинская народная медицина, как таковая, не существовала вовсе.

4. На развитие грузинской народной медицины свое влияние оказывали не только народы Востока, но и Запада, хотя доминирующим было, всетаки, влияние Востока. Это подтверждается ввозимыми— в X—XI в. в. из стран Востока „Карабадинами“.

Один из древнейших,—называемый „Карабадином Авраама“ переписан неизвестным евреем.

6. Из народов Востока на народную грузинскую медицину наибольшее влияние оказывали арабы, и наилучшими представителями арабской медицины, по крайней мере в некоторых областях, были еврейские ученые (Маймонид и др.).

7. Толкование слова „Карабадин“ Бердзеновым, Иашвили и Котетишвили спорно; автор допускает, что это слово происходит от еврейского корня и должно означать „обряды жертвоприношения“. В те далекие времена одним из методов лечения было жертвоприношение, а потому книга, в которой были описаны эти обряды, должна была называться „Карабадин“, или „обряды жертвоприношения“, к которым (обрядам) с течением времени народ присовокупил также практические методы лечения отдельных болезней.

8. Среди ахалцихских евреев народными методами лечения занимались главным образом женщины (знахарки), хотя этим ремеслом занимались также мужчины, „хахамы“, (служители культа) и верующие преклонного возраста и т. д.

В труде дается перечень отдельных заболеваний (корь, оспа, коклюш, дезинтерия, малярия, ревматизм, туберкулез, чесотка, желудочные заболевания, желтуха, грипп, насморк, геморрой, хирургические заболевания и психические заболевания и т. д.), с изложением методов их лечения народными средствами, а также проводится параллель этих методов с лечением, применяемым в современной научной медицине (лечение кори, хирургических заболеваний и т. д.).

Dr. J. Kurchishvili.

FOLK—MEDICINE OF THE AKALTZIKHEAN JEWS.

S u m m a r y.

1. Basing on the results of his research the author states: that the Jewish medicine originates from two sources—a) the Georgian folk-medicine and b) the Bible.

2) First mentions about the Georgian folk-medicine we find in the Illiad and Odyssey. Folk-medicine continued to exist in Georgia after the adoption by this country of the christian creed.

3) It is erroneous to maintain, as L. Berdzenov does, that the Georgians had no folk-medicine at all.

4). The growth of the Georgian folk-medicine was influenced not only by the Eastern countries, but also by the West though the dominant influence was coming from the East. This is confirmed by the fact of importation of „karabadinies“ from the East during the X. and XI. centuries.

One of the most ancient of them, called „The Apraham's karabadini“ was copied by an unknown Jew.

5. From all the peoples of the East the most powerful influence upon the Georgian folk-medicine came from Arabia, and the best representatives of the Arabian medicine, at least in some regions, were Jewish scholars (Maimonda and others).

6. The interpretation of the word „karabadini“ by Berdzenov, Jashvili and Kotetishvili is controversial, and the author presumes that this word is derived from a hebrew root and should signify „Rites of sacrifices“. In those remote times one of the methods of healing were sacrifices, and therefore the book with the description of these rites must be called „karabadini“, or the „rites“ of sacrifices. To these rites, in the course of time, people added also practical methods of healing diseases.

7. Among the Jews of Akaltzikhe the most prominent part in practising folk-medicine was being played by women (village-

quacks, village-doctors), though men, as „Khakhami“—(ministers of religious worship), aged believers etc. also made it their profession.

The author expounds methods of different diseases treated in „karabadinis“ (measles, small-pox, whooping-cough, dysentery, malaria, rheumatism, phthisis, scabies, gastric diseases, jaundice, grippe, nasal catarrh, hemorrhoids, surgical and mental diseases etc). and draws parallel between these methods and the treatment applied by the modern scientific medicine (as the treatment of measles, surgical diseases etc.).

ARMENO-HEBRAICA

В заметках и очерках под общим заглавием Армено-Hebraica мы задаемся целью высказаться по тем вопросам из обширнейшей области изучения ближневосточного культурного мира, которые вплотную подходят под цикл армяно-еврейских или, наоборот, еврейско-армянских отношений в самом широком, конечно, понимании таковых. Проработка намеченного цикла, в конечном счете, упирается в историю появления евреев на юге Кавказа, вообще, и в Грузии, в частности, относительно которой хотя и имеется некоторая литература, однако без учета данных армяноведения. Потому то на нашу долю, как армениста, ложится нелегкая задача — собрать и вообще привести в известность все то, что можно сказать по вопросу об евреях в свете армянских источников.

Насколько публикация материалов на тему Армено-Hebraica актуальна и не лишена научного интереса, можно судить хотя бы по тому, что первые попытки сопоставления армянского языка и письма с семитическими в научной литературе прослеживаются еще с первой половины XVI века, когда почти одновременно были опубликованы книги—Guilielmus Postellus'a «Linguarum duodecim characteribus differentium alphabetum, introductio ac legendi modus» (Parisiis 1538) и Ambrosius Theseus'a «Introductio in chaldaicam linguam, syriacam atque armeniacam et decem alias linguas» (Papiae 1539)¹, и вплоть до наших дней, ознаменованных выступлением французского армениста Frédéric Maccler'a со статьей «Les

¹ Подробности см.: Л. Меликсет-Бек. სომხურისა და ქართული ენის კვლევის ისტორიიდან დასავლეთ ევროპაში XVI საუკუნის პირველ ნახევარში. პოსტელი და თეზე. Л. М. Меликсет-Бек. Из истории изучения армянского и грузинского языков в Западной Европе в первой половине XVI века. Постелл и Тезе (Труды Тбилисского Госуд. Университета, III, 1936, стр. 236—252, на груз. яз. с русск. и армянск. резюме).

traducteurs arméniens ont-ils connu et utilisé l'hébreu?» (*Mōnumenta armenologica*, Wien 1928, pp. 1—4).

1. Термины для обозначения евреев в армянском.

Евреи и их страна (т. н. Иудея или Палестина) в армянских источниках и быту известны под различными наименованиями, из коих четыре являются основными:

1. *Հրեայ* *həreay*, resp. *հրեա* *həreä*, и *Հրեաստան* *Həreastan*, которым в грузинском соответствуют ჰურია *huria*, resp. ურია *uria*, и ურიასტანი *Uriastan-i*.

2. *Հებრაელები* *hebrayēṣi*, resp. *ებრაელები* *ebṛayēṣi*, которому в грузинском соответствуют ებრაელი *ebrael-i* (отсюда наименование грузинских евреев—ქართველი ებრაელები).

3. *Իսრაէլ* *Israyēl*, resp. *Իսრაէլ* *Israyel*, в обоих смыслах—и этническом, и географическом, чему в грузинском соответствует ისრაელი *Israel-i* (отсюда наименование грузинских евреев—ქართველი ისრაელები); и

4. *Դիჰუტ* *Djihut*, resp. *Ջիჰუդ* *Djəhud*, которое является армянской разновидностью не только употребительного в конфессионально-вероисповедном значении термина „иудей“ (отсюда „иудейское вероисповедание“), в смысле талмудиста, но и считающегося оскорбительным „жид“ (отсюда даже название секты, возникшей в недрах русской православной церкви—„жидовствующие“).

И именно эти четыре наименования, из коих первые три известны, между прочим, и в грузинском¹, как вполне равнозначные и равноценные, употребляются армянским историком XVII в. Аракемом Тавризским в гл. XXXII „Истории Армени“², в изложении о совращении испаганских (в Персии) евреев в магометанство. Источник всех их—ветхозаветная (библейская) этнонимика и ономастикон.

Հրեայ, resp. *հրեա*,—это редуцированная форма от [H]uria, которую обычно связывают с библейской Урией

¹ Специально об этом см.: მ. მამის თვალის მიხედვით, ტერმინები: „ებრაელი“, „ისრაელი“, „ურია“,—«საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ენოგრაფიული მუზეუმის შრომები», ტ. I, თბ. 1940, გვ. 145—156.

² Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարձեցելոյ, Բ. ԽԱԿ., Վաղարշապատ 1896, էջ 458—480.

(Матф. I, 6); причем редукция $hur \rightarrow h\bar{e}r$ ¹ в данном случае подчинена той-же закономерности, какую имеем в комплексе $hun \rightarrow h\bar{e}n$, как например: $hunara$ (зенд.) $\rightarrow$ *հւար* $h\bar{e}nar$ — *տնօր* $unag-i$, или *Հունարակերտ* $Hunarakert$, resp. *Քունանակերտ* $Qunanakert$ (от груз. ჰუნანო $Hunan-i$ || ხუნანო $Qunan-i$) $\rightarrow$ *Հւարակերտ* $H\bar{e}narakert$ ², но не $h\bar{e}r \rightarrow hur$, как в слове *հրապարակ* $h\bar{e}raparak$ $\rightarrow$ *տրակ* $ura[k]arak-i$ ³.

Հեբրայեցի $Hebrayetsi$, resp. *հրայեցի* $ebrayetsi$ — это тот-же самый „еврей“, который, конечно, восходит к ветхозаветным „еве́р“, „сыновья Евера“, „Еверовы сыновья“ (кн. Бытия, X, 21, 25; XI, 14—15, 17 etc.).

То-же самое нужно сказать относительно термина *Իսրայէլ* $Israyèl$, resp. *հրայէլ* $Israyèl$, который одинаково покрывает собою и этнос и страну, фигурирующие в Библии как „Израэль“, resp. „Израиль“, или „сыны Израэ́левы“, resp. „сыны Израилевы“, — с одной стороны, и „[страна] Израэль“, resp. „[страна] Израиль“, — с другой (кн. Бытия, XLV, 21, 28; XLVI, 1, 2 etc.).

По сравнению с только что рассмотренными тремя терминами несколько сложнее вопрос относительно четвертого, т. е. *Հուդ* $djuhut$, resp. *Հուդ* $djuhud$, в котором, несомненно, имеем аффрикатизированную разновидность⁴ от „ yud “, resp. „ iud “, восходящего к $Iuda$ — $Iudaea$, воспринятого первоначально в армянском как *Յուդայ* $Yuday$ — *երկիր Յուդայ* $erkir Yuday$ (Матф. II, 6)⁵.

По вполне понятной причине мы тут, конечно, обходим молчанием термины, покрывающие собою понятия палестинца, вроде, напр., *փղտացի* $phl\bar{e}tsa\bar{c}i$ в значении филистимлянина,

¹ Н. Марр, Заметки по текстам св. Писания в древних переводах армян и грузин, — „Христ. Восток“, т. III, 1915, стр. 249.

² Լ. Յեղօթեան, Երանանքի շարժումները, Երևան, 1934, էջ. 156—159.

³ Ср. Н. Марр, там-же, стр. 251.

⁴ Которую К. П. Патканов (Исследование о составе армянского языка, СПб. 1864, стр. 37), ссылаясь на итальянские имена Giovanni, Giacomo, Giove и т. д., называет сгущением.

⁵ Ср. иезуит — *հիզուկ* (арм.), Иава — *Ջավա* (арм.), Иапон — *Ճապոն* (арм.), Иаков — *Ջակոբ* — *Ջակոբ* $Djakobia$ (груз.).

поскольку последний не подходит под *populus gentile* в строгом смысле слова для обозначения еврея¹.

2. Армения и армяне в библейско-арамейских легендах.

Территория Армении или ее отдельных частей на протяжении веков известны были под различными наименованиями, в зависимости от того, в рамки или под власть какого переднеазиатского государства она, эта территория, в целом или в преобладающей части подпадала, или смотря по тому, какой в военном отношении сильный этнос в ту или иную эпоху политически доминировал над территорией расселения армянского народа, по имени какового государственного образования или этноса-доминанта вся страна и весь народ и стали называться тем или иным именем.

Таковы: 1. Урарту-Урасту-Урашту или, что то же, Айрат-Арат-Араад(Аларод); 2. Асканаз; 3. Тогарма; 4. Армения-Арминия; 5. hАйаса-hАйастан или hАйк; и, пр.

Армения и армяне с древнейших времен мыслились по соседству с арамеями, евреями и прочим племенами т. н. семитической „семьи“ народов, из уст которых обозначения той же Армении и армян проникли в арамейско-еврейскую письменность и, в первую очередь, в историю израильского народа, дошедшую до нас в виде так. наз. Библии, т. е. Св Писания Ветхого и Нового Завета,—где упоминание таковых (Армении или армян) налицо в следующих книгах:

1. Бытие, VIII, 4 (горы Арарат);
2. IV Кн. Царств, XIX, 37 (земля Арарат);
3. Товита, I, 21 (горы Арарат);
4. Исаии, XXXVII, 38 (земля Арарат);
5. Иеремии, LI, 27 (царства Арарат, Мини и Ашкеназ);
6. Иезекииля, XXVII, 14 (дом Тогарма);
7. Деяния апостолов, II, 9, в толковании Тертуллиана; и Августина (Армения?).

¹ Интересующихся этим вопросом отсылаю к специальным эстам советских востоковедов: А. Захаров, Филистимляне,—«Сообщения Рос. Палест. О-ва», т. XXIX, 1925, стр. 71—110; Ц. Марр, Филистимляне, палестинские пеласги и расены или этруски,—«Еврейская Мысль», Лнгр. 1925, стр. 1—31.

Перераспределив все эти сведения по сути рассказов, мы могли бы свести таковые к 5 основным сюжетам:

1. Упоминание „горы Арарат“ в связи с легендой о потопе и причалом „Ноева ковчега“ к ее вершине (Бытие VIII, 4).

2. Упоминание „земли Арарат“, а по варианту (по Товиту) „горы Арарат“, в связи с тем, как Адрамелек и Сарасар, убив в Ниневии отца своего, ассирийского царя Сенакерима (Сенекерима), убежали в Арарат и там нашли себе приют (IV кн. Царств, XIX, 36—37 = Товит, I, 21 = Исаии, XXXVII, 37—38).

3. Упоминание „царств Арарат, Мини и Ашкеназ“ в связи с призывом ополчиться им против ненавистного Вавилонского владычества (Иеремии, LI, 27).

4. Упоминание „дома Тогарма“ в связи с торговыми связями последнего с городом Тир (Иезекииля, XXVII, 14).

5. Упоминание жителей „Армении“ в связи с перечислением стран и народов, на языке которых была произнесена в Иерусалиме проповедь в день Пятидесятницы (Деяния апостолов, II, 9, по толкованию Тертуллиана и Августина).

К анализу этих сюжетов мы сейчас и приступим.

* * *

Первый сюжет

„И остановился ковчег в седьмом месяце в семнадцатый день месяца на горах Арарат“ (Бытие, VIII, 4).

Выражения „на горах Арарат“ в еврейско-арамейском „Полдлиннике“ высказаны словами: „al hārē arārāt“, чему в греческой септанта (septuaginta) соответствуют: „ἐπὶ τὰ ὄρη τὰ Ἀραράτ“, в латинской вульгате (vulgata) „super montes Armeniae“, в армянской версии „*h Իբրինի Արարատի*“, в грузинской „*მთას ზედა არარატისას*“.

В данном случае „Арарат“, близко созвучный с Ἀλαρόδιον Геродота, является не чем иным, как „несколько искаженной“ формой, притом „в поздней масоретской“ передаче (где неиз-

вестные гласные огласовывали как а)¹ ассирийского „Урасту“ и вавилонского „Урашту“, которыми покрывалось до конца V в. до н. э., как широко распространенное по всей Передней Азии, название Ванского царства; причем А. Сейс, на основании соответствия термина *urtu* термину *tilla* в одном древнем словнике, „ассирийское *Ugartu* этимологизировал как «высокая страна»².

Потому-то, очевидно, в вульгате „Арарат“ заменен „Арменией“, чему вторят Иосиф Флавий, Иероним, Евстафий Антиохийский, Евсевий Кесарийский, Иоанн Златоуст, Феодорит Киррский, Исидор Севильский и мн. др.³; причем Николай Дамаскин „гору ковчега“ называет „Барис“, что, очевидно, является греческой передачей или искажением армянского слова „бардэр“ (*բարձր*), которым обозначали Масис или, что то же, Арарат (*բարձր Մասիս*)⁴.

Иначе рассуждали толкователи Библии и, в частности, Шестоднева из сиро-халдейцев, которые, приняв „Арарат“ за „Сарард“, что в Курдистане, отождествили „горы Арарат“ с „горами Карду“, в зависимости от чего и получились чтения: в халдейском „*tùrè qardu*“, в пешитте „*al tùraî qardû*“ и арабском „*ala gibâlî qarda*“⁵.

После этого, конечно, не удивительно, что „горой ковчега“ в Коране (сур. XI, 46) названа вершина *al-Dudî* в системе именно Бохтана⁶.

С другой стороны, знаменательно, что ряд древнеармянских авторов, как, напр., Фауст Византийский (Ист. Арм., III, 10), Моисей Хоренский (Восхваление Рипсимянц) и Григорис

¹ Б. Б. Пиотровский И, История и культура Урарту, Ереван 1944, стр. 29.

² Там же; 29.

³ Հ. Վ. Ինգլիզեան, Հայաստան Սուրբ Գրքի մէջ, — Հանդէս ամսօրեայ, 1936, էջ 175—177.

⁴ Joseph Sandalgian, Histoire documentaire de l'Arménie des âges du paganisme, t. II, Rome 1917, p. 133—134; ср. Ինգլիզեան, op. cit., 174—175.

⁵ Ինգլիզեան, 172.

⁶ Ստեփան Գալստյան, Անյայտ դատաներ հին Հայաստանի, էջ-միածին 1914, էջ 77.

Ахтамарский, читали „Арарат“ как „Сарарад“, что, по мнению А. Матикяна¹, является недоразумением.

Как бы то ни было, в зависимости от еврейско-арамейской версии легенды о потопе и Ноевом ковчеге и причале последнего „al hārē agārāt“ (на горах Арарат) в армянской среде выработались фантастические народные этимологии названий городов „Ереван“ (Երևան) и „Нахичеван“ (Նախիջևան), которые разъясняются: первое—как место (աղան, ախ) которое впервые было замечено (երևալ) с вершины Ноевтидами, а второе—как место, куда раньше всех (ախ) спустились (սլանալ) те-же Ноевтиды.

В научной литературе с попыткой интерпретации библейского текста выступали многие ученые, результаты которых мы здесь упомянем вкратце.

К. П. Патканов полагал, что Арарат=Арарад Библии и сирийских источников отнюдь не совпадает с армянским Арарат-Айраратом в долине реки Аракс, поскольку согласно семитическим источникам Арарадом называлась горная страна, лежащая на юге от Ванского и Урмийского озер².

Такого же мнения придерживался С. Вебер³.

Ф. Мурад доказывал, что библейский Арарат это не хора, а страна—Урарту=Арабат=Армения⁴.

В недавно опубликованном исследовании об Урарту Б. Б. Пиотровского по этому же поводу читаем:

„Под «горами Арарат» в Библии разумелись Курдистанские горы, ограничивавшие Ванское царство с юга, но позднее этот термин был перенесен на север. Араратом стала называться самая высокая вершина Агридагского хребта (арм. Масис), а также долина среднего течения Аракса (арм. Айрарат)⁵ 6.

¹ Հ. Ա. Մատիկյան, Սարարատը ԲՆՏ՝ Արարատ, — «Յուդաիզմ», Կիև-Կիշ. 1911, էջ 432—435.

² К. Патканов, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, — «Журнал Мин. Нар. Просв.», 1883 № XII, и отдельно, стр. 71, 77, 89, 92—104.

³ S. Weber, Ararat in der Bibel, — «Theologische Quartalschrift», LXXXIII, 1901.

⁴ F. Murad, Ararat und Masis, Heidelberg 1901.

⁵ Б. Б. Пиотровский, ц. с., стр. 29.

Второй сюжет

„...Сеннахерим, царь ассирийский, ...жил в Ниневии. И когда он поклонялся в доме Нисроха, бога своего, Адrame-лек и Сарасар, сыновья его, убили его мечом, а сами убежали в землю Арарат“ (IV кн. Царств, XIX, 36—37).

„...Два сына его (Сеннахерима) убили его и убежали в горы Арарат“ (Товит, I, 21).

„...Сеннахерим, царь ассирийский, ...жил в Ниневии. И когда он поклонялся в доме Нисроха, бога своего, Адrameлек и Сарасар, сыновья его, убили его мечом, а сами убежали в землю Арарат“ (Исаии, XXXV, 37—38).

Выражениям „в землю Арарат“ соответствуют: в еврейско-арамейском подлиннике „nīmīlētū 'eres arārāt“, в греч. септante „εἰς τῇν Ἀραράδ“, в арабской версии „'ila aragāt“, в армянской „Երևան“, в лат. вульгате „in terram Armeniorum“, в грузинской „ქუდაბანის მიხედვით“.

Выражениям „убежали в горы Арарат“ соответствуют: в греч. септante „εἰς τὰ ὄρη Ἀραράδ“, в арм. версии „Երևան...“ (I, 24).

Выражениям „в землю Арарат“ соответствуют: в еврейском подлиннике „nīmīlētū 'eres arārāt“, в лат. вульгате „in terram Ararat“, в греч. септante „εἰς τὴν Ἀρμενίαν“, в армянской „Երևան“, в арабской версии „'ila 'armini-iatl“, в груз. „სამხრეთი“, в тартуме „Iaqa qardu“, в пешитте „Iar'a dākardawāne“.

Чередование Арарата с Арменией и даже с Карду в данном сюжете, очевидно, имеет предпосылкой те же обстоятельства, которые были отмечены выше при анализе первого сюжета¹.

¹ Ср. 2. 4. Երևան, op. cit., 173—174.

Следует только добавить, что отдаленным отголоском этого сюжета является эпосея о Санасаре и Аслимелике, повидимому, впоследствии превратившихся в Санасара и Багдасара (Валтазара), которые вошли главным персонажем в первую ветвь армянского народного эпоса „Давид Сасунский“¹.

Третий сюжет

Призыв ополчиться против ненавистного Вавилона:

„Поднимите знамя на земле, трубите трубою среди народов, вооружите против него народы, созовите на него царства Арарат, Мини и Ашкеназ, поставьте вождя против него, наведите коней, как страшную саранчу“ (Иеремии, LI, 27).

Выражения „царства Арарат, Мини и Ашкеназ“ в еврейско-арамейском подлиннике высказаны словами: *ṣam-ləkōth arārāt, minni wəʾaskənaz*, в греч. септante „Βασιλεῖς ἄρατε“ (‘Арарат, ‘Арарāt, ‘Арарēθ, Арарāθ) *καρ ἐμου καὶ τοῖς Ἀσγαναξέοις*“, в лат. вульгате „*regibus Atarat, Menni et Aschenez*“, в армянской версии „Արարատի և Մենի և Աշխենազի“ (где „Мини“ пропущено), в грузинской „მეფეთა არარატისა, მენი და ასხენა“, в пештате „*malkūthā daradat wə-darmeni wə daskənaz*“, в тапруге: „*malkəwāth 'ara'ā dəqardū maskəiāth korminē wəhadəb*“².

Если под „Арарат“-ом в данном сюжете разуместь Айра-рат-Арарад-Урарту или страну Сарарад (или даже страну Карду), то в остальных двух, несомненно, нужно видеть страну [ар]мин’ов и ашкуза-асканазов или просто асканов.

„[Ар]мины—это те-же самые „араме“ и „ἀρμένιοι“ Геродота, страна которых в древне-персидском тексте Бегистунской трилингвы Дария Гистапса от 521 г. до н. э. читается как *Artumniā*, а ашкеназ-ашкуза-асканаз-асканы суть,

¹ Давид Сасунский, под ред. И. А. Орбелян, М.-Л. 1939, стр. XII—XIII, XIV, 13—107=то-же, Ереван 1939, стр. 5—108; А. Халатьянц, Давид Сасунский,—«Братская помощь», 2-е изд., М. 1898, стр. 64; ლ. მედიქსეთ-ბეგის, სასუნელი დავითი,—კრებული «სასუნელი დავითი»; თბ. 1939, გვ. 9.

² Ср. ჯ. ჯ. ჩუჩუაშვილი, op cit., 178.

15. საქ. ებრ. ისტორ. ეთნოგრ. მუზ. ზომები

как установлено, те-же самые саки или шаки (скифы), которые оставили глубокий след в истории Армении и соседних стран, поскольку их наименование широко запечатлено в этно- и топонимике Ю. Кавказа, как-то: з о к — с одной стороны, Са-кашен || Шакашен || Шикашен || Шаки || Шеки, Сисакан (в Армении и Азербайджане) — с другой, Аскана (в Гурии) — с третьей¹, наконец, в названии Черного моря Pontos Acheïnos → Euxeïnos (ср. свидетельство Геродота, Hist. III, 92—94: Ἀρμένιοι δ' Εὐξείνους, Σάκκιν).

Согласно библейской генеалогии (I кн. Паралипоменон, I, 6), Ашкеназ или Аскеназ — старший сын Гомера и брат Тогармы, другими словами говоря, саки (скифы) выдаются за отпрысков кимеров-киммерийцев и сородичей торгомосидов. По армянским источникам Асканаз — сын Тираса и брат Торгома².

Остается указать, что армяне считают себя асканазами. (азг аскамазян).

Четвертый сюжет

По адресу города Тира:

„Из дома Тогармы за товары твои доставляют тебе лошадей и строевых коней и лопчаков“ (Иезекииля, XXVII, 14).

Выражениям „из дома Тогармы“ в армянской и грузинской версиях соответствуют: *ի տանէ Թորգոմայ, სხლსივებ თორგომოსა*.

Согласно библейской генеалогии (I кн. Паралипоменон, I, 6), Тогарма — третий сын Гомера и брат Ашкеназа-Аскеназа; по Моисею Хоренскому (Ист. Арм., I, 5), Торгом — правнук Яфета (Ноева сына), внук Гомера, сын Тираса, отец hАйка (родоначальника hайев), и дед Арменака (родоначальника арменов); по Леонтию Мровели же, Торгамос — отец hАйка, Картлоса, Бардоса, Мовакана, Лекоса, hЭроса, Кавкасоса и Эгроса (родоначальников кавказских народов).

¹ Ср. Д. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурии и Абхазе, Спб. 1878, стр. 208—209.

² Ср. Հր. Ահաւոյան, Հայոց անձնանունները բնութիւն, հատոր I, Երևան 1942 (1944), էջ 251—255.

В виду изложенного, ясно, почему армяне считают себя в равной степени и асканазянами и торгомянами.

Однако, Я. А. Манандян, комментируя ссылки ряда исследователей (как, напр., К. Арслана, Санталджяна, Брюсова, А. Бера, Г. Халатьянца и др.) на Иезекииля, с целью доказать торговые сношения армян с финикийскими городами Тиром и Сидоном, и находя, что „Иезекииль говорит о торговле с Финикией не Армении, а Фогармы“, заключает: „Отожествление... Фогармы с Арменией есть лишь предположение, вызывающее пока лишь сомнения“¹.

По нашему же мнению, упоминание Тогармы в том аспекте, как оно приводится у Иезекииля, именно в связи с развитым коневодством, вполне приложимо к Армянскому нагорью, поставлявшему коней, по свидетельству Геродота к Ксенофонта, персидскому царю, куда иноземные захватчики всячески старались проникнуть и засесть, с целью создать там необходимые базы, откуда они могли бы совершать стремительные и опустошительные набеги на соседние страны вплоть до Кавказских гор.

Пятый сюжет

„При наступлении дня Пятидесятницы... собрался народ... Парфяне и Мидяне и Эламиты, и жители Месопотамии, Иудеи и Каппадокии, Понта и Азии, Фригии и Памфилии, Египта, и частей Ливии, прилежащих к Киринее, пришедшие из Рима, Иудеи и прозелиты, Критяне и Аравитяне“ (Деяния апостолов, II, 1, 6, 9—11).

Выражениям „Парфяне и Мидяне и Эламиты и жители Месопотамии, Иудеи и Каппадокии“ в греческой септante соответствуют: „Πάρθοι καὶ Μῆδοι καὶ Ἑλαμίται, καὶ οἱ κατοικοῦντες τῇν Μεσσηποταμίαν, Ἰουδαίαν τε καὶ Καππαδοκίαν Πόντον καὶ τὴν Ἀσίαν, в латинской вульгате: „Parthi, et Medi, et Aelamitae, et qui habitant Mesopotamiam, Iudaeam et Cappadociam, Pontum et Asiam etc“.

¹ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван 1950, стр. 12.

Тертуллиан Африканский, автор первой половины III века (сконч. в 240 г.), в специальном трактате „Adversus Iudaeos“ высказал сомнение относительно правильности чтения в вышеприведенном контексте *Ἰουδαία* = Iudaea, вместо которой, по его мнению, должно было быть *Ἀρμενία* = Armenia и, соответственно с этим, предложил интересующее нас место читать так: „Parthi, Medi, Elamitae et qui inhabitant Mesopotamiam, Armeniam, Phrygiam, Cappadociam et incolentes Pontum etc.“¹.

Точно такое же чтение занимающего нас пассажа предлагал Августин Иппонийский (на рубеже IV—V вв.) в своих трактатах „Contra epistolam quam vocant fundamenti“, от 396—397 гг., и „De actis cum Felice libri duo“, от 404 г.: „Qui habitant Mesopotamiam, Armeniam et Cappadociam“².

Корректив, внесенный Тертуллианом и, вслед за ним, Августином в чтение новозаветного текста, имел, конечно, свой резон, поскольку упоминание Иудеи между Месопотамией и Каппадокией не оправдывалось никакими логическими предпосылками, в то время, как между Месопотамией и Каппадокией вполне уместно было назвать именно Армению, а не Иудею, да кроме того, Иудея уже упоминается в том же контексте вкупе с Египтом, Ливией, Кириеей, Критом и Аравией.

В научной литературе имеется определенная тенденция узаконить в приведенном контексте чтение Армении вместо Иудеи, как вытекающее из логики фактов, причем за новое чтение особенно ратуют такие исследователи, как С. Вебер³ и М. Орманиян⁴.

¹ Migne, Patrologia Latina, II, 610.

² Corpus scriptorum ecclesiasticum latinorum, vol. XXV, pars I, p. 204; pars II, p. 507; ср. З. Գ. Յէրէմիան, Հայաստանի թէ՛ չընտանիք, «Հանդէս առօրեայ», 1910, էջ 222—324; З. Գ. Ինդիկեան, Հայաստան, Սուրբ Գրքերէն, — ibid., 1936, էջ 169—170.

³ S. Weber, Die Katholische Kirche in Armenien, Freiburg 1903 S. 92.

⁴ Malachia Ormanian, L'église Arménienne etc., Paris 1910, p. 7—8 = Մալաքիա Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին etc., Կոնստանդնուպոլիս 1912, էջ 23 = Малахия Орманиян, Армянская церковь, etc., Москва 1913, стр. 13—14; его же Ազգայնական, I, Գ. Գ. 1913—1913, էջ 2.

* * *

Таким образом, упоминание Армении и армян в истории израильского народа запечатлено рядом географических и этнических терминов, которые восходят к названиям тех или иных племен, вошедших в состав территории великой Армении со II в. до н. э. или армянского народа вообще, как-то: урартов, минийцев (арминов), асканов, тогармийцев и пр.

3. Памятники арамейской эпиграфики в Армении.

В процессе той идеологической борьбы, которая велась в Армении после принятия христианства в начале IV века, как известно, бесследно исчезли многие культурные ценности предыдущих эпох, в том числе памятники до-христианской армянской письменности на т. н. до-месроповском алфавите, а также иноязычные семитическими письменами и т. п.

* * *

В 1906 г. в сел. Кулалы (нынешнего Нор-Баязетского района) и в 1932 г. в сел. Верхний Караклух (нын. Мартунийского района), на побережье Севанского озера, обнаружены были небольшие стелы из базальта высотой каждая до 40 см., с загибами в верхней части (которая имеет зубчатую форму) и с надписями на лицевой стороне.

Фотоснимки с обеих надписей тогда же, в 1932 г., были посланы в Ленинград акад. П. К. Коковцову, которым было признано, что надписи по начертанию арамейские, по языку же не поддающиеся определению¹.

В 1935 г. дешифровкой загадочных надписей занялся Абгар Папаязат, который высказал положение, что эти надписи арамейско-удинские, т. е. по начертанию арамейские, по языку же халдско-удинские, притом удинские постольку, поскольку удины признаются им потомкам халдов-урартов².

¹ В. Հայաստանի նրբագիտիկ հանրապետության հուշարձանները, Երևան 1935, էջ 55—56, tabl. XVI.

² Абгар Папаязат, Ключ халдского языка, Ереван 1930, стр. 8—9.

В 1940 г. эстампажи с обеих надписей вновь были направлены в Ленинград, в Гос. Эрмитаж, где ими занялся старший научный сотрудник А. Я. Борисов (ныне покойный), который признал надписи по начертанию за арамейские, по языку же не то армянские, не то пехлевийские, хронологически же относимые ко II в. до н. э., т. е. к эпохе царствования в Армении Арташеса I.

Надписи на севанских стелах, по мнению А. Я. Борисова, будучи начертаны арамейским письмом, имеют те особенности, которые присущи ранее обнаруженным аналогичным памятникам эпиграфики в Малой Азии, в том числе весьма дефектной греко-арамейской из Малой Армении и знаменитой Арабисонской из Каппадокии, которые датируются примерно II веком до н. э.

По контексту обе надписи одного и того же содержания и покрывают одна другую. Каждая состоит из 5 строк, из коих поддаются чтению лишь первые 4, хотя четвертая на одной стеле несколько дефектная; последняя, пятая, же строка в обеих их совершенно выветрилась.

Чтение надписей А. Я. Борисов дает в армянской транслитерации в обратном направлении, т. е. слева направо, в следующем виде:

1.	'rSbZUß	1.	'r]SbZUß
2.	UŁŁ ʔʔ 2ß	2.	UŁŁ ʔʔ 2ß
3.	2ʔßʔʔ	3.	2ʔ]ßʔʔUŁ[ʔ?
3.	ʔʔʔ, ʔʔʔUŁʔ	4.	////ʔßʔ////
5.	////,	5.	////ʔʔʔʔʔʔʔʔ ¹

[A]p[ʔ]a]xš[e]si
 мл[e]к' 6[a]p zi
 3[a]p[ʔ]it'p

В переводе:

«...Арташес, царь, сын Зариадра...».

¹ Ա. Բորիսովի, Հայաստանի Արտաշես Բազադրի արձանագրության հերթը, — Մովսեսիկան Հայաստան, 1941 № 39.

Относительно четвертой строки надписи, которая не поддается дешифровке, А. Я. Борисов высказывал положение, что она „на арамейском языке никакого смысла не дает“, почему и ключ к ней следует отыскать в древне-армянском языке „в том виде, в каком он (язык) употреблялся за целых пять веков до тех древнейших текстов, которые известны ныне“. „Вместе с тем, Борисов полагал, что „ничего невозможного нет, если эти надписи окажутся на пехлевийском языке“, в особенности, если „вспомнить политические взаимоотношения древней Армении и Ирана“ и т. п.¹.

Результаты своих наблюдений над севанскими надписями А. Я. Борисов высказал в следующих четырех положениях:

1) Севанские надписи на стелах являются древнейшими из доселе обнаруженных в Армении царских надписей. Они сделаны основателем армянского государства Арташесом первым во втором веке до нашей эры.

2) Из севанских надписей на стелах мы узнаем настоящую древнюю форму имени Арташеса, так же, как и имя отца его (Зарит'р—Зарех), которое нигде в другом месте не сохранилось.

3) Севанские надписи показывают, что древнейшие цари Армении употребляли, наравне с греческим письмом, которое мы находим на монетах, также древне-арамейское письмо в том виде, которое существовало в Малой Азии еще со времен Ахеменидов.

4) Наконец, Севанские надписи на стелах дают нам возможность возбудить вопрос, что древне-армянские цари создали письмена по образцу пехлевийских, то есть употребляли в армянском языке арамейские буквы, используя даже отдельные арамейские слова, которые произносились по-армянски. Если последний вопрос удастся разрешить в положительном смысле, то в таком случае Севанские письмена определенно подтвердили бы слова древнеармянских истори-

¹ См. там-же.

ков, что армяне до изобретения собственного алфавита пользовались сирийскими (то есть арамейскими) письменами¹.

Вполне соглашаясь с положениями, выдвинутыми проф. А. Я. Борисовым, акад. И. А. Орбели с своей стороны пришел к выводу, что „сделанные семитическим шрифтом надписи эти (т. е. севанские) должны читаться по-армянски. Содержание надписей равно как и внешний вид камней (четырёхгранные башенки с тремя зубцами) соответствуют рассказам армянского историка Моисея Хоренского о том, как Арташес определил границы областей своего царства и отметил их пограничными башенками—стелами, назвав их своим именем: Арташес. Кроме того, эти-же надписи подтверждают сведения древнеармянских историков о том, что до употребления в V веке армянского алфавита армяне пользовались семитическим письмом“².

Выводы новейшей дешифровки севанских надписей нашли надлежащее отражение, между прочим, и в недавно вышедшей в свет, на армянском и русском языках, „Истории армянского народа“ в следующей формулировке: „от Арташеса I дошли до нас два обломка надписей арамейским письмом одного и того-же содержания, в которых упоминается имя его отца Зара“³.

* * *

Известный исследователь древнеармянской культуры, истории, литературы и древностей, мхитарист А. Алишан в своем капитальном труде „Айрарат“, касаясь древностей Багреванды, особенно отмечает т. н. hOваннаванк, известный в устах турок под названием „Учк'илиса“ (три церкви), который является древнейшим и, вместе с тем, самым импозантным (по выражению Бартоломея) памятником армянского церковного зодчества.

¹ Там-же. Ср. Ценный вклад в историческую науку, „Коммунист“ 1941 г., № 18.

² Расшифровка древнейших надписей, — „Заря Востока“, 1941 г. № 29.

³ Հայ ժողովրդի պատմություն. Զինարար միջնակարգ դպրոցների համար, մասին տրամադրված, Երևան 1943, էջ 52 (նկարով) = История армянского народа. Пособие для средней школы, часть I, Ереван 1944, стр 43 (с рис.).

Интерес к этому памятнику усугубляется в особенности благодаря тому обстоятельству, что на наружных стенах его сохранились надписи какими-то загадочными буквами, не поддающиеся дешифровке, которые Л. Алишан считает халдейскими или древне-сирийскими.

„На наружных сторонах камней, использованных из-под древнейшей кладки, — говорит Алишан, — замечаются дефектные буквы халдейского или древне-сирийского письма, которые выглядят более древними, нежели наши армянские письма, быть может времен Трдата и Григория [Просветителя], когда наша (т. е. армянская) новорожденная церковь, в особенности южная Армения, употребляла сирийское письмо“, причем „слова [в надписи] могут быть армянскими“¹.

Засим Алишан, ссылкой на европейских путешественников Брента (J. Brent) и Фландина (J. Flandin), отмечает:

первая строка—	Կոռնակ	Корнак
вторая „	Պահատես	Пахатес
шестая „	Բանակ	Банак
седьмая „	Ամատ	Амат ²

Одновременно с сим, Л. Алишан указывает и на то что, другой (европеец) читает надпись иначе:

первую строку—	Կորնատես	Кабататак
четвертую „	ասաբ	
пятую „	ուսանակ	Уассанак ³ .

Копии всех трех надписей „семитического письма“, наложенных на наружных стенах Багревандского hОваннаванка, воспроизводимые Л. Алишаном (на стр. 530—531), могли бы вызвать среди наших специалистов- семитологов интерес к ним для их дешифровки и последующего использования таковых для истории Ближнего Востока.

¹ 2. Արշակունի, Արշակունի, 1901, стр. 529—530.

² Там-же.

³ Там-же, стр. 530, прим. I.

4. Евреи в древней Армении.

Появление евреев, так же как и ассирийян и вообще семитов, на территории древней Армении относится к эпохе господства Ахеменидской Персии на Ближнем Востоке; при чем это обстоятельство связывается с зачатием торговли и торговых отношений, в которых семиты играли главную роль, поскольку, как это установлено акад. Я. А. Манандяном, «в армянском языке наиболее обычные термины, имеющие связь с торговлей, как-то *գաղութ* колония, *շուկա* рынок, *խանութ* лавка, *հաշիվ* счет и др., заимствованы из сирийского»¹.

В торговле Вавилона с приевфратской Арменией, в частности экспорте вина в пальмовых бочках, подробное описание которого дает нам Геродот (Hist. I, 194)², посредниками названы ассирийяне, которые, как известно, играли руководящую роль в культурно-экономической жизни всей персидской империи.

Независимо от этого, еврейско-арамейские, греческие, армянские и грузинские источники склонны отнести первое появление евреев в Армении к отдаленной эпохе задолго до возникновения армянского государства.

Выше, в главе 2-й наших этюдов, мы отметили сведения ветхозаветных книг (IV кн. царств XIX, 37; Товита 1,21; Исаии XXXVII, 38) относительно убийства ассирийского царя Сенекерима, удалившегося в Ниневию и павшего от руки собственных сыновей Адрамелека и Сарасара, которые затем убежали и скрылись в землю Араратскую (по варианту: горы Араратские) после чего Сенекериму унаследовал младший сын Асардон.

Этот эпизод у Иосифа Флавия (Antiq. Judic. X 1—2) приводится со слов халдейского историка Берова в следующей вариации: «Когда Сенекерим по возвращении из Египта удалился в Ниневию, столицу своего царства», то немного спустя Адрамелек и Селенар, самые старшие из сыновей,

¹ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении etc.. Ереван, 1980 г., стр. 69; Հաղութ Մանանյանի, Գաղութները հին Հայաստանում, Երևան 1984, էջ 215 -216.

² Геродот, перевод Ф. Мищенко, т. I, М. 1885, стр. 101.

убили его в храме Арака, его бога“, а „народ, приведенный в ужас этим действием, изгнал их: они убежали в Армению, и Ассарраход, младший из сыновей, унаследовал ему“¹

По Моисею Хоренскому (Ист., Арм. I, 23), царь ассирийский Сенекерим, живший за восемьдесят лет до воцарения Навуходоносора, был умерщвлен сыновьями своими Адрамелеком и Санасаром, которые затем спаслись бегством в Армению (в подлиннике: *Եկին փախաւալին առ մեզ* пришли беглецами к нам)².

Другой эпизод, относимый к эпохе Навуходоносора, царя вавилонского, пленившего евреев, знаменателен тем, что с ним связывается появление в Армении родоначальника Багратуниев, сначала просто вельмож, затем князей—венценалагателей царей и, наконец, царей Северной Армении.

Рассказывая о деятельности армянского царька-князя Храчия, современника Навуходоносора, Моисей Хоренский (Ист. Арм. I, 22) пишет: „Говорят, в его время жил Навуходоносор, царь вавилонский, который пленил евреев. Говорят [также], что он (Храчия), выпросив у Навуходоносора одного из главарей полоненных евреев (*մի ի գլխավորաց երբայկցւոյն*), по имени Шамбат, привел и поселил последнего в нашей стране (т. е. Армении) с большой почестью, и от него, как говорит историк, происходит род Багратуни (*ի սմանէ տէ պատմագիրն իննի գաղզն Բագրատունեաց*), что правдоподобно (*հաւանալի է*)“³. При этом М. Хоренский прибавляет, что имя „Смбат, каким Багратуни часто называют своих детей, в действительности есть Шамбат на их первоначальном языке, который был еврейским (*լատ նախնի իւրանց խօսիցն, որ է երբայկցի*)“³.

Касаясь деятельности царя Вагаршака, М. Хоренский (II, 3) отмечает, как царь „вознаграждает сильного и мудрого мужа по происхождению из евреев (*ի հրէից*) Шамбат-Багарата, предоставлением ему и роду его права возлагать корону на

¹ Մովսիս Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս 1913, էջ 70; ср. История Армении Моисея Хоренского, нов. пер. Н. О. Эминая, стр. 37.

² Там-же, арм. текст, стр. 68, рус. пер. №6.

³ Там-же, арм. текст, стр. 69, рус. пер. 37.

Аршакидов и называться потомству его Багратуни¹. Про этого-же „Багарата из евреев“ (*Բագարտի ըր ի հրէիցն*) тот-же М. Хоренский в другом месте (II, 7) говорит: „В благодарность за прежнюю самоотверженную помощь, оказанную царю, за верность и мужество, жалует роду его (Багарата) титул домовладыки, право возлагать корону на голову царя и называться венценалагателем а также и аспета“².

М. Хоренский отмечает также (II, 63), как впоследствии род Багратуни, „оставив закон своих отцов (*զորէնն հարնն*)“, наследовал имена хужиков—Бюрат, Смбат и другие подобные названия, и лишился первоначальных имен, какими они (Багратуни) назывались до отступничества—Багадиа, Тубиа, Сенекиа, Асуд, Сапатиа, Вазариа, Енанос“, и, как ему (Хоренскому) кажется, „имя Багарат, которым ныне называются Багратуни, есть Багадиа, Ашот есть Асуд, так же как и Вараз—Вазариа, как Смбат—Шамбат“³.

Комментируя это сведение М. Хоренского, ученый историк А. Гарагашян находит, что „Шамбат, то есть Шабат“, как имя человека, „не употребительно ни в Ветхом, ни в Новом Завете“, ибо „у евреев не было обычая называть людей подобными культовыми именами“. Точно также, касаясь остальных имен, тот-же Гарагашян считает, что таковых вовсе нет „в еврейских книгах“ (*ընդը հրէից զոցս չէլ*), ибо это „не еврейские имена“ (*այս անունները ևրրաշխան չեն*)⁴. Более того, „если верить Хоренскому,—говорит Гарагашян,—Багратуни испытали большие гонения при первых трех или четырех Аршакидских царях из-за еврейского происхождения (*ի անմեղի հրէութեան*)“⁵. И действительно, когда „Вазаршак, построив капище в Армазире, устанавливает там статуй солнца и луны и своих предков“, то „просит, чтобы еврей Шамбат—Багарат (*ի հրէից Շաքրատի Բագարտի*), который был венценалагателем и аспетом, с причестствующим словом оставил-бы еврейский за-

¹ Там-же, арм. текст, 104; рус. пер. 53.

² Там-же, арм. текст, 110; рус. пер. 36.

³ Там-же, арм. текст, 193; рус. пер. 110.

⁴ Л. В. Պարսի աշխատ, Բնիկն անմեղի չէլ չոյն, ճ. 1, Թիֆլիս 1895, էջ 173.

⁵ Там-же.

кон (որէն հրէութեան) и стал поклоняться идолам“, на что Шамбат не соглашается (Хор. II, 8)¹.

Гарагашян правильно замечает увлечение Хоренского „идеями еврейского происхождения Багратуни“ (Յորհանգրիւն աշխարհի պատմութիւն էր Բագրատունեաց հրէութեան գաղափարաւ), причем „где бы он в истории ни нашел еврея, всякого считает за Багратуни (համարի Բագրատունի)“, например эдесского еврея по имени Туба: апостол Фаддей,—говорит Хоренский (II, 33),—вступил в дом Тубии еврея-вельможи, „который, как говорят, был родом Багратуни“, и вместе с другими сродниками своими остался верным своему закону (սովին օրինոք եղաց) вплоть до уверования в Христа².

Грузинский историк XI в. Сумбат, сын Давида, в специальном трактате „История Багратидов, царей наших грузинских, откуда они явились в эту страну или с какого времени владеют они царством грузинским“, отмечает, как семеро братьев, сыновья ветхозаветного Соломона, „прибыли в Еклец“, т. е. в Акилисену, „к царице Ракаэль и приняли крещение от нее“³. „Они остались в стране армянской, и с тех пор до настоящего времени (т. е. до XI в.) сыновья их владычествуют в Армении“. Затем Сумбат рассказывает, как „четыре брата их пришли в Картлию“ и одного из них, по имени Гуарам, поставили эриставом, и эти грузинские Багратиды суть потомки и родственники того Гуарама⁴.

Это же самое сведение тот же Сумбат в другом месте передает в следующей редакции: „Эти братья евреи, пришедшие из плена из страны филистимской, направились... в Картлию из Еклеца (т. е. Акилисены). В Еклеце же они были крещены царицею Ракаэль, которая трем из них заменила имена, ибо одного назвала Мшале, другого Багратом, который есть отец Багратидов, а третьего Абгаваран; одного взяла

¹ Там же, арм. текст; 117, рус. пер. 60—61.

² Там же, арм. текст; 151, рус. пер. 82.

³ Յ. ժառանգութիւն, նախ օրհորհորեան ճանաչման, տ. 1890, 82. 48—Е. Такайшвили, Источники грузинских летописей — Три хроника, 1900, стр. 120—121.

⁴ Там же, груз. текст, стр. 69; рус. пер. 121.

себе зятем, а двух других породнила посредством брака с царями Армении (курсив наш. Л. М.-Б.)¹.

Массовое переселение евреев в Армению имело место лишь в I в. до н. э. после похода Тиграна II на Сирию и Палестину, засвидетельствованного прежде всего Иосифом Флавием (История войн евреев с римлянами, I, 4), а затем Моисеем Хоренским (Ист. Арм. II, 14—15). В частности, последний увязывает этот поход с намерением Тиграна „отомстить Клеопатре в Птолемаиде за проступок ее сына, Дионисия, „против своего отца (Арташеса)“, в результате чего он, Тигран, „берет в плен множество евреев (*սոսիս զհրէի րազուկի հրէից*) и осаждает город Птолемаиду“, хотя вскоре, вследствие просьбы царицы еврейской Александры, снимает осаду². Затем М. Хоренский (Ист. Арм. I, 16) сообщает, как „царь, армянский Тигран поселил пленных евреев в Армавире и в Вардгесаване, что на реке Касах (*յԱրմաւիր և յԱւանին Վարդգէսի որ ի վերայ Քասաղ գետոյ*), очистив [при этом] гору от разбойников“³.

Согласно тому-же М. Хоренскому (II, 49), эти-же евреи в дальнейшем переводятся из Армавира в город Ерванда⁴.

Но заселение армянских городов еврейским элементом продолжается при том-же Тигране и впоследствии, когда армянские войска в союзе с персидскими, под водительством Барзафрана (которого Иосиф Флавий именует Βαρζαφάρνης Барзафарнес'ом), достигая Палестины, вступают в Иерусалим и Мариссу, причем „Тигран,—по сообщению М. Хоренского (II, 19),—приказывает Барзафрану поселить пленных евреев из Мариссы в городе Шамирам (*Տիրամին հրաման տալ Բարզափրանայ նախկոնիւ զհրէին հրէից, որ ի Մարիասցոյ ի քաղաքն Շամիրամայ*)“⁵, т. е. в Ванс.

¹ Там-же, груз. текст, стр. 44—45; рус. стр. 122; ср. также: *Լ. Մ. Իրեւանի քաղաքի և Վրաց տիրութեանը Հայաստանի և հայերի մասին*, I, 1934, էջ 136—137.

² Там-же, арм. текст, 128; рус. пер. 68.

³ Там-же, арм. текст, 130; рус. пер. 69.

⁴ Там-же, арм. текст, 177; рус. пер. 98.

⁵ Там-же, арм. текст, 133—135, особенно 135, рус. пер. 10—62, особ. 72.

Упоминаемое, в связи с этим походом, тем-же Хоренским (II, 19) и Фаустом (IV, 55) пленение еврейского первосвященника (*քահանայապետ*) Гиркана, по справедливому замечанию акад. Я. А. Манандяна, является явным анахронизмом, ибо „невозможно,—говорит Манандян,—пленение Гиркана Тиграном Великим, который умер в 56 г. до н. эры“, между тем как „из вполне достоверного рассказа еврейского историка Иосифа Флавия известно, что еврейский первосвященник Гиркан был взят в плен в 40 г. до н. эры и поселен не в Армении, а в Вавилоне“¹.

Самый факт переселения в Армению населения Иудеи, по мнению Манандяна, „не подлежит сомнению“. Мало того: „Переселения эти более чем вероятны не только во время завоевательных походов Тиграна Великого, но и при его преемнике Артавазде (36—33 до н. эры). После поражения Красса в 53 г., как известно, парфяне совместно с своими союзниками армянами вели продолжительные войны в Сирии, в 40 г... они вторглись в Иудею и захватили там множество пленных, в том числе и первосвященника Гиркана. Часть этих пленных была, по всей вероятности, предоставлена союзникам армянам, которые участвовали с парфянами в этих походах“. Таким образом,—заключает Манандян,—вполне возможно, что кроме „евреев первого пленения“, переселенных в Армению Тиграном Великим, могли быть также евреи второго пленения, которые были поселены в Армении не при Тигране, как указывают Фауст и Хоренский, а при его преемнике Артавазде“².

При Аршакидах, как указывает М. Хоренский (II, 49, 65), имели место переселения евреев из одного города в другой внутри самой Армении.

Так, Арташесь II „выводит из города Ерванда пленных евреев, переведенных туда из Армавира, и поселяет их в Арташате (*յարուցանէ ի քաղաքէն երուանդայ զգերութիւն հրէիցն, որ փոխեալ էին անդր յԱրմաւիրոյ, և նստուցանէ զնոսն յԱրտաշատ*)“³.

¹ Я. Манандян, О торговле и городах Армении, 68; 2. *Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում*, 218—219.

² Там-же.

³ М. Хоренский, арм. текст, стр. 177; рус. пер., 98.

Рассказывая о строительской деятельности царя Вагаршака, основателя города Вагаршапата, и о большом селении Вардгеса, что на реке Касах, М. Хоренский (II, 55) говорит: „Тигран средний Аршакид поселил здесь (в сел. Вардгеса) всех евреев первого пленения, и там образовался селоград торговый; ныне-же этот Вагарш обвел его стеною и большим валом, назвав его Вагаршапат, иначе. Новгород (*Տիրահան Իրջին յԱրշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ զերթեաքնն հրէից, որ եղև քաղաքադիւղ վաճառք: Այժմ այս վաղարշ պատեաց պարսպաւ և հզօր պոռտուարաւ, և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և նոր քաղաք*)“¹.

Исключительно ценны сведения, сообщаемые Фаустом Византийскими (IV, 55) относительно численности населения городов Армении в IV в. до н. эры, которое состояло из армян и евреев, с указанием их соотношения.

После того, как войска персидского царя Шапуха II (364—367) взяли и опустошили Тигранакерт, они двинулись на Арташат, который также разрушили, при чем, по словам Фауста, „вывели из города Арташата девять тысяч дымов еврейских, которые взяты были в плен и приведены из Палестины царем Тиграном Аршакидом (sic) (*եւ խաղացոյցին ի յԱրտաշատ ի քաղաքէ ինն հազար սուսն երդ հրեայս, զոր ածեալ էր զերի Տիրահանայ արքայի: Արշակունեոյ յերկրէն Պաղեստինացոց*), и сорок тысяч дымов армянских, которые [также] вывели из города Арташата“, и всех их поселили в Персии“².

При описании разрушения персами города Вагаршапата тот-же Фауст указывает на факт вывода из него „девятнадцати тысяч дымов“, однако без исчисления порознь армян и евреев, что в свое время дало повод ныне покойному М. А. Бегяну высказать предположение, что в соответствующем пассаже подлинник в конце, очевидно, искажен, ибо первоначальный текст несомненно содержал дифференцированно сведения относительно плененных армян и евреев³.

¹ Там-же, арм. текст, стр. 199—300; рус. пер. 112—113,

² Փակտորի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Իւրյա էստ Բ. Պատմութիւն, ՍՊԲ. 1883, էջ 145—146.

³ Մ. Աբեղեան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Աբեղեանի Հայոց պատմութեան մէջ, Վաղարշապատ 1899, էջ 559—560; ср. Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 216, ծան. 1.

Далее отмечается разрушение большого города Ервандашата, откуда персы „вывели двадцать тысяч дымов армянских и тридцать тысяч дымов еврейских (*երգու հրեանց հազար հրեայ*)“¹.

Из Багревандского города Зарежавана персы вывели „пять тысяч дымов армянских и восемь тысяч дымов еврейских (*ութ հազար երգ հրեայ*)“².

Из большого города Заришата, который расположен был в области Агиновит, вывели „четырнадцать тысяч дымов еврейских (*չորհրտասուն հազար երգ հրեայ*) и десять тысяч дымов армянских“³.

Из сильно укрепленного города Вана, который расположен в области Тосп, „вывели пять тысяч дымов армянских и восемнадцать тысяч дымов еврейских (*ութ և տասն հազար երգу հրեայ*)“⁴.

Из города Нахчавана „вывели две тысячи дымов армянских и шестнадцать тысяч дымов еврейских (*հրեայ երգу վեցասուն հազար*)“⁵.

Далее Фауст продолжает:

*Հայ ամենայն բազմութիւն հրէից, զոր գերեցին տորան յերկրէն Հայոց, ածեալ էր յերկրէն Պաղեստինացոց մեծի թագաւորին Հայոց Տիգրանայ ի ժամանակին, յորժամ գերեաց նա և ած ի Հայս զքահանայապետն հրէից զհրկանդոս զառաջին ժամանակաւ: Եւ էաժ մեծ արքայն Տիգրան զամենայն զհրէութիւն զայն բնակեցոյց ի քաղաքն Հայոց յիւրոմ դարուն ի ժամանակին*⁶:

Вся эта еврейская масса, которую [персы] полонили и увели из Армении, выведена была из Палестины великим царем армянским Тиграном в то время, когда он впервые пленил и привел в Армению первосвященника еврейского Гиркана (hЮркандоса). И, выводя тех многих евреев, великий царь Тигран поселил их в свое-же время в армянских городах.

¹ Փաւստոս, 146.

² Там-же, 146.

³ Там-же, 146.

⁴ Там-же, 146.

⁵ Там-же, 147.

⁶ Там-же, 147.

Опустошение армянских городов и преследование евреев в Армении, осуществленные персами по повелению царя Шапуха, описаны у М. Хоренского (III, 35) в следующих выражениях:

...Եկան հրաման ի Շապ-
հոյ արքայէ, զի քանդեալ աւե-
րեացեն զամբուլիւն ամենայն
քաղաքաց, և զհրեայն խա-
ղացուցեն ի գերութիւն, և
զայն զհրեայն, որ նովին
հրէութեան օրինօք կային ի
Վանն Տոսպայ, զորս ամեալ
էր Բարզափրանայ Ռըշտուն-
ւոյ յաւուրս Տիգրանայ. զորս
ընակեցոյց Շապուհ յԱսպա-
հան: Գերեցին և զայն
հրեայն, որք յԱրտաշատ և ի
Վաղարշապատ, զորս ամեալ
էր նոյն Տիգրանայ արքայի,
որք յաւուրս սրբոյն Գրիգո-
րի և Տրդատայ հաւատացեալ
էին Քրիստոս, ընդ որս և
Զուլթայ երէց Արտաշատու:

...Пришло повеление от
царя Шапуха—срыть укрепле-
ния всех городов и отвести
всех евреев в плен вместе с
теми евреями, которые, сле-
дуя тому-же еврейскому за-
кону, жили в Ване Тоспской
[области], и которые приведе-
ны были в дни Тиграна Бар-
зафраном Рштуни. Шапук по-
селил их в Испагане. Пленили
так-же тех евреев, которые
были в Арташате и Вагар-
шапате и приведены были
тем-же царем Тиграном, и ко-
торые в дни святого Григо-
рия и Трдата уверовали в
Христа, и с ними Зуита ие-
рей из Арташата¹.

Об этом-же событии другой армянский историк Фома Арцруни (X^{в.}) в своей «Истории царства Арцрунидов» (I, 10) сообщает:

Գան... Մեհանտան [Արծ-
րունի] և Վահան [Մամիկո-
նեան] և առնուն զՎանտոսպ,
քանդեն աւերեն զգեղեցկաշէն
ամրական անդին, վարեն
ի գերութիւն զընակիչս քա-
ղաքին եւ զհրէայն և ժըռ
զքրիստոնեայն, և զորս
ամեալ գերի Բարզափրանայ
զհրէայն հրամանաւ Տիգրա-

Приходят... Мехужан [Ар-
цруни] и Ваһан [Мамиконян]
и занимают Ван-Тосп, разру-
шают, опустошают, срывают
укрепленные места и уводят
в плен жителей города—
5.000 евреев и 18.000 хрис-
тиан, также тех, которые взя-
ты были в плен по повелению
царя Тиграна Барзафраном,

¹ М. Хоренский, арм. текст, 300; рус. пер. 172.

նայ, և խաղացուցանեն յԱսպահան, և առնուն զՎաղարշապատ և զԱրտաշատ, և զհրէայսն, որ յաւուրց սրբոյս Գրիգորի հաւատացեալ էին ՚Բրիստոս՝ վարեն ի գերութիւն, աւելի վտանգ նոցա քան այլոց հրէից հասուցանելով վտան ի Բրիստոս հաւատոցն:

Գնայ զկնի նոցա երջանիկն Զուրիթայ երէց յԱշատշատէ զկնի հաւատացեալ հրէիցն...

Շապուհ արքայից արքայ Թագաւորեալ՝ բազում և անշափ չարիս հասուցանէր ի վերայ Հայոց աշխարհիս և Ասորեստաննայց և Պաղեստինացոց և վարեալ ի գերութիւն զհրէայսն նո բիւր, յաւեր դարձուցեալ զՀրէաստան և զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ¹:

и переводят их в Испагань, и занимают Вагаршапат и Арташат. И евреев, которые со времен святого Григория уверовали в Христа, уводят в плен, тем самым наведя на них еще больше страха, чем на остальных евреев, из-за того, что [примкнули] к Христову исповеданию.

За ними пошел блаженный Зуита, иерей из Арташата (Ашташата?), [последовавший примеру] уверовавших евреев...

Царь царей Шапух после своего воцарения много зла наделал Армении, Ассирии и Палестине и взял в плен 4.000.000 евреев, опустошив Иудею и святой город Иерусалим.

Ко всему этому нужно добавить только следующее замечание.—К IV веку н. эры, которого специально касается история Фауста Византийского, в Армении насчитывалось до 10 городов (քաղաք) и т. н. селоградов (գիւղաքաղաք или քաղաքագիւղ) со смешанным армянским и еврейским населением: Фауст отмечает (V, 32) факт отправки армянским царем Папом послов к греческому царю с требованием возвращения ему вместе с Кесарией и тех десяти армянских городов, а также

¹ Թովմայի վարդապետի Արժրուհայ Գառնութիւն Տանն Արժրուհայց, ի լոյս էած Գ. Պատկանեանի, ՍՊԲ. 1887, էջ 63—64=հոյնը, Դուկասերն Մանաքարան, Ժե, Թիֆլիս 1917, էջ 111—116.

города Урха, т. е. Эдессы, который был построен его предками¹.

Все эти данные армянской историографии, в частности Фауста Византийского, Моисея Хоренского и Фомы Ардруни, относительно городов Армении и численности городского населения и в том числе еврейского элемента в них, как бы таковые не были преувеличены или изложены в дефектном или искаженном виде, чрезвычайно ценны для истории классового общества в древней Армении, с одной стороны, и еврейской иммиграции в ней в древние времена, — с другой.

Считая, что „вышеуказанные колонии иностранцев, как явствует из свидетельства Фауста, находились в торговых центрах“, акад. Я. А. Манандян сожалеет, что „о правовом положении этого пришлого населения армянские источники не сообщают даже смутных сведений“, однако „можно предположить, что в конфессиональном отношении они жили обособленно и имели, по всей вероятности, свои особые молельни“².

Как бы то ни было, и данные отмеченных выше трех древнеармянских историков вполне достаточны для установления того факта, что городское население Армении Аршакидского периода (т. е. военно-патриархальной монархии или раннего феодализма) состояло из двоякого этнического элемента: армян и евреев, с преобладанием одних или других в том или ином городе.

Правда, эти сведения явно преувеличены, поскольку цифры обозначают количество дымов (семейств), а не душ, притом не всего населения, а лишь выведенных в плен, однако они не лишены интереса для статистики еврейского населения древней Армении, которое сосредоточено было исключительно в городах.

При этом, конечно, не надо забывать, что цифровые данные могут отражать собию численность населения в каждом случае не только данного города, но и ближайших

¹ *Фавстос*, 195; ср. Г. Халатянц, *Очерк истории Армении*, Москва 1910, стр. 171, прим. **.

² Հ. Արմենի, *Պատմություն Հայաստանի*, 219—220.

окрестностей, если не всей области, или же таковые выражают собою количество не дымов (семейств), а лишь душ.

Вот и наша сводка, которая несколько отличается от сводки М. Абегяна¹.

Всего населения			
	выведенного в плен	армян	евреев
1. Армавир	?	?	?
2. Вардгесаван	?	?	?
3. Шамирам	?	?	?
4. Арташат	[49.000]	40.000	9.000
5. Ервандашат	[50.000]	20.000	30.000
6. Вагаршапат	19.000	?	?
7. Зарехаван	[13.000]	5.000	8.000
8. Заришат	[24.000]	10.000	14.000
9. Ван-Тосп	[23.000]	5.000	18.000
(По Фоме Арцруни)	[23.000]	18.000	5.000
10. Нахч'аван	[18.000]	2.000	16.000
			95.000

Таким образом, численность еврейского населения Армении, сосредоточенного по преимуществу в городах, к IV в. н. эры могла бы быть выражена цифрой минимум 95'000, с округлением до 100.000. Отсюда понятно, почему проф. Г. Халат'янц, ссылаясь на Фауста Византийского, еще в 1910 г. заявлял: „Одних еврейских переселенцев, даже спустя лет 400 после Тиграна, насчитывалось более 100 тысяч только в шести армянских городах“².

При этом тот-же Халат'янц полагал, что „это были все люди зажиточные и во всяком случае с достатком—купцы, торговцы и, особенно ценные для завоевателя, мастера, ремесленники разных отраслей, строители, художники и т. п., которые приносили с собою новые понятия, новые приемы, новую культуру“³.

Что удельный вес еврейского населения в экономической жизни Армении первых веков нашей эры был вообще велик,

¹ Напр. Арташат „9.000 дымов евреев и 40 дымов армян“; Вагаршапат „9 и 10 дымов тысяч“ (=19. дымов 10'00), *Մ. Մ. Երևան, Հայկական տնտեսական հիստորիա*, էջ 559.

² Халат'янц, Очерк истории Армении, стр. 164.

³ Там-же

можно судить по тому, что евреев, как искусных торговцев, упоминает армянский католикос Авраам в своей энциклике от 607/609-гг., изданной им по поводу разрыва армян с грузинской церковью, где глава армянской церкви предостерегал чад своих не общаться отныне с грузинами "ни в молитве, ни в еде, ни в родстве, ни в воспитании детей, ни хождением к кресту, который прославляется во Мукхете, ни к Манглисскому кресту, а также не допускать грузин в армянские церкви и не вступать с ними в супружеские отношения, кроме лишь отношений купли-продажи, как с евреями. (*բիշյս ճիշյն զինչ ինչ և կամ զինչ՝ միլ արիւնի հրէից*)"¹.

Значит, в начале VII в. евреи все еще играли заметную роль в экономической жизни Армении.

Судя по арабским источникам, евреи жили в Армении и в первое нашествие арабов под предводительством сына Маслама, Хабиба, в 40-х годах VII столетия.

Из текста мирного договора, заключенного названным Хабибом с жителями города Дебиля, т. е. Двина — столицы маршпанской Армении, явствует, что тогда население армянской столицы состояло из трех слоев: христиан (армян и сирийцев), огнепоклонников (персиян) и евреев (иудеев).

Вот этот договор в переводе проф. И. К. Жузе: „Во имя бога милостивого и милосердного. Дана сия грамота Хабибом Ибн-Масламом христианам города Дебиля, его магам и иудеям, как присутствующим, так и отсутствующим (очевидно, по торговым делам Л. М.-Б.), в том, что я гарантирую вам ваши личности и имущество, ваши церкви и храмы и стену вашего города. Вы находитесь в безопасности, и мы обязуемся выполнять договор с вами до тех пор, пока и вы сами выполняете его и вносите джизьят и харадж (подушный и поземельный налог), в чем порукой бог, наинадежнейший поручитель. Грамота скреплена печатью Хабиба Ибн-Маслама“².

¹ *Գրգ ԲղԲոյ, Բ. 1901, էջ 194*. Ср. Историю Агван Моисея Каланкатуйского, кн. II, гл. 47.

² Баладзори. Книга завоевания стран. Текст и перевод с арабского проф. П. К. Жузе, Баку 1927, стр. 11.

Однѣко, знаменательно, что с установлением арабского владычества в Армении, т. е. с VII—VIII в. н. эры, упоминание евреев, как составной части населения городов Армении, совсем сходит со страниц дрезнеармянских источников. Другими словами говоря, это означает, что еврейское население Армении как-то исчезает. Но как и куда?

Те источники, которыми мы располагаем и уже процитировали выше, с достаточной определенностью устанавливают три факта: первый факт—что евреи, вместе с язычниками армянами, с IV в. н. эры, могли перейти в христианство и в дальнейшем, восприняв христианскую культуру, раствориться в недрах армянской церкви и, так сказать „обармянившись“, потерять свой национальный облик, или же, примкнув к той или иной сирийской церкви, ассимилироваться с т. н. сиро-халдейцами (несторианами и пр.); второй факт—что евреи в эпоху римско-персидского, а позднее византийско-персидского соперничества, были выселены, как прогрессивный элемент из Армении в Персию, где они сумели в той или иной степени сохранить свою национальную физиономию вплоть до XVII в., пока не были в большинстве своем насильственно обращены в ислам; наконец, третий факт—это неизбежность конкуренции с ними со стороны арабов и армян которые могли постепенно вытеснить последние остатки компактного еврейского населения армянских городов, откуда они (евреи) могли перекечевать в соседние Грузию и Албанию-Арран, в частности к побережью Каспия, от нынешней Ленкорани (таты) вплоть до Дербента, а также в Персию и Хазарию.

И действительно, упоминание евреев в армянских источниках в том аспекте, как то мы находим, напр., в VII в. у Себеоса (Ист., гл. 32), в XI в. у Григория Магистра (Письма, 70), в XII в. у Матфея Эдесского или Урхайского, в XIII в. у Малахии и др., не оставляет сомнения в том, что тут речь идет о евреях, живущих уже не в Армении, бою о бою с армянами, а вне ее. Точно также довольно подробно трактуют о евреях Персии армянские историки XVII в., как то Аракел Тавризский (Ист., гл. 33 и привесок к 56 гл. в конце) и Захарий Ованнаванкский (Ист., кн. II, гл. 57), а

также дошедшая на турецком языке, но армянскими буквами „История Тамас-Кули-Хана“, написанная Тамбур Арутином.

5. Евреи в древнеармянской литературе.

История Армении не знает ни одного факта, который бы свидетельствовал о враждебном или недружелюбном отношении армян к многострадальным евреям на протяжении веков где-бы и когда-бы то ни было.

Древнеармянской исторической литературой, наоборот, запечатлен ряд моментов из истории притеснения или гонений на евреев в различных странах при дружелюбном или вполне лояльном отношении отдельных авторов-армян к ним (евреям) в описании тех или иных враждебных актов или эксцессов. Таковы: повествование о восстании евреев в Палестине в начале VII века (Себеос, гл. XXXII)¹, о преследовании евреев в Фессалониках в эпоху турецкого владычества, т. е. после XV века (Захарий Ованнаванкский, кн. II, гл. 57)², о таком же преследовании и насильственном обращении в ислам евреев в Персии в царствование Шах-Абаса II, т. е. в XVII веке, и о „Сапете-жиде“ (Аракел Тавризский, гл. 33 и привесок к 56 гл.)³, и пр.

С другой стороны, весьма интересное наблюдение о жизни и правовом положении евреев в Персии в дни Надир-Шаха (Тамас-Кули-Хана) сохранили нам мемуары Тамбура Арутина, дошедшие до нас на турецком языке, но в армянской транскрипции, с Дневником Посольства Мустафа Паши, отправленного турецким султаном к шаху персидскому в 1735—1740 гг.

В этом Дневнике достойно внимания то место, где говорится о воцарении Надир-шаха, который четыре дня

¹ История епископа Себеоса. Перевел с четвертого изданного армянского издания Ст. Малхасьянц, Ереван 1939, стр. 71—72.

² Չարհրեայ Սարկաւաի Գաղտնութիւն, Կաթողիկոսի Կաթողիկոս 1870, էջ 113—116 (см. в нашем переводе в приложении к настоящей работе).

³ Գաղտնութիւն Առաքել Կարապետի Դաւրթեանց, Երկրորդ անգամ 1896, էջ 458—480, 651—665.

подряд через своего глашатая возвещал о своей веротерпимости, заявляя: в первый день—что он шах мусульман-суннитов, во второй день—что он шах мусульман-шиитов, в третий день—что он шах армян и, наконец, в четвертый день—что он шах евреев. За описанием ритуала возвещения воспроизводятся слова самого шаха, которые мы тут приводим в наличном французском переводе:

„En vous avisant que je suis Schah de ceux qui sont Musulmans Sunni, c'est pour que prenant ce pretexte les Sunnis ne pillent pas la fortune de Schiites. Ou que les Schiites, croyant que le chef est Schiite, n'aillent pas piller la fortune de ceux qui ne sont pas Schiites. Ou bien que le Schah étant Arménien, les Arméniens n'aillent pas piller la propriété des autres, ou bien encore, que le Schah étant Juif, qu'aucun Juif n'aille piller les richesses d'autrui. Qu'aucun Schiite n'ose faire souffrir un Sunni, un Arménien ou un Juif, qu'aucun Sunni ne fasse de mal à aucun Schiite, Arménien ou Juif. Qu'aucun Arménien ne moleste les Sunnis, les Schiites ou les Juifs. De même, aucun Juif ne devra faire aucun mal aux Schiites aux Sunnis et aux Arméniens. Voilà, je vous le dit, ô proxénètes! Allez, vivez en frères, sans cela je couperai votre tête par le menu et la jeterai devant vous“¹.

Армянский ученый XI в. Григорий Магистр Пахлавуні в сборнике эпистолярных документов, между прочим, оставил пространное письмо Григория сына Васака к амиру Ибрагиму относительно веры (*Առ Իբրահիմ ամիրայն Վասն Հակասոց՝ Գրիգորոյ որդւոյ Վասակայ ամսցեալ*), в котором имеются ссылки на „Послание к евреям“ апостола Павла, а также указания вроде того, что веру свою (т. е. христианство) армяне восприняли от евреев (*սոքաւ ի հրէիցն*); причем последователи различных религиозных учений упоминаются в нем в следующей последовательности: евреи и язычники, христи-

¹ *Դահմաս Գուլու խանն Թէվարիքի. Վեհերիկ 1800*, стр. 82—83 = Journal de Tambouri Aroutine sur la Conquête de l'Inde par Nadir Schah (Tahmas Kouly Schah) 1735—1740 (Traduit de l'original en langue Turque, écrit avec des caractères Arméniens) par Jacob Artin Pacha, — «Bulletin de l'Institut Égyptien», cinquième série, t. VIII, Le Caire, 1914, Juillet, pp. 226—227.

ане и магометане; буквально тач'ики, т. е. арабы (*հրէայք և հեթանոսք, բրիտանեայք և տաճիկք*)¹.

Историк XII в. Матфей Эдесский (Урхайский) с большой симпатией отзывался под 1003—1006 гг. о „великом учителе еврейском“ Муси, жившем на острове Кипр, — который был „мужем даровитым и сведущим в календаре и во всех искусствах еще с детства своего“ (*այր կորուզի և հմուտ տղա-մարդ և ամենայն արուեստից ի մանկութենէ իւրմէ*)². Участвуя в диспуте при дворе византийского императора Василия II (976—1025), он, Муси (*Մուսի վարդապետն երրայեսցսց*), — по словам Матфея, — выступал против греческих философов и, наоборот, хвалил высказывания армянского вардапета Самуэля, другими словами говоря, полемизировал с греками на стороне армянских ученых.

В *Corpus juris canonici* — „Книге канонов“ (*Կանոնաւորք*) армянской национальной церкви, равно как в сборнике этнографического характера — „Книге правил“ Давида сына Алавика Гандзакского (начала XII века) и в Судебниках Мхитара Гоша (конца XII века) и Сумбата Спарапета Коннетабля (второй половины XIII века) вообще отсутствуют нормы, направленные к ограничению в какой бы то ни было мере прав евреев в феодальной Армении: потому ли, что к тому времени еврейское население Армении уже успело разредиться, если не совсем исчезнуть, или же потому, что отношение армян к ним, евреям, было безразлично. Вообще же евреи во всех законодательных и иных актах причислялись к числу „иноземцев“ (*այլազգի*).

Отсюда понятно, почему в церковной литературе, где можно было ожидать фанатические выпады по адресу евреев, армянские авторы вообще сдержанны.

Армянский историк X века, епископ Ухтанес, в трактате на тему „История отделения грузин от армян“ (гл. XVIII), считая виновником церковного разрыва грузин и армян гру-

¹ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, բնագիրն յառաջաբանով և ծանոթութիւններով տպւիւն տնդամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Ադէբատիւն-դարաբոյ 1910, էջ 170—201.

² Մատթէոս Ուրհայեցի, Ժամանակագրութիւն, ք. Կապարութիւն, Վարդապետ 1898, էջ 45.

зинского католикоса Кириона, которого он называет „Скуртаци“ (*Սկւրտացի*), т. е. происходящим из селения Скурти или Скутри (Котелиа?), признает его подобным и равным Иуде „Скаротаци“ (*Սկարտացի*), т. е. Искарриоту, которого он вспоминает лишь по ассоциации в виду созвучия Скуртаци (Скуртец)—Скаротаци (Искарриот)¹.

Наконец, выдающийся армянский церковник-догматик, философ и ритор XIV—XV в. Григорий Татевский изобличает „иудейство“, как религию, весьма лаконично, как бы вскользь, в IV-ой главе, озаглавленной „Против евреев“ (*Եւրոյի դէմ*), своего капитального догматико-полемиического труда „Книга вопросов“ (*Գիրք հարցման*), написанного в 1397—1407 гг., которая в основной массе содержит полемические трактаты против арианосцев, несториан, диофизитов (в том числе католиков) и магометан².

„Антиеврейские“, если можно было бы так выразиться, рассуждения Григория Татевского имеют исходным моментом то, что „ослепленные евреи возражают“ против христиан, заявляя, что „Мессия пока еще не являлся“ (*Կուրացեալ իրէսցին առարկին ընդդէմ մեր թէ դեռևս ոչ է եկեալ Միսիսցին*), и разбирает дискуссионный вопрос в 7 пунктах ссылаками на отдельные книги Ветхого Завета, как-то Исаии, Иеремии, Иезекииля, Второзаконие и пр. Далее Григорий отмечает толкования книг Бытия, согласно которым „десяти царям суждено владычествовать от начала и до конца света“ (*ժ թաւաւորք տիրեցնին ի սկզբանէ մինչև ի վաւարած աշխարհի*), которые тут же перечисляются: первый—Бог, второй—Нимврод, третий—Иосиф, четвертый—Соломон, пятый—Навуходоносор, шестой—Дарий, седьмой—Кир, восьмой—Александр, девятый—император Август, десятый—Мессия, который есть первый и последний (*որ է առաջին և վերջին*). Наконец, Григорий трактует о четырех видах рождения (*Կրտսելի է, դի Դ է*

¹ Աւետանէս եպիսկոպոս, Հատուած երկրորդ. Փառժութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց. Վաղարշապատ 1871, էջ 3—5. հմմ. ի. Մ ե լ ի ք ս ե թ-Բ է Կ, Վրաց տղայունքը Հայաստանի և հայերի մասին. Հատոր Ա, Երևան 1934, էջ 17, ծան. 1:

² Գիրք հարցմանց երկրս երանեալ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացւոյն, Կ. Պ. 1729, էջ 27—29.

ծնունդ): первый—„не от отца, как Адам“; второй—„от отца и не от матери, как Ева“; третий—„от отца и от матери, как всякий человек“; и четвертый—„только от матери без отца, как Христос“. При этом даются ссылки на пр. Даниила и IV кн. царств.

В приложении к настоящей работе мы публикуем наш перевод гл. 57 кн. II Истории Захария и Ованнаванкского. Переводы же соответствующих глав истории Аракела Тавризского будут использованы как материал для специальной статьи о евреях в Иране и Сапете.

6. К истории армяно-еврейских литературных связей.

Христианская письменность возникла и развивалась у армян, как известно, спустя одно столетие после официального принятия Арменией христианства, т. е. в начале V века, притом после реформы Маштоцом-Месропом армянских письмен и создания полноценного национального алфавита. Что же касается до-христианской так-называемой „языческой“ письменности, то таковая, надо полагать, погибла в процессе ожесточенной борьбы новой идеологии со старою.

При таких условиях говорить о непосредственных литературных связях армян с евреями не приходится.

Однако, факт остается фактом: Палестина и, в частности, Иерусалим играли немаловажную роль в насаждении христианства в Армении, куда таковое (христианство) проникло из разных мест рвением ряда миссионеров, из коих один, затмивший славою всех остальных, именно Григорий Парфянин, признанный позднее просветителем всей Армении, был ни кто иной, как проводник иерусалимской христологии: на такое заключение наводят нас эпистолярные документы, включенные в древнеармянскую „Книгу посланий“ (Գրք թղթոց), как-то: „Причины IV собора диофизитов“ грузинского епископа Моисея, ответ грузинского католикоса Кириона на первое послание армянского католикоса Авраама, ответ Марзпана Сумбата Моисею, второе послание армянского католикоса Авраама к грузинскому католикосу Кириону и ответ Кириона Аврааму¹.

¹ Գրք թղթոց, Թիֆլիս 1901, էջ 123, 167, 174, 176, 177, 179.

Факт также, что в сокровищнице древнеармянской патристической, в частности догматико-полемической и экзегетической литературы, особым авторитетом пользуются пастыри и архипастыри из Иерусалима, как-то: Кирилл Иерусалимский, Макарий Иерусалимский, Иоанн Иерусалимский и др.

Что же касается произведений собственно еврейской литературы, за исключением Библии, то таковые в переводах на армянский язык ни до, ни после V века вообще не известны.

Особо приходится отметить произведения Филона-еврея и эбраиста-классика Иосифа Флавия, дошедшие до нас, между прочим, и в древнеармянских переводах с греческого и латинского языков.

Из сочинений Филона-еврея в древних переводах на армянский язык известны: I) *Philonis Iudaei Sermones tres hactenus inediti, I et II de Providentia et III de Animalibus, ex armena versione antiquissima ab ipso originali textu graeco...* (Venetijs 1822) ¹, и 2) *Philonis Iudaei Paralipomena Armena. Libri videlicet quatuor in Genesin; libri duo in Exodum; Sermo unus de Sampsonē, alter de Iona, tertius de tribus Angelis Abraamo apparentibus. Opera hactenus inedita, ex armena versione antiquissima* (Venetijs 1826) ².

Из сочинений же Иосифа Флавия лишь одно—„О войнах евреев с римлянами и разорении Иерусалима“ известно в армянском переводе Стефана Львовского от 1660 г. (напечатано в Эчмиадзине в 1787 г.) ³.

7. К вопросу о взаимоотношениях армянской и еврейской Библий.

История израильского народа—великая Книга книг, т. е. Библия или т. н. Священное писание Ветхого и Нового

¹ Փիլոնի Ներայեցւոյ բանք երեք չիւ է լոյս ընծայեալը: Ա. և Բ Յաղապ Նախախնամութեան, Գ. Յաղապ կենդանեաց. է հին Թարգմանութենէ եղեւոյ է յոյն բնագրէ... Վենետիկ 1822:

² Փիլոնի Ներայեցւոյ Մնացորդք է Հայո, որ են Մեկնութիւն Ծննդոց և Նիւց, ճառք է Սամիսոն, է Յովնան, և յերիս Մանկունս կամ է Հերշտակս, է հին Թարգմանութենէ եղեւոյ է յոյն բնագրէ... Վենետիկ 1826:

³ Գիրք պատմութեանց Յովսէպոսի Ներայեցւոյ արարեալ յաղապ պատերազմին Հրէից ընդ Հռովմայեցիս և աւերման Նրուադէմի: Թարգմանեալ է լատինացոց, բարբառոյ է հայոց լեզու է ձեռն ուրումն իրովացւոյ Ստեփաննոսի բանին Աստուծոյ սպասուորի... [Էջմիածին] 1787:

Завета, в целом имеется „в древних переводах“ на армянский язык. Говорим „в древних переводах“ потому, что армянская Библия, как теперь установлено, появилась в результате весьма сложного процесса литературно-книжной работы не одного лица или одного поколения книжников, а наоборот многих поколений—на протяжении веков, притом различных культурно-конфессиональных кругов, течений, школ и направлений. Мало того, Библия переводилась не целиком, а отдельными частями, по мере возрастающей потребности или усиления интереса к тем или иным книгам или ее отдельным главам, в условиях церковно-богослужебной практики, с одной стороны, и школьно-просветительской деятельности отцов церкви, с другой.

Восходя в основном к сирийским и греческим прототипам, армянские версии Библии или ее отдельных книг постепенно подвергались пересмотру и переработке: однажды переведенные с сирийского (Пешитта) тексты, впоследствии, в связи с идеологическими сдвигами, приспособлялись к нормам греческих редакций и, в частности, Септанта (LXX), и, наоборот, переведенные с греческого—к нормам сирийских редакций и т. д.¹

Однако, в каком отношении находится армянская Библия к еврейскому подлиннику (Масорету) или арамейской редакции (Таргуму) или, вернее, какова степень зависимости армянской Библии или ее отдельных частей (книг) от еврейско-арамейских архетипов, вопрос этот на данном этапе состояния науки библиологии остается не выясненным.

Согласно схеме акад. Н. Я. Марра (от 1914 г.), армянская версия (А) Ветхого Завета, вместе с таковою-же грузинскою (Q), восходит к еврейскому оригиналу (H) чрез посредство сирийской версии (S) и Таргум, с одной стороны, и Септанта (LXX), с другой².

¹ Ср. Н. Марр, Н вооткыты армянекий текст Паралипоменон,—„Кавказский Вестник“, 1902 г. № 4, стр. 1—18; Н. Адонц, Армянская литература,—„Новый энциклопедический Словарь Брокгауз-Евфрона“, III, стр. 642—643; ლეონ მედიქსეთ-ბეგო, ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია, თბ. 1941, გვ. 54—59.

² Н. Марр, Энциклопедический фрагмент древне-грузинской версии Ветхого Завета,—„Христ. Восток“, т. II. 1914 г., стр. 387.

Аршак Тер-Микелян еще в 1892 г. высказывал положение о тяготении армянской версии книг Ветхого Завета к еврейскому тексту (Masora), нежели к Септante (Die Bücher des alten Testaments können unmöglich aus den LXX übersetzt worden sein; wenn wir die zahlreichen Eigenthümlichkeiten der armenischen Bibel in Betracht ziehen, so kommen wir zu der Ueberzeugung, dass die Uebersetzer neben Peschito auch LXX und einen hebräischen Text des alten Testaments benutzt haben) ¹.

В подтверждение своей тезы он приводит 13 примеров, взятых из разных мест Библии, сличительно по еврейскому, греческому и армянскому текстам.

Однако, проф. F. Macler в своем специальном выступлении от 1927 г. не соглашается с А. Тер-Микеляном в вопросе о близости армянской версии книг Ветхого Завета к еврейскому тексту и, на основании анализа тех-же 13 и многих иных примеров, высказывает положение о том, что армянские переводчики Библии еврейского языка не знали и, следовательно, не могли использовать еврейский оригинал (Ces quelques exemples, pris au hasard de mes fiches, semblent établir péremptoirement que l'arménien n'a pas été traduit sur l'hébreu. Je ne veux pas dire par là que les «traducteurs» arméniens du V-e siècle et des âges suivants ne savaient pas l'hébreu. Je crois simplement pouvoir poser en fait qu'ils n'ont utilisé l'hébreu, au moins directement, ni dans leur oeuvre de traduction, ni dans celle de revision qui fut certainement opérée au cours des siècles) ².

Что армянская версия Библии, будучи по частям и временно переведена с сирийского и греческого текстов, впоследствии нераз претерпела исправления, между прочим, доказывается тем обстоятельством, что открытая проф. Г. А. Халатянцем в эчмиадзинской библиотеке в 1899 г. книга Паралипоменон оказалась отличной от вульгатного текста.

¹ Dr. Arsak Tër-Mikelian. Die Armenische Kirche in ihren Beziehungen zur Byzantinischen (vom IV. bis zum XIII. Jahrhundert), Leipzig 1892, S. 35, n. 2.

² Frédéric Macler, Les traducteurs arméniens ont-ils connu et utilisé l'hébreu, — «Monumenta armenologica», Vieni 1928, pp. 1—4 (= «Հմն-դէն տմարնայ» 1927, էջ 609—616).

Тем самым было установлено, что наличные переводы Библии не только исправлялись, но и отдельные книги ее заново переводились, подчас не без сличения с еврейским оригиналом.

«Тот сирский текст книг Паралипоменон, с которым я сравнивал новооткрытый наш перевод,—говорит по этому поводу Г. А. Халатьянц,—вообще мало имеет сходства с последним, и, напротив того, сближается более с текстом греческим или Семидесяти толковников»; причем особенно близок к новооткрытому армянскому переводу еврейский оригинал (курсив наш Л. М.-Б.)¹.

Равным образом, Fetter в статье, помещенной в *Litterarische Rundschau* за 1900 г. (февраль 1 и 2), пришел к выводу, что перевод книги Паралипоменон «не сделан с греческого, как официальный текст, а с семитического оригинала, с сирийского или с еврейского»².

Точно также, проф. Б. А. Куфтин находит, что «Книги Паралипоменона являются единственными в составе армянского библейского свода, которые сохранились в древнейшей, отличной от печатной вульгаты, версии, если и не вполне свободной от греческой корректуры, то, во всяком случае, представленной в основе переводом с какого-то восточного, более близкого масорету, чем сирийская вульгата, оригинала»³.

Изданная в 1895 г. в Константинополе армянская Библия «по сравнению с еврейскими и греческими оригиналами» (*Աստուծաշունչ ատենան հին և նոր կտակարանաց ընդհանրաթարգմանութեան նախնեաց մերոց համեմատութեամբ երրաշաղկան և յունական բնագրաց*), к сожалению, не дает

¹ *Գրիգոր Խալիսթեանց, Գիրք Մանգրեղաց ընդ հնդգոյն հարթգմանութեան, Մակիմ 1908*, стр. IV; ср. Г. Халатьянц, О Лондонском списке новооткрытых книг Паралипоменон в древнейшем армянском переводе,—«Древности Восточные», т. II, Москва 1903, стр. оттиска 1—4.

² Месроп Тер-Мовсисян, История перевода Библии на армянский язык, Спб. 1902, стр. 41.

³ Б. А. Куфтин, К вопросу о древних корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии,—«Вестник Гос. Музея Грузии», т. XII—В, 1944, стр. 360—361.

возможности для соответствующих сличений и умозаключений. Предпринятое же в конце прошлого столетия Эчмиадзином, под руководством ныне покойного Карапета Тер-Мкртчяна (тогда архимандрита, впоследствии епископа) и др., критическое издание армянской Библии сличительно с еврейской Масорой, арамейским Таргумом, сирийской Пешиттой и греческой Септантай, к сожалению, было прервано по независящим от инициаторов дела обстоятельствам.

8. О еврейско-армянской лексике.

Армянская лексика носит на себе в известной степени влияние соседних народов и их языков, в том числе и семитических. Заимствованиям из семитических языков, в частности из сирийского, в древне-армянский посвящены соответствующие работы Н. H ü b s c h m a n n 'a—Die semitischen Lehnwörter im Altarmenischen („Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft“, 46, 3, 1892, S. 226—268) и II часть Armenische Grammatik. Armenische Etymologie. Leipzig 1897, SS. 281—321). О влиянии на армянский язык ассирийского и сирийского языков трактует и Р. А ч ' а р я н в ч. I своей „Истории армянского языка“, на арм. яз. (Ереван 1940, стр. 194—201, 331—355).

Еврейские слова и имена, в частности палестинская ономастика, в армянский язык проникли не только *via syriaca*, но также и через греческий язык, в связи с переводом библейских текстов и христианско-церковной литературы с обоих (сирийского и греческого) языков; хотя, впрочем, среди этих слов и имен имеются и такие, которые всего-навсего по одному или по два раза попадают в древне-армянских текстах, как очевидные заимствования непосредственно из еврейского. Правда, таких слов в лексике армянского языка очень мало, всего-навсего до двух или трех десятков или немного более, однако они со всей очевидностью свидетельствуют о факте хотя-бы искусственного проникновения в словарный фонд древнеармянского языка еврейских лексических элементов.

Так или иначе, все еврейские слова, каким бы путем они не проникли в армянский язык, через посредство сирийского или греческого языков или непосредственно из ев-

17. ևսգ. ցոր. ևստոր. ցտեոր. ցըն. ցորցըն.

рейского, со всей подробностью и тщательностью отмечены в „Армянском Этимологическом Словаре“ (*Հայերէն տգիտական բառարան*) Р. Ач'аряна, вышедшем в Ереване в 7 томах в течение 1926—1935 гг., благодаря которому (Словарю) значительно облегчаются поиски армяно-еврейских лексических параллелей.

Что касается еврейско-палестинских Ortsnamen и Personennamen, то таковые бытуют в Армении с самых древних времен (напр. в Вараге и его окрестностях, Ереване и пр. местах). В частности, среди армян распространены имена, вроде *Ահարոն* Аһарон (отсюда фамилия Аһаронян-Агаронян), *Իսահակ* Исаһак (отсюда фамилия Исаһакян-Исакян), *Իսրայէլ* (Исраэлян, Тер-Исраэлян), *Ռախէլ* Рахиль, *Սարա* Сара, *Զաբէլ* Забель и мн. др.

9. Армяне в Палестине-Иудее.

Первые известия о проникновении армян в Палестину-Иудею зафиксированы в исторической литературе, как мы уже видели в гл. 4 данной работы, у Иосифа Флавия (История войн евреев с римлянами, 1,5) и Моисея Хоренского (История Армении, II, 19) приурочительно к царствованию армянского царя Тиграна II (95—55 гг. до н. э.), расширившего границы армянского государства за счет оккупации соседних территорий и, между прочим, Сирии и Месопотамии.

По мнению акад. Я. А. Манандяна, „Палестина...хотя и не подверглась нападению Тиграна, но и она, повидимому, в известной мере признавала его верховную власть“¹.

А раз это так, то не может быть ничего удивительного, если Тертуллиан Африканской (в первой половине III века) и Августин Иппонийский (на рубеже IV—V вв.) армян разумели в числе тех племен и народов, которые в день Пентекосты-Пятидесятницы находились в Иерусалиме (об этом см. гл. 2 данной работы).

Как-бы то ни было, армянский элемент в Палестине и, в частности, в Иерусалиме, где в его руках был монастырь св. Якова Брата Господня и прочие христианские святыни, к

¹ Я. А. Манандян, Тигран Второй и Рим, Ереван 1943, стр. 54.

началу VII века был настолько силен, что создал условия для образования партикулярного армянского патриаршества — т. н. Иерусалимского, существование которого продолжается по сей день¹.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Евреи в Фессалонике

По описанию армянского историка XVII в. Захария ԽՕվաննավանկոսкого (История, кн. II, гл. 87, по Вагаршапатскому изд. 1870 г., стр. 113—116).

В городе Фессалонике, который ныне называется Селаник, живет множество евреев. Говорят, что здесь хранят девственниц на пришествие их Мессии. Оне зажиточные и богаты, возгордившись же сделались неимущими и задумали себе суетные вещи. Оне собрались в одно место, призвали главаря своего по вере, которого называют хахам, то-есть патриарх, и сказали: „Посвяти нам царем того, кто тебе нравится“. И тот выбрал некоего по имени Солон, человека мудрого, искусного и знающего их законы, равно красивого на вид и статного. И посвятили его и называли его Малэким Солон, то-есть царь Солон. И нарядили его в белое и изысканное платье, и возложили на голову ему корону с тремя ветками—красными и зелеными, и посадили его на высоком троне, и дали ему в руки палицу (жезл), позолочен-

¹ См. специальную литературу об Иерусалиме на арм. яз.: Յուդէանի նշանակութեան սրբոյ և մեծի քաղաքին Առաքելոյ Երուսաղէմի և սրբոյ տնօրինականաց տեղեաց, Կ. Պ. 1735; Գրքը պատմութեան Երուսաղէմի, Կ. Պ. 1807; Խորէն վրդ. Միքիթարեան, Համառոտ պատմութիւն Երուսաղէմի 1867; Բառնաբաս վրդ. Յովսէփեան, Յաջորդութիւն զատրիարքացն Երուսաղէմի մինչև ցմեր ժամանակս, Կ. Պ. 1872; Առաքել ծատուր Եպիսկոպոս Տէր-Յովսէփեան, Ժամանակագրական պատմութիւն Երուսաղէմի, Երուսաղէմ 1890; Մարտիրոս արքեպ. Օրմանեան, Ազգապատմ., III, Երուսաղէմ 1927, էջ ձեռն-ձեռն:

ную, и надели ему через спину саблю вызолоченную. И сами, падая ниц, поклонялись ему. И назначили 20 судей на 20 родов, избрали и десятитысячников и тысячников и сотников и пятидесятников и воевод и множество войска. И написали во все страны, где только обитают евреи, так: „Слушайте, все евреи, последователи закона Моисея; вот благодатью бога мы воцарились здесь и хотим обложить податями народ турецкий и христиан: от армян 10 золотых и от греков 8, и вы будьте готовы в главный праздник турок, который называется касум-гуни, когда все они (турки) будут спешить на вечернюю службу в мечеть, вы с огне[стрельным] оружием нападите на них и истребите их, а детей и женщин обратите в своих рабов. Когда вы все это совершите, тогда мы будем как одно лицо и одна душа. Волки и овцы будут вместе пастись. Тогда придет Мессия и поселится среди нас“. Послания отправили через гонцов во все места, написали также в Испагань. После этого он (Солон) поделил все османские города между своими князьями, сам-же занял Византию, как место царской [резиденции] своей. И отдал Бруссу, что та-же Бурса, некоему по имени Иосэ, а Андрианополь, что та-же Андрана, некоему князю. Здесь обнаружилось их злодеяние. Ибо Иосэ, которому дали Бруссу, заявил: „Я—родом и воспитанием Андрианец, дай мне мой родной город“. Царь ответил: „Ты должен властвовать над тем, что я тебе дал, и не имеешь ты власти над другим городом“. Говорит Иосэ: „Я свою родину (вотчину) не дам другому“. И поэтому поводу возникли смятение и раздор. Тогда царь приказал повалить на землю Иосэ и избить его палками. До того его избили, что сделали его полумертвым, и вытащили вон. Это было в пятницу вечером, когда все турки направлялись на молитву в мечеть. А жид Иосэ медленно пошел в главную мечеть, куда и паша шел на молитву, и упал у дверей мечети. На рассвете пришли моллы и, заметив жиду, сказали ему: „Выходи и уходи отсюда, ибо вот-вот паша придет“. Еврей ответил: „Имено что-то сказать паше, ибо от этого большая будет выгода вашему народу“. И оставили его на время, пока паша молился, и затем повели жиду к паше. Когда Иосэ явился, припал к ногам паши

и сел при нем, затем рассказал все постепенно с подробностями. Паша, выслушав его, ужаснулся и сказал: „Сколько времени, как возник такой замысел?“ Жид ответил: „20 человек постоянно вечером приходят и до следующего вечера едят и пьют и советуются. Те уходят и другие приходят, также советуются. Но в этот вечер многие приходят относительно завтрашнего [дня], которая суббота, и больше не выходят. То, что плохого говорят, говорят про завтрашний день“. Тогда паша призвал многих из вельмож и сказал: „Будьте готовы, ибо на рассвете нужно пойти к евреям, чтобы поймать Иудея“. Как только рассвело, пустив вперед жиду, пошли в то место, где в сборе были те вместе с их царем. И войдя в дом, заметили, как царь восседал на высоком троне. Главарь турок сказал: „Джхут, душ онтан, ианша сани истәир“, то есть: „сойди оттуда, ибо паша просит тебя“. Тот-же, который хотел царствовать и перебить турок, теперь дрожал и боялся, и отрывистым голосом умолял и хотел оголиться (букв. скинуть одежду). Но его не оставили, а связав всем руки назад, повели к паше. Паша обо всем расспросил и подлинно осведомился и затем приказал перебить их. Также приказал отрубить хахаму язык и нос, губы, уши, пальцы на руках и ногах и половые органы. И поручил глашатаям прогromеть: „Всякий, кто услышит наш голос, христиане, либо турки, нападите на евреев, убейте их вельмож, плените их детей, обесчестьте их женщин с надруганием, и имущество их разорите, опустошите и не жалейте. И кто что опустошит, да будет то его, но не щадите их от убийства“. Так вынули все приказу великого пашы. И так как день был субботный, все евреи были дома, и кто слышал голос глашатая, поступил так, как слышал. И в тот день перебили третью часть евреев и до третьего дня угрожали всем. Многие из них (евреев) отуречились, а многие слились с христианами. Многие вышли из города и убежали, другие-же отдавали свое имущество христианам и прятались в их домах. И так они были истреблены жалкой смертью. И от их имущества многие разбогатели и сделались имущими. И девственников, которых хранили ради Мессии, вывели и повели к паше; их было 20, которых

публично обесчестили. И паша взял свою долю—дом их царя и несметное и бесчисленное сокровище золота и серебра, а затем написал письмо, которое отправил хонткару. Вследствие этого и хонткар написал всем своим подчиненным, чтобы евреев, где бы они ни находились под его властью, обложили большими податями, дабы они обеднели и не вздумали творить бесчестие. И так повергли в страдания многих евреев и в разнообразные налоговые поборы. Хотя и мы об этом слышали от других, однако не верно. И направился я на корабле из Смирны в Константинополь. Об этом рассказал греческий диакон по имени Ени, что тот-же Иоанн, который сам был из города Салоник.

ლეონ მელიქსეთ-ბეგი

Armeno-Hebraica

რ ე ზ უ მ ე

შენიშვნათა სერიაში საერთო სათაურით Armeno-Hebraica ჩვენ მიზნად ვისახავთ განვიხილოთ ციკლი საკითხებისა სომეხ-ებრაელთა ანუ ებრაელ-სომეხთა ურთიერთობის ისტორიიდან, როგორიცაა: 1. „ტერმინები ებრაელთა აღსანიშნავად სომხურ ენაში“, სადაც განხილულია 4 ტერმინი—„ჰრეა“, „ჰებრაეცი“, „ისრაელ“ და „ჯჰუტ“; 2. „სომხეთი და სომხები ბიბლიურ-არამეულ ლეგენდებში“, რომელშიც განხილულია ხუთიოდე სიუჟეტი ბიბლიიდან, სადაც კი მოხსენებულია რომელიმე სახელწოდება კომპლექსიდან: არარატ, მინი, ასქენაზ, თოგარმა, არმენია; 3. „არამეული ეპიგრაფიკის ძეგლები სომხეთში“, სადაც განხილულია სევანის ტბის რაიონში აღმოჩენილი სომხურ-არამეული წყვილი წარწერა დაახლოებით II ს. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე (განსვენებულ პროფ. ბორისოვის დეშიფრების თანახმად) და ბაგრევანდის ჰოვანნავანქის ტაძრის კედელზე დაცული ე. წ. „ქალდეური“ წარწერების ინტერპრეტაცია; მე-4 თავში სათაურით „ებრაელები ძველ სომხეთში“ წარმოდგენილია ისტორიული მიმოხილვა ებრაელი მოსახლეობისა სომხეთში უძველეს დროიდან მოყოლებული VII საუკუნემდე ჩვენი წელთაღრიცხვით, უმთავრესად სომხური წყაროების მიხედვით. დანარჩენი თავები (5—9) მიძღვნილია ისეთი საკითხების განხილვას, როგორიცაა: „ებრაელები ძველ სომხურ ლიტერატურაში“, „სომხურ-ებრაული ლიტერატურული ურთიერთობისათვის“, „სომხურისა და ებრაული ბიბლიების ურთიერთ დამოკიდებულების საკითხისათვის“, „ებრაულ-სომხური ლექსიკისათვის“ და „სომხები პალესტინა-იუდეაში“. ბოლოში, დამატების სახით, დართულია ზაქარია ჰოვანნავანქელის (XVII ს.) ცნობა თესალონიკელ ებრაელთა შესახებ.

L Melikset-Bek

Armeno-Hebraica

Summary

In this series of notes and sketches under the general heading „Armeno-Hebraica“ we intend to consider a set of questions bearing on the History of the Armeno-Jewish or Jewish-Armenian relations as: 1. „The terms denoting the name „Jew“ in the Armenian language“—four terms being treated: „Hrea“, „Hebrayetzi“, „Israel“, „Djhut“. 2. „Armenia and Armenians in scriptural legends“. About five legends are examined with the mention of denominations from the complex—Ararath, Minyae, Ashkenaz, Togarma, Armenia; 3. „The monuments of the Aramaic epigraphy in Armenia“. Here are given interpretations of the Aramaic-Armenian inscriptions (II. century a. C.) found in the region of the Lake Sevan (according to the late professor Borisov's decipherment) as well as the interpretation of the Chaldean inscription conserved to the present days on the wall of the Bagrevandian Hovannavank temple. 4. „The Jews in ancient Armenia“, an historical review of the Jewish population in Armenia from the ancient times to the VII century A. D., mainly according to the Armenian sources. The following chapters (5—9) are devoted to the questions as: „The Jews in the Ancient Armenian Literature“; „For the History of the Armeno-Jewish literary contact“; „For the History of the interrelation of the Armenian and Hebrew Bible“; „On the Hebrew-Armenian Lexicology“; „The Armenians in Palestine-Judaea“. In conclusion, as a supplement, is given the information of Zachary of Hovannavank (XVII. cen.) about the Thessalonican Jews.

ა. კრიშელი

ქართველი ეგრაელები ფეოდალური ურთიერთობის ხანაში

(„ისტორიული დოკუმენტების“ შესავალის მაგიერ)

მუზეუმის შრომების III ტომში წარმოდგენილი დოკუმენტები გაგრძელება და შეესება იმ ანალოგიური წერილობითი ძეგლებისა, რომლებიც გამოქვეყნებულია „შრომების“ I—II ტომში, აკად. ნ. ბერძენიშვილის და პროფ. შ. ჩხეტიას რედაქციით.

წერილობითი ძეგლების გამოქვეყნების ასეთი ცდა, რაც ჩვენი „შრომების“ თავისებურ ტრადიციად იქცა, უთუოდ გამართლებულ ნაბიჯად უნდა ჩაითვალოს, ვინაიდან ასეთი საშუალებით ჩვენ შევძლებთ მივაწოდოთ დაინტერესებულ საზოგადოებას მრავალმხრივ საინტერესო სამეცნიერო მასალა, რომელიც ჩვენ მუზეუმს დიდი რაოდენობით გააჩნია.

ამ სახის წერილობითი ძეგლების გამოქვეყნება, ცხადია, მართალი იმით არ ამოიწურება, რომ მას დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართველებრათა ისტორიის შესწავლისათვის (რაც დღემდე, მიუხედავად ამ ხაზით ჩატარებულ საქმად დიდ მუშაობისა, მაინც დაწყებითი სტადიაში იმყოფება), ამ საბუთებს არა ნაკლები მნიშვნელობა აქვთ საერთოდ საქართველოს ისტორიისათვის, რაც თავისდროზე I ტომში გამოქვეყნებული ისტორიული მასალებისათვისდაწერილ შესავალში, სამართლიანად აღნიშნა აკად. ნ. ბერძენიშვილმა:¹) „ჩვენი საბუთების ცნობები მხოლოდ საქ. ებრაელთა ცხოვრებით როდი ამოიწურება, აქ მრავალი რამაა «არაებრაულიც»... მაგრამ ესეც, რომ არ იყოს, მხოლოდ საქ. ებრაელთა ცხოვრების შესწავლაც საქართველოს ისტორიის ფრიად მნიშვნელოვანი საკითხია“.

ვიდრე წარმოდგენილი საბუთების დახასიათებას და საერთოდ საქართველოში ფეოდალიზმის პერიოდში ქართველ ებრაელთა მდგომარეობის გაშუქებას შევუდგებოდეთ, საჭიროა მოკლედ განვიხილოთ ებრაელთა უფლებრივი და ეკონომიური მდგომარეობა ევროპის და სხვა ქვეყნების სახელმწიფოებში ფეოდალიზმის დროს, რაც შესაძლებლობას მოგვცემს წარმოვადგინოთ ის განსხვავებული წესები და ზოგიერთ შემთხვევაში ორიგინალური ფორმები, რომლებიც

¹ საქ. ებრაელთა ისტ. ეთნოგრ. მუზეუმის შრომები, ტ. I, გვ. 161, 1940 წ. ქ. თბილისი.

დამახასიათებელი იყო, ერთის მხრივ, ევროპისა და სხვა ქვეყნების სახელმწიფოებისათვის ფეოდალიზმის ხანაში და, მეორეს მხრივ, საქართველოსათვის¹⁾.

ამ საკითხის განხილვისათვის ევროპისა და სხვა ქვეყნების სახელმწიფოებიდან გამოვყოფთ მხოლოდ საფრანგეთსა და ესპანეთს, ღინაიდან გერმანიაში, რუსეთში, პოლონეთში და სხვა სახელმწიფოებში ფეოდალიზმის დროს მცხოვრებ ებრაელთა მდგომარეობა, ერთ შემთხვევაში თითქმის ანალოგიურია საფრანგეთსა და ესპანეთთან (გერმანია, იტალია) და მეორეში ებრაელთა დასახლების ისტორიის ნაგვიანები დროის, ან მათი სრულიად განდევნის გამო, ჩვენ მიერ დასმული საკითხისათვის დიდ მნიშვნელობას არ წარმოადგენენ.

საფრანგეთში ებრაელთა დასახლება დაახლოებით მე-IV—V საუკუნეს ეკუთვნის. იქ ებრაელები მისდევდნენ ვაჭრობას, ხელოსნობას და, ნაწილობრივ, სოფლის მეურნეობას; იყვნენ სახელმწიფო აპარატის დიდი თანამდებობის პირები და სხვა მოხელეები.

საფრანგეთის ებრაელები ფეოდალიზმის ხანაში იმ თავითვე ბატონყმურ დამოკიდებულებაში არ ყოფილან. ისინი სხვადასხვა დროს ეკუთვნოდნენ მხოლოდ მეფეებს და იხდიდნენ გადასახადს სახელმწიფო ხაზინის სასარგებლოდ. მეფის მიერ დადგენილი გადასახადი არ იყო ინდივიდუალური, ის წარმოადგენდა საბითუმო თანხას, რომელიც დაწესებულ დროზე უნდა შეეტანათ ებრაელთა საზოგადოებიდან ამორჩეულ პირებს, ხოლო ამ გადასახადის განაწილება ებრაელთა მოსახლეობაში ამორჩეულ პირების მიერ ხდებოდა.

საფრანგეთში ებრაელთა ცხოვრების პირობები მეტად ცვალებადი იყო. ხშირი საგადასახადო და უფლებრივი ხასიათის რეპრესიები სრული გალატაკების გზაზე აყენებდა ებრაულ მოსახლეობას. განსაკუთრებით მძიმე პირობები შეიქნა, როდესაც ეკლესიამ ებრაელობა

¹⁾ საკითხის გაშუქებისათვის ვხელმძღვანელობთ შემდეგი წყაროებით: Н. Сталин—Марксизм и национально-колониальный вопрос 1937 г. Еврейская Энциклопедия, т. т. VIII, IX, X; XIV, XV; С. Мстиславский, Французская революция и евреи, Восхол, 1882 г., 3—7; Галевн, Еврейский вопрос и великая французская революция, Рассвет 1882 г.; Оршанский, Евреи в России, 1877 г.; Гесен, Евреи в России, 1906 г.; Д-р С. Бек и д-р М. Бран, Еврейская история, т. I, II, 1890 г.; Rev. Et Juiv; XIV; The jewish Encyclopedia, vol. VI, IX, XI; Lindo, History of jews of Spain and Portugal, Лондон 1848 г.; Graetz, Die westgothische Gesetzgebung in betreff d Juben, 1858 г.; Lucien-Brun, La candition des juits en France depuis 1789 г; Debre, die juden in der Französischen literatur, 1910 г. и др.

თავისი იურისდიქციის ობიექტად აქცია და მეფის ხელისუფლებას საკუთარ ღონისძიებათა დასაქანონებლად იყენებდა.

საფრანგეთიდან ებრაელები არა ერთხელ იყვნენ განდევნილნი, მათ შორის ყველაზე დიდი იყო ებრაელთა 1182 წ., 1290 წ., 1306 წ. და 1501 წ. განდევნა. 'მეფე ფილიპე-ავგუსტინეს მიერ გამოცემული ედიქტით (1182 წ.) ებრაელები საფრანგეთიდან გაასახლეს, მაგრამ შემდეგ მეფე იძულებული გახდა გამოეცა ახალი ედიქტი 1198 წ. ებრაელთა პარიზში დაბრუნების შესახებ, რაც გამოწვეული იყო ებრაელთა წასვლის გამო საფრანგეთის ეკონომიკის შესუსტებით და თვით მეფის შემოსავლის შემცირებით.

მე-XII საუკ. დამლევს, საფრანგეთში დაბრუნებული ებრაელები, წინა საუკუნეებთან შედარებით, სხვა პირობებში მოექცნენ. ამ პერიოდში საფრანგეთში დაბრუნებული ებრაელები ნაწილობრივ ბატონყმურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ. ის ებრაელები, რომლებიც სახელმწიფო და სალენო მიწებზე დასახლდნენ, სამეფო და სალენო ყმები გახდნენ. მეფისა და შამპანისგრაფს შორის დადებულ ხელშეკრულების (1198 წ.) საფუძველზე ერთ სალენოდან მეორეში წასული ებრაელი დაუყოვნებლივ დაბრუნებული უნდა ყოფილიყო პირველის განკარგულებაში; ამავე ხელშეკრულებით ებრაელს უფლება არ ჰქონდა მეფის ან გრაფის ნებართვის გარეშე ფული გაესესხებია ან გირაო აეღო.

ამგვარი ხელშეკრულებები დადებულ იქნა სხვა მებატონეთა შორისაც, რომლის საშუალებით მათ გაიჩინეს შემოსავლის წყარო, ისტორიაში «produit des juifs»-ის სახელწოდებით ცნობილი.

ებრაელთა მდგომარეობა ევროპაში ჯვაროსნულ ლაშქრობის დაწყების და „ინკვიზიციის“ (წმინდა ტრიბუნალის) დაწესების პერიოდთან განსაკუთრებით უარესდებოდა, ეკლესია სისტემატურად უყენებდა მეფეს ახალ პეტიციებს ებრაელთა დევნის შესახებ.

საფრანგეთში 1223 წ. დადგენილ ორდონანსის საფუძველზე ებრაელისაგან ფულის სესხად აღება აკრძალული ჰქონდა როგორც მეფეს, ისე ბატონს. 1234 წ. მეფე ლუდოვიკ IX (1226—70), თავისი ქვეშევრდომები გაათავისუფლა ებრაელებისაგან ვალად აღებული თანხის $\frac{1}{3}$ -ის გადასახადისაგან (Ordonnances, 1,54). მაგრამ ებრაელთა მდგომარეობის გაუარესება მარტო ამით არ ამოიწურება. პარალელურად ამისა მათ დაუწესეს ახალი სახის გადასახადები, ებრაელებმა ახალ გადასახადზე უარი განაცხადეს, რაც დაასაბუთეს მათ მიერ ადრე გასესხებული თანხების დაუბრუნებლობით. მეფე ფილიპე ლამაზმა განკარგულება გასცა ებრაელთათვის სესხის დაბრუ-

ნების შესახებ, ხოლო შემდეგ როდესაც 1306 წელს ხაზინა თითქმის ცარიელი აღმოჩნდა, მეფემ ბრძანება გასცა ებრაელთა სამეფო ფარგლებიდან განდევნის შესახებ, რის შემდეგ მათი უძრავი და მოძრავი ქონება მეფის განკარგულებაში გადადიოდა. მაგრამ დაეკეებულმა მეფემ იმით, რომ ებრაელებმა შესძლეს თავიანთი ქონების ნაწილის გადამაღვა, იმავე დღეებში პირობით აღუთქვა ყველა იმ პირს, ვინც კი ასეთებს აღმოაჩენდა, რომ მათ მიეცემოდათ გადამაღული ქონების $\frac{1}{5}$ ნაწილი. ამ მიზნით 1306 წ. 22/VII ებრაელები დააპატიმრეს და ციხეში განუმეორეს, რომ მათ მისჯილი აქვთ საფრანგეთიდან გადასახლება. ერთი თვის ვადაში მათ უნდა დაეტოვებიათ საფრანგეთის სააზღვრები და უფლება მისცეს თან წაეღოთ მხოლოდ რაც ზედ ეცვათ და ფულად 12 სუ—(ტურნუა, REJ., II, 15 და შემდეგი).

რამოდენიმე ხნის შემდეგ ებრაელები კვლავ დაუბრუნდნენ საფრანგეთს მეფის ქვეშევრდომებად. დაბრუნების შემდგომი პერიოდის პირველ წლების შედარებითი შეღავათებს მალე სცვლის ახალი რეპრესიები. ეკლესია კატეგორიულად მოითხოვს ებრაელთა გაქრისტიანებას, ან საფრანგეთიდან გასახლებას. ებრაელთათვის დაწესებული გადასახადების რაოდენობა სწრაფად იზრდებოდა. თუმცა ამ პერიოდში ებრაელები საბატონო ყმები არ ყოფილან, მაგრამ მეფის და ეკლესიის მიერ ჩატარებული რეპრესიები არაფრით განსხვავდებოდა წინა პერიოდის რეპრესიებისაგან, რასაც მოყვა იმათი ხელახალი გასახლება 1501 წელს მეფე ლუდოვიკ XII დროს ¹⁾.

ასეთი იყო საფრანგეთში ებრაელთა მიმე უფლებრივი და ეკონომიური მდგომარეობა დიდი საფრანგეთის რევოლუციამდე. რევოლუციამ კარდინალური გარდატეხა მოახდინა მათ ცხოვრებაში, რაც გამოიხატა ებრაელთა მიმართ არსებულ შკაცრი კანონების შერბილებაში. ნაწილობრივ (ზოგიერთ დეპარტამენტში) მოქალაქობრივი უფლებების მინიჭებაში, და, რაც მთავარია, ებრაელთა მასობრივი განდევნის აღკვეთაში.

ესპანეთის ებრაელები. ესპანეთში ებრაელთა დასახლების ისტორია ცნობილია უძველეს დროიდან (მე-IV—V ს. ჩვენ წელთაღრიცხვამდე). ებრაელები ფეოდალურ დამოკიდებულებაში მოექცნენ მხოლოდ მე-VII საუკ., ე. ი. ვესტგუთელთა ესპანეთის დროს, როდესაც მეფე ეგიკამ (ელიკა) ტოლედოს საეკლესიო კრებას 694 წელს წარუდგინა მტკიცება ებრაელთა „გამცემლობისა“ და მათ მიერ არაბთათვის ხელისშეწყობის შესახებ. მეფემ შეიტანა კანონპროექტი ებრაელთა ყმებად

¹⁾ 1501 წ. გადასახლებული იყო ებრაელობასაფრანგეთის ყოველი მხრიდან გარდა მარსელისა.

გადაქცევის შესახებ, რაც ძალაში დარჩა მხოლოდ რამდენიმე წელიწადს, ე. ი. 711 წლამდე, არაბების მიერ ესპანეთის დაპყრობამდე.

ფეოდალურ ევროპაში, ჯერ კიდევ ჯვაროსანთა ლაშქრობის დაწყებამდე, ებრაელთა მდგომარეობა ჩეტად მძიმე იყო. მაგ. ესპანეთში არეკარდის მეფობის დროს (589 წ.) დაკანონებული იყო ებრაელების მიერ კვირა დღის სავალდებულო დაცვა, ებრაელებს აკრძალული ჰქონდათ არა ებრაელი ყმის ყოლა, აკრძალული იყო ებრაელთა სამსახური საზოგადოებრივ ორგანიზაციებში და სხვა. ხოლო ხინტელის მეფობის დროს (638—642 წ.) მე-6-ე მოწვევის ტოლედოს საეკლესიო კრებამ არა მარტო განაახლა წინაღობის არსებული კანონები, არამედ მის მიერ დაწესებული ახალი კანონის საფუძველზე ესპანეთში ცხოვრება აუკრძალა ყველას, ვინც კათოლიკურ სარწმუნოებას არ მიიღებდა.

მეფე ევრიკის მიერ წარდგენილი კანონპროექტი, რომელიც ტოლედოს მე-12 საეკლესიო კრების მიერ იქნა დამტკიცებული, მოითხოვდა: ებრაელს, რომელიც თავის ოჯახით ერთი წლის განმავლობაში ქრისტიანობას არ მიიღებდა, ქონება უნდა ჩამოერთმოდა, ასი როზგი უნდა დარტყმოდა და ნიშნად სამუდამო სირცხვილისა თავიდან და შუბლიდან ტყავი აეძროთ და შემდეგ სამშობლოდან გაეძევებინათ. 693 წელს ეგიკამ კვლავ გააფართოვა მისი წინაპრის, სიმამრის, მიერ შემოღებული კანონი. მან 693 წ. აკრძალა ებრაელთა კერძო საკუთრება მიწასა და სახლებზე. ამავე კანონით აეკრძალა მათ ნაოსნობა, აფრიკასთან ვაჭრობა და საერთოდ ალღე-მიცემობა ქრისტიანებთან.

ესპანეთში არაბების ბატონობის დროს, რაც მე-VIII—XIII საუკ. გრძელდებოდა, ებრაელთა მდგომარეობა შედარებით გაუმჯობესდა. ებრაელები, ისე, როგორც ქრისტიანი ესპანელები, ვალდებული იყვნენ არაბებისათვის საყოველთაო გადასახადი (dismma) ეძლიათ; რელიგიის საკითხში არაბებმა მათ შიანიჭეს თავისუფლება, აღიარეს სასამართლოს ავტონომიურობა და სხვა.

დაპყრობილ ესპანეთსა და არაბთა შორის წარმოებულ სისტემატური ბრძოლების გამო ებრაელობა ყოველთვის საგანგაშო მდგომარეობაში იმყოფებოდა.

მე-XI საუკ. დასაწყისში ბერბერთა სარდალ სულეიმანსა და მუჰამედ იბნ—ხიშამის შორის, კორდოვის ტახტის გამო წარმოშობილი უთანხმოება, რომელიც 1013 წ. სულეიმანის გამარჯვებით დამთავრდა, სულეიმანმა კორდოვის ალღების შემდეგ გაანადგურა ებრაელთა უბნები და აქ მცხოვრებ ებრაელთა ნაწილმა შესძლო მხოლოდ გაქცევით შეენარჩუნებინა სიცოცხლე. სულეიმანის ასეთი გალაშქრე-

ბა ებრაელთა წინააღმდეგ გამოწვეული იყო იმით, რომ ებრაელობა თითქმის მუჰამედს ეხმარებოდა სულეიმანის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

არაბთა ბატონობისაგან ესპანეთის განთავისუფლების შემდეგ (რაც 1236 წ. ფერდინანდ მე-3-ის მიერ კასტილიის აღებით დაგვირგვინდა, რის გამო ფერდინანდს კასტილიის მეფე ეწოდა), ფერდინანდისა და არაგონიის მეფე იაკობ 1-ის მეფობის დრო ისტორიაში აღნიშნულა, როგორც პაპისა და ეკლესიის კანონიზებულ კანონმდებლობის პრინციპების აღიარების და მათი განუხრელად გატარების დრო. მე-XIV საუკ. პირველ ნახევრიდან ებრაელთა მიმართ კანონმდებლობა განსაკუთრებით აგრესიული ხასიათისაა, რამაც ებრაელთა მდგომარეობა როგორც ეკონომიურად, ისე პოლიტიკურად უაღრესად მძიმე პირობებში ჩააყენა.

მე-XIII საუკ. ორმოციანი წლებიდან (არაბების ბატონობისაგან ესპანეთის განთავისუფლების შემდეგ) ებრაელები ფეოდალებს აღარ ჰყოლიათ, ისინი მხოლოდ მეფეს ემსახურებოდნენ.

1293 წელს კორტესებმა აიძულეს სანხო მე-IV, რომ მას აეკრძალა ებრაელთათვის ქრისტიანებისაგან მიწის შეძენა.

1412 წ. გამოცემულ, ე. წ. „შეუწყნარებლობის ედიქტის“ საფუძველზე ებრაელები ვალდებული იყვნენ ეცხოვრათ მათთვის მიკუთვნებულ სპეციალურ უბანში (Juderias), რომელიც გარშემორტყმული უნდა ყოფილიყო სპეციალური კედლებით და ჰქონოდა მხოლოდ ერთი ჭიშკარა. ებრაელებს აკრძალული ჰქონდათ საეჭირო პრაქტიკა, საკრედიტო ოპერაციები, სააფთიაქო საქმე და ხელოსნობა.

ამავე ედიქტით ებრაელებს აკრძალული ჰქონდათ ვაჭრობა ქრისტიანებთან და სხვა. მათ აკრძალული ჰქონდათ აგრეთვე იარაღის ტარება, წვერის გაკრეჭა, ძვირფასი ტანსაცმელის ჩაცმა, გადასახადების მოიჯარადრის თანამდებობის დაკავება, ხოლო ის პირი, რომელიც ემიგრირებას განიზრახავდა, ჰპარგავდა უფლებას საკუთარ ქონებაზე და ყმად გაიყიდებოდა. გრანდებს და რაინდებს სასტიკად ჰქონდათ აკრძალული გაქცეული ებრაელების შეხიზვნა. შემატანესა და ისტორიკოსების ცნობებით ამ ედიქტის გავლენით ებრაელთა დიდი რიცხვი იქნა გაქრისტიანებული.

დაახლოვებით ასე მიმდინარეობდა ებრაელთა ცხოვრება ესპანეთში, რაც დამთავრდა იმით, რომ მე-XV საუკ. მე-2 ნახ. მეფე ფერდინანდი V-ის (1516—1452) ბრძანებით ებრაელები სრულიად განდევნეს ესპანეთიდან, რამაც დიდად გააოცა მთელი ევროპა და აღმოსავლეთი და ეს ნაბიჯი შეფასებული იქნა, როგორც უაზრო და ქვეყნისათვის საზიანო.

*
* *

ევროპისა და სხვა ქვეყნების სახელმწიფოებში ფეოდალიზმის ხანაში მცხოვრებ ებრაელთა მდგომარეობის მოკლე მიმოხილვის შემდეგ, საბუთებზე და ზოგიერთ ლიტერატურულ წყაროზე დაყრდნობით ჩვენ შევეცდებით გავაშუქოთ ებრაელთა მდგომარეობა საქართველოში ფეოდალიზმის დროს და ხაზი გაუსვათ იმ არსებითი ხასიათის განსხვავებას, რომელიც ებრაელთა მიმართ დამოკიდებულებაში არსებობდა, ევროპისა და სხვა ქვეყნების სახელმწიფოებსა და საქართველოს შორის ფეოდალური წყობილების პირობებში.

უძველესი ლიტერატურული ცნობა, რომელიც სომხეთსა და საქართველოში ებრაელთა პოლიტიკურ და ეკონომიურ მდგომარეობას შეეხება, ეკუთვნის მე-VII საუკუნეს და რაც შეიცავს აბრამ კათოლიკოსის განკარგულებას ქართველებთან დამოკიდებულების შესახებ. კათოლიკოსის ამ მიმართებაში სომეხი ხალხისადმი ნათქვამია, რომ ქართველებსა და სომხებს შორის აიკრძალოს ყოველგვარი ურთიერთობა გარდა ისეთისა, როგორც არსებობს სომხებსა და ებრაელებს შორის, ე. ი. დაშვებულ იქნეს მხოლოდ აღებ-მიცემობა (იხ. *Գրք թղթոց Թ.* 1901, სრ. *Историю Агвании Моисея Каланкатуйского*, кн. II, гл. 47). ამ საბუთიდან ნათლად სჩანს, რომ სომხებსა და ებრაელებს შორის აკრძალული ყოფილა სხვაგვარი ურთიერთობა, გარდა ვაჭრობისა. საკითხი იმის შესახებ, თუ რა პირობებში უნდა წარმოშობილიყო ასეთი ღონისძიება ან რა პოლიტიკური თუ ეკონომიური საჩივლი უნდა სდებოდა მას, ჯერ-ჯერობით ჩვენთვის გაურკვეველია. შესაძლებელია, მსგავსად ევროპის სახელმწიფოებისა და კერძოდ ესპანეთისა, სომხეთში ეს რეპრესიები ებრაელების მიმართ მოხდა ეკლესიის ზეგავლენით, რის დაჰლდასტურებელი ფაქტები სომხეთის ისტორიოგრაფიაში საკმაოდ მოიპოვება (იხ. *М. Хоренский, История Армении*). ტარდებოდა თუ არა ამ პერიოდში ასეთი ღონისძიებები ებრაელთა მიმართ საქართველოში, ამ საკითხის შესახებ სათანადო ცნობების უქონლობის გამო, ვერაფერს ვიტყვით.

როგორც საბუთებიდან ჩანს, გვიანფეოდალური ხანაში, საქართველოს ებრაელთა მდგომარეობა, როგორც ეკონომიურ, ისე პოლიტიკურ სფეროში, რადიკალურად განსხვავდებოდა ევროპისა და სხვა ქვეყნების სახელმწიფოებში მცხოვრებ ებრაელთა მდგომარეობისაგან¹⁾. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ასეთივე არსებითი განსხვავება არსებობდა რელიგიის საკითხებშიაც. ამას გარდა, მრავალმხრივ

¹⁾ უნდა დავსძინოთ, რომ უძველესი დროიდან ქართველ ებრაელთა მდგომარეობის შესახებ წერილობითი და სხვა ცნობების სიმცირის გამო, ჩვენ შესაძლებლობას მოკლებული ვართ პერიოდულად შევადაროთ მათი მდგომარეობა ევროპისა და სხვა ქვეყნების სახელმწიფოებში მცხოვრებ ებრაელთა პირობებს და ბევრ შემთხვევაში იძულებული ვართ დავყვარდეთ მოგვიანო პერიოდის საბუთებს და ლიტერატურულ ცნობებს.

18. საქ. ებრ. ისტორ.-ეთნოგრ. მუზ. შრომები.

საინტერესოა ისიც, რომ საქართველოსთვის უცხოა საკითხი ებრაელთა საქართველოდან განდევნის შესახებ, რაც სხვა სახელმწიფოებისათვის (როგორც ევროპისა, ისე აზიის), მათ შორის სამხეთისათვისაც, დამახასიათებელი მოვლენა იყო.

შეიძლება ითქვას, რომ ქართველ ებრაელთა ეკონომიური საქმიანობის სახეები თითქმის იგივე იყო, რაც სხვა ქვეყნების ებრაელთა და ძირითადადში აღებ-მიცემობასა, ხოლო ნაწილობრივ ხელოსნობასა და სოფლის მეურნეობაში გამოიხატებოდა. ფეოდალურ საქართველოში ისე, როგორც ფეოდალური ევროპის სხვადასხვა ქვეყნებში, ებრაელები უმთავრესად „თეთრიად მოსამსახურენი“ იყვნენ. ებრაელი მეფეს და ბატონს თეთრით ემსახურებოდა. ცხადია, ჩვენ ამით არ გამოვრიცხავთ იმას, რომ, როგორც ჩვენში, ისე სხვა სახელმწიფოებში, ებრაელთა ნაწილი (თუმცა მცირე) ნატურითაც ემსახურებოდა მეფეს და ბატონს.

კუთვნილების თვალსაზრისით ქართველი ებრაელები იყვნენ: სამეფო-სადედილო, საეკლესიო-სამონასტრო, სათავადაზნაურო ყმები, ხოლო ევროპისა და სხვა ქვეყნების სახელმწიფოებში ებრაელები უმთავრესად სამეფო ყმები იყვნენ. გარკვეულ პერიოდებში გვხვდებოდნენ საბატონო ებრაელი ყმებიც.

რაც შეეხება ებრაელ საეკლესიო-სამონასტრო ყმებს, შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოს გარდა, ისინი თითქმის არსად გვხვდებიან. უნდა ვიფიქროთ, ეს გამოწვეული იყო იმით, რომ ევროპის სახელმწიფოებში ეკლესია უფრო სასტიკად იბრძოდა იუდაიზმის წინააღმდეგ, ვიდრე ამას ადგილი ჰქონდა საქართველოში. ეკლესია სხვადასხვა სახის რეპრესიული ზომებით კატეგორიულად ბოიკოტებდა ებრაელთა გაქრისტიანებას, წინააღმდეგ შემთხვევაში, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, ის ებრაელებს განდევნით ემუქრებოდა.

აღსანიშნავია, რომ ევროპაში ეკლესია, ებრაელთა წინააღმდეგ ასეთი რეპრესიული ღონისძიებების გატარების მომენტში, არ აყენებდა საკითხს ებრაელთა ეკლესიის ყმობის შესახებ, და არა მარტო ნამდვილ ებრაელთა, არამედ გაქრისტიანებულ ებრაელთა შესახებაც კი, რაც გამოწვეული იყო იმით, რომ, ერთის მხრივ, ეკლესია ამას ქრისტიანული რელიგიის საწინააღმდეგო მოვლენად სთვლიდა, ხოლო, მეორეს მხრივ, და რაც მთავარია, ეკლესიას რეპრესიული ზომების საშუალებით ებრაელთა სრული განდევნა და მათი ქონების კონფისკაცია ეწადა. რაც შეეხება გაქრისტიანებულ ებრაელთა ყმობას, ცნობილია, რომ ეკლესია მათ არ უყურებდა როგორც ნამდვილ ქრისტიანებს (იხ. История инквизиции т. 1) არამედ, როგორც შენიღბულ ქრისტიანებს.

საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ ქრისტიანობის ასეთი გაღაშქრებმა იუდაიზმის წინააღმდეგ გამოწვეული იყო იმით, რომ საერთოდ ევროპასა და კერძოდ. საფრანგეთსა და ესპანეთში იუდაიზმი დიდ მეტოქეს წარმოადგენდა ქრისტიანობისათვის, რაც დასტურდება ესპანელი მარნების და მავრების ძლიერი ტენდენციით გაიუდელოებისადმი და სხვა.

ფეოდალური ევროპისა და სხვა ქვეყნების სახელმწიფოებში სხვადასხვა პერიოდში მცხოვრებ, სამეფო, სალენო-საბატონო ებრაელი ყმის, მდგომარეობა არსებითად განსხვავდებოდა ქართველი ებრაელის ყმის მდგომარეობისაგან, რადგან საქართველოში კანონით არ იყო აღიარებული ყმა ებრაელის თუ ებრაელი ბატონის განსხვავება ყმა ან ბატონი ქართველისაგან. ყმა ებრაელი იურიდიულად ყმა ქრისტიანის უფლებებით სარგებლობდა. საბუთებით ირკვევა, რომ ყმა ქართველი გლეხისათვის როგორც მეფის, ისე ეკლესიისა და ბატონის მხრივ არ არსებობდა ისეთი პრივილეგიები, რაც უცხო ყოფილიყო ებრაელისათვის. რაც შეეხება სხვა სახელმწიფოების ებრაელთა მდგომარეობას, აქ სრულიად სხვა სურათი გვაქვს და, რაც მთავარია, ებრაელი გამოყოფილია თავის სოციალურ მოძმეებიდან და წარმოადგენს სრულიად უცხო ელემენტს. ებრაელთათვის დაწესებული კანონები, როგორც ეკონომიურ, ისე პოლიტიკურ დარგში მიუთითებს მათ სრულ იზოლირებაზე საზოგადოების სხვა ფენებისაგან. აი. ის მთავარი განსხვავება, რაც დამახასიათებელია საქართველოსა და სხვა სახელმწიფოებში მცხოვრებ ებრაელთა პირობებისათვის.

საქართველოში მრავალ საუკუნეთა მანძილზე, ქართველთა და ებრაელთა შორის შექმნილ მდგომარეობას, ხოლო ევროპასა და სხვა სახელმწიფოებში არსებულ ებრაელთა დევნას, მე-XIX საუკუნის გამოჩენილი ქართველი მწერალნი და საზოგადო მოღვაწენი შემდეგნაირად ახასიათებდნენ. დიდი ქართველი მწერალი ილია ჭავჭავაძე თავის ვრცელ წერილში „ურიების ზედი“ სწერს: „არც ერთ ერს არ გამოუვლინ იმდენი სატანჯველი და წამება რამდენიც ებრაელთა ერს თავს გადაჰხდია... რამდენი ხანია ეს ერი მოგზაურობს მთელს დედამიწის ზურგზე და ამ ხნის განმავლობაში არ ყოფილა ისეთი სატანჯველი, რომლებიც ებრაელებს არ გამოეცადოს. აბა რომელი საბუთი არ უხმარიათ და ხელზე არ დაუხვევიათ ებრაელთა სადევნელად და საწვალებლად? არ მოიპოვება ისეთი ისტორიული უსამართლეობა, რომელსაც ებრაელები არ დაჟაგროს, სდევნიდნენ ებრაელებს ვითარცა ერს, სდევნიდნენ ვი-

თარცა თავისუფლებისა და განსაკუთრებულის სჯულის მაღიარებელთ, სდევნიდნენ ვითარცა უსამართლო ეკონომიურის წესწყობილობის წარმომადგენელთ და სხვა ერთა ეკონომიურ მჩაგვრელებს. მდევნელები ხან ერთ საბუთს აძლევდნენ უპირატესობას, ხან მეორეს და არასოდეს არ დამცხრალა სიძულვილი ებრაელადმი“...

ქართველთა და ებრაელთა დამოკიდებულების შესახებ ილია შენდევ აზრს გამოსთქვანს: „... ძვირად საძმე შეეთვისებიან ურიები სხვა ხალხს ისე, როგორც ქართველებს შეეთვისნენ, ჩვენდა სამწუხაროდ არ ვიცით, რა უფლება ჰქონდათ ჩვენში უწინდელ დროის ებრაელებს. შეგძლოთ თუ არა ადვილმამულის შეძენა, ჰქონდათ თუ არა ნება ყველგან დასახლებისა, მაგრამ ეს კი ვიცით, რომ უკანასკნელ დროს და ეხლაც არც ერთ იმ უფლებას არ იყვნენ მოკლებულნი, რომელნიც ქრისტიანებს ჰქონდათ მინიჭებული“¹...

ცნობილი პუბლიცისტი და ქართული პედაგოგიკის მამამთავარი იაკობ გოგებაშვილი თავის წერილში — „ქართველთა სწავლა განათლების ნიჭი“, ებრაელთა შესახებ შენიშნავს: „საქართველოში ძველიდგანვე სცხოვრობენ ურიები, მაგრამ საშუალო საუკუნოებშიაც კი არ დასდგომიათ გაჭირვება ქართველთაგან, და ურიების დარბევა, რაც ასე ხშირად იყო და ეხლაც არის ევროპაში, არასოდეს არ მომხდარა საქართველოში. ებრაელებს საქეთთველოს მეფენი სამძიმო დიპლომატიურ საქმესაც კი მიანდობდნენ ხოლმე“...²)

ებრაელთა დევნის საწინააღმდეგო ღრმა პროტესტებით და მეგობრული დამოკიდებულების გრძნობებით არის გაპსკვალული მრავალი სხვა ცნობილ ქართველ მოღვაწეთა მიერ გამოთქმული აზრები ებრაელთა მიმართ (ა. წერეთელი, ვ. ბარნოვი, გ. წერეთელი, ევდოშვილი, ხახანაშვილი და სხვ.).

რაც შეეხება ფაქტების დეტალიზებას და ისტორიულ პარალელებს, ის შემდეგში მდგომარეობს.

ფეოდალურ საქართველოში ებრაელს ჰყავდა არა ებრაელი ყმები, მაგრამ ეს ქრისტიანობის შეურაცხყოფად არ ითვლებოდა, როგორც უცხოეთში, სადაც ამგვარი მოქმედებისათვის ებრაელი ისჯებოდა სასტიკად (ქონების კონფისკაცია და სხვა).

ვაჭრობის აკრძალვა ებრაელებსა და ქრისტიანებს შორის, რაც ფეოდალურ ევროპაში სხვადასხვა დროს იყო დაკანონებული,

¹) ი. კაჭკაძე, ჟურნალი „ივერია“, 1881 წ. 6, გვ. 136.

²) იახ. „ივერია“, 1901 წ. № 2.

საქართველოს სინამდვილიდან ჩვენთვის ჯერჯერობით უცნობია. ასევე უცნობა საქართველოში ებრაელთათვის უძრავი ქონების შეძენის აკრძალვა (იხ. საბუთ. № 3, 1731 წ., საბუთ. № 4, 1733 წ. და სხვა), ან მისი მასობრივი კონფისკაცია, რაც უცხოეთში სისტემად იყო გადაქცეული.

საქართველოში უცხო იყო ებრაელთათვის მუშაობის აკრძალვა საზოგადოებრივ ორგანიზაციებში ან სახელმწიფო აპარატში, რაც არა ერთხელ მომხდარა სხვა ქვეყნებში, თუმცა სამწუხაროდ ჩვენთვის დღემდე უცნობია ვინმე წარჩინებული ებრაელის ბიოგენეზი, რომელსაც საქართველოს სახელმწიფო აპარატში უმოღვაწეობა.

წინამდებარე ტომში, წარმოდგენილი და 1 ტომში გამოქვეყნებული საბუთებით ირკვევა, რომ საქართველოს ებრაელები უმეტეს შემთხვევაში ისეთივე შევიწროებას განიცდიდნენ გარეშე მტრების მხრივ, როგორც ქართველები და ამ უკანასკნელთა მსგავსად იბრძოდნენ სამშობლოს განთავისუფლებისათვის მტრები-ზავან.

ასეთივე განსხვავებული მდგომარეობაა ფულის სესხად გაცემის საკითხშიაც. საქართველოში ბატონსა და ყმას შორის ფულის სესხად გაცემის შემთხვევები ხშირი ყოფილა და საზღვრის აღების თავისებური წესიც არსებულა „ათი თერთმეტის, ათი თორმეტის“ სახელწოდებით (იხ. საბუთი № 15, 1816 წ.). იყო შემთხვევები, როდესაც ბატონი ყმას ჟარს ეუბნებოდა სესხის დაბრუნებაზე, მაგრამ ეს იყო თვით ბატონის ძალადობა და არა კანონით დაწესებული მოვლენა, როგორც ამას საფრანგეთსა, ესპანეთსა და სხვა სახელმწიფოებში ჰქონდა ადგილი.

საქართველოში შემოღებული იყო ყმა ებრაელის გამზითვება, გაჩუქება, ეკლესიისათვის შეწირვა და სხვა (იხ. საბუთ. № 7, 1764 წ.), რაც უცხო იყო ევროპისა და სხვა ქვეყნებში სახელმწიფოებისათვის. ეს ფაქტები ერთხელ კიდევ მოწმობენ იმას, რომ აქ საქმე გვაქვს ებრაელის არა იზოლირებასთან, არამედ მის სრულ გაიგივებასთან უფლება-უფლებობაში თავის სოციალურ მოძმეებთან.

რაც შეეხება ებრაელთა ხაეკლესიო ყმობას საქართველოში, ჩვენს ხელთ არსებული მასალებით ამ საკითხზე ამომწურავი პასუხის გაცემა ძალზე ძნელია და შესაძლებელია მხოლოდ ზოგიერთი მოსაზრების გამოთქმა. როგორც ზემოდ აღვნიშნეთ, ევროპაში, კერძოდ, საფრანგეთსა და ესპანეთში ისე როგორც სხვა ქვეყნების სახელმწიფოებში, ეკლესია ძირითადად განსხვავებულ პოლიტიკას ატარებდა ებრაელთა მიმართ, ვიდრე ეს საქართველოში იყო. საქართველოს ისტორიიდან ჯერ უკნობია იქას დამადასტურებელი ფაქტები, რომ ეკლესიას იძულებათ მოექციათ

ებრაელები ქრისტიანებად ან ეწარმოების ისეთი პროპაგანდა, რაც ქართველებსა და ებრაელებს შორის მტრობას გამოიწვევდა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ფეოდალური ევროპისათვის უცხო იყო ებრაელთა საეკლესიო ყმობა იმ სახით, როგორც ეს საქართველოში არსებობდა.

როგორც ზემოდ ვთქვით, საქართველოში ეკლესია არ ეწეოდა ანტიებრაულ პროპაგანდას, მაგრამ ეს როდი ნიშნავს იმას, რომ საქართველოში თითქოს ის სრულებით ყოფილიყო გამორიცხული. პირიქით, ჩვენ გვაქვს საბუთები, არა ერთი ებრაელის მოქცევისა ქრისტიანად, რისთვისაც მას ათავისუფლებდნენ გადასახადისაგან და მიწასაც აძლევდნენ (იხ. საბუთ. № 6, 1740 წ.). მაგრამ, ეს იყო წამხალისებელი ღონისძიება და არა ისეთი რეპრესია, როგორსაც ადგილი ჰქონდა ფეოდალურ ევროპაში და რომელსაც ებრაელთა მხრივ წინააღმდეგობის გაწევის შემთხვევაში მოჰყვებოდა ქონების კონფისკაცია, სამშობლოდან გაძევება, 7 წლის ჰასაკის ზევით ბავშვების იძულებითი გაქრისტიანება და ზოგიერთ შემთხვევაში სიკვდილით დასჯაც კი.

აღსანიშნავია, რომ საქართველოში ყოფილა ქრისტიანის გაიჟღეღლების შემთხვევაც კი, რასაც არავითარი სასჯელი არ მოჰყოლია.

თავის დროზე ქართველი ისტორიკოსები ერთგვარ სიმპატიით იხსენიებდნენ იუდაიზმს და საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელებაში ებრაელებს წილს უდებდნენ. მრავალთა შორის ამ საკითხის შესახებ აღსანიშნავია აკად. კ. კეკელიძის მიერ გამოთქმული აზრი. „ებრაელების შესახებ უნდა შევნიშნოთ, რომ, თუმცა საქართველოში, კერძოდ, მცხეთაში, ბევრი ებრაელი იყო, მაგრამ ისინი არამც თუ წინააღმდეგობას არ უწევდნენ ქრისტიანობას, პირიქით, ნიადაგიც კი მოუმზადეს მას: პირველი პროზელიტები ქრისტიანობამ მათ წრეში პოვა და ისინი ხელს უწყობდნენ მის გავრცელებას, როგორც, მაგალითად აბიათარი, სიღონია და სხვები“¹⁾.

საყურადღებოა, რომ, ამგვარი ცნობები საკმაოდ გავრცელებულია სომხურ ისტორიულ მწერლობაშიც, რომლებიც მიუთითებენ ებრაელთა აქტიურ მონაწილეობაზე სომხეთში ქრისტიანობის გავრცელებაში. ასეთი სახის ცნობებიდან გამომ-

¹⁾ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, გვ. 437, თბილისი, 1941 წ.

დინარე საკითხი ისმის, სახელდობრ, თუ რით უნდა აიხსნას ებრაელთა ასეთი აქტიური მონაწილეობა ქრისტიანობის გავრცელებაში იმ დროს, როდესაც უკანასკნელი წარმოადგენდა იუდაიზმის მიმართ დიამეტრულად საწინააღმდეგო მოვლენას.

სამწუხაროა, რომ მიუხედავად ამ საკითხის დიდი აქტუალობისა, დღემდე (რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია), ეს საკითხი სამეცნიერო ლიტერატურაში ღიად არის დატოვებული და ელის სპეციალისტების მიერ სათანადო ყურადღების მიქცევას.

რაც შეეხება იმას, რომ საქართველოში იუდაიზმი არ წარმოადგენდა ქრისტიანობისათვის საშიშ, ძლიერ მოძრაობას, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა ევროპაში, კერძოდ, ესპანეთში, ამის შესახებ საგულისხმოა აქად. კ. კეკელიძის მიერ გამოთქმული აზრი, რომელიც შეეხება საქართველოში ქრისტიანიზმის ჩასახვის პერიოდს:

„საერთოდ ქართველი-ებრაელები ისეთ კულტურულ ძალას არ წარმოადგენდნენ, რომ მათ შესძლებოდათ სახელმწიფოებრივი რელიგიისათვის მეტოქეობა და წინააღმდეგობა გაეწიათ. ამიტომ არც ქართველებს ჰქონდათ საბაბი, რომ მათ წინააღმდეგ დამოუკიდებელი ლიტერატურული ბრძოლა ეწარმოებიათ. ამით აიხსნება, რომ ქართული ანტიებრაული სარწმუნოებრივი პოლემიკა მთლიანად ნათარგმნია“ (ქართული ლიტერატურის ისტორია, გვ. 437—450). საქართველოში რომ იუდაიზმი საშიშ მოვლენას არ წარმოადგენდა, ამის დამადასტურებელია ისიც, რომ საქართველოში ებრაული კულტის მსახურთა იერარქია არ არსებობდა, და ასეთი კი, მხოლოდ მე-XIX საუკ. 60—70 წლებში ყალიბდება. ამას ადასტურებს ის ფაქტიც, რომ, საქართველოში არავითარი პრივილეგიები არ არსებობდა ხანმის თანამდებობის მქონე პირებისათვის და სხვა ყმების მსგავსად მათაც გაამზიოვებდნენ და გააჩუქებდნენ.

საშუალო საუკუნეების მოგზაურის ბენიამინ ტულიელის ცნობით, საქართველოში რაბინის ან სხვა თანამდებობაზე წამოყენებულ კანდიდატის დასამტკიცებლად მიდიოდნენ ბაღდადში, სადაც მას (კანდიდატს) წარუდგენდნენ ექსლიარქს (დიასპორის უფროსი), და მისი დასტურით მოხდებოდა ტიტულის მინიჭება და თანამდებობაზე გაფორმება. მოგზაურის ეს ცნობა (იხ. Три путешественника, СПб, 1881 г.), რომელიც მე-XI საუკ. ეკუთვნის, ერთის მხრივ ადასტურებს ჩვენს მიერ გამოთქმულ აზრს საქართველოში, როგორც კულტის მსახურთა იერარქიისა ისე იერარქის არ არსებობის შესახებ, მეორეს მხრივ, საშუალო საუკუნეების საქართველოში ბაგროდ იუდაისტურ

და კერძოდ თალმუდისტურ (რაბინისტულ) სუსტ მოძრაობას შედარებით სხვა სახელმწიფოებში ამ ხაზით არსებულ მდგომარეობასთან. არსებობს ცნობა იმის შესახებ, რომ თბილისში, მე-XX საუკუნეში, ვინმე ალ-მულა ტფილისელმა დაარსა კარაიმული სექტა, რომლის წევრები საქართველოში დღემდე საგრძნობი არის. ეს ფაქტიც მოწმობს იმას, რომ კარაიმული სექტა აქ ვერ შეხვდა ისეთ ძლიერ რაბინისტულ (თალმუდის მიმდევარნი) მოძრაობას, რომ მისთვის ხელი შეეშალა, როგორც ეს აღმოსავლეთსა და ევროპიულ ქვეყნებში ხდებოდა.

ფეოდალური ხანის საქართველოს მდგომარეობის შეფასებისა და ებრაელთა ყმობის სპეციფიური ფორმების განხილვისას მხედველობაში მისაღებია ისიც, თუ რა ხვედრითი წონა ჰქონდათ ქართველ ებრაელებს ამ პერიოდის საქართველოს ეკონომიკაში.

ცნობილია, რომ უცხოეთის ქვეყნების ეკონომიურ დაწინაურებაში ებრაელები საგრძნობ როლს თამაშობდნენ, ამით იყო გამოწვეული ის რომ განდევნის შემდეგ მათ, სპეციალური დეკრეტებით უკან აბრუნებდნენ. გარდა ამისა ებრაელთა მიერ ამა თუ იმ ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაში თვალსაჩინო ადგილის დაკავების გამო, კონკურენციის ნიადაგზე წარმოიშობოდა ეკონომიური კონფლიქტი, რაც შემდეგში რელიგიური ბრძოლის სახეს ღებულობდა.

საქართველოში საქმე გვაქვს განსხვავებულ მდგომარეობასთან, რაც იმაში გამოიხატება, რომ ფეოდალურ საქართველოში ვაჭრები იმ თავითვე უმთავრესად არაქართველები ჩანან, განსხვავებით ევროპისა და სხვა ქვეყნებისაგან. ცნობილია, რომ სომხეთში ებრაელობა უძველეს დროიდან ცხოვრობდა და ფაუსტ ბიზანტიელის ცნობით 200.000 ათას კომლს, ხოლო პროფესორ მელიქსეთბეკის ცნობით 100.000 აღწევდა¹⁾, მაგრამ საშუალო საუკუნეებში ისინი აქ თითქმის აღარ სჩანან. ისმება კითხვა, სად წავიდნენ სომხეთის ებრაელები, ან რატომ ვერ შეინახა სომხეთმა ებრაელები?

პირველი საკითხის შესახებ შეიძლება ითქვას, რომ ებრაელების ნაწილი სომხეთიდან საქართველოში, შარგანში და კავკასიის სხვა ქვეყნებში გაიხიზნა, საიდანაც ერთნი სამხრეთ რუსეთში, ხოლო მეორენი სირიასა და ირანში გავიდნენ. რაც შეეხება ებრაელთა სომხეთიდან გასვლას, — ეს უნდა ყოფილიყო ეკონომიურ ნიადაგზე

¹⁾ საქ. ებ. ისტ.-თნოგრაფიული მუხებულის შრომ. ბი. ტ. III. Armeno-Hebraica, გვ. 245.

შექმნილი ხანგრძლივი კონფლიქტი, რაც უმთავრესად გამოწვეული იყო იმით, რომ ძირითადადში როგორც ებრაელი ისე სომეხი, ორივე ვაჭრის ტიპს წარმოადგენდა. საქართველოში ამ ნიადაგზე წარმოშობილი კონფლიქტი გამორიცხული უნდა ყოფილიყო და ებრაელების შემონახვაშიც ეს გარემოება ერთ-ერთ ფაქტორად უნდა იქმნეს აღიარებული.

რაც შეეხება ებრაელთა ხვედრითი წონას საქართველოს ეკონომიკის განვითარებაში ეს საკითხი ჯერ-ჯერობით ღიად რჩება, ვიდრე სათანადო წერილობითი და სხვა სახის ძეგლები ამის სათანადო დადგენის შესაძლებლობას არ მოგვცემენ.

ამრიგად, საქართველოში, ქართველებსა და ებრაელებს შორის ეკონომიური ქიშპობის ან ეკონომიურ ნიადაგზე წარმოშობილი რელიგიური კონფლიქტის ნიშნები არსებული წყაროების მიხედვით არ ჩანს.

როგორც ვხედავთ, ქართველ ებრაელთა მდგომარეობა ფეოდალურ საქართველოში მრავალმხრივ განსხვავებული და სპეციფიკურია ფეოდალური ევროპისა და სხვა ქვეყნების სახელმწიფოებში მცხოვრებ ებრაელთა მდგომარეობასთან შედარებით.

*
* *
*

წინამდებარე საბუთები ძირითადადში გამოვლინებულია საქ. ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის მეც. თანამშრომლების: აშხ. აშხ. მ. მამისთვალისშვილის და ი. ქურჩიშვილის მიერ. ქუთაისის საისტორიო არქივის საბუთები გამოავლინა აშხ. მ. ბინიაშვილმა, ლენინგრადის სახ. საისტორიო არქივის საბუთები კი გამოვლინებულია ამ სტრიქონების ავტორის მიერ.

А. Крихели.

ГРУЗИНСКИЕ ЕВРЕИ В ЭТОХУ ФЕОДАЛИЗМА

(Вместо введения к „Историческим документам“)

(Р Е З Ю М Е)

I. Издаваемые в III томе Трудов Музея исторические документы периода XVIII—XIX веков являются продолжением и дополнением к письменным памятникам, опубликованным в I—II т. т. Трудов Музея, под редакцией акад. Н. Бердзенишвили и проф. Ш. Чхетия.

II. Для выявления своеобразной специфики правового и экономического положения грузинских евреев в период феодальной Грузии, в отличие от положения евреев европейских государств и азиатских стран, автор, на основании публикуемых и других документов, литературных данных, летописей и пр. источников, приходит к след. выводу:

1) Отличительные особенности живущих в феодальной Европе евреев от грузинских выражаются в том, что по каноническим законодательствам в европейских государствах евреи во всех отраслях (политической и временами экономической) жизни абсолютно были изолированы от основного населения страны и вынуждены были вести замкнутую и обособленную жизнь. В отличие от этих стран, в Грузии мы имеем противоположную картину, т.к. грузинские евреи не находились в изоляции, наподобие европейских евреев; они здесь пользовались всеми правами, наравне со своими социальными собратьями и одинаково с ним угнетались помещиками и другими общественными слоями.

2) Если евреи феодальной Европы и других стран света систематически подвергались избиению и изгнанию из тех мест (Испания, Германия, Франция и др.), где жили испокон веков, то в Грузии подобные репрессии к ним не применялись.

3) Если в том или ином европейском государстве евреи, в силу их экономической и политической изоляции, редко попадали в категорию помещичье-крепостных, и то на определенный период времени, а в основном принадлежали королям и уплачивали большие подати, на основе круговой поруки, то в Грузии евреи, так же как и крестьяне грузины, были крепостными, и в ней не существовало никаких ограничительных мер, отличавших крепостного грузина от еврея.

4) В Грузии наблюдаются факты существования и еврея помещика.

5) Крепостные евреи, как собственность, делились на царских, церковно-монастырских и княжеско-дворянских. Наряду с крепостными грузинами, среди евреев были также потомственные хизаны (долгосрочные, полукрепостные арендаторы), богано (не связанные с данной землей, пришлые элементы), беглые и т. п.

6) Основными видами экономической деятельности грузинских евреев были торговля (по преимуществу), занятие ремеслами и сельское хозяйство.

Крепостные евреи служили своим господам „серебром“ (ფრთხილი მსახურები, т. е. платили оброк деньгами), а также натурой.

7) Законодательства, направленного против евреев, подобно тому, как это было в государствах Европы и других частях света, как-то: запрещение евреям кредитных операций, занятия ремеслами, врачебной практикой, ростовщичества, мореходства, торговых взаимоотношений с христианами и др., Грузия не знала.

8) Пользуясь всеми экономическими и политическими правами, наравне со своими социальными собратьями, евреи были настоящими патриотами Грузии, ценою собственной жизни защищавшие ее от внешних и внутренних врагов.

Грузинские евреи, наравне с грузинами, разделяли счастье и невзгоды страны, так же выселялись иноземными порабителами из Грузии и продавались рабами за рубеж, где насильственно вынуждали их принять ислам или же, с риском для жизни, бежать обратно на родину.

Крепостные евреи, как и крепостные грузины, так же прода-

вались феодалами внутри и вне страны, а равно отдавались в приданое, жертвовались церкви и т. д.

9) В Грузии не наблюдается фактов насильственного обращения евреев в христианство, поскольку церковь не занималась активной антииудейской пропагандой, а, главное, здесь церковью не проводится тенденции сделать евреев объектом своей юрисдикции, как это имело место во Франции, Испании, Германии и т. д.

Если в Грузии имелись случаи перехода евреев в христианство, то это нельзя расценивать, как насильственное обращение в том смысле, как это практиковалось в европейских государствах, каковое обстоятельство было предусмотрено специальным законом: евреи, не принявшие христианства, подвергались пыткам, конфискации всего имущества и изгнанию из родины, чего в Грузии не замечается.

Улучшение положения крещеного еврея в Грузии, как-то: освобождение от податей, дача земли и т. п., служило лишь поощрительным мероприятием.

10) В Грузии имели также место случаи перехода христианина в иудейскую веру.

11) Что в Грузии церковь не вела активной анти-иудейской пропаганды и что, с другой стороны, иудаизм здесь не соперничал с христианством; видно из того, что, в отличие от государств Европы, в Грузии мы встречаем церковно-монастырских крепостных из евреев, несмотря на то, что это в корне противоречило религиозным догмам иудаизма, а также из того, что евреи пользовались всеми юридическими правами, наравне с церковно-крепостными из грузин.

12) Надо полагать, что в средневековой Грузии иудейское движение было слабо развито. По свидетельству путешественника Вениамина Тудельского (X—XI в. н. э.), в отношении изучения религиозных канонов, или утверждения кого-либо на должность служителя культа, грузинские евреи находились в полной зависимости от Багдада, подчинялись авторитету Багдадской академии, подобно тому, как это было у евреев средневековой Европы; но там, где имела почва для организации самостоятельной талмудистической академии, в связи с усилением иудейского движения (напр. в X в. н. э. при мусульманском владычестве, основание в Кордове, в Испании,

самостоятельной Талмудистической Академии) евреи стали независимыми от Академии в Багдаде.

Сведения о существовании в Грузии караимской секты, под руководством Абу Ал Муса Тифлисского, тоже говорят о том, насколько здесь слабо развивалось раввинско-талмудическое движение, вследствие чего организации караимской секты не встречали больших прецедентов со стороны сторонников талмудического движения, как это имело место в европейских и других странах.

13) Кроме того в поздней феодальной Грузии, до 60-х годов XIX столетия не замечается существования института иерархии, за исключением титула хахама, при чем исполняющие должность хахама не пользовались какими-либо льготами, по сравнению с другими крепостными, как это подтверждается публикуемыми документами; они жертвовались церкви, отдавались в приданое и т. п., наравне с другими крепостными евреями.

14) На основании литературных данных, а также опубликованных и неопубликованных рукописных памятников, можно допустить, что в Грузии в крепостнический период, почти не существовало каких-либо религиозных конфликтов между грузинами и евреями и, на протяжении десятка веков совместной жизни, евреи не подвергались притеснениям и унижениям, порождаемым духовенством, каковые существовали в государствах Европы и других странах света.

15) Относительно удельного веса грузинских евреев в экономической жизни Грузии, насколько позволяют судить наличные источники, можно допустить, что, поскольку в Грузии преобладающим большинством торговцев были не грузины а евреи и армяне, постольку их роль в экономике Грузии в период феодализма должна была быть заметной. Грузинские евреи в силу своей профессии, представляли в тот период в Грузии необходимо общественно-полезный элемент для страны что сыграло не малую роль в деле сохранения евреев на протяжении двух десятков веков.

Известно, что численность еврейского населения, искони проникшего в Армению согласно статистическим данным Фа-

уста Византийского и др. историков (по сводке проф. Меликсет-Бека), достигала ста тысяч дымов и более; однако в VII—VIII веках оно почти исчезло, каковое обстоятельство было, в основном, вызвано экономическим конфликтом, возникшим на почве сильной торговой конкуренции.

16) Условия жизни и развития грузинских евреев являются особенно специфичными и благоприятными для них, по сравнению с условиями жизни евреев, существовавшими в государствах феодальной Европы и других странах.

A. Krikheli.

GEORGIAN JEWS DURING THE FEUDAL PERIOD

(For the introduction to the „Historical Documents“)

S U M M A R Y.

I. The historical documents of XVII—XIX. centuries published in this vol. III. of the Museum Transactions are in some respects a continuation of and a supplement to the manuscripts already issued in vols. I. and II., edited by Prof. N. Berdzenishvili and Prof. Sh. Chkhetia.

II. In order to throw light upon the specific character of economic and legal conditions of the Georgian Jews during the feudal system in this country, as distinct from the status of the Jews prevailing at the same period in the European and Asiatic countries, the author on the ground of the published documents, literary sources and other materials comes to the following conclusions:

1. It is characteristic for the feudal Europe that, in conformity with the canon law, the Jews were completely severed from the principal population, excluded from all kinds of economic and political activity, and forced to live a secluded and isolated life. Whereas in Georgia we witness quite the opposite: the Jews were not isolated, here they possessed equal legal rights with their social brethren and were equally oppressed by their landlords and magnates.

2. If the Jews in the feudal Europe and other parts of the globe were systematically persecuted, massacred, looted and expelled from the places where they lived since time immemorial (Spain, Germany, France etc.), in Georgia no such methods were ever used.

3. If in Europe the Jews, owing to their political and economic isolation (except France) might fall into the category of landlord serfs, and that only for a definite period of time, in the

main constituting the king's property and paying off extensive wholesale taxes on the principle of joint obligation, in Georgia, like the Georgian peasants, they belonged to the class of serfs with no legal distinction whatsoever among them.

4. In Georgia we witness also the cases of the Jewish landlordship.

5. In Georgia the Jewish as well as native serfs, like property in general, were divided into three categories: the serfs belonging to the king, to the church and the nobles. Along with the Georgians there were among the Jews hereditary „hizani“—serfs (long termed leaseholders) as well as „boganoni“ (non-local alien elements), fugitives and so on.

6. The principal field of economic activity of the Jews in Georgia was particularly trade, handicrafts and agriculture.

The Jewish serfs served their masters by paying them taxes in „silver“ (თეთრი მონეტები) and also in kind.

7. There were in Georgia no laws directed against the Jews, as in Europe and other countries, debaring them financial transactions or the practice of handicrafts, medicine, usury, navigation and trading with the Christians.

8. Enjoying the same economic and political rights on footing of perfect equality with their social brethren, the Jews of Georgia were real patriots of this country defending it from enemies at the price of their lives.

The Georgian Jews shared with the natives in the joys and adversities of the country, suffered massacres and deportations by the invaders, were forced to embrace Islam or attempt to escape at their own peril. Both the Jewish serfs and the Georgians alike were being sold by their lords in and out of the country, given up in dowries, handed over to the church and so on.

9. In Georgia we find no facts of forcible conversion of Jews into christianism, for the church carried on no active anti-jewish propaganda, and what is still more essential, here we see no tendency of the church to submit the Jews to its jurisdiction, as the case was in France, Spain, Germany and other countries. If there were cases of conversion of the Jews into the christian creed they were due not to compulsion, as in Europe, where

similar circumstances were regulated by the law and the Jews refusing to espouse christianity had to undergo ordeals, confiscation of their property and expulsion from the country. In Georgia no such measures were practised.

Betterment of well-being of the converted Jews, as exemption from taxation, grant of land etc. was resorted to only by way of stimulation.

10. In Georgia the reverse cases might also be observed — conversions of christians into judaism.

11. That the church of Georgia carried on no active anti-jewish propaganda and that, on the other hand, judaism here was not hostile to christianity is borne out by the fact that, here, unlike Europe, and only here, we meet with the church and monastic Jewish serfs, though this was in flagrant contradiction with the religious dogmas of judaism. and that the Jews enjoyed here all legal rights exercised by the natives.

12. It is to be presumed, that the number of the Jews in Georgia was so insignificant that according to the traveller Benjamin of Tudela (X.—XI. centuries A. D.) the Jews inhabiting this country, as regards the study of religious canons or appointment of ministers of religious worship, were, wholly depending upon Bagdadilans, being subordinated to the authority of the Bagdadinian Academy, as the Jews of the Mediaeval Europe were. But the Jews were becoming independent where they found favourable conditions for the organization of independent talmudic academies in connection with the intensification of the jewish movement. Thus, e. g. an independent talmudic academy was founded in Cordova under the Islamic rulers, in X. century.

Materials showing the existence of the Karaite sect in Georgia under the leadership of Abu—Al—Mussa of Tbilisi also comes in support of the presumption that the talmudic rabbinical movement in this country should have been feebly developed, and owing to that the Karaites met no impediment on the part of the talmudic adherents, as the case was in Europe and other countries.

13. Moreover in the later feudal Georgia, to the sixties of XIX. century among the Jews we see no hierarchical institutions besides the title of „khakhami“, who enjoyed no privileges distinguishing them from the rest of serfs, they were being bestowed

19. სავ. ებრ. ისტორ.-ეტიმოლ. მუზ. შრომები.

to the church, given up in doweries like the others. Such are the facts borne out by the published documents.

14. On the ground of literary materials as well as published and unpublished manuscripts it may be asserted that during the serfdom system in Georgia there were scarcely any religious conflicts among the Jews and Georgians, and in the course of two thousand years of their coexistence the Jews here experienced no humiliation or persecutions like those that were being continually wrought up by the clergy in Europe and other places.

15. As for the specific weight of the Georgian Jews in the economic life of the country, as far as the extant sources permit us to judge, and taking into consideration the fact that the overwhelming majority of tradesmen here were not of the Georgian but Armenian and Jewish origin, it may be well presumed, that during the feudal period the share of the Jews in the economic activity of this country should have been fairly important. Thanks to their profession the Jews formed at that period a useful socially needful element, and here, unlike other countries where no feasible reasons for economic conflicts, the circumstance which ought to contribute to the conservation of the local Jews for two thousand years.

It is known that the number of the Jewish population settled in Armenia from time immemorial, after the records of Faust the Byzantian and other historians, as summarized by Prof. Melikhset-Beg, amounted to over one hundred thousand families. But in VII—VIII. centuries they nearly disappeared owing principally to strong commercial competition.

16. The conditions of life and development of the Jews in Georgia were particularly specific and favourable in comparison with those that prevailed in the countries of the feudal Europe as well as in other quarters of the world.

დოკუმენტები

ისტორიული დოკუმენტები

6. ბერძენიშვილი რედაქციით

№ 1 1680 წ. სითარხნის წიგნი, შიცვეული მეფე გიორგი მე-11-ის მიერ უზბაშ ალხაზ მაჩაბლისა და მისი ნათესავებისადმი

ნებითა და შეწყვენითა ღმთისითა ესე ამიერ ქამთა და ხანთა სამკვიდროთ და საბოლოოდ გასათავებელი წიგნი და ნიშანი შეგიწყალეთ და გიბოძეთ ჩვენ, მეფეთა მეფემან ხელმწიფემა პატრონმა გიორგიმ, თანამეცხედრემა ჩვენმა დედოფალთ დედოფალმა პატრონმა თამარ, პირშომან და სასურველმან ძემა ჩვენმა პატრონმა ბაგრატ თქვენ, ჩვენსა აღზრდილსა და თანშეზრდილსა, ჩვენსა ერდგულსა, მრავალფერად ნამსახურსა ყმასა მაჩაბელსა უზბაშს ალხაზს, ძმასა შენსა შიოშს და შეილთა თქვენთა ლევანსა და მამავალთა სახლის თქვენთა ყოველთავე;—მას ქამს ოდეს მოგვიდექით კარსა და წყალობას დაგვეაჯენით, ჩვენსა ვისმინეთ აჯა და მოხსენება შენი, თქვენის ყმების ბაჟის სითარხნის დაგვიაჯენით და ასე გითარხნეთ: თამარაშენს ვერმიშას-შვილები გიორგი და მისი ძმა ზურაბა, დავითა, ქცხლვანს შირვანას-შვილი ფირალა მათი ძმათა შვილითა, ხახანას-შვილი ურია ხახანა, მისი ძმა შალომა და მათვალა, ურია დავითა; ესე ოთხი კუამლი კაცი ასე გითარხნეთ, რომ შაბის და ხამისა და თევზის, მარილისა, მატყლისა ბაჟი და სალამათი არ ეთხოვბოდეს არც ქალაქს, არც გორს, არც ქცხლვანს და არც ხეობაში. ეს ასე გაგითაოთ. თუ ფარა მოიტანოს, ჩუნსა მობაჟეს (sic) ბაჟი მოსცეს. ვინც ჩვენის საბატონოს მებაჟენი იყუნეთ, და ასე დღეის იქით იქნებოდეთ, თქვენც¹⁾ ასე გაუთავეთ, ნუ მოუშლით. დაიწერა კიდეც (sic) ბრძანება და ნიშანი ესე ხელითა კარის ჩვენის მდივან-მწიგნობრის თუმანის-შვილი სულხანისითა ქკს ტნიშ, მაისის (იბ) გიორგი | თამარ | ოჰანეზ|ას-შვილი გიორგი ასე გვითარხნებია, როგორც ბატონს უთარხნებია მისი ძმა ზურაბა და დავითა. ადგილი ბეჭდისა | რა რიგადაც ბატონის სითარხნე ჰბოძებია, ჩვენ, მოურავსაც ჩვენის მკრისაგანაც გაგვითარხნებია. ადგილი ბეჭდისა | ეს ბრძანება ჩვენც ასრუ დავამტკიცეთ ადგილი ბეჭდისა | ზურაბა ევანეზას შვილი ასე თარხანი უნდა იყოს. ადგილი ბეჭდისა

¹⁾ სწერია—ჩვენც.

ასლთან თანასწორ არს. სოვეტნიკი გაბაშვილი, რატოევი (ხეუღლად).

ნამდვილი სიგლისა მივიღე: გ. მაჩაბელი.

საქ. სსრ ცენტ. ისტ. არქივი, ფონდი № 229, დავთარი № 26/219, პირი, დაწერილია მხედრული ხელით ლურჯ კაღალდზე. ძეგლი აქა-იქ ანმეტი.

№ 2 1701 წ. უღვევობის წიგნი, ქაიხოსრო აგიაშვილისათვის მიცემული გრიგოლ მიქელაძის მიერ

შეწევნითა ღვთისათა-ესე მარადის უცვალებელი მტკიცე უღვევობის წიგნი მოგვცით ციხისთავ. ქეშიკთ-უხუცესს აგიაშვილს ქაიხოსროს მე, გრიგორ მიქელაძემ, ჩემმა შვილებმა და დედამამან (sic) ჩემმან კორძაიას ქალმან ხვარამზემ ესე ვითარად, რომ ჩემი ალალი და საკუთარი ურია მყავდა აბრამ ბოთვერაშვილი და მოგვიდგე თავისის ცოლით და შვილით, როგორცდაც გული შეგვიჯერდებოდა და ფასიც სრული მოგვეცით. გყავდეს და გიბედნიეროს ღმერთმან მკვიდრად და შეუცვალებლად ჩვენგან და ყოვლის-კაცისაგან. ჩვენ და ჩენი შვილი და მომავალი შენ და ზენს შვილსა და მომავალს, ამ აბრამა ბოთვერაშვილს და მის ცოლსა და შვილშიდ აღარცდგოს. თუმცა ვინმე მო დევე გაჩდეს, პასუხის გაძეგმი მე ვიყო. თუმცა ვინმე კაცთაგან მძლავრებით და იძულებით სამართლიანისა ამის ნასყიდისა შლად და დარღვევად ხელყოს, განიკითხოს რისხვითა ზეგარდმოთა, დაისაჯოს დასჯითა საუკუნეთა, ზოლო დამამტკიცებელნი ამისნი იყავნ კურთხეულ უკუნისამდე. მოწამე და შუამდგომელი ამის მიქელაძე რევაზ, მიქელაძე ლევან, ქაჯაია ბუჭუა, მიქელაძე ბერი. აღიწერა ხელითა ქიქინაძის ნიკოლოზისათა, წელთა უფლისათა ჩლა. აგვისტოს ბ¹).

საქ. სსრ ცენტ. ისტ. არქივი, ფონდი № 229, დავთარი № 51/41, პირი, დაწერილია მხედრული ხელით. კაღალდზე.

№ 3 1731 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ელია, შავილა და შაბათა გუგუნაშვილების მიერ აბდულა და ოსმანა თოფჩიაშვილისადმი

ნებითა და შეწევნითა მღთისითა მამისა, ძისითა, სულისა წმინდითა ესე ნასყიდობის წიგნი და პირი დაგიწერეთ და მოგვცით ჩვენ, გუგუნაშვილმა ელიამა და შვილმა ჩემმა შავლაბა და ჩემი ძმისწულმა შაბათამა თქვენ, თოფჩიაშვილსა აბდულასა და ძმასა ოსმანასა:

¹) სწვრია—ნასყიდისა შლად.

სახლისა მამავალსა თქვენისასა,—ასე რომე მოგყიდეთ საქო-
ლაგზედა გზაზეით მოძღვრისა მოცემული მიწა, ზეით არონას
შვილისა სურიელისა მიწისა მიდგამდი, ქვეით შენისა ღიწისა
მიდგამდი. ავღევით ფასი სრული და უკლებელი, რითაც ჩვენი
გული შეგერდებოდა არა დარჩომლარა ჩვენი შენზედა. არის ამისი
მოწამე გიორგი მაისაშვილი, მამასახლისი ლოტუას-შვილი ბეგი, მოში-
აშვილი ყობიაი, იოსებას-შვილსა ყობიასა დამიწეროა და მოწმეცა
ვარ ამისი.

დაიწერა ესე წიგნი მარტისა ერთ კვირესა გასულსა
ქენს უით 000

საქ. სსრ. ცენტ. ისტორიული არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 4701,
დედანი, 33,5X15,5, დაწერილია მხედრული ხელით თეთრ ქაღალდზე,
განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ სამწერტილია ნახმარი.
ძეგლი ანმეტი.

№ 4 1733 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ჩხეიძეების მიერ ყობია ურიაყოფილიშვილისადმი

ნებრთა და შეწევნითა ღთისაითა მამისა, ძისითა, სულისა
წმინდითა ესე ამიერთ უკუნის უკუნამდი ქამთა და ხანის გასათა-
ვებელი მტკიცე და უცილვებელი, ყოველს ჩხუბისა და ილეთისგან
გამოსული ნასყიდობის წიგნი, პირი და სიგელი დაგიწერეთ და
მოგეცით ჩვენ, ჩხეიძემა როსტომ და დავით და ჩვენმა სახლისკაცმა
და შვილმა და მამავალმა სახლისა ჩვენისამა თქვენ, ურიაყოფი-
ლის-შვილსა ყობიასა და შვილსა შენსა აბრამასა, შვილსა და მამა-
ვალსა სახლისა შენისასა;—ასე რომე მოგყიდე ჯაფნიაურში მიწა
ურიების ნასახლარი, აქეთ ჯობაძის მიდგამდი, იქით კვინიკაძის
ოთიას მიწის მიდგამდი—თავის ტყე (sic) მათი ბოლოს რუმდი რაც
ჩემი მიწა არის, ჯობაძის მიწის ბოლო არის, სულ შენთვის მამიცია.
ქონდღეს (sic) და გიბედნიეროს ღმერთმა. ვინც და რამანც ადამის
მონათესავემა კაცმა ან დიდმა, ანუ მცირემამ ჩვენგან მოცემულს
ნასყიდობას ძალათ და ქცევათ ხელი ყოს, მასამაც რისხავს
ღმერთი, ყოველი მისი წმინდანი ზეციერი და ქვეყნიერი, ხორციელი
და უხორციული და ნუმც იხსნება სული მისი ჯოჯოხეთისაგან. არის
ამისი გამრიგედ და მოწმე მურვან და სახლთბუცის რევზ, გიორ-
გი ქართველი, არონას-შვილი დავითა. მე დამიწერია მამულასა და

მოწამეც ვარ ამისი. დაიწერა ესე წიგნი თიბათვის რვას გასულსა. ამ მიწისა არც ბარა არც სხვა არა გეთხოვბოდეს რა. ქქს უკა

ადგილი ბეჭდისა

მე თითონ ქაიხოსროს დამიწერია და ყაბულოცა მაქს ამისა. ჩემ ძმებმა ჯაფნიაურში მიწა მოგყიდეს დათებამ (sic) და როსტომი, არც მე და არც ჩემს შვილებს არც გიორგის და არც სეხნისა არც თიმურზ(ის) ჩართული. +++

ასლთან თანასწორ არის, სოვეტნიკი თ-ი თარხნიშვილი.

საქ. სსრ ცენტ. ისტ. არქივი, ფონდი № 229, დავთარი № 48, საბუთი № 44, პირი, დაწერილია მხედრული ხელით ლურჯ ქაღალდზე, განკვეთილობის ნიშნები არა აქვს, ტექსტი აქა იქ ანმეტი.

№ 5 1742 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ძმები კობალაძეების, მიერ კონდოლის ნაცვალ ებრაელისა და მისი შვილებისადმი

ნებითა და შეწვნითა ღთისათა ესე უკუნიამდე ჯამთა და ხანთა გასათაგებელი მტკიცე და უცვალებელი ნასყიდობის წიგნი მოგეცით ჩვენ, სვირელმა კობალაძე ივანეს შვილმა ავთანდილ, ძმამან ჩემმან გიორგიჲ, დედამან ჩემმან თინათინ შენ, კონდოლის ნაცვალს ებრაელს, შვილსა შენსა დავითს, იოჴანეს ძმის წულსა შენსა პაპუასა, შვილთა და მომბავალთა სახლისა შენისათა, — ასე რომ ჩვენ ქსნის ერისთავის მამულში ხიზნათ ვიყავით დედასთან, ხემწიფე ქსნის ერისთავსა გაუწყრა, ავღნის ჯარი გამოუსია, სულ ქსნის ერისთავისა მამული წაახდინეს და მრავალი ტყვე დაატყვევეს. ჩვენი ავღან-შა ქალაქს დაგვიცა. ქალაქს ვალი ავიღევით და თავი ვიხსენით. მოვედით კონდოლს, ბატონს ალავერდელს შევეხვეწენით „მადლისთვის დაგვისენო“. ბატონს თეთრი გვერთს არ ახლდა. შენ, ნაცვალს ებრაელს, გიბძანა: ესენი დაიხსენ და წმიდას გიორგის შესწირეო. ბატონის ალავერდლის ბძანება გაიგონე და ორნი ძმანი დაგვიხსენ. რასაც ჩვენი მოვალე შეგჯერდებოდა, ის თეთრი შიეც ხელში და წმიდას გიორგის შეგვწირე. ჩვენი თავი ნასყიდათ შენ მოგეცით ორთავე ძმანი. ღთის მეტი ჩვენს თავს არავინ გეცილება. უსიკვდილოთ შენს იქ არსად წავიდეთ. ვინცა და რამაც კაცმან ეს ჩვენი ნასყიდობის წიგნი მოგიშალოს, მასმცა რისხვას ღთი მამა, ძე და სული წმიდო და ყოველნი მისნი წმიდანი ხორციელნი და უხორცონი, ნურარათამცა სინანულითა ნუ იქნების ხსნა სულისა მისისა. არიან ამ საქმეში დამსწრები და მოწამე: პაპა ხორჩი ბაში,

1) ეს საბუთი აქ შემთხვევითაა: ებრაელა აქ საკუთარი სახელია.

დავით მოურავის ძმა ქაიხოსრო გურამიშვილი, თადია ნაცლიშვილი. მე გიორგი მაგლობის-შვილს დამიწერია მოწამეცა ვარ ამისი. დაიწერა ეს წიგნი იანვრის გასულს ქქსს ულ.††

საქ. სსრ ცენტ. ისტ. არქივი, ფონდი № 229, დავთარი № 50, საბუთი № 15, პირი, დაწერილია მხედრული ხელით ლურჯ ქაღალდზე, განკვეთილობის ნიშნები არა აქვს.

№ 6 1746 წ. პირობის წიგნი, ბატონიშვილ პატრიარქ ანტონისათვის მიცემული სურამის მამასახლისის ზეჟანა ჯობაძისა და სურამლების მიერ

ბატონიშვილს პატრიარქს ანტონის.

ქ. ესე წიგნი მოგართვით ჩვენ, სურამის მამასახლისმა ზეჟანამ ჯობაძემ და სულ კელიერთაირ სურამელებმა, ასე რომე საკელმწიფოს მალუჯათისათვის დიდად შეგვაწუხეს. ამაზედ არონაშვილს ურია დანიელას გამოსაღებას ვთხოვდით. მოვიდა, (თ)ქვენ, ბატონს, შემოგვხვეწათ. მოიქცა. თქვენ მიერ ნათლისღება მიიღო, გაქრისტიანდა და ეს იმის წილი ძალუჯაათი ორი თუმანი თქვენ გვიბოძეთ. ახლა ჩვენ ეს პირობა მოგვიხსენებია: დღეის იქით არასფერს გამოსაღებისათვის ჩვენ ამ დანიელასთან ხელი აღარა გუქონდეს, აღარცა რა ვთხოვოთა.

არის ამისი მოწამე მუხრანის ბატონის-შვილი ნასაღჩიბაში სვიჟონ, მურვანის-შვილი შიომ, აბიშიძე სოლომონ, მე დეკანოზიშვილს ოსეს დამიწერია და მოწამეცა ვარ.

დაიწერა მარტს ით, ქქსს ულ.

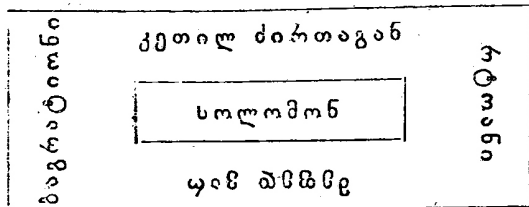
საქ. სსრ ცენტ. ისტ. არქივი, დეფანო. ფონდი № 226, 25X17 ს/მ, საბუთი № 1322, დაწერილია ქაღალდზე მხედრული ხელით.

№ 7 1764 წ. შეწირულობის წიგნი. მიცემული იმერეთის მეფე სოლომონის და დედოფალის მარიამის მიერ (გელათის) ეკლესიისადმი

უმიზეზესა მას ყოველთა მიზეზისაგან მიზეზად ყოველთა ტომთა ქრისტიანეთასა ცხოვრებად წინა საუკუნითგან გასაზღვრებულთა და ქვეყნით მეუფისა საკადნიერო და ძღვნად აღვლენილთა დედაო ქერობინთა ზედა მდგომარისა მეუფისა, რომელმან სისხლთა შენთაგან ქსოვილისა პორფირისა შთაცმითა იხსენ ჯოჯოხეთით წარწყმედილთა სული და აწ...

უმეტეს მოველი მე ხანასა ცოდვთაგან და ძღვევასა წინააღმდეგომთასა, შენ მიერ ცხებით გვირგვინოსანი მეფე იმერთა, რომელსა თავსადცა შენდა მიწოდენ არცა თუ მონად გონებისა ღირსსა სოლომონს და თანაშემცხედრესა ჩვენსა დადიანის ასულს დედოფალს მარიამს და პირმშოსა სასურველსა ძესა ჩვენსა ალექსანდრეს აწ შენ მიერსა ნიჯულსა და მის მიერ სასიკებით მპყრობილსა სო-

ფელსა და საწუთოსა. ვინათგან წუთ ერთვე მპყრობელთა შენდავე მცირესა და კნინსა შესაწირავსა ძღვნის-ზომრთმეველობა თანაწარხლო-შილი სიკნინისთვის და კადნიერი სასოებისთვის, ზოლო სახელისა ღირსისა საქმესა შეწირვა შენდა ვინ უძლოს, რომელსა მთავარი ანგელოზთა გიხაროდენსა სამღთოსაცა ძრწოლით და წიწვით წინ გმეტყველებდა. აწ მიწვედელმან სიმდაბლისა ჩემისამან მწვლილებრ ძღვენი შიითვალე, დიდებულო ხახულისა მღთისმშობელო, წმინდასა შენსა ეკლესიასა გეგნათლისასა მსახურად და ბეგრისა მამრთმევედ შამოგწირეთ ურია ჩახვაშვილი დავითა და მისი ძმა ისნაკა, ასე რომე ათ ჩარექ სანთელს და ერთს ჩარექს საკმეველს მარიმობის თვეშიდ მოგართმევდეს ყოველსა წლისა თავზე. ეს ურია ძველთაგანაც თქვენი საყდრის ყოფილიყო, გარნა ჟამთა ვითარებისა და დროთა ცვლილობისაგან გამოხვებულიყო. ახლა ვინათგან ძლითა შენითა თვითმპყრობ ზეგეცმენით და განვა(ა)ხლეთ და თქვენვე მოგართვიტ სულთა ჩვენთა საოხად და დღეთა განსაგრძნობელათ და ძეობისა ჩვენთა წარსამართველად, ამიერ დღითგან უკუნიამდე განგებულა და შეწირული არას მეფისა და არას დედოფლისაგან, არც მცირეთაგან, არც დიდებულთაგან არ მოიშალოს, ვისაც მღთისმშობელი მარიამ კეთილ სარწმუნოებით სწამდეს და ძესა მისა მღთად თაყვანისცემდეს. უკეთუ ვინმე ინებოს გამოხვება შეწირულისა ამის ჩვენისა, წყეულ იყოს და შეჩვენებული ძისა შენისა იესოს ქრისტეს მიერ თანა მამით და სულის წმინდით და ყოველთა სათნო ყოველთა მისთა წმინდათაგან, ოთხთა პატრიარქთაგან და შვიდთა კრებათაგან შეჩვენებულიც იყოს. ორსავე მრჩიობლსა შინა ცხოვრებას სულით და ხორცით. ვინც გამოსწიროს, მასამც ედება კეთრი გეზისი, შიშთვილი იუდასი, მეხისტება დიოსკორესი, დანთქმა დათან და აბირონისი და ჩვენის ცოდვის მაგიერამთაც განიკითხვის დღესა მას საუკუნესა. დაიწერა სიგელი ესე თვესა მარტსა იზ, დღესა ოთხშაბათსა, ქორანიკონს ქ ტეს აქეთ ჩლად

საქ. სსრ ცენტ. ისტ. არქივი, ფონდი. № 229, საბ. № 4442, დედანი, 25, 3

43, 5 დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით, განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ხან ორი, ხან ერთი წერტილი.

**№ 8 1792 წ. 28 აგვისტო, თხოვნა მიცემული ფალავანდიშვილებ-
ბის მიერ მეფე ერეკლესადმი, გრიგოლ წერეთლის მიერ
ებრაელი ყმების გატაცების შესახებ**

ქ. ღონ მისის უმაღლესობის ბედნიერი ხელმწიფისა ჰირი მო-
სცეს ფალავანდის-შვილს როსტომს, ელიაზარს და ბეჟანს. მერე
ამას მოვახსენებთ, ღონ იმდენი დღეგრძელობა და გამარჯვება მოგ-
ცესთ, რამდენი კომლი კაცი იმერელი თქვენს საბრძანებელში გად-
მოსულიყოს და აგრეთვე ქართლიდამ იმერეთში გადასულიყოს. მაგ-
რამ ძალით მოხდომით და მოტაცებით არც თქვენს უმაღლესობასა
და თქვენს თავადებს მოეტაცოს და აეყაროს იმერეთიდან კაცი, რაც
ახლა ჩვენზედ არ წესდება ეს საქმე. ბებრის ჩვენისა მზითვია.....¹⁾
ურია გვეყვანდა და ცხინვალს თქვენს საფარველს ქვეშ გვესახლა. პირ-
ველს ხარჯს თქვენს ყმებთანაც აძლევდა და ამას გარდა ჩვენც გვე-
მსახურებოდა და იოლათ მივდიოდით. და ერთს დღეს ორმოცის
კაცით ქუთათელისა და ვახუშტი წერეთლის ძმა გიორგი მოსულიყო.
იმ დღეს ცხინვალის ვენახებში დამალულიყო, დაელამებინა და ვახ-
შმობისას შემოსულიყო ცხინვალში, აეყარა და წაიყვანა ის.²⁾
ურია. (ა)მ წარსულს მკათათვეში აგვიყარა და წაიყვანა.
ამგვარი საქმე და ასე მოტაცება თქვენს საბრძანებელსა და
იმერეთში არას დროს არ მომზდარა და ამას გვევდრებოდა და წყალო-
ბას ვათხოვთ, რომ ერთის ბეჯითის წიგნის წყალობა გვიყოთ, რომ
მის სიმაღლეს მეფეს სოლომონს. მისწეროთ და აგრეთვე წერეთ-
ლებზედ წიგნის წყალობა გვიყოთ, რომ ჩვენი ყმა მოვეცენ. ჯერ
მზითვეთ არის და მას უკან ძალად მოგვტაცეს და წაიყვანეს, და
აგალიშვილ ბეჟანიც აქ გახლავსთ და მაგასაც რომ ბეჯითათ ებრ-
დანოს, დიდი წყალობა იქნება. აგვისტოს კვ. ქკს უპ.

საქ. სსრ ცენტ. ისტ. არქივი, ფონდი № 223, საბუთი № 3310 დედანი.

¹⁾ ორი სიტყვის ადგილი აკლია, გადასულია

²⁾ ორი ასო აკლია, გადასულია.

№ 9. 1792 წ. 80 აგვისტოს, მეფე ერეკლეს წერილი სალთხუცეს ზუკაბს, სარდალს ქაიხოსროს და მოლარეთხუცეს გიორგი წყ-
რეთლებისადმი თავად ფალავანდიშვილების მიერ აღჩრული
ხაჩივრის გამო

ქ. ჩვენ მაგიერად ბატონს წერეთელს სალთხუცეს ზუკაბს და
სარდალს ქაიხოსროს და მოლარეთხუცესს გიორგის მრავალი მოკი-
თხვა უამბეთ. მერე ამ არზით ფალავანდიშვილები ასე რომ ჩივიან,
ეს როგორი საკადრისი საქმე არის? ეს თქვენ კარგად იცით, რომ
ჩემს ქვეყანაში რომელიც იმერელი კაცი მოსულა და თავის ნამზი-
თევსა და ნასისხლს კაცზე უდავნია, ეს მაშინთვე თავისის ცოლშვი-
ლით მოგვიცია და წამოუყვანია. ეგ ურიაც ამათი ნამზითვე არის
და უნდა რომ ამით თავიანთი კაცი მისცეთ თავისის ცოლშვილი-
თა და საქონლით, უკლებრათ უნდა მოაბაროთ, ამგვარი საქმე არ
ვარგა და არც საკადრისი არის, ნურც ჩვენს მეფეს სოლომონს
უხამთ, რომ ამგვარებში აწუხებდნენ.

ეს ურია გიორგი მოლარეთხუცესს აუყრია. რატომ იქმთ, მოყ-
ვრები არა ვართ და ერთმანერთის სიყეთისა და კაის მდომნი...? ამ
გვარი საქმე არც ჩვენის ქვეყნიდამ უნდა მოხდეს მაგ ქვეყანაში
და არც მაგ ქვეყნიდამ ჩვენს ქვეყანაში. ურიგო საქმე არის და აჟღ
დასანახავი. ჰმას ნუ იქმთ, რომ ეგ ურია მოუტყემელი დააგდო.
მუხრანის ბატონის სარდალ-სალთხუცის იოანეს კაცისა ერთი საპალ-
ნე ბამბა ჰქონია მაგ ური(ა)სა და ისიც თან გადმოუტანია.
ეგ ურია თავისის ცოლშვილითა და საქონლით უნდა რომ უკლებ-
რათ ამ თავის შებატონეს მოაბაროთ და წამოიყვანონ. აგვისტოს

ლ, ჭეს უბ. მეფე ერეკლე

საქ. ცენტ. ისტ არქივი; ფონდი № 226 საბუთი № 3641, დედანი.

№ 10. XVIII ს. პირობის წერილი, მიცემული ძმები იაკობ და ისხაკ
ბინიაშვილების მიერ, ზელმწიფის შვილის დარეჯანისადმი

ქ. ესე წიგნი მოკაროვით ჩვენის ხელმწიფის შვილს დარეჯანს
მე, იაკობ და ძმამან ჩემ(მ)ან ისხაკამ ბინიაშვილმა, ასე რომ დავიკარგე
ლეკისაგან და დამიხსენით და მერვე პირობა მთხოვეთ. ჩვენ ასე
პირობა მოკვირთმევია ღვთის წინაშე: სანამღი ცოცხალი ვიყოთ,
თქვენნი მოსამსახურე ვიყოთ. რომელიც თქვენ გვიბრძანოთ, თქვენის
ბრძანების მორჩილი ვიქნეთ; არც თქვენს მეტი ბატონი ჩვენ ვინ-
დომოთ. არის მისი მოწამე მამისთვალე ლეევა. მე ბატონიშვილის
ჭარის მწირველს დავითს დამიწერია და მოწამეცა ვარ ამისი.

(აზის ორი წრე).

საქ. სახ. მუზეუმის ხელ. განყ. საბუთი 2858, დედანი, დაწერილია
მხედრული ხელით.

№ 11 XVIII—XIX ს. შეწირულობის წიგნი, მიცემული თინათინ ჯაფარიძის მიერ იოანე ნათლისმცემლის მონასტრისადმი

ქ. ზ. ი. უფლისა წმინდათა წინამორბედო, წინასწარმეტყველო, და ნათლის-მცემლო ქრისტესო იოანე, გვედრები, შეიწირე მცირე ესე შესაწირავი, ჩვენდა უღირსთა მცირე ესე შესაწირი. ჩვენ ჯაფარიძის მეუღლემ ჩიკვილაძის ასულმა თინათინ ვიგულისმოდგინე და დავიხსენი ურჩისგან პატარა ბიჭი ხუთი წლის არჩვამე გიგრიტა და შემოამწირავს სულისა ჩემისა საოხად. მი(ი)იღე, უფლისა წინამორბედო, და მომაგენ ჩვენ მდიდარნი და მალალი ოხა სოფელსა ამას და საუკუნესა მას ხსნა ბრალთა ჩემთა. ამისი მოწამე და გამრიგე მიქიაშვილი მღდელი სიმონ, კაკირიაშვილი ბუჭია, ბარათაშვილიო ხუცია, ჩემი მოძღვარი წინამოდვარი იოანე წელიწადში თითო-ს მიწირევდეს ამ ბიჭში და სხვა კრებულისაგან მოხსენება არ მემეშალოს. აწი რომელმანცა ძემან კაცისაგან წიგნსა ამას შლად და აღრღევედად ხელჰყოს, შენ ხელყავ, ნათლის მცემლო ქრისტესო, ორთავე ცხორებათა შინა შერისხვითა და მიეც უკანასკნელსა მას აღმოფხვინვასა რისხვა შენ მიერ ნათელღებულისა ქრისტესისა. ამინ, და დამამტკიცებელნი ამისნი ღმერთმან აკურთხნეს, ხოლო შემშლელი ამისი იყავნ შემლილ სულით და ხორციით ამიერ უკუნისამდე. მე ბარათაშვილს ხუციას დამიწერია და მოწამეცა ვარიგნის კ დ.

ქ. მე მეფე იმერეთისა ძე არჩილისა სოლომონ დავითიან-ნებითა ღვთისითა ვამტკიცებ შეწირულებასა ამას

მეფე იმერთა სოლომონ

საქ. სსრ ცენტ. ისტ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 2263, დედანი, 30 ჯ 20, დაწერილია ქალაღზე მხედრული ხელით, განკვეთილობის ნიშნები არა აქვს.

№ 12 1810 წ. 9 ივნისი. წყალობის წიგნი, მიცემული ებრაელი ყმის ელია შალდაშვილისათვის, მებატონე ანნა ამილახვარისა და მიხი ძის ქაიხოსრო აბაშიძის მიერ

ქ. ჩვენ ამილახვარის ასულმა ანნამ და ძემა ჩემმან აბაშიძე, ქაიხოსრომ ესე წყალობის წიგნი გიბოძეთ შენ, ჩვენს ყმას მალალაშვილს ელია ურჩის. ასე რომელსამე ჩვენის ყარაზობით ერჩია შენთვის და გაგებრიყვებინე, აგვეყარე და სხვა სამეფოში წახველ ხიზნითა და რომელიც შენი დანარჩომი გავალბული თუ სხვა ნიგთი იყო, მე დავაბრდი გამორთმევასა, მაგრამ ისევ შენის ნებით მოხველ ხიზნითა და იმართლე თავი, რომ ის აყრა შენი ნება არ ყოფილიყო, არამედ ჩვენის ყარაზობით სხვას ვისმე გაგებრიყვებინე.

შეხვეწილი მის ბრწყინვალეობას ბატონს აბაშიძეს ჩვენს მაზლს სვიმონს და იკადრა მაშუალობა და გვიბძანა შენი გაძღება და აწ, რომელიც შენი თეთრები გავალებული გქონოდა, იმის ისევ მოცემა. და ჩვენ მისის ზრძანებით ეს წერილი გიბოძეთ: ვისაც შენი ფული მართებს, თამასუქები ხომ შენვე გაქვს, მიდი შენს მოვალეებს შენი ფული სთხოვე, თავნიც და სარგებელიც გამოართვი ანგარიშით და რომელთაც ამას წინად შენს წასვლის ჟამში შენი ვალი მე ჩემს აზნაურიშვილს ავალებინე და ბარათი მიეცათ, ის ბარათები უნდა რომ მოსთხოვო და ჩაუგდო ფულად და დანაჩრომი ანგარიშით შეისრულო და ყველას ანგარიში გაუწმინდო. რომელიც ჩვენ დაგვი ზარჯავს ფული, ჟამზე იმასაც შეგისრულებთ, რომ შენც ვალის პატრონი ყოფილხარ და გაგაძღებინებთ.

ივნისის 9, წელსა 1810

ბეჭედი მხედრული წარწერით: ამილახვარის

ასული

ანნა

საქ. სან. მუხ. ხელ. განყ. საბუთი № 7085, დედანი, დაწერილია ქალაღ-ზე მხედრული ხელით.

№ 13 1812 წ. შეკრულობის წერილი მიცემული დანიელა ატენელა წამალას-შვილის მიერ ზურაბ ფალავანდოვისადმი

ჩაიბ წელსა, აპრილის 6 დღესა

მოგართვი ესე შეკრულობის წერილი მე ქვემო კელის მომწერელმა ებრაელმა დანიელ ატენელა წამალას-შვილმა თქვენ, ბატონს ჩემს, თავადს ტიტულარნის სოვეტნიკს ზურაბ ფალავანდოვსა, იმისთვისა რომე, თუმცა პირველ ამისა უარსა ვყავი თქვენი ბატონ-ყმობა და შევედი საჩივარში, მაგრამ ახლა შემოველ და დაგემორჩილეთ რომე შემდგომად აღარ შემიძლიან ამ საქმისათვის საჩივარი და დავისა. შეტანა სამართლისა. ალაგსა და ვიყო შემდგომად ყმა თქვენი ყოვლისა უარისა უქონელად.

ატენელა წამალას-შვილებისა დანიელასა და აბრამას თხოვნით ხელს გაწერ მე, პეტრე თუთუნოვი. ამათ წერა არ იცოდნენ. დანიელა წამალას-შვილის თხოვნით ამ პირობის წერილის მოწამე ვარ ტიტულარნი სოვეტნიკი თავადი ბირთველი თუმანოვი.

საქ. სსრ ცენტ. ისტ. არქივი, ფონდი 226, საბუთი № 6005, დედანი, 34, 22, დაწერილია ქალაღდზე მხედრული ხელით.

№ 14 1814 წ. თამასუქი, მიცემული ძმები: ისხაკა, აბრამა და გაბრიელ ჩიკვაშვილების მიერ მიკირტუმ სტეფანაძე ბორისოვისადმი

ქ. ლ-ით, ავიღეთ ჩვენ ჩიკვაშვილებმა სამმა ძმამ ისხაკამ, აბრამამ და გაბრიელამ თქვენ, მიკირტუმ სტეფანაძე ბორისოვისაგან ათასი ყურუში სალის მალს თეთრი, რომ ნახევარი იქს ხუთას ყურუშსა. ქვემო თარიღიდან რა ერთ ხანსაც ჩვენს ხელთ დარჩეს, ათი თორმეტისა სარგებელი გაძლიოთ ან მე და ან ჩემს ურდონამ ან შენ და ან შენს ურდუნას ულაპარაკოთ მოგცეთ. აღიწერა ქუთაისს 1814, მარტის დაშლევს.

ქ. მე ისხაკ ჩიკვაშვილს და ჩემ ძმებს ამ ზემო გამოცხადებულის თამასუქის ყაბული გვაქვს. ჩემი ხელი მომიწერია. 0

ქ. მე აბრამ ჩიკვაშვილს ყაბული მაქვს. აბრამამ წერა არ იყო-და მე არუთინ ქალანთაროვმა დავწერე. 00

ქ. მე სიმონა ოცხელი მოწამე ვარ ამ თამასუქისა.

ქ. მე ბაღდასარა მოწამე ვარ აჟ ვექსილისა.

ქ. პეტრე ხოდაშნოვი მოწამე ვარ ამ ვექსილისა.

საქ. სსრ ცენტ. ისტ. არქივი, ფონდი 226, საბ. № 6331, დ-წერილია მხედრული ხელით, თაბახის ქალაღდზე.

№ 15 1816 წ. პაროზის წერილი, მიცემული თავად გრიგოლ წერეთლის მიერ აბასთუმნელ ებრაელი დანიელსა ფიჩხაძისადმი

ნებითა და შეწევნითა ღვთისითა ესე წერილი მოგეცი მე, იმერეთის თავადმა წერეთელმა გრიგოლ სალახუცის ძემ, შენ აბას-თუმნელ ურიას დანიელას ფიჩხაძეს და შენ შეილებს მამაჯანას და ყობოს და სხუათა შეილთა და მომავალთა შენთა,—ასე რომე ოსმალოდან ჩამოხველი და შენის წერილით მეყმე და ყმობის წიგნი მომე. აჟ მეც ეს წიგნი მოვიცია, რომელ შენს წესზე შენ გაგაძლე-ბინო, თუ შენც გულის წმინდით ჩემი ერთგული და მოსამსახურე იყო. კიდევ ეს წყალობა გიყავი: მიბოდებია ქუთაისს ჩემი ოთხი თვალი ღუქანი, რომელი არის შამიელა პაპიაშვილის ღუქანსა და ქვემოთ ისხაკა იაყობიშვილის ღუქანსა შუა რომ ორი თვალი ღუქანია, შენ-ვის მიბოდებია და კიდევ ეს წყალობა გიყავი, რომ სამთავნო თეთრი მე მოგცე ათი-თერთმეტი სარგებლით და თავნი და სარგებელი მე არ დამეკარგოს და სხვებისი შენ ხელი მოიბრუნო. აჟ ჩემგან და არც ჩემი შეილისა და მომავლისა და არც შენ და არც შეილსა და

მომავალსა არა მოეშალოს ეს ჩემსგან ბოძებული წყალობა, თქვენ თუ გული წმინდით ჩვენი ერთგულნი და მოსამსახურე იყოთ. არიან ამის მოწამენი — რომელიც ამას ქვემოთ ხელის მომწერნი, და მე პავლე ხითაროვს ¹⁾ დამიწერია თავადი გრიგოლის ბრძანებით და მოწამეც ვარ ამესი.

ბატონი თავადის გრიგოლ.....²⁾ სიტყვით ხელს ვაწერ მე პეტრე მეფუნე.

ქ. თავადი გრიგოლ წერეთლის ბრძანებით მოწამე ვარ ამ წერილისა მე პეტრე სოლომონოვი.

ქ. თავადი გრიგოლ წერეთლის ბრძანებით მოწამე ვარ ამ წერილისა ჟოფაშვილი თომა.

ქ. მოწამე ვარ უფალი წერეთელი გრიგოლის თხოვნით ქუთაის მცხოვრები აზნაური თომა ბაინდუროვი.

ქ. ავლ (?) ფიქალის თარო (?) მოწამე გრიგოლ წერეთლის სიტყვით.

საქ. სახ. მუზეუმის ხელნ. განყ. საბუთი № 1811 Sd, დედანი, 36X22, დაწერილინ თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით.

№ 16 1816 წ. ყმობის წიგნი, მიცემული აბასთუმნელ ებრაელ დანიელ ფიჩხაძის მიერ თავად გრიგოლ წერეთლისადმი

ჩვენ ქვემო ხელის მომწერთა ესე მტკიცე ყმობის წიგნი მოგვირთმევია თქვენ, მაიორ და კავალერი იმერეთის თავადი გრიგოლ წერეთლისათვის, მე აბასთუმნელ ურიას, დანიელ ფიჩხაძეს და ჩემს შვილებს, მამაჯანა და ყობოს ამ გვარად, რომელ ჩემის ქვეყნიდამ, ოსმალოდამ, ჩამოველი იმერეთში და თქუენი ყმობა მოვინდომე და გეყმე. აწ ესე წერილი მოპირთმევია, რომელ თქუენს მეტი ბატონი არ გვინდოდეს, ასე საკუთრად და ყოვლის კაცის უდაგებლად და უცილებლად მოგვიცია ჩვენი თავი. რადგან ამ ქვეყნისა და ამ სამეფოსა არა ვართ, ჩვენთან დავა არავის აქვს, და თქუენი ყმობა აღვირჩიეთ, და გეყმეთ. ღმერთმან მოგახმაროსთ ჩვენი თავი, როგორათაც თქუენი სახასო მკვიდრი ყმა, თქუენ და თქუენსა მომავალსა და შვილთა, და ჩვენ როგორც ღმერთმან შეგვძლებინა, ისე გულის სიმართლით შენს ერთგულ ყმობასა და სამსახურს ვეცადოთ საუკუნოდ, ჩვენი შვილი და მომავალი თქუენ შვილსა მომავალსა ემსახუროს, და არც ჩვენი თქუენი ყმობისაგან გამოსვლა იქნეს არაოდეს. და ჩვენ უნდა გემსახუროთ ბატონ-ყმობის რიგხედ და

¹⁾ სწერია: გითაროვს.

²⁾ დედანში არ იკითხება — გადაშფოლია.

აგრეთვე ბეგრათ უნდა მოგართვათ წელიწადში თითო ბათმანი სამთელი და მის გულათ ათი კანაფის ტილო. მოწამენი ამისნი არიან, რომელიც ამას ქვემოთ ხელს აწერენ.

ქ. რადგან დანიელამ ფოჩხაძემ წერვა არ იცოდა, მე არჩილ თავადიშვილი ხელს ვაწერ დანიელას თხოვნით. 0

მე ხახამ არონი ხელს ვაწერ მამაჯანა ფიჩხაძის თხოვნით, რადგან მან წერა არ იცოდა. 0

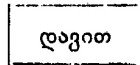
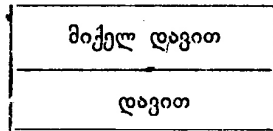
ნებითა მე მეფუნე პეტრე ხელს ვაწერ.

ქ. პეტრე სოლომონოვი ხელს ვაწერ დანიელას თხოვნითა.

ქ. თომა აკოფაშვილი ხელს ვაწერ დანიელას თხოვნით.

ქ. ავალო ¹⁾..... მოწამე ვარ დანიელა და მის შვილებს.

ქ. ჩვენ იმერეთის მართებლობის თავადნი და მდივანბეგნი ემოწმობთ ერთობით ჩვენის ბეჭდის დასმით წერილსა ამასა.

მოწამე ვარ დანიელა ფიჩხაძის და მისი. შვილის მამაჯანას თხოვნით მე ქუთაის მცხოვრები აზნაური თომა ბაინდუროვი. საქ. სსრ სახ. მუზეუმის ხელ. განყ. საბუთი № 1568 sd, დედანი, დაწერილია თვით ქაღალდზე მხედრული ხელით.

№ 17 XIX საუკ. 30 წლები სათავდებო წიგნი, მიცემული ონელი ებრაელების არონაშვილების მიერ ძმები ქაიხოსრო და კველი წერეთლებისადმი

ქ. ესე სათავდებო წიგნი მოგართვი ჩვენ, ონელმა ურიებმა ოსამ, იაყობმა, ბერმა არონაშვილებმა თქვენ, წერეთელს ქაიხოსროს და თქვენ ძმას ქველს, ასე და ამა პირსა ზედან, რომე თქვენს ურიას შალელაშვილებს ბერსა და მარდახს გაუწყერით, დაიჭირეთ ცოლშვილიანათ. მერმედ ჩვენ შამოგეხვეწეთ გასყიდ-

¹⁾ ერთი სიტყვა არ იკითხება.

20. საქ. ებრ. ისტორ.-ენოგრაფ. მუხ. შრომები.

ვით ჩვენ გვაპატივე. თუ ეს შალელაშვილები სადმე წავივდიდესთ, ან 5 ქესა თეთრი მოგართვათ, ან ისევ ჩვენ მოვსძებნოთ და ხელშეკრული მოგართვათ. ამისი გამრიგე და მოწამე თვით ბატონი ჯაფარიძე, ბერი ბაქრაძე, რევაზ კაკალიშვილი, ბაქარი კაკალიშვილი
00000

საქ. სსრ. ცენტ. ინსტ. არქივი ფ. 226, საბუთი № 2769.

№ 18 1881 წ. 3 აპრილი, ნახიდობის წიგნი, მიცემული თავადების ბარძიმ, ივანე და გრიგოლ მაჩაბლების მიერ აბრამ, ისხაკ და ზოშა იოსებაშვილებისადმი

ჩელა წელსა, აპრილის 3 დღესა. ესე ნახიდობის წიგნი დაგიწერეთ და მოგეცით ჩვენ, ქვემო ამის ხელის მომწერთ: თავადმა ბარძიმ მაჩაბელმა, ძმამა ჩემა ივანემ და გრიგოლმა შენ, იოსებაშვილსა აბრამ ხახამსა, შეიღსა შენსა ისხაკსა და მოშასა,—ასე რომ მოგაცილეთ შენის ვენახის გვერდზე ჩვენს საძოვ...ში¹⁾ პატარა მიწა, რომელიც ახლა საშენები დაგისხი: აღმოსავლეთით,—პატარაკაციშვილს რომ მიწა მიუთვალეთ, იმის მიღმამდინ, დასავლეთით—შენის ვენახის მიღმამდინ, სამხრეთით—ახალ სამნამდინ და ჩემსაც მიღმამდინ, ჩრდილოეთით—პატარაკაცის მოშანას ვენახის მიღმამდინ. ავიღევი თასი სრული და დაუკლებელი, რითაცა ჩვენი გული შეშჯერდა. ქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმა, როგორც ერთს ალალს მონასყიდეს მოხმარებოდეს. თუ ვინმე წამოგედაოს, პირისა და პასუხის გამცემი ჩვენ ვიყვნეთ. არის ამისი მოწამე, ვინც ამაზე ხელს მოაწერენ და ამისთვის ჩვენს საკუთარს ხელს ვაწერთ: თავადი ბარძიმ მაჩაბელი. თავადი იოანე მაჩაბელი.

საქ. სსრ ცენტ. ინსტ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 5933, დედანი, 50X29, 5 სმ, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე, მხედრული ხელით.

№ 19 1882 წ. 10 აგვისტოს. სავაქროთ გაშვების ნებართვა გაცემული თავად ოტია ჩხეიძის მიერ ყმა ებრაელო მოშა ბოთურაშვილის სახელზე

წინათ განმცხადებელი ამის ვაკის მაზრისა საკუთვნიელი ჩემდამი ყმა, სოფელს კულაშს მცხოვრები ურია მოშა აბრამისძე ბოთურაშვილი დაშვებული არს ჩემ მიერ საქართველოს, ტფილისშიდ სავაქროდ ორის თვის ვადით, რომელიცა მიცემასა ზედა

¹⁾ ეს სიტყვა გაურკვეველად არის დაწერილი.

ჯეროვანსა ბილეთი კანონიერი დამაყენებელნი მიზეზნი არა არს....
თავადი ვახტანგ ოტიას ძე ჩხეიძე ჩ. ყ. ლ. ბ. წელსა აგვისტოს თ-სა.

ქუთაისის ეთნოგრაფ. საზ. მუზეუმი, საბუთი № 184, დედანი, 21X22 სმ.
დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით.

№ 20 1832 წ. ნახცილობის წაგნი, მიცემული შაშუფელ, გაბრიელ, ელო და დანიელა დანიელაშვილების მიერ ბრეთში მცხოვრებ პეტრე თვალაშვილისადმი

ქ. ნებიზა და შეწენიზა მღვთისათა, მამისა და ძისათა და სულსა წმინდისათა ჟამთა და ხანთა გამათავებელი მტკიცე და უცილებელი, ყოვლის ილეთისაგან გამოსული ნასყიდობის წიგნი და სიგელი დაგიწერეთ და მოგეცით ჩვენ, თამარშენში მოცხოვრებელმა დანიელაშვილებმა შამოელმა, ძმამ ჩემან გაბრიელამან და ბიძაშვილმა ჩვენმან ელომა და დანიელამა და სახლისა მამავალმან ჩვენისამან შენ, აჩაბეთში მაცხოვრებელსა თვალაშვილ პეტრესა და შეილსა შენსა მაქსიმესა და ივანესა და მამავალმან სახლისა ჩვენისამან ჟამსა ამასა, ოდეს დაგვეჭირა და მოგყიდეთ ჩვენი ალაღის მამულში მოცვლილი, აჩაბეთში მდებარე, ორის დღის მიწა. ამ მიწის მიჯნა: აღმოსავლეთის მხარეს საწყლისკვალამდინ, დასავლეთის მხარეს ბაბუციძის გიორგის მიწის მიდგამდინ, სამხრეთის მხარეს ოტიაშვილის მიწის მიდგამდინ, ჩრდილოეთის მხარეს შარამდინ, თვისის წყლითა და გზათა, შესავლითა და გასავლითა და ხეხილითა და სამართლიანის სამძღვრითა. ავიღევი თვისი სრული და უკლებელი, რითაც ჩვენი გული შეჯერდებოდა და აღარა დარჩომილა რა ჩვენი თქვენზედა არცა ერთი იოტის ფასი. გქონდეს და გიბედნიეროს, როგორც ერთს ალაღს მონასყიდეს მოხმარებოდეს, ეგრეთვე ღმერთმან თქვენ მოგახმაროთ. თუ ვინმე ამ ჩვენგან მოსყიდულ მამულს წამოგედაოს, პირის და პასუხის გაშცეში ჩვენ ვიყოთ. არის ამისი მოწამე თავთ ღმერთი, კაცთაგან: სოსია ჯომარდიშვილი, ბაბუციძე ხოსიაშვილი, გოგია, რაზმაძე სოსია, ოტიაშვილი სოსია, საბრელი ოთარ. შე, მამასახლის გაბრიელა პაპისოვს დამიწერია დანიელაშვილების თხოვნითა და ხელის მოკცებითა მოწამეცა ვარ ამისი. დაიწერა კათათვის კა, ჩუღბ წელსა.

აზნაური გაბრიელ ხუციძე. რადგან ზემოხსენებულთა დანიელაშვილებმა წერა არ იცოდენ, ამათის თხოვნითა და ხელის მოკცებით ხელს ვაწერ და მოცვლილობის წერილიც ხელში გვიჭირამს.

ამ ჩემი ყმის გამოსყიდულს წერილს ვამტკიცებ და ჩემ ძმებ-საც დავამტკიცებინებ დაუხარჯავით. თავადი ბარამ მაჩაბელი. ამ ნასყიდობის სიგელს ყაბული მაქვს. თავადი იოანე მაჩაბელი. ამ სიგლის ყაბული მაქვს თავად პრაპორჩიკს გრიგოლ მაჩაბელი.

ამ სიგლის და ნასყიდობის მოწამე ვარ თი ივანე ჯავახოვ.

საქ. სსრ ცენტ. ისტ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 5943. დედანი, 70-ჯ 34 სმ. დაწერილია თეთრ ქაღალდზე, მხედრული ხელით, ტიგისტი აქა-იკ ანმეტი, ხელი სხვადასხვა.

№ 21 1832 წ. 13 დეკემბერი, თხოვნა, მიცემული ონში მცხოვრებ ძმები აბრამა და დანიელა შამლიკაშვილების მიერ გენერალ ვაკულსკისადმი თავად ბერი წერეთლის მიერ თავისი ქალიშვილის მზითევში განუყრელ ძმათაგან ერთი მათგანის გატანებისა და წერეთლის ყმებად დატოვების შესახებ.

მის აღმატებულებას

მმართველს იმერეთისა უფალს გენერალ მაიორს და კავალერს პეტრე პავლეს ძეს ვაკულსკის.

რაჭის მაზრის სოფელსა ონს მცხოვრებთ ურიათა აბრამი და დანიელა შამლიკაშვილებთაგან.

თხოვნა

ბაბუა ჩემი მარდახა მისრულა შვილებით გორის უეზდის სოფლის თამარაშენიდან და მისრულა წყალობის ხელთ (sic) ჯაფარა-შვილთან და მის შემდგომად შევსულვართ სხვადასხვა მფლობელთა ხელში, რომელთაგან უსამართლობა არ დაგვმართია რა, თვინიერ პატივისცემისა: ხოლო აწ ჩვენ ორნი მარტახელნი გაუყრელთ ძმათა შვილნი ვცხოვრობთ კვალადვე გაუყრელათ სიღარიბით, ვეკუთვნით თავადს ბერ წერეთელს, რომელსაც ვმსახურებთ დიბუღებისამებრ უარის უყოფლათ; გარნა აწ მან ბერმა წერეთელმა ჩვენგანი უკანასკნელი მიმცა მზითვით ასულსა თვისსა, მითხოვნილსა გიორგი მეთოდეს ძე ერისთავზე, და აწ ორივე ცალ-ცალკე გვთხოვენ გადასახადსა. თქვენო აღმატებულებავ, მამანი ჩვენი იყვნენ გაუყრელნი ძმანი, რომელთა დავრჩით ჩვენ ორნი ობლად, გამოვიზარდეთ სიღარიბით და არ გვაქვს შეძლებათ თავის რჩენისა; უკეთუ ერთმანეთს მოვშორდით, ორნივე ვიქნებით აღმოფხვრილნი; ამისთვის მოვილტვით თქვენს აღმატებულებისადმი და უმორჩილესად ვითხოვთ ჰყოთ განკარგულება და უკეთუ არა ჯერ იყოს ამ გვაჩი საქმე, ნურც გავიმზითებით და რადგანარ შეგვიძლია მოშორება ერამანერეთისაგან, ნურც მოვშორდებით, არამედ ვიყოთ ისევ წერეთლისათვის და გვიმსახუროს ვალ-

დებულებისამებრ. ზიტყვითა მთხოვნელთა არზასა ამას ესწერ გრი-
გოლ აკოფოვი

აბრამა შამლიკაშვილი

დანიელ შამლიკაშვილი

დემეტრის ივ დღესა

ჩელბ წელს

საქ. სსრ ცენტ. ისტ. არქივის ჯუთაისის განყოფილება, ფონდი № 209,
საქმე № 76, დედანი, 35, ნ-ჯ. 21, 8, დაწერულია თეთრ ქაღალდზე მხედ-
რული ხელით.

№ 22 1883 წ. 20 თებერვალი. მოხსენება, მიცემული თავად გიო-
რგი ერისთავის მიერ რაჭის მაზრის უფროს მინაელოვისადმი.

რაჭის მაზრის ნაჩალნიკს უს კოლეეკის სოვეტნიკს მცხელოვს

პოლბოროუჩიკის თს გიორგი მეთოდის

ძის ერისთავისაგან.

მოხსენება

გამოცხადებასა ზედა თქვენის მაღალკეთილშობილებისა ყს
იმერეთის მმართველობისა მოწერილობისა შესახებელად შევიწროები-
სათვის ვითომც ჩემ მიერ მოცემულისა მზითევით სიმაგრისა ჩემისა
თავადის ბერი წერეთლისაგან ასულისა თვისისა, მეუღლისა ჩემისა
მარინესადმი ონის ქალაქშიდ მცხოვრებლის ურთიას დანიელა შამლიკა-
შვილისა, მაქვს პატივი მოხსენებად: ხსენებული ურთია არის რიცხვითა
შორის სხვათა მის მიერ მიცემულთა მზითევთა; მისცემიეს მეუღლესა
ჩემსა, რომელსაცა წინეთ ამისა თოთხმეტის წლით აქენდა მდგომა-
რობა მამინაცვლისა მისისა ელო ხანანაშვილისათანა, განსაკუთრე-
ბული ვაჭრობა ნათესავისა მისისა აბრამა შამლიკაშვილისათანა,
რომელიცა ამა წლის იანვრის თვეშიდ, მასთვის რომელ არა ყოფი-
ლიყოს საკუთარელად მეუღლისა ჩემისადმი, შეუერთდა მას ნათესავსა
თვისსა. თუმცა შესახვედრი ჩემდა მისგან ორი წლის ბეგარა ესთხო-
ვე, რათა მოეცეს კეთილის ნებითა, გარნა იხმარა მან წინააღმდე-
გობა. მისთვის ესთხოვე თანაშემწესა თქვენის მაღალკეთილშობი-
ლებისასა თავადს ერისთავსა, რომელმანცა კმაყოფად თხოვნისა
ჩემისა გაგზავნა სახელმწიფო აზნაური გოგისა ბაქრაძე, გადაახდევინა
მას ორის წლას ჩემდა შესახვედრი ბეგარა ოთხი ჩოხი და სამი
ნაბადი ღირებული თოთხმეტს მანეთს ვერცხლად და მით კმაყოფილ
მყო მე, რომლისაგანაცა წარმოვადგენ ნამდვილად სიასა მიცემულსა

შეუღლიხა ჩემისადმი სიმაჰრიჲა ჩემისაგან მზითვესა ზედა დასამტკიცებლად მოხსენებისა ჩემისა; ხოლო რამცა შეეხების ჩივილსა აბრაჲა შამლიკაშვილისასა, მე ვითარ არა მეკუთვნის იგი, მით არა ოდესმე არა რა მითხოვნის და არაცა გარდამიხდევნების. ამასთანავე მაქვს პატივი დამატებად, რომელ ვითარ მოწერილობისაგან ყ—დ იმერეთის მმართველისა სიანს, შეუჩივილეს მისთვის მას დანიელა შამლიკაშვილს წარსულის წლის დეკემბრის თვეშიდ, რომლისათვის მე მისთვის არა რაი გარდამიხდევინებინეს, არამედ ამა წლის იანვრის თვეშიდ. მით მაკვირვებს მე, ვით უკადნევრიების განუსვენებელ ყოფად ყ—ს იმერეთის მმართველისა, მაშინ ოდეს—ცა მე ჰქონდა არა რაი შევიწროება და გარდახდევინება არ მიქნიეს მით, რომელ წინააღმდეგ შემთხვევაშიდ არა განსვენებულ ყოფდეს იგი მომხსავითა უსაფუძლიოთა საზღვართა. ძთავრობასა ესთხოვ მოიქცეთ მას თანაკანონისაებრ.

თქდ ერისთავი გიორგი მეთოდეს ძე.

საქ. სსრ ცენტ. ისტ. არქივის ქუთაისის განყოფილება, ფონდი № 209, საქმე № 75, დედანი, 35, 5 ჯ 22, 2, დაწერილია თეთრ ქაღალდზე მხედრული ხელით. საქმეში დაცულია სია მზითვეის აღწერისა და მოწმების დოკუმენტების დროს ფიცის აღქმნა.

№ 23 1887 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული თეიმურაზ რევაზ მაჩაბლებსა მიერ თამარაშენში მცხოვრებ თავად გრიგოლ და ილია მაჩაბლის ყმა ებრაელების ელსა და შამუელა დანიელაშვილებსადმი

ქ. წელსა ჩუღო მარტის იხ დღესა. ესე ნასყიდობის წიგნი და სიგელი დაგიწერეთ და მოგეცით ჩვენ, ამა ქვემო ხელის მომწერელმა, სახელდო თამარაშენს მცხოვრებელმა ოტიაშვილმა თეიმურაზმა და ძმისწულმა ჩემი რევაზმა მაჩაბლოვმა და სახლისა ჩემისა მამავალმა თქვენ, თამარაშენს მცხოვრებელს თავად გრაგოლ და ილია მაჩაბლის ყმათ, დანიელაშვილს ელოსა და ბიძაშვილსა შენსა შამუელასა, ოდეს დამკირდა და მოგყიდე ჩემი სამკვიდრო მიწა ოთხი დღისა—აღმოსავლეთით რუმდინ, დასავლეთით ჩემის მიწის მიდგნამდინ, სამხრეთით ისევ რუმდინ, ჩრდილოეთით სოსია რაზმაძის მიწის მიდგმამდინ. ეს, ოთხივე კუთხივე შემოფარგლული, თქვენთვის მომიყიდნია და თავისასა—გზითა და სარწყავითა და ჩვენ თქვენსგან მივიღეთ ფასი სრული, თვისი ღირებული ფასი უკლებელად. თქვენ, ზემოხსენებულის დანიელაშვილებისაგან, ელოსა და შამუელასაგან მომბარდო. აღარაფერი დარჩა თქვენზედ ამ მიწის ფული და ღებრთჳან მოგახმა-

როს, როგორათაც ერთს ალალს მონასყი(დეს) მოზმარეზია, ისე შენ ჰოგახმაროს ღმერთმან და, რომელიც ამ ჩემისგან მოსყიდულს მიწას წამოგედლოს ვინმე, პასუხის გამცემელნი ჩვენ ვიყვნეთ. და ანჯამათ (sic) სოფელში ვართ და ეს ნასყიდობის სიგელი იწერება და ღერბოვის ქალაღი არ იშოვებოდა; როდესაც ინებოთ, მაშინვე გორს ჩამოვიდე და კანონიერ ქალაღზე დაგიწერო და დაგიმტკიცებინო კუფჩა. ხარჯი შენი უნდა იყოს: ელოსი და შამუელასი. ის, კანონიერ ქალაღზე დაწერილი, თქვენ მოგცეთ, ამაზედ პასუხის შემოტანის დავა არა რ(ა)იმე არა მქონდესრა არც მე და არც ძმისწულსა ჩემსა. თუ შემოვიტანოთ რამე დამაბეჯელელებელი მიზეზი, ყოველს ალავს მტყუანი ვიყოთ. და არიან ამ სიგელის მოწმენი, ვინც ამაზე ხელს მოაწერენ, ისინი იქნებიან. ამ ოტიაშვილის მაჩაბელის თეიმურაზის თხოვნით და რევაზის თხოვნით დამიწერია ეს ნასყიდობის სიგელი და მოწამეცა ვარ. თავადი თეიმურაზ მაჩაბელი. რადგან ამ თეიმურაზ მაჩაბელმა წერა არ იცოდა, და მე დეჟანოზი ცერაძე ვასილ ვაწერ ხელს ამის თხოვნით.

ამ სიგელის ყაბული მაქს მე, ოტიაშვილს რევაზ მაჩაბელს.

ქ. ამ სიგელის მოწამე ვარ ზემოსცენებულის ოტიაშვილის თეიმურაზისა და რევაზის-თხოვნითა (და) ხელს მოცემითა რაბინ ფინხას დუდიაშვილი.

საქ. სსრ ცენტ. ისტ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 5950.

დედანი, დაწერილია თაბახის ქალაღზე მხედრული ხელით.

№ 24 1845 წ. ხელშეკრულებას წერილი, მიცემული ძმენი გიორგი, ეგსტატე, და დიმიტრი ფალავანდოვების მიერ თავიანთი დედის კნენი ვარვარასადმი, ცხინვალში მცხოვრები ყმაებრადელი ხახამ დანიელ კრიხელიისა და მისი ცოლშვილის მართმევის შესახებ.

ჩემეს წელსა მისისი ე-ს დღესა.

ესე ხელშეკრულობის წერილი მოგართვით ჩვენ, ქვემოთ ამისა გელის მომწერელთა თავადთა: გიორგი, ეგსტატე და დიმიტრი ფალავანდოვთა თქვენ, ჩვენს მშობელს დედასა, ვითარცა მოქირანბულესა ჩვენთვის, კნენი ვარვარასა მას ზედან, რომელ მოგვირთმევია თქვენთვის ჩვენდა მემკვიდრეობით კუთვნილი ყმა, მცხოვრებელი სოფელსა ცხინვალსა დანიელ ხახამ კრიხელი თვისის ცოლშვილით, ესე იგი სახლეთულობითა, რაოდენიცა სულნი არიან მამაკაცი და დედაკაცი, თქვენდა საკუთრად; ვითარცა ინებოთ, ისრე იმსახუროთ ყმა იგი, სანამ ცოცხალი ბრძანდებოდეთ; ჩვენ, თვინიერ თქვენს

უნებურად, ვერ შევეხოთ მას და როდესაც—ღმერთმა კი ნუ ინებოს ჯერ—გარდაიცვალოთ, თქვენს სამკვლრით იყოს ის ხსენებული ყმა და როდესაც ინებოთ, ეს ჩვენგან პირობა და შეკრულობა, დაგიმტკიცებინოთ, სადაც ჯერ არს. ჩვენგან ეს პირობა არცა ერთმა ძმამ ვერ მოგიშალოთ, რომელზედაც ხელს ვაწერთ: თავადი გიორგი ბეჟანის ძე ფალავანდოვი. რადგან ამან წერა არ იცოდა, ამისის თხოვნითა და ხელის მოცემითა ხელს ვაწერ იოსებ მებურნუთოვი.

Грузинского гренадерского полка подпоручик князь Палавандзе.

ამ წერილის მიცემაში თანადამსწრე და მოწამე ვარ თნი დავით ომანის ძე ხერხეულიძე.

ამ წერილის მიცემაში თანადამსწრე ვარ პოდპორუჩიკი თნი ჯავახოვი.

ამ წერილის მიცემაში თანა დამსწრე ვარ თნი დავით ფალავანდოვი.

საქ. სსრ ცენტ. ისტ. არქ-ვი, ფონდი № 22ფ, საბუთი № 6363, დედანი, 22, 2X17,5 სმ. დაწერილია თაბახის ქალაქზე, მხედრული ხელით.

№ 25 1845 წ. 2 მაისი, ხელშეკრულობისა და თანხმობით მორიგების წერილი თავად ბეჟან ფალავანდოვის ძეთა

ჩემე წელსა მაისის ბ-სა დღესა, ჩვენ ქუემორე ამისა ხელის მომწერელთა, თავადის ბეჟან ფალავანდოვის ძეთა. თავადთა: გიორგი, პოდპორუჩიკმა ევსტატე და პრაპორუჩიკმა დიმიტრი ფალავანდოვმა დავსდევით ჟრთიერთა შორის ესე შეკრულობის და თანხმობით მორიგების წერილი მასზედ, რომელ ჩუენ, ზემორე მოხსენებულთ თავადთა ფალავანდოვთა განვიწილეთ ჩუენის თანხმობით ჟრთიერთა შორის ჩუენი მამა პაპით მემკვიდრეობით დანაშთენი მოძრავი ქონება და ყმანი თავიანთის უძრავი და მოძრავით. მაშულობით, რისაც დღეს ჩუენი გლეხნი საკუთარი ხუედრანი თავთავიანთის ნაწილისანი არიან მქონებელნი; სახელობრ, ჩუენგანსა პირველსა თავადსა გიორგის ერგო: ა) იოსება კრიხელი თავისის შვილით და შვილის შვილებით, თავისის საცხოვრებელით, რისაც დღეს მქონებული არის; ბ) ბათო კრიხელი თავისის შვილებით და შვილის შვილებით, თავისის ცხოვრებით, რისაც დღეს მქონებული არის; გ) ციცე კრიხელი ანუ ხაჩამი ისრაელი თავის შვილებით და რისაც დღეს მქონებული არის; დ) კაკა კრიხელი თავისის შვილით და შვილის შვილით და რისაც დღეს მქონებული არის; ე) ისრაელი კრიხელი თავისის შვილებითა და რისაც დღეს მქონებული არის; ვ) ბაბალაშვილი ზისხაკი, რისაც მქონებული არის, ზ) მესხი შიო თავისის შვილებით, ძმებით, ძმისწულებით და რისაც მქონებული არის დღეს; ც) ბასილა ჟამიერაშვილი თავისის შვილებით და რისაც დღეს მქონებული არის; თ) ნინია მათვალაშვილი თავისის შვილით ძმით სოსიათი და რისაც მქონებული არის დღეს. მეორესა თავადსა, პოდპორუჩიკს ევსტატის, ერგო გლეხნი: ა) ელიშაყა კრიხელი

თავისი შვილებით და თავისის საცხოვრებელით, დღეს რისაც მქონებული არის; ბ) შარდახას-შვილი კრიხელი შალო თავისის შვილებით, ძმებით, ძმისწულებით და საცხოვრებელით, დღეს რისაც მქონებული არის; გ) ისხაკაშვილი შამოელა თავისის შვილებით და საცხოვრებელით, დღეს რისაც მქონებული არის; დ) სვიმონაშვილი მოშე კრიხელი თავისის შვილებით და საცხოვრებელით, დღეს რისაც მქონებული არის; ე) ელიკაშვილი ხახამი ელიშაყა კრიხელი თავისის შვილებით და საცხოვრებელით, დღეს რისაც მქონებული არის; ვ) გაგნიძე სესნია თავისის შვილებით, ძმებით, ძმისწულებით და საცხოვრებელით, რისაც მქონებული არის დღეს; ზ) შიო ნასრაძე თავისის შვილით, ძმით და მამულით, ჟნდა მიეცეს ცერონისიდან თავისი ხჭქდრი ერთი საკომლო; ც) ორი ძმანი გიორგი და ზაქარა მათვალაშვილებით თავისის საცხოვრებელით, მამულით, დღეს რისაც მქონებული არის.

მესამეს თავადს, პრაპორჩიკს დიმიტრის, ერგო გლეხნი: ა) ისხაკაშვილი ხახამ იაკობი კრიხელი თავისის შვილით, ძმით, ძმისწულებით, შვილის შვილებით და საცხოვრებელით, დღეს რისაც მქონებული არის; ბ) კაკო კეზერაშვილი კრიხელი თავისის შვილებით, ძმით, ძმისწულით და საცხოვრებელით, დღეს რისაც მქონებული არის; გ) დავითაშვილი კრიხელი ხახამი მოშე თავისის შვილებით და საცხოვრებელით, დღეს რისაც მქონებული არის; აბრამა გორელი თავისი შვილებით, ცოლით; დ) ელიკაშვილი კაკო თავისის შვილებით და საცხოვრებელით, დღეს რისაც მქონებული არის; ე) ნასრაძე დათუა თავისის ძმებით და საცხოვრებელით, დღეს რისაც მქონებული არის; ვ) მაჭარაშვილი დათუა თავისის შვილით და საცხოვრებელით, დღეს რისაც მქონებული არის; ზ) დათუა ჟამიერაშვილი თავისის შვილითა და საცხოვრებელით, დღეს რისაც მქონებული არის; ც) კაპანაძე კიკო თავისის შვილებითა და საცხოვრებელით, დღეს რისაც მქონებული არის. გარდა ამისა, ამ დიმიტრის წილში მიეცეს ათი დღის სახნავი მიწა და ამათ სამთა უფროს ძმას ივანეს, რომელიც არის ჭკუნაკლები, მიეცა თავისის, დიოტრის სასაზღოვოთ, სანამდინ ცოცხალი იყოს, ერთი კომლი გლეხი კაცი სვიმონა თევდორაშვილი თავისის შვილებითა და საცხოვრებელით, დღეს რისაც მქონებული არის; იმან აცხოვროს და როდესაც გარდაიცვალოს, მაშინ ჩჴწნვან უფროს ძმას თავად გიორგის დარჩეს უნაწილოდ და იმავე თავისის ხარჯით დამარხოს... და ამავე გიორგის კნენისათვის რომელიც მიუცია დედა ჩჴწნს კნენის ბარბარეს თავისის რძლის სოფისათვის პირისანახავად ურია ელიკაშვილი ტატო კრიხელი უმამულოთ თავისის საცხოვრებელით, ის პირისანახავი დარჩეს შეუცვალებელად უნაწილოდ. მეორესა ჩჴწნვანს პოდპორუჩიკს ესტატესათვის რომელიც მიუცია დედა ჩჴწნს თავის რძლისათვის პირისანახავად მისაცემად გლეხი კაცი ბაბალაშვილი დათუა კრიხელი თავის ცოლშვილით და საცხოვრებელით, დღეს რისაც მქონებული იყოს, მიუცია უნაწილოდ შეუცილებლად. მესამეს, პრაპორჩიკს დიმიტრის კნეი-

ნასთვს მიურომეგია დედა ჩჳსნს კნენინა ბარბარეს პირისანახავად გლეხი კაცი ყეზერაშვილი ყეზერა კრიხელი,—დაშთეს უნაწილოთ შეუცილებელათ თავისის საცხოვრებელით, დღეს რისაც მქონებელი არის. სახლი, რომელიც იყო გასაყოფი სამ ნაწილად და ესტატემ თავისი ნაწილი თავის კეთილნებობით დაუთმო ორთ ძმათა და ამისათვის ის სახლი უნდა განიყოს ორ ნაწილად; ახალი ფიცრის ნაშენობა თავისის ეზოთი შესავალით და გარეშემოთი უნდა დაშთეს უფროს ძმას გიორგის, და მთელი ნაშენობა ფიცრისავე თავისივე მიდგმა-მოდგმით უნდა დაშთეს უმცროს ძმას დიმიტრის. საოჯახო ვალად აღებული ოცდათუთხმეტი თუმანი თეთრი ფული დავსდევით სათანასწორო სამძიარდ ესრეთ, რომელ როდესაც გადახდა იყოს, მაშინ სამივე თანასწორ ნაწილად გადავიხადოთ მე გიორგიმ, ვესტატემ და დიმიტრიმ.

გარდა ამისა, რაც უძრავი ქონება არის, ესე იგი მამულები, ან ვენახები, ან ნახნავი მიწები, ურწყავი და სურწყავი, ან სავენახეები, ან წისქვილიდამ, საწისქვილო-ყოელი, —ეს მამულები სამ თანასწორ ნაწილად განვინაწილოთ და, თუ იყოს რამე და ან აღმოჩნდეს დაგირაებული მამული და ჰსურდეს ჩჳსნგანს დახსნა და მეორეც ჰიუდგეს იმ დახსნილობის გარდასახადში, მამის ის მამულიცა თანასწორ გაიყოს. რომელზედაც ჩჳსნ სამთა ძმათა ამ შეკრულების წერილის ყაბული გვაქვს და ჩვენგანი ამ პირობის წერილის წინააღმდეგი და მომზღელი შეიქმნეს ვინმე, მაშინ შტრაფად ხაზინის სასარგებლოდ ორმოცდა ათი თუმანი თეთრი ფული გადავიხადოთ, რომლის დასარწმუნებლად ყაბულობის ხელს ვაწერთ ამ შეკრულობაზედ. უმფროსი ძმა თავადი გიორგი ბეჟანის-ძე ფალავანდოვი, რადგან ამ გიორგიმ წერა არ იცოდა, ამისის თხოვნით და ხელის მოცემით ხელს ვაწერ იოსებ მეტურნუთოვი. Подпоручикъ князь Палавандовъ პრაპორშჩიკი თავადი ბეჟანის ფალავანდოვის ძე დიმიტრი ფალავანდოვი.

ამ შეკრულობის წერილის დადებაში ჩემს ძეთა შორის მე მოწმად თანა დავესწარ კნენინა ვარვარა ფალავანდოვისა.

ამ შეკრულობის წერილის დადებაში დავესწარ და მოწმეც ვარ პოდპორუჩიკი თ-ი იოსებ ჯავახოვი.

ამ წერილის შეკრულობის წერილის დადებაში დავისწარი (sic) და მოწამეცა ვარ თ-ი დავით ფავლენოვი.

საქ. სსრ ცენტ. იხტ. არქივი, ფონდი № 226, საბჭოთა № 6364, ღედანი, დაწერილია მწგნრული ხელით თაბახის ქალაქზე.

№ 26

1850 წ. სია ქუთაისში საეკლესიო მიწაზე
მცხოვრებ ებრაელთა

- ა) სია საეკლესიო უწყების ებრაელთა მცხოვრებთ სა-
ეკლესიო მიწაზე,
ბ) სია საეკლესიო უწყების ებრაელთა მცხოვრებთ სა-
ხელმწიფო მიწაზე,
გ) სია სახელმწიფო ებრაელების მცხოვრებთ საეკლე-
სიო მიწაზე,
დ) სია საბატონო ებრაელების, მცხოვრებთ საეკლე-
სიო მიწაზე.

ს ი ა

საეკლესიოთა ებრაელთა, მცხოვრებთა ქალაქსა ქუთაისსა შინა, წოდებულსა
მწვანე-ყვავილად და მათ მიერა შეცუული ადგილმამულთა, ქმნილი
ნომბრისა ჩუნ წელსა.

რიცხვი სახელწოდებ- ბისა ანუ ებრაელთა	სახელი და გვარი ებრაელთა საეკლესიო უწყებისათა	რაოდენი სქესათა		რაოდ. შემოიტ. წელიწ. შემოსავ. ზომიერს მოსავ. დროს ჩვენებითა სივრც. მათთა				რაოდენი დღ. სახლად
		მამრობითისა	მდედრობითი	წელიწ. შ. ბილა	კოპ.	სარ. ყავი	ურწყ. საყენ.	
1	არონა მოშას-ძე იაცობიშვილი . . . . . ცოლი მისი სიმზა. . . . . შვილნი მათნი: იოსებ . . . . . მანუახ . . . . . მირო. . . . . ხავა.	1 — — 1 1 1 1	— 1 — — — —	მ მ — ბ ა მ მ	— — — — — — —	— — — — — — —	34	არ არის
2	ისრაელ ელოს ძე ელიგულაშვილი . . . . . ცოლი ამისი თამარ . . . . . შვილი ამისი სარა . . . . . ქვრივი დედა ისრაელისა რახილ	1 — — —	— 1 1 1	კ ა დ 5	— — — —	— — — —	24	არ არის
3	კაცო მოშას ძე ბინიაურიშვილი . . . . . ცოლი მისი სიმზა. . . . . შვილნი მათნი: მოშა . . . . . მიხაილ . . . . . გაბრიელ . . . . . სარა . . . . . სებასტორა	1 — — 1 1 1 1 1	— 1 1 — — — — —	მ მ მ — ა 3 3 ბ	— — — — — — — —	— — — — — — — —	14 1/2	არ არის

რეცხვი სახსრული- ბის ანუ კოფლია	სახელი და გვარი ებრაელთა საეკლესიო უწყებებისათა	რიცხვი სქესთა		რაოდ. შემოიტ. წელიწ. შემოსავ. ზომიერს მოსავ. დროს ჩვენებითა სივრც. მათთა				რაოდენი დღის სახნავი	
		მამრობ.	მეუღრობ.	წულთა შობილამ	კოკა	სარწ- ყვი	ურწყ- საფე.		
4	გლაზუნა ელოს ძე ხანანაშვილი . . . . . ცოლი მისი სიფორა . . . . . შვილნი მათნი: ელო . . . . . მანუაზა. . . . . შამოელი . . . . . დავით . . . . . ხანა . . . . . რაჩილ . . . . . მირო. . . . . რიბკა . . . . . კონე . . . . . ტასია	1 — — 1 1 1 1 — — — — — 1	— 1 — — — — — — — — — — 1	6 3 3 — აბ იგ 3 8 8	6	—	—	46	არ არის
5	მანუაზა მოშას ძე ელიგულაშვილი . . . . . ცოლი ამისი სარრა . . . . . შვილნი ამათნი: გაბრიელ . . . . . რაფაელ . . . . . რუთი	1 — — 1 1 — — 1	— 1 — — — — — 1	6 5 — ბ ბ ბ	—	—	—	16	არ არის
6	შალომა მოშას ძე ელიგულაშვილი . . . . . ცოლი მისი სარრა . . . . . შვილნი მათნი: მოშა . . . . . ხანა . . . . . თეთრა . . . . . რიბკა	1 — — 1 — — — 1	— 1 — — — — — 1	6 6 — ბ ბ ბ ბ	—	—	—	18	არ არის
7	აბრამა მოშას ძე ელიგულაშვილი. . . . . ცოლი ამისი მირო . . . . . შვილი ამათი: ისხაკა . . . . . ესთერა.	1 — — 1 — — — 1	— 1 — — — — — 1	6 6 — 3 ი	—	—	—	—	—
8	ისხაკა იოსების ძე ელიგულაშვილი . . . . . ცოლი ამისი სილხან . . . . . ჩამოსიძებული ამასთან ისხაკა თეთ- რულაშვილი . . . . . ცოლი ამისი სიფორა. . . . . შვილი ისხაკას შაბათა	1 — — 1 — — — 1	— 1 — — — — — 1	6 6 — 3 ა ბ	2	16	—	—	არ არის
9	ელეო ართანის ძე იაყობიშვილი. . . . . ცოლი ამისი სიფორა . . . . . შვილნი ამათნი: იოსებ . . . . . არონ.	1 — — 1 — — — 1	— 1 — — — — — 1	6 6 — 3 ი	6	28	—	—	არ არის

რიცხვი სახელწოდებას ანუ კომლთა	სახელი და გვარი ებრაელთა საეკლესიო უწყებისათა	რიცხვი სქესთა		წესდთა ზომიერად	რაოდ. შემოიტ. წელიწ. შემოსავ. ზომიერს მისავ. დროს ჩვენებითა სივრც. მათთა				რაოდენი დღის სახნავი
		მამრობ.	მდედრობ.		კოცა	სარწყ. ყავი	ურწყ. საფენ.		
	მოშა	1	—	ივ					
	დავით	1	—	ზ					
	ისხაკა	1	—	ბ					
	მინეილი	1	—	ე					
	სარრა	—	1	ფ					
	ხანა	—	1	ზ					
10	იაკობ ისხაკას ძე ელიგულაშვილი.	1	—	კე	1	—	15	არ	
	ცოლი ამისი სიფორა	—	1	კე				არის	
	შვილნი ამათნი:								
	არონ.	1	—	ა					
	სიმზა.	—	1	ბ					
	ძმა იაკობისა მარდან	1	—	კ					
	ცოლი ამისი ხავა.	—	1	ივ					
	ქერივი დვდა მათი რახილ.	—	1	ნ					
11	დავით მოშას ძე ელიგულაშვილი	1	—	მ			14	არ	
	ცოლი ამისი სარრა.	—	1	მ				არის	
	შვილნი ამათნი:								
	ელა	1	—	ა					
	რებკა	—	1	ა					
	სიფორი	—	1	დ					
12	ფილზაზ შალომას ძე ელიგულაშვილი	1	—	ლდ	—	—	11 ¹ / ₂	არ	
	ცოლი ამისი თეთა	—	1	კე				არის	
	შვილნი ამათნი:								
	შალომა.	1	—	ვ					
	ხანა	—	1	დ					
13	აბრაშა მოშას ძე ჩაზუაშვილი	1	—	ვ	—	—	26 ¹ / ₂	არ	
	ცოლი ამისი ანნა.	—	1	ვ				არის	
	შვილნი ამათნი:								
	დავით	1	—	ქ					
	არონ.	1	—	ქ					
	შალომა.	1	—	კ					
	ელა	—	1	კ					
	ცოლი დავითისა სარრა	—	1	კ					
	შვილნი ამათნი:								
	ისხაკა	1	—	ბ					
	მოშა	1	—	ბ					
	ცოლი არონისა დებორა	—	1	გ					
	ცოლი შალომასი ხავა	—	1	გ					
	შვილნი ამათნი:								
	თვარი	—	1	ბ					
	მირა	—	1	ა					

რიცხვი სახელწოდება ხისა ანუ კომლითა	სახელი და გვარი გბრაელთა საეკლესიო უწყებისათა	რიცხვი სქესთა			რაოდ. შემოიტ. წელიწ. შემოსავ. ხომიფრს მოსავ. დრდს შეგნებითა სივრც. მათთა				რაოდენი დღის საზნავე	
		მამრობ.	მდედრობ.	წესდამ	კაცო	სარწ.	ყავი	ურწყ.		საფენ.
14	მოშა არონას ძე შავლიკაშვილი . . . . . ცოლი ამისი ხანა . . . . . შვილნი ამათნი: კაცო . . . . . შაბათა . . . . . შამოელა . . . . . ცოლი კაცოსი სარა . . . . . შვილნი ამათნი: რაფაელ . . . . . რაზელი	1 1 — 1 1 1 1 1 1 1	— 1 — — — — — — — 1	5 — 3 3 3 — — — — —	18	—	—	32	არ არის	
15	ყაზარ ეგლოს ძე შავლიკაშვილი . . . . . ცოლი ამისი რაზილ . . . . . შვილნი მათნი: ფილნაზა . . . . . იაკობ . . . . . აბრამა . . . . . მიხეილ . . . . . ხანა . . . . . მირა . . . . . დოდო	1 1 — 1 1 1 1 1 1 1	— 1 — — — — — — — 1	7 — 3 3 3 3 3 3 3 3	—	—	—	—	—	
16	იაკობ შალომას ძე ფიჩხაძე ძმები ამისი: მიხეილ . . . . . რაფაელი . . . . . ქერიგი დედა ამათი სიფორი	1 1 1 1 —	— — — — 1	2 — — — —	12	—	—	30	არ არის	
17	შაბათა არონას ძე ვლიგულაშვილი . . . . . ძმები ამათი: იოსებ . . . . . არონ . . . . . ქერიგი დედა ამათი რაზილ	1 1 1 1 —	— — — — 1	2 — — — —	12	—	—	25	არ არის	
18	შაბათა ისრაილის ძე ფიჩხაძე . . . . . ცოლი ამისი დოდო . . . . . შვილნი ამათნი: სამოელ . . . . . აბრამა . . . . . მანუაზა . . . . . ცოლი სამოელისა მანა	1 1 — 1 1 1 1	— 1 — — — — —	3 — — 3 3 3 3	—	—	—	22 $\frac{1}{2}$	არ არის	
19	ისნაქ დანიელის ძე ფიჩხაძე . . . . . ცოლი ამისი სარა . . . . . შვილნი ამათნი: ბიკია . . . . . რაფაელ . . . . . სიფორა . . . . . რაზილ	1 1 — 1 1 1 1	— 1 — — — — —	3 3 3 3 3 3 3	—	—	—	17 $\frac{1}{2}$	—	

რიცხვი სახელწოდება ანუ გვამთა	სახელი და გვარი ებრაელთა საეკლესიო უწყებისათა	რიცხვი სქესთა			რაოდ. შემოიტ. წელიწ. შემოსავ. ზომიერს შოსავ. დროს წვეწებითა სიერც. მათთა				რაოდენი დღის საზნაუი
		მამრობ.	მდედრობ.	შუალ. ზომიერა	კოცა	სარწ. ყავი	ურწ. საწენ.		
20	კაცო შაბათას ძე ფიჩხაძე . . . . . ცოლი ამისი ესთერ . . . . . შვილნი ამათნი: მარდაზა . . . . . დავით . . . . . აბებია . . . . . ცოლი მარდაზასი ზავა	1 — — 1 1 1 —	— 1 — — — 1	5 8 — 8 ი გი	—	—	20 ¹ / ₂		
21	მამაჯან ისრაელას ძე ფიჩხაძე . . . . . ცოლი ამისი ზანა . . . . . შვილნი ამათნი: მოშა . . . . . ფილზახ . . . . . დანიელ . . . . . დარჩია . . . . . მიხაილ . . . . . რეფეილ . . . . . ცოლი მოშასი რიბკა . . . . . ცოლი ფილზახისა რაზილ	1 — — 1 1 1 1 1 1 1 —	— 1 — — — — — — — 1 1	6 6 — კვ კვ კ იბ მ ფ ვე იბ	4	—	61 ¹ / ₂		
22	ისნაკა ისრაელას ძე ფიჩხაძე . . . . . ცოლი ამისი სიფორა . . . . . შვილნი ამათნი: იოსებ . . . . . აბრაშა . . . . . მანუშა . . . . . მიხაილ . . . . . სარრა . . . . . თვთრა . . . . . ზაბედა . . . . . ზანა . . . . . ცოლი იოსებისა სიფორა . . . . . ცოლი აბრაშასი მიჩო	1 — — 1 1 1 1 1 1 1 1 1 — —	— 1 — — — — — — — — — 1 1	5 5 — ლ კმ კ დ იბ ი — ტ კ იგ	—	—	24 ¹ / ₂	არ არის	
23	დავით მარდაზას ძე ზანანაშვილი . . . . . ცოლი ამისი საჩა . . . . . შვილნი ამათნი: აბრაშა . . . . . სიფორა	1 — — 1 —	— 1 — — 1	8 ლგ — იგ კ	—	—	17		
24	კაცო ელლას ძე იაცობიშვილი . . . . . ცოლი ამისი ტასო . . . . . შვილნი ამათნი: ელლო . . . . . მიხაილ . . . . . გაბრიელ	1 — — 1 1 1	— 1 — — — —	ნე მ — იკ ია ფ	—	—	17 ¹ / ₂		

რიცხვი პისა ანუ სახელწოდება	გვარი და სახელი ებრაელთა საეკლესიო უწყებისათა	რიცხვი სქესთა		რაოდ. შემოიტ. წელიწ. შემოსავ. ზომიერის მოსავ. დროს ჩვენებითა სივრც. მათათა				რაოდენი დღის საზნაუნი	
		მამრობ.	მდედრობ.	წელიწ. წილითა წილითა	კოკა	სარწ. ყავი	ურწყ. ცაფე.		
							აზა		აზა
	ძმა კაცოსი შალომა	1	—	ა	—	—	—		
	ცოლი ამისი დოდო	—	1	ბ	—	—	—		
	შვილი ამათნი:								
	შიმშონ	1	—	ა	—	—	—		
	თამარ	—	1	ბ	—	—	—		
	სიფორა	—	1	ბ	—	—	—		
	ძმა კიდევ კაცოსი მოშა	1	—	ბ	—	—	—		
	ცოლი ამისა სარა	—	1	ბ	—	—	—		
25	რაფაელ აბრაჰის ძე იაკობიშვილი	1	—	ბ	—	—	28 1/2	არ არის	
	ძმა ამისი მიხაილ	—	1	—	—	—	—		
	და ამისი ზანა	—	1	ბ	—	—	—		
	შვილი დედა მათი გსთერა	—	1	გ	—	—	—		
26	ელა ისრაელას ძე თოფრიაშვილი	1	—	გ	—	—	9	არ არის	
	ცოლი ამისი სიფორი	—	1	გ	—	—	—		
	შვილი ამისი მიქაილ	—	1	ბ	—	—	—		
27	ისრაელ დავითის ძე თოფრიაშვილი	1	—	გ	—	—	10	არ არის	
	შვილები ამისი:								
	ელა	1	—	გ	—	—	—		
	აბრაჰა	—	1	ბ	—	—	—		
	იოსებ	—	1	ბ	—	—	—		
	ცოლი იოსებისა სიფორა	—	1	ბ	—	—	—		
28	აბრაჰა ისრაელის ძე თოფრიაშვილი	1	—	ბ	—	—	11	არ არის	
	ცოლი ამისი რაზილ	—	1	ბ	—	—	—		
	შვილი ამისი რიბკა	—	1	ა	—	—	—		
29	ყობო მოშას ძე თოფრიაშვილი	1	—	გ	—	—	17		
	ცოლი ამისი დებორი	—	1	ბ	—	—	—		
	შვილები ყობოსი:								
	შაბათა	1	—	ბ	—	—	—		
	სიფორა	—	1	ბ	—	—	—		
	ძმისწული ყობოსი დათა	—	1	ბ	—	—	—		
30	იაკობ დანიელის ძე ფარხაძე	1	—	გ	—	—	13	არ არის	
	ცოლი ამისი სიფორი	—	1	გ	—	—	—		
	შვილები ამათი:								
	ელა	1	—	ბ	—	—	—		
	აბრაჰი	—	1	ბ	—	—	—		
	დანიელ	—	1	ბ	—	—	—		
	აბეზი	—	1	ბ	—	—	—		
	დოდო	—	1	ბ	—	—	—		

რიცხვი სახელწოდება ბის ახუ გომელთა	გვარი და სახელი ებრაელთა საეკლესიო უწყებებისათა	რიცხვი სქესთა			რაოდ. შემოიტ. წელიწ. შემოსავ. ზომიერს მოსაუ. დროს ჩვენებითა სივრც. მათთა					რაოდენი დღის სახნავი
		მამობ.	მეუღდობ.	წესთა უმობლამ	ქოკა	სარწ-ყავი	ურწყ-საქენ.			
31	ფილზაზა შაბათას ძე ფიჩხაძე . . . . . ცოლი ამისი სარა . . . . . შვილი ამათი: ხავე . . . . . ჩაჩილ	1 — — — —	— 1 1 1 1	მ/მ მ/მ ა ბ	2	—	39	არ არის		
32	არონ შაბათას ძე ფიჩხაძე . . . . . ცოლი ამისი ციცა . . . . . შვილები ამათი: ელო . . . . . ეუდა	1 — — — —	— 1 1 1 1	მ/მ მ/მ ა ბ						
33	მოშა არონის ძე იაკობიშვილი . . . . . ცოლი ამისი სარა . . . . . შვილი ამათი: არონა . . . . . შალომე . . . . . დავით . . . . . ქვრივი დედა ამათი ხანა	1 — — — — — —	— 1 1 1 1 1 1	ნ მ ა ბ ა ბ	4	—	49	არ არის		
34	მარდაზა არონას ძე იაკობიშვილი . . . . . შვილები ამისი: მანუაზა . . . . . რეფიელ . . . . . აბეშაი . . . . . ხაიმ . . . . . შამოელა . . . . . ზავე . . . . . შვილი მანუაზასი აბრაამი . . . . . ძმა მარდაზასი იაკობ . . . . . ცოლი ამისი სიფორი . . . . . შვილები ამისა: გაბრიელ . . . . . სარა	1 — — — — — — — — — — — — — —	— 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	ნ მ ბ მ ფ ფ ა ბ ბ მ მ ბ ბ ფ						
35	ისრაელ დანიელის ძე ხანანაშვილი . . . . . ცოლი ამისი ხანა . . . . . შვილები ამათი: დანიელ . . . . . აბრაამი . . . . . ისხაკი . . . . . შაბათა . . . . . ცოლი დანიელის სარა . . . . . ცოლი აბრაამისა ჩაჩილ . . . . . შვილი ამისი ელო	1 — — — — — — — — — — — — — —	— 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	ნ ნ ბ ა ი ი ა ა ა ა ა ა ა ა	6	—	89	არ არის		

21. საქ. გბრ. ისტორ.-გენოგრ. მუზ. შრომები.

რიცხვი	სახელი და გვარი ებრაელთა	რიცხვი საქსთა	რიცხვი			რაოდ. შემოიტ. წელიწ. შემოსავ. ზომიერს მოსავ. დროს ჩვენებითა სივრც. მათთა			რაოდენი დღის სახნავი
			მამობ.	მეუღლე.	წელთა მიბიძგა	ქოცა	სარწ- ყავი	ურწყ- საყენ.	
36	აბრამ მოშას ძე ელიგულაშვილი . . . . . ცოლი ამისი ზაქა . . . . . შვილები ამისა: რაფაელ . . . . . გაბრიელ . . . . . მიხაილ	1	—	1	1	1	—	34	არ არის
37	ქერიგი არონა მოშიაშვილისა სიფორა . შვილი ამისი მირო	—	1	1	1	—	—	10	არ არის
38	აბრამ იოსების ძე იაკობისშვილი . . . . ცოლი ამისა სარა . . . . . შვილები ამათი: იოსები . . . . . იაკობი . . . . . სიფორა . . . . . ესთერი . . . . . რიბკა	1	—	1	1	1	—	29 1/2	არ არის
39	შალომე ბათოს ძე იაკობისშვილი . . . . ცოლი ამისი ესთერი . . . . . შვილები ამათი: იაკობი . . . . . აბრაამი . . . . . მოშა . . . . . სიფორა . . . . . ძმები შალომესი: არონ . . . . . ისააკ . . . . . ცოლი არონ-სი ესთერ . . . . . ქერიგი დედა ამათი თინათინი	1	—	1	1	1	—	33	არ არის
40	მოშა იოსების ძე თეთრუაშვილი . . . . ცოლი ამისი ზანა . . . . . შვილები ამათი: ისააკი . . . . . დავით . . . . . სარა	1	—	1	1	1	—	15	არ არის
41	ზანამ იოსების ძე ციციაშვილი . . . . ცოლი ამისი სარა . . . . . შვილი ამათი დავით	1	—	1	1	1	—	—	—

რიცხვი სახელმწიფო- ბის ანუ კონტაინერის	სახელი და გვარი ებრაელთა საეკლესიო უწყებისათა	რიცხვი სქესრე		რაოდ. შემოიტ. წელიწ. შემოსავ. ზომიერს მოსავ. დროს ჩვენებითა სიერც. მ. თთა			რაოდენი დღის საზნაუნი	
		მამრობ.	მდედრობ.	წელთა შობილთა	კოპ.	სარწ- ყავი		
42	მანუახ იოსების ძე ციციაშვილი . . . . . ცოლი ამისი სიფორი . . . . . შვილები ამათი: ელა . . . . . რიბკა	1	—	3	—	—	15	არ არის
43	დავით მოშას ძე იაკობიშვილი . . . . . ცოლი ამისი ზანა . . . . . შვილები ამათი: ელა . . . . . მოშა . . . . . რეფელა . . . . . ცოლი ელასი საურა	1	—	6	—	—	37	არ არის
44	ისრაელ დანიელის ძე იაკობიშვილი . . . . . ქვრივი დედა ამისი ისთერი	1	—	8	1	—	38	არ არის
45	მანუახ ისნაკას ძე იაკობიშვილი . . . . . ცოლი ამისი ისთერი . . . . . შვილები ამათი: ისნაკა . . . . . აბრაჰა . . . . . რაზილა	1	—	3	—	—	38	არ არის
46	მოშა აბრაჰის ძე ბინიაშვილი . . . . . ძმები ამათი: ისნაკა . . . . . ყობია . . . . . არონ . . . . . დათა . . . . . ქვრივი დედა ამათი სიფორა	1	—	8	—	—	9	არ არის
47	აბრაჰ ელას ძე დავითიაშვილი . . . . . ძმები ამისი: ისნაკა . . . . . ყობია . . . . . ისრაელა . . . . . მანუახა . . . . . იოსები . . . . . ქვრივი დედა ამათი ისთერა	1	—	3	—	—	12	არ არის
48	მოშა დავითის ძე დავითიაშვილი . . . . . ცოლი ამისი მირა . . . . . ძმები მოშასი: არონა . . . . . შალომა . . . . . ქვრივი დედა მოშასი რაზილა	1	—	3	—	—	12	არ არის

რიცხვი ბისა ანუ კომლი	სახელი და გვარი ებრაელთა საეკლესიო უწყებებისათა	რიცხვი სქესთა			რაოდ. შემოიტ. წელიწ. შემოსავ. ზომიერს მოსავ. დროს ჩვენებითა სივრც. დათთა				რაოდენი დღის საზნაფი
		მამრობ.	მდედრობ.	წესდამ	კოკა	სარწ. ყავი	ურწ. ცაგენ.		
49	დავით ელოს ძე იაკობიშვილი . . . . . ცოლი ამისი დებორა . . . . . შვილები ამათი: ფილბაზა . . . . . მანთალა . . . . . რუთი . . . . . ადესი . . . . . სარა	1 — — 1 1 1 — 1 1	— 1 — — — — 1 1	ფე მ ბ — — — მ ბ	3 — — — — — — — —	— — — — — — — — —	22 — — — — — — — —	არ არის	
საეკლესიო ებრაელნი სახელმწიფო მიწაზე მცხოვრებნი:									
50	არონ არონის ძე ციციაშვილი . . . . . ცოლი ამისა დებორა . . . . . შვილები ამათი: სარა . . . . . რიბკა	1 — — — —	— 1 — 1 1	მ მ — ი მ	1 — — — —	— — — — —	— — — — —	10 ¹ / ₂ — — — —	— — — — —
51	ხაზამ იოსებ ციციაშვილი . . . . . ცოლი ამისი სიფორა . . . . . შვილი ამისი ხაიმ	1 — 1	— 1 —	— — დ	— — —	— — —	— — —	10 ¹ / ₂ — —	არ არის
52	გლახუა მოშას ძე კილაშვილი . . . . . შვილები ამისი: მოშა . . . . . ელია . . . . . ცოლი მოშასი სიფორა . . . . . შვილები ამათი: ისხაკი . . . . . მარდაზა . . . . . ცოლი ელიასი მირი . . . . . შვილი ამისი სარა	1 — 1 1 — — 1 1 1 —	— — — — 1 1 — — 1 1	— — — — — — — — — —	— — — — — — — — — —	— — — — — — — — — —	— — — — — — — — — —	10 — — — — — — — — — —	არ არის
53	იოსებ გლახუას ძე ციციაშვილი . . . . . ცოლი ამისი მირი . . . . . შვილი ამათი ყობო	1 — 1	— 1 —	— მ —	— — —	— — —	— — —	7 ¹ / ₂ — —	არ არის
54	იოსებ შაბათას ძე კიტიაშვილი . . . . . ცოლი ამისი ესთერი . . . . . შვილი ამათი: არონ . . . . . ისხაკი . . . . . იაკობ . . . . . მანუას . . . . . რეფაელ . . . . . ცოლი არონისა რანდი . . . . . შვილი ამისი ისრაელ . . . . . ცოლი ისხაკისა მირი	1 — — 1 1 1 1 1 — 1 —	— 1 — — — — — — 1 — 1	— — — — — — — — — — —	— — — — — — — — — — —	— — — — — — — — — — —	— — — — — — — — — — —	10 — — — — — — — — — — —	არ არის

რიცხვი საბუნდულო- ბისე ანუ კომიტეა	სახელი და გვარი ებრაელთა საეკლესიო უწყებებისათა	რიცხვი სკესთა		რაოდ. შემოიტ. წელიწ. შემოსავ. ზომიერს მ.ს.სავ. დროს ჩვენებითა სივრც. მათთა				რაოდენი დღის საწავი
		მამრობ.	მდედრობ.	წელთა შობიდან	კოკა	სარქ- ყავი	შრქ- საქმ.	
55	მოზა შაბათას ძე ქუტიაშვილი . . . . . ცოლი ამისი რაბილ . . . . . შვილები: ფილზახ . . . . . ელა . . . . . მარდახი . . . . . მიჩაილ . . . . . ოშეა	1 — — 1 1 1 1 1	— 1 — — — — — —	6 მ — 4 ი ფ ე	— — — — — — — —	— — — — — — — —	9 1/2	არ არის
56	აბრამ შაბათას ძე ქუტიაშვილი . . . . . ცოლი ამისი ისთერა . . . . . შვილები ამათი: შალომა . . . . . ისნაკა . . . . . მიჩაილ . . . . . ნანო . . . . . გუგუა	1 — — 1 1 1 1 1	— 1 — — — — — —	6 — — 4 ი 4 ზ	— — — — — — — —	— — — — — — — —	9 1/2	არ არის
57	შალომა არონის ძე ციციშვილი . . . . . ცოლი ამისი ზაგა . . . . . შვილები ამათი: მიჩაილ . . . . . ეოშეა . . . . . დავით . . . . . ძმისწულები შალომესი: ფილზახ . . . . . იაკობ . . . . . მარდახ . . . . . ელა . . . . . მოზა	1 — — 1 1 1 — 1 1 1 1 1	— 1 — — — — — — — — — —	ლა ლა — ი ე ბ — 4 ი ფ ზ ე	— — — — — — — — — — — —	— — — — — — — — — — — —	25	არ არის
58	შალომა აბრამას ძე ციციშვილი . . . . . ცოლი ამისი ისთერა . . . . . შვილები: აბრამ . . . . . ისნაკ . . . . . იაკობი . . . . . ნანა	1 — — 1 1 1 1	— 1 — — — — —	მ მ — ი ა ა ე	— — — — — — —	— — — — — — —	10	არ არის
59	აბრამ აბრამის ძე ციციშვილი . . . . . ცოლი ამისი სარა . . . . . შვილები: მიჩაილ . . . . . მამაიან . . . . . იოსებ . . . . . დავით	1 — — 1 1 1 1	— 1 — — — — —	ლა ლა — ფ ე ზ ა	— — — — — — —	— — — — — — —	10	არ არის

რიცხვი ბისა ანუ კოდული	სახელი და გვარი ებრაელთა საეკლესიო უწყებისათა	რიცხვი ხქესთა		რაოდ. შემოიღ. წელიწ. შემოსავ. ხომიერს მოსავ. დროს ჩვენებითა სიერც. მათთა				რაოდენი დროს სახნავი
		მამობ.	მღვდლობ. წელთა უბიდავ	კაცა	სარწ. ყვი	ურწყ. საგვ.		
60	ელა აბრამას ძე ციციუშვილი . . . . . ცოლი მისი სიფორი . . . . . შვილები ამათი: მარდახი . . . . . შაბათა . . . . . აბეშაი . . . . . მიხაილ . . . . . ხაო	1 — — 1 1 1 1 —	— 1 — — — — 1	მ მ — — — — —	—	—	20	არ არის
სახელმწიფოთი ებრაელნი, მცხოვრებნი საეკლესიო მიწასაზედა:								
61	ისრაყა შალომას ძე ბალუაშვილი . . . . . ცოლი ამისი ხანა.	1 —	— 1	მ მ	—	—	14	არ არის
62	შაბათა ისრაყას ძე თავდიდიშვილი . . . . . ცოლი ამისი ხანა. . . . . შვილი ამათი: ისრაყა . . . . . მოშა. . . . . დავით . . . . . სარა	1 — — 1 1 1 —	— 1 — — — 1	— მ — — — — —	3	—	29	არ არის
63	არონა დავითის ძე ენუქაშვილი . . . . . ცოლი ამისი სარა. . . . . შვილები ამათი: ისრაყა . . . . . აბრამ . . . . . მიხეილ . . . . . ისთერი . . . . . მირა. . . . . ხანა	1 — — 1 1 1 1 1 —	— 1 — — — — — 1	— — — — — — — —	—	—	19	არ არის
64	ისრაყა დავითის ძე ენუქაშვილი . . . . . ცოლი ამისი რაზირა. . . . . შვილები ამათი: მაშაჯან. . . . . მოშა. . . . . ცოლი მამაჯანის რაზირა . . . . . შვილები ამათი: ელა . . . . . ბატანა	1 — — 1 1 — — 1 1	— 1 — — — 1 —	— — — — — — — —	7	—	29 1/2	არ არის
65	მოშა ისრაყას ძე მოწონაშვილი . . . . . ცოლი ამისი სიფორა . . . . . შვილი ამათი: აბრამ . . . . . ისრაყა	1 — — 1 1	— 1 — — —	— — — — —	—	—	21	არ არის

რიცხვი სახელწოდება	სახელი და გვარი ებრაელთა საეკლესიო უწყებისათა	რიცხვი სქესთა			ზოგად. შემოიტ წელიწ. შემოსავ. ზომიერს მოსავ. დროს ჩვენებითა სივრც. მათათა				ზოგად. დღის სახანავი
		მამრობ.	მეუღრობ.	შვილთა შობილთა	კოცა	სარწ. ყავი	ურწყ. საყენ.		
66	ცოლი აბრამისა თამარ	—	1	ფ				არ არის	
	ცოლი ისნაკისა სარა	—	1	ფ					
	შვილი აბრამისა ისნაკი	1	—	ბ					
	შვილი ისნაკისა მიხაილ	1	—	ა					
	არონ იოსების ძე ნოტეველი	1	—	მ	1	—	17		
67	ცოლი ამისი ნინო	—	1	ფ				არ არის	
	შვილები ამათი:								
	იაკობი	1	—	ფ					
	იოსები	1	—	ფ					
	რიბკა	—	1	ბ					
68	ისტაკა ელას ძე თავდიდიშვილი	1	—	მ				არ არის	
	ცოლი ამისი სარა	—	1	ფ					
	შვილები ამათი:								
	ელა	1	—	ფ					
	აბრამა	1	—	ბ					
69	ცოლი ელასი რიბკა	—	1	ფ				არ არის	
	ყობო ელას ძე თავდიდიშვილი	1	—	ფ	3	—	28 1/2		
	ცოლი ამისი რაბილ	—	1	ფ					
	შვილები ამათი:								
	იოსებ	1	—	ბ					
70	მოშა	1	—	ბ				არ არის	
	მოშა	1	—	ბ					
	არონ	1	—	ბ					
	რიბკა	—	1	ბ					
	შაბათა ყობოს ძე ცხვირაშვილი	1	—	ფ	5	—	38		
71	ცოლი ამისი რიბკა	—	1	ფ				არ არის	
	შვილები ამათი:								
	რეფელა	1	—	ბ					
	რ. ნილ	—	1	ბ					
	ძმები შაბათასი:								
72	აბრამ	1	—	ფ				არ არის	
	ელა	1	—	ფ					
	მაშაჯან	1	—	ფ					
	ცოლი აბრამისა რიბკა	—	1	ბ					
	ცოლი ელასი სიფორა	—	1	ფ					
73	მოშა მარდანას ძე ბალუაშვილი	1	—	ბ				არ არის	
	ცოლი ამისი დოდა	—	1	ფ					
	შვილები ამათი:								
	მარდანა	1	—	ბ					
	მირია	—	1	ბ					

რიცხვი ბისა ანუ კოდლთა	სახელი და გვარი ებრაელთა სტეკლესიო უწყებისათა	რიცხვი სტესთა			რაოდ. შემოიტ. წელიწ. შემოსავ. ზომიერს მოსავ. დროს ჩვენებითა სივრც. მათთა				რაოდენი დღის სახაგი
		მამრობ.	მღვდრობ.	წელთა შობილამ	კოკა	სარწ- ყავი	ურწ- ს.ქენ.		
71	ცოლი მარდაზასი მირო	—	1	13					არ არის
	შვილები ამათი:								
	აბრამა	1	—						
	დავით	1	—						
	რეფიელ	1	—						
	ელო ისრაელას ძე თავდიდიშვილი	1	—	13	—	—	12		
	ცოლი ამისი სარა	—	1	13					
	შვილები ამათი:								
	მანუაზა	1	—	13					
	ისრაჰა	1	—	13					
	დებრო	—	1	13					
	მანა	1	—	13					
	სიზა	1	—	13					
	ქერივი დედა ელოსა სარა	1	—	13					
საბატონო ებრაელნი მცხოვრებნი საეკლესიო მიწასა ზედა:									
72	მანუაზ ყობოს ძე თარუნიშვილი	1	—	იზ	4	—	26		არ არის
	ძმები ამისი:								
	შალომა	1	—	ივ					
	დავით	1	—	იზ					
	შალომე	1	—	ი					
	ქერივი დედა ამათი რახილ	—	1	ლქ					
73	აბრამა ისრაჰას ძე თარუნიშვილი	1	—	—	—	—	10 1/2		არ არის
	ცოლი ამისი სიფორა	—	1	6					
	შვილები ამათი:								
	ისრაჰი	1	—	ი					
	მათათია	—	1	ივ					
	დავით	1	—	დ					
	სარა	—	1	1					
	სიმზა	—	1	1					
74	შაბათა ისრაჰას ძე თარუნიშვილი	1	—	მ	—	—	14		არ არის
	ცოლი ამისი რახილ	—	1	მ					
	შვილები ამათი:								
	სარა	—	1	ივ					
	რახილა	—	1	3					
	ხანა	—	1	8					

№ 27 1850 წ. 10 აპრილი, ნასყიდობის წიგნი მიცემული თავად ივანე ზაქარიახ-ძე ხერხეულიძისა და მისი ნათესავების მიერ გლეხი კასრაძეებისადმი

ჩვენ წელსა აპრილის იე დღესა ნებითა და შეწყვენიტა მხვითთა ამიერ უკუნისამდე ჟამთა, ხანთა გასათავებელი მტკიცე და უცვალებელი ნასყიდობის წიგნი და სიგელი დაგიწერეთ და მოგეცით ჩვენ, ქვემოთ ამისა ხელისა მომწერელთა გორის უეზლისა და მისვე ნაწილის სოფელსადა მებატონე თა ივანე ზაქარიახ-ძე ხერხეულიძემან, ძმამა ჩემა მიხაელმა, შვილთა მამავალთა სახლისა ჩვენისათა თქვენ, ამავე სოფელში მცხოვრებელთა გლეხთა კასრაძეებთა: არჯევან და ანდრია და ბიძაშვილთა შენსა იობასა და ბესარიონსა, შვილსა და მამავალსა. სახლისა თქვენიისათა. ასე რომე, დამჭირდა და მოგყიდეთ ჩვენი ალალი სამკვიდრო მამაპაბეული ერთი ჩარეჭი ვენახი, ამავე ერძნეთში მდებარე, რომელიც ამისი მიჯნები შეიცვამს: აღმოსავლეთით გზა, დასავლეთით—ივანე ხერხეულიძის ვენახი, ჩრდილოეთით—საზოგადო შარა გზა აქა, სამხრეთით—ისევ თქვენი ვენახების მიდგამადინ, თავისი გზითა, წყლითა და თავის ხითა, ხილითა, შესავალ გასავლითა, ყოვლის თავის ნამართლიანის სამძღვრებითა, ამისი ფასი მივიღე ცამეტი თუმანი თეთრი ფული. მოგცეთ ღმერთმა და მოგახმაროთ, როგორც ერთს ალაღს მონასყიდესა მოხმარებოდეს. არავინ იყოს თქვენი მოდავე, არცა ჩვენი და არც ჩვენი გვარი ვინმე. თუ ვინმე მოგედგოს, პირისა და პასუხის მიმცემი ჩვენ ვიყვნებ, რომ თქვენ არა რაიმე ხარჯსა და ზიანში არ მოგიშვიათ. ამასთან ამ პირობასაც. გაძლევთ: როცა ინებოთ, ჯგროვან ალაგს დაგიმტკიცოთ, რომელზედაც ჩვენ საკუთარს ბელს ვაწერთ და ყაბულიცა გვაქს. თა ივანე ზაქარიახ-ძე ხერხეულიძე.

ამ სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარ და კიდევ მე დამიწერიი თა მებატონე და ამის ძმის მიხაელის თხოვნითა და მოწამეც ვარ მოშე მალალოვი.

ამ სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარ გლახა ფოფხვძე.

ამ სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარ სვიონ დავარაშვილი.

ამ სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარ ხახამ დავით პაპისიმედოვი. ამ სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარ ისრაელა პაპისიმედოვი.

ამ სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარ იაგორ შახზარუნოვი.

ამ სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარ ღვთის წყალობა...ნ.)

ამ სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარ მელქი პეტროვი.

1) ნელმოწერა გაურკვეველია.

ამ ნასყიდობის წერილის ნიციებაში მოწმათ დავესწარ.....¹⁾

ამ ნასყიდობის წერილის მიციებაში მოწმად დავესწარ თი ივანე ხერხეულიძე. ამ ნასყიდობის წერილის მიციებაში დავესწარ თავადი ალექსანდრე ხერხეულიძე.

საქ. სრ ცენტრ. ისტ. არქივი, ფონდი № 229, საბუთი № 7296, დედა-ნი, დაწერილია თაბახის ქალაქზე მხედრული ხელით,

№ 28 1857 წ. 1 ივლისი, ნასყიდობის წიგნი, მიცემული სვიმონ დავითის-ძე ავალოს და მისი შვილების მიერ სოფელ ბრეთში მცხოვრებელი საბატონო ყმა კაკო გარაყანაშვილისა, მისი ძმა პეტრესა და ბიძაშვილი სვიმონისადმი.

ჩენზ-სა წელსა კათათვის ა-სა დღესა.

ესე ნასყიდობის წერილი და სიგელი დაგიწერეთ და მოგეცით ჩვენ, ქვემო ამისა ხელის მომწერთა, გორის უეზდის მებატონემ თა სვიმონ დავითის-ძე ავალომ (sic) და შვილებთა ჩემთა ალექსანდრემ და დავითმან, თქვენ, გორის უეზდის სურამის უჩას (sic) სოფელს ბრეთში მცხოვრებელ საბატონო ყმას კაკო გარაყანაშვილსა და ძმასა შენსა პეტრესა და ბიძაშვილსა თქვენსა სვიმონასა მისთვის, რომელ მოგყიდეთ ჩემდა კუთნილი სამკვიდრო სახნავი მიწა, ზომიერი ოთხის დღისა ამავე სოფელსა ბრეთში მდებარე, რომელ შეიცვამს ამ მიწის ნიჯნები: აღმოსავლეთ ქალის პირამდინა, დასავლეთ პავლე ჯიქინაშვილის მიდგამდინა, ჩდილოეთით სოლომონა ამანათიშვილის მიწის მიდგამდინა, სამხრეთით ტეტია შოთაშვილ(ი)ს მიწის მიდგამდინა. ესე იგი, ხსენებული მიწა თავისის დანიშნულს სამძღრებადინ თავისის გზითა, და წყლითა, შესავალ გასავლითა ასოც მანეთ თეთრ ფულათ, რომელიც ეს ხსენებული თეთარი ას ოცი მანეთი ამ თავითვე სრულებით ხელში მივიღე. მე, ზემოხსენებულია თა სვიმონ დავითის ძე ავალომ თქვენ, გლეხის გარაყანაშვილებსაგან, მოგცეთ ღმერთმან და მოგახმაროთ, როგორადაც თქვენი ალაღი სამკვიდროსამებრ, რომელ დღეის შემდეგ მე თქვენთან არავითარი დავა-დარაბა არა მქონდეს რა, არც მე და არცა ჩემდა მეკვდრესა, არც თქვენთან და არც თქვენს მემკვიდრესთან და, უკეთუ ამ ჩემსგან მოსყიდულს მამულზედ მოდავე აღმოჩნდეს ვინმე, ანუ ჩემგანი, ანუ ჩემი სახლის კაცები, ანუ სხვათა პირთა, მაწინ პასუხი ჩვენ მივცეთ; რომელ, თქვენ არა შეგაწუხონ რა და არცარა დავახარჯვინონ რა ამ საგანზედა და, რადგანაც ამ უამათ,

¹⁾ ბელმოწერა ვერ აკითხება.

სხვადასხვა მიზეზებისა გამო, არ შემოიღიან ქალაქს, ანუ გორს წამოსვლა და კანონიერის კუპჩის დამტკიცება, ამისათვის თავისუფალ დროს მოვალე ვარ, რომელ წამოგყვეთ ჯეროვან ალაგს და დაგმტკიცოთ კანონიერი კუფჩის (sic) წერილი და ჩაგაბაროთ თქვენი საკუთარის ხარჯითა, რომელსაზედაც ჩემს საკუთარს ხელს მოვაწერ პროპორსიკი თი სვიმონ ავალო. ამ სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარ მე, ხახამ რაფაელ დავაროვი. ამ ნასყიდობის სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარ თავადი სვიმონ ნიკოლოზის ძე.....

ამ სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარი ტიმოთე ემალოვი.

ამ სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარი მე ხახამ დანიელ ბაპისიმედიშვილი.

ამ სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარ მე აბრამა ლეგიაშვილი.

ამ სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარი მე მიხეილ დავარაშვილი.

ამ სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარ მე შიხეილ დავარაშვილი.

ამ სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარ მე ხახამ შალომ ბინიაშვილი.

ამ სიგელის მოწმეთ დავესწარ მე სოლომონ გოგიაშვილი.

ამ სიგელის მიცემაში მოწმათ დავესწარ მე სოლომონ ედილაშვილი. თავადი სვიმონ ნიკოლოზის ძე ავალოვი ნებას ვაძლევ და მატოვინება (sic) არის, თ. სოლომონ თვანეზოვის ძე ავალოვი თავადი ილიკო ავალოვი (sic).

საქ. სსრ. ცენტ. ისტ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 5918, დედანი, დაწერილია თაბახის ქალაქდზე. მხედრული ხელით.

№ 29 1857 წ. ნასყიდობის წერილი, მიცემული თავად ზურაბ და მიხეილ მაჩაბლის მიერ მათივე უმა მორდებ და იოსებ ბინიაშვილებისადმი, უმა-ეზრაელ მოშე ბინიაშვილის ნაქონი ვენახის მიყიდვის შესახებ

ჩუზ წელსა, მაისის ზირველსა დღესა ესე ნასყიდობისა წერილი მოგეცით ჩვენ ქვემოთე ამიხა ხელის მომწერელმა გორის უეზლისა, სოფელსა თამარაშენში მცხოვრებელმა თა პარუჩიკმა დიმიტრის-ძეთ ზურაბმა და მიხეილ მაჩაბელმა თქვენ, ჩემს უმას მორდებ და იოსებ ბინიაშვილსა მისთვის, რომელ მოგყიდეთ ჩვენი ალალი სამკვიდრო ყმის მოშე ბინიაშვილის ნაქონი ვენახი, თამარაშენში მდებარე. ამ ვენახის მიჯნები: აღმოსავლეთით—ხახამ ელია

ბინიაშვილის ვენახი, დასავლეთით—მინდიაშვილი ძიძოს მიწა, სამხრეთით—დამთენ მინდიაშვილის მიწა, ჩრდილოეთით—არონა კაკიაშვილის ვენახი. მოგვიდეთ ეს ვენახი თავისი გზითა, წყლითა, შესავლითა და გასავლითა და ავიღოვით ამ ვენახის ფასი სრული და უკლებელი, რაოდენიც ჩვენი გული შეჯერდებოდა და შეგოყვანეთ უფლებაში და გაუფლეთ და მოგახმაროს ღმერთმა, როგორათაც ერთს ბედნიერს მამულის მონასყიდესა მოხმარებოდეს, აგრეთვე თქვენ მოგახმაროთ ღმერთმა და, უკეთუ ამ ვენახის მოდავე გამოგიჩნდეს ვინმე, პასუხისმგებელი ჩვენ უნდა ვიყუევო იმ თქვენის მოდავისა და თქვენ არა რაიმე ზარალი არ მოგეცეთ. რა, რომელზედაც ჩვენს საკუთარს ხელს მოვაწერთ და ჩვენი ყაბუღი არის: (პრო) პარჩიკი თ-ი ზურაბ მაჩაბელი.

თ-ა მიხეილ- დიმიტრის-ძე მაჩაბელი. რადგან ამან წერა არ იცოდა, ამისი თხოვნით ხელს ვაწერ ხახამ ელო ბინიაშვილი. ამ ნასყიდობის წერილის მიცემაში მოწმათ დავესწარ მე, ხახამ აბიათარ იოსებაშვილი. ამ ნასყიდობის მოწამე ვარ შალომ დედიაშვილი.

ამ ნასყიდობის წერილათ მიცემაში მოწმათ დავესწარ მე, ხახამ არონ წიწუაშვილი.

საქ. სსრ ცენტ. ისტ. არქივი, ფონდი № 226, საბუთი № 6027, დედანი დაწერილია მხედრული ხელით თაბახის ქაღალდზე.

№ 30 1829 წ. 1 თებერვალი, იუსტიციის სამინისტროს ბარათი სახელმწიფო მდივნის მოვალეობის შემსრულებელს თავად ბერი წერეთლის მიერ აღძრული საჩივრის გამო, საეკლესიო უწყების მიერ მისი უმა ვბრადელი აბრამ გაგულაშვილის მისაკუთრების შესახებ.

Господину исправляющему
должность государственного
секретаря

Имею честь препроводить при сем к вашему превосходительству, для внесения в Государственный Совет, всеподданнейший доклад 4-го департамента Правительствующего Сената, с краткою из оного запискою и выпискою из законов, по делу князя Бери Церетели, о принадлежащем по камеральному описанию церковному ведомству еврее Абраме Гагулашвили. Заключение правительствующего Сената по сему делу я признаю правильным.

Управляющий министерством юстиции (Подпись).

Директор (Подпись).

Краткая записка из всеподданнейшего доклада Правительствующего Сената 4-го департамента, по делу князя Бери Церетля, о принадлежащем по камеральному описанию церковному ведомству еврее Абраме Гагулашвили.

1772 года июля 30-го дня грамотою Имеретинского царя Соломона 1-го, супруги его Царицы Марии и сына их Александра пожертвованы Схавскому монастырю сироты армянин Бежан и еврей Елия.

Имеретинское Временное Правление 1825-го года июля 31-го дня, рассмотрев грамоту сию и находя, что в ней слова, заключающие в себе: „пожертвование еврея Елия монастырю“, написаны отличным почерком, на подчищенном другою ру-

кою, поручило исправлявшему должность Рачинского Окружного начальника капитану Соколову учинить исследование: с которого времени состоит еврей Елия в принадлежности монастыря и точно ли был пожертвован оному от царя Соломона, кому прежде принадлежал и почему.

Вследствии чего от Соколова представлены в оное Правление, при рапорте 29-го декабря того-же 1825-го года, отобранные им селения Они 12-ти евреев под присягою показания, коими они единогласно утвердили, что умерший еврей Елия был подданный царя Соломона I-го и пожалован им Схавскому монастырю с семейством и имением, в принадлежности которого и состоял; оставшимся же после его Елия сыном Абрамом Гагулашвили неизвестно почему завладели князья Церетели, а ныне находится он у князя Бери Церетели.

В истребованном Правлением чрез Окружного Начальника объяснении, князь Бери Церетели показал, что владение евреем Абрамом Гагулашвили имеет он по пожалованной ему и братьям его Папуну и Зурабы от царя Давида грамоте на всех жителей в селении Они и по раздельному барату.

В грамоте-же 1784-го года июня 26-го имеретинского царя Давида и супруги его Анны значится, что оною князьям: Сардару, Папуне, Сахлтухесу Зурабу и Бери Церетелям и их потомкам пожалованы город Они, с живущими в нем царскими купцами и прочими со всем их имением, землями и местами.

А имеретинский архиепископ Софроний на два сообщения Правления в отзыхах его на оное уведомил: 1-м, 12-го августа 1826-го года, что еврей Елия с сыном пожертвован Схавскому монастырю, о чем известно старожилам, живущим в селении Они, и отбывал подать до последнего царя Соломона, а с того времени от повинностей уклонился. По какому же случаю еврей Елия достался князьям Церетелям, ему неизвестно; 2-м 13-го декабря того же года, что еврей Елия и сын его Гагулашвили по Камеральному описанию состоят записанными в числе спорных с частными лицами церковных крестьян с отметкою, что подать платят не церкви а князьям Церетелям.

Между тем князь Бери Церетели 25 июня 1826 г. объяснением его Имеретинскому Временному Правлению, показывая,

что произведенное Рачинским Окружным Начальником чрез сирос под присягою онских жителей евреев следствие, нельзя признать за законное, ибо без бытности его—князя Церетеля не следовало производить к присяге таких свидетелей, которые имеют с евреем Абрамом Гагулашвили родство и хлебо-солство, просил: при бытности его князя Церетеля опросить под присягой свидетелей Онских и оковых одного жителей о том, что еврей Елия Гагулашвили с того времени, как Они пожаловано им, князьям Церетелям, состоял во владении их—князей Церетелей.

По поводу чего в отобранных Окружным Начальником от жителей местечка Они 15-ти человек под присягою показаниях, все они единогласно утвердили, что со времени пожалования Имеретинским царем Давидом местечка Они князьям Церетелям донныне владеют они евреем Елием Гагулашвили и сыном его Абрамом; но платил ли еврей Гагулашвили Схавскому монастырю подати и были ли оному кем пожертвованы они не знают.

Имеретинское Временное Правление, рассмотрев дело сие и находя, что еврей Елия не состоит уже в церковном владении более узаконенной уложения царя Вахтанга 199 статьей тридцатилетней давности, и церковь, не отыскивая его в течении такового времени в свою принадлежность, потеряла на него права, учиненным 1827-го года февраля 10-го дня решением определило: умершего еврея Елия сына Абрама Гагулашвили на основании сего узаконения оставить во владении князя Бери Церетеля, а церковному ведомству в присвоении одного отказать.

С сим Временного Правления решением, на которое изыла согласие и Грузино-Имеретинская Синодальная Контора, согласны, полагают, Тифлисский военный губернатор и Обер-Прокурор Святейшего Правительствующего Синода.

Правительствующий Сенат, по рассмотрении означенного дела, вышеприведенное Имеретинского Времен. Правления решение, присуждающее еврея Абрама Гагулашвили оставить во владении князя Бери Церетеля, а церковному ведомству в присвоении одного отказать, согласно с мнениями по оному Тифлис-

სკოგო военного губернатора и обер-прокурора Святейшего Правительствующего Синода, признавая правильным, полагает: утвердить в его силе.

Обер-Секретарь (подпись)

Секретарь (подпись)

Выписка из законов ко всеподданнейшему докладу Правительствующего Сената 4-го Департамента, по делу князя Бери Церетеля, о принадлежащем по камеральному описанию церковному ведомству еврея Абраме Гагулашвили—к о и м и п о в е л е н о:

Уложения царя Вахтанга I книги 199 статьею:

Ежели же в нашем отечестве крестьянин одного помещика перешел к другому помещику, пробудет у него несколько времени и в народной переписи показан будет за новым помещиком, прежде нежели прежний помещик станет отыскивать его, то сие не может уже переселить к себе такого крестьянина до будущей переписи и до разрешения начальства. Но если крестьянин сам добровольно пожелает возвратиться на прежнее жительство, то човый помещик не вправе его удерживать у себя; в сем случае крестьянин обязан только уступить новому помещику половину всего им приобретенного в бытность свою у него во крестьянстве. Если же и при будущей переписи останется на месте и добровольно пробудет у нового господина тридцать лет, то уже не может возвратиться к прежнему помещику, да хотя б и ушел, сей последний обязан возвратить к новому господину.

ქ. ლენინგრადის ცენტ. სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდრ, № 15. (სახელმწიფო საბჭოს ეკონ. დეპარტამენტისა) დედანი, გვ. 1-7.

1829 წ. 8 თებერვალი, ამონაწერი დ. გ. ე—ჟურნალიდან,
№ 31 სახელმწიფო საბჭოს აზრი მთავრობის სენატის მოხსენებების დამტკიცების გამო, აბრამ გაგულაშვილის თ-ი ბერი წერეთლის ყმად ღატოვების შესახებ.

საბუთის ბოლოში გაკეთებულია წარწერა 1829 წ. 5 აპრილის თარიღით, „იმპერატორის ბრძანებულება სახელმწიფო საბჭოს აზრის დამტკიცებისა და აღსრულების შესახებ“.

МНЕНИЕ ГОСУДАР. СОВЕТА

Госуд. Сов, с Д. Г. Е рассмотрев доклад Прав. Сената 4 департ., по делу князя Бери Церетеля о принадлежащем церковному ведомству еврею Гагулашвили, ПОЛАГАЕТ означенный доклад Прав. Сената утвердить.

Подлинное мнение в журнале подписано: Председателем и членами.

С подлинным верно:

Исправляющий должность государственного секретаря, статс-секретарь (подписал) В. Марченко.

Верно: подпись.

Его Имп. вел. впоследствии мнение с Д. Г. Е. Госуд. Совета о еврею Гагулашвили присвоаемом церковным ведомством, высочайше утвердить соизволил и повелел исполнить.

Председатель Госуд. Совета (подписал) граф В. Кочубей.

ქ. ლენინგრადის ცენტ. სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი, № 15
(სახელმწიფო საბჭოს გკონ. დეპარტამენტის), დედანი, გვ. 8.

ქართული აკადემიური წიგნი
ირ. აბაშიძის 16, 0179 თბილისი
ტელ: (+955 32) 222 71 37, 551 227 137
E-mail: artlinesinfo@gmail.com
www.acad.ge